

MAGYAR NYELVŐR

TARTALMÁBÓL

A Magyar Tudományos Akadémia Elnökségének
határozata az idegen szavak ügyében

Benkő Loránd: Horváth János és a magyar nyelv-
tudomány

Fábián Pál: Nyelvünk útjának naplója

Lőrincze Lajos: A földrajzi nevek etimológiai szótárá-
nak hasznáról

Dániel Ágnes: Én vagyok én, te vagy te, de ki az
a „mi”?

Gáspári László: Thury Zoltán: Kálvária

Büky László: A színnevek használata Füst Milán köl-
tői nyelvében

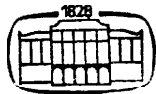
Murvai Olga: Egy népdal időstruktúrájáról

Jónás Frigyes: A hangtani jelentéstípusok Vashosszú-
falu nyelvében

Kiss Jenő: Fejezetek a nyelvjárási mondattanból

Bernáth Béla: Pipere és szinonimái

Kiss Lajos: Csurják — Dusánka — Krapacs —
Plankács

AKADÉMIAI KIADÓ, BUDAPEST

MAGYAR NYELVŐR

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA ANYANYELVI BIZOTTSÁGÁNAK FOLYÓIRATA

SZERKESZTETTÉK SZARVAS GÁBOR (1872—1895), SIMONYI ZSIGMOND
(1896—1919), BALASSA JÓZSEF (1920—1940), BEKE ÖDÖN (1946—1953)

FELELŐS SZERKESZTŐ: LŐRINCZE LAJOS

SZERKESZTŐ BIZOTTSÁG:

BENKŐ LÁSZLÓ, FÁBIÁN PÁL, GRÉTSY LÁSZLÓ,
GULYA JÁNOS, ILLYÉS GYULA, KOVALOVSZKY MIKLÓS,
RÁCZ ENDRE

SZERKESZTŐ: SZENDE ALADÁR

A szerkesztőség címe:

A Magyar Tudományos Akadémia Nyelvtudományi Intézete
1014 Budapest I., Szentháromság u. 2. Levélcím: 1250 Budapest, Pf. 19.

TARTALOMJEGYZÉK

Nyelvművelés

A Magyar Tudományos Akadémia Elnökségének határozata az idegen szavak ügyében	1
<i>Benkő Loránd</i> : Horváth János és a magyar nyelvtudomány	3
<i>Fábián Pál</i> : Nyelvünk útjának naplója	8
<i>Lőrincze Lajos</i> : A földrajzi nevek etimológiai szótárának hasznáról	13
<i>Dániel Ágnes</i> : Én vagyok én, te vagy te, de ki az a „mi”?	19

Íróink nyelve

<i>Gáspári László</i> : Thury Zoltán: Kálvária	28
<i>Büky László</i> : A színnevek használata Füst Milán költői nyelvében	38
<i>Murvai Olga</i> : Egy népdal időstruktúrájáról	50

Nyelvjárásaink

<i>Jónás Frigyes</i> : A hangtani jelenségtípusok Vashosszúfalu nyelvében	52
<i>Kiss Jenő</i> : Fejezetek a nyelvjárási mondatтанból	66

Szó- és szólásmgyarazatok

<i>Bernáth Béla</i> : Pipere és szinonimái	71
<i>Kiss Lajos</i> : Csurják — Dusánka — Krapacs — Plankács	82
<i>A. Molnár Ferenc</i> : Lóg.	84
<i>Skripecz Sándor</i> : Klepetus	88
<i>Takács Lajos</i> : „Öt pintes szőlő”	88

Szemle

O. Nagy Gábor—Ruzsiczky Éva: Magyar Szinonimaszótár (Ismerteti: <i>J. Soltész Katalin</i>)	91
W. Bíró Ágnes—Grétsy László—Kemény Gábor: Hivatalos nyelvünk kézikönyve (Ismerteti: <i>Karcsay Sándor</i>)	94
Kristó Nagy Gyula: Szempontok korai helyneveink történeti tipológiájához (Ismerteti: <i>Makkai László</i>)	97

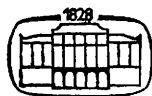
Imre Samu

MAGYAR NYELVŐR

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA NYELVMŰVELŐ
BIZOTTSÁGÁNAK FOLYÓIRATA

FELELŐS SZERKESZTŐ
LŐRINCZE LAJOS

CIII. KÖTET

AKADÉMIAI KIADÓ, BUDAPEST
1979

A Magyar Nyelvőr 1979. évi 103. évfolyamának tartalomjegyzéke, szó- és tárgymutatója

TARTALOMJEGYZÉK

<i>Achs Károlyné</i> : Móricz Zsigmond: Mezőtúri csöcsös korszó	145
<i>Antal László</i> : Grundlagen der Sprachkultur (ism.)	108
Henri Gobard: L'Aliénation linguistique (ism.)	376
<i>Bachát László</i> : Deme László: Közéletiség, beszédmód, nyelvi műveltség (ism.)	490
<i>Bakos József</i> : A száműzött írásjelek	185
Heves megyei szólások és közmondások	452
<i>Bálint Sándor</i> : Móricz Zsigmond és a szegedi népnyelv	159
<i>Bán Ervin</i> : Megjegyzések az iskolai tantárgyak elnevezéséről	300
<i>Baránszky Jób László</i> : Móra Ferenc írásművészetének mai megítélése	330
<i>Benkő László</i> : Móra Ferenc hangja	303
<i>Benkő Loránd</i> : Horváth János és a magyar nyelvtudomány	3
<i>Bernáth Béla</i> : Pipere és szinonimái	71
<i>Bokor József</i> : A tájszókészlet változása Sopronhorpácson és Sopronkövesden	346
<i>Bona Júlia</i> : Szempontok a szlavóniai nyelvjárási mondatn megírásához	353
<i>Both Endréné</i> : Sok baba közt ne vesszen el a gyermek!	114
<i>Büky Béla</i> : Szende Tamás: A szó válsága (ism.)	379
<i>Büky László</i> : A színnevek használata Füst Milán költői nyelvén	38
Móricz Zsigmond Csata című elbeszélésének stílusáról	445
<i>Dálnoki-Fésűs András</i> : Az idegennyelv-tanítás az általános kifejezőképesség szol- gálatában	201
<i>Dániel Ágnes</i> : Én vagyok én, te vagy te, de ki az a „mi”?	19
<i>Deme László</i> : Helyesírásunk és a nagyvilág	415
<i>Dóra Zoltán</i> : Rőnk	116
<i>Elekfi László</i> : Hogyan utaljunk vissza: őket? azokat?	421
<i>Entz Géza</i> : Erdélyi Magyar Szótörténeti Tár és a műemlékek (ism.)	488
<i>Fábián Pál</i> : Nyelvünk útjának naplója	8
<i>Ferenczi Anna</i> : Sütő András tájszavai	246
<i>I. Gallasy Magdolna</i> : Móra Ferenc írásművészetének mai megítélése	330
<i>Gáspári László</i> : Thury Zoltán: Kálvária	28
Szabó Zoltán: A mai stilisztika nyelvelméleti alapjai (ism.)	233
<i>Gebri Mária</i> : A Nemzetközi Filológiai Társaság programjáról	118
<i>Gósy Mária</i> : Egy népmese és szépiroi feldolgozásának egybevetése	193
Fonetika '79	507
<i>Gosztonyi János</i> megnyitó beszéde	385
<i>Görög Zoltán</i> : Hernádi Miklós: Közhelyszótár (ism.)	106
<i>Graf Rezső</i> : Anyanyelv-oktatási napok Nyíregyházán	124
Országos anyanyelvi verseny	126
Az írott szöveg érthetősége, tárgyszerűsége és felolvashatósága	162
„Az anyanyelv hete” budapesti eseményei	397
<i>Grétsy László</i> : Korom Tibor	497
<i>Gunda Béla</i> : Pénovátz Antal: A pacséri földművelés és állattartás szótára (ism.)	108
<i>Hangay Zoltán</i> : A szakmunkástanulók magyar nyelvi versenyének egri döntőjéről	254
<i>Heltainé Nagy Erzsébet</i> : Sinka István: Zab Mihály varnyudi szélben	334
<i>Herczeg Gyula</i> : Impresszionista jegyek Móricz Zsigmond prózájában	129
<i>Hernádi Sándor</i> : Példamutató vállalkozás	171
<i>Hidasi Judit</i> : Jón—megy, hoz—visz	245
<i>R. Hutás Magdolna</i> : Néhány megjegyzés a „költői tranzitíválás grammatikájá”-ról	113
Az akció szó élete a magyar nyelvben	355

<i>Jónás Frigyes</i> : A hangtani jelenségtípusok Vashosszúfalu nyelvében	52
<i>Kálmán Béla</i> : A nyelvművelő napok eseményei	169
<i>Karcsay Sándor</i> : W. Bíró Ágnes—Grétsy László—Kemény Gábor: Hivatalos nyelvünk kézikönyve (ism.)	94
<i>Kassai Ilona</i> : A IX. Nemzetközi Fonetikai Kongresszusról	504
<i>Kemény Gábor</i> : Szilágyi Ferenc: A magyar szó költészete (ism.)	242
<i>Kiefer Ferenc</i> : Szövegelmélet—szöveggrammatika—szövegnyelvészet	216
<i>Kiss Jenő</i> : Fejezetek a nyelvjárási mondattanból	66
A nyelvjárási szókincs változásáról	343
<i>Kiss Lajos</i> : Csurják—Dusánka—Krapacs—Plankács	82
Egy állítólagos tájnév: <i>Apoka</i> —Lok—Repesény—Szapka	364
Székelyföldi víz- és helységnevek	468
Magyarország földrajzinév-tára II. (ism.)	493
<i>Klaudy Kinga</i> : Fordítás és aktuális tagolás	282
<i>Kontra Miklós</i> : Szélgyzetek a magyarról mint idegen nyelvről	208
<i>Kónyi Sándor</i> : A varjúkérdés és összetevői	368
Félegyháza—Derekegyház	473
<i>Koszorús Oszkár</i> : Száz éve halt meg Veres Imre	255
<i>Köpeczi Béla</i> : Anyanyelv és kultúra	391
<i>László László</i> : Logikai relációk kifejezése hálódia grammal	225
<i>Lőrincze Lajos</i> : A földrajzi nevek etimológiai szótárának hasznáról	13
<i>B. Lőrinczy Éva</i> : Szathmári István: Bárczi Géza (ism.)	232
Éder Zoltán: Benkő József nyelvészeti munkássága (ism.)	237
<i>Makkai László</i> : Kristó Nagy Gyula: Szempontok korai helyneveink történeti tipológiájához (ism.)	97
<i>Martinkó András</i> : Móra Ferenc írásművészetének mai megítélése	325
<i>Mészárosné Varga Mária</i> : „Engedjétek hozzám jönni a szavakat”	210
<i>A. Molnár Ferenc</i> : Zrínyi Miklós egy kifejezéséről	229
Lóg	84
<i>Molnár Illdikó</i> : Wacha Imre: Beszéljessünk a beszédéről! (ism.)	374
<i>Molnár József</i> : A Kazinczyról elnevezett Szép magyar beszéd országos versenye pedagógusjelöltek számára az ELTE-n	120
<i>Molnár Zoltán Miklós</i> : Krúdy stílusfaja	177
<i>Murvai Olga</i> : Egy népdal időstruktúrájáról	50
Egy természeti kezdőkép szemiotikai elemzése egy csángó népdalban	449
<i>Nyíri Antal</i> : Penavin Olda: Szlavóniai (kórógyi) szótár (ism.)	478
<i>K. Palló Margit</i> : A kies, kiellen etimológiájához	472
<i>Pap Mária</i> : Telegdi Zsigmond: Bevezetés az általános nyelvészetbe (ism.)	240
<i>Péter László</i> : Jegyzetek Móra Ferenc nyelvéről	310
<i>Pusztay János</i> : Legősibb szavaink tárháza [A magyar szókészlet finnugor elemei] (ism.)	483
<i>Rácz Endre</i> : A jugoszláviai magyar nyelvű kémiatankönyvek nyelvhasználatáról	173
Hiba van a kréta körül	228
A gölt jelentő találat	426
<i>R. L. G.</i> : Csikál—Eben gubát cserél — Szakzsargon — Kékharisnya	250
<i>Sasvári László</i> : Óhitű	231
<i>Scheiber Sándor</i> : Bisz dájjem	117
<i>Simon Róbert</i> : Brassai Sámuel „nyelvművelő” levele Goldziher Ignáchoz	399
<i>Skripecz Sándor</i> : Klepetus	88
<i>J. Soltesz Katalin</i> : O. Nagy Gábor—Ruzsiczky Éva: Magyar Szinonimaszótár (ism.)	91
<i>Somogyi György</i> : Kosztolányi Dezső: Hogy is történet?	189
<i>Sz. A.</i> : „Az anyanyelv hete” országsszerte	398
<i>Szabó T. Ádám</i> : Maga, magácska	117
Sütő András <i>pipereg</i> 'káka' szava	230
Ne legyen külön íiroogeep-helyesiiraas!	247
<i>Szabó T. Attila</i> : Az erdélyi magyar nyelvtudomány kérdései	257
<i>Szende Aladár</i> : Köszöntjük Erdősi Józsefet, hetvenéves munkatársunkat	496
<i>Szende Tamás</i> : Foniátriai Kongresszus	509
<i>Szende Virág</i> : Móra Ferenc írásművészetének mai megítélése	332
Szerkesztőség: A Magyar Tudományos Akadémia Elnökségének határozata az idegen szavak ügyében	1
Kazinczy-jelvényesek és Kazinczy-ösztfőndíjasok	256

„Az anyanyelv hete” 1979-ben	385
Technikai tanácsok a Magyar Nyelvőr munkatársai számára	510
Szondi György: Az első országos nyelvművelő konferencia Bulgáriában	252
Takács Lajos: „Öt pintes szőlő”	88
Üszéng, üszéngel	227
Erdélyi Magyar Szótörténeti Tár II. (ism.)	486
Tolcsvai Nagy Gábor: Két angol hang kiejtése magyar szövegkörnyezetben	165
Török Gábor: Vörösmarty képi „akkordjai”	430
T. U. I.: Széchenyiváros — Leértékelt — Állományilletékesség — Megállapító szerv	118
Földrajzi nevek és megjelölések írása	248
Vértes Edit: A nyelvrokon népek nevééről népneveink rendszere alapján	268
Vigh Károly: Sütő András tájszavai	246
Wacha Imre: A győri Kazinczy-versenyek 1978-ban és 1979-ben	497
Zilahy Lajos: A hét Békés megyei eseményei	388
Zoltán András: A cirillbetűs átírás szabályozásának időszzerű kérdései	287
Nyelvművelés 1—27, 129—76, 257—302, 385—429	
Íróink nyelve 28—51, 177—200, 303—42, 430—51	
Nyelv és iskola 201—15	
A nyelvtudomány műhelyéből 216—26	
Nyelvjárásaink 52—70, 343—54, 452—67	
Szó- és szólásmagyarázatok 71—90, 227—31, 355—73, 468—77	
Szemle 91—114, 232—44, 374—84, 478—95	
A Nyelvőr postája 115—9, 245—51	
A Nyelvőr hírei 120—7, 252—6, 496—512	

SZÓMUTATÓ

Ez a szómutató a következő cikkek szavait nem vagy csak részben tartalmazza: Lőrincze Lajos: A földrajzi nevek etimológiai szótárának hasznáról (13); Bernáth Béla: Pipere és szinonimái (71); Kristó Gyula: Szempontok korai helyneveink történeti tipológiájához (97); Benkő László: Móra Ferenc hangja (301); Péter László: Jegyzetek Móra Ferenc nyelvéről (310); Kiss Jenő: A nyelvjárási szókinész változásáról (343); Bokor József: A tájszókészlet változása (346).

A

abafi 'földi' 312
akció / *az* ~ szó élete 355
állományilletékesség 118
Apoka 'kőzet, talaj' 364
aranylakodalom 4
arnót 'albán, macedón' 276

B

bakonya 312
bisz dájjem 117
burkus 'porosz' 276

CS

csikál 250
csurják-csirják 82

D

dekódol 21
dusánka 83
duttyán 'alkalmi vendég-lé' 159

E

eben gubát cserél 250
Ehellős 17
emberségesség 96
erős (éles) szájára ereszt 229

H

hiba van a kréta körül 228
hoz—visz 245

I

időstik / *a* szöveg ~ *ja* 282

J

jász 276
jön—megy 245
juh fark 312
jülep 312

K

kékharsnya 251
klepetus 'öltöny, köpeny' 88
krapacs 83

L

láz 'erdei tisztás' 17
liliputi 276
lirizálódás 28
lóg 'kerüli a munkát' 84
lok 'lapály; völgy' 366

M

maga, magácska 117
magyarka 'dolmány' 83
mál 'domboldal' 15
megállapító szerv 118
mizer 'egyiptomi; horvát' 276

N

népnév /külső ~, belső ~ 268

NY

nyelvnév 272, 275, 280

O

óhitű 231
orbonász 'albán' 276

Ő

őselemi 29

P

pánmoszkovizmus 27
pintes /öt ~ 88
pipere és szinonimái 71
pipireg 'káka' 230
plankács 'erdei bárd' 84

R

rákos 'mente' 83
réma 282
repcesény 366
rönk 116

S

sebkímélő (gyengédség) 149
sokác 276

SZ

szakzsargon 251
szapha 'kemence' 367
Széchenyiváros 118
Szőlősmál 15

Ü

üszéng 'takarmányhulladék' 227
üver 'száraz patakárok' 17

V

Vérvölgy 17

TÁRGYMUTATÓ

- aktuális (mondat)tagolás 221, 282
A magyar szókészlet finnugor elemei (ism.) 483
 anafora 219
 anyanyelv / az ~ a kisgyermek életében 210
 Az ~ hete 385
 ~oktatási napok 124
 országos ~i verseny 126
 Aranka György 258
- Baróti Szabó Dávid 258
 Benkő József 257
 W. Bíró Ágnes—Grétsy László—Kemény Gábor: Hivatalos nyelvünk kézikönyve (ism.) 94
 Brassai Sámuel 260
- cirillbetűs átírás módosítása 287
- Deme László: Közéletiség, beszédmód, nyelvi műveltség (ism.) 490
- Éder Zoltán: Benkő József nyelvészeti munkássága (ism.) 237
 egybevetés / egy népmese és szépírói feldolgozásának ~e 193
 elnevezés / iskolai tantárgyak ~e 300
 előfeltevés 221
 erdélyi / az ~ magyar nyelvtudomány 257
 Erdélyi János 259
 Erdélyi / ~ Irodalmi Társaság 261
 ~ Múzeum Egyesület 261
 ~ Magyar Nyelvművelő Társaság 258
 ~ Magyar Szótörténeti Tár II. (ism.) 486
- fordítói problémák 282
 földrajzi nevek írása 248
 Földrajzi nevek etimológiai szótára (ism.) 13
 funkcionális / ~ különbség 111, ~ rendszer 109
- Geleji Katona István 257
 Gobard, Henri: L'Aliénation linguistique (ism.) 376
 Grétsy László—W. Bíró Ágnes—Kemény Gábor: Hivatalos nyelvünk kézikönyve (ism.) 94
 Gyarmathi Sámuel 258
- hangtani jelenségtípusok Vashosszúfalu nyelvében 52
 Heltai Gáspár 257
 helyneveink történeti tipológiája 97
 helynév-tipológia 97
 Hernádi Miklós: Közhelyszótár (ism.) 106
 Hivatalos nyelvünk kézikönyve 94
 hosszúságjelölés-ajánlat [*á* = *aa*] 247
- idegen nyelv / a magyar mint ~ 208
 idegennyelv-tanítás és kifejezőképesség 201
 idegen szavak 1
 írásjelek 185
 írott szöveg érthetősége, felolvashatósága, tárgyszerűsége 162
 í-zés Móricznál 155
- Kazinczy-jelvényes, Kazinczy-ösztöndíjas 256
 Kemény Gábor—W. Bíró Ágnes—Grétsy László: Hivatalos nyelvünk kézikönyve (ism.) 94
 kiejtési verseny 8
 kiejtéstörténeti 8
 kolozsvári iskola 267
 komplexitás 31
 Kosztolányi Dezső: Hogy is történt? c. novellájának elemzése 189
 Kőrösi Csoma Sándor 258
 közhelyszótár 106
 közlés 7
 központosítás mellőzése 186
 Kristó Gyula: Szempontok korai helyneveink történeti tipológiájához (ism.) 97
 Kriza János 259
- magyar nyelv / a jugoszláviai ~ hibái 174—5
 Magyarország földrajzinév-tára II. 493
 mi / *mi*, *mienk* (többes szám első személy) elhomályosító értelme 20
 Misztótfalusi Kis Miklós 257
 mondatgrammatika 218
 mondattan / szlavóniai nyelvjárási ~ 353
 Móra Ferenc írásjelei 322, írásművészetének mai megítélése 325, különöségei 316, nyelvművészete 303, szavai 305, szólásai 307

- Móricz Zsigmond / nyelvművészete 129,
személyek jellemzése 130, tárgyak jellemzése 133, környezetrajz ~nál 135
- O. Nagy Gábor—Ruzsinszky Éva: Magyar Szinonimaszótár 91
népdal időstruktúrája 50
népnevek 268
névelő / határozott ~ 216
névmásítás 219
névtelenség (a tipológiában) 99
növénynevek Móránál 311
- nyelv/ápolás 263, ~földrajz 263, ~használat 19, ~helyesség 7
nyelvi művelődés 8
~ verseny 254
nyelviség 6
nyelvjárás / mondattani vizsgálatok a ~okban 66
nyelvjárási szókincs 343
nyelvkönyvirás 265
nyelvművelés / a ~ általános alapelvei 111
nyelvművelő konferencia Bulgáriában 252
nyelvvédelem 302
- Pápai Páriz Ferenc 258
Penavin Olga: Szlavóniai (kórógyi) szótár (ism.) 478
Pénovátz Antal: A pacséri földművelés és állattartás szótára 108
pragmatikai előfeltevés 222, ~ következtetés 223
- regionalizmus 161
ruhanév személynévből 83
Ruzsiczky Éva—O. Nagy Gábor: Magyar Szinonimaszótár (ism.) 91
- Sinka István: Zab Mihály varnyudi szélben 334
- stílus / Krúdy ~a 177, Móricz Zsigmond ~a 145
- Szabó Zoltán: A mai stilisztika nyelvelméleti alapjai (ism.) 233
Szarvas Gábor nyelvművelő napok Adán 169
Szathmári István: Bárczi Géza és a magyar nyelvtudomány (ism.) 232
Szende Tamás: A szó válsága (ism.) 379
Szép magyar beszéd országos versenye 120
Szilágyi Ferenc: A magyar szó költészete (ism.) 242
színnevek használata Füst Milánál 38
szimbólum 30, 31
szinonimaszótár [Magyar Szinonimaszótár] (ism.) 91
szórend 220, 285
Szótörténeti Tár 265
szövegelmélet 216, ~grammatika 216, ~nyelvészet 5, 216, 282
- tájszó / kibédi [Maros m.] tájszavak 247
tájszavak Sopronhorpácsen és Sopronkövesden 346
Sütő András tájszavai 246
tájvízió 30
Telegdi Zsigmond: Bevezetés az általános nyelvészetbe (ism.) 240
téma 282
th az anfol th [θ és ð] kiejtése a magyar beszédben 165
Történeti Etimológiai Szótár 9
tranzitíválás / költői ~ 115
- varjú / a ~ elnevezései 368
Veres Imre (1853—1879) 255
- Wacha Imre: Beszélgessünk a beszédről! (ism.) 374

Összeállította: P. Balázs János

MAGYAR NYELVŐR

103. ÉVFOLYAM

*

1979. JANUÁR—MÁRCIUS.

*

1. SZÁM

A Magyar Tudományos Akadémia Elnökségének határozata az idegen szavak ügyében

Az Akadémia elnöke 1975-ben felhívta a Nyelv- és Irodalomtudományok Osztályát, alakítsa ki álláspontját az idegen szavak használatával és indokolatlan terjedésével kapcsolatban. A kérdés időszerűségét bizonyította, hogy a témában tartott elnökségi ankét után, a Nyelvtudományi Bizottság és az Anyanyelvi Bizottság együttes állásfoglalásának közlése nyomán (lásd Nyr. 101: 129–41) a Magyar Tudományban széles körű vita bontakozott ki, amelynek során a legkülönbözőbb szakterületek képviselői fejtették ki véleményüket. A vita lezárása és összefoglalása alapján az Osztály előterjesztést tett az Elnökségnek, amely az alábbi határozatot hozta 1978. június 27-én megtartott ülésén.

1. Az Elnökség köszönetet mond az előterjesztés készítőinek és előadójának az országos érdekű és az Akadémia tevékenységét közvetlenül érintő téma gondos, felelősségteljes kidolgozásáért.

2. Az idegen szavak kérdése része egy nagyobb, tágabb kérdéskörnek: a mai magyar nyelvhasználat, a szóbeli és az írásbeli kifejezőképesség kérdéskörének. Az idegen szavak használatának megítélésekor számba kell venni, miként fejlődik, alkalmazkodik a magyar nyelv a mai korszerű, tudományos, gazdasági, technikai körülményekhez, igényekhez; a már meghonosodott idegen szavak esetében pedig azok helyes, pontos alkalmazására kell törekedni. Nemcsak az idegen szavak használatát kell elemezni, hanem ki kell terjesztetni a vizsgálatot magyar és idegen szavak, stílári fordulatok, mondat szerkezetek helytelen, idegenszerű használatára is.

A kérdés előtérbe kerülése, vitatott volta azt is jelzi, hogy a magyar közvélemény érzékenyen figyeli a nyelvvel kapcsolatos fejleményeket; a nyelv kérdéseit joggal a nemzeti tudat részének tartja.

A Magyar Tudományos Akadémia alapítási céljának megfelelően, s mai feladatainak tudatában a magyar nyelv ápolását és fejlesztését saját ügyének is tekinti.

3. Az Elnökség megállapítja, hogy az egész kérdéscsoport vizsgálatában különös felelősség hárul a nyelvtudományra. Az eddiginél behatóbban kell foglalkoznia a mai magyar nyelv fejlődésének fő tendenciáival, az írott és beszélt nyelv állapotával, a nyelvművelési munkának még mélyebb tudományos megalapozást kell adnia. A nyelvtudomány, a készülőben levő nyelvművelő kézikönyv mielőbbi befejezése mellett, alapozza meg újabb kézikönyvek (hivatalos nyelvünk kézikönyve, iskolai szinonimaszótár, a nyelvtudomány terminológiai szótára, az egyes szaknyelvek terminológiai szótára) elkészítését.

4. Az Elnökség úgy véli, hogy az idegen szavak használata, a tudományos szaknyelv alakítása terén valamennyi tudományágnak jelentős teendői, ezeken belül a társadalomtudományoknak sajátos feladatai vannak. A filozófia, a szociológia, a pszichológia, a pedagógia és a történeti tudományok művelői tegyenek újabb erőfeszítéseket a terminológiai tisztaságért, a fogalmak világosabb meghatározásáért, ennek keretében válthatják fel a pótolható idegen szakkifejezéseket fogalmilag tisztázott és érthető magyar megfelelőikkel. Az idegen szavak használatát illetően valamennyi tudományszakban indokolt különbséget tenni a tudományos célú és az ismeretterjesztő közlések között.

5. Az Elnökség felhívja a tudományos osztályokat és a felügyeletük alá tartozó társaságokat, hogy az érintett tudományterületek szaknyelvi kérdéseit vitassák meg, különös tekintettel az idegen szavak használatára a tudomány népszerűsítésében, a tudományos ismeretterjesztésben.

6. Az Elnökség felhívja az akadémiai folyóiratok szerkesztősegeit, hogy közleményeikben fokozottabban ügyeljenek a nyelvezet magyarosságára, szabatosságára, közérthetőségére, s adjanak ösztönző példát a nélkülözhető, felesleges idegen szavak mellőzésére.

7. Az Akadémia felkéri azokat az intézményeket, amelyeknek a közművelődésben fontos szerepük van (rádió, televízió, sajtó), hogy a maguk területén törekedjenek a megértést gátló, felesleges idegen szavak használatának visszaszorítására. E tevékenységükben az Akadémia kész tudományos-szakmai segítséget adni.

8. Az Akadémia felkéri az illetékes minisztériumokat, hogy oktatási intézményeikben érvényesítsék a tantárgyi terminológia közérthetőségének kívánalmait, különösképpen ügyelve az új, illetve az átdolgozásra kerülő tankönyvek és jegyzetek nyelvi megformálására.

9. Az Elnökség felkéri az Országos Közművelődési Tanácsot, hogy — együttműködve az Akadémiával — a mai magyar nyelvhasználat, s e keretén belül az idegen szavak kérdésével folyamatosan foglalkozzék, az intézkedések lehetőségét és a kérdés társadalmi vonatkozásait is megvizsgálva.

10. Az Elnökség a mai magyar nyelvhasználat kérdéskörét három — öt év múlva ismét napirendre tűzi.

11. Az Elnökség felkéri a Magyar Tudomány című folyóirat szerkesztő bizottságát, hogy e határozatot következő számainak egyikében közölje.

Horváth János és a magyar nyelvtudomány*

1. Hadd kezdjem megemlékezésemet egy kis személyes jellegű visszapillantással. Életem korai tudományos és pedagógiai élményei közül ugyanis kettő — számomra ma is élénken emlékeztet — Horváth Jánoshoz fűződik.

Az egyik szakirodalmi természetű. Bármennyi útravalót igyekeztem is magamba szedni szépirodalmi olvasmányaim, valamint középiskolás, majd egyetemi tanulmányaim során a magyar irodalom tényleges alkotásait tekintve, az akkor használatos irodalomtörténeti tankönyvek, kézikönyvek alapján vajmi csekély fogalmam alakult ki arról, mit nyújthat az irodalom megismerése, értése számára maga a vele foglalkozó tudomány. Ebben az élményben engem az a könyv részesített, amely Horváth János tollából először, első éves egyetemista koromban kezembe került: „A magyar irodalmi műveltség kezdetei.” Talán inkább éreztem vagy sejtettem akkor, mintsem tudtam, hogy itt valami másról, minőségileg magasabbrendűről van szó, mint ami addig ilyen jelleggel hozzám eljutott, nemcsak az irodalomtörténeti kézikönyvekből, hanem jórészt még általam különben igen tisztelt és figyelt kolozsvári irodalomtörténész professzoraim előadásaiából is. És aztán már jött a többi Horváth-könyv, a Népiesség, a Megoszlás, a Petőfi stb.; ittam, faltam betűiket, melyekben személytelenül is élelem került, kiteljesedett egy nagy tudós egyéniség varázsa. Így, akkor vált számomra Horváth János az irodalomtudóssá, a maga koráig fölötte mindenkinek.

S amikor a felszabadulás után Budapestre kerültem, bár nem voltam már előadások hallgatására kötelezett egyetemista, rohantam meghallgatni óráit. Nem lepott már meg, hogy az előadóteremben még a pódiumon, lábai előtt is ültek hallgatók a roskadásig zsúfolt teremben, mint ahogy az sem, hogy előadásai alatt a légy zümmögését is meg lehetett hallani, olyan volt az ottlevők figyelme. Pedig a szelíd, szerény, a tudomány iránti alázattal telített előadói módor, a meghitt közvetlenség, a halk szó mellett „csak” a mondanivaló fogta a jelenlevőket, mélyre ható tartalmával és választékos megformáltságával egyaránt, valamint az előadásába bele-beleszótt csodálatos versmondás, amely minden külsőség nélkül is értelmünkön át a szívünkig elérő élménnyé magasztosult. Földije és sok rokon vonásban hozzá hasonló szellemi társa, Arany János szólhatott, magyarázhatott, verselhetett tán egykor ilyenképpen a nagykőrösi gimnázium katedrájáról. Így és akkor, az előadóterem előbb közvetlenségében vált számomra az addig csak könyveiből ismert Horváth János a tudós t a n á r megszemélyesítőjévé is. S mikor mint tanár elfogadott, ha csak melléktárgyból is, doktorandusává, nem volt nálam büszkébb — rá büszke — hallgató az egyetem tájékán.

De sok idő telt el azóta! Amit akkor mint még csak nyelvészpalánta legföljebb sejtettem, azt ma már, érettebb nyelvész fővel s műveinek nyelvész szemmel való tekintése, vizsgálata alapján tudván tudom: nem csupán irodalomtudós volt ő, hanem nyelvtudós is, sőt a nyelvtudós, aki a magyar nyelv életének olyan régióiba vezetett el, a nyelv szerepének olyan jellegzetességeit láttatta meg, mint előtte és utána kevesen, vagy — legalábbis bizonyos viszonylatokban — senki sem. De még közelebb járunk az igazsághoz, ha tudós mivoltát nem szakítjuk kétfelé: a nyelv és az irodalom dolgait együtt, egységben

* Elhangzott a Horváth János születésének századik évfordulójáról megemlékező akadémiai ünnepségen, 1978. május 29-én.

szemlélte ő, egy személyben ötvöződött benne nyelvész és irodalomtörténész, mégpedig nem egy korábbi értelemben, a felvilágosodás kora és a reformkor még szét nem vált tudományossága szerint, hanem magasabb szinten, már önállósodott tudományok problematikájának egybekapcsolásában, szintézisbe hozásával. Horváth János életműve a nyelvtudomány és az irodalomtudomány kölcsönös egymásrautaltságának legragyogóbb tudománytörténeti bizonyítéka.

2. Már tudósi pályájának legkezdetén közel került a hazai nyelvtudomány ügyeihez. 1905. január 24-én Gombocz Zoltán ajánlására veszik föl a Magyar Nyelvtudományi Társaságba (MNY. 1: 190), annak tehát lényegében alapításától tagja. Onnan kezdve — a jegyzőkönyvek tanúsága szerint — a Társaságnak szinte minden ülésén jelen van, évtizedeken keresztül. 1910-től már a Társaság választmányának tagjaként támogatja annak munkáját (MNY. 6: 190). Még a felszabadulás utáni években is rendszeres látogatója volt minden társasági rendezvénynek. Egy megemlékezésében (Szily-Eml. 2—9) mint nyelvész szól — emelkedett szavakkal — a Magyar Nyelvtudományi Társaság céljairól, munkájáról, megtett útjáról.

Ugyanez a viszonya a Társaság folyóiratához, a Magyar Nyelvhez is. A folyóiratnak már első számában megtaláljuk közleményét (MNY. 1: 466), s onnan kezdve — részben Berettyó János és Galgóczi György írói néven is — több mint öt évtizeden keresztül munkatársa a lapnak, nemegyszer későbbi szintéziseinek részleteit is itt adva először közre. Amikor éppen ötven esztendővel első cikke megjelenése után közzéteszi a Magyar Nyelvben a „Szabács Viadala” című emlékezetes tanulmányát (MNY. 51: 422—33), a Szerkesztőség méltán írja eléje — többek között — a következőket: „Melegen köszöntjük igen sokunk mesterét és folyóiratunknak első évfolyamától fogva állandó barátját a nyelvészettel és a Magyar Nyelvvel való »aranylakodalma« alkalmából.” (I. h. 433.)

Mivel művelte, azért szerette is a nyelvtudományt, s becsülte, elismerte annak képviselőit. Számos nyelvessel volt meghitt jó viszonyban, például Gombocz Zoltánnal, kivel egyéniségének nem egy rokon vonása is egybekapcsolta, meg Pais Dezsővel, kihez egy egész élet meleg barátságával ragaszkodott. S a nyelvészek is — öreg és fiatal egyaránt — mélységesen tisztelték, szerették, magukénak is tekintették. Születésének nyolcvanadik évfordulójára a Magyar Nyelvtudományi Társaság „Horváth Jánosról. Méltatások — emlékezések.” címen külön kiadványt jelentetett meg (MNYTK. 99. sz.), melyben Nagy J. Béla, Kovalovszky Miklós, Bóka László és Pais Dezső szólt arról a tudósi, tanári, emberi nagyságról, amely Horváth Jánosban megtestesült.

3. Mindezek a felemlített mozzanatok a nyelvtudománnyal való kapcsolatának lényegében csak külsőleges velejárói és tanúsítói még akkor is, ha belőlük Horváth János nyelvészeti érdeklődésére, e tudomány alkotó művelését vállaló hajlandóságára következtetni lehet. A nyelvészet, pontosabban a nyelv ügye iránti fogékonyságának azonban természetesen műveit az igazi tanúbizonyságai, művei a kis cikkektől a nagy monográfiáig, hiszen jóformán egy sincs közöttük, melyben nyelvi kérdések ne kapnának nyomatékos szerepet.

Mint már utaltam rá, felfogásának fő jellemzője, hogy az irodalom tartalmi és nyelvi-formai oldalát egymást kölcsönösen meghatározó szerepükben, egységben látja. Ezt az álláspontját nem egy alkalommal elvileg is kifejezi

(l. pl. MNy. 6: 328, Szily-Eml. 6 stb.), gyakorlatban pedig mindenkor érvényesíti. Akár korszakok irodalmiságát tárgyalja, akár egyes írók életművéről szól, akár valamely irodalmi mű elemzésébe mélyed, a nyelvi-stiláris problémák egész sorát veti föl. Mivel munkássága a magyar irodalomtörténetnek majdhogynem az egészét felöleli, nyelvi szempontú észrevételei a magyar nyelv írott emlékeiből ismert életének minden szakaszához hozzákapcsolódnak, és — nyilván nem véletlenül — a fejlődéstörténetileg legfontosabb gócok körül kristályosodnak ki leginkább: a magyar nyelvű írásbeliség kezdetei, a kódex-irodalom, a reformáció, a felvilágosodás kora, a reformkor s századunk első évtizedei nyelvészeti figyelmének is fő csomópontjai.

Nyelvszemléletét mindeneke előtt a történeti látásmód elmélyült igényessége és kiterjedt távlatai jellemzik. Nem hiába szerepel műveinek címében, előszavában nemegyszer a „fejlődéstörténet”, „fejlődésrajz” meghatározás (l. pl.: A magyar irodalom fejlődéstörténete. Bp., 1976.; Petőfi Sándor. Bp., 1922. Előszó), nyelvészeti észrevételei is a nyelv történetisége két legfontosabb jellemzőjének: a hagyományozódott folyamatosságnak és az állandóan megújuló változékonyságnak az érzékelése jegyében fogantak. Korok, személyek, művek nyelvi-stiláris jellemzőit mindig történetileg viszonyítja, előzményeikhez mérve és következményeikben fürkészve. Éles szemmel látja meg a nyelvünk, azon belül is elsősorban irodalmi nyelvünk fejlődésében munkáló fő folyamatokat, melyek a latin nyelv és az anyanyelv, a szóbeliség és az írásbeliség, a pusztá közlés és az esztétikai igényesség, az egymással versengő táji nyelvváltozatok viszonyának alakulásában csúcsosodnak ki. Ismereteim szerint Horváth Jánosnál található meg az első és mindjárt igen határozott utalások irodalmi nyelvünknek az egész magyar nyelvfejlődést befolyásoló, irányító történeti szerepére, a magyar nyelvi eszménynek és nyelvi normának az írott-irodalmi nyelvből a beszélt nyelv felé áramlására mint főfolyamatra (l. pl. A magyar irodalmi műveltség kezdetei 259).

Nyelvszemléletének egy másik fontos jellemzője szintetikus látásmódja. Bár a nyelvi-stiláris problémák apróbb részleteiben is gyakran elmélyed, s ezekhez fűződően nemegyszer bő példatár megadását is vállalja, ez az aprólékosság sohasem menti föl az átfogóbb jellegű, általánosabb megjegyzések, következtetések megtétele alól. Néhány fő vonás kiemelésével mindig plasztikusan tudja jellemezni a vizsgált író vagy mű nyelviségét; a szövegek egészére levont következtetései a ma szövegnyelvészetének kora előhírnökeiként tüntetik föl. Szintetikus értékítéletei, akár legkorábbi nyelvemlékeink szövegsajátságairól, a kódexírók fogalmazó készségéről, a reformáció irodalmi jeleseinak nyelvéről és stílusáról, akár Faludi, Kazinczy, Csokonai, Kölcsey, Kisfaludy Károly, Berzsenyi kifejezőmódjáról, Vörösmarty, Petőfi, Arany, Ady nyelvi nagyságáról és szerepéről szólnak, nemcsak tudománytörténeti értékűek, hanem ma is túlnyomórészt helytállóak, sőt nem egy esetben hézagpótlók. E téren nemcsak olyan nyelvészeti műfajt művelt, amelyet előtte alig érintettek, s utána sem sokan követtek, hanem átfogó, szintézisre hajló felfogásmódja olyan korban érvényesült, amikor a hazai nyelvtudományban ez — az analitikus vizsgálatok túltengése következtében — nem vagy legalábbis kevésbé volt szokásban.

A nyelvészeti gyakorlathoz rendkívüli filológiai érzékével, mind a nyelvi tények, mind a nyelvtudományi szakirodalom igen gondos számbavételével is idomult. Nagy mennyiségben közölt nyelvi adataiban még véletlenül sem találhatni pontatlanságot. Filológiai ténykedésében különösen becsesek bőven sorjázó szöveggkritikai észrevételei, melyek elsősorban régi nyelvemlékeink prob-

lematikájának megítélésében adnak hasznos fogódzókat. E vonatkozásban felismer és hangsúlyoz olyan tényeket, melyeket nyelvemlékeink vizsgálói — sajnos — gyakran figyelmen kívül hagynak: így például azt, hogy középkori emlékeink keletkezési idejét nem szabad fentmaradt másolati példányaik kronológiájával azonosítani; vagy azt, hogy a középkor ránk maradt nyelvemlékeinek legtöbbje a sokszoros másolás következtében erősen változtatott, rontott szöveg eredetijéhez viszonyítva. Ide irányuló megállapításaiiban bizton támaszkodik egészen kivételes verstani ismereteire, melyek a nyelvemlékek kormeghatározásában, sőt valódiságuk elbírálásában is segítik (l. pl. MNy. 14: 49—53). Bár szövegkritikai aggályai a Szabács Viadalával kapcsolatban (l. MNy. 51: 422—33) — mint ismeretes — végeredményben nem ingatták meg az emlék hitelességét, mintaszerűen felsorakoztatott filológiai szempontjai mégis termékenyítően hatottak az ide vonatkozó nyelvészeti kutatásokra.

Mint rövidesen még szólni fogok róla, Horváth Jánost a nyelv pusztító közlési funkciója, grammatikai helyessége is érdekelte, s ez irányú megnyilatkozásai éppen nem kis számúak. Figyelmének középpontjában — a szépirodalmi nyelv problematikájából egyenesen következően — mégis a nyelvi esztétikum, a nyelv kifejező, gyönyörködtető, művészi szerepe áll. Gyulai Pált idézve vallja, hogy „a beszédnek nemcsak nyelvtana van, hanem művészete is” (Aranytól Adyig 27). Műveinek a nyelviségre vonatkozó részleteiből végeredményben majdnem teljesen egybeállítható a magyar irodalom nyelvi esztétikai fejlődésének története.

A nyelv művészi felhasználásának legmagasabb rendű formáját kétségkívül a költészetben látja. Ha ezt nem is mondja ki *expressis verbis*, számos közvetett utalása meg egész munkássága tanú rá. A próza nyelvi kérdéseit sem kerüli ugyan meg, de írói nyelvi arcképei mindig a költőknél válnak elevenebbekké és kontúrjaikban határozottabban, árnyaltabban megrajzoltakká. Költők nyelvével nem behatón foglalkozni elképzelhetetlen nála. „Lehet-e megválnunk tőle — írja Vörösmarty-tanulmányában — ily töredékes megemlékezésben is úgy, hogy költői nyelvről semmit se szóljunk? Nehéz feladat méltóképpen jellemezni ezt a költői nyelvet, Vörösmarty örök dicsőségét.” (Tanulmányok 261.) Nem véletlen, hogy Horváth számára Petőfi és Arany jelentik a magyar irodalmi nyelv csúcsait. Mint ahogy az sem véletlen, hogy bár költészetének tartalmával, morális-világnézeti felfogásával nem is azonosul, Adyban elsősorban a nyelviségen át látja meg az irodalmi nagyságot, érdembelileg elsőként elemezve és fenntartás nélkül elismerve stílusának újdonságát, verselésének zeneiségét, szimbolista törekvéseinek hatásosságát — és mindezt még a költő pályájának alig a közepén (Ady s a legújabb magyar lyra. Bp., 1910.). Hogy Horváth János nyelvi érdeklődése mennyire a költészet irányában csúcsosodik ki, arra élénk bizonyosságot szolgáltatnak kifejezetten verstani munkái — tudvalevően igen nagyszámúak —, melyekben magától értetődően a nyelv, illetőleg annak esztétikája a főszereplő. E művek hallatlanul gazdag tárházát képezik olyan nyelvi vagy nyelvhez is kapcsolódó fogalmak részletes elemzésének, mint a tagolás, az ütem, a ritmus, a zeneiség, a hangsúly, a szótag, az időtartam, az egybehangzás és rím, a párhuzam és ismétlés stb. Úgy vélem, a magyar nyelvészet, közelebbről a nyelvészettika még távolról sem aknáztta ki az ezekben a verstani kézikönyvekben, tanulmányokban rejlő kincsesbányát, pedig ha valahol, akkor itt van adva a száraz, kommunikatív központú nyelvészet egyik legpozitívabb, legértékesebb ellenpólusa.

4. A nyelv szorosabban vett grammatikai kérdéseivel Horváth János kevésbé foglalkozott. Mégis van egy olyan nagyobb tanulmánya, amelyet a magyar mondatnyi irodalom nagyon is számon tart: „Egy magyar nyelvbeli mondatképletről” címen (NyK. 39: 128–66) írta meg a tőle „közölés”-nek nevezett és azóta is ily néven emlegetett szerkesztési sajátyságot. Noha célzata itt is a jelenség művészi, főként költészeti felhasználásának vizsgálata, egzakt nyelvtani problémafölvetése és -megoldása is a kor legjobb ily nemű munkáinak szintjén áll, sőt éppen a grammatikai és a stilisztikai kérdések együttes tárgyalását tekintve kétségkívül úttörő jellegű. Arany nyelvéhez való különleges viszonyulását e tanulmány egyik mondata is élénken példázza: „Újabb költőink közt, mint minden, a mi a régiben szép és magyaros, ez is Arany Jánosnál fordul elő sűrűbben s művészibb alakban.” (I. h. 128.)

5. Horváth Jánost a nyelvhelyesség ügye is erősen érdekelte. Az esztétikai szempontokat e vonatkozásban sem tette ugyan félre, de figyelme itt mégis elsősorban a nyelvi szerkesztésmód grammatikai helyességére, világosságára, szabatoságára irányul. Érdekes, hogy bár egyébként egyáltalán nem volt hangoskodó, harcias egyéniség, a nyelvi helyesség kérdésében meglehetősen szigorú, olykor talán túlságosan is kemény álláspontot foglalt el.

Mások nyelvi vétségeinek megítélésére mindenestre megvolt az az alapja, hogy egyfelől elméletileg is fölényes ismerője volt a célszerű, pontos, világos nyelvi közlés szabályainak, másfelől maga szóban és írásban mindig kiváló példát is mutatott a szövegszerkesztés szabatoságára, a tudományos próza igen magas szintjét valósítva meg. Nyelvhelyességi hadakozásaiban igaza volt amnyiban is, hogy a nyelvi szabványtól, a köznyelvi normától való önkényes és főként öncélú, modoros elrugaszkodást nem tudta elfogadni, s szembeszállt azzal a felfogással is, amely a közönséges nyelvhibákat utólag valamilyen mondvasinált művészi szándékkal akarta magyarázni. Mint mondja: „nagy művészt nyelvhibákkal nem tudok elképzelni;” majd alább: „köznyelv is van a világon, melynek nem felrúgása, csak magasabb s egyénibb kiképzése a művészi nyelv” (MNy. 8: 7, 9).

Mindamellet a Nyugat íróival való nyelvhelyességi vitáiban (l. MNy. 7: 61–74; 8: 5–10; 10: 88–9, 302–5; stb.) nem volt mindenben igaza: főként a nem kimondottan a nyelvi hibák kategóriájába sorolható költői újítások, új kifejezési módok, új szóalkotások, újszerű képek elhárításában merevebb volt a kellenél. Nem egy olyan nyelvi-stiláris újdonság, amelyet ő annak idején kifogásolt, ma mindenestre szerves része nemcsak köznap nyelvünknek, hanem az irodalmi nyelv szintjén is elfogadott. Kár volt az is, hogy a nyelvhelyességi csatározásokba — mindkét fél részéről — olyan társadalmi, világneveti, politikai szempontok is belekeveredtek, amelyeket ma nem tudunk helyeselni. Mindebből kiviláglik, hogy a nyelvművelés témakörében egyrészt a kor eszmevilágától, felfogásától, másrészt az ebből is következő vaskalaposabb nyelvvédő irányzattól láthatólag Horváth sem tudta magát teljesen elszigetelni. Vitatkozó cikkeinek végső kicsengéséből azonban az is kiderül, hogy nemcsak a Nyugat nyelvisége ellen, hanem annak érdekében is hadakozott, s hogy a tőle bíralt írónemzedék, illetőleg -csoport legnagyobb egyéniségének nyelviségében — nemcsak az „Ady s a legújabb magyar lyra”, hanem az itt említett vitacikkek tanúsága szerint is — fel- és elismerte az Ady Endrével kezdődő új költői nyelvújítás nagyszerűségét.

Ma már kiejtéstörténeti adaléknak is vehető, amit a „A jó magyar kiejtés kérdéséhez” címen írt meg az 1941-ben megrendezett kiejtési verseny tanulságairól (Tanulmányok 623–7). Amellett, hogy az írott nyelv hangos beszédé elevenítésének módjáról rendkívül fontos szempontokat nyújt itt, megkapóan és mélyen elgondolkodtatóan szól arról, mennyi útravalót adhat a régi magyar irodalom gyönyörűen megformált nyelvezete a ma nemzedéke számára is.

Nyelvművelő tanulmányai közül kiemelkedik az „Egyetemi hallgatók magyar irodalomtörténeti dolgozatairól” címen közreadott egybeállítás (Magyarosan 14–15: 12–7, 16: 7–13, 35–8, 68–74, 17: 1–5), amely ma is az igényes szövegformálásra vezérlő kalauz lehetne nemcsak az egyetemi hallgatók, hanem mindenki számára. Végigveszi benne az írott szöveg megszerkesztésének minden lényeges kérdését, a külalak megformálásától, a tagolástól kezdve az adatolás és az idézés módján keresztül a szó- és névhasználat, a szórend, a szintagmák, a mondataalakítás problematikájáig. Tanári egyéniségére jellemző, hogy az ügy érdekében nem sajnálta idejét, energiáját sokszáz ilyenmű dolgozat átnézésétől; hogy nemcsak utólag bírált, hanem előre mutatóan is tanított, jó tanácsokat adott, megelőzni igyekezően elkövetendő hibákat; s hogy kellő súlyt adjon az ügynek, tanévnyitó előadásként mondta el „az egész hallgatóság füle-hallatára”.

Mindezek a nyelvi művelődést közvetlenül is szolgáló beszédei, írásai is jól mutatják, mennyire benne élt Horváth János a nyelvtudománynak nemcsak az elvontabb problematikájában, hanem mindennapi gyakorlatában, aprómunkájában is.

6. Úgy vélem, az elmondottak nem kívánnak külön összegezést, hiszen amit ebben a Horváth János tudósi — és benne nyelvtudósi — méreteihez képest szűkre szabott keretű előadásban fölhozhattam, az maga sem több vázlatnál, rövid összefoglalásnál. Horváth Jánosnak a magyar nyelvtudományt érintő munkássága egészében oly hatalmas, részleteiben oly gazdag, árnyalt, szerteágazó, hogy külön tudománytörténeti résztanulmányok egész sorozatát is igényli, illetőleg megérdemli. Őszintén hiszem és remélem, hogy hazai nyelvtudományunknak ez az igen jeles, színes, bizonyos vonatkozásokban szinte páratlan egyénisége a továbbiakban még jobban figyelmünk előterébe kerül, s az életműve nyelvészeti vonatkozásaiban rejlő ismeretek, tanulságok, ösztönző erők újraélednek és tovább munkálnak sorainkban.

Benkő Loránd

Nyelvünk útjának naplója

Nyelvtudományunk jelen szakaszát jellemezve, értékelve többen rámutattak már arra (így pl. Hadrovics László; vö. MNy. 64 [1968]: 154), hogy a nagy kollektív vállalkozások korát éljük. Ennek oka egyrészt az, hogy a magyar nyelvészet kielégítő anyagi támogatásban részesül, tehát az egyéni teljesítőképességet messze meghaladó munkálatokat is lehetett indítani, másrészt pedig az, hogy súlyos tudományos adósságaink fokozatos törlesztése más-

*A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára. — 1. kötet A–Gy 1967. — 2. kötet H–Ó 1970. — 3. kötet Ö–Zs 1976. Budapest, Akadémiai Kiadó.

képp, mint közös erőfeszítésekkel, nem is volna lehetséges. Egy korszerű etimológiai szótár közreadása régi-régi kötelezettségének is csak folyamatos akadémiai (vagyis állami költségvetési) segítséggel, számos kutató és segéderő összehangolt munkájával lehetett eleget tenni.

Annak idején, amikor A magyar nyelv történeti-etimológiai szótárának 1., majd második kötete megjelent (1967-ben, ill. 1970-ben), nyelvészeti folyóiratainkban többen méltatták a mű jelentőségét. (Vö.: Nyíri Antal, MNy. 64 [1968]: 129—44; Hadrovics László, uo. 144—54; Lőrincze Lajos, Nyr. 92 [1968]: 370—9; Kálmán Béla, NyK. 70 [1968]: 452—6; Hutterer Miklós, ALingu. 19 [1969]: 111—120; Lőrincze Lajos, uo. 21 [1971]: 247—266.)

Nem tudom, mások milyen gondolatokkal vették kezükbe a TESz. 3. kötetét 1976 karácsonyán; én — bevallom — először valami megkönnyebbulésfélét éreztem. Eszembe jutott ugyanis tanári és kutatói pályám sok-sok elkedvetlenítő pillanata, amikor szükségem lett volna arra, hogy egy-egy szó eredetéről gyorsan és megbízhatóan tájékozódjam, s e helyett vagy hosszas, nemegyszer eredménytelen nyomozásokra kényszerültem, vagy idő hiányában neki sem fogtam a szétszórta folyóiratcikkek böngészésének. Most végre ott van mind a három kötet a könyvespolcomon, s nemcsak az enyémen, hanem mindazokén, akik hivatásuknál fogva vagy csak passzióból szavaink eredetét nyomozzák. Bármikor kézbe lehet venni a szótárat, s utána lehet nézni a keresett szó nyelvünkbeli történetének és eredetének, vagy legalábbis rögtön el lehet indulni valamilyen nyomon a szócikkek végén található könyvészeti adatok alapján. A TESz. puszta létezése miatt érzett eme megnyugtató megelégedést egy francia vagy egy cseh nyelvész (számos etimológiai szótár birtokában) alighanem csak etimológiai szótárirodalmunk történetének balszerencsés alakulását ismerve tudná felfogni.

A magyar nyelv történeti-etimológiai szótárának munkálatait joggal tarthatjuk évszázadunk egyik legjelentősebb magyar nyelvészeti alapkutatásának. A TESz. összegez és rostál, eddig nyitott kérdéseket véglegesen megold vagy éppen termékenynek ígérkező vitatkozásra serkent. A magyar nyelv-tudományt a TESz.-t figyelmen kívül hagyva a jövőben művelni már nem lehet. Alapvető jellegét — az alapkutatások hasznát — bizonyítja többek között a Magyar értelmező kéziszótár is, amely tudvalevően felvilágosítással szolgál tárgyalt szavainak eredetére nézve is. Ennek a hasznos és a közönséget rendkívül érdeklő információtöbbletnek az adása azért vált lehetségessé, mert az ún. „kis értelmező szótár” munkálatai részben egy időben folytak az etimológiai szótáráival, s az előbbinek szerkesztői már hasznosítani tudták a TESz. munkaközösségétől végzett kutatásokat. Korábban, az ún. „nagy értelmező szótár” írása idején — megfelelő etimológiai szótárunk nem lévén — le kellett mondani a szavak eredetére való utalásról, ami az ÉrtSz.-nak bizonyos mértékig kétségtelen fogyatéka volt, más nemzetek hasonló szótáraival szemben, amelyek kitűnő etimológiai szótári előzményekre támaszkodhattak.

Természetesen az ÉrtSz. is alapkutató volt, nélküle nem lenne az ÉKsz. és a szóanyag összeállítása a TESz. megalkotói számára is roppant nehézségekbe ütközött volna. Az ÉrtSz. mint előzmény, persze csak könnyebbséget, segítséget jelentett a TESz. címszavainak kiválasztásához, hiszen a nyelvek szókincsének tengeréből a szótárak sajátos szempontjaik szerint válogatják össze anyagukat. Így tesznek természetesen az etimológiai szótárak is, amelyek a szavak származásáról tájékoztatnak. Mivel pedig a szókincs eredet szerinti összetétele rendkívül fontos dokumentuma a nyelvet beszélő nép történetének,

anyagi és szellemi kultúrája fejlődésének, a válogatás fő szempontja szükség-szerűen más lesz, mint az értelmező szótáraké. Ez utóbbiakban a szókészlet törzsállománya mellett csak erősen korlátozott mértékben van helyük régies, elavuló szavaknak vagy tájszóknak; ezzel szemben az etimológiai szótárnak az ilyen szavak nélkülözhetetlen elemei. Az ÉrtSz. meg a TESz. két kis met-szetének összevetése is jól szemlélteti a szóválogatásban mutatkozó eme különbséget.

ÉrtSz.:	<i>lépcső</i>	<i>lépcsőfok</i>	<i>lépcsőforduló</i>	<i>lépcsőház</i>	<i>lépcsőkanyarulat</i>
TESz.:	<i>lépcső</i>	—	—	—	—
	<i>lépcsőkorlát</i>	<i>lépcsős</i>	<i>lépcsősor</i>	<i>lépcsőz</i>	<i>lépcsőzet</i>
	—	—	—	—	<i>lépcsőzetes</i>
	—	—	—	—	<i>lépdegél</i>
	<i>lepe</i>	—	—	<i>lepecsétel</i>	<i>lepedék</i>
	—	—	—	—	<i>lepedékes</i>
	<i>lepe</i>	<i>lepe</i>	<i>lepecs</i>	<i>lepe</i>	<i>lepedő</i>
	<i>lepe</i>	<i>lepe</i>	<i>lepe</i>	<i>lepe</i>	<i>lepedővász</i>
	<i>lepeget</i>	<i>lepel</i>	—	—	<i>lepedő</i>
	—	<i>lepel</i>	—	—	—

ÉrtSz.:	<i>messze</i>	<i>messzeható</i>	<i>messzehordó</i>	<i>messzelátás</i>	<i>messzelátó</i>	<i>messzely</i>
TESz.:	<i>messze</i>	—	—	—	—	<i>messzely</i>
	<i>messzeség</i>	<i>messzi</i>	<i>messzünen</i>	<i>mésztej</i>	<i>mesztic</i>	<i>mészvíz</i>
	—	—	—	—	—	<i>méta</i>
	—	—	—	<i>mesztic</i>	<i>mét</i>	<i>méta</i>
	<i>metafizikus</i>	<i>metafora</i>	<i>metallurgia</i>	<i>metamorfózis</i>	<i>metán</i>	<i>metatézis</i>
	—	—	—	—	<i>metán</i>	—

Az ÉrtSz.-ban jóval több a címszó, mint a TESz.-ben. Ám könnyű belátni, hogy a TESz.-ben teljesen felesleges lett volna foglalkozni a *lépcsősor* vagy a *mésztej* szóval, hiszen alkotóelemeik etimológiája természetesen megtalálható a maga helyén a szótárban. Csak származékszóként szerepel a TESz.-ben a *lepeget* meg a *lépdel* (a *lép* címszó végén, a *lépés*, *léptet*, *lépked*-del együtt), és ugyanezért hiányozhat a TESz.-ből a világos képzésű *lépcsős*, *lépcsőz* is. — Szócikk viszont a TESz.-ben, de hiányzik az ÉrtSz.-ból az 'egyfajta halászháló' jelentésű nyelvjárási *mét* szó, amely talán ősi örökség az ugor korból: ezért van szükség a szerepeltetésére. És természetes az is, hogy a *metél* ige egyik alcímszáva a régiségbeli 'vág, vés' jelentésű *met* ige, amelynek a *metél* is, a *metsz* is voltaképpen csak származéka. Szókincsünk fejlődése szempontjából feltétlenül tanulságos tehát a köznyelvi értelmező szótárakból hiányzó szavak felvétele is. Ezek tekintetében egyébként a TESz. igyekszik mértéktartó lenni. A C betű 215 önálló szócikkéből én csak 17 szót gondolnék mellőzhetőnek (*cáger*, *capa*, *cavira*, *cejte*, *cempel*, *cendely*, *cibóka*, *cihog*, *cika*¹, *cika*², *cika*³, *cikény*, *cinadof*, *cinadónia*, *citvar*, *cötkény*), de tudom, hogy mindegyik mellett lehet érvelni. Például az olasz *zecchino*-ból származó 17–18. századi *cikény* szavunk itáliai kapcsolataink becses bizonyítéka; a nyelvjárási *cinadónia* 'fecskefű' a latin hatás emléke; stb. Az ilyen szavakat csak akkor lehetne pazarlásnak minősíteni, ha miattuk fontosabb szavak kiszorultak volna a szótárból. Erről azonban szó sincs: lényeges szavak hiányára eddig senki sem hívta fel a figyelmet, én sem tudok ilyeneket említeni.

Másokkal együtt én is csak helyeselhetem, hogy belekerültek a TESz.-be a viszonylag újabb keletű, de valószínűleg megmaradó nemzetközi vándor-

szavak (pl. *izotóp, karosszéria, linóleum, maffia, penicillin, radar, radioaktív, transzformátor* stb.), a kevésbé „előkelő”, de közhasználatú kölcsönszavak (pl. *hokedli, kalucsni, nokedli, seft, sróf* stb.). Nem riadt vissza a TESz. a *csaj, kajál, piál, lóvé, zri*-féle argószavaktól sem. Igen helyesen, nagy számban vannak a szótárban elemeikből nem magyarázható értelmű szóösszetételek is: *cigánykerék, egerút, jóformán, kecskebéka, léhűtő, mézesmázos, püspökfalat, rögeszme, vakvarjú* stb. Ezekről írja találóan Hadrovics László: „A legtöbb ilyen szó mögött a fogalomalkotásnak új eredményei rejlenek, ha tehát komolyan vesszük a nyelv és a gondolkodás kapcsolatát, a tárgytörténet és szótörténet összefüggéseit, nem elégedhetünk meg a régimódi gyökeresséssel” (MNy. 64: 146).

A harmadik kötet végén közölt összesítés szerint 10 714 önálló szócikk van a TESz.-ben. Ennél azonban jóval több tudható meg a szótárból, hiszen még 4008 alcímszó, 69 454 alakváltozat, 10 342 származék található benne. Például a *sürgő* főcímszó adatainak sorában közli a szótár a *sörgetné, sergetyű, sirgettem* alakváltozatokat, s a két alcímszó, a *sürgős* meg a *sürgöny* közül az előbbinek ismét vannak alakváltozatai: *sirgős, csürgős*. Származékok: *sürgetős*, ill. *sürgönyöz*. Az alcímszók és a származékok megeléje aligha okozhat nehézséget bárkinek is; szükség esetén még utalók is könnyítik a megtalálásukat, pl. a *fűt* alatt levő *fűlik* alcímszó betűrendi helyén is szerepel utalóként (*fűlik* l. *fűt*). Másképp áll a helyzet a régi vagy nyelvjárási alakváltozatokkal. Ezek közül sok (így pl. a *sürgős* is) elég közel áll a szótárban címszóként szereplő irodalmi nyelvi formához, tehát könnyen azonosítható. Az olyanok viszont, mint pl. a *csürgős* rendkívül messze esnek a szótárbeli címszótól, tehát voltaképpen mindegyik ilyen fel kellene venni utalóként. Ezt a terhet azonban a szótár nem vállalhatta, aránylag kevés alakváltozat szerepel csak utalószóként; pl.: *lasponya* l. *naspolya*. A szerkesztők az igen értékes, de jelenleg meglehetősen eltemetett alakváltozat-anyagot a máris készülő mutatóban óhajtják hozzáférhetővé tenni.

A TESz. — mint címe is mutatja — nemcsak etimológiai, hanem történeti szótár is, vagyis adatok sorával szemlélteti, bemutatja a tárgyalta szavak történetét is. E kettős jelleg következetes vállalása nem kis többletmunkát kívánt minden munkatárstól, de bizonyos, hogy a szótár értéke jelentősen növekedett általa. Mivel egyetlen (korántsem tökéletes és teljes!) nyelvtörténeti szótárunkat száz éve bocsátották közre, s legfeljebb a szakemberek férnek ma már csak hozzá, a közönség számára a TESz. jelenti egyszersmind a nyelvtörténeti szótárat is, hiszen a TESz. a címszó első előfordulásának évszámán túl megadja minden alakváltozat és minden jelentés feltűnésének dátumát is. A TESz. egyébként több információval szolgál címszavainak történetére nézve, mint amennyi az NySz.-ből meríthető lenne, mert a TESz. munkatársai az NySz.-en kívül tömördek más forrás (a szójegyzékek, a NyÚSz., a Nyelvatlasz, a folyóiratközlemények stb.) adatait is beépítették a szócikkek történeti részébe. Ennek folytán szakember sem nélkülözheti a TESz.-t mint szótörténeti segédletet.

Ennél a szempontnál sokkal fontosabb az, hogy a történeti adatok sorából az alakváltozatok harca, a mai irodalmi nyelvi forma kikristályosodása szemléletesen bontakozik ki, s a szavak jelentésének alakulása meggyőzően vezethető le. Tömérdek szebbnél szebb példát lehetne erre felhozni. A *ragya* szócikkből például megtudjuk, hogy ennek a szavunknak több más alakváltozattal kellett megküzdenie mai irodalmi nyelvi rangjáért: *ruga* (1300 k.;

e.: rugya), *roga* (1416 u./1450 k.; e.: rogya), *Ragyas* (személynév; 1479; e.: ragyás), *rotya* (1863), *rigyás* (MTsz.), *radzsa* (UMTsz.). A jelentések közül a 'gombák okozta foltosodás' bukkan fel elsőnek (1300 k.), másodikként a 'himlőhely a bőrön' jelentkezik (1479). Időbeli sorrendben a harmadik jelentés 'eső a napsütésben' (1538-ból), a negyedik 'rozsdá fémeken, főleg vason' (1560 k.), az ötödik 'méhtáplálék, különösen virágpor' (1759-ből). A *ragyá*-t végül szitokszóként is lejegyzik (1795-ben). Ez a sorrend persze nem jelent szerves egymásutániságot: a szerb-horvát nyelvbeli *řda* vagy a szlovén *rja* szónak, szavunk nyilvánvaló előzményének volt 'növényi betegség', ill. 'rozsdá fémeken' jelentése. A többi jelentés már a magyarban alakult ki. Állandósult a másodikként lejegyzett, tehát valószínűleg korai 'himlőhely a bőrön' jelentés, él az írásbeli rögzítésénél nyilván jóval korábbi 6., a szitokszó is (*üsse meg a ragya, verje meg a ragya*); a többi jelentés — úgy látszik — inkább alkalmi, szűk körű használatú volt, s kiveszett. Az utalás a *ragyiva*², *riska*, *rizike*, *rozsdá* szavakra még további összefüggésekre figyelmeztet.

Egyetlen szócikk is csak úgy ontja tehát a nyelvünk történetéről valló adatokat, szemlélteti változásait, bizonyítja szüntelen mozgását! S a szócikkekből kiolvasható egész társadalmunk élete a finnugor előidőktől egészen napjainkig, az egymást követő nemzedékek használati tárgyaival, látás- és gondolkodásmódjával, kedvteléseivel és testi-lelki nyavalyáival együtt. Ezt a teljességet másképp, mint a történeti-etimológiai kettős jelleggel, aligha lehetett volna biztosítani.

A történetiség és az etimológia összekapcsolása révén lett a TESz. néhány év alatt nemcsak a kutatóknak (nyelvészeknek, történészeknek, néprajzosoknak stb.) nélkülözhetetlen segédeszközzé, hanem az anyanyelvi nevelés felbecsülhetetlen értékű kincsesbányájává is. Szende Aladár a TESz. három kötetét méltatva (Mtan. 1977: 84—90) számos lehetőségét mutatta be annak, hogy miképpen használható fel a szótár már az általános iskolában is, de még inkább a középiskolában az anyanyelvi ismeretek bővítésére, tudatosítására, irodalmi szövegek jobb megértésére, értelmezésére. Ezt a nevelőerőt tartom magam is a TESz. szinte legfőbb hecsének. S örömmel tapasztalható, hogy a szótárnak az iskolai nyelvi nevelésben való felhasználására nemigen kell biztatni tanárainkat: nagyon sok iskolában szerves része már a TESz. a magyaróráknak, s még inkább azzá lesz az új tantervtől, az új anyanyelvi tankönyvektől kívánt nyelvi nevelési célkitűzések megvalósítása során.

Arról, hogy a TESz. az iskolán túl, a nyelvi ismeretterjesztés, az egész anyanyelvi kultúra számára mit jelent, külön írni — úgy érzem — nem szükséges. Ilyen szempontból egyrészt Lőrincze Lajos már méltatta szótárunkat (vö. Nyr. 92: 370—3, 374), másrészt a szótár nyelvművelő értékét évek óta bizonyítja a gyakorlati nyelvművelő munka, amelynek a TESz. kiapadhatatlan forrása, állandó gazdagítója.

Nem volt céлом a szótár szerkesztési elveivel, technikai megoldásaival, szócikkeinek megfogalmazási módjával, egyes etimológiáinak helyességével vagy helytelenségével stb. való foglalkozás: minderről a korábbi és újabb ismeretéseken már sok szó esett és még fog is esni bőven nálam illetékesebbek részéről itthon és külföldön egyaránt. Néhány észrevételem azonban talán mégsem lesz felesleges a szótárról kialakuló vélemény szempontjából.

A TESz.-nek mindhárom kötete — természetesen — azonos elvek szerint készült. Ez azonban nem azt jelenti, hogy az I. kötet megjelenése (1967) meg a 3. kötet kibocsátása (1976) között eltelt években a szerkesztő közösség nem

törekedett a szótár tökéletesebbé tételére. A 2., de főként a 3. kötet észrevehetően jobb az 1.-nél pl. a következők tekintetében: A magyarázatokban alaposabb, bővebb a művelődéstörténeti háttér. Egyes jövevényszó-kategóriák (főként az olasz) idegen nyelvi adatolása jóval teljesebb és nyelvi szintjeiben (pl. nyelvjárási, élőnyelvi stb. adatok) gazdagabb. A rejtettebb etimológiai kapcsolatok felismerése nagyobb mértékű (pl. *támaszkodik* — *tápáskodik* stb.). A kifejező (hangutánzó, hangulatfestő stb.) eredetű szavak ilyen jellege, magyarázata egzaktabb kritériumokkal van megokolva.

A finomításra, jobbításra törekvés olykor némi túlzásokat is eredményezett: az alak- és főként a jelentésváltozatok a 2. és a 3. kötetben kissé túl vannak tagolva, legalábbis a szócikkek egy részében. Ezt azonban legfeljebb feleslegesnek tarthatjuk, ám hibának semmiképp sem minősíthetjük.

Akadémiánk 1978. évi nagygyűlésén A magyar nyelv történeti-etimológiai szótárát megalkotó, Benkő Loránd akadémikus vezette tudóscsoport tagjait nagydíjjal tüntette ki: Farkas Vilmost, S. Hátori Antóniát, Hexendorf Editet, P. Hidvégi Andreát, Kiss Jenőt, Kiss Lajost, Papp Lászlót, Pusztai Ferencet, Zelliger Erzsébetet, Zsilinszky Évát. Fájdalom, Kubinyi László már nem lehetett közöttük. Érdemük nemcsak a hazai magyar nyelvtudomány és anyanyelvi műveltség jelentős előbbrevitele, hanem az is, hogy tudományunk hírnevét nemzetközi tekintetben is öregbítették.

Fábián Pál

A Földrajzi nevek etimológiai szótárának hasznáról

1. Másfél évtizeddel ezelőtt (1963-ban) egy érdekes „falukutató” könyvet adott ki a Kossuth Könyvkiadó. A szerzők (Ábel Olga és Benamy Sándor) a térképről választották ki a meglátogatandó falut, tanyát, mégpedig a *n e v e a l a p j á n*. Mert *nomen est omen*, „csupa olyan helységnevet kerestünk — írják a szerzők —, amely tulajdonképpen minden magyarázat nélkül magában hordja történetét. Önmagukért beszéltek ezek a nevek: *Búbánatvölgye*, *Koldusgödör-pusztá*, *Bablevesmajor*, *Gyülevész*, *Nemesvita*, *Álomzug*, *Klastrompusztá*, *Sírató*, *Hatrongyos* stb.”

A könyv címe: Egy kísértettérkép nyomán. (Egész pontosan így, apró helyesírási hibával: Egy *kísértet-térkép* nyomán.) S a könyvben ott van a kísértettérkép is, rajta a keserűség és fanyar humor, önirónia szülte tanyanevek, mint *Rongyospusztá*, *Bárnevolnamajor*, *Didergótanya*, *Koplalópusztá*, *Bablevesmajor*, *Külökitanya*, *Pulizskatanya*, *Koplaló*, *Szennyespusztá*; valószínűleg a település is, neve is a századforduló körül vagy legfeljebb néhány évtizeddel korábbról való. S mellettük régi, nagyobb települések nevei: *Rém*, *Láz*, *Nemesvita*, *Kisbér*, *Mencshely*, *Mértes*, *Poroszló*, *Kókad*, *Tengőd*, *Kaszaper* stb., a szerzők szerint nyilván a szegény emberek, szegény jobbágyok egykori elnyomásának, nyomorúságának hiteles bizonyítékai. *Kisbér*-en a gazda igen keveset (kis bért) fizetett béreseinek, *Kaszaper* pedig egy *k a s z a* körüli *p e r* emléket őriz, amely az uraság és az aratók között folyt a napszámért . . . A helyszínen aztán több esetben kiderült, hogy a név félrevezette a nyomozókat. A *Remeg tanya* lakói például nem *r e m e g t e k* a durva földesúrtól, vagy ha remegtek is, nem innen van a név, hanem *Remig* nevű egykori gazdájától. A *Munkanagy tanya* sem a *n a g y m u n k á t ó l* kapta nevét: *Munk* nagy-

tanya volt eredetileg, mert *Munk*-nak volt egy kisebb tanyája is. A *Tengőd*-ről is megtudták egy helybeli önkéntes történésztől, hogy ez meg egy régi *Tenguld* névből „értelmesedett” *Tengőd*-re.

2. Ha akkoriban már kéznél lett volna Kiss Lajos könyve, a Földrajzi nevek etimológiai szótára, jónéhány tévedéstől megmenekültek volna a szerzők. Kiderült volna például, hogy *Kaszaper*-nek semmi köze sincs sem a perlekedéshez, sem a kaszáló eszközökhöz. A *Kasza* a birtok egykori tulajdonosára utal, az ilyen nevű családra, a *per* pedig egy eredetibb *perek*, *pereg*-ből rövidült le; valószínűleg ez van a *Pereg*, *Pereked* településnevekben is. A *Kisbér* megnevezése is egyszerűbb: a *Bér* régi magyar személynév van benne. Ezt őrzi a Nógrád megyei *Bér*, a zalai *Zalabér* s a vasi *Bérbaltavár* is.

De ki is egészíthetnénk, szinte vég nélkül szaporíthatnánk a régi jajokat-bajokat „idéző” neveket. Szinte csodálom is, hogy a felsorolásból kimaradt *Nyögér*, *Kisbajom*, *Nagybajom*, *Nyavalyád* stb., mint „a bajnak, nyögésnek, nyavalyának az emlékei”. Vélt emlékei persze, mert mint Kiss Lajos könyvéből megtudhatjuk — a *Nyögér* egy régi népnevet őríz, a török nyelvű *nyögér*, *nyögér* lakosság nevét. Előfordul a *Nyögér* családnévként is, bizonyítva, hogy ez a szó valamikor általánosan ismert volt. A *Kisbajom*, *Nagybajom* településnév sem a kis és nagy baj emlékét őrzi, a *Bajom* is egykori személynévből való. S a *Nyavalyád*? Ez a múlt század végén *Zalaerdőd*-re szépült, bár a környéken még emlegetik régi nevén is, egy falunevekből álló mondókában: *Nyárad*, *Nyirád*, *Nyavalyád*. De a *nyavalya* köznevet csak másodlagosan őrzi; a névadó egy *Nyavalya* vagy *Nyavalyád*? nevű személy lehetett.

De amilyen hiábavaló volna a nevek mai hangalakja és a mai nyelvérzék alapján való magyarázat után egy nyomorúságtérkép megrajzolása, ugyanúgy hiábavaló lenne boldogságtérkép alkotása is. Mert hiszen *Boldog* (Heves megye) lakói nem mindnyájan boldogok ma sem, s nem voltak azok régen sem, s ami a lényeg: ez sem a boldogságról, lakói boldog életéről kapta nevét, hanem Szűz Mária (*Boldogasszony*) tiszteletére szentelt templomáról. Régen a falut *Boldogasszonyhatváná*-nak, majd *Boldogfalvá*-nak nevezték, ezekből rövidült a mai *Boldog*. Még messzebb esett a boldogságtól *Boldogkővár*ja, amely eredetileg *Boldvákó* volt!

A szegénységet, koplalást idéző (s valóban ezekre utaló!) viszonylag újabb keletkezésű *Koplatópuszta*, *Pulizskatanya*, *Bablevesmajor* ellentétéként vajon az egykori zsíros lakomák emléke-e a *Kolbász* meg a *Pecsenyéd*? Az első kun személynév (*Kolbász* = sereget győzz!), a második (ez nincs benne Kiss Lajos szótárában) a *besenyő* népnév változata. Több magyar falu is viselte ezt a nevet, de eredetibb vagy kevésbé félrevezető formában megtaláljuk a *Besenyő*, *Ládbesenyő*, *Rinyabesenyő*, *Szirmabesenyő*, *Zalabesenyő*, *Besenyőtelek*, *Besenyő*, *Besenyőszög* nevekben is.

A gyomor boldogságán túli, egyéb másfajta örömekre utalhatna a Baranya megyei *Lánycsók*, de Kiss Lajos könyve itt is illúziórontó: a bizonytalan eredetű egykori *Lancsuk*, *Lancsok* nevet értelmesítette így a régiek vágya, képzelete.

Az eddigiekből — úgy gondolom — kiderül, hogy kockázatos vagy legalábbis erősen meggondolandó, amit a kísértettérképes könyv végén buzdításként, tanulságként olvashatunk: „Ideje, hogy . . . új, méltó nevek ragyogjanak fel a megállók, állomások tábláin, és a rosszízű régieket csak e kötet lapjai őrizzék, intelmül az utókornak.”

3. A kísértettérkép megrajzolóinak, a szerzőknek több minden mentségükre szolgál. Egyrészt az, hogy könyvük fő tételét — a kiindulási alap ingatag volta ellenére — sikerült behizonyítaniuk: azt, hogy a meglátogatott helyeken megváltozott az élet, mégpedig jobbra változott. Másrészt (s ez tartozik *szakmailag* a mi tárgyalásunkba) a helynevek magyarázatának, „megszóltatásának” ilyen igénye és módja általános jelenség nálunk — s nyilván más népeknél is.

Amikor — egyetemi hallgatóként — szülőfalum, Szentgál földrajzi neveit gyűjtöttem, szép, kerek történetet hallottam a török szultánról, *Szolimán*-ról, aki annak idején itt táborozott a határban és sátrát a ma is *Szolimán*-nak nevezett domb tetején verette föl. (Csakhogy: már a múlt századi adatok szerint is a hely neve *Szölömmál* volt, s az egykori szőlő elpusztulása, valamint a *mál* 'domboldal' közszói használatának visszaszorulása utat nyitott a név megváltoztatásának, „értelmezésének”).

Falum nevének „magyarázatát” kéretlenül is megkaptam, több adatközlőtől is. Ezek szerint a mai település helyén, valahol a *Veremfé* (nagy árok a falu egyik részén) táján két remete élt egykor: *Szente* és *Gál*. Az ő nevükből lett a mai *Szentgál*. A valóság — köztudomásúan — sokkal egyszerűbb: igen sok esetben (nálunk is, más népeknél is) a falu templomának védőszentje adja a település nevét is. Valamikor igen sok településünk viselte a *Szentandrás*, *Szentbenedek*, *Szentistván*, *Szentjános*, *Szentmiklós*, *Szentpéter* stb. nevet.

De mondhatok még egy példát falummal és a földrajzi nevek romantikus magyarázatával kapcsolatban. Előttém van egy kép: Pálfi Károly ny. tábori főesperes és falunk lelkésze ásóval, csákánnyal felszerelve igyekezik a község melletti *Ústi* hegy tetejére, hogy megfordítsanak ott fent néhány lapos követ. Valami felírást, rovásírást vagy hasonlót sejtene alatta, mert *Istár* isten helye volt ez, s a kövek áldozati helyek. (Pálfi Károly terjedelmes könyvet is írt a magyar és a héber nyelv rokonságáról.) Írásnak — talán fölösleges is mondani — nyoma sem volt.

A földrajzi nevek titkai iránt való igen élénk érdeklődést mutatják újabb személyes tapasztalataim is: azok a kérdések, amelyeket egy-egy nyelvészeti ismeretterjesztő előadás, nyelv művelő ankét során feltesznek a hallgatók; azok a levelek, amelyek írói arról érdeklődnek, mi a megfejtése szülőhelyük (vagy más helységek) nevének, falujuk egy-egy érdekesnek s rejtélyesnek látszó határelnevezésének. Különösen a honismereti mozgalom erősödésével sűrűsödtek meg az ilyenfajta kérdések. De nem kevés azoknak a száma sem, akik saját maguk vállalkoznak már megfejtett (szerintük rosszul megfejtett) vagy ismeretlen eredetű földrajzi nevek megmagyarázására. Az ilyen jellegű vállalkozások fellendülését különösen elősegítette napjainkban — vagy inkább az utóbbi évtizedekben — az őstörténet, a magyarság őstörténete, eredete iránt való érdeklődés felerősödése.

4. De nemcsak napjainkra — vagy évszázadunkra — jellemző a földrajzi nevek iránti érdeklődés. Történelmünk egész folyamán, a legrégibb századoktól kezdve — ameddig a fennmaradt írások nyomán vissza tudunk tekinteni — állandó a törekvés, hogy a nevek segítségével múltunk homályában némi fényt gyűjtsünk, akkor is, ha ez a fény csak — lidércfény, a névmagyarázat csak a magyarázónak vagy korának naiv elképzeléseit, vágyait tükrözi.

Tarcal hegy nevének eredetét eddig még nem sikerült tisztázni a névtudománynak, kiváló tudósok egész sorának. A Névtelen Krónikás — sok más

földrajzi név megfejtése mellett ennek is megadta igen egyszerű „magyarázatát”:

„Ekkor Ónd, Ketel meg Tarcal, miután az erdőn áthaladtak, a Bodrog folyó mellett lovagoltak; majd mintha pályadíjért futottak volna, sebes vágásban nyergeltek fel egy jó magas hegynek a csúcsára. A másik kettőt maga mögött hagyva, *Tarcal*, a serény vitéz ért fel elsőnek a hegyromra. Ezért a hegyet attól a naptól kezdve mostanáig *Tarcal hegyének* nevezték” (Pais: Magyar Anonymus 45).

Nemcsak *Tarcal* vitéz lett névadóvá, társának, *Ketel*-nek is juttatott Anonymus ebből a dicsőségből, ha nem is teljes érvénnyel és örökre szólóan:

„Ete apja Ónd, Alaptolma apja *Ketel* és *Tarcal* kun vitéz . . . útközben átúszatták a Bodrog folyót azon a helyen, ahol a Sátorhalomról lefutó folyócska beleömlik. S így átjutottak a Bodrog folyón; de miközben az említett folyócskán keltek át nagy vígan, a víz árijában *Ketel* lova megbotlott s ő elmerülve társai segítségével is csak alig bírt a halálból kimenekülni. Azt a folyót ezért *Ketel* társai tréfásan *Ketelpatakának* nevezték el” (i. mű 44).

A Rába egyik mellékfolyójának, a *Lapincs*-nak a megfejtése sem okoz gondot krónikásunknak:

„Egy nap pedig, mikor a magyarok és rómaiak a határon voltak, a rómaiak *l a p p a n g v a* átúszták azt a folyót, amely Pannónia és a németek határán van. Erről a folyót a magyarok *Lapincsnak* hívták, mert a rómaiak a magyaroktól való félelmükben *l a p p a n g v a* úszták át” (i. mű 85).

(Kiss Lajos könyvében megtaláljuk a rövid magyarázatát ennek a névnek is. Német eredetű, németül ma *Lafnitz*. Kiss Lajos felsorolja a név megfejtésével foglalkozó fontosabb munkákat; Anonymus ötletét meg sem említi. Érthető módon, hiszen a folyó neve aligha keletkezhett magyar nyelvterületen, magyar nyelvű névadóktól; időben is nyilván sokkal régebbi, mint ez a mi néhány évszázadunk, s a név magyarázata is elképzelhetetlen a magyar szóból, főként névélettani, tipológiai szempontból: ilyen típusú, ilyen módon keletkezett magyar földrajzi nevekről nincs tudomásunk.)

Nyilvánvaló névmagyarázási szándékot kell látnunk Csáti Demeternek a 16. század első felében írt versében (Pannónia megvételéről):

*Kelem földén a Dunán elkelének,
Az Csekén ők csekének,
Az Tétémbe el-feltetének.
Érden sokat ők értének.
Százhalomnál megszállának,
Az herceggel megvívának.*

De tovább is mehetnénk: a történelmünk során keletkezett délibábos helynévmagyarázatokból — azt hiszem — igen csinos és tanulságos kötetet tudna összeállítani az erre vállalkozó. Példáit gyarapítaná a kiváló tudós, Sándor István is, aki „magyar” városokkal népesítette be a világot: Jena = *Jenő*, Kopenhága = *Kappanhágó*, Stockholm = *Istókhalm* stb. (L. A magyar nyelvújítás szótára 210.) De még többet meríthetne Horvát István Rajzolatok a magyar nemzet legrégibb történetéből című könyvéből, amelyben a világ története szinte azonos a magyarság történetével, s a magyar nyelvből fejtí meg a világtörténelem és világirodalom jeles személyeinek s helyeinek neveit.

5. A nevek titkainak megfejtése valószínűleg mindig is érdekelni fogja az embert, attól függetlenül, hogy a föld mely részén él, milyen nyelvet beszél. Örök ez az érdeklődés, mert örök emberi a *miért* keresése. De azért is, mert igen sokan tudják, ösztönösen pedig még többen érzik, hogy a mai név a táj egykori életének, az abban lakó ember történetének tanúja, a táj és ember egykori kapcsolatának függvénye, hogy a név a táj egykori arculatáról, az ott lefolyt eseményekről, történésekről adhat és ad is hírt a mai ember számára. Csak meg kell tudni szólaltatni a nevet.

A „megszólaltatás”, mint az eddigi példákból is láttuk, nem mindig sikeres, a nevek mai formájából a laikus vallató nem mindig jut hiteles eredményhez, következtetéshez az ember és a táj egykori kapcsolatát illetően. Mert ezek a nevek — köztudomásúan — igen gyakran nem közvetlenül, hanem áttételesen vallanak. Évszázadok, évezredek alatt megváltozott a táj arculata, más lett az egykori lakosság (más foglalkozású, más nyelvű stb.), és főként megváltozott a nevet alkotó közszavak jelentése stb. Szaporítsuk meg még néhányal az eddigi példákat.

A *Lancsuk*—*Lancsok* formából alakult, „értelmesített” *Lánycsók* falunévhez hasonlóan megváltozott sok más idegen eredetű s a magyar nyelvérzék számára érthetetlen földrajzi név. Klasszikus példa lehet az erdélyi *Szentgerice* és *Szentrontás*. Az első a *Szent Grácia* névből alakult, a másodiknak pedig a *Szent Trinitás* volt az eredeti formája. (Vö. Benkő Loránd: A Nyárádmente földrajzi nevei 11, 13.) Más esetben nem alakul át az ismeretlen, idegen szó, hanem a nyelvérzék egy hasonló hangzású ismert magyar szóval azonosítja. Az 'erdei tisztás' jelentésű *láz* közszőként ma már ismeretlen lévén, a névtudományban, illetőleg a nyelvtudományban járatlanok a 'Fiber' jelentésű magyar szót sejtik a *láz*-t tartalmazó falu- és határnevekben. Pedig *Láz* nevű helyet már a XIII. századból ismerünk, mai *láz* közszevünk viszont nyelvújításkori alakulat, elvonás a *lázad* igéből. Ugyanilyen okból tévesen azonosítja *Rém* község nevét a laikus nyelvérzék az ugyancsak nyelvújításkori *rém* szavunkkal.

Félrevezetik a nyelvtudományban járatlant a tájnyelvi formákból keletkezett helynevek is. A *Füred* elemet tartalmazó nevekben a laikusok a *fürdik* igét, a *fürdő* névszót sejtik (azért is, mert a legismertebb „füred” valóban fürdőhely). Pedig ez az elnevezés a *fürj* madárnév tájnyelvi *für* ~ *fűr* formájából lett. Valószínű, hogy a laikus névfejtő a *Csóványos*-ban is a *csóva*, *csóvál* szót sejtí, a *Csinádos*-ban meg a *csinál* igét, nem ismervén a *csalán* növénynev tájnyelvi *csóvány*, *csinál* változatait. A *Vérvölgy* név ma nagyon világosnak látszik, valószínűleg sok monda is fűződik hozzá — gyilkosságokról, háborúkról —, de ez a forma csak azért jöhetett létre, mert a 'száraz patakárok' jelentésű *üver* szó a közösség tudatában feledésbe merült, s az „értelmetlen” *Üvervölgy* e változtatással „értelmet kapott”.

A Baranya megyei *Helesfa* többszörösen is félrevezetheti mai értelmezőjét. Minthogy egy különleges, valamilyen okból nevezetes *fa* elvileg a névadás alapjául is szolgálhat, ezt a *fa* névszót sejtethi a laikus az említett helységnévben. Pedig a régi adatok bizonyítják, hogy az eredetibb forma: *-falva*, azaz a *fa* a *falu* szó birtokos személyragos formájából rövidült le. Mai földrajzi neveinkben igen gyakori ez a forma. (Kiss Lajos az *Alibánfa* névszó alatt sorolja fel őket.) A *Heles*-nek sincs köze a *hely*-hez és a *helyes* melléknévhez: a trójai történetből ismeretessé vált *Achilleus*-nak *Ehellös* formájából rövidült

meg. Talán (mutató) névmásnak érezte az egykori nyelvérzék a név elején levő *e* hangot, s ezért hagyta el. Hasonló alakulások elég gyakoriak a földrajzi nevek történetében. A Vas megyei *Vasalja* (a környék nyelvjárásában: *Vasalla*) eredetileg *Avasalja* volt, jelentése tehát: öreg erdő alja. A szó eleji *a*-t névelőnek érezték s ezért elhagyták a névből. Ugyanígy megrövidült forma a székelyföldi *Madéfalva*, amely eredetileg *Amadéfalva* volt.

6. Kiss Lajos műve, a Földrajzi nevek etimológiai szótára (Akadémiai Kiadó, 1978.) a múlt évi könyvhét egyik legnépszerűbb, legsikeresebb könyve volt.

A testes kiadványban (728 lap) közel hétezer szócikket talál az olvasó, azaz ennyi földrajzi név eredetét magyarázza meg a szerző. Főként településneveket, de kisebb számban helyet kapnak a könyvben folyók, tavak, hegyek, utcák stb. nevei is. A mai Magyarország területének minden község- és városneve önálló szócikként szerepel a könyvben; nem teljes, de jelentős számban benne vannak a szomszédos országok magyar helységnevei, és a világ más tájáról való igen sok név megfejtését is megtaláljuk a szótárban.

A Földrajzi nevek etimológiai szótára több szempontból szorosan kapcsolódik a Magyar nyelv történeti-etimológiai szótárához. Tulajdonképpen annak (egyik) kiegészítő kötete: amaz a magyar *k ö z s z a v a k* eredetéről ad felvilágosítást, ez pedig a földrajzi *t u l a j d o n n e v e* kről világosít fel bennünket. (Az „egyik” megszorítás azért szerepel a fenti mondatban, mert a *s z e m é l y n e v e k* etimológiai szótára ugyancsak fontos és szükséges volna, mind a tudományos kutatás, mind az ismeretterjesztés szempontjából.)

A két mű szerves összefüggésének megfelelően szótárunk megjelenésének ideje szerint is szorosan kapcsolódott a történeti-etimológiai szótárhoz. S természetesen az egyes szócikkek megalkotásának, felépítésének módjában is. Megadja (mint amaz) a név első előfordulásának idejét, a fontosabb változatokat, a név etimológiájára vonatkozó nézeteket, majd közli a legvalószínűbbnek mutatkozó megoldást. A szócikk végén találja az olvasó a legfontosabb irodalom felsorolását is. (Csak zárójelben jegyzem meg, mert nem különösen lényeges: engem zavar, hogy a címszavak — földrajzi nevek — utáni helymeghatározást, lokalizálást a szerző a jelentésmegjelölésre szokásos félidézőjelek közé tette: *Szentlászló* 'község Baranya megyében'. Ez ugyanúgy nem *j e l e n t é s e* *Szentlászló*-nak, mint ahogy nem *j e l e n t é s e* *Kis János*-nak, hogy tanár, mérnök stb. De ha jelentésnek vesszük, akkor igen sok jelentésű a *Szentlászló*, *Szentistván*, *Szentmihály* stb., mert néhány évtizeddel ezelőtt még több tucat ilyen nevű községünk volt.)

A könyvnek — szükségszerűen — a nyelvtudomány, névtudomány és a tudományos ismeretterjesztés kívánalmait, szükségleteit egyszerre kell kielégíteni. Mert mindegyikre nagy az igény. S két úrnak egyszerre szolgálni igen nehéz, főként úgy, hogy mindegyik meg legyen elégedve a szolgálattal. A tudományos igény kielégítése — nyugodtan mondhatjuk — teljes egészében biztosítva van. Alapműve lesz ez a szótár a nélynévfejtésnek, s minden névkutató erre fog támaszkodni, ebből fog kiindulni igen sokáig. Az eddigi vélemények szembeállítás, az adatok kritikai megrostálása és az irodalom felsorolása igen megkönnyíti a további munkát, a kétes, bizonytalan megfejtések további vizsgálatát.

Ami a másik szempontot, a tudományos ismeretterjesztést, a nagyközönség kétségtelenül meglevő igényeit illeti, már nem ilyen egyértelmű a helyzet.

A könyv puritán szűkszavúsága a nagyobb olvasóközönség számára nem vonzó, mert nehezen tudja (vagy egyáltalán nem tudja) a rövidítéseket feloldani, s nem sokat jelent (és mondhatnám: nem meggyőző) számára sok olyan megállapítás, ami a névtanban járatosaknak nem igényel további magyarázatot. Persze azért a nagyközönség számára is igen jelentős ez a mű; közvetlenül is, közvetve is. Ma még alig lehet kiszámítani, mit jelent majd múltunk reális megismerése és a laikus, romantikus névfejtés visszaszorulása szempontjából. Sokan használják máris, és ez a kör egyre bővül. Ha már ezt a könyvet kézbe veszik, talán nem kerül az újságokba, rádióba, televízióba sok olyan képtelen névfejtés, amilyennel eddig nem is ritkán találkozhattunk. (Egy alkalommal örömmel számolt be a tévé riportere, hogy a helyi történész kiderítette: az *Olaszfallu* eredetileg „ólas falu” volt, s a *Derecske* „deres kő”!)

De olyanok is lesznek, akik a szótár forgatása révén megtanulják, kihüvelykezik maguknak a névfejtés módszerét. S talán azt is megsejtik, hogy a magyar névadásnak vannak saját törvényei, van belső rendszere, amely eleve kizár bizonyos megfejtési ötleteket, kísérleteket. Hogy pl. a *Naszály* nem lehet *Nagy + szál*, mert *szál* földrajzi köznevünk nincs; a *Kókad* és az *Unyom* se származhat a *kókad* és az *ún* igéből. A magyar névadásban ilyen típusú nevek nincsenek, de a rosszul informált „nyelvérzék” minduntalan ezeket keresi a nevekben, mert érdekes eseményeket sejt mögöttük. (Hadd jegyezzek fel egy legfrissebb példát. Ruffy Péter — Kiss Lajos könyvéről a Magyar Nemzetben írt szép, igényes ismertetésében — imponáló őszinteséggel bevallja, hogy szülővárosának, *Várad*-nak a nevét mindmáig — Kiss Lajos könyvének olvasásáig — úgy értelmezte, magyarázta, hogy nehéz időkben a *vár* majd *ad* segítséget, menedéket . . .)

Valószínűleg sokan fogadták volna örömmel és forgattak volna haszonnal a szótárban egy bőségesebb bevezető tanulmányt a szófejtés módszeréről (néhány jó példával), valamint a magyar helynévadás rendszeréről. De ezt a munkát ezután is el lehet végezni. Kiss Lajos szótára után sem gyerekkjáték még, de már sokkal könnyebb feladat. Legjobb volna, ha maga Kiss Lajos végezné el.

Befejezésül még valamit. Kiss Lajos könyve nem kapható, pedig igen sokan szeretnék megszerezni, idehaza is, külföldön is. Nagyon remélem hát, hogy a szükséges második kiadás hamarosan megjelenik, lényegesen több példányban, mint az első, és a szerző vállalkozik rá, hogy valamelyest megtoldja az eddigi címszavak számát. A még felveendő névmagyarázatokra nézve nekem is volna jónéhány javaslatom.

Lőrincze Lajos

Én vagyok én, te vagy te — de ki az a „mi”?

A meggyőző szándékú szövegnek, a szerző véleményét, érveit magába foglaló, az érvek elfogadtatására törekvő írásműnek manapság van egy olyan nyelvhasználati sajátossága, amely a magyar szövegszerkesztésre különösen jellemző. Igen gyakori benne a többes szám első személyű alany, illetőleg állítmány, a többes szám első személyű birtokos. Alaposabb elemzésre mégszem a „mi/mienk” típusú szövegszerkesztés sűrű előfordulása készített, sokkal

inkább azoknak az alanyoknak, illetőleg birtokosoknak a sokfélesége, amelyek akkor kerülnek egymás mellé, amikor az alanyt, a birtokost főnévvel nevezem meg.

A következőkben arra a kérdésre keresek választ, mivel magyarázható, hogy a két, látszólag egyértelmű nyelvi alak — sokféle közléstartalom hordozójaképpen — ennyire elterjedt a meggyőző szándékú szövegek szerkesztésének mindennapi gyakorlatában, és hogy a többféle közléstartalom nem zavarja-e a megértést.

1. Vizsgáljuk meg az alábbi szövegrészletet minden előzetes magyarázat nélkül. Nem közlöm előjáróban sem a nyelvi érintkezés körülményeit, sem a beszédpartnerek (a szerző és a befogadók) társadalmi helyzetét, hogy jobban érzékelhessük annak a jelrendszernek, más szóval kódnak az összetettségét, amelyet a szöveg alkotója alkalmaz.

„... Társadalmi, gazdasági programjaink, határozataink világosan szólnak az ország helyzetéről és jövőjéről. Igaz és ezért meggyőző képet kaptunk belőlük eredményeinkről, a fejlődésünket kísérő ellentmondásokról. De nem adhattak választ életünk, társadalmi fejlődésünk valamennyi gondjára, kérdésére ...”

Azonos-e a részlet első mondatának birtokosa a második mondat alanyával? Azok a személyek, akik társadalmi programjukat megalkották, akik határozatokat hoztak, azonosak-e, azonosak lehetnek-e azokkal, akik belőlük igaz és ezért meggyőző képet kaptak eredményeikről, a fejlődésüket kísérő ellentmondásokról? Ha azonosak volnának, nem azt kellett volna-e a szöveg alkotójának mondania, hogy „igaz és ezért meggyőző képet adtunk (rajzoltunk meg, vázoltunk föl stb.) bennük ...”?

Bár a szövegből még nem tudjuk, kit tartunk az első mondat birtokos személyragja mögé rejtett személyek együttesének, elég egyértelműen állapítható meg a második mondat személyraggal ellátott két főnévnek birtokosa. Az azonosításhoz két, egymást kiegészítő fogódzónk is van: egyrészt az első mondat *az ország [helyzetéről és jövőjéről]*, másrészt az utolsó mondat *életünk és főleg társadalmi fejlődésünk* metszete. Az *eredményeink* és *fejlődésünk* főnevek birtokosa: az ország, vagyis Magyarország, a magyar társadalom, azaz mi valamennyien, akik ebben az országban élünk, akik a magyar társadalmat alkotjuk. De behelyettesíthetjük-e *az ország*, *a magyar társadalom* birtokost a részlet első mondatába is? „Az ország (a magyar társadalom) társadalmi programjai” szövegmetasztet talán valamiféle szóképnek, metonímiának is értelmezhetnénk. De semmiképpen sem értelmezhető, sehogy sem magyarázható meg az utána következő mondattag, amelyik a behelyettesítés után így hangzik: „... az ország (a magyar társadalom) határozatai ...”. Világossá válik ellenben a második mondat közléstartalma, ha a *kaptunk* igei állítmányt kiegészítjük *az ország* vagy *a magyar társadalom* alanyval, és elvégezzük a szükséges egyeztetéseket: „Az ország (a magyar társadalom) igaz és ezért meggyőző képet kapott [a maga] eredményeiről, a fejlődését kísérő ellentmondásokról.”

A feladó által alkalmazott kód pontos közléstartalmát a nyelvi jelek nem mindig fedik föl. Olykor kétértelműek. Ám ha magunkat ennek a szövegtípusnak a gyakorlott befogadói közé soroljuk, szövegen kívüli ismereteink, tapaszt-

talatunk alapján már sok mindent tudunk arról, hogyan kell dekódolni az ilyen jellegű üzenetet.

A tapasztaltabb befogadó ismeri a szövegalkotásnak azt a hagyományos szokását, amely szerint a szerző (a kommunikációelmélet szóhasználatával: az üzenet feladója) önmagáról többes szám első személyben beszél. Vagy azért, mert úgy véli, hogy ezáltal a maga személyét félárnyékban hagyja, vagy éppen az ellenkező okból: így emeli általános érvényűvé személyes állásfoglalásait (erre utal a történelmi eredetű „fejedelmi” vagy „királyi többes” elnevezés is). Ismeri azután a tapasztaltabb befogadó a többes szám első személyének azt a használatát is, amely jelzi, hogy a feladó nem csupán a maga nevében beszél. Valamilyen közösség: politikai, társadalmi, tudományos, szakmai vagy más testület szóvivője. Valóságos megbízásból szól, vagy csupán úgy tesz, mint akinek van valamiféle közösségi mandátuma. Arra számít ugyanis — és nem alaptalanul — hogy meggyőző szavának nagyobb a hitele, ha többeknek, sokaknak az érveit, a véleményét adja tovább (a befogadó pedig ritkán ellenőrizheti a felhatalmazás valóságát!). Nem ismeretlen a járatosabb befogadó előtt a szövegszerkesztésnek az a módja sem, amely a „mi/mienk” típusú megformálásba az „én”, azaz a feladó mellé a befogadót hívja társul gondolatai menetébe. Végül nem ismeretlen előtte a többes szám első személyének alkalmazása az ún. általános alany kifejezésére sem (‘mindenki’, ‘mi emberek’, ‘mi, a kortársak’ stb. stb.).

Társadalmi viszonyaink ismeretében — megint csak az adott szövegen kívüli hozzáértésünk vagy tapasztalatunk alapján — legalábbis valószínűtlennek kell tartanunk, hogy a feladó a maga nevében dolgozott ki programot, hozott határozatokat. Aligha képzelhető el, hogy a szocialista társadalmi rendszerben bárki is azt a látszatot kívánná kelteni, hogy többes számot használt ugyan, de a többes szám első személyén valójában az egyes szám első személye értendő. Azt pedig, hogy a szöveg a szocialista társadalmi rendszer közegeiből való, nyugodtan állíthatjuk az aktuális mondanivalón kívül szerzett ismereteink és tapasztalataink alapján. Erre vall a közlésnek mind tartalma, mind szerkesztésmódja és szóhasználata. Az imént kifejtett okokból elképzelhetetlen egyrészt az is, hogy a többes szám első személyén a feladó önmagát és az aktuális befogadót együttesen értette volna, másrészt az is, hogy az alanyt általános alanyként lehessen értelmezni.

Ezek szerint csupán egyetlen használati eset jöhet szóba: a feladó valamilyen közösség nevében nyilatkozik. Egy három mondatnyi szövegrészletből, a közlés tágabb kontextusának ismerete nélkül azonban, pusztán elméleti alapon, nem lehet eldönteni, vajon a feladó közösségi meghívatása valós-e vagy fiktív; vajon a többes szám használata tárgyszerűen indokolt-e, vagy arra szolgál-e, hogy a meggyőzés hatásosabb legyen.

Az alanyt nagyjából körülhatároltuk. Közléstartalmát most már behelyettesíthetjük az első mondatba: „A közösségnek (testületnek, szervezetnek stb.) [amelynek magam is tagja vagyok], olyan társadalmi, gazdasági programjai vannak, amelyek világosan szólnak az ország helyzetéről és jövőjéről . . .”

Amikor az értő befogadó elemzése már ennyire átvilágította a mondanivalót, természetesen azt is jól tudja, hogy ez a „község (testület, szervezet stb.)”, itt és most, más nem lehet, mint a Magyar Szocialista Munkáspárt, illetőleg valamelyik vezető szerve: kongresszusa, Központi Bizottsága.

Az aktuális jelrendszer értelmezését — a dekódolást — mind a három mondatban sokkal inkább *s z ö v e g e n k í v ü l i* ismereteink tették lehetővé, mint magának a nyelvi anyagnak a szövedéke. Ennek legfőbb oka, hogy nem teljes írásművet vizsgáltunk meg, csak három mondatot, az elemzést pedig a szöveg tágabb kontextusától függetlenül végeztük el.

A mindennapi gyakorlatban persze a szöveg nem jelenik meg ebben a nyersen névtelen és a nyelvi érintkezés helyzetébe beágyazatlan formában, ahogyan most ragadtuk ki valóságos környezetéből. Szerves tartozéka egyrészt a címe, másrészt a szerzője, de legalábbis az a kiadvány, amelyben anyagi formát kapott.

A vizsgált szövegrészlet nyomtatásban az alábbi fő- és keretinformációkkal kiegészítve jelent meg az Új Írás 1976. évi 12. és a Látóhatár 1977. évi januári számában: Pozsgay Imre: A közművelődési törvényről — A kulturális miniszter beszéde elhangzott az Országgyűlés ülészakán, 1976. október 14-én. A közlés helyzetének, a feladónak és a megszólított befogadóknak, végül — de nem utolsósorban — a tárgynak, a szocio-kulturálisan meghatározott jelentésvilág szokásrendszerének ismeretében a behelyettesítés, a legszükségesebb átszerkesztés után, az alábbi olvasatot adja:

Az eredeti szöveg

„... Társadalmi, gazdasági programjaink, határozataink világosan szólnak az ország helyzetéről és jövőjéről. Igaz és ezért meggyőző képet kaptunk belőlük eredményeinkről, a fejlődésünket kísérő ellentmondásokról. De nem adhattak választ életünk, társadalmi fejlődésünk valamennyi gondjára, kérdésére...”

A szöveg közléstartalma

„... A Magyar Szocialista Munkáspárt társadalmi, gazdasági programjai, határozatai világosan szólnak az ország helyzetéről és jövőjéről. [Nem csak] az Országgyűlés, [hanem] az egész magyar társadalom igaz és ezért meggyőző képet kap belőlük a magyar nép eredményeiről, a fejlődését kísérő ellentmondásokról. De nem adhattak választ az ország életének, társadalmi fejlődésének valamennyi gondjára, kérdésére...”

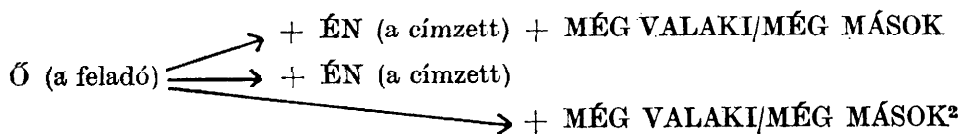
2. Ha megpróbálom, hogyan lehetne a tapasztalatokat általánosítani, azt látom, a „mi/mienk” szövegszerkezet közléstartalmának változása onnan ered, hogy az azonos nyelvi alak különböző közlési helyzetek kifejezésére szolgálhat. Hol az egyik, hol a másik beszédpartner kódjába épül be.

a) A f e l a d ó szempontjából mindig az alábbi alanyi, ill. birtokosi viszonyra vezethető vissza:¹

ÉN (a feladó) + MÉG VALAKI/MÉG MÁSOK

b) A megszólított beszédpartner, a c í m z e t t szemszögéből (aki nem szükségszerűen azonos az aktuális befogadóval) három különböző alanyi, ill. birtokosi kategóriára vezethető vissza:

¹ Vö. Lotz János: A személy, szám, viszonyítás és tárgyhatározottság kategóriái a magyarban. In: A magyar nyelv története és rendszere. A debreceni nemzetközi nyelvészeti kongresszus előadásai. Szerk.: Imre Samu és Szatmári István. Budapest, 1967. 250.

3. Az imént elemzett szövegrészletet szinte találomra emeltem ki a közel-múltban megjelent, meggyőző szándékú írásművek halmazából. Csaknem kivétel nélkül jellemző valamennyire, hogy a „mi/mienk” típusú alakok három jól megkülönböztethető alanyi, ill. birtokosi kategória jelölésére szolgálnak. Ez pedig nehezíti a szöveg értelmezhetőségét.

De vajon a szöveg többértelműsége (vagy értelmezhetetlensége) elkerülhetetlen velejárója-e a nyelvi jel több jelentésű voltának vagy csak a nyelvhasználat valamiféle „kapcsolatzavarával” állunk-e szemben?³

Oknyomozó foglalatosságra vágtam hát bele. Elővettem régebbi és régi keltezésű meggyőző szándékú szövegeket.⁴ Ugyanúgy megtaláltam bennük a három fő kategóriát és a többes szám első személyű alakkal jelölt alanyok, ill. birtokosok váltakozását. Azt is tapasztalhattam viszont, hogy gyakoriságukat két ellentétes tendencia határozza meg. A feladó ma ritkábban beszél önmagáról többes számban, mint 40–50 évvel ezelőtt (de nem mint a kiegyezés előtti korokban). A saját érvelésének kifejezésére ma gyakrabban használja az egyes szám első személyt, mint fél évszázada, és ritkábban folyamodik a semlegesítő-objektíváló harmadik személyű alakokhoz („a szerző”, „e sorok írója” stb.). Gyakoribbá vált ellenben, nemcsak az egyes írásműveken belül, hanem összességük arányában is a „mi/mienk” formáknak az a használata, amely a feladó valós vagy fiktív közösségi felhatalmazására vagy megbízatására, „hatalmi jegyeire” utal.

Minél több anyag halmozódott föl íróasztalomra, annál világosabbá vált előttem, hogy az okok sokféleségének egybefonódásával állok szemben, amikor a közlés szándékos vagy szándéktalan homályosságának kérdéseit feszegetem. Más az oka az alakok gyakoriságának, és más a közlés egy- vagy többértelműségének. Az egyik közlés tartalma kódösen kétértelmű, a másiké viszont kristálytisztá és szabatos, annak ellenére, hogy a (mondat szintjén elvégzett) formalizációja mindkét esetben talán ugyanazt a képletet adja.

a) A használat g y a k o r i s á g á t indokolja maga a forma. A többes szám első személy sugallja, esetleg nyomatékosan megköveteli az azonosulást.

² Ha Brown és Gilman gondolatmenetét alkalmazom a címzettet kizáró többes szám első személyű névmás és birtokosrag értelmezésére, kiderül, hogy itt is a „hatalomnak” valamiféle névmásáról, ill. birtokos személyragjáról van szó. A feladó implicit módon azt juttatja kifejezésre, hogy a címzettet – hozzá képest – alárendelt viszony fűzi a mondanivaló tárgyához. Sejteti ugyanis, hogy vannak közelebbiről meg nem határozott, de vele szolidáris szövetségesei. Segítségükkel akarja a címzettet befolyásolni, meggyőzni. Vö. R. W. Brown–A. Gilman: A hatalom és szolidaritás névmásai. In: Társadalom és nyelv – Szociolingvisztikai írások. Budapest, 1975. 359–88.

³ Vö. Szende Tamás: Kapcsolatzavarok mindennapi nyelvhasználatunkban. Nyr. 101: 481–9.

⁴ Marcel Cohen már a szociolingvisztika kezdeti évtizedeiben felhívta a figyelmet arra, hogy a nyelvi formák és a társadalmi kapcsolatok nemcsak összefüggenek egymással, hanem külön-külön is, kapcsolatukban is állandó mozgásban vannak. In: Pour une sociologie du langage. Párizs, 1956¹. 176–7.

Nyelvtani-alaki jelentése jól illeszkedik bele az üzenet funkciójába. Szuggesztív mögöttes közléstartalmát jól érzékelik mind a régebbi, mind a mai szerzők.

Amikor Szabó Ervin azt írja: „Tudjuk, hogy társadalmi kérdés van,”⁵ nem azért beszél többes szám első személyben, mert biztos benne, hogy valamennyi olvasója tudja: van társadalmi kérdés. Azért fogalmaz így, mert ezzel mintegy a megszólított beszédpartner szájába adja mondanivalóját. A közlés tartalmát vitathatatlanná teszi.

A modálisan árnyalt igei állítmány többes szám első személyű alakja is jellegzetes és gyakori eszköze a meggyőző szándékú szövegnek. Bár a feladó állásfoglalását jelzi, de úgy tünteti fel, mintha a befogadó az érvelést már magáévá tette volna. Közléstartalma: 'én így vélem, ugye te is, ő is, mindenki így véli'.

Egy közgazdasági szakcikk szerzője — aki saját magáról egyes szám első személyben beszél — ezt írja például: „... Azon pedig, hogy túl voltunk-e fizetve [mi valamennyien], vagy sem, s hogy kihez viszonyítva, naphosszat vitázhatnánk [én így vélem, ugye te is?].”⁶

Sűríti a használat gyakoriságát a magyar nyelv rendszere, amely általános vagy határozatlan alany kifejezésére is él a többes szám első személyű alakokkal; a nyelv, amely a könnyű és hajlékony toldalékolással még akkor is jelöli a birtokviszonyt, amikor a szövegösszefüggés a névszó jelölését fölöslegessé tenné. Ez a mondat például: „... Vállaljuk az eddig követett politikánkat...”⁷ nyilvánvalóan túljelölt. A feladó ugyanis azt közli velünk, hogy vállaljuk, hogy továbbra is vállaljuk a m a g u n k politikáját (amelyet eddig is követtünk). A birtokos jelölése csak akkor volna valóban indokolt, ha az eddig követett politika nem a mienk lett volna. De ezt a szövegnek explicit formában kell kifejeznie.

Az említett példával rokon túljelölés azért is vált olyan közkeletűvé a mai magyar nyelvben, mert a használat szokásrendszere régóta elfogadta a többes szám első személyű birtokos személyragot annak kifejezésére, hogy a főnévvel jelölt fogalom egyértelműen valamilyen jól ismert általános alanyra utal vissza: hazánk, pártunk, népgazdaságunk, korunk, Földünk stb.

Végül pedig sűríti a használat gyakoriságát a világ, amelyben élünk. Mind általánosabbá válnak — létünk társadalmi meghatározottságából fakadóan — Király István szavával szólva: „a közösségcentrikus gondolkodás” megnyilatkozásai.⁸

De nemcsak ez jogosítja fel a szöveg alkotóját a többes szám első személyének használatára, hanem az a gyakorlati körülmény, hogy a szerző egyidejűleg többféle társadalmi, politikai, szakmai stb. stb. közösség tagja. Befogadóját sokszor nemcsak a maga nevében akarja meggyőzni, hanem megbízása vagy felhatalmazása alapján a testületében is, amellyel szolidáris. Ez a szemlélet a mai nyelvhasználat egyik sajátossága.⁹ Magyarázatot ad a „mi/mienk” típusú alakok — tárgyyszerűen indokolt — gyakoriságára. A gyakoriság pedig

⁵ Szabó Ervin: A tőke és munka harca (1911). Budapest, 1947². 18.

⁶ Szilárd Csaba: Az új bér- és jövedelemszabályozók első tapasztalatairól. Közgazdasági Szemle 24 (1977.): 3. sz. 318.

⁷ Lakos Sándor: A szocialista demokrácia egyes kérdései. Társadalmi Szemle 32 (1977.): 5. sz. 28.

⁸ Király István: Irodalom és társadalom. Budapest, 1975. 325.

⁹ Vö. Rác Endre: Anyanyelvünk új szöfűzési, mondatszerkezeti jelenségeinek bemutatása, értékelése. In: Mai magyar nyelvünk. Szerk.: Grétsy László. Budapest, 1976. 48.

egyben meghatározza a közlés hangvételét. Oda vezet, hogy a feladó a nyelv gazdag eszközkészletéből akkor is ezt a szerkezetet választja, amikor pedig könnyen találhatna más kifejező formát is. Amikor Pázmány Péter azt mondja: „... A gonoszoktól pedig távul menjünk, ha gonosszába nem akarunk kerülni...”, a modálisán színezett többes szám első személyű alak tiltást fejez ki.¹⁰ Felszólítást arra, hogy valamit 'se te, se én, se egyikünk, ugye', meg ne tegyen.

De mit fejez ki a többes szám első személyű alakkal kortársunk, aki ezt írja:

„... Propagandamunkánk alapvető mércéje tehát, hogyan tudjuk biztosítani az elmélet és gyakorlat egységét. Szétszakításuk a legdurvábban abban nyilvánul meg, hogy gyakran propagandánk tudományosságának jelszavával »tételeket« tanítunk, ami érdektelenné teszi az egész munkát. Nem sokat változtat ezen az sem, ha a gyakorlatot pusztán illusztrációként ragasztjuk tételeinkhez (...). Tesszük ezt anélkül, hogy e formák vagy módszerek elemzését elvégeznénk, vagy megmagyaráznánk szükségességüket...”¹¹

A szöveg azt hozza tudomásunkra, hogy „egyesek” tételeket tanítanak, ami érdektelenné teszi egész munkájukat. Még akkor is, ha ezek a közelebről meg nem határozott személyek a gyakorlatot illusztrációként ragasztják a tételekhez (azaz: 'a marxizmus – leninizmus tételeihez'). A szerző nem tilt. Inkább közösséget vállal. Szolidárisnak tettei magát, nehogy a rossz munkát végző propagandistát kemény szóval kelljen illetnie. Csak hogy a közlés azt a látszatot kelti, hogy mindnyájan, a feladó is, a címzettek valamennyien is, ugyanígy járunk el. A rossz munka tehát nem is olyan szégyellni való? Akkor pedig miért a „legdurvábban” szóba foglalt kemény ítélet? A kérdést szándékosan éleztem ki. Valamennyien jól tudjuk, hogy nem ellentmondásos szövegszerkesztéssel van dolgunk, hanem a kifejezőmódnak valamiféle sajátos tónusával. Stílussal, amin a gondolkodásnak, a beállítódásnak a jellemzőjét értem, nemcsak azt a tolvajnyelvet, amelyben a gondolkodás, a beállítódás anyagi formát ölt.

b) Nemcsak a szerkezet alaktani sajátosságainak és nem is egyedül a használat gyakoriságának a javára vagy a rovására kell írni, hogy a szöveg közléstartalma világosan értelmezhető-e, vagy pedig kétértelmű, homályos. A zavar vagy zavartalanság attól is függ, *h o g y a n r e n d e z ő d n e k e l* a „mi/mienk” típusú alakok a maguk környezetében, a szöveg rendszerében; milyen értéket ad nekik a más nyelvi elemekkel és szerkezetekkel való szembenállásuk. Nem közömbös, hogy az egymás mellé szerkesztett többes szám első személyű ragok azonos alanyra, ill. birtokosra vezethetők-e vissza vagy sem; hogy a megnevezett alany vagy birtokos a jelölés közvetlen szöveggörnyezetéhez tartozik-e vagy nem; előtte áll-e vagy utána. Zavartalan a megértés, ha a jelölés a feladó és a megszólított beszédpartner kódja szerint azonos „mi/mienk” alanyokra, ill. birtokosokra vonatkozik. Még akkor is zavartalan, ha az utalás úgy implikálódik, mint az alábbi szövegrészletben:

„... ha megengedtetik -- *tudom*, nem ruháztott fel ekkora joggal senki --, a romániai magyar irodalom nevében üdvözlöm Eugen Jebeleanut.

¹⁰ Pázmány Péter válogatott munkái. Remekírók képes könyvtára 39. Budapest, é. n. 252.

¹¹ Kahulits László: Az elmélet és gyakorlat egysége a propagandamunkánkban. Társadalmi Szemle 32 (1977.): 7–8. 124.

(...) S ha nem engedtetnék meg mégsem ez alkalommal többes számban köszönteni a költőt, hát a magam nevében teszem...''¹²

Kapcsolatzavar áll viszont be akkor, ha a homályban marad, mikor és kit foglal bele a feladó a többes szám első személybe, mikor érti bele a címzettet és mikor nem. Példa rá az alábbi mondat:

„... A helyes irányt tartva, a pozitív folyamatokat tovább erősítve népünk abban a tudatban dolgozhat, hogy az előttünk álló feladatok reálisak, nagyobb hatékonyságra törő, tervszerű, pontos, fegyelmezett munkával teljesíthetők...’’¹³

A közlés tartalma háromféleképpen is értelmezhető:

1. ... *mindnyájan* [a magyar nép és a párt, a pártvezetés és a kormány] abban a tudatban dolgozhatunk, hogy az előttünk [valamennyiünk előtt] álló feladatok reálisak ...

2. ... *a magyar nép* [minden tagja, én is, te is, ő is] abban a tudatban dolgozhat, hogy *mind az előtte, mind a párt* [a pártvezetés és a kormány] előtt álló feladatok reálisak ...

3. ... *az egész magyar nép* [mi valamennyien] abban a tudatban dolgozhat [dolgozhatunk], hogy a *párt* [a pártvezetés és a kormány] előtt álló feladatok reálisak ...

A harmadik értelmezést csupán a „fegyelmezett munkával teljesíthetők” metszet személytelen kifejezőmódja valószínűsítheti. A szöveg alkotója nem él a modálisan színezett többes szám első személy szuggesztív mögöttes jelentésével: a befogadót mintegy kívül hagyja a közlés tartalmán.

Az első két értelmezés esetében a mondat befejező szakaszának olvasata a következő: 'nagyobb hatékonyságra törő, tervszerű, pontos, fegyelmezett munkával teljesíthetjük őket'. Az érvelés személyhez szóló. A hangvétel meggyőző. A nyelvi forma egyértelmű. A harmadik értelmezés szerint pedig, ha a részletbe a szöveg egy korábbi ízületét ültetem át, a személytelen hangú, a tárgyyszerű megállapítást tartalmazó közlés így hangzik: 'a dolgozó milliók szorgalmával, hozzáértésével, tudatos helytállásával teljesíthetők'.

4. A fenti példa nem egyszeri és egyedi. A szöveg rejtett alanyai és birtokosai megnevezett formában többnyire megtalálhatók a nyelvileg megformált egészben. A vonatkozási pontok között a kapcsolat lehet világos, de lehet zavaros, kusza is. A szöveg nem pusztán egymást követő szavak summája, hanem rendszer, amely nem azonos részei egyszerű összegével. De a szövegszerkesztésben járatlan feladó könnyen összekuszálhatja a vonatkozási pontok szövedékét. A szövegszerkesztésben nagyon is járatos feladó pedig — akár tudatosan is — összezavarhatja az egymásra utalások hálózatát. Manipulálhatja a címzettet. Ügyel rá, hogy kódváltásai észrevétlenek maradjanak. Azt akarja, hogy befogadója az érvelést kísérje figyelemmel, maga a módszer pedig, amellyel érvelését el akarja fogadtatni, észrevétlen maradjon.

Am a szövegszerkezet rendjéből az következik, hogy a szerzőnek valahol — általában az üzenet befejező szakaszában — összegeznie kell mondani-

¹² Méliusz József: Herder úr pedig elégedetten mosolyog ... In: Kávéház nélkül. Kritérion, 1977. 317.

¹³ Győri Imre: Gazdasági építés és tudatformálás — Az Országos agitációs és propaganda tanácskozáson elhangzott előadásból. Társadalmi Szemle 32 (1977): 5., 4.

valóját. Ha érvelésének valóságos belső mozgatóit elrejtette is a szöveg előző részeiben, most föl kell fednie kártyáit.

Andrássy Gyulának az első világháború éveiből származó egyik írásában például az alanyokat és birtokosokat többnyire csak jóval a raggal jelölt szó után ismerjük meg. Gyakran olyan távol találunk rájuk, hogy az összefüggést filológiai elemző módszerek nélkül szinte meg se találjuk.¹⁴

A többes szám első személyű raggal ellátott alakokkal a feladó a legtöbbször az Osztrák–Magyar Monarchiára utal vissza. Ezt szövegen kívüli ismereteink segítségével fejtjük meg. Mert még mielőtt a monarchia — „monarchiánk” — nevét leírná, mondanivalójába olyan többes szám első személyű ragokat sző, amelyek megzavarhatják az azonosítást. Viszonyítási pontjuk egy megnevezett „mi magyarok” vagy „hazánk”, vagy „Szent István királysága” főnévi szócsoporthoz. Majd ismét ravaszul egybemosódnak a „monarchiánk” és „hazánk” jelölések mögött rejtőző alanyok, birtokosok.

„... Hajdanában letelepedtünk Közép-Európa határain. (...) Nyers erőkbe ütköztünk itt, sokszor a mienknél jóval nagyobbakra [így!] (...) Amikor Németország segítségével a pánmoszkovitizmust letörjük, történelmi küldetésünket teljesítjük és életfeltételeinket javítjuk...”

Andrássy Gyula a „mi/mienk” alakok többértelműségének nem valami öntudatlan áldozata. Személyes véleményét, legalábbis mindazt, amit annak akar feltüntetni, egyes számban is ki tudja fejezni.

„... csak azt a tényt kívánom hangsúlyozni, hogy — véleményem szerint — e problémának igazságos megoldása nagyban hozzájárulna a dolgok új rendjének megszilárdításához...”

Az első lapok egyikén, megtevéstől általánosítással, így fogalmaz:

„... mindnyájan tudjuk, mindnyájan érezzük: [célunk] egyes-egyedül nemzeti létünk megvédése...”

Az utolsó bekezdésben azonban már el kell árulnia, „mi lappang bokrának megette”. Megnevezi, kit ért a „mindnyájan” általános névmáson. És kiderül, hogy ha jónak látja, a többes szám harmadik személyét is segítségül hívja:

„... mindnyájan, *kormánypártiak és ellenzékiek*, parancsoló kötelességet teljesítenek, ha minden erejüket egyesítik, hogy *hazánk* megszerezze azt a teljes, döntő győzelmet, amely majd lehetővé teszi, hogy *a magyar nemzet* jövőjét szélesebb alapokra fektesse.”

5. Kortársaink meggyőző szándékú szövegeinek vizsgálata azt sejteti, hogy a szerzők többsége inkább önkéntelenül használja a „mi/mienk” típusú szövegszerkesztési alakzatokat, mintsem tudatosan. Ritkán bukkan az ember olyan írásműre, amely kiaknázza a formák megfelelő elrendezése kínálta kifejezőértéket. A kelletténél gyakrabban találkozunk viszont olyan szövegekkel, amelyekben egyre-másra fordulnak elő a ’mindnyájunk közös tulajdona’ közléstartalmú birtokos személyragos névszók, ezek közé pedig hol a feladó, hol a megszólított beszédpartner kódja szerint értelmezhető — értelmezendő? — többes szám első személyű igei állítmányok szövédnének. Az ilyen nyelvi megformálás, akarva-akaratlanul, megzavarja az érintkezési folyamatát. Az éberebb befogadóban kétségeket ébreszt. A járatlanabbat pedig a megformált mondanivaló finomabb elemzéséről leszoktatja.

Dániel Ágnes

¹⁴ Andrássy Gyula: A tartós béke biztosítékai. In: A világháború problémái. Budapest, é. n. 262–90.

Thury Zoltán: Kálvária

A századvégi novella lírizálódásának kérdéséhez

1. „A mű nemcsak esztétikai, hanem világnézeti és társadalmi dokumentum is, teljes szélességében és mélységében tehát csak úgy tudjuk fölmérni, ha a maga korának gondolati szövevényébe állítjuk bele” (l. Barta János, Németh G. Béla: *Mű és személyiség*. Alföld. 1972/4. 65). Mert fordítva: e gondolati szövevénynek összetartó, integráns része a műfaj, amely rendszerezi, láttatja, kristályosítja és közvetíti az őt kiváltó élményi-gondolati háttérrel.

Van műfaji egyensúly egy adott korstílusban, ha a műfajra jellemző tipikus jegyek azonos arányban uralkodnak, de ekkor klasszikusan zárttá merevül a forma, s nem, vagy csak alig tűri a tartalmi megújulást. Van műfaji fellazulás, felbomlás, sokarcúság, keveredés és átcsapás, mikor feloldódnak a keretek, s a mű átrendezi vagy újratерemti a valóságot is, önmagát is, hogy újból egyediesüljön.

2. A novella a magyar századvégen virágzik, részint világirodalmi ösztönzésre (Dickens, Turgenev, Bret Harte stb.), részint (s leginkább) öntörvényű, belső fejlődés eredményeként, a hősváltással összefüggésben. Mikszáth különnei még regény terjedelmű műbe kíváncsiaknak; a századvég mániákusai, a „negatív” különcök, az elesettek hétköznapijai „már csak” novellisztikus témák. Mind a pozitívizmus, mind a naturalizmus motiválja a hősváltást, a feleslegesség és kiábrándultság hősvetületét: a fölbukkanó kisembert, akinek alakja sorsából fakadóan tragikomikus, mert a megalázott élet felmagasztosul, a halvány fénysugár is életet ragyogtat. S minthogy az érzelm következménye az eszmélkedés, az eszmélkedés az önértzet, az önértzet a tiltakozás és a tett, e tragikomikus figura szándékaival és törekvéseivel az eszmélkedéstől a szuverén egyéniségig, az individuális Én-kultusz magaslatáig növekedne, de a rákényszerített megrekedtség foglya, és erejéből csak az öncélú, kommentáló meditációkra, a csöndes vagy harsogóbb méltatlankodásra, az olykor már groteszk és eleve reménytelen életkísérletekre futja.

Mégis, az effajta személyességgel nagyobb szerephez jut a lírizálódás, és a századvégi novella, mely az egymást keresztező szellemi és művészi áramlatok egyetlen egységesítő, a korjellegét is magába olvasztó tényezője nem más, mint e szuverenitást védő líra epikus keretben.

Mindeme kérdés és műfaji sajátosság, a lázadással társuló elvetélt életkísérlet, a lírai hangvétel stb. magas irodalmi rangra jut Thury Zoltánál, akit — kijelölve helyét a századforduló irodalmában — Ady Endre méltat először igazán.

3. A Kálvária „(átv) szenvedések sorozata, sok lelki szenvedés együtt” (vö. ÉrtSz.) jelentésben őselemi (archetipikus) embléma, és arra a dezillúzió és a feleslegesség-érzés táplálta általános századvégi élményre utal, hogy — bár mindnyájan megyünk valamerre, előre, fölfelé, hisszük legalábbis —, a cél homályos, az élet reménytelen, a halál kivédhetetlen, a megváltás hiábavaló. Mégis az emberért kiált, a maradék emberségért küzd, lázong, apellál a költészethez, s a próza lírai oldásával — a költőiesítés jegyében — keres kiutat abból a helyzetből, melyben a költészet maga is elégtelen. Az eltérő műfaji sajátosságok¹ egymás függvényeként, egymást meghatározva ezért mérkőznek a próza színterén, és mert sivár a tényleges világ, túlzón dekoratív a képi szerkezet. Ez az összefüggés alapvetően lényegi. A szöveg a közbülső, lírai vonulatában, a prózába szövődő képszerkezettel ugyan látszat és valóság metaforája lesz, de az így létrejött azonosság — rész jellege miatt — nem reprezentálja a teremtet világot, s nem fogja át a valódinak az antinómiát.

4. A novellát a prózai és a költői síkok egymáshoz való sajátos viszonya alapján tagoljuk, amit elsősorban a műfaji átjátszás indokol, s ami arra késztet, hogy a lírában a próza, a prózában a líra szerepét keresve, figyelmünket a szintekben föltűnő képláncok rendszerszerű ellentétes kapcsolataira fordítsuk.

A szöveg két, egymástól jól elkülöníthető egységre bomlik: egy líráira, amelyet visszafog a próza, s egy prózáira, melyet megemel a líra.

5. A líra prózaisága

„Az ég egyik oldalán, ahol messze éppen rámutat egy vékony, hosszú, fekete torony, haloványodni kezdett a hold. Túlfelől pedig előre küldte tüzeit a nap, valami párás vörösés gőzt, mintha lenn, a katlanban sutorogna, izzana a tüztányér. A gomolygó fehér világosság belenyomult az éjszakába, s a hold már csak olyan lett, mint egy sarlóforma halvány anyajegy az ég testén, mintha csak valami báránylegéből szakadt volna le. És körül ébredni kezdett a világ. Előbb csak az állat . . . Valahol messze nyertett egy ló . . . Még azt is hallani lehetett a hűvös, néma reggelben, hogy jókedve van. Röhögött a sarjúnak, s aztán mintha harapott volna belőle. Aztán sűrű vakkantással pulikutya veszekedett valami nagy döggel, aki lustán bőföggve ugatott vissza rá — és igazságot tett talán köztük egy tehén, mert hosszan bőgött . . . Ez is messze van valahol, inkább sejtés, mint amilyen körül a sok falu, sűrű, kék füst alatt, amit nem enged fölszállani a nehéz, vizes köd. Némelyik egészen beesett a hegyek közé, sok fa alá, s csak egy-két ház maradt fenn a gerincen, másik valami kis templom köré, tisztásra telepedett . . . Ha úgy a kaptatóról nézi az ember, mintha sok kis fehér csibe ült volna le a porondra . . . Némelyiknek világít a szeme. Ott korán fejenek, s voltaképpen az álmosan ölöngő leányok keltik föl a kakast. Az is belerikkant a csendbe, hogy minél nagyobb hitelességű legyen a hajnal, s mintha a párák, ködök rétegein ököllet kellett volna útat törnie, diadalmasan belefogódzkodik a föld szélébe a nap. Még csak a tüzes tar koponyája látszik, lassan, méltóságosan búvik elő, míg parázsgolyóbis lesz belőle, mező, hegy, völgytányérnak a szélén, ami most már tiszta, világos és csillog, mintha csupa drágakőharmattal lenne teleszórva. És hangos,

¹ Abban a felfogásban, hogy a prózát a metonimikus kontextus értelmezi, amely a valóság szűkebb vagy tágabb megfelelője (l. részletesebben: Miroslav Čenervka: Semantic Contexts. In: Poetics. 1972. 4. 91—108); míg a líra (szerkezeti-szemantikai) motíváló eljárásaival egy azonossági (metaforikus) viszony létrehozására törekszik.

fűszínű fürjek csattognak valahol jól elbújva a még zöldes vetésben, fönn az éhes madarak lármáznak, csomóba gyűlve csipog a veréb, a faluk mintha átszólnának egymásnak jó reggelt kívánni. zsonganak, élnek. Most már az ember kerekedett felül. Vontatott tülök-bőgés hallatszik fölváltva hol itt, hol ott; ostopattogás, egy-egy kurjantás, amiről nemigen lehet tudni, hogy a jószágnak szól-e vagy a szomszédnak; gyermekrikkantás, valami kondássegítség torkában nem fér meg a hang, ami egész éjjel meggyűlt benne s a nagy összevisszaságból lassan-lassan kiverekedi magát egy csomó fuvarosember szava, aki mind a lovat biztatja, csattog az állat hátán az ostor s csikorogva, nehezeket zökkenve a frissen kavicsozott úton hosszú sor kocsai bontakozik ki a lejtő alján a fák közül.”

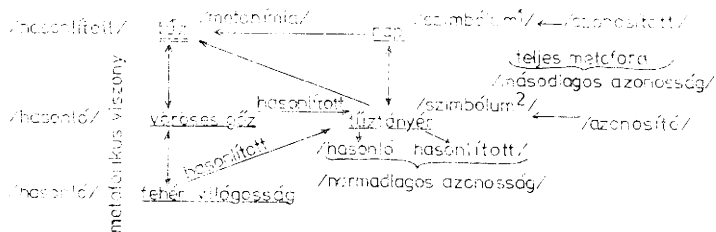
Az első egység hangulati összkép, egy költői tájvízió jól kitapintható szimbólumgóccokkal (*ég, hold, nap, világ* stb.), melyeket a képek egy-egy bonyolultabb gyűrűje vesz körül. A képrendszer a szövegben kap többértékű értelmet; ugyanazon elemei — metaforikus és/vagy metonimikus minőségükben — a stíluszöveget más és más rétegéhez kötődnek. Hol erősítve, hol gyöngítve egymást a h a j n a l t (mint másodlagos archetipikus szituációt) próbálják kitölteni, de míg egyfelől magasabb szintűvé fejlődnek, másfelől lebomlanak, és a jelentést negatív irányba fejlesztve a tényleges valóságra vonatkoztatják. Ezt az áramlást a különféle képek eltérő intenzitása, valamint az egység jelentésszerkezetének belső feszültsége indukálja. A tiszta harmónia diszszonánssá válik az impresszionista tablóban éles kontúrokat felvillantó expresszionista-szimbolista nyelvi stilisztikai eszközök révén (vö. *fekete torony, vöröses gőz, sustorog, belenyomul*), melyek a részekből kirakható összkép komorabb tónusai, és a jelenség mögött a problémátlan-ság illúzióját sejtetik.

Mindezt világossá teszi, hogy a magasabb szintűvé fejlődés — a szóképlánc kiépülése — a szimbólum vonzáskörében magára a szimbólumra irányul (nap, hold), felfokozását, szuggesztív erejét azonban visszafogja az őt övező s a neki ellentmondó képlánc. A művészi szükségyszerűség — az esztétikummal együtt — így megtörik a kifejezés kényszerén; a központi jelkép elveszti szerepét. Helyette a k i t e l j e s e d é s i s z á n d é k és ennek meghíúsulása válik szövegyszervező erővé, miközben a hullámmozgáshoz szükséges tengelyt a metaforikus megismerésként adják. Az igekötős állítmányok (expresszionista-naturalista elemek: *rámutat, előre-küldte, belenyomult, beesett, belerikkant, belefogódzkodik, kiverekedi*) az életre kelt tárgyakkal, fogalmakkal betű szerinti jelentésükben valójában képi funkciójukat, a megszemélyesítés lényegét tagadják. Az „ég” környezetében a „rámutat” s a hozzá tartozó szerkezetes alány, a „vékony, hosszú, fekete torony” (törekenység, bánat, betegség, magány, az élettelenség s a valahová törekvés együtt) jelentésköre ráterül a halvány hold felidézte asszociációs hálóra. A másik pólus (a nap „előreküldte tüzét”) expresszív erejét a metonímiának (tűz) egy metaforába való beillesztése (a tűz = vöröses gőz) csökkenti, s a feltételes hasonlító mellékmondat formailag tovább oldja a képet, noha a tartalom egészen mást sugall: a megszemélyesített metafora (szóösszetétel: *tűz-tányér*, amellyel Thury a napot azonosítva megkettőzi a szimbólumot) távol áll a nyugodt ébredéstől. Érzelmi-hangulati, dinamikai-színbeli kontrasztok, rokon formai és ellentéteiben azonos tartalmú megoldások bontják ki a nappalt. A „fekete torony” sokadlagos értelme „fehér világosság” is lehet, a „rámutat” és „belenyomult” a hold vonzáskörében találkozik, méghozzá úgy, hogy a szimbólum a múlt idejű cselekvés következtében (a mondattani szimmetria s az építkezés logikája szerint ismét hason-

lító, de most szigorúbb, állítmányi mellékmondatban) egy teljes metafora azonosított tagjává minősül (vö. hold = anyajegy).

A szimbólumok hasonlatba ágyazott metaforikus megosztása a már-már drasztikus képek környezetében e formális lecsengés mellett a dekoratív intenzitással a poétikum gyöngeségét jelzi. És így merül föl elemzésünk során a komplex kép mivolta. Az eddigi felfogásokhoz (elsősorban l. Hankiss Elemér: József Attila komplex képei. In: A népdaltól az abszurd drámáig. Bp., 1969. 10–40) — célunk ismeretében — csupán annyit fűzünk hozzá, hogy az elemi kép (metonímia, metafora, szimbólum) egy adott képrendszerben azonos meg nem is önmagával, vagyis egyidejűleg, a rendszertől meghatározva több minőséget is képvisel(het). A komplexitás a kombináción belüli funkciócserén alapszik. A mintaszerű, paradigmátikus kapcsolatokra, mint születés—élet—halál; Krisztus—megváltás—Kálvária (emlékmák rendszerszerű sorára) vetül rá a szintagmatikus tengely (a szövegrészek egymásutánja), melyben a minőségek kölcsönösen meghatározzák egymást. A metaforikus kontextusban — a műfaji kötöttségek miatt — a szinttel ellentétes, metonimikus jellegű tengelyvetítés megy végbe.² Ebből a szempontból egyrészt a naphoz, másrészt a holdhoz fűződő képsor érdemel figyelmet, Hogy a két struktúra ok-okozati (metonimikus) viszonya, a beágyazott okság, illetve az átszövődés minél megfoghatóbb legyen, szemléltetésül — mint komplex képet — a második láncot vázoljuk először.

Az alapkép a nap—tűztányér kettőzött szimbólum. A tűztányér magában is teljes metafora, előtagja (a hasonló) pedig a korábban már önállóan (egy megszemélyítés nyelvtani tárgyaként) kiemelt indexikus tűz (vö. „előreküldte tüzét a nap”). Minthogy a nap a tűztányér mindkét elemével metaforikus viszonyba lép, „lefokozza” önmagát, a tűz viszont a kétszeres azonosítói szerepben szimbolikus értelművé válna, ha egyéb képek nem deformálnák, nem gyöngítenék valódi értékét. Mert a tűz „valami párás vöröses gőz”, majd „gomolygó fehér világosság”, s ezek — kivált az előbbi értelmező — nemcsak a napot, hanem a helyébe lépő „részt” sem engedik kiteljesedni, sőt hatókörük a meghasadt jelkép páráját is eléri.

² A szintagmatikus tengelynek (a kombináció tengelyének) a paradigmátikus tengelyre (a szelekció tengelyére) való vetítése a metonimikus építkezés lényege. A lírában viszont „a poétikai funkció az egyenértékűség elvét a szelekció tengelyéről a kombináció tengelyére vetíti” (l. Jakobson: Nyelvészeti és poétika. In: Hang—Jel—Vers. Bp., 1972. 242). Az irodalmi művek paradigmátikus és szintagmatikus tengelyére vonatkozóan l. még: Lotman, J. M.: A művészi szöveg szerkezete. In: Szöveg, modell, típus. Bp., 1973. 65–205; továbbá: Voigt Vilmos: Bevezetés a szemiotikába. Bp., 1977. 85–6.

Jól látni, hogy egy elemi kép miként vegyíthet eltérő értékeket; a *tűz* pl. metafora, metonímia, szimbólum; hasonló és hasonlított, többszörös áttétellel minden további képben jelen van, és viszont, a képlánc valamennyi tagjának pozitív vagy negatív értéke módosítja ennek minőségét. Az állandó szerepcsere folytán bizonytalan, relatív a funkció, a szókép nem tud kibontakozni. Az egyetemes, lényegi kérdések magába sűrítése helyett pusztán dekoratív arculatát mutatja. Mindezért az esztétikum is megoszlik: a kép tényleges szerepe eltér típusának jellemző minőségétől.

Ezt a rendszert (az okot) szövi Thury egy képletében hasonló másikká (az okozatba), s jöllehet a kettő tartalmilag szemben áll, végső értelmük mégis azonos irányba mutat. A *hold* közöli — fogja közre — saját elmúlása okát, míg a tudatos szerkesztés „a hold már csak olyan lett” főmondathoz két állítmányi mellékmondatot rendel; a korábban említett első: hasonlító, a második: feltételes hasonlító. Ezekben bomlik, töredezik szét a jelkép, egyrészt a *sarló—anyajegy bárányfelleg* azonosság, másrészt egy finom átlekésítés (az ég testén) halványítja, majd váratlanul felszökik az ív, hisz nem a *leválik, elválik, darab, foszlány, maradvány* stb., amit ezek után várnánk, hanem a „fájdalmas” *leszakad* a végszó.

Formálisan, a prózai objektív esztétika szerint a tömörítő képet — mindkét ágon — a szabályos lenyugvás, egy lazább, részletező utószak követi, ám e folyamattal növekszik az intenzitás, fokozódik az erőtlenség, dekoratív többlet, mely a mögöttes háttértől, a homályos valóság által determinált, ahol a tünetek elfedik az okot, illetve annak a helyébe lépnek.

Ha így szemléljük, mélyebb értelmet kap a szerkesztés. A szándék és lehetőség nyelvi vetületében törvényszerű a funkció eltolódása. A képhasadás: az inmanens és a valódi érték ellentétének szét- és összetartó görbéje dobja felszínre a dekorativitást, mintegy védekezésül a valósággal szemben, hogy — biztosítva a lírai szint egyensúlyát — kiegyenlítse az értékkülönbséget. A tünetek fölé emelten a műfaj kereteit próbálja szétfeszíteni, s létrehozni azt a költészetre jellemző nyelvi motivációt (jelölő és jelölt szimbolikus azonosságát), mely által a nembelileg tipikus érzések egyidejűleg átélhetők. A műfajok egymásnak feszülésén viszont a próza törvényei uralkodnak. A líraiságot — paradox módon — éppen a stiláris elemek fogják vissza, készítetik a valósággal való (metonimikus) megfeleltetésre. S mert az azonosság felbomlik a megfelelés szűrőjén, a díszítő jegyek — maguktól értetődően — a meddő valóság tükröképei. Az értelmezés szempontjából ezért *próza a költőisége*. Ebben a belső szintváltásban végül is a költői polifónia szenved csorbát. Mindaz, amiről szoltunk, szűkíti a jelentések hasznosítható vonatkozásait, mutatis mutandis a lírai társítások beteljesülését akadályozza: a struktúra a valósághoz tapad, holott attól szeretne függetlenülni. A többértelműség (poliszmia) és a felidéződő másodlagos jelentések (konnotációk) állandó kölcsönhatása — úgy hisszük — nyilvánvaló. Ám szövegegységünkben ez a kölcsönösség is egyedi módon érvényesül, mert a többértelműséget korlátozzák az összefüggő képek, és megfosztják egymást poétikus jellegüktől. [L. ugyanezt a „röhögött a sarjúnak” szintagma esetén. Népies szóhasználatban a ló „kellemes érzése kifejezéseként mély nyerítő hangot hallatt” (vö. ÉrtSz. 5: 1090), *röhög*, azaz örül valaminek. A vonzatok kontaminációja, illetve a szintagma *-nak* ragja, igaz, csak hipotetikusán, a lágyabb megoldást is az értelmezés körébe vonja, természetesen úgy, hogy az ne uralkodhasson.]

Az élet Thury szerint párák és ködök sűrűje, amelyen ököllel kell utat torni, vagy a költészet erejével, ha lehetséges. Az író erőteljes, korának horizontján túlmutató sejtéseit azonban gyakorta aláássa a bizonytalanság érzete. Ez a kettősség kap nyomatékot az olyan, szinte ritmikusan ismétlődő kulcsszavakban, mint a *valami* határozatlan névmási melléknév, a *valahol* határozószó, a *mintha* kötőszó (pl.: „*valami* párás vöröses gőzt”; „*mintha* lenn”; „*mintha* csak *valami* bárányfellegből...”; „*Valahol* messze...”; „*mintha* harapott volna”; pulikutya veszekedett *valami* nagy döggel”; „Ez is messze van *valahol*”; „*valami* kis templom köré”; „*mintha* sok kis fehér csibe ült volna le”; „*mintha* a párák, ködök rétegein...”; „*mintha* csupa drágakőharmattal lenne teleszórva”; „fürjek csattognak *valahol* jól elbújva”; „a faluk *mintha* átszólnának egymásnak”; „*valami* kondássegítség torkában nem fér meg a hang”) –, továbbá az archaizáló, választékos irodalmi nyelvi megoldásokban, mindenekelőtt a névelő (főként a határozatlan) és az ismétlődő toldalékok elhagyásával, de akár az elliptikus szerkezettel s az általánosabb érvenyű -ás, -és képzős cselekvésnevekkel is (vö. „sűrű vakkantással pulikutya veszekedett”; „másik *valami* kis templom köré, tisztásra telepedett”; „mező, hegy, völgytányérnak a szélén”; „És körül ébredni kezdett a világ. Előbb csak az állat...”; „vakkantással”; „tülökbögés”; „ostor-pattogás”; „kurjantás”; „gyermekrikkantás”; „kondássegítség”), melyeket a múlt hagyományai, valamint a magatartás és az ebből fakadó módszer egyaránt táplálhatnak. Persze a fentiek szerepét nehéz egyértelműen körülhatárolni. Mégis a *valami*, *valahol*, *mintha* inkább a bizonytalanság s a homály kifejezői, míg az utóbbiak (azáltal, hogy tömörítenek) az erőteljes sejtéseké.

Mindez a megszemélyesítés köré csoportosul, és annak alárendelve bontja ki a Hajnalt. A megszemélyesítés – mint láttuk – központi tengely, a „körül ébredni kezdett a világ”-tól pedig egyértelmű vezérfonal. Jóllehet, néha még föltűnik egy-egy más típusú szókép, például a ház – csibe és a drágakőharmat metafora, a faluk átszólnának metonímia, jobbára azonban önállótlanul, egyre inkább a tengelybe épülten, miként az ismét visszatérő nap is (újabb metaforikus osztásban kombinálódva az előző képlánccal: 1. a nap – parázsgolyóbis; parázs – tűz, golyóbis – tányér stb. azonosságokat), jeléül annak, hogy a napkelte és az ébredő világ között – a megszemélyesítés foglatában – érintkező előidejű metonimikus viszony van (vö. fölkel → ébredvén fölkel → él, mozog). Az igék, igenevek tömbje a valóságnak megfelelő értelemben olykor már egészen prózai (a metonimikus szinthez közelít), az ilyen részekben viszont emel a sejtetés (vö. „*Valahol* messze nyerített egy ló... Még azt is hallani lehetett a hűvös, néma reggelben, hogy jókedve van. Röhögött a sarjúnak, s aztán *mintha* harapott volna belőle. Aztán sűrű vakkantással pulikutya veszekedett *valami* nagy döggel, aki lustán bőfögve ugattott vissza rá – és igazságot tett talán köztük egy tehén, mert hosszan bőgött... Ez is messze van *valahol*, inkább sejtés...”), az, ami a költőiség fölött is uralkodik. Idézetünk folytatása szép példa a sejtetés efféle kettős, megelő és visszafogó funkciójára: „Ez is messze van *valahol*, inkább sejtés, mint amilyen körül a sok falu, sűrű, kék füst alatt, amit nem enged fölszállni a nehéz, vizes köd. Némelyik egészen beesett a hegyek közé, sok fa alá, s csak egy-két ház maradt fenn a gerincen, másik *valami* kis templom köré, tisztásra telepedett... Ha úgy a kaptatóról nézi az ember, *mintha* sok kis fehér csibe ült volna le a porondra... Némelyiknek világít a szeme.”

Ugyancsak a szintváltást készíti elő, hogy a megszemélyesítést gyakran keresztezi a valóban élők cselekvése, például az előbbi sorokban, ahol a világító szem a *falú—fehér csibe* metafora mindkét tagjára vonatkozik, vagy a *madarak, falvak, zsonganak, élnek* párhuzam esetén, az egység látszólag legköltőibb betétében: „És hangos, fűszínű fürjek csattognak valahol jól elbújva a még zöld vetésben, fönn az éhes madarak lármáznak, csomóba gyűlve csipog a veréb, a faluk mintha átszólnának jó reggelt kívánni, zsonganak, élnek.”

Végül, a szakasz lezárásaként (az *-ás, -és* képzős cselekvésnevekkel) színre lép az ember, indul a szürke, hétköznapi élet, melyet (s tulajdonképpen egész egységünket) a megismételt *csattog* jelentéskontrasztja értelmez. A *fürjek, ostor* szembenállás a közvetlenül motivált jelet a konnotatív síkon negatív tartalommal telíti. (A megszemélyesítés ilyen értelemben tagadja önmagát!) A szöveg lexikai jelentésvázát, a tárgyiasság rétegét az erős valóságvonatközlésű igék alkotják, s ezek elsődleges jelentései (a denotatív jelentés) egységesen ugyanazt a másodlagost sugallják: *szenvedés, Halál*. Az aktuális, művészi jelentés szorosan a tárgyiasság rétegéhez tapad, mely a poétikai értéket így erősen korlátozza.

6. A próza líraisága

„A kadarékiak jöttek káposztával. Kis, zömök lovak húzták a kocsikat, szomorúan bandukolva fölfelé a hegyre. A kocsik mellett kendőbe bonyált fejű asszonyok mentek, s az idő meg a piac felől tárgyaltak a fuvarosokkal. Mind gyalogoltak, hogy könnyebben húzzák a terüt a lovak, csak éppen egy kocsi tetején ült egy leány. Ennek a dolgát is megbeszélgette a többi. A kórházba vitték, s mert az apja, a kovács nem akart külön fuvart fizetni, a Dombi fiú hajtott a műhely elé hajnalban. A káposzta már föl volt rakva. Gyönyörű, habos levelű, nagy kerek fejek, aminek a felső levelei kifoszlottak a nagy belső nyomás alatt, csupa óriási kőkemény káposzta, hogy tál legyen, amibe befér belőle egy is. Recsegett, ropogott alatta a kocsi, s igazán szép volt a Dombi fiútól, hogy még azzal a beteg lánnyal is bajoskodott. A kovács az ölében hozta ki a leányt, főlhagott vele a ferhércer, s úgy adta oda a fiúnak föl a kocsi tetejébe. Csupa nagykendő volt a szegény, de azért reszketett. Vértelen viaszkezével belefogódzkodott a nagy, erős fiúba, de lecsúsztak az ujjai, s kimerülten hagyta, hogy cepeljék. A fiú félrerakott néhány fej káposztát az oldalakra, s a süppedésbe ültette a leányt. A kovács komoran bámult föl a halvány sárga arcra, s szó nélkül fordult be a műhelybe, mikor a leány kimerülten behunyta a szemét, s szenderegni kezdett. Azután pálinkával jött ki, s szó nélkül nyújtotta oda a fiúnak az üveget. A legény még mindig a lánnyal foglalatoskodott. A háta mögül is kisérdte a káposztát, hogy leülhessen, s rátaakarta a subáját, hogy ne dideregjen. A leány meg sem mozdult. A vékony, vedlett rékli alatt rendetlenül pihegett a melle s a kezével fáradtan integetett, mintha álmodnék.

— Már alszik — mondta a Dombi fiú.

A kovács komoran felelt.

— Hogy abból kigyógyítanák legalább. Pár hét óta úgy van, hogy amint leül, elalszik. Eldül, mint egy darab fa. Semmi hasznát sem látom. Eddig még tett-vett valamit, látta a keze nyomát az ember.

Sőhajtott, s ment befelé a pálinkásüveggel. Az ajtóban még visszaszólt:

— Hát aztán majd megköszönöm . . .

A fiú megsuhintotta az ostort, s elindultak. Jobbról-balról több kocsi fordult ki az udvarokból, s egymás után sorjába zökögve kanyarodtak fölfelé a hegynek. Mintha fellegben lett volna a tető, letakarva egy pászma sűrű köddel, ami övig takarta el az Űr

Jézust a feszületen. Azontúl a dereka és a feje mintha maga lett volna a föltámadás, lebegett a rezgő hajnalban, ahogy a szél belefújt alatta a ködbe. A beteg leány föl-fölrezen egy-egy pillanatra, fölmeresztette szemét a feszületre, és mosolygott. Ha véletlenül úgy fordult a kocsí a sok kanyarodón, hogy nem látta, nyugtalan lett. Türelmetlenül leste, hogy mikor pillantja meg újra, s azután mosolyogva bágyadt el, ha megpihent a szeme a nagy szenvedőn.

A Dombi fiú néha fölkapaszkodott a kocsira, s gondosan betakargatta a leányt, ha a zökögés lerázta róla a subát. Simogatta a lágy pillantásával, s fátyolos lett a szeme, hogy úgy össze van törve.

— De kicsi helyen elférsz — mondta neki, amikor ébren találta.

A leány mosolygott. Fáradtan, gyöngén beszélt, a fiúnak is a káposztára kellett fölmászni, hogy megértse a szavát.

— Fogja meg a kezem. Tartsa egy kicsit.

— Fázol még?

— Nem, csak jólesik. Szorítsa . . .

— Egészen kipirultál. Olyan vagy, mint az élet.

A leány hátraejtette a fejét, s tágra nyitott szemmel bámult fel az égre. Csak akkor fordult vissza, ha a legény eleresztette a kezét. Nem ide gondolt, de valami meleg kapocs kellett neki a másik meg e között a világ között. Szórakozottan, fáradtan felelt a fiúnak, ha kérdezett valamit, s közben-közben el-elszunnyadt. Ha aludt, gyönyörű lett. Vér ömlött az ajkába, kipirult az arca is, és mintha mesét hallgatott volna, beszédesek, derültek lettek a vonásai. A fiú most már el sem eresztette a kezét, hanem lázasan bámult reá. Mikor fölnyitotta a szemét, ráhajolt, és úgy beszélt hozzá, hogy majdnem csókolta az arcát.

— De szép vagy! Mint egy kisasszony, csak éppen úri gúnyát kellene rád adni.

A leány most már a feje alá húzta a fiú karját, s kipirulva, a szemét is lehunyva hallgatta. A fiú meleg lehelete mintha életet adott volna bele. Gyöngé szíve rendkívüli erővel küldte szét a lábába, karjába a vért, egyszerre nagyon egészségesnek és boldognak érezte magát. Aztán nagy elbágyadás következett, vértelen, fehér lett az arca, a keze, s csak suttogni tudott.

A fiú újra ráhajolt, s beszélni kezdett neki.

— Csak gyógyulj meg hamar. Én nem tudom, hogy esett, de mindig a bátyámék mentek a lovakkal hozzátok. Nem is igen láttalak még, csak gyógyulj meg. Nekem nincs még senki szeretőm, nem is volt. Csak gyere haza, de hamar.

A leány alig tudta felemelni a karját. Kétszer-háromszor is visszaesett a keze, de aztán sikerült átfogni a legény nyakát. Mintha el sem akarta volna ereszteni többet, úgy fogta, és sugdosott a fülébe.

— Csókolj meg. A számat . . .

A fiú elrémült, s a kocsik mellett ténfergő sok asszonyra mutatott.

— Meglátják. Hogy gondolod, az istenért . . .

— Nem baj. Engem még sohase csókolt meg senki . . .

A fiú ráhajolt, mintha a kendőjét igazítaná, s gyorsan csókolta meg. Sietett, s aztán ijedten nézett előre. De a leány boldog volt. Fölnyitotta a szemét, s a hegytetőre bámult. Azzal oda is tapadt a nézése, s lassan-lassan elszíntelenedett az arca. Még egyszer a fiúhoz fordult, s elküldte maga mellől.

— Takarjon be jól, s aztán menjen.

— Ne fogjam már a kezéd?

— Nem, hagyja . . . Köszönöm, hogy elhozott.

— Szeretnék melletted maradni.

— Most már ne.

Türelmetlenül intett a fejével, hogy menjen. A fiú erre leszállott, és ment a kocsi mellett.

Kábult volt, nemigen tudott gondolkozni sem, csak az járt valahogy tompán a fejében, hogy mikor jön vissza a leány. Arra gondolt, hogy akkor is ő jön majd utána. Üres kocsin mennek haza, egymás mellé ülnek.

Mintha csendes sóhajtást hallott volna a kocsi tetején. Fölmászott, és amikor a leányra pillantott, rémülten kiabálni kezdett.

— Mit csinálsz? Mit csinálsz?

A kocsi mellé jött egy-két ember meg asszony, s egy öreg felszólt hozzá:

— No, fiam. Mi van?

A fiú üresen bámult végig rajtuk, s nagyot rántott a gyeplőn, hogy egyszerre megálltak a lovak — és leszállott.

Lenn megint nógatták:

— Mi az, no?

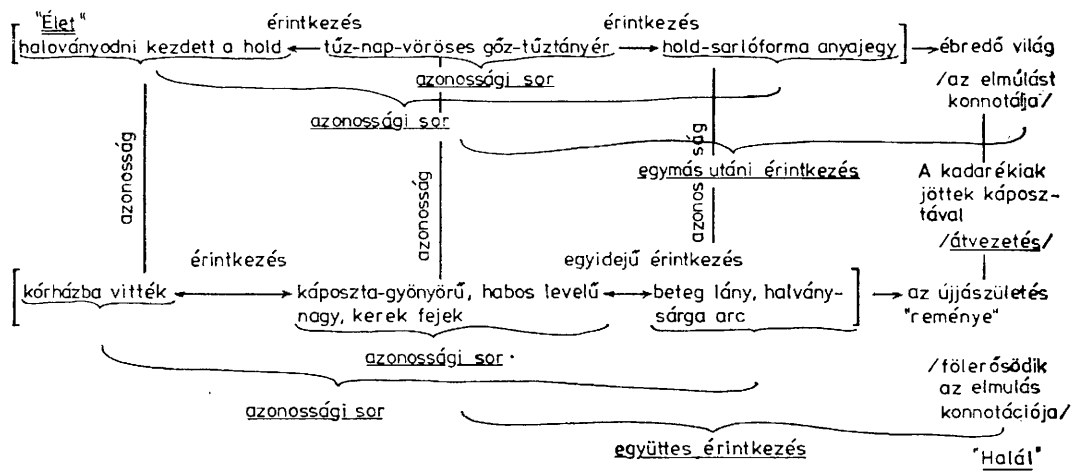
Nem tudott mindjárt felelni. Egy kicsit pihent s azután fölmutatott az ostorral a kocsi tetejére:

— Meghalt.”

A novella második egysége a líráiról prózai szintre vált, és benne a fogalmi kifejezés kerül előtérbe. Mégis a költészet felé lendül, mert az előző kontextushoz hasonló, csak más előjelű elvek alapján szerveződik. Ott a lírában a próza (az azonosságban a megfelelés), itt a prózában a líra (a megfelelésben az azonosság) tör magának utat: a m ű f a j i á t j á t s z á s o k á n — a metonimikus jellegnek ellentmondva — most a mintaszerű összefüggések rendszere vetül az egymás utáni részekre. A képrendszer tematikusan a szemantikai-asszociatív szálon fejlődik tovább. A *káposztafej* köznyelvi metafora egy magasabb minőségű tárgyasult képpé (absztrakciós szimbólummá) transzformálódik. Kérdés azonban, milyen úton-módon? Mi az, ami belső kapocsként összefűz és egymáshoz rendel távol eső szegmentumokat?

A szintagmatikus tengelyen bizonyos ismétlődő jegyek olyan erős szemantikai egységet alkotnak, hogy kisugárzó erejük a nagyobb szövegrészek között is egyenértékűséget teremt. „... A felső levelei kifoszlottak a nagy belső nyomás alatt” kijelentés lényegében „a gomolygó fehér világosság bele-nyomult az éjszakába” fogalmi parafrázisa. Az ismétlődő szövegjegyek (*bele-nyomult*, (*belső*) *nyomás* ugyanazt a természeti erőt jelölik, csupán a konkrét/általános síkján különböznek, de az erőterek kombinációja a konkrétat is az elvontság szférájába emeli. (L. még a „belefogódzkodik a föld szélébe a nap” — „belefogódzkodott a nagy, erős fiúba” vagy a „halvány anyajegy” — „halványsárga arc” ismétlődéseket!) Így lesz egyenértékű a *nap*, *káposzta*, *kerek fejek*, a *gyönyörű*, *habos levelű* és a *páras vörös gőz*; a poétizált tárgyaságban ezáltal tisztul megfoghatóbbá a többértű jelentés. A sokszorozott azonosságok a tárgyasult képbe ágyazódnak, amely — felsőbb jelentésszinten — egy ki nem mondott fogalom komplex jelölőjévé válik. Nem nehéz észrevennünk, az *élet*-ről van szó, hiszen a *tűz*, *nap*, *erő* stb. mind az élet azonosítói. De ez a fogalom szintén megosztott, magában hordozza, maga után vonja é r i n t k e z é s e n alapuló korrelatív párját, a *halál*-t. Ily módon a novella egész felépítése, mondat- és szövegtanának logikája egyetlen ambivalens fogalomból levezethető. Élet és Halál a különböző szemantikai összefüggésekben mindig ellentétes értelmében mutatkozik, természetesen nem közvetlenül és nem egyazon jelentésszinten. Kettőssége szerint ok-okozati függőségű azonos-

sági sorokat hoz létre, míg a motívumvariánsok a jelentésszerkezet magasabb rétegeiben fokról fokra egységesülnek. Ezt igazolja, hogy a két szint (a lírai és a prózai) motívumrendszere mind az azonosságot, mind pedig az érintkezést illetően korrespondens:

A fogalmi ellentétpár rendezi, társítja saját variánsait. Az egymás utáni érintkező, látomásos motívumtömbök a metonimikus síkon leegyszerűsödve egyidejű érintkező viszonyba lépnek, fizikailag is összekapcsolódnak. (Vö. a káposztákon ülő beteg lánnyal!) A halál ilyen közelségének, a továbbiakra számos következménye van. Mindenekelőtt s leginkább az, hogy ismét áttűnik fogalompárjába, önmaga által az életet jelöli, egyfelől a lét földhözragadt voltát, népies (archaikus) szókinésbe burkoltan (vö. „kendőbe bonyolalt fejű asszonyok”; „húzzák a terüt a lovak”; „fölhágott vele a ferhércze”; „hagyta, hogy cepeljék”), másfelől a földöntúli elképzelt világot. S mivel a kettő ellentmond egymásnak, a kontextus maga is két irányba vetül, az elsőleges fölött egy másodlagos megfelelést teremt, amit azonosságig fokozna a költőiséggel, ha hiteles lenne az átvitt értelmű jelentés. A líra azonban most sem tud önállósulni. Az élet irracionális misztikumba hajlik, a föltámadás bizonytalan sejtés marad. Az expresszionista, szürrealisztikus rájátszások mellett (vö. az Úr Jézust övig „pászma sűrű” köd „takarta el”; „a dereka és a feje . . . lebegett a rezgő hajnalban”; „a szél belefújt alatta a ködbe”; a „leány föl-fölrezzent”; „fölmersztette szemét”) nagy része van ebben a *mintha*-n forduló szövegépítménynek. Az „úgy lát-szott, úgy tűnt” kihagyott főmondat a *mintha* kötőszót helyezi előre: „Mintha fellegben lett volna a tető . . .”; (l. később is: „Mintha csendes sóhajtatást hallott volna . . .”), s az üres formaszó gyakorta ismételt elemként alkalmilag a „bizonytalan” jelentésével tartalmasodik. Magától értetődik, hogy ezen a ponton újabb integráló erő már csak a legintenzívebb, legszemélyesebb érzésterület, az *erotika* bevonása lehet. Vele s általa a vallásos rajongást egy természetes életkultusz kíséri. A testi tünetek immár szükségszerűen explicitté teszik a szóképek jelöltjét, egyértelműen az életre redukálják a funkcionálisan összetartozó képek jelentését. Csakhogy a beteg lányra vonatkoztatva (vö.

„Olyan vagy, mint az élet”). A tünetek (*vér ömlött az ajkába, kipirult az arca* stb.) annak a beteljesületlen életnek a tünetei, mely a csalóka érzékektől még egyszer fölizzik, majd véglegesen átcsap az ellentétébe.

7. Ez a paradoxon a látszat és valóság általánosító metaforája. Az életkísérlet(ek) kudarca egyenlő a valóság káoszával, de az azonosság kizárólag az okozatok szempontjából releváns, mert az elemeit szoros oksági rendszerbe állító, tehát formálisan is metonimikus műben éppen a társadalmi okok homályos volta idézi elő a lírizálódást. Bár a szimbolista, expresszionista, naturalista elemek értékük és funkciójuk szerint korlátozva többnyire a dekoratív jegyeiket összegezik (vagyis képi síkon ugyanaz megy végbe, ami a látszat és valóság esetén), mégis az osztott világképű novellát mint legfőbb szervező elv, formateremtő vezérfonal a metaforikus és metonimikus szintek poétikai vonulatának több szólamú ötvözete tartja egyensúlyban. Azáltal, hogy ezek a szólamok (főképp a két szélső: a naturalista és a szimbolista) a lírában a prózát s a prózában a lírát juttatják érvényre, a konfliktusokat a teremtett világba helyezik, ott próbálják megoldani őket, egyszersmind azonban a műfajkeveredés bennük föltárló ismérvei (az értékkorlátozás, funkcióváltás, az esetleges önállóság stb., s mindennek eredményeként a dekorativitás) a látszat igazságnélküliségét — a prózába oltott költőiségben — művészi hitelességgel tárja elénk.

Gáspári László

A színnevek használata Füst Milán költői nyelvén

Füst Milán költészetének rendkívüli erejű képeihez, amelyekkel a valóságot saját, látomásos költői világává másítja, hozzátartoznak a tárgyi világ színei. A költői világ koloritjának ismerete a lírai alakítás sajátosságainak megismerését segít(het)i elő. — A színnevek előfordulását és használatukat Füst Milán *Összes versei* (Magvető Kk., Bp. 1969.) c. kiadás alapján tárgyalom. (Az idézetek után az e kiadásra vonatkozó lapszám található.)

A vörös szín leggyakrabban a lírai én szorongásaival, szenvedéseivel kerül kapcsolatba:

- [1] [. . .] *Vörös fenn a hold sarlója éjjelente*
Szenvedéseim forró leheletétől! (101)

A szenvedés e színe arra a tájra is rásugárzódik, amelyben a vers alanya él. A fenti példában ezért vörös a hold sarlója, s a következőben a valóban vörös sziklás táj a nehéz sorsú lantosok hazája:

- [2] S mindketten, lantosok, Arméniából származánk, hol kopár,
 vörös hegyek
A tenger partjait szegélyezik [. . .] (98)

Máskor a képalkotás nem ennyire topografikus:

- [3] És nem az öröm útját választottam én sem, — ám a kopár
 sivatagét,
Hol *vörös* a földek szintje [. . .] (25)

- [4] Sötét a tér még, de halkúl a tenger.
S az égő forrásoknak *vörös* tüze sárgúl. (105)

A nyugtalanság, a sejtelmesség alakjait is *vörösre* festi:

- [5] [. . .] S gyilkos gyorsasággal telik meg az ártér
S lobogva, pattogva éji tüzek mozdulása
Vérvörös alakokat kerget fel mifelénk. (36)

A szenvedés és a nyugtalanság mellett a harag kísérője szintén a *vörös* szín. A kipirult, *vörhenyes* arc a zaklatott lelkiállapot velejárója lehet. Ez az alapja a következő komplex képnek:

- [6] Négy izzó fal mered reám csupán, —
Az *Úristennek vörhenyes* haragja [. . .] (26)

Az *Úristennek vörhenyes haragja* szerkezet a **vörhenyes Úristennek haragja* szerkezetre megy vissza, amely viszont a **vörhenyes arcú Úristen-re*. Ez utóbbi szerkezetből mint redundáns elem elhagyható volt az *arcú*, a megmaradó *Úristen* szinекdochével a *vörhenyes* 'vörös foltos, élénken vöröses színű' (vö. ÉrtSz. 7: 557) jelző összeférhetetlen; ezen segített a költői lelemény, a *vörhenyes harag*, ami jelzőátvetéssel (hypallágé) létrejött álszinesztézia: a szint jelentő minőségjelző elvont fogalmat minősít. Ebből az összeférhetetlenségből már kamatozik a stílus: a *fal* [. . .] *Az Úristennek* [. . .] *haragja* teljes alakú metafora részeihez tartozó minőségjelzők párhuzama képileg is teljes: *négy izzó fal* [. . .] *Az Úristennek vörhenyes haragja*, amennyiben az *izzó* 'az izzás állapotában levő, vörös' (ÉrtSz. 3: 591).

A kissé archaikus és népi hangulatú *veres* szó egyszer bukkan elő Füst lírájában 'vörös szőrzetű' jelentésben:

- [7] [Búvik] néhány *veres* ordas . . . (104)

A 'sötétvörös, barnásvörös' *rőt* használata megfelel a *vörösnek*:

- [8] A szenvedés
Eloltja jajgatásom *rőt* tüzét [. . .] (10)

A *piros* 'a vörösnél élénkebb és világosabb, kellemes árnyalatú' (ÉrtSz. 5: 756), a mágikus, liturgikus és a szerelmi szimbólumok ősi színe (1. Erdélyi Zsuzsánna: Adatok a magyar népköltészet színszimbolikájához. Ethn. 72 [1961.]: 405). Füst lírájában mindössze kétszer van meg, egyszer éppen a szerelem motívumkörében, az *Öregség* című versben:

- [9] S hol vagytok fogaim, ti vérengzők, kiktől felserkent nemcsak a
szamóca, de az annál duzzadtabb és *pirosabb* ajak
is? (21)

Másodszor a szín élénk, feltűnő volta segíti egy leírás mozgalmasságát vizualitásával:

- [10] [. . .] Mikor lejönnek végre a hegyi vadászok,
— Oly jól ismerem őket! — egyikök *piros* sipkával
integet [. . .] (35)

A 'piros' jelentést körülírásszerűen is megtalálhatjuk, s ugyancsak a szerelmi szimbolikával kapcsolatosan:

- [11] [Az asszonyok] kebleikre
Tűzzsínű virágot tűznek estelente. (101)

A vörös legvilágosabb árnyalata, a *rózsaszín* (vö. Csűry: MNy. 18 [1922.]: 169) a boldog élet képeihez kötődik:

- [12] [A Mississipi] Árvában nem uszol, zátonyain nem pihensz,
Varsát sem eresztel, hogy *rózsaszín* halait
Megmetszve hasukon, kipeckeld [. . .] (39)
- [13] S minek hálnék meg ily korán,
Ha még egy pirkadatot láthatok?
Majd *rózsaszín* leszek és áradni fog
Szívemből énekem [. . .] (83)

Figyelemre méltó, hogy a boldog élet mindkét idézetben csupán lehetőség, az előbbi idézetben nem metszi a rózsaszín halakat hasukon, az utóbbiban csak szeretne a lírai alany még egy pirkadat fényében maga is rózsaszínű lenni. Hasonlóképpen valamely hamar tovatűnő érték hordozója e színnév a századforduló prózáíróinál. P. Dombi Erzsébet megállapítása szerint (Színhatások a századforduló prózájában. In: Szabó Zoltán [szerk.], Tanulmányok a magyar impresszionista stílusról. Bukarest, 1976. 14). — A *szín(ű)* utótagú jelzőket az író egyéni stílusa gazdagsága jeleként szokták értékelni. A *rózsaszín* és a *tűzzsínű* [11] mellett Füst még néhány ilyen fajta összetételt írt le verseiben: *barackszín, éjszín, gyöngyszín, tengerszín, violaszín*. Korántsem mutat tehát ebben a tekintetben gazdagságot és egyéni alakítást. Juhász Gyula költői nyelvén sem mutatkozik számosabb példa (1. JuSz. 780). További kutatásokig úgy látszik, effélékkel a próza él nagyobb számban (vö. Rubinyi, Mikszáth Kálmán stílusa és nyelve. Bp. 1910. 96—7; Kemény Gábor, Krúdy képalkotása. NytudÉrt. 83. sz. 50; P. Dombi i. m. 30).

A *barna* 'a fekete és a vörös vagy sárga közti színű' (ÉrtSz. 1: 424) tájleírásokban fordul elő kétszer (a hajszíneket később említem), s bizonyos nyomatékkal, amit A pásztor című versben hasonlat (*Mint barna fejről göndör fürt lehull*) és álszinesztézia (*barna ősz*) ad a szóismétlésből következő erősítés mellett:

- [14] S a *barna* hegyről rég lejtött a nyáj
(Mint barna fejről göndör fürt lehull),
S a nedves réten sír a vízmadár
S a pásztor botra támaszkodva vár,
[új vsz.]
- [15] Míg az éji falura a *barna* ősz
Kietlen csöndje űlt [. . .] (145)

Másutt paralelizmussal nyomatékosítja s külön okadó magyarázó tagmondattal fejti ki a szóban forgó forgalomhoz tartozó barna szín szükségszerű voltát:

- [16] S mi a célja [lelkemnek]? Sírjának *barna* pereme, igen az,
- [17] Mert Thesszáliában *barna* az anyaföld. (84)

Az *anyaföld* 'szülőföld' kellemes szóhangulatának vonzásában a *barna* is hasonló hangulatúvá válik 'termékeny, gazdag; életet adó' átvitt jelentésével. A *barna* szót 'sötét, komor' jelentésben inkább megtaláljuk a költői nyelvekben (l. ÉrtSz. 1: 424; JuSz. 96; PSz. 1: 281). A Füst Milán használta jelentést jól megindokolja a vers egésze: Egy tesszáliai költő az Erinniszekhez, amelyben az öreg költő a sír barna pereménél akarja megkérdezni az elmulasztott, bús életét számonkérő, a lelkiismeretfurdalást megszemélyesítő istennőket, „hogya mért átkoztatok egyre?"; s e sors ismeretében lesz nyilvánvaló, hogy végső menedéke immár az életet adó anyaföld.

A sárga színnek a Füst Milán-i lírában a fényjelenségek ábrázolásában van kiemelt szerepe:

[18] [...] felgyúl-e vajjon ama *sárga*, téli fény ... (37)

[19] [...] a folyón túl feltündökölt tündéri fény: egynéhány *sárga* lámpa ... (97)

E vonatkozásban a sárga fémes árnyalata is megtalálható:

[20] [...] erős napsütés volt s hullott
Az *arany* fényesség [...] (102)

A választékos költői fogalmazásban a *hull* '⟨Fény⟩ rávetődik vkire, vmire' (ÉrtSz. 3: 374) jelentésű, mivel azonban a fényesség *arany* minőségjelzője nemcsak 'aranszínű' jelentést idéz föl, hanem a szó jelentésköréhez tartozó 'aranypénz'-t vagy 'aranyból készült tárgy'-at, a *hull* ige mondott jelentése mellé szintén felidéződik a '⟨vmiből sok egyforma, azonos v. hasonló darab⟩ egymás után, folyamatosan, sűrűn, nagy tömegben esik' jelentés (ÉrtSz. i.h.). Az *arany* nem egyszerűen a sárga fémes árnyalata tehát, hanem a költő képalkotásának funkcionális szerepű eszköze.

Gyakran sárga színnel jelzett a tűz is:

[21] [...] Halkan, halovány kísértetek járnak: éber hajósok és
sárga tüzek [...] (106)

[22] [...] kék világos egeden megülnek fekete felhők,
Hol nincs fény, csak keskeny *sárga* tüzek [...] (606)

[23] [...] Ki égeti vaj' a havas utak *sárga* tüztét? (108)

A [23]-ban levő *utak sárga tüztét* metafora *tűz* szava 'fény' jelentésű, ennél fogva a fényjelenségek csoportjához tartozhatna. Mivel a 'tűz' amúgy is magába foglalja az égéssel járó fénytünetményt, ide sorolódott, amit az még inkább indokol, hogy éppen a 'gyors égési folyamat' jelentésű *tűz* sárga Füst verseiben, hasonlóan az antik görögség színélményéhez. A 'fájdalom' jelentésű *tűz* a [8] metaforájában — *jajgatásom rótt tüztét* — a vörös spektrumához van kapcsolva; ha 'szenvedély'-nek értendő, *fekete* jelzöt kap a *tűz* (l. Bükky: A *fekete* szó Füst Milán lírájában. Nyr. 101 [1977.]: 57—63).

A természet és a tájak ábrázolásában az érettség és az ősz színe a sárga:

[24] [...] Szelid ősszel, a *sárga* és szelíd lomb alatt [...] (139)

[25] [. . .] Északibb tájon *sárga* szántóföldeken ballagott
[a zarándok] (102)

[26] Akár az álomlátás íze, oly fanyar a *sárga* táj [. . .] (26)

A *fanyar a sárga táj* álszinesztéziában a *sárga* az ízérzethez asszociálódhat, s nemcsak az álomlátás ízéhez való hasonlítás miatt, hanem azért is, mert a költő verseiben a nemes italokat — ízélmény! — szintén e színben láttatja:

[27] [. . .] Lenge e hölgy és átlátszó, mint üvegkehely *sárga* bora
[. . .] (104)

[28] [A kovács] ha fáradt, lepihen és *sárga* almabort iszik [. . .] (109)

Az apokalipszis bibliai motívumának versbeépítéskor természetesen átveszi Füst a sárgával ott használt szimbólumot (vö. Karner Károly: Apokalipszis. Fordítás és magyarázat. Bécs, 1974. 91):

[29] [. . .] az apokalipszis *sárga* lovasa [. . .] (32)

Másutt *sárga* lovon jámbor zarándokok ülnek (vagy *sárga* szántóföldeken ballagnak ugyane költeményben, l. [25]), vagyis a *sárga* díszítő szándékú, nincs szimbólum jellege:

[30] [. . .] *sárga* lován ment némelyik Mekka felé [. . .] (102)

Az alábbi körülírásban az 'arany' színét a *sárga* mellett a *barackszín*-nel minősíti, ezáltal kissé a vörös színtartomány felé tolva azt (vö. Csúry: MNy. 18 [1922.]: 169–70). A *barackszín* szónak köznyelvi volta ellenére szemléleti — hangulati hatása még elég erős ahhoz, hogy a fém jelzőjeként egy élő—élettelen szembenállás feszültségét megteremtse:

[31], [32] [. . .] *barackszín, sárga* fémet [emelted volna] (30)

A 'sápadt, vértelen arcszín' a köznyelvhez hasonlóan a költő nyelvében is *sárga*:

[33] [A nagybátyámnak] csak *sárga* arca s meghaló, roppantul
bánatos szeme
Világított felém [. . .] (162)

A zöld szín a remény, a szerelmi mágia, a termékenység színeként ismeretes (Zlinszky: Néhány stilisztikai fogalom értelmezése. MNy. 24 [1928.]: 303; Erdélyi i.m. 418). Szimbolikus használata a tavasszal megújuló növényzet színére vezethető vissza. — Füst költői nyelvében leggyakrabban növények, gyümölcsök színe:

[34] [. . .] Mert *zöld* fenyőt éget az északi pásztor [. . .] (111)

[35] Az éj lehajlik hozzád,
Szakálla *zöld* penész [. . .] (163)

[36] De jól tenyész a bűvös, *zöld* bürök [. . .] (67)

[37] [. . .] *zöld* levélen ül az elmúlás [. . .] (72)

- [38] [. . .] Jósziwü szellem,
Idegen szellem közeleg s *tengerzöld*
Szőlőfürtöt tart bús arca elé. (104)
- [39] *Zöld*, hideg almákat hoz s ő is eszik. (104)

A térbeli érintkezésű metonímiával kifejezett hely, mivel az ott levő növényzet neve helyett van megnevezve, szintén *zöld* minőségjelzőt kap:

- [40] [. . .] Ott képzellek el *zöld* sziget [. . .] (29)
- Ritkábban a természet más jelenségei, tárgyai is zöldek:

- [41] [. . .] *Tengerzöld* felhők úsznak az égen. (104)
- [42] [. . .] a kiáltás hol úgy csapong a széllel, *zöld*, zuhogó vizeken,
Mint könnyű rózsalevél . . .
- [43] . . . S *zöld* üveglapon ahol áramlik és úszik [. . .] (110)

A *zöld üveglap* voltaképpen a *zöld, zuhogó vizek* metaforája. A kép azonos és azonosított részében a költő egyaránt megtartotta az azonos színt a képi élmény teljesebb rögzítése céljából. Hasonlóképpen máskor is eljár:

- [44] [. . .] Karcsú égi leány *zöld* fátylat vont szép, lángoló arca elé:
Lenge e hölgy és átlátszó, mint üvegkehely sárga bora
S mint szőlőfürt, oly áttetsző, szép, édes mellegyümölcese!
. . . (104)

A jósziwü szellem tengerzöld szőlőfürtje a [38]-ban még bús arc előtt sejlik, a jelen idézetben a színjelölés nélküli szőlőfürt az égi leány mellegyümölcese. Itt a *zöld* fátylának színe, amit „szép, lángoló arca elé” von, s attól lesz „Lenge e hölgy és átlátszó”, amely tulajdonságokkal hasonlatként találkozunk az olvasó: „mint üvegkehely sárga bora” és „mint szőlőfürt”. — A [38], [39], [41] és [44] egyaránt a Nyilas hava című versben található, amelyeknek tárgyalásakor e színt „boldogság-zöldnek” és a „hidegség-képzet” megteremtőjének mondja Bori Imre (Híd 33 [1969.]: 164), s ezekkel „irreális jellegűvé, a lehető legérzékletesebb konkrétsága révén absztrakttá és álomi tájjá” festi a költő az őszi tájat. Valóban: álomi tájat ír le versében Füst, de sem absztrakt, sem álomi voltát nem annyira a zöld szín használata idézi elő, hanem jóval inkább a lírai szituáció: a jósziwü szellem közeledése szőlőfürttel bús arca előtt, s az antropomorfizálódott szőlőfürt, e két szecessziós kép mintázata közé látódik az álomi táj. S az ebben megjelenő zöldek másodlagos díszítő elemek. A zöld szín irreális használatát nyilvánvalóbban látjuk egyes fényjelenségek leírásában:

- [45] [. . .] Ott képzellek el zöld sziget és *zöld* árnyékaid [. . .] (29)
- [46] [. . .] S mint sarkcsillag, úgy csillog és rezeg
A házacskád *zöld*, éji méce [. . .] (71)
- [47] Oh hagyd a sok talányt,
Zöldfarkú csillagot s mi mást [. . .] (164)

Az éjszaka színminősítése is paradoxon:

- [48] Volna csupán akkora [a hold], mint egy forint a *zöld* éjszakában
[. . .] (103)

Az éjszaka, az árnyék, a mécs és a csillag *zöld*-del alkotott metaforái a Füst Milán-i világ olyan kommunikatív és megismerési értékei, amelyek a zöld hagyományos szimbolikájára vezethetők vissza. (A metafora kommunikatív és megismerési értékéről l. Umberto Eco: A metafora szemantikája. In: Uő.: A nyitott mű. Bp. 1976. 320—64.)

A kék szín a költő nyelvében leggyakrabban az éjszakával és a holddal kapcsolatban jelenik meg:

- [49] És bámulom az éjt, a *kékes* éjszakát, —
[50] A *kéket* lesem [. . .] (167)
[51] Alant sötétül a *kékség* [. . .] (144)
[52] [Éjjel] a hegy nem domború, de sötét lap *kék* egen [. . .] (119)
[53] [A megbántott lélek elalszik] míg *kék*, világos egeden megülnek
fekete felhők [. . .] (106)
[54] Igaznézők ti, csillagos fovegeitekkel a város tornyain,
Hiába hajbókoltok kinn az éjszakában a *kék* holdtányér
előtt . . . (46)
[55] A hold pedig most minden fényét *világoskék*-péncélú felhőlovasokra szórván [. . .] (138)

Az éjszakával és a sötétséggel összefüggő kék színek nem magyarázhatók azzal, hogy a költő a kék(—szürke)—fekete színsávot a köznyelvtől eltérő határvonalú osztásban használná, jöllehet a nyelv önkényesen vonja meg határait a színspektrumban; így a walesi kelta nyelvjárásban a *glas* a színekép 'kék' és 'zöld' sávját is jelöli az angollal vagy magyarral ellentétben (l. L. Hjelmslev: A jel glosszématikus megközelítése. In: Horányi Özséb—Szépe György [szerk.], A jel tudománya. Bp. 1975. 198—9). Füst költői nyelvében illetlen önkényről vagy szabadságról kevésbé lehet szó, hiszen a *kékes* [49] 'kékre emlékeztető, kékbe játszó' szótári jelentésű az éjszaka jelzőjeként, a *kék* melléknév átvitt értelmű, költői nyelvben használt 'kékbe játszó, kéknek látszó messzeség, messzi táj, tárgy' (ÉrtSz. 3: 807) szótári jelentése a *kék holdtányér* [54] és a *világoskék-péncélú felhőlovasok* [55] esetében érvényesíthető. — Inkább az elérhetetlent, a boldogságot sejtető szimbolikusság lappang a Füst Milán-i használatban. A kék effajta szimbóluma testesült meg a század elején Maurice Maeterlinck kék madarában (L'Oiseau bleu), amely bizonyos divatot teremtett. Egy helyütt Füst lírájában — s éppen költészetének első szakaszában, 1910 körül — kifejezettebben is e szimbolika van meg a Levél az ifjúságról című versében, amelyben a bölcs, ősz (l. [78], [79]) polgármester a saját hangjától mámoros és társtalan ifjúság példaképe:

- [56] [. . .] Oh kedves, régi polgármesterünk, akár az álmok *kék*
királya, oly szelíd . . . (96)

Az igaztevőhöz című versében szintén a boldogságot jelképezi kék színű virágokkal: „A tél van itt megint. Ki tudja? tán az utolsó neked.” Hírek

kovácsa, titokmester, őzikék őrzője, régi csász, | Hát itt kell hagynod *encián-virágos* szép hazád?” (62). — Joggal kereshető a [49]—[56] példái között a kék mint a boldogság szimbóluma, különösen akkor, ha megjegyezzük, a lét képi ábrázolásában Füst költészetében amúgyis primátusa van az *éjszaká*-nak: „Boldog forróság volt nekem ez a földi tűz, | Átjárt, hogy megvacogtatott, borzongtam tőle s jeges *éjszakát* | Képzelttem hozzá . . . S ma már *éjszakám*: | Egyetlen teljességem” (Szelleme utcája, 13); „S a csendes, sötét apácára bíz magad, | Az *éjszakára* bíz elárvult lelked” (Szózat az aggastyánhoz, 16); „[. . .] Most delelőjén áll az *éj*” (Egy csillaghoz !, 64); „Földnek fekete görögve felszállottam | Mélységes *éjszakámból* [. . .]” (Tél, 17). Az éjszaka képei közt lehet kék az ég, mint az [51]—[52]-ben, lehetnek kékek a felhők, mint az [54]-ben, s lehet kék a holdtányér, mint az [53]-ban, hiszen az éjszakában kiteljesedő világ az igazi a költő számára, ennél fogva megőrzi eredeti, tehát nappali jellegét, ami többek között a színábrázolásban mutatkozik meg. Ezáltal az érzékletesség és a konkrétság — a *zöld* használatához hasonlóan — egy absztrakt világ jellemzői. Ez természetesen nem zárja ki a reális színábrázolást a kék esetében. Például jelzőátvetéssel (enallagéval) alkotott ál-színesztézia kelt stiláris hatást a kék—fehér ellentét mellett egyik versében:

[57] [. . .] ereidnek *kék* futása tested habfehér terén [. . .] (121)

Másutt a művészt jelképező kovácsot bízattja hű valóságábrázolására:

[58] [. . .] felejtsd el ez egyszer busongó világodat s készíts
Tréfás csoportokat inkább, — [tar kedvesemhez ami illőbb . . .
Tesszem azt: *kék* kányák fecsegő népét fűzfa koronáján! (109)

A hű valóságábrázolás nem jelent az esetben ornitológiai pontosságot. A kék kányák tulajdonképpen fekete-acélkék színű varjak (*Corvus frugilegus*), a kánya fajtái (*Milvus milvus* és *M. migrans*) ugyanis más színű madarak, s nem is viselkednek a versben leírt módon. Az Egy bánatos kísértet panasza című versében „egy rigó füttyült a téli fán” (108), ami a költő szerint sem a valóság szolgái tükrözése: „A rigó, tudjuk, sosem füttyül télen, már azért sem, mert vándormadár” — írja erről a költeményéről (Emlékezések és tanulmányok. Bp., 1967., 225). A valóság műalkotássá formálásában a művészet öntörvényűsége érvényesül, amit művészi önkénynek hív Füst egyetemi előadásában (Látomás és indulat a művészetben.² Bp. 1963. 251—2), s ez az öntörvényűség akár versszervező erejű is lehet, ha — mint a *rigó* esetében is — valamely szó hangulati, képi körének a költői nyelv rendszerében következetesen funkcionális a felhasználása (vö. Bányai János: A szó-ihlet versszervező szerepe. Új Symposion 9 [1973.]: 888 kk.). Innen a kék kányák boldogságot jelképező népe!

A színeképek ibolya tartományához tartozó árnyalattal egyszer fest a költő:

[59] Mellemen a lovagrend keresztje,
Panyókára vetett köpenyemen *violaszínű* sújtás [. . .] (53)

A *violaszínű* 'vöröshöz közelebb álló sötétes lila' (ÉrtSz. 7: 439) ruhaanyagok eléggé gyakoriak voltak a régiségben (Csefkó: MNy. 30 [1934.]: 309; Batha Katalin: Szókincstanulmány a magyar nyelv színelnevezéseiről. Debrecen, 1937. 100). Nyilván ezzel összefüggésben szegélyezi a költő a Madrid felé kocogó lovag köpenyét violaszínre. — Az impresszionista, szecessziós stílus

kedvelt ibolya színeinek hiánya egyik jele annak, hogy a Füst Milán-i stílus és költői nyelv különbözik ezektől a divatszók tekintetében.

A telítetlen színek (fehér, szürke, fekete) felhasználásában legritkább fehér a következőképp fordul elő:

- [60] [. . .] ereidnek kék futása tested *habfehér* terén [. . .] (121)
- [61] Alant sötétül a kékség s dús domboldalt beborítja,
Melyre *fehér* házat, kicsikét, százat egy óriás parittyá [szórt] (144)
- [62] [. . .] a *fehér* naptányér felé [dobna fel a fekete forradalom] (146)
- [63] [. . .] hat *fehérbe* burkolt néma
Lélek kísérté el [a halottat] (150)
- [64] [A várúr] *fehér* macskája lustán nyújtózott egy színes
szőnyegen. (108)

A fehér a már ismert kék—fehér ellentétben és rekvizitumként (a [63]-ban) jelenik meg. Nagyobb hírértéke a *fehér naptányér* jelzős szerkezetben van. Voltaképpen megint a fekete ellentéte, azonban e *fehér* mint a forradalom minőségjelzője 'veszedelem, halál, pusztulás gondolatát idéző' jelentésű, ennél fogva a vele szemben álló *fehér* 'erkölcsileg tiszta' átvitt jelentése alakítja a *fehér naptányér* szerkezetet a tiszta, elérhetetlennek tartott forradalom jelképévé.

A telítetlen színek közé tartozó szürke használatában a 'változatokban, színekben szegény, egyhangú, unalmas' átvitt értelmű és a kissé választékos fogalmazásra jellemző *szürke* (ÉrtSz. 6: 418) a legfontosabb. A Tél és a Kuttyák című nagy versekben nyomatékkal fordul elő:

- [65] [. . .] Mindétig *szürkébb* lesz a világ, — mintegy a ridegség
Elönti a dolgok leglényegét [. . .] (17)
- [66] [. . .] a felejtés *szürke* köpenye s a közivatar
Betemet s beborít. (18)
- [67] [. . .] kétesen *szürke* világ
Fekete ködeiből lép majd elő a nap. (81)

A [67]-ben a nap a tiszta, boldog lét jelképe, mellette a *szürke* nemcsak a mondott átvitt értelmű, hanem a 'fehér és fekete vegyüleből keletkezett színű' alapjelentése is érvényesül. A két jelentéskör összekapcsolását egyfelől a *kétesen* módhatározó segíti, amely az irodalmi nyelvben olyan fényre, világosságra szokott vonatkozni, amiben a tárgyak elmosódottan látszanak (ÉrtSz. 3: 905); másfelől a *világ Fekete ködei* metafora, amely az átvitt jelentést implikálja. A *szürke* átvitt jelentése érvényesülhet a tágabb szöveggörnyezet hatására is. Az Egy bánatos kísértet panasza című költeményben a gyönyörű téli világ képei és a várúr színes környezetének leírása közé teszi a költő a kísértet panaszát, akinek halála sem ebben a színes világban — l. [23], [64] — esett:

- [68] [a várúr szekeresei] elgázoltak engem,
S meghaltam ott, *világos-szürke* fellegek alatt [. . .] (108)

A szürke egy metaforás színezetű összetételét a kék kitüntetett használata mellé kapcsolja:

- [69] És bámulom az éjt, a kékes éjszakát, –
 A kéket lesem, amint mélyebbre fordul át
 S a *holdas-szürkét*, amely már nyílik is, akár az éj virága . . . (166)

A már tárgyalt Füst Milán-i éjszakában a (*kék* és) *szürke* fontosságát az is mutatja, hogy főnévként szerepel(nek). A *holdas-szürke* összetételt az ÉrtSz. nem tartalmazza, Bartha Katalin „*holdszürke* 'sárgásszürke'” változatot ismer (i. m. 70). A [*holdas-szürke*] *nyílik is, akár az éj virága* hasonlatból és a vers következő részéből — „*özönlik most a holdvilága*” — kitűnik: a kelő hold sárgásszürke színéről lehet szó. — A *holdas-szürke* és a *világos-szürke* kötőjeles írásmódjához l. F. Kovács Ferenc: A kötőjel mint nyelvi kifejezőeszköz. Nyr. 87 [1963.]: 77 kk. — Szintén az éjszakai világot uraló holddal összefüggésben még egy *szürke* található. Az *Oh holdözön!* című vers nyitóképei közt egy ember, egy vénsaszony, egy komondor meg egy macska van ábrázolva:

- [70] [. . .] 'Szürke kandúr lassan pislog
 Fénybe' fürdik és dorombol. (23)

A nyitóképek sivárságába jól illeszkedik a kandúr színe, ám az Egy bánatos kísértet panaszá-ban a színes, gazdag (már említett) környezetben más színű ez az állat is: „[a várúr] *fehér* macskája lustán nyújtózott egy színes szőnyegen” [64].

A szürkéhez kapcsolható a *gyöngyszín* 'a gyöngy áttetsző, opálos színéhez hasonló kékesfehér, szürke szín' (ÉrtSz. 2: 1119), amely mintegy meg-nemesíti a vele jelzett dolgot:

- [71] Copperfield: rézföldeket jelent, tán *gyöngyszín*, szikes mezőt,
 Amelynek mélyeiről [emelted volna ki a barackszín, sárga
 fémet] (30)

A *gyöngyszín*, *szikes mező* a *gyöngyszín* szó keltette hangulati—érzelmi hatást kamatoztatja azzal, hogy a [31], [32]-ben megismert 'arany' körül-írását hozza vele összefüggésbe: a *gyöngyszín* hidegsége a *barackszín* és a *sárga* melegével áll szemben. S a szembenállás más tartalmakra is vonatkozik, a felszín és a mély ellentéteit, a való és a lehető ellentétét fejezi ki. Ugyane versben (Copperfield Dávidhoz!) ezt ténylegesen megfogalmazza Füst a költemény „Így képzelgek én is a nevemmel, lásd Dávid!” kezdetű szakaszában.

Ugyancsak a szürkéhez sorolható az *ezüst* 'ezüstszín'. A költő nyelvében a nők díszes ruháin jelenik meg:

- [72] [. . .] *Ezüsthabos* aranyszövetbe' járnak [az asszonyok] (101)

Ebben az összetételben az előtag 'ezüst(özött) szálból készített fonál', az utótag 'hullámosan fénylő mintájú ruhaanyag' jelentése is figyelembe vevendő, magát az összetételt a *habos szövet* ~ *selyem* ~ *kendő* köznyelvi kifejezés **habos aranyszövet*-té alakítása válthatta ki, ugyanis a *habos* 'olyan <folyadék v. szilárd test>, amelynek felszínén hab keletkezett' (ÉrtSz. 3: 12). E jelentés alapján az aranyszövet 'ezüstszín' habokat vet a költő képalkotásában. — Míg az asszonyok ezüsthabos aranyszövetbe járnak, ugyane versben (Egy régi költő műve: Óda a Fejedelemhez!) a Magas Fejedelemről ezt olvashatjuk: „*Ezüst* trónusodon naphosszat gondolkodva ülsz s komoran | Vívódol is, hogy mi jót tégy e népen [. . .]”; az *ezüst* anyagnévként emitt a fejedelmi méltóság

pompájához tartozik, amott a csak szerelemmel törődő nők rajzához, akik „kebleikre | Tűzszínű virágot tűznek” [11].

(A harmadik telítetlen szín, a fekete Füst Milán-i használatára l. Büky i. m.)

Külön tárgyalásra kínálkoznak a hajszínek és a szem színének megnevezései. Ezek általában a köznyelvi megnevezéseknek felelnek meg. — A szőke és barna közül előbbi távolabbi, elérhetetlenebb személyt jelez:

[73] Te *szőke* égi lánynak simogasd haját [. . .] (134)

[74] [. . .] megdőlt *szőke* fejed [. . .] (141)

A barnához közelebbi kapcsolat fűződik, talán annak okából is, hogy a magyar barna faj (vö. Erdélyi i. m. 425):

[75] [. . .] S ó én szép, *barna* feleségem [. . .] (91)

[76] [. . .] S a *barna* lánynak édes panasza [. . .] (91)

[77] [. . .] S a barna hegyről rég lejött a nyáj
(Mint *barna* fejről göndör fürt lehull,) [. . .] (145)

Az ősz haj a tiszteletre méltó agg jellemzője, a főntebb említett Levél az ifjúságról vers polgármesterével kapcsolatban kétszer is megtalálható, s még homonimikus ríme is van:

[78] [. . .] polgármesterünk, a gyermekarcu, *ősz*,
Hódprémes agg, — szelid volt mint az *ősz* . . . (96)

[79] [Polgármesterünknek] megöleltük volna *ősz* fejét [. . .] (97)

Egy alkalommal az *éjszín* metaforás összetétel fejezi ki a 'fekete' hajszínt. Ugyanitt a hajra vonatkozó hasonlat némi erotikát visz a szövegbe, ezzel függ össze, hogy az összetétel *éj* előtagja mint időérintkezésen alapuló metonímia szintén utalhat szerelmi eseményekre. Ennek a jele a három ponttal befejezett mondat:

[80] Álmodd meg őt e kedves *arcot*, tengerszín szemét
S *éjszín* haját, amint gyűrűzve kibomlik, akár a forró füst
karikái . . . (110)

Az *éjszín(ű)* szó nincsen meg az ÉrtSz.-ban. A PSz. I. kötete tanúsága szerint Petőfi sem használta. Juhász Gyula nyelvében melléknévként kétszer, főnévként egyszer találták meg (JuSz. 193), előfordul Babits szókincsében, sőt metaforikusabb változatban: „Aliscum *éjhaju* lánya, | bársonyszemű, olajarcú” (idézi: J. Soltész Katalin, Babits Mihály költői nyelve. Bp. 1965. 163). — Viszonylagos ritkasága miatt e szó nagyobb hangulati—érzelmi hatás kiáltására alkalmas.

Az ember vagy állat szeme színének megnevezései a következők:

[81] Álmodd meg őt [. . .] *tengerszín* szemét [. . .] (110)

[82] [. . .] Vörös fenn a hold sarlója éjjelente
Szenvedéseim forró leheletétől! S pokoli két *vörös* szem repül
A magasságba' fenn és nézi fájó életem . . . (101)

[83] [Euméné] Két *dióbarna* szemeddel úgy meredj reá, hogy
megdermedjen benne a lélek . . . (27)

[84] [. . .] *zöldszemű* vadmacska [. . .] (104)

Ezek a színek együtt csillognak más Füst Milán-i színekkel. A tenger-szín szemű lányka tekintete nemcsak éjszín haja sötétjéből villan igézőn elő, hanem azért is, mert felidézi a Nyilas hava című vers zöldjeit ([38], [41]). A *vörös szem* rész — egész viszonyán alapuló színekdochéja a lírai én szorongásainak vörösében látszik (vö. [1], [8]). A jóakarató istennő, Euméné barátságos, *dióbarna* 'sötétbarna' szeme a komoly, dermesztő pusztulás, elmúlás idézője is, minthogy a bosszúállás szintén az ő feladata (vö. [16], [17]).

A Füst Milán-i költői nyelv különösen a meleg, excentrikus sárga és vörös színekben gazdag, így sárga a tűz: [21] — [23] vagy vörös: [4], esetleg rőt: [8]; sárga a fény: [18], [20]. A Kandinszkij alkotta színesztétikának megfelelően a sárgával anyagiságra utal (l. Király Sándor, Általános szintan és látáselmélet. Kézirat. Tankönyvkiadó, Bp. 1969. 216 kk.), így sárga a bor: [27], [28], a táj: [26], a szántóföld: [25]. A gyakori zöld előfordulások egy része a Nyilas hava versében sűrűsödik ([38], [39], [41], [44]), más része pusztán minősítő jelző ([34] — [37]); s csak kisebb hányaduk szimbolikus: *zöld sziget* [40], *zöldfarkú csillag* [47], néhány pedig a nyugodtság, mozdulatlan-ság egynévi leleményű festésére használódik: *zöld mécs* [46], *zöld éjszaka* [48]. Jóllehet Bori Imre Füst Milán c. tanulmányában a zöld színt az író prózájában is megtalálja, e zöldek funkcionalitása nem látszik tisztázottnak azzal, hogy „novelláinak csak egy körében bukkan fel, majd a novellák egy másik sorozatában szerepe alig észlelhető, hogy novellás kötete utolsó elbeszéléseiben újra felbukkanjon. Nyilván nem véletlenül: hiányát az író az emlékezés édes melódiájának édességével pótolja ilyenkor” (i. h. 441; a kiemelés tőlem, B. L.).

A hideg színek közül még fontos a kék, néha hagyományos szimbólum gyanánt (*az álmok kék királya* [56]), máskor az ezzel jelzett fogalom — esetleg a költő nyelvének kulcsszavai közül! — relevanciája miatt. Az *éjszaka* a zöldön kívül lehet kékes [49], a hold is kék [54], lesheti a lírai én magát a *kék-et* ([50]). A lámpa, mécs fénye sárga vagy zöld [19], [46], a *fény* pedig sárga [18] vagy arany [20]. A semleges hatású, mozdulatlan szürke a *világ* jelzője [65], [67]. Mindez azt mutatja, hogy a költő a versszöveget egészének nemcsak alárendeli, hanem abból eredezteti színhasználatát, vagyis a hold kék, ha az elvágyódás, vörös, ha a fájdalom érzelmi körének vonzásába kerül. A fény sárga vagy arany, ha kellemes tünemény, és zöld a mécs fénye az éjszakában, ha a bővérű szerető megnyugvást ígérő házacsakáját jelzi (Gúnydal Pergolára). Vörös a földek szintje [3], ha a szenvedés, barna az anyaföld [17], ha a termékenység, sárgák a szántóföldek [25], ha az érettség a jellemző tulajdonság vagy állapot a költeményben. — Végeredményben a színeknek közül kulcsszó jellege — amennyire ez a fentiek alapján megítélhető; vö. a kulcsszó jellegű megközelítés nehézségeiről: Paul L. Garvin: A számítógép a természetes nyelv szolgálatában. In: Szépe György [szerk.], A nyelvtudomány ma. Bp. 1973. 199 — leginkább a kéknek és sárgának van (nemritkán a zöld és vörös függvényében). (A Füst Milán-i költői nyelv *fekete* kulcsszava főtebb többször szóba került.) Feltétlen megjegyzendő, hogy míg a *fekete* a két egy-ségre oszló lírai életmű második részében, az Újak címen közölt versekben a

legtöbb, addig a szint jelentő szavak közül épp ezekben a költeményekben van a kevesebb (l. az idézetek utáni lapszámokat, 91 és ez alatt: Újak), harmada jut az Újakra a szint jelölőknek. Ez azt jelzi, hogy második lírai pályaszakaszában Füst egyre inkább lemond a valóság árnyaltos, színes képeiről, saját, vizionárius világa versbe vetítéséhez egyre kevesebb szín lát-szik szükségesnek.

Büky László

Egy népdal időstruktúrájáról

1. Szól a figemadár, Mindjárt megvirrad már. Fordulj felém rózsám, Csókold meg az orcám.	3. Hajnalljon, hajnalljon — Csak meg ne virradjon, Hogy az én galambom, Reggelig maradjon.
2. Csókold meg az orcám Százszor egymás után. Én is megcsókollak Tégedet ezután.	4. Hajnalljon, hajnalljon — Csak meg ne virradjon — Hogy az én galambom Jó utat haladjon.

A külső elhatárolás kedvéért el kell fogadnunk kiindulópontként azokat az ismérveket, amelyek szerint a szerelmi dalok egy műfaji alosztályba vonhatók: tudniillik azt, hogy az élményréteg azonossága tartalmi egyöntetűséget eredményez, és az ennek kifejezésére szánt formák, eszközök is hasonlóak. Ha azonban belső vizsgálódási szempontot követünk, sokkal óvatosabban kell bánnunk az *azonos, hasonló, egyöntetű* fogalmakkal. Kívülről nézve a hasonlóság a szembetűnő, belülről szemlélve az árnyalatok gazdagsága az uralkodó jellemvonás. Az érzés a szavak, az arányok teljességébe, harmóniák szépségébe öltözik, más-más szerkezeti megoldást talál, hogy mindig új, egyszeri és megismételhetetlen pompában tündököljön.

A fenti dal is ezt igazolja. Szerkezeti elemei közül a történésmozzanat (a szereplők elválása), az időpont (hajnal) több más dalunkban is megtalálható. Pl.:

Megyen már a hajnalcsillag lefelé,
Az én babám most megyen hazafelé.

Az egyediség forrását éppen az ismert mozzanatok sajátos átrendezésében, az észrevett új lehetőségekben kell keresnünk.

Az idézett népdalban a lírai magatartás a megnyilatkozás jellegében van. Kerüli az érzelmi végleteket, a szerelmi vallomás a szituációból bontakozik ki. Az érzelmi állapotot kimondottan epikus kép közvetíti, részletesen tárva elénk a történést (l. 1. és 2. szakasz). Ez azonban mind hagyomány.

A szerkezeti elemek elrendezésében az újat az idővel való játék hozza. A hajnalt jelző madárhang és a virradat közti időt a 'mindjárt' tölti ki. Az első két strófában leírt szerelmi jelenet tényleges ideje a 'mindjárt' beállásáig tart. Ez a szerkezet mélyszintjén kettős értelmezésre teremt lehetőséget. Egyfelől azt jelenti, hogy 'van még idő', vagyis a jelent erősíti meg, másfelől pedig az idősík közeli jövőbe kivetített lezárulását jelzi. Erre épül az érzelmi

feszültség, amelyet nem tud kiegyenlíteni a másik alapvető szerkesztési elem, az ismétlés sem. A versmondat sztereotípiája, a sorismétlés, az azonos szerepű mondatformák visszatérése a folyamatosság megnyugtató benyomását keltenék, ha mindez nem függne a véges időtől, a 'mindjárttól'. Ezért találkozunk az idősikot uraló *mindjárt*-tal rögtön a figyelmeztető funkció, a madárhang utáni hangsúlyos helyen.

Az időintervallum további tágítását eredményezi a *mindjárt megvirrad már* — *csak meg ne virradjon* ellenpontozás. Lassító, fékező mozzanatként került a *mindjárt virrad* elébe a *csak meg ne virradjon* kívánság, mintha a feltartóztathatatlan folyamatot akarná megállítani. A fékező, feltartóztató kívánság magyarázatát a harmadik és a negyedik szakasz tartalmazza. A késleltető mozzanat kibontása azonban fordulatot hoz a dal szövegének vizsgálatába. Eddig a késleltetés célja a *mindjárt* 'még van idő' értelmezésnek az indokolása, a jelen erősítése, a jelen határának a kiszélesítése volt. A szerető mátkája az együttlét idejét kívánta meghosszabbítani. A negyedik szakasz pedig, a harmadikból átvett, megismételt elemek közé váratlanul új mozzanatot is beiktat, s ezzel átrendezi az összes korábbi elem-csoportot. Már nemcsak azért óhajtja a *mindjárt* időbeli messzeségét, hogy tovább lehessen együtt szerelmesével, de segíteni is akar neki, hogy a *mindjárt*-ig, a *virradatig* jó utat haladjon. A szeretet és az óvás, a szerelmes önzése és a szerelmes segítőkészsége uralja a jelentéstani szerkezetet. A szerető mátkája óhaját (minél tovább együtt lenni a kedvessel) a segítő mátkája kívánsága (a kedves féltése) egészíti ki. Ez a kettős óhaj a jelen és a késleltetett jövő, a 'mindjárt' intervallumban realizálódik.

Murvai Olga

A hangtani jelenségtípusok Vashosszúfalu nyelvében

Vashosszúfalu Vas megye déli határán, Sárvártól mintegy 25 km-re fekvő átlagos nagyságú település, nagyrészt földművelő (kb. ezer főre tehető) színmagyar lakossággal.

Gyűjtésemet 1965-ben és 1966-ban végeztem Deme László tanácsai alapján. A 2400 címszóból álló adat és az ellenőrző gyűjtés magnetofon-felvételei bőséges anyagot szolgáltatottak a falu nyelvének hangtani feldolgozásához.

A feldolgozás szempontjai e jelenségtípusokat is — más munkákéhoz hasonlóan — a fonémáknak a köz- és irodalmi nyelvvel, valamint más nyelvjárásokkal alkotott szembenállásaiban próbálják körvonalazni.

1. Magánhangzók, jelenségek

Labiális jelenségek. A labiális *ü*-zés elterjedtségi foka *i*-vel, *i*-vel szemben nem számottevő pl.: *pühök* (*pihék* is), *rüty* (*rigya* is), *szüf* (*szif* is), *szüftelen*, (*szíp*) -szünnü (*szinü* is), *szüvessenn*, *szüvít* (*szivit* is), *szüvő* (*jua*)-szüvü (*szivü* is), *szüvvel*, *üzü* (de: *olla*j *jua* *kis izē van*), *vügyitek*, *vüsie*D, *vüsel*, *vüszü*, *vüszöm*. Labiális és illabiális alakban élnek egymás mellett az idősebb és a fiatalabb generáció nyelvhasználati különbségeiben. A köznyelvi *e*-vel szemben, szuffixumban *l* előtt pl.: *csípül*, *inékül*, *kímül*, *mökkímüli*, *szüretül*, függetlenül csak a *füsü* szóban, pótlónyúlásosan azonban a denominális verbunképzős igék infinitivusában is jelentkezik. Pl.: *csípünyi*, *inékünyi*, *pörzsünyi*, *szüretünyi*, *viccünyi* stb. A labiális *ö*-zés elterjedtségének jellemzésére az „enyhe *ö*-zés” illik, jóllehet e kifejezés jelentéstartalma nem azonos a dunántúli enyhe *ö*-zésével, amely „magánhangzók megterhelését tekintve — a már említett *ö*-zó sziget¹ kivételével — enyhén *ö*-zó, nem erősebb mértékben, mint a nyugati típus” (Kálmán B.: *Nyelvjárásaink*, 72). Sőt az illeszkedéses *ö*-zés, azaz a *bögyö*, *csöcsö*, *csövö*, *elüöttö*, *fölö*, *fülö*, *füögyö*, *kövö*, *küögyökö*, *lölkö*, *lüöccsö*, *mögöttö*, *öccsö*, *összö*, *szüvö*, *tökö*, *tövö*, *tülo*, *üssö*, *ütöttö*, *üvö*, *vüttö* stb.-félék nyugaton lényegesen megnövelik a jelenség intenzitását. Az alábbi morfológiailag körülhatárolt esetekben fordul elő:² a jelentő mód jelen idő egyes szám első és második személyében, alanyi és tárgyas ragozásban pl.: *vüszök*, *-öm*, *-öd*, illabiális magánhangzókhoz járuló névszói szuffixumokban *l* előtt, pl.: *fejihöl*, *firihöl* (*firhö* is), *ökrihöl* stb., a tárgyas ragozás felszólító mód egyes szám harmadik személyében pl.: *bökkögyö*, *lökkögyö*, *löktyö*, *söpörgyö*, *üssö*, *vügyö*, a tárgyas ragozás jelentő mód múlt idő egyes szám harmadik személyű

¹ Szenc, Réte, Csütörtök (Kálmán B.: *Nyelvj.* Tank. 72)

² Ugyanilyen típusú *ö*-zó eseteket állapít meg Bolla Kálmán Gérce nyelvében.

alakjaiban pl.: *bökköztő, kötöztő, lökköztő, süttöztő, vüttő*, a feltételes mód egyes szám harmadik személyében pl.: *fűönő, kötöznő, röpnő, söpnő, ütnő, vünnő*, az egyes szám harmadik személyű birtokos személyragban pl.: *csöcső, fölő, fülő, fűögygyő, küögygyő, kövő, löüccső, tőkő, tővő*, a határozói igenév *-ve* képzőjében pl.: *hűvő, küdvő, lűvő, söpörvő, südvő, súvő, úvő*, egyéb szuffixumban és szuffixum előtt pl.: *bögyös, örömost, pühök, tülő*, valamint az allativuszi köznyelvi *-hoz, -hez, -höz* itt *-hol, -höl (hüő)* pl.: *víhhöl, székiérhüő, szinhöl*. Egy adatban a *-hő* is előfordult: *fírhő mént* (de: *firnek mént* is). A független *ő-zés* eseteit szó elején az *öliG (éliG is)*, *öligédűt, ölögendűő*, egytagú szavakban a *csöcs, csönd, csöpp, föst, pör, pöttü, a* többtagúak hangsúlyos szótágjában a *böcsület, böcsüli, bögyő, bögyös, böhiény, csöpök, föcsőG, földiél, fögygyük, fölhüő, fölö, fölsüő, föstik, fösmín, fözsdvő, görinc, gyöngye, höbök ('hebeg'), höbötül, lölkő, pöcök ('pecek'), pöcsiét, pödri, pöngüő, pönök, pörgye, pörök, pörzsül, röpnülök, röpnülő, söpör, töpörtüő, vödör, vörös, zsöllyer ('zsellér'), zömle, a* hangsúlytalan szótágokban a *bögyös, csönőG, csöpök, gügyőG, höbök, höbötül, jövödélém, lépödűő, ölögendűő, pöcök, pönök, pörök, söpör, töpörtüő, vörös*, szuffixumban és szuffixum előtt a *fülő, fűönő, kövő, söpnő, tővő, tülő, üsső, víhhöl* példák képviselik. A labiális *üő-zés* meglétét a középő nyelvállású hosszú monoftongusok hiánya indokolja, valamint az asszociatív (*l* nyújtó hatására) megnyúlt magánhangzók adatai pl.: *pörsüő, sindüő, ökrihüő (ökrihöl is), tęgüő (tęgöl is)*, a hiátus esetén való diftongálódás pl.: *hüöll (hüvel is)*, az *e*-vel a *riészüő (rűözse is)*, *é*-vel szemben pedig a *hüőbiér* példázzák. A labiális *o-zás* esetei *é* ellenében a *murok, a fazokat* (nom. *faziék* v. *fazik*) és a *fazokas (gërëncsiér – gërëncsiérés)*.

Az illatiális jelenségek hatósugara kisebb. Így lehetséges illabiális *i-zés* *ü* ellenében pl.: *fírisz (fírész is), innep (ünnep is), íze (üzény is), rigyák (rügyek is)* stb., *a*-val pl.: *sipka, oval* pl.: *abrics, áodigáöll, lapicka, u*-val pl.: *hosszi, koudis, lík, tük* s végül *ö*-vel szemben a *heftinn*. Illabiális *i-zés* nincs. Illabiális *ē-zés* fordul elő az *ő* helyén az *észteke, gérin, tükér, ü*-vel, szemben a *fejék, kézek, mellék* (vö.: „... *ki vouťak gyönygyözvő a mellék* ...”) *szēmék* (= szemük), az *a* szembenállásában a *tréktáoll, vérgáonyo, Vërgp*, (rég.) *vésáornap, o* helyett a *bérédvő (borodva is), bujtërgyáon, lajtërgya, pëlvá, pënyva, pulgáotiérijom ~ purgáotiérijom, pazdërgyo, tërnáoc* adatokban. Előfordul illabiális *iē-zés* (*csöndiér, riészüő*), továbbá illabiális *ē-zés* (*gelegénye*) s végül illabiális *áo-zás* *a*-val szemben (*káonna, Vozsváoráo, áogusztus (águsztus is)*).

A zárt jelenségeket a nyugati nyelvjárástípus egyik legfőbb jellemvonásaként tartják számon. Vashosszúfalu nyelvjárásában következő típusait említhetjük meg: zárt *u-zást* találunk egytagú szavakban pl.: *fujt, hun*; többtagú szavak hangsúlyos helyzetében az *o*-val való szembenállásban pl.: *bujtáor, bujtërgyáon, burittik, burittom, burul, buru, csurog, durunG, mustoha, purhanyuá, sunka, o*-val és *a*-val szemben pedig a *mutring* szóban. A köznyelvénél valamivel zártabb az *o (q)* a következő adatokban: *börqs, børsqs, csontqs, csöppört, csörba, csördá, hosszú, jobban, kqs, mondanak, nyqszqla, qstör, pöháor, pokól, sorqmpuá, szomgyus, tolla* (sőt: *tulla*, vö.: „... *a bakszekeret tolla* ...”). A hangsúlytalan helyzet *o, ó*-jával az *asztuotul, attul, azutá, cigáon-tul, hajul, haláoltul ~ (-tu), háosztul, háozbul, jóoszu, kukurikul, mégváodullo, parqncsul, szqgull, szuamóbul, tiku, uosua, a*-jával pedig a *kamura, sorkullo, szomgyus, táorgyuláos, vagdul, vasul*-félek állnak szemben. A zárt *ú-zásra ó*-val

szemben pl.: *lú, lúher, lúval*, az *-ol* helyén zárt szótagban pl.: a *csapúnyi, dúgozik, eltűtá, elsorúta, kottúnyi, rabúnyi*, a zárt *ü*-zés szó elején hangsúlyos helyzetben pl.: *újjie* (*övié* is), *üköluődik* (*üküluődik* is), szó belsejében hangsúlytalan helyzetben pl.: *elüllem, üküluődik* (*üköluődik* is), a köznyelvi *el*-lel az *inekül, mekkörnyikül, pürül*, az *-öl* (*-ól*) helyett a *dörgül, dörzsül, fuódrül* (*főüdrü* is), *gyülül, hőbötül, kehül, türül*, szó végén *kü* (de *Küszög*), *meddú, mekü, visü*, asszociatíve (*l* hatására) a *füödrü, gyerektü, kivürü*, a *-ból, -től, -ről* határozóragokban pl.: *errül, fejtül, kerbül, kettül, kivürül, könybül* előfordulások adják a példát. A zárt *ü*-zés néhány független példán kívül inkább asszociatíve (*l* hatására) jelentkezik hangsúlyos helyzetben pl.: *bü, bür, bürömön, bürösz, bürötök, hüsiG* (= hőség), *Küszög* (de: *kü*), *lű* (*lűj* is), *lűdöznek, lűttek, szű, szűj* (*szűj* is), *tűbe, tűttis*, hangsúlytalan helyzetben pl.: *belső, hiétfü* (de: *heüfö*), a köznyelvi *-el* végű (*csipúnyi, csipüvő, csipütő, fiércúnyi -vő, -tő, lehincúnyi, lehincüt -vő, inékúnyi -vő, -tő, pörzsúnyi -vő, -tő, szüretúnyi -vő, -tő, zörömbúnyi -vő*), valamint az *-öl* végű (*türúnyi, türüget, pörúnyi*) igékben és származékaikban. A zárt *o*-zás mértéke — ha csak a független eseteket tekintjük — feletőbb kicsi. E jelenségtípust növeli azonban az *áo* (*á*) utáni és az *áo* (*á*) előtti *o*-zás, s — mert a nyelvi rendszer nyíltság-zártság tekintetében megtartja az egy fokbeli különbséget az *á* magasabb nyelvállású realizációja miatt — nyelvállás szempontjából a veláris sor minden magánhangzója feljebb tolódik, azaz csaknem minden köznyelvi *a* helyén *o* jelenik meg pl.: *bihol, bõllonk, borodvo, boszonkodik, csuktyo, gulo, igrõlmas ~ igrõlmas, irvo, kofõ, kuruglo, maggyo, mohõ, mossõ, mozdittyõ, muzsikõ, pazdõrgyõ, pëlvo, pipõ, riëpõ, simõ, szuamõ, tarisznýõ, tuopp, udvõr, uollo, vëllo, vërõ, vijollõ, továbbá: bõllõnk, bõroek, homuvál, hosad, hõvas, kokas, nyolka, olkalom, rogya, soláofo, sorkul*. Zárt *õ*-zés nincs. A zárt *i*-zés nagyrészt a zárt *i*-zésből rövidült hangsúlyos helyzetben pl.: *billëg, cillba, ibred, idës, pintëk*, hangsúlytalan helyzetben pl.: *aciloz, besziõ, besziõ, egisz, edin, fõstín, gyikín, heüis, heüfinn, kastil, kimín* (*kimin* is), *kiërvín, kërésztiin, kökin, legin, leginyék, lepin, ordëndõri, õkrihõl, penisz, sõviny, szegil, szüvit, tõrvín* (*tõrvín*), *vilemín*, a *-t* tárgyrag, a határozóragok stb. előtti birtokos személyrag köznyelvi *é*-je helyén (*eszit, feüit, kezit, seggin, teüejürül, vigin*), valamint a deverbális nomenképző (*-vény*) *-vin* alakjában pl.: *kiërvín, tõrvín*. *E*-vel szemben csak a *gyiplüõ* (*gyöplü* is), *cimënt, heüis* szavakban jegyeztem fel. A zárt *i*-zésre bő adathalmaz állt rendelkezésemre, jóllehet a köznyelvi és irodalmi nyelvi hosszú monoftongus helyén nagy számban előforduló *ië* diftongus gyengíti az *i*-zés mértékét. Azonos helyzetű előfordulásuk néha jelentésdifferenciáló szerepű, vö.: *ig* (ige) — *iëg* (fn), *szik* (tojásé) — *sziëk* (bútor). Zárt *i*-zés az egytagú szavakban: *cil, fik, fil, gip, ia, ik, kik, kip, lip, misz, miz, vígy, níp, risz, tip, vín, vir*, többtagú szavak hangsúlyos helyzetében pl.: *bikë, bikëssig, birës, csipúnyi, filünk, filikënsig, finyës, firëg, fiszék, gippel, gyikín, igëtt, itlen, itel, ipul, ippenn* (*ippenn* is), *ipüvõ, inék*, (rövid) *ületü, ilink, ikszërisz ~ ikszërisz, ifiëbe, ijjel, iccako, igyomorra, kimín* (*kimin*), *kisik, kisüõ, kiszë van, kiszús, kivë, kivik, kisëri, lilék, lipkët, lipnë, lipë* (fn), *mihe* (apis), (anya) *mihe* (uterus), *mirëg, nimët, nüzëm, pihe, rigi, riszëg, szigyëll, szigyën, szülë, tynyleg, szidül, tibvë, tivë, titel, tived, vigë, vilemín, vinyék, visü, vivë*, hangsúlytalan helyzetben pl.: *ajáondik, áogyik*, (sog) *bëszidü, bëszülëd, bëszínyi, bisztoisittik, borbül, csapadik, dërik* (ember), *dërik* (testrészt), *ëbõ, edin* (*edin*), *ëligëdëtt, ëlig* ('genug'), *ësedikës, iërtik, fazik, felesigëstül, firisz, folikony, fõstik, gërin, gyuagyitotta, halántik, insig, itël, kastil* (*kastil* is), *këllis, kemín ~ kemín, kõrnyik, kukurikul, máoskipp, meriszkëdik, partika, põlhëdik, rëmín, sërín*,

söntis, sőtítettik, sövény, sövin, szegil, szeriny, szükség, terüdvé, természet, törvin (törvin), ügyvid, vileminy, vidik, szuffixumokban és szuffixum előtt, pl.: bikít, bikéssia, cipisz, csempisz, énnik (ök), egyik (ö), ekít, epíjjé, fösmín, foladik, hasadik, igyik, kefél, kiértik, kerített, keverik, lövis, nevetis, repedés. Morfológiai szempontból a zárt *i*-zés a *-ség* (bikéssig, kössig, szipsig), az *-ész* (cipisz, csempisz), a *-mény* (fösmíny), a *-vény* (törvin), az *-és* (kerített, lövis, repedés), az *-ék* (foladik, keverik) képzőkben, továbbá a *-t* tárgyrag előtti *é* helyén (bikít, ekít, epít, kefél), valamint igei személyragok előtt (egyik, énnik, éttik, kiértik, téttik, üssik, veyik, vüttik) fordul elő. A zárt *é*-zés a nyugati nyelvjárás szer- ves jelensége. Egytagú szavakban: eggy, heggy, meggy, nem, përc, rënd, së, szëg, szëm, tész, tët, vët, zëng, többtagúak hangsúlyos helyzetében pl.: bërëdvä, dëjádok, dërik, dërik, ëccër, ëgyiëpp, ëggyütt, ëgyenës, ëszëm, ëtët, hërvap, hërnýua, kërëszt, lëgváor, nëmës, përrëk, rënëk ('reng'), sënki, szëlid, hangsúlytalan hely- zetében pl.: bërëdvä, billëg ('bélyeg'), billëg ('billeg'), bujtërgyáon, cimber ('cí- mer'), cinëgë, cserësnyë, ëmbër, firëg, gësztenye, idë, idëgën, kërëszt (gabona), kopërta, përrëg, rënëk (reng), sujsztër, szuffixumban és szuffixum előtt pl.: ëgyenës, ëccër, fejë, finyës, këddënn, nëmës, nizzë, szilë, üdëjë. Morfológiai szem- pontból az egyes szám harmadik személyű birtokos személyrag köznyelvi nyílt *e*-je (fejë, kezë, szilë, üdëjë), igei személyragok előtt és személyragokban (ëszëk, nisztek, mëntëk, lipëtt), a feltételes mód *-ne* jelében (niznë, lipnë, szërëz- në, tënnë), a határozói igenév *-ve* képzőjében (tëbvë, terüdvë, tivrë, vëdvë), a fel- szólító mód tárgyas ragozás egyes szám harmadik személyében (nizzë, kënnyë).³

A nyílt jelenségek elterjedtsége — a nyílt *e*-zés kivételével — közel sem olyan nagymérvű, mint a zártaké. A nyílt *e* az irodalmi és köznyelvi *e*-nél egy fokkal nyíltabb pl.: cëkiël, fekiël, vërsëny. Előfordulásai az *i*-vel (cëpël, cëpërke, hörpëntët, lehëa, lehü), az *é*-vel (cserël, ehës, észrevëttik, hëtfë, kërës, mësël, mijeñk, nëhesz, pële, pëmët, szëmët), a többes szám első személyű birtokos személyrag *ü*-jével (fejëñk, kezëñk) állnak szemben. A nyílt *o*-zás függetlenül a bozogáon, a mohar és az onoka szóban, továbbá a latin nyelvből átvett *-um* végű szavakban pl.: kalëndáoríom, oumáriom, pëtrom, valamint a komonista és a rëoma szavak szóközépi helyzetében, a köznyelvi *-uk*, *-jük* többes számú birtokos személyrag helyén (*-ok*, *-jok*) pl.: bugyogajok (= nad- rágjuk), dërëkok, háozzok, turajok, (z)ujjok, szagok,⁴ analógiásan a magok-féle alakokban fordul elő. A nyílt *ö*-zés példái független helyzetben a förödik, a gyöjt,⁵ az övëg (üvëg is), a köznyelvi *-ük*, *-jük* birtokos személyrag helyén *-ök*, *-jök*, *-ëk*, *-jék* áll pl.: csöcsök, csüöjök, füöggöök, könyvök, lüöccsök, öccsök, ökör- gyök, töktyök. A nyílt *a*-zás csak néhány szóra korlátozódik, a hangsúlyos helyzetű *adu*, *alcsuä* (*uäcsuä* is), *baglo*, *partika*, *paždërgya*, *sarvad*, a hang- súlytalan helyzetű *kapacs*, *kila* és a *pakruäc*-féle idegen szavakra. Nyílt *a*-t találunk *i* ellenében az infinitivus *ny*-es formáiban is pl.: birnya, hinya, innya, irnya, szinya. A nyílt *ë*-zés *i*-vel szemben való erősségi fokára a hangsúlyos

³ A birtokos személyragban, a feltételes mód jelében, a határozói igenév képzőjé- ben, a felszólító mód tárgyas ragozás egyes szám harmadik személyű ragjában labiális irányú illeszkedés történik, ha a szuffixum előtti szótag magánhangzója labiális palatális (csöcsö, kössö, lüöccsö, szípüvö, vügyö, vüññö; l. még a labiális jelenségeknél!).

⁴ Explozívák után főként *-tyok*, *-gyok* pl.: bāgyok, csāptyok, lug'gyok, mōktyok, pāptyok, pāorgyok, tiktyok, zabgyok.

⁵ Nyíltabb és zártabb alakjának jelentésmegkülönböztető szerepe van pl.: „... ël- mënëk szëñdöt gyöjtenyi ...” az „... öszëgyüjtëtik a sok pinszt, mër ipüñyi ākartak ...” összefüggésben.

helyzetben nagyobb számban találunk példákat: *ēstrāng*, *gēlēszta*, *gēlva*, *hērtēlen*, *kēlincs*, *mēllen*, *vēlla*, *berrad*, *vērradāt*, *vērraszt*, *Mēndszent* (a Csehimindszent falu rövidebb elnevezése), *dēák* (ritkábban), míg a hangsúlytalan helyzetet a *gēlēszta*, *hētfē* stb.-félék képviselik. A köznyelvi *ü*-vel szemben ugyancsak *ē*-ző a nyelvjárás a többes szám harmadik személyű birtokos személyrag esetében pl.: *ēdinnyék*, *gyērēktyék*, *kiptyék*, *mīzzék*, *pīnzék*, *tehennyék*, *tejjék*, *velék*, nyílt *ē*-zés áll az *é* helyén a *Bēla*, *Gēza*, *hējja*, *Jēzus*, *mēkü* szavakban.

A rövid magánhangzós jelenségek típusai a köznyelvhez viszonyítva nagy megterheltségűek. A felső nyelvválású hosszú magánhangzók számát nemcsak a nagymérvű diftongálódás csökkenti, hanem a rövidüléssel magánhangzós jelenségek is, a *bészid*, a *fösfin*, az *idēs* stb.-félék. Ha a nyugati nyelvjárás területén dél felé haladunk, csökkennek, majd eltűnnek a felső nyelvválású hosszú magánhangzók, részint simuló diftongusokká, részint monoftongusokká vagy rövid magánhangzókká alakulva, s „... a hosszú *ú*, *ű*, sőt az *i* is hiányzik a fonémarendszerből: *ebbü*, *beütek*, *tüz*, *ut*, *mēktanuta* stb.” (Kálmán B.: Nyelvjárásaink, 69). A felső nyelvválású hosszú magánhangzó és diftongus ingadozás mellett felső nyelvválású hosszú magánhangzó és felső nyelvválású rövid magánhangzó ingadozás is funkcionál. Vashosszúfalú épp e jelenséghatárok átmeneti sávjára esik, miként fakultatíve váltakozó rövid és hosszú magánhangzó variációinak bőséges példatárában is láthatjuk. Így a rövid *i*-zés egytagú szavaiban pl.: *cim*, *csip*, *gyik*, *hid*, *hir*, *igy*, *ir*, *iz*, *kín*, *sir* (ige), *sziny* (kocsi-) *sziny*, *szin* (*szün* is), *fik*, *tiz*, *viz*, többtagú szavaiban pl.: *acil-acil*, *bészid*, *bészill*, *cilba*, *ēdin*, *egisz* ~ *egisz*, *erszin* ~ *erszin*, *fejlemin*, *firisz* (*firisz*), *fösfin* ~ *fösfin* (*fözsvin*), *gérin* ~ *gérin*, *gyikin* ~ *gyikin*, *hētfinn*, *hizik*, *hosszi*, *irva*, *izē*, *izü*, *kemin* ~ *kemin*, *kērésztn*, *kiēvin*, *kigyua*, *külluodik*, *kimin*, *kindollo*, *kinyillik*, (*mék*)*kiváonto*, *kivül*, *kivürü*, *kökin*, *kömin*, *kötin*, *leginyék*, *legin* ~ *legin*, *lepin*, *mēkcsip*, *mégzsirozza*, *növiny*, *nyüöstin*, *pinték* ~ (*pinték*), *regin*, *sőtitt*, *sövin*, *szegil*, (*lē*)*széginkēdik*, *székrin*, *szēmirmēs* (*szēmirmēs*), *szille* (*szillel* is), *szivglica*, *szivapáolinka*, *szivvel*, *szomszin*, *teynyiszt* (*teynyiszt*) *tifusz*, *fikok*, *törvin*, *vilemin*, *vizzel*, szuffixumos és szuffixum előtti helyzetekben pl.: *segitt*, *szabaditt*, *fejihöl*, *szüvit*, a denominális verbumképző *-it i*-je helyén pl.: *buritt*, *gyarapitt*, *igazitt*, *kerittis*, *kíszeritt*, *mozdittyo*, *ordittannyi*, *segitt*, *szabaditt* (geminált *tt*-zéssel együtt), a harmadik személyű birtokos személyrag toldalékos alakú *é*-je helyett pl.: *fejihöl*, *fejittül*, *keziť*, *kezinék*, *szüvit*, *szüvihöl* adatokat gyűjtöttem. Rövid *e*-zés mutatkozik az *é* terhére pl.: *cšerell*, (*el*)*cšereli*, *ehēs*, *esze vész*, *hētfē* (*hiētfüō* is), *keves*, *metelēm*, *mijenk(ek)*, *nehész*, *szemet*. A rövid *ē*-zés a köznyelvi *é*-vel áll szemben az *Irēn*, *mētēr*, *pērdikáol* példákban. A rövid *ü*-zés egytagú szavakban pl.: *bün*, *csür*, *fü*, *hüss*, *kü* (de *Küssöc*), *szücs*, *szüz*, *tüz*, *tü*, a többtagú szavak hangsúlyos helyzetében pl.: *bünös*, *gyülik*, *gyülül*, *gyürü*, *gyüszü*, *hüvös*, *sürü*, *türi*, *üstö* a köznyelvi *ü*-vel szemben jelentkezik, *ő*-vel szemben a *bēlüllö* (a *bēlü* alak gyakoribb), *kümüves*, *tübe* (tőben), *tüke*, *tülő*, *i*-vel szemben pl.: *szüves* (*szüves* is), *szüvit* (*szüvit* is), *szüvvél* (*szüvvél* is), a hangsúlytalan helyzetekben pl. a *gyönyörü*, *gyürü*, *gyüszü*, *hegedü*, *keserü*, *könnyü*, *kümüves*, *meddü*, *mēkü*, *sürü*, *szinü*, *szierü*, *vísü*, szuffixumban pl. az *errül*, *gyērēktü*, (*jug*)*jizü*, *kerbül*, *kivül*, *kivürü*, *könybül*, *naffejü*, *nabbielü*, *nasszēmü*, *sziēkrül*, *tehierrül*, *tehiēntül*, (hideg)*virü* adatok fordulnak elő. A rövid *ö*-zés kisszámú példái a következők: *börönd*, *erős*, *erössék*, *előlaggya*, *erössenn*, *elősször*, *előttö*, *ftrhö* (*mēnt*), *föuthö* (ragadt), *gödörhö*. A veláris sor rövid jelenségtípusai a

rövid *u*-zás egytagú szavaiban pl.: *bup, csuf, gyujt, hus, husz, huz, kut, lud, lug, nyul* (fin), *nyul* (ige), *rud, sug, sul, szul, tur, ut, ur, zuz, zsupp*, a többtagú szavak hangsúlyos helyzetében pl.: *butor, furu, gundor, gyujtanyi, gyujtott, hus-sal, mulik, turu*, hangsúlytalan helyzetében pl.: *azuta, bucsu, gyaptyu, háoboru, hattyu, hosszú (hosszi), ifju, sargyu, tilu* (*tilalu* is), *vargyu*, a köznyelvi denominális melléknévképző *ú*-ja helyén pl.: *nahhasu*, a *-tól* ablatívuszi és a *-ról* delatívuszi határozórag zárt és rövidült alakjaiban nyilvánul meg pl.: *abbul, attul, haláoltul, háosztul, házrul, partru*. A rövid *o*-zás egyetlen példája a *bogáorho* (csap). A rövid *a*-zást *á*-val szemben ugyancsak egyetlen példában jegyezzem fel, a *ladika ~ ladiko* (*lándika*) szóban.

A hosszú magánhangzós jelenségek a *júníus*, a *július* (*junius, julius* is), a *hűség*, a *műhel* köznyelvivel egyező formáin, a középső nyelvtanítású hosszú monoftongusok helyén álló zárt realizációk (*li, rulum, bü, bür, hűség* ('hőség')) s a független helyzetű nyúlásos formákon kívül (*piheny, pihe*) csak az asszociatív megnyúlt magánhangzók (*ā*-zás, *ē*-zés, *ō*-zás) felfelbukkanó jelenségei alkotják e típusokat. A hosszú *ú*-zás például csak asszociatív *l* hatására illeszkedik a rendszerbe. Egytagú szavakban a *mút, tút, dút*, a többtagúak belsejében és végén *o*-val (*gondukodik, gondúndó, megdúgozik, páortúta*), *a*-val (*hasút, vasúva, vasúta, vóolúta*), *u*-val szemben pedig pl.: a *javút, hátúsó, túsó* példák állnak. A hosszú *ű*-zés független és asszociatív helyzetű adatai pl.: *bűjűtis* (*bűövűtis* is), *csipűnyi, gyűnyi, ipűvő, kihörpűtő, kivűrűl* (*kivűrű*), *kűsű, röpűt, sűdűe, sűtthas, tűrűget, tűttis* (*tővűtis* is), *űnki, űsz, űt, űtem, űtünk, űvő*. A hosszú *ó*-zás és *ő*-zés teljes egészében hiányzik a nyelvjárásból, mivel helyettük a diftongusos realizációk funkcionálnak pl.: *konkuo, szuaf, tengűő, küött, tűöttis* (*tűttis* is). A hosszú *i*-zés *i* ellenében csak függetlenül pl.: *pihe, piheny, tík* ('vos'), a hosszú *ē*-zés pedig zárt szótagú *l* kiesése következtében pl.: *bēsűő* (régiesebb forma: *biēsűő*), *ēcserētē, ēfullatt, ēlopta* (*ellopta* is), *ēromlik* (*elromlik* is), *ērőjt, ētərūt, mesētē* alakokban él. Hosszú *ē*-zű a *szillē* (*szillēl* is), a *mēre* (gyakrabban *miēre*), a *rēggēre, mesziēnyi, vűsiēp* párhuzamos alakjai a *rēggēre, meszēnyi, vűsēp*. A hosszú *ā*-zás ugyancsak változik a diftongusos realizációkkal pl.: *oura-āru, uoszē-āszēg, uosua-āsua*, (*mēk*)*hounyi*-(*mēk*)*hānyi*. Az *augusztus* (régiesen *ágűsztus*) megfelelője is inkább *āgűsztus*.

A diftongusok esetében az emfázisos nyelvi helyzetek és következményeik befolyásolhatják a realizációt. Így válhat pl. az *áo* diftonus simulóvá, majd monoftongussá és fordítva. A köz- és irodalmi nyelvi *á* itt ennek ellenére nem tekinthető fonémának. Közepes gyorsaságú beszédben az *ua* diftongus realizációja *oq, uq, uo*, míg a nyugodt tempó csaknem minden esetben *ua*-t eredményez. A nyelvjárási viszonylagosan önálló struktúrájában az *áo, uo, üő, iē* típusúak külön fonémák. „Ami a nyelvjárási szempontjából fiziológiai jellegében fő típus, a nemzeti nyelv szempontjából gyakran csak realizáció. Annak a fonémának a realizációja, amely a hangrendszer megfelelő tagját a nemzeti nyelv nagyobb részében és fő típusában képviseli, amelyiknek a szerepét tölti tehát be a nyelvjárási megfelelő realizációs formája.” (Deme L.: MNyJ., NyK. 3: 94.) A diftongusok tehát az *áo* kivételével nyitódó jellegűek. Nyomatékeloszlásról gépi vizsgálatok nélkül csak feltételelesen beszélhetünk. Hallás utáni megállapítás alapján mindenesetre közel állnak a lebegő típushoz (*uo, üő, iē*), az *áo* pedig olykor-olykor tisztán lebegő. Ilyenkor a diftongus első

tagja illabiális *á*. A palatális *üö* bármely fonetikai helyzetben előfordulhat. A fő variáns *üö* realizációi *üö*, *üe*-félék (*csüösz*, *fölhüe*, *fejkötüe*, *hüöll*), függetlenül a következő szavakban pl.: *belsüö*, *büöcsüö*, *büövenn*, *cipüö*, *csüö* (*csüe* is), *csüösz*, *dicsüe*, *düllüe*, *emelüö*, *erdüö*, *esüö*, *fejkötüe*, *fenyüö*, *fertüözi*, *födüö*, *fölhüe*, *fölsüö*, *füökippenn*, *füöll* (*füöl* is), *füött*, *füözelik*, *gyüplüö*, *gyütrüödik*, *gyüözi*, *hiétüö*, *himlüö*, *ismerüös*, *kerthüö*, *készkenyüe*, *kiüüöddzik*, *kisüö*, *köprülüö*, *köfüötüvel*, *küögyökö*, *küllüö*, *küüö*, *legelsüö*, *lepödüe*, *létüös*, *lüöcs*, *mendüögüös*, *meszüö*, *mezzüön*, *nevelüe*, *müe*, *nyüöstin*, *nyüötttek*, *üdüö*, *ükölüödik*, *üöll*, *üörködik*, *üörzi*, *pöngüö*, *röndüör*, *röplüö*, *rüöf* (*riéf* is), *rüözse* (*riészüö* is), *serpenyüe*, *sillüödik*, *szürzüödik*, *szöüüödik*, *szüöke*, *szüöllüö*, *szüörös*, *szügyellüö*, *szülüö*, *teknyüö*, *tengüö*, *tétüö*, *töpörtüö*, *tüör* (*tüer* is), *üszüe*, *vakmerüö*, *verüe*, *vezzüövel*, *vüölegin*, asszociatíve az *-öl*,⁶ *-öly*, *-el*, *-ely* helyén pl.: *büöcsüö*, *füöp*, *güründüö*, *Gergüö*, *küöcsönn*, *küögyök*, *küött*, *mégüötö*, *üötözik*, *pörsüö*, *sindüö*, *tiéjfüö*, *tengüö*, *tüöfa*, *tüöttis*, *törküö*, *vüög*, *züöp* fordul elő. Diftongusos formának fogtam fel a *hüöll* szóban is. Az *ie* általában a középső nyelvallású *e* helyén jelenik meg. E realizációnak a lehetségesnél szűkebb keretet szab az *i*-zés, továbbá a kisebb keresztező jelenségek, a nyílt *e*-zés, a *cserel*, *mesel*, az *ē*-zés a Gēza, Jēzus, hējja szavakban. Függetlenül előfordul bármely fonetikai helyzetben pl.: (*z*)*asszonyiē*, *aziēr*, *babiēlleviēl*, *biēbic*, *biēl*, *biēka*, *Biēla* (*Bēla* is), *biēlēs*, *biēna*, *biēr*, *biērmáol*, *böhiēnniē*, *ciēgiēr*, *ciēkta*, *ciērna*, *csekiēl*, *cseliēn*, *cseriēp*, *csiēsze*, *csöndiēr*, *diedēlgeti*, *dicsiēr*, *ēgyiēl*, *ēgyiēpp*, *ēnniēl*, *ēttiēl*, *iēg* ('coelum'), *iēlē*, *iēn*, *iērdēkēl*, *iērik*, *iērsēk*, *iērtēlek* ~ *iērtlek*, *iērvinyes*, *fejjiēllü*, *fēkiēl*, *fiēl* ('halb'), *fēniēk*, *fiērjē*, *filliēr*, *gērēncsiēr*, *görbiēnn*, *guzsöhiēt*, *gyiēmāont*, *gyökiēr*, *gyöngiēnn*, *hiētfüö*, *hiēzga*, *ifiēbe*, *igiēr*, *iēsztgeti*, *ingyiēr*, *kemēnciēbe*, *kēnyiēr*, *kerezsiēl*, *kiēcēr*, *kiēn*, *kiērdēz*, *kiērnüē*, *kiērüöddzik*, *kiērvin*, *kiēs*, *kiēt-láobu*, *kiēz*, *könyiēk*, *kötiēl*, *köviēr láonyiē*, *lęgyiēl*, *leviēl*, *liēcē*, *limonádüē*, *lud-viēr*, *máortię* (*máortięl* is), *máosiēr*, *mēndęgiēl*, *mesiēt*, *metiętt*, *miēcēs*, *miēll*, *miēltua*, *miēnēs*, *miēr*, *miēr* ('warum'), *miērnök* (*-nēk* is), *miētēr* (*mētēr* is), *nabbiēllü*, *niēhdony*, *niēkūn*, *niēmo*, *nyiēl*, *öcsiēm*, *piēlda*, *Piētēr*, *pöcsiēk*, *pöcsiēt*, *riēf* (*rüöf* is), *riēpa*, *riēz*, *riēzsuott*, *riēzsuö* (*rüözse* is), *sifoniēr*, *szekiēr*, *szērēncsiēm*, *szēriēny*, *szikiēk*, *sziei* ('Wind'), *szieņa*, *szieņy*, *szierü*, *szöüösziēk*, *tāonyiēr*, *tēhiēn*, *tēkintiēlēs*, *tēnyiēr*, *tiēgēp*, *tiēj*, *tiējfüö*, *tiēl*, *tiēsza*, *tiētövāz*, *tömgyiēl*, *tömgyiēn*, *vęgyiē*, *viērēm*, *veriēp*, *vesiējē*, *vesziēl*, *vesztęttiēl*, *viēko*, *zsölliēr*. Asszociatíve (*l* kiesés hatására) kevésbé fordul elő, esetleg csak *el-iē-el-iē* váltakozásban pl.: *Szombathiēre* ~ *Szombathēre*, s minden esetben a diftongusos realizáció tartozik a régiesebb formához. A diftongusos realizációk példái a *figyiēn*, *fölemiētē*, *füökiētt*, *iēmēntēm*, *inciēkēdik*, *nyiēdęgiēl*, *nyiēvē*. Ide tartoznak még a *tiēj*, a *miēre* (*meēr* is), az *iēre*, valamint az *iēdętt*, *iēszt* példák. A veláris labiális *uo* fő variáns realizációja (*uo*, *ua*, *uā*, *ug*, *uā*) függetlenül fordulnak elő egytagúakban, többtagúak szóeleji, szóközpei és szóvégi helyzetében pl.: *acska*, *alcsua* (*uocsa* is), *akua*, *aratua*, *baboucs*, *birua*, *buaklás*, *bunkua*, *buzquosága*, *csikua*, *csizijua*, *csomou*, *csuokullo*, *csuānak*, *dicsnua*, *dívua*, *dobádolluadik*, *druat*, *ēny-nivalua*, *fijuok*, *forgua* (*sziēl*), *fuako*, *furua*, *golua*, *gruaf*, *guāla*, *gunyhuo*, *gyallua*, *gyuagyitt* (*gyuagyitt* is), *gyuogyul*, *gyuānni*, *hasollua*, *hāotsuo*, *hēnyiuo*, *hollua*, *huāloa*, *huanāpos*, *jāocua*, *jua*, *jūosāgu*, *jūāzū*, *Juozseffia*, *kancsua*, *kapālua*, *Kāoruā*, *kōsāollua*, *kigyua*, *külluadik*, *komuāija* ('komédia', csak egy adatban), *koporsua*, *kuaboloa*, *magyarua*, *mēksuoza*, *miēltua*, *napuora*, *ollua*, *pakruāc*, *percua* ('pernye'), *puagāor*, *pualo* (*puola*, *pualo* is), *rāoguoggyatok*, *ruābot*, *Ruobi*,

⁶ Az *-öl* helyén az *erüökődik* szóban jelentkezik.

ruozsa (*ruazsa* is), *sarrua*, *savanyua*, *simittua*, *sorompua*, *sündisznua*, *tanittua*, *taplua*, *tarrua*, *tinua*, *tuđuos*, *turua*, *uallq*, *uora*, (*az*) *uotq*, *uotolsu*, *vakaru*, *valua*, *váojkuo*, asszociatív *l*, *r* hatására az - *l* (*buohq*, *buzt*, *fuat*, *gyuacs*, *huadot* (*hol-dat* is), *kuobáosz*, *kuadis*, *muenáor*, *uodal* (*uadu* is), *uavasol* (*olvasol* is), *puagáor*, *szuagg*, *vuat*), az -*oly* (*bagua*, *fuának*, *Káorua*, *konkua*), az -*or* (*uoromat*), az -*ar* (*uara*), az -*al* (*uoma*, *asztua*) *asztal* is), *huagat*, *kuamáor*, *mékhuat*, *szuamq*, *tuappom*) hangkapcsolatokban s az -*ü* helyén (*savanyua*). Független megnyúlású a *ruabot*. Diftongusos és *l*-les realizációk pl.: *bagol* ~ *bagua*, *akol* ~ *akua*. Diftongusos esetnek fogtam fel a *fuor* (= fuvar) alakot. A köznyelvi *á* helyén jelentkező *áo* fő variánsnak és realizációinak gazdag példatárát az alábbiakban mutatom be. Egytagúakban pl.: *áoq*, *áoex*, *fáok*, *háosz* (*háosz*), *háq* (*háq* is), *jáorqx*, *káort*, *káott*, *láoq*, *ráo*, *zsáok* (*zsáok* is), többtagúakban szó elején pl.: *ádadvént*, *áogós*, *áogyik*, *áogyu*, *állat*, *ádidiqáll*, *áoprillis*, *áornyx*, *áorul*, *áortónak*, *áorvo*, többtagúak hangsúlyos helyzetében pl.: *báoboqsson* (-*q*, -*ny*), *báonát*, *báonyq*, *báonyor*, *báontolq*, *báotqor*, *báotronn*, *bráozdo*, *dráogq*, *fáorq*, *fáorott*, *fáozik*, *gráoblo*, *háoboru*, *háolo*, *háolok*, *háonyodik*, *háormanika*, *háorom*, *háotqso*, *háozossáogqql*, *jáoccu* *jáosz*, *káoboszta*, *káolho*, *káonyo*, *káoromodik*, *Káorua*, *káoso*, *lábáoval*, *láongos*, *láottyo*, *máosodik*, *máogláoro*, *máojtér*, *máoktyo*, *máortvé*, *máoskibb*, *máoszol*, *máovo*, *náolo*, *páoco*, *páotiméntom*, *páolinka*, *páollo*, *páon-ciér*, *páortula*, *páosztor*, *páovo*, *ráojjok*, *ráospu*, *ráoszli* ~ *ráoqli* (= rostély), *ráoztop*, *sáollik*, *sáorgo*, *sáoros*, *sáoglo*, *sáajo*, *sáoko*, *sáontunk*, *sáornyos*, *sáorom*, *sáoroz*, *táogós*, *táomon*, *táoncos*, *táonyiér*, *táorgyuláos*, *táovol*, *váogqgyo*, *váojkuo*, *váologat*, *váolliq*, *váollik*, *váollu*, *váoltozik*, *váodítu*, *váonkos*, *váorgyo*, *váoros*, *záorvo*, többtagúak hangsúlytalan helyzetében pl.: *adomáony*, *agáocfa* (*akáocfa* is), *ajáondik*, *akáor*, *apáom*, *aszáoj*, *azutáonn*, *baltáovol*, *bardóthyo*, *bagg-ráos*, *baggáor*, *bujtáor*, *bujtérgyáon*, *cigáon*, *csinyáoll*, *csippáos*, *csolláos*, *déjáoq*, *doháon*, *dromédáor* ~ *dromédáon*, *éstráong*, *fértáol*, *gyiémáont*, *holáol*, *holáonog* *vát*, *haláontik*, *halláoq*, *hasznáollo*, *hatáor*, *hibáos*, *hijáobo*, *hijáozik*, *hittáon*, *homáolos*, *hombáor*, *hováo* ~ *háq*, *imáoccsáok*, *iráony*, *ispáon*, *istáolua*, *Istfáon*, *kalapáocs*, *káláon*, *káláosszo*, *kópáonok*, *kaszáol*, *kaszáollua*, *kináollo*, *kiráol*, *kollót*, *kormáon*, *kováocs*, *kováosz*, *kuabáosz*, *légváor*, *limonádódié*, *majtáor*, *meg-bocsaóttonyi*, *Miháol*, *ordénáori*, *orvossáog*, *patkáon*, *pagáon* ~ *pagáony*, *kipingáolláoq*, *poháor*, *prédikáol*, *puagáor*, *sajáot*, *sajnáol*, *soláoto*, *sováon*, *sugáor*, *szokáos*, *taláollo*, *taláon*, *tanáocs*, *térnáoc*, *tojáoq*, *továobbb*, *uomáorijom*, *vádáosz*, *vérgáonyo*, *vidáom*, *vigyáoq*, *viláoq*, *viláogós*, *viráoq*, *szuffixumban* és *szuffixum* előtt pl.: *asztuonáo*, *béredváoq* ~ *borodváoq*, *biérmáol*, *buzagaratáos*, *buzguosáog*, *csáppáos*, *csunyaáonn*, (*visz*) *foláos*, *gogyváoq*, *gondínáo*, *gyeréknáo*, *hosztáo*, *igyáo*, *iftáol*, *kacagáoq*, *maggáobo*, *márháoq*, *mékcsodáoll*, *minisztráol*, *moháos*, *mossáok*, *nagyapáom*, *nyaváláos*, *nyugváos*, *pélváoq*, *pényváoq*, *puđváos*, *raktyáo*, *rigyáoq*, *rogyáoq*, *rokonsáog*, *rostáot*, *saváoq*, *száójáobo*, *szuamáobul*, *tuápáot*, *vallnáq*, *Vérgáot*.

A falu magánhangzós jelenségtípusait egyéb magánhangzós jelenségek is kiegészítik, jóllehet csak szórványosan bukkannak fel. Legfontosabb jelenségtípusuk a nazális magánhangzók meglétével áll kapcsolatban: különösen szóhatár esetében gyakori az *m*, *n*, *ny* nazálisok explozívák előtti felszívódásos nazalizációja, pl.: *melegénn* *légýén*, *illény* *kis*, *ijén* *szokáos*, *asztám* *mikor*, *iém föl* *is* *fujtam*, *gram* *fijáom*, a nazális után az *l* hasonulása pl.: *küllőlegés*, *hasolluo*, *külluadik*, *sillüődik*. Magánhangzóhiányt eredményez a hiátus megszüntetésére való törekvés (*águsztus*, *káott*), a szóvégi lekopás (*paláont*, *lúher*), a nyílt szótagú szavak magánhangzójának kiesése (*asztáonn*, *gabna* [*gabona* is], *zabla*),

az idegen eredetű szavak szóeleji mássalhangzó-torlódása (*bráozda*, *gráoblo*, *sráogla*, *tráozsa*). Magánhangzótöbbletet az *istiglic*, a *kordorfil* és a *pèle* szavakban jegyeztem fel.

2. Mássalhangzós jelenségek

Vashosszúfalu mássalhangzós jelenségei közel sem vesznek részt oly mértékben a falu sajátos nyelvi képének kialakításában, mint a magánhangzókéi.

Legszembetűnőbbek az apalatális jelenségtípusok, a *t*-zés (*tik*, *tikok*, *készte*, *késztek*), az *l*-zés minden *ly* helyén szó elején (*liggat*), szó belsejében mássalhangzó előtt (*helbe*, *hövelk*, *káolho*, *pélva*), mássalhangzó után (*baglo*, *csoroszla*, *gráoblo*, *sráoglo*, *zsömle*), két magánhangzó között (*billég*, *foláos*, *foliko*, *foladik*, *furulo*, *guolo*, *guluu*, gömbölü, *gulo*, *háolog*, *helé*, *hüle*, *ibolla*, *milleg*, *ollan* (*ollany* is), *páollo*, *puulo*, *süllep*, *váoloa*, *váollu*), két magánhangzó közötti hangkapcsolat helyén *ll* alakban (*áorullo*, *csalla*, *csuokullo*, *mégdor-gáollo*, *emellük*, *halláok*, *hosznáollo*, *jáoszullo*, *pacalla*, *(ki)pingáollo*, *sajnáollo*, *sorkullo*, *taláollo*, *tolla* (= *tolja*), *uallo*, *üllöl* *l*é, *váodullo*), esetleg analogikusan a *szillé* szóban, szó végén (*borbil*, *csékiél*, *engediél*, *fékiél*, *fogol*, *Gergel* (*Gergű* is), *homáol*, *Káorol* (*Káoru* is), *karral*, *kéhel*, *kiráol*, *Miháol*, *mühel*, *pisztol*, *rostil*, *sul*, *szémil*), a szóvégi *lj* helyén *ll* alakban (*borull* a *siromra*).

Az *n*-ezés szó elején nem jelentkezik, szó közepén felszívódásos nazalizációt idéz elő (l. fent), intervokális helyzetben megmarad palatális formában (*asszonyok*, *cigányos*, *edinyék*), tehát csak szó végén érvényesül, ott is egyre nagyobb számban váltakozva a köznyelvi *ny*-es alakkal. A szóvégi *n*-ezés példái: *alacson*, *asszon*, *cigáon*, *doháon* (*dohány* is), *erszin* (*erszín*), *eredmin*, *elismervin*, *éggyezmín*, *edín*, *fejlemín*, *feledikén*, *föstmín*, *fösfin* ~ *fözsvin*, *gérin*, *gyíkin*, *hútfáon*, *köfin*, *kemín*, *kimín* ~ *kimin*, *kérésztin*, *kiérvín*, *keskén*, *kormáon*, *kökin*, *kömin*, *lepín*, *legin*, *mellin*, *nyüöstin*, *nóvin* ~ *nóvinny*, *patkáon*, *regin*, *remín* (*remény* is), *székrin*, *törvin*. A palatális jelenségek típusait a *d*-vel szemben álló *gy*-zés kisebb (*báogyoa*, *küögyökő*), az *n* terhére mutatókozó *ny*-ezés jóval nagyobb mértékben alkotja. Példák az *ny*-ezésre szó elején: *nyüöl*, *nyüöstin*, szó belsejében: *báonyom*, *buffanyik*, *börtönyia*, *csinyáoll*, *csipünyi*, *csolláonyos*, *csökkenyik*, *durranyik*, *énnyi*, *elvésznyi*, *fonyott*, *fornyi*, *förönnnyi*, *gyuannyi*, *gyujtanyi*, *hazunnyi*, *itlenyék* (= éhesek), (de: *itlen*), *kegyetlenül*, *kényi*, *kuaráonyi*, *masťanyi*, *ordittanyi*, *puffanyik*, *réccsenyik*, *réttenyik*, *robba nyik*, *szappannyal*, *szuanyi*, szó végén: *fony*, *illeny*, *köszöny*, *pihen* ~ *pihen*, (kocsi)sziny (*szinyet*), *szieny*.

Morfológiai szempontból említésre méltó, hogy e jelenség felettébb nagymértékben él a főnévi igenév képzőjében.

Frikatív jelenség a *hajma* és a *vaj* ('vagy').

Szinte az egész Dunántúlra, tehát nemcsak a nyugati nyelvjárástípusra jellemző az explozív jelenség szó elején: *gyiék*, *gyel*, *gyün*, szó belsejében és szuffixumban (explozív, *m* és *r* után): *birgyo*, *borgyu*, *bujtörgyáon*, *csavargya*, *csuktya*, *darábgya*, *dobgya*, *fog'gya*, *gyaptyu*, *gyötörgyö*, *harag'gya*, *haraptya*, *kálaptyok*, *kapargyo*, *kargyo*, *kaptyo*, *lajtörgyo*, *mag'gya*, *margya*, *még'gyün*, *megvakargya*, *naptya*, *nyomgyo*, *padtörgyo*, *pörgye*, *raktya*, *rág'gyatok*, *sanyargya*, *sargyu*, *söpörgyö* *el*, *sziktya*, *szomgyus*, *teremgyén*, *tiptyil*, *tömgyiél*, *tömgyién*, *vág'gyo*, *váorgyo*, *vargya*, *vargyu*, szó végén: *dobgy*, *jáorag*, *rakty*, *söpöreg*, *váorag*. Morfológiai szempontból ez a típus leginkább a birtokos személyragos főnevekben s az igék alanyi ragozás felszólító mód egyes számú alakjában

jelentkezik. A köznyelvi affrikátával szemben a *borza*, *mazza* példákban a nem affrikáta-viszony jelensége is felbukkan. Mássalhangzó előtti helyzetekben megrövidült *r*-ek okozta rövid mássalhangzós jelenségeken kívül csak a *miére*, *mère*, *iére*, *uora* képviseli e csoportot.

A hosszú mássalhangzós jelenségek körébe tartozik az intervokalikus helyzetű *l*, *ly*, *k*, *sz*, *j*, *z* (*allul*, *bajjos*, *billög*, *bökköd*, *csollán*, *csollányos*, *dül-lüe*, *iéllenn*, *elősször*, *elüllem*, *elvdollik*, *fejjiér*, *híjja*, *ibolla*, *kellis*, *mezzüö*, *mëllik*, *müllen* ~ *ny*, *páollo*, *száorozann*, *violla*, *zsuppossak*), valamint az *s* (*alapossann*, *büdössébb*, *erössék*, *erössenn*, *hamarossann*, *pirossak*, *sebössenn*, *szüvessenn*, *szükössenn*, *urassann*, *világossabb*, *zsuppossak*), a *p* (*csippa*, *köppen*), továbbá a szóvégi helyzetű mássalhangzók megnyúlása (*hüss*, *uall*, *míssz*).

Morfológiai szempontból az *-it* képző *t*-jének hangzóközi helyzetű nyúlása általánosnak mondható (pl.: *bizonyíttik*, *biztosíttik*, *burított*, *burítottik*, *gyarapított*, *hasollított*, *kerített*, *segítették*, *tanított*). Néha a hosszú mássalhangzó az intervokalikus helyzet megszüntével, tehát pl. szó végén is megmarad (pl.: *gyarapított*, *gyuagyított*, *cseréll*, *csinyáoll*, *fordított*, *hasollított*, *ípit*). Megnyúlik az *-n* határozórag (pl.: *pirossann*, *hamarossann*, *urassann*) és a 3. személyű birtokos személyrag előtti intervokalikus helyzetű mássalhangzó, pl.: *liéccé*, *kukacca*, *lűöccsö*, *kiéssé* (*kiésé* is).

Másik nagy csoportját a teljes hasonulásos nyúlás képviseli elsősorban az *így*, *úgy*, *hoggy*, *naggy*, ez, az szavak utolsó mássalhangzójának az utána következő bármely szó mássalhangzójával alkotott hangkapcsolatában pl.: *éb_bika*, *nab_bika*, *éb_bizon*, *ab_bizon*, *ic_ciloz*, *uc_ciloz*, *hoc_ciloz*, *ec_cipüö*, *nac_cipüö*, *ec_cipüö*, *ac_cipüö*, *ics_csapta be*, *ucs_csapta be*, *hocs_csapta be*, *eg_görbe*, *ég_görbe*, *ig_görbe*, *ug_görbe*, *ef_fáozik*, *af_fáozik*, *hof_fáozik*, *if_forog*, *uf_forog*, *hof_forog*, *eh_hiéttel*, *ij_jáor*, *aj_juö*, *ak_köll*, *ek_köll*, *ék_kutya*, *nak_kutya*, *em_még*, *am_még*, *em_madgarat*, *um_mety*, *naf_fejü*, *nasz_száoju*, *nasz_szēmü*, *en_nap*, *en_nízi*, *ep_páor*, *ep_picin*, *nas_söprü*, *it_tartyo*, *ut_tartyo*, *ész_zsáok*, *nasz_zsáok*.

Kisebb mértékű a részleges hasonulásos változatok felbukkanása pl.: *naty_szēmü*, *uty_forog*, *nuty_söprü*. Szórványos jellegű, de ugyancsak hasonulásos nyúlásról beszélhetünk a következő hangkapcsolatokban: *rl > ll*: *üöll*, *üöllis*, *bollonk*, *kolláot*, *babiélléviél*; *rl > rr*: *tarruö*, *sarruö*, *karruö*; *dl > ll*: *pal-láos*; *nyr > rr*: *láorru*, *asszorru*; *d + ni > nnyi*: *szēnnyi*, *kūnnyi*, *annyi* ('ad-ni'); *dn > nn*: *annak*, *akannak*; *lj > ll*: *alláoro*, *killebb*, *bellebb*, *üllölle*; *dj > ggy*: *füöggjö*; *vj > jj*: *szijsa*; *gn > nn*: *tēnnap*; *gyn > nn*: *dēhonnēm*, *tēhannak*.

A zárt szótagú *l* kiesése diftongálódást idéz elő szóbelseji helyzetben (*áomos*, *csipünnyi*, *csuonnyi*, *mēsēnyi*, *szíēny* ~ *szēnyi*, *páoco*), abszolút szóvégi helyzetben (*ész_száo*, *füö*, *küö*), szuffixumokban pedig használata háromféle: az *l*-es forma (*ettül*, *attul*, *háozbul*); az *l*-t vesztő forma megnyúlt alakban (*attú*, *abbá*), megrövidült alakban (*abbu*, *háozru*).

A mássalhangzó hiánya érintkező szavak határán mássalhangzótorlódás esetén is előfordul pl.: *nü_csinyáosz?*, *guzsghiēt*. Többlet jelentkezik a hiátus betöltésére *j*-vel a *bűjebb* (*bűvőbb* is), *ejēket*, *mijenkek* (*miēnkek* is), *v*-vel a *divuö*, *h*-vel a *bihol*, az *l* többlete a *szul*, *szulos*, *nyüöll*, *füöl*, hiperurbánus törekvésként a *szüölke*, a *b* többlete szó elején a *buborka*, szó közepén a *cimbēr* (kukoricacimer), nasale infixum a *bung*, *bungati* (búgócsiga), *luang*, *lombáol* ('lóbál') példákban.

Ugyancsak többletet jelent a mássalhangzó megnyújtása a *bökköd*, *fejjiēr*, *lökköd*, *mezzüö*, *pökköd* adatokban. A hiátus csak nagyon kevés szóban

fordul elő pl.: *mēnkek, ejēket, tehien, büebb* (büejbb is), *kü mies, dehonnem*. Megszüntetésére — bár gyenge fokon — a köznyelvel szemben is fellép a *j* (*fi jam, füies, dejáok*), máskor érvényesül a diftongussá való összevonódás (*fu ar, hüöll, siētē, süög, suosē, iēszt, megriēdētē*), a hiátustöltő hang geminálódása (*fejjiēr*), a rövidebb kvantitású hang kiesése (*maīta, háo*). Egyéb esetei: *pētrom, masīti, hüökköm, hüss*. Elterjedt jelenség a *v* regresszív zöngésítő hatása pl.: *borodva ~ bēredva, csugvo, főzsdvō, fegvē, lezsvē, táodvo, vazsvēlla, itt_izs_ruat, fudva, Lezsvádor, huzsvit, vedvē*, az *s + ny* *zs + ny* (báorizsnya, harizsnya). szó elején a *griēta* (zsirgriēta), szó végén a *viszkēd*, hangzóközi helyzetben az *agāoc-fa, káobosztā, ligüör, plagáot* zöngésülése. Ritkábban bár, de a *v* maga is zöngétlenül a *fösfin, haīfan, heīfen, kilencfen, nyuocfan, ötfen* szavakban. Szórványos zöngétlenedések: szó elején (*kancsul* (gáncsol'), *sindüō, pērrēk*), szó végén (*agyak, agyakos*) (*bollonk, pērrēk*). A *paklan* példa az elhasonulásra, *Bēdēnēk, Birgi, kalāon, kalārāobiē, lasponya, polhēt, pōk, pulgāotīēriom* pedig a hangátvetésre.

Nyelvjárási szövegek Vashosszúfalu nyelvéből

Kenyérsütés

(Elmondja Góczán Antalné 58 éves tsz-tag.)

Hát estē bekiszittyük a lisztēt, uty, hogy melegüllön a liszt, kiskováoszt keverünk, kis illesztüöt izs belē, mongyuk öt-hat-hiēt kenyiēr-höl. Asztánn akkor iēllēnn áott a sporhēt mellēt, uty hogy melegēnn lēgyēn, rēggē lēdagasszuk, nēm tul forruo vizzel, a kiskováosztro nēm öntēnyi melegvizet . . . langyossat. Hát iēn asz szoktam. Asztánn akkor lēdagasztom suod belē — aszt nēm lēhēt kihānnnyi —, asztáon ugyē, kiēcēr kēlesszük. Tēknyüōbē iss, asztá akkor kiszaggaōtom zombo-rogbā. Mikor mēkkēt, asztá akkor ugyē mindēn kemēnciēnek más a szokáoso. Eggyiknā előb lēhēt kiszakasztānyi, uty hogy az a kenyiēr másoccor mēkkēllēn arra a (z)üdüōrē, hogy a kemēncē is kisz lēgyēn. Asztán akkor, mikor mēkkēt a kenyiēr, kipemētüllük a kemēnciēt; kurugláoval, pemētēl, vizzel asztá akkor szipēm beraktyuk . . . soráobo . . . sz ugyē lēhēt a masīti kemēnciēket szabáozoznyi. Hotyha igē sül a kenyiēr, ugyē van illēny kis kihuzuoōjo neki . . . iēm plīē, monygyuk ennek nīncs, az már riggēnn ipūt, de masīti ipūt kemēnciēkhöl van. Ha igēm pirul a kenyiēr, akkor szabáoloznyi lēhēt. Kihuzzuk, hogy ne pirullon, kiēt uora sūtis köll a kenyiērnek. Monygyuk rēggēl, ha hatkor dagasztok, nyuoc uorāoro annak mēk köll kēnyi . . . a (z)elsüō kēlis . . . Akkor mēginn qhholkiēt uorāoro bē lēhēd vētnyi a kemēnciēbē. A rīgi ēmbērēk asz montāok, aki nēm tut kēnyerēt sūtnyi, l'ān, annak nem szabāt fīrhölmēnnyi. Igy van. Aki juo kēnyerēt tut sūtnyi, annak juo ura kērül.

Káposztasavanyítás

(Elmondja Tóth Józsefné 53 éves tsz-tag.)

Eszellük a káobosztáot, . . . a káobosztáoshorduat má okkor kimostam szēpēn, a köveket is a dēszkáokot is lē küō juol mosnyi, asztáon estē akkor eltipor-gyuk. Juol mēgmostíak a fīrfiak a láobokat osztā belēáotok, mīnk mēk hortug belē kosāorbo, vaty szitāovol. Vöröshajmāot tēttünk rā, ēkkis magyarborso, ēkkis pap-

rikáot, s^uat. S^uat minniē többet ráotészünk, annáó jobb. Piēldaol taval mindēn szitáoro ēf fiē marokkal tētünk. Mostat mindēn szitáoro kiēt fiē marokkal tētünk, de ollaj juo kemīn az a kaobosza . . . An nēm puhul mēk! Mēg magyarborsof is . . . paprikáot . . . Máó juo savanyuo. Máó juo. Ollan kemim mind 9 (z)áo.

Disznóölés

(Elmondja Góczán Antalné 58 éves tsz-tag.)

Minglunk, ha disznuot ölünk, ugyē hivunk segiccsigēt. Asztán akkor kivűsz . . . a (z)iēn uram szoktya mēgüőnyi. Asztán iēn is odamēnēk a virt kevernyi, perszē nēm fīlēk tūló aziēr, asztám mikor ollan kēservesen tuggya mēgüőnyi, iēn ollan idēgēs vagyok, ot mīrgelüődöm. — Szurd agyom máó a zanyádó uristēnēt aszt a disznuot, ne kinozd. Ugyē háód valuosáoggol a záollgot nēm juo kinoznyi. Kivűszik, mēkpörzsülik, behozzók, mēgmossák, asztáó akkor mikor fűtészik a bontuosziēkre, nēm tudom, hogy magōkná szokás-ē vaj nēm, ott a kiēt elsüő láobo között, id bemeccik. Asztá akkor, aszt mindig uk küő mēksuozenyi, hogy an nē végű észrē, aki bonytya. Piēldaol iēn szoktam el lēnnyi, a mēksuozaó . . . 'kkor hamar, uty háóttul a kezembē ēkkis suot, oda a disznuohol, mēksuosztam, ha észrevēttē a zuram, akkor juoll odavodogott a kiēssel a kezemrē. Ez ēggy illen szokás, tuggya! Asztá akkor ēldarabulláok, (z)anyuosom szokott fűöznyi, iēn a belet pucútam. Lēsuozzák a húst, asztá akkor gyün a hurkafüőtis, mosmáor csak áotalláobo vivē rizsáobul, zsömlīēd belē, ēkis torhonyád belē, juo zsirosra, asztám mikor fűosztuk estē a hurkáot, akkor mindig a (z)anyuosom kiērdēsztē a (z)anyuosomtul: — Mit fűösz kent komáomasszon? — Szijjat — lúfaszt — kövecset — am mēg aszt fēlētē vissza. Háoromszor. Mēgin csak: — Mit fűösz ket komáomasszon? — ih háoromszor ēmont ʼosz szijjat — lúfaszt — kövecset. Háot osztā ugyē mēgvuat a hurkafüözis, perszē ovvol vigyáozenyi kollött, hok ki nē fűöllōn a rizs a hurkáobul. Na mast asztá okor szētük a szalonnáot, a priēshurkáot tūötöttük. Iēm fōl is fujtam a belet . . . mēgnisztēm. En arra nēm vuotam kinyēs. Arra piēldaol kinyēs vagyok, hogy a biēl tiszta lēgyen. Asztá akkor mēktūötöttük. Máosfiēlē fajta hurkáot nēm szerētünk — máosol. Etyfiēlē rizsáossof, osztáon kīsz. 'tá észellük a szalonnáot, máosik nap nyugottan kisütytyük. Háot osztā im mináolunk . . . lēgaláobbis isz szokott a disznuölis lēzajlanyi.

A „ludviēre”-ról

(Elmondja Góczán Antalné 58 éves tsz-tag.)

Éccēr a (z)iēn uram hajnali misiērē mēnt. Asztánn asz monfa, hogy iēre Perēsztēgēnn innēid idáobb ojan hosszú nyomuorudforma, oam viláogított-forma vuot, hogy uszott a (z)iēg alatt. Hát aszomgya ű is igēm mēgiēdēt. Mēk hát fī is tūló. Na mast osztā iēn eszt idēsápáomtu hallottam, szēgintū, hogy mikor ű leginy vuat, asztám mēnt éccēr innēt uoszēgbū haza. Oszta uan ēb burittua alak — tuggya mim falam vannak a burittuok — csak ēkezētēt utáonno pōrgülüőnnyi. Mēnt utáonno. Asztám mikor hazaiēt a kapuhol, ēn nagyot káoromkodott. — A (z)anyádó iērē mēg uora, ki vagy vaj mi vagy — aszomgya — csak eltūnt a burittuo, ēk kōfluastik lētt ott.

„Savanyua Juozsi”-ról

(Elmondja özv. Kardos Józsefné 58 éves háztartásbeli.)

A Savanyua Juozsi mindig bemént a (z)ärdüöbë, a (z)erdüöbë tartuoszkodott, azutáom mindig vuotak ollam majorok. Asztáa birkáog vuotak asztán a széginembërhö nem mënd bë a Savanyua Juozsi, halom mindig a (z)urakhuo mënd bë: Uodorfáoro . . . itt Uodorfáonn izz vuotak. Asztáom mind a gazdag urakho mënteg bë, asztám mindig birkáot kiérték. Onnáj vüttik el, de a szëginyekhüö nem mënteg bë. Háot itt Uodorfáonn izz vuotok . . . vuad birkakua, onnagid izz birkáot kiérték, attak is nekijë a (z)urak. Vagyis azok a páoszorok. Akik üörisztik a birkáokot. Azutáonn mindig attak neki, ëvüttik. Bë a (z)erdüöbë, asztáonn, ha valahá mëntek, kuháotom mëntek, asztáon a lünak a patkaja mäg vuot fordidva. Azutáonn in nem gyütték ráo sohosë, hun tartuoszkonnak a bëtyáorok, mër a lünak a láobáonn a patkuo mäg vuot mindik fordidva vuot. Asztáo suosë tüttak elnyomoznyi, hom miërë izz vannak. Hát ennyi tudok rüla mondaayi, mër esz hallottam. . . . Savanyua Juozsirul.

Savanyö Juozsi tizehhac cië galáoyjo
Mëgakatt a (z)erdüönn ëcs cserfajáogbo
Csársá jáogo ërezd el a tizehac cië gatyáomot.
Mert ha urië vagy, ha paraszië, lëvüoglok.

Karácsonyi kántálás

(Elmondja özv. Kardos Józsefné 58 éves háztartásbeli.)

. . . A Jëzuskáot hordosztáok. Igen szip katuláocs csinyáotok. Asztáo teli-
raktáok körbë szállaggal mäg gyöngyöl. Asztáon ësz szép szobrot áolitottak . . . abba
a kafuláobo, asztáon a láonyok: szipëm fölüötösztek fejjiër ruháobo, ki vuotag
gyönygyözwö ja mëllek . . . annyi gyöny vuot a mëllekën . . . gyönyörüjën ki vuot
a hajok csinyáovo, asztáom mindëh háoszo bemënteg -- bëhoszhattyuk a Jëzus-
káot? — Igen csak tessik hozzáotok. Lëttük a (z)asztuora, asztá inëküték: mëny-
böl a (z)anygyal. Halad jupáoszor pajtáos, -- asz mäg a legínyëk inëkütik,
mikor elmëntek a legínyek csoportossann muzsikáonyi mäg asztáon . . . mäg inë-
künyi, asztáonn elkesztik inëkünyi: Halad jupáoszor pajtáos.

Halad jupáoszor pajtáos, hogy min dolog törti . . .
Legëltëtëm kis nyáojjomat éjpont-nap közep . . .
Täkinhtëk a (z)ägäkre, báomulva csodáoro
Anygyaloknak seregüt, hogy rëpülni láottom.
Mëgrëttëtët s a láotáos, de volt juo hirhalláos,
Mert a (z)anygyal hirdëti: születtët Mësijáos.
Bëtlëhembë hogy mënnýünk, hogy mënnýünk kërësnü
Ottam fëltaláolhottýuk — báotöröttët engëm.
Elindultam a (z)utrá szivëm örömëre,
Mert a (z)anygyal csillago vezet a szënt hejre
Mondváon idës istënëm, mëj ronygyos kis hajlák!
Szërelmës üdvözittüöm háot itten születtët.

A boszorkányokról

(Elmondja özv. Kardos Józsefné 58 éves háztartásbeli.)

Hosszuperesztégén történt ez, ahul lucasziékcs csinyáot a Gergye Juoska báocsi, még a Kardos Ferka báocsi. Aztán Luca naptádon el... Luca este készít csinyáonyi a lucasziéket. Mikor a... abba csinyáotok mindén este abba a lucasziébe valamit. Lucátú karácsonya. Azután a... karácsonkor, karácson elűd vala este még karácson este üttőtig belé a 'legutolsa' íket. De mindik csinyáotog belé valami. Ekközbe, mikor a lucasziék mékkiszűt, valami... fűt-hővákto, csak nisztik a (z)emberek, összötörött a lucasziék. Akkor mékharagudott az a kiét ember. „Aziéris mékcsinyáolluk” — akkor újra mékcsinyáotóok a lucasziékét.

Mikor mékkiszűt a lucasziék, akkor elvűttik a templomba. ifi misiere vűttik el a templomba a lucasziékét. Akkor asztá oda dotok, tuggy, oda a padok háto mögé. Oda a kuorus aldo. Arra rádotok, arra a lucasziékre. Asztám, mikor mēntek, akkor máo szuartaók — am o máokot. Asztá ottannak igen kévezs váort kerítettek magoknak, uh hor rádotok a lucasziékre, mikor a szentmisiéneg víge vűzt, némigēn, tűttak lészáonyi rula. Asztá odamēnt ēty tuduos, amēllik mékfokta űket.

— A, háot nēm tűttok tik innej lészáonyi, gyērtēk lē — aszonygya — iszēl lē tűttok tik innej gyūnyi. Mikor a máosik tuduos mékfokta, lészáolította űket a szeikrül. Az vezettē ki űket... Rīgēntē boszorkányog vűztak. Od vűztak a templomba. Asztáonn akkor mindig mēgtűttáok, hok kik a boszorkányok. Ugyē azok-óak tōbgyōg vűot, mē azoknak tōb vűot a tejjēk, a turajok, a pínzēk... figyēttik űket, hogy azoknak tōb mēndēnyeg vűot, mēnd ēm máosnok.

A „Sági Biru, Ilonka” balladája

(Elmondja özv. Kercza Istvánné 72 éves nyugdíjas.)

Juo estiēt jū estiēt Sági Biruoni asszon
 Ithum van-ē a láonyo, a (z)ien kédvāzs galambom
 Ithum van, ithum van a bēlsüō szobáobā
 joizūjēn aluszik paklanos áogyáobā.
 Mēnnēm bē hozzáōjjo, külgyē el a bálbo
 Kēl fōl idēs l'ányom, ēreggy el a bálbo
 Szép fehhiēr ruhádot közsd a dērēkadra
 Szib brunnēr cipűōdēt hussz fōl a lábodra.
 Juo estiēt, juo estiēt, no miēr is hívattáol?
 Jōj hozzáom közēlē, majd akkor mēgmondom.
 Huzzáotok hangáoszok, sági-bēli hangáoszok
 Mos mulatek kédvēmre Sági Biru lányāvol.
 Erēssz el anygyalom, nēm erēssztek anygyalom
 Ha a (z)enyim nēm lēttiēt, máosiē sē lēhēssiē.
 Erēssz el anygyalom, erēssz el ha mondom,
 Szép pirozs vērēmēt ēcs csōppik kiontom.
 Huzzáotok hangáoszok, estiētül rēggēlia
 Sági Biru Ilonka iēppēm mas haldoklik.

*Nyis ki idēsanyām, zöldre föstött kapudat,
 Had vigyig bę rajta a szíp mēkhalt lányodat.
 Boncs fēl idēsanyām, a pelhēs áogyodat,
 Fektesz lē bēlę a mēkholt lányodat
 A sāgi tēmētűő, nyidva a krēt kapujja,
 Sāgi Biruā Ilonkát mazs viszig bę rajta.
 Sirhacc idēsanyám, borull a siromra,
 Mindik sirva gondoll a mēkholt lányodra.*

Jónás Frigyes

Fejezetek a nyelvjárási mondattanból

Dolgozatomban a nyelvjárási mondattani vizsgálatok sok lehetősége közül emelek ki néhányat. Célom kettős. Egyrészt némely nyelvjárási mondattani jelenséget kívánok leírni, másrészt hasonló munkára szeretném serkenteni mindazokat, akiknek módjukban áll, hogy mondattani kérdéseket nyelvjárási anyagon vizsgáljanak.

Sietnünk kell a nyelvjárások mondattani jelenségeinek leírásával is, mert nyelvjárásaink e téren is köznyelviesülnek. Eltűnőben vannak azok a sajátosságaik, amelyek a köznyelvben, illetőleg több más nyelvjárásban ismeretlenek (tévedés volna azt gondolni, hogy mondattani tekintetben a köznyelv és a nyelvjárások között ma már csupán elhanyagolható eltérések vannak). De ne markoljunk túl sokat, hátha keveset fogunk! A nyelvjárási mondattan vizsgálójának korszerű előtanulmányok nélkül kell munkáját elvégeznie (I. Végh József: MNYj. 2: 50; Imre Samu: NytudÉrt. 72. sz. 79). Nincsenek még kidolgozva a gyűjtési módszerek sem. Ezért inkább egy-egy jelenségek, egy-egy mondattani fejezet pontos, kellő részletességű leírására vállalkozunk, mint elnagyolt, áttekintő leírásokra, amelyeknek kevés hasznát vennénk (I. Végh József: MNYj. 6: 108).

Vizsgálatom anyagát a rábaközi Mihályiban gyűjtöttem, megállapításaim is természetesen csak erre a nyelvjárásra vonatkoznak.

1. A mondatátszövődés

Gyakori jelenség. A közlésben fontos, többnyire új tartalmi mozzanatot kifejező mondatrész (lélektani állítmány, comment, újságoló rész) a mellékmondatból átkerül a főmondatba, zömmel mondatkezdő szóként. A nyelvjárásban jóval gyakoribb, mint a köznyelvben. A mihályi nyelvjárásban öt típusa van.

I. 1. Tárgyi mellékmondat alanya → főmondat tárgya. Például: *A nyulat látom, hom még van dögvő.* *A Pistát monták, hom még lett opérávo.* *Hallom a szí él t, hof fuj.* *A Jan csit tudom, hor roz gyerék.* *A szalon ná t nēm tudom, hun van.*

2. tárgyi mellékmondat birtokos jelzője vagy datívus possessivusa → főmondat tárgya. Például: *Azt a lá n t nēm tudom, hun a kabáttyo.* *A k o t l u ó s t láttom, hogy a csibéji a kiskerbe mentek.* *Esz t a g y e r ē k ē t nēm tudom, mi a bajja.* *A s z ē m ü v e g ē k e t szeretnīm, ha tunná t, hon nēm itt a helék.*

II. 1. (3). Tárgyi mellékmondat tárgya → főmondat tárgya. Például: *O l a j k á l h á t nēm tudom, hun kapunk.* *A c s i b i é t láttom, hov viüttő a kutya.* *K ē n y e r e t montam, hov vág'gy, nē kalácsot.* *A h u z s d a r á l u ó t szeretnīm, ha elhozná.*

2. (4.) Tárgyi mellékmondat határozója → főmondat határozója. Például: *E b b ü l akartam, hogy aggyá, nēm abbul.* *A s z o b á b o gondútam, hov viüd be.* *M i h á l i b a n nēm*

tudom, hogy az lét vőna. A k e r b e láttom, hogy az alma elfogyott. Abba a p o h á r b o láttom, hov van tej.

3. (5.) Alanyi mellékmondat alanya → főmondat alanya. Például: *A képek jűók, a P a l i azér láccik, hob beteg.*

Mint látható, legtöbbször tárgyi mellékmondatokban fordulnak elő, megfelelő állítmányú (*lát, akar, mond, hall, tud, gondol, hisz*) főmondatához kapcsolódva.

Az I. típus (1.—2.) szóban forgó — ritka szedéssel kiemelt — szavai nem azonos mondatrészek szerepét töltik be a fő- és a mellékmondatban, a II. típuséinak (3.—5.) fő- és mellékmondatbeli mondatrészfunkciója viszont megegyezik (morfológiailag természetesen azonos módon vannak jelölve). Az I. típusban a kérdéses szavak a mellékmondatból a főmondatba kerülve a főmondatbeli állítmány determinánisaivá lesznek (*hallom, hogy fűj a s z é l → a s z é l t hallom, hogy fűj*), a II. típusban egyidejűleg két állítmány

↑
vonzatainak értelmezhetők (*láttam, hogy a kutya vitte a c s i b é t → a c s i b é t,) láttam,*

↑↑
hogy vitte a kutya). Ebből az következik, hogy a II. típus egyszeri szórendi változással

— ti. a főmondatba átkerült mellékmondati mondatrésznek a mellékmondatba való viszszahelyezésével. — normális, szabályos mondatká alakítható (*olajkályhát nem tudom, hol kapunk → nem tudom, hol kapunk olajkályhát*), az I. típus viszont nem (*a Lacit tudom, hogy rossz gyerek → *tudom, hogy a Lacit rossz gyerek*).

Mindegyik mondatfajta megegyezik abban, hogy létrejöttét a közlés fontosságának, a beszélő kiemelő, hangsúlyozó szándékának köszönheti. A közlés szempontjából legfontosabb mondatrésznek első, mondatkezdő helyre, illetőleg összetett mondatokban előbbre kerülése sok nyelvből ismert jelenség. A magyar nyelvbeli mondatátszövődés É. Kiss Katalin véleménye szerint az indoeurópai nyelvek transzformációs generatív leírásaiban emelésnek nevezett szintaktikai művelet változata (l. lejjebb). A főntebb bemutatott mondatfajták és a szabályos szerkesztésű mondatok közötti átmenetek — s történetileg az előbbieket előzményei — azok a mondatok, amelyekben valamely mellékmondati mondatrész kiemelés, hangsúlyozás végett ugyan a mellékmondatot megelőző főmondat élére kerül — s az intonáció szerint a főmondat részévé válik —, szerkezetileg tartalmilag azonban továbbra is egyértelműen a mellékmondatba tartozik (tehát a kérdéses mondatrész a mellékmondati állítmány determinánisa marad minden tekintetben). Például: *A Pali tudom, (hogy) ott is jó gyerek. A borotvát jó lesz, ha leteszed. A hugi nem tudom, hol van. Arról nincs az a pénz, amiért lemondana. Katonának tudom, hogy elvisznék. Nekem nem bánom, ha nem hoznak ki széket.* Ezek a mondatok pedig a következő, közbeékeléses típusból jöttek létre, az intonáció megváltozásával: *katonának — tudom — (hogy) elvisznék.* Különböznek a felsorolt mondatfajták abban, hogy más-más mértékben függetlenedtek a mondat szerkesztés általános szabályaitól: 1. *a csibét látta, hogy vitte a kutya,*

↑ ↑
2. *a szélt hallom, hogy fűj*, 3. *a lányt nem tudom, hol a kabátja.*

↑
A közlés fontossága a bemutatott esetekben áttöri a mondat szerkesztés hagyományos szabályait (l. „die Einstellung des Sprechers zum Satzinhalt kann auch in Widerspruch zu der Satzform geraten, die für einen bestimmten verallgemeinerten Sachverhalt typisch ist”; W. Schmidt: Grundfragen der deutschen Grammatik⁴. Berlin, 1973. 314). Az így létrejött mondatok a nyelvjárási beszélő számára értelmesek, természetesek. A fontos, új mondanivaló kifejezésének hatásos, stilisztikailag expresszív, egyértelmű eszközei.

Az itt bemutatott és hasonló mondat típusokról Simonyi Zsigmond (Köt. 2: 81–4), Zolnai Gyula (Mondatátszövődés: AkNyÉrt. 1926. 24/8: 293–317, 329–36) és É. Kiss Katalin (A mondatátszövődésről: előadás a kaposvári szövegtani vándorgyűlésen, 1978. Kézirat, 14 l.) írt. Zolnai régi magyar nyelvi, korabeli köz- és irodalmi nyelvi, valamint nyelvjárási példák alapján csoportosítja őket. Tipizálásának alapjául a kötőszókat veszi. É. Kiss Katalin azt bizonyítja dolgozatában, hogy „e látszólag rendhagyó, rendszerszerűtlen, ad hoc szintaktikai jelenség szerves része egy . . . a topic és a fókusz fogalmára épülő magyar szintaktikai rendszernek” (1.). Magam — szintaktikai-szerkezeti összefüggések alapján — a jelenség egy helyi nyelvjárásban való elterjedtségét, mai állapotát és típusait kívántam bemutatni.

2. A szükségesség 'müssen, sollen; necesse est' kifejezőmódjai

(1. muszáj köll, 2. muszáj, 3. köll)

Erősségi fok szerinti csoportosításban:

1. *muszáj* + főigeiként ragozott *köll* + főnévi igenév. A legerősebb szükségesség, a megföllebezhetetlen erkölcsi és egyéb kényszer kifejezője. Feltételes módban nem fordul elő. Példák: *Aszt akargya evvel elírnyi, hogy én is muszáj köllek* (= kelljek) *odaménnyi*. *Muszáj köllöttünk mink is aratynyi*, „mer má rigém mégirétt a gabna. Arra mént ki a játik, hogy ű is muszáj köllön (= kelljen) *kivonányi*. *Muszáj köll ebbe belenyugonnyi*, ezen nēm lehet változtatynyi.

2. *muszáj köll* (*k^uö*) + főnévi igenév. Mivel személytelen, az 1. típushoz viszonyítva tompítottnak, stilisztikailag nem annyira expresszíven fejezi ki a szükségességet. Példák: *Muszáj köll abba belefognyi, mer az üdüö igén sürget*. *Muszáj köllöt valamics csinányi velē, mer má mozdulatlan vuót szēgin fejē*.

3. *muszáj* + főnévi igenév. Személytelenül fejezi ki a szükségességet, az 1.–2. típushoz képest stilisztikailag semleges. Példák: *Muszáj belevágnyi valamibe, nincs pinzünk*. *Muszáj v^uót lēvágnyi a borgyut, ugyis megdöglöt v^uóna*. *Muszáj v^uóna kiszēnnyi a krumpit is a kerbe, de nem vagyok j^uöll*.

4. nominatívuszi alany + *köll* (ragozatlan) + főnévi igenév. Az alany kiemelt, hangsúlyozott. Különösen emphatikus mondatokban gyakori. Stilisztikailag expresszív, de a szükségesség kisebb intenzitású, mint az előző típusokban. Példák: *Ak ki köll onnáj gyünnyi, ha ēccēr belemēnt*. *Az elnök is tunnyi köll aszt, mi lēssz*. *Hát én dilután lē köllöt fekünnyi, ollan rosszú v^uótam*. *Mink k^uö tartanyi a hátunkat, ha valami lēssz*.

5. nominatívuszi alany + *köll* főigeiként ragozva + főnévi igenév. Ez a leggyakrabban használt, stilisztikailag semleges szerkezet. A *köll* paradigmáit l. MNY. 1966: 111–2. Példák: *Mink köllünk mámo kimēnnyi a mezz^uőre*. *Diszn^uókat köllök ētetynyi*. *Leckⁱét köllünk csinányi*. *Ki köllenink eresztenyi a tikokat a tikházbul*. *Asz kíványom, hogy ezék köllik* (= kelljék, ti. hogy nekik kelljen) *kiganafoznyi az istál^uót*.

6. alany (részeshatározóként) + *köll* (ragozatlan) + főnévi igenév. Az idősebb, tősgyökeres nyelvjárási beszélők nyelvében kicsit köznyelvi ízű, s ha bizonyos helyzetekben előfordul, többé-kevésbé választékosnak hat. Az 5. típusnál jóval ritkább, de terjedőben van. Példák: *Nekēm köllött este levelet írnyi*. *A tikoknak idē köllenē gyünnyi a szemⁱér*.

3. Sajátos egyeztetéstípusok

1. Határozottságbeli értelmi egyeztetés: birtokos személyjeles névszó határozatlan tárgy szerepében.

A nyelvjárásban gyakran előfordul a birtokos személyjeles névszó határozatlan tárgy funkciójában. E részelő (partitívuszi értelmű) tárgy „azt fejezi ki, hogy több hasonló személy vagy dolog közül néhányról vagy csak egyről van szó, s ezért határozatlan jelentésű” (Rác Endre in: Lőrincze szerk.: Édes anyanyelvünk² 373), miként a népdalban is: *az egri kávésnak két lányát ismerek*. A partitívuszi jelentésű birtokos személyjeles tárgy melletti alanyi ragozás határozottságbeli értelmi egyeztetéssel jön létre. Ez a tárgy alakjánál fogva ugyanis tárgyas ragozást kívánna, mégsem az áll mellette. Az effajta „értelmi egyeztetés ugyan egyre ritkább, de helyenként a mai köznyelvben is felbukkan” (Rác in: Tanulmányok a mai magyar nyelv mondattana köréből. Szerk. Rác Endre és Szathmári István. 67). A nyelvjárásban ma is gyakori. Példák: *Né fillén, tudok én annak jó orvosságát. Ösmerék én annak ezer meg ezer m^ugygyát. Ném talátok senni bajját a k^uorházbó. Szagát érzék a husnak. Három vigít hagygy ot neki. Szerézz ennek a székfűnek mag'gyát. Maj vüszök annak párgyát. Ismerék én igen okos emb^ureknek igém böszme fíjajit is. Boncson ki ér ríszit a kötelinek. Az íjjel it három sunkámot éloptak. Nekem mellit aggyon idésanyám. Zsirossát kirék. Virág'gyát is szénnek, n^umcsak termísit. Ha kap, hoz melléhusát, mellit. Mindényeket (= mindenüket) elannak. Kimosatok, kipucútatok, eladatok mindénemet. Minden títát kibeszit nekem. Minden csomagunkat kivütt. Minden csib^uenket évütt a fíreg. Éloptak három tikomat. Kidoptak égyg ablakunkat. M^ugd^uézmátok nity szívajánkot. Behívatlak k^uét szomszídunkat a tanácsro. Kiállitott a bir^uó három focistátokat. K^uét kiscsib^uenket fujtot még a kutya. Bevert a j^uég égyg ablakunkat.*

2. Szám szerinti egyeztetés

A) Kihalóban van, már csak elvétve hallani a legidősebbektől a következő típusú mondatokat: *k i j j^u é k* ezek a lovak (tehenek, cip^uók, gyerekek, házok stb.)? A birtok (házak, lovak stb.) többségét jelölik a birtokoson (a *ki* kérdőnévmáson), de nem az -i birtoktöbbsesítő, hanem a -k általános többesjellel.

B) A főnti mondatípus változata, amelyben a birtok többes voltát a birtokoson birtoktöbbsesítő jellel jelölik, szintén erősen visszaszorulóban van, bár — megfigyelésem szerint — gyakrabban hallható, mint a főntebb idézett típus: *k i j j^u é j i* azok a ludak az uccánn (ezek a lovak, malacok, kabátok stb.)? Az általános használatú szerkezet a nyelvjárásban ma ez: *kinek a lova*j*i, tehené*j*i, gyereke*j*i* ezek?

C) A főnti két típushoz hasonlóan nagyon visszaszorulóban, sőt kihalóban van az a birtokos szerkezet is, amelynek determinánsa többes számú mutató vagy visszaható névmás (ezek, azok, maguk), s amelynek alaptagja nem egyes szám 3. személyű — mint a köznyelvben: *ezek ház-a* —, hanem többes szám 3. személyű birtokos személyjelet kap: *ezek házok még n^um ollan rígi. Azok petr^unc^uéjék jó nagy lét^ut. Magok bajjok, hogy az arátssal ollan sokat vártok*. Itt is szám szerinti, a determináns (→) és az alptag közötti egyeztetéssel van dolgunk. (Vö. 3.)

3. Értelem szerinti egyeztetés

Kihalóban van, szociálisan már nem általános érvényű, tehát a nyelvjárást beszelők számára is archaikus a *szomszíd^uék kertyék, János^uék pajtájok*-féle birtokos szerkezet. A birtokos jelzős determináns -ék képzős, tehát egyes számú, az alptagok azonban többes szám 3. személyű birtokos személyjelet kaptak. Éspedig azért, mert az -ék képző (jelentése: [Nomen + és +] 'családja, ill. mások') kettő vagy több személyt jelöl s eszerint, tehát a birtokos jelző értelme szerint egyeztetették a birtokot a (←) birtokossal. További példák: *Vilmáj^uék kertyék, Rabij^uék pajtájok, szomszíd^uék udvargyok, tanít^uójj^uék házok, kocsmáros^uék szekerek, tisztölend^uójj^uék ünneptyék, doktor^uék kapujok* (ill. különböző ragos alakjaik, pl. *J^uóskáj^uék kertyekre, Pint^uér^uék jógygökönn* stb.).

Ez a szerkezet — adatközlőim szerint — a déd- és nagyszülők idejében még gyakori volt. (Vö. 2.)

4. Az alany fajtái és kifejezés módjuk

I. Határozott. Például: *a fíjuk a kerbe vannak. A szomszúd beteg.*

II. Határozatlan: 1. határozatlan névmás (*valaki gyün, valami zörög*), 2. többes szám 3. személyű igei állítmány (*hosztak kostúnyi valamit, zörgetnek, nekünk nem sz^uótak*), 3. *van* különböző alakjai + határozói igenév (*még van híva, ki lesz^uó pofozva, még lét monva, f^uó v^uótak díszítvő*).

III. Általános: 1. általános névmás (*mindentki gyűjön el, senni nem törtint*), 2. *embër*: a beszélő többnyire saját személye helyett mondja (*ha tunná az embër, mit tęgyn; dúgozik az embër*), 3. *az embër gyerekë*: 1. az embër (2.) a. föntebb (*mi csinállon az embër gyerekë, ha ëccër iv van*), 4. *vílág*: ritkább használatú; fokozó, nagyító hatású, a befolyásolás szándékával (*mëksz^uól a vílág ez^ér is; az egisz vílág ellenëd beszül*), 5. állítmányként használt főnévi igenév: érzelem nélküli beszédben, a pusztá tényközlés fontos (*hallanyi, hogy gyünnek; ahogy oda kiürnyi a f^uód vigire, ot vannak létiv a zsákok; innej mindënt látynyi; m^ég nem tunnyi sëmmit së*), 6. ragozott igealakok: a) egyes szám 2. személy: kioktatáskor, tapasztalat átadásakor, tegező viszonyban (*ha sok termíst akarsz, akkor k^ét rügyre vágod vissza; në a fejüt verd, mer akkor mëgbokrosodik; ha pinszt akarsz, akkor dúgozz*), b) többes szám 1. személy (*nëm engegyük kiöntenyi a Rábát*), c) többes szám 2. személy (*nëm hinnütök, ha arrú lënnë sz^uó*), d) többes szám 3. személy: ez a leggyakoribb (*akkor mënnek a doktorho, mikor má nagy a bajj; arattyák a buzát; szánytyák a kertëket; huzzák a talp alá val^uót*).

Elmarad az alany: határozatlan 2. — 3., általános 4. — 5., valamint a tapadásos alanyú mondatokban (*díre jár, terítvë van*) és az ún. alanytalanokban (*esik, dörög, villog, zuhog, derül*).

Kiss Jenő

Pipere és szinonimái

A *piperéz* szónak több, a hangfestés síkján közelálló, a képzésmód tekintetében pedig azonos szinonimája van, úgymint *ficeréz*, *ficseréz*, *ciceréz*, *csicseréz* és *süsörél* (*felsüsörél* 'felcicomáz', MTsz.). A szinonimának különös nyomatékot ad, hogy valamennyi igének egyszersmind 'megpetél (hímszárnyas a nőtényt)' jelentése is van: *pipiríz* 'megpetél (kakas a tyúkot)' (MNy. 50: 502, Nyitrabesnyő, *i-ző* nyelvjárás), *cicerél* ~ *csicserél* 'ua.' és 'tapogat, fogdos' (TESz.), *ficeréz* 'párosodik (a vad madár)', *ficerész* 'nevetgélve játszadozik' (TESz.) és talán a *sisál* (a *süsöre sis-* ~ *süs-* tövéből l. később) 'megpetél' (Kálmán: MNyjár. 4: 194, Bajka).

Dolgozatom célja annak a kimutatása, hogy milyen töből, milyen képzőkkel épültek fel ezek az igék, s hogyan viszonylik a két, annyira különböző jelentés egymáshoz.

Előbb azonban meg kell cáfolnom azt a régi, még Szarvas Gábortól származó szófejtést, mely szerint a *pipere* szó egy latinból átvett, jöllehet „önállóan nem adatolható” *piper* 'bors' szó magyar származéka, mégpedig a *piperes* 'fűszeres' jelentésű melléknév *pipe-rés* változatából elvont főnév (TESz.).

Itt mindjárt feltűnik, hogy a 'bors' jelentésű alapszóra egyetlen adatunk sincs (egyébként is főlöszlegesen átvétel lett volna), emellett származékainak sincs 'borsos' jelentése. A *pipere* és származékai először MA.-nál (1621.) kerülnek szótárba; itt a *pipérés* 'elegantulus, ornatus, floridus', *pipéréskedni* viszont 'superbire; crisporem elegantiam ostentare, deliciare', azaz 1. 'gőgösködni', 2. 'cifrázkodni, kényeskedni'; mindössze a *pipere* főnévnek van az 'exornatio, tragema', tehát 'díz, csemege' mellett 'condimentum', azaz 'fűszer' jelentése is. Ebből következtette ki Szarvas a 'bors' jelentést. A 'fűszer' jelentés azonban kialakulhat a 'cicoma' jelentésből is, mint a *megcicöröz* 'megfűszerez' (SzegSz.) a *cicere cicer* alapszavából. A cicomáz és fűszerez azonos szemléletét mutatja a *trágyál* ige 'orno' és 'condio' jelentése is.

A *pipere* legrégebb adata, melyre Szarvas Gábor is hivatkozott, szintén nem bizonyítja a borsból származtatást. E mondatban: „Jobb teneked egy darab száraz kenyered, hogy nem az kazdagnac az ő soc *piperes tál élke*” (1566: Heltai: Mesék 203: NySz.) a száraz kenyér ellentéte nem a fűszeres, hanem a felcifrázott, feltornyozott ételremek, vö. 1759: „tornyos és vitorlás pástétomokat készítettett” (Hermányi: Demokritos 299). A *pipérés* ebéd vagy étel cikornyás és bóbítás: 1805: „ő folytatta Philosophushoz illő kurta, nem *tzikornyás, pipérés* ebédét” (ItK. 1912. 82); „nem eszem én Bécsben az bestye lélek német. . . *bokrétás, bóbítás* étkében” (Bethlen: Önélet, 2: 10). A *bokrétás* is búbos, vö. 1740: „kantárjain *bokréták* avagy *búbok*” (MNy. 7: 222), és a *pipérés* is búbos, tornyos.

A *pipéré*-nek és származékainak a NySz. adataiban is csak az említett két alapjelentése van: 1. 'gőgösködés, kényeskedés', 2. 'cicomázás'. A 'gőg' jelentéshez pótlásu megemlítem még Wagner Phraseológiája adatát: „negéd, púposkodás, fenhéjázás, *pipe*

részkedés: Hochmut" (443), a cicomához pedig néhány alakváltozatot: 1757: „nem kevésbé péperés város”, „abban péperéskedik” (Bertalanffi: Világnak rövid esmérete 407, 429); 1795: *pípereskedés* (Dugonics: JelTört. 2: 283: TESz.); 1786: „Költségem nem megyen holmi *peperére*, | A módi lelkennek vagyon nagy terhére” (ItK. 1904. 116), (vö. *péppél* 'díszít' (NyF. 16: 51, Heves). A két fogalom, a góg és a cicoma rokonságát jól mutatják a következő adatok: 1702: „kevélyek és piperkedők” (a páváról, ItK. 1906. 482, itt az alapszó *piper*!); *pajkos* 1. 'büszke, kényes', 2. 'cifrálkodó' (MTsz.); *kacifántos* 'büszke' és 'cifra' (NyF. 17. sz. 44); *superbus* 'büszke' és 'pompás, nyalka' stb.

Pontosan e két jelentése van a *pípes* ~ *pípes*, *pípeskedik* és a *púpos*, *púposkodik*, *púpösködik* (1631. TESz., *pípes* a.) szavaknak mind a régi, mind a népnyelvben. A *pípes* (első adat 1421: Petrus *pypes* dictus, Nyr. 6: 78) NySz.-beli adataihoz néhány alakváltozatot is közölhetek: 1614: „Szükséges, hogy *pípissen* felemelt horgas-borgas széles szarvaidat dolgaidd lecsüggesztésével ugyan keménydeden megszegjem” (Balásfi, Pázmány: ÖM. 5: 110); 1780: „Telhetetlen nadállal *pepeskedő* Pogány-fővel” (Csiksomlyói Iskdr. RMKt. 32: 110); *pípes-búbos* 'kevély' (Dugonics: Péld. 2: 59). A népnyelvben is *pípes* ~ *pípes* (ÚMTsz.; TESz.) 1. 'gögös, begyes' (MTsz., NyF. 10: 27), 2. 'cifrálkodó' (MTsz., NyF. 10: 71).

Mivel a *púpos* 'píperés' jelentésére a NySz. csak egy adatot ismer, azt is a *pípes*-sel egybekötve: „Mi haszon a *pípes*—*púpos* névben, ha üress belől” (MVir. 219, SzD. az adatát Illei: Salamon király c. 1767-ben megjelent darabjából vette, 2.lap), szükséges újra Wagner Phraseológiáját idéznem: „mézes nyelvű, *púposon* szóló, ékesen beszélő” (512), továbbá az 1784-beli *púp* 'cifraság' főnevet (TESz., *pípes* a.); a 'gögös' jelentésre pedig még a fentebbi Wagner adatot: „negéd, *púposkodás*, fenhéjázás” (443), valamint Simai VSzót.-át: *púpos* 'fastuosus, inflatus'.

A jelentések ilyen fokú azonossága arra kényszerít, hogy a *píper* szót is a *pípes*-sel együtt a *píp* ~ *píp* tő származékának tekintsem, mely *píp* tő viszont a *púp* hangfestő tő alakváltozata, s voltaképpen a *púp* szóval jelzett fogalom gyengébb fokát tünteti fel (hasonló a viszony a *bib* ~ *búb* jelentései között). Hasonlóan, de némi bizonytalansággal nyilatkozik a *pípes* eredetéről a TESz. cikkírója a *pípes* szócikkben, nem magyarázza viszont a 'díszes, cifra' jelentést. A *píp* szó alapjelentése szerintem is 'kis kidudorodás, kis búb', melyből könnyen magyarázható mind a 'gögös' jelentés (*hegy*, *gög* 'kiálló rész' szavakból a *hegyke*, *gögös*; a *begy* 'kidudorodás' szóból a *begyes* 'kevély'; a *dúc* 'púp' szóból a *duccos* 'hetyke', MNy. 48: 189 stb.), mind pedig a 'cifraság, dísz', vö. *búbos* 'búbbal felcifrázott; hetyke, pipés' (Ballagi: TeljSz.), *búboz* 'búbbal díszít, cifráz' (uo.), továbbá a *bokrétás*, *bóbítás étek*, azaz 'búbos, píperés'; *púp* 'cifraság', s a kantárokat, pártákat is búbokkal díszítették (l. előbb és Népr. Ért. 22: 41).

Nem eléggé ismeretes még maga a *píp* 'kidudorodás' szó, s ennek a *píper* szóval való alaki összefüggése sincs tisztázva.

A NySz. csak egy *píp* adatot ismer, a *píppárna* összetételben. 1508: „Soha semmi korsagaba *pípparnara* nem fekzievala” (NádK. 540). Valószínűbb azonban, hogy itt csupán a *pihpárna* fonetikus ejtéséről van szó, vö. 1679: „nyolez peh vankos” (TörtT. 1908. 24), 1752: „egy pih derékalyt, pihből készített két párnát” (TörtT. 1895. 537). Talán a *píp* 'dudor, púp' jelentése rejlik a következő régi adatban: 1632: „menyegzőjére *píp* formára csinálják a tűzött ujjakat, mivel ha *pipek* nem lesznek, meg nem adja árát a gyöngyfűzőknek” (MNy. 12: 299). A XVIII. század végén bukkan fel a *píp* (és a *púp*) 'dísz, cifraság' jelentésben; 1793-ban *pép* formában (Mészáros Ign.: Montier 290, TESz.), (ahonnan a *péper* variáns), 1808-ban *píp* 'ornamentum, ornatus, elegantia' (SI.) jelentésű, tehát főnév és melléknév egyaránt. Melléknév a népi *píp* 'cifra' is (NyF. 16: 51, Heves m.), viszont a belőle képzett *pípez* 'schmücken' jóval régibb (Csózi: Tromb. 591: NySz.) és megvan Csokonainál is: „Minket *pípeznek* a tarka sárpákkal” (ÖM. Gulyás—Harsányi

2/1: 111). A *píp* 'pipere' főnevet szótározza Ballagi is (TeljSz.), míg Fogarasi magyar—német szótárában a *pip* 'der Butzen', azaz 'dudor, hólyagocska, egyenetlenség'. A népnyelv ezenkívül még többféle pipet ismer, s jóformán valamennyi visszavezethető egy 'púpocska' alapjelentésre.

Ide sorolnám azt a *píp*-nek vagy *pép*-nek (MTsz.) nevezett tyúkbetegséget is, mely egy szonjúságot okozó bőrkeményedés a tyúkok és más szárnyasok nyelvén. Egyesek ezt német kölcsönszónak tartják, mások ennek *pípíte* alakját latinnak (TESz. *píp* és *pípíte* a.). Ez utóbbi azonban feltétlenül magyar képzés a *píp* 'púpocska' szóból (l. később).

Kétségtelenül magyar elnevezés a mécs *pípje*, a mécses bádogsővecskéje — eredetileg kidudorodása —, melybe a belet húzzák (MTsz., SzamSz.), másképp a mécses *pecke* vagy *csiklója* (a mécsesek köztudomásúlag női nemiszervet jelképeztek és sokszor ábrázoltak is, vö. MNT. III/B: 3. és 60. szám). A *píp* tehát mint kis búbocka 'clitoris' jelentést is kaphat. Ugyanezt a szemléletet mutatja a szövőszék vetélőjében levő cséve *píp* elnevezése: a vetélő *píjja* (Nyr. 10: 477, Somogy), vagy vetülü-*pícek* (Nyr. 70: 34), a vetélőt ugyanis alaki hasonlósága miatt *fapíná*-nak is hívják (MTsz., NyF. 33: 22; Kálmán: Nyjár. IV: 179). Ide tartozik a *síp* nyelvének, egy kis fapeceknek, melyet a fűzfasípba dugnak, *píp* elnevezése is (1767. PPB: TESz.); a csikló is nyelvecske: *Vénusz nyelve, ostromló nyelv* (TESz., *csikló* a.). A *píp* erotikus jelentése magyarázza továbbá a belőle képzett *pípíte* értelmét a következő szólásban: *megnőtt a pípítyéje* 'a leány férjhezmenni kívánczik' (CzF.), vö. „megnyüött e tehem müdzső, je ke hajtannyi e bikáho” (Imre Samu: Felsőőri tájszótár, *möggye* 'a tehén nemi szerve' a.). Vö. *pípje van a Janinak* 'nemi vágya' (NyFüz. 57: 43), átvíve férfira.

Itt meg kell jegyeznünk, hogy a clitorist jelentő szavak természetszerűleg kis péniszt is jelentenek. A *pípnék* fallikus jelentésére vezethető vissza a *pulyka orráról fityegő piros(!)* bőrnyúlványnak, a szaknak *píp* ~ *píp* elnevezése (MTsz., NyF. 34: 33); ugyanezt a kakasnál és a tyúknál *pípíté*-nek hívják (Nyr. 41: 434, Besenyőtelek). Fallikus értelmezésére mutat az a babonás szokás, hogy a kakas szakját lánynak kell megenni, hogy férjhez menjen (Ethn. 36: 157, analógiás varázslás). Hasonló szerepe volt a kenyér gyürkéjének, púpjának: amely lány ezt szereti enni, korán férjhez megy (Privigye, Ethn. 19: 104; a púp fallikus szerepe!).

Píp-nek nevezik még a tyúk vagy a kacska püspükfalatját (Bakonyszombathely, s. gy.), vagyis kidudorodó zsírmirigyt, máshol *pípellé*-nek (MTsz.). Ez a *píp* németül Bűrzel, s a Bűrzelspiel 'coitus' (Rabelais: Gargantua, Gottlob Regis német fordítása, 1911. 20). Vö. „Bibi farát bibirkéli, | Nem bánja, ha más szemléli, | Alól is megmutatja, | Hol a püspükfalatja” (XVII. sz. ItK. 1917. XXVII. 343). A *píp* 'góg' jelentése rejlik bizonyosan a *pípen adni* 'nagy kérésre adni' (MTsz.), tehát 'gógösen adni' szólásban, míg a *leereszti a pípjét* 'den Kopf hängen' nyilván a búbjukat, tarójukat leeresztő madarak képéből ered, vö. 1812: „tsak mennyen a melegére (= legyen háború), tudom, mint bűdös babuk leereszti taróját” (Hollósi: Baráti beszélgetés 198). Innen a búbos banka *pípíke* neve (MNY. 49: 86, MNT. III/B. 197. sz.), vö. még *pípöre* 'felkunkorodó hajfűrt vagy farktoll' (OrmSz.).

A már említett *pípíte* (~ *pípíte*) alak a *píp* továbbképzése, a képzőre vö. *bóbíta*, *pelyhíte* 'vatta' (MNY. 33: 181), *gubíta* 'gubacs' (Nyr. 36: 143), *bubóta* 'pogácsaféle' (MNY. 49: 85) stb. A *píp* többől való származást mutatja az is, hogy a *pípíte* éppúgy jelöl piperét, mint a *píp*: 1711: „Paszamány s *pípíte* (!) nem sok hasznot hajta, | Az sok drága köntös már idegen csúfja” (ItK. 1904. 344).

A teljesség kedvéért meg kell említenem, hogy a *pípíte* szó 'péterke, méhmagzat' jelentésben is előfordul egy szólásban: (*majd*) *leszakad* (~ *leesik*) a *pípítyéje* 'nagyon kíván valamit' (MTsz., Szól-Közm. p-608), vö. *leesne a péterkéje*, *leesik a petikéje*: elvetél, ha nem kapja meg, amit kíván' (MTsz.). Bár arra lehet gondolni, hogy e szólás kontaminálódott az 'igen szomjas' jelentésű *mindjárt pipet* (*pípikeit*) *kap* szólással, ami meg is történt némely-

kor, hiszen Ballagi szótára a *majd leesik a pipitém* variánsnak 'igen szomjas vagyok' jelentését közli (TeljSz.); mégis meggondolásra késztet az a tény, hogy a szomjúságot okozó bőrkeményedésnek is van *péterke* elnevezése (MTsz.). Hogy a *péterke* ~ *peterke* ~ *petike* és a *pip* ~ *pipete* azonos lehet, több dolog is bizonyítja. A következő szólásokban: „kinek kinek az ő *petörkéie* fái” (Decsi: Adag. 266: NySz.) és „kinek-kinek a maga *bibéje* fáj” (Ballagi i. m.), a *péterke* és a *bibe* egyaránt egy kis fájó daganatot, mondhatnánk pipet jelöl. Másrészt *peterke* ~ *péterke* 'épületfa csapja s valaminek ehhez hasonló alkatrésze' (TESz. *pete* a.), de az ilyen csapok neve *pöcs* is (NéprÉrt. 26: 77), s ugyanerre utal a *péterke* 'kukac' jelentése is (MTsz.). A kis hímvessző azonban jelölhet clitorist is (l. alább !), s így a *péterke* e tekintetben is azonos a *pip* ~ *pipeté*-vel. A *péterke* 'méhmagzat' jelentése azzal magyarázható, hogy a magzat voltaképp egy kis csíra, ezért is mondják a teherben levőről, hogy *cirádzik* (Nyr. 42: 68). Viszont a mécses csiklóját is nevezik *csírá*-nak: *mécs csirgya* (NyF. 34: 57), mint a kaszanyak peckét is: *kaszanyak csirja, vagy pöcse, pöckő* (NyF. 17: 34; a pöcs és a pöckő, vagyis a clitoris ugyanaz !). Mindebből következik, hogy a clitorist, mivel csírához hasonló, ugyanazzal a névvel nevezhetik, mint az embriót, mely valósággal csíra. A szárnyasok farán vagy nyelvén támadt kis daganatot is egyaránt hívják *csírá*-nak (Nyr. 36: 377; Ballagi: MagyNémSz. 1872.) és *pipké*-nek (MTsz.).

Már említettem, hogy a búbos banka *pípike* nevét pipjéről kapta, miként a *dutka* (MAL.), *dúdok* (MNYjár. 4: 178) elnevezést is, vö. *dudos* 'búbos' (Nyr. 27: 192), *dudlos* 'ua.' (MTsz.). A 'púp' jelentés alapján alakulhatott a halmágyi *pupuza* ~ *pupuca* 'banka' szóból (NyK. 31: 415) is 'piperéz' jelentésű *pupuzál* ige (uo.).

Pípike a székfű egyik neve is (TESz. *pipitér* a.) kis sárga búbjáról, pipjéről. A hozzá hasonló százsorszép neve *bibika verág* (OrmSz.). A *bib* ~ *bibi* ugyanaz, mint a *pip* ~ *pipi* (vö. *pige* ~ *bige*, *púp* ~ *búb*).

A *pip* tőalak származéka a *pipe* (vö. *bib* > *bibe*), melyből a *pipés* 'cifra' (1742/1881: *pipésen*, TESz. *pipés* a.), „utcán *pipés*, házba runda” szólás (Nyr. 31: 98, Nagylózs) és a *pipéz* 'piperéz' (Kassai: Szókönyv 5: 252) ered.

Egy -r (kicsinyítő)képzővel bővült a *piper* származék. „Köpcös, hegyke legény volt, *pípeskedett*, fennhordta a fejét, ezért nevezték *pípernek*” (Nyr. 9: 190, Jánoshida); „*Píper* gúnynév, mert *pípesen* jár” (Nyr. 31: 295). Van *pípre*, *pipere* változata is (gúnynevek, Nyr. 34 sz. 179, 180; NyF. 17. sz. 54). A gyakori *Piper* kutyanév is idetartozik (1804: RMKt. 21: 369; Nyr. 32: 26), és bóbitás vagy felkunkorodó farkú kutyát jelöl, vö. *piper-vöcsök* 'kis búvár' (MTsz.) azaz 'búbos vöcsök', *pipöre* 'felkunkorodó farktoll vagy hajfürt' (OrmSz.).

Az -r képző gyakori a 'dudor' jelentésű szavakon. A *csöcs* ~ *csucs* ~ *csücs* szavaktól ered a *csöcsörös* (korsó) 'szopókás' (Nyr. 44: 71), a *csucsorka* vagy *csücsörke* 'szopóka (a korsón)' (MNYszet 6: 320). A *bib* ~ *búb* tőből származik a *bibireső*, *bubores*, a *bubor* 'búbos pacsirta' (MTsz.), a *mony* szóból a *monyor* (Kálmán: MNYjár. 4: 189) 'núdli', a *göcs*-ből a *göcsör*, *göcsöre* (TESz. stb. *göcsörtös* a.).

A *piper* alapszóból ered a *píperes* melléknév és a *píperkedni* ige; alakváltozata a *pipörködés* (Dugonics: Etelka 1: 59, TESz.). Erotikus a jelentése a *píperke* szónak a „Hej, píperke, píperke, | Vékony karcsú menyecske” gyermektáncdalban (Néphagy. értékeiből, 1954. Ipolyvece 85), variánsában *péperke* áll (MNT. 1: 629). A píperke, azaz a vékony karcsú menyecske, voltaképpen nem más, mint a clitoris, azért nevezik a disznó vakbelét vagy féregnyúlványát is *menyecskének* vagy *katának* (NyF. 34: 33), mivel az a clitorishoz hasonlít. A csírájánál fekete foltos fehér babot is azért hívják *menyecskespaszuly*-nak (MTsz.), mivel a fekete folt olyan, mint a pubes a csíra, azaz a menyecske körül. Az angol szleng ismerte ezt a szemléletet, nevezték a cunnust *Jane*-nek, *lady*-nek, *housewife*-nak (eredetileg a clitoris nevei), azaz női nevet adtak neki (vö. *kata*) vagy menyecskének nevezték. (E Partridge: Dictionary of English Slang). A *péperke* variáns megfelel a *pépere* szónak.

A *pipere* úgy alakult a *piper* szóból, mint a *pipe* a *píp*-ből, s végső soron mint a *pupora* 'kerek kalács' (MTsz.) a *púp*-ből, vö. *pupóka* 'sütemény mátkatálba' (Gönczi: Somogyi gyermek 258), avagy a *cikora* 'csíra' a *cika* 'ua.' szóból.

A *pipere* szónak is van erotikus jelentése. Egy találós kérdésben — ezek többnyire fallicizmusok — fordul elő. „Cin, cin, cinege, | Pin, pin, pinege, | Vason forog, vason jár, | Vas a *pipereje*” (Lajos Árpád: Este a fonóban 391). Megfejtése fali óra, s a *pipereje* a sétálója, melyről egy másik találós ezt mondja: „az *izéje* izeg-mozog” (uo. 394), s melyet az angol nyelv tréfásan *cock*-nak, azaz kakasnak nevez, ami egyúttal penist is jelent. Egy hasonló találós kérdés a harangról így fejeződik be: „vas a *buborája*” (Nyr. 6: 476), s a *bubora* itt a harang monya. A *pipere* és a *bubora* nyilvánvalóan ugyanazt jelenti és ugyanaz a képzés (a *bubora* a *búb* szóból), s ez a *pipere* minden bizonnyal a *pipiriz* 'cicerél (a kakas)' alapszáva. Már említettem, hogy a kisfiúk (és a hím szárnyasok) nemi szervének és a csiklónak az elnevezései alaki hasonlóságuk miatt azonosak lehetnek.

Nemcsak a székfűt (*pipitért*) és a százszorszépet, hanem az ugyancsak hasonló alakú margarétát (*krizantémot*) is gyakran nevezik azonos névvel, például *peré*-nek vagy *papvirág*-nak (MTsz.). Így *pipitér*-nek hívják a százszorszépet is, s emellett *égő szerelem*-nek, *szerelémvirág*-nak (MNy. 69: 371), a székfűt pedig *katóka*-nak (Csapodi—Prieszter: MNöv. Sz. 97), de *katarózsá*-nak nevezik a margarétát is (MTsz.). Mindezeket az elnevezéseket virágzatuk közepén kiemelkedő kis sárga púpjukról kapták, amelyben népünk erotikus szimbólumot látott (vö. *kata*). A *pipitért* hívják még *pipöre-fű*-nek (Mohács, Nyr. 27: 111) és *szentiván pipiré*-nek (Somlóvidék, Ethn. 39: 98). A *pipere* név is kétségtől a sárga púposckára (*pípre*, *bíbre*) vonatkozik és ugyanazt jelöli, amit a *pipike*, *bíbika* és a *katóka*; a *szentiváni* jelzőt pedig azért kapta, mivel Szentiván napján szokás volt annyi *pipitért* tenni az ablakba, ahány tagja volt a családnak, s akié még aznap elszáradt, annak halálát jövendölték (Gönczi: Göcsej 255). Ami arra mutat, hogy a kis sárga púpjában nemcsak a szerelemnek, hanem az életerőnek jelképét is látták (a sárga és a piros szín szimbolikája azonos).

Maga a *pipitér* a *píp* tő már ismert *pipi*-fejleménnyéből *t* + *ér* képzőkkel alakult. A *t-re* vö. a „*bubutos* vagy csucsikás” (Gönczi: Göcsej népk. 18) szinonimát, ahol a *bubu* + *t* teljesen egyezik a *pipi* + *t* felépítésével (s a *csucsi*- is a *pipi*- és *bibi*-vel), valamint a *babutka* ~ *babuka* 'búbos banka' párhuzamot. A *pipitér* képzőt mutatja a *hupitár madár* 'búbos banka' (Rábagyarmat, Nyr. 73: 224) a közönségesebb *hupota* forma mellett (TESz., -ta képzővel); a *lapatér* ~ *lapatyér* 'lepke, denevér' (MTsz., Nyr. 33: 461) a *lapat* ~ *lepet*-tőből, vö. *lapatyika* 'lepke' (uo.), *lepetke* 'ua.' (SzD); a *peletér* 'a vejsze libegő oldalfala' (MTsz.), *pelőce* 'ua.' (NéprÉrt. 18: 76); *letytár virág* 'napraforgó' (Kölesd, Nyr. 44: 381).

A *pipere* szóhoz hasonlóan *píp* tőből ered a *pipelle* ~ *pipellye* 'különböző gyökér-növények (rettek, torma stb.) felső, hajtásos, leveles vége' (TESz.), másképpen *pülike* vagy *csírája* (ez utóbbira vö. 1741: „répa csírája”, Körmend; Komáromy Andor: Boszorkányperek 50.). A *pipelle* tulajdonképpen a növény csúcsa, csírája, *pípe* vö. *pipelle* 'púpja, teteje, hegye valaminek' (SzegSz.); *pipölle* 'kenyér sarka, púpja' (Nyr. 73: 163), *püölle* 'oropygium, farczik' (MA.), *pipelle* 'a csibe püspökfalatja' (MTsz.), *píp* 'ua.', *pipelle* 'homokbucka' (MNy. 37: 214). A *piperés* 'büszke' jelentését is megtaláljuk itt: *pipellős* 'büszke, kevély' (Lisznyai: Palóc dalok 63).

Az -*ere*, -*ele* (-*elle*) ~ *ellye* végződések láthatóan párhuzamosak: *cibere* ~ *cibélle* (TESz.), *cigere* ~ *cigle* (uo.), *bögyörő* ~ *bögyöllő* (uo.), *cicérés* ~ *cicellés* 'cifrán öltözött' (Nyr. 98: 85) stb.

A *píp* származékát kell látnunk a *pipis*, *pipiske* 'búbos pacsirta' szóban, s nem a pacsirta hangjának utánzatát, a pacsirta ugyanis dallamosan énekel, trillázik és nem *pipeg*. A régi *pypys madár* (Gyöngyösi Sz. 4041) olyan madárra utal, melynek *pipije*, azaz *pipje* van, vö. *bib* ~ *bibi*; *pipike*, *pipite*, *pipitér*, *pipiriz*, „*pipissen* felemelt szarvaidd” 'púpo-

san, büszkén', s maga a *pipiske* szó is jelent 'pípet, tyúkbetegséget' (Ethn. 48: 157, Nagyida). A hazánkban gyakori pacsirtaféléknek jellemzője a búb, a mezei pacsirtának kisebb, a búbosnak nagyobb. Dugonics a *pípes-búbos* szép tavaszi pacsirtáról ír (Etelka 2: 194), SI.-nál a pacsirta *pípes*, *púpos*, más nevei is a búbjára utalnak, mint a *bubor* (MTsz.), a *csücsörke* vagy *csücsörke* (SzD. 78; Nyr. 31: 229), a *csücs* (*csücs*) többől és nem a csicsérgésről, vö. *csicsíri* 'búbos vöcsök' (MTsz.); *butykás Kató* 'pacsirta' (Nyr. 9: 181)! A *kata* név, mely általában a cunnus eufemisztikus megnevezése (l. előbb), vö. még: *kata* 'szerető' (SzegSz.), *katás legény* 'lányok után járó' (Barta L.: Csurgóvid. nyj. 33), hogy el ne vegye kati petit 'el ne vetéljen' (SzólKözm. k-456), itt a *peti* a méhmagzat, arra mutat, hogy ama „kis madár”-on, melyet a szoknya alatt a legények látni véltek, a pacsirtát is képzelhették, s ezért mondták tréfásan valakiről, hogy nem az anyja szülte, hanem a „kis pacsirta a borzodában költötte” (Ethn. 17: 163).

Aki *pipísen jár*, az kényeskedve, büszkén jár, amit úgy is mondanak, hogy *búbosan lépeget* 'wie auf Stelzen gehen; steif, geziert' (Ballagi: MagyNémSz. 1870), *pipiskedik* 'stolzieren, auf Stelzen gehen' (uo.), 'ágaskodik' (Tsz.). A *pip* fő mellett szól a *pipiskézni* 'feltölteni' ige is (Nyr. 28: 431), melynek szemantikai párja a *púp* szóból képzett *pupujáz* ~ *pupunyáz* 'felpúpoz' (MTsz.), továbbá a *pipiske* ilyen változatai, mint *pipiliske*, *pipíricske*, *pipülyüske* (TESz. *pipis* a.), vö. *pipellés*, *pipérés* ~ *pipíris* 'búbos'.

A *pip* mélyhangú toldalékokat vehet magához: *pípos* csirke, a vetélő *pipja* stb., ezért ide tartozónak vélem a *pipó* 'cipó' (MTsz.), vö. *bib* > *bibó* 'fogantyú' (Orm.Sz.) szót, bár lehet gyermeknyelvi is. A *cipó* jelent 'púpot' is, s a *púp* szóból alakult a *pupora*, *pupóka*, *pupuj* (MTsz.) 'kis cipó', vö. *pupujáz*; s talán a *pip*-ből a *pipics* 'tenyéryi font kalács, húsvéti étel' (MNy. 33: 181, Mezőkövesd). Ez utóbbi mécesest is jelent (Ethn. 58: 61, Csersegtomaj, Nyr. 98: 497, Nagykőnyi), s hadd utaljak itt vissza a *pip* és a *mécs* összefüggésére, s egyúttal a húsvéti étel rituális jelentésére. Egyébként a cipónak is ugyanolyan erotikus jelentése van, mint a mécesnek (és a kenyérnek, pogácsának stb. is), amire itt csak egy régi szólást idézek: a *maga kebelében találja a cipót* (Dugonics: Péld. 1: 7, „békések”), ami azt jelenti, hogy megelégszik a maga feleségével, vö. *minden kenyér édes a parázna embernek* (Kresznerits 133) és a *maga sövényéhez köti a lovat* (Dugonics: uo.), ami ugyanazt jelenti, amit a maga kebelében találja a cipót, a ló kikötése ugyanis a szexuális kapcsolat közismert szimbóluma, amire népdalainkból eleget idézhetnék. Ezért a cipó, úgy vélem, nem ok nélkül kapta a *pipó* nevet.

Nem ok nélkül kapta a katicabogár sem a *pipócska* elnevezést (OrmSz.), hiszen olyan, mint egy piros búbocska, s ez erotikus névalást sejtet, amire *katica* és *péterke* nevei világosan utalnak (clitoris). Ezért, amerre száll, arra viszik a lányt férjhez.

Meg kell említeni még két, inorganikus nazálissal bővült változatot. Az egyik a *púpoz*-ból eredő *felpumpoz* 'felpiperéz' (MTsz.), a másik a *pép* többől (vö. *pépere*) eredő *pémpös* 'rátarti, kevély' (OrmSz.). Ez utóbbihoz vonható a *pémpösz* 'cipó, vakarcs' (TESz., *pampuska* a.) és talán a *pompos* 'ua.' (uo.) is. Itt említem meg, hogy a *púp* szóból is alakult járulékos *n* hanggal egy *félpumpoz* 'feleicomáz' ige (MTsz.).

2. *Csicseréz* ~ *ciceréz* 'cicomáz' és *cicerél* ~ *ciceréz* ~ *csicserél* 'petél (kakas a tyúkot)', 'tapogat, fogdos, cirógat' (TESz. *cicerél* a., MTsz.); a *cicerész* variánsra lásd: „csak turbéklás, *cicerészés*, tánc” (Új Tükör 1977. 37. sz. 3). Ezutóbbitása 'tapogat, fogdos' jelentésűeket minden bizonnyal a *csecserész* ~ *csöcsörész* ~ *csicseréz* (ez utóbbit lásd Bethlen: Önéletírás 190). szócsaládjába tartozónak kell egyelőre tekintenünk, mint annak *c*-s változatát. Mivel a 'cicomáz' és 'petél' jelentésű szavak felépítése és jelentéstartalma teljesen megegyezik a *pipérés* szóéval, ezért ez utóbbi származtatásának megfelelően itt is egy konkrét és egyszersmind erotikus értelmű, 'csücs' jelentésű főszóból indulhatunk ki. Vegyük előbb a régebbi *cs* hangú változatot.

A tőszó nyilvánvalóan a *csics* ~ *csics* (vö. *píp* ~ *pip*), melyet a *csúcs* (*csűcs*) olyan változatának kell tartanunk, mint amilyen a *píp* és a *bíb* a *púp* és a *búb*-hoz viszonyítva (hasonlóan vélekedik a TESz. a *csicsóka* szócikkben). E feltételezett *csics* 'kis csúcs' származéka a *csicseg* 'bojtorján' (SzlavSz.), 'szűrös bogános' (MTsz., Szlavónia), *csicsak* ~ *csicsa* 'bojtorján, hegyes tuskéjú gaz' (OrmSz.), vö. *csicskora* 'bogáncsot termő gaz' (Nyr. 38: 377, Zenta). E bojtorján csücsös virágú, vö. „úgy hullottak a földre, mintha *bojtorvány-tsútók* lettek volna (az ellenséges katonák)” (1793. MJátékszin 4: 169); *csicsag* 'szamárkenyér' (Várdaróc, Nyr. 86: 441) ~ *csücsüdrózsa* 'ua.' (MTsz. Kiskunhalas). A *csűcsag* 'kis csúcs, kis dudor' jelentését mutatja a *csicsagos péra* (SzlavSz.) 'dudoros, fias krumpli', melynek szegedi neve viszont *csicsókás krumpli* (SzegSz.). Ennek csicsókáját csecnek is nevezik: *burgonya csecse* (MTsz.). A *csicsag* ~ *csicsak* képzőit megtaláljuk a *begyeg* (1647. MNy. 7: 321) ~ *bögyek* (OrmSz.) 'kidudorodó rész', *bugyakos* 'kidudorodó' (Nyr. 98: 85) stb. szavakban is. A *csics* többől ered a *csicska* 'fenyőtoboz' szó is (Kopács, Nyr. 86: 439); itt erotikus névadásra is gondolhatunk, vö. *faszko* 'ua.' (Felsőőri Tsz.); mint a csicsagnál is, mivel a népi hiedelem szerint ha tavasszal a bogáncskóró virágjára (a csicsagra) száll a kőkiverő, még ebben az évben férjhez megy a lány (Ethn. 6: 109; a kőkiverő piros bogár, a csicsag maga a lány). Tegyük még hozzá, hogy a leányt jelképező lakodalmi életfát, vagyis termőfát sok helyütt a bojtorján kórójából készítik (Nyr. 79: 229–30). A *csics* többől ered a *csicsóka* is, melynek hasonlóképpen megvan a maga pajzán jelentése, utalok itt a *csicsókázni* szóra, mely a legényeknek a lányokkal való szerelmeskedését jelenti (Nyr. 11: 31), s a csicsóka *picsóka* alakváltozatára (TESz.).

A *csicsó* egyúttal 'cicoma, cifraság' jelentésű is (SI., NéNy. 8: 43), mint a *píp* és a *púp*. Származéka a *csicsós* 'cifra' (TESz. *cicoma* a.), mely már 1771-ben előfordul: „van borzas, van kopasz, vagyon *csicsos* János” (Baresay Ábrahám költ. MagyÍrRitk. 25. sz. 49. l.), vö. *csicsó* 'fürtözött, fodorított haj, cicomázott üstök' (CzF.); 1804-ből is van rá adat: „ez a *csicsós* projectuma Telekinek. . . mint a buborék elenyészik”? 'cikornyás' (ITK. 1900. 216); *csicsósság* 'Geziere' (Márton 1800); *csicsóz* 'csicsomáz, piperéz' (CzF.). A *csicsás* variáns jelentése 'szép színes' (MNy. 22: 223, Szabolcs; NyF. 32: 44, Torda, gyermeknyelvi szó).

Feltehetően a *csics* többől származik az ismeretlen alaki felépítésű *csicsoma* ~ *csicsama* ~ *cicoma* ~ *cicama* (TESz.) szócsoporthoz is, melynek *cs* hangú változatai jóval korábbiak, s melyeknek alakpárjai a *ficoma* ~ *ficema* (NySz.) és a *pucoma* (MTsz.) szintén 'cicoma' jelentésűek.

A *csics* többől magashangú képzőkkel is alakultak szavak. Ezek egy *csicse* alapszóra, melynek jelentése 'kenyér gyürkéje, púpja' (Nyr. 83: Gyimes) vezethetők vissza, mely nyilván a *csics* önállósult birtokragos alakja. Ebből származik a *csicsés* 'díszes' (TESz., *csecse* a.) *csicsész* 'piperéz' (uo.); *felcsicsész* 'felékesít' már Csokonainál (ÖM., Gulyás—Harsányi II/2: 729).

A *csice* *csécs* változata (vö. *píp* ~ *pép* 'tyúkbetegség', *píp* ~ *pép* 'pipacs', *pipere* ~ *pépere*) lehet a 'díszítés vásznon, kendő szélén' (OrmSz.), 'cifra aranyos, ezüstös szalag' (TudGyűjt. 1828. 2: 41) jelentésű *csécs*, melyből a *kicsécsél* 'feldíszít' (Nyr. 30: 174, Moldva) szó ered. A *csécs* (variáns *csécs*) jelentése még 'himlő, kanyaró, egyfajta kiütés' (TESz. *csécs* a.), azaz apró veres búbocska, mint ahogy olvashatjuk is Comeniusnál: „*boborcs* auagy himlő, *csécs*ec, veres kelések” (1643. Janua 60), vö. még *birkacsécs* 'báránghimlő', (Nyr. 73: 396, Rábagyarmat), *csécskelyes* 'himlőhelyes' (CzF.), *csücskhimlő* 'csücsös formájú himlő' (CzF.). A *csécs* tehát éppúgy veres búbocskát vagy kelést jelent, mint a *píp*, *bibi* vagy a *pipócska* 'katicabogár'.

A *csécs* 'dísz, cifraság' szóhoz meg kell még jegyeznem, hogy a NySz. 1689-es adata inkább 'csecsecbecse, cifraság' jelentésű, ami természetesen lehet 'értéktelen valami' is.

Igen valószínű, mint néhány adatból (pl. kenyér *csicse* ~ kenyér *csöcse*, MTsz.) már eddig is kitűnt, hogy a *csics* tőltől elválaszthatatlan a *csecs* ~ *csöcs* 'emlőbimbó' szó, melynek szintén van igen régi *csics* változata (TESz.). Jelentésileg ('kis búb') semmi akadálya az azonosításnak; a tő *e* ~ *ö* hangját a *csücs*(*ök*) *ü* hangja változatának foghatjuk fel. A *csecs* szónak is van *csücs* alakja (TESz. *csecs* a.), a garat alsó nyílása is a garat *csücs*e vagy *csöcs*e (Ethn. 22: 96), s a *bütyök*, *büti*, *bürök* szavaknak is van *ö* és *e* tőhangzós változata.

A *csecs* egyébként a régiségben más csücsocskát is jelentett. „Enged meg édesem, had ööljelek még, | *Lábod közt való csecsed* had fogjam még” (RMKT. XVII. sz. 3: 250); „*Labod között való tsötsött hadd fogjam meg*” (ItK. 1902. 217); *lőcsöcs*, *kutya csöcs*e. Valószínű, hogy a *csecserézés* eredetileg erre a *csecs*re vonatkozott, s e *csecs* felel meg a *pip*, *pipete* hasonló jelentéseinek.

A *csecs* szóból ered a *csecsezés* 'exornatio' (Simai: VSzót.), s nyilván ide kell vonnunk a gyermeknyelvi *csecse* (*csicse* ~ *csicsa* ~ *csecs*) 'szép' szót is, melynek volt régen 'piperé' jelentése is (1795 kör. TESz.), s melyből a *csecsés* 'piperés', *csecséz* 'piperéz' (TESz.) és a *csecsebecsés* 'ua.' (NySz.) származnak. A *csecsebecs* egyébként 'piperkőcöt' is jelent: 'Zieraffe' (Márton 1803), „sok dandy (hetyke, *tsetsebets*)” (TudGyűjt. 1827. 11: 6). A *csecse* szóra a XVIII. század végénél korábbi is vannak adataim: 1662: „édes kis *csecse* leánykámnak” (Teleki Mihály Lev. 2: 227), 1659: „sokszori ajánlotta *csecséinek* ne higyjünk az ottomán nemzetnek” (ErdOrszgyEml. 12: 295). A *csecse* itt nyilván a. m. 'csecsebecse, értéktelen cifra holmi, csés'. Bár a *csecse* kétségkívül gyermeknyelvi szó, mint a *bibi*, *pipi*; *bubú* 'cseresznye, meggy' (OrmSz.), de mint a *disznósucs*, *csucsuka* 'lóhere' (MTsz.) szavak is mutatják, nem különíthető el a *csecs* szótól, mint amazok sem a *bib*, *búb*, *csücs* szavaktól.

Az -r képző a *csucs* ~ *csücs* ~ *csöcs* ~ *csics* tőnél is gyakori. *Csucsorka* ~ *csücsörke* 'szopóka a korszón', azaz 'csücsorka', *csöcsörös* korszó (Nyr. 44: 71); *csicserke* (MNY. 6: 430) ~ *csücsörke* ~ *csücsürke* 'búbos pacsirta' (MTsz.), *csicsiri* 'kis vöcsök' (MTsz.), *csicseri* 'búbos pacsirta' (MNY. 9: 426); a vöcsök is bubos. A felvidéki *csicsirkó* (MTsz.) 'jégcsap' is csücsocska. Ugyane 'kis csücs' jelentésű többől ered a veláris képzőbokros *csicsorázik* 'csirázik' (NySz.), másképp *csucsorkázik* (Nyr. 41: 433, Besenyőtelek). Ugyanakkor a *cikora* is 'csira' (MTsz.), s ebből származik a *cikorázza magát* 'piperézi magát' (NySz. *cikornya* a., s a régi), (1794): *czirázat* 'cifrázat, cikornya' (Nyr. 21: 297), a *cira* ~ *csira* szóból. Mindez jól mutatja, hogy a *csicserézi* ~ *cicerézi magát* 'piperézi magát' is a 'kis csücs' jelentésen alapul. Ugyanez az alapja a *csicserél* ~ *cicerél* 'petél' igének is, s nem valamilyen kísérő hangjelenség (TESz.). A 'clitoris' jelentésű, *csecs* feltehető *csics* (*cic*) alakjára kell gondolnunk. A *bíb* 'kis búb' szóból hasonlóképp származott a *bíbel* 'petél' (NéprÉrt. 34: 244), a *bíbsi* 'kis penis' (MTsz.) és nyilván 'clitoris', valamint a *bíberéz* 'kotorász, fogdos' *bíberkél* 'ua.' (TESz. *babrál* a.).

A *c* hangú variánsok, mint a *ciceréz* ~ *cicerél*, az eredetibbnek tűnő *cs* hangúakkal párhuzamosan, de valószínűen később alakultak. Elsősorban a dunántúli és az északkeleti részeken találunk *c*-t. Itt is feltehető egy *cic*- ~ *cuc*- tő; ide vonható a *cuc* 'oromfa' (OrmSz.), tulajdonképpen 'csücs', a *cucóka* 'nudli' (uo.), mely a *cuc* erotikus jelentését tanúsítja, vö. *monyóka* 'ua.' (Nyr. 33: 302), *monyor* 'ua.' (Kálmán: Nyjár. 4: 189); az *úgy áll mint a cuc* (OrmSz.) szóláshasonlat és a „te kis *cuci*” 'kis gyerek becézése' (uo.) szintén erre mutat, mivel a kicsiket gyakran nemi szervük nevével becézik.

A **cic* 'csücsocska' (vö. *cici*) szóból ered a *cicés* (korszó) 'csöcsös' (MTsz.), a *cickös* (földdarab) 'csücskös' (Nyr. 97: 334, Szava). A 'cicoma' jelentés van meg a *cicés* 'cifra' MTsz.), *cicéz cicerkél* 'cicomáz' (uo.), *cicérkeli magát* 'cicomázza magát' szavakban (Nyr. 17: 272); s talán a „szép *Cziczerkém*, szelid birkém” 'kedveskedő szó'-ban (Amadé László 179), de itt gondolhatunk a *cice* 'barka' hatására is, vö. *pimpó* 'barka', *pimpós* 'cicomás' (TESz.), *cicamacáz* 'cicomáz'.

Valószínűleg a **cic* 'cicoma' jelentését és nem a *cic* 'kartonszerű gyapotanyag' szót tartalmazza a *cicruha* 'női díszruha' (Magyarország Vármegyéi: Gömör és Kishont 203) szó első tagja, vö. *cecen* ~ *ceceny* ~ *cecénye* 'nászruha' (MTSz., Háromszék). E *cec*-tövariánst mutatja a *cecellőztet* 'menyasszonyt öltöztet' (NyFüz. 75. sz. 35, Nagybacon); míg a *cic*-tövet a *cicellés* 'cifrán öltözött' (Nyr. 98: 85, Nagykönyi). A *cic* ~ *cec* viszonyára vö. *pipere* ~ *pepere*, *csics* ~ *csecs*.

A *cicellés* és *cecellőz* alapszava a *cicelle* ~ *cecelle* a már említett *cicere* ~ *cicelle* (vö. *pipere* ~ *pipelle*) viszonyt tükrözi. Bizonytal ide tartozik a valószínűleg 'csecserész' jelentésű *cicelődik*: „a legények cicelődtek, meg elsétáltak a lányok mellett” (Ethn. 76: 580, Bódva, vidéke), vö. *cicál* 'csicséz, csöcsörész' (TESz. *cici* a.) és a jelentés nélkül közölt *csicselőkába megy* kifejezés (MNY. 12: 383). A *ciceréz* 'cicomáz' igével párhuzamos *cicerél* 'tapogat, fogdos' a *csicserél* variánsa s egyúttal a *csics* és a *cici* összefüggésére is mutat. A *megcicöröz* 'megfűszerez (levest vagy bort)' szót (Szeg.Sz.) előljáróban már említettem, alapszava az -r képzős *cicer* (vö. *piper* stb.).

Veláris képzőkkel alakult az előbb említett *cicál*-on kívül a *cicka* 'a káposzta felső csimája' (MNY. 4: 472.), vagyis *pipelléje* s a *cicák* 'a tyúk pípje' (MTsz.).

3. A *ficeréz* ~ *ficeréz* ~ *ficsérez* 'cicomáz' (TESz., *ficere* a.) töve *fic*-, melyből a *ficos*, *fickes* 'cicomás', *kifickel* 'kicicomáz' *ficere*, *ficema*, *ficoma* 'pipere' szavak alakultak (uo.). E tö 'kis csúcs' jelentése nem mutatható ki, de feltehetőleg összefügg a hangfestés síkján egy *pic* ~ *pics*-tővel. Erre mutatnak ilyen párhuzamok, mint *picimántos* (SzamSz.) ~ *ficimántos* ~ *ficermántos* (MTSz.) 'cicomás'; *sánta picér* (MNY. 14: 212) ~ *sánta ficere* 1751: Schram: Boszorkányperek 2: 407), *fickándozik* ~ *ficskándozik* ~ *picskándozik* (TESz. *fickándozik* a.), s esetleg a *ficoma* ~ *pucoma*. A *p*-s változatokon keresztül a *fic*-tő összekapcsolható a *pice* (Nyr. 30: 82) ~ *picke* ~ *picka* ~ *pinc* ~ *penc* ~ *pincike* 'pige' (MTSz.) szavakkal, valamint a *fickes*, *kifickel* **ficek* alapszava a *pecek* ~ *picek* 'pige' és 'clitoris' jelentésű szóval. Valamennyi 'pige' jelentésű szavunk jelenthet clitort és (kis) penist is, vö. *ugrik a pigéje* 'a nő közöszlőni vágyik' (MTsz., 'clitoris'); *cigere* (TESz.), *dólé* (SzegSz.), *biga* (MNY. 13: 123; MNYjár. 3: 183) '(kis) penis'.

A *pic*-tő erotikus jelentése mellett a 'cicoma' jelentést is megtaláljuk: *pic-püc* 'cifraság' (MTsz.), *piccs* 'cifrán öltözött' (uo.), *picces* 'csinos' (Nyr. 38: 430, Zenta) — a tövéghangzó kettőzésére vö. *péppél* 'díszít' (NyF. 16. sz. 51, Heves) — *picösködni* 'cifrázkodni' (NéNy. 8: 43, Kalocsa). Lehetséges, hogy a *ficere* töve bővült *n*-nel a *finc-fanc* (ruha) 'díszes' szóban, melynek *p* kezdőhangú változata a *pincos* 'kényes, rátarti'.

A *ficeréz* 'párosodik (a vadmadár)' alapszava szintén *ficere*. A *pipere* és a feltehető *csicsere* ~ *cicere* 'kis csúcs' erotikus jelentése a *ficere* szónál is kimutatható. A *fordulj ficere*, *meghült a cibere* táncszóban (Nyr. 20: 431, Nagybánya) a *ficere* azonos a clitorisszal. A táncszók rendszerint pajkos kurjantások, s ezekben, amit képletesen fordítanak vagy forgatnak, az a csikló. A női nemi szerv *vulva* neve is forgót jelent (a clitorisról átvéve). A clitoris forgatását, bármily különösnek hangzik, bizonyítani lehet. A fentebb közölt latrikánus ének: „Lábod között való csecsed hadd fogjam meg” folytatásában van ez a sor is: „Frissen csinált *pecckecskedet* had *facsarítam még*” (RMKT. XVII. sz. 3: 250, „még” olvasd: meg). A *peckecke* a clitoris, *facsarít* a m. 'teker, forgat'. E pecket nevezi a játékdal *forgó bábónak*: „*Forgó bábó, kis menyecske, akit szeretsz, kapd be!*” (Kiss Á.: Gyermekjátékok 326; vö. a menyecskéről mondottakkal). A csírfiszekben is *forog* a kapusarokcsír vagy kapu *pöckő* (NyF. 17: 34). A *fordulj bolha* szólás és egyszersmind játék *bolhája* is azonos az előbbi *peckeckével*, melyet többek között *bolhának* is neveznek, mint ebben a szólásban: *pereg, patlog, mint a dörsölt bolha* (Sirisaka); a „*pereg*” a forgásra utal, a „*patlog*” összevethető az „*ugrik a pigéje*” kifejezéssel, egyébként a *bolha pigét* is jelent (MTsz. *bolha* a.). A fordítás és a forgatás igen régi terminus technikus, melynél a férfi fordít vagy

forogat, a nő fordul vagy forog. Íme néhány példa a sok közül: „Házos ember volt, mégis *fordított*” ’mást szeretett’ (a jelentésmegadás némileg enyhített, Nyr. 22: 473); „Édes kicsi kerekem, *fordulj* egyet előttem” (táncszó, MNGy. 7: 364, a *kerék* a vulva fedőneve, éppen a forgásról), szókimondóbb példákat lást Ethn. 44: 155; Kiss Lajos: Szegény asszony 29), vö. még a *teker* vulgáris jelentését, vagy az angol *screw* ’csavar’ igéét.

A *fordulj ficere, meghűlt a cibere* táncszó második tagmondata megerősíti az első képes jelentését. A cibere női jelkép. A pártában maradt lány *ciberét szűr* (SzólKözm. c-34). A cibere savanyú lé, s róla mondja a régi ének, hogy: „Tsak azért szeretik a’ Magyar menyetskét, | Hogy ő jó tud főzni savanyú levetskét” (Irtört. Fü. 24. sz. 123), amit persze „amúgy” kell érteni. A meghülés viszont az ún. szerelemhidegre utal, ami a nő nemi vágyát fejezi ki. Hasonló tréfás célzás történik lakodalmak alkalmával erre a meghülésre ilyenképpen is: „Vő-legény uram, a *lepény* előtted majd *meghűl*, | Meny-Asszonyom a *pohár bor* előtted majd *feldül*”; a feldőlt és kiömlött pohárról ezért mondják, hogy vőlegény volt (Nyr. 3: 466; IrtörtFüz. 24. sz. 167). A lepény a női genitálé, mint a votjában a *pirog* (Munkácsi: VotjNépk. 48) az olasz *frutola* ’kis pástétom’ (Nyr. 14: 85), az angol *pancake* ’palacsintaféle’ (E. Partridge: Dictionary of English Slang) stb.; ezért mondják a mafla legényekről, hogy nem legények, lepények. A pohár bor, mely majd kiömlik (feldől > kiömlik) viszont a férfi nemi szervét jelképezi, mint ebben a mondásban: „Két tojáznak *egy pohár bor* a közepe” (Kresznerics: I: 341); kétértelmű szólás, persze a másik jelentésére gondolt, aki kitalálta.

A *ficere* szóról van egy találós kérdésünk is: *Fut, fut, ficere, úgy tölti horpasztát* (MTsz. *ficere* a.), megfejtése orsó. A találós kérdések többnyire fallicizmusok és szándékosan félrevezetők. A *futni* ige erotikus értelme azonos a *forogni* igéével: „futom az anyád irgalmát!” (MTsz.), *futom, fikom* (OrmSz.) stb. A *horpaszt* *tölteni* szókapcsolat is szexuális asszociációkat kelt, vö. *zsákot tölteni*: „A surdélyt üríti s a *zsákot tölti*, pedig tele már a *zsákja*” ’fajtalankodik, pedig terhes’ (Nyr. 10: 39). E *zsák*hoz kapcsolódik egyébként az *indulj bolha, mozdulj zsák* tréfás felszólítás is (Nyr. 6: 516).

A fenti találós kérdés variánsában a *picike* szót találjuk. *Ut-fut picike, úgy tölti horpasztát* (Ethn. 39: 154). A *picike* éppúgy a clitoris fedőneve, mint a *ficere*. „Oh te *picike* ki ne szeretne” (Nyr. 17: 504), vö. „édes *kicsi kerekem*”.

A *ficere* tehát fog, mint az orsó. Ezért lett Frecskay Mesterségek szótárában a *ficere* ’Rolle, Walze’, s a MTsz.-ban *ficereg* ’forog’.

Itt említtem meg, hogy a pipitér (pipike, pipere) virágja éppúgy foroghat, mint a *ficere*. „Forogj, forogj papvirág”, mondják Gyergyóban a margarétának. Nevezik „fordóbóhá-”nak is (MNY. 60: 101, Buják). (Nyr. 34: 261), de papvirág a pipitér is (MTsz.). Ez is bizonyítja, hogy helyes nyomon jártunk, amikor a pipitér pipjét a clitorisszal azonosítottuk. Vö., hogy *virág* a női szemérem is (MTsz.).

4. Süssörél ’piperéz’ (MTsz. *felsüssörél* a.).

A *süssörél* a felvidéki, szlováksággal érintkező magyarság szava, s feltétlenül egy szláv eredetű *sis-* ~ *süs-* tőből származik. E tőnek is kis csúcsot, búbot kell jelentenie. Valóban így is van. A *sis-* tőből származó *siska* (~ *suska*) jelentései ’daganat’, ’gubacs’, ’fenyőtoboz’, ’fánk’, és ’boglyakemence’, melyek visszavihetők egy ’kidudorodás, csúcs’ alapjelentésre. A szót és jelentéseit a szlovák nyelvből vette át a magyarság; a tő szláv, vö. orosz *шшш* ’dudor, bütyök, gúmpó’ és ’fenyőtoboz’ (lásd *siska*³, *siska*⁴ TESz.). E szavak etimológiája a TESz. szerint tisztázatlan. Minthogy azonban a *sis-* tőnek ’dudor, csúcs’ jelentésűnek kell lenni, össze kell függenie a *шшш* ’teteje, csúcsa valaminek’ (Dalj szótára) szóval, a nemi különbség ellenére is. Ugyanez a *шшш* jelent fűgét is (кукиш) a fűgemutatással kapcsolatban, ami tudvalevőleg a női nemi szervet, pontosabban a clitorist jelenti, — ezzel függhet össze a *sisál* ’petél’ ige — de jelent egyúttal ördögöt, manót is. Fassmer sze-

rint ugyanis lehetséges a шиш I 'островерхняя кладь, копна сена, шишка, кукиш' összefüggése a шиш II szóval, mely mint tájszó ördögöt jelent.

Ebből a sis- töből ered nyilvánvalóan a búbos pacsirta észak-magyarországi, szlovákiai *siska* (MNY 50: 503, Gerencsér), *süske* (MNYjár. 6: 143, Réte), *sisőke* (Nyr. 44: 452, Győr vid.), *süsi pacsirta* (MNY. 29: 122), továbbá *süsőke*, *süsölék*, *süsüke* (vö. *bubutás*, *bubutka*, *süsétek* [vö. *pizsétek* a *pizse* szóból], valamennyi MTsz.), *süsétnék* (MA.), vö. *pizsétnék*, *süsü*, *süsüke*, *süsők* (mind TESz. *süsétek* a.) elnevezése.

Ugyancsak egy 'csúcs' jelentésű töből magyarázható az egyfajta süveg vagy kalap (*petasus germanicus*) *süsü*, *süsüke* neve (TESz.), melynél inkább a 'főkötő', különösen 'gyermekfőkötő' jelentéseket tekinthetjük későbbi adatolásuk ellenére is eredetibbeknek, mivel ezekről tudjuk, hogy tarajuk, bóbitájuk volt, mint a pacsirtáknak, s a főkötőket nevezték *búb*-nak, *bóbitá*-nak is (TESz., *búb*, *bóbita* a.). *Süsü* 'tarajos gyermekfőkötő' (MTsz.), bár tréfás erotikus elnevezésére is gondolhatunk, vö. *rütyő* 'alfel', 'fejkötőre emlékeztető sapka kisebb gyermekeknek' (M. Nyvjár. 14: 102. Heves m.) 'szajhácska' és tréfásan gyermekfőkötő' (MTsz.), *süsü* 'fejkötő kishabának' (Nyr. 88: 184, Paka), 'kisfiúk piros cafrangos sapkája' (Radványi: Ipolyszalkai nyj. 58), *süsü* vagy *süsülyle* 'áll alatt összegombolható leffentyűs sapka' (NyFüz. 10: 61, Vác), *süse* 'kis fejkötő kendő alatt' (MNY. 50: 503, Vága). E fejkötő és gyermeksapka elnevezések szintén az északi magyar nyelvterületről származnak, s nyilván szintén szlovák nyelvhatásra mutatnak. A *süsü*, *süső* pontosan megfelel a 'pacsirta' jelentésű *süsü*-nek, illetve *süsőké*-nek. A *süsülyle* képzésmódja pedig azonos a *pipellye* képzésmódjával. Azonos képzők gyakran járulnak azonos jelentésű szavakhoz. Egyébként a leffentyűs sapka talán a *siska* 'lelógó fülű' hatását mutatja, a piros cafrang pedig a pulyka pipjére, pipetéjére emlékeztet.

Hátra van még a 'faragatlan, ügyetlen, ostoba, maffla' jelentésű *süsü*, *süsü*, *süsők*, mely sokkal szélesebb nyelvterületen ismeretes, s így talán nem is vonható ide. Ha mégis igen, amire egy Pozsony megyei *süstek* 'hülye' (Magyarország vármegyéi, Pozsony monográfiája 248) utal, akkor gondolhatunk a *búb*- töből képzett *bubola* 'bamba' (Nyr. 45: 75), *bimbula* 'ua.' (Nyr. 53: 57) hasonló jelentésére. Egyébként a *süsü*, *süsők* a TESz. által említett *tyütyü*, *hütyü* szavak mellett (TESz. *süsü* a.) inkább a *püpi*, *püpiók* 'faragatlan, ostoba' szavakkal (a *hamupüpi*, *hamupüpiók* szavakban) volnának összevethetők, lásd SzD.²

Az ugyancsak északi nyelvterületen járatos *süskő* 'mesebeli ördögnév' (Nyr. 22: 95, Karancsalja) a már említett szláv шиш 'ördög' szóra vezethető vissza. Ilyen jelentésű szavakat más 'búb', 'csúcs' jelentésű szavaknál is találunk, s ezek valószínűleg a fallikusan ábrázolt ördögök, manók „búb”-jára vonatkoztak. Ilyen a *pipola* 'ördög, manó' (MTsz.), *pipula* 'ua.' (Nyr. 88: 182, Paka), *pippony* 'bubus' (NyFüz. 10: 67), *cuc* 'ördög neve' a *cuc hírvél* varázsmondásban, vö. 1741: „ezucz hírvél. — Mit értettél azon szón? — Gonosz nevét” (Schram: Boszorkányperek 2: 485—6, Paks; vö. *ördög hírvél*). E *cuc* valószínűleg szintén 'csúcs' jelentésű.

5. Nem véletlenül igyekeztem valamennyi 'díszít, felcifráz' jelentésű igénél (*piperez*, *ciceréz*, *ficeréz*, *süsörél*) rámutatni e szavak családjában mindenütt feltalálható erotikus jelentésekre. Nemcsak az volt a szándékom, hogy a fenti szavak és a 'petél, coit' jelentésű párjaik közti összefüggést egy közös szemléleti alap felmutatásával megvilágítsam, hanem ennél távolabbi összefüggéseket is fel akartam tárni. Amikor a különböző 'búb, csúcs' jelentésű szavakkal magyaráztam a *piperez* és társai 'díszít' jelentését, tulajdonképpen mellőztem azt az általános érvényű etnológiai megállapítást, hogy a régiek szemében a díszítés sohasem volt öncélú, hanem kifejezetten mágikus célt szolgált, bűvölő vagy gonoszűző szerepe volt: legtöbbször óvta a ruhák, dísz tárgyak viselőjét a „rosszak” ártó behatásai ellen. A pártán vagy a lovak kantárjain levő búboknak is ez volt a feladatuk.

„A pártákon piros selyem alapon kúpszerű, üveg- és gyöngyszemekkel ékes kiemelkedések húzódnak végig” (NéprÉrt. 22: 41). Ezek tehát nem egyszerűen csak bábok, kidudorodások voltak, hanem szimbólumok, éppen azoknak a dolgoknak a jelképei, melyekre etimológiájuk kapcsán oly sokszor rámutattam. Tudnunk kell, hogy a nemi szervek, de különösen a női genitálé kimutatása rontó és óvó hatású volt. László Gyula a magyarszentpáli középkori oszlopfő ilyen jellegű faragványa magyarázatakor bőven illusztrálta e gesztus jelentését, megemlítve ott azt a magyar varázslónőt is, aki ilyen mozdulattal akarta megbűvölni a Zimonyt ostromló bizánci sereget (Régészeti tanulmányok 194—5. Bp., 1977.). Még nem régen is szoknyája felhúzásával tartotta távol magától a támadó kutyákat a falusi asszony (NéprÉrt. 31: 194, elhárító varázs).

A díszítés, a varázserő és az erotikum kétségtelen összefüggésének következménye, hogy népünk a kicifrázás fogalmára ilyen szavakat használ, mint *kikurvanyáz* (Gönczi: Göcsej 649; Nyr. 8: 84, 81: 239), *kicsesz-basz* (prést, NéprÉrt. 30: 176), *kiteremtettéz* (MTsz.), „rézcsillagokkal *kikututyuteremtettézett* tölgyfanyelű balta” (Kálmány: Koszorú 1: 161). Aki jól kicicomázta magát, az *kiboszintotta* magát (MTsz.) vagy *kipeckelte* magát (uo.), mihez vö. *pöcküll* ’közösül’, *pöcök* ’csikló’ (Nyr. 88: 184, MTsz.). A cifraságban rejlő erotikumot látta az a hatóság is, mely 1812-ben ezt a megjegyzést tette: „a cifra szűrőket *bujálkodó* cifrasággal készítik” (NéprÉrt. 34: 269). És talán nem járunk messze az igazságtól, ha úgy véljük, hogy mindaz a sok tilalmazás, mely valamikor a parasztság ruházatáról leparancsolta a díszítéseket (innen a *paraszt* jelző ’dísztelen’ jelentése, TESz.), nemesak azért történt, hogy a nevtelen ne vélhesse magát a nemesekkel egyenlőnek, hanem közrejátszott ebben a díszítések varázserejében való, ki nem mondott, de még lappangó hit is.

További bizonyítékképpen hozzátehetjük, hogy a nép a díszítetlen holmit szűznek nevezi, mint pl. a díszítetlen guzsalyt *szűz guzsaly*-nak, melynek ellentéte a *cifra guzsaly* (Ethn. 87: 119—20), amiből nyilvánvaló a következtetés, hogy a *cifra* a. m. ’nem szűz’, azaz ’bujálkodó’, s így a cifraság fogalma nem a ’zéró’ jelentésű, hanem a ’szajha’ jelentésű *cifra* szóval függ össze, melynek rokonságába az ugyanolyan jelentésű *cafra*, *cefre*, *cofra*, *cufri*, *cáfrás* szavak tartoznak. Az, hogy a *cifra* ’szajha’ jelentése a TESz.-ben csak 1800-ból van adatolva, nem lehet kizáró ok, valószínű, hogy a szó sokkal régibb, mindenesetre már egy XVIII. századi versgyűjteményben is előfordul: „Sok *cifra* lány van Patakon | ... Mindenik utcában állni | Ötöt-hatot találni” (Ethn. 24: 300).

Minthogy a fűszertelen levest is *szűzleves*-nek mondták, érthető, hogy a megfűszerezést azzal a *megcicöröz* szóval (SzegSz.) fejezték ki, melynek tulajdonképpeni jelentése ’megcicerél’.

Bernáth Béla

Csurják. A ’pattanás’ jelentésű *csurják*, *csurgyák*, *csirjék* ~ *csírjék* a dél-baranyai Ormánság szava (OrmSz., Nyatl. 522. térkép, ÚMTsz.). Megvan a dél-somogyi Péterhidán is *surgyák* hangalakban (Nyatl. 522. sz. térkép). Nyelvjárásainkba e szó a szerb-horvátból került (Kiss: Nyr. 97: 474); vö. szerb-horvát régi, nyelvjárási *čirjak* ’kelés, furunkulus’ (Skok: EtRj. 1: 327). A szerb-horvát főnév Verancicsnak 1595. évi ötnyelvű szótárában két helyen is szerepel, éspedig előbb a latin *pustula*, magyar *mirigy* stb. ekvivalenseként (Ver. 85), majd pedig a latin *ulcus*, magyar *túr*, *mirigy* stb. egyenértékűjeként (Ver. 114). Megfelelő szó néhány más szláv nyelvben is található; vö. szlovén régi *čirjak* (1603: Megiser poliglott szótárában a latin *apostema*, *abscessus* ekvivalenseként; l. még Pleteršnik 1: 104 és Bezljaj: EtSl. 1: 83); lengyel *czyrak* ’kelés, furunkulus’ (MSJJP. 102), régi, nyelvjárási *czerek* ’ua.’ (SlPrasł. 2: 204), régi *czyrek* ’kicsúcsosodó kelés’ (uo.), nyelvjárási *czérek* ’kelés’ (uo.); ukrán *чупак* ’kelés, furunkulus; (nyelvjárási) tályog, kelevény’

(URSl. 6: 434), nyugati ukrán *чупак* 'kelés, furunkulus' (SlPrasł. 2: 203), kárpátukrán *чупак* 'mérgező pattanás, kelés' (Csopei 428); orosz nyelvjárási *чупак* 'kelés, furunkulus' (SlPrasł. 2: 203). Mindez az ósszláv *čirъ 'kelés' főnév -jakъ képzős származékának, az ósszláv *čir'akъ főnévnek a folytatása (EtSlSjJaz. 4: 116).

Dusánka. Az ÚMTsz. anyagában a jugoszláviai Bácska három Tisza-menti helységének, mégpedig Magyarakanizsának, Zentának és Adának a nyelvjárásából van adat a *dusánka* főnévre 'a testtől elálló ujjas női blúz vagy kabátka' jelentéssel. A Magyar Néprajzi Lexikon 1977. évi első kötetében a *dusánka* sem címszóként, sem utalószóként nem szerepel.

A *dusánka* a bácskai szerb nyelvjárásokból került át a magyar nyelvjárásokba. Arra, hogy milyen női ruhadarabot szokott a szerb-horvát *dűšanka* (HASz. 2: 902; Pop. 2: 70; SKNJ. 5: 57) jelölni, a következő leírás adhat tárgyi felvilágosítást: „Hűvösebb időben a mellény fölé jön a csipőig érő szélesebb rékli (*dusanka*, rekla)” (Juga Velimir: A magyar szent korona országaiban élő szerbek. Bp., 1913. 169).

A szerb-horvát *dűšanka* elsődlegesen annak a hasított ujjú, aransújtásos férfidolmányoknak volt a neve, amely a XIX. század második felében a Szerbiával való politikai egyesülésre törekvő dél-magyarországi szerbeknek volt a közkezdelt viselete. E dolmány mintájául a történelmi festményeken szívesen ábrázolt Dusán cárnak (ur. 1331–1355) és kíséretének az öltözete szolgált. A Dusán cárra való emlékeztetésnek nyilvánvaló volt a politikai tendenciája: az ő uralkodása alatt lett Szerbia a Balkán-félsziget legnagyobb hatalma.

A szerb-horvát *dűšanka* ruhanév a *dűša* 'lélek' főnévből alakult *Dűšan* személynévnek a származéka (Skok: EtRj. 1: 373). Tkp. értelme: 'viselet à la Dusán cár'. Képzésmódjához vö. szerb-horvát *titovka* 'partizánsapka' < *Tito* 'Josip Broz Tito'. Figyelmet érdemel a magyar *bekecs* eredetije, a lengyel *bekieszka* 'bekecs' is, mert az Bekes Gáspárnak (1520–1579), Báthori István lengyel király magyar hadvezérének a családnévből keletkezett -ka képzővel (Kiss: Nyr. 84: 477, EtSlsl. 4: 49; TESz. 1: 271).

Személynévből a magyarban is jöttek létre ruhanévek. A kérdéssel Tóth Béla (Magyar ritkaságok. Bp., 1899. 56–67) foglalkozott a legalaposabban a magyar *atilla* kapcsán. Egyebek között a következőket írta: „Nálunk a ruhákat történelmi személyekről 1859-től kezdtek igen sűrűn elkeresztelni, mikor ugyanis lábra kapott a magyar divat, és sok új vagy szokatlan öltözetnek nevet kellett adni. Ilyen volt a *buda* (panyókán is viselhető zsinórós felöltő), a *rákóczy* (hosszabb szabású könnyű dolmány), a *kazinczy* (ugyanaz, de bélelt), a *csokonai* (egyenes gallérú bekecs), az *árpád* sőt *árpádka* (rövid dolmány), a *Deák-köpcönyeg* (zsákszabású, bő ujjú felöltő), melynek egy változása a *Deák-szűr*, a *Hunyady-szűr* (kerék guba). Volt *Kossuth-kalap* és *Petőfi-gallér* is. Nem személyekről való, de analóg elnevezések a *magyarka* (zsinóros rövid dolmány) meg a *rákos* (mellben szűk, alul bő, sarkig érő mente). Az egy *Kossuth-kalapot* kivéve, mely talán már a szabadságharc idejében is járta, mindezt a hatvanas évek teremtették, és pedig az *atilla* meg a *zrínyi* analógiájára. Ez a két elnevezés már a jelen [= XIX.] század elején is megvolt; az előbbi a hosszú dolmányt, az utóbbi a szigetvári hős ismeretes álló gallérú mentéjét jelenti.” (I. m. 56–7.)

Krapacs. Azt a kilencágú, karomszerűen hajlított, rövid nyelű, villás szerszámot nevezik *krapacs*-nak, amellyel a tűzegecs fekalítrágya készítésekor, az ún. *krapacsolás*-kor a tűzeget és a fekalíát összekeverik (MzgLex. 1: 697, KertLex. 550). A dolgozó ilyenkor a tűzegtrágyában áll, és széleitől befelé a krapaccsal összekeveri a fekalíát.

A *krapacs* főnév nyelvi forrását a szlovákban keresem; vö. szlovák *kropáč* 'szentelt-vízhintő' (Pehány 1: 132), 'öntözőpamacs, vízhintő, permetező; szenteltvízhintő' (Hvozdzik 1: 394), 'vízhintő, permetező eszköz' (SISJ. 1: 777). Alapszava a *kropiti* 'permetez, locsol, öntöz'. E szlovák igéből, illetőleg más szláv nyelvi megfelelőinek valamelyikéből származik a magyar *karapol* '(szenteltvízzel) meghint; belocsol, bepermetez' (TESz. 2: 376) ige.

Plankács. Az egy méternél hosszabb nyelű, hosszú élű erdei bárdnak *plankács* a népiesebb neve. (L. MzgLex. 1: 310 *Erdei bárd* a., 2: 294, ErdLex. 59 *Bárd* a., 149 *Erdei bárd* a., 288 *Faragás* a., 530) A plankácsot vagy erdei bárdot a kidöntött fatörzsnek a bárdolására, faragására, azaz hosszanti irányú megmunkálására használják úgy, hogy a bárdolást végző munkás a fatörzsön állva dolgozik. Néhol a *plankács* járatos lehet 'ácsbárd' értelemben is. (Az ácsbárdnak az erdei bárdénál rövidebb, a bárdlap síkjától kifelé hajló nyele van, az éle pedig ívelt.) Ez tűnik ki ugyanis Moldova Györgynek „Az Őrség panasza” című szociográfiájából, amelyben a szerző leírja, hogyan folyt a kézi gerenda faragás 1970-ben Viszák szélén: „Most következik az igazi szakmunka, a mester görbe nyelű szekercét, »*plankácsot*» fog, és a vörös vonalak mentén kerek sarkúra, félgömbösré faragja a gerendát. A borotvaéles szekeree minden csapásnál alig néhány centiméterre áll meg a lábtól, de a mester nem idegeskedik, megy tovább, szívja a szája sarkába ragasztott cigarettát.” (Moldova György: Ellenszél II. Válogatott riportok. Bp., 1977. 36.)

A *plankács* a szlovénből, esetleg a szerb-horvátból került a magyarba. Vö.: szlovén *plankáču* 'gerendafaragásra használatos hosszú nyelű bárd' (Pleteršnik 2: 48), *plenkáča* 'erdei bárd, plankács' (Pleteršnik 2: 56), 'pallófaragásra való bárd, Plankenhacke' (Tom. 1966. 392), 'bárd' (SPrav. 585); szerb-horvát *plànkača* 'pallófaragásra való bárd' (Klaić 1966. 964; Isztriából és Horvátországból adatolja HASz. 10: 6).

Az idézett szlovén és szerb-horvát főnévnek a szlovén *plánka* 'palló', illetőleg a szerb-horvát *plánka* 'ua.' az alapszava; tkp. értelmé tehát 'pallófaragásra való szerszám'. (Vö. Skok: EtRj. 2: 676; alapszavához l. még TESz. 3: 68 *palánk* a.) Figyelmet érdemel a szlovén *plenkáča* ekvivalenseként a szótárakban szerepeltetett német *Plankenhacke*, amelynek tkp. jelentése 'pallóbárd'.

Az átvétel során a magyarban elmaradt a szláv szó végi *a*. (Talán azért, mert magyar birtokos személyragnak lehetett felfogni.) E jelenségre vö. *beszéd, kamat, kolbász, ladik, lapát, szombat, tömlőc* stb.

Kiss Lajos

Lóg. (Ady Endre egy szavához) Ady Endre A nagy Cethalhoz című 1908-ban írt ismert versének (erről l. pl. Scheiber Sándor: Irtört. 51: 604—10) az első, negyedik és ötödik versszaka így hangzik:

Óh, Istenünk, borzasztó Cethal,	Végy engem hátad közepére,
Sorsunk mi lesz: ezer világnak?	Hogy két gyöngé lábam megálljon,
Roppant hátadon táncolunk mi,	Hogy a szívem ne verje mellem,
Óh, ne mozogj, síkos a hátad. . .	Hogy néha rám szálljon az álom.

Vagy dobj le egyszer s mindörökre,
Ne táncolj, lógj, ne tréfálj mindig.
Nem bírom s holt csillagaid már
Nyúgdot fényük arcomra hintik.

(Ady Endre összes művei I. kötet. Sajtó alá rend. Láng József és Schweitzer Pál. Bp., 1977. 176)

A legtöbb olvasó bizonyára értetlenül áll a végső szakasz *lóg* igéje előtt, nem tudja, hogyan vonatkoztassa azt a metaforának akár az egyik (*Istenünk*), akár a másik (*Cet-hal*) tagjára. Ha szótárainkat nézzük, a *lóg*-nak valóban egy olyan jelentését sem találjuk, amelyik ide illene. A szó értelméhez Adynak A ló kérdez című 1913-ban megjelent ugyan-csak ismert versén át jutunk közelebb:

Lovamra patkót senki sem veret,	S a rossz uton, mert minden ellovan,
Be szerencse, hogy senki sem szeret:	Felüti néha fejét a lovam
Kocogok, <i>lógok</i> követlen uton	És megkérdi, míg szép feje kigyúl:
S hogy merre megyek, nem nagyon	Hát mi lesz ebből, tekintetes úr?
tudom.	(id. kiad. 626)

Itt a *lógok* egyaránt vonatkozik a kocogó lovasra és a lóra. A szakirodalom ebben az esetben — a szó származékain keresztül — már eligazít a szó értelmével kapcsolatban. A népies használatú *lógós* (*ló*) az ÉKsz. és az ÉrtSz. szerint a kocsizó vagy a befogott lovak mellé kötött, de nem húzó lovat jelenti. A *lógósról* a CzF.-ben azt olvassuk, hogy „különösen mondják lóról, melyet lógórúdra fognak”. Ezenkívül például átvitt értelemben „valamely dologban, állapotban mellékes személyről, ki nélkül éppenséggel ellehetni” (vö. még MTsz., NySz.). A lógóra fogott csikó, a *lógó* kötelen vagy láncon szokott lógni és mozogni, innen a neve (CzF.). A bakonyalji nyelvjárásban *lógós ló*: az, amelyet csak úgy akasztanak a befogott mellé, de nem húz” (Horváth Endre: NyF. 34. sz. 66). Kiss — Keresztes Ormánysági szótárában a *lógó*, *lógó* „a koci elé harmadiknak oldalt kötött ló”. Megjegyezzük, hogy — mint a CzF. és az MTsz. is utalni látszik rá — a *lógó*, *lógós* (*ló*) befogott, s ha kisebb mértékben is, de a teher húzásában szintén részt vevő lovat ugyancsak jelenthet. A Szamosháti szótár szerint a *lógós* „nem a rúd mellé, hanem a szélről harmadiknak befogott ló”, a Szegedi szótárban pedig a *lógós*, *lógós* „az a harmadik ló, amelyet nehéz teher vontatására a kocsioldalhoz vagy a keréktengelyhez fognak” (átvitt értelemben melléknévként meg ’fölsőleges, ráérő’ a jelentése). A *lóg(g)ós ló* ugyanitt „az a ló, amelynek fogva a harmadik ló (rendesen csikó) húz. A koci hátulsó tengelyéhez szokták kötni”. *Lógóban lenni* a CzF. szerint „am. henyélni, semmit sem csinálni; legfőleg csak úgy könnyeden mellékesen tenni valamit, mint a lógóra fogott csikó”. Ezekre a szavakra, szókapcsolatokra és változataikra, valamint a velük alakult összetételekre — *lógó(s) koma* ’a főkomán kívüli többi (mellékes) koma’; *lógó-marha* ’dologtalan marha’ — az MTsz. és az NySz. szintén hoz adatokat. S többször szerepelnek például a Fehér László című ballada nemrég gyűjtött erdélyi változataiban is:

Fehér László lovat lopott,	Fehér László lovat lopott
Egy hintóba hármat fogott.	A fekete halom alól.
Negyediket <i>lógón járta</i> ,	Négyet <i>fogott</i> hintójába,
Fehér László be van zárva.	Kettőt pedig <i>lógójára</i> .

...

...

Fehér László lovat lopott
Feketehalmi csárda alól.
Négyet *fogott* hintájába,
Kettőt pedig *lógójába*.

...

(Albert Ernő – Faragó József: Háromszéki népballadák. Bukarest, 1973. 137, 142, 126)

Távolabbról kifejezéseink rokonságába vonhatók még a következő szólások: Fele sem okosság *lógón bortsátani* a kantár-szárt; Valakit kényére, szájára, *lógóra ereszteti* (SzD: MVir. 493, 491: NySz.); Ne *ereszd lógóra* a kantárszárat (Dugonits: Péld.: Margalits: Közm.). Ezek azt fejezik ki, hogy amint a laza, lógó kantárszárral általában nem lehet megfelelően irányítani, fékezni a lovat, úgy az embereket sem jó túlságosan szabadjára eresztetni.

Noha szótáraink nem jelzik, a *lógó(s) ló*, *lógóban lenni* stb. kifejezésekből a nyelv-érzék nyilvánvalóan elvonhatott egy *lóg* 'lógó(s) lóként üget; szabadabban, komolyabb munkavégzés és irányítás nélkül üget' igét. Szavunk A ló kérdez című versben ilyesmi jelentésben szerepel, s jól festi, amint ló és lovasa határozott irányítás és cél nélkül kocog tova.

Szinnyei József a *szélhámos* szóval kapcsolatban jegyzi meg, hogy annak eredeti értelme „szélsőhámos, szélső hámba fogott”, másképp 'lógós' (ló). Mivel pedig az ilyen ló szabadabban mozoghat, ficánkolhat, mint a rúd mellé fogott, a *szélhámos* szó – mint egy-két adat is igazolja – könnyen fölvehette a 'szeles, szeleburdi' jelentést (Nyr. 22: 278, vö. még MTsz.). A *lógós*-nak Szarvas Gábor is számol 'ficánkoló, szeleburdi, kacki' értelmével (Nyr. 22: 328). Bennünket ezekből a megállapításokból most főleg az érdekel, hogy a lógos ló természetesen inkább táncolhat, szabadabban mozoghat, ficánkolhat, mint a kocsiba fogott s azt húzó (és szoros kantárszáron tartott) társai. A *lóg*-nak így alkalmasint egy 'lógós lóként ficánkol, mozog' → 'ficánkol, szelesen mozog' értelme is kialakulhatott. A nagy Cethalhoz című Ady-versben éppen ebben a jelentésben szerepel. A költő arra kéri az őt hátán viselő nagy Cethalat, az Istent, hogy ne táncoljon, ne tréfáljon és lógjon, azaz ne ficánkoljon mindig. A fentiek Ady és a nyelvjárások kapcsolatához is adalékot nyújtanak (erre l. még pl.: Bakó Elemér: Ady és a népnyelv. MNy. 35: 39–40). Szóba jöhetne itt esetleg a *lóg* igének még egy másik, a 'függ, himbálózik' értelme (vö. TESz.) is, amely Adynak A nagy hinta-játék című versében is megvan:

Nagyot lökött rajta pár csalafinta
S messziről milyen pompás volna bámulni:
Nini, a hinta!
Hogy *lóg* az az öreg, sötét Föld,
Hinta, palinta. . . (id. kiad. 789)

Ez azonban kevésbé illik a szövegösszefüggésbe, többek közt azért, mert a 'himbálózik', itt a 'függ'-gel van kapcsolatban (vö. CzF., TESz.), s tartalmazza a felfüggesztettség, a rögzítettség mozzanatát.

A *lóg*-nak szintén van egy 'a munkáját nem (vagy csak kevésbé) végzi' jelentése, amelyben magam is sokszor hallottam. Szótáraink az igének és származékainak ehhez közel álló, ugyancsak meglevő jelentéseit sorolják föl, például: *lóg* II. (átv, biz, rendsz. rosszálló) 'Tétlenül lézeng, kötelességét kerüli'; II./3. 'Munkáját nem végezve, kötelességét mulasztva távol van valahonnan'; *lógó* II./3 (átv, biz, rosszálló) 'Tétlenül lézengő, vmely kötelezettség teljesítése, munka végzése alól kibújó, munkahelyéről, iskolájából hiányzó személy' stb. (ÉrtSz.); *lógás* biz, pejor 'Kötelességmulasztó tétlenkedés v. a munkahelyről való távolmaradás' stb. (ÉKsz., Vö. még CzF., MTsz., NySz.). E szavakat majd részben ezekből elvonva a *lóg* 'munkáját nem vagy csak kevésbé végzi' jelentését először általában a lógó(s) lóra érthették (amely nem vagy csak kevésbé húzta a terhet), s innen nyerte az emberrel kapcsolatos jelentését. Ismeretes, hogy a lótarás köréből igen sok szavunk és kifejezésünk vonódott el. O. Nagy Gábor a Magyar szólások és közmondásokban két-száz ilyen kifejezést sorol föl.

A *lóg*-nak 4. 1898: 'adós, tartozik valakinek'; 5. 1914: 'szökik'; 6. 1930: 'hiányzik, mulaszt' jelentéseiről a TESz. azt írja, hogy ezek az argóban alakultak ki, s mindegyik a 3. 1841: 'tétlenül időzik | ténfereg, csavarog'-ra vezethető vissza. Ez minden bizonnyal igaz, szerintünk azonban a 4–6. jelentésekre föltehetőleg szintén hatott, illetve hathatott a *lóg* 'lógós lóként viselkedik; (kötelességét mulasztva) nem vagy csak keveset dolgozik' értelme. Mint ahogy a 'tétlenül időzik, ténfereg, csavarog' jelentésre szintén, noha az utóbbi valóban levezethető az ige 1. 1585: 'inog, tántorog' értelméből is (vö. TESz.).

A fentiekhez kapcsolódó szemantikai párhuzamként a *szélhámos* szóra utalhatunk, amelynek történetéhez ugyancsak volna hozzáfűzni valónk. Ennek 'csaló' és 'szeleburdi' jelentését a SzófSz. és a TESz. azzal magyarázza, hogy a nyelvérzék a szóba a 'levegőmozgás' jelentésű *szél* főnevet értette bele, s így a 'szélhámos' (eredetileg 'szélső hámos ló') a *szeleburdi*, *széltoló* stb. rokonságába került. Erre van is két népnyelvi (Nyr. 11: 332; 21: 91) és két irodalmi (Kresznericstől, illetve a *szélhám* 'szélből való hám' szóra Faludtől: NU. 349: NySz.) adat. Simonyi (Nyr. 37: 414) és a TESz. szerint, az utóbbit idézve "a szó 'csaló' jelentésben ritka, s eredetileg nyelvjárási használatú volt. [1881-ben] Tóth Béla elevenítette föl a ném. *Schwindler* 'csaló, szélhámos' megfelelőjeként, a helytelennek tartott *szédelgő* helyébe." Úgy gondoljuk, noha a *szeles*, *széltoló* stb. hatása bizonnyal segíthette a 'szélső hámos' → 'csaló' és 'szeles' jelentésváltozást, nincs szükség arra, hogy ezt elsősorban az illető szócsalád befolyásának tulajdonítsuk. Tóth maga írja, hogy bár ő is a *szél* 'ventus' főnevet etimologizálta ki a szóból, azért kezdte a sajtó által rögtön fölkapott *szélhámos*-t használni, mert egy barátjától hallotta, hogy Erdélyben a 'Schwindler'-t így nevezik. Majd — igaz csak azután, hogy a szót ő már használta — egy kolozsvári szerző versében is olvasta (Nyr. 22: 421–2). Később a 'csaló' jelentésre még két népnyelvi példa szintén előkerült (Nyr. 25: 187), tehát ugyanannyi mint a 'szeleburdi'-ra. A TESz.-ban a melléknévi *szélhámos* 'csaló' első adatának hivatkozása (Nyr. 11: 185) pontatlan, ott a szót jelentés nélkül közlik, s éppen az értelme felől érdeklődnek. Megjegyezzük még, hogy Kresznerics a *szélhám* szót a *hám* alá is besorolta (Nagyszigethi: Nyr. 22: 374), s Szarvas szerint a *szélhámos*-nak a *szél* 'ventus'-nál való közlése valószínűleg Faludi használatán alapul, aki pedig stilisztikai okokból adhatta a *szélhám*-nak a 'szélből való hám' jelentést (Nyr. 22: 374).

A *szélhámoskodás* szóra a TESz. a NSz. alapján 1856/1894-es időjelzéssel Jókainak A régi jó táblabírák című regényéből, a nemzeti kiadásból hoz egy példát. Ez csak részben hiteles, ugyanis a szó az 1894-i kiadásban szerepel először. A kéziratban és az első megjelenéskor a megfelelő helyen ez áll: „Ez aprólékos filouteria (magyar nevét biz én nem tudom) nem volt Krénfy úr nyérére” (L. Jókai Mór összes művei. Regények 10. krit. kiad. Sajtó alá rend. Nacsády József. Bp., 1963. 329, vö. még 546).

A *szélhámos*, *lógós ló*, csikó magatartásából a *szélhámos* szónak mind a 'csaló', mind a 'szeles' jelentése jól levezethető. Mint láttuk, a szabályosan befogott lovak mellé kötött vagy fogott lovak, csikók az előbbieknél szabadabban mozoghatnak, ficánkolhatnak, azaz szelesebben viselkedhetnek (Szinyei: i. h.; Szarvas: Nyr. 22: 328). Tehervontásokor pedig annak nagy részét továbbra is a középen levő lovak húzták, „a *szélső hámosok*, a *szélhámosok* csak segítettek nekik, vagy csupán úgy tettek mintha ők is húznának, hiszen azért *szélhámosok*” (Murádin László: Szavak titka. Kolozsvár – Napoca, 1977. 107). A *szél* 'ventus' főnévnek és családjának szerintünk inkább a 'szélső hámos ló' → 'csaló', illetve 'szeleburdi' jelentésváltozás meggyökereztetésében és elterjesztésében volt szerepe. A *szélhámos*-nak különben már korán kialakult átvitt értelme, Páznány 'szélsőséges' jelentésben használja (l. NySz., TESz.).

A. Molnár Ferenc

Klepetus. Ismeretlen eredetűnek tartják; így a TESz. és az ISzKSz. A szó kétségtelenül latinosan végződik, ami (különösen régebbi) népies és/vagy tréfás szavainknál nem ritkaság és korántsem vall szükségyszerűen latin alapszóra. Mi lehet akkor az a *klepet*?

A németül is tudó magyar meglepődhet azon, hogy egy elég kézenfekvőnek látszó lehetőség, úgy látszik, elkerülte etimológusaink figyelmét. Van a németnek egy általánosan (Ausztriában ugyan kevésbé) elterjedt szava: *Kluft*, amelyet közbeszédi-bizalmas jellege ellenére is megtalálni a közhasználatú Duden, Brockhaus stb. kiadványokban, éppen homonima volta miatt, a köznyelvi másik *Kluft* 'hasadék' szótól való megkülönböztetés végett. Általában ruhát, öltözetet jelent, mégpedig különösen valami egyenruhát, egyforma öltözetet, esetleg ócska férfiruhát, iskolai viseletet, munkaköpenyt. Bonyos esetekben stílusosan is pontos megfelelője lehet a magyarnak. A két szó vázát alkotó *kl.p/f.t* azonossága mindenestre szembeötlő.

A német szótárak egyöntetűen a tolvajnyelvből, s azon belül a héberből, ill. jiddisből eredeztetik. Hogy pontosan mely szóból, arra vonatkozólag megoszlanak a vélemények. A mi szempontunkból azonban a döntő az, hogy a legrégebb (XVI. sz.) *rotwelsch* alakja *claffot* és *klabot*.

Alighanem a közép-európai (egyben középkori) tolvajnyelv révén lettünk e ruhánemű orgazdái.

Skripecz Sándor

„Öt pintes szőlő”. Hajdani mértékegységeinkről való ismereteink korántsem mondhatók teljesnek, Feltárásuk sem kecsegtet mindig gyors eredménnyel, különösen ha a feltárás lehetőségeit nézzük. Mértékegységeink ugyanis a múltban nemcsak a mérés tárgya szerint lehettek nagyon is különbözők, hanem tájilag is erősen megoszlottak, sőt a táji tagolódást méginkább bonyolította a mértékegységekben időközben bekövetkezett történeti változás vagy éppen keveredés. Sok olyan mértékegységről szinte semmi hírünk sincs, amely egy-egy helyen vagy vidéken hosszú ideig egy adott tárgykörben mércéül szolgált. Ma pedig, amikorra mérésünk egységesült, és a régi mércék emléke is elhomályosult, jószerével nem is tudjuk, hogy adott esetben mi is szolgált a hajdani mérések alapjául.

Régtől ismert, hogy azonos minőségeket hasonló módon szoktak mérni. Így például a hosszúságot gyakran mérték az emberi testből kölcsönvett mértékekkel: *láb*-bal, *arasz*-szal, vagy éppen *lépés*-sel. Szemes terméket pedig valamely állandó edénnyel, például *zsák*-kal, *véká*-val. De éppen a gabonánál — mint ismeretes — a *véka* lehetett területi mérték is, ha például egy meghatározott területre vetni való gabonával számoltak.

Más szemléletet fejezett ki az a mérték, amely egy területet az egy nap alatt elvégezhető munka alapján osztotta bizonyos egységekre. Ennek megfelelően beszélhetünk pl. „két ekés föld”-ről, „három kaszás rét”-ről vagy „egy kapás szőlő”-ről. Régi végrendeletekben, vallomásokban számtalanszor akadhatunk szőlőterületek olyan meghatározására, mint amit a Sopron megyei Szentmiklóson Gorsa György javainak 1734-i összeírásánál is találhatunk: „Vagyon *négy Kapásra* az Sz. Miklósy Uy hegzen Szőleje, mellyet vett maga 15 frt” (OL. Széchenyi cs. lt. 446/X/10/5). De a Borsod megyei Szirma-Besenyőn is 1769-ben Úveges János ekként határozott meg egy szőlőföldet: „... azon Szőlő [melyről ti. az előbbieken szó esett] mint egy *nyolcz ember kapás* lehetett” (OL. Keg. cs. lt. 26/III/38/50).

De valójában ezt a meghatározást mint alapot gyaníthatjuk azon szőlőterület-meghatározásokban is, melyekben egy-egy nagyobb egységet elválasztó *út*, *köz*, *szakasz*, vagy *csatorna* szerepel. Ezen elválasztó vonalak mögött ugyanis rendszerint a fenti

módon meghatározott egységek, ill. azok többszörösei helyezkedtek el. 1738-ban a Zala megyei Boldogasszonyfán pl. Fa Nagy József a következôképpen hagyatkozott: feleségének — mint rendelkezett — „... az én három köz szőlôm közül, az mellyiket szereti, egy köz szőlôt ...” hagyott (OL. Széchenyi cs. lt. 192/III/4/C). 1801-ben pedig a Pest megyei Pándon Mohácsi István egyik fiának adott „... a Szôlejéből 7. utat a' Rostás oldalon” (OL. Szilassy cs. lt. 2 cs/3).

Mindezekkel szögesen ellentétben levőnek látszik az a területmeghatározás, amit egyes Sopron megyei helyiségekben a XVIII. sz. első felében találhatunk. Itt ugyanis a szőlőterületeket a következôképpen jelölték: „két pintes szőlő”, „három és fél pintes szőlő” stb. Látszólag tehát itt is az űrmértéket vetítették a területre, és ebben hasonlóknak tűnik a szemes gabonával bevetett területek méréséhez.

De mielőtt e mérismódot tovább vizsgálánk, érdemes pár példát is idézni, miként is alkalmazták a fenti mértéket a szerződések szerint.

Az egyik korai, 1742. júl. 8-án Nagycenken kiállított szerződésben olvasható pl., hogy Márka Ferenc özvegyének „Az minémű 5. *Pintes Szôleje* volt ezen S. F. Vidéki Dominiumhoz tartozandó Nagy Czenki Aggh Hegyben ... , azon 5. *Pintes szőlőt* a' megh irtt onusokkal és praestatiokkal adta s transferalta eörökössen ... Mácer Antalnak ...” (OL. Széchenyi cs. lt., 383/X/2/5).

Egy másik, 1745. febr. 14-én Kiscenken kötött szerződés szerint pedig „Néhai Németh Györgynek az Nagy Czenki Agh Hegyben a' minémű 4 *Pintbül áló Szölleje* volt, Filác Pál és Molnár Ferencz Szomszédtságában, azon Szöllőt Legalta Testamentaliter Hajder Antalnak, Fellesighinek Udvari Pannának ...”

De érdemes talán egy szerződést egészben is közölnünk, amelyben az eladás—vétel körülményeire is bő adatokat kaphatunk, amelyek a fenti kifejezés háttérül is szolgálhatnak.

„Anno 1744. die. 15. Juny, Itten az Kis Czenkj Kastélban megh Jelenvén Hegykön ezen Nemes Sopron Vármegyey faluban lakozó Lukavics Jakab Felleséghe Szalaj Őrse a' Szokott Terheknek maghára és mint két ágon lévő maradikira lett föll válollásával, a' minémű *Két Pintes Szölleje* volt ezen Sárvárj Fölső Vidékj Dominiumhoz Tartozandó Hideghségj Hegyen, öreg Bóden, Hegykűj Horváth György és Szinger Gergöly Szomszédságában, s' azonban azon megh irt Szöllötül ez Ideigh is az M. Sárváry Fölső Vidiki Dominiumnak Esztendónkint a' Szokott Hegyvámott s Désmáth adott és Füzetett azon *két Pintes Szöllöt* a' megh irt onusokkal és Praestatiokkal adta és Transferalta Eörökössen, és megh mássolthatatlanul Hegykűj Drábaiz Simeonnak, Felleségének Lutionak, és mint két ághon lévő maradikinak Nyolez Rhénessi Forintokban Id est frt 8. minden Forintját husz Garasban Számlálván, nem Tartván se maghának se Podigh kiknek Terheket föll válalta, az megh irtt eladó fél seminémű Jussát fönt, és az Törvényes megh oltalmazást is Törvényeink Értelme Szerint maghára Föll vóvén, az megh irt névő Fél azért a Szokott Hegyvámot Esztendónkint akár terem akár sem, Tartozik megh adnj, Szöllő vesztesség alatt. A Dominális Jurisdiction mind azon által ezen vásárlás Alkalmatosságával is Helyben Hagyatottván ezen ely adás absque ulo Dominy Praejudicio lett megh Actum utt Supra” (OL. Széchenyi cs. lt. 383/X/2/5).

A szövegekben mindenekelőtt az tűnhet fel, hogy viszonylag kis mennyiségű borról esett szó, és a velük jelölt földterület értéke, illetve forintban kifejezett ára igen magas, aránytalanul magasabb, mint amit egyéb adatok ismeretében várhatnánk.

További adataink rá is világítanak, hogy a fentiekben korántsem a teljes termésről eshetett szó, hanem annak kisebb, töredékes részéről, mindenestre olyan nagy pontossággal mért és hivatalosan is számon tartott mennyiségről, amely alapjául szolgálhatott általában is a bort termő terület nagyságának meghatározására. Az 1743. jan. 15-én Nagycenken kötött szerződésben ugyanis, amely szerint tulajdonosa a szőlőjét Horváth

Istvánnak adta el, a következő olvasható: „Az minémű *három Pintes és másfél mésszölös Szőleje* volt ezen Sárvári Fölső Vidéki Dominiumhoz tartozandó megh irtt Nagy Czenki falunak határában, úgy mint Közép Hegyben . . . s' azomban azon Szőlőtül ez ideigh is az Szokott Dézmán kívül *3 pint 1 ½ Mésszöl Hegyvámot* adott és füzetett . . .” (Uo.)

De a Hidegségen 1743. júl. 17-én kötött szerződésben is a következő félreérthetetlen módon fogalmazták meg a szőlőterület nagyságát: „a' minémű egy *NyolczPintes Hegyvám allá vetettet Szőlő* volt, ezen Sárvári Fölső Vidéki Dominiumhoz tartozandó Meghirtt Hidegséghe határban, Torony Hegyen . . . azon *Nyolcz Pintes Széllőt* a' megh irt onusokkal és Praestatiokkal adta és Transferalta örökössen . . .” a tulajdonos Cziráky József özvegyének. (Uo.)

A szőlőterület nagyságát tehát a fizetett dézsma nagyságával határozták meg. Ez a területmeghatározás kétségkívül igen szokatlan; más terményeknél talán nehéz is lenne megvalósítani. A jelen esetben is minden valószínűség szerint a dézsma közvetlenül a földterülettel, nem a termés mennyiségével függött össze, és így a dézsma összege azonos földterület esetén állandó lehetett. Ez a tény különben, ha kismértékben is, de jobb termés elérésére is ösztökélhette a tulajdonosokat.

Takács Lajos

O. Nagy Gábor—Ruzsiczky Éva: Magyar Szinonimaszótár

Akadémiai Kiadó. Budapest, 1978. 593 lap

A régóta várt és sürgött Magyar Szinonimaszótárról már megjelenésével egyidejűleg napvilágot láttak az első ismertetések a sajtóban (pl. B. Lőrinczy Éváé az *Élet és Irodalom* 1978. máj. 27-i, Ruffy Péteré a *Magyar Nemzet* 1978. máj. 28-i számában). Mire a szakfolyóirat recenziója is „elhagyja a sajtót” (ezt a szinonimát találtam még *megjelenik* alatt), már minden érdeklődő beszerezte és megismerte a kötetet. Feladatunk tehát nem az, hogy ismertessük a művet, hanem hogy megpróbáljuk értékelni tudományos jelentőségét.

A SzinSz. abba a szótárcsaládba tartozik, amely a hétkötetes *Értelmező Szótár*on alapul; tipográfiai kiállításában, a nyomdai jelek használatában legközelebbi rokona az *Értelmező Kéziszótár*. A rokon szótáraktól eltérően azonban nem kollektív, hanem egyéni munkával készült. O. Nagy Gábortól származik a szótár terve, elméleti alapvetése, az elvi és szerkesztési kérdések tisztázása, a munkálatok megindítása és az anyag jelentős részének a kidolgozása. Segítőtársa az anyaggyűjtésben és rendezésben, a technikai jellegű munkákban az 1966-ban elhunyt Szabolcsi Lajosné, majd Kováts Gyuláné volt. Az eredeti terv megvalósításának nehézségei miatt később O. Nagy Gábor újabb, kisszótári tervet készített, s az ennek alapján 1970 óta folyó munkák közben érte 1973-ban a váratlan, tragikus halál. A szótár szerkesztését Ruzsiczky Éva vette át. Az ő érdeme nemcsak annyi, hogy befejezte a munkát — bár, ha meggondoljuk, hogy hány tudományos munka maradt torzó nemcsak halott, hanem élő szerzők után is, ez sem csekélység —, hanem tőle származik a szótár végleges terjedelmének, szóanyagának a kialakítása, a kézirat egységesítése és a használatot megkönnyítő szómutató összeállítása is.

A szinonimaszótár elméleti kérdéseivel O. Nagy Gábor több cikkben foglalkozott (MNy. 60: 16–31, 61: 312–322; Szótártani tanulmányok [szerk. Országh László, 1966.] 99–121; ActaLingu. 16: 29–42; Nyr. 94: 1–15). Mindenekelőtt állást kellett foglalnia a szinonímia elvi kérdésében, amelyet — mint Ruzsiczky Éva a SzinSz. bevezetőjében rámutat — az újabb jelentéstani kutatások sem tisztáztak végérvényesen. O. Nagy Gábor a szinonímia lényegét a behelyettesíthetőségben, a felcserélhetőségben látja (vö. S. Ullmann: *The Principles of Semantics* 1957. 55. 103). Gyakorlati szempontból kétségtávolan ez a legcélszerűbb álláspont — márpedig a szinonimaszótár elsősorban gyakorlati célú, használóját mindenekelőtt az érdekli, hogy egy adott szövegösszefüggés adott lexémáját szükség esetén mivel helyettesítheti, s csak ezután kíváncsi arra, hogy egy bizonyos fogalomnak milyen nyelvi megfelelői lehetnek. De elméletileg sincs jobb megoldás, hiszen a szinonímia megközelítése a fogalom felől nagyon is bizonytalan, a fogalmak tartalmi elemzése és egymáshoz való viszonyítása gyakran meghaladja a nyelvészet illetékességét. A biológia különbséget tesz *tövis* és *tüske* között, de közönséges nyelvi szituációkban a két lexéma funkciója ugyanaz; másrészt bármilyen közeli rokon a *gyűr* meg a *dagaszt* ige

fogalmi tartalma, nem helyettesíthetik egymást a szokásos tárgy („tészta”, illetőleg „kenyeret”) mellett.

Ami a szinonimaszótár szerkesztési elveit illeti, viszonylag könnyű volt a döntés az ábécérendes szótár javára a fogalomköri csoportosítással szemben, amelyet többek között az egyetlen számba vehető magyar előzmény, Póra Ferenc 1907-ben megjelent munkája képvisel. Nemcsak a könnyebb kezelhetőség gyakorlati érve szolt a betűrendes forma mellett, hanem az is, hogy ebben helyet kaphatnak fogalomkörbe nem sorolható szók, például formaszók is. Az ismert külföldi szinonimaszótárak egy része (pl. G. E. Christ, J. Devlin, K. A. Dostal, N. Levis munkája) a szinonimákat pusztán felsorolja, anélkül, hogy a köztük levő árnyalati, nyelvhasználati különbségekre rámutatna; ezeknél mind elméleti, mind gyakorlati szempontból többet érnek az úgynevezett diszkriminatív szótárak (mint a R. Bailly, Webster, Kljujeva, Duden-félék), amelyek értelmezéseket is közölnek. O. Nagy Gábor véleménye szerint a szinonimaszótárnak nem feladata az értelmezés, a szótár használójának fogalmazás vagy szövegjavítás közben amúgy sincs ideje, hogy hosszadalmas szótári fejtegetéseket olvasson (vö. Nyr. 94: 6); rövid, tömör utalások az egyes szinonimák használati körére, jelentésárnyalatára, nyelvtani-szintaktikai kötöttségére, stílusértékére éppúgy megfelelnek a célnak. Nem szabad viszont megfeledkezni a szavak poliszemiájáról; ezt sok külföldi szótár figyelmen kívül hagyja, s a címszónak csak alapjelentéséhez közöl szinonimákat. A jelentésmegkülönböztetés eszköze példamondat is lehet.

Hogyan sikerült megvalósítani a Magyar Szinonimaszótár kitűzött célját? Az eredetileg tervezett 30–35 000 címszós, 60–100 000 feldolgozott szinonimát tartalmazó szótár helyett a kisszótári terv kb. 10 000 címszóval számolt. A megvalósult szótár végül is nagyobb, gazdagabb lett ennél a kényszerű minimumnál: kéziszótár jellegű, kb. 12 500 címszó mellett mintegy 30 000 lexikai egységet tartalmaz. A terjedelemsökkentésnek kitűnő eszköze lett az utaló nyilak rendszere, amelynek segítségével sok ismétlődést ki lehetett küszöbölni. A szómutató feltünteteti azokat a lexémákat, amelyek a szócikkekben szerepelnek, de nem címszók.

Ha összehasonlítjuk a MNy. 60: 26–31. és a Nyr. 94: 11–15. lapján közölt, még a maximális terv alapján kidolgozott mintaszócikkeket a megjelent szótár megfelelő szócikkeivel, nem tapasztalunk lényegbevágó eltéréseket. A 91 címszó közül csak 9 maradt ki végleg a szótárból, további 16 nem címszóként szerepel. A szócikkek anyaga, terjedelme a legtöbb esetben természetesen csökkent, de a csökkenés gyakran csak látszólagos, mert az utaló nyilak mentén haladva megtaláljuk azokat a szinonimákat is, amelyek a mintaszócikkekben megvoltak. A *barátságos* mintaszócikkben (MNy. 60: 28) található 19 szinonima közül csak 6-ot látunk viszont a SzinSz. szócikkében, de a *szívélyes* elvezet a *szíves*-hez, *bensőséges*-hez, *kordialis*-hoz, *meleg*-hez, a *bensőséges* a *bizalmas*-hoz, a *bizalmas* az *őszinté*-hez, a *szíves* a *szolgálatkész*-hez, emez a *segítőkész*-hez, *lakályos* alatt megvan az *otthonos* és az *otthonias*, még többletet is találunk a mintaszócikkhez képest: *barátkozós* és *kellemes*. Más szócikkek is gyarapodtak a mutatványok közzététele óta, pl. a *baba* a *csinibabá*-val, *cicababá*-val és a *zsúp*-pal, a *banda* a *hordá*-val és a *bűnszövetkezet*-tel; az *áll* főnév a mutatványban csak az *~ig* kifejezésben szerepelt, most van az alapalaknak is szinonimája (*alsó állkapocs*) és további frazeológiai egységek kerültek a szócikkbe (*leszik az ~a*, *felkötik az ~át*). A szótár frazeológiai anyagának gazdagsága különösen szembeeszik az olyan tág jelentésű vagy szemantikailag „üres” címszóknál, mint *nagy* (*~szál*, *~néha*, *~hangon*, *~okat mond*, *~ra becsült*, *~ra van vkivel*, *vmivel*, *~ra tart vkit*, *vmít*, *~ra törő*, *~ot néz*), *vesz* (*őrizetbe ~*, *vmibe ~i magát*, *magába ~ vmít*, *semmibe ~*, *magára ~*) és hasonlók. Gazdagodást jelent a mintaszócikkekhez képest a címszó alakváltozatának feltüntetése (pl. *alszik* mellett *aluszik*, *kölyök* mellett *kölök*); a nagyobb

eltérést mutató alakváltozatok a szinonimák között kaptak helyet, pl. *kokas* a *kakas*, *szurdék* a *szurdok* mellett.

A szócikkek szerkezetét felépítése megfelel az eredeti elgondolásnak; pusztán technikai egyszerűsítés, hogy a címszó jelentéseit nem számjegyek, hanem virgulák különítik el egymástól, s hogy az ÉrtSz.-ből átvett szaknyelvi minősítéseket (pl. *Műv*, *Csill*, *Kat*) egységesen a „szakny” stílusminősítés pótolja. A SzinSz. legnagyobb értéke a stílusminősítések gazdagsága, árnyalatossága, különösen pedig az egyes jelentések, jelentésárnyalatok és használati körök megkülönböztetése a csúcsos zárójelbe tett tövid, találó, nemegyszer szinte bravúrosan tömörítő utalások segítségével. Olyan finom árnyalatokig képes elmenni, hogy pl. a *banya* szócikkben különbséget tesz a <nem feltétlenül gonosz, de ellenszenves>, a <nem feltétlenül gonosz, de csúnya, házsártos>, a <nem feltétlenül vén, de gonosz> lényekre vonatkozó használat között, feltüntetve még a <ha házsártos is> jelentéstoppletet, a <népmesében> megszorítást, a „gúny”, „pejor”, „biz” stílusminősítést is.

Az egyetlen lényeges eltérés az eredeti tervtől — s ezzel bizony nehéz egyetérteni —, hogy elmaradtak a nyelvhelyességi kifogást jelző csillagok. Lehet, hogy az ÉrtSz. csillaghasználatára mai szemmel nézve már korszerűtlen, túl szigorú, talán nem is elég következetes (pl. a *renomé* „csillagos”, a *presztizs* nem az, vö. MNy. 60: 29). Véleményem szerint azonban a szinonimaszótárnak elsőrendű feladata, hogy amikor felkínálja a rokon értelmű szók és kifejezések választékát, egyúttal felhívja a figyelmet arra is, hogy ennek vagy amannak a használatát nyelvhelyességi szempontból nem ajánlja. A „vulg”, „argó”, „pongyola” stílusminősítések csak részben felelnek meg ennek a célnak, hiszen nyelvhelyességileg kifogástalan szavak is kaphatnak ilyen minősítést. A mintaszócikkekben megcsillagozott szavak közül azonban néhánynak olyan jelzése van, amely egyáltalán nem pótolhatja a nyelvhelyességi figyelmeztetést: „vál” (pl. *arrogáns*, l. *pökhendí*), „biz” (pl. *smucig*, l. *fösvény*), „pejor” (pl. *beképzelt*, l. *öntelt*).

A lexémák fölcserélhetőségének alapelve mellett a SzinSz. a fogalmak rokonságának hagyományos szempontját is figyelembe vette. A tágabb jelentéskörű, magasabb fogalmi kategóriának megfelelő címszók mellett ezért olykor a fogalmat szűkítő, differenciáló kifejezéseket is találunk (pl. a *juh* szócikkben: *kos*, *ürü*, *bárány*, *toklyó*, *canga*; *zöld* alatt *fűzöld*, *levélzöld*, *mélyzöld*, *smaragdzöld*, *haragoszöld*, *méregzöld*, *palackzöld*, *üvegzöld* stb.). A fogalmi rokonságból való kiindulás azonban veszélyekkel jár, amelyeket a SzinSz. nem tudott mindig kikerülni. A „szűkebb értelmű”-nek jelzett szinonimák néha a jelentéskülönbségre való rámutatás nélkül, egy szinonimasorba kerültek, mintha egymásnak is szinonimái, egymással is felcserélhetők volnának, pl. *barack* alatt *kajszibarack*, *őszibarack*; *réz* alatt *vörösréz*, *sárgarézt*. Az is előfordul, hogy a címszó a szinonimájaként feltüntetett szóval a kétségtelen fogalmi rokonság ellenére sem cserélhető fel, pl. *bársony* a *plüss*-sel és a *velúr*-ral, *halász* a *horgász*-szal, *párduc* a *jagvár*-ral. A legnagyobb probléma azonban az, hogy meddig lehet elmenni a fölérendelt és alárendelt fogalmat (genust és speciést) jelölő szavak szinonimaként való kezelésében. A SzinSz. megoldásait sokszor esetlegesnek, következetlennek találom. Pl. a *pásztor* szócikke feltünteti a *juhász*-t, a *disznópásztor*-t és a *tehénpásztor*-t, de a *csikós*-t nem; *katona* vagy *orvos* címszó alatt pedig egyáltalán nincs efféle „szakosítás” (baka, huszár — sebész, belgyógyász stb.) Aligha kívánhatjuk, hogy a *sütemény* szócikke felsorolja egy szakácskönyv tartalomjegyzékét az almáspitétől a zserbószeletig, ám *szeszes ital* alatt találunk egy speciést, a *pálinkát*-t, míg a *bor*, a *sör* hiányzik. A *vadászik* ige szócikke a tevékenység eszköze és tárgya szerint differenciál: *agarászik*, *solymászik*, *(vad)kacsázik*, *nyúlászik*, de *kártyázik* alatt nincs *bridzsel*, *ultizik*, *kanasztázik* stb. Még sok ilyen hézagosságot, egyenetlenséget sorolhatnánk föl; ezeket bizonyára sikerült volna kiküszöbölni, ha a szótár szerencsésebb csillagzat alatt készül, ha a nagy felkészültségű, odaadóan munkálkodó szerkesztők zavartalanul dolgozhatnak.

A SzinSz. megjelenését már-már irreálisan felfokozott várakozás előzte meg, főleg a szűkebb szakmán kívüli tollforgatók, írók, újságírók, kritikusok körében. Ezt a várakozást nem mindenben elégíti ki: a használó a kényszerűen szűkre szabott anyagban néha még azt is hiába keresi, amit maga is tud. Rá kell mutatni a szótár fogyatékságaira már csak azért is, nehogy egyesek azt képzeljék, hogy ami nincs benne, azt nem is lehet használni. de főleg azért, hogy az eljövendő újabb kiadás „javított és bővített” legyen — bízzunk benne, hogy a kiadó előbb-utóbb újra felfedezi ezt az elfeledett fogalmat. Apróbb szeplőkre, sajtóhibákra, a szómutató hiányosságaira szórszálhasogatás volna kitérni, de arra talán nem, hogy a szótár helyesírása néhol eltér a hivatalos szabályzattól (pl. *igazhívó*, *szolid*, *vörösbőr*); akadémiai kiadványról lévén szó, az ilyen eltérések megzavarhatják a használót.

De minden kifogás háttérbe szorul a mögött a tény mögött, hogy végre van szinonimaszótárunk, amely korszerű tudományos elveken alapul, feldolgozásának színvonalát tekintve méltán állítható a legjobb külföldi művekkel egy sorba, a példaszerűen gondos szerkesztés eredményeképpen jól áttekinthető, könnyen kezelhető, nélkülözhetetlen segédeszköze az igényes fogalmazásnak, a nyelvi művelődésnek éppúgy, mint a szókészletteni, jelentéstani és stilisztikai kutatásoknak.

J. Soltész Katalin

W. Bíró Ágnes—Grétsy László—Kemény Gábor: Hivatalos nyelvünk kézikönyve

Budapest, 1978. 346 lap

Az év elején jelent meg a Pénzügyminisztérium Államigazgatási Szervezési Intézetének gondozásában a nagysikerű „Hivatalos nyelvünk kézikönyvé”-nek immáron második, átdolgozott kiadása. A könyvet Grétsy László szerkesztette, célját dr. Villányi Miklós pénzügyminiszterhelyettesnek az „olvasóinkhoz” intézett (és az első kiadáshoz képest üdítően leegyszerűsített, „hivataliatlanított” nyelvezetű) kis előszava így határozza meg: „A bonyolult vagy túlzottan szakmai nyelven írt hivatalos szöveg félreérthető, így erkölcsi és anyagi veszteséget, többletmunkát okoz. Ezért egyszerűbb, közhírhetőbb nyelven kell — különösen az állampolgárokkal — érintkezni.” E cél érdekében nyújtott a kiadó intézet szellemi és anyagi segítséget, hogy a könyv első kiadása viszonylag rövid idő alatt elkészülhessen és jórészt díjtalanul eljusson azokhoz, „akiknek elsősorban szánták: a minisztériumok és a tanácsok munkatársaihoz” — ahogy azt az ajánló sorok mondják. A könyv tartalmának átlapozása során azonban egyre jobban elhatalmasodik az olvasóban az az érzés, hogy annak írói és szerkesztői — tudatosan, vagy nyelvművelői ösztöneiktől indítva öntudatlanul — lényegesen szélesebb körre vetették ki hálójukat, mint a szoros értelemben vett hivatali nyelv, a minisztériumok, az igazságügyi szolgáltatás vagy az államigazgatás nyelve.

Lőrincze Lajos gondolatébresztő bevezetője már jelzi is, többről van itt szó mint a Hivatal, a Hatalom nyelvhasználatáról, nála a hivatalos nyelv: „a rossz értelemben vett hivatalos, a feleslegesen hivataloskodó, az élet nyelvétől eltávolodott stílust, írás- és beszédmódot jelent. Szokatlan szavak, szókapcsolatok használatát, zsúfolt, áttekinthetetlen, homályos, nehézkes mondatokat . . . fontoskodó, cikornyás . . . elcsépelet formulákból álló fogalmazást”. Én talán úgy mondanám: a köznapi, a családon belül és a szabad időben, vagy a nem hivatalos munkahelyi érintkezésben használt nyelvtől eltávolodott nyelvezetről van itt szó, mert sajnos magát az életet, annak nagy részét, akár a munkahelyen, a közélet fórumain, a tájékoztató eszközökben, a mozgalmi és politikai

életben, a jogalkalmazás területén, napjainkban ez a rossz értelemben vett hivataloskodó közlésmód árasztotta el szóban és írásban egyaránt. Függetlenül attól, hogy „hivatalról”, vagy nem hivatalról van-e szó. A könyv címlapját „díszítő” jelentés- vagy beszámoló-részlet bárhol szerepelhet, hivatalban, vállalatnál, üzemben, térszben, politikai-mozgalmi szerveknél, fegyveres testületeknél, vagy akár tudományos intézetnél. Sajnos szocialista fejlődésünk egyik gyermekbetegsége volt az, hogy nem a hivatalok nyelvhasználata alakult át köznapivá, életszerűbbé, hanem a vállalatok, a kereskedelem és a szolgáltatások, a vendéglátóipar stb. váltak szellemükben gyakran „hivatalá” és vették át — szóban és írásban — a körülményes, sőt rideg és személytelen nyelvezetet. Még a „maszek” is gyakran „hivatalos órát” vagy „félfogadást” tart, holott — amint arra az állami vállatról, majd a kereskedelemről szóló legújabb törvényeink országgyűlési vitájában a miniszterek előadói beszédükben helyesen rámutattak, a vállalatnak, a kereskedelemnek elsősorban nem ügyfelei, hanem *üzletfelei, vevői* vannak! Így a hivatalos „irály” mintegy kikúszott a hivatalból az utcára, be az üzletekbe, vendéglőkbe, üzemekbe, és vele együtt a cirkalmas, bonyolult, gyakran bántó hangnemű fogalmazásmód is. Így olvashatjuk felvonóinkon a különös felíratot: „Utasítás kijelölt utasok által vezethető, belső nyomógombos és kulcsos hívóvezérlésű felvonó használatához”. Így váltak papírizúvú, laposan elcsépeltté, szólamyszerűvé a vállalati értekezletek, jelentések, így felejt el hétköznapi nyelvét a riporter mikrofonja elé idézett interjú alanya, amikor magára ölti hivatalos arcát, átvált „szolgálati nyelvre”, legyen akár vezérigazgató, főosztályvezető, nőfelelős, rendőrszt vagy öntödei szakmunkás.

Erre éreztek rá a könyv szerzői akkor, amikor megragadták a kitűnő alkalmat arra, hogy a hivatalos nyelv ürügyén elmondhassák mindazt, ami a nyelvművelői lelkületüket nyomta közéletünk egészének, sőt tudományos és műszaki nyelvhasználatunk minden területén. Ahogy vannak divatszavak, divatfordulatok — amint arra a könyv is utal — úgy vannak divatbűnbakok is, ilyen ma itt és másutt is a jogi és hivatali nyelv. Mi jogászok is bevallhatjuk — nem alaptalanul, hiszen a Hivatal mintegy bacillusgazdaként terjesztette a nyelvi fertőzést. Sajnos még ma is gyakran terjeszti, mert bár sikerült az általános érvényű jogszabályok nyelvét emberközelié tenni, még sok baj van a jogalkalmazás nyelvezetével, a bírósági határozatok, az államigazgatási iratok, ügyvédi beadványok mondat szerkesztésével, hangjával. Hivatásomnál fogva évente sok száz ilyen iratot kell figyelmesen elolvasnom és bizony bőségesen kiegészíthetném a könyv gazdag példatárát a gyűjtött stílusvirágok csokraival. Persze — mondhatná valaki — a szoros értelemben vett jogi és hivatali nyelvnek ugyanúgy megvan a maga megszabott terminológiája és jellegzetes kifejezésmódja, mint bármely más szakterületnek, annak használatára ugyanúgy jogosult, mint ahogy a kémikus, a gépész, az orvos vagy mezőgazda használhatja a maga szaknyelvét. Ez így igaz — részben. Ezt Lőrincze Lajos előszava éppen úgy elismeri, mint a könyv elvi vonatkozású szócikkei (hivatalos stílus, jogi nyelv stb.). De egyet nem szabad elfelednünk: a jogszabály és a hivatalos intézkedés legtöbbször az állampolgárok széles körének (néha egészének), vagy az egyénileg érintett állampolgároknak, nem pedig jogi képzettségű szakembereknek szól! Maradjon hát bűnbak a jogélet és a hivatalok nyelve, még ha a könyv példáinak jelentős része a gazdasági, kereskedelmi, sőt műszaki életből származik is.

De vajh sikerül-e a vétkekkel terhelt bak pusztába üzetésével kivetni minden bűnt, melyet társadalomunk egésze szóban és írásban nap mint nap elkövet anyanyelvünk ellen? Ki tudja. A szerzők mindenesetre mindent megtettek a kiűzés érdekében, könyvük szinte minden nyelvhelyességi és stílári kérdés felöllel, ami a közéleti nyelvhasználatban előfordulhat. A mintegy ezer címszó egyformán foglalkozik nyelvtani, szóhasználati, mondat szerkesztési kérdésekkel, de egyéb igen hasznos témákkal is, mint pl. az intézménynevekkel, a névhasználattal általában, az idegen szavak és a szaknyelvek

igen aktuális és sokat vitatott kérdésével, ország- és városnevek írásával, nyelvészeti kérdésekkel (pl. szóalkotás, nyelvszokás, nyelvi norma) sőt még levelezési formulákkal is. A gazdag anyagnak akár csak súlypontoszerű felsorolása is szinte lehetetlen. És ami a legfontosabb: nemcsak kipellengérez, de tanácsot, útbaigazítást is nyújt.

A szoros értelemben vett jogi-hivatali nyelvhasználatot több szempontból lehet megítélni és vizsgálni: a szakszerűség, a nyelvhelyesség, a közérthetőség és az emberségesség oldaláról. E vizsgálat, bírálat — Arany Jánostól és Szarvas Gábortól kezdve napjainkig — főleg a nyelvhelyességi és a közérthetőségi aspektust célozta meg. Érthető ez, hiszen a bírálók nézőpontja elsősorban a nyelvészé, esetleg állampolgárként a jogkövetőé. A szakszerűség szempontja, az, hogy a jogszabály a jogalkalmazónak is, sőt gyakran a jogalkalmazók igen szűk körének szól (szakigazgatás, úrutasítások stb.), számukra elhanyagolhatónak tűnt. Legkevesebbet pedig a hivatalos nyelvi közlés hangulati, hangnembeli, emberi tartalmáról beszéltek. Annál öröndetesebb, hogy a Hivatalos nyelvünk kézikönyve erre, a szocialista társadalomban nagyfontosságú kérdésre is kitér (szóhangulat, jogi nyelv, hivatalos iratok szerkesztése). *C'est le ton qui fait la musique* — tartja a francia mondás, a hangnem adja a zene lényegét. Hiába kifogástalan nyelvhelyességi és közérthető, pontos és szakszerű a hivatalos közlés — legyen az akár szóbeli, akár írásbeli — ha annak hangja parancsoló, rideg, fenyegető, udvariatlan. Sajnos ezen a téren még hordozzuk a múlt rossz örökségét, hivatalos (és „hivataloskodó”) nyelvünk gyakran még inkább mintha az egykori alattvalót látnák a címzettben, az ügyfélben, de néha még az üzletfélben, vevőben is, mint az egyenrangú, sőt legfőbb szuverénként az intézmények fölött álló polgárt. Parancsol, utasít, tilt, fenyeget akkor is, ha szükségtelen, de ritkán kér, tanácsol vagy igazít útba. Egy külföldi szemével nézve a *tilos* szó talán egyike a leggyakrabban előforduló magyar szavaknak. Szerencsére az utóbbi időben már fokozatos a javulás ezen a téren is. Így is kell lennie, hiszen a formának a nyelvi kommunikációban is tükröznie kell a megváltozott tartalmat! E fontos szempont megemlítésével a könyv kerekké tette azt az elvi megalapozottságot, amely a címszavak feldolgozásának minden sorából is kicsendül: a nyelv, a nyelvhasználat elsősorban társadalmi jelenség, társadalmi funkciót tölt be, a helyes, megfelelő nyelvhasználat össztársadalmi érdek, a társadalmi együttélés egyik biztosítéka.

Az új, átdolgozott kiadás több helyen pontosított, egyes szócikkeket jótékonyan megrövidített, elhagyván az értekezésszerű, nem a könyv céljához tartozó hosszadalmas magyarázatokat, más szócikkeket kibővített, kiegészített. Igen öröndetes kiegészítés az új kiadáshoz készített tartalom és szómutató, amely nagymértékben megkönnyítette az eligazodást a sokszáz szócikk között, mert nemcsak tartalomjegyzék-szerű összeállítást tartalmaz, hanem nyelvtani fogalomköröket, hiba- és jelenségtípusokat ad meg.

Azt természetesen nem várhatjuk el a könyvtől, hogy témáját megfelelő elemzéssel és differenciálással körülhatárolja, hiszen célkitűzése nem tudományos. De talán nem ártott volna a jogi, a hivatalos-szolgálati, a közéleti-politikai, gazdasági-kereskedelmi és a pusztán csak „hivataloskodó” nyelvhasználat, azokon belül az egyes nyelvhasználati rétegek elhatárolása, talán egy kisebb bevezető elméleti eszmeifuttatás erejéig. A jogász számára zavaróak azok a kisebb jogi-terminológiai pontatlanságok is, amelyeket szaklektor bevonásával talán ki lehetett volna a második kiadásból küszöbölni.

Semmiképpen nem tudok egyetérteni Kolozsvári Grandpierre Emilnek a könyvre vonatkozó, a tőle szokott módon szubjektív töltésű és tárgyi tévedéseket tartalmazó bírálatával (Gyógyítás vagy miskálolás? — Kritika 1978/4. sz.). Azon azonban én is el-tűnődtem, hogy vajon a nyelvtani szakkifejezések mindegyikét megértik-e a könyv

használói? Az olyan címszavak, mint a „határozott névelő hibás elhagyása közbeékelt jelzői bővítmény hatására”, vagy „határozott névelő birtokos személyragos szó előtt”, vagy „-k többesjel a birtoklást kifejező részeshatározós szerkezetekben” stb. bizony gondolkodóba ejthetik a könyvet forgató, nyelvtani kifejezésekben nem jártas (vagy *már* nem jártas) olvasót, esetleg kedvét is szeghetik. Talán egy harmadik kiadásban a nyelvtani szakkifejezések kis magyarázatos összeállítása ezt az aggodalmat is elháríthatja.

Jó és hasznos lenne, ha ezt a kitűnő könyvet egyéb kezdeményezések is követnék hivatalos nyelvünk korszerűsítése, demokratizálása érdekében. Egy-egy jó iratszerkesztési útmutató (igen dicsérendő itt az igazságügyi minisztériumnak a jogszabályszerkesztés irányelveiről összeállított füzete), a fiatal jogászkoromban használt *iratmintatárakhoz* hasonló, de korszerű nyelvezetű kiadványok összeállítása, mindenekelőtt pedig a hivatali nyelvhasználatra „kihegyezett” *anyanyelvi oktatás* bevezetése a jogászokat, közgazdákat, államigazgatási szakembereket, rendőrtisztokat stb. képező oktatási intézményekben, igen nagy mértékben segíthetné azoknak a céloknak a megvalósítását, amelyeket a könyv írói és kiadója elérni kívántak, vagyis hivatalos nyelvünk jobbá, előbbé, emberközelibbé tételét. Hogy hivatalainkban, bíróságainkon, hatósági szerveinknél és egész közéletünkben normává váljék az a „parancsolat”, amit Lőrincze Lajos így fogalmazott meg a bevezetőjében: „beszélj, írd egyszerűen, világosan, érthetően.” Persze a forma és a tartalom dialektikus összefüggéséből következik, hogy világosan és közérthetően általában csak az tud írni és beszélni, akinek a gondolatai, a közlendői is világosak és egyértelműek.

Karcsay Sándor

Kristó Gyula: Szempontok korai helyneveink történeti tipológiájához

Acta Universitatis Szegediensis de Attila József nominatae. Acta Historica tomus LV.
Szeged 1976. 99 + 3 lap

A cím a tanulmányban foglalt igényhez képest túl szerény. A szerző ugyanis nem egyszerűen szempontokat akar adni egy történeti helynévtipológiához, hiszen ilyen már létezik, ti. az, amelyet Kniezsa István 1943-ban kifejtett, s részben ő maga, részben Bárczi Géza 1958-ban végső formába öntött, hanem éppen „ennek a magyar történeti helynév-tipológiának a megállapításait, elsősorban kronológiai jellemzőit teszi vizsgálat tárgyává, illetve veszi revízió alá”, azzal indokolva a revízió szükségességét, hogy „a Kniezsa-féle rendszer amúgy is merev kronológiai kereteit újabban egyes kutatók — saját elméleteik kedvéért — még tovább merevítették, mások pedig — hasonló célzattól vezettetve — szinte parttalan módon fellazították, a típusváltások . . . közötti tipológiai és kronológiai válaszfalakat lebontották”.

Bár tisztában van azzal, hogy „a valóságot legpontosabban tükröző névtipológiai szintézist csak valamennyi névtípus monografikus feldolgozása után lehet majd adni”, mégis mivel ilyen munkálatok belátható időn belül nem fognak elkészülni, helyesnek látja nem várni tovább „azoknak a szempontoknak a közreadásával, amelyek legalábbis arra alkalmasak, hogy a ma használatos névtipológiai rendszer számos megállapítását megkérdőjelezzék, és segítsenek egy új rendszer kronológiai határainak kijelölésében, illetve ráirányítsák a figyelmet egy, a hazai szakirodalomban alig-alig tárgyalt *módszer-tani* kérdésre: a földrajzi nevek történeti forrásként való felhasználására” (4–5).

Ezek után az olvasó azt hihetné, hogy Kristó Gyula a Kniezsa — Bárczi-féle tipológia megmerevítői, ill. fellazítói ellen fog hadakozni. De téved. A tanulmány alapjaiban támadja meg a régi tipológiát, és újat kínál.

Nézzük hát, melyek azok a „szempontok” amelyek alapján kritizálni lehet és kell a kifogásolt névtipológiát? Nyilvánvaló, hogy előbb nyelvészetileg el kell különíteni egymástól a különböző típusokat, majd meg kell állapítani az egyes típusok létrejöttének kezdő- és záróidőpontját.

A szerző által legrégibbnek tekintett természeti (vizekre, térszíni formákra, növény- és állatvilágra utaló) nevek (10) bármely korban keletkezhettek, s ma is keletkeznek, így ezeknek korára csak hitelesen keltezhető frott forrás adhat tájékoztatást, a történeti tipológia tekintetében tehát érdektelenek. Már itt fel kell azonban hívni a figyelmet a szerző szempontjainak egyik legfőbb hiányosságára, arra ti., hogy példáiban és érvelésében nem különböztet következetesen általában a helynév és különlegesen a helységnév között. Helynév a helységnév mellett a víznév, hegynév, dűlőnév is, de ez utóbbiaknak egészen más a történeti forrásértéke, és egyúttal tipológiai problematikája is, mint a helységneveké, amelyekkel Kristó Gyula tanulmánya tulajdonképpen foglalkozik. Helységnév alatt ebben a vonatkozásban nem elsősorban valamely lakott (vagy valaha lakott) hely nevét értem, hanem olyan területekét, amelyeket bizonyos embercsoport használatára a szomszédos területektől a mindenkorai társadalmi rend feltételei közt elhatároltak. Ezek az elhatárolt területek többnyire emberi lakhelyek, de mindig termelőhelyek voltak, s igen gyakran még huzamosabb lakatlanság esetén is megőrizték a szomszédságtól való különállásukat, ami egyedi nevükben is kifejezésre jutott. Elég itt a tatárjárás után, vagy a törökkorban elnéptelenedett, de a szomszédos lakott helység határába be nem olvadt „puszták”-ra utalni. Területek használati célú elhatárolása a magyar nép életében nem a Kárpát-medencei honfoglalással kezdődött, amint azt ősi „határ” szavunk s a nomád népek szigorú legelőelhatárolási rendje, de korai földművelésünk ténye is bizonyítja. Az új hazában nyilván már az első honfoglaló nemzedék együttesen termelő csoportjai elhatárolták területüket a szomszédságtól (a szláv eredetű *szomszéd* szó maga is X. századi átvételre vall megőrzött nazálisával), s egyben megkülönböztető egyedi nevet is adtak neki. Mivel ezek az elhatárolt területek (a nekik nagyrészen megfelelő későbbi faluhatárokból ítélve) meglehetősen nagyok voltak, a XI–XII. században 10-től 100 ekealjáig, azaz 5-től 50 km²-ig terjedtek (vö. Agrártörténeli Szemle 1974. Supplementum 28), aligha hihető, hogy túlnyomóan természeti neveket kaptak volna, hiszen egy-egy Meggyes, Körtvélyes, Nádas, Füzes stb. többnyire csak egy részüket foglalta el s csak kivételesen adhattak indítékot az egész határ elnevezésére.

Mindezek alapján nem a természeti nevekből származó helységneveket kell a legrégebbieknek tekinteni, sőt ezeket inkább eredetileg határrészneveknek vélhetjük, amelyek másodlagosan lettek egy nagyobb határból kiváló kisebb helység nevévé. A „legősibb” magyar helységnévtípust ezért a minden rag vagy képző nélküli személy- és társadalmi (etnikai, törzsi, foglalkozási) csoportnevekben kell látni, amelyeket egyébiránt a Knieszsa–Bárcezi-féle tipológia (Moór és Kertész előtanulmányaira támaszkodva) a legjellegzetesebb magyar helynévadási módnak tekint. Eltekintve most a távoli eredet („nomádos szemlélet”) kérdésétől, a Kárpát-medencében kétségkívül egy elhatárolt terület gazdasági hasznosítóját (esetleg egyben lakóját vagy tulajdonosát) jelölték vele, lett légyen az személy vagy csoport (*Árpád, Nyék, Besenyő, Ács* stb.).

Kristó Gyula nem kételkedik abban, hogy ezt a helységnévtípust a magyarok magukkal hozták a Kárpát-medencébe, abban azonban igen, hogy megérkezésük idején azonnal alkalmazták is. Szerinte „az emberi lakóhelynek a XI–XII. században még ténylegesen nem volt neve, s nevet csak akkor kapott, amikor a feudális agrárfalvak kiépülő rendszere közeli falutársat telepített szomszédjába, amikor a falu döntő lépést tett a mozgó településből az állandóan azonos helyhez kötött lakótelep felé, amikor a feudális társadalom primitív adminisztrációja (az állami, egyházi és földesúri terhek behajtása) megkövetelte a falu egyediesítését elnevezés szempontjából is.” (9–10). Ennek a vélekedésnek

a bizonyítására idéz a XIV. század elejétől visszafelé növekvő számban olyan okleveleket, amelyekben egyedi névvel még nem nevezett, csak földrajzi környezetére (megye, folyó, erdő stb.) vagy előző tulajdonosára (pl. eladójára) való utalással lokalizált helységek, földek szerepelnek. De nem veszi figyelembe, hogy éppen legrégebb példái esetében (1002: villam unam . . . latere ex cuius dextro rivus . . . Apurig, 1055: infra terminos huius ruris, 1057: villam integram . . . prout terminatum [!] est a patribus nostris antiquis; 8–9) a meg nem nevezett helység el van határolva, tehát nyilván neve is van, de azt az azonosításhoz nem volt szükséges megadni. Egyébiránt határjárásokban még a XII. században is általános, hogy nem a szomszédos helység nevét adják meg, hanem annak birtokosát (1121: usque ad terminum Wissezlou comitis, 1193: ibi dividitur cum Martino . . . cum Mour; 38), ami semmiképpen nem jelenti, hogy az illető helységnek nem volt egyedi neve.

Az elhatárolás ténye, még ha a helységnév nem szerepel is az illető forrásban, önmagában utal a szomszédságra (különben mitől és miért határolnák el?), és emiatt az egyedi név meglétére, de arra is, hogy Magyarország települési rendje nemhogy a XI–XII., de még a X. században sem lehetett annyira kialakulatlan, a lakosság annyira mozgásban, mint arra Kristó Gyula fenti megfogalmazásából következtetni lehet. Már rég túl vagyunk azon a felfogáson, hogy a honfoglaló magyar nép „nomadizált”. Legfeljebb a nagy állatállománnyal rendelkező előkelők vonulgattak eleinte nyájaikkal a folyók mentén, a köznép azonban hamarosan rögzített határok közti téli-nyári legelő-váltó állattartásra tért át, különben honfoglalás előttről származó földművelési szokásaink átmentése teljességgel megmagyarázhatatlan lenne. Ilyen körülmények közt aligha kellett a XIII. századig várni „a feudális agrárfalvak rendszerének kiépülésére”. „Agrárfalvak” már a X. századi Magyarországon voltak, szlávok, sőt magyarok is, legfeljebb az a kérdés, hogy mennyiben tekinthetők „feudálisnak”, ami azonban nem érinti azt, hogy a helységek elhatárolása és elnevezése megkezdődött. XI. századeleji helységnevek egész sora vall erre.

Az időben hosszan elhúzódó „névtelenséget” Kristó Gyula azonban nem csupán a nomádos életviszonyoknak tulajdonítja, hanem — azokkal valamelyest sejthető kapcsolatban — a helységnévadás egy általa feltételezett sajátosságának is, ti. annak, hogy a helységnév csak a névadó halála után szilárdul meg. Erre a különös nézetre egy krónikaszöveg értelmezése vezette, az a feljegyzés ti., hogy Vászoly fia Leventét ama Taksony falu közelében temették el, ahol őset, Taksonyt is. „Ez a Taksony falu tehát — ha ragaszkodunk a forrás betű szerinti értelméhez — a 972 körüli évek, Taksony halála után nyerte el nevét éppen Taksony ottani sírja miatt, mert a krónika nem azt mondja, hogy itt élt (igaz, azt sem, hogy itt nem élt), hanem azt, hogy itt temetkezett Taksony. Ez nyilvánvalóan ellentmondásban van Melich János többször hangoztatott tételével, miszerint a pusztá személynévi helynevek (és személynévekből más módon alakult helynevek is) a helynévben jelölt személyek életében keletkezhetnek” (19–20.). Ez a bizarr gondolatmenet Kristó Gyula tanulmányában újra meg újra előbukkan. Egy XII. századi feljegyzésben S. szíglával jelölt Szent István-kori adományozót a szóban forgó meg nem nevezett helységnek csak a XIII. században feltűnő nevéből egy bizonyos Salával mint névadóval azonosítva kijelenti: „újabb bizonyosságot nyerünk arra, hogy egy-egy pusztá személynéves hely nem szükségszerűen a helynévben foglalt személy életében nyeri el nevét” (20). Ugyanígy értelmezi az 1291-ben Bencenc fiai birtokában előforduló *Sahtouteluk* esetét, mely 1345-ben „possessio Sahtoutelek alio nomine Benchench” néven kerül említésre: „A forrásadatok itt sem látszanak igazolni Melich János ama tételét, hogy a pusztá személynéves helynév csakis a névadó személy életében keletkezhetett. XIV. század eleji adat nyíltan megmondja, hogy a Pozsony megyei Csanyt arról a Csanyról nevezték el, akinek fiait ez az oklevél elősorolja. 1303: Thoma et Mauricio filiis Chun

... terram Chun patris ipsorum nominatam" (26). A legutóbbi példával csak az a baj, hogy a szöveg „nyíltan” egészen mást mond, csak annyit, hogy a *Chun* nevű föld az ő (ti. Tamás és Móric) *atyjuké* volt, de nem azt, hogy *róla nevezték*. (Eféle fura szövegfélreértés egyébként máshol is előfordul a tanulmányban; pl. a 22. lapon ez áll: „1244-ben pedig *Zlatovice castrensis* az ugyancsak trencsényi Zlatóc névadója, 1244: *terram Zlatovics (!) castrensem* ... *terra Zlatovice castrensis*, 1245: *villa Zlahovecz*”, azaz a *terra castrensis* = várföld helyett Zlatovice várnépi személlyé válik a rossz fordításban, noha az *-ice* helynévképző maga is biztosítja a helyes értelmezést).

Alig hihető, hogy komolyan kellene érvelnünk egy olyan elképzeléssel szemben, amely a pusztá személynéves helységneveket a névadók sírlemlékeinek tekinti. Inkább azon kell elgondolkozni, hogy miféle „szempont” vezette a szerzőt a pusztá személynéves névadás ilyen erőszakolt magyarázatára, amelyből esetleg az is következhetnék, hogy a *Besenyő* nevek besenyők, a *Nyék* nevek Nyék törzsbeliék, az *Ács* nevek ácsok temetőit jelzik. Úgy tetszik, ez a szó szerint morbid helynévkeletkezési elmélet része a tanulmány általános „késleltető” tendenciájának, annak a sok egyébben is megmutatkozó törekvésnek, hogy a honfoglalás utáni magyar társadalmi fejlődést minél lassúbb üteműnek mutassa be. A szerző, mint már idéztük, a Kniezsa – Bárczi-féle helynévtipológia utólagos „továbbmerekvítőt”, ill. „fellazítót” azzal vádolja, hogy „saját elméleteik kedvéért” jártak el. Úgy érezzük, hogy Kristó Gyula sem mentes egy „saját elmélettől”, amelyhez idomítani kívánja a helynévtipológiát. A huzamos névtelenség és a névadó halála utáni névkeletkezési mesterkélt gondolatai legalábbis óvatosságra intenek a szerző objektivitását illetően. Joggal, mert az egyes helynévtípusok kronológiájának „helyesbítése” során ugyanezt a „késleltetési” tendenciát vehetjük észre.

A pusztá személynévi helynevek típusáról Kniezsa István 1958-ban nyilatkozott utoljára: „nagy általánosságban azt lehet mondani, hogy a XII. század végén – XIII. század elején szűnt meg, éspedig nyugaton korábban, mint keleten, de itt sem élt tovább a XIII. század közepénél” (Névtudományi vizsgálatok. 1960. 20). Bárczi Géza valamivel rugalmasabban fogalmaz: „e névadási típus a XIII. században lassan háttérbe szorul” (A magyar szókincs eredete. 1958. 158). Velük szemben Kristó Gyula leszögezi: „nagy biztonsággal megállapítható: a pusztá személynéves helynevek keletkezése nem zárható le az ország nyugati felén a XII – XIII. század fordulóján, a keleti országrészben pedig a tatárjárás körüli években. Adataink meggyőzően igazolják, hogy ez a névadási mód az egész magyarlakta területen legalábbis a XIV. század közepéig-végéig eleven volt” (29). A bizonyítás módja kettős: kimutatni egyrészt, hogy a névadó nyugaton 1200 után, keleten 1250 után élt, másrészt, hogy XIII. század közepe utáni határjárásokban később feltűnő pusztá személynéves szomszéd faluk még hiányoznak. Egyik ilyen bizonyíték a fentebb idézett „*Zlatovice castrensis*”, láttuk, mit ér. Az 1295-ből ismert *Bán* névadóját az 1232-ben említett Ben f. Venzyslovban keresi, de hozzáteszi: „nyelvészeti bizonyítalan azonosítás”. Az is. A turóci *Majos* névadója szerint az 1233-ban a megyében feltűnő Majos ispán, a falu neve később Mosóc, tehát párhuzamos magyar – szlovák helynévadásról van szó. Még több joggal keresi a barsi *terra Olthuman* névadóját abban az *Oltuman*-ban, akinek fia 1240-ben élt, de mindkét esetben a XIII. század elején vagyunk. Ugyanígy áll a dolog a győri *Csébravazd*-dal, melynek névadója Cséb comes 1210-ben 1216-ban szerepel, ráadásul az ő neve csak jelzője a korábbi *Ravazd* helynévnek, s nem önálló pusztá személynéves helynév. A vasi *Beled*-en 1238-ban a feltételezett névadó, Belud fia laknak, azaz megint csak a XIII. század legelejéről van szó, mint a vasi *Petánc* névadójának 1246-ban és 1265-ben szereplő fia esetében is. A veszprémi *Kált* névadójának testvérét egy 1210. évi oklevél élőnek említi, őt magát nem, tehát előbb halt meg. Nem bizonyított egybevetés, hogy 1330-ban az említett baranyai *Rászló* az 1227-ben élt Mojs nb. Rászlótól vette nevét, s hogy az 1248-ban feltűnő *terra Cheley* névadója az, akinek

házában (in domo Chelei prope Danubium) 1236-körül Kálmán halicsi király megfordult. Hasonlóképpen bizonytalan a fentebb említett pozsonyi *Csany* névadójának és az 1303-ban birtoklók *Csany* nevű apjának, a zalai *Vajda* névadójának és az 1322-ben ott birtoklók *Hetés* nevű nagyapjának, valamint a baranyai *Csoboka* névadójának és az ott 1331-ben feltűnő *Csoboka* apjának azonosítása, mivel általános jelenség, hogy egy családban ugyanaz a személynév két-három nemzedékenként ismétlődik, a névadók tehát sokkal korábban is élhettek, mint Kristó Gyula feltételezi. Az ország nyugati felében későinek látszó pusztá személyneves falvak sorát az a *villa Marcu* zárja 1221-ből, amelynek később *Márfa*, azaz a XIII. században elterjedt összetett típusú neve volt, tehát nem is tartozik ide (22, 23, 26). A bizonyítékul felsorakoztatott adatok ezek szerint nem hogy kétségen kívül kései névadót mutatnának ki, de többnyire még a helynévtípusnak Kniezsa István által a XII–XIII. század fordulójára tett kihalási idejét sem haladják meg, azaz inkább megerősítik, semmint gyöngítik a cáfolandó tételt.

Ami az ország keleti felét illeti, ott a század második felében keletkezett helyneveknek kellene Kniezsa István tipológiáját cáfolniok. A pusztá személyneves helynévtípus elevenségét – mint láttuk – Kniezsa a század közepéig tételezte fel, Bárczi szerint pedig a típus a XIII. század folyamán elhal. A két vélemény nem ellenkezik, s Kristó Gyula vizsgálódásainak eredményei lehetővé teszik harmonizálásukat is, az eddig feltárt adatokból 1270 körülre kell tenni az utolsó pusztá személyneves helynevek keletkezési idejét. Itt most nem soroljuk fel Kristó Gyulának azokat az adatait (24–5), amelyek 1250 és 1270 közti névadóra vonatkoznak, csak megjegyezzük, hogy ezek egy részénél lehetséges, hogy a családban korábban is élhetett azonos nevű személy, s ez esetben az is szóba jöhet névadónak. Ezúttal maradjunk az 1270 utáni adatoknál. *Damasa* honti falu azonos nevű névadója [?] 1277–1325 közt szerepel. Hasonló nevű apja, vagy valamivel korábban ő maga is lehetett névadó. 1278-ban Hontpázmán nb. Fancsika elcseréli *Fancsika* birtokot. A nemzetségen belül ez a személynév korábban is gyakori volt, később is. Pl. az a másik *Fancsika*, aki 1303 körül tűnik fel, s akit Kristó az először 1356-ban említett ugoesai *Fancsika* falu névadójának tart, de ez esetben is lehet egy jóval korábban élt *Fancsiká*-ról szó. 1274-ben tűnik fel az ungi *Tiba* s egyúttal a talán névadójának tekinthető *Tiba* várjobbágy. Itt is visszaléphetünk 1270-re vagy esetleg egy hasonló nevű korábbi névadóra, s ugyanezt mondhatjuk az 1284-ben, ill. 1286-ban névadójával együtt feltűnő szabolcsi *Balogjános*-ról, ill. gömöri *Beretké*-ről. Hogy egy-egy családban milyen gyakori a névismétlődés, s emiatt mennyire csalóka a kései névadó feltételezése, egy Kristó Gyula által idézett, de helytelenül interpretált adat is mutatja. Szerinte „a szepesi *Csanta*, 1274: iuxta terras nobilium . . . de *Chunta* . . . 1323: villa *Chanta* . . . nevét attól a *Chantá*-tól nyerhette, akinek fiai a XIV. század első felében szerepelnek 1345: filii *Cantha* . . .”, márpedig a XIV. századi viszonylag alacsony átlagéletkor ismeretében az a *Csanta*, akinek 1345-ben fiairól van szó, 1274-ben aligha élhetett és adhatott nevet falujának; a névadó a hasonló nevű nagypapa vagy még távolabbi ős lehetett. Hasonló esettel számolhatunk a szepesi *Mika* falunál, melynek neve 1246-ban, de Kristó által feltételezett névadója csak 1279-ben bukkan fel.

Különösen figyelemre méltó az az adat, amely szerint 1321-ben a bodrogi *Kalacsá* faluban comes *Elias de Kalacha* él, egy évvel előbb azonban említik *Elias comes* fiát, *Kalachá*-t is. Kristó kommentárja következetes, de jellemző: „Nem feltétlenül kell arra gondolnunk, hogy e *Kalacha* személy a valaha élt névadó ős után nyerte nevét (Györffy I. 721), *Kalacsá* hely névadójának ezt a *Kalachá*-t is megtehetjük, bár aligha mindennapos eset, hogy az apa a fiáról elnevezett faluban lakik” (27). Még jó, hogy nem tekinthetjük mindennapos esetnek, mert különben a halál utáni elnevezés elméletéhez ezennel egy nem kevésbé különleges elméletet csatolhatnánk, azt ti., hogy egy apa a jövőben születendő fia eltervezett nevével nevezi el faluját, mintegy jóelőre „ráírva” örökösére a birtokot.

S akkor már miért ne lehetne „betervezett” unokák nevérol is falut elnevezni? Ha komolyan kellene az efféle ötleteket venni, nem lehetne helynévtipológiával komolyan foglalkozni. Dehát Kristó Gyulának olyan fontos volt a *Kalacsa* helységnév viszonylag kései keletkezését valószínűsíteni, hogy ennek érdekében még a nevetségesség kockázatát is vállalta, sőt uo. egy hasonló esetet ugyanolyan magyarázattal közöl: „a csanádi *Bez* (1247 . . .) névadója 1296-ban *Bez* faluban él: comite Nicolao dicto Turmus unacum filiis suis Michaele et *Bez* vocatis de *Bezy*.” Eszerint *Bez*nek 1296-ban legalább 70 évesnek kellett lennie, hogy 1247-előtt a maga nevérol nevezze faluját, ez esetben viszont apja már nem igen élhetett volna 1296-ban, tehát megint csak a még meg nem született fiú „nevére írt” faluról lenne szó, ha józan ésszel nem gondolnánk arra a kézenfekvő megoldásra, hogy Turmus Miklós ispánnak az apját vagy nagyapját, esetleg távolabbi őst szintén *Bez*-nek hívták, s ő adott nevet a falunak, nyilván még a tatárjárás előtt.

Ezek után aligha vehetjük perdöntő bizonyítéknak a többi felsorolt esetet: a zempléni *Istáncs*-on 1326-ban él Sztancs fia János, a bihari *Dorog*-on 1338-ban élnek Dorog unokái, a beregi *Miká*-n 1343-ban él Mika fia, a szabolcsi *Abá*-n 1324-ben él Aba fia, a békési *Kemény*-en 1322-ben él Kemény fia stb. stb. Még kevésbé vehetjük tekintetbe azokat az eseteket, ahol ál „puszta személynévekről” van szó, mikor ti. a falu villa + személynév (pl. 1348: villa *Dyak*) alakban fordul elő első ízben, de későbbi említéseiből kiderül, hogy a XIII. századnál nem korábbi keletkezésű összetett típusú helynevet jelöl a latin forma (1403: *Dyakfalva*). Ilyeneket puszta személynévesnek feltüntetve, azaz tévesen, sőt megtévesztően sorol fel Kristó a 24–7. lapokon, pl. 1288: villa *Mochol*, később *Mahálfalva*; 1427: villa *Starna*, de már 1291: *Starnafalva*; 1334: *Metefeul*, 1346: *Metefolua*, 1347: *Meteteluke*, 1367: terra *Mete* (e két esetben későbbi az „ál puszta személynéves” előfordulás!); 1311: villa *Bethleem*, 1339: *Betlemfalua*; 1294: villa *Sank*, 1326: *Sankfalua*; 1482: *Rafajna*, ma *Rafajnaújfalua*; 1280: terra *Padar*, 1329: *Padarfelde*; 1296: villa *Horusk*, 1360: *Haruskfalua*; 1344: villa *Jekel*, 1359: *Jekulfalva*; 1291: villa *Benke*, 1357: *Benkehaza*; 1296: terra *Chyzer*, 1361: *Cizerfalva* s még folytathatnók a felsorolást, de felesleges, mert az olvasó maga is megtalálhatja és leleplezheti ezeket az álbizonyítékokat.

Tagadhatatlan azonban, hogy akad néhány puszta személynéves helynév, amelynek keletkezési idejét Kristó Gyula 1270 utáninak tudja valószínűsíteni. Ilyen pl. az az eset, mikor Gyopul falut Tepremez kun 1280-ban megvásárolja s 1346-ban már „possessio *Gopul* . . . alio nomine *Tepermez*” szerepel egy oklevélben. A kunok azonban helynévadás tekintetében külön problémát jelentenek. Mint török nép, ők is (köztük a szóban forgó Tepremez) puszta személynévvel jelölték telepeüléseiket, a körülöttük élő magyarok azonban a XIII. század második felében már összetett helyneveket használtak s így a kun puszta személynéves helynevekhez hozzáillesztették a *szállása* megjelölést. Így párhuzamos helynevek keletkeztek, mint pl. *Lajos* és *Lajosszállása*, de jellemző, hogy (más Keeskemét-környéki kunszállások esetéhez hasonlóan) napjainkig a puszta személynéves elnevezés maradt fenn és a *szállása* lekopott. Ez alighanem a kun lakosság toponímiai konzervatizmusának tulajdonítható, bár az is lehetséges, hogy ún. analógiás jelenséggel van dolgunk.

Elég gyakori eset ugyanis a XIII–XV. század folyamán, hogy eredetileg puszta személynéves helynevekhez *falva* utótag csatlakozik, vagy fordítva, a *falva* lekopik, és másodlagos puszta személynéves helynév keletkezik. Ilyeneket Kristó Gyula is idéz, pl. Máramarosból 1375: villa *Crich*, 1398: *Kerchwa*, 1411: *Kyrichfalva* (28). Az adott esetben Máramaros késői betelepülése igazít el bennünket, hogy a *Kerchwa* nem lehet „elsődleges”, csak „másodlagos” puszta személynéves helynév, s hogy a (különben ma is használatos) *Kricsfalua* volt az elsődlegesen adott helynév. Kétségtelen, hogy az „elsődleges” és „másodlagos” puszta személynéves helynevek összetévesztési lehetősége fennáll, de nem

azért, mintha Kristó Gyulának igaza lenne, hogy a puszta személynéves helynévadás még a XIV. században is eleven lett volna, hanem azért, mert régen keletkezett puszta személynéves helynevek hatása analógiásan leegyszerűsítette a később keletkezett összetett helyneveket, vagy még inkább azért, mert a XIII. század folyamán a két típus egy ideig párhuzamosan keletkezhetett, s így ugyanazon falura egyidejűleg mindkét típusú helynevet alkalmazhatták, de néha csak egyik változatról maradt fenn írott adat. Ez a körülmény bizonyos fokig megnehezíti a helynév-tipológia településtörténeti alkalmazását, de a nehézség erősen csökkenthető lesz akkor, ha a hazai személynévkutatás rögzíti majd a névadási divathullámok idejét és tartamát, mint ahogy erre történtek is figyelemre méltó kísérletek, pl. annak megállapítása, hogy a XIII. századdal a pogánykori személynévek elapadnak, vagy hogy a XII. század végén a Trója-monda személynévei jöttek divatba (*Perjámos, Iktár, Ecsellő* stb.). Kristó Gyula is nagyobb szolgálatot tett volna a magyar helynévkutatásnak, ha az ilyen kronológiai viszonylag jól rögzíthető névcsoportok után nyomozott volna, ahelyett, hogy még olyan tulajdonnevek (pl. az Árpád-család egyes tagjainak és a törzseknek a neve) kormeghatározó jellege iránt is szépszíst támasztana, amelyeknek a XI. század közepe előtti keletkezését eddig senki sem vonta kétségbe, s az ő tévesen idevont, de helytelenül interpretált adatai alapján sem lehet megkérdőjelezni. (Erre a kérdésre, valamint a helynév-tipológia történeti alkalmazására más helyen, a Századokban megjelenő vitáikkemben térek ki részletesebben).

A puszta személynéves (valamint puszta nép- és törzsneves) helynevek keletkezési időhatárának egy évszázados előrotolásával párhuzamosan Kristó Gyula az *-i* és a *-d* képzővel alakult helynevek keletkezésének eddig elfogadott időrendjét is mind előre, mind hátrafelé meghosszabbítja: a XI. század elejére (tehát elvileg akár a honfoglalás előttre) visszamenőleg, ill. a XV. század végén túlra is. A Kniezsa–Bárczi-féle tipológia szerint az *-i* képző a XI. század vége és a XIII. század közepe előtt volt eleven, míg a *-d* képző „többnyire XII. századi”-nak minősül. Az *-i* képző korai használatára Kristó Gyula 1002: *villa Fyley, villa Avsy*; 1009: *Zemogny viculus* példákat hozza fel, amelyekben szerinte is csak „esetleg” tételezhető fel az *-i* nomen possessi képző. Nem fogadhatjuk el bizonyítéknak azt az állítást sem, hogy „hamis vagy gyanús hitelű XI. század végi oklevelek biztos példát adnak az *-i* nomen possessi képző helynevekben való előfordulására”. A példa biztos, az adat hitelessége egyáltalán nem. Való igaz viszont, hogy a Kniezsa által legkorábbinak ismert *Crali* (1113) helyett Kristó hiteles korábbiakat tud idézni (1086: *Nemti* 1093: *Cletii*), de ezzel is csak néhány évtizedet nyer elmélete javára, úgyhogy végkonklúziója: „nem szabad kizártnak tartanunk, hogy *-i* képzővel alakult helynevek már a XI. század legelején (illetve a X. század legvégén) alakultak” (51) bizonyítatlan marad.

Ami viszont azt a nézetet illeti, hogy „*-i* képzővel alakult helynevek már a XI. század legelején létrejöttek [itt már nem feltételezés, mint előbb, hanem biztonság! M. L.], s a folyamat felerősödve, de még mindig viszonylag lassú ütemben folytatódott a XI. század második felében és a XII. században, igazi intenzításra azonban csak a XIII–XIV. században jutott, sőt a helynévtípus még a XV. században is aktív volt” (57), ennek bizonyítási eljárása azonos a puszta személynévesnél alkalmazottal; kimutatni a vélt helynévadó okleveles említésének dátumát vagy a helynévnek a szomszédos falvak határjárásában való legkorábbi előfordulását. Mindkét bizonyítási mód gyöngéjére már konkrét példákkal utaltunk, ezúttal csak olyan példákat említünk, amelyek esetleg komolyabb megfontolást igényelnek. A névadók közül valóban igaznak tekintendő a szepesi két *Tamási*-t alapító azon Tamás, aki az illető földet 1217-ben kapta adományba, s ottani falualapítási tevékenységéről is adat maradt fenn. 1217-nél később már csak állítólagos névadók az olyan Péterek és Pálok, akik nevük gyakorisága miatt sem feltétlenül szavahihető tanúk. Ami a határjárásokat illeti, olyan „bizonyítékokra” találunk bennük, mint az, hogy az először 1343-ban említett *Ivánosi részben* Répás területén alakult ki, az

pedig 1278-ban még lakatlan erdő (illetőleg csak annak látszik, mert „területén egyetlen falu sincs megnevezve”). Dehát a *részben* nem Répáson kialakult Ivánosi másik része nem viselhette-e már korábban ezt a nevet? A többi késői keltezésű *-i* képzős helynévnél helytörténészek „vélekedésére” és nem világos forrásadatra épít (52–3).

Külön kitér az *Apáti* helynevekre, amelyek közül valóban igen sok vált eredetileg másként nevezett falu nevévé. Az első *Apáti* formák XIII–XV. századi oklevelekben fordulnak elő, de azok az adatok, amelyek szerint az illető helyet még nem nevezzük *Apáti*-nak, többnyire XI–XII. századiak, a legkésőbbi 1251-es, tehát ezek sem bizonyítják az *-i* helynévképzőnek a XIII. század közepén túli eleveenségét. Sőt, nem egy esetben fel lehet tételezni, hogy az *Apáti* elnevezés párhuzamos helynév formájában már a XIII. század eleje előtt élt, hiszen efféle párhuzamos nevek gyakran fordulnak elő. Pl. a honti *Nénye* 1135-ben került a bozóki apátság kezére, s noha csak a XIV. század elején jelenik meg a „*Nyenyé* alio nomine *Apaty*” névpár, semmi sem cáfolja, hogy a kettős elnevezés nem XII. századi, hiszen emléke még sokáig fennmaradt (1397: *Nyenie nunc Apathy*, vö. 53–5).

Legfőbb érvnek az *-i* képző huzamos eleveenségére Kristó Gyula olyan párhuzamos neveket sorol fel, amelyeknél a korábbi keltezhető alak pusztá személyneves, a később-ről fennmaradt pedig *-i* képzős. Több mint egy tucat ilyen párnak azonban mindkét alakja egyidejűleg, gyakran ugyanabban az évben és forrásban bukkan fel, ami arról árulkodik, hogy nem mindig az *-i* képző utólagos hozzákapcsolásáról, hanem párhuzamos helynevekről van szó. Kristó Gyula – mint maga mondja – úgy válogatta a példákat, hogy az első ismert *-i* képzős alakot és az azt közvetlenül megelőző (mint láttuk, nem egyszer azzal egyidejű) *-i* nélküli formát közölte; de ha pl. úgy járt volna el, amire bő lehetősége lett volna, hogy az *-i* képzős alak után később felbukkanó pusztai személyneves formákat párosította volna a megelőző *-i* képzőkkel, akkor akár arra a következtetésre is juthatott volna, hogy kronológiailag az *-i* képzős helynevek megelőzték a pusztai személyneveseket. Végül is annál a korábbi nézetnél kell maradnunk, hogy az *-i* képzős helynevek klasszikus keletkezési kora a XII. század volt, de gyakran az akkor még szintén eleven pusztai személyneves helynévadás hatása alatt párhuzamos alakok jöttek létre, amelyek sokáig együtt élhettek, sőt váltogathatták vagy éppen ki is szoríthatták egymást.

Majdnem szó szerint ugyanezt kell mondanunk a *-d* képzős helynevekről, amelyeknek XIII–XV. századi keletkezésére hasonló „bizonyítékokat” találunk Kristó tanulmányában. Ha 1181-ben még nincs nyoma az 1411-ben felbukkanó szatmári *Ravaszd*-nak, ha 1251-ben még csak Dráva-parti *arbores narfa* jelzik az 1470-ben feltűnő *Nyárd* helyét, ha 1479-ben „*possessio Ereusd in territorio possessionis Arapataka noviter populis decorata*”-ról olvasunk, ha a soproni *Kisfalud*-ot 1237-ben még *Kázmér* néven említik s csak 1358-ban derül ki, hogy „*Kazmer* alio nomine *Kysfalud*” (86–7), mindez nem bizonyítja, hogy a *-d* képzős alak – akár mint határreznév, akár mint párhuzamos helynév – ne élt volna már a XII. században. Annál inkább, mivel Kristó Gyula számos adatot hoz fel arra, hogy „a korábban *-d* képző nélküli helynevek a XIII–XV. században felvették a *d*-t” (87), s az idézett helynévpárok néha annyira egyidejűek, sőt kronológiailag megfordíthatók (előbb *-d* képzős, azután képző nélküli, pl. 1460: *Kemleu*, 1446: *Kemleud*, 1452: *Kemleu*), hogy itt is párhuzamos helynévadásra s a *-d* képzőnek legfeljebb a XIII. század közepéig terjedő eleveenségére kell gondolnunk.

Ami végül az „utótaggal alakult helyneveket” illeti, azokról a korábbi irodalom megállapította, hogy nem ismeretlenek a XI. században sem mint földrajzi nevek, de a *-laka*, *-telke*, *-ülése*, *-háza*, *-szállása*, *-falva* utótagú helységnevek a XIII. század elején tűnnek fel, s az évszázad folyamán kiszorítják a korábbi helységnévtípusok használatát. Már Kniezsa István utalt arra, hogy a különböző utótagok közt kronológiai különbséget kell tenni, így pl. a *-soka*, *-laka* összetételek régiesebbek a *-falva* összetételeknél. [Helye-

sen különbözteti meg Kristó Gyula is itt (de sajnos, csak itt!) a nem emberi lakóhelyet jelölő földrajzi neveket a helységnevektől, s az előbbieket XI. századi előfordulásaira hiteles példákat is hoz, az utóbbiakra viszont csak akar hozni. Hamis oklevélből származnak a következők: 1015: *Dedteluke*, 1058: *Mynoja*, 1075: *Mikolajalu*, *Saroufalu*, 1080: *Iuanhaza*, 1092: *Popsoka*; nem helységnévi jellegű 1055: *Petre zenaia hel*, *Oluphel*. Hitelesnek kell tartani viszont az egyébként már mások által is ismert és ilyennek felismert 1086: *Ketelloca*, 1177: *Ascennepe*, *Gastateluke*, *Chemperlaca*, *Secutelek*, *Nadatheleke*, *Mwswanlaka*, 1193: *Camalaca* helyneveket, amelyek igazolják Kniezsa István utalását egyes utótagok (-laka, -népe, -telke) régiségére a -falva alakhoz képest. A -laka, -népe, -srka, -ülése utótagok már a XIII. század folyamán viaszszorultak, a kunok letelepedésével a -szállása utótag is, a -telke pedig (mint azt a Kelemen-Emlékkönyvben 1957-ben bizonyítottuk) a XIV. század folyamán a 'puszta' jelentést vette fel, úgyhogy sokáig eleven csak a -háza s még inkább a -falva maradt. Ez utóbbiból monográfiusa, Kázmér Miklós megállapította, hogy a század alig meghaladó XIII. századi előfordulása után a XIV–XV. században 2200-ra ugrik fel a vele képzett helynevek száma.

Kristó Gyula azonban nem tud belenyugodni abba, hogy a finnugor vagy legalábbis ugor eredetű *falv* szó olyan későn jelenik meg helynévadásunkban. Mindenesetre furcsa ez a nyugtalanság, hiszen e késői felbukkanásból akár érvet is kovácsolhatna annak a fentebb már idézett nézetének támogatására, hogy a „feudális agrárfalvak kiépülő rendszere” csak a XII. század után tételezhető fel Magyarországon (9). De ezúttal nem ez a célja, hanem a Kniezsa–Bárczi-féle helynévtipológia kronológiai használhatóságának megcáfolása, ezért a *villa* + személynév alakokban már a XI. században a magyar -falva utótagot sejteti s ezt a feltételezését XIII–XIV. századi példákkal (pl. 1208: *predium Bani*, 1393 *Banfolua*) igyekszik valószínűsíteni, nyilván azért, mert korábbiak nem állnak rendelkezésére. Maga is elismeri, hogy ez „persze nem feddhetetlen bizonyításelméleti alap”, mégis „mindenesetre igazolhatják egy ilyen magyar ejtés lehetőségét” (93). Semmi esetre sem fogadhatjuk el ezt a bizonyítási kísérletet, mint ahogy azt az érvet sem, hogy ha az „1320: *villa Henrici* = 1330: *Hedrychfalva* = 1403: *Hedrech*” sorozat és még néhány hasonló hármas a puszta személynéves és utótagos alakok XIII. század utáni együttlérésére enged következtetni (ezt ui. analógiásan megengedhetjük), akkor ezt az egyidejűséget, azaz a -falva utótag keletkezését a XIII. század előtti időre is lehetségesnek kell tartanunk. Ehhez legalább néhány hiteles XI. századi -falva összetételű helynevet kellene a forrásokban kimutatni, de egy sincs. Éppen ezért határozottan el kell utasítanunk Kristó Gyulának azt a téves és megtévesztő érvelésen alapuló állítását, hogy „a puszta személynéves helynevek és az utótaggal alakult helynevek nem alig félszázadig éltek egymás mellett – mint Kniezsa és követői gondolták – hanem legalább három-négy évszázadig” (94). Ha ezt a tételt elfogadnók, valóban azoknak a hibájába esnénk, akiket Kristó is kárhoztat: „a típusváltások . . . közötti tipológiai és kronológiai válaszfalakat lebontották.”

Amúgy is hosszúra nyúlt ismertetésünkben nem térhettünk ki Kristó Gyula minden kétes adatértelmezésének cáfolatára, de ez nem is szükséges. Inkább arra óhajtottunk rámutatni, hogy egy – őt magát idézve – „saját elmélet kedvéért” érveket kereső szerző hogyan bonyolódik állandóan önellentmondásokba, egyszer rég meghalt, máskor még meg sem született személyeket tüntetve fel helységek névadóinak, egyszer a X. századi magyarokat a megtelepüléshez még el nem jutott népességnek, az országot „névtelennek”, máskor meg minden lehetséges helységnévtípust X. századi eredetűnek állítva, és így tovább. Nem tagadható, hogy számos részletkérdésben igaza lehet, hogy a helynévtipológia kronológiai határait néhány évtizeddel ide vagy oda kell ezután tolni, de ezeket a pozitív mozzanatokot elnyeli, sőt meg is kérdőjelezi az a kritikus olvasóban menthetle-

nül feltámadó benyomás, hogy a tanulmány „Kniezsa és követői” hiteltelenítése céljából íródott, s erre a célra a szerző mindenféle, még legbizarrabb ötleteit is bevetette. Még sajnálatosabb, mert teljesen téves benyomás keletkezhetik a kevésbé kritikus olvasóban a tekintetben, hogy a Kniezsa – Bárczi-féle helynévtipológia alapjaiban revízióra szorul. Történet- és nyelvtudományunknak ez a helynévtipológia egyik legértékesebb és legmaradandóbb alkotása, nélküle korai történetünk számos kérdésében tanácstalanul tapogatóznánk. Ezért e sorok írója és vele sokan mások megmaradunk „Kniezsa István követőinek”, s az általa alkotott helynévtipológia alaptalan „megkérdőjelezését” nemcsak indokolatlannak, hanem károsnak is tartjuk.

Makkai László

Hernádi Miklós: Közhelyszótár

Budapest, 1976. Gondolat, 368 lap

A tudományos szótárak — így A magyar nyelv értelmező kéziszótára vagy legutóbb a Magyar szinonimaszótár — a teljességet a gyakorlat szempontjából többé vagy kevésbé megközelítve a használó elé tárják azt a szóállományt, amellyel a nyelvközösség tagjainak módjukban van vagy módjukban volna élni, és ismereteket halmoznak föl e szavak jelentéséről, használati köréről, nyelvtani jellemzőiről stb. Teszik ezt az objektív, indultalan leíró módszer jegyében; s mivel jobbra a használható — használandó szavak tartományával foglalkoznak (így inkább a helyes használat adatainak közlésével óvják a nyelvet, mintsem a nyelvhelyességi hibákra való rámutatással), anyagmegközelítésük mintegy pozitív. Hasonló elv alapján szerkesztődnek frazeológiai gyűjteményeink is, akár O. Nagy Gábor műveire (Mi fán terem?, Gondolat, 1957.; Magyar szólások és közmondások, Gondolat, 1966.), akár Békés István olvasmányos stílusú Napjaink szállóigéi (Kossuth, 1968.) c. könyvére gondolunk.

Nem így állunk a Közhelyszótárral, mely n e g a t í v közelítéssel szolgálja a nyelvhasználatot, s korántsem indulat híján. Voltaképpen nem is szótár ez a szó lexikográfiai értelmében: leginkább a szerzőtől kiválasztott vezérszavak betűrendjébe szedett kifejezésgyűjteménynek nevezhetnénk. De a címszavak kiválasztásának elve sem egységes. A címszavak egy része szigorú értelemben nem vezérszó, hanem témakört jelöl, amelyhez nem csupán ún. állandó szókapcsolatok tartoznak, hanem a nyelvileg-formailag akár változatosan kifejezhető szokmány-asszociációk jelzései is.

Hernádi „szótára” arra világít rá, hogy nyelvhasználatunk minősége nem csupán a nyelvhelyesség „bensővé válásának” s a kifejezés- és fordulatkincs gazdagságának függvénye, hanem egy mélyebb tényező, a s z e m l é l e t é is; attól is függ, miként éljük át a valóságot. Sőt, hogy a nyelvrontások nem csekély részének éppen a közhelyes szemlélet a forrása és közege, terjesztője. Ezt a mélyebb pszichikus tényezőt a szerző már korábban felismerte és megvizsgálta „A közhely természetrajza” (Gondolat, 1973.) c., könyvterjedelmű esszéjében. A Közhelyszótár már a konkrét megnyilvánulások alig kommentált tárháza; a hazai mindennapokra, az utca, a munkahely, a család stb. interperszonális kapcsolataira és a tömegkommunikációs eszközök nyelvére koncentráltan, határozottan gyakorlati szándékkal.

Mint szellemi állásfoglalást a Közhelyszótárt kitűnő könyvnek kell tartanunk; a Közhelyszótár: tett. Vitatkozni egy további kérdésen érdemes: vajon a hazai „közhelykincset” jobban vagy rosszabbul feldolgozó, ismertető alkotásként kell-e elbírálnunk a könyvet mindenekelőtt, vagy valamilyen más műfaji aspektusát kell előnyben részesítenünk.

Ha mint feldolgozást kezeljük, a következők tűnnek szembe. A viszonylagos teljesség elérésének valamilyen célszerűen kidolgozott, megtervezett keretéről nem vall a könyvben összegyűjtött anyag. Egyes címszavak esetében többszöröse az élő közhelyek száma a címszavak alatt feltüntetetteknek; maguk a címszavak is bőven szaporíthatók lennének. A könyv kétszerese, háromszorosa is lehetne a mostaninak. Még nagyobb szélsőségek határolják az anyagot, ha az egyes közhelyek „társadalmilag szentesített” voltát ekintjük. A nagy hagyományú, „szakállas” közhelyektől — mint *Az élet megy tovább*; *Mese habbal!*; *Szórakozzon a jó édes anyukájával. De ne velem!*; stb. — az egészen tűnékenyig, máris elfeledettekig, mint *A Vítay parókat hord vagy sem?* (vitatéma) —, mindenféle fokozat megtalálható benne. — Erősen tisztázatlanok továbbá az egyes közhelyek bizonyos „használati szabályai” (minden helyzetben közhelynek számítanak-e; melyiket mekkora „vétek” mondani; stb.), és ezen nem sokat változtat az előszóban fellelhető tipológia sem. E tipológia — bár abban szerintem a lényegre tapint, hogy az ún. közhely-helyzetet veszi alapul —, nem egységes elvileg (pl. az „önismétlő közhely” formai szempontú meghatározás, a „ballaszt-közhely” viszont pszichologikus). A meghatározások jórészt át is fedik egymást. Még nagyobb fogyatékosága a tipológiának, hogy azt sugallja, mintha egy adott közhely-kifejezés, amelyet írott formában látunk, feltétlenül meghatározható volna abban a tekintetben, hogy milyen helyzet és milyen aktuális pszichikus attitűd terméke. Holott például ezt a közhelyet: *Nagy szellemek ha találkoznak* . . ., mondhatja valaki modoros kedélyességgel, mintegy tudatosan idézve a közhelyet; s mondhatja esetleg az áhítat hangsúlyával is, abban a tudatban, hogy egy művelt kifejezést használ. Az utóbbi esetben egy másik közhely-helyzettel állunk szemben. És nemcsak hogy nem mindegy, hogy melyikkel, hanem olykor épp ez dönt el értékkérdéseket. Feltűnik, hogy egyes, a könyvben nagybetűkkel szedett — erősen elítélt — szokásmondásokat hallani lehet olyan helyzetekben is, amikor a megszólaló mintegy rálel (talán először) az adott megfogalmazásokra, vagyis egy frissen, intenzíven, nem közhelyesen megélt élményt fejez ki közhely formában, egyszerűen tartalmassá téve a közhelyet. De már nem mondható el ugyanez pl. a szintén nagybetűkkel szedett *A nyugalom, az kérem, megfizethetetlen!* kitételről, amely esetleges egészen kivételes alkalmakat nem tekintve mindig elcsépejt. Más tehát az egyes közhelyek értékszintje — vagy, ha úgy tetszik, értéktelenségi szintje — is. Mindez a Közhelyszótárban nem tükröződik kellőképpen.

Ezt a könyvet azonban nem ha s z n á l n i kell olyan értelemben, mint egy szótárt. A Közhelyszótár akkor érhet célt, ha e l o l v a s s u k, amint a szerző maga is ajánlja előszavában. Tudniillik olyanféle olvasói közeledést hív ki, mint egyes szépirodalmi műfajok. Ha a felismerési élményt tekintjük, amelyet a lexikográfiai igen laza, de a maró gúny kötőanyagával szorosan összetartott anyag nyújt, akkor a Közhelyszótárt — a szerző szándékával megegyezően vagy nem — nagyerejű pamfletként foghatjuk fel. A műnek az olvasóra tett intenzív és üdvös hatása ugyanakkor nem utolsósorban éppen abban rajlik, hogy szótár formájában íródott. Ez a forma önmagában is ítélet a közhelyes gondolkodás, világot szemlélés fölött. Az elvszerűen rendezett, tudományos alaposággal elkészített szótári feldolgozások több külsőségét hordozza egy olyan esetben, amikor nem a nyelvi formáról, hanem gondolatainkról van szó. „A közhelyszótár lapjairól rémlény szól hozzánk” — írja Hernádi az előszóban. Rémlény, mert minden gondolata és e gondolatok minden kifejezése kiüresedett sablon. Köztünk, valóságos emberek közt egyetlen sincs ilyen. A Közhelyszótár azonban figyelmeztet: jó lenne messzebbre kerülnünk ettől a rémlénytől.

Görög Zoltán

Pénovátz Antal: A pacséri földművelés és állattartás szótára

Újvidék, 1975. Hungarológiai Intézet, 172 lap

A jugoszláviai magyar néprajzi és néprajzi kutatások értékes eredménye Pénovátz Antal munkája, amelyben a Szabadkától délnyugatra fekvő Pacsér népi gazdálkodását szótárszerű feldolgozásban mutatja be. A falu a török időkben elnéptelenedett. A XVIII. század második felében Zombor környéki szerb pásztorok kezdték benépesíteni. Majd 1786-ban kisújszállási családok (kb. 1000 lélek) telepedtek le Pacséron. A mai magyarság zömmel ezek leszármazottja. A falut Fényes Elek Magyarország geographiai szótárában (III. k. Pest, 1851. 183) főleg rozsot, burgonyát és kukoricát termelő településnek mondja. A szerző gazdag néprajzi és néprajzi anyagot tartalmazó szócikkjei a tárgykör alapos ismeretéről tanúskodnak. Az állattartás és földművelés mellett kitér a közlekedés, a kendermunka bemutatására is. Több címszó utal a munkaszervezetre, a munkakörökre, a gazdasági és társadalmi rétegekre. Kár, hogy a szerző a juhtartással alig foglalkozik.

A terminológiákban szerb jövevényszavakat nem találunk. Néhány tanulságos címszót emelek ki a munkából. Az *akol* — az Alföldről alig ismert — kosarazó juhászat építménye is. A *csordás* a bérén kívül tehenenként egy fejés tejet is kapott. A *csóva* 'szalmacsomó', a vásárban valamely holmira (pl. szekérre) kötve, annak eladását jelzi. A pártában maradt leányok kapukilincsére farsangkor szintén csóvát kötnek. Tartották régebben a *jenei bodor* vagy *göndörszőrű* disznót. Számon kell tartanunk, hogy Nagy Czirok László *jenei juh*-okat említ, amelyek a kiskunsági homokon jól beváltak, de már alig akad belőlük (Pásztorélet a Kiskunságon. Budapest, 1959. 364). A kender puhítására szolgáló morzsolóhenger elterjedéséről tájékoztat a *dörzsölő* címszó. A dörzsölőről írja Szolnok Lajos, hogy a XVIII. századi német telepesek honosították meg (Alakuló munkaeszközök. Budapest, 1972. 177). Valószínűleg ezeknek köszönhető a hollandiai típusú pacséri *tiloló*, *kendertörő* is. A *halháj* 'két, párhuzamosan haladó tövükkel befelé, kalászukkal kifelé álló gabonakévék sora'. Körültekintőek azok a szócikkek, amelyek az egyes gazdálkodási eszközökre vonatkoznak (*borona*, *henger*, *kasza* stb.). A marokszedésre használt horogalakú *kukát* a pacséri magyarok kezén keveset látni. Inkább a vidékről fogadott szerb aratók használják. A magyarok sarlóval szedték a markot. Pacséron is ismerik — nyilvánvalóan még kisújszállási hagyatékként — a *kunkötést*. A kaszakalapálásnál használt üllök egyik változata a *németüllő*. Tanulságos a nyomtatás, a kukorica-termesztés feldolgozása.

Reméljük, hogy a Hungarológiai Intézet a jövőben is kiadványai sorába iktat hasonló tárgykörű, a nyelvtudományt, a néprajzot, sőt a gazdaságtörténetet is szolgáló munkákat.

Gunda Béla

Grundlagen der Sprachkultur. Beiträge der Prager Linguistik zur Sprachtheorie und Sprachpflege. Teil 1. (Reihe Sprache und Gesellschaft. Band 8/1). Karel Horálek és Jaroslav Kuchař közreműködésével kiadta Jürgen Scharnhorst és Erika Ising. Akademie-Verlag. Berlin, 1976. 357 lap

1. Minden jel arra mutat, hogy egyetlen strukturalista iskola sem szentelt olyan nagy figyelmet a nyelv művelés kérdéseinek, mint a prágai. S ha alaposabban utána gondolunk, belátjuk, más irányzatok ezt elméletük jellegénél fogva nem is igen tehetnék volna. Hisz a bloomfieldi empirizmus egyaránt nyelvi ténynek tekintett minden nyelvi

megnyilatkozást, ami egy nyelvközösségben elhangzott, s azt a fogalom párt, hogy helyes és helytelen — legalábbis a nyelvművelők által használt értelemben — a nyelvi jelenségek minősítése szempontjából érdektelennek tartotta. A nyelv életébe való tudatos beavatkozást pedig hogyan is ítélte volna megengedhetőnek (és szükségesnek) az a Bloomfield, aki élete végéig szilárdan hitt az újgrammatikusok állítólag vakon és kivétel nélkül érvényesülő törvényeiben? A koppenhágai nyelvészek pedig absztrakt elméletük építgetése közben sokkal messzebb jártak a konkrét nyelvi problémáktól, hogy érdemben akárcsak felvetettek volna egy olyan 'alkalmazott' kérdést, amilyen a nyelvművelés.

Ezzel szemben a prágai nyelvészeket két eltérő jellegű mozzanat is arra ösztönte, hogy ne kerüljék ki a szűkebb és tágabb értelemben vett nyelvművelés (a Sprachpflege és a Sprachkultur) nagy kérdéskörét. Úgy is mondhatnánk, egy belső, tudományos, és egy külső, társadalom- és művelődéspolitikai mozzanat serkentette őket. De nézzük egy kicsit részletesebben!

A prágaiak híres — 1929-ben, a szlavisták prágai kongresszusán előterjesztett — téziseiben nemcsak olyan általános elveket találunk, amelyekből szinte parancsolólag következik a nyelvművelés iránti aktív érdeklődés, hanem egy önálló tézis is — a kilencediket — amelyet teljes egészében a nyelvművelés kérdéseinek szenteltek. A prágaiak általános nyelvelméleti felfogásából az a mozzanat érdemel említést, hogy a prágai nyelvész kör tagjai a nyelvet nem egyszerűen rendszernek, hanem funkcionális rendszernek tekintették. Ez az ő értelmezésükben azt jelenti, hogy a nyelv minden eszköze egy célnak van alárendelve, a kifejezésnek vagy a kommunikációnak. Világosan le is szögezik (az első tézisben): „A nyelv kifejezési eszközök egy célra alkalmazott rendszere.” Ha viszont a nyelv célt szolgáló eszközök rendszere, akkor lehet többé és lehet kevésbé alkalmas e cél szolgálatára, illetve — és számunkra most ez a gondolat a legfontosabb — oda lehet hatni, hogy alkalmasabb legyen. Az első tézisből, a nyelvi rendszer funkcionalitásának és a nyelvi eszközök ebből folyó célszerűségének (finalitásának) téziséből a nyelvművelés elvi lehetősége és szükségszerűsége következik. Ugyanakkor — és ez még mindig a belső mozzanat — a már említett kilencedik tézisben, amelynek a címében is előfordul a *nyelvművelés* szó, többek között ezeket olvashatjuk:

„Nyelvművelésen azokat az erőfeszítéseket kell érteni, amelyeket azért fejtenek ki, hogy a köznyelvben — mégpedig mind a beszélt, mind az írott nyelvben — olyan tulajdonságok fejlődjenek ki, amelyeket a köznyelv speciális funkciója követel meg.

Az első ilyen tulajdonság az állandóság, azaz a köznyelvnek el kell kerülnie minden felesleges ingadozást, s a köznyelv számára biztos nyelvérzéknek kell kialakulnia. A második ilyen tulajdonság annak a képessége, hogy a legkülönbözőbb árnyalatokat azok minden finomságával, erőlködés nélkül, világosan és pontosan ki lehessen fejezni. A harmadik a nyelv eredetisége, vagyis azon vonásainak az erősítése, amelyek különleges jellegét képezik. E tulajdonságok kifejlesztésekor gyakran arról van szó, hogy a különböző lehetőségek közül, amelyek a nyelvben kialakultak, egyet elfogadjunk vagy arról, hogy a nyelv valamely rejtett tendenciáját tudatosan alkalmazott kifejezési eszközzé változtassuk.”

Valamivel alább pedig ezeket olvashatjuk:

„A nyelvművelés számára nagyon fontos az ápoltság beszélt nyelv, mert ez az a forrás, amelyből állandóan kár nélkül lehet meríteni ahhoz, hogy az írott nyelvet meg lehessen újítani, s a beszélt nyelv teremti meg azt a légkört, amelyben a nyelvérzék — amely az írott nyelv állandóságához szükséges — a legnagyobb biztonsággal alakulhat ki.

Éppen úgy, mint a beszélt köznyelv, az írott köznyelv is egy nemzet szellemi életének kifejezési eszköze, mikor is sok minden kölcsönződik át annak az egész művelődési területnek a közös alapjából, amelyhez a kérdéses nyelv tartozik. Ezért természetes, ha ez a kulturális közösség a köznyelvben is visszatükröződik, és hamis felfogás lenne

a nyelvi tisztaság nevében ez ellen küzdeni. A nyelv tisztaságára irányuló erőfeszítéseknek helyük van a nyelvművelésben, mint a fentebbi megfontolásokból kitűnik, de minden túlzott purizmus árt a nyelvnek, függetlenül attól, hogy ennek a purizmusnak logikai, történeti vagy folklorisztikus törekvései vannak.”

Azt hiszem, a fentebbi megfontolásokkal a mai napig alapvetően egyetérthetünk, de ha itt-ott találunk is valamit, amit ma másként fogalmaznánk, akkor ne felejtsük el, hogy 1979-ben immár ötven éve lesz annak, hogy e tézisek napvilágot láttak.

Nézzük most a külső mozzanatot. A külső mozzanat lényegében nem más, mint az a történelmi-társadalmi környezet, amelyben a prágai nyelvész kör létrejött és tevékenykedett. De miben is állt ez a környezet? Vessünk először egy pillantást a történelmi fejlődésre. A prágai iskola történetének kitűnő feldolgozója, a francia Jacqueline Fontaine, aki helyesen azt vallja, hogy a prágai iskola létrejötte és törekvései aligha érthetők meg a cseh történelem előzményeinek figyelembevétele nélkül, visszapillantva a cseh történelem egy korábbi szakaszára ezeket írja: „Az 1780 és 1848 közötti időszakot a nemzeti ébredés időszakának hívják. A Habsburg-uralom alatti cseh tartományokban e korszakot a cseh nyelv és irodalom feltámadása jellemezte, s ez azoknak a műve volt, akiket ébresztőknek neveztek. Ezek a népi osztályra, alapvetően azonban a parasztságra támaszkodva ténylegesen arra vállalkoztak, hogy újjáépítsék a cseh nyelvet, amely igencsak fenyegetve volt egy olyan országban, amelyben a németesítés jelentősen előrehaladt. A harcot a pán-szláv ideológia nevében vívták. Emellett Szlovákiában a magyar királyság uralma alatt a nemzeti ébredés első feladata önálló írott nyelv megalkotása volt az egyik nyelvjárásból kiindulva” (Le Cercle Linguistique de Prague. 1974. Tours, 16–7). Mármost tudjuk, hogy 1918 októberében létrejött Csehszlovákia, s ezzel merőben új történelmi-társadalmi-kulturális környezet állt elő. Ebben a gyökeresen megváltozott környezetben új feladatokkal találta magát szemben a két közeli nyelv, a cseh és a szlovák is. Nos, éppen ezeknek az új feladatoknak az országos vitája adott alkalmat a prágai iskola tagjainak arra, hogy a nyelvműveléssel kapcsolatos nézeteiket konkretizálhassák. Fentebb érintett téziseiket ugyanis (többek között a nyelvművelésről) a cseh nyelvészek az 1929-i szlavisztikai kongresszuson nemzetközi szakközönség előtt ismertették. Ám ha meg akarták oldani azokat a problémákat, amelyek a húszas-harmincas években álltak a cseh nyelv előtt, akkor a hazai nem szakközönséghez kellett fordulniok. Kitűnő alkalmat adott erre az a vita, amelyet Jiří Hallerrel, a Naše řeč című folyóirat szerkesztőjével folytattak. A konzervatív Haller – egyébként nyelvészetileg dilettáns – makacsul ragaszkodott a nyelvművelés régi, még a XIX. század első feléből örökölt nézeteihez. 1932 elején a prágai nyelvész kör tagjai előadássorozatot indítottak. Az iskola legkiválóbb képviselőinek az előadásait a cseh közvélemény rendkívül kedvezően fogadta, az előadók elhatározták, hogy azokat kötetben is közzéteszik. Így jelent meg a Spisovná čeština a jazyková kultura (A cseh irodalmi nyelv és a nyelvművelés) című kötet, amely (nemcsak a cseh) nyelvművelés szempontjából rendkívül termékenynek bizonyult. S ami különösen érdekes, az egyes előadásokon túl helyet kapott a kötetben egy közös munka eredményeként létrejött általános összefoglalás is ezzel a címmel: „A nyelvművelés általános alapelvei”. S az általunk ismertett kötet ennek gondos német fordítását is közli, sok más hasznos anyag mellett. (Például e kötetben jelentek meg első ízben németül a híres tézisek is, amelyeket annak idején franciául adtak közre, s úgy is váltak ismertté.) Az előadásokon és az imént felsorolt dokumentumokon kívül a kötet szerkesztői még átvettek néhány írást a prágaiak hajdan híres, évente megjelenő kiadványsorozatából, amelynek – mint tudjuk – Travaux du Cercle Linguistique de Prague volt a címe.

2. De e kissé bő lére eresztett bevezető után nézzük a fontosabb tanulmányokat. (Valamennyire természetesen nem térhetünk ki.)

A két német szerkesztő bevezetője után Karel Horálek tanulmánya következik „A prágai nyelvészetnek és nemzetközi hatásának történetéhez” címen. Horálek cikke (amelyet e kötet számára írt) sokkal rövidebb annál, hogysem drámai újdonságokat közölhetne akár az elméleti felfogás, akár a konkrét történelmi részletek tekintetében, de hasznos, tömör összefoglalás. A szerző, miközben áttekinti a prágai iskola munkaterületeit, eljut a nyelvműveléshez is. A kérdéses bekezdést pontos fordításban közöljük:

„Viszonylag korán elterjedt az a meggyőződés, hogy tudományos fáradozásra van szükség a köznyelv tekintetében, s az úgynevezett nyelvművelés a prágai nyelvelmélet szilárd alapja lett. A köznyelvi norma kodifikálása a nyelvhasználatból indul ki. Új kifejezési eszközök kialakítása és a fennálló változatok kiküszöbölése közben a köznyelvi normát objektív tendenciákhoz kell igazítani, miközben az a felismerés képezi az alapot, hogy a nyelv természetes fejlődése önmagától is optimális norma felé tart. A nyelvművelés tehát elébe megy a természetes fejlődési tendenciáknak. Fő munkaterülete a szakterminológiák meg olyan nyelvi megnyilatkozások stilisztikai művelése, amelyeknek nagy társadalmi jelentőségük van. A cseh köznyelvvvel kapcsolatos mai fáradozások az úgynevezett demokratizálódási tendenciát segítik elő, a köznapi formák előnyben részesülnek a könyvízü alakokkal szemben, a helyesírásban fokozottabban a kiejtésből indulnak ki (különösen idegen szavak írása tekintetében).”

Ismételjük: Jól sikerült, tömör összefoglalás ez, megállapításainak nagy részével egyet is érthetünk. Nem értjük azonban, miért nem szerepel a szerző bibliográfiájában pl. Vachek 1966-i angol nyelvű munkája a prágai iskoláról, hogy Buligina szintén 1964-i hosszú tanulmányát — egy tanulmánykötet részét — ne is említsük. S mivel egy 1976-ban kiadott munkáról van szó, azt is elvárhatnánk, hogy Fontaine már említett (1974-i) monográfiája is meg legyen említve.

Térjünk most rá a kötet messze legjelentősebb darabjára, „A nyelvművelés általános alapelvei” című már említett dokumentumra. Ugyan Havránék és Mathesius dolgozta ki, de névtelenül jelent meg, mert kollektív felfogást tükrözött. Nagy jelentőségére való tekintettel részletesebben foglalkozunk vele.

A dokumentum abból indul ki, hogy a nyelvművelés háromféle módon valósulhat meg: 1. nyelvelméleti munkák segítségével; 2. iskolai nyelvoktatással és 3. az írói gyakorlat folyamata által. Maga a dokumentum csak az 1. pontban említett területtel foglalkozik, tehát általános alapelvek felállításával a nyelvész számára. Egyébként a nyelvész kétféle módon segítheti elő, hogy a köznyelv a feladatainak minél jobban megfeleljen. Azáltal, hogy támogatja a szilárdságát, és azáltal, hogy elősegíti funkcionális különbségeit. (A „funkcionális különbség” kifejezés némi magyarázatot igényel. A prágaiak harmadik tézisének címében szerepel a „különböző funkciójú nyelvek” kutatása. Valójában a nyelv különböző — területi, érzelmi — változatairól, illetve alkalmazásairól van szó.) E két pont megvalósításának szükséges feltétele viszont a jelenlegi irodalmi nyelvnek, azaz e nyelv normájának lehetőleg tökéletes kialakítása. S így jutunk el a prágai iskola nyelvművelési koncepciójának kulcsfogalmához, a *n o r m á h o z*. S melyek a norma kutatásának a forrásai? Mindenekelőtt — írja a dokumentum — az utóbbi 50 év átlagos nyelvi gyakorlata, ezen kívül a művelt rétegek nyelvi tudata. Egyébként az állandósító folyamatnak nem szabad archaizálnia, valamint a beszélt és írott nyelv közti különbséget elmélyítenie és a nyelv által használt funkcionális különbségeket összemosnia. Részletesen szóba kerül ezután a helyesírás, amelynek területén a prágai nyelvészek — érthető módon — a fonológiai szemlélet következetesebb alkalmazását sürgetik, majd olvashatunk a kiejtés, a nyelvtan és a szókinész stabilizálásával kapcsolatos problémákról. Hangsúlyozza a dokumentum, hogy a nyelvész beavatkozásának egyik eszköze a kritika is. Egyik utolsó bekezdésében ezt olvashatjuk: „Figyelmét a nyelvelmélet a nyelvi eszközök, különösen a lexikai és szintaktikai eszközök alkalmazásának és funkcionális meg-

különböztetésének lehetőségeire fordítja. Úgyel az ebben az irányban haladó fejlődési tendenciákra s a lehetőségek alapján ajánlásokat tesz e funkcionális nyelveknek, azonban szükségtelen szigor és kényszer nélkül.”

A következő dolgozat Mathesius „A köznyelv szükségszerű szilárdsága” című előadásának a szövege. Ez volt a nyitó előadása annak az 1932-i sorozatnak, amely — mint láttuk — a prágai iskola nyelv művelési nézeteinek összefoglalásához és egy kötetben való kiadásához vezetett. Nos, Mathesius híres tanulmányának az elején egy olyan mondatot olvashatunk, amely mintegy cseppentve tartalmazza a prágai iskola felfogásának az alapjait: „A nyelv célra irányuló kifejezési eszközök rendszere, s értéke csak azon mérhető le, mennyire felel meg céljának — más szóval a nyelv szerszám, s értéke — mint minden szerszám esetében — annak megfelelő lesz, hogy milyen mértékben válik be feladata teljesítése közben.” Ezután kifejti a szerző, hogy a nyelvnek ún. történelmi tisztasága — amire oly sok purista hivatkozik — olyan szempont, amely alá van vetve a nyelv általános kulturáltsága szempontjának. Nem történelmi tisztaságra van szükség, az úgyis megvalósíthatatlan, hanem rugalmas stabilitásra. Ugyancsak szembehelyezkedik az ún. lineáris szabályosság hamis elvével, amely a nyelvet teljes szabályosságba akarja kényszeríteni, olyanba, amely úgyis elérhetetlen az egymást szüntelenül keresztező fejlődési tendenciák következtében.

„Az irodalmi köznyelv és a nyelv művelés feladatai” című következő cikkében Havránék mindenekelőtt a művelt köznyelvi norma kialakulásával foglalkozik. Rámutat arra, hogy ez a norma mint ellentétek egysége jön létre. Így ellentmondás van a nyelv minél nagyobb területre kiterjedő hatóköre és az érthetőség követelménye, valamint a minden nyelvben megtalálható nemzetközi elem és a purizmussal mindig együttjáró nemzetiessé válni akaró tendencia között stb. A nyelvi normába való beavatkozás alapja — fejtegeti Havránék — lehet valamely nyelvelméleti megfontolás, de lehet nyelven kívüli elmélet vagy törekvés is.

A szerző ezután az irodalmi nyelv különböző rétegeiről, illetve alkalmazásairól beszél. Mégpedig egyfelől beszél a nyelv funkcióiról, másfelől funkcionális nyelvekről. Táblázata, amely — mint csaknem minden felosztás, természetesen — vitatható, az alábbi képet mutatja:

<i>A nyelv funkciói</i>		<i>Funkcionális nyelvek</i>
1. érintkezői	} Közlési funkció	Hétköznapi (társalgási) nyelv
2. gyakorlati-szakmai		Tárgyi (munka) nyelv
3. elméleti-szakmai		Tudományos nyelv
4. esztétikai		Költői nyelv

Nyelvi funkciók és funkcionális nyelvek szétválasztása nem látszik megalapozottnak, pontosabban az a véleményünk, hogy amikor a nyelv különböző funkciókat tölt be, akkor nem válik annyiféle nyelvvé, ahány funkció betöltésére képes, ugyanúgy, ahogy az ember sem válik több emberré attól, hogy különféle munkákat végez. Nyilvánvaló, hogy az olyan kifejezések, mint „újságnyelv”, „diáknyelv”, „szaknyelv” stb. erősen metaforikusak — a „bányászok nyelve”-nek van néhány tucat szakkifejezése, de „bányásznyelvtan” vagy „bányászragozás” nincsen.

A következő írás is B. Havránéktól származik. Valójában az az előadás ez, amelyet a szerző „A norma problémája a mai nyelvtudományban és a nyelv művelésben” címmel 1936-ban a koppenhágai nyelvészkonferencián tartott. Meg is jelent a konferencia kiadványában 1938-ban. Ezért, és mert valójában a fentebbi tanulmány tömör összefoglalása, nem térünk ki rá. Ugyanez mondható el Havránék ezután következő „Az irodalmi nyelv funkcionális rétegződése” című cikkéről is.

Jan Mukařovský „A költői nyelvről” című tanulmánya több tekintetben is figyelmet érdemel. Az esztétikus Mukařovský volt a prágai körnek az a tagja, aki a legjobban elkötelezte magát az irodalom irányában. Elsősorban az ő (és Jakobson) érdeklődésének volt köszönhető, hogy a prágai iskola elméletében és gyakorlatában a költői nyelv kérdései mindvégig fontos helyet foglaltak el. Mukařovský e tanulmánya bizonyos fokig összefoglalása volt a költői nyelv kutatásával kapcsolatos életművének, mármint az elméleti vonatkozásoknak. Először 1940-ben jelent meg a prágai kör cseh nyelvű „otthoni” folyóiratában, a *Slovo i slovesnostban*.

Mukařovský abból indul ki, hogy mi nem lehet a költői nyelv. Nos, nem elengedhetetlen része a költői nyelvnek a szépség, az érzelemkifejezés, a szemléletesség, a képszerűség, de még az egyéniség sem. (Például a klasszicizmus kifejezetten tiltotta az egyéni nyelvhasználatot, és még azt is megszabta, hogy milyen költői képeket szabad használni.) Nincs — mondja Mukařovský — olyan tulajdonság, amely a költői nyelvet állandóan és általában jellemezné. A költői nyelv ugyanis nem tulajdonság, hanem funkció, vagyis bizonyos tulajdonságok felhasználásának a módja. Mármint a költői nyelv célja az esztétikai hatás. Ezért a költői kifejezés magára a nyelvi jelre összpontosítja a figyelmet, s ezáltal „éppen ellentéte a valóságra irányuló nyelvnek, amely a közlésben van jelen”. Dióhéjban ez Mukařovský felfogásának a lényege.

Mármint hogy viszonylik a fentebbi értelemben meghatározott költői nyelv a műalkotáshoz? Az első pillanatra a szó úgy látszik viszonylani a vershez, mint a márvány a szoborhoz vagy a festék a képhez. De ez nem helytálló, szögezi le a szerző. Mert a márvány és a festék természeti jelenség, és csak azután válik jellé, azután kezd jelenteni, hogy belépett a műalkotásba. Ezzel szemben a szó már azt megelőzően is jel. Még hozzá időben változó jel. Ezáltal — mármint a nyelv változása által — egy irodalmi alkotás értéke leromolhat, sőt teljesen megsemmisülhet. Amit a költő esztétikailag hatásosnak szánt, az esetleg ezt a hatását idővel elveszti. S esztétikai hatásra tehetnek szert olyan alkotórészek, amelyeknek a költő eredetileg ilyen hatást nem szánt.

A szerző ezután hosszan taglalja a költői nyelv műfaji változatait és hangtani oldalát, majd eljut „A szó a költészetben” című részhez. Ennél is érdekesebb „A szövegkörnyezet szemantikai dinamikája” című szakasz, amely — többek között — a mondat megértésének kérdésével foglalkozik. Ennek kapcsán Mukařovský a „jelentésfelhalmozódás” fogalmát használja a mondat és általában a közlemények (azokon belül a műalkotások) megértési folyamatának jellemzésére. Szerinte a szó statikus jelentésegység, a kontextust képező mondat viszont dinamikus. A kettő viszonyát felettébb figyelemre méltó módon így jellemzi: „A dinamikus jelentésegység azáltal különbözik a statikustól, hogy kontextust képez, amely fokozatosan valósul meg... A dinamikus egységnek — amely önmagában véve csak pusztán szemantikai szándék — a megtestesüléséhez statikus egységre van szüksége. A statikus egység azonban csak a kontextusban kapja meg a valóságra vonatkoztatottságát.”

A tanulmány utolsó része monológ és dialóg kölcsönviszonyával, valamint az ún. „latens” jelentés fajtáival foglalkozik, amilyen pl. az irodalomban az elhallgatása valaminek. De figyelemre méltó gondolatokat olvashatunk költői szimbolizmus és jelentés viszonyáról is. Általában Mukařovský cikke a kötet egyik csúcspontja. A szerző — s ez minden sorából érződik — ragyogó szellem, okos, tiszta fej, aki bonyolult témáját mindvégig világosan, következetes definíciók és logikus okfejtés segítségével adja elő.

3. S ezzel ismertetésünk végére értünk. A kötet még több írást tartalmaz, de olyanokat (például Vacheknek annak idején a *Travaux*-kban megjelent tanulmányait), amelyeket már eddig is olvashattunk, mégpedig valamilyen ismertebb nyelven. Ezért érthető módon arra törekedtünk, hogy elsősorban azokról az írásokról számoljunk be,

amelyeket eddig csak csehül lehetett olvasni, s a jelenlegi német fordítások útján váltak hozzáférhetőkké a nemzetközi nyelvészvilág számára.

A prágai iskola nyelvműveléssel kapcsolatos munkásságát bemutató német nyelvű kötet kiadása hasznos, okos vállalkozás volt. Mert segítségével egy strukturalista nyelvészeti iskola tevékenységének egyik olyan aspektusa tárul fel és válik nemzetközileg ismertté, amelyről eddig nagyon keveset tudtunk. Ha figyelembe vesszük, hogy a nyelvművelés nemzetközi szakirodalma a nyelvtudomány más ágaihoz képest nagyon csekély, akkor az ilyen fontos gyarapodást örömmel kell fogadnunk. S várjuk a megígért második részt.

Antal László

Néhány megjegyzés a „költői tranzitíválás grammatikájá”-ról. P. Dombi Erzsébet érdeklődést keltő cikke (Nyr. 101: 182–9) eszembe juttatta azt az – úgy látszik, időközben feledésbe merült – vitát, amelyet Simonyi Zsigmond folytatott az intranszitiv igék tranzitívá válásának igazolására. Többek között „Visszaható ige tárggyal” címmel már 1886-ban igen hasznos, mának is szóló cikket írt (Nyr. 15: 107–13).

Nem véletlen, hogy P. Dombi Erzsébet a varázsmesék világában felfigyelt a virágot lép, igazgyöngyöt sír és rózsákat nevet tranzitív igei struktúrákra. Valóban igen mély gyökerei vannak az ilyen szerkesztésmódnak a magyar szépirodalomban. Már Simonyi is idézett a XIX. századból (pl. Aranytól, Vörösmartytól, Jókaitól stb.) és a XVIII. századból példákat, de egy-egy ige tranzitívá válásának bizonyítására a népköltészetből, sőt a kódexek korából is merített adatokat.

Ezt az önmagában is figyelemre méltó tudománytörténeti ténytet azonban azért tartom fontosnak, mert Simonyi vagy éppen azt az igét, vagy ugyanazt az igecsoportot tárgyalja, mint amelyekre P. Dombi Erzsébet a XX. század eleji költészetben figyelt fel. Természetesen Simonyi feldolgozási módszere ma már túlhaladott. A témának akár szinkron, akár diakrón megközelítésében számomra elfogadhatóbbnak tetszik H. Molnár Ilonának az igei struktúráról vallott felfogása (Ált. Nyelv. Tan. 6: 236–42, valamint 9: 128–44) és különösen a hangutánzó igék tranzitívá válásáról írt modern, szemantikai szempontból is elmélyült fejtegetése (MNY. 70 [1974.]: 181–92, 298–307). Mégis egyetlen, igen lényeges szempontból fontos Simonyi felismerése. Ő látta meg elsőnek, hogy az intranszitiv igék tranzitívá válása a magyar nyelv lehetőségei közé tartozik.

Ennek a gondolatnak az igazolásához szeretnék egy irodalmi példával hozzájárulni. P. Dombi Erzsébet szerint az archaizálás stíluszándékával „tranzitíválja például Babits a *fut* igét a Jónás könyve alábbi verssorában ”*futván az Urat*, mint tolvaj a hóhért”. (Erre vonatkozólag lásd Soltész Katalin Babits Mihály költői nyelve című művének Babits tárgyas szerkezeteiről szóló részét, amelyben ha más módszerrel is, sokkal több példával és részletesebben fejti ki a nyelvi vonatkozásukat). Kérdés az, hogy Babits „tranzitívál”-e, hogy ebben csak „egyéni nyelvhasználat” nyilvánul-e meg, vagy esetleg eddig felderítetlen nyelvi és irodalmi okai vannak az ilyen nyelvi fordulatok alkalmazásának. Szerintem a kérdés összetett, további vizsgálatot igényel. Babits a fent idézett határozói igenévi szerkezeten kívül magát az igét is használta tranzitív formában: „Én nem tudom, hogy *útam merre fussam*” (idézi J. Soltész 213). Magam a XVIII. század irodalmi nyelvével foglalkozva, Bessenyei György műveiben találtam rá ezen igei-igenévi struktúrák előzményére: 1772: „Nem tudom *fuffam-é* vagy kérjem *halálom*” (Ágiaris keserve 2: 118 RMK 13.), „Jere az életre; *fuffad halálot* (i. m. 2: 122) és 1780: „*Kifutom belőlem a lehelletemet*” (Lais 2: 47 RMK 16).

Ezek után bizonyos, hogy nem annyira Babits „tranzitíválásáról” van szó, hanem inkább arról a leleményről, ahogyan a nagy költő a nyelvben meglevő struktúrát felhasznál-

nálta. Kérdés természetesen még az is, hogy Babits honnan ismerte az ilyen szerkezeteket, illetőleg alkalmazásnak lehetőségét. A népnyelvből vagy a régi nyelvből, esetleg Bessenyei műveiből? Mi az általános a nyelvi formában, s mi az egyedi a struktúra költői felhasználásában? Hogy itt régi nyelvi folyamatról van szó, azt a TESz. *fut* szócikke valószínűvé teszi, hiszen már a Münchener Kódexben találtak (igaz, hogy igekötős) tranzitív formát: „es befutuan mend a' vidadeket” (83), és hogy ma már nem beszélhetünk abszolút „bennható” igéről, azt pedig a *versenyt fut* valakivel, illetőleg *díjat fut*, sőt a *vesszőt fut* (*vesszőfutás*) szerkezetek bizonyítják (vö. ÉrtSz. és TESz.).

R. Hutás Magdolna

Sok bába közt ne vesszen el a gyermek! A Magyar Nyelvőr 1978. I. számában érdeklődéssel olvastam Süle Jenő „Idegen szavaink nyelvhasználatunkban, ahogy ma látjuk” című cikkét. Két dolog bátorít föl, hogy a filológiai pontosságú, komoly tanulmányhoz hozzászóljak. Az egyik: mint az e szám 128. lapján említett országos helyesírási vetélkedő győztese; a másik: könyvkiadói előkészítői és korrektori munkám révén a magyar nyelv (főleg a helyesírás) szeretete és a nyelvművelő munka állandó győzelemmel kísérése.

A nagy hozzáértéssel és gonddal írott tanulmányban három pontatlanságot fedeztem föl. A szerző javasolja többek között az *attribútum*, *immún* formát. E két szó a Helyesírási és tipográfiai tanácsadó 1972-ben megjelent második, javított és bővített kiadásában már így szerepel (hosszú ú-val). A harmadik a *komputer* szó. A fent említett tanácsadóban kétféle alakváltozat van lejegyezve: *komputer* vagy *kompjúter*. A *j*-s szóváltozat magánhangzója hosszú. (Ebben eltér a Bakos-féle szótártól!)

Elvileg a szerző — idegen szavak átvételével és használatával kapcsolatos — állásfoglalásával egyetértek. A változtatásokra tett javaslatával azonban nem.

Süle Jenő — írásának „A túlzott magyarosítás” c. részletében (19) — vitatja az ISzKSz. némely szava írásmódjának helyességét is. Javaslatot tesz egy régebbi, helyesebbnek talált forma (*salto mortale*) visszaállítására. Semmiképpen nem szabad! Ahány szótár, annyi írásmód? Ilyen módon a HTSz. rengeteg szavába, szókapcsolatába is bele lehetne kötni (pl.: *jóízű*, *irodalomtörténetírás* és sorolhatnám). Tulajdonképpen nem is egyes javaslatával, hanem a változtatás tényével nem értek egyet.

Hogy miért nem?

Az 1954 óta érvényben levő helyesírási szabályok logikusak, elsajátíthatók. Szükségtelennek tartok mindenféle jelenlegi korrekciót, mert az a mai helyesírás ellenzőinek igen nagy táborát erősítené. (Valljuk be, ez a tábor bővelkedik írókban, akadémikusokban, közéletünkben rendszeresen publikáló személyekben.)

Namármost: ha a nyelvészek minden évben változtatnak, alakítanak, akkor az „ellenzékiek” joggal mondhatják: nem volt igazam? — már harmadszor (negyedszer stb.) változtatnak, én megmaradok a magam igaza mellett!

Ezért nem értek egyet semmiféle helyesírási változtatással (annál inkább a szótárak bővítésével, az eddig nem jelölt szavak és szókapcsolatok pótlásával, a szaklexikonok címszavainak írásában nyelvészek közreműködésével).

Tennivaló bőven akad; a valóságtól, a gyakorlattól elrugaszkodó átértékelések megrendítik a bizalmat.

Both Endréné

Rönk. A Nyr. 102. évfolyamának 2. számában, a Szó- és szólásmagyarázatok rovatban Kiss Lajos tollából olvastam a *rönk* szó származékairól, illetve etimológiájáról.

A szó előtttem sem ismeretlen, hiszen gyermekként fűrészüzemben éltem, ifjúkorom egy részét is itt töltöttem. Engedjék meg, hogy a szerző által említett szavakhoz még néhány felsoroljak, s jelentésükre is rávilágítsak:

rönkátaláló: 'olyan eszköz, amellyel a rönk átmérőjét méri'

rönkátvevő: 'az a műszaki dolgozó, aki az erdészettől érkezett rönköt meghatározott mennyiségben és minőségben átveszi'

rönkbeadó: 'fizikai dolgozó, aki a rönktérről beszállítja a rönköt a fűrészsarnokba'

rönktérkezelő: 'a rönktér felelős műszaki vezetője, művezetője'

A fűrészüzemi szókincs tarkasága egyébként gondos vizsgálatot is megérdemelne. Annál is inkább, mert épp az említett *rönk* helyett valóban egyidőben a *gömbfá*-t kezdték használni. Ez azonban túlságosan hivataloskodó elnevezés volt, és — mint ezt Kiss Lajos is idézi — az ErdLex. ezt — nagyon helyesen — „magyartalan és önmagában értelmetlen kifejezésnek minősíti”.

Dóra Zoltán

Maga, magácska. Igen lényeges nyelvészeti kérdést érint Guszkova Antonyina a Nyelvőr 1978-i évfolyamában (179–80). A kérdés (a megszólítási mód) felvetése s egy részletkérdés (a *magácska* megszólításának) alapos, kimerítő tárgyalása példaadó munka. (Igen szükségünk lenne néhány átfogó államvizsgai vagy doktori dolgozatra a viselkedélelektani, a szociológiai, a társadalmi rétegek, illetőleg a különböző regionális magyar nyelvterületek szerint megosztott nyelvi anyag kiértékelésére.)

A cikkíró egy megállapításával azonban, legalábbis saját nyelvi tapasztalataim alapján, csak igen erős megszorítással értek egyet. A *magácska* nyelvhasználati megszólítást tárgyalva Guszkova Antonyina a következő megállapításra jut: „Találkozunk vele a hivatalos viszonyban levők közti társalgásban is. Az ilyen helyzetekben a fiatal nőknek szóló *magácska* mindig kedveskedő, a *magá*-nak udvariatlanságát, ridegségét enyhítő megszólítás” (i. h. 181). Ez így — sajnos — részben helytálló. A magyar nyelvterület jó részén (főleg a városi lakosság) a *magá*-t hidegnek, ridegnek, udvariatlannak érzi. Ez a nyelvérzék — szerintem — jórészt réteghez kötött, s valószínűleg területileg is megoszlik. Igazán nem mondhatja, aki családunk nyelvhasználatát megfigyeli (s a viselkedélelektanát sem mellőzi), hogy édesapám (Szabó T. Attila) és édesanyám (Csáti Éva) között — negyven évi házasság után is! — hideg, rideg, udvariatlan lenne a nyelvi gondolatváltás, pedig már 40 éve magázódnak. S e nyelvhasználati „sajátosság” szinte szabályszerű az igényesebb (semmi esetre sem igényeskedő!) erdélyi családokban, bizonyos fokon az egymás közötti félhivatalos (nem rideg!) emberi érintkezés során is.

Szabó T. Ádám

Bisz dájjem. Thurzó Gábor Belváros és vidéke c. könyvében (Bp., 1978. 101) olvasható ez: „De örökké? Bisz dájjem?” Gondolom, az olvasók nem mindegyike érti meg a *bisz dájjem*-et. Az idegen szavak szótárában is hiába keresné. A *bisz*-szel könnyebben boldogul. Ez a német *bis* prepozíció. A *dájjem*-mel nehezebb a dolga, mert hibás. *Dájjénú* a helyes. A héberben a. m. 'elég nekünk'. A zsidó húsvétest, a széder ünnepi olvasmányában, a Hággadában, egy népszerű litánia refrénje. „Ha kivezetett volna bennünket Egyiptomból, és nem tartott volna felettük ítéletet — az is elég lett volna nekünk.” Így kezdődik. „Ha bevitt volna bennünket a Szentföldre, és nem építette volna fel számunkra a Szentélyt — az is elég lett volna nekünk.” Így végződik. A *bisz dájjem*, azaz *bisz dájjénú* jelentése: 'amíg meg nem elégljük'.

Scheiber Sándor

Széchenyiváros. Heltai Nándor — a Petőfi Népe szerkesztősége, 6001 Kecskemét, Szabadság tér 1/a — kérdése: Kecskemét egyik új városrészét Széchenyi Istvánról nevezték el: *Széchenyi város*-nak. Így is, kötőjellel is írják. Véleménye szerint ez lenne a helyes írásmód: *Széchenyiváros*. Egybeírva. Igaza van-e?

A helyesírási szabályzat 245. szabálypontja világosan és egyértelműen kifejti, hogy a „városrésznevek összetett nevét egybeírjuk: *Belváros*, *Ferencváros*, *Józsefváros*, *Víziváros* stb.” „A földrajzi nevek és megjelölések írásának szabályai” c. munka 7. pontjában ugyancsak az olvasható, hogy a belterületi helységreszek összetett nevét egybeírjuk, például: *Hűvösvölgy*, *Rózsadomb*, *Erzsébetliget*, *Újszeged*, *Móráváros* stb. (1. Helyesírási és tipográfiai tanácsadó.² 117. l.). A levelében említett kecskeméti új városrész nevét tehát — levélírónk helyesen gondolta — *Széchenyiváros* formában kell írni.

T. U. I.

Leértékelt. Ez is divatszó lett. Heltai Nándor kecskeméti újságíró levelezőnk véleménye szerint igen sokszor még helytelenül is használják. Például ilyen kifejezésekben: *leértékelt textilbolt*.

Leértékelt bolt-ról, *leértékelt vásár*-ról beszélni, ha helyesen használjuk nyelvünket, csakugyan nem lehet. Ha valaki mégis így tesz, nagyon helytelenül jár el. Hasonlóképpen hibásak a *leértékelt ruházati bolt*, *leértékelt textilbolt* kifejezések is. A *leértékelt áruk*, *leértékelt áruk boltja* és *vására* stb. szerkezetek viszont kifogástalanok, hiszen világos, értelmes kifejezések: olyan árukról, illetőleg olyan áruk boltjáról és vásáráról van szó ezekben, amelyeknek az árát az eddigénél alacsonyabban szabták meg.

T. U. I.

Állományilletékesség — megállapító szerv. Juhász Zsuzsanna és Vargáné S. Sarolta — 1112 Budapest, Kőrő u. 14. I. em. 9. — e két kifejezés helyes írásmódja felől érdeklődik. Azt is szeretnék tudni, mi a szabály az ilyen szókapcsolatok írására.

A kérdezett szavak helyes írásmódja a következő: *állományilletékesség*, *megállapító szerv*(hez).

A meglehetősen hivatalos ízű és számunkra kissé szokatlan *állományilletékesség* kifejezést azért kell egybeírni, mert jelöletlen birtokos jelzős szerkezet; jelentése: 'az állománynak az illetékessége'. Mivel az alkotó tagok első tagjáról elmaradt a jelzői viszonyt jelölő *-nak* birtokos jelzői rag, a tagok közti nyelvtani kapcsolatot egybeírással jelezzük. Pontosabban: azt jelöljük egybeírással, hogy a kifejezés két tagja között olyan, egyébként raggal jelölendő nyelvtani viszony van, amelynek a raggal való jelzése jelen esetben elmaradt.

A *megállapító szerv* jelzős szerkezet különírását pedig az indokolja, hogy az *-ó* képzős igenévi jelző jelentése konkrét: olyan szervről van szó, amely megállapít valamit. (Hogy mit, azt sajnos nem tudjuk meg, mert lemaradt a *megállapító* tag elejéről; ilyesmire gondolok például: *ténymegállapító szerv*, *teljesítménymegállapító szerv* stb.) Az ilyen típusú jelzős szerkezeteket általában különírjuk, ha a jelző konkrét cselekvésre utal, s így a szerkezet jelzői tagját szórendcserével állítmánnyá alakíthatjuk át, például: *közvetítő javaslat*: a javaslat közvetítő v. közvetít; *parancsoló hang*: a hang parancsoló; stb.

T. U. I.

A Nemzetközi Magyar Filológiai Társaság programjáról. A Magyar Tudományos Akadémia Nyelv- és Irodalomtudományok Osztálya kezdeményezésére, több éves előkészítő munka után 1977. augusztus 25-én, 151 alapító taggal megalakult a Nemzetközi Ma-

gyar Filológiai Társaság. Az alakuló közgyűlésre Nyíregyházán, a Magyar Nyelvészek III. Nemzetközi Kongresszusa alkalmából került sor.

A Társaság azt tűzte ki céljául, hogy a magyarságnak mint etnikumnak a kutatásával foglalkozó hazai és külföldi tudósok tevékenységét összehangolja és támogatassa. Jelenleg a magyar nyelv-, irodalom- és néprajztudomány területén felső szintű oktatást vagy tudományos kutatómunkát végző szakemberek a tagjai, de a hungarológia mint interdiszciplináris stúdium kiterjeszthető a művelődéstörténet, a történettudomány és különböző művészetek felé is.

A Társaság — céljainak megvalósítása érdekében — elsőként széles körű toborzást végzett hazai és különböző országok érdekelt tudósai között (az első végrehajtó bizottsági ülés 1978. szeptember 18—19-én 298 új tag jelentkezését hagyta jóvá), valamint előkészítette a Társaság két saját kiadványát, a közeljövőben megjelenő információs célokat szolgáló évkönyvet és egy idegen nyelvű folyóirat tervezetét.

Az évkönyv, a Hungarológiai Értesítő az érintett három tudományág egy év (az első számban az 1977-i) hazai és külföldi publikációit kívánja — teljességre törekvően — összegyűjteni és ismertetni. A *recenziós* rovat tudományáganként csoportosítva, a szerzők betűrendjében ad rövidebb-hosszabb ismertetést a fontosabb művekről. (Az első szám néhány korábban megjelent, a tájékozódás szempontjából nélkülözhetetlen művet is tartalmaz.) A *bibliográfiai* rovat hasonló felosztásban bibliográfiai leírást közöl a megjelent monográfiákról, tanulmánykötetektől, egyes tanulmányokról, szöveggözlésekről és disszertációkról. A *hírek* rovat magában foglalja a jelentősebb hungarológiai konferenciákról és tudományos ülésekről készült beszámolókat. Az évkönyv magyar nyelven jelenik meg.

A Társaság első vezetőségi ülésén született határozat alapján nemzetközi szerkesztő bizottság dönt az idegen nyelvű folyóiratban közlendő tanulmányokról; ezek a Társaság bármely hivatalos nyelvén (angol, francia, német, orosz) íródhatnak. A folyóirat célja: fórumot biztosítani a hungarológia tárgykörében folyó tudományos munka számára és lehetővé tenni annak szélesebb körű nemzetközi megismertetését.

Ugyancsak az első végrehajtó bizottsági ülés határozata értelmében készül egy, a három tudományágban alapvető fontosságú monográfiák, kézikönyvek és folyóiratok címét tartalmazó hungarológiai alapkönyvtári címjegyzék, továbbá egy magyar—angol nyelvű tájékoztató kiadvány. A címjegyzék felsorolja mindazokat az egyetemeket és főiskolákat, ahol magyar nyelvi és irodalmi oktatás folyik, és közli az oktatók pontos címét. Elkészülte után mindkét kiadványt megkapják a Társaság tagjai, illetve a hungarológiai oktatással vagy kutatással foglalkozó hazai és külföldi intézmények.

A Nemzetközi Magyar Filológiai Társaság 1981-ben tartja első kongresszusát. Két nagy témakör lesz a tárgya: 1. A hungarológia egyetemi oktatásának modellje és lehetőségei Magyarországon kívül; 2. Egy olyan időszerű tudományközi probléma, melynek tisztázásában a magyar filológia egésze érdekelt. A kongresszus előkészítésére a vezetőség két bizottságot alakított Sinor Dénes (Bloomington) és Benkő Loránd (Budapest) professzorok vezetésével. A hungarológiai oktatás modelljéhez mindhárom tudományág egy-egy neves szakembere előzetes tanulmányt készített, különös tekintettel saját tudományterületére. Az oktatási modell fontos részproblémájával, a magyarnak mint idegen nyelvnek az oktatásával külön tanulmány foglalkozik.

A tanulmányok felvázolta szempontok alapján készítendő egységes modelltervezet megvitatása és kidolgozása csakúgy, mint az idegen nyelvű folyóirat tervezetének és a két címjegyzéknek a véglegesítése lesz a második végrehajtó bizottsági ülés (1979. szeptember 17—18.) feladata.

Gebri Mária

A Kazinczyról elnevezett Szép magyar beszéd országos versenye pedagógusjelöltek számára az ELTE-n.

(1976 – 1977 – 1978)

1976. április 2–3-án immár negyedszer, de első alkalommal az ELTE-n, majd 1977. ápr. 12–13-án ötödször (az ELTE-n másodszor), 1978. márc. 31-én, ápr. 1-én pedig hatodszor (az ELTE-n harmadszor) rendezték meg a Kazinczyról elnevezett szép magyar beszéd országos versenyét pedagógusjelöltek számára. A Kazinczy-alapítvány módosítása révén a jövőben az Eötvös Loránd Tudományegyetem Magyar Nyelvészeti Tanszék-csoportja – ezen belül a Fonetikai Tanszék – a gazdája a verseny rendezésének.

Az ország valamennyi, pedagógust képző felsőfokú tanintézetének legszebben beszélő diákjai vesznek részt e versenyeken. A döntőbe jutás a felsőfokú tanintézetek háziversenyén már februárban, illetve márciusban eldől; a legjobb két hallgató szerez jogot a részvételre. Az így kiválasztott hallgatók az ELTE aulájában tehetnek tanúbizonyosságot arról, miképpen beszélnek anyanyelvünket, s minden évben tíz hallgató nyerveheti el szép és kifejező beszédének jutalmát: a Kazinczy-érmet és a vele járó 1000. – forint jutalmat.

1976-ban 22 felsőfokú tanintézet képviselőjében 44 hallgató (40 lány és 4 fiú); 1977-ben 20 intézetből 40 hallgató (34 lány és 6 fiú); 1978-ban 22-ből 42 hallgató (36 lány és 6 fiú) vett részt a versenyen.

Mind a három alkalommal a verseny ünnepélyes megnyitásakor a vendéglátó intézet nevében Szathmári István a Bölcsészettudományi Kar dékánja köszöntötte a vendégeket és a legszebben beszélő pedagógusjelölt versenyzőket. A megnyitó beszéd minden alkalommal rámutatott, mily fontos a helyes és kifejező szép magyar beszéd, különösen ha a pedagógusok, illetve leendő pedagógusok a gyakorlatban valósítják ezt meg. A pedagógusok beszédkultúrája követendő példa legyen! A verseny – megnyitása után – az országos szokásnak megfelelően a szabadon választott szövegek elmondásával, ill. felolvasásával kezdődött.

A szabadon választott szövegek szerzőinek gyakorisági sora:

1976-ban: Illyés Gyula 11, Kosztolányi Dezső 7, Bárczi Géza 4, Sütő András 3, Apáczai Csere János, Babits Mihály, Fülep Lajos, József Attila, Kodály Zoltán, Kósa László, Kossuth Lajos, Kovalovszky Miklós, Lőrincze Lajos, Mészöly Gedeon, Nagy János, Nemes Nagy Ágnes, Pándi Pál, Szentgyörgyi Albert 1–1 részlettel szerepelt. Elhangzott még öt olyan részlet is, melynek szerzőit a versenyzők nem nevezték meg.

1977-ben: Illyés Gyula 4, Bárczi Géza 3, Illés Endre, József Attila, Németh László 2–2, Ady Endre, Almási Miklós, Bessenyei György, Bóka László, Deák Ferenc, Deme László, Fülep Lajos, Hajdu Mihály, Hevesi Sándor, Honti János, Kodály Zoltán, Kolozsvári Grandpierre Emil, Lőrincze Lajos, Mester Ákos, Nemes Nagy Ágnes, Papp Mária, Páskándi Géza, Rácz Endre, Rónay György, Salamon Magda, Sarkadi Imre, Somlyó György, Szilágyi Ferenc, Tóth Béla, Vajthó László 1–1 részlettel szerepelt. Elhangzott még két olyan részlet is, melynek szerzőit a versenyzők nem nevezték meg.

1978-ban: Illyés Gyula 7, Ancsel Éva, Kosztolányi Dezső 3–3, Bárczi Géza,

József Attila, Péchy Blanka, Sütő András 2–2, Bóka László, Czine Mihály, Csoóri Sándor, Fekete István, Fülei Szántó Endre, Hankiss Elemér, Hevesi Sándor, Kazinczy Ferenc, Kodály Zoltán, Kolozsvári Grandpierre Emil, Marx György, Móra Ferenc, Móricz Zsigmond, Németh László, Somlyó György, Szeli István, Veress Zoltán 1–1 részlettel szerepelt. Elhangzott még négy olyan részlet is, melynek szerzőit a versenyzők nem nevezték meg.

A szabadon választott szövegek tematikáját illetően mindössze az a megkötés volt, hogy nem lehet szépirodalmi részlet és nem lehet három percnél hosszabb. Ennek következtében az értekező próza műfaja uralkodott, ezen belül is sok foglalkozott az anyanyelvvel kapcsolatos kérdésekkel.

A verseny második napján reggel kilenctől a kötelező szövegek elmondására került sor az ELTE Bölcsészettudományi Kar tanácstermében. Ez 1976-ban Németh László Sajkódi esték című kötetéből vett — gépelt változatában 24 soros — részlet volt. 1977-ben pedig Vas István A jó összeesküvés (A költő vallomása) című írásából vett — gépelt változatában 21 soros — részlet volt. 1978-ban Juhász Ferenc Csokonairól szóló írásának — gépelt változatában 22 soros — részlete volt. E részleteket minden versenyző félórás felkészülés után mutatta be, ill. mondta el.

Közzöljük a szövegeket:

Részlet Németh László Sajkódi esték című kötetéből

Ha távozóban egy más bolygón megkérdenék, mi volt a földi élet legnagyobb öröme: a tanulást mondanám. Nem azt, melynek végén egy vizsga áll, hanem amit az ember kíváncsiságból, kirándulásként tett egy új nyelvbe, az azon át megközelíthető világba, egy új tudományágba, munkakörbe. S ha utána azt kérdenék: mi az, amiért a földet a történetek után is sajnáltam itthagyni: azt mondanám, hogy olyan korból és olyan országból jöttem, amelyben a tanulás alkalmá s a hozzávaló kedv együtt és rendkívüli mértékben nőtt . . .

De az embernek nemcsak a világban már megvalósult lehetőségeket kell megcsodálnia, hanem a benne még ott lappangókat előhívnia s belőlük magát minél különbbé megalkotnia. A becsvágnak azonban sokféle változata van, s boldogtalanságaink jó része onnan ered, hogy rosszfajta becsvággal oltjuk be fiatal életünket.

Szerencsére megismertem másokon s magamban a jófajta becsvágyat is: azt, amelyik a dolgot nézi s nem önmagát. Amikor például, mint tanár, az óráimra bementem, nem volt olyasféle célom, hogy akik hallgatnak, tőlem legyenek elragadtatva, vagy épp hogy eredményeimért szakfelügyelőnek, főigazgatónak léptessenek elő. Az összegyűjtött anyagra, a fejemben kialakult képre vigyáztam, hogy azt minél jobban, emlékezetbe tapadóbban adjam át a rámszegezett elméknek, s közben deák és tanár valami szép, nagy dolog részeseinek érezhesük magunkat. Ma is úgy tekintek vissza tanári munkám négy-öt évére, mint egy paradicsomkertbe.

Vas István: A jó összeesküvés (A költő vallomása)

Részlet

Milyen szorongató élmény idegenben járni, úgy, hogy esetleg hétszámra nem hallhatunk és nem is mondhatunk magyar szót! És egyúttal — anélkül, hogy vesztene szorongásából az ember — milyen fölemelő érzés, milyen mámorító! A büszkeségé? Aligha! Nincs az

az elvakultság, amelyik ne tudná e helyzet hátrányait. De akár büszkeséget, akár csüggedtséget szűr ki az élményből, vagy akár fogát csikorgatja az ember, hogy ilyen helyzetbe kellett jutnia, nem lehet fontosabb élménye idegenben, mint az, hogy magyar; az, hogy ehhez a rokontalan — vagyis távoli és kevés rokonságú — nyelvhez hozzá van nőve, menthetetlenül és szétoperálhatatlanul.

Mert idehaza, a magyar beszédnek agyunkat, idegeinket észrevétlenül elborító áradásában, a nyelv természetes közegében még csak állathatjuk magunkat azzal, hogy mindez nem fontos, és ami magától értetődik, annak nem szabad túlzott jelentőséget tulajdonítani. Hanem idegenben, ott nehéz elfojtani azt a fölismerést, hogy bizony egyáltalában nem értetődik magától ez a mi magyar beszédünk, ellenkezőleg, nagyon is különös jelenség, majdhogynem a csodával határos. És ettől a felismeréstől már csak egy lépés odáig, hogy ezt a ritka folyamatot úgy hordozzuk magunkban, mint a kiválasztottság, vagy ha úgy tetszik, elkárhozottság arisztokráciáját, kevesek kincsét, valami titkos tudást, boldogító vagy boldogtalan beavatottságot.

Juhász Ferenc: Csokonai
(Részlet)

Harminckét éves volt, amikor meghalt és harminckét éves korára mindenttudó, elérhetetlen grácia, költő, amilyen a földön csak kevés lehet. Ahogy közeledett a halál felé, egyre finomabb, egyre kecsesebb, egyre mélyebb lett a verse, végül már olyan tiszta a hangja, hogy aki hallja, fölzokog. Úgy énekelt, mint a mesebeli madár: a tövis egyre mélyebben a bogyóba fúródik, de ő énekel csudálatosan.

Élete: csupa nyomorúság és megaláztatás. Diák, majd tanár a debreceni főiskolán, aztán kicsapják az iskolából, aztán csavargás az országban, éhség, szegénység. Komáromban Lilla, a soha-be-nem-teljesült szerelem, a somogyi idők, a fáradt csurgói tanárkodás, aztán vissza a sivár és komor Debrecenbe, állástalanság, végül a tüdőbaj.

Költészete: csupa derű, csupa fegyelem, csupa ellenszegülés, alighanem a legtöbb, amit költő megtehet. Csokonai sohasem adta meg magát! Talán ő vívta meg a legnagyobb csatát az egész országra üledő debreceni porral, a közönnyel, a gúnnyal, a meg-nem-értéssel és a kortárs-kicsinyességgel, egyszóval a halállal. S a halál, s a többiek alulmaradtak!

Emberentúli erőfeszítés ez. Vidámnak lenni az országos nyomorúságban, énekelni a máglyán, verssel kivédeni a csontvázlovas dárdaütését!

A versenyt követően Benkő Loránd akadémikus, tanszékvezető egyetemi tanár, a zsüri elnöke foglalta össze a tapasztalatokat, egyben kitért az általánosabb hibákra. Örömmel állapította meg, hogy a henye artikulációból származó beszédhibák egyre inkább visszaszorulnak, csak elvétve hallottunk selyp vagy pösze beszédet. Ugyanakkor kiemelte, hogy a szöveg elmondásában csak kevesen indultak ki az egész mondanivalójából; mindössze néhányan tudták „tolmácsolni”, éreztetni a szövegben rejlő gondolatokat. A helyes és szép, kifejező beszéd, melynek alapja a tiszta artikuláció és a mondatfonetikai eszközök helyes használata, mindennekelőtt a célt kell szolgálnia. Mindez elősegíti a könnyebb megértést, a gondolatok teljes átadását. A hibák közül a zsüri elnöke elsősorban a helytelen hangsúlyozást említette meg, és számos példán mutatta be, hogy a versenyzők mint értették félre az egyes, bonyolultabb gondolatokat kifejező mondatokat. A hangvétel és a természetes(ebb) beszédstílus kialakítása érdekében a folyamatos gyakorlást, felkészülést javasolta valamennyi versenyzőnek (ennek különösen 1978-ban volt is már látatja), jöllehet a nyertesek — a módosított alapszabály értelmében — újabb Kazinczy-érmet (azonos kategóriában) nem kaphatnak.

A kilenc főből álló bíráló bizottság összetétele évente változik, mert az egyes intézményeket képviselő tagjai cserélődnek. Tiszteletbeli elnökök: az alapítványtevő, valamint a vendéglátó kar (ELTE BTK) mindenkori dékánja; a zsüri elnöke az ELTE BTK Magyar Nyelvészeti Tanszékesoportjának mindenkori vezetője; tagjai az ELTE BTK Fonetikai Tanszékének vezetője, a Magyar Tudományos Akadémia Beszédművelő Munkabizottságának elnöke vagy titkára, továbbá az egyetemek bölcsészettudományi karának, a tanárképző főiskolák, a tanítóképző főiskolák és az óvónőképző intézetek egy-egy képviselője, valamint a KISZ KB küldötte.

1976-ban tiszteletbeli elnökök: Péchy Blanka érdemes művész és Szathmári István, az ELTE BTK dékánja, egyetemi tanár; a zsüri elnöke: Benkő Loránd akadémikus, egyetemi tanár; tagok: Fazekas Tiborc (a KISZ képviselőjeként) továbbképzési ösztöndíjas, Losoncz Mihályné intézeti tanár, Molnár József az MTA Beszédművelő Munkabizottságának elnöke, egyetemi tanár, Rónai Béla főiskolai tanár, Várkonyi Imre főiskolai tanár és Wacha Imre, az MTA Beszédművelő Munkabizottságának titkára, az MTA Nyelvtudományi Intézetének tudományos munkatársa.

1977-ben tiszteletbeli elnökök: Péchy Blanka érdemes művész és Szathmári István, az ELTE BTK dékánja, egyetemi tanár; a zsüri elnöke: Benkő Loránd akadémikus, egyetemi tanár; tagok: Kiss Lászlóné intézeti tanár, Molnár József, az MTA Beszédművelő Munkabizottságának elnöke, egyetemi tanár, Nagy József főiskolai tanár, Sebestyén Árpád egyetemi tanár, Temesi Mihály főiskolai tanár és Wiegmann Alfréd, a KISZ KB munkatársa.

1978-ban tiszteletbeli elnökök: Péchy Blanka érdemes művész és Szathmári István, az ELTE BTK dékánja, egyetemi tanár; a zsüri elnöke: Benkő Loránd akadémikus, egyetemi tanár; tagok: Deme László egyetemi tanár, Gerencsér Éva főiskolai tanár, Molnár József, az MTA Beszédművelő Munkabizottságának elnöke, egyetemi tanár, Sarkadi Sándor főiskolai tanár, Végh József főiskolai tanár, Wacha Imre, az MTA Beszédművelő Munkabizottságának titkára, az MTA Nyelvtudományi Intézetének tudományos munkatársa.

A legszebben beszélő tíz-tíz győztesnek a zsüri elnöke, Benkő Loránd nyújtotta át a Kazinczy-érmeket a jutalommal, valamint az ELTE és a KISZ KB ajándékát.

A pedagógusjelöltek versenyében az első tíz hallgató 1976-ban betűrendes névsorban: Balajthy Zsuzsanna (Pécs, Tanárképző Főiskola), Bellai Klára (Szeged, Juhász Gyula Tanárképző Főiskola), Havas Ágnes (Budapest, Eötvös Loránd Tudományegyetem), Horváth Zsuzsanna (Kecskemét, Óvónőképző Intézet), Kovács Andrea (Pécs, Tanárképző Főiskola), Nagy Gábor (Szombathely, Tanárképző Főiskola), Séllei Emma (Szeged, Juhász Gyula Tanárképző Főiskola), Tilles Ágnes (Debrecen, Kossuth Lajos Tudományegyetem), Tóth Beatrix (Budapest, Tanítóképző Főiskola), Udvarhelyi Tibor (Eger, Ho Si Minh Tanárképző Főiskola). E tíz győztes mellett a zsüri külön ezer forintos jutalomban részesítette Vándorfi Lászlót (Budapest, Eötvös Loránd Tudományegyetem).

1977-ben a pedagógusjelöltek versenyében az első tíz hallgató eredményük sorrendjében: 1. Havas Ágnes (Budapest, Eötvös Loránd Tudományegyetem), 2. Udvarhelyi Tibor (Eger, Ho Si Minh Tanárképző Főiskola), 3. Vadas Gyula (Budapest, Eötvös Loránd Tudományegyetem), 4. Kövér Lajos (Szeged, József Attila Tudományegyetem), 5. Tóth Beatrix (Budapest, Tanítóképző Főiskola), 6. Valentin Zsuzsa (Eger, Ho Si Minh Tanárképző Főiskola), 7. Tol-

na i Mária (Jászberény, Tanítóképző Főiskola), 8. Pusztai Mária (Szeged, József Attila Tudományegyetem), 9. Szűcs Péter (Szeged, Juhász Gyula Tanárképző Főiskola), 10. Horváth Zsuzsanna (Kecskemét, Óvónőképző Intézet). Könyvjutalomban részesültek: 11. Tarr Anna Mária (Debrecen, Tanítóképző Főiskola), 12. Bruder Éva (Győr, Tanítóképző Főiskola), 13. Almási Róza (Nyíregyháza, Bessenyei György Tanárképző Főiskola). A zsűri további három versenyzőt dícséretben részesített: 14. Pentz Annamária (Csepel, a Ho Si Minh Tanárképző Főiskola Budapesti Tagozata), 15. Ökrös Jusztina (Jászberény, Tanítóképző Főiskola), 16. Kuti Mária (Sárospatak, Tanítóképző Intézet).

1978-ban a pedagógusjelöltek versenyében az első tíz hallgató, eredményük sorrendjében: 1. Egenhoffer Olga (Győr, Tanítóképző Főiskola), 2. Dombi Margit (Eger, Ho Si Minh Tanárképző Főiskola), 3. Leveles Andrea (Budapest, Eötvös Loránd Tudományegyetem), 4. Gyuricza Péter (Szeged, Juhász Gyula Tanárképző Főiskola), 5. Tóth Veronika (Szeged, Juhász Gyula Tanárképző Főiskola), 6. Kaifis Anikó (Győr, Tanítóképző Főiskola), 7. Tarján Péter (Budapest, Tanítóképző Főiskola), 8. Pentz Annamária (Csepel, a Ho Si Minh Tanárképző Főiskola Budapesti Tagozata), 9. Kovács Judit (Budapest, Eötvös Loránd Tudományegyetem), 10. Jámbor Ildikó (Debrecen, Kossuth Lajos Tudományegyetem). A zsűri a győztesek közül kiemelkedő teljesítményükért külön jutalomban részesítette az első négy helyezettet (KISZ KB különdíja). További hét versenyző pedig könyvjutalmat kapott: 11. Kovács Géza (Esztergom, Tanítóképző Főiskola), 12. Varga Györgyi (Szeged, József Attila Tudományegyetem), 13. Király László (Kaposvár, Tanítóképző Főiskola), 14. Istári Judit (Kecskemét, Óvónőképző Intézet), 15. Faragó Zsuzsa (Szombathely, Tanárképző Főiskola), 16. Gajdos Anna (Sárospatak, Tanítóképző Főiskola) és 17. Árgyelán Zsuzsa (Pécs, Tanárképző Főiskola).

Molnár József

Anyanyelv-oktatási napok Nyíregyházán

„Minden emberi munka javítható, közelebb hozható a tökéleteshez, s mint tudjuk, az anyanyelvi oktatásban különösen nem lehetünk megelégedve azzal, ami van, tehát javításra, fejlődésre fokozottan szükség van. Munkánk jobbításának első feltétele a problémák és tapasztalatok alapos megbeszélése.” Bárczi Géza mondta ezeket 1972 tavaszán az első nyíregyházi anyanyelvi tanácskozáson.

1978 nyarán (június 25–27.) az idézett vándorgyűlést is beleszámítva negyedszer jöttek össze Nyíregyházán tanárok, szakfelügyelők, nyelvészek az anyanyelvi nevelés „jobbításának” megbeszélésére a Magyar Nyelvtudományi Társaság és a Bessenyei György Tanárképző Főiskola rendezésében.

Minden előző tanácskozásnak volt egy-egy központi témája: ennek összefoglaló, jellemző címe ez volt: „Az új tantervek bevezetésének küszöbén”.

Valóban jelentős „küszöböt” lép át mindenki, aki az anyanyelvi nevelés ügyével foglalkozik a jövőben. Ennek az állításnak az igazolására idézzük az új középiskolai magyar nyelvi tanterv célmeghatározását: „El kell érniünk a nyelvismeretnek és a nyelvhasználatnak azt a szintjét, amely a befogadás (szóbeli és írásbeli szövegek megértése) és a közlés (beszéd és írás) területén szilárd alapot ad az önálló ismeretszerzésre, az egyre gazdagodó tudattartalmak kifejezésére.”

Az első napon — Margócsy József főigazgató üdvözlő szavai után — Benkő Loránd akadémikus nyitotta meg a konferenciát. Bevezetőjében vázolta az

anyanyelvoktatás korszerűsítési munkálatainak előzményeit, utalt a külföldi tapasztalatok felhasználásának lehetőségére, majd kifejtette a „*mit?*” és „*hogyan?*” kérdésével kapcsolatos elképzeléseit, végül a kísérletek szerepéről és tapasztalatairól szólt. **Bencédy József** Az anyanyelvi nevelés programja és a tanárképzés címmel tartott előadást. Sok adattal alátámasztva fejtette ki a tudomány, a felsőoktatás és a közoktatás területeinek összefüggését, kölcsönhatását, továbbá a grammatikaelmélet és az oktatás viszonyát, majd befejezésül az anyanyelvi nevelés programjának új vonásait emelte ki: 1. a beszélt nyelv jelentőségének hangsúlyozását az írott mellett; 2. a nyelvhasználati szintek szerepét a közlésben; 3. a nyelvi norma kérdését; 4. a történeti háttér ismeretét. **Gosztonyi Jánosné** az általános iskola 1–4. osztálya számára készült tanterv újító vonásait ismertette, különös tekintettel az olvasástanítás módszerére. **Takács Etel** előadásának „Az olvasás tudománya és művészete” volt a témája; fejtegetésében a „ki tud olvasni?” kérdésre keresve a választ. **Miklós Gyuláné** „Anyanyelvi nevelés az irodalomórán” címen mutatott példát a funkcionális műelemzésre **Balassi Hgy Júliára** találta és **Radnóti Éjszaka** című versének feldolgozásával. **Szépe György** az anyanyelvi nevelés távlati fejlesztésének problémáiról adott részletes tájékoztatást.

A második napon új munkaformában folytatódott a tanácskozás. **Fábián Pál** kerekasztal-beszélgetés keretében adott tájékoztatást a Helyesírásunk című, iskolák számára készült kiadványról. A kipróbálásában részt vevő tanárok pedig a felhasználás lehetőségéről számoltak be. Ezután bemutató óra következett, amelyet **Uray Judit** tartott. A beszédtanítási óra során légzéstechnikai és artikulációs gyakorlatok szerepeltek, valamint mondat- és szövegfonetikai eszközök alkalmazásának gyakoroltatása. Újabb kerekasztal-beszélgetés témája: „Helyzetteremtés a kommunikációs nevelés szolgálatában”, amelyen egy kísérlet tapasztalatait összegezték: a beszélgetést **Rudolf Ottóné** vezette.

Az előadások sorát **Szendé Aladár** folytatta „Reform és folyamatos fejlesztés” címen. Bemutatta azt a folyamatot, amely néhány éve elindult az anyanyelvi nevelés korszerűsítése érdekében szemlélet, anyag és módszer vonatkozásában. **Csaba Mária** azt a magnetofon-tanzalag-sorozatot (osztályonként egy-egy tekercset) ismertette, amely az általános iskola 5–8. osztálya számára készült az új tanterv beszédművelési anyagának hatékonyabb tanítása érdekében. **Bachát László** a tudós tanár című előadásában többek között azt fejtegette, hogy napjainkban általában a tanító tanároknak a kutató munkába való bekapcsolódásra sem igénye, sem lehetősége nemigen van, pedig kívánatos lenne. Ennek a helyzetnek a megváltoztatására javasolta — saját tapasztalataira hivatkozva — a hallgatók bevonását a kutató munkába.

A harmadik nap tanácskozása is kerekasztal-beszélgetés formájában zajlott le **Fülöp Lajos** vezetésével. Ezen két új tankönyvet mutattak be: a gimnázium I. osztálya számára készült Magyar nyelvkönyvet **Honti Mária** és **Jobbágy Károlyné**, a szakközépiskola I. osztálya számára készült Magyar nyelvkönyvet pedig **Szendé Aladár** és **Graf Rezső**, továbbá külföldi (orosz, francia, amerikai) nyelvkönyvek tanulságait ismertették **Banó István**, **Ginter Károly**, **Galicz Tiborné**.

A tanácskozás résztvevőinek az új tankönyveket és tanári segédkönyveket kiállításon mutatta be a Tankönyvkiadó; a Tanért és az OOK munkatársai pedig az újonnan elkészült taneszközökről adtak tájékoztatást.

A háromnapos konferencia eredményeit és tanulságait **Szathmári István** a következőkben foglalta össze: A tanácskozás hasznos és eredményes volt, a kitűzött kettős célt elérte: 1. megvalósult a folyamatos kapcsolattartás a tanárokkal, 2. hatékonyan szolgálta az új tantervek megvalósítására való felkészítést. Jellegében és módszerében pedig tovább erősítette a sajátos továbbképzési alkalmat és az együttműködést a

tanárok és nyelvészek között. Általában megállapítható, hogy sokszínűség jellemezte a tanácskozást: tartalmában ötletgazdagság, formájában változatosság, légkörében ügy-szeretet és felelősség jutott kifejezésre minden jelenlevő magatartásában, megnyilatkozásában. A bevezetőben említett „küszöb” átlépése után tovább kell menni a közösen kialakított és elfogadott feladatok eredményes megvalósítása: tanulóink anyanyelvi kultúrájának fejlesztése érdekében.

Országos anyanyelvi verseny

Hatodik alkalommal rendezték meg az „Édes anyanyelvünk” nyelvhasználati verseny országos döntőjét 1978. október 20–22-én Sátoraljaújhelyen. Minden a már kialakult hagyományoknak megfelelően történt. A megyei és a fővárosi elődöntőkön kiválasztott hatvankét tanuló képviselte a tizenkilenc megye, valamint Budapest, Debrecen, Győr, Miskolc, Pécs, Szeged és Sátoraljaújhely középiskolás diákjait (52 leány, 10 fiú).

A verseny — a szabályok szerint — két részből áll: írásbeliből és szóbeliből.

Az írásbeli feladatlap húsz kérdést tartalmazott. Jellegük a verseny jellegéhez és az új tanterv követelményéhez igazodva nyelvhasználati volt. A kérdések megoldására három órát kaptak a versenyzők. Példaképpen néhány kérdéstípust említünk: szavak jelentésárnyalatát és stílusminősítését kellett megállapítani, adott szó fogalommeghatározását kellett elkészíteni, idegen szavakat megfelelő magyar szóval helyettesíteni, nyelvhelyességi szempontból hibás mondatokat javítani, megadott témáról szóló fogalmazás vázlatát elkészíteni, önállóan szöveget alkotni stb.

A szóbeli feladat pedig „A gondolat megörökítése” című kisfilm megtekintése alapján egy három perces szabadelőadás tartása volt. A következő négy típus közül választhattak: 1. Bevezető a film megtekintéséhez; műfaj: előzetes ismertetés; hallgatóság: az általános iskola 8. osztályos tanulói; 2. „Nyomdában voltam. . .”; műfaj: beszámoló, helyszín: iskolai diákklub, hallgatóság: középiskolások; 3. „A könyv születése. . .”; műfaj: kiselőadás, helyszín: irodalmi szakkör, hallgatóság: középiskolások; 4. Filmkritika; helyszín: osztályfőnöki óra, hallgatóság: középiskolások.

Az írásbeli feladatokat a helyes válaszokra megállapított pontszám alapján értékelték. A szóbeli értékelésének szempontjai pedig a következők voltak: tartalmi érték, műfaji pontosság, nyelvi megformálás, előadásmód.

A bíráló bizottság — amelynek munkájában részt vett Péchy Blanka érdemes művész is — a következőkből állt: Bencédy József, Bujdos János, Deme László, Gálos Tibor, Graf Rezső, Hercegi Károly, Kecsmár Ilona, Kováts Dániel, Lőrincze Lajos, Nyirkos István, Z. Szabó László, Wacha Imre.

Az írásbeli megoldásának tapasztalatairól Megyer Szabolcs vezetésével, a szóbeli szereplés teljesítményéről pedig Deme László vezetésével folytattak hasznos eszmecserét a kísérő szaktanárok.

A verseny tanulságairól röviden a következőket lehet megállapítani: még mindig jelen van a tartalomnak leckefelmondás-szerű tolmácsolása, bár hallhattunk nemegy — a filmélményből fakadó — hatásos szereplést is. Többen jó retorikai fogásokat alkalmaztak, de elhangzottak nyelvhelyességi hibák és közhelyszerű általános megállapítások is.

Deme László, a bíráló bizottság elnöke értékelésének összefoglalásaképpen hangsúlyozta többek között: a teljesítmény általában jobb volt, mint az előző évi. A tovább-

lépés érdekében azonban nem szabad az eredményt sem túlbecsülni, sem lebecsülni. A további cél, hogy a versenyre érkező tanulók megértsék és megtanulják: az ilyen szereplések alkalmával a magán megszólalás fölötti szintre kell eljutni.

Hagyományosan ünnepélyes keretek között zajlott le vasárnap délelőtt a széphalmi eredményhirdetés is. Kazinczy sírjának megkoszorúzása után Juhász Ferenc, Teremtő nyelv című költeményét Kovács Dóra, a sátoraljaújhelyi Kossuth Lajos Gimnázium és Egészségügyi Szakközépiskola IV. osztályos tanulója mondta el, majd Lajtos Ilona, a KISZ megyei bizottságának titkára ünnepi beszéde hangzott el. „A verseny igazi tartalmát és jelentőségét az a tevékenység adja, amelyet nap mint nap, a felkészülés, a hétköznapiak során végeztetek és végeztetek anyanyelvünk elsajátítása és művelése terén — mondotta a versenyzőknek. — Nem mindegy, hogyan tudjátok megértetni magatokat társaitokkal, nem mindegy, hogyan tudjátok elmondani véleményeiteket, képviselni a köz érdekeit, továbbadni gondolataitokat. Aki jól bánik a szavakkal, aki birtokolja a beszéd erejét, aki nem retten vissza a nyilvános szereplésektől, hasznos értékes szolgálatot tesz társadalmunknak, a közösségnek.” Ezután Karai—Tompai: Kazinczy emlékeztére című kórusműve hangzott fel Fenyvesi Jenőné vezényletével. Deme László, a bíráló bizottság elnöke értékelte a versenyt kiemelve: az anyanyelv oktatásában nagy feladat hárul a pedagógusokra. Hiszen nemcsak s nem elsősorban a versenyre való felkészítés jelenti az iskolai anyanyelvi oktatást, hanem az a mindennapos munka, hogy valamennyi fiatal birtokolja a helyes, szép magyar beszédet. Befejezésül Kövér László, Sátoraljaújhely város tanácsának elnöke átadta az első tíz helyezettnek az emléklapok és a KISZ KB jutalmát.

A legeredményesebben szereplők a következők voltak: Ballér Piroska (Fazekas Mihály Gimnázium, Bp.), Dobó Katalin (Gárdonyi Géza Gimnázium, Eger), Hidvégi Erzsébet (Radnóti Miklós Gimnázium, Szeged), Jambricska Ildikó (Karacs Ferenc Gimnázium, Püspökladány), Katona Ágnes (Kossuth Lajos Gimnázium, Sátoraljaújhely), Kovács Éva (Nagy Lajos Gimnázium, Pécs), Narancsik Judit (Radnóti Miklós Gimnázium, Szeged), Nyul Edit (Katona József Gimnázium, Kecskemét), Rajnai Edit (Zrínyi Miklós Gimnázium, Zalaegerszeg), Tóth Ágnes (Herman Ottó Gimnázium, Miskolc). A többiek könyvjutalmat és emléklapot kaptak. Emléklapok és emléklapok kaptak még Márvány Jánosné, a szegedi Radnóti Miklós Gimnázium tanára és Nagy Andorné, az egri Gárdonyi Géza Gimnázium tanára.

Ezen kívül gazdag program tette még emlékezetesebbé a három napot, amelyről a házigazdák gondoskodtak. A kísérő tanárok számára két előadás hangzott el: Lőrincze Lajos anyanyelvi nevelésünk időszerű kérdéseiről beszélt, Bujdos János pedig „Megyénk közoktatási és közművelődési helyzete, célkitűzéseink” címen adott tájékoztatást. Péntek délután a Hegyközségbe vitték kirándulni a tanulókat, szombat este pedig Jancsó Adrienn irodalmi estjén vettek részt a versenyzők és a tanárok.

Graf Rezső

A kiadásért felel az Akadémiai Kiadó igazgatója

Műszaki szerkesztő: Sándor István

A kézirat nyomdába érkezett: 1978. X. 11. — Terjedelem: 11,2 (A/5) ív

79.6388 Akadémiai Nyomda, Budapest — Felelős vezető: Bernát György

Hernádi Miklós: Közhelyszótár (Ismerteti: <i>Görög Zoltán</i>)	106
Pénovátz Antal: A pacséri földművelés és állattartás szótára (Ismerteti: <i>Gunda Béla</i>)	108
Grundlagen der Sprachkultur (Ismerteti: <i>Antal László</i>)	108

A Nyelvőr postája

<i>R. Hutás Magdolna</i> : Néhány megjegyzés a „költői tranzitíválás grammatikájá”-ról	113
<i>Both Endréné</i> : Sok bába közt ne vesszen el a gyermek!	114
<i>Dóra Zoltán</i> : Rönk	116
<i>Szabó T. Ádám</i> : Maga, magácska	117
<i>Scheiber Sándor</i> : Bisz dájjem	117
<i>T. U. I.</i> : Széchenyiváros — <i>T. U. I.</i> : Leértékelt — <i>T. U. I.</i> : Állományilletékesség	117
<i>Geri Mária</i> : A nemzetközi Magyar Filológiai Társaság programjáról	118

A Nyelvőr hírei

<i>Molnár József</i> : A Kazinczyról elnevezett Szép magyar beszéd országos versenye pedagógusjelöltek számára az ELTE-n	120
<i>Graf Rezső</i> : Anyanyelv-oktatási napok Nyíregyházán	124
<i>Graf Rezső</i> : Országos anyanyelvi verseny	126

Olvasóinkhoz!

A negyedévenként megjelenő Magyar Nyelvőr előfizethető a POSTA KÖZPONTI HÍRLAP IRODÁ-nál, 1900 Budapest V., József nádor tér 1. és bármely postahivatalban. Pénzforgalmi jelzőszáma: PKHI 215-96162. Előfizethető és példányonként megvásárolható az AKADEMIAI KIADÓ-nál, 1363 Budapest V., Alkotmány utca 21., telefon: 111—010. Pénzforgalmi jelzőszámunk: 215—11488, az AKADEMIAI KÖNYVESBOLT-ban, 1368 Budapest V., Váci u. 22., telefon: 185—612. Előfizetési díj egy évre: 28,— Ft.

Külföldön terjeszti a KULTÚRA Külkereskedelmi Vállalat (H-1 1389 Budapest P. O. Box 149 62, Postafiók 149) és külföldi bizományosai.

A folyóirat egyes régi példányai korlátozott számban beszerezhetők az Akadémiai Kiadó terjesztési osztályától (Bp. V., Alkotmány u. 21.) és a Magyar Nyelvtudományi Társaságtól (Bp. V., Pesti Barnabás u. 1. III.). Példányonként kaphatók a Posta Központi Hírlap Irodájában (Bp. V., József Attila u. 1.) és az Akadémiai Könyvesboltban (Bp. V., Váci u. 22.).

Felhívjuk olvasóink figyelmét a *Nyelvőr Füzetek* című sorozatra. Eddig megjelent füzetek:

1. *Bárczi Géza*: A helyes magyar kiejtés versenye az Eötvös Loránd Tudományegyetemen 1 Ft
3. *Farkas Vilmos*: Jegyzék „A magyar helyesírás szabályai” tizedik kiadásának szótári részében a kilencedik kiadáshoz képest végrehajtott változtatásokról 1 Ft
[A 2—3. szám együttes új kiadása ilyen címen: *Deme László*: Magyar-
rázat helyesírási szabályzatunk új (10.) kiadásához. (A szótári részben
végrehajtott változtatások jegyzékével)] 4 Ft
4. *Bárczi Géza*: Anyanyelvünk magyarsága 1 Ft
6. *Vértes O. András*: A beszédhibákról 1 Ft
6. *Ferenczy Géza*: Arany János, nyelvünk bűvára és művelője 3 Ft
7. *Bencsély József—Deme László*: Egy szavaló és kiejtési verseny tanul-
ságai 2 Ft
8. *Grétey László—Wacha Imre*: A műszaki nyelv művelése 5 Ft
9. *Deme László*: Helyesírási rendszerünk logikája 5 Ft
10. *Kiss Lajos—Kovalovszky Miklós—Lőrincze Lajos—Mátyás Ferenc*:
O. Nagy Gábor emlékének 2 Ft
11. *Kemény Gábor*: Képszerűség és kompozíció Krúdy prózájában 2 Ft
12. Beszédkultúránk időszerű kérdései

E füzeteket a Magyar Nyelvtudományi Társaság (Bp. V., Pesti Barnabás u. 1.

III.) árusítja.

Nyelvészeti kiadványok

- Congressus Quartus Internationalis Fenno-Ugristarum* Budapestini habitus anno 1975. Red. Gyula Ortutay. Pars I. Acta Sessionum. Cur. János Gulya. 1975. 241 l. 15×25 cm. Német, orosz és francia nyelvű tanulmányok. Fve 140,— Ft. ISBN 963 05 0436 7
- Domokos Péter. *Az udmurt irodalom története*. 1975. 550 l. 17×25 cm. Bibliogr. fejezetenként. Orosz és angol nyelvű összefoglalással. Kve 100,— Ft. ISBN 963 05 0699 9
- Études Finno-Ougriennes*. Tome X. Année 1973. 1975. 318 l. 17×25 cm. Fve 180,— Ft. ISBN 963 05 0579 7. Közös kiadás a párizsi A. D. E. F. O.-val (Librairie Klincksieck, Paris)
- Forschungslätten für Finnougristik in Ungarn*. (Red. von János Gulya, László Honti. Übers. von Regina Hessky. Az előszót írta: Kálmán Béla.) 1975. 165., 4 fénykép, 17×25 cm. Kve 100,— Ft. ISBN 963 05 0623 8
- Gregor Ferenc: *Der schlowakische Dialekt von Pálisszántó*. (Übers. von István Tóth). 1975. 295 l., 17×25 cm. Bibliogr. 293—296. l. Kve 180,— Ft. ISBN 963 05 0400 6
- Hadrovics László: *Szavak és szólások*. 1975. 134. l. 17×25 cm. (Nyelvtudományi értekezések 83.) Fve 22,— Ft. ISBN 963 05 0732 3
- Hajdú Mihály: *Budapest utcaneveinek névtani vizsgálata*. 1975. 52 l. 17×24 cm. 1 melléklet (Nyelvtudományi értekezések 87.). Fve 11,— Ft. ISBN 963 05 0551 7
- Honti László: *System der paradigmatischen Suffixmorpheme des wogulischen Dialektes an der Tawda*. (Übers. von Regina Hessky.) 1975. 161. l. 17×25 cm. Bibliogr. 157—161. l. Kve 80,— Ft. ISBN 963 05 0237 2
- Jel és Közösség*. Szemiotika tanulmánygyűjtemény. Szerk. Voigt Vilmos, Szépe György Szerdahelyi István. 1975. 234. l. 17×25 cm. Bibliogr. 201—229 l. (Musseion könyvtár 2.) Kve 52,— Ft. ISBN 963 05 0424 3
- Knieszsa István: *A magyar nyelv szláv jövevényszavai*. Két kötetben 15×21 cm. 2. kiad. 1974. 1. köt. 582 l. 2. köt. 583—1043 l. Német és orosz nyelvű összefoglalóval. Kve együtt 180,— Ft. ISBN 963 05 0413 8 (1—2. köt.), ISBN 963 05 0414 6 (1. köt.), ISBN 963 05 0415 4 (2. köt.)
- Kósa László—Filep Antal: *A magyar nép táji-történeti tagolódása*. 1975. 230. l. 12×18 cm. Bibliogr. 197—228. l. (Néprajzi tanulmányok) Fve 23,— Ft. ISBN 963 05 0561 4
- Magyar értelmező kéziszótár*. Szerk. Juhász József, Szőke István, O. Nagy Gábor, Koválovsky Miklós 2., változatlan kiadás 1975. 1550. l., 17×25 cm. Kve 280,— Ft. ISBN 963 06 0731 5
- A magyar helyesírás szabályai*. 10. kiad. 15. (a tizenegyedikhez képest változatlan) lenyomat). 1975. 267 l. 14×21 cm. Fve 9,— Ft, Kve 16,— Ft, ISBN 963 05 0610 6
- A Magyar Nyelvjárások Atlaszának elméleti-módszertani kérdései*. Szerk. Deme László, Imre Samu. 1975. 345 l., 17×25 cm. Kve 68,— Ft. ISBN 963 05 0609 2
- Mikola Tibor: *Die alten Postpositionen des Nenzischen (Juraksamojedischen)*. Übersetzt von Tilda und Paul Alpári. 1975. 242 l., 14×21 cm. Kve 100,— Ft ISBN 963 05 0223 2. Közös kiadás a hágai—párizsi Mouton kiadóval
- Modern Linguistics and Language Teaching* International Conference Budapest, 1—5 April 1971. 1975. 439 l., 17×25 cm. Angol, francia, német, orosz és egy latin nyelvű tanulmány. Kve 250,— Ft ISBN 963 05 0265 8. Közös kiadás a hágai Mouton kiadóval
- Papp Ferenc: *A magyar főnév paradigmátikus rendezere*. (Leírás és automatikus szintézis.) 1975. 327 l., 45 táblázat. 17×25 cm. Bibliogr. 263—265 l. Kve 66,— Ft. ISBN 963 05 0570 43
- Researches in Altaic Languages* Papers read at the 14th Meeting of the Permanent International Altaistic Conference. Held in Szeged, August 22—28, 1971. E. by Louis Ligeti. 1975. 338. l. 10 ábra, 18 táblázat, 17×25 cm. (Bibliotheca orientalis Hungarica XX.) Bibliogr. tanulmányként. Angol, francia és német nyelven. Kve 200,— Ft. ISBN 963 05 0124 4
- Steinitz, Wolfgang: *Ostjakologische Arbeiten*. Szerk. Gert Sauer, Renate Steinitz. — Négy kötetben. 27×19 cm. ISBN 963 05 0156 2
- Bd. 1. *Ostjakische Volksdichtung und Erzählungen aus zwei Dialekten. Texte*. Neubearb. von Gert Sauer. 1975. 468 l. Szövegek eredeti nyelven, német nyelvű magyarázószöveggel. Kve 300,— Ft. ISBN 963 05 0157 0. Közös kiadás a berlini Akademie-Verlaggal és a hágai Mouton kiadóval.
- Zsilka János: *A jelentés szerkezete. A jelentés mozgásegysége*. 1975. 262 l., 10 melléklet, 17×25 cm. Kve 60,— Ft. ISBN 963 05 0640 8

MAGYAR NYELVŐR

TARTALMÁBÓL

MÓRICZ ZSIGMOND NYELVMŰVÉSZETE

Herczeg Gyula: Impresszionista jegyek Móricz Zsigmond prózájában

Achs Károlyné: Móricz Zsigmond: Mezőtúri csöcsös korsó

Bálint Sándor: Móricz Zsigmond és a szegedi népnyelv

SZARVAS GÁBOR NYELVMŰVELŐ NAPOK ADÁN

Kálmán Béla: A nyelvművelő napok eseményei

Hernádi Sándor: Példamutató vállalkozás

Rácz Endre: A jugoszláviai magyar nyelvű kémia-tankönyvek nyelvhasználatáról

Molnár Zoltán Miklós: Krúdy stílusfája

Bakos József: A száműzött írásjelek

Kiefer Ferenc: Szövegelmélet — szöveggrammatika — szövegnyelvészet

AKADÉMIAI KIADÓ, BUDAPEST

MAGYAR NYELVŐR

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA ANYANYELVI BIZOTTSÁGÁNAK FOLYÓIRATA

SZERKESZTETTÉK SZARVAS GÁBOR (1872–1895), SIMONYI ZSIGMOND
(1896–1919), BALASSA JÓZSEF (1920–1940), BEKE ÖDÖN (1946–1953)

FELELŐS SZERKESZTŐ: LŐRINCZE LAJOS

SZERKESZTŐ BIZOTTSÁG:

BENKŐ LÁSZLÓ, FÁBIÁN PÁL, GRÉTSY LÁSZLÓ,
GULYA JÁNOS, ILLYÉS GYULA, KOVALOVSKY MIKLÓS,
RÁCZ ENDRE

SZERKESZTŐ: SZENDE ALADÁR

A szerkesztőség címe:

A Magyar Tudományos Akadémia Nyelvtudományi Intézete
1014 Budapest I., Szentháromság u. 2. Levélcím: 1250 Budapest, Pf. 19.

TARTALOMJEGYZÉK

Nyelvművelés

MÓRICZ ZSIGMOND NYELVMŰVÉSZETE

<i>Herczeg Gyula</i> : Impresszionista jegyek Móricz Zsigmond prózájában	129
<i>Achs Károlyné</i> : Móricz Zsigmond: Mezőtúri csöcsös korsó	145
<i>Bálint Sándor</i> : Móricz Zsigmond és a szegedi népi nyelv	159

<i>Graf Rezső</i> : Az írott szöveg érthetősége, tárgyszerűsége és felolvashatósága	162
<i>Tolcsvai Nagy Gábor</i> : Két angol hang kiejtése magyar szövegkörnyezetben	165

SZARVAS GÁBOR NYELVMŰVELŐ NAPOK ADÁN

<i>Kálmán Béla</i> : A nyelvművelő napok eseményei	169
<i>Hernádi Sándor</i> : Példamutató vállalkozás	171
<i>Rác Endre</i> : A jugoszláviai magyar nyelvű kémiotankönyvek nyelvhasználatáról ...	173

Íróink nyelve

<i>Molnár Zoltán Miklós</i> : Krúdy stílusfája	177
<i>Bakos József</i> : A száműzött írásjelek	185
<i>Somogyi György</i> : Kosztolányi Dezső: Hogy is történt?	189
<i>Gósy Mária</i> : Egy népmese és szépirói feldolgozásának egybevetése	193

Nyelv és iskola

<i>Dálnoki-Fésűs András</i> : Az idegennyelv-tanítás az általános kifejezőképesség szolgálá- latában	201
<i>Kontra Miklós</i> : Széjegyzetek a magyarról mint idegen nyelvről	208
<i>Mészárosné Varga Mária</i> : „Engedjétek hozzám jönni a szavakat”	210

A nyelvtudomány műhelyéből

<i>Kiefer Ferenc</i> : Szövegelmélet — szöveggrammatika — szövegnyelvészet	216
<i>László László</i> : Logikai relációk kifejezése hálódiaagrammal	225

(* * * *)

Imre Samu

(1 9 1 7 - 1 9 9 0)

MAGYAR NYELVÖR

103. ÉVFOLYAM * 1979. ÁPRILIS–JÚNIUS * 2. SZÁM

MÓRICZ ZSIGMOND NYELVMŰVÉSZE

Ünnepet jelez újra az irodalomtörténet naptára: 1979. július 2-án lesz Móricz Zsigmond születésének a 100. évfordulója.

Móricz Zsigmond emberi, írói példája, életművének nagysága késztet ünnepelésre. A XX. század a magyar lírában Adyval kezdődik, az epikában Móricz művészetével. A kort, amelyben élt, prózában ő fogalmazta meg a legteljesebben.

... népszerűségben, valóságismeretben, igazmondásban minden idők egyik legnagyobbika volt.

Ő mutatta meg prózában a legteljesebben a nép arcát, azt, hogy még mostoha, embertelen körülmények között is őrizte tisztaságát, jövőre való képességét.

... ahová irodalomszemlélete fölért, a magyar próza történetében addig ismeretlen magasság. Az eposzok ízét hozó, áradó epikája újjáteremtette a realista regényt.

... Móricz Zsigmond az életnek a teljességét, a szépségét is meg tudta mutatni, szigorú társadalomkritikája mellett megőrizte a poézist is.

(A Móricz Zsigmond Emlékbizottság felhívása az író születése 100. évfordulója megünneplésére)

I.

Impresszionista jegyek Móricz Zsigmond prózájában

Móriczra nem jellemző a bonyolult, szerteágazó, alárendelő mondat szerkesztés; ugyanúgy ritka nála az olyan hosszú mondat, amelyben az alárendelésnek ugyan kevés szerepe van, azonban a halmozódó mondatrészek, vagy a szimmetrikusan elhelyezett tagmondatok nyújtják meg az egyszerű, illetve az összetett mondatot. Végére is a szabad függő beszéd annyira széleskörű és árnyalt használata éppen a mondatok fellazítását szolgálja műveiben; a közlési síkok váltása révén az író elkerülheti a kötőszavak beiktatását; főmondatokat alkalmazhat olyankor is, amikor a hagyományos, szabályos szerkesztés alá- vagy mellérendelést igényelne.

A párbeszéd nagyfokú kedvelése, a kevés mellékmondat, a főmondatokra épülő szövegépítkezés, amelynek függvénye a szabad függő beszéd is, Móricz stílusának legfontosabb meghatározó elemei. Mint az alábbiakban bizonyítani kívánjuk: a „népies” Móricz prózájában ugyanakkor megtaláljuk az impresszionista szerkesztés nem is kevés sajátosságát. A nominális stílus különféle csoportjaira célunk; a nominális stílus éppen azzal hat, azzal támaszt esztétikai

benyomást, hogy széttrödeli a szabályos kompozíciót, a nyelvtanilag „helyes” és kerek szerkezetet; asszociatív kapcsolatokra épít, a megszerkesztett nyelvtani vetület esetleg teljesen felbomlik, pl. olyankor, amikor a főnévi toldalékok, ragok, ill. a mondatot bevezető kötőszók eltűnnek.

1. Induljunk ki a személyek, tárgyak jellemzéséből; térjünk azután rá a környezetrajzra; majd vizsgáljuk az ún. hozzátoldások, szerkezetlen tagok szerepét s köztük azokét is, amelyek csak távról hozhatók logikai kapcsolatba a megelőző predikatív, alany ~ állítmányi kapcsolattal. Külön fejezetbe fog tartozni az izolált, szerkezetlen *elvon*t főnevek tárgyalása.

a) Személyek jellemzése.

α) Túlteng a hagyományos mondatszerkesztés; a kiemelendő konkrét főnevek mondatba ágyazottan, igei állítmányok függvényeként alanyként, illetve — ha az igei állítmány a látással kapcsolatos — tárgyként jelennek meg.

— Margit, Margit! — s aztán futott eléje. A lánynak vékony metszésű szája volt, szinte feltűnően vékony, s finoman rajzolt, de kicsit éles száj, a szeimefinomszemöldök alatt kissé bent ültek, kreol arcán piros volt az egészséges színe, de az egész lány valahogy nagyon is higgadt volt s okos (A fáklya. 1917. Szépirodalmi 1963.I.142).

Miklós riadtan figyelte meg a rémítő változást, a fáradt, kimerülten fénylő szemeket, a lilára puffadt részeg arcokat, az asszonyok kiaszalt ráncait, a lányok üres és ízetlen semmiségét (uo. II.54).

Máli néni egy hatalmas, erőteljes, fiatal özvegy volt, alig negyvenéves, vagy még annyi se, de igen jól konzervált hölgy, van egy kis kis bajuszkája, egészen könnyű pehely, vannak hatalmas karjai, keblei, erőteljes hangja (Szerelmes levél 1918; Elbeszélések III. Szépirodalmi 1953. 324).

Száj, szemek, szemöldök, arc, ráncok, bajuszká, karok, keblek, hang: ezek a személyleírás elemei. A főneveket szokványos tulajdonságjelzők előzik meg: *vékony metszésű, vékony, éles, finoman rajzolt, fáradt, kimerülten fénylő, részeg, lilára puffadt, kiaszalt, hatalmas, erőteljes*. A szokványos jelzőkkel kiegészült főnevek hagyományos mondatokban helyezkednek el alanyként, tárgyként, esetleg ragos főnévként, mint határozók. A leggyakoribb állítmány a létige.

A szabad függő beszédben szereplő portré is többnyire szabályosan szerkesztett mondatokat tartalmaz; inkább a szaggatott előadás, illetve a csapongó válogatás, a leírásba felvett elemek kiválasztása utal a szubjektivitásra. Sokszor még az sem, miként az alábbi esetben sem; Szakhmáry Zoltán nézi az alvó Rozikát s mereng, vajon szép-e a lány. Várnánk a villódzást, szerkezeti megszakításokat, de Móricz ragaszkodik itt a hagyományos sémához.

Nézte ezt az arcot, ezt a különös arcot, amelyet sohasem bírt eleget nézni. Mondta magában, hogy:

— Szép? — Szép ez? — Nem szép...

A lány egy vékony nyári takaróval volt letakarva, furcsán elszédülten feküdt, mintha az álomba boleszédült volna. Szinte érezni lehetett, ahogy kering vele az ág, lendül, szédül, imbolyog.

Az éjjeli méces mozgó, bolygó fénye ott volt az arcán. A haja barna volt, kicsit aranyosbarna, s lazán csapott le a homlokára, egy hajfűrt a fülét szabadon hagyta. Milven szép kis porcogó fülecske, milyen édes kis kagyló, kis csigabiga. Milyen furcsa, miből áll az ember, a lány, a nő... Nézte, nézte, az álla gyönyörű volt, hamvas, egészséges, az egész lány olyan egészséges volt és töltött, mint egy tökéletes rózsabimbó. S a szája mosolygott. Édes kis íves és duzzadt szájacská volt, olyan volt, mint egy illatos bimbó, piros volt a halovány arcban, de ez a halaványság valami rendkívüliség volt, mint az elefántcsont, míg új, friss és fehér, az egész arca olyan volt, mintha elefántcsontba volna metszve s finomra, simára csiszolva... S a nyaka, drága kis tokája alatt a gömbölyeg kedves nyaka s válla, melle, ahogy a formák tova hajlanak, ahogy a tenger vize tud meghajlani a szél alatt, mint

egy olvadékony anyag . . . Az egyik térde ki volt a paplan alatt, s a lába . . . Kicsit vastag . . . S a kezei kicsit még mindig vastagok s erősek, csuklóban erős, a sok kapálás meg-edzette, ellaposította, megvastagította. Csak ezen látszott a múlt. (. . .) Nagyt, mélyet sóhajtott, s a szíve körül nehéz és roppant kín volt . . . (Úri muri. 1927. Szépirodalmi 1971. 77–8).

A bevezetés: „Mondta magában, hogy: — Szép? (. . .)” szakasza utal a szabad függő beszédre; voltaképp csak a közvetlenül bevezető ige marad el: *Látta, hogy* a lány egy vékony nyári takaróval volt letakarva. A bevezető ige és a *hoggy* elmaradása indítja a szabad függő beszédben álló portrét; néhány mondatnál később az író ismét beavatkozik a szereplő, tehát Szakhmáry gondolataiba: Nézte, nézte; nyomban utána azonban visszatér a szereplő belső monológja.

Meg kell jegyeznünk, a szabad függő beszédnek visszafogottabb változata ez; Móricznál van ennél sokkal csapongóbb, szaggatottabb és szubjektívebb, főként, amikor erős indulatoktól, pl. haragtól fűtött érzelmegnyilvánulások uralkodnak a szereplők eszmefuttatásaiban. Félbemaradt mondatok, főnévi ige-nevek halmozása, emotív melléknevek, állandó kérdésfeltevés, szerkezetlen mondatrészek, felkiáltások, affektív ismétlések jellemzik a szabad függő beszédben álló ilyen szakaszokat, amelyek a szereplők belső feszültségének függvényei.¹

Az idézett portréban (és más portrék esetében is) a mondat szerkesztés csak kevésbé tér el a hagyományos típustól: kijelentő mondatok követik egymást; alig van (egyébként szabályosan szerkesztett) felkiáltás: *Milyen szép kis porcogó fülecske (. . .) Milyen furcsa, miből áll az ember, a lány, a nő . . . (. . .) S a nyaka, drága kis tokája alatt a gömbölyeg kedvs nyaka (. . .)*. Talán csak ezekben a mondatokban mutatkozik meg a szubjektív szemlélet; a szóhasználat is arra utal: itt nem az író beszél, hanem a szereplő, Szakhmáry. Az ágyban fekvő Rozika leírása meg éppen a legszabályosabb mondatokban jelentkezik; pedig nem az író beszél, hanem átképzelt előadás van, a szereplő gondolatai, illetve az átélt látvány vetődik elének.

A haja barna volt, kicsit aranyosbarna, s lazán csapott le a homlokára (. . .) Milyen szép kis porcogó fülecske, milyen édes kis kagyló, kis csigabiga. (. . .) álla gyönyörű volt, hamvas, egészséges (. . .) édes kis íves és duzzadt szájacskája volt, (. . .) az egész arca olyan volt, mint az elefántesont (. . .) S a nyaka, drága kis tokája alatt a gömbölyeg kedves nyaka s válla, melle (. . .) Az egyik térde ki volt a paplan alatt, s a lába . . . Kicsit vastag . . . S a kezei kicsit még mindig vastagok, s erősek, csuklóban erős (. . .)

Szakhmáry l á t j a a lány haját, fülét, száját, arcát, tokáját, nyakát, vállát, mellét, lábát, kezét, csuklóját; a testrészeket s a b á l y o s k i j e l e n t ő m o n d a t o k b a helyezi el, főként a létige jelene és múltja fordul elő; az egyhangúságig ismétlődik a *volt*. A már idézett felkiáltó mondatok tartalmaznak a kevés emotivitást, amely a szóhasználatban is megmutatkozik.

β) A fenti típusok mellett szerény méretekben jelenik meg a személyleírás parataktikus változata; átmeneti típusnak tekintjük a *-val -vel* ragos főnévi felsorolást.

És ez a pap, szárazon pödrött feketé bajszával, fehér, gömbölyű homlokával, felkunkorodó, feketé, szép hajával, magyar ruhájában, lebbedő nagy selyempalástjában a századokkal elévült hitújítás fennmaradt szelleme volt (. . .). (Kerek Ferkó. Athenaeum 1913. 330); Dea csak most ébredt rá, hogy itt van az öreg grófné, leendő anyósa, ez a horgas orrú, kövér, sárga nő, felfelé fésült frizurájával, járadi, sárga bőrével, olyan ellenséges, hogy min-

¹ Herczeg Gyula: Móricz Zsigmond stílusa. In: Stilisztikai tanulmányok. Gondolat, 1961. 240–329.

dig megijed, ha meglátja (Betyár. 1936. Szépirodalmi 1958.7); ... látni a díszes úri gyűlekezeteket, akik prémes bundákban s meleg bekecsekben, *kifent bajusszal s kíváncsi szívvél*, gyermetegül ülnek a templom fagyas padjain (Fáklya, i. m. II.5); az ügyvédek közt eszébe jutott a kis fekete zsidó ember, aki *nagy orrával*, amely szinte a száját is takarja, *vastag hangjával, fekete bakompartjával* kissé groteszk alak (uo. 99).

Bajusz, homlok, haj, frizura, bőr, orr, pakompart: konkrét főnevek kerülnek -*val* -*vel* ragos határozós szerkezetbe; elvont főnév kettő van; a *hang* közvetlen a hallás érzete körébe tartozik; látás, hallás közvetlen benyomást keltenek. A *kíváncsi szívvél* szerkezet funkciója más; ebben az esetben a módhatározó, a *kíváncsian* nyomatékosításáról van szó.

Voltaképp ez a szerkezet már az impresszionizmus mondattani lehetőségeihez tartozik; Krúdy, Babits és mások alkotó tevékenységüknek szinte minden korszakában alkalmazták. Móricznál is találkozunk vele. Sőt megtaláljuk a szerkezet bővített és szemléletes változatát is, amikor a módhatározós utótagot birtokviszony előzi meg.

— Ki ez az úr? — állott a *redakcióbeli szolgáló otthonosságával* az urak közé. (Az asszony beleszólt. 1933. Szépirodalmi 1957. 316); Akkor félreállott, csak egy féllépésnyire s most már *egy hullának jeget merevségével* nézett az urakra (A fáklya, i. m. I. 195). Az asszonyka *művészasszonyok közvetlenségével a műteremvilág fesztelen játékosságával* csakugyan kendőt kapott magára s átsietett a szomszédba (Húsvéti tojások 1937. Elbeszélések VII. Szépirodalmi 1955. 79). A magas, piros arcú, fehér hajú úr a *süketek derűtségével* nevetett elébe, mintha ő lenne szerelmes a fia menyasszonyába. (Betyár. i. mű 7).

S mivel nem tudott az aranyozott székekre leülni *fesztelen világfi könnyedségével* (hogy ül ez az asszony, milyen természetesen s finoman), hát állva maradt. (Fáklya. I. m. I. 226); — Miklós — sikoltja Margit, és ő futva, engedelmesen a *szerelmes szív isteni engedelmességével* pattan vissza. (uo. II. 130);

Az említett szerkezet nagy jelentőségre emelkedett az impresszionista prózában; már a századvég egyik nagy regénye, Iványi Ödön: A püspök atyafisága is bővelkedik -*val* -*vel* utótagú birtokos jelzős szerkezetekkel. A melléknévből -*ság*, -*ség* végű főnév lesz; az előtte álló birtokos főnév + az elvont birtokfőnév eredetileg hasonlat volt; összevonódott és kiesett a *mint*, a tömör szerkezet szemantikai töltése megnőtt: a *redakcióbeli szolgáló otthonosságával* egyenlő az alábbi szerkezettel: otthonosan, mint egy redakcióbeli szolgáló.²

Mint említettük, Móricznál is felbukkan ez a szerkezet; jelentkezik — hasonlóképpen — a -*val*, -*vel* rag elhagyása is.

A tiszta parataktikus felsorolásra korai prózájában nem találtunk példát; csak a tízes évek közepétől figyelhető meg.

De amint megállt a piacon, az utca sarkán, mégis oly nagy idegenséget érzett. Tudta, hogy megbámulják fehér kalapja és világos drapp, nyári ruhája miatt a sárga se-lyemnyakkendőjével és szőke, felsütött bejuszával.

Az utca tele volt néppel; a piac. Csupa feketeruhás férfiak, *fekete kalap, fekete csizma* ... S ez a viselet az uraknál is; csak az idegenből jött honorációrok mernek egy kis szürke vagy barna szint viselni. (Vidéki hírek 1917. Elbeszélések III. Szépirodalmi 1953. 230—1); Úgy volt öltözve, ahogy a kávéházba megy az ember délután egy feketére. *Szürke gyapjúruha, kemény gallér, sárga cipő, rendesen borotvált arc, gondozatlan magyar bajusz*. Géppel nyírt deres haja volt s a szivarja britannika (A globetrotter 1926. Elbeszélések IV. 347); Az utca végén, sárga lámpák éjjeli fényében néhány fiatal fiú állott sportruhában. *Fehér dressz, fehér nadrágocska, versenycipő, hatalmas tudók, izmos, barna, szőrös lábak s karok*. Treníroztak a holnapra versenyre (...) komolyan, elszántan, szinte összeesküvés-szerűen dolgoztak. Vízcsöpp a tengerben. 1926. Elbeszélések IV. Szépirodalmi 1955. 373); Két szép fiatal asszony ült egymás mellett, egyszerű fekete ruhában. *Kreol bőr, nagy feke-*

² Herczeg Gyula: Elvont főnevek sajátos mondatstilisztikai szerepkörben egy századvégi írónál. Nyr. 98: 172—7.

te szemek s rendkívül szuggesztív, csillogó nézés. Testvérek voltak (A feketeruhás nő. 1925. Elbeszélések IV. Szépirodalmi 1955. 246). Nem lehet másképp mondani, csak így: egy magyar. Amilyennek a magyart elképzei az ember: *vállra vetett ócska szűr, hetykén szemébe húzott, lehajtott szélű kalap. Aggyára szorított makrapipa. Önérzetes, semmivel sem törődő pilantás.* (Debreceni ember. 1931. Elbeszélések V. Szépirodalmi 1955. 106); Az iskolában nagy nyüzsgés volt. Tél elején voltak, az ablakot már nem lehetett nyitva tartani s erős csizmaszag volt. *Ázott csizmák, ruhák, otthonról hozott hagyma- és faggyúbűz.* A kultúrának erős szaga van, míg igazán civilizáció lesz belőle. (Első nap az iskolában. 1932. Elbeszélések V. Szépirodalmi 1955. 302); A mama, Szentkálnayné úgy volt öltözve, mintha nagy és ünnepeles vendégségben volna. *Fekete ruha, selymekkel, ékszerekkel, aranyláncsal.* (Rokonok 1932. Szépirodalmi 1955. I. 192); Megszállottam a hotelben s azonnal lementem a kávéházba. Soha annál csodálatosabb képet, mint akkor egy hadizónában lévő kávéház. Zsúfolva volt. (. . .) *Nagy szakállak, bajuszok, különös lengyel s ősmagyar ruhák.* Mintha egy elmúlt század képe itt újult volna meg (A paszuj 1936. Elbeszélések VI. Szépirodalmi 1955. 419).

Kalap, csizma, gyapjúruha, gallér, ruhák, makrapipa, dressz, szűr, nadragocska, (verseny) cipő; tüdők, lábak, karok, arc, bőr, szemek, bajusz, szakáll. A példánkban szereplő főnevek általában tárgynevek: ruhadarabok, az öltözék elnevezései; de megtaláljuk a testrészek neveit is. Nézés, pillantás, bűz pedig elvont nevek. A melléknévi tulajdonságjelzők közt szerepelnek színnevek is, mint *fekete, szürke, sárga, fehér.* Az első példában, melyet terjedelmesebben idéztünk, a Móriczra kevésbé jellemző, de nem idegen színhalmozás figyelhető meg. Ittszembeállítás van; az egyik szereplőt világos színekkel mutatja be az író: fehér kalap, világos drapp nyári ruha, sárga selyemnyakkendő, szőke bajusz. Feltűnik a kissé szokatlan, szinte anakoluthiásan tömörítő szerkesztés: . . . világos drapp nyári ruhája miatt a sárga selyemnyakkendőjével és szőke, felsütött bajuszával. A *világos színű* szereplővel állítja szembe Móricz a *feketeruhás* férfiakat. A honoráciorokról szóló mondatban szürke és barna szín szerepel.

A *hagyma- és faggyúbűz* előtt két dolgot jelentő, konkrét főnév: *csizmák, ruhák.* Mintha így az elvont főnév hozzátapadna emezekhez: hagyma és faggyúbűzt árasztó ruhák.

b) T á r g y a k j e l l e m z é s e (é p ü l e t , s z o b a b e l s ő).

α) Itt is túlteng a hagyományos mondat szerkesztés, miként a személyek bemutatása is többnyire szabályos mondatokban történik, a létige vagy valamilyen rokon értelmű igei szerkezet segítségével. Ne várjuk Móricz alapvető stilisztikai felfogásának megváltozását; a *-val -vel* típusú határozók vagy paraktikus szintagmák előfordulása korlátozott. De találunk ebben a csoportban is nominális szerkezeteket, amelyek megszakítják a hagyományos szövegépítkezést.

Mutassuk be, hogy szerkeszt Móricz a példák többségében.

Benyitott a kapun, körülment a ház magas, pusztá fala alatt. A vadszőlő vékony vesszői befutották a falat, barna, sűrű venyigék, hó csöpögött róluk. Az udvar téglázva volt, kis lugas volt a tornác előtt. Fölment a verandára, letisztította a cipőjét s bement az ebédlőbe. Ennek nagy üvegezett ajtaja volt a tornácra s emiatt hideg volt, rossz fűteni, csak nyáron használták. Felakasztotta a kabátját (. . .), akkor benyitott a középső szobába, amelynek az ablakai az utca felé néztek, s világosak és szépek voltak. Az asztal meg volt terítve, hófehér abrosszal, ragyogó porcelánok voltak felrakva, gondosan elkészítve minden, cifra, ezüstnyelű hűskés és szedőkanalak, olyan megnyugtató, finom és uras volt minden . . . (Hotelportás. 1919. Elbeszélések III. Szépirodalmi 1953. 399–400).

Nehezen találtunk volna alkalmasabb példát, hogy a hagyományos leírás stilisztikai megvalósítását szemléltessük. Szinte tudományos igényű, a részletek felsorakoztatásával teljességre törő módszer ez. A jegyző hazamegy hivatalból; házával úgy ismerkedünk meg, ahogyan ő saját maga veszi szemügyre a

dolgokat, tárgyakat. Belép a kapun, keresztülmegy az udvaron, felmegy a verandára, benyit a középső szobába s meglátja az ebédre előkészített, terített asztalt. Eseménysor szerepel; a környezet tárgyai a logikai sorrend egymásutániságában jelennek meg az olvasó előtt; sehol sincs logikai törés, a belső mondat-tani rend külső tárgyi elrendezés függvénye.

β) Móricz azonban olyan irodalmi és stilisztikai korszakban élt, amikor a szabályos szakkatalógusok helyett előtérbe került a válogatás; a közízlés megkívánta a kiemelést, a jellegzetességek hangsúlyozását a kevésbé fontosnak ítélt részletek rovására. Más szóval: az író (a szabad függő beszédben a szereplő) saját benyomásaira hagyatkozott, és i m p r e s s z i ó i döntötték el, mi az, ami lényeges s mi hagyható el. Mondatstilisztikailag erre igen alkalmas eljárásnak bizonyult a főnévi felsorolás és a kötőanyag, a kapcsoló elemek kiküszöbölése.

A községháza úgy van megépítve, mint egy modern gimnázium. *Nagy, tágas, üres szobák, töretlen nagy ablakok, sok levegő, világosság, hidegség, ridegség, de valami okos, tárt-szemű rend* (Hotelportás 1919. Elbeszélések III. Szépirodalmi 1953. 396); Az orvos ránézett a házra s mosolygott. A ház gyenge sárgára volt meszelve, de a tornáca fehér volt. *Fehér sarkos oszlopok, fehér bútorok, fehér ajtók, fehér ablakok.* Mindig nevetnie kellett, ha ez az asszonyka megszólalt (Cserebere 1929. Elbeszélések IV. Szépirodalmi 1955. 540); Akármelyiket elfogadta volna. Jól megépített, kedves, kertés házak voltak, ahol egy-egy család kényelmesen el tudott helyezkedni. *Szép csillogó nagy ablakok,* mindenütt veranda. *Piros tetők, cserepek és eternit fedelek,* szépek ezek az új eternit fedelek, mintha megrozsdásodott rézlemezrel volnának fedve a házak (Rokonok. i. mű I. 134); Hát még amikor a három méter magas ólakat látták. Úgy élnek benne a sertések, mintha mind csak kiállításra volna beutalva. *A kutricák, mint valami labirintus. És vízcsofolócsövek,* a vízszög úgy fröcsköl, mint valami kertészetben. *Villanyvilágítás.* Igazán azt nem lehet mondani, hogy nem gyönyörű, de az a közvélemény, hogy egy kicsit túlméretezték a dolgot (uo. II. 103); Milyen boldog volt eddig a maga szép kis lakásában, amely semmiben sem hasonlított a szülei lakásához, otthon a kisvárosban. *Azok a jó sötét ablakok, az a csipkehuzat s régi bútorok. Azok a rossz gyári bútorok,* mert nem volt ott egy rendes darab sem (Az asszony beleszól. i. m. 145); Egy fiatal házaspár szelíden, szinte bánatosan száll be a hajóba. A hajó ma nagyon elegáns, úri hajó; *sok tükör, sok üveg, sok sárgarézt. Csillogó jóllét.* Ez a hajó még a boldog békeidőben épült s azóta spórolva használják (Hajón. 1923. Elbeszélések IV. Szépirodalmi 1955. 70); Szemben a dóm, roppant falaival, különös téglá, vagy kőfalak (. . .) *Festői hatás, barnaságában elosztó sötét pontok s rajta verődő fehér fények* (. . .) itt a városháza, egy elbűvölően különös négy szögű várszerű épület bent a város közepén, *csipkék és faragások, asszimmetriák édes kavargása* és mégis egyszerű és monumentális (. . .) Bementek a dómra. (. . .) *Gótikus óriási boltívek.* (. . .) A sekrestyén át kimentek a templom udvarára. *Nagy, oszlopos boltíves udvar. Sírkert* (Giotto és Rafael 1926. Elbeszélések IV. Szépirodalmi 1955. 359–60).

A községháza épülete, családi házak, egy szépen megépített sertésöl, hajó, a (perugiai) dóm és városháza: ezek azok az épületek, amelyeket az író újszerű eljárással mutat be úgy, hogy ragtalan főneveket helyez egymás mellé. Felsorakoznak a főként tárgyfőnevek: *szobák, ablakok, levegő, oszlopok, bútorok, ajtók, tetők, fedelek, kutricák* (= anyakocák és a malacok számára való rekeszek), *vízcsofolócsövek, csipkehuzat, üveg, tükör, sárgarézt, csipkék, faragások, boltívek, udvar, sírkert.* A l á t á s körébe tartoznak a nem kifejezetten tárgyfőnevek, mint: *villanyvilágítás* (lámpák, égők sora), *sötét pontok, fehér fények, világosság.* A tulajdonképpen kevés elvont főnév mintegy a tárgyak elrendezéséből támadó benyomást rögzíti, így szoros kapcsolatban van magukkal a felsorolt tárgyakkal: *Nagy, tágas, üres szobák* (. . .) *hidegség, ridegség* (. . .) *rend.* *Sok tükör* (. . .) *Csillogó jóllét* (. . .) *különös téglá, vagy kőfalak* (. . .) *Festői hatás.*

Ide tartozik az *asszimmetriák édes kavargása* ahelyett, hogy: *édesen kavargó asszimmetriák*; az író a melléknevet kiemelte, átalakította elvont főnévvé, a jelzett szóból pedig birtokos főnevet alakított. Ismert impresszionista eljárás ez,

a melléknév szemantikai súlyának megnövelésére. Szabó Zoltán³ idézi Babits egy hosszú mondatából az alábbi kapcsolatot: „e kétféle huncutkásan karikázó *göndör fűrtök csöndes csobogása*” (gyermekfejet ír le Babits; példájában metafora is van, mert a *csöndesen csobogó göndör fűrtök* nyilván azt jelenti: 'egyöntetűen göndörödő fűrtök').

Alábbi két példánkban csupa konkrét főnév sorakozik egymás mellé; a determinált főnevet azonban első pillanatra nem találjuk. Olyan főmondat előzi meg a főnévi felsorolást, amelyben konkrétan nem szerepel az értelmezett szó; kiegészítéssel azonban beleérthető a szövegbe.

Nem voltak itt nagyszerű uradalmak, sem pompás kastélyok, sem várak, sem nagy-méretű gyárak. Itt ezer meg ezer kiscgazda lakott egymás mellett; [a kiscgazdák *birtokairól* van szó] *tágas udvarok és jó gazdasági épületek, elég sok lábasjóság és rakott kamarák* (Vidéki hírek 1916–17; Elbeszélések III. Szépirodalmi 1953. 248).

A következő példában a főnévi felsorolás nyilván nem a főmondat alányára, a papra vonatkozik; bele kell érteni itt is valamit, mégpedig egy másik mondatot: Jókora ingatlana van neki.

Milyen nagy gazda ez a pap! *Szép nagy ház, oszlopos tornác, derék, tágas udvar, s bent finom úri bútorok* . . . (A fáklya I. i. m. 134).

c) K ö r n y e z e t r a j z . T á j .

Igy az ablakai a parkra nyíltak.

A park nagyon szép volt. *Óriási fák és hatalmas pázsit*, teleszórva a platánok nagy levéltenyereivel. *Különös őszi színek*. (Betyár. i. m. 114).

— Na gyere velem, — szolt s átléptünk a repülőgépre és már szálltunk is ki a másik oldalon s ott voltunk az Alföld közepén, a Nagykunságon. Kint a mezőn. Beláthatatlan zöld világ volt az. *Dús, kövér növényzet. Lombos fák és izzó, felhőtlen kék ég*.

Csodálkozva néztem (Álom 1927. Elbeszélések IV. Szépirodalmi 1955. 451).

Csak ült a sárgára lakkozott fapadokon s kinézett az ablakon. Kint suta, megrontott volt a természet. *Kivagdalt erdő, félig megépített, apró, rossz házak, a szegénység szaga, a külváros, a rút Kispest, a munka bűzös izzadsága, a poros és tisztátalan világ*. Bent a lányok kacagnak, csengett a hangjuk (Szentlőrinci emlék. 1915. Elbeszélések II. Szépirodalmi 1953. 413).

A koci befordult a tanyák irányában. *Tágas szérűk, hosszú, nagy istállók*; hóval rakott fák; fehér angyalok állottak a barna falak körül (Új földesurak. 1918. Elbeszélések III. Szépirodalmi 1953. 386).

Milyen környezetet vetít elénk az író? Egy parkot, a nagykunsági mezőt, a külvárost, a tanyát. Stilisztikai szerkesztő eljárása a szokásos: konkrét főneveket sorol fel: fák, pázsit, növényzet, ég, erdő, házak, külváros, Kispest, világ. A ragok és kapcsoló elemek hiányoznak. A felsorolásban szereplő elvont főnevek valamilyen formában konkrét főnevek helyett állanak: különös őszi színek ~ a különös őszi színekben pompázó park; a szegénység szaga ~ a szegénységszagú emberek; a munka bűzös izzadsága ~ a munkától izzadó, rossz szagot árasztó munkások.

Néhány példában valóságos körképet rajzol az író; személyek, tárgyak sora jellemez egy nagyobb egységet; ilyen a hídi vásár leírása a Komor ló című, túlnyomóan rövid mondatos, számtalan feszes, szűkre szabott párbeszédre épülő, drámai erejű, 1934-ben kiadott novellában. Több megelőző, különféle névszói szerkezeteket tartalmazó példa után a hídi vásár így jelenik meg Móricz tollán:

³Tanulmányok a magyar impresszionista stílusról. Bukarest. Kriterion, 1976. 85.

A hidi vásár kavarog. *Ringlispil. Falovak, rajta csikósbojtárok. Réztrombiták.* Vásárosok alkuszna. Paroláznak. Verik a bilyeget az eladott birkákra. Rongyos csizmás pásztörök alkuszna a jócsizmás vevőkkel. Sütik a bilyeget a marhák szarvára. Füstöl a szaru. *A forgató gyerekek a körhintán.* Egy juhnyáját hajtana a kőhídon. *Rezesbando. Paraszt-szekér, hozzákötött lovakkal.* Egy trombitás szakadásig fújja. Teheneket hajtana át a hídon. *A cintányér.* Szekereket, lovakat hajtana át a hídon. A híd a középpont a Hortobágy megfoghatatlan végtelenségében. *Nagydob, nagydobos.* Rengeteg marhát hajtana át a kőhídon. *Egy trombitás, két trombitás, rezesbando. Szekerek, lovak. Autó:* az ülésben a Jancsi gyerek felveszi a sofőrkabátot. Ő őrzi a kocsit. Felteszi a sofőrsapkát. Büszke (Komor ló. 1934. Elbeszélések VI. Szépirodalmi 1955. 162).

Szikár próza ez; figyeljük meg, nincs mellékmondat; ugyanakkor az igés mondatok is jelzésszerűek, sallangmentesek, a lényegre összpontosítanak. Közeledik az elbeszélés drámai csúcsa, Erszény András és öreg felesége tánca a 34 éves különélés és különlakás után; de közeledik egy másik drámai mozzanat is: Jancsi gyerek, Sárkány számadó fia, elhagyja a pusztai életet, sofőr lesz. Sárkánynak másik bánata is van; lánya nem akar nagygazdáné lenni; nem azt a legényt szereti, akit apja kiszemelt számára. Sárkány is táncol, vadul, magában: „Rettenetesen szépen táncol. Csapkodja a csizma szarát.” (. . .) „Megfenyegeti a világot az öklivel” (i. m. 163).

A hidi vásáron történik mindez; a két táncban „csapódik le”, fejeződik ki szimbolikusan a megelőző történész; az amúgy is tömör prózában az összekötő elemektől megfosztott, magányosan álló, drámaiságot intonáló főnevek (és a két szerkezetlen, nagyon rövid mondat alannal és helyhatározóval: *rajta csikósbojtárok; a forgató gyerek a körhintán*) ezt készítik elő.

Móricznak ezt az elbeszélését nagyon lényegesnek tartjuk XX. századi prózastílusunk fejlődése szempontjából. Fejesre, Zimrére, mindenek előtt Mándyra gondolunk; a szikárság, rövidmondatosság, a mellékmondatok kerülése jellemző mindhármukra; Mándyt jellemzi még a névszói állítmányos mondatok, illetve a határozói bővítménnyel ellátott hiányos mondatok és — ami első sorban lényeges — az elszigetelt elvont és konkrét főnevek használata is. De Mándy helyenként továbbmegy, mint Móricz; nemcsak leírásokban, állóképszerűen, átmenet és előzmény nélkül bukkannak fel nála főnevek, hanem olyankor is, amikor a cselekmény folyamatában előbbre viszik a cselekményt, rábízva az olvasóra, hogy maga teremtsen meg a hiányzó predikatív viszonyt.⁴

2. A megelőző kategóriákkal rokon az értelmezők különleges felhasználása; ez is impresszionista eljárás, itt is arról van szó, hogy az író nyomatékot, erőt kölcsönözzön a kiemelt névszónak. Az előzőktől eltérően azonban a főmondat után álló, toldalékszerűen előforduló főnév felfogható az előző mondat önálló mondatrészének; az értelmezett főnév és értelmezője azonos esetben állnak.

Ahogy a fejét kicsit előre ejtette, az újságíró szinte megütődve nézett rá, egyszerre csak felvillant a fekete kún fiú mögött a *puszta. A tágas sík s a nagy magyar ég . . .* (Vidéki hírek. 1917. Elbeszélések III. Szépirodalmi 1953. 210); Az újságíró rápillantott. Egyszerre olyan csodálatosnak találta, hogy az emberek élnek, hogy komolyan veszik az élet ilyen apró ügyeit . . . Hogy egyáltalán ügyei is vannak az életnek . . . Hogy élni, ijedni, lelkesedni, megrémülni, elcsüggedni, elfásulni lehet az élet dolgai által. *Ételért, italért, ruháért, hatalomért, napi dolgokért, pénzért, lányért, házasságért, gyerekért . . .* Hogy egyáltalán azokért a *relációkért*, amikben lehet az ember az emberekkel s a dolgokkal szemben. Hogy mindezt [sic!] a *pozitívumokért és valóságokért* az emberek az egész életet kockára tudják

⁴ Herczeg Gyula: A modern magyar próza stílusformái. Bp., 1975. Tankönyvkiadó 225—8.

tenni: ez neki szokatlanabb s érthetlenebb volt, mint minden tündérmese és elmejáték. (uo. 211); Egyszerre nagy elevenség volt az ajtóban, amely nyitva volt. *Nyolcan-tizen* özönlöttek be. *Vidám és kövér magyar urak*, akiknek az arcáról csak úgy sütött az egészség tüze. *Gondtalanok és jóllakott emberek*, akik nem ismerik a lelki komplikációkat (uo. 223); Most egy *új ember* állott meg a tornáccon. *Egy kövér, sétapálcás, szórakozott arcú, zsídó fiatalember!* (uo. 268); A községháza árka-dos bejárata előtt állott a *kocsi*. *Úri fogat*, két gyönyörű fekete lóval (uo. 384); Gyalog mentek *az utcán* és gyorsan, mint akinek határozott célja és sürgős dolga van. *Szűk mellékutcákon*, ahol félős az élet, a Nyomor teregeti szennyes lepedőit az arcokra és a lelkekre (Jótékony-ság 1925. Elbeszélések IV. Szépirodalmi 1955. 241); Künn a Márta *hangja* csendült fel. *Kedves fiatal hang*, erre föllelegzett. (A fákllya II. i. m. 113); Egy *nő* ment előtte. *Magas, egyenes, karcsú nő, rendkívül elegáns*, világos színű kosztümben. Esernyő nélkül (Rokonok, i. m. I. 135); Ott néhány szép bronzot is észrevett, *orosz-lán, két viaskodó gladiátor, nyújtzkodó női akt és egyenes vonalú, raktárszerű ebéd-lőszekrény* (uo. 196); *A színházi közönség* jött, ment nyüzsgött. Élénk volt és felizgatott. A kép olyan volt, mintha édes béke volna és mindenkinek jól menne. *Estélyiruhás hölgyek és szmokingos férfiak*. Még bundában vannak mindnyájan, de már idebent kibontják a téli bundákat (Az asszony beleszól. i. m. 334); Oly elegáns *férfi* állott a csodaszép lány mellett, hogy a szeme megvakult tőle. *Galambfehér hajú fiatalember. Daliás és oly magas*, senki sem volt hozzá hasonló (uo. 336).

Idézett példánkban konkrét főneveket értelmeznek konkrét főnevek.

Egyes esetekben a részt bontják fel kisebb egységekre, máskor egy-egy tulajdonságjelző kerül az értelmező elé, így az pontosabban határozza meg az értelmezett főnevet. Helyenként az értelmező felsoroló jellegű: az előző tárgy-főnév sajátosságait részletezi.

Az első példában az író a *pusztát* két részlettel: a *tágas sík*-kal és *nagy ég*-gel jellemzi. Ilyen a *nyolcan-tizen* meghatározása is; *vidám, kövér, gondtalan, jóllakott magyar urak, emberek*. Tulajdonságjelző esetében az értelmezendő főnév és az értelmező nemegyszer azonos; a különbség a melléknévi jelző szerepeltetésében van: *utcákon . . . szűk mellékutcákon. Egy nő . . . magas egyenes, karcsú nő*. Ha sok melléknév szerepel, értelmező jellegű hátravetés fordulhat elő, éppen mint a most idézett példában is: „*. . . karcsú nő, rendkívül elegáns*.” Végül egyik példánkban az értelmezők felsorolják a megadott tárgy-főnév tulajdonságait, nevezetesen azt, mi látható a bronzérméken; négy figurát említ az író (*orosz-lán, gladiátor, női akt, ebéd-lőszekrény*).

Fontos tulajdonsága az ilyen típusú szerkezeteknek az előző mondat lezárása; ez példánkban ponttal történhet (történhet vesszővel is). Az értelmező és az értelmezett főnév így elszakad egymástól, s azáltal a szemantikai tartalom erősödik az értelmezőben. Kevésbé akkor, amikor az értelmezett főnevet nyomon követi az értelmező: *puszta. A tágas sík s a nagy magyar ég . . .* Vagy: *állott a kocsi. Úri fogat*. Jobban olyankor, amikor az értelmezett főnév után még a mondat több más tagja következik, pl. az állítmány, ill. az állítmány + határozó. Künn a Márta *hangja csendült fel. Kedves, fiatal hang*. Leginkább olyankor, amikor a főmondatot mellékmondat egészíti ki, és a mellékmondat tovább növeli a távolságot a két főnév közt.

Egyik példánkban pedig egyenesen több főmondat került az értelmezett főnév és az értelmező közé: „*A színházi közönség (. . .)* Élénk volt és felizgatott. A kép olyan volt, mintha édes béke volna és mindenkinek jól menne. *Estélyiruhás hölgyek és szmokingos férfiak*.”

Második példánkban a felsorolás némileg anakolutiás jellegű; a kilenc-ért ragos főnév értelmezi az *élet dolgait*. Az előző mondatban névutós főnévként szerepel az értelmezett főnév; az állítmányok világossá teszik azonban, miről van szó: „*élni (. . .)* lelkesedni (az élet dolgaiért). *Ételért, italért, ruháért*” stb. Egy későbbi mondat ezt még nyomatékosítja így: „*mindezért (. . .)* emberek az

egész életet kockára tudják tenni.” Ne feledjük: ez szabad függő beszédben álló szakasz; ilyenkor a szerkesztés — főként Móricznál — könnyen lehet szabálytalan menetű. Egyébként is a kiemelő, névszói elemeket előtérbe helyező szabad függő beszéd típus kiválóan alkalmas az ilyen izoláló értelmezői használatra; a beszélt nyelviség, kifejező erő ezzel is nő.

3. Most idézendő példánkban hosszú értelmezői felsorolás olvasható. Az értelmezett főnév és az értelmező azonos; a szemantikai különbség onnan adódik, hogy az író mindegyik (formailag azonos) értelmezőhöz jelzői mellékmondatot függesztett. Ezáltal azonban a mondat megnyúlt; ez pedig nem jellemző Móriczra; mindenesetre az író alkalmat kap arra, hogy a hosszú szakaszt megtöltse egy sereg konkrét főnévvel; az *ablakok* ismétlődése pedig szimmetriát teremt; s ez erősödik azzal, hogy a jelzői mellékmondatok is párhuzamosan helyezkednek el. A lényeg azonban az értelmezett főnévvel azonos értelmező kiemelésében van.

Csönd van az utcákon, csak az ő lépésük csisszenő sikárlása zenebonál; *a nagy, fekete ablakok* sorra megvillognak a parányi villanylámpák hosszú sugárú fényén.

A komoly, uri ablakok,

a m e l y e k m ö g ö t t puha szőnyeges, üvegprizmákkal rakott függőlámpás, piros-selyem lábdunnás melegágyu

élet tanyáz.

Finom élet, úri élet, embernyúzó ügyvédnek
parasztgyógyító kövér orvosnak,
nagy vállalatú építőmérnöknek,
gőzmalomlisztzagú dús molnárnak
bőséges, kövér élete.

És apró ablakok kacérkodnak kurtalábú falakon;

apró táblájú ablakok,

a m e l y e k m ö g ö t t özvegy papnék varrogatnak
és fehér arcú árva-paplányok olvassák a pirosfedelű regényeket
és mikor ásitának, fehér fogsoruk szétnyílik,
s piros nyelvük látszik
és vékony kezük hamar felszökik a száj áruló nyílását takarni.

És papírral ragasztott, törött ablakok, üres diákszobák piszkos ablakai

h o l a kisdíák álmosan veri orrával a gerundiális és gerundivális szerkezeteket
és a fűrtölgő kályhába egyenként rakják be a kosár fa darabjait, amivel a „nénike”
este agyonfizette őket . . .

És a vasrácsos, ócska ablakok, a boltosok ablakai,

meg a kocsmárosokéi, a kis zsidó putriké,
a m e l y e k idegenül, az ősi gettó bűzével, félénkségével és hosszúkörmű kapzsiságával gubbasztanak gyáván az éjszaka foltos palástja mögött . . . (Jánoska. 1913. Elbeszélések II. Szépirodalmi 1953. 32–3).

Óriásra tárgult mondatszövevény; csak a ritmikus, szimmetrikus elhelyezés segíti az olvasót, hogy ki tudjon igazodni. Alapja az értelmező ismétlődése; az értelmezett szó *a nagy, fekete ablakok*. Négyyszer tér vissza a jelentésvariációkkal az *ablak* főnév: *úri ablakok* | *apró táblájú ablakok* | *üres diákszobák piszkos ablakai* | *a boltosok ablakai*. Mindegyik értelmezőhöz párhuzamosan elhelyezett mellékmondat csatlakozik: *amelyek mögött* | *amelyek mögött* | *hol* | *amelyek*.

Az első jelzői mellékmondat *élet* szava szintén értelmezett szóvá változik; *a finom élet, úri élet*, illetve *orvosnak, építőmérnöknek, molnárnak bőséges, kövér élete* variálja a mellékmondati kiemelt főnevet.

A második értelmező előtt igés mondat helyezkedik el; a szimmetriát azonban nem bontja meg, mert az író újra említi, kissé kibővítve az értelmezőt alanyként: *apró ablakok*. A második értelmezői tagban: *apró táblájú ablakok*.

Ebben a tagban öt párhuzamos, egymással egyenrangú helyhatározó mellékmondat áll; *amelyek mögött* azonban csak egyszer vezeti be az öt tagmondatot. Egy másodfokú időhatározó mellékmondat található a harmadik tagmondat előtt: *mikor ásitának*.

A harmadik értelmezőhöz két egyenrangú helyhatározó mellékmondat járul; a *hol* csak az első előtt szerepel. A második helyhatározó mellékmondatot *amivel* kezdetű másodfokú mellékmondat követi.

Végül a negyedik értelmezőt *amelyek* kezdetű, határozókkal megnyújtott jelzői mellékmondat egészíti ki.

Mire jó ez a hatalmas építmény? Ez a négyes lüktetésű, de voltaképp egyetlen, óriási összetett mondat (a pontok vesszőket, pontos vesszőket helyettesítenek; az egyes értelmező tagmondatok nem különülhetnek el élesen, egy központ körül helyezkednek el).

Mindenek előtt arról van szó, hogy Móricz látványt akar az olvasó elé tárni. Ugyanakkor valamilyen rendbe kellett elhelyeznie a rengeteg konkrét főnevet; *ablakok, villanylámpák, ügyvéd, orvos, építőmérnök, molnár, papnék, árva pap-lányok, pirosfedelű regények, fehér fogsor, piros nyelv, vékony kéz, szájj, kisdíák, kályha, orr, kosár, fadarab, néni, boltosok, kocsmárosok, zsidó putrik* — hogy csak hozzávetőlegesen említsük a legfontosabbakat.

A Krúdys jelzőhasználat is konkrét főneveket takar; a képet involváló jelző *látványt* akar kelteni. A puha szőnyeges, üvegprizmákkal rakott függőlámpás, piros-selyem lábdunnás melegágyú *élet* a gazdag emberek elkenyésztetett jómódjára utal. Igen, de hogy? Szemünk *élé* idézi azokat a tárgyakat, amelyekkel — Móricz feltételezése szerint — a gazdag ügyvéd, orvos, mérnök, molnár lakása akkoriban tele lehetett: szőnyeg, függőlámpa, lábdunna. A függő lámpa égőjét üvegprizmák veszik körül; a dunya piros selyem. Még a birtokos főnév jelzői sem elvont, vagy általánosságban mozgó melléknevek. Az orvos *parasztokat* gyógyít; elképzelhetjük, amint épp egy ködmönös parasztembert kezel. A mérnöknek nagy vállalata van; felidézhetjük az épületeket. Legteljesebb az utolsó: gőzmalom és liszt: két konkrétum is egyetlen jelzőben.

Említsük meg, hogy az öt, első látszatra tautológiás határozói mellékmondat is fontos impresszionista szerepkört tölt be: a *papnék varrogatnak, fehér arcú paplányok pirosfedelű regényeket olvasnak, fehér fogsoruk, piros nyelvük, vékony kezük van; szájukat tágra nyitják. A füstölő kályhába berakják a fadarabokat*. Vagyis olyan cselekmények, olyan mozzanatok, amelyek vizuális síkon folynak le.

Megkockáztatnánk: ebben a példában látszik legjobban Móricz esetében az, amit Krúdy kapcsán többször elmondtunk: a szerkezet mennyire függvénye egy alapvető stilisztikai koncepciónak, a pointillista módszernek. A *látvány* kifejezésének megszervezése ugyanakkor valamilyen ritmikus elrendezéssel valósul meg. Az értelmezői szintagmák halmozása biztosítja elsősorban a sok konkrét főnév jelenlétét; az értelmezett főnév után álló párhuzamos értelmezői szintagmák, ugyanakkor szimmetrikusan elhelyezett mellékmondatok létrehozását teszik lehetővé oly módon, hogy azokba konkrét főnevek kerüljenek. A jelzőhasználat is ennek a látványkoncepciónak a függvénye.

4. Négy mondatunk az értelmezői használat sajátosságos és egyébként Móricznál nagyon ritkán előforduló esete. Az értelmezői használatnak egy viszonylag gyakoribb változatában az előző mondathoz való toldás nem egy konk-

rét főnevet „variál”,⁵ hanem a mondat tartalmát egészíti ki más és más logikai összefüggésben. Például tartalmazhat a toldalék az előző mondatból levonható következtetést, illetőleg olyan megállapítást, amelynek előzménye az előző mondatban olvasható. Ilyen esetben elvont és konkrét főnevek keveredhetnek; gyakori az is, hogy csak elvont főnév (főnevek) alkotják a toldaléket.

a) Kezdjük az erős emotivitást kiváltó egytagú elvont főnevekkel; ezek egy korábbi hosszabb szakasz után állnak; mintegy ellentétet képeznek amannak terjedelmével; a maguk rövidségében éppen ezért erősebb stilisztikai töltetűek.

Tipikus eset az, amikor a megelőző szakasz valamilyen elbeszélést, érdekes téma elmondását tartalmazza; az elvont főnév, amely igés főmondatból oldható fel, az elbeszélésnek a hallgatókra tett hatását ábrázolja.

Ez az egész idő alatt hallgatott, de most benne is föltámadt a szent közlési vágy s szólt:

— Ha valaki nehezen élt, én igen, mert én kilenc éves koromban árván maradtam (. . .) Ez volt az én mostohám, aki miatt engemet kilenc éves koromban karácsonyelőestén az édesapám kidobott a házából.

Általános elszörményedés. Az asszonyok (. . .) ijedten néztek a kis tanítónéra (Kivilágos kivirradtig. 1926. Athenaeum 1942. 131).

Aradi (. . .) akkor kimondta:

— Lichtenstein Adolf és Armin bécsi borkereskedők. *Egy pillanatnyi csend*, mindenki a házigazdára nézett, aki (. . .) egészen feketére és agyagszínűre változott.

— Zsidók?

Csend. Senki se szólalt meg (uo. 151).

— Mit bámulnak? Nem értenek magyarul? . . . El van adva a lap, már itt is van az új szerkesztő . . . Csak ezt akartam mondani. *Konsternáció.* Senki sem szólt (Az asszony beszél. i. m. 313).

— Nem is rossz a, Basa bácsi! — fogta meg a természetes öregúr vállát egy ifjabb atya (= városatya), — nízze csak, színésznék jönnek! Kell a magának. *Nagy kacagás.* Az öregúr visszavágott.

— Tán neked! — mordult fel az öreg. *Újabb kacagás* s mindenki a támadóra néz (Vidéki hírek 1917. Elbeszélések III. Szépirodalmi 1953. 224).

— Azt mondtuk: „te, vedd el a mónár lányt” . . . Marchlupnak négy vagy öt malma volt a délvídeken . . . „A, — azt mondja Imre — inkább egy hordót ölelnék, mint azt . . .”. *Viharos kacagás* (A probléma 1936. Elbeszélések VI. Szépirodalmi 1955. 435).

b) Az elvont főnevek — és köztük konkrét főnevek is — folytatják az előző mondatban foglalt cselekményt: a főnévvel vagy főnevekkel kifejezett mondanivaló szervesen kapcsolódik az előzményhez. Esetleg pl. okadatolják, indokolják, miért következhetett be az előzményben foglalt cselekvés; tudjuk, hogy az okhatározó mellékmondatok értelemszerűen szívesen követik a főmondatot.

No és aztán egyszer csak kongattak az asztalhoz. A sátorok hamarosan megteltek. Úgy rohant ott mindenki a tányérokra, mint a malacok. *Ez a hajnali felkelés, ez a délelőtti koplalás*, mert bizony senki se hozott magával ennivalót, itt pedig meghalhattak volna; aki legelni nem tud, az bizony nem rendelhet tízórait a ménésnél s a gulyánál (Uri muri, i. mű 237).

Fejtsük ki a gondolatot köznap szavakkal: mindenki az ennivalóhoz rohant, mert hajnalban keltek és egész délelőtt koplaltak. A második mondat logikailag szorosan kapcsolódik az elsőhöz; ebből az okhatározói mellékmondatból

⁵ Az hogy az értelmező és az értelmezett főnév megegyezik, ill. hogy az utóbbi mellékmondat révén bővült értelmet nyer, nyomatékot ad az értelmezett főnévnek. Ld. Herczeg Gyula. Nyomatékosító, sajátos értelmezős szerkezetek. (Nyr. 97: 172 — 82).

Móricz nominális tagot alakított ki s toldalékká tette; talán értelmező, de nem valamilyen konkrét értelmezett szóhoz kapcsolódik, hanem mintegy a megelőző mondat egészét értelmezi.

Különben ma már a veszteségmérleg meg is haladja a másfélmillió pengőt.

— Úgy, értem.

— Számlák. Az építésznek még mindig óriási követelése van. *Vásárlások. Kukorica-és sertéstartozás. Befektetések, Gőzekék.* (Rokonok. i. mű II. 87).

Kopjáss és Péterfi beszélget a Sertésenyésztőről; Péterfi tájékoztatja az újdonsült főügyészt; a veszteségmérleg azért ilyen nagy, *mert* sok a (kifizetetlen) számla, *mert* tartoznak az építésznek, *mert* vásárlások történtek, *mert* tartoznak kukoricával és sertéssel, *mert* befektettek, *mert* gőzekéket vettek. Feltűnik a két konkrét főnév: *számlák, gőzekék*. Hírértékük nagy; az elvont főnév, feltéve, ha igei eredetű (és a korábbi példában minden elvont főnév igei eredetű) könnyen átalakítható igévé, illetve igés mondatná. A konkrét főnév azonban nem! Itt a főnévhez tapadó, a gyakori szituációkban előforduló jellegzetes igei állítmány elképzelése révén tudjuk megkonstruálni azt a logikai viszonyt, amelybe az izolált konkrét főnév belehelyezhető.

Én ottmaradtam a Csehpusztán... Nagy bajok voltak. *A hitelezők*... és én jól láttam, mert én akkor kijártam a nagy iskolát... Nekem nem imponált, akárhogy játszott az urat... ő azt tudta, hát elment... Előbb komiszkodott, *szobalányheccok, béreslányok*... — elhallgatott, sóhajtott. — Akkor jött a politika... Ő dicsérheti a kormányokat: a Tiszák mentették meg a magyar dzsentrit... *Árlecsapolás, olcsó kölcsönök, bankok*, nagy pénzek semmiért, ha nem lettek volna a Tiszák, akkor már Magyarországon rég nem volna dzsentri (A fátyla i. m. I. 218).

A logikai kapcsolat az előzmény és az elvont, ill. konkrét főnevek közt a fenti példák esetében nem annyira oksági, mint módhatározói. Az első értelmező még uralkodó az oksági viszony. Nagy bajok voltak, *mert megjelentek a hitelezők*. A második értelmező inkább takar módhatározói viszonyt. Komiszkodott; *hogyan?* szobalányokkal, béreslányokkal. Oksági színezete sem kizárt: komiszkodott, *mert* kalandokba bocsátkozott stb. Módhatározói összefüggés érzékelhető a harmadik értelmezői szintagmában is: a Tiszák mentették meg a magyar dzsentrit; *hogyan?* *elrendelték* az árlecsapolást, az olcsó kölcsönöket, a bankhiteleket. De az okság is lehetséges; a Tiszák mentették meg a magyar dzsentrit, *mert* elrendelték az árlecsapolást, mert olcsó kölcsönöket engedélyeztek stb.

c) Inkább érvényesül a mellérendelés, a nagyobb logikai önállóság az alábbi példákban; ilyenkor a főnevek új mozzanatokat visznek bele az előzmények folytatásaként az írói előadásba.

Csönd van. Kint kocsizörgés hallatszik, *lárma, kocsisok, asszonyi hangok*. Aztán minden elcsendesedik (Virtus. 1924. Elbeszélések IV. Szépirodalmi 1955. 99); A központi vásárcsarnoknál férfi- s női kofák rohanták meg a villamost. Az ülések alatt ládaszerkezet van s a kosarak nem találtak helyet. *Nagy összetűzések, egy kis harc, összezapás*. Többen le is szállnak (A baj forrása. 1925. uo. 219); Ezüsttel szegett hivatalos szolgák (...) kivonszolták a derült barnára fényezett koporsót (...) — Senki sem sír. — *Útcai ruha*. — *Biciklikerekű furgon*. — Itt nem gyászolnak a halott után? Suttogott édes kis gyermeki esodáló hangon kétfelől fülembe az élet. *Gyors papi elintézés, franciskánus rekedt unalom*. (O mors, bonum est iudicium tuum. 1925. uo. 232); A nedvesség kiáztatja a telefondrótot, zárlat a központban s jelentkezik a telefonos ember s fenyeget felelősséggel az állam nevében. A víz kiáztatja a világítást is, *robbanás, lobbanás, rövidzárlat*, futkosás a sötétben. (Családi ünnep 1925. uo. 328); Pár perc alatt már a patak partján voltak s lefelé a völgy-

ben, az összes ezredek megmozdultak. *Hosszú és félelmes mozgás*, mint egy csodálatos kígyónak a vonaglása a támadás előtt (Öt korona 1915. Elbeszélések II. Szépirodalmi 1953. 434); Nevetnek, durrognak a feltörő kacajok. Szó szót ér, *a templomszentelés, a Kossuth-szobor leleplezése*, ahol egy tanyai legény megmondta a magáét Julika nagyságos asszonynak (Egy fütty sör mellett 1930. Elbeszélések V. Szépirodalmi 1955. 7); A férfi hallgatott. Unta, hogy el kell menni erre a bridzs-estére. *Unalmas emberek, únt beszélgetések, fölösleges dolgok*. Turista ember volt, szívesen ment volna végig most az egész Dunaparton, fel a Margit-hidig (Nézeteltérés 1934. Elbeszélések VI. Szépirodalmi 1955. 143); Ültem abban a mozdonyban, mely egy kocsit vitt magával, ez volt az első katonavonat, mely az orosz visszavonulás után átmént a határon, Sztrijig. *Mesebeli hangulatok*, a lelkek mélyén fülledt izgalommal, senkisémmel tudta, nem rohanunk-e bele egy rossz hadcsoportha (A paszuj 1936. uo. 419).

A főnevek (nagyreszt elvont főnevek, de közéjük ékelve megtaláljuk a konkrétokat is) felbonthatók mondatokra; ezek általában kapcsolhatók az előzményhez, esetenként mellérendelve folytatják az elkezdett cselekmény-, ill. eseményt. Pl.: *a víz kiáztatja a világitást is, robbanás történhet, valami fellobban, rövidzárlat keletkezik*. Az előzményt követő főnevek és az előzmény közt laza logikai kapcsolat van, összefüggésben állnak egymással, valójában azonban a toldalék főnevei olyan tényállásokat rögzítenek, amelyek nem okai az előzménynek, és módhatározóként sem jellemzik. Esetleg következményei, esetleg csupán részei egy időrendben egymás után álló cselekménysornak.

d) A mellérendelő, logikailag nagyobb önállóság a szabad függő beszéd szakaszaiiban erősebben érvényesül. A Móriczra jellemző, életszerű, szaggatottabb előadás kedvez az elszigetelt főneveknek, amelyek esetleg éppen azért válnak hatékonyvá, mert váratlanok, alig kapcsolódnak az előzményhez, és esetleg a következményhez sem.

Újra ledobta a levelet. Felugrott és nagy lépésekkel járkált a szobában. Adélka volt gyermekkorában a család kedvence, az édes, bűbajos, akiért mind készek lettek volna meghalni, a testvérek. *Az a szerencsétlen házasság*. Beleszeretett egy tönkrement család úrfiába. Egy naplopó, dorbézoló senkibe. Mennyire látták ezt előre. Mit el nem követtek, hogy Adélkát megmentse tőle. *Mennyi szívfájdalom, mennyi boldogtalanság*. S az a gazember elvált Adélka miatt a feleségétől s szegény kis Adélkának ez az élete (Rokonok I. i. m. 115); Egy óráig zakatolt a feje. Folyton a feleségével veszekedett. Most magában a legdurvább szavaktól sem riadt vissza. *Jó asszony, szorgalmas asszony, takarékos asszony, cseléd, szakácsné, mosóné, súrolóné*. Még mi kell? Mindenese. De neki nem egy mindenese cseléd kell élettársul, hanem egy hozzáillő szellem (uo. 129); Szédült és vértódulásai voltak. *Betörés. Rablás. Hivatalos hatalommal való visszaélés. Violencia. Erőszak. Lopás. Betöréses lopás* . . . S a belégek otthon vannak a lakásán, azokat hazavitte tanulmányozni a vádirathoz . . . (uo. II. 175); Hirtelen eszébe jutott, mért építették a minisztérium árkádjait olyan szörnyeteg vastag pillérekkel; (. . .) Itt viszont minden vékony. Még az új ház falai is mintha papírból volnának. Rabitzfalakkal vannak elválasztva a szobák, az ajtó lóg benne. *És ez a pezsgő és nyugtalan elevenség*. Mindenki tele izgalommal és mintha féreg volna benne, egy pillanatra meg nem áll (Az asszony beleszólt. i. m. 311–2).

Idézett példáinkban a főnevek elszakadtak a közvetlen előzménytől; természetesen a nagyobb kontextusba beleillenek, többnyire érthetők is. Az író szándéka azonban éppen az volt, hogy előadásának lüktető, izgatott menete legyen; ehhez a kiemelt, logikailag többnyire független, konkrét és elvont főnevek hozzásegítenek.

Elég, ha az elsőnek idézett példát említjük. Kopjáss Adélkáról elmélkedik; a család kedvence volt gyermekkorában. Jóformán előzmény nélkül kiált fel, persze gondolatban, hisz szabad függő beszédben álló példát idéztünk: *az a szerencsétlen házasság*. A logikai rend szempontjából itt törés keletkezik; olyan értelmű ez, amely összefügg ugyan egy értelmezett szóval, ám az bennmaradt

Kopjáss tudatában és nem került be az írott szövegbe: Ez a szép és kedvelt lány mégis rossz házasságot kötött. Az a szerencsétlen házasság. Az értelmező, helyzeténél fogva, még ebben az esetben is nyomatékot adna a szó szemantikai szektorának: szerencsétlen házasság. Az anakolutiás szerkezetben azonban még sokkal jobban megnő a főnév jelentéstartalma s a vele összefüggő nyomaték, hisz az olvasó az első pillanatban nem tudja mihez kötni a főnévben rejlő mondanivalót. De aztán megvilágosodik előtte, miről is van szó, esetleg úgy, hogy előrehalad az olvasásban. A szövegösszefüggés segítheti.⁶

e) Végezetül az önállósodó főnevek közt említendő a cselekményt megelőző, ún. inszcenáló főnévi sor. Helyzetet, hangulatot rögzítenek; a rájuk következő cselekménysorhoz többnyire nincs is sok közük.

Távolról a fekete kutya vonítása. Őszi holdvilág, a Tisza felől susterog a szél. Hosszú hallgatás után csöndesen szólal meg egy öreg asszony (A kutya. 1923. Elbeszélések IV. Szépirodalmi 1955. 56); Háromnegyed nyolckor a külvárosi ház. Udvari lakás. Vigasztalan novemberi sötét. Az arcok petyhüdtek, még szerencse, hogy egy anyának folyton veszekednie kell az iskolába készülő gyerekekkel (Rózsai és Rózsai. 1936. Elbeszélések. VI. 530).

A szituációt mindkét példában helyrajz vázolja fel; hozzászámítottuk az állítmányhiányos, névszói mondatot is (alannyal és helyhatározóval). A helyre, az időre, a körülményekre történik ilyenkor utalás, de ebből még nem tűnik ki, milyen lesz a főnevek követő cselekménysor. Az impresszionista írók kedvelt jellemző eszköze ez; sokszor nemcsak inszcenáló szándékkal élnek vele, hanem magába a cselekménysorba is beleágyazzák jellemző célzattal.

Olyan változat is van, amelyben elvont főnév előzi meg a cselekménysort. Ilyenkor, úgy tűnik, szorosabb a logikai összefüggés; az igei tartalmú, mondat értékű elvont főnév mintegy előre jelzi, mi fog történni a továbbiakban. Az inszcenáló konkrét főnevek esetében ilyen előrejelzés rendszerint nem állapítható meg.

Kocsizörgés. A pusztán a legnagyobb újság, ha kocsi érkezik. Az emberek mingyárt új emberekké lesznek. Valami egészen különös izgalmat kelt a vendég, egy új kocsi, s gyakorlott fülük már a szekér zörgéséből felismeri, ki jöhet (Úri muri. i. m. 59).

5. Elemzésünk végére jutottunk. Milyen tanulságok vonhatók le mindabból, amit elmondottunk? Mindenek előtt az, hogy Móricz prózájában jelentkeznek azok a sajátságok, amelyeket impresszionista jegyeknek nevezhetünk. Nevezetesen egyrészt az elliptikus szerkesztés különféle sajátosságai, amelyek — Hadrovics László szavával élve — a ki nem mondott tudati elemek közlésformáló hatásának tulajdoníthatók. Másrészt, ahogy a ritmikusan tagolt szakasz bizonyítja, tudott, ha akart, Krúdy módjára felépített nagy mondatokat szerkeszteni, terjedelmes konkrét főnévi felsorolással, a láttatás, szemléltetés céljával. Nem kételkedünk abban, hogy az izolált, az előzménytől, következménytől elszakadó, vagy legalább is függetlenül főnevek, főnévi tagok szerepe szintén az, hogy a szemantikai tartalmat kiemeljék, és így megnövekedjék a főnév súlya, jelentősége.

⁶ Nem lehet elégszer emlegetni Hadrovics László elvi, de a gyakorlati elemzés számára is irányt mutató megállapításait: „A közlés alkalmával tudati tartalmunk két részre oszlik, az egyik része nyelvi alakot nyer, a másik megmarad tudati tartaléknak. (...) Amit ki nem mondunk, az éppen olyan aktívan formálja a közlést, mint az, amit kimondunk” (A funkcionális magyar mondattan alapjai. Akadémiai Kiadó 1969. 30—1).

Úgy hisszük, hogy Móricz impresszionizmusa kapcsolódik realista látásához, stílusfelfogásához, amelynek alapja, mint ahogy másutt kifejtettük, a párbeszédnek nagyarányú kedvelése, továbbá a bonyolult mondatfűzést és a belső monológ nyelvi megformálását egyszerűsítő szabad függő beszéd.

A realizmustól nem nagyon távolodó impresszionizmus mutatkozik meg Móricznál olyankor is, amikor színneveket használ. Ez a különösképpen impresszionistának tartott jelenség sem idegen prózájától. Az 1913-ban írott Miháj című elbeszélésében egymást követik a színélmények rögzítését szolgáló melléknevek:

könnyű, kis, csinos zöldre festett szekérbe; ócska zöld vadászkalapját; napbarnított arcú, halvány fiú; fehér napernyőt; sárga mező; fekete, csillogó, gyerekes szemei; piros arcán; sötétpirosra duzzadt, szépvágású ajkaival; fehér napernyőt; fehér napernyőjére; fehér napernyős tanítónő; fehér napernyős lányt; apró, tömzsi, vörös arcával; deresfejú urat; a nagy, bronzhajú szőke lány; fehér napernyőjét; barna meggyfabotja; apró, könnyes, szürke szemei; friss, kék nyakkendőjét; kis dagadt, vörös fejét; apró, szürke szemeiben; fehérbőrű, kipirult arcú, fehér lány; az ócska, zöld, kis posztókalapot; kissé rendetlen fehér fogai; ezernyi apró fehér foltocská; fehérpiros bőrén; egészséges tarkaság; fehér, hímzett napernyője; szürke vászoncipőjének; kis fekete bajszát; bíborvörösre vált arcát; sárga tarlók és zöld mezők fölött a fehér napernyőt; a zöldelni kezdő sárga tarló sarkában; nagy fehér lánynak; a fehérre kitaposott úton; fehér napernyő; az a bronzszínű haja, az a vérforraló, átkozott, dús bronzvörös haja; azt a bronzszínű haját; fehér nyakára; fehér a bőre; lesült fekete bőrűek, kóchajúak; a fehér napernyőt; fehér fogsora a halvány, gyöngye rózsaszínű arcból; haja úgy fénylett, mint az arany; zöld gyepe; az ég (. . .) lassan lilavörös lett; nagy, fehér arca valami drága gyöngyházfényben csillogott az esti fényverődésben, a nyaka világított s a szeme, mint titkos tüzek este kigyúlt mécsese csillogott; fehér vászonsapkát; a bazsarózsa kopott, megvörösödő leveleit; a kalarábé kövér lila torzsái; a sötétárnyú lugasig; puha rózsaszín lágy bőrén; a fehér bőrét; réveteg, véres szemmel; a távoli, szürke tengerre; a tenger kisimult s mély kékben, nyugalmasan villódzott; fehér ruhában; a kabinok sárga korlátján; bele a felvert ezerfodrá habok fehérségébe; vékony és fekete nő; vékony fehér békalábakkal; erős, barna karokkal; sárga kimonós, tarka, szép budapesti színésznők; szép, fiatal, barna asszonyába; vastag fehér bajusza alól; ezüstszürke selyemtrikóban, babos kendőben; lábai, vakítóan fehér karja tükörfényesen szikráznak a napon; nagy sötét szemei; az aranyló erős szemöldökei; ki-kivillantva fehér karjait a kék-fényű vízből; szabadítja meg magát fehér ruhájától s ölti magára fekete trikóját; fekete szemei gyerekesen csillogtak; az ezüsthölgy; az ezüstszürke nő; vadrózsaszírom színét; húsvörös volt; apró, fehéres pontokkal tarka volt az egész karja; nagy erős szürke szemei; fehér sima homlok; kis, fehér házak; fehér blúzban; elegáns kávézöld ruhájában; fekete haja; fekete bajusza; ápolt fehér fogait; vörös, nedves kavicsútra; szürke füstöt (Miháj. 1913. Elbeszélések. II. Szépirodalmi 1953. 92–129).

Későbbi vizsgálat döntheti el, milyen mértékű a használat telítettsége százalékosan. Kétségtől a *fehér* fordul elő leggyakrabban s ez megegyezik a századforduló stílusával.⁷ Azonban a fenti felsorolásból is kiderül: Móricz a színneveket túlnyomó többségben egyszerű szavak formájában használja; a származékokban jelentkező színelnevezések is az egyszerű szó szintjéhez kapcsolódnak: *bíborvörös*; *húsvörös*; *kávézöld*; *ezüstszürke*.

Égész ritka a szófaji átcsapás: *mély kékben*; az -s képzős új színnév: a) *fehéres*; b) *zöldellni kezdő*, *vörösödő*; az összetételek: *lilavörös*; *rózsaszínű*.

Ami nagyon jellemző: a minősítő melléknévi előtagok jóformán hiányoznak; gondoljunk a szín világossági fokozatát árnyaló előtagokra: *mélyfekete*, *ködösszürke* stb. A *mély kékben* tartozik ide. És a *puha rózsaszín lágy bőrén*; ez a példa érdekes: itt a színtónus minősítésére Móricz a tapintás érzékterületéhez fordult, vagyis színezetziás kapcsolatot teremtett.

⁷ Dombi Erzsébet szerint. Lásd a Tanulmányok a magyar impresszionista stílusról c. i. művet.

Egy-egy példánk van a színek elvont megnevezésére szolgáló *-ság, -ség* képzős származékra: bele a felvert ezerfodró habok *fehérségébe*; egészséges *tar- kaság*. A *-val -vel* végződésű határozói utótag nincs képviselve.

*

Mit jelent mindez? A látás öröme, az impresszionizmus elvitathatatlan az idézett elbeszéléstől; Móricz ábrázolta a színeket, sőt nagyon sok színt is használt. Az impresszionistákat jellemző sajátos fordulatokról is volt tudomása; realista beállítottsága azonban visszatartotta bizonyos bonyolultabb képletek visszatérő alkalmazásától; ahogy a dolgozatunkban elemzett nominális stílus is periferikus jelentőségű művei összességében; a *Légy jó mindhalálig* című regényében pl. elő sem fordul. Móricz impresszionizmusa tehát realista stíluszemléletének függvénye, s a mondanivaló, ill. kifejezésmód határozza meg eszközeinek használatát.

Herczeg Gyula

II.

Móricz Zsigmond: Mezőtúri csöcsös korsó

(Egy riport stílusáról)

1. „Nem jut be a művészet területére az az írásmű, amelynek mondataiban nincs mozgás; olyanféle izommozgás, mint annak az arcán, de még a tekintetében is, aki szemtől szembe, élőszóval tudat velünk valamit. Nem írásmű az, amelynek a főszíne, mondhatnám a bőre alól nem villog ki alkotójának homlok-ráncolása, szemszűkítése; de még karlendítése, lépésrakása is. Vagyis a személyes hitele; a jelleme. Úgy van, valóban: nem stílus az, amely mögött nincs ember. Eleven és mozgó; még hozzá nekünk tetszőn mozgó.” (Illyés: Iránytűvel. 2: 325.)

Vajon ezt az illyési igényt szabad az elismerten „nagy” művek és műfajok világán kívül is képviselni? Nem túlzás-e, ha a pillanat műfajában, a riportban akarjuk érvényesíteni a „művészet” mércéjét? Hiszen nehéz találnunk a való életet művészi színvonalon láttató, tartalmában-színeiben megragadó, tömörségével vizsgálódásra inspiráló, írója jellemét is hordozó riportot. Külön szerencse, ha kezünkbe vehetünk egy olyan klasszikus írást, mely bizonyos helyek, személyek, problémák, jelenségek túlélése miatt ma sem veszített aktualitásából, s ugyanakkor az illyési követelménynek is megfelel.

Nekem ilyen különös szerencsém van. Városomat többször is meglakta Móricz Zsigmond, s riportjai problémagazdagságuk miatt ma is csábítanak, hogy segítségükkel a jelenségek nyomába szegődjünk. Az aktualitásnak megvan az a veszélye, hogy eltereli a figyelmet a riportról mint műalkotásról. Ezért most a korábbi, tömörebb, művészi törekvéseiben egységesebb 1927-es riportját állítom középpontba, s miközben nem mellőzhetem a látványosabb kérdést: hogy jelentkezik a város valósága a műben, igyekszem arra is választ adni, hogyan lehet a stílus oldaláról úgy megközelíteni egy közéleti írást, hogy a művészi eljárásoktól indulva jussunk el az író gondolatainak, érzéseinek, intencióinak megértéséhez.

Ösztönös megérzésünket, hogy ez a móríci írás érdemes az esztétikai megközelítésre, cselekvésre bátorítják magának Móricznak a művel kapcsolatos sza-

vai. Frissen elkészült írását ceruzával írt rövidke levél kíséretében küldi is már a szerkesztőnek, Mikes Lajosnak:

Kedves Lajos,

a Magyarországon szeretném ha sorozatosan kiadnátok ezt a hét cikket. Ennek az elsőnek magam is örülök.

*Ölel
Zsiga''*

(Móricz Zsigmond levelei. Bp., 1963. Akadémiai K. 1: 259.)

Miért örül, minek örül Móricz? Próbáljuk megközelíteni!

2. De mielőtt a riportot látnánk, vázoljuk föl: milyen alkalom készítette az író elkészítésére!

1926 őszén nagyobb utazást tesz Erdélyben és Szlovákiában. Tapasztaltairól előadást tart a Zeneakadémián 1927. január 9-én, s vidéki körútra is készül feleségével, Simonyi Máriával. Január 17-én írt levelében Juhász Gyulát kéri, hogy Szegeden készítsen elő egy irodalmi estet, melynek fő pontja ugyanaz a tanulmány lenne. „Az est a magyarság érdekében volna: mert ha volt valaha írás, amely ezt a célt szolgálta, akkor ez az.” (Móricz lev. 1: 257.) A szegedi estre csak március 12-én kerül sor. A mezőtúri hetilapok viszont (Mezőtúr és Vidéke, Mezőtúri Újság) már január 23-i számukban lelkes hangon jelentik be a városnak: Móricz február elsején itt tartja alföldi körútjának első előadói estjét. A Mezőtúri Újság a műsort is részletezi, tudatja, hogy az író Zakár Jenőék látják vendégül, s külön cikkben is méltatja Móricz munkásságát. A január 30-i számok újra hangsúlyos helyen foglalkoznak a közeli művészi esttel, s nagy érdeklődésről számolnak be. Indulásáról maga Móricz tudósít Endre Bélának 1927. január 31-én írt levelében: „... holnap reggel elutazom arra a kis körútra, amelyről már írtam neked. Mezőtúr, Gyoma, Szarvas, Orosháza, Békéscsaba. Békésgyula, Békés című emberektől lakott helyekre ... Mához egy hétre itt-hon leszek ...” (Móricz lev. 1: 258.).

Február elseje legfőbb programjairól megint a helyi újságok tudósítanak. Móricz délből érkezik meg. Délután Badár Balázst, a híres fazekasmestert látogatja meg műhelyében. Ötkor már Zakár Jenőéknél fogadja a helyi riportert, aki interjút készít vele a Mezőtúri Újság február 6-i száma részére. Nyolckor kezdődik az irodalmi est. Fő műsorszám a Móricz felolvasása „Juliánus barát utazása Slovenskóban és Erdélyben” címmel. Az est körülbelül másfél óráig tart, mintegy 120 főnyi közönség hallgatja a művészpárt. Móricz Mikesnek írt, fentebb idézett levele még mezőtúri, február 2-i keltezésű. Következő riportja pontosan jelzi az időt: „... ma 1927 február másodikán történt Gyomán.”

Ezek a száraz tények, csak annyit látunk belőlük, hogy a rövid mezőtúri tartózkodás nagy részét lefoglalja a hivatalos program: fogadás-vendéglátás, interjúkészítés az íróval, irodalmi est. Másik törekvése Móricznak, hogy útja minden állomásán fölfedezzen és riportban fölmutasson valami melengetőt a magyar valóságból (a reportsorozat címe: Hét pásztortűz ég), alig maradt ideje. Rövid délutáni látogatás Badár Balázs műhelyében, hiszen ez az élmény lesz a riport témaadója, s valahol „menet közben” a riport megírása, gyors értékelése („... magam is örülök”), ellátása kísérőlevéllel.

Azt joggal föltételezhetjük, hogy kedvrontó, diszsonáns dologgal a hivatalos vonalon sem találkozott. Erről tanúskodnak egyrészt a mezőtúri újságok.

A város „meleg, megértő szeretetét”-ről beszélnek, az író „irodalmunk büszkeségé”-nek, „a legújabb magyar irodalom legméltóbb reprezentánsá”-nak nevezik, s „kivételes szellemi élmény”-ként várják az estet. A február 6-i írások „rendkívüli forró élménnyé sűrűdött szellemi élvezet”-ről beszélnek, s hogy az író „általános diadalt aratott elmék és szívek felett”. A Mezőtúri Újság így számol be Móricz hatásáról: „... a hatalmas, szűnni nem akaró tapsorkán, mely az előadás nyomán felzúgott, nem egyszerű tetszésnyilvánítás volt, hanem spontán megnyilatkozása annak a gyújtó hatásnak, amellyel a gyönyörű előadás a lelkeket megtelítette.” (Fontos Móricznak akkor ez a hang, hiszen a hetedik riport azért nem született meg, mert a békési felolvasást „résztvéletlenség miatt” letáviratozták.) De tanúskodik a jó légkörről Móricz is. A riportsorozat negyedik darabjában így tekint vissza eddigi útjára: „... nagyon boldog vagyok, hogy elszántam magamat arra a rendkívül nehéz és fáradságos munkára, hogy házról házra járjak, városról városra, mert íme ez a néhány város, ahol most voltam, s ahol alkalmam volt az élet vezetőivel találkozni, egészen átalakította világszemléletemet. Én ma nem mondok többé azt, hogy a magyarság közönyös és megmozdíthatatlan, mert oly izzó lelkesedést és olyan szeretetet találtam, annyira megéreztem a szíveket s a magyar jövő után epedő reménykedést, hogy alázattal hajtom meg fejemet a magyar nép őserői és képeségei előtt.”

Mindezt el kellett mondanunk, hogy lássuk, mi vette körül Móriczot riportírása idején. Hiszen a riport stílusát bizonyára befolyásolták ezek a körülmények is. Hogy kerül mégis a szívderítő Badár-élmény mögé a sötét háttér, a város keserű bírálata?

Móricz sokat tudott már erről a városról, mielőtt körútjára indult. Kun Zsigmond, aki a „Szakhmáry Zoltánék” melletti házból költözött Pestre, és sok adatot szolgáltatott Móricznak a mezőtúri dzsentritársadalomról, ezt írja: „... 1927 februárja előtti fogantatás volt az Úri muri írása. Ahhoz hosszú beszélgetéseink — nem is egy — folyamán sok anyagot gyűjtött.” (Nekem írt leveléből.) Készülődött már az íróban a még ebben az évben megszülető Úri muri, ahol a riportban csak jelzett sötét világ teljesedik ki. Egy ugyancsak 27-es mezőtúri egyhetes tartózkodásra az Úri muri kedvéért kerül sor. Mostani útján azonban mindegyik városban a magyar jövő valamilyen biztosítékát keresi.

3. Miért éppen Badárék jelentik itt a biztosítékot? Lássuk a riportot!

A kocsí, két jó lóval röpül a végtelen alföldi utcán. Fröccsen a sár s az apró házakra rettenetes nagy ég borul.

— Kicsi falu e, kezit csókolom, nincs itt több harminc—harmincötezer léleknel.

— Harmincötezer!... Rettenő... egy egész ország.

Végignézek az úton: mintha ott a végén a végtelenbe menne. A tengerbe, a világ végire.

— Mi van ennek a népnek a határon túl keresni valója?

— Hát a nemigen van. Az idevalósiaknak felerísze aligha vót még Túrkevin is...

De még az úrinép is. A kislányom mondja, hogy dolgoznak az van feladva, hogy „a vasúti utazás”, le kell írni, hogy mit láttak a vasúton. Hát felállt egy pár kislány, hogy ők még nem ültek vonaton. Második polgári lányiskolában.

— Mi nevezetessége van a városnak?

— Gyárunk nincs. Iparunk nincs. Földünk van. Búzánk és malmunk.

— No de harmincötezer ember közt csak van valami világraszóló nevezetesség.

— Badár Balázs.

Végigment a kocsai a főúton, a szép kálvinista templom előtt, mely háttal áll a piacra, mert az ellenreformáció korában építették s csak így volt szabad. Pár nagy középület, iskolák, internátus, szép úri kaszinó s a most tervezett városháza helye.

A kocsai hosszú utakon fut, ki az Újvárosra, s ott megáll egy kis parasztház előtt, amelyre rá van írva, hogy Badár Balázs.

Az udvaron kerek kút, sár, nyári konyha, tornác, a tornácon vitrinek, a vitrinekben csodák. Cserépcsoda-korsók.

— Hát ebbe vótak kiállítva az ő dolgai az Iparművészeti Múzeumban, de az öreg beszüntette, mert azt mondta, nem vesződik vele. Kérdeztük, miért? Nem adták el? — De eladták. — Az árát nem küldték el? — De elküldték, hanem hogy küldjek bélyeges nyugtát. Én korszót csinálók, nem bélyeget.

Ilyen ember!

Megállunk az üvegszekrény előtt. A legnemesebb zománc, amit valaha fazekas égetett. És milyen formák. Itt vannak a híres mezőtúri csöcsös korszók. Emlékszem az ízükre. Ha a gyerek vizet szív belőle, cserépize van, de az alakjuk, a sima mázuk olyan édes, mint ez a falusi gyerek, úgy simítja, öleli ezt a csöcsös korszót, mint az édesanyja korszáját.

De milyen furcsa dolgok vannak mellette, szebbnél szebb műtárgyak. Művészi edények! Csak Zsolnaynál láttam Pécsen ilyen gyönyörű darabokat. Valami rendkívül finom vonalak, hajlások: antik ízü gondolatok, amforák, vázák és cserépálmok. Egy parasztház eszterhéja alatt.

Belépünk. Kedves kis, nagyon nyájas arcú öreg néni jön elénk, az alföldi parasz-asszonyok dísztelen egyszerű sötét ruhájában.

— Tessék lelkem, bent van az öregem, bent van lelkem; tessék, tessék.

Be a hátsó házba, ahol edényszárító deszkákkal van alápálástolva s egy magas, bolygó bozótos öreg ember kurta tatársipkában, kék kötényben áll s kedvesen nevet a társaságra.

— Ez a kutya filoxera-járvány engem is elért! — mondja — a derekam fáj, mikor legjobb ízűn dógoznék, nyögni kell.

Valami szelídség, jóság és kedély van benne. Oly ártatlan a szem, mint egy gyermeké, s oly csöndesen nevet és oly méltóságteljesen szíves, mintha mi volnánk mindnyájan kis gyermekek.

— Én mindig itt vagyok, nem is szeretek benézni a házba, csak enni.

Leül a forgó korongjához, rátesz egy darab sárt.

— Nem is tudom mi lesz — s pár perc múlva kihúz egy lopótök forma edényt. Az agyag nyúlik, mint a gumi.

A hölgyek álmélkodnak. A lomos kis műhelyben terem valami. A sarokban szép régi céhláda.

— Ez a baj, hogy itt nincs múzeum, elvesznek a régi, szép dolgok.

— Miért nem csinálunk?

Már mikor kimondom, meghalt a gondolat. Csinálni? Itt? Mezőtúron? Múzeumot?

— Ez a legkedvesebb formás darabom, ez a kobak — szól a mester s levesz egy csodálatos, féligkész vázát.

— Az iparművészeti igazgatója küldte a rajzot, hogy magyarássam meg. Akkor modelloztam a fülét. Volt ennek kis lapos füle, művészi munka volt, de nekem így jobban állt. Mikor meglátta az igazgató úr, megölelt. Hogy éreztem meg a stílusát... Hát csak megéreztem.

Keresi az *írókát* s leül, megrajzol, pár pillanat alatt telehímez virággal egy csuprot.

— Mondja ügyvéd úr, minek becsülnék engem úgy fel az adónál. Díszedinkészítő. Nem úgy kell azt nézni, hanem öreg ember. Minek veszik első osztályba, aki mán utolsóba való.

Nevet s nem lehet leírni a hangsúlyt, amilyen gyöngéden és tréfásan mondja a szavakat. Sebkímélő gyöngédséggel.

— Jóravaló ember ágyba feküdne, ha ilyen beteg vóna — s mosolyog.

A nénivel megnézzük a belső raktárt.

— Itt vót a motor — mondja oly lágy és gyöngéd hangon, mint a bokor susogása — mert mikor az én uramnak az a kis píze vót, motort vett. Én mondtam akkor neki, hogy itt vót egy kicsi kis föld éppen a mienk mellett, hogy lelkem, ne a kis földet vegyük meg, de ő azt mondta, hogy inkább előbb a motort. Azután jöttek a románok, be kellett jelenteni. Felment az én öregem, azt mondták, nem kell nekünk a maga kis motorja... Aztán ide jöttek legelőször. Két katona. Hogy mégis kell. Szövőgyárba. Hát nem tudom ott van-e, vagy rozsdásodik valahol... Az öregemet akkor két napig őrizni kellett... hogy miért is nem hallgatott rám... nem a földet...

Elfojtja a sírás, elered a könnye, s mint az ázott bokor, remeg és pereg a könnyecseppek áradata, halkan, keserűen.

Kilép az öreg mester, semmit se vesz észre. A hölgyek körülzsongják. Hogy tud abból a semmi sárból ilyen szépeket teremteni.

— Ez a legrégibb mesterség — tréfál az agg mester —, tudják-e ki vót a legelső fazekas? ... A jó Isten... Agyagból formálta az embert... De neki még nem volt korongja, azért ilyen egyenlőtlen formájú az ember... Hát nem szebb ez a kobak? Ugye milyen gömbölyeg?

Nevet és vele nevetünk és a téli nap is nevet. Az udvaron gyöngytyúkوك csipegetnek és gyönyörű bóbítás tarajos kakas a szép tyúkjai között.

Mikor a koci tovafut, elmarad a kis ház, elmarad a két drága öreg lélek, érzéssé foszolva.

De egy kis csecses korsót elhoztunk emlékke.

(Móricz Zsigmond: Riportok 1920—1929. 1958. 361—5)

Mivel az író már a címben megnevezi az élményt adó várost, legkevesebb fáradságot ígérő feladat a z a d o t t t é r b e n m e g k ö z e l í t e n i a t é m á t .

Ha történetesen mezőtúri a riport elemzője, könnyen ellenőrizheti: a felsorolt útvonalak, illetve a megemlített épületek egy valóságos út vonalát kísérik. Először a riporter ismerkedését látjuk a várossal: az állomástól a vendéglátó házáig említésre méltó épületek kerültek be — sorrendben — a műbe. (A templom ugyan az élen áll, de méreteivel uralja a várost, impozáns alakja messziről is vonzza a vendég tekintetét.) Így a térbeliség idői szerepű is: egy valóságos út ideje alatt megfigyelhető valóságos tér épült a riportba. Egyúttal a város centrumáig jutottunk: a tervezett városháza helyéig. (Az időt így is képviseli a látvány: az épületek sora a város múltjára emlékeztető műemlék-templomtól a később épült középületeken át tart a jövőben létesülőig.)

A második ütemben egy bensőségebb megközelítést tapasztalunk. A tér kapcsolatba kerül az alaptémával, az alapélménnyel: hosszú utak → kis parasztház → udvar → tornác a parasztház eszterhéja alatt → hátsó ház → belső raktár → udvar → kis ház → a tovafutó lovak által az út képzete. A parasztház belső világának térbeli elemei egy történés elemei is: a riporter látogatását idézik — megint időrendben.

S végül: az érzelmileg domináns térelemek a mű lényegét s az író legbelőbb átélését képviselik. Hangsúlyt kap a tornác, a hátsó ház és a belső raktár. A három tér az író találkozásainak színhelye. Találkozik a még ismeretlen alkotótól származó alkotással → az alkotóval alkotás közben → az alkotó meleg

keze nyomát magán viselő alkotással. S közben nemcsak az alkotás humanizálódott, hanem az író is átalakult kíváncsiskodó látogatóból a teremtés előtt érzékenyedő emberre.

A végső tér láthatatlan: „... egy kis csecses korszót elhoztunk emlékebe.” Hova? Nem fontos: az alkotásnak a pillanatnyi téren és időn túllépő értékét érezteti az író.

A tér hangsúlyozta a téma alapmotívumaival való találkozást: előbb az alkotás, majd az alkotó. A mű egészében is ez a sorrend, s így a motívumok a mű szerkezetét is meghatározzák.

Az író az alkotás motívumot állítja látványos helyekre: a címbe, a mű közepére s a csattanójába. A címben figyelemfelkeltő szerepe van, egyúttal a népi megnevezés — „csöcsös korszó” — már az olvasó fantáziáját is megmozgatja. A második helyen a többes számban levő valóságos korszók nem kapnak különösebb hangsúlyt, nem egyéníti őket az író. Ugyanitt egyénítve az emlékek korszója jelenik meg. A mű végén viszont kézbe fogott valódi tárgy, az alkotói folyamat valóságban is megismítható eredménye, az író jelenlétének és érzelmi viszonyulásának hitelesítője. Itt maga az élmény válik emlékké az időben, a tárgy marad. Az irány tehát: elképzelt korszó → az emlékek korszója → a jelenben és jövőben is érvényes alkotás. Miközben tehát a hangsúlyos helyeken ismétlődő motívum zárttá teszi, a motívum fejlődése és végső megjelenése ki is nyitja a szerkezetet az alkotást őrző időbeli távlat felé.

A fő téma, a lényegibb — hiszen az alkotó keze melegtől lett emberi tartalom hordozójává az alkotás — késleltetve kerül a szerkezetbe. S megjelenésétől az utolsó találkozásig mindig gazdagabb tartalmat kap, előttünk bontakozik ki az alkotó létének értelme, Móricz viszonya ehhez az alkotóhoz. A megközelítés lassú, a tényleges találkozás a mű közepére kerül. Érdekes, ahogy az író személyek során át — a fokozatot a térbeli megközelítés mellett a személyek és Badár Balázs viszonya adja — jut el magához a mesterhez; érdekes, ahogy az író önmagában is eljut az ember és az alkotó váltakozó szemlélése után az alkotó ember szintéziséhez.

Nézzük a megközelítés állomásait, az érzelmi megközelítést jelző megszólításokat, megnevezéseket. 1. A város szellemének, helyzetének vázolója után kerül be az alkotó pusztá neve: *Badár Balázs* — egy homályban maradó város-lakó (mi döntöttük el beszéde alapján, hogy kocsis) említésében. Itt személytelen valaki: világraszóló nevezetesség. Az író tehát hallja valahol a városban a nevet. 2. A név ismétlődik, de már látja a nevet az író a cégtáblán. 3. A vitrint bemutató kísérő úr (mi nevezzük így, hiszen az író a két öregemberen kívül senkit meg nem nevez) szavaiban: *ő* (közömbös), *az öreg* (már személyeskedő, kicsit vállveregető). 4. Itt szólal meg a bemutatás hatására először az író, számára: *ember* (általánosító, értékelő). 5. Az előbbi bizalmaskodó *öreg* mennyivel másképp hangzik a feleségtől birtokos személyraggal ellátva: *az öregem* (bensőséges)! 6. Végre az író személyes találkozása. A megnevezés először a külsőnek szól: *öreg ember* (közömbös), majd a hivatását végzőnek: *a mester* (tartózkodó). 7. A légkört oldó kedves betét, amikor a mester önmagát aposztrofálja *öreg ember*-nek. 8. A feleség érzelmileg telítettebb kifejezései kapnak nagyobb teret: az összetartozást erősen hangsúlyozó birtokos személyraggal és birtokos jelzői szerepű személyes névmással nyomatékosított megnevezések: *az én uram*, *az én öregem* közrefogják a múltból idézett, tehát a kapcsolat melegét a múltban is igazoló *lelkem*-et. Már csak egy *öregem* kell a sírással küszködő öregasszonytól, hogy 9. az író ki tudja fejezni, ki is számára Badár Balázs: *az öreg mester* (az

ember és alkotó együtt), az *agg mester* (ugyanaz emelkedettebben), *két drága öreg lélek* (teljes oldottság, érzelmi ellágyulás; Móricz szemében-szívében az alkotóhoz nőtt a társ alakja is, talán egy kicsit a tőle hallott *lelkem* hatása is ott van a *lélek* szóban. (Emeljük ki még egyszer csak Móricz szavait: *ember* → *öreg ember* → *mester* → *öreg (agg) mester* → *drága öreg lélek*. A végső hang mégis az embernek szól. „Ő maga még nagyobb hatást tett rám, mint a művészete” — írja erre a találkozásra utalva 1940-ben. (Móricz: Riportok 1936—1942. 331.) Nagyon érdekes, hogy a két motívum csak most, a riport végén találkozik össze. Külön futam volt a csöcsös korsóé, külön alkotójáé. Most, amikor az író az öreg mestert emberségében tudta fölfedezni, veszi kezébe és viszi magával a csöcsös korsót. A két motívum találkozása jelzi: valami elintéződött Móriczban — a riport is lezárulhat.

A szerkezet egyéb elemei is szerepet kapnak a *z í r ó é r z e l m e i n e k*, lelkiállapotának kifejezésében. Hasonlítsuk össze a bevezető és a záró sorokat! A bevezetés motívumai: a kocsi, a lovak, a repülés, a sár, a házak, a végtelen tér fokozatban: végtelen alföldi utca → rettenetes nagy ég. A befejezés motívumai: a kocsi, a futás, egy ház, a két öreg lélek, a barátságos tér: az udvar élőlényekkel, az emberhez közel jövő téli nap; az érzés és a kitágult (emlékbe) idő. Ismétlődő elemek: a kocsi, a ház, a vágatás, az ég. Elmaradtak: a sár (illetve kicsit előbbre került megváltozott jelentéssel), a többi ház, a lovak. Megváltozott motívum: az inkább feszültséget tartalmazó *röpül* helyett a távozás, a búcsú atmoszféráját adó *tovafut*, az *apró házak* inkább láttató jelzője helyett a *kis ház* dédelgető jelzője, az ég félelmetessége helyett barátságossága, az utca ismeretlensége (*végtelen*) helyett a *tovafut*, *elmarad*, *elmarad* igékkel áttételesen jelzett ismerőssé vált utca. Új elemek: az udvar az élőlényekkel, a két drága öreg lélek, a nevetés (az öregé, a látogatóké, a napé). Itt önkéntelenül eszünkbe jut a „nagy és ijedelmes ég” s a „vidám füst” a Barbárokból. Nem ok nélkül mondja Herczeg Gyula, hogy: „Móricznál nincs közömbös táj.” (Stilisztikai tanulmányok. 1961. 278.) A legfőbb különbség: a bevezetésben az író jelenléte rejtettebb, életérzése (nem vidám, nem oldott!) az expresszív kifejezésekből (rettenetes nagy ég) sejthető. A befejezésben az író kilép rejtettségéből, feloldódik szorongása. Személyesen ugyan csak a többes szám első személyű igében jelenik meg (nevetünk), de az elmaradó Badár-pár jelzőivel (két drága öreg lélek), a jelenetet lezáró, a konkrét időből az időtlenségbe átvezető eredményhatározóval (érezzéssé foszolva) vallomását ajándékozza nekünk: valami emberire talált Mezőtúron, amelynek a melegét érdemes magával vinnie. (Ez a végső hang. A külön mondatba sűrített ellentétes tartalmú — *elmarad* ↔ *de elhoztuk* — csattanóban az érzelmi meggazdagodás jelképévé válik a címbe kiemelt alkotás: a csöcsös korsó.)

Szeretném felhívni a figyelmet a *sár* szó szerepére. Az iménti megfigyelésünk egy érzelmi változás két végpontjáról, a kezdetéről és végéről beszélt. A változás folyamata viszont összhangban van a *sár* jelentésének változásával: 1. a környezet valósága s egyúttal az elmaradottság jelképe; 2. élettelen nyersanyag; 3. az alkotó kezébe kerülő nyersanyag; 4. szépséggé formált nyersanyag.

Ha alaposabban nyomukba szegődünk a kezdet és vég motívumainak, még egy helyen találkozunk velük: a Badár-téma elején. Tulajdonképpen már onnan kerek a riport, hogy: „A kocsi hosszú utakon fut, ki az Újvárosra . . .” Innen nézve novelláinak jellegzetes építkezését idézi a mű: tömör, már az első mondatban a témára ugró bevezetés, világos tömbökre épített folytatás, csattanós befejezés. Figyeljük meg a világos vonalvezetést: a kocsi fut → az udvar

tárgyaival → anekdota az emberről → az író értékelése az emberről ↔ a hölgyek és az író értékelése a művésztől → anekdota a művészetről → az udvar élőlényeivel → a kocsi tovafut. Nézzük meg az újabb bevezetés és a befejezés egységét és változásait! Itt nincs a feszült hangulati ellentét, csak az érzelmi gazdagodás nyelvi jegyei módosítják a bevezetést: a *fut* ige kap egy igekötőt (*tova*), a határozatlan névelőjű *ház* határozott névelőt kap, a közömbös név helyett (*Badár Balázs*) az érzelmi kapcsolatot jelentő *két drága öreg lélek* kerül a befejezésbe. A szerkezeti kettősség azt a gyanút kelti, hogy két kocsiútról szól a mű, sőt esetleg a nap két különböző szakaszában keletkezett. Az is lehet, hogy ez az egységes rész született előbb, s pontosabb háttérül, kontraszthatásul került sötétebb színeivel a város az emberi találkozás elé.

Gyanúnkat igazolják az igeidők, igei személyragok vizsgálatának eredményei. Az igeidők segítségével a város, a mester s az író életének idősíkjai alakulnak ki. A város idősíkjaiból a következők érdeklik Mórict: az ellenreformáció, a közelmúlt (*aligha vót Túrkevin, nem ültek vonaton*), a jelen (*nincs, nincs—van, van*), a jövő (*a most tervezett városháza*). A városra vonatkozó mondatok közül egyet külön is ki szeretnék emelni, ahol szorosan egymás mellett áll a jelen és múlt, s benne egy kemény, a jövőre is érvényes ítélet szólal meg: „Már mikor kimondom, meghalt a gondolat.” A mester idősíkjai: egy bizonytalan múlt, talán a világháború alatt (*az a kis píze vót*), a románok bejövetele, az Iparművészeti Múzeum Badár-kiállítása, az Iparművészeti Múzeum igazgatójának a megbízása, az igazgató találkozása az elképzelt edénnyel. A saját múltját két síkban jelzi az író: egy múlt idejű igével (*láttam*) pécsi útját említi; egy jelen idejűvel (*emlékszem*) távolabbi múltjára, gyermekkorára utal. Általános érvényűvé tágitja a gyermekkori emléket egy 3. személyű alanyt cselekedtető feltételes mondat (*„Ha a gyerek vizet szív belőle . . .”*). A jelen élményt jelen idő közvetíti (*végignézek, nevetünk, elmarad*). Egyetlen helyen „vét” ez ellen a következetes módszer ellen az író. Nézzük csak a kocsi mozgását: „A kocsi . . . röpül . . .” „*Végigment a kocsi . . .*” „A kocsi . . . *fut . . .*” A múlt idő itt múlttá minősít egy utat, mielőtt egy másik út jelenvalóságát egy jelen idejű ige érzékeltetné. Ez a múlt idő éppen a főtebb jelzett 2. „bevezetés” előtt jelenik meg. Ez is a kettős kocsizásról beszél.

Ugyanennek a tényét igazolják az igei személyragok is. Az első részben egyesszám első személyben beszél az író (*végignézek*), az újbárosi élményt többes szám első személyű igékkel közvetíti (*megállunk, belépünk, megnézzük, nevetünk*).

De ezzel át is térhetünk arra a kérdésre: miként igazolja s z e m é l y e s j e l e n l é t é t Mórict mint riporter. Igazolja magát cselekvéssel (az említett első személyű igékkel), a látogatás résztvevőinek megmutatásával (többes szám első személyű személyes névmás: *mi*, a látogatók gyűjtőnévvel való megnevezése: *mindnyájan, társaság*, a társak megnevezése: *a hölgyek*), szemléltetéssel (közelre mutató határozószó: *itt*, első személyű személyraggal ellátott névutó: *elénk*), gondolatainak elárulásával (*mintha . . . menne*), emlékei felidézésével (*emlékszem, láttam*), beleszólással (jellegzetesen riporterri beleszólások: csupa kérdő mondat és egy érzelmileg mozgósító felkiáltó mondat). Sőt a lelkiismeretes riportert látjuk itt, aki az élménybe bele tudja szólni előzetes tájékozódása eredményeit (a kálvinista templom mint a város „haladóbb” múltjának képviselője, a tervezett városháza).

H o g y l á t j a Mórict a v á r o s t a tények oldaláról? Érdemes megvizsgálni a pozitív és negatív elemek arányát. Pozitív elemek: 1. az író fantáziálása a lakosok száma hallatán — *egy egész ország* — azaz feltételezett erő, csak

lehetőség; 2. a pozitív múltra emlékeztető műemlék — csak emlék; 3. az épületek — élettelen vagy csak tervezett. Tehát a pozitívumok sem életet, alkotást hirdetők. Negatív elemek: 1. a gazdasági elmaradottság (*nincs, nincs; a van, van* is negatív jelenségre utal), a gazdálkodni nem tudás, közöny (*rozsdásodik valahol*); 2. az érdektelenség, zártság (*felerísze aligha vót még Túrkevin is*); 3. a kulturális igénytelenség (a múzeum dolga). Ezek előrejelzései az ugyanebben az évben született Üri muri problémáinak, ebben az úri muris városban kell találnia „pásztortüzet”.

Tehát ha csupán a tények oldaláról nézzük, akkor is keserű a kép. De a tényeken túl a művészi eszközök között is ott vannak a feszültség hordozó elemek. Az ellentétezés módszere végigvonul a riporton: ellentét van a háttér s a megközelítendő emberi (élő) világ között, a nagy és kicsi között. Csak néhány ellentétpár: a város képére, jellegére vonatkozóan: *végtelen alföldi utca* ↔ *két jó ló; rettenetes nagy ég* ↔ *apró házak*, sőt a rettenetes nagy ég s a sár közé szorult apró házak; a *kicsi falu* és az *egész ország* ellentéte közé szorult város; a világ vége ↔ az út vége; *hosszú utak* ↔ *kis parasztház*. A város kultúrájára vonatkozóan: *Mezőtúr* ↔ *múzeum*. A város hivatalos eljárásaira: *felment* ↔ *ide jöttek*. Az öreg alkotóra vonatkozóan: *díszedinkészítő* ↔ *öreg ember; első osztályba* ↔ *utolsóba való*. (Ne tévesszen meg bennünket az utóbbiban a látszólagos szerepváltás! Mint később látni fogjuk: az „első osztály” hideg hivatalos értékelés, az „utolsó” önértékelés — ironikus felhanggal, illetve emberi derűvel.)

Meg kell néznünk az ellentétpárok fejlődési vonalát. A mű elején a hidegebb, félelmetesebb, beláthatatlanabb képviseli az erőt, az emberi a kicsi, a kiszolgáltatott. Sőt, egy ideig fokozódik is a nagy: *végtelen* → *tenger* → *világ vége; nevezetesség* → *világraszóló nevezetesség*. (Bár ez utóbbiakban inkább az író nyugtalansága feszül: érzi a lehetőség és a valóság közti mély ellentétet, sürgeti a pozitívum felmutatását.) Itt a mondatok hirtelen meggyorsuló ritmúsában (bővített, tő-, tő-, tő-, hiányos, hosszabb bővített, hiányos mondat) csak úgy vilódznak az ellentétek: nevezetesség ↔ nincs, nincs ↔ van ↔ világraszóló nevezetesség ↔ Badár Balázs. A gyors váltakozásból a szellemes csattanó révén Badár Balázs neve ugrik ki hangsúlyosan, itt tehát a látszólag „kicsi” kap erőt, megszűnt a kiszolgáltatottság érzése. A továbbiakban fokozást látunk: mindig kisebb hatalmat jelent a hidegebb háttér, s mind erőteljesebb az emberi. A végén a hideg, az élettelen lesz kicsi (*semmi sár*), az alkotás, az emberi lesz erőteljes (*ily szépek*). Tehát a Badár Balázssal átélt együttlét után megváltoznak az erőviszonyok: az elveszettség érzete a biztonság érzetévé válik. (Érdeemes visszatérni a sár szerepére. A mű elején cselekvő (fröccsen), a végén tehetetlen, a *semmi* jelzöt kapja. Mintha a 'nyersanyag' jelentés önmagán túlmutatna, s az eredeti jelentését is fölvenné, hangsúlyozva: ilyen háttér, ilyen környezet ellenére hogy lehet alkotóvá valaki.) Politizálás ez? Állásfoglalás hangos szavak nélkül? Idézzük Illyést: „Művei . . . anélkül hogy politikai jelszavakat hangoztatnának, nyugtalanítanak; harsogó trombitái az örök magyar politikumnak: a nép, a parasztság ügyének; az Oblomovok, az elnyomók elleni harcnak.” (Illyés: i. m. 1: 282.)

Mint sok — főleg korai — művében gyakran esik Móricz az élőbeszéd bővületébe, itt is igen nagy szerepet kap a város alakjainak beszélete. Majdnem 50%-a a szövegnek beszéd: párbeszéd vagy anekdotikus betét, s szinte teljességében egyenes beszéd. Kik beszélnek? A kocsis, az író kísérlője, a mester, a mester felesége, az író. Igazi párbeszéd csak a mű elején a kocsis és az író között van. S ha elemzésem egy előbbi részletében Móricz mon-

datait a riporter jelenléte hitelesítőiként mutattam be, itt a mondatok másik szerepére utalok: érzelmi hatású felkiáltása, kérdései témát adnak a kocsisnak, beszédre ösztökélik.

A mesterrel folytatott beszélgetés inkább monologizálás. Szaggatottá a munkafolyamat végzése teszi, egyúttal ezek a mozzanatok adnak lökést a monológ továbbvitelére. Az író egyetlen kérdést tesz fel, de ez se válik dialóguselemmé, hiszen maga az író válaszol rá — gondolatban. (Móricz 1940-es mezőtúri riportja visszatér a jelenethez. Az író emlékei szerint a céhláda megpillantása őbelőle hívja elő a múzeum kérdését, s Badár Balázs ad keserű beszámolót a céhláda és a múzeum ügyéről. S Móricz biztatására — „Mezőtúron is lesz múzeum” — Badár Balázsnak néma válasza van: „Az öreg úr mosolygott s legyintett, mint aki jobban tudja.” Hogy gyakorlati meggondolásból formálta-e át a jelenetet az 1927-es riportban — hiszen a készülő Üri muri miatt szüksége volt a város adatszolgáltató jóindulatára — vagy a riport érzelmi ívének töretlenebb kibontakozása érdekében, ezt nincs jogom eldönteni. De az biztos, hogy a riportsorozat fő szándékának, a „magyar nép őserői és képességei” keresésének, melyről a sorozat nyolcadik darabja vall, s melyet a sorozat címe is kifejez, így jobban megfelelt.)

Fordított helyzetű látszatdialógus a mester anekdotikus elbeszélése az első fazekasról. Most ő tesz fel kérdéseket, de az író csak három ponttal jelzi az elhangzott vagy csak néma jellel adott válaszokat, számára az öregember szavai az érdekesek. És így válik Badár Balázs újabb monológja a népi mesemondás stílusának képviselőjévé. (Érdeklődéskeltő kérdés, egy kis szünet utáni válasz hiányos mondattal, lassított mondatkezdés a *hát*-tal.)

Érdekes szerkesztésű a két „tisztá” monológ: Móricz kísérijének a mestert bemutató elbeszélése s az öregasszony monologizálása. Alapvető különbség, hogy az első szinte tudatosan formált, anekdotikus hangvételű, csattanóra építetten zárt szerkezetű, míg az utóbbi spontánabb, oldottabb, látszólag hiányolja a megszerkesztettséget, mintha az író változatlanul emelte volna bele a hallott élőbeszédet riportjába. Itt eszünkbe jut, amit Móricznak a huszas évek végén lejegyzett gondolataiból idéz Sebestyén Árpád: „... van egy belső tájnyelv is, egy stilisztikai, mely minden társadalmi osztálynál más, minden műveltségi rétegnél...” (Magyar Nyelvjárások 1972. 18). Az író kísérij értelmiségi ember valószínűleg nem először mondja el a történetkét. Illetve nem is szimplán elmondja, hanem dramatizálva adja elő: rövid helyzetkép, aztán függő beszéddel a mester idézése, majd egy rövid idéző mondat utáni egyenes beszéd, végül idéző mondatok nélküli pergő párbeszéd — csattanóval. Egyenes beszéd egyenes beszédbe építve. Az ilyen esetekre mondja Herczeg Gyula: „Móricz is előadhatta volna a saját szavaival, azonban nem tette, azért nem, mert akkor sokkal kevesebb alkalma lett volna a nyelvi ízességek megörökítésére.” (A modern magyar próza stílusformái. 1975. 16.)

Az öreg Badárné szavai — mint mondtam — látszólag megszerkesztetlenek. A spontaneitást hordozzák a kötőszóismétlések (három *hogy* egy mondatban), a mondatkezdő határozószó ismétlése (*azután, aztán*), a mondatkezdő *hát*, az elhallgatás (*nem a földet...*), a mondatrend logikátlanak tűnő megbontása (*Én mondtam akkor neki, hogy itt vót egy kicsi kis föld éppen a miénk mellett, hogy lekem...*). Itt már nem tudatos elbeszélői fogásként, hanem a népi elbeszélés sajátosságaként jelentkezik a monológba szőtt többszörös idézés. Hol függő beszéddel (*... ő azt mondta, hogy inkább előbb a motort. Hogy mégis kell. ... hogy miért is nem hallgatott rám ... nem a földet...*), hol egyenes be-

széddel (. . . *lelkem, ne a kis földet vegyük meg . . . ; . . . nem kell nekünk a maga kis motorja . . .*) éli bele magát a fájdalmas emlékebe. Ahogy mindig átéltebb lesz az emlékezés, úgy lesz szaggatottabbá az elbeszélés. Míg a monológ elején szabályos idéző mondatokkal kezd, a második felében következetesen elmaradnak az idéző mondatok, a teljes mondatokat hiányos mondatok sorjázása váltja föl (*Két katona. Hogy mégis kell. Szöveggyárba. — . . . nem a földet . . .*), még névelőelhagyás is fokozza a levegőt kapkodó szaggatottságot. Maga Móricz hitelesíti ezt a beszédmódot, az elhallgatást is indokolva: „Elfojtja a sírás . . .” Illyés azt mondja Móriczról: „Regényeit maga az élet kerekíti egységes szerkezetbe.” (I. m. 1: 281.) Úgy látszik, ez egy egyszerű paraszti monológra is érvényes.

Egyetlen helyen a szabad függő beszéd is megjelenik a riportban: „A hölgyek körülzsongják. *Hogy tud abból a semmi sárból ily szépeket teremteni.*” Nem lényegtelen: ezzel a módszerrel Badár Balázs művészetéről az író és kísérői együttes értékelését kapjuk.

Érdekes megvizsgálni még a népi hangszín jelentkezését és funkcióját. Kizárólag a mezőtúri szereplők beszédében találkozunk vele, saját szavaiban — még kérdéseiben is — mellőzi Móricz. A használat arányai-ban és funkciójában is eltérés van az egyes szereplők között.

A kocsis Mezőtúr színeit képviseli, hiszen témája is: a város. Azon a szerepen túl, hogy légkörben is azonnal az Alföldön vagyunk az ő megszólalása után, a népi hangszínt hordozó nyelvi elemek mind a városra mutatnak, utalnak (az *e*, *a* mutató névmás, az *i*-zés: *lilek, felerítse*; a *Túrkevin* földrajzi név félrehallás, így nem használják.) Mihelyt függő beszéddel a kislánya iskolai élményét idézi, eltűnik a tájszín.

A kísérő szövegében kizárólag olyan hangszínek szerepelnek, melyek a köznyelvre is jellemzők (a mássalhangzókieséssel együtt járó hangzónyújtás: *vótak*; a kérdő határozószó: *mért*; a határozórag: *ebbe*). Majdnem mind azonnal a szöveg elején: egy új embert szólaltat meg az író, de más társadalmi osztályba tartozót.

Az öregasszony szavaiban a köznyelvben is elfogadott *vót*, *föd* mellett egy a köznyelvben szokatlan alakú határozószó (*elébb*) és az *i*-ző *píz* szó jelenik meg. Újra népi szereplőről van szó. De itt is jellemző az előbbi szereplőknél megfigyelt ritmus: a monologizálás elején, a házaspár bensőségebb viszonyának, kettejük tervezésének felidézésekor látható a tájszín. Ez azonnal eltűnik, mihelyt a hivatalos közeg lép be a történetbe, s csak akkor tűnik fel — zárásul — egy pillanatra, mikor az eseményeknek az emberre gyakorolt érzelmi hatását szólaltatja meg (*föd*).

Vizsgálódásaim eredményét egybevetettem Herczeg Gyula és Sebestyén Árpád megfigyeléseivel. Egyeznek vagy hasonlóak az eredmények a következőkben: 1. A tájelenem főleg — itt mindig — a szereplők beszédében van. 2. Rendszerint csak a dialógusokban találkozunk vele — itt a monológokban is. 3. „ . . . hullámszerűen jelentkezik, rendszerint a megokolható csúcsonál, míg az áthidaló részeknél az író alábbhagy vele, és észrevétlenül visszatér az irodalmi köznyelvhez. Az olvasót újra meg újra meglepi az időről időre felbukkanó tájnyelv.” (Herczeg: Stil. tan. 294.) — Itt kiegészítve azzal, hogy az abbahagyásnak is külön funkciója van (az iskoláslány idézése, az értelmiségi tudatos előadásmódja, a hivatalos közeg belépése). 4. Herczeg szerint (i. m. 298) az általánosabb érvényű, „rejtett vagy nyílt társadalmi, politikai célzat”-ú részletben tűnik el a tájnyelv — itt mindkét népi szereplőnél érzelmi töltésű társadalmi-politikai célzat van. Az egyezések, illetve hasonlóságok azt igazolják, hogy

Móricz a riportműfajt is éppoly tiszteletben részesítette, mint „nagyobb” alkotásait, az alapeljárásokban nincs különbség.

Megfigyelésem Herczeg Gyulának azt a megállapítását is igazolja, hogy a tájjelleg inkább a mellékszereplőkhöz kötődik, a főszereplő köznyelven beszél. (I. m. 301.) Itt azonban fel szeretném hívni a figyelmet egy érdekes ízre. Badár Balázs egyszer kilép a végig szabatosan használt köznyelviségből. (Csak anekdotája indításában van egy általánosan használt *vót* s egy helyen a *dógoznék*.) Míg a másik két népi szereplő az iskola, a hivatal szelétől vált köznyelven beszélővé, itt fordított dolgot látunk. Az öreg méltatlankodik az adóbecslés miatt. Az adóbecslők sorolják őt be „díszedinkészítő”-nek. Tehát a mester mintegy a hivatalos közeg szájába adja a többszörösen népi hangszínű szót. S ez rezonál még az *í-ző nízni*-ben, a *mán* határozószóban. Mindez egy nagyon intelligens és tudatos ellentétező és szinte gondolatritmusra épített mondatpárban. Meggyőződésem szerint a népi íz itt a *nyelvi humor* eszköze, az öreg mester egyéniségének egy tipikus vonását — híresen jó humorát — hangsúlyozza. Móricz reagál is azonnal erre a badári kifejezésmódra összegezve a beszélő hatását: „Nevet s nem lehet leírni a hangsúlyt, milyen gyöngéden és tréfásan mondja a szavakat. Sebkmélő gyöngédséggel.” 1940-es riportjában is visszatér arra az örömré, melyet Badár Balázs beszéde keltett az íróban: „... mikor evvel a hosszú, sovány, aggódóan kedélyes, sároskezü s tiszta gondolkodású emberrel beszélgettem, folyton az volt az érzésem, hogy költővel beszélek.” „A szavait hallgattam s mérlegeltem. Egy korai Veres Péter volt, sokkal kevesebb tanultsággal, de ugyanaz a viaskodó s rögtön abszolút tiszta kifejezés.” Meg vagyok győződve róla, hogy a riport derűssé melegedő hangja részben ennek is köszönhető, Móricz nyelvi örömeinek. Hiszen lelki alkat és nyelv kapcsolatának felfedezése már ifjúkori gyűjtőútjának is öröme volt, s a humorra különös érzékenységgel reagált, ahogy ezt Szatmár megye népéről írt tanulmányában is hangsúlyozza: „Legfőbb és legértékesebb sajátsága ennek a nyelvnek a rendkívül *eredeti és izes kifejezésmód*, ami már *magasabb lelki munka*, mint a tisztán nyelvkülsőségek. Ez a népnek igazi lelkét, *s z i k r á z ó h u m o r á t* (kiemelés tőlem), minden egyes mondatban valami eredeti, egyéni vagy általános izletességet tükrözi.” (Idézi: Sebestyén i. m. 17.)

Utolsóul hagytam a kimondottan *szépirodalmi stílus* elemek vizsgálatát, hiszen a lírai elemek árulkodnak legjobban az írónak a témához való viszonyáról.

A hasonlatok — egyetlen jellegtelen hasonlat kivételével — a főszereplők-nél jelennek meg: a csöcsös korsónál, az öreg mesternél, a mester feleségénél. A Móricz-novellákban visszatérő lírai elem a gyermek, az anya, az anya—gyermek kapcsolat, a növényvilág. Itt ugyanezek a motívumok építik fel a hasonlatokat. Az első különös szerkesztésű: a „falusi gyerek” egyszeri megjelenésével az alaknak, máznak mint hasonlítottnak hasonlító eleme az édesség kapcsán, ugyanakkor egy másik hasonlat mindkét tagjának alanya a *simít* állítmánnyal összefüggésben. A második hasonlatpár ugyancsak egybe van építve, de a mester egyéniségének a gazdagsága fejeződik ki az ellentétben: tisztasága és méltósága a „gyerek” mint hasonlító elem váltásában. (Móricz meghatottságát bizonyítja, hogy önmagát hasonlítja kis gyermekhez.) Az öregasszony alakját is hasonlatpár szemlélteti. Ha nincs is úgy összenőve a két hasonlat, mint az előző párokban, a második szerves folytatója az elsőnek. Figyeljük meg a hasonlatok stílushatását fölerősítő jegyeket! Az első hasonlatpár összekötő eleme az említett *gyerek*. Az egyik hasonlított *simá* jelzőjére rácseng a másikban képzett

simít ige. Mindkét hasonlító mondatban az emberi kapcsolat jegyei láthatók: gyermek, anya. Mindkét hasonlított elem a korszó (alakja, máza; korszó), de a második hasonlító mondatban is megjelenik — metaforaként. Így a hasonlat-pár hatása: a látvány erősítése. Az öregnél a módhatározóknak van szerepe: az egyéniség, magatartás áll középpontban. A harmadikban a halk jelzők, a finom módhatározók, a gyöngéd hangutánzás és zenei hatású hangulatfestés az író megilletődöttségét mutatják az asszony törékenysége láttán. (Rokon eljárást látunk a Pillangó Zsuzsikára vonatkozó hasonlatrendszerében.) A hasonlatok szerint az alkotás a humanizált szépség, az alkotó az emberség, az alkotó társa az érzelem megtestesítője.

Metaforákra csak addig van szüksége az írónak, míg nem találkozik az alkotóval. Első benyomásait, értékeléseit közli metaforikusan. A vitrin tárgyait kell minősítenie. Még nem látta a művek létrejöttének folyamatát; Badár Balázs különös vonalú, a népitől eltérő hajlású edényei elvont metaforák alkotására készítetik Móriczot: *csodák, gondolatok, álmok*. Így maga is erőtlennek érezheti őket, mert a „csodák” metaforát úgy ismétli, hogy a *csoda* elvont főnevet kétoldaltól is megtámasztja a megfoghatóval, így alkot különös szóösszetételt: *cserépcsoda-korszók*. Az előtag eredethatározói összetétel, vele mint előtaggal kapunk expresszív hatású, a metaforát középre ölelő minőségjelzői összetételt. Fordított irányú az „álom” metafora tárgyiasítása: *cserépálmok*. Az előbbi eredethatározós összetételben a tárgy vált fogalommá (cserépből lett csoda), ebben a jelzői értékű eredményhatározós összetételben az elvont fogalom tárgyiasult (cseréppé vált álmok). A vitrint bemutató részletnek egyúttal nyitó és záró metaforája ez a metaforapár, a minősítés kerek egységét biztosítja. Mindkettőben a cserép, a Badár-edény az azonosított elem. Kettejük közé — azonosító elemként — kerül a nagyon is konkrét *korszó* metafora. Hozzá szívbeli motívumát, az anyaság motívumát, pontosabban a gyermekét önmagával tápláló anya motívumát asszociálja Móricz. Nem hiszem, hogy erőltetett lenne a következtetés: Badár Balázs szecessziós, a paraszti világ hagyományaiból kiváló, néha az Iparművészeti Múzeum igazgatója ízlésének engedő díszedényei csodálatot, talán egy kicsit — a szokatlannak kijáró — meghökkenést váltanak ki Móriczból („De milyen furcsa dolgok . . .” — mondja ki maga is), ezért is az elvont, a konkrét felé kissé bonyolultan tapogatózó metaforák; a kis paraszti korszó viszont hagyományos formájával („Emlékszem az ízükre”) a legmelegebb érzés előhívójává lesz. A riport érzelmi ívében is jelentős szerepet kap. Evvel a metaforával pendül meg az a vallomások hangja, mely a további emberi motívumok mind bővebb sorjázása nyomán a mű végére felszabadult vallomássá hangosodik.

A riport jelzős szerkezeteit vizsgálva is arra a következtetésre jutunk, hogy Móricz ott egyszerű, közvetlen, „eszköztelen” — azaz nagy szavak nélkül emberi —, ahol igazán otthon érzi magát. Badárék házában a látogatás elején és végén is egyetlen jelzője van: *kis* ház. A mester *lomos* *kis* műhelyben dolgozik, csak három tárgyat tart említésre méltónak az író (mindháromnak szoros köze van az alkotó munkájához, illetve mesterségéhez): *edényszárító* deszkák, *forgó* korong, *szép régi* céhláda. A feleség *kedves*, *kis*, nagyon *nyájas* arcú *öreg* néni, a mester *magas*, *bolygó* *bozotos* *öreg* ember. Láttatójuk a *díztelen* *egyszerű* *sötét* ruha s a *kurta* tatársipka, *kék* kötény. A leghétköznapiabbnak tűnő jelzők. Csak a méret (*kis*, *magas*), a kor (*öreg*, *regi*), a szín (*sötét*, *kék*), a legegyszerűbb minősítés (*szép*, *kedves*, *nyájas*, *díztelen*, *lomos*, *egyszerű*, *kurta*). És két mozgalmassabb, mindkettő melléknévi igenévvel kifejezett: *forgó* korong, *bolygó* bozotos *öreg* ember. Ez a kettő már az alkotás folyamatára utal: a munkaeszközt láttat-

ja működésében s az alkotót tevékenysége közben. De milyen különös asszociáció a hangulatfestő bolygó s a kedvesen láttató bozótos zenei (alliterálásával, mély ó-ival, zöngés mássalhangzóival) kapcsolata! Mielőtt megszólaltatná az öreget, mielőtt gyönyörködne „tréfásan” mondott szavaiban, ő maga is játékos hangulatúvá lesz, s tréfálkozó gyönyörűséggel formálja a játékos szó szerkezetet. Így is lehet expresszív a jelzőhasználat. Expresszív, mert egy milió légkörénk leginkább megfelelő; expresszív, mert a látszólag közömbös jelzőket is besugározza egy váratlanul játékosan formált jelzőpár kedvessége.

4. Ezzel nem merítettük ki a riportelemzés lehetőségeit. Az egyik legérdekesebb feladat lenne átlépni a riport látható határain túlra, azokra a területekre, melyekre a riport kaput nyit. Milyen itt megragadott motívumokat lehetne nyomon kísérni a sorozat többi tagjában vagy 1940-es mezőtúri reportsorozatóban? A stílus változása szemléleti változást bizonyít-e? (Pl. a sötét és a világos arányainak eltolódása.) Hogy teljesednek ki bizonyos eljárások, módszerek az év regényében, az Úri muriban? (Pl. a beszéltetés módjai és szerepei; az anekdotikus betétek megformálása, kapcsolata a mű lényegével. Köztudott, hogy az Úri muriban milyen jelentős szerepük van az anekdotáknak.) Még nagyobb tágasságban: a móríci alkotói folyamat tetten érése több hasonló helyzetben, mikor egy érzelmileg telített élmény (örömteli vagy keserű) először egy kis írásban (talán éppen riportban) fogalmazódik meg, az alapmotívum tovább él, felfelbukkan egy reportsorozatban vagy kisebb írások sorában mindaddig, amíg izgató, megemésztetlen; aztán úgy megérlelődik, hogy egy nagy szépirodalmi alkotásban teljesedik ki. (Ez az eljárás pl. kákiesi útja kapcsán: a pillanat hatására keserű riport, a téma felbukkanása riportok sorában, az Életem regényében, majd megérlelve a Rózsa Sándorban.) Ezeknek a kérdéseknek megválaszolása természetesen túl esik jelenlegi határainkon.

Meg kell viszont még adnunk a tiszteletet a Móricznak élményt nyújtó Badár Balázsnak, hogy néhány szót elmondjunk róla. 1855-től 1939-ig élt Mezőtúron. Tehát Móricz látogatásakor 72 éves volt, felesége 68. Bár az öreg mester akkor már éppen 10 magyar és nemzetközi kitüntetés birtokosa volt — köztük az anvers-i (1894.), a bruxelles-i (1897.) és a párizsi (1900.) világkiállítás ezüstérme —, ahogy Móriczot is, minden látogatóját műveinél szinte jobban megfogta egyénisége. Az akkori ház sajnos már nem látható, de leánya leírása szerint a móríci kép hiteles. A mázórló motor elvesztését valóban hosszú évekig fájlalták. Badár Balázs halála után egy évvel járt újra Móricz Mezőtúron, ekkor részvétlátogatást tett a 81 éves öregasszonynál. Érdekesség még, hogy az öreg Badárné az újságban figyelte Móricz utolsó betegségének hírét, s egy napon halt meg Móricz Zsigmonddal. (Badár Balázs leányának, Badár Erzsébet 80 éves népművésznek a közlései.)

5. Mindezek után talán értjük, miért örült maga Móricz is ennek az írásnak. S kételyünk: szabad-e éppen egy hétköznapi műfajban keresni a művész jelenlétét, szabad-e a százéves Móriczot egy „jelentéktelen” írásának vizsgálatával ünnepelni — eloszlott. Hiszen újra láthattuk: nem a műfaj teszi a művészt, hanem ugyanaz a valóságkutató, a valóságot élő ember áll „homlokráncolásá”-val, „szemszűkítése”-vel, „személyes hitel”-vel bármely — kedvvel írt — írása mögött, akárhol. Ahogy Illyés írja: „Állítsátok akárhová, egy pillantásnyi idő alatt fölméri a területet, s már hasítja is a barázdát, visszajövet már vet, s a harmadik fordulóban már vágja is a vetést.” (I. m. 1: 281.)

Achs Károlyné

III.

Móricz Zsigmond és a szegedi népnyelv

1940 elején hallottam, hogy Móricz Zsigmond tervezett Rózsa Sándor regényéhez anyagot gyűjt. Nyilván már Budapesten áttanulmányozta a Rózsa Sándorra és a betyárvilágra vonatkozó „irodalmat”. Főleg Edvi Illés Károly, Markó Árpád, Móricz Pál hírlapi közléseit és Dömötör Sándornak a betyárromantikáról szóló néprajzi tanulmányát. Természetesen a ponyvairatokat és a népszerű irodalmat is, így Tömörkény Istvánnak névtelenül írt, Betyárlegendák címen megjelent munkáját, továbbá a Sötét idők című, Rio szerzői álneven írt, Békefi Antal és Palotás Fausztin tollából származó szegedi kiadványt, amelynek több epizódja fölcillan a regényben. Biztosan megfordult a kezében a Nagykúnsági Krónika, Györffy István munkája és Péter Dénesnek a halasi pásztoréletről szóló, Nyelvőr-beli több közlése is, amelyet a Barbárok idejében rosszakarói annyira félremagyaráztak.

1940 nyár elején megfordult a szegedi Somogyi Könyvtárban, a Városi Levéltárban, az eredmény azonban nem elégitette ki. Miklós öccsével nemsokára ismét járt Szegeden. Valaki tanácsolta neki, hogy velem kellene elbeszélgetnie. Ez meg is történt, egy tápai kirándulás során. Ódon, szürkelovas fiákeren érkezünk ki Tápéra, ahol az író elvezettem néhány ismerős parasztszaládhhoz. Dologidőben, hétköznapi mentünk, az eredmény tehát nem lehetett kielégítő. Nem ért rá, este már utaznia kellett. Megegyeztünk azonban, hogy hamarosan „havibúcsú” napján (aug. 5.) édesanyám vendégül látja.

A Juhász Gyula költészetéből is ismert havibúcsú, vagyis az úgynevezett Havi Boldogasszony tiszteletére szentelt alsóvárosi templomnak búcsúnapja, a szegedi tájnak híres ünnepe. A messzire szakadt atyafiak, ismerősök, régi katonatársak, jóbarátok templomozás után találkozni szoktak a terített alsóvárosi asztaloknál, vagy a *duttyán* néven emlegetett alkalmi vendéglőkben.

Az író természetesen a mi vendégünk volt. Ebéd előtt megmutattam neki kéziratos szegedi néprajzi anyagomat: tájszó-, példabeszéd- és szólás-gyűjteményemet. Elég sokat kijegyzett belőlük és beleépítette a regénybe is. Erről még szó lesz. Jellegzetes jegyzetfüzete útközben, búcsún, nálunk is állandóan a kezében volt. Megpihentünk a duttyánban. Végignéztük a hatalmas körmenetet, a fölvirágozott búcsús keresztek és zászlók erdejét és a zarándokok sokaságát.

A búcsús ebéden megjelent vendégkoszorúból különösen öreg nagynéném, a hetvenkilencedik életévében járó Ágnes néni: szikár, sasorrú, elevenszemű írástudatlan öregasszony ragadta meg, akinek derűs egyéniségéről, eredeti tréfáiról, nagyszerű rögtönzéseiről később A szegedi kofa címen a rádióban is megemlékezett. A hibátlanul zengő magyarsággal, a szegedi tájszólás meleg muzsikájával, az előadásnak ritka készségével beszélő, páratlan emlékezőtehetséggel megáldott öreg kofaasszony az írónak legnagyobb szegedi élménye, a regény egyik gazdagon ömlő forrása, atmoszférikus ihletője lett, akit később még legalább három—négyyszer fölkeresett.

Balogh Ágnes (1861—1946) a tanyán nevelkedett. Sok testvére volt, apjuk nem törődött velük. Bizony „cudar szögényök” voltak. Rózsa Sándor sokszor megszánta anyomorúságukat, eledellel látta el őket és apjukat keményen megfeddette. Felesége ugyanis ott lakott az ő szomszédságukban. Ágnes nénitől az író azzal az átéltséggel, hitelességgel hallott Rózsa Sándor különös

humanizmusáról, amelyet irodalmi, történeti följegyzésekben hiába keresett. Az ő írói szándékainak epikai hitelét azonban a néphagyomány, sőt a személyes népi visszaemlékezés oldaláról megadta.

Mint mondtuk, ismét lejött Szegedre. Hosszasan elbeszélgetett Ágnes nénivel. Nem érezte, nem is érezhette magát biztosnak a szegedi tájszólásban, bár igen szépnek találta. „Vámbéri alapján azóta megállapítottam — véli egyik levelében — egyelőre a magam számára, hogy honfoglalás kori török hangszínek vannak benne megörökítve. Majd ha idő és mód lesz rá, megmutatom a bizonyítékaimat.” Azt javasoltam neki, hogy a regénynek ama részeit, ahol szegediek, főleg Rózsa Sándorék beszélnek, gondolkoznak, írjuk át szegedi tájszólásra. Ez nagyon megtetszett neki.

Már 1940 júliusában elküldte a regénynek a Kelet Népe hasábjain addig megjelent folytatását, és kért, „hogymire megérkezem, korrigáld ki szögedi hangokra átkottázva a dialógusokat. Azután jó lecke lesz nekem, ha összeülünk”.

Megegyeztünk tehát abban, hogy a Rózsa Sándor a lovát ugratja kéziratát én és feleségem ebből a szempontból átvizsgáljuk. Sajnos azonban egyre nehezedő élete és elfoglaltsága, részben pedig nyomdai huzavonák miatt a regény írásával annyira megkészt — az 1941. évi könyvnapra kellett megjelennie —, hogy csak a kefelenyomatot tudta elküldeni hozzánk. Jól emlékezem rá, hogy a korrektúrát 1941 nagyhetében a Jugoszláviával kitört háború első napjaiban légiriadók zenéje mellett elvégeztük ugyan, de a nyomda a javításokat csak imitt-amott, egyes íveken hajtotta végre. Innen van, hogy a könyv a szegedi népnyelv szempontjából csakugyan egyenetlen.

A sajtó kötekedései, amelyek a fától nem látván az erdőt, éppen a tájszólásbeli botlásokat pellengérezték ki: az író bántották, bár egyébként nem sokat adott rájuk. „Újra megindult — írja a Kelet Népe 1941. évi 19. számának szerkesztői asztalától Bálint Sárának — a szögedi embörök dörömlölése. Ne verjenek agyon. Rózsa Sándor mégse beszélhet debreceni dialektusban, én vettem magamnak azt a lelkiismeretességet és fáradságot, hogy kicsit színesítem az ő-zéssel a képet, de ne gondolja, hogy azt ambicionálom, hogy tökéletes legyen. Én csak színt keresek. A lényegyet soha el nem érhetem: minden tájnyelvnek a hangszín csak egyik, éspedig a legkisebb, bár legföltűnőbb jellemvonása. Maga a gondolkodás formája, a szavak kincstára, a szólásmondások és az agytekervények csak annak állnak rendelkezésére, aki benne született. Ha én Szegeden születtem volna, ősi szegediektől, és ott nőttem volna fel, akkor tudnám a nyelvet. De így csak a magyart, az emberit, és a mindnyájunkkal közöset akarom.”

Feleségem és én a második kötet sajtó alá rendezésénél fokozott mértékben iparkodtunk az író segítségére lenni. A kéziratot mindketten külön-külön olvastuk át, eredményeinket összevetettük, és végül én döntöttem a hiteles alak mellett. A Rózsa Sándor összevonja szemöldökét, ha tájszólás szempontjából nem is tökéletes, egészében, az író nyelvi szándékait tekintve mégis kiélegítő.

Most néhány hiteles szegedi provincializmust említek meg, amelyet Móricz kézírataimból jegyzett ki. Az első kiadás (1941.) lapszámai nyomán idézem:

„Ha akar lögyön templom! Rikkantott föl magában-minek az a kápolna! ... Akasszanak fel, de engöm többet bottal nem ér az istennek szent árkan-gyala sé” (100).

„Amelyik kutyának, veszőtt híret kőtik, e kő annak veszni. Mán Rózsa Sándornak a nevét ugatják. Mán azon csudákoznak, hogy hun van ilyen soká, hogy semmi se történik az éccakába? No hadd ugassanak” (102).

„Komenció. Abbul kell élni, amit kimondanak, kiadnak. Ahun az embört sömmi sem fenyegeti, csak éppen az istennyila. Pedig hát ott is sokszor füstöl a kémény, de nem tudjuk mi föl alatta” (103).

„Ebből tarts (pontosan: tartsz) ebbé kő lönnöd — mondja ébredve egy hatalmas testes asszony, aki roppant tagokkal nyújtózik, s közben ráeszmél micsoda kutyafajta az, amelyik magára talál” (112).

„Látok egy legényt — mondta Pörzsi — de hát ahun egy van ott egy sincs. Emönt a mi fiunk — sírt fel egy vénasszony fekete kordovánbőrét gyúrva — nincs má nekünk életünk” (113).

„Má ne haragudj, erőszakkal mönnyek az isten nyakára? (= öngyilkos legyek?) (129).

„A mög mindig előkerül, hogy az embört baranyi kocsira ültették. Mi??! — hördült fel Rózsa Sándor — Baranyi kocsira!!! — Mert ez a legnagyobb sértés, mert ez azt teszi, hogy becsapták” (130).

„Nem ver az isten bottal. Az isten sem siet, sem késik. Pontos szegedi hangzásban: Az Isten se nem siet, se nem felejt” (140).

„Tudod-e azt a találóskérdést cimborám, hogy mikor van a magyar egy akaraton... mikor kártyáz, mert akkor mind nyerni akar... meg mikor a templomból gyön kifelé, mert akkor mindenki első akar lenni...” (2: 42).

Szívesen használja a szegedi igeragozásnak már Vörösmartytól (vö. Bálint Sándor: Vörösmarty Mihály és a szegedi tájszólás. Nyr. 77: 245) értékelt archaikus formáit. Így (2: 37) *főlakasztik, levágik*; (2: 40) *akari*. Itteni tartózkodására emlékeztet egy tápai megőrzött nyelvi régiség, a felszólító módnak jelentő módként való használata.”... egy jó vacsorának mink se vagyunk ellenségei. Része legyen benne — mondta a gazda. A gazdaasszony is tódította: Bizony nem is értettük, hová möntek maguk. Mink itt csak főzzünk, főzzünk, maguk mög mönnek világgá. . .” (1: 224); „Hetfén mink ketten a leveles tóhon kimönnyünk” (2:18).

A szegedi boszorkánypörök Reizner János közölte vallomásait Móricz is átlapozta. Szorongó asszonyok szájába adva fölidézi a vádakát, főleg az ördöggel való társalgást (2: 70), majd hozzáteszi: „Tomboltak, ordítottak, jó szögédi módra mán megint a boszorkányvilágba süllyedtek vissza, mer az titokzatosabb és csodálatosabb, mint a betyárság, és a betyárokat se lehet megérteni boszorkányok és ördögök nélkül.”

Nem bizonyíthatjuk, mégis a személyes élmények alapján úgy érezzük, hogy az első kötet szépségét, kerektségét, emberi igazságát, szegedi levegőjét valamiképpen Ágnes néni emlékező szava is ihlette, építette. Sorok, bekezdések ködlenek föl bennünk, amelyeket kétségtelenül ő sugallt az írónak. Így (1:18, 24) „A szögény is embör”; (1:221) „de sokszor adott egy darab könyeret... Mikó eemöntem a kolomppaa... Mer olyan vótam én, mint a bárány... mikó kicsi vótam: kolompot kötöttek a nyakamba, bé a kukoricásba, hé... Min-dönki jó vót énhozzám... jó árvaságom vót neköm a röskei határba...”

Úgy érezzük, hogy a Rózsa Sándor nemcsak a magyar irodalomnak, hanem a szegedi regionalizmusnak is kiemelkedő alkotása.

Bálint Sándor

Az írott szöveg érthetősége, tárgyszerűsége és felolvashatósága

(A tankönyvek nyelvéről)*

A téma nem új keletű. Amióta tankönyvek készülnek, mindig vitatott kérdés volt — sok egyéb szempont mellett — nyelvezetük, stílusuk; már csak azért is, mert hiszen a nyelvi „szépségideál” koronként változik. De akadnak visszatérő gondok is. E megállapítás igazolására elégedjünk meg most ebben a rövid tájékoztatóban két — századunkban megfogalmazott — véleménynel. „A *pragmatica sancti*óról is volt egy szép olvasmányunk, mert ez is beletartozik az inasi közismeretbe. Alighanem valami akadémikusból lehetett kinyírva, mert egy csöppet értelmetlen volt. (De csak éppen annyira, amennyire a tudomány komolysága megkívánja.)” Ezt Móra Ferenc állapította meg egy közismereti tankönyvről a századfordulón. „... , hogy kerülgetik a színvallást, és mennyi lapos frázist hordanak össze olyankor, mikor egy Berzsenyit vagy Vörösmartyt kellene fejtegetniük, Adyról nem is beszélve” ezt pedig Barta János írta 1937-ben az irodalomtankönyvekről. Frázisok és értelmetlenségek akadnak mai tankönyvekben is.

1. A kérdés jelentősége napjainkban fokozódott. A tankönyv a tömegoktatás révén pusztán mennyiségével országos hatást gyakorol. Az évente megjelenő több százféle tankönyv több milliós példányszámmal majdnem minden családban jelen van. Nem mindegy tehát, milyen színvonalú nyelvi kultúrát terjeszt.

A tankönyvek használói: a tanárok és a diákok joggal elvárják, hogy lehetőleg hibátlan nyelven írott tankönyvek jelenjenek meg. Azt hiszem, valamenyny érdekelt nevében fogalmazta meg a jogos kérést Kerekes László és Pesti János 1972-ben a nyíregyházi anyanyelvi vándorgyűlésen: „Ne jelenhessen meg tankönyv ezután gondos nyelvi lektorálás nélkül!” (Any. ált. isk. 1974. 195.) Hasonló vélemény még: „Mindez az iskolának ahhoz a kötelességéhez tartozik, hogy valamenyny tantárgynak vigyáznia kell a nyelvhelyességre, valamennyinek szolgálnia kell a maga módján az anyanyelvi nevelést.” (Bán Ervin: Nyelvhelyességi megjegyzések a középiskolai tankönyvek fordítási és tolmácsolási gyakorlataihoz. Nyr. 1977. 3. 255–60.) Egy leendő mérnöktanár, a BME V. éves hallgatója pedig így fakadt ki: „Nem hiszem, hogy erre [ti. a tankönyvek nyelvi lektorálására] ne lenne idő és pénz!” Néhány évvel ezelőtt az országos középiskolai tanulmányi verseny egyik magyar nyelvi témája egy tankönyv nyelvi elemzése volt. A tanulók pályamunkájukban sok megszívlelendő, indokolt és jogos észrevételt tettek egyes tantárgyak tankönyveinek szövegezésével kapcsolatban. Az igényes nyelvhasználat megvalósítására figyelmeztetnek a szakemberek is: „... különös gondot kell fordítani arra, hogy az ifjúságnak szánt kiadványok, valamint a tankönyvek nyelve minél kifogástalanabb, minél szebb legyen” — olvashatjuk a Mai magyar nyelvünk című kötet Tanulságok, javaslatok záró fejezetének 6. pontjában (100). A téma fontosságára hívják fel a figyelmet még külföldi barátaink is. A jelenlevők közül többen tudják — hiszen ott voltak — hogy 1977-ben Kassán a Kazinczy nyelvművelő napok keretében előadás hangzott el a biológia tankönyvek terminológiájáról (Nyr. 1978.

* Az MTA Anyanyelvi Bizottsága 1978. nov. 21-én tartott ülésén elhangzott tájékoztató rövidített változata.

2. 254); 1978-ban pedig Adán a hagyományos Szarvas Gábor nyelv művelő napok központi témája volt a vajdasági magyar nyelvű tankönyvek nyelvének vizsgálata (Oktatás és nevelés 1978. 26. szám).

Ha a nyelv szerepét napjainkban nagyon általánosan így szokás megfogalmazni: feleljen meg minél tökéletesebben az árnyalt gondolatközlésnek, a tankönyvek esetében ez a megállapítás pedagógiai szempontból a következőképpen részletezhető: a tankönyv nyelvhasználata feleljen meg az érthetőség (tanulhatóság), a tárgyyszerűség (szakszerűség) és a felolvashatóság követelményének. Ennek a komplex igénynek a megvalósítása elvileg nagyon egyszerűnek látszik, a gyakorlatban azonban meglehetősen sok szempont figyelembevételét igényli, mint például a tanulók életkora, a tantárgy jellege stb. Mikor indokolt például (milyen fajta tankönyvben, milyen iskolatípusban) egy fogalom nyelvi réteg szempontjából kétféle megnevezése közül a köznyelvi *tároló*, vagy a szaknyelvi *tározó* alakot használni? (L. ÉrtKsz. 1339—40.)

2. Mit mutat a mai helyzet a kritika tükrében? — Az alkalmilag születő kisebb-nagyobb glosszák, de még a terjedelmesebb cikkek is — a tankönyvek általános bírálata közben — többnyire csak egy-egy odavetett mondatban bírálják a nyelvezetet. Néhány példa: „... a tankönyv stílusa didaktikus. — Biológia, szakközépiskola II. o. (A biológia tanítása 1972. 3. 87); „... túlzottan tömörre vált [a tankönyv szövege]. Sok esetben ez a »távirati stílusban« és a szöveg viszonylag túlzottan egyszerű fogalmazásában is tükröződik” (A kémia tanítása 1973. 1. 18); „Stílusuk könnyen érthető” (ti. a dolgozók középiskolája I. és II. osztályos történelemkönyveké. Történelemtanítás 1973. 1. 21—4); stb. A legritkább esetben találkozunk olyan elvi megfogalmazással, amely a vizsgált tankönyv egészének nyelvezetére vonatkozik. Ilyenek például: „Világos beszéd — világos fogalmak.” A cikk ugyan a tanári nyelvhasználatról szól, de közvetve vonatkozik a tankönyv nyelvére is. (A matematika tanítása 1973. 6. 184—7).; „A fizika és a kémia nyelve az Élővilágban [ti. az Élővilág tankönyvben] (A biológia tanítása 1975. 1. 7—10). És még egy idézet, amely általános törekvéseket fogalmaz meg: „Az olvasókönyvek használatával a földrajz (vonalán!) fokozottan segíthetjük a magyar nyelv tanításának célkitűzését, az anyanyelvi alapműveltség szintjének emelését, amikor az írásbeli szövegek megértésének és az életkornak megfelelő közlésformában való visszaadásának képességét igyekeztünk fejleszteni. Szolgáljuk ezzel az általános iskola célkitűzésének megfelelően a sokoldalú, az önálló ismeretszerzésre, az önművelésre képes ember kialakítását” (Földrajztanítás 1977. 3. 72).

Tulajdonképpen ugyanez jellemző a tankönyvek nyelvével kapcsolatban megfogalmazott igényekre is. „... egy történelmi kérdés tankönyvi feldolgozásának is érdeklődést felkeltőnek és közérthetőnek kell lennie” (Történelemtanítás 1977. 2. 3—6). A tankönyv a kémiai terminológiát alkalmazza, de nemely helyen a megértés végett a magyar nyelvi megfelelő kifejezéseket is” (Tanári kézikönyv a szakközépiskolai kémia tanításához 1978. 25).

A javítás szándékát jelzik a következő idézetek. Egy földrajzkiadvány fejezete címe több kiadásban ez volt: „A Föld *belső* szerkezete”, majd egy átdolgozás során a szerző maga döbönt rá, hogy a „*gömbhéjas* szerkezet” megnevezés a helyesebb, szakszerűbb, mert jobban tükrözi a kifejezni szándékolt tartalmat (Földrajztanítás 1972. 4—5. 125). „A régi (biológia II. és IV. o.) tankönyvekben több esetben előfordult a *súly* és *tömeg* fogalma, illetőleg ezek mértékegységeinek felcserélése, helytelen használata. A fizika, matematika és a kémia tantárgyakkal való koncentráció jegyében javítottuk” (A biológia tanítása 1974. 1.

15–6). Egy középiskolai biológia könyvben pedig a *térdestest* és a *kérge*test felcserélése okozott zavart (A biológia tanítása 1976. 3. 72–3). Egy tanulságos szerzői nyilatkozat kívánczik még ide, amit ha minden szerző megfogadna, bizonyára javulna a tankönyvek nyelve: „Igyekeztem elhitetni magammal: mindent egyszerűen meg lehet mondani, írni és magyarázni” — vallja Hortobágyi Tibor (A biológia tanítása 1975. 3. 79).

Ha az elmondottak alapján a használatban levő tankönyveket csoportosítani próbáljuk a nyelvi megformálás milyenségét illetően, akkor a következő vázlatos képet kapjuk — figyelmen kívül hagyva az átlagszintűeket:

— vannak tankönyvek, amelyek a kívánnál „magasabb” szinten, indokolatlanul bonyolultan fogalmazott mondatokból álló szövegben közlik az ismereteket;

— vannak olyan tankönyvek, amelyekre ennek éppen az ellenkezője a jellemző, vagyis túlságosan „leereszkedő” stílusban, gyermeketeg módon fejezik ki mondanivalójukat;

— végül akad egy-két olyan tankönyv is, amelynek kézirata úgy került nyomdába, hogy magán viselte a beszélt nyelv számos pongyolaságát, ami az írott nyelvben aligha fogadható el. (Ennek több oka lehetett: szerzői, bírálói, szerkesztői „nagyvonalúság”, időhiány, de néha talán gondatlanság is.)

3. A jövő feladatai. — Az a tény, hogy az MTA Anyanyelvi Bizottsága elérkezettnek látta az időt arra, hogy foglalkozzék a témával, már önmagában is jelentős erkölcsi és szakmai támogatás mindenkinek, aki tankönyvekkel foglalkozik. A munka, amely az illetékesekre hárul, nemcsak iskolai, pedagógiai, hanem közművelődési vonatkozásban is jelentős és felelősségteljes. Az a javaslat pedig, hogy a bizottság évenként néhány tankönyv nyelvének vizsgálatát tervezi és ennek alapján a nyelvileg is kiemelkedően jó tankönyv(ek) „nyelvi nívódíjjal” való jutalmazását javasolja, a kérdés napirenden tartását teszi lehetővé, és ezzel együtt minden tankönyvvel foglalkozó szakember felelősségét ébren tartja.

Ha a tennivalókat egyetlen mondatban próbáljuk megfogalmazni, azt mondhatjuk: a jelenleginél igényesebb nyelvi megformálást kíván mindenki. De hogyan valósítható ez meg? — Csak fokozatosan. A minimális program a következő lehet. Törekedjünk arra, hogy olyan nyelvhelyességi hiba ne forduljon elő a jövő tankönyveinek szövegében, amelyet a nyelvművelő szakirodalom tételesen annak minősít; másképpen fogalmazva, amit a magyar órákon is helytelenítünk az iskolai tanítás során. Ugyanis pedagógiaiilag jelenleg éppen ez okozza a gondot. A tanulók, de egyes tanárok tudatában is az a vélemény alakult ki: magyar órán illik ügyelni az igényes nyelvhasználatra, de a szakórákon már nem (annyira) szükséges. Ezt a szemléletet feltétlenül kívánatos megváltoztatni.

A maximális programnak a távolabbi jövőben való — megfogalmazása és megvalósítása a nyelvi helyesség kérdésében csak a mainál egységesebb megítélési szempontok kialakítása után várható. Jelenleg ugyanis a kéziratok nyelvének megítélésében nem azonos szempontok vezetnek a szerzőt, bírálót, szerkesztőt. A mindennapi kiadói munkában általában a kéziratok nyelvi lektorálásakor kétféle megközelítési módot tapasztalhatunk:

— a bírálat egyik típusa az egyedi nyelvhelyességi hibákat gyomlálgatja, ezzel meg is elégszik (persze néha ez sem lebecsülendő munka);

— a másik típus pedig saját nyelvi ízlését várja el a szerzőtől, nemegyszer számonkéri, sőt rá akarja kényszeríteni. Ezért mindent, ami saját nyelvszokásá-

tól eltér, hibásnak minősít, tehát javít, ezt pedig a szerző általában nem szívesen fogadja el.

Azt hiszem, egyik megoldás sem szerencsés, hiszen a feladat — a kézirat nyelvi megítélése — ennél sokkal bonyolultabb munka. Néhány szempont ehhez a bonyolultabb értékeléshez. A vizsgált tankönyv nyelve

— érthető-e első olvasásra?

— tekintettel van-e a tanulók életkorára?

— biztosítja-e a közölni szándékolt ismeretek egyértelmű és szakszerű tolmácsolását?

— megfelel-e az igényes köznyelv írott változatával szemben támasztott követelményeknek?

— jól felolvasható-e?

Szakbíráló, nyelvi bíráló, szerkesztő — véleményem szerint — akkor jár el helyesen egy adott kézirat nyelvi lektorálásakor, ha a szerző gondolkodásmódját — és ebből következően — nyelvhasználatát elfogadva (sőt tiszteletben tartva!) a szerzőnek saját nyelvhasználatán belüli pontatlanságait javítja. Csak így biztosítható, hogy a módosítások nem „lógna ki” a szövegből, hanem abba szervesen beleilleszkednek; ezzel gördülékenyebbé, olvashatóbbá, tanulhatóbbá, felolvashatóbbá téve a szöveget.

Összefoglalva az elmondottakat, munkánk elvi alapját a jövőre nézve így tudnám megfogalmazni:

Nemzeti és közművelődési szempontból is fontos lenne hogy az anyanyelvi neveléssel együtt járó felelősségérzet minden tantárgy tankönyvének nyelvi megformálásában ugyanazon kötelezettséggel érvényesüljön.

Graf Rezső

Két angol hang kiejtése magyar szöveggörnyezetben

Az idegen szavak és tulajdonnevek kiejtése sok nehézséget okoz a magyarban. Különösen az olyan szavaké, amelyekben a magyar hangrendszerben meg nem levő hangok találhatók. E hangokat az adott idegen nyelvet nem beszélők egyáltalán nem tudják kiejteni, s a nyelvet ismerők is nehezen tanulják meg. Épp ez ok miatt, és azért, hogy a folyamatos, egységes magyar beszédben ne legyen fennakadás, az idegen hangot a magyar rendszerbeli legközelebb álló megfelelővel helyettesítjük, amely részben vagy egészben különbözik az idegen hangtól. Az Idegen szavak és kifejezések kéziszótára (szerk. Bakos Ferenc) és az Idegen nevek kiejtési szótára (szerk. Magay Tamás) ennek az elvnek alapján irányítja a tájékoztatót egyes szavak, nevek kiejtésében.

Az angol nyelvből a magyarba került idegen formák különösen sok gondot okoznak, hiszen az angol hangrendszer jelentősen eltér a magyartól. Most az angol hangrendszer két olyan mássalhangzóját vizsgáljuk meg, amely teljesen hiányzik a magyarból. E két hang a zöngés és zöngétlen dentális réshang, melyeknek a Nemzetközi Fonetikai Társaság (APhI) által adott jelei *θ* (zöngétlen) és *ð* (zöngés). E két hang az angolban mindig *th*-val van jelölve: *θ*: *birth*, *thank*, *Thorpe*; *ð*: *the*, *that*, *Rutherford*. Meg kell azonban jegyezni, hogy az angol *th* betűkapcsolat nem mindig eme hangokat jelöli, hanem például: *Thomas* (ejtsd: tomasz).

Képzésük a következő módon történik: A lágy íny felemelkedik, az orr-üreg becsukódik, a nyelv hegye és szélei laza kapcsolatot létesítenek a felső metszőfogak szélével és belső felületével, erősebb kapcsolatot a felső szélső fogakkal úgy, hogy a levegő, mely a nyelv elülső felülete és a metszőfogak közötti résen halad át, sűrűlődést (frikiót) okoz. Egyes beszélőknél a nyelv hegye kitolulhat a fogak között. E hang lehet zöngétlen θ vagy enyhén zöngés δ . (Vö. Gimson: *An Introduction to the Pronunciation of English*, 178.) E két hang tehát a felső fogsor elülső része és a nyelv hegye közötti résben keletkezik. A magyarban ilyen fogrészhang nincsen — ezért nehéz a kiejtése számunkra.

A nagyobb áttekinthetőség kedvéért és a helyettesítés egyszerűsítéséért helyezzük el e két hangot a magyar mássalhangzórendszer táblázatában (csak a szűkebb, fontosabb környezetet nézve):

	Labiodentális	Dentális	Alveoláris	
Felpattanó zár			t	d
Orrhangú zár				n
Pergő				r
Rés	f v	θ δ	sz	z
Oldalrész				l
Affrikáta			c	dz

Annyit általánosságban meg kell állapítanunk, hogy az angol θ és δ nyelvközepi réshangoknak messze nincs olyan sziszegő jellegük, mint a legközelebb álló magyar tagoknak, például az *sz*-nek, *z*-nek, vagy akár a *dz*-nek. Tehát egy igen gyengén sziszegő jellegű fogrészhangnak kell magyar megfelelőt keresni, mellyel az angolban ráadásul igen sokszor — így főleg a határozott névelőben és a mutató névmásban — hangsúlytalan szótag kezdődik, s ez még inkább tompítja réshang jellegét.

Vegyük most sorra, hogy mely hangok állnak e két angol hanghoz legközelebb a magyarban, azaz mely hangokkal lehet őket helyettesíteni az egységes magyar kiejtés érdekében, s melyekkel próbálták már eddig is helyettesíteni. (Meg kell jegyeznünk, hogy a táblázat — mint minden táblázat — elnagyolja a finom különbségeket, így az egyként alveolárisnak jelzett *t*, *d*, valamint az *sz*, *z*, és *c*, *dz* képzési helye kissé eltér egymástól.)

A labiodentális réshangok, az *f* és a *v* eleve nem jöhetnek szóba, hiszen az θ és a δ képzésekor az ajkak nem játszanak szerepet, semlegesek maradnak.

Nézzük előbb az θ hangot. Az *f*-et kizártuk. A fennmaradó három zöngétlen hang közül az *sz* tűnik a legmegfelelőbbnek, bár újra hangsúlyozni kell, hogy a magyar *sz* sokkal hosszabban és erősebb sziszegéssel képzett hang, mint az angol θ (hisz az angolban megvan emellett még a magyarnak pontosan megfelelő *sz* hang is). Azáltal, hogy az θ az elülső fogsornál képződik, „puhábbá” válik a sziszegés és rövidebbé is, hiszen e hangot általában hátrább képzett magán- vagy mássalhangzó követi, így a nyelvet aránylag gyorsan kell visszahúzni. Mégis az *sz*-et tartjuk a leghelyesebbnek, mivel a másik két lehetséges hang, a *t* és a *c* jellege alapvetően eltér az θ -étől: mindkettő erőteljes hangzású és zárhang jellegű (ill. a *t* kifejezetten az). S bár az θ elég rövid és kevésbé „sziszegő”, mégis érvényesül ejtésében a réshang.

Az *θ* hang magyar ejtősváltozataként aránylag egységesen az *sz-et* találjuk a különféle régebbi szótárakban. (Más, a példákban felbukkanó vitatható kiejtési javaslatokkal itt nem foglalkozunk.) A legújabb kézikönyvekben is pl.: *birth control* Ország Angol - magyar szótárában APhI jelöléssel (bæ:θ kɒntrəl), Bakos Idegen szavak szótárában, 1960 (börsz kɒntrəl); *Ruthwell* Országánál (rʌθwəl), Magyar Idegen szavak kiejtési szótárában (raszvel). Más magyar kiejtési ajánlással nemigen találkozhatunk. Két meglepő és érthetetlen kivétel van a Bakos-féle szótár 1973-as kiadásában: *thank you* Országánál (θænk ju:), míg Bakosnál (tenk jú); és *thriller* Országánál (θrilə), Bakosnál (triller). A *thane* szó-nak valóban van egy régi Shakespeare-fordításokban felbukkanó *tán* (*thán*), nem *tan* változata; de a szó angol kiejtése (θein), magyar hanggal (*széjn*), s ezt is jelölni kellett volna. Az *θ*-nek *t*-vel való ejtését semmiképp sem helyeselhetjük, s javasoljuk e hangnak általánosan *sz-szel* történő ejtését magyar szövegkörnyezetben. Egyes régi, *t*-vel meghonosodott alakokat elfogadunk, mint a fentebb említett *tán* 'főúr' szót vagy a magyar szövegkörnyezetben szintén *t*-vel (az angolban *θ*-szel) ejtett *Macbeth* nevet. Ezek azonban csak kivételek.

A zöngés *ð* hanggal már több a nehézség. A hozzá legközelebb álló magyar zöngés réshang, a *z* ugyanis képzésének minden mozzanatában jóval erőteljesebb mint a *ð*. A *ð* zöngéje elenyésző, s igen rövid ideig ejti az angol, ugyancsak az elől képzettség és a gyakori hangsúlytalan helyzet miatt. A magyarban a *z-t* viszont hosszabban ejtjük és zöngéssége is jóval nagyobb mértékben érvényesül. Így a *z-t* nem tarthatjuk megfelelő helyettesnek. De így állunk a *dz* affrikátával is, hiszen e hang a *d* felpattanó zárjával és a *z* erőteljes zöngéjével még hangsúlyosabb, még feltűnőbb a magyarban, mint a *z*. A *ð* olyan zöngés, a fog-nál képzett réshang, amely a beszélt nyelvben szinte alig hosszabb egy zárhang ejtési idejénél. Kevéssé érvényesül zöngéssége és a nyelvközéppel képzett alveoláris réshangok sziszegő jellege. Mindezt figyelembe véve a *ð* hangot a magyarban — bármily meglepő is — a hangsúlytalan *d*-vel tudjuk legkönnyebben s a legkisebb torzulást előidézve helyettesíteni. Az angol fonetikában járatlan magyar hallgató ilyen jellegű hangot vél hallani, mikor az angol *ð-t* mond.

A *ð* magyar hanggal való helyettesítése már nem olyan egységes, mint az *θ*-é. Kelemen Béla (Idegen szavak és nevek szótára, 1920.) *z-t* javasol: *The rest is silence* (ze reszt isz szájlensz). Radó Antal (Idegen szavak szótára, 1921.) *d*-vel helyettesíti: *The rest is silence* (de reszt isz szejlensz). Horowitz Jenő (Idegen szavak magyarázata, 1947.) nem egységes a *ð* ejtés jelölésében: *that is the question* (dzet iz dzö kvessn); de *This above all* (zisz ebáv ól). A Szikra által 1952-ben kiadott Idegen szavak szótára is a *dz* ejtését ajánlja: *The Times* (dzö tájmsz); s ettől kezdve a *dz* az uralkodó. Így a Bakos-féle Idegen szavak és kifejezések szótára következetesen a *dz* hangot javasolja a *ð* helyett, pl.: *that is the question* Országánál (ðæt is ðe kwestʃn), Bakosnál (dzet is dze kvescsn); *the right man in the right place* Országánál (ðə rait mæn in ðə rait pleis), Bakosnál (dze rájt men in dze rájt plész). A Magyar-féle szótárban a *ð* mindenütt *d*-vel van helyettesítve: *Rutherford* Országánál (rʌðəfəd), Magaynál (rade(r)fo(r)d); *Galsworthy* Országánál (gɔ:lzwə:ði), Magaynál (gólzvö(r)ði).

Összefoglalásul megismételjük javaslatunkat: az angolból átvett idegen szavakban és tulajdonnevekben előforduló *θ* és *ð* hangokat — a magyar hangrendszerbe nem illeszkedő voltuk miatt — magyar szövegkörnyezetben következetesen az *sz* illetve *d* hanggal helyettesítsük, úgy, ahogy a legújabb kiejtési szótár, a Magyar Tamás szerkesztette Idegen nevek kiejtési szótára javasolja. Természetesen a megfelelésnek kétirányúnak kell lennie, tehát az *sz*-nek és *d*-

nek valóban az *θ* és a *ð* helyett kell állnia. Az Angol—magyar szótárban megadott angol kiejtés pontosan eligazít ebben a kérdésben. Egységesítve a vitatott példákat, azok kiejtése magyar szövegben így alakul:

thank you (szenk jú)

thriller (szriller)

that is the question (det iz dö kvescsn)

the rest is silence (dö reszt iz szájlensz)

the Times (dö tájnz) stb.

Az egységesített kiejtés megkönnyítené a mindennapi beszédben előforduló ilyen hangokat tartalmazó szavak kimondását, s enyhítené a rádió- és televízióbemondók kiejtési nehézségein.

Tolcsvai Nagy Gábor

SZARVAS GÁBOR NYELVMŰVELŐ NAPOK ADÁN

(1978. október 13–14.)

I.

A nyelvművelő napok eseményei

Már tizedik esztendeje, hogy minden páros évben nyelvművelő napokat rendez Adán a jugoszláviai Dolgozó Nép Szocialista Szövetségének Ada községi választmánya, a községi Művelődési Önigazgatási Érdekközösség és a Jugoszláviai Magyar Nyelvművelő Egyesület. Adán született 1832-ben Szarvas Gábor, a Magyar Nyelvőr megalkotója és első szerkesztője. A város egyik terén, a Művelődési ház közelében áll a nyelvtudós mellszobra.

Minden alkalommal egy elméletileg fontos és a jugoszláviai magyar anyanyelvű lakosság gyakorlati életében is jelentős kérdés csoportot vitat meg egy jugoszláviai és magyarországi nyelvészekből álló testület. A tanácskozáson szép számú jugoszláviai elsősorban vajdasági (bácskai) — magyar pedagógus jelenik meg. A tudományos tanácskozást kulturális műsorok egészítik ki.

Az eseményeket áttekintő alábbi beszámoló után az elhangzott előadások közül kétőt közlünk.

Magyarországról tekintélyes számú vendéget hívtak meg. Teljességre nem törekedve felsorolom közülük a következőket: Deme László, Fábian Pál, Graf Rezső, Grétsy László, Hernádi Sándor, Kálmán Béla, Lőrincze Lajos, Rácz Endre, Vargha Balázs nyelvészek, Csuka Zoltán író. Jelen volt még Szalayné, Szarvas Gábor unokája, valamint a kulturális program művészei. Mint meghívott vendég Halász József, hazánk belgrádi nagykövete is részt vett minden rendezvényen.

13-án a házigazdák a Művelődési Központ Könyvtárának olvasótermében fogadták a vendégeket, majd átvitték őket Moholra. Ott a művelődési ház több száz embert befogadó mozitermében öt magyar többségű község: Ada, Becse, Kanizsa, Mohol és Zenta általános iskoláinak öt-öt főnyi csapata számára tartott vidám nyelvi vetélkedőt Grétsy László. A hatalmas terem zsúfolásig megtelt kisiskolásokkal. A vetélkedő előtt a magyarországi művészek adtak rövid műsort.

A tudományos ülés 14-én délelőtt zajlott le Adán a Művelődési Központ színháztermében. A nagy terem színültig megtelt szakemberekkel és érdeklődőkkel. Horváth Mátyás, a szervező bizottság elnöke nyitotta meg az ülést, majd Ada község vezetősége, a művelődési szervek és a Tartományi Titkárság nevében köszöntötték vezető tisztségviselők a tudományos ülésszak résztvevőit. A magyar vendégek közül Lőrincze Lajos mondott üdvözlő szavakat. A Szarvas Gábor-díjat is mindig a nyelvművelő napokon adják ki. Az idén a Pajtás című gyermeklap szerkesztősége kapta meg. A tanácskozás a vajdasági magyar nyelvű iskolák nem anyanyelvi tankönyveinek magyar nyelvzetével foglalkozott. Bácskában mintegy negyvenezer diák tanul magyar tan nyelvű iskolában, és körülbelül tízezer szerbhorvát anyanyelvű diák tanulja a magyart idegen nyelvként. 91 magyar nyelvű tankönyv van használatban évi 266 ezer példányban.

A tanácskozáson az említett magyar nyelvű tankönyvek közül 22 alapján a következő szaktárgyak nyelvét vizsgálták meg nyelvhelyességi szempontból: biológia (Hernádi Sándor), kémia (Rácz Endre), történelem (Korom Tibor), földrajz (Kálmán Béla), közgazdaság (Varga Zoltán), matematika (Bálint János, Kaszás József – Zóki István), egészségügy (Gubás Jenő), tömegtájékoztatás (Nagy József). Egyetlen nyelvhelyességi szempontból több szakma tankönyvét vizsgálta Molnár Csikós László. A beérkezett bírálatokról, azok értékeléséről és megjelentetéséről Matkovics József számolt be, Dávid Andrács pedig a magyar nyelvű tankönyvekről mint a nyelvművelés eszközéről. Az előadók közül Hernádi, Rácz és Kálmán magyarországiak, a többi jugoszláviai. A bírálatok tetszetős kötetben jelentek meg Szabadkán az Oktatás és Nevelés c. pedagógiai folyóirat VI. évfolyamában (26. sz.). E számot nagyobb példányszámban nyomták, hogy jusson helöle a mostani és a közeljövő fordítóinak, tankönyvíróinak és szerkesztőinek. A szünetben megtekinthettük a tankönyvkiállítást.*

A tanácskozás résztvevői már előre megkapták az említett számot. Ezért a cikkek szerzői csak összegezték megállapításaikat, vagy szempontokat adtak a tankönyvírás stílusához és szövegtani szerkezetéhez. E módszertani kiselőadások közül kiemelkedik Hernádi Sándoré. Áttanulmányozását és tanácsainak követését javasolnám nálunk is minden tankönyvíró számára. Gubás Jenő meg magnetofonszalagon is bemutatta, hogy egy rosszul fordított egészségügyi tankönyvből milyen keveset értettek meg a tanulók egy-egy szakasz elolvasása után.

A jó, szakszerű, de magyar nyelvi szempontból is kifogástalan, gördülékeny fordítás Jugoszláviában lényegesen fontosabb, mint nálunk, hiszen ott a magyar nyelvi és irodalmi tankönyveken kívül a többi szaktárgyúak rendszerint fordítások a megfelelő szerbhorvát nyelvű tankönyvekből. A nyelvi és nyelvhelyességi hibák a megvizsgált tankönyvekben elsősorban a helyenként elszórt vagy túlságosan az eredeti szöveg szavaihoz szolgai módon ragaszkodó fordítás következményei. Azon ne csodálkozzunk, hogy a szaktankönyvek többsége fordítás. Érthető tanügyi követelmény, hogy a különböző nyelvű tankönyvek azonos tartalmúak és színvonalúak legyenek.

A magyarországi tankönyvek közül alig akad más nyelvből való fordítás, de azt hiszem, ott is hasznos lenne néhány nyelvművelő szakemberrel megvizsgáltatni tankönyveink nyelvét.

* Hernádi Sándor és Rácz Endre szóban elhangzott beszámolóját e számunkban közöljük. (A szerk.)

A vitában részt vett a magyarországi vendégek többsége, valamint jugoszláviai magyar pedagógusok. Jó érzés volt egy közös célért úgy vitatkozni közösen, hogy a felszólalásokból az sem derül ki, vajon a felszólaló jugoszláviai magyar-e vagy magyarországi vendég.

Este a lelkes és műértő közönség előtt ugyancsak a Művelődési Ház színháztermében Mécs Károly színművész adott elő verseket, Harangozó Teri énekesnő virágénekeket, a Líra együttes pedig régi magyar hangszeres zenét mutatott be, és kísérte a művésznő műsorát.

Kálmán Béla

II.

Példamutató vállalkozás

A Jugoszláviai Magyar Nyelvművelő Egyesület azzal, hogy napirendre tűzte a szaktárgyi tankönyvek nyelvhasználatának megvitatását, bizonyára számottevően föllendíti majd a nyelvapoló munkát a vajdasági élet egyéb területein is. Ha ugyanis az iskolában, ahol a legszervezettebb és a leghuzamosabb a nyelvművelés, ezentúl még jobban mennek a dolgok, akkor — előbb vagy utóbb — máshol is többre lehet, többre kell majd törekedni.

A korszerű iskolai nyelvművelés egyetemes; magyarul szólva: kiterjed valamennyi tantárgyra. A magyartanáron kívül részt vállal belőle a többi, anyanyelven oktatott szaktárgy előadója is. Az ő részességük, az ő közreműködésük korántsem szívesség, korántsem baráti gesztus vagy nagylelkű segítség a magyartanárnak; sokkal inkább: jól felfogott szakmai érdekből fakadó, az illető szaktárgy teljes értékű oktatását előmozdító tényező.

Mitől függ az iskolai nyelvművelés eredményessége? Egyebek között a szaktárgyi tankönyvektől, ezeknek a stílusától. A tankönyvi nyelvezet alakítja a tanárt, formálja a diákot, hiszen hivatalos példát állít eléjük. Hogyha a szaktárgyak iskolai könyvei eleven gyakorlatként megerősítik mindazt, amit helyesként és kíváncsósággal hirdetnek az anyanyelvi órákon, akkor ez az egybehangzás valóban egyetemessé, ezért eredményeiben maradandóvá emelheti a nyelvművelő tevékenységet. Ellenkező esetben viszont — ha a szaktárgyi tankönyvek nyelvhasználata ütközik az anyanyelvi órákon megismert követelményekkel — káros kettősség támad. S mivel a szaktárgyi órák száma többszöröse az anyanyelviéének, túlsúlyra jut a nemkíváncsós hatás, megszokottá válik a rossz példa. Ilyen helyzetben egyetemes iskolai nyelvművelés helyett csak nyelvi tudathasadás alakulhat ki.

Milyennek szeretnénk látni a tankönyvek stílusát? Milyen példát állítsanak ezek a fontos kiadványok az őket használó, a hozzájuk önkéntelenül is igazodó diákok és tanárok elé? A tantárgyak iskolai könyvei didaktikus szakszöveggé kell, hogy jelenjen meg előttünk. Ebből következik jó néhány sajátosságuk. Nevezetesen:

a) Mint általában az írott nyelvet, a tankönyv szövegét is jellemeznie kell a szerkesztettségnek. Azaz: szabályosan szerkesztendő az összes igénybe vett grammatikai forma. Tankönyvi szövegben akkor sem elfogadható a szabálytalan szerkezet, ha netán rövidebb, célratörőbb a kifogástalannál. Ezért hibás az *e szerint az elmélet szerint* helyett használt változat: *ez az elmélet*

szerint. A szerkesztettség elleni vétség, ha az összetett mondatokat nem központozzák megfelelően; ha nem a helyénvaló írásjellel zárják őket. A magyarban ugyanis mind a központozás, mind a mondatösszetételek záró írásjele a grammatikai fölépítéstől függ.

b) Mint általában az írott nyelvben, a tankönyvekben is érvényesülnie kell bizonyos fokú *i g é n y e s s é g n e k*: mind a szóhasználat, mind a nyelvtani szerkezetek megválasztása tekintetében. A nem terminológiai kifejezéseket úgy célszerű megválogatni, hogy: egyfelől elbírják a nyilvánosságot, tehát ne legyenek csak bizalmas használatra vallók, illetve valók; másfelől ne legyenek fennkölték, túlon túl emelkedettek, azaz: ne ríjanak ki a tankönyvszöveg tárgyszerű, tárgyilagos hangvételéből. És még egy idevágó kíváncsi: törekedni kell a szolid változatosságra is, szó- és szerkezethasználatban egyaránt. Hogy előbbi példánkra most ilyen összefüggésben hivatkozzam: a kissé terjedelmes *e szerint az elmélet szerint* helyére szabályos rövid változatok is kínálkoznak — *ezen elmélet szerint, eme elmélet szerint* — csakhogy ezek erősen választékosak, már-már fennkölték; így ebben az esetben inkább vállalhatjuk az alapszerkezet ismétlődő használatából adódó monotonitást, mint a stílustalanság árán elérhető változatosságot. Hogy a nem terminológiai kifejezések megválasztásakor sem korlátlanok a mozgási lehetőségek, érzékeltesse a következő példa! Alapmondatunk: „Máshol is *vannak* hasonló élőlények.” A *vannak* helyettesítésére stílustörés nélkül folyamodhatunk az itt következő alkalmi szinonimákhoz: *találhatók, léteznek, előfordulnak, akadnak*. De a *találkoznak* szokatlansága és választékossága miatt a tankönyvben alighanem előkelősködésként hatna. — „Máshol is *találkoznak* hasonló élőlények.”

c) Minthogy a tankönyv szakszöveg, joggal elvárjuk tőle, bánjon kifogástalanul a szakszókincssel. De megkívánjuk, megkívánhatjuk azt is, hogy hangvétele *t á r g y s z e r ű*, objektív legyen. Pontosabban szólva: stílusa ne legyen magamutogató, ne váljon fontosabbá az ismeretanyagnál! Eszköz, jó eszköz, jól szolgáló eszköz maradjon tehát.

d) A tankönyv didaktikus, vagyis a tanulókhöz alkalmazkodó, az ő érdekeiket figyelembe vevő szakszöveg. Megfogalmazója nem feledheti: a diákoknak, sőt a tanároknak is az a legfőbb érdekük, hogy mennél biztonságosabb legyen az ismeretek megértése, illetve elsajátítása. Mennyiben és hogyan korlátozza a didaktikus jelleg a tankönyvíró? Úgy és annyiban, hogy ez a szempont fölérendelődhet a többinek. A szerkesztettség fölé emelt didaktikusság például így módosítja a helyzetet.

Nem vagy csak ritkán fejezheti ki mondanivalóját a tankönyv grammatikailag szabályos, de zsúfoltan tömör egyszerű mondatokban. A kifogástalanul megépített, de nagyon is feszített összetett mondatokból sem ajánlatos sokat beágyazni tankönyvi szövegbe; legalábbis alsó fokon nem, vagy a tárgy oktatásának kezdetén.

Didaktikusan kell értelmeznie a tankönyvírónak a szakszerűséget is. A terminológia hitelességét nem csorbíthatja ugyan, de mindent köteles elkövetni azért, hogy a diákok helyesen és biztonságosan elsajátíthassák a szakkifejezéseket. Évэгтт аз идегеп ередетű terminus technicusokat értelmezéssel kíséri, közli elfogadott kiejtésüket; a többieket pedig úgy ágyazza bele a szövegbe, hogy félreértésükre ne legyen mód.

Olykor — ha a tanulók érdekei úgy kívánják — eltérhet a szerző a szokásos tárgyszerű hangvételtől is. Például: kicsinyekhez, kezdőkhöz szól a tankönyv, vagy tudománytörténeti jelentőségű mozzanatról, esetleg ilyen személyről.

Természetesen érvényesülhet a didaktikusság a tipográfiában is. Ide sorolhatjuk a dőlt, a kövér betűs kiemelést, a ritkítást stb., akár a szakkifejezések elkülönítésére, akár a lényeg hangsúlyozására szolgál.

e) Az eddigiekben *d i d a k t i k u s s z a k s z ö v e g k é n t* mutattam be a tankönyvet. Csakhogy a tankönyvi szöveg részben vagy egészben tanulói beszámolóként, tanári közlésként is elhangozhat. Nem lenne bölcsebb dolog, ha erről megfelelően, mindenáron az írott nyelv követelményeihez próbálnánk igazítani, sőt igazíttatni. Amint a maga kétarcúságában szemléljük a tankönyvi szöveget, hajlandók leszünk elfogadni, hogy érvényesek rá a beszélt nyelv bizonyos stílári követelményei is. Mindenekelőtt azok, amelyek nem vagy csak látszólag összeférhetetlenek az írott nyelv már említett sajátosságaival. Így például, ha valamely nyelvtani szerkezetnek két szabályos, azonos hangulatú formája létezik, s közülük egyik késleltetett, a másik nem, akkor a tankönyvíró — éppen a tanulói beszámolókra gondolva — egyszer-egyszer a nem késleltetett változatot részesíti előnyben. Ha választhatunk nyelvtanilag jelölt és jelöletlen megoldások közül, ne mellőzzük mindig a jelölt, a valamivel testesebb formát, ha azt szeretnénk, hogy szövegünk jobban mondható és a partner számára követhetőbb legyen. Ha féloldalas vagy szimmetrikus szerkezet kínálkozik a szövegalkotónak, érdemes megfontolnia, mennyivel ritmikusabbá és jobban tapadóvá lehet a mondat a *mind-mind, vagy-vagy* stb. alkalmazásától.

Mindezekből nyilvánvaló, hogy a tankönyvírás olyan akadályverseny, amelyen fölöttébb könnyű hibapontokat szerezni, amelyen csaknem lehetetlen hibátlanul szerepelni. A tankönyvet fordítók előtt még számosabbak, még inkább próbáztatók az akadályok! Némik az eltérő nyelvi szemlélet- és szerkesztésmód buktatóin is szerencsésen túl kell jutniuk.

A Jugoszláviai Magyar Nyelvművelő Egyesület lehetővé tette, hogy ezt a kettős versenyt jobban megismerve, szabályait minél jobban föltárjuk, hogy értékelési rendszerét korszerűsítsük. Én, a magyarországi nyelvművelő baráti elismeréssel adózom a vajdasági, a jugoszláviai magyar nyelvművelőknek. Úgy vélem, p é l d a m u t a t ó vállalkozásnak lehettem, lehetünk részesei. Köszönet érte.

Hernádi Sándor

III.

A jugoszláviai magyar nyelvű kémiotankönyvek nyelvhasználatáról

Azt a feladatot kaptam, hogy két kémiotankönyv nyelvhasználatáról mondjak véleményt. Az egyik könyv az általános iskolák VII. osztálya, a másik pedig a középiskolák I. osztálya számára készült. Mind a kettő szerb-horvátból való fordítás. (Rövidítésük a továbbiakban: VII., ill. I.)

Bár a kémia tudományát nagyon sokra becsülöm, mégis laikus vagyok ezen a szakterületen. Így a kémiai műszók használatával és helyesírásával nem foglalkozhattam. Elsősorban a mondat-, illetőleg a szövegszerkesztés problémáit vizsgáltam meg, de kitértem — a szakszók kivételével — a szóhasználat és a helyesírás kérdéseire is.

A két tankönyv mondat szerkesztése némileg eltérő. Ez az eltérés jórészt a tananyag nehézségi fokának a különbségéből, valamint a tanulók életkori sajátosságainak a figyelembevételéből fakad.

Az általános iskolai tankönyv többnyire világos, egyszerű szerkezetű mondatokban fogalmaz. Például: „A fehér foszfor foszforgózik lecsapódásából

keletkezik. Tiszta állapotban szilárd, szintelen, mérgező anyag. Állás közben megsárgul.” (VII. 140.) — A középiskolai tankönyvben már nagyobb számban találni többszörösen összetett mondatokat, illetőleg bonyolultabb szerkezetű egyszerű mondatokat. Kétségtelen, hogy itt várt nagyobb feladat a fordítókra, s ezt olykor szép, gördülékeny fogalmazással oldják meg; például: „A Bohr-féle modell alapján nem lehetett megmagyarázni a kémiai kötések természetét, keletkezésük okait, sem azt, hogy az elektronok, amíg a mag körül keringenek, miért nem sugároznak energiát. Ezek a nyilvánvaló hiányosságok, valamint az atomszerkezettel kapcsolatos később felfedezett fontosabb törvényszerűségek új atommodell létrehozását tették szükségessé.” (I. 10.)

Meg kell azonban vallani, hogy más helyeken a hasonló mondatok, szövegrészek meg szerkesztése nem eléggé könnyed, sőt olykor zavaros; például: „Ha a hidrogén és a klór legkisebb részecskéi atomok lennének, akkor 1 térfogat hidrogén és 1 térfogat klór egyesülésekor 1 térfogat hidrogén-klorid keletkezne, mert a hidrogén és a klór 1 : 1 arányban egyesül, tehát a keletkezett hidrogén-klorid-részecskék számának egyenlőnek kellene lennie az egyenlő térfogatú hidrogén- és klór-részecskék összegének felével” (VII. 103). Ha ezt a hosszú mondatot kettétagolnánk, áttekinthetőbb lenne a szerkezete, és világosabb az okfejtése. Ezzel ellentétes — és szintén nem ritka — hiba a mondatok kétféle tördelése. Erre is lássunk egy példát: „Az oldatokat a kémiában leginkább mólós koncentrációban fejezik ki. Az analitikai kémiában viszont inkább normál koncentrációban” (I. 98).

Ami mármost a mondat szerkesztés r é s z l e t k é r d é s e i t illeti, több jellemző hiba tűnik szemünkbe mindkét tankönyvben.

A mondatok s z ó r e n d j e nem mindig elégíti ki a didaktikus fogalmazásnak azt a követelményét, hogy az ismerttől haladjon az ismeretlen, új mondanivaló felé. Például abban a szövegrészben, amely az atommal kapcsolatos ismeretek fejlődését mutatja be, egyszer csak ilyen mondatba ütközünk: „Dalton ... Proust kísérletei alapján az *atomokról* igyekezett egységes képet kialakítani” (I. 5). Mivel itt az *atomok* szó az állítmány elé kerül, tehát főhangsúlyos helyzetet foglal el, azt gondolhatnánk, hogy ez hordozza az új mondanivalót. Pedig szó sincs ilyesmiről, hiszen előzőleg is az atomokról írt a tankönyv. Helyes szórenddel így hangzanék a mondat: „Dalton ... *egységes képet* igyekezett kialakítani az atomokról”.

Tipikus szórendi hiba még az állítmánynak gyakori, indokolatlan hátravetése a mondat végére. Az efféle szórendet nemegyszer az idézi elő, hogy a fordítók vonakodnak a szaknyelv szokványos szófűzésének a megváltoztatásától; pl. „A gázok általában *vízben oldódnak*” (I. 89). A szaknyelvi szókapcsolatok túlságos tisztelete miatt hibás lehet a hosszabb jelzős szerkezetek szórendje is. Például a fotoszintézisről azt olvassuk, hogy ez a *fényenergia hatására lejátszódó szerves vegyületek* szintézise (VII. 83). Gyakori szórendi vétség ezeken kívül a módosítószók (*valószínűleg, aránylag* stb.) helyének az eltévesztése, a közbevetések félreérthető, zavaró elhelyezése, s a jelzői értékű határozónak kétértelműséget okozó hátravetése. Most csak ez utóbbira lássunk egy rövid példát: „Melegítsétek az előbbi kísérlethez használt kémcsövet a *kékkőoldattal*” (VII. 28). Mondanom sem kell, hogy nem *kékkőoldattal* kell melegíteni a kémcsövet.

A szórend — mint láttuk — nemcsak a mondat-, hanem a szövegszerkesztésnek is fontos eszköze, ezért referátumom írásos változatában sokkal részletesebben foglalkozom vele.

De most ideje rátérni a mondat szerkesztés egyéb területeire.

Valószínűleg csupán a figyelmetlenség okozza az egyeztetési hibákat (például az alany és az állítmány között), valamint a tárgyas r a g o z á s használatának az elvétését is, bár feltűnő, hogy az általános iskolai tankönyvben a fordítók sokszor eltévesztik az ige ragozását a névmási tárgy, illetőleg a névmási jelzős tárgy mellett. Ilyen mondatokat olvashatunk: „Mely oldatot *nevezzük* töménynek” (VII. 29); „Soroljátok fel azokat az elemi részecskéket, amelyeket *ismeritek*” (VII. 48).

Úgy látszik, hogy a fordítók túlságosan óvakodnak a birtokos jelző *-nak*, *-nek* ragjának kitévéséről. Gyakorta felütik a fejüket — mindkét tankönyvben — az efféle mondatok: „Más *anyagok* viszont, mint például a *nátrium-hidroxid* oldásakor, hő szabadul fel” (I. 91). Az ilyen szerkesztésmód nemcsak nehézkes, alig érthető, hanem olykor valósággal félreérthető; pl.: „A nátrium-szulfát mólmennyiségét *n*-nel jelöljük, mely *x mennyiség* és a *molekulatömeg értékének hányadosa*”; helyesen: „... mely *x mennyiségnek* és a *molekulatömeg értékének hányadosa*” (I. 94).

Még a *-nak*, *-nek* ragnál is jobban takarékoskodnak a fordítók a névelővel. Ez egyrészt annak a következménye, hogy sűrűn fordulnak elő az úgynevezett anyagnevek (elemek, vegyületek stb. elnevezései), amelyek amúgy is hajlamosak a névelőtlenségre; másrészt számolnunk kell a szerb-horvát alapszöveg hatásával is, amelyben természetesen nincsen névelő. Ilyen mondatokat olvashatunk: „Vegyük példának a magnézium oxidációs reakcióját *levegő* oxigénjével” (VII. 109); „Ügyeljete arra, hogy *padlóra* ne kerüljenek nátriumdarabok” (VII. 143).

Ha már a fordítás-jellegből fakadó hibáknál tartunk, hadd említsük meg a *köszönve valaminek* igenévi szerkezet előfordulását; például: „A kémia, a *kísérletezés módszerének köszönve*, tág teret nyitott az ember alkotóképességének” (I. 3). Ide tartozik a *szabadon mondhatjuk* kifejezés a *bízzást* vagy *nyugodtan* elmondhatjuk helyett (VII. 9); az *ismét* határozószó a *viszont* kötőszó szerepében; pl.: „Egyes fémek igen nagy sűrűségűek, mások *ismét* könnyűek” (I. 59), s ugyancsak idegenszerű a vonatkozó mellékmondatok halmozása az ilyenféle példákban: „Így ellentétes töltésű ... ionok jönnek létre, *amelyek* kölcsönösen vonzzák egymást, *miáltal* ionos vegyület ... keletkezik, *amelynek* részecskéi ionos kötéssel kapcsolódnak egymáshoz” (VII. 109).

Az idegen hatás mellett a nyelvjárási beütés is szerepet játszhat a *-tól*, *-től* rag használatában a *-nál*, *-nél* helyén; például: „a halogén elemek elektron-affinitása nagyobb a *hidrogénétől*” (I. 32). Más pongyola, beszélt nyelvi, familiáris fordulatok is fel-felütik a fejüket, például: „Egy energiaszinten *legtöbb* 2 n² számú elektron lehet” (VII. 46, helyesen: „... *legfőljebb* 2 n² számú elektron lehet”). Másutt meg — éppen ellenkezőleg — bürokratikus vonások teszik nehézkessé mind a mondat szerkesztést, mind a szóhasználatot. Ide tartozik egyebek között a *-nál*, *-nél* rag elburjánzása az *ennél* az *esetnél* típusú határozókban, továbbá a *feltételezés* a könnyedébb *feltevés*, a *tételezzük* *fel* a természetesebben hangzó *tegyük fel* helyett.

Írásbeli beszámolómban kitértem a szóhasználat egyéb kérdéseire is. Mivel a tankönyvekben szükségszerűen megismétlődnek a műszók, a szakkifejezések, jobban kellene ügyelni rá, hogy egyéb szavaknak nem szükségszerű ismételtetésével ne szürkítsük tovább e könyvek stílusát. Van javítanivaló a helyesíráson is: az általános iskolai tankönyv főleg a mondatvégi, a középiskolai tankönyv meg a mondattagoló írásjelek használatában követ el a meg-

engedhetőnél több hibát, köztük olyanokat is, amelyek a mondat érthetőségének a rovására mennek. Sajtóhiba is jócskán akad mind a két tankönyvben, még értelemzavaró is. A pálmát kétségkívül a következőnek ítélhetjük: „Földünket légréteg veszi körül (*atomszféra*)” (VII. 81).

A szóhasználat és a helyesírás problémáival foglalkozva — mint már említettem — nem tértem ki a szakszók, szakkifejezések használatára és helyesírására, hiszen a kémia területén nem vagyok szakember. De az idevágó kérdéseknek a tárgyalása alól fölment az a körülmény is, hogy Budapesten, az Akadémiai Kiadónál 1972-ben megjelent „A magyar kémiai elnevezés és helyesírás szabályai” című alapvető munka.

Úgy látom, hogy ennek a fontos kiadványnak a direktíváit már mind a két tankönyv — főleg a később megjelent általános iskolai kémiakönyv — figyelembe vehette. A magyarországi tudományos kutatás elsősorban ezzel az imponáló munkával járult hozzá a jugoszlávai magyar nyelvű kémiatankönyvek szabatos nyelvhasználatához. Ehhez képest az én mostani vizsgálódásom legföljebb csak szerény ráadásnak számíthat.

Rácz Endre

Krúdy stílusfája

Az emberi sors örök attribútumaihoz, a születés, az élet, a szerelem, a halál, az utódokban való továbbélés dialektikus lényegiségéhez a történelem különböző korainak művészei nem egyformán viszonyultak. Az utóbbi pár évezred emberi gondolkodástávlatait hullámhegyekként az ókornak, a reneszánsznak, a felvilágosodás tőszomszédságában a múlt századi realizmusnak evilágisága, materialista szemlélete, hullámvölgyekként pedig a középkornak, a barokknak és a romantikának miszticizmusa, idealisztikus elképzelése fogta át. A huszadik század felé közeledő embert aztán e létképleteknek mindennél árnyaltabb értékelésére és egyiküknek, a helyesnek választására készítette a civilizáció mai, mind ez ideig talán legmagasabb csúcsa elérésének feladata.

Az akkortájt élő, a választút elé érő képzőművész, Mednyánszky László a *Virágzó fák* című, 1900 körül készült, szecessziós-impresszionisztikus festményén mintha ezt a 19. századból kivonulást és a 20. századba átvezetést örökölt volna meg a természeti látvány erejével. Képén a sötétbarnás, haldokló televényből nőnek ki a fák, amelyeknek apró fehér virágai élettisztán csillannak föl a lombozat és a levegő zöldes-kékes tónusú környezetében. Az ágakon élő virágok színüket, illatukat, szépségüket maguk is sugározhatják, de az aljzatban elpusztult elemekkel való összehasonlításuk, megméretésük fejtheti föl igazán a szirmokba burkolózott értéket. A még oly sajátos, önerővel bíró, esetleg magányos létezők, tényezők, egyéniségek varázsa sem önmagukban, hanem viszonylataikban rejlik. „*Les fleurs du mal*” — olvasható a modern költészet ósattyjának, Baudelaire-nek a kapcsolatokat sokszor a végletek közelítésével föltáró művén, jelezve, hogy a rút és a szép esztétikuma összefügg.

Az emberit és természetit összefonó művészi megnyilatkozás — továbbá — társadalmi keretekben jön létre. A múlt század végén a magatartásformák elüzletiesedése, a kapitalizmus hanyatlása, a dekadens életérzés társadalmi változásokra ösztönző irodalmi forradalmakat értelt. A klasszicizmusból és a romantikából merítő, szimbolistává csiszolt, helyenként impresszionisztikus csengésű, sőt a szürrealizmus számára is forrásul szolgáló baudelaire-i művészetnek „jelképek erdejében” (és vizein) járó „albatrosza” a francia polgári társadalmat bírálja. A feudálkapitalista szövevényű „magyar ugaron” pedig Adynak szecesszionisztikus-impresszionisztikus indítású, szimbolista törzsű, expresszionista és szürrealista jegyeket is virágozva, majd egyszerűsödve befejeződő költészete¹ előbb a polgári radikális, aztán a demokratikus népforradalom „új szeleivel nyögeti az ős magyar fákat”.

A mednyánszkys és az adys „szent humus”-on fogant a „magyar romlás virága”²: Krúdy Gyula prózája is. Ebben a sajátosan kettős pólusú, pusztító

¹ Vö. Bori Imre: *Híd*, 1977/7–8.

² Szauder József: *A romantika útján* (Szépirodalmi, 1961).

és éltető erejű meghatározottságban gyökerezik az akkor még álmodó Nyírségből indult és az ébredező Pestre érkezett író életműve, amelynek egységes összzhatásán áttetszik különleges többrétűsége, az álom- és valóságosság páratlan szintézise. Krúdy művészete „bűvös virágzó őszozont”, de „testén óriás piros virágkehelyként átsütő szívében: ott virágzik az Emberiség”.³ Bár ez az egyszerű „késői és korai nyárfa” nem a főúton, csak „dúlólúton” élt, és „kis házikóhoz, a magányhoz” tartozott, mégis messzelátó jele tudott lenni az emberi életet alakító legfontosabb érzéseknek, gondolatoknak: a „kenyér illatának”, a „tavaszok élénk hegedűjátékának”, az „őszök mélabús gondolkázásának”, a „gond és bánat rőzsekötegeinek”, a „virágot hajtó lelkeknek”.⁴

Bonyolult érzés- és gondolatszötteése összetett látásmóddal társult. Mondanivaló-komplexuma gazdag stílusötvöződésre, a hagyományos nyelvi-képi kapcsolatoknak felbontására és újjáformálására épült. Ezt a tartalmi és formai szimultaneitást a Krúdy-szakirodalom, amely eleddig két átfogóbb igényű monográfia, Kelemen [Perkátai] Lászlónak úttörő jelentőségű értékezése és Kemény Gábornak képvizsgálati könyve⁵ körül csoportosul, egyre inkább fölfedi. Maga az író adja meg művei értelmezésének kulcsát, amikor a fentebb már idézett regényének bevezetőjében a következőket írja: „Kis levonóképek-kék vannak itt egymás mellé sorakoztatva, melyek mást mutatnak előről és mást, midőn ujjhegyünkkel ledörzsöljük róluk a papírost.” A tartalmi mondanivaló függvényeként tehát Krúdy stílusának kardinális vonása a képszerűség. Áttételes ez a képiség, hiszen a nyelvi vonal hagyományos jelentése, az egydimenziós szemléletiség mögött több dimenziós vizualitás, újszerű jelentéshálózat húzódik meg. A metaforikusság, vagyis múltnak, jelennek és jövőnek, álomnak és valóságnak, látványnak és látomásnak, életnek és halálnak művészi viszonyítása — terebélyes-lombos, gyűrűző növésszerű stílusfaként — közvetíti számunkra a létezésnek a század eleji jelenségekből Krúdy kiolvasta lényegét.

A gazdag koronájú fa gyökerei a 19. századi romantikába és realizmusba nyúlnak. A polgári korérületnek ezen kétfajta útkeresése, a képzeleti szférába való átmenekülés vagy a tárgyilagosság keretei közötti kijózanodás táplálja ugyanis azokat az 1800-as évek végére és az 1900-as esztendők elejére elszaporodó stílusirányokat, amelyek a kapitalizmus válságba kerülésének, a társadalmi formációváltás érlelődésének tükröződései.

Az adott történelmi-társadalmi körülmények közepette egyik lehetőségként a Krúdy-féle magatartás a múlthoz menekülést választja. A régi megidézése, a jókaiasan külön alakok szerepeltetése, a turgenyevien lírai nosztalgia r o m a n t i k u s indíték.⁶ A Szindbád-novellák címalakja a letűnt „szép” idők vizeinek hajója, az Asszonyosságok díja egyik főszereplőjének, Czifra Jánosnak foglalkozása hétköznapióságában is szokatlan: temetésrendező. Ez utóbbit véletlen sodorja elveivel ellentétes eseménybe, lakodalomba, hogy aztán a

³ Juhász Ferenc: Az ember, aki szeretni tudott (Előszó. K. Gy.: Vadszőlő. Magyar Helikon, 1971).

⁴ K. Gy.: Asszonyosságok díja (Szépirodalmi, 1968).

⁵ K. [P.] L.: K. Gy. (Szeged, 1938.); K. G.: K. képkötése (Akadémiai, 1974.). Nem kevésbé alapvető Szabó Edének K. Gy. alkotásai és vallomásai tükrében (Szépirodalmi, 1970.), Katona Bélának K. Gy. pályakezdése (Akadémiai, 1971.) c. műve stb. sem.

⁶ Vö. többek között Sötér István (Romantika és realizmus. Szépirodalmi, 1956.), Nagy Miklós (Irodalomtörténet, 1970/1.), Diószegi András (In: Tanulmányok a magyar—oroszi irodalmi kapcsolatok köréből. Akadémiai, 1961.) K.-nak e sajátosságára vonatkozó sarkalatos megállapításaival.

jelenüktől élettörténetük értékelésére kényszerített embereknek múltjába, látomásaiba tekinthessen bele. A másik hős, Natália is „véletlenül” egy kísérteties temetőbeli séta után döbben rá arra, hogy gyermekéletet hord magában. Az anyaság tudatára való ráébredést jellegzetesen romantikus mondatláncolat: vízió előzi meg. A regényben nem ritka látomásos részeket megszemélyesített fantomok, rossz és jó allegorikus alakok járnak át. A nagybetűs névvel megtisztelt Gonosz, Halál, Ismeretlen, Lélek, Élet úgy jelenik meg, mintha az ember fölött álló, az embertől s így az írótól is függetlenül adott, az embert meghatározó létező lenne. A romantikus alapelemek, az elvágyódásnak, a boldogságkeresésnek, a bizonyosfajta eszményítésnek, az irracionális képiségnek, az álomszerűségnek motívumai másutt is, hol fölerősülve, hol háttérbe szorulva mindig is fölbukkannak Krúdy művészetében. A Mit látott Vak Béla szerelemben és bánatban vagy a Purgatórium című alkotások merész asszociációig vagy például a Boldogult úrfikoromban című, valóságserűbb regény különös álarcaig is ez a romanticizmus ér el.

Natáliának a fentebb említett, szinte misztikus körben való mozgása azonban kézzelfogható, kitapintható térben, a nagyvárosiasodó Pest utcáin folytatódik. Czifra János temetésrendező eleinte mulatságosnak tűnő botladozásai is a külvárosok vaskos realitásához kötődnek. Az embernek két részre, testre és lélekre való, az ősi szemlélettől kölcsönzött osztása, a „kis testeknek”, az „érzelemmel megtelt lelkeknek” már-már fennkölt megjelenítése mellé pedig az „esti korzón sétáló Zrinyi Ilona-maradékoknak” bizarr, a romantikus merengésből fölébresztő képe férközik. Az allegorikus figurasémák között valóságos alakok, haldokló dzsentriknek, züllött kalandoroknak, friss polgárnéknak típusai villannak föl, jelölve, hogy a 19. század városi-polgári irodalmától és Mikszáthjától örökölt, gyakran adomázó realizmus Krúdy sokszínű oeuvre-jének a romantika melletti másik, az életműbe sajátosan átható gyományszerű indítéka.⁷

Innét ered a kettős főgyökérre felnövő stílusfának *n a t u r a l i s z t i k u s* ága.⁸ A nőknek az imént szóba hozott „maradékokként” való megnevezése is tulajdonképpen efelé hajlik. Ez a színezet különösen az örménytanyák, a vendéglők világának leírásába, a bohémek, a csavargók, az éjszakázók társalgásaiba kerül be. Az Asszonyosságok díjában a „Frank Jeremiás és Neje utcájának” hölgylakói — metaforikus körülírással — „ajak-uzsorások”, „kebelkereskedők”, „láb-árusítók”, „csókkalmárok”, „szívkufárok”. Ebben az argós, durvább szóhasználatban a női test „csirkehús”, a fogadás „borjúszelet” lesz. A verekedés közben leszúrt Palacki haldoklása visszataszító jelenetté fajul. A körülírás pejoratív változata, a kakofemizmus alantas kocsmái szituációkat, „kavargó gyomrokat” is bemutat. A nyers árnyalatú jelenségeknek gát nélküli közlése másutt — a „megemésztetlen francia pezsgő” sorsa például a Rezeda Kázmér szép életében — is megviszolyogtat. Több helyütt viszont az evészet passzióinak aprólékos leírásai, miként Az élet álom gyomornovelláinak részletes gasztronómiai rajzai, túlozzák el szándékosan a helyes arányokat. Mindebből, az élvezetek hajszolásából, a szerelem áruvá válásából a feudálkapitalizmus válságérzete tűnik ki.

⁷ L. Mátrai László (Magyarok, 1948.), Sötér István (i. m.), Szabó Ede (Előszó. K. Gy.: Válogatott novellák. Szépirodalmi, 1957.), Szauder József (i. m.), Katona Béla (i. m.), Fülöp László (Studia Litteraria, 1975.) stb. idevágó vizsgálatait.

⁸ L. egyebek mellett A magyar irodalom története 1905-től 1919-ig (Akadémiai, 1965.) ezzel kapcsolatos meghatározásait.

Nem ez a külső, empirikus részletezés, hanem a belső, intuitív szemlélet hajtja Krúdy szimbolista jellegű stíluságát.⁹ Benne a létezés általánosabb kérdésköre bontakozik ki, még akkor is, ha az egyes szimbólumok szórványosak, kissé vázlatosak. A szindbádi lét példának okáért „griffmadáron” való elrepülés, A hídon „medaillon”-ja az emlék, a régmúlt jelképe. Az Asszonyások díjában a boldogtalanságot a „huhogó bagoly”, az élet összetettségét a „nagy fa”, a mulandóságot a „szállongó falevél”, a halált a „kaszás”, a „sírásó” képviseli. A bekövetkező halál szimbóluma az Utolsó szivar az Arabs Szürkénél című elbeszélés címadó tárgya is. A Boldogult úrfikoromban indítása, a „Pestre költöző jégtáblák” képe líraian reflektál a kor fővárosba zsúfolódó emberének viselkedésére; a regény zárórészében az „este kukorékoló kakas” az ódonság, az otthontalanság groteszk érzetét árasztja.

A sors jelképszerű kifejezései (*Bohóc, Költő, orr, szív, hát*) szinte hálózattá állnak össze. A helyettes halott című novellában. A gazdag képi példatárnak minősülő Asszonyások díjában pedig a címbe fogalom köré jelképes gondolat-tartalmaknak egész rendszere szerveződik. Eredetileg az „Asszonyások díja” a Natáliával bajlódó szülésznő elbeszélésében a lóversenyeken aratott győzelem értékét jelenti, majd átértékelődik annak a klinikai különszobának megnevezésévé, amellyel egy lóversenykedvelő orvos ötlete alapján az éjszaka elsőnek szülő nőt ajándékozzák meg. A regényben a „díj” következő fokozatként az anya, az asszonyi sors szimbólumává, végül — a mű egész problémavilágát magába, különös szimbolikába sűrítve — az emberi élet, a boldogságkeresés jelképévé lényegül. Ilyen módon tehát az egyes szimbólumoknak diaszpórája mellett főleg a bemutatott sorsokból, a jelképpé váló szereplőkből, kiváltképp a harmóniakeresésbe belehaló Natáliának és az örömet fellelő Czifra Jánosnak életútjából tevődik össze az idézett műalkotásban Krúdy sajátos szimboliz-musa. Egyebütt is főként alakok és alakmások — például a Hét bagolyban Szomjas Gusztó és Józsiás, a Rezeda Kázmér szép életében Rezeda és Ördögh Kornél — tesznek jelképes tanúbizonyságot korabeli vagy örök emberi élet-filozófiákról.

A létérnek ismét a felszíni rétegei élesztik ez esetben az emberi benyomások szubjektivitásától átitatott pasztellképekkel Krúdy stílusának következő, talán legtöbbször méltatott szövédményét: *i m p r e s s z i o n i z m u s á t*.¹⁰ Ezen hangulatiságában egységesnek látszó, foltszerű tagoltságtól színeződő stílusképződménynek számos összetevője ismert: a témavariáció, az élmény emlékké áttünése, az érzelmeknek a környezetbe mosódása, az asszociatív kompozíció, a szóhasználat nominalitása, a pointillista képesség, a jelzők, a részletek ritmikus halmozása, a mondatdallam, a műfajnak epikába oltott líraisága gyakorta hangzik el Krúdy kapcsán. A prózaköltő impresszionista színskálájából, amely az alkotói pálya rejtekeinek fokozatos föltérképezése során jobbra az életmű első felének mérőszközeként működik, érdemes még néhány fokra fölfigyelni.

A vágyakozó, az érzékiséget kereső Szindbád-novellák szerzői korszakában az emocionálisabb töltésű nyelvi képek közül különösen a megszemélyesítés

⁹ Érinti ezt a témát Komlós Aladár A szimbolizmus és a magyar líra c. könyvében (Akadémiai, 1965.); Orosz Sándor a Napraforgó szimbolikusságát elemzi a Nyr.-ben (85 [1961]: 421–35).

¹⁰ Kelemen [Perkátai] i. m., Pelyvás-Ferencsik Istvánnak A magyar irodalmi impresszionizmus és K. Gy. c. tanulmánya (Debrecen, 1942.) óta a szakirodalom bőven foglalkozott az írónak eme stíluságával.

remekel. A „folyó emlékezése”, az „erdő álmodozása”, a „házikó hunyorgatása” és a többi élettelen tényező tömeges élősitése valamiféle emberi hiányérzetről, ember és környezete kapcsolatának újraértékeléséről tudósít. A történelminek vélt osztályok talajvesztettsége, a polgári civilizáció könyörtelen pénzhajszája miatt társtalanságot érzőknek talán ösztönös narkotikuma a természetnek társadalmi hangulattal való ezen átjáratása. Az így mozaikká foltosodó táj elemei emberi kedélyállapotokat illusztrálnak, miközben az impressziók mintha a századforduló magányos halandójának ideiglenes társáivá szegődnének.

Az „eltörött Egész” látványát mutatja föl a metonimikus nyelvezetű Krúdy-prózában mozzanatokra bomló képisége is. Tárgyak, cipők, kesztyűk, kalapok, testrészek, lábak, kezek, arcok kavalkádjában emberek emlékei, érzetei, illúziói halmozódnak fel. A pillanatot tágítja a nosztalgiának és az iszonyatnak, az élményeknek és az emlékképeknek szinte időtlen lebegésévé a hasonlat is: „Margit az ablak deszkájára ugrott, ingben, hófehéren, kiterjesztett karral és égbe szegezett arccal, borzalmasan, mint a mártírok és meggondolatlanul, mint a gyermek, aztán a mélységbe lépett, határozottan emelve előre lábait... szállt, mint egy fehér lepke... szállt, mint egy szívdermesztő álom... szállt, mint egy rémület, mind közelebb a földhöz, amely szürke, halálos, konok utcaövekkel volt kirakva” (Asszonyosságok díja). Az asszociációk efféle szabadsága — Kosztolányi művére, A szegény kisgyermek panaszainak egyik darabjára emlékeztetve — a századforduló nagyvárosi világát impresszionista hangulatszinten és egyben a magány tragikusságát a valósághű ábrázolás kritériumával is mérhető módon ragadja meg: „egy percre megfogom, ami örök, | lepkeket, álmot, rémest, édeset: | Mint aki a sínek közé esett.”¹¹

Az erős lélektaniség az ember és a környezet viszonyának krúdys vetületét egyes pontokon *expresszionista* légkörbe forgatja át.¹² Míg az írónak impresszionista megnyilatkozásaiban a táj külső fényképét derengi át az emberi hangulat, addig az expresszionista attitűdökben a belső emberi rezdüléseket nagytíjítják ki a természet motívumai. A megszemélyesítésnek fent például hozott első foka: az absztraktumok és a tárgyak megelevenítése impresszionista ábrázolásként szerepel; egyebütt viszont a másik fok: az élővilág megemberesítése, főképpen egyes emberi jelenségeknek, az álomnak, a halálnak önálló személyléc teremtése kifejező funkciójú, expresszionista jelleget ölt. Ilyen expresszió az Asszonyosságok díjának Álom nevű alakja, amely (aki) Czifra János lelkivilága egyik részének, eltitkolt gondolatainak, érzelmeinek kivetítődéseként kel életre.

A megszemélyesítéshez hasonlóan oszlanak meg Krúdy szinesztéziái az imént összevetett két stílusirányzat között. A valódi, érzeteket keverő, főként színező típusú képek („keserű szag”, „fehér duruzsolás”) szenzuális összetevőik révén általában impresszionista árnyalatúak, az érzékleteket csupán egyik elemükkel tartalmazó álszinesztéziák („kénköves szagú gonoszság”, „piros örömk”) ellenben — a másik, belső emberi tulajdonságokat, állapotokat megjelenítő komponensük miatt — inkább az expresszionizmussal rokonulnak. Ez a külsővel ellentétező immanencia Krúdynak egyébként laza szövődésű nyelvfolyondárába tömörítő képeket, lényegbevágóan azonosító metaforákat

¹¹ K. D. összegyűjtött versei (Szépirodalmi, 1964).

¹² K. néhány expresszionista jellegű képére Kelemen [Perkátai] i. m. hívta fel a figyelmet.

(„gond és bánat rőzsekötege”, „emberi szükségletek cirkuszi mutatványok”, az újszülött „az élet új lisztje”) von be, bizonyítva, hogy az írónak valóságot szétoldó stílusában a sűrítő lényegkiemelés is érvényesül.

A bonyolulttá váló világot ágasbogasan tükröző művészetnek az előbbi irányával egy újabb, a többinél komplikáltabbnak látszó, szürrealisztikus szál is vegyül.¹³ A lélek legmélyebb rétegeiből, a tudatalatti területéről mehökkentő társítások tolulnak elő. Például az Asszonyosságok díjának korábban érintett romantikus temetőjelenete és realiztikus városképe közé Natália „ketté nyíló, a jobbik felétől virágot hajtó lelké”-nek szürrealista jellegű rajza ékelődik. E regénynek egyes merész metaforáit („kísértetlepedő”, „az ártatlan hölgyek megejtő álma”, „fátyolozott csend”), tartalmi és grammatikai megfordításait („kéjtelgő valcer, vékonylábú négerzene”, „a polgárasszonyka félbolond, eszeveszett románca”), furcsa nyelvi kontrasztjait („ritka sűrűség”), szorongásos vízióit (a vajúdó nőhöz látogató „kíncsapatok”) szürrealisztikus ízű alkotások (A helyettes halott, Álmoskönyv, Mit látott Vak Béla..., Purgatórium) folytatják az életműnek újszerű, az 1910-es és 20-as évek fordulójától kezdődő szakaszán. A vonulat kifejezte zürzavaros léthelyzetbe — a mélylélektan tanúsága szerint — a századfordulónak az ösztönei közé zárt embere burkolózik.

Az individualizmus „dióhéját” azonban feltöri a feljebb vázolt írói periódusnak a szuggesztív élezettség melletti másik, kimérten fegyelmezett, élettapasztalatokat rendező íve. Már a romantikus képzeletnek, műltszemléletnek antikapitalizmusos jelenlátássá való változásában, a 19. századi realista tanítómesterektől örökölt technikában, a naturalisztikus túlméretezések krízisrajzában, a szimbolikus mozgásokból kisugárzott életnézetekben, az impreszionista nosztalgiával ellenpontoszó ironikus felhangban, az expresszionisztikus csomópontok kikristályosodásában, valamint a szürrealista milióból való menekülésben benne vannak Krúdy sajátosan érlelődő realizmusának a csirái.¹⁴ A kor társadalmi valóságának a különleges érzékenységu, pszichikai mélységu írói alkotón, a korszakváltás hétköznapi csodáira váró „objektum”-nak a rendkívüli „szubjektum”-on való átszüremlése eredményezi — kiváltképp a pálya utolsó részében — az epika poétájának egyedülállóan realiztikus művészetét.

A Krúdy-féle önkifejezés egyúttal világkifejezés is. Az áriázó stílus közvetett vallomás az „örökös tenger”-ről: az életről. Az Asszonyosságok díja, ez a — szerző szavaival — „se nem víg, se nem szomorú, a legtöbb pesti háztető alatti élethez” hasonló regény az emberlétnek a bölcsőtől a sírig tartó, a folytonosságot biztosító totalítására épül. A műben a metaforikus főnevek statikussága, plaszticitása a múltnak, az emlékeknek, a hangulatoknak terét szinte mozdulatlaná merevíti, a melléknevek már halványan árnyalják a külvárosoknak jelenét, a kisembereknek lassú, tétova életét, a dinamikusabb ígék pedig élénken színezik a pillanatra felvillanó jövő lehetőségeinek, az élet értelmének megtalálását: a szülésnek, Natália halálának és az újszülött örökbe-

¹³ K. eme stílusárnyalatával a szakirodalom egyre részletesebben foglalkozik. Vö. a Nyr. 100 (1976): 296–305. lapokon olvasható K.-cikkben felsorolt dolgozatokkal.

¹⁴ A főként a realizmus kapcsán korábban felhozott K.-tanulmányok mellett többek között Gordon Etel (Utószó. K. Gy.: A tegnapi kódlovagjai. Szépirodalmi, 1961.), Komlós Aladár (Élet és Irodalom, 1968/42.), Herczeg Gyula (Irodalomtörténet, 1973/3.), Bori Imre (Híd, 1974/1–3., 9.), Kemény Gábor (Literatura, 1976/3–4.), Kovalovszky Miklós (Nyr. 101 [1977]: 113–4) hangsúlyozza az író „speciális” realizmusát.

fogadásának nagyjelenetét. Ezért nem az irrealitásokba menekülés lehetősége, hanem a való törvényszerűségek felismertetőjének bizonyul a többi artistikus tényező is. A hajnallal megszűnő Álom allegorikus alakja nem a kísérteties hatásadásra kapja feladatát, hanem azt, hogy ráeszméltesse a temetésrendezőt az élet lényegére. A megszemélyesítés impresszionista és expresszionista részfunkcióit (a környezettel ábrázolást, a magányföldoldást) az a realista szándék egyesíti, amely a századelő embere elidegenedés-érzetének felszámolására egyelőre még nem társadalmi, de legalább erkölcsi megoldást keres. A társra lelő emberi sorsnak még távolról sem gorkiji-solohovi, de már kollektivitást is tartalmazó humanizmusa megszünteti a színesztéziák megosztottságát, a külső, érzeti és a belső, tudati szféra elkülönülését is: a bordélyházba tévedő Czifra János magához veszi az árva gyermeket. Az ok és az okozat metonimikus csereberéje, az embernek környezetével, tulajdonságaival való, színekdochésan ideiglenes pótlása az impresszionista észlelésen túlmenve szintén kibontja a létezés lényegéig elvonatkoztatató, az összefüggésekre ráérző realizmusnak jó pár vonását. A hasonlatoknak a sokszínű emberlét kifejezésére hivatott tartalmi és formai változatosságából is „oly boldogan és boldogtalanul jön elő az őszi időszak leírása — mondja az író —, mint az élet célja”. A dekadens életérzésű, formalizmusra hajló kornak illúziókat váltó dezilluzionizmusa mellé a megismerésnek bizonyos fokú, krúdys mércéje rangosul.

A későbbi alkotások a társadalmi problematikára jobban ügyelve még puritánabbak lesznek. Az Utolsó szivar... az úri pusztulás történelmi jogosságát hirdeti az ellentétezés drámaiságával, a szerkesztés szimmetriájával. A Boldogult úrfikoromban című regény Sörözőjén, amely arisztokrata, dzsentrí és polgári különcök világának koncentrátuma, a tulajdonos túlrad, hogy aztán az örökébe lépő ifjú házaspár előtt nyíljon lehetőség a tetterre. Az Így történt 1914-ben alcímű Rezeda Kázmér szép életének főhőse fölismeri szerelmi kalandjainak felelőtlenségét, és a hár akkor még háborút kiáltozókkal, de ugyanakkor dolgoz szűcsmesterekkel is benépesült útra lép, hogy megkeresse a nem öncélú boldogulás életállomását. A viszonylag epikusabbá csiszolódott eseményszálra a levitézlő nemesi és a képlekeny városi középosztálynak fotográfiáit, ernervált dzsentríeknek és képmutató polgároknak típusrajzait fűzi föl az író. A passzív vagy pózoló életformát a művészi diagnózis stíluseszközei leplezik le. Racionálisabbak, objektívebbek a hasonlatok; a magyar szerelmi költészet szép virág- és állatmetaforáinak közönséges bókmetaforákká („aszú-édessé váltott gyümölcs”, „te kis szarvastehén”) való súllyesztése visszasságok elleni iróniát fakaszt. Az életképtelen szereplők világában leszűkül a megszemélyesítések köre. A múltbeli anyaggal jelenbeli alakokat anakronisztikussá tevő körülírások viszont teret nyitnak tevékeny jövőre érdemesült, a Rezeda Kázmér... Tinijéhez hasonló, hasznos életre törekvő emberek előtt.

Ha még halványak, kezdetlegesek is ezek a 20. század későbbi terminusa felé jelző útmutatások, ha a társadalmi valóságnak minden részlete nem fér is be ebbe a sajátos enciklopédiába, ha a valóságosság összefonódik is az álomszerűséggel, mindezt azért irányítja Krúdy, hogy az irrealitások mezejére helyezett realitást visszahozhassa a határozottan ugyan nem körvonalazott tényleges helyére, s hogy e megtett út során a világban és az emberben a lét dolgai harmonikusan elrendeződjenek.

E vállalkás szinte azonos azzal, amiként a kortárs Ady lírája egységesíti a költő irracionális tájakra, transzcendens életbe kívánczolásának és a földi talajhoz való visszatérésének folyamatát. Ahogy azonban Ady munkássága a fentiek

ellenére is megmarad szimbolista végkicsengésűnek, túlzás lenne azt állítani, hogy Krúdy prózatörzsének egyik markáns hajtása, a sajátosan realizisztikus főág az egész életműnek meghatározza a stílusát. A legnagyobbnak tűnő sarjat a többi stílusgally csupán közrefogja, hogy együtt egyedien *s z e c e s s z i ó s* lombozottá álljanak össze.¹⁵ A régi életből való kivonulásnak igyekezetét egy új életbe való visszavonulásnak előfeltételeként hangoztatják az egymásba keveredő stílusfajták. A rosszat tagadó, ezzel újat igenlő művészi lelkület a valódi mellé dekoratív teret állít, a húsvéralakok között stilizált figurákat mozgat. Eközben a tárgyi megelékesül, másszor az emberi tárgyiassul. Az író emitt a belső, emberi rendüléseket a külvilágba vetíti ki, amott a külvilági mozzanatok építi bele emberi, pszichikai folyamatokba. A „külső” és a „belső” stilizációja a szereplőknek gyakran légiés beszédmódjában folytatódik. Krúdynam egyszerre spontán s egyszerre fegyelmezett, költőien hajlékony közlésmódjában, hangulatteremtő képalkotásában, mondatritmusában valószínűleg a szecesszionisztikus szépségkultusz objektíválódik. A változékony formák különmeműsége tehát sajátos összhangszerűséget növeszt. Ez a heterogenitásból szecessziósan fakadó egyneműség adekvát eszközévé válik az írói alapállás, a realitásból az irrealitás felé menekülés és az onnan megtérés kifejezésének.

A Krúdy-epikának sajátlagosan szecessziós makrokozmosza mint tenger a cseppben, növény a levél ereztén fénylik át a végtelen sok részletegész optikáján. Akár egyetlen mikrokozmoszban, a töméntelen bármelyikében, például az Asszonyosságok díjának, ennek a Fécia Gézától a „legsztetikusabb magyar regény”-ként¹⁶ jellemzett műnek alábbi miniatűrjében is „külterjes” az intenzitás:

„Talán nagy folyamok mentéről jött, ahol csillagok nézegetik fénylő szemüket a mély vizekben, erdőkben zúg a némaság, és a felleg megáll az erdőség felett, hogy összeboruljon az ezeresztendős avarral. Itt valahol az Élet fája a rengeteg közepén, és megszámlálhatatlanok az ő levelei. Ezek a gyöngéd levélkék, virágok, magvak, tövisek, porzók, pihék hullanak le a Nagy fáról, hogy a sebes folyamok hátán elutazzanak az emberlakta vidékekre, csillagfényt, ártatlanság hímporát, gólyahangot hozván a messzi folyamokról.”

Íme, a romantikus szárnyalású, nem valóságos tájakat ecsetelő sorok — az égitestek, a folyók szürreális cselekedetein, a morajló csend expresszivitásán, a színek, a hangok impresszionista hangulatiságán, a világmindenség és az emberi élet szimbolikus összekapcsolásán keresztül — reális közelségbe hozzák a gyermek születésének ünnepélyességét. Pozitív válasz ez arra a „szecessziósan” feltett kérdésre, hogy a földről „romantikusán” elutazó és „realisztikusan” hazataláló ember élete szép-e.

Natália feláldozta önmagát lánya életéért. A történelem hullámhegyeit hullámvölgyek előzték meg. Baudelaire, Ady hagyományt szívott magába, hogy modernnel ajándékozza meg az emberiséget. Mednyánszky avar fölé festett újjászülető természetet, bár csupán atmoszférakusan, így vászna mellé lényegre sarkító képet kíván a dialektikus teljesség. Talán Orosz Jánosét, A szerelem címűt, amelyen két ölelkező csontváz sátora fölé nőtt életfa sugalmazza az élet — halál — új élet örökkévalóságát. A komplexitás jelzője így vonatkoztatható

¹⁵ A K.-alkotásnak a szecesszióval való rokonítására példaként l. Pók Lajosnak *A szecesszió* (Gondolat, 1972.), Vargha Kálmánnak az *Álom, szecesszió, valóság* (Magvető, 1973.) c. könyvét.

¹⁶ F. G.: Nagy vállalkozások kora (Bp., 1943).

Krúdyra, aki ugyancsak megjárta az átmeneti kor poklait ahhoz, hogy szavai-
val, az Asszonyosságok díja, A helyettes halott, a Rezeda Kázmér szép élete és az
egész életmű mondanivalójával egy olyan világot határoljon körül, amely kilép
a századelő diszharmóniájából, és amelyben az emberi létezés értelmet nyer.

A Krúdy-habitus arra példa, hogy a modern, rohanó kor életérzéseit nem-
csak gyors reagálásokkal, hanem lassúbb, mellékesnek tűnő, de mégiscsak mély-
reható érzékeléssel, valóságdarabokhoz alkalmazkodó metaforákkal, körvona-
lakra szelídülő megszemélyesítésekkel, széles foltokban ábrázoló stílussal is át
lehet, át kell élni.

Krúdy stílusfája dülőút mentén nőtt, de főútra virágzik.

Molnár Zoltán Miklós

A száműzött írásjelek

1. A címben szereplő jelzős szerkezetet Horváth Imrétől kölcsönöztük.
„Száműzött írásjelek” című versében a téma a versbeli írásjelnélküliség, s ennek
vershelyzetbeli szerepe. Nem kevés stilisztikai és poétikai, sőt retorikai tanulsá-
got rejtenek magukban ezek a versmondatok: „Kövesd amit itt írok *izgatottan* |
Fuss mint gyepen favorit paripák | Mint vadász felé a megsebzett vadkan |
Ugorjad át a tüzes karikát | *Hajszold szemed ne is keresz megállót* | Nem jelzek az
iramban szünetet | Nem rakom ki a *harsány felkiáltó* | S a *számunkérő kérdőjele-*
ket | *Száműzött a vessző a gondolatjel* | De ne aggódj *egyikük sem veszett el* | Nem
holtak ők nem kell a látlelet | Valahol most egy új meseországban | Meztláb és
vadul modernizáltan | Tvisztelnék a tisztelt írásjelek”

A kiemelt versbeli nyelvi formák hordozzák a költői mondanivaló leglé-
nyegét: a szöveg érthetőségét nem gátolja az írásjelek elhagyása, szabadabban
lélegzik a vers élő nyelvi szövete. Sem a gondolat feloldottságának és áramlásá-
nak, sem a szabadon folyó ritmusnak nem állják útját sokszor a felesleges fék
szerepét is betöltő, nagyon is elszaporodó írásjelek. A költemény egyetlen sodró
hevületében és folyamatában sajátos formát és értelmet nyer az alkotás feje-
lme is. Ugyanakkor a versolvasók a versírás mesterségének érdekes próbáját
érezhetik, de tudatukban mégiscsak nyelvi, stilisztikai és poétikai funkciót
bíznak a „száműzött” írásjelekre akkor, amikor nemcsak szemmel olvassák a
verset, hanem az élő szó közvetítését is segítségül hívják mind a versbeli akusztí-
kum zenei megkomponálásának élvezetéhez, mind a mondanivaló és az elérendő
költői cél értelmezéséhez.

2. Abban egységes nézetet vall mindkét tábor, az alkotók és az olvasók
közössége, hogy az írásjelek eltüntetését csak a verses alkotás bírja el, a próza
már nem. Ebből azt a tanulságot is levonják, hogy az írásjelnélküliség önmagá-
ban sajátos versépítő eszköz és lehetőség. S mint ahogy van az írásjeleknek is
„önértékű” funkciója, ugyanúgy van az írásjelek elhagyásának is. Vannak, akik
a terjengősséget, a stilisztikai, a poétikai redundanciát eredményező „túlírás-
jelezés” ellentétezésének értékelik a központozás teljes mellőzését. Olyan véle-
ményt is ismerünk, amely mind az írásjelek inflációját, mind a központozás el-
hagyását csak modernkedő, divatoskodó „irányzatnak” tekinti.

3. Ez a kérdés nagyon foglalkoztatja a költőket is, és igen gyakran versben fogalmazza meg véleményüket. Az elméleti szaktudományt is érdekelheti az alkotók vallomása a két versépítő, versformáló lehetőségről: a túlzó írásjelezésről és az írásjelnélküliségről. De közös a vélemény általában abban, hogy az írásjelek kiiktatásában nem a formafejelem hiányát, s különösen nem az alkotói lazaság tudatosan vállalt divatját látják. Bár van köztük olyan alkotó is, aki őszintén így vall erről a problémáról: „Barátaim, én nem is értem, hogy tudtok írni s beszélni pontok és vesszők, | hidak, jegenyék és csillagok nélkül?” (Csepeli Szabó Béla: Írásjelek).

Hogy miért használnak egyes költők sok írásjelet, mások pedig miért számúzik verseikből, ez a költői válasz is eligazítást jelenthet számunkra: „... hogy a központosítás | egyenrangú a mondanivalóval, | sőt néha még több... | Természetesen mindennek az ellenkezője is igaz...” (Kálnoky László: Eszmefuttatás a költészet mikéntjéről).

Hogy mai költőink miért írásjeleznek pontosan, és miért nem használnak központosítást, arról jellemző információt nyújtanak az alábbi versrészletek: „Elhagyom az írásjeleket | Nem szeretném ha félreértenék hangsúlyaimat” (Sárándi József: Töredékek: Indoklás). — „... naponta pontok, vesszők, zárójelk szemetéből kell kikaparnom a lényegét” (Arató Károly: Hangszerelések).

A közbülső megoldás furcsa, de szellemes módjára ad példát ez a költeményrészlet: „Kibogozlak az éjből | Itt vagy | Itt vagy... mivel nem használok írásjeleket | itt kérdőjel áll | s pusztán csak az intonáció végett teszem ezt a lábjegyzetet alább mert nem akarok becsapni senkit...” (Keresztes József: Hét szó története).

4. A versből kihagyott írásjelek néha arról tudósítanak, hogy a költő valóban nyűgnek érzi a központosítást. Erre is utal áttételesen Páskándi Géza: „Állsz fejbűbig összefüggésben | Írásjelekben már bokáid | Térdig ragokban, derékig szóban | Állig — hatalmas — mondatokban | Át-át-nem lábolhatóban | Át nem-nem-láthatóban...” (A papírrepülő eltérítése; Homonimalét). Az olvasót a szabadabb és merészebb képzetkapcsolásra készítő újabb versekben egyre gyengül a rím és a központosítás külön információt hordozó értéke és szerepe, de ez a jelenség sem előzmény nélküli. Az avantgardizmus jegyében például nem véletlenül jelentkeztek a központosítás nélküli versek, mert az írásjelezésben a gondolatok szabad áramlásának béklyóját látták, vagy éppen csak felesleges versdísznek tekintették, ahogyan Majakovszkij is utal rá versében: „S az írásjelek? | A pont — | anyajegy. | Maguk meg | versdísznek | szórják a pontokat” (Nem értenek a tömegek). Az első írásjelek nélküli megjelent költemények írói arról is szóltak, hogy amikor elragadta őket az indulat, elfelejtettek ügyelni az interpunkcióra, s olykor, ha ki tették is őket, azt tapasztalták, hogy lelassult a vers ritmusa, eleven indulatfolyama, sőt megbotlott benne a versbeli logika is. Az ilyen akadályok átugrálása helyett inkább vállalták az írásjelnélküliséget. Ezt az utat járta meg például Kassák Lajos is. Az úttörő kezdeményezést Apollinaire nevéhez fűzik a verstörténet kutatói. Erre utal Simon István is *Levelek* című versének e mondataiban: „A levél, melyet ő írt | kedves betűivel, | be messziről ízen — | *benne sincs pont s vessző*, mint | Apollinaire | világhíres verseiben...” Somlyó György is úgy tudja, hogy Apollinaire volt a bevezetője a központosítás nélküli verselésnek, amelyet a modern francia költészet legjelentősebb képviselői magukévá tettek (A költészet évadai 126).

Ezt a formai megoldást általában formabontó újtásként értékelték a költők, s azt állították, hogy az írásjelnélküliséggel nyitottabbá váltak a versbeli mondatok, s a mondanivaló eleve tagolatlan áradását nem kényszerítették kijózanítóan fegyelmezett árkokba a különböző írásjelek. A költői képek és motívumsorok tobzódásának sem váltak akadályaivá. Mint áradat zúdul végig a vers, s legtöbbször az írásjelezés-nélküliségtől meg se rezzen, a költemény (vö. Illyés Gyula: Hunok Párizsban 135). Illyés fiatalkori, írásjelek nélkül megírt költeményei a különböző aktivista, avantgard folyóiratokban jelentek meg. S ha összehasonlítjuk e kiadványokban napvilágot látott s a központosítást elhagyó verseket a legújabbban írt írásjelek nélküli alkotásaival, lényeges különbséget látunk a két megoldás között. Az első ilyen típusú versek arról árulkodnak, hogy a költő tudatosan egy új alkotási programnak kívánt eleget tenni, ma pedig a versteremtés belső törvényei munkálkodnak abban, hogy nincs a versben a központosításnak formális funkciója.

Persze, még napjainkban is vannak ellenzői ennek az alkotási módszernek. Néhány, a gunyorosság hangját is megütő versrészlet is ezt bizonyítja. Azt a tételt általában elfogadják, hogy „a modern művészet kihagyással dolgozik” (Vas István: Vojtina legújabb levele egy fiatal költőhöz), de ennek is van határa. A versalkotó eszköztárnak, s benne az írásjelezésnek azt a feladatot is vállálnia kell, hogy az olvasó érte is, amit neki írtak. Sokan úgy vélik éppen ennek nem tehet eleget az a vers, amelyből minden írásjel, „mint mezszyekő, karó kidőlt” (Vö. László Ernő: Értetni az írást).

5. A „korszerűsödés” számlájára is sokan írják az írásjelezés elhagyását. Mészöly Dezső szellemesen ironikus versében is ott bujkál elítélő előjellel ez a vélemény: „Hogyha unalmas a versírás . . . | Hagyd az írásjeleket ! | Kanyarogtasd, mint Mari néni | vessző s pont nélkül, végtelenül leveled . . . | Pardon ! versed akartam mondani” (Korszerű költő). Ugyancsak elgondolkoztató Benjámin László vitriolos szellemességgel megfogalmazott értékelése az írásjelezést mellőző alkotási módszerről: „Az írásjeleket nem fizették. | Azért gondoltam is rá egy időben, | hogy elhagyjam a központosítást, De hanyagságból, lustaságból | Végül továbbra is kitettem” (Vanitatum vanitas: Számadás a múlttól). Ladányi Mihály hasonló gondolatkörben mozgó versében is érinti a maga sajátos álláspontját: „Minden verssor tíz forint | két sor egy ebéd | és tíz sorból | szeretőre is telik | és tessék | *már írásjelt sem rakok* | hiszen rohanvást | esteledik . . .” (Vers).

Ladányi a modorosán szabályoskodó írásjelezés túlhajtását is rostára teszi: „S én is — unva a kocsma mocskát — | templomban írtam a dalocskát | Derűs volt minden s istennek tetszön | *Ki volt rakva a pontosvesszőm*” (Jelenések).

6. A modernizmusról folyó vitában is érintették a vitapartnerek, köztük a költők is a versbeli írásjelezés problémáját. Ladányi Napló című költeményében erre is utal: „A költők biztosan érezték, mi a lényeg — | hogy most vitázni kell |, s most el kell dönteni | *az interpunkciók sorsát érvényesen*”. A vitában az alkotás mondanivalója, a költői szándék és az elérendő cél szempontjából kell vizsgálódnunk: melyik megoldásnak van sajátos versbeli funkciója. Milyen információt hordoz pl. az írásjelek elhagyása? Erre a kérdésre is válaszolnak költőink a maguk módján, és versben fogalmazták meg, miért választották az írásjelezés kiiktatását. Csak néhány jellemző példát mutatunk most be: „Folynak

a gondolatok | ... egymásba omolnak | nekizúdulva | torlódva ... | köztük nincs | se pont | se vessző | még gondolatjel | sincs sehol | csak gondolat ... ” (Képes Géza: Felhők). — „Ásztmas verseket gondolok ki | Kapkodok levegőért | Akár a többiek | Buszban és villamosban | *Hogyan is használhatnék | írásjeleket?* (Szűts László: Füst).

Ha „egy irammal szállnak” (Tamkó Sirtó) a gondolatok, s attól kell tartanunk, hogy kihűlnek, ha a versépítő elemek, pl. az írásjelek lelassítják az indulatról indulatra robbanó érzelmek és gondolatok sodró hevületét, akkor, ahogyan Bóka László Mátrafüredi alagyák (11) című alkotásában is érzékelhetjük, nagyonis kifejező versbeli szerepet tölt be az írásjel nélküli versformálás. Sem a szem, sem a fül nem igényli a logikai tagolást, s a hangzásbeli árnyalatokat jelző, irányító írásjeleket például ebben a versrészletben: „Hallom látom tudom és mérem | Elnézem emlékszem csinálom csak éppen elhinni nem tudom sem az életem sem pedig halálom”. A gondolat, az érzelmi folyamat végpontjánál sincs valójában megállás, nem is jelentkezik pont a nyelvi formálás befejezésének jelzésére. Nem fékezi a vers sodró lendületét egyetlen írásjel sem. A zuhanó áradatként formálódó nyelvi képletek, mondatok pontos hangosítását sem bízta a költő az írásjelekre. Különben is kevés éppen a finom árnyalatok érzékeltetésére az írásjelkészletünk. Figyeljük meg ezt a verset: „Úgy lökj el hogy ne akard | úgy szólíts hogy meg se halld | úgy akarj hogy nem lehet | úgy kerülj hogy ott legyek | úgy hallgass hogy tudjalak | úgy békülj hogy védj magad | úgy csitíts hogy te lobogj | úgy bíztass hogy láncra fogj | legszebb igazad úgy hazudd | szeress szeress de meg ne tudd” (Ténagy Sándor: Úgy). A vers a recitálás s a retorikai deklamálás szempontjából szinte egyetlen levegővétellel hangoskodik fülünk számára. A nyelvi formának verssorokba való tagolását sem érezzük fontosnak, elengedhetetlen megoldásnak.

Az írásjelek hiánya nemcsak jellemzője, hanem létezési módja lehet egy-egy versnek. Bóka László élete utolsó napjaiban írt versei ebbe a típusba tartoznak: az írásjelek mellőzése folytán nemcsak az akusztikum, a muzikalitás, a ritmus, hanem a versbeli beszédhelyzet, a mondanivaló is a legnagyobb hatásokkal tárul fel, érvényesül. Témánk szempontjából is érdekes gondolat bújik meg a verssorok között Gál László Pont című versében. A költői mondanivaló és a versbeli eszköztár közötti összefüggésről vallanak ezek a sorok: „A verseimből *hiányzik a pont* | és az életemből is | pedig sokszor hittem hogy rátaláltam | nincsen olyan pont ... ” Sajátos ellentétezőként Csepeli Szabó Béla meg ezt vallja: „S én rovom útjaimat | szűk tereken és hosszú verssorok bulvárain át, | ámulva, füttyürészve, | *míg egy-egy kemény pont meg nem állt*” (Írásjelek).

7. Vannak, akik a fegyelmezettebb versformálás előfeltételének tartják a pontos írásjelezést. Néhány költői vallomás is erről tanúskodik: „A mámor rohanása ellen küzdesz ... | a szóáradatok ellen ... , *Központozással*” (Fülöp Gábor: Egyensúly).

Természetesen a pontos, a szabatos, a fegyelmezett, a logikus nyelvi formálás felerősíti a versbeli mondanivaló közlő, kifejező értékét, s az is természetes, hogy a következetes írásjelezés irányítja az olvasót abban, hogy érzékelhesse a költői mondanivaló belső logikai rendjét, a nyelvi formálás megfelelő tagolását. Eligazítanak az írásjelek az élőszóval közlés akusztikus motivációinak és árnyaltságának érzékelésében is. Szabó Lőrinc írásjelezése példamutató ebben a tekintetben. A legritkább esetben kell a felolvasónak, a szavalónak átértékelnie a költői írásjelezést. Gyakran kerül azonban a kezünkbe olyan vers is, amely-

ben a túl bonyolult írásjelezés csak egy modernkedő költői játékforma versbeli jelentkezésének tekinthető, s éppen a pontos és hatásos fogalmazást, illetőleg olvasói értelmezést gátolja meg, s teszi lehetetlenné.

Ilyen versek olvasásakor értjük meg, hogy Pákozdy Ferenc Legyünk pontosak című versének mondanivalóját olyan formában közvetíti, amelyből hiányoznak az írásjelek: „Legyünk pontosak | először a fontosat | vegyük fontolóra | a fogalmakat | a fogható dolgokat | velőre valóra | ami van maga | van de magamaga | okok szövevénye | fokok halmaza | laza viszonyok | laza szeme | laza fénye” (.)

Ebbe a gondolat sorba illik bele Zelk Zoltán Megsértett szó című költeményének mondanivalója: „Költészet nem értekezés, | nem okfejtés, nem disszertáció, | a pontos, szabatos fogalmazás | itten parancs ! | Olyan építkezés, | ha egy kanálnyi habarcs is hiányzik, | bedől a ház, és vak romok alól | kaparhatod vissza, ha még tudod, | a betemetett, fuldokló világot — érted-e hát, miért oly érthető | az Érthetetlen, miért oly világos megfellebezhetetlen állítás | a képpel szóló képtelen Beszéd | minden szava, minden betűje, *minden | leírt vagy kiírt írásjele*: és a szóközök közti húrokon | a sosehallod zengő némaság?”

8. Rövid vizsgálódásunkból — reméljük — kitűnhetett, hogy az írásjellel vagy anélkül vitájában mi a „poetica licentia” elvi álláspontján állunk. Ha van sajátos poétikai funkciója a versbeli írásjelek elhagyásának, akkor ne ítéljük ezt az alkotási módot a formaegyelem hiányát tükröző hibának. Az igaz, hogy a formai lazaságnak mintha divatja lenne napjainkban, de az írásjelek kiiktatását nem számlálhatjuk el sem az alkotói szabadság, sem a modernkedő divat számláján. El kell fogadnunk ezt a versépítő módot jogosnak és művészileg hitelesnek. A vers maga valóban „meg se rezzen” (Illyés) tőle. Az olvasónak, a verset recitáló előadónak, szavalónak azonban vállalni kell bizonyos munkatársi szerepet is a költővel. Nem is könnyű ez a szerep. Az írásjelek hangosításán ugyanis sok múlik az előszóbeli közlés hatását illetően. De az írásjelek „hiányát” is érzékeltetnünk kell, mert éppen ez a „hiány” az, ami a verset előszóbeli formálásában is befejezi, teljessé teszi. Eddigi tapasztalatunk szerint erre a követelményre egyáltalában nem is gondolnak az írásjelek nélkül megkomponált költemények előadói, tolmácsolói.

Bakos József

Kosztolányi Dezső: Hogy is történt?

Kosztolányi prózájáról szólva, a legnagyobb dicséretként állította Babits: „Nincs ebben a nyelvben semmi lírai!” Nem mondhatni, hogy nincs ebben az állításban semmi túlzás. Annyi azonban biztos: van Kosztolányi prózájában valami, ami nyomós indokot szolgáltat egy lírai és egy nem lírai nyelv megkülönböztetésére. Nevezetesen az, ahogy a tartós képzettársítást kiváltó nyelvi elemek valamiféle cselekmény kritikus pontjaiban bukkannak fel, illetve ilyen kritikus pontokra vonatkoznak. Az olvasás fontos lélektani mozzanata az, ahogyan a képzettársítások az olvasóban kiválogatódnak: egyesek elalszanak, mások pedig új meg új erőre kapnak. Ezt a kiválogatódást Kosztolányi mesteri módon kormányozza a cselekmény felé — még azokkal a mondatokkal is, amelyekben látszólag nem történik semmi.

Van például (a Tengerszem c. kötetben) egy mindössze száznegyvennyolc mondatból álló novellája, amely egy fiatalember öngyilkosságának körülményeit rekonstruálja. „Hogy is történt?” a címe. Pontos, aprólékos, akár egy bűnügyi jegyzőkönyv. Nem is a stílus külső jegyeinek csillogásával válik rendőri jelentésből szépirodalomká, hanem az által a szemlélete által, mely a holt tényállás rögzítése helyett a dolgok belső drámájának megértésére törekszik. Ez a szemlélet választja eszközeül a tárgyilagos, adatközlő stílust. Minden kis módosító szónak és névelőnek is fontos szerep jut. Tömény, hajlíthatatlan tények követik egymást, de a dráma töltése majdnem szétveti őket. Azokat is, amelyek nincsenek közvetlen kapcsolatban a tragédiával, amelyek látszólag nem adhatnak választ arra a kérdésre: *hogy is történt?* A kertet ugyanúgy tárja elénk, mint a tett színhelyét — a szobát —, s ezáltal összekapcsolja őket. Mindvégig olyan helyszínek rajzol, ahol monodrámájának szereplője jelen van. Egyetlen tiz és fél soros bekezdés a kivétel, amelyben a tettes nincs (azaz: csak közvetve van) a színen. Figyeljük csak meg ezt!

Olyan az egész, mint egy filmforgatókönyv által a rendezőnek adott utasítások, csak éppen múlt időben. **TOTÁL** a kert; aztán **KÖZEL** kamera végigpásztázza a levegőt, a földet, a virágokat, majd **FÉLKÖZEL**-lel az udvart, a konyhát, a kis üzlethelyiséget, a lakást, miközben egy-egy pillanatra megáll a cseléd, az apa, az anya, a testvér alakján. **ZENE** egy Bach prelúdium.

Künn a kert a nyári délután aranyában aludt, s a jóllakott föld kövéren emésztett. Zöld, kék legyek a szagos levegőben, a pókok ezüst hálóiokon, a talaj repedésein hangyák, bogarak, boldog rovarok. Az orgona a fal mellett lélekzett. Kertigolyók közt jázminok nyíltak. Méhek csüngtek rajtuk, mint sárga mézcsöppek. Már senki se tartózkodott az udvaron. A cseléd, aki előbb üvegeket mosott, elvégezte munkáját, a konyhába tért, [a fiatalember] édesapja a kis üzlethelyiségben könyveit nézte át, ingujjban, édesanyja a bőrdívánon hevert. Húgának lenn zongoraórája volt. Bach egy kis praelúdiumát játszotta.

A bekezdésnek vége, a következőkben a szereplő már újra a színen van. A kamera a tett színhelyére fordul; ismét **TOTÁL** a szoba (a fiatalember közepén áll), lassan **FÉLKÖZEL**, **ZENE** elhalkul (a függönyt leengedi, behajtja a zsalut), majd a folyóviló villanyfénynél **KÖZEL** kamera járja be, deríti föl most már magát a szobát.

Ő a szoba közepén állott, néhány pillanatig. Akkor a függönyt is leengedte, s behajtott a zsalut. Elfordította a villany kattantyúját. Citromszín fény ömlött szét, végigesorgott a tintacsöppes asztalon, a szekrényen, melynek tárt ajtója látni engedte a poleokat, a diákos rendetlenségben heverő gallérokkal, nyakkendőkkal. Egy falmélyedésben állott a vetett ágy, vörös paplannal, gyűrt párnákkal. Mellette éjjeliszekrény, kézitükör, gyertyatartó.

Ez a novella harmadik és negyedik bekezdése. Csak tizenkét mondat előzi meg őket. Még alig történt valami.

A két bekezdés összesen tizenöt mondatából tíz egyszerű, és az öt összetett mondatból is csak kettőben van alárendelés. A mellérendelő összetételek pedig nem enyhítik a szöveg jegyzőkönyv jellegét, hiszen minden tagmondat új tényeket közöl. Hetvennégy szóból csak harminchat bővítmény: tizenhét jelző, tizenegy hely-, négy idő-, kettő állapot-, egy módhatározó, egy pedig módosító szó. A többi harmincyolc alany és (olykor megkívánt kiegészítőivel összekapcsolt) állítmány. „Szokatlan pontosság” — írja Babits — „hiánya mindennek, ami hene, bősége mindennek, ami jellegzetes.” Föltűnő a stílus verbális jellege. Szinte kivétel nélkül minden állítmány cselekvő ige, s ez a szenvtelen mondatokat feszültséggel tölti fel. A sorok hűvösségétől egyébként is libabőrös a há-

tunk. Eddig még úgyszólván semmi sem történt (egy fiatalember áthaladt az udvaron, a folyosón, s bement a szobájába), és máris baljós sejtések ébrednek bennünk. Itt van például ez a kert:

... a jóllakott föld kövéren emésztett. Zöld, kék legyek a szagos levegőben, apókok ezüst hálóiokon, a talaj repedésein hangyák, bogarak, boldog rovarok.

A kép — buja tenyészetének minden hulladékával — nagyon is temetőre emlékeztet. Tudatunk ezúttal valahogy egyszerre fogja föl a napfényes nyári kert és — a képzeitek sejtetett hasonlósága által ehhez társuló — temető képét. Megérezzük az ellentétet a kert szépsége és temetőt sejtető volta között, s természetesen gyanakodni kezdünk: vajon miért ilyen sírszagú ez a szépséges, nyárdélutáni kert? Az első két bekezdés sejtelmeinek árnyékában újabb és újabb asszociációk ébrednek és fonódnak össze.

Az orgona a fal mellett lélekzett.

Vajon miért lett ennek a fal mellé húzódott virágnak legfőbb jellegzetességévé az a természetes életfunkciója, hogy lélekzik? Mit keres itt ez a virágról szólván szokatlan állítmány?

Húgának lenn zongoraórája volt. Bach egy kis praeludiumát játszotta.

Prelúdium — korálelőjáték — templomi muzsika — hogy is hívják azt a lélekző virágot? Csupán egy lépés, és ott vagyunk a határon, amely sejtéseinket a bizonyosságtól választja el. De ezt az egy lépést Kosztolányi stilisztikai úton előzi meg. Egészen hétköznapi dolgok felé fordul:

A cseléd, aki az előbb üvegeket mosott, elvégezte munkáját, a konyhába tért, édesapja a kis üzlethelyiségben könyveit nézte át, ingujjban, édesanyja a bőrdívánon hevert.

Egy kis föloldódás, de azért nem az igazi. Az is ott settenkedik mögötte, hogy a fiatalember egyedül van. Gyanúnk ideiglenes eloszlatására azonban a pusztá *üzlethelyiség* szó már elég is. Gyanúnk még valóban korai: a latinosan írt *praeludium* szó azt is jelzi, hogy ami eddig elhangzott, az a novellának is csak előjátéka volt.

A képzettársítások eddigi gazdagságát Kosztolányi egyetlen képpel — a kert képével — és az ebbe foglalt négy trópusal éri el. A *jóllakott föld* metafora, melyben van egy adag megszemélyesítés is; *kövéren emésztett* — ez már határozottabb megszemélyesítés, persze ez is metaforából származik; a *boldog rovarok* szószerkezet (minthogy a rovarok boldogságáról aligha győződhetünk meg) szintén metafora; az *orgona* . . . *lélekzett* — ez pedig ugyancsak (ha nem is egészen nyilvánvaló) megszemélyesítés.

A képen természetesen egyéb stilisztikai elemek is megtalálhatók. Mindjárt az első mondatában — *Künn a kert a nyári délután aranyában aludt* — van megszemélyesítés és szinesztézia, sőt szimbolikus motívum is. De kár is lenne fölaprítani az egységes képet. „Gyakorlott szem kell hozzá — írta Karinthy —, hogy a röppálya ívén, a rövid, pompás mondatokban megfigyeld a képzettársítások módszerét. Ez a módszer nem képetet társít közvetlen képzetekkel, vilámgyorsan k e p e t iktat a kettő közé, s ezzel éri el a frappáns plaszticitást, mint a kettős vetítés” (Az ötvenéves Kosztolányi. Nyugat 1935/4). Végered-

ményben a képzettársítások pompás rendszerét Kosztolányi itt egyetlen képpel éri el.

Aztán a fiatalember a függőnyt is leengedi, és behajítja a zsalut. Villanyt gyújt. S a szoba ezzel mikrokozmoszá válik, elszigetelt, külön világgá. Elsülylyed a kert, a ház, a lépcsők képe, csak a szoba marad. Magányosan. Ez az első novellagócponthoz.

Elfordította a villany kattantyúját.

E perctől, e szótól kezdve nincsen visszaút. Az olvasó persze ezt még nem tudja, de sejti. Hogy kerül ide ez a *kattantyú*? Miért áll itt határhókként épp ez a kattogó „géppuskaszó”, mely még csak félig ezé az elszigetelt világé, félig a házé, az elektromos berendezéseké, a külvilágé — és az íróé: jellegzetes Kosztolányi alkotta szó. A zárt szobában pokoli lehet a csönd, ha a jámbor villanykapcsoló legfőbb jellegzetességévé tud válni az, hogy kattan. Talán, talán valami kevés ízelítőt kapunk egy lövés csattanásának képzetéből, bár arról persze még mit sem tudhatunk. Egyszerűen halljuk a hosszú zárhang (*tt*) explózióját, meg a szonorikus orrhang után kétszeresen is megkeményedő, felhangjait javarészt elvesztítő affrikáta (*nty*) hideg súrlódását. A villanykapcsoló kattánása: önálló hang a szoba újszülött — még néma és sötét — valóságában. Ezután lesz világosság. *C i t r o m s z í n* fény ö m l i k szét, v é g i g e s o r o g a t i n t a c s ö p p e s asztalon: megint egy kép (benne három metafora), amely már szinte minden bizonytalanságot eloszlat. Beletartozik a következő mondat egyetlen színélménye is: a szobán végigömlő fény utoljára az ágyon gyűrődő v ö r ö s paplanra vetődik. Itt Kosztolányi már megengedi, hogy a jövőre történésre vonatkozó sejtéseink tudásba csaphassanak át. A leplezetlen festőiség most a cselekmény olyan fordulópontján bukkan fel, ahol szükség van rá — és szemléletessége még itt is mértéktartó.

Kosztolányi nagyon jól előkészíti ezt a citromszín-vörös tanulmányt: a kert aranyával készíti elő. És ezt is optikai szűrőkkel enyhíti még: látni engedi a polcokat a gallérokkal, nyakkendőkkal, meg az éjjeliszekrényt, kékítükrot, gyertyatartót. A kép igazán olyan, akár egy Toulouse-Lautrec festmény. A bekezdés záró mondata az impresszionista formanyelv egyik jellemző eszközét alkalmazza: a gyorsütemű felsorolást. (Erre még számos példa található ebben a novellában — a legkitűnőbb ott, ahol az öngyilkosságra készülődő szemei előtt elperegnek élete emlékképei: „Öreg cseléd, akit elfelejtett, üvegajtó régi lakásukban, egy kutya, vasút, hajó, láz, tüdőcsúcsshurut, szemerkélő eső” stb. stb. — mind, mind csupa névszó.) Ez a stílusjegy pedig együtt jelentkezik a „leíró művészet” egy másik sajátosságával, a kihagyásos, állítmányt nélkülöző mondatok gyakori használatával: „Mellette éjjeliszekrény, kékítükör, gyertyatartó” vagy „Zöld, kék levegő a szagos levegőben, a pókok ezüst hálóiokon, a talaj repedésein hangyák, bogarak, boldog rovarok.”

Egy olyan mondatban, mint például ez az utóbbi, az állítmányok kitevése úgyszólván szócséplés lenne. Olyasmit pedig Kosztolányi nem enged meg magának. „... a Dichter szó nála valóban sűrítőt jelent — mondja róla Karinthy —, a cicerói mondás 'nem értem rá röviden írni' — ő, úgy látszik, ráért.”

Somogyi György

Egy népmese és szépirói feldolgozásának egybevetése

„Ahogy a zenész a népdalhoz, melyet feldolgoz, olyasféléképp nyúltam én ezekhez a népmesékhez . . . Nem megváltoztatni — ellenkezőleg, lényegükben megerősíteni akartam őket. Ami keveset szerkezetükön igazítottam, ezért igazítottam . . . Céлом az volt, hogy úgy hangozzanak, mintha az eddigi, mondjuk, száz elmesélőjük után még egy százegyedik is előállna, de az is a népből” (Illyés Gyula: Hetvenhét magyar népmese. Budapest 1964, 554). A népmesék szépirói átdolgozása nem könnyű; figyelmet, felelősségérzetet, szeretetet, s nagy-nagy tudást követel. Csak a legnagyobb művészek nyúlhatnak a népköltészeti alkotások anyagához, olyan egyszerűséggel és hozzáértéssel, ahogy ezt Illyés Gyula fogalmazta meg az idézett sorokban. A zenében Kodály áll előttünk példaként. Az ő nyomdokaikon halad Jékely Zoltán, akinek mese-feldolgozását tanulmányunk alapjául választottuk.

Az eredeti népmese és a szépirói átdolgozás nyelvészeti-stilisztikai elemzésével a művészi ösztönös — tudatos újraalkotás sajátosságait próbáljuk meg leírni. A két mese összevetésekor úgy tűnt, hogy különbségük elsősorban a szerkezetek vizsgálatában mutatható ki. Nem foglalkozunk a két mese szókincsének eltéréseivel — noha ezek is igen fontosak —, a szerkezetek egybevetésénél elhanyagolhatók. A dolgozatban mondatokat, szövegrészeket és dialógusokat elemzünk — mindezek összefoglalójaként használjuk a *szerkezet* szót.

Az eredeti népmese Penavin Olga Jugoszláviai magyar népmesék című (Budapest, 1971.) gyűjteményéből való. Ebből dolgozott fel huszonhét mesét Jékely Zoltán Szélördög című mesekönyvében (Budapest—Újvidék, 1971.). Kiválasztott mesénk: A Cicakirálykisasszony (Jékely 18—24). Az eredeti népmese Baranya-Drávaszögből való; Matijevics Lajos gyűjtötte, A fehér cica címmel Farkas János, egy kopácsi (Kopačevo) földműves-halász (szül. 1898.) mondta el (Jugoszláviai magyar népmesék 31—5). Kopács a déli nyelvjárás-típushoz tartozik; legnagyobb a hasonlósága az ormánsági nép nyelvéhez.

A feldolgozásban Jékely magától értetődően elhagyta a nyelvjárási kiejtés jelölését, átalakította a köznyelvi norma szerint hibás nyelvtani formákat, megváltoztatta, érdekesebbé tette az eredeti mesecímet. A mese története hagyományos: az öreg király nem tudja eldönteni, három fia közül melyikre hagyja országát. Három próba elé állítja őket: a legkisebb kutyát, a tű fokán átmenő vásznat, s a legeslegszebb leányt kell megtalálniuk. A királyfiak szerencsét próbálnak; a keresztútnál szétváló testvérek közül a mese a legkisebb sorsát követi. A királyfi egy kastélyba kerül, amelynek tulajdonosa a fehér cicává varázsolt gyönyörű királylány. A próbák megoldásában ő segíti a legkisebb királyfit. A harmadik próba teljesítéséhez a királyfi megváltja a leányt: a cica farkát levágja és a kandallóba dobja. Apja királyságát elnyeri, s a lakodalom után a cicából változott királylány palotájába térnek vissza.

A két mesét az alábbi szempontok szerint vetjük egybe: 1. az egyszerű mondatok megfeleltetése, 2. az összetett mondatok vizsgálata, 3. szövegrészek elemzése és 4. az ismétlődő szerkezetek összevetése. A mondatok elemzéséhez nélkülözhetetlenek a mennyiségi vizsgálatok, amelyek egyben kiindulópontul is szolgálhatnak a minőségekhez. A számokat természetesen a további elemzésekkel együtt értelmezhetjük helyesen. Farkas János meséjében 30 egyszerű, 85 összetett és 4 hiányos mondatot találtunk; Jékelynél e számok alakulása ugyanabban a sorrendben: 46, 88, 4. Az eredeti népmese mondatainak száma összesen 119, az átdolgozotté: 138. A számadatokból kiolvasható, hogy a

Jékely-változat hosszabb, az elemzendő szerkezeti módosítások azonban nem csupán mennyiségi különbséget, nem is feltétlenül a terjedelem változását jelentik. (Az egyértelmű megfeleltetések érdekében külön mondatnak tekintettük a párbeszédes szövegek azon részeit, amelyek a szerző hozzáfűzése (vö. „— Itt van! — mondja,” Jékely 20). A hiányos mondatok a két mesében szerkezetileg megegyeznek; az egyszerű mondatokat mondatrészeik, az összetetteket pedig tagmondataik szerint elemeztük. Kiválasztottuk az azonos szerkezeteket (ezek nem jelentenek minden esetben azonos tartalmakat is); az egyszerűek között 10, az összetetteknel pedig 14 azonosat találtunk. Példák:

Farkas: „Asz mondja neki a fehér cica.”

Jékely: „Azt mondja neki a fehér cica.”

Farkas: „Eccer vót, hol nem vót, hetedhét országonn is tunnan vót, ott ahol a kurta farku malac tur, volt esszer egy öreg király, annag vót három fia.”

Jékely: „Egyszer volt, hol nem volt, hetedhét országon is túl, ott, ahol a kurta farkú malac túr, volt egyszer egy öreg király, s annak volt három fia.”

Farkas: „Leszáll a lóru és kezd gallyakat tördelni, hogy maj egy kis tüzet gyút magánnak.”

Jékely: „Leszáll hát a lóról és kezd gallyakat tördelni, hogy majd egy kis tüzet gyújt magának.”

Megkerestük azokat a mondat szerkezeteket, amelyek csak az egyik mesében fordulnak elő. Farkasnál 6, Jékelynél 5 ilyen egyszerű mondatot találtunk. Példák:

Jékely: „Abban a pillanatban ott állt előtte a világ legszebb lánya!”

Jékely: „Éppen hetvenhét éve állok ez alatt a varázs alatt.”

Farkas: „— emberi hangon megszólal a fehér cica.”

Farkas: „Kinevette a két idüseb bátya.”

Az összetett mondatok között Farkasnál 25, Jékelynél 22 olyan szerkesztésűt találtunk, amely a másikból hiányzik. Példák:

Jékely: „Összehívta a tanácsosait, hogy megtárgyalják, melyik fiúra hagyja az örökséget.”

Jékely: „Amikor hozzáfog a tűzrakáshoz, látja, az erdőben messziről valami lámpa pislákol.”

Farkas: „Itt van mast az üdő, te vagy az a királyfi, aki a varázslat alu felmentettél.”

Farkas: „Hát emonta a királyfi, hogy mi járadba van, hogy mi az édesapjának a kívánsága és aztat akarja beszörözni.”

Az írói, ill. mesélői attitűd függvényében három típusra osztottuk a mondatokat (vö. Benkő László: A mondat szerkezetek stilisztikai elemzése. Szegedi Ped. Főisk. Évk. 1959. 5—23): 1. a közvetlen vagy egyenes beszéd mondatai, 2. a közvetett vagy függő beszéd mondatai és 3. az ún. tényközlő vagy személytelen mondatok. Legritkábban függő beszéddel találkozunk, amely azért érdekes — a kopácsi mesénél —, hiszen a beszélt nyelvben gyakori forma.

A mesélő ösztönösen él az egyenes beszéd legfőbb érdemével, amelyet J. Nagy Mária így foglal össze: „a szereplőknek a beszédmódjukkal való jellemzése, azaz a nyelvi arckép megrajzolása és a dramatizált előadásmódtól teremtett elevenség, feszültség” (Kis magyar stilisztika. Bukarest, 1968. 148). A párbeszédekben szereplő mondatok száma Farkasnál 42, Jékelynél 55; a függő beszédűeké Farkasnál 6, Jékelynél 7, tényközlő mondatok Farkasnál 71, Jékelynél 76. Mindössze három olyan egyszerű mondatot találtunk, amelyek szerkezete eltérő:

Farkas: „Ott a fehér cica szívesen fogadta.”

Jékely: „A fehér cica szívesen fogadta.”

Jékely magától értetődően egyszerűsít, mivel a hely megjelölése (amelyre a népmesei *ott* szó utal) már az előző mondatban egyértelműen megtörtént.

Farkas: „Kinevette a két idüseb bátya.”

Jékely: „Hej, de kinevette a két bátyja!”

A szerkezeti eltérés csekély. Jékely szószaporításnak érezvén az „idüseb báty” kifejezést, a melléknevet elhagyta. Lényegesebb változtatásnak érezzük a „hej, de” mondatkezdést, amely a szerkezetben ugyan nem okoz változást, stilisztikai szerepe azonban jelentős. A népies felkiáltó szó különleges szint ad a mondatnak, s szervesen illeszkedik be a mese hangulatába. Igazi népmesei elem.

Farkas: „Hej, fehér cica, nagy baj van.”

Jékely: „Hej, fehér cica, nagy a baj!”

Az elemzés jelzőhiányt mutat Jékely mondatában, stilisztikailag azonban többről van szó. A mese szövege halmozza az igei állítmányokat, különösen nagy a szerepe ennek a beélt nominális mondatnak. Jékely él a magyar nyelv adta lehetőséggel: névszót választ állítmányul. Ezzel egyszerű változatosabbá teszi a szöveget, szinte észrevétlenül, másrészt a névszói állítmány pillanatokra feltartóztatja az események folyamát, megakasztja a lendületet. Ezt érzékelteti még nyomatékosabban a tipográfiai hangsúlyozás: a felkiáltó jel használata.

A két mese mondatai között egyaránt sok a mellé-, ill. alárendeléses mondatfűzés. A többszörösen összetett mondatokban a mellé- és alárendelő viszony keveredik egymással. Az eredeti népmese kitűnően igazolja azt a megállapítást, hogy: „az egyszerűbb kifejezési eszközökkel élő népnyelv is egyaránt használja az alárendelést és a mellérendelést” (Szende Aladár: Az összetett mondat kérdései. Nyelvhelyesség, 290). A kétféle mondatípussal különböző stílushatást érhetünk el. A szerkezeti építkezés bepillantást nyújt a közlő lelkiállapotába. Jól kimutatható ez Farkas János meséjében. A mellé- és alárendelő összetételekkel kifejezett tartalmak hordozhatnak fontos és kevésbé fontos tényeket, eseményeket. Jellemző azonban, hogy ahol a mesélő gyorsít, ott gyakoribbak a mellérendelő mondatok. Ezek mindegyike fontos eseményt közöl. A feszültség oldódása után a mesélő újra részletezően folytatja a történetet aprólékos pontossággal. Ilyenkor gyakoribbak az alárendelések. Mindez már önmagában hordozza azt, hogy ritkák a két tagmondatból álló összetéte-

lek. Gyakran már-már mamutmondatokkal találkozunk. Ezek nagy részében első helyre kerül a (vagy az egyik) főmondat — így előtérbe kerül a legfontosabb közlést tartalmazó rész. Az ezt követő alárendelések rendszerint valamiféle határozói körülményt jelölnek. Megvizsgáltuk, hogy milyen változásokon át jutnak az egyes mondatok az eredeti népmeséből a szépírói feldolgozásba. A már említett szempontokon belül a következők szerint elemzünk: 1. a feldolgozásból hiányzik az eredetiben szereplő tagmondat, 2. a feldolgozásban olyan tagmondat van, amely az eredetiben nem található, 3. a feldolgozás és az eredeti mesei mondat szerkezet eltér, 4. az egyszerű és az összetett mondatok egymásba változnak.

A szépírói átdolgozásban nem szereplő tagmondat hiányának oka, hogy a mesélő túlmagyaráz valamit, ami az előzőekből már érthető, s az ismételtetés nem a mesei hagyományoknak felel meg. Jékely ügyelve a logikus szerkesztésre, egyszerűsít:

Farkas: „Összehívta a tanácsosait, hogy megtárgyalják, hogy kinek tegyen igazságot, melyik fiára hagyja az örökséget.”

Jékely: „Összehívta tanácsosait, hogy megtárgyalják, melyik fiúra hagyja az örökséget.”

Farkas: „Három napig egy úton mentek, mikor harmadik napra odaértek egy kocsmához, betértek a kocsmába, ott megebédeltek, kezdtek tanakodni, hogy így nem jó lesz, hogy ők együtt járnak, mind a hármann egy utonn.”

Jékely: „Három napig egy úton mentek, aztán egy kocsmához érkeztek, ott megebédeltek, s kezdtek tanakodni, hogy nem lesz így jó, ha ők mindig együtt járnak, mind a hárman egy úton.”

Gyakori, hogy a feldolgozás folyamán mondatokat told be Jékely. Ennek egyik oka, hogy a párbeszédes részeknél jelzi a szólót, amely hozzáfűzések Farkas meséjéből többnyire hiányoznak:

Jékely: „— Nyugodtan aludj, reggelre minden meglesz! — így a fehér cica.
— Itt van! — mondja.
— No, szép kis kutya lehet az, aki ebben a dióhéjban van! — csúfolták.”

E hozzáfűzött mondatok stilisztikai szerepe fontos. A hangosan beszélő olyan sajátosságokkal élhet, amelyekre az írott szöveg képtelen: hangszín-változtatás, a hangmagasság játéka, intonáció, időtartam, szünet stb. A mesélő nemcsak azt érzékeltetheti egyértelműen, hogy mikor ki beszél (ez az írásban is lehetséges). Élőszóban mindannak a hangulati ráadásnak is tanúi vagyunk, amely az írásképből hiányzik. Ezért jelentősek e látszólag lényegtelen betoldások. A párbeszédes részek pergését némileg lassítják ezek a mondatok, ezáltal a feszültség alakulására is hatással vannak. Hasonlóan értelmi, stilisztikai funkciója van az egyéb betoldásoknak is. Ha a mesélő indokolatlanul gyorsít, s ezért oly mértékben tömörít, hogy az már az értelem rovására megy: szükség van a bővítésre. Az élőbeszédben szinte észre sem vett pongyolaságokat (tagmondatok időgyeztetése stb.) is javítani kellett, hiszen a leírt szövegben csúnyán szembetűnnek. Példák a betoldások alakításokra:

Farkas: „Avval megtörte a diót és kiugrik egy picike kis kutyika.”

Jékely: „Kivette, s mindjárt megtörte a diót, hát kiugrik belőle egy picike kis kutyika.”

Farkas: „No ezek má összeníztek a két bátyja, valószínű hogy úgy fog járni evvel is, mind a kutyával.”

Jékely: „Összenéztek azok ketten, de már nem nevettek, csúfolták hazamenet, mint azelőtt a zsebbeli diókutyával.”

Amikor a feldolgozott és az eredeti szerkezet teljesen eltér, akkor rövidítéssel és betoldással egyaránt találkozunk. Az ilyen jellegű változtatások oka csaknem minden esetben más és más. Például:

Farkas: „Na, mikor aztán hazaértek, tényleg a tanácsosok is belátták és az öreg király is, hogyhát megen csak a kisfiú lett a győztes, ugy-e, de a fiú lemondott, a kisebbik fiú a két bátyja javára.”

Jékely: „No, mikor aztán hazaértek, végre a tanácsosok is belátták és az öreg király is, hogy megint csak a legkisebbik fiú lett a győztes, s hogy övé a királyság. De ő lemondott, le bizony, a kisebbik fiú, a két bátyja javára.”

Farkas János csaknem egyvégtében mondja el a történetet, amely a befejezés egyik eseménye. A mondatok egybemosódnak. Jékely tagol, betold egy tagmondatot, s a szerkezet egyes szavait is átalakítja. Ezáltal némileg lassít s félreérthetetlenné teszi közlendőit. A következő példamondatban a nyelvtani pongyolaság, s az ebből eredő értelmetlenség miatt alakít a szerkezeten az író:

Farkas: „Hát csak elámult, hogy egy gyönyörű szép kastél van az erdő közepinn és gyertyák, ki vannak világítva, mindenn egy szál gyertyát egy kéz tartsa.”

Jékely: „Hát csak elámult, hogy egy gyönyörű szép kastély van az erdő közepén és benne égő gyertyák, s ahány szál, annyi kéz tartja.”

A változtatásokat összeszámoltuk. Azt tapasztaltuk, hogy a feldolgozásban kilenc esetben maradt ki tagmondat. Harmincnégy esetben szerepel olyan, amely az eredetiben nincs meg. Tizenhét alkalommal egyszerre told be és hagy ki tagmondatot Jékely. Mindössze tíz esetben változtatott úgy, hogy a szereplő szavaknak és tagmondatoknak csak kis része található meg az eredetiben, nagyobb részük az író alkotása. Az átalakítás oka minden esetben az eredeti népmese szövegének zavaros volta. Példa a jelentősebb szerkezeti, ill. tartalmi változtatásra:

Farkas: „Minekutánna mán az öreg király megöregedett, nem tudott határozni, hogy kinek adja, melyik fiának a királyságot.”

Jékely: „Érezte az öreg király, hogy földi ereje letelőben s hagyakozni akart, de nem tudott határozni, hogy melyik fiára hagyja a királyságot.”

Már a szövegvizsgálat határát súrolja a mese megoldását tartalmazó rész elemzése. Az eredeti népmese szövege zsúfolt, áttekinthetetlen. Az elsietetten szerkesztett mondatok egészen visszaejtik a mese hangulatát, holott a megoldás egyike a legfontosabb részeknek. A tréfás mesék, az állatmesék nagy

részének befejezése — a gyakori csattanó miatt — feltűnően rövid, tömör. A tündérmesékre — éppen ellenkezőleg — a fokozatos megoldás, beteljesedés jellemző. Farkas János egy tényközlő s egy hosszabb, már-már monológra emlékeztető szövegben mond el mindent. Jékelynek itt lényegesebb változtatásokat kellett tennie. A mese évszázadokon át kikristályosodott csaknem törvényszerű formáját, építkezését tartja meg ezekkel a szerkezeti módosításokkal:

Farkas: „Hát aztán a királynak is nagyon megtetszett a lejány, ugy-e.
— Jó van, nem is muszáj menni a szüleidhöz, mer itt van énnekem az egész birodalmam a királysággal együtt, mer királylán vagyok. Itt van minden, az erdő, az a katonaságok, szolgaszemélyzet a kezek, akik a gyertyát tartották, azok mind belső szolgák, ugy-e, teljes épségbe ott termettek.”

Jékely: „— . . . Akarod-e, hogy a feleséged legyek?
Akarta, hogyne akarta volna, amikor olyan szép volt az a lány!
Vitte volna haza mindjárt az apjához, de a lány azt mondta:
— Minek mennénk, szívem szép szerelme, hiszen itt van a szemed előtt az egész birodalmam, mert én királylány vagyok! Itt van minden! Az erdő: az a katonaság. A szolgaszemélyzet: a kezek, akik a gyertyát tartották!
Amint kimondta, máris ott termettek a kezek, teljes épségben.”

A mondatok egybevetésénél választ kerestünk arra, miért lesz egyszerűből összetett vagy összetettből egyszerű a szépírói feldolgozásban. Összetett mondatból akkor alkot egyszerűt Jékely, amikor — véleménye szerint — a benne foglaltak annyira fontosak, hogy ezekre a tagolással is fel akarja hívni a figyelmet. Egyszerűből összetettet alakít, ha az eredeti népmese túlságosan tagolja a kevésbé lényeges tartalmakat. Ezeknél a változtatásoknál a legszembetűnőbb, s mindenütt megfigyelhető, hogy Jékely sohasem feledkezik meg a gyermek-olvasó lélektanáról. Egyszerűből összetett lett:

Farkas: „Hát azokná is vótak gyönyörű szép kis kucsikák. Egyik szebb, mint a másik.”

Jékely: „Hát azoknál is voltak gyönyörű szép kis kutyikák, egyik szebb, mint a másik.”

Összetettből egyszerű lett:

Farkas: „Itt van, királyfi, ebben van, amit kívánsz.”

Jékely: „Itt van, királyfi! Ebben van, amit kívánsz.”

Két mondatot találtunk Farkas János meséjében, amelyek a feldolgozásból teljesen hiányoznak:

Farkas: „— Jó estét, királyfi! — emberi hangon megszólal a fehér cica.”

A mesének lényege a csoda. Nem mese, amelyből ez hiányzik. Vizsgált mesénk is bővelkedik szürrealista elemekben (kezek gyertyákkal, diókutya, varázslat stb.). Egészen természetes tehát, hogy a fehér cica emberként beszél. A mesélő felnőtt számára azonban külön említést érdemlő tény. A gyermekek-

nek mesét író Jékely ösztönösen vagy tudatosan e két mondatot kihagyta az átdolgozásból. Hogy az első, a köszönés miért maradt el, arra csak feltevéseink vannak. Legvalószínűbb az, hogy a királyfi szólaljon meg először, aki a kastélyba megy, így még magától értetődőbb lesz, hogy a fehér cica emberi hangon fog válaszolni (senki sem várja az ellenkezőjét).

A szépirói feldolgozásban is találtunk egy mondatot, amely az eredetiből hiányzik:

Jékely: „Egy csúfolódás volt az útjuk hazáig.”

A betoldás azért vált szükségessé, hogy a legkisebb királyfi győzelme (az első próba megoldása) még nagyobb hangsúlyt kapjon.

A népmese alapvető szerkezeti sajátosságai az ismétlődések. A vizsgált mesében a három királyfi háromszor indul ugyanazon az úton, a legkisebb mindháromszor a fehér cica kastélyába megy. Az ismétlések lényege — az évszázadok folyamán kikristályosodott törvényszerűségeken túl —, hogy kíváncsian mérhető rajtuk a mese feszültségének alakulása. Ez a feszültséggörbe, ha ábrázolni akarnánk, egy szinuszgörbéhez hasonlítana. Vagyis, az egyes próbák kitűzésekor indukálódott feszültség addig fokozódik, amíg a legkisebb fiúnak sikerül ezt feloldania. Ezt követően a feszültség csökken. A hullámmás tartalmilag is háromszor jön létre.

A feszültség alakulásának pontosabb meghatározását a szerkezetek vizsgálata adja. A mesében a tényközlő mondatok általában konfliktusteremtők (a király hagyakozni akar, próbára teszi fiait stb.). A dialógusok mondatainak egy része késleltető funkciójú, másik része konfliktusfeloldó (események lassítására szolgáló párbeszédek, ill. a próba megoldását ismertető dialógusok). Az ismétléseket a tényközlés és a párbeszédek mennyiségi-minőségi viszonyában vizsgáltuk:

- I. próba: tényközlés → párbeszéd → tényközlés → párbeszéd → megoldás
- II. próba: tényközlés → (Ø) → tényközlés → párbeszéd → megoldás
- III. próba: tényközlés → párbeszéd → tényközlés → párbeszéd → megoldás

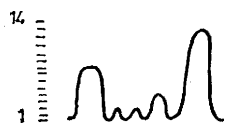
A felvázolt sorrend mindkét mesében ugyanaz. A részletesebb vizsgálat eltéréseket is mutat. A tényközlő mondatok összevetése nem mond újat: eltérést az első és a második próba körülményeit ismertető mondatok megfeleltetésében észleltünk (egyszerű és összetett mondatok egybevetése). Nincs változás a harmadik ismétlés szövegének mondat szerkezeteiben. A párbeszédes részek szerkezeti vizsgálata lényegesebb különbségeket mutat. A feszültség alakulásának szempontjából ezek érdemelnek említést. A dialógusok mondatait funkciójuk szerint elkülönítettük. Késleltetők: a királyfi és a cica párbeszéde a találkozások kezdetén, ill. a királyfi és a bátyjai, valamint a király és a királyfi közti beszélgetések. Konfliktusfeloldók: a királyfi és a cica-királykisasszony másodszori beszélgetése mindhárom alkalommal. Megszámoltuk, hogy a párbeszédek szereplői hányszor kezdenek új megnyilatkozásba mesetörténeti sorrendben. A következő arányokat kaptuk:

	Farkas	Jékely
I. királyfi — cica	8	7
királyfi — bátyjai	2	3
királyfi — király	2	2
II. királyfi — cica	4	4
III. királyfi — cica	13	14

(A számok a mindkét funkciójú párbeszédés mondatokat tartalmazzák.)
A feszültségnek — a számok segítségével ábrázolhatóvá tett — ingadozását szemléltetik a következő görbék:

Farkas:

Jékely:

Farkas János mesemondásában kitűnő az igazi mesemondó hallatlan hangulatteremtő képessége. A feldolgozásban Jékely éppen a szerkezetek módosításával ezt még jobban hangsúlyozta. A magas indító feszültség után mindkét mese visszaesik valamennyire. A szépirói feldolgozásban a feszültség tovább oldódhat a következő ismétlésig. Az ezt követő emelkedés megegyezik a két mesében, a végső csúcs azonban Jékelynél magasabb. A szépirói átdolgozásban a mese izgalma fokozatosabb, a részletezőbb tetőfok is nagyobb hatást kelt. A szépirói csiszolás ezen a területen is előnyére vált a műnek.

Dolgozatunkban egy kopácsi népmesét és Jékely Zoltán, elsősorban gyermekek számára írt, művészi feldolgozását vetettük össze. Az író — valóban százegyedik mesélőként — úgy nyúlt a meséhez, hogy az a nagyközönség számára hozzáférhetőbb, élvezhetőbb legyen. Módosításai kivétel nélkül indokoltak és kiválóan megoldottak. S ezt alapvetően anyagának: anyanyelvének szeretete és tudása teszi lehetővé. Így ír erről ő maga:

„Saját prózanyelvem . . . természetesen Erdélynek köszönhetem. Apám enyhén székelyes mondatlejtése (a szókincs erőltetése nélkül), nagyanyám, anyám kolozsvári, mondókákkal sűrűn fűszerezett cívisnyelve, a vasárnapi istentiszteletek Károli-bibliás nyelvkincese, székelyföldi vagy kalotaszegi osztálytársaim jóízű, csavaros — népies tájnyelve, Alsó-Fehér megyei szolgálólányok történetei, Benedek Elek Itt-sem-volt, ott-sem-volt mesevilágának nyelve, körülbelül ez lehetett az eklektikus alap. Ezzel érkeztem Budapestre, s talán a kényszerű összehasonlítás is tudatosította bennem ehhez a nyelvhez való ragaszkodásomat” (Látogatóban. Szerk.: Lengyel Péter. Budapest, 1971. 247).

Gósy Mária

Az idegennyelv-tanítás az általános kifejezőképesség szolgálatában

1. Gimnáziumunkban, a Győri Révai Miklós Gimnáziumban felméréseket végeztünk annak megvilágítására, hogy a tanulók, tanárok szemében mit jelent a kifejezőképesség, hogy ezen ismervek miként jelennek meg a tanulók szóbeli—írásbeli munkáiban; ezzel mintegy alapvetést kerestünk ahhoz, milyen elemekkel kell gazdagítanunk idegennyelv-tanításunkat is.

Három évvel ezelőtt 72 tanulótól kértünk írásbeli választ arra, hogy *a*) mit tart jónak, illetve rossznak egy-egy elhangzott jó, illetve rossz feleletben (előkészítetlen helyzet); *b*) hogy fejtse ki, mit kérnek a tanárok, illetve mit tartanak ők jónak, előnyösnek egy írásbeli—szóbeli megnyilvánulásban.

1976 júniusában megvizsgáltunk 400 dolgozatot, majd 1977 januári zárással újabb 200 dolgozatot. Bennük mértük a mondatok komplexségének, szerves kapcsolatainak összefüggését a dolgozatok érdemjegyeivel.

Erdemes szemügyre vennünk a tanulók véleményét az (anyanyelven és idegen nyelven) elhangzott jó, illetve rossz feleletekről. (A véleményeket nem azonnal a feleletek elhangzása után írták le, hanem otthon végiggondolva másnap nyújtották be. Ennek az volt az előnye, hogy mindenki mindenre tudott válaszolni, a feleletek érettek voltak. Csupán látszólagos az a hátrányuk, hogy közben egymással is megbeszélhették: hiszen ennek révén csak erősödhetett a megalapozott komoly vélemények aránya, melyeket mindegyik, ill. több tanuló elfogad.)

3—3 tanulói feleletet elemeztettünk mind a jó, mind a gyenge feleletek közül. Tartalmuk egy közösen megbeszélt történet elbeszélése, egy győri városrészlet leírása, egy közösen megbeszélt elméleti kérdés (szabad idő — a szórakozás szerepe) kifejtése volt. Minden felelettel kapcsolatban 3—3 jellemzőt kellett leírniuk, s csak ha fontos külön hozzászólásuk volt, akkor írhattak egy negyedik vagy ötödik pontot is véleményükhöz. Minden véleményt (a bírálatot is) pozitív megfogalmazásban kellett adniuk: pl. hogy hiányolta belőle a kifejező mozgást, a találó kifejezéseket stb. — A várható 1296 válasz helyett 1415 érkezett be, ami a tanulók érdeklődését, szíves közreműködését mutatja.

Az egyes pontokra adott véleményeket csoportosítva kitűnt, hogy a megjegyzések a következő kérdéskörök köré csoportosulnak: megformálás (564), mondattan (495), szókinés (288), egyéb (68). Itt most azokat soroljuk fel, melyek az egyes csoportokban az első tíz helyre kerültek.

A „megformálás” címszó alatti vélemények:

- (67) eleven, kifejező arcjáték
- (61) kifejező (előkészítő és záró) szünetekkel való tagolás
- (58) tartalmilag kiemelő hangsúlyozás, hangsúlyelosztás
- (52) a hangerő tudatos megválasztása, váltogatása

- (51) gazdag mozdulatkincs
- (46) jó beszédírásmű, az előadásban többszöri iramváltás, tiszta kiejtés, érthető beszéd
- (44) az egy gondolat körüli mondatokat egységben tartja mozgással, hangsúlyozással
- (41) nem akad meg mondat közben, nem fogalmaz újra
- (35) nézésével stb. kapcsolatot tart hallgatóival, s más-más társára nézve sokat „bevon” az előadásba
- (26) az egész előadás egységes, a vége felé gyorsuló menetű.
- A m o n d a t t a n n a l kapcsolatos megjegyzések:
- (56) A mondatok belső gazdagsága (jelzők, mondatrészhalmazok, módosítások)
- (54) az egyszerű—összetett mondatok kellő aránya, váltogatása
- (49) mondatkezdetek (fő- és mellékmondatokkal, kiemelésekkel) változatosak, egy-egy kiemelési forma rendszeresen és tudatosan előjön
- (46) a mondatok egységben vannak (közben nem áll meg)
- (41) sok igeneves szerkezetet (mondatrészes igenevet) alkalmaz
- (39) mondatai között jók a kötések, sok értelmező, tanakodó kifejezést használ
- (39) sok főnevesített igei szerkezetet használ
- (32) sok élénkítő alakzatot (felkiáltás, kérdés, megszólítás stb.) alkalmaz
- (26) mondatait ügyesen értelmezi, értelmezteti, újrafogalmazva is közli, megismétli
- (25) irányítja a figyelmet (előrejelző kifejezésekkel, összefoglalásokkal stb.)

A fenti sorozatban meglepő, hogy a tanulók válaszaiban az összetett mondatok, mondatrészes igeneves szerkezetek, változatos mondatkezdetek, tartalomértelmezések stb. milyen előkelő helyen állnak, s ezek az elemek a szociolingvisztikai kutatásokban is egyben a „kidolgozott, hajlékony kód” jellemzői.

A s z ó k i n c s e l kapcsolatos megjegyzéseik:

- (32) képszerűség (megszemélyesítés stb.)
- (29) találó kifejezések
- (27) sok módosító elem (nagyító, kicsinyítő, árnyaló értelemmel)
- (25) gazdag szókincs
- (24) sokfajta, nem sablonos kötőszó (*ezenfelül, mindazonáltal* stb.)
- (21) színes jelzők, jelzős szerkezetek
- (21) változatos igeidők és -módok, valamint az igék igeneves formában való megismétlései
- (19) helyesbítések (*azaz, illetve* stb.)
- (17) sok rokon értelmű szót alkalmaz és halmaz
- (14) sok konkrét és elvont főnevet ismer (virágnevek, érzések, cselekvések) egyazon fogalmi körre.

Fontos vonatkozásokra mutatnak azok a tanulói válaszok is, melyekben leírják, hogy véleményük szerint mi az, amit a szó- és írásbeli munkák során (anyanyelvből—idegen nyelvből) t a n á r a i k v á r n a k t ő l ű k. (Itt mindenki annyi választ írhatott, amennyit akart. Általában egy-két megjegyzést írtak.) A válaszokban négy vonatkozás emelkedett ki: a szerkesztésre, a hosszra, a stílusra és a tartalomra vonatkozó utasítások. A szerkesztésben megköveteljük a hármas tagolást, a bekezdések kerekdedségét és elkülönítését (43 válasz),

a kifejtésben inkább méltányoljuk a hosszabb megoldásokat (27 válasz), a stílus vonatkozásában az élénkítő és szemléltető alakzatokat — kérdés, felkiáltás, jelzős szerkezetek, hasonlatok előfordulását — méltányoljuk (18 válasz), a tartalom vonatkozásában a gondolatkörök megfelelő arányú és kiegyensúlyozott kezelése, az időegység, a gondolatmenet biztonsága az (12 válasz), amit tanulóink tanáraik utasításaiból leginkább leszűrtek. Ez szinte tükörszerűen mutatja az általános fogalmazástani gyakorlatot: fogalmazástanításunk főleg a szerkesztés (időrend, tagolás, érvrendszer kezelése), a műfaj (leírás, jellemzés, értekezés, riport, elbeszélés, kivonat, vázlat, feleletterv, forrásfeldolgozás), a stíluselemek területén és szintjein kezeli ezt a kérdést.

2. Számos idevonatkozó tennivalónk van tehát. A jelen dolgozat célja a nyelvi tervezés néhány vonatkozásának bemutatása, mégis ide kell iktatnunk néhány eljárás leírását, melyet magunk próbáltunk ki eddig, illetve nyugati iskolák gyakorlati munkájában figyeltünk meg, s melyek általános tanítási gyakorlatunkat hasznosan egészíthetik ki.

Általános gyakorlattá tehető a mondatbővítő és mondatékelő eljárások alkalmazása. A megadott alapszöveget bővítik a tanulók mondatrészhalmazással, új mondatrészek bevezetésével, jelzők, határozók stb. módosításával, illetve megkeresik a mondat szoros szerkezetei között azokat a részeket, ahova mellé- és alárendelő mondatokat ékelhetnek be, a mondat tartalmához illően sorozatos szubsztitúciókkal.

A mondatbesoroló gyakorlatok: lényegük, hogy a megadott alapszöveghez kialakítható mellérendelt tagmondatok, illetve alárendelt mellékmondatok sorrendjeit változtatjuk. Az új elem az alapszöveg előtt, mögött, abba ékelve (vagy az alapszöveg az új elembe ékelten) szerepel. A gyakorlat fellazítja a merev főmondat — mellékmondat sorrend-sztereotípét, mely tanulóink egyik jellegzetes stílushibája.

Négy—öt mondatból álló mondatcsoport (bekezdés) egyes elemeinek bővítése, igenévvé, mellékmondattá való tömörítése, úgy és abból a célból, hogy a tanulóban kialakuljon az a képesség, hogy a különböző bonyolultságú, árnyaltságú mondatok, azok változatai esetén is meg tudja őrizni a gondolatmenetet.

Szóbeli (magnón rögzített) és írásbeli tanulói munkák közös javítása és értékelése elemzéssel. A tanulóknak meg kell okolniuk, miért adnának egy-egy munkára egy bizonyos érdemjegyet. — E gyakorlat egyik fajtája, melyben a hasonló tárgyú írásművek bemutatása alapján el kell dönteni, hány éves, milyen érdeklődésű, milyen előmenetelű az illető tanuló. (Régi tanítóképzőink méltatlanul feledésbe szüllyedt gyakorlata.)

Saját anyanyelvi és idegen nyelvi gyakorlatunkban eddig nagyon bevált eljárás a szintetizálás. A tanár az írásbeli munkák javítása során vagy a rögzített szóbeli feleletek alapján azokat úgy mutatja be a tanulóknak, hogy a gyengétől a kiválóig mindegyik fokozat szerepeljen benne. A tanulók nagyon megfigyelik a hallott-látott anyagot, s elemzésük során azt fejtik ki, hogy mennyivel gazdagabb az egyes fokozatok munkája ez előzőnél. Észrevételeik alapján nagy biztonságu szempontrendszer alakul ki bennük, és szinttudatuk is úgy alakul ki e spontán gyakorlatok során, hogy nyoma sincs benne a perspektív tanári szempontsornak, mégis teljes, kellően súlyozott, nagyon hatékony.

Főleg az írásbeli munkák szemléltető elemzésénél alkalmazzuk a „pi-

ros — fehér — fekete” rendszerű elemzést (yale-i leírat). Az elemzendő tanulói dolgozatot fehér fejléc alatt középre téve balra mellette (piros fejléc alatt) leírjuk mondathelyenként a lehetséges jobb megoldásokat, illetve tőle jobbra (a fekete fejléc alatt) álló részben hibáit emeljük ki (s hogy főleg: melyik szabály ellen vét).

Nagy hatású eljárás különösen a közös fordítások, mondattranszformációs gyakorlatok stb. során; hibája, hogy hosszú lélegzetű munkák elemzése nehézkes vele, hiszen ott már szerkesztési stb. vonatkozások is felmerülnek (itt a piros fejléc alatt szövegszerű magyarázatot adunk).

A tanár vagy a jó (esetleg felsőbb évfolyamú) tanulók végzik az szóbeli — írásbeli tanulói munkákat a lakítását. (Ez is sikerebb az inkább egyöntetű gondolatmenetű stb. irányított munkáknál, de ma már alkalmazuk rendszerint válogatás nélkül és minden szinten.) Az átalakító tanulók feladata, hogy az illető szó- vagy írásbeli munkát — annak gondolatmenetét szigorúan követve — oldják meg jobban s a lehető legjobban. Aki nem próbálta, nem is gondolná, mennyi ötletes bővítés, ékelés, pótlás, átalakítás születik a tanulói beavatkozások nyomán.

3. Fogalmazástanításunk általános hiányosságát (hogy a szókincsfejlesztés, valamint a szerkesztési, stílusismereteket nyújtó fázisa között űr tátong) szemlélteti az a kép is, mely gimnáziumunk magyar nyelvű dolgozatainak vizsgálatából élénk tárul. (Fogalmazástanításunk eszköztára is szegényes: jelentésfeltárási, gyűjtési, rögzítmódbeli eljárásai, illetve a tagolási gyakorlatok, bekezdésíratások, leíró, elbeszélő, majd közéleti műfajokban való megnyilvánulások gyakorlása, utánzása. A köztes szint: a mondatok közötti sokrétű kapcsolatok eszköztára, a gondolatmenet irányító — jelző kifejezésszervezők bemutatása, hatékony gyakorlása elmarad. Metodikánk valami ellenőrizetlen hagyományként feltételezi, hogy ez az űr majd mintegy magától feltöltődik, ahogy a tanuló ismeretanyaga, előadóképessége — az is ellenőrizetlen, hogy miként s hogy általánosan-e! — fejlődik.)

A szociolingvisztikai irodalom tanulságai, valamint a dolgozatok lényegi összetevőinek végiggondolása alapján az volt a feltételezésünk, hogy a dolgozatok minősítésébe hagyományosan beleszámító vonatkozások (gondolatgazdag-ság, anyagtudás, újdonság, szerkesztés- és stílusbeli vonatkozások, nyelvhelyesség, helyesírás) mellett találunk egy olyan elemet, mely megbízható korrelációban van az osztályzattal. Az (1) egyszerű mondatok, (2) mellérendelő összetételek, (3) alárendelt mondatösszetételek, (4) igenes szerkezetek (melyekben az igenév bővítményekkel áll), (5) főnevesített (nominalizált) igeformák szerkezetei felé haladva állapítottuk meg a mondatok tömörítettségi szintjeit. Külön megszámoztuk, ha a mondattháttérokra átkötő elemmel (pl. kötőszóval, továbbvezető sorrendező elemmel) kezdődött egy-egy mondat, valamint azt is, hány mondat elején találni olyan kifejezést, fő- vagy mellékmondatot, mely előre jelzi a következő, vagy hátrautalva összegzi az előző gondolatok tartalmát (6-os és 7-es rovat).

1976 júniusában végeztük az első mérést 20 osztály 4, 1977 februárjában a másodikat, a 20 osztály két dolgozatára. A mérést tíz, egyenként 2 tanuló-ból álló csoport végezte: a dolgozatokat egyikük felolvasta, és mondatonként megállva közösen állapították meg mondatonként azok csoportbeosztását. Utána 10 dolgozatonként kerültek az összeszámozott elemek számai (egy dolgozatra eső átlagok) az összegző táblázatokra.

A mintavétel úgy történt, hogy a 20 gimnáziumi osztály (főleg tagozatok: nyelvi, matematikai, biológiai, kémiai, fél osztály fizikai, fél osztály egységes) dolgozataiból 5—5 dolgozatot emeltünk ki. Ha egy-egy tanuló dolgozata vagy egy osztály dolgozatkötege nem volt meg, egy következőből vettünk mintát. Az egyszer szerepelt dolgozatok a továbbiak során már nem szerepeltek. A mintákat két csoportra bontottuk: a 4-es és 5-ös, illetve 3-as és gyengébb dolgozatok csoportjára.

Megjegyzés: a mondathosszt nem mértük, hiszen célunk a mondatkomplexitás és érdemjegyek összefüggésének vizsgálata volt; valamint tudván, hogy van a dolgozatoknak egy kimondott — ki nem mondott szabálya, mely egy átlaghosszra vonatkozik, s nem jelzi, vajon mennyit is írna a tanuló egy-egy témáról, ha nem lenne meg a tudatában egy ilyen kötött norma. Más összefüggésben a mondathosszvizsgálat (a dolgozat hossza sorokban összevetve a mondatok számával) nagyon is hasznos lehet.

A tanulók — egy fél osztály kivételével — valamennyien más-más tárgyból tagozatosak, általában jó felkészültségűek. Ez indokolta az 5—4 és 3—1 érdemjegyekre való csoportosítást (átlagos teljesítményű csoportban az (5—4) — (3) — (2—1) csoportosítás lenne hasznosabb). A tagozatok többfélesége, a dolgozatok eltérő műfajai, a más-más tanárok, a tanulók véletlenszerű fiú—lány megoszlása, a mintavétel tervezett volta, a nagyszámú megvizsgált dolgozat semlegessé teszik a fenti tényezők bármelyikénél esetenként előforduló azonosság vagy szűk mintavétel egyoldalúságából származó hatásokat, statisztikai eltulódásokat. (Lásd a táblázatot és a viszonydiagramot.)

A táblázatról leolvasható százalékos értékek összehasonlítása a következő néhány megállapítást támasztja alá:

a) Az írásbeli munkák mondatanyagának tömörítettségi szintjei és általános értékei (tágabb összefüggésben: a tanulók általános és szakmai felkészültsége, intelligenciája) között megbízható biztonságu összefüggések, jelentős megfelelések vannak.

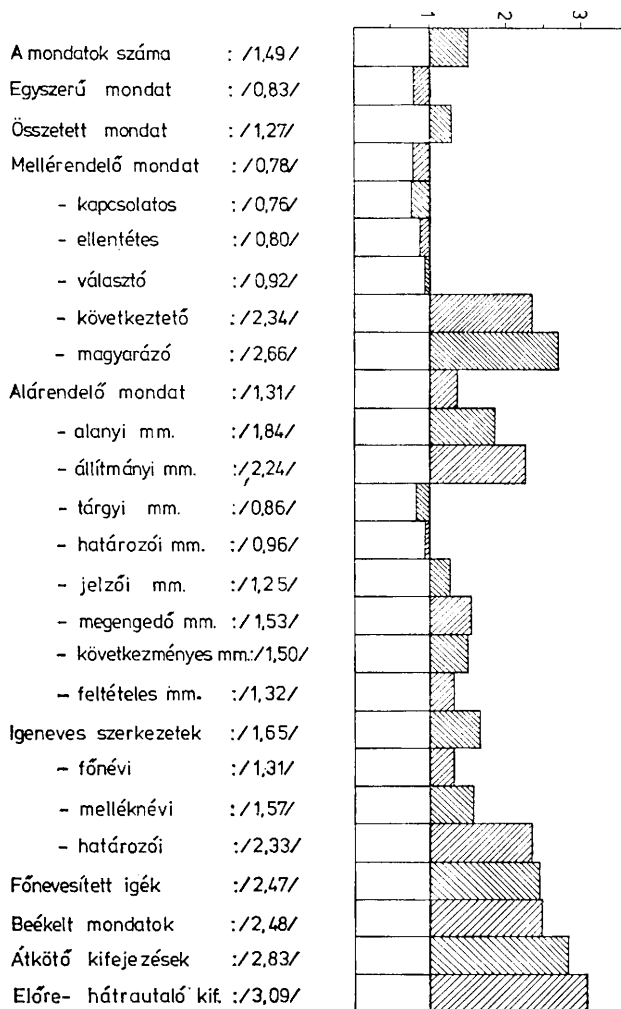
Ez a helyzet fokozottan rá kell hogy irányítsa figyelmünket mind az anyanyelvi, mind az idegen nyelvi oktatásban a bekezdés szerkezeti vonatkozásaira, a mondatok tömörítettségi szintjei bemutatásának és hatékony gyakorlásának fontosságára.

b) A jobb tanulók mindkét felmérés tükrében jobbak az összetett, s különösen az alárendelt mondatok arányait tekintve. A következtető, magyarázó mellérendelt, valamint az alanyi, állítmányi, megengedő alárendelt összetételekben előnyük feltűnő. Ez érvényes az igeneves (különösen a határozói igeneves) szerkezetekre, a főnevesített igék szerkezeteire is. A mondatháton átkötő kifejezések és az előremutató és hátrautaló kifejezések terén minden borúlátó várakozást felülmúlt az eredmény. Ezek fejlesztése csak látszólag stilisztikai kérdés! A biztos mondatbeli és mondatkapcsolási formakezelés készsége az alapja annak, hogy a tanuló beszéde, írása anyagát a megfogalmazásban is érzékelhetően és érzékeltetően rendezze, „bekezdésekben gondolkodjék”. Ezt csak céltudatos nyelvi gyakorlatokkal (szubsztitúciók, összevonások, helyettesítések, mondatokkal, tag- és mellékmondatokkal való kiegészítések) érhetjük el. A jövő általános módszertana bizonyára fontos teret szentel ennek is, és az anyagrendezés, anyagegyénítés tankönyvelméleti-didaktikai eljárásait ennek megfelelően módosítja. — Ez az a terület, ahol a nyelvoktatás szinte „neki rendelt” területen mozog, s ahol a legerőteljesebb lehet majd a hatása. (A mi gyakorlatunkban ez az — előbb csak sejtett, majd bizonyossá vált —

A dolgozatokról készült felmérések összefoglaló táblázata

Dolgozatok száma: I. felm.: 1976. jún. 400				II. felm.: 200 (1977. jan.			
	(5—4) 268 (67%)	(3—1) 132 (33%)	(5—4) 118 (59%)	(3—1) 82 (41%)			
Mondatok száma	11 098	6517	4517	3902			
Egy dolg. átlag	41,41 (szám) (%)	49,37 (szám) (%)	38,28 (szám) (%)	47,58 (szám) (%)			
Egyszerű m.	5735 51,68	3788 58,12	2385 52,80	2621 67,17			
Összetett m.	5363 48,32	2729 41,88	2132 47,20	1281 32,83			
Mellérendelő	2469 46,04	1564 57,31	958 44,93	763 59,56			
— kapcs.	967 39,16	765 48,91	366 38,20	407 53,34			
— ell.	518 20,98	422 26,98	198 20,66	191 25,03			
— vál.	251 10,16	173 11,06	94 9,81	79 10,35			
— köv.	332 13,44	95 6,07	137 14,30	44 5,76			
— magy.	401 16,24	109 6,96	163 17,01	42 5,50			
Alárendelő	2894 53,96	1165 42,69	1174 55,07	518 40,44			
— alanyi	59 2,03	14 1,20	23 1,96	5 0,96			
— állítm.	31 1,07	6 0,51	11 0,93	2 0,38			
— tárgyi	922 31,85	415 35,62	363 30,92	193 37,25			
— határozói	1242 42,91	525 45,06	509 43,35	229 44,20			
— jelzői	349 12,06	109 9,35	135 11,49	49 9,45			
— megeng.	116 4,01	31 2,66	53 4,51	15 2,89			
— következm.	29 1,	7 0,60	9 0,76	3 0,57			
— felt.	146 5,04	48 4,12	71 6,04	22 4,24			
Igeneves szerk.:	581 5,23	213 3,26	222 4,91	134 3,46			
— főnévi	232 2,09	98 1,50	95 2,10	66 1,69			
— mellékn.	245 2,28	91 1,39	94 2,08	54 1,38			
— hat-i	104 0,93	24 0,36	33 0,73	14 0,35			
Főnevesített igék szerk-ei	317 2,85	77 1,18	112 2,47	38 0,97			
Beékelt m-ok	379 3,41	109 1,67	165 3,65	46 1,17			
Mondathatáron átkötő kifejezések	872 7,85	191 2,93	342 7,57	98 2,51			
Előre—hátra utaló kifejezések	1037 9,34	183 2,80	394 8,72	119 3,04			

(Megjegyzés: Az igeneves szerkezetek, a főnevesített igék szerkezetei, valamint a mondat-határon átkötő és az előrejelző, hátrautaló kifejezések az összes mondat százalékában vannak megadva.)

A felmérések %-értékeinek összevont viszonydiagramja
/: 1+11./5-4/ : 1+11./3-1/ :/

helyzet vezetett a mondatbeékelés és a „p-k-f rendszerű gyakorlat” kialakítására, a transzponációs eljárásokra.)

c) A statisztikailag feltárt helyzetet tovább kell elmeznünk. Külön gyűjtőmunkába kezdtünk hasznos szövegek, mondatformulák területén. A gyűjtéssel elméleti kérdések is felmerülnek (stílusutánpótlás, szituációváltás eszközei stb.); ezen a téren még hosszú időszak munkái előtt állunk.

*

E tanulmányban a nyelvtanításnak és forrástudományainak szociális és szerkezeti körülményeit vizsgáltam. Értékeltem az eddigi nyelvtanítási irányzatokat, egyben következtetéseket vontam le a nyelvtanítás általános kifeje-

zéseképesség-javító feladatait illetően. Ezek megoldásának gyakorlati problémáival, és azokkal a nyelvtanítási eljárásokkal, melyek a nyelvtanítást az általános kifejezőképesség fejlesztésének szolgálatába állíthatják (ilyenek: a mondatbeékelés gyakorlatai, a „p-k-f rendszerű” témaszervező gyakorlat, a nyelvi transzponációk eljárásai) egy másik tanulmányban foglalkozom.

Dálnoki-Fésűs András

Széljegyzetek a magyarról mint idegen nyelvről

A magyar mint idegen nyelv (a továbbiakban a rövidség kedvéért: MID) tárgyában rendezett vitaülés (vö. Nyr. 102 : 299–332) majd minden résztvevője hangsúlyozta valamilyen formában a téma fontosságát, főleg hát számukat szaporítanom. Szeretnék viszont néhány rövid megjegyzést fűzni a vita írásos változatához, a nyelvtanuló, a nyelvtanár (újabbán MID-tanár is) és a nyelvtanárképző gyakran összemosódó, de nem egyszer jól el is különülő szempontjaiból fogalmazva meg őket.

I. Kígyóssy Edit futólag megemlítette a vitában a magyarországi és a külföldi magyartanítás közti különbséget (311). Ezt a gondolatot némileg kibontva azt mondhatjuk, hogy a magyar mint második nyelv és a magyar mint idegen nyelv különbségéről van szó. A hazai és a külföldi szakirodalomban e két fogalom körül van bizonyos terminológiai homály, aminek enyhítésére szeretném a következő javaslatot tenni:

Nevezzük második nyelvnek a kétnyelvű (B_2) beszélők mindennapi használatú nem-anyanyelvét. Ilyen értelemben a magyart második nyelvként tanulja egy baranyai német anyanyelvű kisiskolás is, és a Debreceni Nyári Egyetem négy hétre hazánkba látogató hallgatója is. Helyzetükben az a közös, hogy mondhatni a nap minden órájában két nyelvet használnak, azaz két-nyelvű („bilingvis”) nyelvközösségek tagjai.

Idegen nyelvnek pedig az anyanyelvvel a mindennapi használatban nem váltakozó nem-anyanyelvet nevezhetjük. Ilyen értelemben idegen nyelvet tanít a berlini magyar lektor éppúgy, mint egy hazai egyetemi idegen nyelvi tanszék oktatója. Tanítványaik kétnyelvűek (B_1), hisz egy nem-anyanyelvet is tudnak valamilyen fokon, de olyan kétnyelvűek, akik egynyelvű nyelvközösségben élnek. Táblázatban így fest a helyzet:

Beszélő	Nyelvtudás	Mindennapi nyelvhasználat	Nyelvközösség
Egynyelvű	L_1	L_1	egynyelvű
B_1	L_1 és L_2	L_1	
B_2	L_1 és L_2	L_1 és/vagy L_2	kétnyelvű

A második nyelv tanárának az idegen nyelv tanárához képest könnyebb a dolga — ezt mindenki tudja, esetleg maga is tapasztalta. Nem tekinthető trivialisnak azonban, egyelőre legalábbis, hogy a két lényegesen különböző

nyelvtanulási folyamat eltérő tanári stratégiát, tananyagot és tanfolyamszervezést igényel. Keveset tudunk még arról, hogy miben és hogyan térjenek el az említett tanulást befolyásoló tényezők.

2. Többen sürgették megfelelő nyelvtan(ok) és szótár(ak) elkészítését. Nem esett szó viszont egy nagyon hiányzó láncszemről: a MID-tanulót a két-nyelvű szótártól az értelmező kéziszótárig elvezetni hivatott egynyelvű kéziszótárról, amin körülbelül az „Oxford Advanced Learner's Dictionary of Current English”-hez hasonló méretű és „filozófiájú” szótárt értek. Ennek kétségtelenül az Értelmező Kéziszótár lehet a szülőatyja, de az arányos kicsinyítés önmagában csak félmegoldás — „MID filozófia” is kell.

3. A magyarázó szótár mellett égetően szükséges (jobb híján) „lingvokulturális”-nak nevezhető szótár is (vö. pl. V. I. Kosztomarov és E. M. Verescagin munkáit). E szótár az „örök lefordíthatatlanok” gyűjteménye lehetne, a magyar élet, kultúra és nyelv specifikumait MID-szempontból (is) mélyen elemző tanulmányok jéghegyének a csúcsa. A lingvokulturális különbségek feltérképezésére orosz–angol viszonylatban számos jó példát találunk már, hadd említsek egyet röviden. R. A. Peace, a University of Hull professzora, „Russian Concepts of Freedom” című tanulmányát, ami a Journal of Russian Studies 35. számában (1978: 3–15) jelent meg. Peace az orosz, angol és amerikai irodalomban tallózva nyomon követi a *вольность*, *воля*, *свобода*, valamint a *liberty*, *freedom* és *liberation* szavak pályafutását.

Nem a hagyományos kétnyelvű, hanem a lingvokulturális szótárba való például az ilyen megfelelés: *suburban school* (US): *belvárosi iskola* (azaz mindkét nyelvben: „jó iskola”).

4. A magyar zárt és nyílt *e* örökzöld vitájában Bodolay Géza és Somos Béla megnyitotta az alkalmazott nyelvészeti korszakot. Nekem Somos Béla véleménye kedvez, mert bár nincs anyanyelvjárásomban két *e*, nem diszkvalifikál mint magyartanárt. De van Somosnak egy praktikus, „alkalmazott nyelvészeti” érve, ami nagyon fontos: „a 'Mit kérték? — Mit kérték?' jelentéskülönbségét a szituáció, illetőleg a szöveggörnyezet magyarázhatja” (321). Azt hiszem nemcsak magyarázhatja, hanem magyarázza is. Nem emlékszem egyetlen esetre sem, amikor e két mondatot félreértettem volna, holott nekem a kettő egy. Ettől függetlenül persze disszertációkat lehetne (kellene!) írni az elméletileg lehetséges összes nyelvi kétértelműség és a valóban működő, a szöveggörnyezetben vagy a beszédhelyzetben nem feloldódó kétértelműségek kérdéséről.

5. Megkaptuk Bloomingtonban (1978 szeptemberében) a Learn Hungarian négy éven át készült hanglemezeit — és tanár és tanítvány egyaránt azon kapta magát, hogy furcsán-kényszeredetten fogadja. Mert hát mire jó egy olyan *h a n g l e m e z*, amelyen *f o l y a m a t o s* beszéd van? Át lehet másolni szalagra, s akkor kiküszöböltük a gramofont, ezt a magnetofon meglete óta elavult nyelvoktatási segédeszközt. De hol az a technikus, aki 20 lemezoldalnyi folyamatos felvételt szétvág és az ismétléshez szükséges szüneteket beilleszti a szalagba?

Ha már szó esik a hangosításról (van jobb szó a tancélú magnófelvételek készítésére?), hadd említsem meg a beszédértés tanításának világszerte, de

nálunk különösen elhanyagolt voltát.¹ A MID-tanfolyamoknak átgondolt, korszerű (és technikailag is elfogadható kivitelű) beszédértési összetevőjének is kell lennie, olyasféle anyagoknak, mint R. O'Neill és R. Scott Viewpoints, vagy L. Dickinson és R. Mackin „Varieties of Spoken English” című munkafüzetei és szalagjai az angoltanításban. Ilyen tananyagok készítésében nyilván közreműködhetne a Magyar Rádió is.

6. Az ELTE Központi Magyar Nyelvi Lektorátusán folyó képzésről Horváth Tibor többek között azt írja, hogy a leendő MID-tanárok a szakdidaktika keretében „Megtanulják az óravázlatok, óratervek, tanmenetek készítésének, adott anyagrészek feldolgozásának elvi és módszertani kérdéseit” (327). Ez szükséges is, jó is. De m e n n y i t t a n í t a n a k e z e k a h a l l g a t ó k ? Mert ha csak annyit, amennyit annak idején nekem a debreceni Kossuth Gyakorlóban kellett tanítanom (tárgyanként 12 órát) — s nagyjából ma is ez a helyzet mindhárom bölcsészkaron —, akkor a „pályaelőnnnyel” rendelkező, mert a célnyelvet majdan második nyelvként (is) tanító jelölt képzése éppoly kifogásolható mint az enyém volt, sőt: még kifogásolhatóbb. Azaz, a vitában résztvevő Fülel-Szántó Endre óhajával szólva: nem elég n y i t o t t.

Kontra Miklós

„Engedjétek hozzám jönni a szavakat”

„Azért vagyunk a világon, hogy valahol otthon legyünk benne.” (Tamási: Ábel Amerikában)

„Azért vagyunk a világon, hogy szavainknak valahol helyet teremtsünk benne.” (Sütő: Engedjétek hozzám jönni a szavakat)

Sütő András fenti című könyve (Kriterion könyvkiadó, Bukarest, 1977. 174 lap) — mint alcíme jelzi — „hómezőn és porban” gyűjtögetett jegyzetek. Voltaképpen azonban az író számtalan, a ma emberét mélyen érintő kérdések szövevényét tárja elénk. A középpontban — látszólag — egy kérdés áll: László nevelése. A „történet” nem is más, mint annak elmondása, h o g y a n neveli Örökmécs és Jatata Lászlót, a kis unokát, az első szavak megtanulásának nehézségeitől az óvodára érett, anyanyelvén társalogni képes „nagyfiúvá”. A családi nevelés középpontjában a nyelvi nevelés áll. Az immár elkoptatott kifejezések Sütő gondolatvilágában új tartalommal telítődnek. A nevelés lényegét, alapját az anyanyelv tudatos e l s á j á t í t á s á b a n látja. Ezért mindannyian elszegődnek Lászlóhoz „nyelvtterelő, szóvigyázó juhászoknak, éjjelnappali szolgálatra; örökségét, miként a Vidróczki híres nyáját, mely szerte-széledt az ég alján, valamelyik Szent György-napig elébe vezetjük a lesántult,

¹ Vö. E. Glyn Lewis and Carolyn E. Massad könyvét: *The Teaching of English as a Foreign Language in Ten Countries*. Stockholm, 1975.; valamint Kádárné Fülöp Judit még kéziratban levő könyvét, amely az IEA-angol vizsgálat Magyarországra vonatkozó anyagát tartalmazza.

öreg kosokkal együtt s nyakunkban a furulyalábú, zsenge báránnyokkal.” — Fontos és figyelmeztető gondolat, hiszen azt tapasztalhatjuk, hogy társadalmunk által a mai gyermekek nevelésére fordított áldozatok nagyon is anyagi természetűekké válnak, elhanyagolódik a nevelés szellemi része. Külön tanulmányt érdemelne a könyv nevelésmódszertani kérdéseinek elemzése. Mi Sütő András sok tanulságot tartalmazó könyvében figyelmünket a nyelvre fordítjuk: a tudatos nyelvgazdagítás, az anyanyelvi műveltség emelésének lehetőségeire.

A nyelv az az eszköz — vallja Sütő — mely az embert emberré teszi. Salimbene feljegyzése nyomán Második Frederick Szent Római Imperátor kísérletét idézi példadént, aki arra volt kíváncsi, hogy a szülők, dajkák, altatódala nélkül felnőtt gyermekek milyen nyelven fognak megszólalni. A gyermekek valamennyien meghaltak. A császár „a nyelv erejére volt kíváncsi, létének és működésének titkos formáira, hogy vajon ösztön-e — mely a macskakölykökkel egeróvoda nélkül is megfoghatja az egeret —, vagy a léleknek valóban megvonható tápláléka? Velünk született képesség-e, vagy meghatározott emberi közösség ajándéka? Rejtjeles, de elcsíphető pünkösdi üzenet! A kettős tüzes nyelveket oltásatok ki, és ne legyen gondotok csak a dűsan terített asztalra. Milyen arcúvá nevel a lét egyetlen értelmévé előléptetett gyomor?” Majd így folytatja: „Hiszen azok a gyermekek — a kísérleti cellába tereltek — a lárva-arcú, bekötött szájú dajkák társaságában is felnőhettek volna. Az emésztés nem függvénye az igehirdetésnek ... A gyermekek halála ilyenformán csak képletes lehetett; a szeretet figyelmeztetése: lám, milyenekké lettek a nyelvkárosultak azáltal, hogy nem lehettek semmilyenekké ... A semmilyenesség állapotát — a még csökevényeiben is elsorvasztott nyelviség következményeként — könnyű elképzelnünk. Darwin Károly úr segítségünkre lehet az eligazodásban. Ugyanis a császár kísérleti gyermekei, a Betiltott Szavak zárt kapui előtt megfordulva, visszafelé indultak el az időben: a majomállapot irányában” (18). — „Gyere László, hagyjuk a makogó lényeket! Fényes emberi szavak nyomába induljunk!” (20.)

Mi tehát a nyelv, a szó? „...világunk teljessége!” Hiszen általuk leszünk azok, akik vagyunk. A nyelv által formálódik az emberek egyes csoportja közösséggé, nemzetté. Ez az az erő, mellyel példát állíthatunk, „magatartásbeli modellt a reánk bízottak dolgában” — mint tette azt Mikes, aki a számkivettség magánya ellen védekezve „Zágont sírta vissza, rabságában a szülőföld aranybilincset. Annak hangjaiból teremtett irodalmi nyelvet” (13).

Sütő András — látjuk — könyve első lapjain megfogalmazza a nyelv jelentőségét, ember- és jellemformáló erejét. Ebben a szellemben neveli Lászlót úgy, hogy tudásához hozzáadja a maga gyermekkori élményeinek tapasztalatait is. A nyelvi nevelésben a szavak kapják a legfontosabb szerepet. „A szavak odakint felgallyaztak a fekete nyárfára meg az apró termetű, bögyös almafákra. A nyár összegyöngyölt lombosátrainak hűlt helyén verebek, csókák, galambok képében gubbasztanak az ágakon. Imádkozó célpontok a hó fehér hullámai fölött. Némelyik az ablakunk irányában mereng, karnyújtásnyira. Várja, hogy meglőjék, mondja Dédapa. Hogy megnevezzék, helyesbít Nagyapa, s Lászlót karjába emelve, sorra szedegeti le a szárnyas gyümölcsöket. Nézd! Galamb. Örvösgalamb” (14).

A könyv nyelvi gazdagságából szókincsére szeretnénk felhívni a figyelmet. Három forrása van Sütőnek, melyekből mint az egyetemes kultúra elemeiből merít. A biblia — mondhatnánk Károli vagy Szenczi Molnár nyelvének is —, a magyar népköltészet, és a magyar műköltészet.

A három elem egységet alkot ugyan, mégis nyelvének bibliai rétegével foglalkozom először.

A nagyszülők visszaadják Lászlót szüleinek. Várja a „Napsugár” (óvoda). Lászlónak nem tetszik sorsa változása:

„Ha elmegyek innen, kinek húzzátok föl cernával a holdat? Menni, menni, kispárnát, sorsot cserélni.

— Miért?

— — — — —
Nagyapa a dolgok összegezésének *Hóreb-hegyén* rostokolva, bölcs elme-
léllel küldte menten a tartalékos gondolatot: ...” (42). *Hóreb-hegye*: súlyos kép! László hazamenetelének szükségességét nem kisebb erővel kell bizonyítani, mint annak a bibliai helynek a felemlítésével, ahol az Úr Mózesnek átadta a kőtáblát! Így válik jelképpé a kép: a határozat megdönthetetlen, törvény, ha tetszik: isteni eredetű. László sorsában ez valóban kinyilatkoztatás értékű: megmásíthatatlan.

Lászlót kiengesztelni csak egy „icipici” mesével lehet. És „...íme, szavainkra omlanak már a kötöttségek *Jerikó-falai*.” Lehet-e tökéletesebben érzékeltetni a szó varázsát, mint Jerikó falainak omlásával? A metafora csak művelődéstörténeti ismeretek birtokában kapja meg jelentésének súlyát, erejét és szépségét. A példákat sorolhatnánk, de csak Orbán János bácsi ironikus meséjére emlékeztetünk még: az Úr és Péter apostol földi útjára.

A magyar népköltészet világa több műfajban lép be Sütő nyelvébe. Legszembetűnőbb a mese. Elsősorban nevelési eszköz és módszer. László mesevilágban él. Sziklalovon repül, bejárja a földet, de főleg a Mezőséget. Képzelt utazásain megismerkedik a rönkszállító székelyekkel, akiknek oda-kiáltja nevét; Mikes Kelemen bácsival, aki „elment volt Hűségés a Száműzetésbe”; az ágyúöntő Gábor Áronnal; és a farkaslakai Áron bácsival is, akinek „Kicsi háza van... a földben két cserfa között, de csak esős időben és fagyban húzódik meg benne, mert ő leginkább a nyelvínségben senyvedők házait járja; melegítő szavakból szőtt kicsi köntösöket, ködmönt, karmantyút osztogat a gyermekeknek” (51). — Az óvoda: Napsütés, a reggel: Napszeme; nagyanya Örökmécses e mesevilágban. László nem igényes: az „icipici” mesék is boldoggá teszik, csak hallja: „Egyszervolt, hol nem volt, ... itt a vége, fuss el véle!” „Volt egyszer, hol nem volt egy piros pettyes lazac...” A meséből megtanulja László, hogy a Nyikó *mondikál*, s hogy Nagyapa *madárlátta szavakat* gyűjtöget tarisznyájába...” (54–5). Se szeri, se száma a műben a László nyelvére lefordított tanmeséknek. „Nézd az égen a hollót, a repülő tanmesét; kiejtette bizony a csőréből a sajtot, midőn a róka megkísértette: lám, hogy énekelisz? Úgy énekeljünk, László, hogy hangukat bizonyítva a sajtunkat is megőrizzük. Ezt majd Bethlen Gábortól fogod megtanulni” (34). — László nemcsak vigasztalást nyert egy mesével, de *megtanult* egy tanmesét, annak igazságát, hozzá kötött egy nevet: Bethlen Gáborét — s ezzel egy darab történelmet! A holló-mese így jelent többet Lászlónak: történelmi tudatának csírája. Hasonló útravalót kap László a csigabiga történetben is (47–8). — Közös útjaik során sokat énekelnek, a népdalok sorai, kifejezései László szókinsésévé válnak. Vidáman éneklí: „Hej, Kelemen haza szállj, fél lábon ne álldogálj!” (85). Nagyapapa az óvodáról mesél Lászlónak:

„Lehull a jó eső, fehér cseresznyehullás, jókedve támad a békának, madárnak. A tóparton leültök, kezdődik a felelgetős kuruttyolás.

— Békák leszünk?

— Ugrabugra kéregetők.

A frissen mosott galagonyabokron megtelepszik egy gyenge kismadár, ti nézitek és élenklitek: hozzám kezdé járni, virágos kertemben fészket kezdé rakni. Fűszálat fűszálra, ahogy te rakod most magad köré a szavakat. A madarat kövel megdobálták, messzire bujdosott, de mind azt fűjdogálja, visszajő tavaszra. Ha tavaszra sem jó: búzapirulásra, és ha akkor sem jó: tudom, sohasem jó.

— Sohasem?

— Egyszer mégis eljön.

Várakozó kövek leszünk. Körülbujdossa majd a földet, és itt talál bennünket” (127—8).

A „Napsütés” nem váltotta be a hozzáfűzött reményeket:

„Napsütés! Oda vittetek engem falrahányt borsónak.

-- Mit csináltál ott László?

- Sírtam, sírtam, sírtam.

Máig is sírok, ha el nem hallgattam.

Vigasztalódj.

A gesztenyefákon túl csillámlik egy másik Napsütés... Mi mindenem kellett átesnie a legkisebbik királyfiúnak is, míg elátkozott kedvesét a rontás hatalmából kimenekítette” (134—5).

A Napsütésről szóló mesében összefonódik a mese, a nyelv, a költői nyelv varázsa:

„Lesz egyszer, hol nem lesz, a Sáros utcán túl, a bronzlovason innen, lesz valamikor, holnap-holnapután egy gyönyörű Napsütés... Emlékszel, be sok didergő madarat láttunk a Maros-part fűzfáin? Akkor azt álmodtad, hogy cinkek szálltak az ágyad fejére. Attila bácsinak segítettek a költögetésben, a verset a napkeltéhez igazítva: Kinyitja kék szemét az ég | kinyitja sok szemét a ház, | dunna alatt alszik a rét, | ébredj föl szépen, kis Balázs” (131—2).

A harmadik kiapadhatatlan forrása Sütő szókészletének a magyar irodalom. Erről programszerű vallomást is tesz az író:

„A mindennapi hogy-és-mint-vagyunk és hogy-szolgál-az-egészségünk-féle köszönés-érdeklődés pedig — a székely-magyarok kivételével, akik nyelvi jobbagyságot sohasem szenvedtek — imígyen módosították: hogy és mint szolgál, uram, az édes anyanyelve? Köszönöm, jól, hál’istennek, mondja majd az egyik. Gyengélkedem, mondja majd a másik, az iránt érdeklődve, merre találná a legjobb ortolingvisztikai klinikát. Tanácsot s félét lehet ilyenkor adni. Utaltassa be magát gyógykezelés végett bizony Csokonai nevezetű poétához; vagy Berzsenyi tekintetes úrhoz; az utcán’ elején és végén vigyázkodó Vörösmartyhoz; Arany János világítótornyá a Nagyszalontára; Petőfi tömegsírjába Fehéregyházára; József Attila jajkiatásaiba; Kemény Zsigmond jégvermébe vagy Ady tüzes katlanába; a hargitai Ábel szikra-feleseléiseibe; nyelvi szunyókálásaiból fölserkentik az embert, megtáncoltatják az elmét, mint a nagypéteki kakast a rostában. Akár az erdélyi krónikások, a mennyköveket hajigáló hitvitázók, vagy nyelvünk huszadik századi aranyművesei. Ha pedig náluk férőhely nem lenne, meghúzódnánk a lelkiismeretben is — lehetőleg a sajtóunkban, ahol egy-egy síró szavunk éjjel nappal szolgálatos.

A kezelési módzatok dolgában hasznos útmutatást nyújt az orvosi tudomány, amikor himlő, paralízis és más nyomorúságok megelőzése végett vakcinációt alkalmaz. Naponta kiadagoltatva kötelezővé kellene tennünk az anyanyelv védőoltásait: példának okáért két fiola Petőfit a szabadság szerete-

tének koronaerébe, tíz köbcenti Tóth Árpád jelzősorvadás ellen, az egyenes tartás védelméről nem is szólva. Mens sana... Ép testben ép nyelv. Junius Juvenalis prókátor urunk nem haragszik meg, ha tornatermekbe költözött mondását imígyen módosítjuk, helyét keresvén a lélek zugaiban is. Azért vagyunk a világon, hogy szavainknak valahol helyet teremtsünk benne” (58–9).

Nagyapa Lászlót így oktatja: „... nem pusztá galagolyás végett hordjuk ide neked az Istenszékét és a verebeket, hanem, hogy legyen mit a helyére rakjál. Üres kamrának bolond a gazdasszonya. A válogatás ott kezdődik, ahol van is miből válogatni. Amire nem lesz saját szavad: elpártol tőled, hiába mondja bárki, hogy a tulajdonod. Ösvényed, házad, szerszámod elidegenedik tőled, miként a filozófusok mondják. ...Béküljünk meg László. Ha nem a kedvémért, a költőkért legalább.”

„...mit keres a csikó Flóra szemében? Bördísznek akarták egy kulacsra feldarabolni, de valaki megmentette, s nélküle már nincs szó az igazi szelidség bemutatására, mert így szólhatunk: *szemében csikó legelészget*. Jó lenne László, ha ezt a képet megőrizné; ott a mása Anyád tekintetében is” (29–30).

A tél, a hó, „Gyula bácsi” versében mutatkozik be Lászlónak: Hó hó hó — Mit tanul ebből László? Mit tanul az olvasó? Nyelvünk csodáját, kifejező erejét! „...újabb rege a csodaszarvasról, de maga kínálja lám, hős fia Enéhnek, az új tanulást: visszafordultában — oh! — gyászpántlikás indulatszó. Sirató asszonyok kenyérkeresete” (38). Sorjáznak a példák. László homokvárépítése *kőműveskelemenkedés*. Az állatkerti hatyú „Petőfi Sándor bácsi lassan szálló, hosszan éneklő szép emlékezete”, a kőparipa *tűzevő táltos*. „Honnan vegyünk parazsat?” S tüzet raknak József Attila soraival!

Irodalmi múltunk kincsházából két egyéniséget mutat fel Sütő András. Mikes Kelemen és Szenczi Molnár Albertet. Egy-egy mondattal, egy költői képpel képes helyüket a magyarságban, a magyar nyelvben kijelölni. Mikes „elment Hűségnek, a Száműzetésbe”. Szenczi Molnár pedig „még mindig énekelteni a századokat!” Az özvegy fenyő a Kiskút-völgyben szimbólummá vált az író szemében. *Kelemen*-nek nevezte el. „Sokat nézegettem azt a fenyőt, még el is kereszteltem, úgy hívtam: Kelemen. De nem amikor engem kölcsönbe adtak, az idő tájt Mikest nem ismertem, hanem sok esztendővel később. Miután Rodostó fölépült bennem. Bennem is fölépül, Jatata? Míg élek, nem hagyom. Míg apád, anyád a szavaidat gyarapítja” (79–80). Lászlónak ismeretlen a név, nem tudja megtanulni. Nagyapa cselhez folyamodik: „Hirtelen egy gólyát hessentenek fel a gyermekdalból, hogy helyet szorítsanak benne Kelemennek.” — Hej, Kelemen, hazaszállj, | fél lábon nem állodálj!

A Dédiékhez tett látogatás ad alkalmat az írónak arra, hogy a maga gyermekkorára is visszaemlékezve felidézze egy-egy szó hatását. Így a halált, koporsót. A Jani úrékkal való találkozást, Orbán János bácsit és Tóth Károly tanítórát — és Szenczi Molnár Albertet. Néhány sorban a legszebb emléket állítja neki:

„Sokan elhallgattak már.

Szenczi Molnár Albert, tatárjárást, törökdúlást átkozva, még mindig énekelteni a századokat” (153). „Nagyapa fülében újra megszólalnak az orgona hangjai. . . Árkos nyakú, kopaszra nyírt fejek a tölgyfapadokban. Gyöngyösen villanó és üres-feketén megnyíló szájak a kőcímeres Szó-Szék előtt. Sejtik talán, de nem tudják mit énekelnek. Azt legföljebb: hogy Mi énekelte őket. A hétköznapiakon felgyülemlett kérdések; az égről visszahullottak. Valamikori önmagunk hangjai a Psalterium Hungaricumból, Nagy Nyomorúságok esztendeiből:

törd meg, Uram, azoknak fogait, kik ellenünk tusakodnak...” (154). — Nagyapa végig „énekli” a zsoltárt, László türelmetlen:

„— Meghaltál, Jatata?

— Nem haltam meg... Varázslat volt. Abban egyeztünk meg” (156).

Sütő András könyvével is a varázsló szerepébe bújt. Célunk az volt, hogy gazdag tartalmú és nyelvű könyvéből csupán a nyelv gazdagításának lehetőségeit mutassuk meg. Ne feledjük a mezőségi rokon lány példáját! Mellette elaludtak a strázsák! Nem álltak őrt, elvesztette szavait, elhagyta szülőföldjét! Zrínyi Miklós itt már elkésett a figyelmeztetéssel!

Sütő András strázsát állított könyvével. Példát mutatott a kíváncsú nyelvhasználatra. László most ismerkedik a világgal. De a megismerés: folyamat. Így szól Sütő könyve mindannyiunknak, akik valamilyen módon felelősek vagyunk nemcsak önmagunkért, de a reánk bízott nemzedék neveléséért is. Könyvének jelentősége, hogy megmutatja a nevelés összetettségét, igazi tartalmát, s felhívja a figyelmet arra, hogy az anyanyelvi műveltség tudatos gyarapítása a nevelés egyik leghasználhatóbb eszköze. Ezt igyekeztünk bizonyítani és példázni a választott idézetek bőségével is.

Mészárosné Varga Mária

Szövegelmélet — szöveggrammatika — szövegnyelvészet

1. Sokszor hallhatjuk és olvashatjuk, hogy a nyelvtudomány nem állhat meg a mondat (és a mondatnál kisebb nyelvi egységek) vizsgálatánál: a szöveg nyelvi vizsgálata is fontos feladata a nyelvtudománynak. Többen a mondat nyelvi vizsgálatát is a szöveg-vizsgálat részeként szeretnék látni azzal érvelve, hogy a mondatok általában nem el-szigetelten, hanem nagyobb környezetbe ágyazva fordulnak elő. A szöveg vizsgálatát néha *szövegelmélet*-nek, néha pedig *szöveggrammatika*-nak szokták nevezni. Igen gyakran elő-fordul a *szövegnyelvészet* terminus is.

A szöveg vizsgálatánál különbséget kell tennünk *a)* irodalmi szövegek irodalom-elméleti és stilisztikai és *b)* szövegek nyelvészeti vizsgálata között. Az első kérdés az irodalomtudomány feladatai közé tartozik és itt most nem foglalkozunk vele. A *b)* kér-dés is sokféleképpen vizsgálható. Elképzelhető a szövegek lexikográfiai, statisztikai, nyelvészeti-stilisztikai stb. vizsgálata. Van azonban olyan vizsgálat is, amelynek célja a szövegek grammatikai (fonológiai, morfológiai, szintaktikai és szemantikai) leírása. A következőkben mi is a kérdés grammatikai oldalát fogjuk szemügyre venni.

Vajon valóban központi kérdése-e a grammatikának a szöveg vizsgálata? Mielőtt erre a kérdésre válaszolhatnánk, néhány alapvető és általános szempontot kell tisztáz-nunk. Az egyik legfontosabb kérdés, amit a szövegek kutatásával foglalkozó nyelvésznek meg kell válaszolnia, a szöveg fogalmával függ össze. Annyi nyilvánvaló, hogy a szöveg minőségileg különbözik a mondatok egymásutánjától. Hiába raknánk tehát egymás mellé több mondatot, ha a mondatok között nincs kapcsolat, akkor nem kapunk szöveget. Igen ám, de mi az a kapcsolat? Mi az, ami mondatok egymásutánjából szöveget állít elő? Ez nyilvánvalóan a szövegnyelvészet egyik legfontosabb kérdése.

Könnyű belátni, hogy ez a kapcsolat nem hasonlítható ahhoz a kapcsolathoz, amely a mondat elemeit (a szavakat, a szintagmákat) mondatná fűzi össze, hiszen a mon-datszerkesztésnél általában nem kell figyelemmel lennünk nyelven kívüli tényezőkre, ezzel szemben a világról való ismereteink döntően befolyásolják a mondatok szöveggé formálásának lehetőségeit. Ebből következik, hogy a szöveg fogalma is függ nyelven kívüli tényezőktől. Az alábbi példák ezt bizonyítják.

- (1) (a) A Videoton nemzetközileg is jó hírnévnek örvend.
- (b) A 12 wattos erősítő kitűnő minőségű.
- (2) (a) A Magyar Nyelvészek Kongresszusát most tartják Nyíregyházán.
- (b) Péter előadást tart az előfeltevésekről.

Ha nem tudjuk, hogy a Videoton rádiókat és erősítőket gyárt, akkor (1) (a)–(b)-t nem föltétlenül minősítjük szövegnek. Hasonlóképpen, ha nem tudnánk, hogy az előfeltevések kérdése nyelvészeti probléma, akkor (2) (b)-t aligha kapcsolhatnánk (2) (a)-hoz. Az, ami ezeket a mondatokat egymáshoz kapcsolja, a közös téma. A közös téma fogalma azonban nemcsak, hogy nem grammatikai, de még csak nem is nyelvészeti fogalom. Azt mondhatjuk tehát, hogy a szöveget egyrészt a grammatika (G), másrészt nyelven kívüli ismereteink (I) határozzák meg. Tehát

(3) Szöveg = (G, I)

Feltételezhető tehát, hogy a szöveget — legalábbis részben — éppúgy meghatározza a grammatika, mint ahogy a mondatot meghatározza a grammatika. Tudjuk ugyanis, hogy a mondat fogalma nem adható meg grammatikán kívül: a mondatot mindig csak egy adott grammatikára nézve határozhatjuk meg. Valahogy így: valamely *M* szólánc akkor mondat, ha van olyan *G* grammatika, amely *M*-et előállítja (generálja) vagy leírja (elemzi). Mondható-e ugyanilyen értelemben, hogy a szöveget a (szöveg)grammatika határozza meg (definiálja)? Vagyis áll-e a következő: valamely *S* mondatlánc akkor szöveg, ha van olyan *G_s* szöveggrammatika, amely *S*-t előállítja, vagy leírja. Ha így lenne, akkor mondhatnánk, hogy *S* *G_s* szövege. Ez azonban akkor sem áll, ha eltekintünk a (3) képletben szereplő *I*-től. A szövegeknek ugyanis nincs fonológiája, morfológiája, szintaxisa vagy szemantikája, legfeljebb valamilyen világosan meg nem ragadható, intuitív értelemben. A szövegekben megfigyelhető fonológiai, morfológiai, szintaktikai és szemantikai szabályszerűségek a szöveg mondatainak szabályszerűségei, tehát a mondatgrammatikához tartoznak. Azt hiszem, ez nem szorul bizonyításra.¹

A fentiekből most már következik, hogy a szöveg fogalma nem definiálható (még részlegesen sem) nyelvészetileg, hiszen nincs, és nem is lehet, olyan szöveggrammatika, amely a szöveg fogalmát meghatározná. Ebben az értelemben tehát nem lehet szöveggrammatikáról beszélni.

Elképzelhető azonban a szöveggrammatikának egy másfajta értelmezése is: a szövegalkotás grammatikai kihatásait érthetjük rajta. A szöveggrammatika ebben az értelemben azt vizsgálja, hogy a mondatgrammatika milyen jelenségei jutnak szerephez a szövegalkotásban (szórend, névmások használata, határozott névelő használata stb.). Ezeknek a kérdéseknek a vizsgálata természetesen fontos és jogos. Nem szabad azonban elfelejtenünk, hogy a szöveggrammatika fogalmát itt olyan értelemben használjuk, amely nem hasonlít a mondatgrammatika fogalmához.

A szövegmélet más, mint a szöveggrammatika. Bár az elmélet terminust is sokszor válogatás nélkül használjuk, a tudományelmélettől pontosan megtudhatjuk, hogy mi tekinthető elméletnek. Így például az egyik, nyelvészek számára írt, tudományelméleti munkában ezt olvashatjuk: „Az elmélet általános és absztrakt leírása és magyarázata bizonyos tények között fennálló összefüggéseknek. Az elmélet e leírás és magyarázat alapján képes új összefüggéseket előrejelezni. A magyarázat több, mint a leírás... , a rendszerezésen és általánosításon túl ismereteinket más ismeretekkel kapcsolja össze.” „Az elmélet általános, rendszeres és explicit módon rekonstruálja egy bizonyos tárgykörre vonatkozó előismereteinket, intuitív megértésünket és az ilyen ismeretekkel végzett kognitív operációkat...”² Ezek után könnyen belátható, hogy bár a szövegelmélet fogalma lehetséges fogalom (a szöveggrammatika fogalmával szemben), de ma még nincs jogunk szövegelméletről beszélni. Egyrészt még hiányoznak a megfelelő előismereteink, a szövegek nyelvi tulajdonságainak intuitív megértése is még csak gyerekcipőben jár, márpedig enélkül nem alkotható elmélet.³ Másrészt a szövegnyelvészeti kutatások még nem jutottak el a magyarázat szintjére, márpedig a magyarázat elengedhetetlen feltétele az elméletnek. A magyarázat hiánya miatt nem tudunk a szövegek tulajdonságaira vonatkozóan előrejelezni. Az előrejelzés egyik módja az lenne, hogy bizonyos tulajdonságok ismeretében más tulajdonságokra következtethetünk.

¹ A szöveg nem egysége sem a fonológiának, sem a morfológiának, sem a szintaxisnak, sem pedig a szemantikának. Ez azt jelenti, hogy nem ismerünk olyan fonológiai, morfológiai, szintaktikai, szemantikai szabályt, amelyben a szövegre utalnunk kellene.

² Vö. Dieter Wunderlich: *Grundlagen der Linguistik*. Rowohlt, 1974. 100.

³ A következőkben még részletesebben foglalkozunk azokkal a feladatokkal, amelyeknek megoldása előfeltétele a szövegméletnek.

A *szövegelmélet* terminust tehát szintén nem használhatjuk jogosan, ha rajta kész elméletet vagy egy elmélet körvonalait akarjuk érteni. Van azonban a szövegelmélet elnevezésnek egy másfajta használata is. Az olyan vizsgálatokat érthetjük rajta, amelyeknek végső célja egy elmélet megalkotása. Ilyen értelemben már beszélhetünk a szövegelmélet alapvető kérdéseiről, vagy a szövegelmélet feladatairól, módszereiről.

A fentiek után nyilvánvaló, hogy miért javaslom a *szövegnyelvészet* elnevezést. A szövegnyelvészet nem pontos fogalom, ezért nem is érthető félre. Fedi a szöveg nyelvészeti vizsgálatának minden szempontját; a szövegnyelvészeti kutatások persze nem mindig párosulnak megfelelő elméleti igényvel. Mivel azonban végső célunk mégiscsak egy megfelelő szövegelmélet megalkotása lenne, a szövegnyelvészeti kutatásoktól megkövetelhetjük az elméleti igényt. Egy majdan megalkotandó szövegelmélet csak így támaszkodhat majd a szövegnyelvészet által egybegyűjtött és rendszerezett ismeretekre.

2. A következőkben röviden áttekintjük azokat a mondatgrammatikai jelenségeket, amelyek a mondatok szöveggé szerveződésében szerephez juthatnak. A problémák bemutatásánál nem törekedhetünk teljességre. Az ide tartozó mondatgrammatikai jelenségek közül a következőket említjük: a) a határozott névelő használata, b) névmásítás, c) anafora, d) szórend, e) mondatok aktuális tagolása, f) előfeltevések.⁴

a) A határozott névelő. A problémát a következő példa érzékelteti:

(4) (a) Tegnap délután találkoztam a strandon egy filmrendezővel.

(b) A filmrendező elmondta, hogy legújabb filmjéhez főszereplőket keres.

A (4) (b) mondat a (4) (a) nélkül nem érthető, mert nem tudhatjuk, hogy kire utal a mondat határozott alanya. A (4) (b)-ben a határozott névelő funkciója az, hogy a szóban forgó főnevet valami ismerthez kapcsolja. Kézenfekvőnek látszik, hogyha ezt az ismert valamit a szöveggörnyezetben keressük. Ez azonban nem szükségszerű. Bizonyos háttérismeretek birtokában a következő mondat önállóan is megáll:

(5) Képzeld el, a filmrendező azt mondta, hogy legújabb filmjéhez főszereplőket keres.

Az alábbi szöveg is hasonló problémákat vet fel:

(6) (a) Picasso dél-franciaországi nyaralójába utazott.

(b) A festő legújabb vásznán dolgozik.

(6) (a) alanya tulajdonnév: a beszélő itt is feltételezi, hogy a hallgató tudja, hogy kiről van szó. Figyeljük meg, hogy *Picasso* és *a festő* közötti kapcsolat grammatikai eszközökkel már nem fejezhető ki. Mint beszélő tudom, hogy Picasso festő. Ezért mondhatom (6) (a) után (6) (b)-t. Mint hallgató azonban nem kell tudnom, hogy Picasso festő. Elég, ha feltételezem, hogy a beszélő nem mond badarságokat, nem beszél összefüggéstelenül. (6) (a) és (b) azonban csak akkor függ össze, ha Picasso festő. A határozott névelő tehát más-más funkciót tölthet be a beszélőnél és a hallgatónál.⁵

Nevezzük mindazt, ami a mondatokat szöveggé szervezi, szövegkoherenciának. Jegyezzük azonban mindjárt meg, hogy a szövegkoherencia fogalma kifejtésre és magyarázatra szorul. Itt azonban minden pontosabb meghatározás nélkül használjuk. Azokat az

⁴ Ezek közül a kérdések közül néhányat, más szempontból, már foglalkoztam. (Vö. Kiefer Ferenc: A szövegelmélet grammatikai indokoltságáról. *Alt. Nyelv. Tan.* 11: 197–222.) — A jelenlegi dolgozatban használt fogalmak részletesebb kifejtésére vonatkozóan vö. Kiefer Ferenc: Néhány megjegyzés az aktuális mondattagolás és az előfeltevések közötti összefüggésről (NyK. 1976. 371–8), Radics Katalin: Újabb irányzatok a generatív grammatikában (NyK. 1975. 445–79), Kiefer Ferenc: Irányzatok és problémák a mai jelentéstudományban (NyK. 1975. 47–70).

⁵ A hallgató stratégiáját kitűnően jellemzi P. H. Grice elmélete. Legteljesebb tárgyalása a következő munkában található: R. Kempson: *Presupposition and the Delimitation of Semantics*. Cambridge University Press, Cambridge, 1975.

elemeket, amelyek a szövegkoherenciát meghatározzák, nevezhetjük a szövegkoherencia mutatóinak. A határozott névelő tehát a szövegkoherencia mutatói közé tartozik.

A határozott névelő használata szükséges, de nem elegendő feltétele a szövegkoherenciának. Ha a (4) (b) és (6) (b) mondatban a határozott névelőt határozatlan névelőre cseréljük fel, a szövegkoherencia megszakad. Például

(7) (a) Picasso dél-franciaországi nyaralójába utazott.

(b) Egy festő legújabb vásznán dolgozik.

(7) (b)-ben az *egy festő* határozatlan főnév már nem vonatkozhat Picassora. Ugyanakkor azonban a határozott névelő használata nem elegendő feltétele a szövegkoherenciának. Például

(8) (a) Picasso dél-franciaországi nyaralójába utazott.

(b) A kutya ugatott.

Ahhoz, hogy (8) (a)–(b) szöveggént értelmezhető legyen, további feltételek teljesülésére (például bizonyos ismeretekre) van szükség.⁶

b) N é v m á s í t á s. A névmások főnévi szerkezeteket helyettesíthetnek. Ilyen esetben a főnévi szerkezet névmásításáról beszélhetünk. Például

(9) (a) Tegnap találkoztam Annával. Elmentem vele moziba.

(b) Beszéltem Péterrel. Megmondtam neki, hogy kerested.

(c) Láttam Jánost. Megkérdeztem tőle, hogy ráér-e.

Ezekben a mondatokban a névmások a szövegkoherencia mutatói. S éppúgy, mint a határozott névelő esetében, itt is áll, hogy a névmások szükséges, de nem elegendő feltételei a szövegkoherenciának. A következő szöveg nem koherens:

(10) Láttam Jánost. Megkérdeztem Jánostól, hogy ráér-e.

Ugyanakkor a névmás jelenléte ellenére a következő mondat sor sem szöveg:

(11) Láttam Jánost. Sokat ettem belőle és gyomorfájást kaptam tőle.⁷

c) A n a f o r a. Bár a névmásítást az anaforától külön szokás tárgyalni, valójában a névmásítás is anafora. Az anafora azonban tágabb fogalom, hiszen minden olyan esetben anaforáról beszélhetünk, amikor egy szintagma értelmezése megköveteli egy másik szintagma ismeretét. Íme néhány példa:

(12) (a) A találkozón sok kérdés merült fel. Ezek közül a kérdések közül a legérdekesebbeket itt említtem.

(b) Péter azt mondja, hogy szép idő lesz. Én is azt mondom.

(c) Péter ismeri a házat. Nem ismeri azonban a tizedet.

(d) Péter gyűlöli Jánost. És viszont.

(e) Péter, Pál és János megérkezett. Egyikük sem volt elégedett.

(f) Anna, Mária és Kati megérkezett. Mindegyikük nagyon boldog volt.

Az anaforikus elemeket dőlt szedéssel jeleztük. Az anaforikus elemek is mutatói a szövegkoherenciának. A névmásítással kapcsolatban mondottakat azonban nem általánosíthatjuk az összes anaforikus elemre. Könnyű ugyanis belátni, hogy a névmásítással nem rokon anaforikus elemek jelentése nem szükséges feltétele a szövegkoherenciának. Így (12) (a)-ban minden további nélkül elhagyható az anaforikus elem, (12) (c)-ben *tizedet* helyettesíthető a *te házat*-tal és így tovább. Úgy látszik azonban, hogy egyik-másik

⁶ Ide tartoznak a következő problémák is. Tudott dolog például, hogy egy már nevezett dologra nem utalhatunk vissza olyan főnévvel, amely új jelzőt tartalmaz. Például „Anna egy szép könyvet olvas”, „Az új könyvet tegnap vásárolta” mondat sor nem koherens (összefüggő). Azt is tudjuk, hogy a visszautaló főnévnek általában a mondat témájához kell tartoznia. Például a „Láttam tegnap egy jó filmet”, „A film vette el az eszemet” mondat sor nem koherens, mert a második mondatban a *film* kiemelt, rematikus helyzetű.

⁷ A névmásítás szövegnyelvészeti vonatkozásaira vonatkozólag vö. Pléh Csaba – Radics Katalin: „Hiányos mondat”, pronominalizáció és a szöveg. Ált. Nyelv. tan. XI. (1976): 261–77.

anaforikus elem jelenléte viszont elegendő feltétele a szövegkoherenciának (például *egyikük és mindegyikük*). A kérdés azonban behatóbb vizsgálatra szorul.

d) A *s z ó r e n d*. Tudott dolog, hogy a magyarban a mondatok szórendje viszonylag szabad. Így például a *Péter, Annát és szereti* elemekből a következő mondatok alkothatók:

- (13) (a) Péter szereti Annát.
- (b) Péter Annát szereti.
- (c) Annát szereti Péter.
- (d) Annát Péter szereti.
- (e) Szereti Péter Annát.
- (f) Szereti Annát Péter.

Ezek közül a mondatok közül azonban csak (13) (a) áll meg önmagában, minden-fajta szöveggörnyezet nélkül. A többi mondatához különféle szöveggörnyezetet kell fel-tételeznünk. Az egyes mondatok értelmezését és kontextustól való függését persze nem-csak a szórend határozza meg, hanem a hangsúly és hanglejtés is. Így például (13) (b) legalább kétféle jelenthet aszerint, hogy *Annát* kapja-e a főhangsúlyt (nyomatékot, emfázist) vagy pedig az ige. Vö.

- (14) (a) Péter *Annát* szereti.

- (b) Péter Annát *szereti*.

(14) (a) esetében a mondat környezetében egy olyan mondatot kell keresnünk, amely *Annát* kivéve azonos (14) (a). (15) ilyen mondat.

- (15) Péter Marit szereti.

(14) (a) tulajdonképpen (15) tagadása; a nyomaték vagy emfázis mindig tagadást tételez fel. (14) (b) nem kíván meg ilyen mondatkörnyezetet. Ez a mondat azonban mégis több egyszerű ténymegállapításnál. Többek között akkor használható, amikor felmerül annak gyanúja, hogy Péter nem szereti Annát.

A magyar nyelv szempontjából fontos szövegnyelvészeti kérdés lenne azoknak a szöveggörnyezeteknek a pontos jellemzése, amelyek a különféle szórendi variánsokat lehetővé teszik vagy megkövetelik. A szórend szintaktikai leírása vagy szemantikai magyarázata nem kívánja meg a szöveggörnyezetet. Ha azonban arra a kérdésre keresünk választ, hogy milyen feltételek mellett használunk egy adott szórendű mondatot, akkor ez már szövegnyelvészeti kérdés. Ugyancsak szövegnyelvészeti kérdés lehet annak eldöntése, hogy egy adott szórendű mondat milyen pragmatikai jelentéselemekkel párosul. A mondat — tulajdonképpen szemantikai jelentésén túl — olyan jelentéselemekkel is gazdagodhat amelyek használatából adódnak. Ezeket a jelentéselemeket nevezzük pragmatikai jelentés-elemeknek.⁸

⁸ A pragmatikai jelentéselemek sokfélék lehetnek. Így például (1)–(2) és (3)–(4) két különböző típushoz tartoznak.

- (1) Fázom.

- (2) Öt óra van.

- (3) (a) A hadnagy felkiáltott és meghalt.

- (b) ?A hadnagy meghalt és felkiáltott.

- (b) Péter belépett a szobába és felkapcsolta a villanyt.

Tegyük fel, hogy nyitva van az ablak és a hallgató az ablak közelében áll. Ha ilyen helyzetben mondom ki (1)-et, akkor ez a megnyilatkozás kérésként fogható fel. Ez a „funkcionális” jelentés semmiképpen sem következik (1) jelentéséből: (1) csak az adott beszéd-helyzetben jelenthet kérést. Hasonlóan (2)-nek is tulajdoníthatunk helyzethez kötött jelentést: dolgunk van, sietünk stb. A pragmatikai jelentés ezekben az esetekben az egész megnyilatkozáshoz kapcsolódik, nem pedig annak egy eleméhez. Más a helyzet azonban (3) és (4) esetében. A mondatok egymásutánja igen sokszor az események (folyamatok, cselekvések) egymásutánját tükrözi. Ez azonban szintén pragmatikai szempont. Az *és* kötőszónak csak egy szemantikai jelentése van. Adott körülmények között azonban „a és b” jelentheti azt, hogy „b” időben „a” után következik.

A szórend nyilvánvalóan szintén hozzájárul a szöveg koherenciájához, de nem világos, hogy beszélhetünk-e itt szükséges vagy elégséges feltételről.

e) A m o n d a t o k a k t u á l i s t a g o l á s a. A mondatok téma-réma szerkesztését részben a szórend, részben pedig a hangsúly jelzi. Itt is érvényes tehát mindaz, amit a szórenddel kapcsolatban mondtunk.⁹

f) E l ő f e l t e v é s e k. Az újabb keletű szövegnyelvészeti munkákban gyakran találkozunk az előfeltevés fogalmával. Az előfeltevés olyan implicit kijelentés, amelyet a beszélő adottnak, igaznak tekint. Az előfeltevések nem tagadhatók, azaz a mondat tagadása nem érinti az előfeltevéseket. Az előfeltevések mindig nyelvi elemekhez kapcsolódnak, azok „indukálják” őket. Például

(16) (a) Péter is megjött.

(b) Valaki (\neq Péter) megjött.

(17) (a) Anna visszaérkezett Stockholmból.

(b) Anna Stockholmban volt.

(18) (a) Éve megcsúnyult.

(b) Éva nem volt csúnya.

A (b)-mondatok az (a)-mondatok előfeltevései. Igen gyakran fordul elő, hogy az, ami egy mondat előfeltevése, a szövegben — egy az adott mondatot megelőző mondatban — explicit állításként fordul elő. Így például (16) (a) a következő szövegben képzelhető el:

(19) (a) János megjött.

(b) Péter is megjött.

Nem világos azonban, hogy az előfeltevések milyen szerepet játszanak a szövegek koherenciájának meghatározásánál. Úgy látszik, hogy előfordulásuk nem fogalmazható meg szükséges vagy elégséges feltételként.¹⁰

3. Eddig azt vizsgáltuk, hogy milyen jellegű mondatgrammatikai jelenségek járulnak hozzá a szövegkoherencia meghatározásához és azt, hogy ez a hozzájárulás megfogalmazható-e, feltételként szükséges vagy elégséges-e. A határozott névelő, a névmások vagy anaforikus elemek, a szórend, a mondatok aktuális tagolása, az előfeltevések mind olyan jelenségek, amelyeknek szintaktikai és szemantikai tárgyalása a mondatgrammatika feladata. A mondatgrammatika meg is tudja oldani ezt a feladatot a szövegnyelvészet segítségével nélkül. Ha azonban azt kérdezzük, hogy mi ezeknek a jelenségeknek a funkciója, akkor már túllépjük a mondatgrammatika határait. Nézzünk meg most néhány olyan kérdést, amely nem szintaktikai vagy szemantikai jellegű, és így nem is tartozhat a mondatgrammatika hatáskörébe.¹¹

1. T e m a t i k u s f ő n e v e k. Tekintsük a következő mondatokat!

(20) (a) Picasso dél-franciaországi nyaralójába utazott.

(b) A festő mindig ott tölti a szabadságát.

(21) (a) A garázsban volt egy autó.

(b) A kocsí kitérő állapotban volt.

⁹ Az aktuális mondattagolásnak igen terjedelmes a hazai és külföldi irodalma. Ennek ellenére az itt felvetett kérdés rendszeres vizsgálata még nem történt meg. Az idevágó problémákról jó áttekintést ad P. Sgall, E. Hajičová és E. Benešová könyve (Topic, Focus and Generative Semantics. Kronberg/T., Scriptor, 1973.).

¹⁰ Ilyen kísérletekről is tudunk. Vö. például I. Bellert és T. v. Dijk tanulmányait a Studies in Text Grammar c. gyűjteményben (J. Petőfi. H. Rieser, eds. Reidel, Dordrecht, 1973.).

¹¹ Az itt említett jelenségek egyike-másika már Horst Isenberg egy korai dolgozatában is szerepel, de csak felsorolásszerűen, magyarázat nélkül. Vö. H. Isenberg: Überlegungen zur Texttheorie, ASG-Bericht 2., 1–18. l., Berlin, 1968.

- (22) (a) Anna egy szép könyvet olvasott.
 (b) A könyv Péter ajándéka.
 (23) (a) Tegnap hallottam egy jó hangversenyt.
 (b) A műsoron Beethoven-szonáták szerepeltek.
 (24) (a) Péter szerette Annát.
 (b) A viszony közöttük mindig jó volt.

A fenti mondatpárok közül a második mondat tematikusan továbbviszi az első mondat mondanivalóját. Példáinkban minden esetben egy tematikus főnévi szerkezet látja el ezt a funkciót: *a festő, a kocsi, a könyv, a műsor, a viszony*. Példáink közül azonban csak (21) (a)–(b) és (22) (a)–(b) közti kapcsolat oldható meg grammatikailag: vagy azért, mert a második mondat egy az első mondatban szereplő főnevet visz tovább, vagy pedig azért, mert a második mondat tematikus főneve és az első mondat megfelelő főneve között szinonímiakapcsolat áll fenn. A többi esetben a (b) mondat tematikus főneve és az (a) mondat megfelelő főneve között olyan kapcsolat van, amely csak nyelven kívüli ismereteink alapján ismerhető fel: Picasso festő, egy hangversenynek általában van műsora, két személy különbözőképpen viszonyulhat egymáshoz. Kérdés: Hogyan jellemezhető ilyen esetekben a kapcsolat a tematikus főnév és előzménye között? Vajon a mondatgrammatikából ismert kikötéseken kívül van-e olyan sajátoságos feltétel, amelyet az ilyen tematikus főnévnek teljesítenie kell? Ezekre a kérdésekre a szövegyelvészet egyelőre nem tud választ adni. Annyi bizonyosnak látszik, hogy nem akármilyen főnév lehet tematikus.

2. R é s z l e t e z é s. Előfordul, hogy a második mondat az első mondat tartalmának valamely szempontját vagy az egész mondat tartalmát részletezi, magyarázza. Ilyen esetekben az első mondat általában bevezető jellegű, a szöveg vagy szövegrész elején áll.

- (25) (a) Tegnap nagy szerencsétlenség történt.
 (b) Anna a karját törte.
 (26) (a) Érdekes eseménynek voltam tanúja.
 (b) Anna kibékült Péterrel.
 (27) (a) Mióta nem találkoztunk, sok minden történt.
 (b) Először is megnősültem, aztán vettem egy nyaralót, majd állást változtattam. A kapcsolat itt is megvan a mondatpárok mondatai között: (25) (b) nyilvánvalóan szerencsétlenség, (26) (b) esemény, (27) (b) pedig olyan dolgokról számol be, amelyek „történni szoktak”. Kérdés: Hogyan magyarázható az (a) és (b) mondatok között fennálló és intuitíve oly könnyen felismerhető kapcsolat?

3. P r a g m a t i k a i e l ő f e l t e v é s e k. Néha az első mondat tartalmához kapcsolódó pragmatikai (azaz nyelvileg nem megjósolható) előfeltevések egyike-másika megfogalmazódhat a szöveg második mondatában. Például

- (28) (a) A gyerek már megint fagyaltot eszik.
 (b) Adtál neki pénzt?
 (29) (a) Péter megtudta, hogy én is utazom Törökországba.
 (b) Valaki nyilván megmondta neki.
 (30) (a) Megint ég a nagy szobában a villany.
 (b) Szeretném tudni, ki hagyta égve.

Itt nyilvánvalóan a pragmatikai előfeltevések általános jellemzésére van szükségünk. Ez természetesen nem történhet úgy, hogy megmondjuk, hogy egy adott megnyilatkozáshoz milyen pragmatikai előfeltevések kapcsolódnak, hiszen ezek az előfeltevések nem határozhatók meg a megnyilatkozás nyelvi szerkezetének ismeretében. Elképzelhető azonban, hogy kiindulunk az (a)-mondatok kommunikatív (vagy másképpen pragmatikai) jelentéséből, aminek megvannak a nyelvi mutatói: (28) (a)-ban *már megint*,

(29) (a)-ban *megtudta* és (30) (a)-ban *megint* és e mondatok hanglejtése. A megnyilatkozás nyelvi szerkezete és a beszédhelyzet ismeretében általában már meghatározható a pragmatikai jelentés. Tegyük fel, hogy (28) (a) pragmatikai jelentése szemrehányás. Ha mármost (28) (a)-t valakinek szemére hányjuk, akkor úgy hisszük, hogy ez a valaki felelős (28) (a)-ért, azaz vagy megengedte, hogy a gyerek fagyaltot egyen, vagy pénzt adott neki stb. A pragmatikai előfeltevések általános jellemzése beszélői vagy hallgatói stratégiák formájában adható meg. Más jellegű kérdés azután, hogy a pragmatikai előfeltevések szövegnyelvészeti szerepe hogyan jellemezhető. Ez is a szövegnyelvészet nyitott kérdései közé tartozik.

4. Pragmatikai következtetés. A pragmatikai következtetésnek több fajtája lehetséges. Egyrészt előfordul, hogy valamit gondolunk és utána megmondjuk, hogy miből következtethetünk arra, amit gondolunk. Például

- (31) (a) Itt volt a postás.
 (b) Lányomokat látok a hóban.
 (32) (a) Éjjel fagyott.
 (b) Jégvirágos az ablak.
 (33) (a) Krumplipaprikás lesz ebédre.
 (b) Érzem a jó illatát.

A pragmatikai következtetés — éppúgy, mint a pragmatikai előfeltevés — stratégián alapul. A szemantikai következtetés ezzel szemben, mint tudjuk, szabályokba foglalható. A (31) (a) — (b), (32) (a) — (b) és (33) (a) — (b) mondatok közti kapcsolat általános jellemzése tehát a pragmatikai következtetések alapját képező stratégia általános jellemzésének függvénye.

A pragmatikai következtetések egy másik típusa az általánosítás. Például

- (34) (a) Péter Chomskyt olvassa, Zsuzsa Hallét, Mari pedig Katzot.
 (b) Úgy látszik, itt mindenki beleszeretett a generatív grammatikába.
 (35) (a) Kati santa, Júlia vak, Mari kopasz, Léna süket.
 (b) Hiába, mindenkinek van valami baja.

Az első mondat több kijelentést tartalmaz, ezeknek a kijelentéseknek a közösség tartalma teszi lehetővé a második mondatban kifejezett általánosítást. Ez az általánosítás azonban nyilvánvalóan pragmatikai jellegű, hiszen nem következik az (a) mondatok jelentéséből.

A fent említett kérdések mindegyike sajátosan szövegnyelvészeti probléma. E problémák megoldásához a szövegnyelvészet felhasználhatja azokat a módszereket, amelyeket a pragmatikaelmélet dolgozott ki a megnyilatkozások nem szó szerinti, kontextustól függő, „funkcionális” jelentésének meghatározására.¹²

4. Rövid áttekintésünket fejezzük most be néhány olyan kérdéssel, amely azért sajátosan szövegnyelvészeti kérdés, mert a szóban forgó jelenség legalább két megnyilatkozást és sokszor két különböző beszélőt tételez fel. Ezek közé tartozik a kérdés és a kérdésre adott válasz.

1. Kérdés - felelet. Az egyetlen kérdésből és a rá adott feleletből álló szöveg a legegyszerűbb dialógusfajta. Sok szempontból a kérdés-felelet viszony vizsgálható és leírható egy mondatgrammatikai modellen belül is. Így például a feltett kérdésre adható szemantikailag lehetséges válaszok jellemzésére több módszert ismerünk. Eldöntendő kérdések esetén ez a jellemzés azt mondaná, hogy a válasz szemantikailag helyes, ha

¹² A pragmatikai közelítésmódot jól példázza Ewald Lang: *Erklärungstexte*, *Studia Grammatica* XI. (1976.), 147 — 83 és Teun A. van Dijk: *Text and Context, Explorations in the Semantics and Pragmatics of Discourse*, Longman, London, 1977.

vagy „igen”-nel vagy „nem”-mel válaszolunk, vagy válaszunk olyan, hogy abból szemantikailag következik az „igen” vagy a „nem”. Szemantikailag az is elfogadható, ha „nem tudom”-mal válaszolunk, sőt mindenféle „modalitás” is módosíthatja válaszunkat: „valószínűleg”, „esetleg”, „talán”, „bizonyos mértékig” stb. Mindezekkel a mondat-szemantika is meg tud birkózni. Igen sok jelenséget azonban már nem tudunk szemantikailag megmagyarázni. Vegyük például a következő kérdés-felelet párokat.

(36) (a) Holnap utazol el Stockholmba?

(b) Nem, holnapután.

(37) (a) Két lakásod van?

(b) Nem, három.

(38) (a) Sok gyermeked van?

(b) Igen, öt.

Szemantikailag minden esetben elegendő lett volna *igen*-nel vagy *nem*-mel válaszolunk. Az egyszerű nemleges válasz (36) (a) és (37) (a) esetén mégsem egészen szerencsés. Ebben az esetben — jogosan — úgy érezhetjük, hogy tulajdonképpen nem kaptunk választ kérdésünkre. (36) (a) „funkcionálisan” így értelmezhető: a beszélő szeretné tudni, hogy a megszólított személy mikor utazik Stockholmba. Mivel azonban nyomós oka van azt hinni, hogy az illető holnap utazik Stockholmba, a kérdést nem úgy teszi fel, hogy „Mikor utazol Stockholmba?”, hanem (36) (a)-ként. Igenlő válasz esetén a válasz tökéletes minden kiegészítés nélkül. Egy nemleges válasz azonban nem válaszolja meg a tulajdonképpeni kérdést. Éppen ezért a választ ki kell egészítenünk, például úgy, hogy azt (36) (b) ben és (37) (b)-ben tettük. (38) (a) esetén forlítva áll a dolog: itt az igenlő választ egészítettük ki. Könnyű azonban belátni, hogy a nemleges válasz is hasonló kiegészítésre szorulna, azaz hogy (38) (a) tulajdonképpen „funkcionálisan” ezt jelenti: „Hány gyermeked van?” Mindez azonban nem következik szemantikailag a kérdés jelentéséből. Magyarázatához abból kell kiindulnunk, hogy a dialógusban résztvevők együttműködnek és együttműködésük folyamán általánosan jellemezhető társalgási elveket követnek. Más szóval, a fenti kérdés-felelet párok magyarázata ismét stratégián nyugszik, s ezt a stratégiát kell explicitté tennünk.

2. E g y é b d i a l ó g u s p r o b l é m á k. Igen sok olyan megnyilatkozás van a nyelvben, amely választ kíván, tehát csak dialógusban válik teljessé. Íme néhány példa:

(39) (a) Szeretnék meghívni holnap este vacsorára.

(b) Bocsáss meg, kérlek!

(c) Azt javaslom, hogy menjünk el kirándulni.

(d) Azzal vádolnak (téged), hogy loptál.

(e) Jó lenne, ha el tudnád nekem magyarázni a leckét.

Ezek a megnyilatkozások olyan beszédaktusokat fejeznek ki, amelyek nem hagyhatók megválaszolatlanul. (39) (a) meghívás. A meghívást elfogadhatom vagy elutasíthatom. A nyelvi kommunikáció szabályai szerint azonban valamiképpen nyilatkoznom kell. A válasz formáját többé-kevésbé a konvenció szabja meg (a beszélő és hallgató viszonya, társadalmi helyzete stb.). (39) (b) bocsánatkérés, a kérés teljesüléséhez a hallgató válaszára van szükség. (39) (c) javaslat, a beszélő a javaslat elfogadását várja a hallgatótól. (39) (d) vád és vádak ellen védekezni szokás. Végül (39) (e) kérés, és a nyelvi kommunikáció szabályai szerint kérést sem hagyhatunk válasz nélkül. A (39) (a)–(e) mondatok tehát párbeszédet vezetnek be. A mondatok dialóguskezdeményező jellege a mondatok beszédaktusjelentésével függ össze. A dialógus jellege függ attól, hogy *a)* mi a beszédaktus-jelentés, *b)* milyen társadalmi konvenciók kapcsolódnak az adott beszédaktusjelentéshez, *c)* mi a beszélő és hallgató viszonya stb. A dialógus szerkezete is ezekről a jellemzőktől függően változik.

5. A fentiekben a szövegnyelvészet néhány általános kérdésével foglalkoztunk. Láttuk, hogy a szó tulajdonképpeni értelmében nem beszélhetünk szöveggrammatikáról. A szöveggrammatika viszont értelmezhető úgy is, hogy a szövegalkotás grammatikai vonatkozásait értjük alatta. Ezek a grammatikai vonatkozások a mondatgrammatika kérdései. Ezek közé tartoznak, mint láttuk, a határozott névelő használata, a névmásítás, az anafora, a szórend, a mondatok aktuális tagolása és az előfeltevések.

A szövegnyelvészeti kutatások még nem jutottak el arra a szintre, amely lehetővé tenné az elméletalkotást. Egyrészt még nem rendelkezünk kellő ismeretekkel (nem ismerjük „anyagunkat”), másrészt azt sem látjuk még elég világosan, hogy mit akarunk magyarázni. Éppen ezért szövegelméletről mint létező diszciplináról nem beszélhetünk. Beszélhetünk azonban szövegelméleti kutatásokról akkor, ha a szövegnyelvészeti kutatások célja egy szövegelmélet megalkotása.

A szöveg fogalma nem nyelvészeti fogalom, de vannak nyelvészeti aspektusai.

A szöveg fogalmának egyik fontos eleme a szövegkoherencia. A szövegkoherenciának vannak nyelvi mutatói, valójában azonban szintén nem tisztán nyelvészeti fogalom.

A szövegnyelvészet a legegyszerűbb feladatokat sem tisztázta még. Ezek közé tartoznak: a) a szövegkoherencia grammatikai mutatóinak vizsgálata, b) a szövegalkotás pragmatikai műveleteinek tisztázása, c) elemi dialógustípusok leírása. a) esetén fontos kérdés annak eldöntése, hogy a szövegkoherenciának melyek a grammatikai mutatói, majd minden egyes grammatikai mutatónál meg kell vizsgálnunk, hogy szükséges vagy elegendő (vagy mindkettő) feltétele-e a szövegkoherenciának. Ha egyik sem, akkor más módon kell megkísérelnünk megmagyarázni, hogy miben áll az adott grammatikai mutatónak a szövegkoherenciához való hozzájárulása. b) esetén tisztázásra vár a szövegelmélet és pragmatikaelmélet kapcsolata. Mivel a beszédaktuselmélet is része a pragmatikaelméletnek, c) esetében is felmerül a szövegelmélet és pragmatikaelmélet kapcsolatának kérdése. Ezeknek a feladatoknak a megoldása előfeltétele annak, hogy hozzáfoghassunk egy átfogó szövegelmélet megalkotásához.

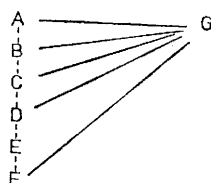
Kiefer Ferenc

Logikai relációk kifejezése hálódiaagrammal

Rozgonyiné Molnár Emma (Nyr. 102: 452–63) hálómódszerrel vizsgálja meg egy-egy szöveg viselkedésformáját: tartalmi-logikai viszonyait. Nem vitatva a módszer célszerűségét, néhány kiegészítő megjegyzést szeretnék hozzáfűzni.

Az Arany-levélrészlet hálóbárájával kapcsolatban nem érzem meggyőzőnek a szerzőnek azt az állítást, hogy mind az A-val, mind a G-val szimbolizált mondat kulcsfontosságú az idézett levélrészletben. Amint írja: „Mindkettő c s o m ó p o n t, tehát külön-külön is konvergenciát mutatnak B-vel, C-vel, D-vel, E-vel, F-vel — az utóbbiak egymással divergensnek.”

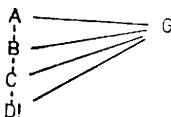
Logikai szempontból az A mondategésznek nincs ilyen kitüntetett szerepe, nem csomópont. A szöveg logikai szerkezete szerintem így helyesebb:

S ha két csomópont van is, az nem A és G , hanem $A B C D E F$ és G . A szerző által 7 mondategésznek felfogott szövegrészletet tekintsük most egy halmaz elemeinek! Ezek között az elemek között különböző relációk vannak. Az ábra, illetve a szöveg alapján megállapíthatjuk, hogy a szövegrészlet, vagyis a mondategész halmaz két részhalmazra oszlik. Az $A B C D E F$ részhalmazt nevezzük X halmaznak, a G halmazt (helyesebben a G elemű halmazt) Z halmaznak! Az X részhalmaz tagjai valóban nincsenek közvetlen összefüggésben egymással, de valamennyi kapcsolódik külön-külön a Z részhalmazhoz.

A két részhalmaz egyenértékű, s hogy valóban a halmaz egyenértékű, s nemcsak az A elem, ezt az bizonyítja, hogy az X részhalmaz A elemét a mondanivaló különösebb sérelme nélkül el is hagyhatjuk. Sőt, ha csak egyetlen eleme marad, mondjuk a C , akkor is teljes értékű párja marad a Z részhalmaznak.

Ez az elemzés persze még mindig csak durva megközelítése a szövegrészlet szerkezetének. Nehézséget okoz például a B és G halmazkapcsolat: a mondatkezdő *vagy* kötőszó miatt értelmetlen a létrejövő mondat. Ennek az az oka, hogy a *vagy* jellegzetesen diszjunktív kötőszó (egymást kölcsönösen kizáró, de ugyanazon nemhez tartozó fogalmakat állít szembe), s mint ilyen a mondategységek közé kerül a beszéd során. Más okból, de megértési nehézséget jelent az $E F$ és G reláció is. Itt a gondot a *fordulunk* állítmány elmaradása okozza. Azonban ez könnyen megoldható úgy, hogy a $D E F$ mondatokat egyetlen mondategésznek fogjuk fel. (Erre a központosítás is lehetőséget ad.) A $D E F$ mondat-egységeket $D!$ -vel jelölve a következő hálódia grammot kapjuk:

Látjuk, hogy a $D!$ „elem” maga is részhalmaz, tehát tovább bontható talán így

Utána gondolva nem nehéz megállapítani, hogy az A vagy B vagy C „elemeink” is tovább bonthatóak, vagyis részhalmazok. Ennek a továbbgondolását azonban most nem tartom feladatommak, mint ahogy Rozgonyiné Molnár Emma sem vállalkozhatott rá. Cikkének fő érdemét a problémafelvetés bátorságában látom, abban, hogy — bár nem előzmények nélkül — mert elszakadni a megszokott elemzési szemlélettől, s így a mondatalkotás folyamatába nyújt bepillantást.

László László

Üszéng, üszéngel. *Üszéng* szavunk, mint ismeretes az *izék* dunántúli változata, melynek alapszava az *iz-* (TESz. 2:252.). Míg az *izék*nek már a XVI. századból is ismert a feljegyzése, az *üszéng*-nek a TESz. szerint, csak a múlt század közepétől, pontosabban 1854-től tartjuk számon írásos emlékét. A szó kétségkívül már ennek előtte is tagja volt szókincsünknek, és ezt az időközben előkerült történeti adatokkal is igazolhatjuk. Az 1796. aug. 4-én a Sió melletti Maroson (Somogy megye) tartott vizsgálat alkalmával pl. a helybeli csárdás, Hódor József panaszt tett, hogy „...Matkovics György Ispán Maroson három Esztendőbéli kóros moharral tartotta legyen a Méltóságos Uraság birkáit, melynek *üszéngjét* — mint elmondta — egy nap ött kocsi robotban az töltésre hordta” (OL., Széchenyi cs. lt., 230/IV/18/C).

A panaszt követő vizsgálat valóban igazolta, hogy „...mind Juthon mind Maroson Méltóságos Uraság Birkája mohart evett ugyan, a mely mohar — mint a vizsgálat során megállapították — az ő üdejében le takarétva és öszve hordva volt, de mivel Maroson a mohar repcésebb lévén a' Birkás annyit kénytelenített vinni, a'kivel a'jóság be érte, mint hogy a'repcét meg nem ette és természetesen ennek kóros *üszéngjét* (:hogy a kaszá-lóban akadált ne okozzon:) a gátra hordatta, de azért, hogy mohart evett, a jóság, a számadó vallás tétele szerént, nem dőglött meg”.

A szó jelentése itt megfelel annak, amit a TESz. is közöl: 'takarmánymaradék, takarmánytöredék', és a szöveg a szénaüszénggé válás okát is adja: a mohar repcés, kóros volt, és ezért nem ették meg a birkák, hanem csak forgatták, hányták, minek következtében összetöredezett, *üszénggé* vált. Ezt a birkák után maradt, egyéb célra már használhatatlan üszénget hordták ki a félre eső gátra.

De az üszéng nem mindig ilyen hasznavehetetlen töredék, hanem időnként, főleg a birkáknál tisztábban evő lovak után olyan, amit újra fel lehetett használni. A lovak üszéngjéből pl. a birkák még tudtak „válogatni”. Ezért is történhetett meg az, hogy az 1799. júl. 4-én Kőröshegyen tartott vizsgálaton is éppen az ilyen üszéngnek az elszállítási ügyét próbálták tisztázni. A helybeli méhész vallomása szerint „egyszer *üszénget* a háztul, egyszer az Istállóból vitt volna a Béres, de többször eő nem tapasztalta, de hogy az Ispán engedelmével lett volna, azt is éppen nem mondhattya”. (Uo.) A szó jelentése egyébként itt is hasonló a fentiekhez, az összetörött és a már kihányt üszénget vihette el itt is a béres, hogy azzal a birkákat még etesse.

Az üszéng egyébként, mint ugyancsak e vidéken hallhattuk, kétféleképpen keletkezhetett, először is úgy, ahogy a fenti első esetben láttuk: gazos, rossz, vagy romlott szénából. „Nem eszik a szegény ló, csak nézi, csak turkálja a rossz, csádés, sásos szénát. Csak *üszéng* lesz belőle.” Ilyen esetben szokták mondani, hogy a „ló *üszéngül*”. „Nem sokat ér ez a széna, öreg is a szála, penyhedt is. De este azért megraktam a lovak elejét, majd csak elragódnak rajta reggelig, *elüszéngüllik*.” Reggel aztán „csupa *üszéng* volt a lovak ajja”, „térdig *üszéngben* álltak” — mint mondani szokták.

De nemcsak a rossz, hanem a jó szénából is lehetett üszéng, ha pl. az állat, amelynek adták, beteg volt, és nem akart enni. „Beteg ez a szegény jószág — mondták erre — hiába raktam meg az elejét a legjobb szénával, az csak turkálta, *üszéngűte*.”

Az üszéng egyébként nemcsak az összetört, megmaradt szénát jelenthette, hanem azokat a hosszú, csupasz kukoricaszárakat is, melyekről az állat lerágta a levelet. Ugyancsak télen szoktak esti itatás után pl. a marháknak leveles kukoricaszárát, csutát adni, melyen azok hosszú ideig elrágódtak, és reggelre csak a pálcaszerű száruk, az *üszéngcsuta* maradt belőlük. Ezeket reggelente összeszedték, kékébe kötötték és tavaszra kelve, amikor jól kiszáradtak, jó, könnyű tüzelő vált belőlük. „Nincs más gyűjtalék, csak kis *üszéngcsuta*, azzal melegíttem az ételt” — szokták mondani. Időnként az is előfordult — és ez jellemző lehet a csuta erősségére —, hogy a kiskertet is ezzel a száraz üszéngcsutával kerítették be.

De üszéng nemcsak az állatok turkálása, közreműködése révén keletkezhetett, hanem azoktól függetlenül is, így pl. sok eső után, ha a takarmányt sokat forgatták, hányták a mezőn. Ilyen esetben lehetett hallani e kifejezést: „a széna *elüszéngesedett*.” Mint mondták: „A sok eső egészen eláztatta a gyöngye takarmányt. De hiába hányták, vetették, forgatták és szárogatták, sose lett már belüle jó széna. Ami nem penyhedt meg, az összetörtött, *elüszéngesedett*.” De a gyenge vetett takarmány, mint a lóhere, még eső nélkül is üszéngessé válhatott. „Amíg a nagy főrőségban felszettük, összeraktuk, hazahortuk és a pallásra felraktuk — hallhattuk az elbeszélést — egy levele sem maradt a lóhernek, de még a szála is összetöredezett, *elüszéngesedett*. Nem széna volt az már, hanem csak *üszéng!*”

Takács Lajos

Hiba van a kréta körül. O. Nagy Gábornak *Mi a szólás?* című tanulmányában a következőket olvashatjuk: „Minden valószínűség szerint irodalmi eredetű szólás ez is: *hiba van a kréta körül*. Arany »A betyár« című versének ebből a részletéből válhatott ki:

Hej kocsmáros, hova lett kend?

Furcsa rovás megy odabent:

Hiba van a kréta körül:

Egyet felír, kettőt törül.

Egy Debrecenből (Nyr. X, 134) közölt adat: »*Híjja van a kerétának*« mégis feltehetővé teszi azt is, hogy e szólás nem Arany egyéni alkotása, hanem csak egy régebbi népi szólásnak Arany verse révén végleges formát nyert és köznyelvivé lett változata.” (MNyTK. 87. sz. 23—4.)

O. Nagy később (*Mi fán terem?*¹ 215—6, hasonlóképpen: i. m.² 196—7) már teljesen eldönthetetlennek tekinti a szólás eredetének kérdését. Szerinte amellet, hogy az előbb Aranytól vett szállóige lett szólássá, mindenekelőtt az hozható fel, hogy „az idézett versben a szólás szavai eredeti jelentésükben értendők”. „Másként érvként — folytatja O. Nagy — azt említhetjük meg, hogy Arany verse már azután — 1856-ban — jelent meg, hogy napvilágot látott Erdélyi Jánosnak igen sok népi, sőt tájnyelvi szólást tartalmazó közmondás-gyűjteménye, melyben ez a kifejezés nem fordul elő.”

O. Nagy szerint ellenérvként, tehát annak a nézetnek a támogatására, hogy „Arany nem szerzője, hanem csak első irodalmi felhasználója szólásunknak, mindenekelőtt azt kell megemlítenünk, hogy a múlt század végén több olyan, kétségtelenül nem az Arany-idézet nyomán keletkezett szólást közöltek, amelyekben a *kréta* szó szerepel, s amelyek ugyancsak azt jelentik, hogy valami nincs rendjén, valami hiba van a dologban. Tájnyelvi szólásként Debrecenből közölték ezt: *Híjja van a kerétának*, és az 1891-ben

megjelent Sirisaka-féle gyűjteményben fordulnak elő ezek: »*Duplán fog, mint a kocsmáros krétája*» és »*Nem fog a krétája*: nincs sikere igyekezetének«. Itt lehet utalni arra is, hogy Aranynak »A betyár« c. verse nem tartozik a legismertebb költeményei közé, és valószínűleg régebben sem volt sokkal szélesebb körben ismeretes.”

Ezt az utóbbi ellenérvet Megyer Szabolcs is megismétli, még határozottabb fogalmazásban: „A tudósok egy része azt vallja, hogy a mondás Arany elbeszélő költeményéből ment át a köznyelvbe. Ennek azonban erősen ellentmond, hogy a költőnek A betyár című elbeszélő versét csak kevés ember olvasta, nem volt népszerű.” (Gyapay – Megyer – Ritoók: Ki mondta? Miért mondta? 208.)

A felhozott ellenérvek azonban gyenge lábon állnak. Hogy a szólásnak a 19. század végén más változatai is előfordulnak, az semmit sem bizonyít a nem aranyi eredet dolgában, ismervén, hogy a szólások mennyire hajlamosak a változékonyságra (vö. O. Nagy: MNyTK. 87. sz. 13). A másik ellenérv pedig, hogy Arany ez a verse nem volt eléggé ismeretes, egyszerűen nem felel meg a valóságnak, vele kapcsolatban ugyancsak „hiba van a kréta körül”. Talán elég volna csupán annyit megjegyezni, hogy a „A betyár” című románctörredéknek első darabja a következőképpen kezdődik: „Kondorosi csárda mellett | Gulya, ménes ott delelget . . .”. Ez bizony országszerte ismert és énekelt nótát szöveg. Arany is éneklésre szánta, címe alá írván: „Dallam: »Bort ittam én, boros vagyok.«”. De végül is más dallamot kapott. Mint Sárosi Bálintnak 1970. február 7-én a Kossuth Rádióban, a „Zenei anyanyelvünk” című sorozat keretében tartott előadásából értesülhettünk: 1857-ben (!) szerezte a nótáját gróf Festetics Leó. Annyira népszerű volt, hogy dallamát egy népdal is átvette: „Volt szeretőm, volt szeretőm tizenhárom”. A Festetics-féle szövegváltozatban az első két sornak és a negyedik sornak a vége megismétlődik: „Kondorosi csárda mellett, csárda mellett | Gulya, ménes ott delelget, ott delelget | . . . Bort iszik az öregbojtár, öregbojtár.” A harmadik strófának a kezdete O. Nagy Gábor első közlésében nem pontos, a Mi fán terem?-ben már javítva szerepel: „Héj, kocsmáros, hova lett kend?” — Festetics nótáját diákkoromban mi is nagyon kedveltük, többször is énekeltük, különös élvezettel, szinte ordítva ezt a sorát: *Hiba van a kréta körül*.

Mindezek szerint nagyon is valószínűnek kell mondanunk, hogy a szólás Arany János verséből származnak.

Rácz Endre

Zrínyi Miklós egy kifejezéséről. A Szigeti veszedelem kilencedik énekének 7. versszakát ezzel a szöveggel ismerjük:

De Zrínyi Deli Vidnak így beszél vala:
„Az ki az szerencsét meg nem zabolázza,
Hanem mindent elereszt éles szájára,
Végtére is veszélyre aztot ragadja.”

(Zrínyi Miklós összes művei. I. Sajtó alá rend. Klaniczay Tibor. Bp., 1958. 207.)

Kérdés, mit jelent az *éles szájára* (*elereszt*) kifejezés, amely az 1651-i első kiadástól kezdve egy kivételével mindegyikben így szerepel? Egyedül Gróf Zrínyi Miklós költői műveinek Széchy Károly és Badics Ferenc által a költő kéziratai alapján sajtó alá rendezett kiadásában (Bp., 1906.) olvassuk máshogy, a következőképp: „Hanem mindent *elereszt erős szájára*” (i. m. 162). Szövegüknek az első kiadásétól való eltérései között Széchy és Badics ezt a különbséget is jelzi (i. m. 344). Az eposz valamivel későbbi, újabb kritikai kiadásában (és a továbbiakban) már ismét *éles szájára* áll (Gróf Zrínyi Miklós művei I. Kiad. Négyesy László. Bp., 1914. 227). Négyesy azt írja, hogy Széchy nem betű szerint

nyomatta le a kézirat szövegét, „sokat változtatott az írásmódon, központozáson, ékezesen, itt-ott a szövegen is; ... s mivel Széchy egyéni változtatásai megjelöletlenek, a kiadás tudományos célra nem használható” (i. m. 366). Négyesy kiadása „az 1651-ikin alapul, s a kéziratok figyelembevételével adja a szöveget” (uo.). Négyesy maga szintén jelzi, hogy a kéziratban *erős szájára* van (i. m. 426), ezt a kifejezést azonban nem ismerhette, ezért az első megjelenés szövegváltozatához tért vissza.

Bár az *éles szájára* (*ereszt*) idioma hajdani meglete esetleg szintén elképzelhető lenne, erre nincs adatunk, az *erős száju* és a *szájára ereszt*, *bocsát* szerkezetek azonban előfordulnak a régiségben és a népnyelvben. Szabolcsban és Szatmárban az olyan szilaj lovat mondják *erős száju*-nak, amelyet a kantárszár vagy a gyeplő segítségével, a szájában levő zablával nem vagy nehezen lehet fékezni, irányítani. (Jakab László és Sebestyén Árpád szóbeli közlése). Az *erős száju ló*-ra a NySz. Pázmánytól és Zrínyitől hoz egy-egy adatot. Zrínyi az [I.] Idilium 10. versszakában [A vadász c. versben] írja: „Mit örülök rajta, ha hegyről lement hó? | Ha bánat úgy hordoz, mint *erős száju ló*” (1958-i kiad. 13). Balassi a Fűves kertecskében az emberre vonatkoztatva 'féktelen, buja, vad' jelentésben használja az *erős száju* kifejezést (BÖM. 2. 23). A *szájára ereszt*, *bocsát* idiómára mind a lótarthatásra vonatkozó konkrét, mind pedig átvitt értelemben a NySz.-ban számos adat van. Eredetileg az olyan lóval kapcsolatban használták, amelynek odaengedték a kantárszárat, a gyeplőt, s hagyták, hogy szabadabban vagy teljesen akarata szerint menjen, váglasson. Később a zabolátlan, féktelen emberre vonatkoztatva is használták. Zrínyi szintén ismerte e kifejezést: „Az nagy mindenható az földre tekinte, | ... || Látá az magyarnak állhatatlanságát, | Megvetvén az Istent, hogy imádna bálvánt; | Csak az, *eresztené szájára* az zablát, | Csak az, engedné meg, tölthetné meg torkát” (Szigeti veszedelem 1: 7, 8; 1958-i kiad. 26). Mindezekre nem térek ki bővebben, mert korábban (l. MNy. 74: 411) részletesebben írtam e szólásokról. A *szájára bocsát* vagy *ereszt*-tel pedig Kertész Manó már a Szokásmondásokban foglalkozott. Az *erős szájára ereszt* jelentése a fentiek alapján lényegében ugyanúgy '(lovat) szabadjára enged, nem fékez (meg)' mint a *szájára bocsát* vagy *ereszt*-é, sőt ez a jelentés még erősebb, az is feltétlenül benne van, hogy a fékezetlenül hagyott ló, sors vagy más dolog vad és erőszakos. A „Végtére is veszélyre aztot ragadja” sor itt a sors által hányatott, bajba vitt emberre értődik, de még jól érezhető a tárgyalt kifejezés alapja, a lovasát vagy a szekeret elragadó szilaj ló képe. Megemlítem még, hogy Kiss Lajos A szegény ember élete című művében (Bp. 1939) az olyan lovat, amellyel a kocsisa nem bír, *szájas ló*-nak, *kemény száju*-nak nevezik (84, 281).

„Végtére is” megállapíthatjuk, hogy a Szigeti veszedelem jelzett helyén a kéziratnak és a Széchy–Badics-féle kiadásnak megfelelően az *éles szájára* helyett *erős szájára* írandó. Ezzel az eposznak egy több mint háromszáz éves igen valószínű sajtóhibáját javítjuk ki. Különbön Zrínyinek később megtalált és a Zágrábi Egyetem Könyvtárba került kézíratai mikrofilm-másolatban Magyarországon is megvannak, például a Magyar Tudományos Akadémia Könyvtárában. A Szigeti veszedelmet tartalmazó, általam is átnézett tekercs száma A 262/II.

A. Molnár Ferenc

Sütő András *pipireg* 'káka' szava. Szilágyi Ferenc kitűnően megírt cikkében („... megváltani a senyvedő nyelvet...” Nyr. 1978 [102]: 438) olvasom a *pipireg* szóról: „a Magyar Tájszótár a *pipireg*-et ismeri 'káka' jelentésben, egyetlen adata a régi Alsó-Fehér megyéből való. A Nyelvtörténeti Szótár nem ismeri, a TESz. (A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára) nem tárgyalja”. Tárgyalja viszont egy (Szilágyi Ferenc cikkének megírása után megjelent) erdélyi kiadvány, a kolozsvári nyelvészeti iskola igen

alapos kézikönyve, Márton Gyula — Péntek János — Vő István *A magyar nyelvjárások román kölcsönszavai* című munka (Kriterion Bukarest/nyomtatott Kolozsvárott). A könyv 1977 végén, 1978 elején jelent meg, s mindegy 302 lapon tárgyalja a Bánság, a Partium, Erdély és a moldvai csángó-magyarok román kölcsönszavait (magyarországi szóhasználat szerint jövevényszavait). A szót Zsemlyei Jánosnak (a kolozsvári egyetem magyar tanszéke tudományos munkatársának) Kis-Szamos menti gyűjtése alapján *pēpērig* alakban az egykori Kolozs megye területén, a Kolozsvár (Cluj-Napoca) szomszédságában lévő Györgyfalván (Gheorgheni), a vegyes lakosságú Boncidán (Bonțida) és Szamosfalván (Someșeni) is adatolja a kiadvány. Címszóként Sütő nyelvi alakja áll. Szóösszetételben is megtaláljuk: *pipiriga gyökér* <gyógynövény>, *pipiriga síp* <fűzfásip>, *pipirigu virág* <virágfeleség Válaszúton> (sajnos az utóbbi jelentés alaposabb értelmezésre szorul). A szó egyszeri előfordulás Sütőnél, egyelőre nem tekinthető a magyar irodalmi nyelv szókészletébe tartozónak. Magam sem ismertem, pedig eleget jártam a Kolozsvár környéki réteket; sem jóatyámtól, sem pedig bátyámtól nem hallottam. Újabbkori és kizárólag népi-nyelvjárási szintű szó. Nem tévesztendő össze az ugyancsak kis területen, a Kis-Szamos (Someșul Mic) mentén felbukkanó *pipiriga* 'katicabogár' szavunkkal. Az utóbbi szintén tájnyelvi korlátozottságú román kölcsönszó.

Szabó T. Ádám

Óhitű 'ortodox', illetve 'görög katolikus'. A köznyelv általában csak az első jelentésben ismeri, az ÉKsz. is azt írja a szóról, hogy régies, melléknévként 'görögkeleti' jelentésben használatos, vagy főnévként személyre vonatkozik. Egy 1784-i váradolaszi protokollumban 'ortodox' jelentésben a következő alakokban szerepel: *ó hiten levő személy*, *ó hiten levőknek* (Eth. 1973/3: 353). A tokaji születésű Roskovics Ignác, hajdúböszörményi görög katolikus lelkész énekeskönyvét a következő címmel jelentette meg: *Óhitű imádságos és énekeskönyv* (Debrecen, 1862. és további kiadások). Itt a szó jelentése már 'görög katolikus'. A múlt században azután az *óhitű* szó általánossá is vált a magyar görög katolikusok szóhasználatában és íásaiban, s erre bőven találunk példákat a századfordulón is. Kettős jelentése miatt sokszor félreérthető (Timkó Imre: Keleti kereszténység, keleti egyházak. Bp., 1971. 307), ennek ellenére elterjedt — véleményünk szerint — a következő okok folytán: elő- és utótagját tekintve teljesen magyar jellegű, alkalmasnak látszott a görög katolikusok nemzeti és vallási öntudatának a kifejezésére. Elterjedése idején, a múlt század második felében a magyar görög katolikusok éles küzdelmet folytattak fennmaradásukért, és ezt úgy látták biztosítotttnak, ha magyar szertartási nyelvű egyházmegye keretében élnek. Ugyanakkor a szó alkalmasnak bizonyult arra is, hogy őket a római katolikusoktól megkülönböztesse. Bár napjainkban már nem használatos, néhány évvel ezelőtt megjelent tudományos műben is találkoztunk e szóval a következő formában görög katolikus egyházközösségre vonatkoztatva: *ó hitű szent egyház* (Hajdúböszörmény története. 1972. 527). Valószínűleg régi irat alapján — de idézőjel nélkül — közlik, mert ugyanabban a bekezdésben két szinonimája is megtalálható még, de már idézett szöveg részeként 1810-ből és 1836-ból: *helybeli orosz Ekklessia*, valamint *helybeli görög egyesült egyház*. (Az elsőben az orosz szó — a görög katolikusok ma is élő népnyelvi elnevezése — utalás részben a hívek egy részének ukrán eredetére, részben a használt szláv szertartási nyelvre, a másodikban az *egyesült* szó pedig a római katolikus egyházzal kötött unióra.)

Sasvári László

Szathmári István: Bárczi Géza (1894—1795) és a magyar nyelvtudomány.
A Magyar Nyelvtudományi Társaság Kiadványai 150. szám. Budapest, 1978.
34 lap

Bárkitől származott is: szép gondolat volt a Magyar Nyelvtudományi Társaság Kiadványainak 150. számaként éppen Szathmári Istvánnak Bárczi Géza tudós személyiségét bemutató, műveit regisztráló-elemző — cikk formájában különben a Nyelvtudományi Közlemények 1978. évi kötetében is olvasható — munkáját megjelentetni. Sokan tudjuk ugyanis, s most Szathmári István is ír róla (24), hogy Bárczi Géza több mint másfél évtizedig volt a Társaság elnöke, mégpedig élete végéig lelkes és tevékeny elnöke, akinek — többek között — az is szívügye volt, hogy a nagy múltú kiadványsorozat, amely már korábban is nem egy tudománytörténeti jelentőségű művet jelentetett meg, minél több színvonalas munkával gazdagodjék. A tanulmány főszereplője tehát mindenképpen méltó arra, hogy a jubileumi szám középpontjában álljon. S a portré megalkotója, Szathmári István ugyancsak méltó szerzője az ünnepi kiadványnak. Hiszen Bárczi Gézának nemcsak kedves tanítványa volt, aki azután tanszéki munkatársa, majd az egyetemi katedrán utóda lett, hanem hosszú éveken át — előbb titkárként, később főtítkárként — a Magyar Nyelvtudományi Társaság vezetőségében is mellette, vele együtt dolgozott.

Az a közvetlen és meleg emberi kapcsolat, amely a szóban forgó tanulmány hőseit és szerzőjét több mint harminc éven át összefűzte, e munka arculatát alapvetően határozza meg.

A bevezetőnek tekinthető néhány lap (3—7) például, amely Bárczi Gézának szerencsés kézzel megválasztott, arcvonásait és tekintetét valóban hűségeen visszaadó fényképét követi, a XX. századi magyar nyelvtudomány e kiemelkedő alakjának emberi és tudósi habitusát oly megragadó módon ábrázolja, hogy az alighanem e tanulmány minden olvasója számára emlékezetes marad; magam legalábbis úgy gondolom, szinte függetlenül attól: ismerte-e személyesen Bárczi Gézát, vagy nem. „A nagy tudósokat, az igazán kiemelkedő egyéniségeket — írja (3) Szathmári Bárczira utalva — nemcsak az jellemzi, hogy szűkebb szakmájukban új utakra törnek, hanem az is, hogy univerzális érdeklődésűek: ... mindenhez van szavuk, ... hogy emberségesek, törődnek a körülöttük élőkkel, és optimisták, bíznak az emberben, s az élet legnehezebb körülményei között is emberek tudnak lenni. ...” Majd lentebb (6): „számára az élet és a munka egyet jelentett”.

A rendkívüli tehetség mellett, annak mintegy elengedhetetlen kiegészítőjeként csakis ez a széles látókör, az élet, az ember és a teremtő munka hallatlan szeretete teszi érthetővé: hogyan alkothatott Bárczi ennyit és ennyifélét a tudományban; még akkor is, ha munkálkodásának ideje több mint egy fél évszázadot ölelt fel.

Amikor Szathmári István sorra veszi a Bárczi Géza által művelt nyelvészeti disciplinákat, hogy munkásságát ezeknek megfelelően parcellázva mutassa be, a következő kötelezettség hárul rá, és az alábbi tárgyalási rend kínálkozik számára: „Először foglalkozunk a nyelvtörténettel (benne a romanisztikai, a magyar szókincstörténeti, hang- és helyesírástörténeti, továbbá alak- és mondattani tárgyú dolgozatokkal), majd a nyelvi rétegek, továbbá a stílus, aztán a mai nyelv vizsgálata, valamint a nyelv művelés és a

lexikográfia körébe vágó munkáival, végül pedig az általános nyelvészeti, nyelvtudomány-történeti és egyéb (textológiai, irodalomtudományi, módszertani stb.) tárgyú tanulmányaival és teljes szintéziseivel" (7). De mindezt még egy egészen 1870-ig visszanyúló korrajz előzi meg (7–10), amelyből megtudhatjuk: szaktudományunk történetének melyik és milyen korszakában indult el, illetőleg bontakozott ki Bárczi Géza tudományos pályája; továbbá: kik voltak azok a jelentős nyelvtudósok, és melyek voltak azok a legfontosabb társadalmi és politikai események, tudományos iskolák és irányzatok, akik, illetőleg amelyek tudóssá fejlődésében szerepet játszottak.

A tanulmány keretei persze, egy-egy diszciplína számára nemigen engedélyeznek többet fél, egy vagy — legfeljebb — másfél lapnyi terjedelemmel. De talán éppen ez kényszeríti rá a szerzőt, hogy mindenütt és minden vonatkozásban a lényegre szorítkozzék; s ez adja meg számára a mértéket: hogyan lehet kevés, de jól megválasztott szóval a különböző kutatási területekhez tartozó alkotásokat az életmű egészen belül elhelyezni. Ezért azután még arra is jut helye és ideje, hogy rámutasson: miként vezetett Bárczi Géza útja egyik tudományterületről a másikra; hogyan jutott el például a történeti nyelvjáráskutatástól az irodalmi nyelv kialakulásának vizsgálatához (17). Meg arra is, hogy a legkiemelkedőbb munkákat, amilyen például A magyar nyelv életrajza, amelyet joggal nevez Bárczi pályáján belül a „szintézisek szintézisé”-nek, nagyobb részletességgel, valóban annak legfőbb ismérveit feltárva elemezhesen (22–3). S végül, de nem utolsósorban: így válik lehetővé az is, hogy Bárczi Géza irányító, szervező, előadói stb. tevékenységéről, valamint tudósi, tanári és emberi tulajdonságairól, mely utóbbiakat illetően a bevezetőben inkább csak az életrajz ismertetésébe épített utalásokra szorítkozhatott, most kissé részletesebben is szót ejtessen (23–6).

Szathmári István szép és meggyőző tanulmányát csak még szebbé és még meggyőzőbbé teszi Bárczi Géza tudományos munkáinak imponálóan gazdag, sokszínű és változatos jegyzéke, amely azt követi. Ebből az 1963-ig megjelent művek listáját E. Abaffy Erzsébet már korábban (NytudÉrt. 40. sz. 375–81) közzétette, az azóta mejelenteket pedig Schmidt Gyuláné segítségével maga a tanulmány szerzője állította össze.

E mindössze 34 lapot számláló munka tehát — a fentebb mondottakból talán kitűnik — az olvasó számára sok és sokféle tanulsággal járhat. Végezetül azonban közülük egyet még külön is kiemelnék. „Ezek után mit mondhatunk Bárczi Gézáról, az emberről?” — kérdezi Szathmári elemzéseinek vége felé (26). „Röviden talán csak ennyit: tudományos tevékenységében a tudósi alázat, az emberekkel való érintkezésben a közvetlenség jellemezte.” Amikor Bárczi Gézának a kutatásban elért rendkívüli eredményeire tisztelettel tekintünk, nem árt, különösen napjainkban, ha ezeket a nagyon rokonszenves, pályaképének egészétől korántsem független, hanem annak alakulása szempontjából igen-igen jelentékeny tulajdonságait sem tévesztjük szem elől.

B. Lőrinczy Éva

Szabó Zoltán: A mai stilsztika nyelvelméleti alapjai. Kolozsvár—Napoca, 1977. Dacia Könyvkiadó, 215 lap.

1. A mai stilsztika nyelvelméleti alapjai a műelemző nyelvész és irodalmár számára egyaránt nélkülözhetetlen kézikönyv. „A magyar stilsztika az utóbbi két évtizedben” című tanulmányában már Szathmári István fölhívja a figyelmet, hogy a „gazdagodás, sokszínűség mellett... a ma stilsztikáját” a bizonytalanság, „nemegyszer” a zűrzavar „jellemzi” (1. Jelentéstan és stilsztika. NytudÉrt. 83. sz. 24). Eme bizonytalanságban a stílusról vallott különféle felfogások mellett nem kis szerepet játszik valamely nyelvelméletnek (módszernek) a túlzott, szinte kizárólagos egyeduralma.

Szabó Zoltán könyve a szerzőre jellemző imponálóan gazdag szakirodalom birtokában az új nyelvelméleteket (a strukturalizmust, a szemiotikát, a szemantikát, a matematikai nyelvészetet, a generatív grammatikát és a szövegnyelvészetet) mint a nyelvtudományból önállósult diszciplínákat — főként mellérendelő viszony alapján — úgy illeszti logikus rendbe, ahogy hatókörük szűk vagy tág terjedelménél fogva kiegészítik, ösztönzik és feltételezik egymást. (Például a struktúrát véve kiindulásul ráépíti a szemiotikát és a kommunikációelméletet, mondván, hogy a strukturális elemzéshez a szemiotika biztosítja az értelmezés és értékelés szempontjait, míg a kommunikációelmélet a stílus jelező funkcióját magyarázza stb.)

A tárgy alapos ismeretében biztos kézzel igazít el minket a teoretikus mű- és stílusleírások között, s a teljes elemzés szándékával hangoztatja: egyik elmélet sem lehet mindenható, de a maga módján valamennyi hozzájárul, hogy a műelemzés egységesebb tudománnyá váljék. Ezt az álláspontját olyan példákkal szemlélteti, amelyek napjaink gyakorlatát tükrözik, és alkalmasak a bonyolult tartalmi-formai kérdések sok szempontú bemutatására.

A tárgyalt elméletek mibenlétének, kialakulásának, képviselőinek, legfontosabb kategóriáinak, jelenlegi helyzetének, hibáinak és erőnyeinek a számbavétele, majd a levonható tanulságok alkotják a nagyobb fejezetek vázát, ám e tudatos szerkesztésen belül is vezérfonalként húzódik végig a stilisztikai jelenségek, stílélmák, a stílus minden elméletből gazdagodó ötvöződéses karaktere. Ugyanazon jelenséghez az eltérő nyelvelméletek különböző terminusaival közelít (vö. többletközlemény, információs érték, expresszivitás, entrópia stb.), kimutatva összefüggésüket, egymáshoz való kölesönös viszonyukat, s így az elméletek taglalása során a stílusnak egy folyvást szélesedő komplex és funkcionális meghatározása tárul elénk, amelyből tágabb értelemben az is kitészik, hogy valójában miként tartalom.

A mai stilisztika nyelvelméleti alapjai megérdemelné a tüzetes elemzést, mi viszont csak arra vállalkozunk, hogy a fent említett folyamatot, a stílus „tartalmasodását” próbáljuk megrajzolni.

2. Az első kérdés, amit ki kell emelnünk, az a rétegelt és a globális struktúrát érinti, nevezetesen, hogy „az irodalmi mű több rétegből álló rendszer” (27), s a stílus „az irodalmi alkotás valamennyi rétegével összefügg” (29). A rétegek a struktúraegészben a művészi szükségszerűség, illetve a strukturális rendező elv útján szerveződnek. A strukturális alapelv olyan sajátosság, amely a mű legkisebb részét is áthatja (l. pl. József Attila Nyár című versének elemzését). De a stilisztika számára önállósított és globális struktúrának tekintett stílus az elemzésben csak akkor kompetens, ha vizsgálatát a nagyobb egység rendszerébe helyezzük. Veres András Arany János Kert című versében például a nyelvi elemek globális struktúráját a vers stilisztikai-retorikai szervezettségébe, majd a nyelvi-stilisztikai szerkezetet a fölérendelt lélektani-erkölcsi jelentésbe ágyazza (42–4). S mert a strukturális elemzésből hiányzik „a jelentések leírása, a lélektani, esztétikai és eszmei értelmezés” (50), Szabó Zoltán nem ért egyet azokkal, akik a stílust „az irodalmi alkotás egészére... vonatkozó rendező elvnek tartják” (45). Mégis, már itt rávilágít, hogy a stílust erős szálak fűzik a tartalomhoz (vö. a Király Istvántól idézett elemzési példával), s lényegében ezt mélyíti tovább a jeltudományról szóló fejezetében.

3. Számunkra ebből „a jelként felfogott irodalmi” mű a fontos, amelynek jelentése „inkább” a konnotáció „szintjén értelmezhető” (60, 62), másrészt, hogy a konnotáció egybeesik a stílussal (69). E nézetek következményei igen szerteágazók — kivált ha a kommunikációt is figyelembe vesszük — ismertetésük éppen ezért meglehetősen vázlatos. Mivel „a jel értéke... jelentése” (vö. Károly Sándor: Általános és magyar jelentéstan.

Bp., 1970. 44), a jelentés pedig a nyelvi rendszer egészét áthatja, magától értetődik, hogy a stilisztika is számol a nyelvi tények összességével, hiszen a válogatást mint stílusformáló műveletet (a részek önértékén kívül) maga a mű, az egész irányítja. A részek művészi szükségszerűséggel épülnek be az egyes szintekbe, ahol az elrendezés kapcsán föllépő párhuzamok és szembenállások az elsődleges (denotatív) jelentéshez másodlagos (konnotatív) többletjelentést társítanak. A szépirodalmi művek többletközleménye, művészi ún. másodlagos jelentése kisebb vagy nagyobb áttétellel ugyan, de mindig összefügg azzal a kultúrával, amelyben e jelentés, „a jeltől kiváltott asszociáció” (59) létrejön. Az irodalmi mű „éppen stílusa”, a konnotáció révén „a tisztán fogalmi... kifejezésnél szélesebb” értelemben, az üzenet nem öncélú poétikai funkciója val egyediesül. A stílus tehát „része a jelentésnek és szervező ereje a közlésnek” (66; továbbá vö. Németh G. Béla: A könyörgés artikulációja a reménység jegyében [Balassi Bálint: Adj már csendességet]. Alföld. 1977/4. 12), amit a kommunikáció szempontjai is aláhúznak. A szerző az egész irodalmi életet a kommunikáció egyik sajátos esetének tartja (75), és ezen az alapon a stílust mint másodlagos üzenetet a közlési folyamatban vizsgálja. Így jut el a stílust meghatározó felépítmény és extralingvisztikus tényezők azon hálózatahoz, hogy a mű és stílusa a kor és az eszmeiség, az írói magatartás és az alkotói módszer függvénye; s a társadalmi háttér, az eszmeiség, magatartás, módszer a kódolás során a műfajon keresztül vetül a stílusra, amely viszont sajátos mivoltával a fordított folyamatot, az üzenet megfejtését determinálja (75–94 passim).

4. A szemantika részben megismétli vagy újból értelmezi, részben a saját szemzőgéből kiegészíti az eddig (főként az előző fejezetben) tárgyalt kérdéseket. Komplex jellegét és sokoldalú funkcióját hangsúlyozva Szabó Zoltán definiálja a jelentést, majd a többértelműséggel kapcsolatban megjegyzi: „a többletjelentéseket rejtett információként is felfoghatjuk”, illetve „a jelentések rejtett, lappangó lehetőségek, amelyek az olvasás során realizálódnak” (106). Ebből a jelentésbeli kettősségből fakad, hogy az alkotásban fellelt művészi jelentés eltérhet vagy eltér az írói szándéktól. A kétirányú érvényesség a többértelműség számára a befogadó felől mindenképpen, az alkotó felől a kiváltandó hatás alapján nyitott. A szemantikai tartalmat továbbító mű ezáltal alkotója és értelmezője között szimmetrikusan foglal helyet, s e függetlenségben az újabb gondolati szintézis lehetőségeit hordozza, vagyis potenciálisan (tartalmában és stílusában is) benne rejlik mindaz, amit egy későbbi értelmezés tulajdonít neki (87, 107). Nem a stílus módosul, ahogy a szerző véli (109), csupán a tartalmi háttér válik átlátszóbbá. Természetesen ez nem mond ellent annak az igen lényeges kitételnek, amely szerint minden jelentésváltozás (vagy akár csak módosulás is) stilisztikai következményekkel jár (119). A művészi nyelvhasználat gyakran produkál a jelentés kollektív érvényességét meghaladó alkalmi jelkapcsolatokat, de a szemantikai összeférhetetlenség a másodlagos jelentés (a stílus) szintjén korrigálódik; az egy-egy íróra jellemző fogalmi körök és asszociációk pedig az eszmének a stíluson való átízzásáról tanúskodnak (115, 117).

5. A matematikai nyelvészet mindenekelőtt „a mérhető költői eszközöket vizsgálja” noha a „rendszerbeli, szerkezetbeli összefüggések” leírására is alkalmas (130–1). Általában a stilisztika objektív ismérveit erősíti, és arra készíti, hogy újra átgondoljuk „a stilisztika elméleti alapjait” (141). De a teljességnek avval az igényével, mely a jelenségek többoldalú feltárását tartja módszerének, Szabó Zoltán most is egy „átfogóbb kutatási” folyamatban keresi a stílusstatisztika helyét, szerepét és használhatóságát a gondolatvilág, az alkotáslélektan, a műfaj, valamint az egyéni és a korstílus jellemzésére (132–44 passim). Így a koncentrikusan bővülő stílusmeghatározás a nyelvelméletek eltérő szemléletének mintegy a közös nevezőjéül szolgál. Az információelmélet például — a mate-

matikai nyelvészet keretében — a művészi nyelvhasználatot, a szokatlan társításokat, a többletfunkciót és az expresszivitást az előfordulási valószínűség, az entrópia, szélesebben a kifejezés esztétikumuma, vagy a szaktudomány műszavával az esztétikai információ felől elemzi, kimutatva, hogy a költői nyelvben miért gazdaságos a rím, az ismétlés, a refrén (150—1). „Az esztétikai állapot a maga meghatározatlansága következtében valószínűtlenséget jelent, emiatt a mű hírértéke egészen nagy lehet, de mindenféleképpen a valószínűtlenség fokával, az ebből fakadó váratlansággal és meglepősséggel arányosan nő vagy csökken” (153).

6. A generatív grammatikában mindezt a társadalmilag érvényes nyelvtani szabályszerűsége és a szemantikai helyessége vonatkoztatja (159). Noha Szabó Zoltán megkérdőjelezi egy generatív stilisztika jogosultságát, mégis tárgyalja a stilisztikai kompetenciát, amely „része... az irodalmi vagy poétikai képességnek” (165). A poétika szabályrendszere a köznap nyelvhasználat grammatikáján és jelentésán alapszik, de eltéréseivel azt szándékosan meghaladja. Ha egy szintaktikailag szabályos leírás a jelentésen szintjén összeférhetetlen, az éppúgy műfaji és stílusi kérdés, mint egy nyelvtanilag hibás kapcsolatnak a szemantikai értelmezése (vö. a konnotatív jelentésről írottakkal!). A stílus ezért — a klasszikus felfogáshoz hasonlóan — a generatív nyelvelméletben is „eltérés a mindennapitól, a megszokottól, a szabályostól” (167), ahogy a mélyszerkezetet felszínivé alakító retorikus transzformációk is az adott lehetőségek közötti „hagyományos” válogatás eredményei. A Van Dijk-féle metaforizációt viszont fenntartások nélkül már nem tudjuk elfogadni. Véleményünk szerint az N^1 azonos N^2 -vel reláció (vö. Károly Sándor i.m. 102 [N = valamely dolog, szubsztancia]) az Én és külvilág olyan lényegi viszonyát modellálja, amelyből hiányzik a hasonlításra utaló elem. Az R (N^1 , N^2) a metafora absztrakt képlete, s ez felszíni szerkezeté, szemantikai valenciáját mellőzve a költői szándéktól függően *k i f e j t e t t* (teljes) vagy *k i f e j t e t l e n* (egyszerű) metaforaként transzformálódik. A kifejtett, teljes metafora mint jelkapcsolat magától értetődően többféle denotátumra (a lexikálisan rögzített mellett alkalmi jelentésben egy másik jeltárgyra is) vonatkozik. Az egyszerű még világosabbá teszi a felszíni szerkezet „függetlenségét”. Mindezt túlzott egyszerűsítés a műfaji hovatartozást pusztán a nyelvi struktúra alapján megvonni (vö. „a vers és a művészi próza... egy azonos mélyszerkezetből eltérő felszíni szerkezetekbe történő transzformálás” l. Formateremtő elvek a költői alkotásban. Bp., 1971. 293).

7. A könyv utolsó fejezete: a szövegnyelvészet „a maga sajátos szempontjainak megfelelően egyfajta összegezője az új elméleteknek” (5), s talán innen az, hogy nehéz benne „általánosítható” jegyeket találni (174). Ennek ellenére a „stilisztikát újító, gazdagító eredményeiből olyan következtetéseket és tanulságokat vonhatunk le... amelyekkel a mai megújult, kiterelvényesedett stilisztikát és még inkább a stilisztikával támasztott újabb igényeket jellemezni lehet” — írja a szerző (176). A szöveggrammatika — eltérően a mondatgrammatikától — a mondatok feletti globális kohéziót tanulmányozza (181), a stilisztika pedig olyan információ, „amely a mondatnál nagyobb nyelvi egységek közötti viszonyokból fakad” (182). Ilyen megközelítésben a stílus az egész szöveget átható *k o m p l e x* arculatát mutatja (vö. a kohézióról írottakat, az integráló mondat szerepét, a társítási alapul szolgáló szavakat [188—9], vagy a mű szemantikai szerkezetének a vázát [191]), míg a performanciával és a pragmatikával való rokonítás (184—5) *f u n k c i o n á l i s* mivoltát igazolja, együttesen a kifejezés esztétikai fontosságát, azt, hogy a stíluson mindenkor ott van az eszmevilág bélyege.

8. Végezetül annyit: Szabó Zoltán könyve több a címében jelzettnél. Amellett, hogy a nyelvelméletekbe való bevezetés, és pontosan értelmezi a használt terminusokat (vö. struktúra, szegmentálás, strukturális alapelv; denotáció, konnotáció, kód; szemantikus gesztus; entrópia, redundancia; kompetencia, performancia; pragmatika stb.), a klasszikus stilisztikán alapuló, de annak megújítását célzó törekvéseknek olyan számbavétele, amely lehetővé teszi a stílusnak és stilisztikának az eddigieknél tágabb és árnyaltabb meghatározását; s miközben a hiányáról beszél, valójában fölvezet egy új stíluselmélet körvonalait.

Gáspári László

Éder Zoltán: Benkő József nyelvészeti munkássága és az Erdélyi Magyar Nyelvművelő Társaság. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1978. 316 lap

Éder Zoltánt könyvének megírására tulajdonképpen néhány kiadatlan kézirat ösztönözte. Elsősorban és főként a XVIII. sz. második felében Erdélyben élt tudós papnak, a jeles historikusnak és úttörő botanikusnak 1791–1792-ben írt és 1810 óta az Országos Széchényi Könyvtárban őrzött összehasonlító nyelvészeti munkája. Továbbá azok az 1789 és 1792 közt Aranka Györgyhöz intézett levelek, amelyekben Benkő József nyelvészeti kutatásainak előzményeiről és munkájának keletkezéséről, valamint akkori életkörülményeiről és további tudományos terveiről számolt be.

Mivel Benkő József tudós személyisége érdeklődését már korábban, Révai-kutatásai idején felkeltette, a kutatói kíváncsiság e kéziratok alapos áttanulmányozására készítette. Ebből pedig már gyorsan született az a meggyőződés, hogy az eddig ismeretlen-ségben rejtőző művet, amelynek szerzője kora színvonalát jóval meghaladó tudományos felfogásban elsőként rendszerezte a magyar nyelv jövevényszavait, közkinccsé kell tennie; nem mellőzve természetesen a tudománytörténeti jelentőségű leveleket sem. Minden bizonnyal az átböngészett írásokban foglaltak figyelemreméltó volta és Éder Zoltán problémaérzékenysége együtt eredményezte, hogy végül ez a közzétételi terv ennél összehasonlíthatatlanul többet nyújtó monográfiává szélesedett. Szerepet játszhatott még ebben — mint ezt a szerző maga is vallja (133) — az adott kor másik kiváló ismerőjének, Benkő Lorándnak igen határozott biztatása is.

A tudománytörténeti munkák elkészítésének egyik nagy nehézsége azonban éppen a kutatási tárgy, illetőleg a kutatási terület pontos körülhatárolásában áll. Hiszen egyetlen tudós személyiség és egyetlen tudósi pálya sem szemlélhető önmagában. A valóságnak megfelelően csakis a saját korához, annak eszmei áramlataihoz, tudományos és társadalmi adottságaihoz való viszonyaival együtt ábrázolható és csakis azokba ágyazva értékelhető. Az Aranka Györgyhöz írott levelek Éder Zoltánt a munkája középpontjában álló Benkő Józsefre vonatkozólag már ilyen természetű dolgokról tudósították; ugyanakkor azonban új feladatok elé is állították. Tisztáznia kellett például Benkő és az Erdélyi Magyar Nyelvművelő Társaság közti viszonyt, közelebből pedig Benkő munkája és a társaság nyelvészeti törekvései közti összefüggéseket. Ehhez a társaságnak a kolozsvári akadémiai könyvtár kéziratárában levő kiadatlan s részben rendezetlen írásai között végzett kutatásai segítettek hozzá, amelyek viszont egyúttal arra is lehetőséget nyújtottak számára, hogy a szótári munkákat tartalmazó és Arankától származó kéziratokat, valamint az idevágó levelezést megismerje, s ily módon a társaság által ténylegesen folytatott nyelvészeti tevékenységről is képet adjon.

Könyve két, nagyjából egyenlő részből áll. Az első kifejtő és elemző természetű, amely elsősorban Benkő József nyelvészeti munkásságát mutatja be (9–133), de röviden az Erdélyi Magyar Nyelvművelő Társaság tevékenységével és Aranka György szótárirói

törekvéseivel (135–41) is foglalkozik. A második — függelék formájában — azokat az eredeti kéziratokat adja közre betűhív kiadásban, amelyeken a megelőző tanulmány alapszik. Így első helyen mindjárt Benkő Józsefnek főntebb említett összehasonlító nyelvészeti munkáját, amely „A magyar és török nyelv mely keveset egyezzen” címet viseli (149–216); azután Benkő József leveleit Aranka Györgyhez (217–39); ez utóbbi szótári dolgozatait (241–84); s végül szemelvényeket az Erdélyi Magyar Nyelvművelő Társaság tagjainak levelezéséből, az 1788 és 1798 közé eső évekből (285–300).

Persze, amikor a szerző Benkő József nyelvész alakulásának és nyelvészeti munkásságának feltárására vállalkozott, tudnia kellett, és az eredmény azt mutatja, hogy tudta is: ezt másként, mint teljes életművének felgöngyöltése útján nem teheti; beleértve ebbe a reá elsősorban jellemző történeti és botanikusi tevékenységet, sőt a tudósi munkálkodást meghatározó életkörülményeknek az alakulását is. A mindezzel együtt járó fáradságos munka azonban nem volt hiábavaló. Még a historikus Benkő latin nyelvű munkájának, a Transsilvaniának az elemzése sem üresjárat Benkő József nyelvészeti munkásságának a megértéséhez; hiszen mindazok a tulajdonságok, amelyek ebben jellemzik (pl. az okozati összefüggéseknek, a dolgok logikájának keresése), későbbi nyelvtudományi állásfoglalásaiban is segítségére vannak. Arról nem is szólva, hogy ugyanezen munkájában a szó szoros értelmében vett nyelvészeti, egészen konkrétan: szóeredet-kutatásokat is végzett. Hogy azután mint botanikus meg a növényteni szóújítási révén kerüljön újra kapcsolatba a nyelvvel, amelynek dolgai iránt érdeklődni — ezt is elmondja a szerző (35) — gyermekkorától kezdve sohasem szűnt meg.

Tulajdonképpen kutatási tárgya-hoz jelentős mértékben közelíti Éder a Benkő József és Bod Péter között megvolt kapcsolat finom elemzése „A lexikológus” című fejezetben (35 kk.). Ebben nemcsak arról kapunk képet, hogyan vonta be Bod Péter Benkőt Pápai-Páriz szótárának átdolgozásába, s hogyan jött létre az ő gyűjtéséből a szótár végére toldalékkal állított Addenda, hanem egy alig néhány lapot számláló, de igen-igen frappáns kitérés formájában (36–40) Bod Péternek egy tudós társaság felállítására, az intézményes nyelvművelés megszervezésére vonatkozó javaslatáról, a jövevényszók és idegen szók megkülönböztetésével, ezeknek a nyelvben betöltött szerepével kapcsolatos nézeteiről is számot ad, ami — közvetlen szakmai érdekességén túl — abban is kiválóan segíti az olvasót, hogy belőle arról a tudományos légkörről, amelyben Benkő József élt és működött, tájékozódhassék.

Így tehát mire Éder Benkő József legfőbb nyelvészeti alkotásának, „A magyar és török nyelv”-nek a bemutatásához érkezik, már bátran épít és építhet is könyvének előző fejezeteire, mert ezekből mind könyvének főszereplőjét, mind az azt körülvevő kort, tudományos és társadalmi közeget a továbbiak megértéséhez szükséges mértékben megismerhettük. Ily módon aztán e munka, amellyel Benkő ugyan elsősorban a magyar–török nyelvrokonságot kívánta cáfolni, de amelynek fő érdekessége — Éder szerint (103) — nem annyira a nyelvhasználatban, hanem a szóeredet-vizsgálatokban van, szervesen épül bele a korábban megrajzolt képbe. S mindez csak elősegíti, hogy csodálattal adózzunk annak a tisztánlátásnak, amellyel Benkő a magyar nyelv különféle eredetű jövevényszavaihoz közelített: ahogyan az akkoriban divott, a csupán hangalakai hasonlóságra épült egybevetéseket elvetette (104), vagy ahogyan a vándorszók létét és mibenlétét legalább megközelítőleg felismerte (105, 109), a jövevényszó fogalmát meghatározta, s ezeknek a nyelvbe kerülési módjait elemezte (106). S végül, de nem utolsósorban annak a készségnek, amellyel ezeket a korát jóval megelőző elveket gyakorlati elemzéseiben, a jövevényszók bemutatásában meg tudta valósítani. Éder Zoltán a legveszélyesebb csapdát kerülte el, amikor a XVIII. század végi Erdélyből ráköszönő, sok tekintetben már a maihoz közel álló, szinte modern szemlélettől nem hagyta magát elragadtatni, hanem objektivitását megőrizve azokra a különbségekre is rámutatott, amelyek Benkő Józsefet a ma szokásos

eljárásoktól elválasztják. Arra például, hogy nem, vagy legalábbis nem eléggé figyelt a közvetítő nyelvre, hanem inkább csak a szavak végső eredetével számolt (108); vagy hogy a szabályos hangmegfelelés törvényét nem ismerte (uo.). Ezek a természetesen korántsem bíráló vagy számon kérő, de szigorúan ténymegállapító észrevételek adják értékelésének hitelét, s tulajdonképpen ezek útján kap kellő hangsúlyt az a tény, hogy Benkő József nemcsak a magyar és török nyelv rokonságát cáfolta, hanem ugyanakkor Sajnovics Demonstratiója nyomán már a finnugor nyelvrokonság gondolatával is jegyezte magát.

Csak dicsérni lehet azt a szívósságot, ahogyan Éder utánamegy: miért is nem került Benkő könyve kinyomtatásra, noha Hochmeister vállalkozott a kiadásra, sőt 1792 áprilisában már a cenzor is megadta erre az engedélyt. De pszichológiai érzékét talán még inkább, amely „A kézirat sorsa és utóélete” című fejezetben (126–33) nagyon is kézzelfogható bizonyítékok alapján arra a meggyőződésre vezeti, hogy személyes irigység, egészen pontosan Aranka György szakmai féltékenysége akadályozta meg a mű megjelenését.

Ennél nagyobb elismerés talán már csak azért illeti meg Éder Zoltánt, amiért Aranka Györgyöt e számára olyannyira ellenszenves lépésének felismerése után is képes elfogulatlanul értékelni, tudományszervezői tevékenységét és szótárírói törekvéseit kellő hangsúllyal kiemelni. Nemcsak hogy nem hallgatja el, hanem igen határozottan fogalmazza meg, hogy az Erdélyi Magyar Nyelvművelő Társaság létrehozásában, amely gyakorlati nyelvművelő munka végzésére, nevezetesen korszerű nyelvtan és szótár megalkotására alakult, Aranka Györgynek oroszlanrésze volt. Így történhet meg azután, hogy míg könyvének egyik fejezetében a főszereplő Benkő Józsefnek szolgáltat igazságot a gyarló ember módjára eljáró Aranka Györggyel szemben, addig egy másik fejezetben ugyanez az Aranka György is megkapja tőle az őt jogosan megillető elismerést, amellyel eddig a tudománytörténet adója maradt.

A nagyvonalú rugalmasság, amely Éder Zoltán tudományos szemléletét irányítja, feldolgozásának módszerére is jellemző. Választott témája — elsősorban Benkő József sokoldalú tudományos tevékenységéből következőleg — másképp nem is lett volna megragadható. Paradoxon, de szerintem így van: módszerének heterogén volta eredményezi, hogy munkája végül is homogén lett. Mert „heterogén” ezúttal azt jelenti, hogy a könyv könnyedén tud az elméleti fejtegetésekből szótörténeti elemzésekbe, vagy egyenesen szótárszerű közlésekbe átcsapni. A „homogén” pedig azt, hogy mindezt összetartja benne a kitűzött cél egysége: hiszen mindenféle megközelítés Benkő József nyelvészé alakulásának, valamint kora nyelvtudományi törekvéseinek minél alaposabb megismertetése érdekében történik. S hogy a szerző a tárgyalási módoknak, hogy ne mondjam „műfajok”-nak a váltogatásába az olvasót is egyetértő partnerként tudja bevonni, leginkább bizonyíthatja: a vizsgálat tárgya és módszere munkájában szerencsésen egymásra talált.

De — véleményem szerint — erre vall az is, hogy mire a fejtegetéseknek a végére ér az ember, a könyv második felét alkotó szövegkiadások szinte érdekfeszítővé válnak a számára. Őszinte kíváncsisággal olvasgatja „A magyar és török nyelv”-et, vagy Benkő Józsefnek Aranka Györgyhöz írt leveleit, meg az utóbbinak szótártörténeti érdekességi cikkeit. S az a filológiai apparátus, amellyel a szövegkiadások készültek, az aprólékos gondosság, de ugyanakkor az áttekinthetőség megtartása, sőt — szükség esetén — megteremtése bennük, a hagyomány megőrzésének a mai olvasó igényével való egybeötvözése: mind igen jól segítik abban, hogy érdeklődését minél kevesebb erőfeszítéssel elégítse ki.

Azokat pedig, akik Éder Zoltán könyvét kutatásaikban munkaeszközként óhajtják használni, szó- és névmutató (305–16) is eligazítja.

Aligha található persze könyv, amellyel kapcsolatban a recenzióknak bizonyos fenntartásai ne lennének. Nekem is van néhány ilyen. Hogy csak egyet-kettőt említsek:

a szerző értékelésében Benkő Józsefnek a vándorszókat és a közvetítő nyelv szerepét illető nézeteivel kapcsolatban némi ellentmondásosságot, vagy talán még pontosabban: egyenetlenséget tapasztaltam (108, de 104, 109, 111 már kissé másképp). Olykor egy-egy tőle elemzett szó megítélésében tőle eltérő véleményen vagyok. A *domidoctus* és *buzsanyica* szavakat például magam aligha soroltam volna fel, és aligha elemeztem volna a főntebb már említett Transsilvania című történeti műben található magyar szavak és kifejezések között (56–7). Meg szövegkiadásában is el tudtam volna képzelni itt-ott, igaz, a jelenleginél kevésbé pontosító, de a folyamatos olvasást talán megkönnyítő megoldást.

Mindezek azonban nemcsak számuk, hanem súlyuk szerint is jelentéktelen észrevételek, amelyek a mű lényegét nem érintik, érdemét nem csökkentik. Éder Zoltán könyve, amelyből Benkő József eddig alig ismert nyelvészeti munkásságáról, valamint közvetve a XVIII. századi Erdély magyar nyelvészeti, főként nyelvművelő törekvéseiről jól megválasztott módszerrel kidolgozott, s éppen ezért elhithető képet kapunk, nézetem szerint kiváló tudománytörténeti munka. Több okból és több szempontból is érdemes arra, hogy elolvassuk, számon tartsuk és — alkalomadtán — kutatásainkban felhasználjuk. A főntebb elmondottakkal csupán erre kívántam felhívni a figyelmet.

B. Lőrinczy Éva

Telegdi Zsigmond: Bevezetés az általános nyelvészetbe. Tankönyvkiadó, Budapest, 1977. 267 lap

Magyarországon nemigen szokás tankönyvekről recenziót írni. Talán az a megfontolás van e gyakorlat mögött, hogy egy tankönyvet, ha egyszer megjelenik, akár jó, akár rossz, mindenképp kötelező használni, mi értelme lenne hát eredményeit vagy fogyatékosságait előszámolni, hisz ettől sem többen, sem kevesebben nem fogják olvasni, mint ahányan helyzetüknél fogva — tanárként vagy diákként — így is, úgy is kénytelenek. Ha az esetek nagy részében nem is kíván különösebb önmegtartóztatást, hogy az ember elfogadja ezt a gyakorlatot, vannak könyvek, amelyekért kár lenne, ha tankönyvek maradnának, érteve ezen azt, hogy olvasótáboruk azokra kolátozódnék, akik nem kerülhetik el, hogy kézbe vegyék. Ilyen könyv Telegdi Zsigmond „Bevezetés az általános nyelvészetbe” c. munkája.

Az általános nyelvészet az emberi nyelv mibenlétét s a nyelvek jellemzésére alkalmas fogalmakat és módszereket vizsgálja. A Bevezetés első fejezete arról szól, hogy mi jogosít fel minket az ilyenfajta vizsgálatra, vagyis számot ad a nyelvek legfontosabb funkcionális és szerkezeti, felépítésbeli egyezéseiről, azokról a tulajdonságaikról, amelyek alapján elkülöníthetők az állati szignalizációs rendszerektől és az emberek életében szerepet játszó egyéb jelfajtáktól, s első pillantásra szembeszökő különbségeik ellenére közös fogalom, „az emberi nyelv” fogalma alá rendelhetők.

Az emberi nyelv elsődlegesen a kommunikáció eszköze. E látszólag egyszerű meghatározás tartalmát fejti ki a következő hat fejezet, nevezetesen, hogy mi a kommunikáció, hogyan zajlik, milyen műveletek egymásra épül — és tudattalan — alkalmazását tételezi fel a beszélő, illetve a hallgató részéről; másfelől, hogy mi az az eszköz, amely alkalmas a gondolat (érzés, kívánság) közzétételére, kommunikálására, azaz milyen tulajdonságok jellemzik a jelet és közelebbről a nyelvi jelet, mi a jelentés, miért kell különbséget tennünk jelentés és vonatkozás között, milyen jellegű a jel és a jelentés kapcsolata, hogyan épül rá a nyelvi jelre megvalósítása során egy — a sajátosan nyelvi szimbolizálástól, az ábrázolástól eltérő — szimbolikus funkció, a kifejező szimbolizálás; más szóval, mit jelent az, hogy a nyelvi nyilatkozat „kettősen kódolt”, végül pedig, hogy miért

lehetséges és szükséges, illetve hogyan lehetséges elválasztanunk egymástól a nyelvet és a beszédet.

A nyelv természetének jellemzése után a könyv második nagy egysége (8–13. fejezet) a nyelvek felépítésével foglalkozik, pontosabban azzal, hogyan adja vissza a nyelvtudomány egyik ága, a leíró nyelvészet a nyelvek szerkezetét. Az egység a nyelvleírás történetének rövid vázlatával kezdődik, ezt követi az egyes nyelvi szintek (a szintaktikai, a morfológiai, a fonetikai, a fonológiai, a szemantikai és a lexikai szint) egységeinek és szabályszerűségeinek részletes bemutatása.

A záró egység (14–18. fejezet) a nyelvek belső sokrétűségével (területi és társadalmi változataival), a nyelvek változásával, rokonsági (genetikus) és típus szerinti összehasonlításával, a nyelv és a gondolkodás, illetve a nyelv és a társadalom összefüggésével foglalkozik.

Természetesen azzal, hogy fölsoroltuk a könyv témáit, még nagyon keveset mondtunk róla. S bár feltételezzük, hogy maguk e témák is vonzóak, s nemcsak a nyelvészet művelői, de általában a művelt emberek számára, igazán vonzóvá e témák feldolgozásának módja teszi Telegdi Zsigmond könyvét.

Egy tankönyvtől azt várjuk, hogy egy adott tudományterület szilárd eredményeit foglalja össze érthető formában. Ugyanakkor azt is várjuk — hiszen ezért kerülnek forgalomba új tankönyvek —, hogy a tudomány új vagy épp legújabb eredményei is helyet kapjanak benne. A két követelmény összeegyeztetése azonban egyáltalán nem könnyű feladat. A nehézséget többek között az okozza, hogy a tudomány fejlődése gyakran jár látszólagos vagy valószínűsítő szakításokkal, a megelőző hagyomány megtagadásával, elvetésével. Egy-egy komolyabb fordulat után hosszú és alapos munkára van szükség ahhoz, hogy látni lehessen a tudomány folyamatosságát, s harmóniát lehessen teremteni az új eredmények és a hagyomány között. A nyelvészetben a legutóbb az ötvenes évek végén zajlott le ilyen fordulat (akárhogy értékeli is ezt valaki, a tényt aligha lehet tagadni), s legalábbis bizonyos ágazatokban bámulatosan felgyorsult e tudomány fejlődése. Alig negyedszázaddal e fordulat után fölmérni, hogy mi a maradandó belőle, és hogy ez a maradandó mit módosít korábbi ismereteinkből és hogyan módosítja őket, olyan feladat, amely nemcsak átfogó és mély tudást, de elfogulatlanságot és kiegyensúlyozott ítélőképességet is kíván. Telegdi Zsigmond mindezzel rendelkezik. Manapság szokatlan mértékben.

A Bevezetésben a hagyományos és az új nem mechanikusan kerülnek egymás mellé, nem valami egyveleggel találkozunk itt, amelyben mindenből van valami, s mindenről megállapítatuk, hogy van benne valami. Az átadandó ismeretanyag válogatását és összehangolását egységes szemlélet irányítja. E szemlélet alapelemei közt kitüntetett szerepük van a generatív nyelvészet legfontosabb felismeréseinek, de ami ott egyáltalán nem, vagy kevéssé kidolgozott, az itt kidolgozásra kerül, vagy gazdagabb, és ezért az igazsághoz láthatólag közelebb álló formát ölt. (Az előbbire példa lehet a jel fogalma, az utóbbira a nyelv és a beszéd összefüggésének vagy a szabály fogalmának a generatív nyelvészetben találhatónál árnyaltabb felfogása.) Az alapelemek emellett egy — a recenzens számára felmérhetetlen — filozófiai kultúrából származnak. Mindez azonban nem kell hogy elrémítse a hagyományosabb szemlélethez szokott olvasót: ha — a dolog természetéből következően — helyenként más megvilágításban is, minden bizonnyal megtalálja a könyvben azokat a fogalmakat és azokat az összefüggéseket, amelyek egy hagyományosabb felfogás szerint nélkülözhetetlen részei a nyelvre vonatkozó ismereteknek. Mert Telegdi Zsigmond szemlélete amellett, hogy egységes, kiegyensúlyozott is, mentes minden egyoldalúságtól. A könyv tanulmányozása ezért hasznos azok számára is, akik már birtokában vannak valamilyen nyelvészeti alapképzettségnek. A hagyományosabb képzettségűek egy új szemléletet (s a szemléletet megalapozó tényanyagot) sajátíthatnak

el belőle. A generatív nyelvészetben iskolázott olvasó pedig — sok egyéb mellett — fogalmat nyer arról, hogy mi mindent lehet ezen a szemléleten belül olyan fogalmakkal kezdeni, mint például a szó vagy a szófaj.

A témák tárgyalásában megmutatkozó szemlélet egységessége és kiegyensúlyozottsága az egyik erénye a Bevezetésnek. Egy másik nagy erénye — és egyben eredeti jellegzetessége — a fogalmak rendjének megfelelő kifejtés és a történeti kifejtés egyesítése, ami annyit tesz, hogy egy kérdéskör fogalmi elemzését mindig átszövik az adott fogalmak történetére vonatkozó utalások, kitérők. Ezek azonban nem díszként tarkítják a szöveget, hanem funkciójuk van, mindig arra szolgálnak, hogy rávilágítsanak a fogalom valamilyen odáig homályban maradt vonatkozására, mintegy indokot adjanak tartalmának bővítésére. E sajátos kifejtés eredményeként az olvasó nemcsak az ismertetett témákban lesz otthonos, de képet kap a nyelvtudomány történetéről is.

Végül mindehhez hozzátenném, hogy a Bevezetés amellett, hogy hasznos olvasmány, élvezetes is — azoknak mindenképp, akiknek örömet okoz, ha rájönnek, hogy magától értetődőnek tartott dolgok nem magától értetődők, s akik szeretik a kristálytisza és találó fogalmazást még akkor is, ha netán bonyolult.

Pap Mária

Szilágyi Ferenc: A magyar szó költészete. Bp., 1978. Tankönyvkiadó, 241 l.

Hányféle neve van nyelvünkben a sárga virágú gyermekláncfűnek? Miért mondja a cinke kora tavasszal, hogy „Nyitni kék”? Ki írta az első magyar irodalmi stílusparódiát? Mi köze van a népi találós kérdésnek a szürrealista költeményhez?

Ezekre a kérdésekre és még nagyon sok hasonlóra kapunk feleletet Szilágyi Ferenc új könyvéből. A szerző, a felvilágosodás kori magyar irodalom kiváló ismerője, a jeles nyelvész és filológus egy régebbi művében, A magyar szó regényé-ben szókincsünk eredetével ismertette meg ifjú olvasóit, s most ennek folytatásaként A magyar szó költészete-t adja kezükbe. Mint Az olvasónak címzett előhangból megtudjuk, a szó és a költészet itt egészen távolan értendő: az előbbi a nyelvnek, az utóbbi a stílushangulatnak a jelölésére szolgál. Így hát a könyv témáját valójában az alcím (Kis magyar stilisztika) fejezi ki hívebben. Egy évtizede romániai magyar nyelvészek adtak ki egy ilyen című kézikönyvet. Szilágyi Ferenc munkája azonban csak alcímében emlékeztet erre a Szabó Zoltán irányításával készült, rövidre fogottságában is teljes körképet nyújtó kötetre. Az ő művének ugyanis más a célja, s ehhez képest más a felépítése, jellege is. A szerző már az előszóban, a 6. lapon nyíltan értésünkre adja, hogy esze ágában sincs rendszeres stilisztikát írni: a *kis* jelző a címben nem a terjedelemre utal, hanem a könyv népszerű, könnyen használható, szórakoztató, sőt rendhagyó voltát van hivatva jelezni. Nincs hát értelme számon kérnünk a szerzőn még a feltűnőbb hiányosságokat, pl. a szóképek vagy a sajtónyelv tárgyalását sem, hiszen ő nem is törekedett teljességre, rendszerességre. A maga elé tűzött kívánalmaknak viszont — különösen ami az olvasmányosságot illeti — kitűnően megfelel.

Ha végigfutunk a tartalomjegyzéken, magunk is meggyőződhetünk róla, hogy A magyar szó költészete — amint Szilágyi Ferenc a bevezetőben írja — ha nem is „rendszeres”, korántsem rendszertelen. A témák egymásutánjából határozott gondolatmenet rajzolódik ki. A szerző a szóhangulat kérdésköréből indul ki, s gazdag példaanyagon szemlélteti a rokon értelmű kifejezések használatában rejlő, szinte kimeríthetetlen sti-

lisztikai lehetőségeket. A szinonimák világából logikusan vezeti tovább az olvasót Szilágyi Ferenc a hangzás és a hangulat közti összefüggés felé. Mennyiben függ a szóhangulat a jó-hangzástól, s milyen mértékben tudunk elvonatkoztatni a szavak jelölte fogalomtól, a jelentéstől? Erre a kérdésre összpontosít a szerző, de közben – mintegy mellékesen – arról is értesülünk, miképpen vitatkozott Kazinczy és Dessewffy József a szőlővessző nevének (az előbbi a finomkodóan választékos *borág*-at, az utóbbi a zamatos, de kissé tréfás hangzású *hutyuró*-t ajánlotta), melyik a tíz legszebb magyar szó Kosztolányi és egy mai hetilap olvasói szerint, miért különbözik az angol és az amerikai írók véleménye a legsebbebb angol szavak kiválasztásakor stb.

Ezután a család- és utónevek (keresztnevek) stílusértékével foglalkozik a könyv, s a nevek esztétikumának vizsgálata kapcsán megpróbál néhány támpontot adni a névdívat változásainak magyarázatához is. Pompás összefoglalást kapunk az „írói földrajz”-ról, a költött helynevek stiláris szerepéről, s eközben nemcsak azt tudjuk meg, miként jöttek létre földrajzi neveink, hanem azt is, miért lett *Büdszenimihály*-ból *Tiszavassvári*. (Csak zárójelben jegyzem meg, hogy a szerző az 58. lapon „adomabeli”-nek mondja a *Csajágröcsöge* meg a *Karaköszöröcsök* nevet, pedig ha *Csajágröcsöge* nincs is, *Csajág* igenis van, s létező helynév a *Karaköszöröcsök* is: egy Veszprém megyei községet hívnak így; ugyanitt található a szerintem még ezeken is túltevő *Apácatorna* is.) Szorosan kapcsolódik ehhez a fejezethez a nyelvi humor formáiról és eszközeiről szóló fejtegetés. Különösen a szójátékokról kapunk kimerítő képet, de nem hallgatja el Szilágyi Victor Hugónak és Kantnak lesújtó véleményét sem a szellemességnek erről a fajtájáról. A nyelvi kuriózumok kedvelői számára valóságos ínyencfalat Petőfinek Arany Jánoshoz írott tréfás angolságú vagy inkább „angolos” magyarságú levele (fakszimilében is láthatjuk az eredetit, 1848 egyébként oly gondterhes novemberéből keltezve).

A további fejezetek néhány stílusréteg jellegzetes szó- és kifejezéskincsét veszik számba (archaikus, választékos, vulgáris, csibésznyelvi, hivatalos stílus, gyermek- és dajkanyelv). E fejezetek a dolog természetéből adódóan valamivel kevesebb „csemegével” szolgálnak, bár fel kell hívnunk az olvasó figyelmét a finomkodó stílus pompás jellemzésére és a vulgáris stílusnak a „csibésznyelv”-től (jassznyelvtől, argótól) való következetes megkülönböztetésére. Ezekben a témákban Szilágyinak voltaképpen népszerűsítő célú fejtegetései a szakemberek számára is újdonságokat tartogatnak (csak azt nem értem, miért „irodalmias, választékos” egy írónőnknek ez a mondata a 94. lapon: „ha *átvágtnók* amarra, körben is elérnök Nemit”, holott éppoly hibás, mint a 99. oldalon elmarasztalt sajtónyelvi példa: „Jó volna, ha jobban *vigyáznók* a magyar nyelvre”; mind a két mondatba alanyi ragozású, tárgyatlan igealak való: *átvágtnánk, vigyáznánk*).

Számomra a könyvnek az ezután következő három fejezete volt a legtanulságosabb: a művészi stílusutánzásról, az irodalmi stílusparódiákról és a szürrealizmus népköltészeti gyökereiről. A stiláris utánzás és paródia kérdésköre kapcsán valóságos miniatűr stílustörténetet vázol fel itt a szerző, az Európa elrablásának mitológiai históriáját barokkosan kacskaringós, régies modorban előadó Csokonaitól Petőfin és természetesen Karinthy át egészen Bárány Tamásig és Benjámin Lászlóig. Egy kissé gépiesse válik, de didaktikailag bizonyára hasznos, hogy előbb mindig a parodizált műből, az eredeti stílusból kapunk ízelítőt, s utána jön a gúnyrajz: a paródia. Kár, hogy az *Élet és Irodalom* utóbbi évfolyamaiban olvasható „Nem én írtam” sorozatból, Timár György irodalmi torzképeiből még egy sem kerülhetett bele ebbe a kötetbe. A „népi szürrealizmus”-ról szóló fejezet merész párhuzamot von André Bretonék szürrealista alkotómódszere és a népi mondókák, ráolvasások, találós kérdések kifejezőmódja között. Az a közös bennük, hogy fogalmi leírás helyett képekkel, jelképekkel sejtetik a mondanivalójukat. A képszerű ábrázolás olyasmire is képes, amire a közvetlen, direkt eszközökkel dolgozó fogalmi közlés csak alig: megteremt egy-egy lelkiállapot teljes hangulatát, atmoszférá-

ját. Ez kétségtelenül így van, s ha vitatható is a szürrealizmusnak a népköltészetből való eredeztetése, Szilágyi Ferenc záró gondolatával mindenképpen egyetérthetünk, s mindjárt figyelmébe is ajánljuk a tankönyvíróknak: „Egy leendő magyar stílustörténeti vagy esztétikai olvasókönyvben valahol itt, ezekkel a [népnyelvi] példákkal kell kezdeni a modern költészet tanítását, hogy megértsük: lehet az még szép és logikus, ami — akárcsak a népi találós mese — első hallásra, első látásra nem is fejthető meg mindjárt.”

A kötetet a „látható nyelv”-ről (az írásjelek stilisztikájáról) szóló fejezet és irodalomjegyzék zárja. Ez utóbbihoz kiegészítésül hozzátennénk Nagy Ferencnek a nyelvi humor tipikus stíluseszközeiről írott tanulmányát (Nyr. 92 [1968.]: 10—22).

Szilágyi Ferenc könyvét szívből ajánljuk nemcsak a magyartanároknak és tanítványaiknak, hanem mindazoknak, akiket érdekel nyelvünk múltja, s akiknek nem közömbös jelenlegi állapota és további fejlődése sem. Sok újat tudhatunk meg A magyar szó költészetéből, s közben — ez sem utolsó szempont! — remekül szórakozunk.

Kemény Gábor

Jön-megy, hoz-visz. Kapás Ferencnek a „Jön-megy, hoz-visz” c. cikkét olvasván (Nyr. 102: 395 – 407) jutott eszembe néhány gondolat ezeknek az igéknek a viselkedéséről más nyelvekben, nevezetesen a japánban. Igaz, hogy a japán földrajzilag igen távol eső nyelv, azonban tipológiailag már közel sem így áll a helyzet. Érdeemesnek tartom továbbá szólni e kérdésről azért is, mert a két — jelen esetben az európai és az ázsiai — kultúra-világ, nyelvi szemlélet, gondolkodásmód, eltéréseinek egy sajátos megnyilvánulásának lehetünk tanúi e kérdés vizsgálatakor.

A japán nyelvben a magyarhoz, a germán és latin típusú nyelvekhez hasonlóan két alapvető ige van a *jön* és *megy*, azaz a beszélőhöz képest közeledő, illetve távolodó mozgás kifejezésére, a *kuru*, ill. az *iku*. Tekintsünk el az olyan egyébként más nyelvekben is hasonlóképpen szereplő igéktől, amelyek e két alapvető jelentésen kívül a közeledést és távolodást enyhe jelentésmódosulásokkal még kifejezni képesek (pl. jap. *deru* 'elmegy, elhagy, kimegy', *kaeru* 'visszatér', *hairu* 'bemegy' stb.).

Ami sajátossá teszi a japán *jön-megy* igepárt, az négy jelenségben nyilvánul meg.

1. A *kuru-iku* — mint mondtuk — a beszélő álláspontjához képest közeledést és távolodást fejez ki, de az európai nyelvektől eltérően nemcsak térben, hanem időben is. Erre persze joggal hozható fel az angol vagy francia, hol az *aller*, ill. *to go* segédigeként a jövő, míg a *venir* a múlt idő kifejezésére alkalmas. Ez a funkciója a japán *kuru-iku* párnak is megvan — enyhe módosulásokkal, nevezetesen, hogy nem egyszerűen a múlt, ill. a jövőben zajló cselekvés kifejezésére alkalmas, hanem a beszélés időpontjához képest időben távolodó, mostantól kezdve beteljesülő cselekvés; ill. a beszélés pillanatát megelőzően, legkésőbb a beszélés pillanatában bekövetkezett, beteljesedett cselekvést tudunk vele kifejezni, vö.: „Nihongo o benkjó szuru hito ga *fute kimasta*” = Megnövekedett (értsd: mostanra) a japánul tanulók száma. „Kore kara dondon szamuku *natte iku desó*” = Mostantól lassanként hidegre fordul az idő.

2. Egészen sajátos funkciót lát el az *iku-kuru* igepár ún. igekapcsolásokban. Ilyen esetekben az *iku*, ill. *kuru* előtt egy participium jellegű igealak helyezkedik el, amely magát a cselekvést indikálja, míg az *iku-kuru* feladata, hogy a cselekvés irányát jelezze. Európában ezt a jellegű cselekvéssort rendszerint két igével fejezzük ki, pl. „Elmegyek és hívom az orvost”, vagy „Köszönöm, nem kérek, már ettem (mielőtt ide jöttem)”. Jap.: „Oisa o *yonde kimasó*”; „Dómo, *tabete kimasta*.” Nyilván szemet szúr, hogy mind az „elmegyek és . . .”, mind pedig az „ettem és úgy jöttem” esetben is ugyanabból az igetőből, azaz a *kuru* igéből ('jön') alak szerepel. Itt szeretnénk a japán gondolkodásmód egy sajátosságára felhívni a figyelmet. Miről is van szó? Az „Elmegyek és hívom az orvost” cselekvéssor három fokozatból áll, nevezetesen *(el)megyek* — *hívom* — *visszajövök*. Az európai ember elégségesnek tartja az első kettőt kifejezni, és a harmadikat — azaz a visszatérést — magától értetődőnek tekinti. Nem így a japán, aki az eltávozást veszi magától értetődőnek (ily módon elhanyagolható mozzanatként) és a visszatérést hang-

súlyozza azáltal, hogy ki is fejezi. Így történhet meg, hogy ugyanazt a *kuru* igét használja mindkét esetben.

3. Annak szemléltetésére, hogy a japán gondolkodásmódban milyen nagy szerepe van annak, hogy a visszatérés mozzanata kifejezést nyerjen, példaként hadd hozzak fel két egyszerű szituációt.

Mit csinálsz este? — Moziba megyek.

Eigakan e *ikimaszu*. (egysz. jelen)

Hová mész, mit csinálsz? — Elmegyek a boltba.

Mise ni *itte kimaszu*. (megyek és jövök = elmegyek)

Ugyancsak ez a szemlélet tükröződik a japán köszönések egy fajtájában. Az otthonról távozó az otthonmaradottaknak „itte kimaszu”, „itte mairimaszu” szavakkal mond búcsút, vagyis „(el)megyek és jövök”, „megyek és visszatérek” — ez utóbbi udvariasabb, főleg nők nyelvezetében használatos forma.

Hasonlóképpen a távozó családtagot az otthonmaradók „itte rassai” szavakkal kísérik ki, ami ugyancsak annyit tesz, mint „menj és gyere” udvarias változatban.

4. A *hoz-visz* igepár japán nyelvű megfelelői szintén nagyon érdekesen alakulnak, tudniillik a japán nyelvben e két, gyakorlatilag tartalmában azonos, de irányultságában eltérő cselekvést egyetlen igével a *mocu*-val fejezik ki, amely tehát se nem 'hoz', se nem 'visz', hanem alapvetően olyasmit jelent, hogy 'tart', 'fog'. Attól függően, hogy a beszélés helyéhez képest közelíteni vagy távolítani akarjuk-e, a tárgyat, a *mocu* participium jellegű *motte* alakjához az *iku*, ill. *kuru* igék megfelelő ragozott alakjait csatlakoztatjuk, és így kapjuk a *motte iku* = visz, azaz *motte kuru* = hoz igealakokat.

E pár soros hozzászólással egyrészt a szemléletbeli különbségekre, másrészt pedig a japán nyelvben is a *jön-megy*, *hoz-visz* mozgást jelentő igepárok jelentésbeli összetartozására kívántam ráirányítani a figyelmet.

Hidasi Judit

Sütő András tájszavai. Sütő Andrással egy az anyanyelvünk: az enyém is az erdélyi köznyelv. Csak a nyelvjárásunk más. Bizonyára megkönnyítem egyes mondatainak megértését azzal, hogy az alábbiakban Szilágyi Ferenc szép cikkének (Nyr. 1978. 431–44) tíz értelmezését helyesbítem.

A *darabont*-ról és a *szunnyatagság*-ról nem tudom, hogy tájszó-e egyáltalán. A többi a székely nyelvjárások, nyelvjárásom, a marosszéki szava.

bütü 1. 'hosszúkas tárgy (ágy, épület, gerenda, hegy, hordó stb., stb.) rövidebbik oldala; hosszúkas földterület rövidebbik határvonala.' 2. 'bármilyen alakú fa évgyűrűs lapja.' — A meghegyezett ceruzának két vége és egy bütüje van: egy hegyes, és egy bütüs vége. A zsákutca bütüje az utcát lezáró ház vagy házsor vagy kerítés; a zsákutca vége a bütüből meg a páratlan és páros oldal utolsó házaiból áll. A *ház bütüje* a Székelyföldön nem a tetőgerinc, hanem a hosszúkas (nyeregtetős, fél nyeregtetős) ház oromfalas (vértelkes) oldala, vagyis az utcai homlokzat — bár ezt e néven ritkán emlegetik — és a vele átellenes (a hátsó) fal.

darabont 'belső cseléd', udvari cseléd'

ehezett 'kiéhezett'

erdől 'erdőlő szánnal (vagy szekérrel), fejszével, lánccal erdőre megy szálfáért, kivágja, hazaviszi'; *erdőlni megy* 'erdőre szálfáért megy'. — Csak szakemberek tudják, hogy az *erdőlés* tulajdonképpen 'szálalásos fakitermelés' (ÉKsz.), az erdőlők tudatában nem ez a szó jelentéstartalma.

horgasín 'lábikra', ném. 'Wade', fr. 'mollet'

kajtat 'kutatkodik'. Nincs 'kiabálva zaklat' jelentése.

lepall 'keze élével, tenyerével levereget, leseper'

mart 1. 'meredek (folyó-, tó-, patak-) part'. Benne fészkel a parti, azaz marti fecske. 2. 'meredek vízparthoz hasonló térszíni forma: agyagbánya meredélye, folyóvíz egykori meredek partja, mélyút, töltés oldala'. Gyakori rajta a *martilapu* 'Tussilago farfara'. Tavasszal zsenge levelét martilapu-káposztának szedik.

pampó 'posztópapucs, mamusz'

szunnyatagság 'álmatagság'

Vigh Károly

Érdeklődéssel olvastam a Magyar Nyelvőr 1978. évi 4. számában Szilágyi Ferencnek, . . . megváltani a senyvedő nyelvet. . ." című cikkét. A cikkben felsorolt — Sütő András által használt — valódi tájszavak között több olyan szót találtam, melyeket nálunk Kibédén (Maros megye, Románia) más értelemben használnak. Például:

pipe 'madárfióka'. Nálunk *pipé*-nek a házilúd fiókáját nevezik.

kajtár 'kíváncsi'. Itt az olyan egyénre mondják, hogy *kajtár*, aki más feleségéhez jár.

kalangya 'gabonakereszt'. A *kalangya* nálunk 25 kévéből álló, karóba felrakott búza-rakás (zab, árpa stb. is). A *kereszt* 6—12 kévéből álló, kereszt alakban összerakott gabona-rakás.

kaszten 'szekrény'. Nálunkigy hívják azt a fiókos ládát, ahol régebben a fehéreneműt tartották.

pampó ' '? Régen a lábbelire felgombolható ún. *pampót* posztóból készítették (télire). Ugyancsak *pampó*-nak nevezik a szövetből varrt vagy gyapjúból — házilag — horgolt könnyű papucsot.

lepall 'levedli'. A *lepall* igét használják, ha valaki valamit lever, pl. egy kabát válláról kezével, a ruhakefét helyettesítve.

kóré 'növényzár'. A kukorica szára, amiről a marhák leeszik a száraz levelet.

hombár 'gabonatartó láda, kas'. Nálunk a gabonatartó ládát *hombárnak* nevezik, a *kas* csöves kukorica tartására használt alkalmatosság. A *kast* az udvarra állítják: oldala lécekből készül, és tetőt tesznek rá, amit cseréppel fednek be. Faoszlopokon áll.

Ferenczi Anna

Ne legyen külön üiroogeep-helyesiüraas! (Megjegyzés Pásztor Emil megjegyzéséhez, Nyr. 1978[102] : 505.)

A hírközlés rohamos fejlődésének idejét éljük. A számítógépek és a tekerestávírók (telexek) döntő módon befolyásolják életünket. — Doktori dolgozatom megírását követőleg előbb munkanélkülivé váltam, majd kénytelen voltam hat hónapot egy finn szállítási vállalat lübecki irodájában tölteni, az ún. expedíószervezés munkájában résztvenni. E finn vállalat, a Polar Express Magyarországról is szállít árut északi rokonainkhoz. Így figyelhettem meg, hogy a telexnyelvben ma már kialakulóban van egy, a finn helyesírási gyakorlattal megegyező magyar magánhangzó-hosszúság-jelölés. A *zug-züg* ellentétpár *zug-zuug*, az *irt-irt* telexírással *irt-üirt*, az *agy-agy* pedig *agy-aagy*; a finn *tuli* 'jött' — *tuuli* 'szél' ellentétpárhoz hasonlólag (nem pedig *tuli-tüli*, ahogyan mi, magyarok írunk). Mind a magánhangzók, mind pedig a mássalhangzók hosszúságának kettőzéssel

való következetes megkülönböztetése a finnben szabály. Északi rokonaink kevesebbet is panaszkodnak ilyen jellegű nyelvi vétségek (ejtésbeli hibás magánhangzó-hosszúság) miatt, mint Duna menti rokonaik. Nem lehetne-e a magyar helyesírásban bevezetni egy $\acute{a} \sim aa$, $\acute{e} \sim ee$ (esetleg $\ddot{a} \sim ee$), $\acute{i} \sim ii$, $\acute{o} \sim oo$, $\acute{o} \sim \ddot{o}$, $\acute{u} \sim \ddot{u}$ -féle jelölést? Ezzel egyrészt más szükséges mellékjelekre megtakarítanók az írógép néhány billentyűjét, másrészt helyesírásunk következetesebben jelölné a hosszúságot: mind a mássalhangzók, mind pedig a magánhangzók esetében kettőzéssel. A megszokáshoz időre van szükség: átmeneti, ún. kettős helyesírás időszakot is (5–10–15 évet beiktathatnánk). Nem lenne egyedülálló eset a magyar helyesírás történetében (korábbi évszázadok katolikus és protestáns helyesírási gyakorlata, illetőleg napjaink Bibliájának *cz*-je a *c* helyén). Így egyúttal megközelítenők északi rokonaink helyesírási gyakorlatát, megkönnyítenők a magyar és a finn nyelv közös tanítását. Külföldi (finnországi, németországi, hollandiai) egyetemi oktatómunkám során megfigyeltem, hogy a magánhangzók esetében a csupán ékezettel jelölt hosszúság sok hibalehetőségre ad alkalmat. Különben a mellékjeles helyesírás részben cseh mintára terjedt el a magyarban, s „A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára” szerint a régiségben a magánhangzó-kettőzésre is bőven van adatunk: 1493 *meg-teernem* 'megtérnem', *megh theere* 'megtérése' (TESz. 3:893), 1527 *seep* 'szép' (TESz. 3:726). Igen sok európai nyelvben ez a természetes hosszúságjelölő megoldás, nem az ékezet. Esetleg a minőségi és a mennyiségi hosszúság-megkülönböztetés végett meghagyhatnók az *a*–*á* és az *e*–*é* (*ä*–*ee*) – szokásos ékezetes hosszúságjelölést, noha éppen a telekre és a számítógépekre való tekintettel ez a megoldás nem látszik előnyösnek. A finn nyelv következetes hosszúságjelölő-rendszere kitűnően alkalmas a nyelvi anyag gépi adatfeldolgozására (a nyelvtani rendszer áttekinthetőségét illetően a finnugor nyelvek amúgy is jóval előnyösebb helyzetben vannak, mint az indoeurópaiak). Korunk a szalagtávírók, a számítógépek, az elektronika kora. E gépek bizonyos fokú helyesírási és nyelvi önállóságra tesznek szert és befolyásolhatják (egyes országokban, mint például Hollandiában is már befolyásolják is) a helyesírást. — A javasolt helyesírási reform egyszerűen megoldja az írógép-helyesírás kérdését, és segít a gépi szótárszerkesztés munkájában is. Áttekinthetősége révén csökkenhet a helyesírási bizonytalanságok száma a kisiskolások dolgozatában, a tanárok táblára írt szavaiban, a személyes levelekben. A Huszita Biblia írói, s későbbi bibliafordítóink, Károlyi Gáspár és Pázmány Péter egyúttal helyesírásunk megújítói is voltak. Talán éppen korunkban, a szédületes ütemű technikai fejlődés korában ne lenne szükségünk a helyesírásban is újításra?! Meggyőződésem, hogy nem kis felhőrdülést kelt egy ilyen javaslat, de jó lenne, ha legalább ötletként felvetnők e megoldási lehetőséget is.

Szabó T. Ádám

A Nyelvtudományi Intézet nyelv művelő csoportjának levelesládájából

Földrajzi nevek és megjelölések írása. Körmenyi Ákos — 1124 Budapest, Ormódi utca 19. — érdekes és nehéz helyesírási kérdésekkel foglalkozó levelét s a földrajzi nevek írásában mutatkozó bizonytalanságot igazoló „dokumentumokat” megkaptuk. Bár a földrajzi nevek helyes írásmódjának megállapítása nem mindig a legegyszerűbb feladat — ezt éppen levélíróink kérdései s a leveléhez mellékelt újságkivágatok is bizonyítják —, „A földrajzi nevek és megjelölések írásának szabályai” c. munka (Az Állami Földmérési és Térképészeti Hivatal mellett működő Földrajzinév-bizottság megbízásából kidolgozta és összeállította: Fábrián Pál, Földi Ervin, ifj. Hőnyi Ede; Akadémiai Kiadó, 1965; L. még: Helyesírási és tipográfiai tanácsadó² 105–195) és a helyesírási szabályzat idevonatkozó szabályai és adatai alapján az esetek nagy többségében meg lehet állapítani a helyes írásmódot.

Hogy a kért földrajzi nevek írására megnyugtató módon válaszolhassunk, a következőkből kell kiindulnunk:

A *Duna* földrajzi névhez — és minden ilyen típusú földrajzi névhez — kötőjellel kapcsoljuk a birtokos személyrag nélküli köznévi utótagokat, ha a tulajdonnévi és a köznévi tag között olyan, egyébként raggal jelölt mondattani viszony van, amelynek raggal való jelzése elmarad, függetlenül attól, hogy az így létrejött kifejezések földrajzi neveknek tekinthetők-e vagy sem. Például: *Duna-part* (mert: a *Dunának* a *partja*), *Duna-híd* (mert: a *Dunának* a *hídja* vagy a *Dunán* levő, a *Dunát* átfelölő híd), *Duna-víz* (a *Dunának* a *vize*), s így: *Duna-ág* (a *Dunának* az *ága*). A kötőjel nélküli nagy kezdőbetűs írás — „Dunaág, Dunahíd, Dunapart” stb. — azért helytelen, mert ezek a köznévi utótaggal összekapcsolt kifejezések már nem tulajdonnevek (nem egyedítenek, hiszen *Duna-ág*, *Duna-híd* stb. nemcsak egy van). A „dunaág, dunahíd” stb. írás pedig azért nem felel meg, mert arra enged következtetni, hogy az összetétel előtagját kis kezdőbetűvel kell írni.

Azokat a földrajzi neveket, amelyek egy egyelemű vagy egybeírt helynév *-i* képzős alakjából, illetőleg egy közszóból és egy ez után álló tulajdonnévből alakultak, a következőképpen írjuk: a nagybetűvel kezdett közszói és tulajdonnévi tagokat kötőjellel kapcsoljuk össze, például: *Al-Duna*, *Hármas-Körös*, *Kék-Nílus*; *Mosoni-Duna*, *Soroksári-Duna*, *Szentendrei-Duna* stb. Ha a *Soroksári-Duna-ág*, *Ráckevei-Duna-ág*, *Szentendrei-Duna-ág* hivatalos földrajzi névnek számít (ezt csak a földrajzosok tudják megmondani!), akkor a jelzett módon kell leírni ezeket a neveket. De ha a felsoroltak nem hivatalos földrajzi nevek, hanem *j e l z ő s f ő l d r a j z i m e g j e l ö l é s e k*, akkor csak a *soroksári Duna-ág*, *ráckevei Duna-ág*, *szentendrei Duna-ág* írásmódot fogadhatjuk el. A levelében hivatalosként közölt *Ráckevei (Soroksári) Duna* névből az utóbbi elgondolás és írásmód tűnik a helyesebbnek. (Megjegyezzük: véleményünk szerint — ez következik az eddig elmondottakból — a *Ráckevei (Soroksári)-Duna* névből sem szabad elhagyni a kötőjelet!)

A *hartai kanyar*, a *paks—zádori kanyar* véleményünk szerint nem hivatalos földrajzi név, ezért kis kezdőbetűjükkel írandó. (A két városnévből alakult *paks—zádori* jelző első eleme azért kis kezdőbetűs, mert az *-i* melléknévképző nemcsak a második, hanem az első tagra is vonatkozik; a nagyköötőjel pedig a 'Paks és Zádor közötti' jelentést fejezi ki.)

A felsorolt vízlépcsők, vízlépcsőrendszerek nevét — szintén nem tulajdonnevek! — kis kezdőbetűjükkel írjuk, a következőképpen: *tiszalöki vízlépcső*, *dunakiliti vízlépcső*, *gabcsikovo—nagygyarosi vízlépcsőrendszer*. A *Novi Bečej-i vízlépcső* első két eleme csak azért nagy kezdőbetűs, mert a többelemű idegen földrajzi nevek esetében csak az utolsó taghoz kapcsoljuk az *-i* képzőt, s az elemek nagy kezdőbetűjét megtartjuk (vö. A magyar helyesírás szabályai 259. p.). A *Kvassay-zsilip*, *Kvassay-vízlépcső* neveknek az előbbieké-től eltérő írásmódját az alkotó tagok különbsége magyarázza. Ezek ugyanis egy tulajdonnév és egy köznévi összekapcsolásával alakultak, az előzőek pedig egy *-i* képzős melléknév + köznévi kapcsolatából. Ez a különbség a nevek írásmódjában is általában megmutatkozik.

A *Közép-Duna-völgyi Vízügyi Igazgatóság* intézménynevet helyesen írta a levelében idézett cikk szerzője. A *Duna-völgyi* éppen olyan jelöletlen birtokos jelzős szerkezet, mint az előbbieken már említett *Duna-part* vagy melléknévi származéka, a *Duna-parti*. A *Közép-Duna* elemei közül sem maradhat el a kötőjel, erről az *Al-Duna*, *Mosoni-Duna* stb. nevekről szólva már beszéltünk. A *Pest vidéki Gépgyár* intézménynévben viszont nem kell kötőjel a *Pest vidéki* kifejezés tagjai közé, mert itt a *vidéki* az *-e* birtokos személyragos (*Pest*) *vidéke* alak *-i* képzős származéka, csak az *-e* személyrag kiesett.

T. U. I.

Csikál. Fekete Zsuzsanna Debrecenből írja. Igen furcsa szót hallott nemrégiben, azt mondta valaki: *csikál*. Miféle szó ez, jelentése sem világos. Talán a *csikol*-t ferdítette ilyen fursán az illető?

A *csikland* igének igen kiterjedt szócsaládja van. Egyik tagja a *csikál*, amely a dunántúli tájnyelv szava. Ugyanazt jelenti, mint a Debrecen környéki *csikol*, de Baranya megyében 'vakar' értelemben is használatos, sőt igekötős származékának van 'megkínozt' jelentése is. A *csikol* is, a *csikál* is tájszó; bár az irodalmi, választékosabb alak a *csikland* és *csiklandoz*, kerülni amazokat sem kell, mert megfelelő szöveggörnyezetben egyik sem helytelen vagy hibás.

R. L. G.

Eben gubát cserél. Bíró Imre Páparól e szólás eredetének magyarázataképpen igen szellemes, kedves adomát írt le levelében. Magunk is ismerünk ilyeneket; például: kutyát akart lopni egy kocsis, de nehéz bundája, a fürtös guba, akadályozta a mozgásban, ezért ledobta magáról amíg a kutyával bajlódott. A kutyát ugyan sikerült ellopnia, de gubáját a tetthelyen feledte. Mikor másnap kérdezték tőle, hova lett a gubája, szégyellte megvallani az igazat és azt mondta: „Elcseréltem ezért az ebért.” Egyébként a szóban forgó ruhadarabot sem becsülték valami sokra.

Ilyen és más történetekkel próbáltak világosságot deríteni a szólás keletkezésére, mivelhogy szó szerinti értelme már igen régen elhomályosodott.

Valószínűtlenné teszi azonban az említett és hasonló magyarázatokat az, hogy van ennek a szólásnak a nyelvjárásokban ma is eleven, s a régi nyelvből is kimutatható ilyen változata: *eben kutyát cserélt*. Így már világosabb is az értelme, az tudniillik, hogy valaki egy előnyösnek hitt cserén végeredményben semmit sem nyer, vagy valamely értéktelen holmit ugyanolyan értéktelennel cserél fel.

Azt is tekintetbe kell vennünk, hogy számos olyan szólásunk és közmondásunk van, amelyben az *eb* és egy másik, ugyancsak 'kutya' jelentésű szó kapcsolódik egymáshoz és ugyanúgy valami rosszálló, vagy értéktelenséget kifejező árnyalat érződik bennük, például: *egyik kutya, másik eb*; *eb ura fakó* (v. *kurta*); *eb fűjja, kutya járja*; *eb vagy kutya* (= mindegy); *eb aki bánja, kutya aki szánja*; *eb apának kutya fia*; *kutya gazda, eb szolga*; *eb kutyával hamar összebarátkozik*; *eb sógor, kutya koma*; *ebmarásnak kutyaszőr az orvossága*; *eb is, kopó is, agár is*; *ebül kezd, komondorul végzi* stb.

Mármost hogy került szólásunkba a *kutya* helyére a *guba* szó? Ennek is megvan a magyarázata.

Egymással szoros származásbeli kapcsolatban álló két *guba* szavunknak igen sokféle jelentése van. Az egyiknek: 1. olyan posztóból készített felsőruha, amelynek szövétébe gyapjúfürtöket szőttek bele; 2. (az ilyen fürtös gubához hasonló kinézetű bozontos szőrű) kutya. Háromszáz évvel ezelőtt jegyezték fel ezt a közmondást: *gubához illik az morgás*.

Mindkét jelentésben a bozontosság, gubancosság képze az uralkodó. Közkeletű kifejezés volt ez is: *gubás eb* (*Fanos* [azaz: sűrű szőrös] ebnek *gubás eb a tarsa*). Ez a közmondás is azt jelenti: egyforma hitványak); *gubanc eb* (a Magyar Hirmondó c. lap írta 1792-ben: *vásárlotta . . . rakásra a sok gabantzi, és komondor ebeket*). A *gubás eb* aztán idővel *gubá*-ra rövidült.

Ami pedig a 'pénz' jelentésű argó kifejezést illeti, ennek származása egyelőre vitatott. Egyik vélemény szerint másik *guba* szavunkból eredhet. E szónak még szerteágazóbb a jelentésköre, mint az előbb említettnek: 1. 'gubacs' 2. 'buga (mint virágzati forma)' 3. 'gyümölcs, főleg gesztenye külső szőrös burka; toktermés' 4. 'szemhéj' 5. 'korong alakú tészta' 6. 'szemgolyó'.

Különösen ennek a *guba* szónak az 5. jelentése adhatott alapot a hetedik, a 'pénz' jelentés kialakulására. Eleinte valószínűleg csak a fémpénzt nevezhették így, ennek is kis korong alakja van, ma már a papírpénzt is jelenti.

Másik magyarázat szerint a *guberál* igéből elvonódott *gubera*, *gubra* alaki rövidüléséből keletkezett. A 'pénz' jelentés kialakulását támogatnák az alapigének ezek a jelentései is: '(kártyázáskor) a pénzt előkotorja; (kelletlenül) fizet; összekuporgat, összegyűjt (pénzt is)'.

R. L. G.

Szakzsargon. Kállay Erzsébet főisk. hallgató a következő mondatot olvasta: „Ez a meglehetősen szakzsargonba öltöztetett mondat két fontos megállapítást tartalmaz.” Véleménye szerint fölösleges a *szak* kitétele, a *zsargon* elegendő lenne. Vagy mégis helyes így?

Helyes. A *zsargon* szó ugyanis önmagában eléggé tág jelentéskörű, tulajdonképpen annyit jelent: csoportnyelv. Ha pontosabban meg akarjuk határozni, hogy milyen csoportnyelvről van szó, ezt jelezniünk kell. Van például nagypolgári, mozgalmi, és diákzsargon, amelyek nem szaknyelvek, a *szak* jelző kitételével tehát némileg szűkíthetjük a kört. A szöveg további része tájékoztat arról, hogy pontosan melyik szakról van szó.

R. L. G.

Kékharisnya. Bihari György véleménye szerint a férfifaló nőt kékharisnyának nevezik. Miért?

A *kékharisnya* szó ma már elavulóban van nálunk. Különösen a múlt század végén s századunk elején divatozott, s valójában 'tudálékos nő' jelent. Pontosabban: a művészetek és a tudományok iránt rajongva érdeklődő, de rendszerint csak tudálékos és műveltségét fitogtató nőt. A fogalom és a kifejezés 1750 körül keletkezett Angliában Elizabeth Montague irodalmi szalonjának egyik látogatója, Benjamin Stillingfleet botanikus ugyanis kék gyapjúharisnyát viselt a szokásos fekete helyett. Emiatt nevezték el állítólag az egész társaságot „kék harisnyás társaságnak”.

A férfiakat gyakran váltogató hölgyet viszont inkább *női kékszakáll*-nak szokták nevezni. Kékszakáll ugyanis olyan férfi, aki feleségeit, illetőleg kedveseit gyakran váltogatja és tönkreteszi, esetleg meg is öli őket. Bizonyára ismerik A kékszakállú herceg vára című Bartók-operát, amelynek a cselekménye s a főhős elnevezése egy régi francia mesén alapszik.

R. L. G.

Az első országos nyelvművelő konferencia Bulgáriában

A cím nem pontos. Csak ha a szót: *nyelvművelés*, tágabban értelmezzük, és a nyelv jelenlegi állapotának mindenre kiterjedő elemzését, de történeti elemzését is értjük rajta. Mert ez a céljaiban nagyszabású tanácskozás, болгарul „Parva nacionalna konferencia za ezikovo sztroitelsztvo”, egy olyan fogalmat használ megnevezésében, mely magyarul szokatlanul hangzik: *nyelvi építőmunka*, talán szerencsésebben: *nyelvpépítés*. (Voltak hozzászólások, melyek értetlenkedtek is e fogalmazáson, mondván, hogy nem szerencsés, nem fejezi ki hűen alapvető feladatát.)

Mert mire törekedett ez a konferencia, mi volt a célja és az indítéka, kiket „mozgósított”, és mit érhetett el?

Első volt, ezért, hogy sietve (félve, talán későn is) vizsgálja meg a болгар nyelv állapotát, mindent át akart fogni. Tudatosítani kívánta a problémákat, jelezni próbálta a (főleg rossz) tendenciákat, a nyelvromlás okait kereste, égető kérdéseit boncolgatta, teoretikusan kísérelt meg állást foglalni, javaslatokat tett.

A konferenciát tulajdonképpen két nyelvi vita előzte meg, az egyik az irodalmi-politikai hetilap, a „Literaturen front”-ban folyt (helyesírási kérdésekről), a másik egy napilap, az „Otecsestven front” hasábjain. Az aggály kapott hangot ezekben az írásokban, olvasói levelekben: szegényedik a nyelv, sablonossá válik, használója bizonytalanságokkal találkozik írásban, beszédben egyaránt. Kell-e, és ha igen, mennyiben s hogyan beavatkozni a nyelv fejlődésébe, szükséges-e „szakértően építeni” és milyen módszerekkel — erre keresett választ eredendően ez a tanácskozás.

Gazdája a Nyelvtudományi Intézet volt, helye a Болгар Tudományos Akadémia nagyterme. Időpontja 1978. október 17–19. Hallgatósága: nyelvészek, szerkesztők, fordítók, tanárok, tudományos intézetek munkatársai és sok más érdeklődő, akiknek a болгар nyelv ügye nem közömbös. Sajnálatos módon az írók és az újságírók távol maradtak a konferenciáról. Külföldi болгарisták is vendégei voltak a tanácskozásnak, többen közülük föl is szólaltak a vitákban.

A háromnapos ülészak főbb kérdéscsoportjai a következők voltak: „Helyesírás és nyelvművelés”, „Nyelvi kultúra”, „A болгар irodalmi nyelv problémái”, „Nyelvoktatás és nevelés”, „Terminológia és nyelvpépítés”, „Idegen nyelvi hatások a болгар irodalmi nyelvben”, „Az irodalmi nyelv és a nyelvjárások”, „Szóképzés és nyelvművelés” stb.

Téma témát kergetett. A már említetteken kívül a műfordítás buktatóiról, a zsargon burjánzásáról és helyéről, egyes írók nyelvéről, a neologizmusok érvényességéről éppúgy szó esett (előadás hangzott el), mint átírási kérdésekről, a nyelv struktúrájáról vagy éppen egészen szűk szakmai problémákról (pl. az *-i* becenévképzőről).

Harminc előadást olvastak fel, rengeteg volt a (szűkre fogott) hozzászólás. A konferencián döntések nem születtek, hangsúlyt kapott viszont néhány égetőbb kérdés, itt a felszólalásokban és az előadásokban szélsőséges nézetek is elhangzottak. A nemzeti ügyként tekintett ekavista-jakavista „ellentét feloldása” körül parázslott fel leginkább

levető. (Igen leegyszerűsítve: a keleti nyelvjárások az óbolgár (*ĵaty*) helyén *ĵa-t*, a nyugatiak pedig *e-t* ejtenek: *mĵako-mleko*.) Szüntessék-e meg határozattal ezt a kettőséget (legyen csak „e”), vagy éljen szabadon mind a két változat? Egyáltalán — a „demokratikus nyelvművelés”, a nagyobb nyelvi szabadság a kívánatos — ez a gondolat fogalmazódott meg a többi vitás kérdésben: férjenek-e meg békés egymás mellett élésben a nyelvi alakváltozatok (duplettek), vagy az egyiket fűzzék ki (a szótárakból például: *vzemam-vzimam*, *ocserkiocserci*, *vednasz-vednasz* stb.); az utolsó, 1945-i helyesírási reform demokratizáló (mert fonetizáló) nagy kezdeményezését nem lenne helyes folytatni, tökéletesíteni (pl. ismerje el az írott nyelv is azt a tényt, hogy a beszéd már nem különböztet meg teljes és nem teljes névelőt a hímnemű főneveknél: *csoveka*, nem *csovekat*); határozzanak-e meg egy nyelvi normát (de mi az, hogy nyelvi norma, és mi legyen az), mely azonban ne legyen semmiképpen dogma, ám vizsgálják felül időszakonként, helyesbítsék, gazdagítsák a nyelvi változások szerint (50 évenként kellene módosítani a normát, elhangzott ilyen javaslat is). Folytassanak mind több szociolingvisztikai és pszicholingvisztikai kutatást (a helyes nyelvi norma megállapítására — többek között). Legyen differenciálszótár az orosz és a bolgár sajátosságok megkülönböztetésére, a felesleges orosz jövevényszavakat éppúgy irtani kell, mint az élődsi idegen szavakat egyáltalán — nem vakon azonban, hanem funkciójukban és grammatikailag mérlegelve. A tudományos technikai forradalommal szükségzerűen és ugrásszerűen felduzzadt terminológiák ne ötletszerűen, ellenőrizetlenül és gáttalanul áraszák el a nyelvet, hanem nyelvészekből, szakértőkből alakuljanak bizottságok a különböző minisztériumokon belül, melyek megvizsgálják és engedélyeznék a szakszavak elterjedését. (A Nyelvtudományi Intézetben belül státuszban foglalkozik ezzel a kérdéssel egy specialista. De egész csoport kellene.) Az idegen szavak átírásakor a szempont legyen még egységesebb, egyértelműbb, egyszerűbb. A kiadói szerkesztők szakmai felkészültsége korántsem kielégítő. A tanárok beszédkultúrája sem megfelelő. A tömegkommunikációs eszközök szenteljenek több figyelmet a nyelvi ismeretterjesztésre, ápolják a nyelvet maguk is (mindenelőtt saját portájuk előtt illene söpörniük). A fordítók érezzék felelősségüket a nyelv tisztaságának megőrzésében. Tegye hatékonyabbá a munkáját Nyelvtudományi Intézetben belül működő fordítói szekció, mert a fordított könyvek színvonala feltűnően romlik.

Címzavakban így foglalhatnám össze a három nap alatt legtöbbször elhangzó aggályokat, figyelmeztetéseket és javaslatokat. Egyet hagytam ki — ez visszatérő óhaj volt végig: jöjjön létre egy intézetek, szervezetek, minisztériumok felett álló bizottság — írókból, nyelvészekből, politikusokból, szakemberekből: hozzáértőkből és a bolgár nyelv elkötelezett tisztelőiből, egy olyan fórum, mely a nyelvi változásokat állandóan figyelve a döntésre érett kérdésekben állást foglalna, s határozatai rendelet erejűek lennének.

Mint V a l e n t i n S z t a n k o v, a Nyelvtudományi Intézet igazgatójának zárószavából kiderült, ez az óhaj a közeljövőben meg is valósul.

Az első országos nyelvi konferencia a fölerősítette a „vészjelzéseket”, tudatosította a problémákat, kitért mindenre. Mindenre. Kevesebből többet talán jobb lett volna, a tanácskozás haszna azonban vitathatatlan volt, visszhangja máris jelentős.

A mostani konferencia anyagát (szó volt róla) könyv formájában is megjelentetik.

Szondi György

A szakmunkástanlók magyar nyelvi versenyének egri döntőjéről

„Kérdés, hogy a beszédvirtuozitás és a mellette »tenyésző« közepes vagy hibás beszédmodok »békés együttélése« ideális állapot-e társadalmunkban? Éppen ellenkezőleg! Szerintünk ez igen egészségtelen helyzet, bár sajnos közoktatási rendszerünk még nem ismerte fel az e vonatkozásban szükséges tennivalókat. A szépkiejtési verseny még nem old meg mindent. Még nem történt intézkedés, mellyel például a humán gimnáziumok tanulóinak fejlettebb beszédkézségszintjére lehetne eljuttatni a technikumok, illetve a szakmunkásképző intézetek tanulóinak rosszabb beszédét” — írta Büky Béla a beszéd-tanítás helyzetéről 1973-ban.

Azóta az új nevelési és oktatási tervekbe belekerült a beszéd fejlesztése az anyanyelvi nevelés egyik alaptényezőjeként, viszont az óraszámok nem változtak.

S ebben a — reméljük — átmeneti helyzetben, ha nem oldanak is meg mindent, de sokat segítenek az anyanyelvi versenyek, mert „ahol nem vigyáznak a kifejezés tisztaságára, ott maga a gondolat piszkosodik el: az emberi szóértés zavarosodik meg” — valljuk Illyés Gyulával. Örtornyok, bástyák szerepe tehát az övék, amelyek vigyázzák a kifejezést, a gondolat, a gondolkodás tisztaságát.

Ennek a jegyében került sor március 2-án Egerben, a 212. sz., Bornemissza Gergely Ipari Szakmunkásképző Intézetben az idei döntőre.

A verseny feladatlapja — melyet Takács Etel, a zsűri elnöke állított össze — ugyanis a szövegértést is mérte Illyés Gyula A puszták népének azon a részletén, amelyben össze-
 ütközésbe kerül egyik tanárával tájszólása miatt.

„Amit elolvastál, milyen iskolában történik? Hol van az iskola? Amiről olvastál, mikor történhetett? Hány napnak az eseményeiről olvastál? Ki felel a táblánál mértanórán?” Ezeket, a szöveg tényanyagát feldolgozó kérdéseket olyanok követték, melyeknek a megválaszolásához a szöveg belső összefüggéseit, tartalmát kellett ismerni: „Aki a táblánál felel, miért mond *áf*-ot *ef* helyett? Miért nem mondta a gyerek az *e* hangot úgy, ahogyan a tanár kívánta? Miért nevettek a gyerek osztálytársai? A tanár miért küldte ki másnap a gyereket az osztályból? Miért határozta el a gyerek, hogy hazautazik?”

A kérdések feleletválasztásosak voltak, három válasz közül kellett a helyeset megjelölni. Az adatokat összegző első öt 96%-os eredményt hozott, a szöveg teljes megértése után érdeklődő további öt kérdés közül négyet szintén sikeresen oldottak meg a versenyzők, de azt, amelyik azt firtatta, hogy miért is nevettek a gyerek osztálytársai, tizenegyen nem értették meg. A jó, b) jelű válasz helyett („Hadd lássa a tanár, hogy ők is csúnyának tartják az *áf*-ot”) főleg a c) jelű hibásat karikázták be. („Kicsúfolták osztálytársukat, mert nem szerették.”)

Ez a tévesztés meghatározta az utolsó, nagy pontértékű kérdésre adott válaszukat is, melyben mintegy összegezniük kellett a szövegvizsgálat tanulságait. („Mi a véleményed a tanárról? Helyesen viselkedett, vagy helytelenül?”)

De amíg ehhez a kérdéshez elérték a versenyzők, tizenkét, szintén az Illyés-részletre épülő nyelvtani kérdést kellett megoldaniuk. A mondatelemzéssel és az igeragozás ismeretével nem volt baj, viszont megszorozódott a hibás válaszok száma az állítmány és a szóösszetétel fajtáinál. A mezőny fele megbotlott az alábbi nagyon érdekes feladaton is, mely jól példázza a szöveg és a nyelvtani anyag szerves összekapcsolását: „Hová való vagy? — kérdezte a tanár. Alakítsuk át ezt a mondatot tartalom szerinti idézetté!”

A felemlített melléfogások ellenére is évről évre megfigyelhető a verseny színvonalának az emelkedése. Idén mindössze hárman nem érték el a 60%-os teljesítményt. Nehéz volt az első hat helyért tovább versenyzők kiválasztása, mert a helyesírással sem volt baj a 28 főnyi mezőnyben.

Az írásbeli alapján csak négy pontnyi különbség volt az első és a hatodik helyen álló között, a szóbeli befejezése után viszont már tizenharc. Büky Béla idézett megállapítását ez is alátámasztja. A beszédképesség fejlesztésében még sok a tennivaló. A győztes a lett, aki kitűnően tagolta és értelmezte Bárczi Gézának egyik — nyelvről szóló — mondatát, majd a zsűrivel fesztelenül társalgott, nem pedig felelt.

Örvendetes tény, hogy egyre színesebb a legjobbak anyanyelvi kultúrája, amely mögött ott kell lennie a szakmunkástanuló intézetek nagyobb felelősségvállalásának. Ez a jelen helyzetben a nyelvi műveltség kiszélesítésének egyetlen útja ebben az iskola-típusban.

A verseny végeredménye: 1. R é v é s z Z s u z s a n n a (Kereskedelmi és Vendéglátóipari Szakiskola, Szeged), 2. D a k u P i r o s k a (126. sz. Intézet, Berettyóújfalu), 3. Z s o l d o s M á r i a (505. sz. Intézet, Szekszárd), 4. K i s E r z s é b e t (316. sz. Intézet, Dunaujváros), 5. K a n d i k ó T i b o r (Erdőgazdasági Intézet, Szőcsénypuszta), 6. B ó d i s E r z s é b e t (15. sz. Intézet, Budapest).

Hangay Zoltán

Száz éve halt meg Veres Imre. Orosházán született 1853. október 25-én. Nyelvész és néprajzi gyűjtő volt. Apja az egyszerű takácsmester, még *Vörös-ként* szerepel az anyakönyvekben, de gyermekei már mindenütt *Veres*-nek írják nevüket. Az elemi iskolát szülőhelyén, a gimnáziumot 1874-ben Szarvason végezte, majd a budapesti egyetem bölcsészkarán kezdte meg tanulmányait. Mivel az Etnographia még nem létezett, írásait szinte kivétel nélkül a Magyar Nyelvőr közölte. Az elsőt 1874 augusztusában, az utolsót — ötvenegyediket — négy év múlva, 1878 júliusában.

Rövid életművének fő értéke az a tizenhárom népmese, amelyet Orosházán gyűjtött, de szép számmal tett közzé alkalmi mondókákat, tájszókat, a takácsmesterség műszóit, népdalokat, ráolvasásokat, felköszöntőket, pohárköszöntőket, néprománcokat, gyermekverseket, gyermekjátékokat, sőt még seregélyijesztőket is. A néprajzi gyűjtőmunka szempontjából igen elhanyagolt Dél-Alföldön, Békés megyében gyűjtött, kortársai közül a környéken csak Török Károly és Kálmány Lajos végeztek hasonló munkát.

Bátyja, az Orosházán élő ev. lelkész-esperes és országgyűlési képviselő mellett ő is bekapcsolódott a Magyar Nyelvtörténeti Szótár előmunkálataiba, érdeklődéssel fordult a 16—17. századi régi magyar irodalmi emlékek felé: Pósházi János, Czeglédi István, Veresmarti Mihály, Komáromi Csipkés György, Dávid Ferenc írásaiból közölt nyelvtörténeti adatokat, szólásmódokat és példabeszédeket.

Utolsó éves egyetemista, mikor 1878 nyarától-őszétől kezdve részt kellett vennie Bosznia megszállásában. Beteg lett, és mielőtt tanulmányait véglegesen befejezte volna, meghalt.

A Budapest Deák-téri Evangélikus Egyház halotti anyakönyve I. kötete 231. lapján találhatjuk meg az eddig ismeretlen halálozási adatokat: Veres Imre 25 éves tanárjelölt, meghalt Budapesten 1879. február 18-án, lakott: Budapest, IX. ker. Kinizsy u. 7. A halál oka: tüdőrák. Eltemették: 1879. február 20-án. Az a Győry Vilmos búcsúztatta, aki ezt megelőzően közel másfél évtizedig Orosházán teljesített szolgálatot és a Magyar Nyelvőrben — az 1872-es megindulástól kezdve — többször publikált.

Koszorús Oszkár

Kazinczy-jelvényesek és Kazinczy-ösztöndíjasok A Magyar Úttörők Szövetsége Országos Elnöksége odaítélte az 1979. évi Kazinczy-ösztöndíjakat. A folyamatos és eredményes nyelvművelő közösségi tevékenységért járó 5 000 forintos díjat ez évben három kollektíva nyerte el: az egri Lenkey János úttörőcsapat Kincskereső szakköre; a pécsi, Acsády Ignác úti Általános Iskola 119. sz. Keller János úttörőcsapat beszédművelő szakköre és a szolnoki 136. sz. Zrínyi Ilona úttörőcsapat (Koltói Anna úti általános iskola).

Lezajlott az általános iskolás úttörők Kazinczy versenye is. A járási-városi, kerületi szinten záruló versenyen 190 pajtás nyerte el a Kazinczy-jelvényt.

Szó- és szólásmagyarázatok

<i>Takács Lajos</i> : Üszéng, üszéngel	227
<i>Rácz Endre</i> : Hiba van a kréta körül	228
<i>A Molnár Ferenc</i> : Zrínyi Miklós egy kifejezéséről	229
<i>Szabó T. Ádám</i> : Sütő András pipereg 'káka' szava	230
<i>Sasvári László</i> : Óhitű	231

Szemle

Szathmári István: Bárczi Géza (Ismerteti: <i>B. Lőrinczy Éva</i>)	232
Szabó Zoltán: A mai stilisztika nyelvelméleti alapjai (Ismerteti: <i>Gáspári László</i>)	233
Éder Zoltán: Benkő József nyelvészeti munkássága (Ismerteti: <i>B. Lőrinczy Éva</i>)	237
Telegdi Zsigmond: Bevezetés az általános nyelvészetbe (Ismerteti: <i>Pap Mária</i>)	240
Szilágyi Ferenc: A magyar szó költészete (Ismerteti: <i>Kemény Gábor</i>)	242

A Nyelvőr postája

<i>Hidasi Judit</i> : Jön — megy, hoz — visz	245
<i>Vigh Károly—Ferenczi Anna</i> : Sütő András tájszavai	246
<i>Szabó T. Attila</i> : Ne legyen külön iiroogeep-helyesiiraas !	247
<i>T. U. I.</i> : Földrajzi nevek és megjelölések írása — <i>R. L. G.</i> : Csikál — <i>R. L. G.</i> : Eben gubát cserél — <i>R. L. G.</i> : Szakzsargon — <i>R. L. G.</i> : Kékharisnya	248

A Nyelvőr hírei

<i>Szondi György</i> : Az első országos nyelvművelő konferencia Bulgáriában	252
<i>Hangan Zoltán</i> : A szakmunkástanulók magyar nyelvi versenyének egri döntőjéről ..	254
<i>Koszorús Oszkár</i> : Száz éve halt meg Veres Imre	255
Kazinczy-jelvényesek és Kazinczy-ösztöndíjasok	256

Olvasóinkhoz!

A negyedévenként megjelenő Magyar Nyelvőr előfizethető a POSTA KÖZPONTI HÍRLAP IRODÁ-nál, 1900 Budapest V., József nádor tér 1. és bármely postahivatalban. Pénzforgalmi jelzőszáma: PKHI 215—96162. Előfizethető és példányonként megvásárolható az AKADEMIAI KIADÓ-nál, 1363 Budapest V., Alkotmány utca 21., telefon: 111-010. Pénzforgalmi jelzőszámunk: 215—11488, az AKADEMIAI KÖNYVESBOLT-ban, 1368 Budapest V., Váci u. 22., telefon: 185-612. Előfizetési díj egy évre: 40,— Ft.

Külföldön terjeszti a KULTÚRA Külkereskedelmi Vállalat (H-1 1389 Budapest P. O. Box 149 62, Postafiók 149) és külföldi bizományosai.

A folyóirat egyes régi példányai korlátozott számban beszerezhetők az Akadémiai Kiadó terjesztési osztályától (Bp. V., Alkotmány u. 21.) és a Magyar Nyelvtudományi Társaságtól (Bp. V., Pesti Barnabás u. 1. III.). Peldányonként kaphatók a Posta Központi Hírlap Irodájában (Bp. V., József Attila u. 1.) és az Akadémiai Könyvesboltban (Bp. V., Váci u. 22.).

Felhívjuk olvasóink figyelmét a *Nyelvőr Füzetek* című sorozatra. Eddig megjelent füzetek:

1. *Bárczi Géza*: A helyes magyar kiejtés versenye az Eötvös Loránd Tudományegyetemen 1 Ft
3. *Farkas Vilmos*: Jegyzetek „A magyar helyesírás szabályai” tizedik kiadásának szótári részében a kilencedik kiadáshoz képest végrehajtott változtatásokról 1 Ft
- [A 2—3. szám együttes új kiadása ilyen címen: *Deme László*: Magyarázat helyesírási szabályzatunk új (10.) kiadásához. (A szótári részben végrehajtott változtatások jegyzékével)] 4 Ft
4. *Bárczi Géza*: Anyanyelvünk magyarsága 1 Ft
5. *Vértes O. András*: A beszédhibákról 1 Ft
6. *Ferenczy Géza*: Arany János, nyelvünk bűvára és művelője 3 Ft
7. *Bencédy József—Deme László*: Egy szavaló és kiejtési verseny tanulságai 2 Ft
8. *Grétsy László—Wacha Imre*: A műszaki nyelv művelése 5 Ft
9. *Deme László*: Helyesírási rendszerünk logikája 5 Ft
10. *Kiss Lajos—Kovalovszky Miklós—Lőrincze Lajos—Máttyás Ferenc*: O. Nagy Gábor emlékének 2 Ft
11. *Kemény Gábor*: Képszerűség és kompozíció Krúdy prózájában 2 Ft
12. Beszédkultúránk időszéri kérdései

E füzeteket a Magyar Nyelvtudományi Társaság (Bp. V., Pesti Barnabás u. 1. III.) árusítja.

Nyelvészeti kiadványok

- Congressus Quartus Internationalis Fenno-Ugristarum* Budapestini habitus anno 1975. Red. Gyula Ortutay. Pars I. Acta Sessionum. Cur. János Gulya. 1975. 241 l. 15×25 cm. Német, orosz és francia nyelvű tanulmányok. Fve 140,— Ft. ISBN 963 05 0436 7
- Domokos Péter. *Az udmurt irodalom története*. 1975. 550 l. 17×25 cm. Bibliogr. fejezetenként. Orosz és angol nyelvű összefoglalással. Kve 100,— Ft. ISBN 963 05 0699 9
- Études Finno-Ougriennes*. Tome X. Année 1973. 1975. 318 l. 17×25 cm. Fve 180,— Ft. ISBN 963 05 0579 7. Közös kiadás a párizsi A. D. E. F. O.-val (Librairie Klincksieck, Paris)
- Forschungsstätten für Finnougristik in Ungarn*. (Red. von János Gulya, László Honti. Übers. von Regina Hessky. Az előszót írta: Kálmán Béla.) 1975. 165., 4 fénykép, 17×25 cm. Kve 100,— Ft. ISBN 963 05 0623 8
- Gregor Ferenc: *Der slowakische Dialekt von Pilisszántó*. (Übers. von István Tóth). 1975. 295 l., 17×25 cm. Bibliogr. 293—296. l. Kve. 180,— Ft. ISBN 963 05 0400 6
- Hadrovics László: *Szavak és szólások*. 1975. 134. l. 17×25 cm. (Nyelvtudományi értekezések 83.) Fve 22,— Ft. ISBN 963 05 0732 3
- Hajdú Mihály: *Budapest utca neveinek névtani vizsgálata*. 1975. 52 l. 17×24 cm. 1 melléklet (Nyelvtudományi értekezések 87.). Fve 11,— Ft. ISBN 963 05 0551 7
- Honti László: *System der paradigmatischen Suffixmorpheme des wogulischen Dialektes an der Tawda*. (Übers. von Regina Hessky.) 1975. 161. l. 17×25 cm. Bibliogr. 157—161. l. Kve 80,— Ft. ISBN 963 05 0237 2
- Jel és Közösség*. Szemiotika tanulmánygyűjtemény. Szerk. Voigt Vilmos, Szépe György Szerdahelyi István. 1975. 234. l. 17×25 cm. Bibliogr. 201—229 l. (Musseion könyvtár 2.) Kve 52,— Ft. ISBN 963 05 0424 3
- Kniezsa István: *A magyar nyelv szláv jövevényszavai*. Két kötetben 15×21 cm. 2. kiad. 1974. 1. köt. 582 l. 2. köt. 583—1043 l. Német és orosz nyelvű összefoglalóval. Kve együtt 180,— Ft. ISBN 963 05 0413 8 (1—2. köt.), ISBN 963 05 0414 6 (1. köt.), ISBN 963 05 0415 4 (2. köt.)
- Kósa László—Filep Antal: *A magyar nép táji-történeti tagolódása*. 1975. 230. l. 12×18 cm. Bibliogr. 197—228. l. (Néprajzi tanulmányok) Fve 23,— Ft. ISBN 963 05 0561 4
- Magyar értelmező kéziszótár* (Szerk. Juhász József, Szőke István. O. Nagy Gábor, Koválovsky Miklós 2., változatlan kiadás 1975. 1550. l., 17×25 cm. Kve 260,— Ft. ISBN 963 06 0731 5
- A magyar helyesírás szabályai*. 10. kiad. 15. (a tizenegyedikez képest változatlan) lenyomat). 1975. 267 l. 14×21 cm. Fve 9,— Ft, Kve 16,— Ft. ISBN 963 05 0610 6
- A Magyar Nyelvjárások Atlaszának elméleti-módszertani kérdései*. Szerk. Deme László, Imre Samu. 1975. 345 l., 17×25 cm. Kve 68,— Ft. ISBN 963 05 0609 2
- Mikola Tibor: *Die alten Postpositionen des Nenzischen* (Juraksamojedischen). Übersetzt von Tilda und Paul Alpári. 1975. 242 l., 14×21 cm. Kve 100,— Ft. ISBN 963 05 0223 2. Közös kiadás a hágai—párizsi Mouton kiadóval
- Modern Linguistics and Language Teaching* International Conference Budapest, 1—5 April 1971. 1975. 439 l., 17×25 cm. Angol, francia, német, orosz és egy latin nyelvű tanulmány. Kve 250,— Ft. ISBN 963 05 0265 8. Közös kiadás a hágai Mouton kiadóval
- Papp Ferenc: *A magyar főnév paradigmatis rendszere*. (Leírás és automatikus szintézis.) 1975. 327 l., 45 táblázat. 17×25 cm. Bibliogr. 263—265 l. Kve 66,— Ft. ISBN 963 05 0570 43
- Researches in Altaic Languages* Papers read at the 14th Meeting of the Permanent International Altaistic Conference. Held in Szeged, August 22—28, 1971. E. by Louis Ligeti. 1975. 338. l. 10 ábra, 18 táblázat, 17×25 cm. (Bibliotheca orientalis Hungarica XX.) Bibliogr. tanulmányként. Angol, francia és német nyelven. Kve 200,— Ft. ISBN 963 05 0124 4
- Steinitz, Wolfgang: *Ostjakologische Arbeiten*. Szerk. Gert Sauer, Renate Steinitz. — Négy kötetben. 27×19 cm. ISBN 963 05 0156 2
- Bd. 1. *Ostjakische Volksdichtung und Erzählungen aus zwei Dialekten. Texte*. Neubearb. von Gert Sauer. 1975. 468 l. Szövegek eredeti nyelven, német nyelvű magyarázószöveggel. Kve 300,— Ft. ISBN 963 05 0157 0. Közös kiadás a berlini Akademie-Verlaggal és a hágai Mouton kiadóval.
- Zsilka János: *A jelentés szerkezete*. A jelentés mozgásegysége. 1975. 262 l. 10 melléklet, 17×25 cm. Kve 60,— Ft. ISBN 963 05 0640 8

MAGYAR NYELVŐR

TARTALMÁBÓL

Szabó T. Attila: Az erdélyi magyar nyelvtudomány kérdései

Vértes Edít: Nyelvrokon népek nevééről népneveinek rendszere alapján

Klaudy Kinga: Fordítás és aktuális tagolás

Zoltán András: A cirillbetűs átírás szabályozásának időszerű kérdései

Bán Ervin: Megjegyzések az iskolai tantárgyak elnevezéséről

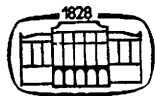
MÓRA FERENC NYELVMŰVÉSZETE

I. *Benkő László:* Móra Ferenc hangja

II. *Péter László:* Jegyzetek Móra Ferenc nyelvéről

III. *Martinkó András—Baránszky Jób László—I. Gallasy Magdolna—Szende Virág:* Móra Ferenc írásművészetének mai megítélése

Heltainé Nagy Erzsébet: Sinka István: Zab Mihály varnyudi szélben

ADÉMIAI KIADÓ, BUDAPEST

MAGYAR NYELVŐR

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA ANYANYELVI BIZOTTSÁGÁNAK FOLYÓIRATA

SZERKESZTETTÉK SZARVAS GÁBOR (1872–1895), SIMONYI ZSIGMOND
(1896–1919), BALASSA JÓZSEF (1920–1940), BEKE ÖDÖN (1946–1953)

FELELŐS SZERKESZTŐ: LŐRINCZE LAJOS

SZERKESZTŐ BIZOTTSÁG:

BENKŐ LÁSZLÓ, FÁBIÁN PÁL, GRÉTSY LÁSZLÓ,
GULYA JÁNOS, ILLYÉS GYULA, KOVALOVSKY MIKLÓS,
RÁCZ ENDRE

SZERKESZTŐ: SZENDE ALADÁR

A szerkeztőség címe:

A Magyar Tudományos Akadémia Nyelvtudományi Intézete
1014 Budapest I., Szentháromság u. 2. Levélcím: 1250 Budapest, Pf. 19.

TARTALOMJEGYZÉK

Nyelvművelés

<i>Szabó T. Attila</i> : Az erdélyi magyar nyelvtudomány kérdései	257
<i>Vértes Edit</i> : A nyelvrokon népek nevééről népneveink rendszere alapján	268
<i>Klaudy Kinga</i> : Fordítás és aktuális tagolás	282
<i>Zoltán András</i> : A cirillbetűs átírás szabályozásának időszerű kérdései	287
<i>Bán Ervin</i> : Megjegyzések az iskolai tantárgyak elnevezéséről	300

MÓRA FERENC NYELVMŰVÉSZETE

I. <i>Benkő László</i> : Móra Ferenc hangja	303
II. <i>Péter László</i> : Jegyzetek Móra Ferenc nyelvéről	310
III. <i>Martinkó András</i> — <i>Baránszky Jób László</i> — <i>I. Gallasy Magdolna</i> — <i>Szende Virág</i> : Móra Ferenc írásművészetének mai megítélése	325
<i>Hellainé Nagy Erzsébet</i> : Sinka István: Zab Mihály varnyudi szélben	334

Nyelvjárásaink

<i>Kiss Jenő</i> : A nyelvjárási szókincs változásáról	343
<i>Bokor József</i> : A tájszókészlet változása Sopronhorpácson és Sopronkövesden	346
<i>Bona Júlia</i> : Szempontok a szlavóniai nyelvjárási mondatn megírásához	353

Imre Samu

MAGYAR NYELVŐR

103. ÉVFOLYAM * 1979. JÚLIUS–SZEPTEMBER * 3. SZÁM

Az erdélyi magyar nyelvtudomány kérdései*

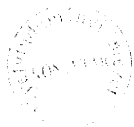
1. Mikor ezelőtt négy évtizeddel a kolozsvári egyetemről kikerült néhány nyelvész munkálkodásával tevékenységbe lendült egy kis nyelvészcsoporthoz, a nyelvtudománynak akkor már Erdélyben századokra visszamenően sok előzménye volt.

A középkori magyar állam határain belül Erdély földrajzi zártsága és az erdélyi vajdaság intézménye révén közigazgatási önállósága már kora kezdetétől magába rejtette a gazdasági, társadalmi és a szellemi különfejlődés lehetőségének csíráit is. Mikor aztán a mohácsi vészt követő zord időkben megalakult az erdélyi fejedelemség, a politikai különállás nyomában az élet minden területén természetszerűen jelentkezett az önállósulásra való törekvés. De noha ez így volt, mégis korszerűtlen lenne a bennünket most közelebbről érdeklő tudományos tevékenység területén jelentősebb kezdeti önállóságról beszélnünk akkor, mikor nyilvánvaló, hogy a politikai önállóság időszakasza alatt Erdély számára a tudományok minden ágára kiterjedő felsőfokú, egyetemi oktatás és tudományos társasági szervezet hiányában — az ilyen vonatkozású önállóságra és szervezett munkálkodásra nem, csak elszórt egyéni tevékenység kifejtésére nyílt lehetőség.

Az egyéni kezdeményezések sorából mindenekelőtt a kolozsvári nyomdászat két kiváló alakjának, a XVI. század ötvenes éveitől tevékenykedő Heltai Gáspárnak és a következő század végétől működő Misztótfalusi Kis Miklósnak a magyar helyesírás elvi alapvetésére és az elveknek gyakorlatban való érvényesítésére irányuló eredményes törekvését ajánlatos kiemelni. A XVII. század közepi Erdélyben Geleji Katona István a magyar helyesírásnak és a magyar nyelv művelésnek megfogalmazta elvi alapvetését is (Magyar Grammatikácska 1645.). Ez a munka egyébként egyetemes magyar vonatkozásban is az első nyelv művelési elveket megfogalmazó és érvényesítő nyelvtudományi kiadvány.

A XVIII. század második felében nyelvtudományi munkásságával kiemelkedik Benkő József. Ő előbb a Pápai Páriz szótárának bővített kiadásán dolgozó Bod Péternak szolgáltattott jelentős szóanyagot, aztán Transilvania című munkájában szófejtésbeli készségről, majd másutt növény-elvevezésbeli nyelvújító törekvéséről tett bizonyosságot. Érthető hát, ha ezen túlmenően a Magyar Hírmondóban a nyelvújítók táborába állva, maga is segítette előre lendíteni a neológusok ügyét. A Transilvaniába foglalt szófejtései mellett — Sajnovics finnugor nyelvhasznító munkásságának ismeretében — a magyar

* Az MTA Nyelv- és Irodalomtudományi Osztályának 1979. február 19-i ülésén elhangzott előadás.

és török nyelvrokonság cáfolatára írt, de kéziratban maradt munkájában meglepően korszerű szófejtő elveket hangoztatott, és a nyelvi kölcsönhatás kérdésében a Gyarmathi Sámuelével megegyező józan vélekedésről tett tanúságot (l. erre: Éder Zoltán: Benkő József nyelvészeti munkássága és az Erdélyi Magyar Nyelvművelő Társaság Bp., 1978. 35 kk.).

A XVIII. század végéről az erdélyi nyelvtudományi munkásság megszervezésére irányuló kísérletezésnek egy sokat ígérő, de — sajnos — rövidesen hamvába holt kezdeményezéséről tudunk. Aranka György és köre szinte három évtizedig fáradozott az Erdélyi Magyar Nyelvművelő Társaság megteremtésén,¹ de a francia forradalom után a társadalmi szervezkedés vonatkozásában idegesen gyanakvó bécsi kormányzat megakadályozta e társaság működését. Az egyéni nyelvtudományi tevékenykedést azonban a rosszindulat nem akadályozhatta meg. A maga korából tudománytörténeti jelentőségben kiemelkedő Gyarmathi Sámuel előbb a magyar nyelvnek egy nagy, sok eredetiséget mutató nyelvtani rendszerezését, a kétkötetes Okoskodva tanító magyar nyelvmestert (1794.) teremtette meg, majd túllépve a magyar nyelv keretein az Affinitásban elsőként vetette össze a magyar nyelvet a maga korában ismert összes finnugor nyelvekkel. Ennek az egyetemes nyelvtudományi vonatkozásban is jelentős munkának közzététele után 1816-ban megjelentetett szófejtő munkájában, a Vocabulariumban Gyarmathi megalkotta az első magyar etimológiai szótárt, és benne kísérletet tett a magyar nyelv szókészletébe más nyelvekből bekerült elemek megállapítására is. Ez utóbb említett munkájával Gyarmathi a nyelvi kölcsönhatás vizsgálatában az úttörés nehéz feladatát vállalta. Vele kapcsolatban megemlítendő az is, hogy hozzátartozott ahhoz a kolozsvári értelmiségi körhöz, amely — Döbrentei Gábor vezerségével — Aranka Györgynek nyelvművelőtársaság-alapítási kísérletét igyekezett feleleveníteni. Jóllehet ez az igyekezet ezúttal is sikertelenségre volt kárhozthatva, mégis a kolozsvári kör nem egy tagjának, s köztük éppen Gyarmathinak megértése, útmutatása szerepet játszhatott Kőrösi Csoma Sándor nyelveredeztető felfogásának a finnugorság irányába való kiszélesítésében.²

Még Gyarmathi összehasonlító-szófejtő munkássága előtti időből kiemelkedő fontossága miatt nem hagyhatom említetlenül a magyar szótárírásnak egy jelentős alkotását, Pápai Páriz Ferencnek 1708-ban megjelent latin—magyar és magyar—latin szótárát. E szótárnak széles körű használatára mutat az a könyvészeti tény, hogy 1801-ig öt kiadást ért meg. Köztük a harmadik a magyar művelődéstörténetben más vonatkozásban is jelentős Bod Péter gondozásában német értelmező nyelvvel bővült, és így a hazai németiség igényeinek kielégítését is szolgálta. Pápai Páriz szótárának a román szótárírásra tett jelentős hatását Drăganu Nicolae gondos filológiai vizsgálattal mutatta ki. Ami aztán e szótárnak nyelvtudományi jelentőségét illeti, ez — a levéltári anyag mellett — egyik legfontosabb forrás a XVII. század végi—XVIII. század eleji erdélyi magyar köznyelv sajátosságainak vizsgálatában. Mellette a Háromszékről kiszármazott, és így nyelvi anyagában erdélyi alapozású Baróti Szabó Dávidnak Kisded szótára (1784., 1792.) és szólásgyűjteménye, a Magyarság virági (1803.) nyújt a XVIII. század végi erdélyi köz- és a háromszéki táj-

¹ Lásd: Jancsó Elemér: Az Erdélyi Magyar Nyelvművelő Társaság iratai. Bukarest, 1935. és az ott idézett irodalmat.

² Csetri Elek: Kőrösi Csoma Sándor indulása. Bukarest, 1979. 215 kk.

nyelvi sajátosságok vizsgálatával foglalkozó számára — kellő óvatossággal — használható anyagot.

A XIX. század elejétől a század közepe felé haladva egyre erősödő népköltészeti érdeklődés Erdélyi János magyarországi gyűjtőmunkájával egyidejűleg Erdélyben is ilyen irányú tevékenykedésre készítette Kriza Jánost. Az ő 1863-ban közzétett kötete, a Vadrózsák halhatatlan értékű népköltészeti és nyelvjárási anyaga mellett tudománytörténeti szempontból azért is jelentős, mert Lőrincz Károlynak a háromszéki nyelvjárást bemutató nyelvjárástanulmánya után a Vadrózsákban jelent meg az első, összefoglaló ismertetés a székel nyelvjárásokról.

Ha az erdélyi nyelvtudományi munkálkodásnak ehhez a három százados egyéni eredményekből kirajzolódó szerény képéhez a XIX. század közepe tájáról még hozzáadjuk Gyergyai Ferencnek A magyar nyelv sajátosságai címen, 1851-ben megjelentetett nyelvművelő jellegű művecskéjét, úgy hiszem, sort kerítettem minden olyan jelentősebb egyéni nyelvtudományi teljesítmény számbavételére, amely a kolozsvári egyetem működésének megindulása előtt megtermékenyíthette az erdélyi magyarság művelődési, szellemi életét.

2. Mikor 1872-ben a kolozsvári egyetem végre megnyitotta kapuit, nemcsak az egyetem munkájának megindulásakor, hanem az intézmény működésének további évtizedeiben is, sem a központi kormányzat, sem a tanszemélyzet nem tudatosította kívánatos mértékig az újonnan megnyílt felsőfokú oktatási szerv különleges táji feladatait.

Ahelyett, hogy további általánosabb tudománytörténeti kritikai megjegyzésekbe bocsátkoznám, a magyar nyelvtudomány körében maradvány, először is sajnálatos szervezeti és egyben személyi vonatkozású tényként kell megemlítenem, hogy az új intézmény szervezői az egyetem szűk személyi keretében a magyar nyelvi és irodalmi oktatás végzését egyetlen tanszék egyetlen tanára feladatkörébe utalták. E tanszék első betöltője, Imre Sándor ugyan határozott népköltészeti és nyelvészeti érdeklődéssel kezdett a tanári munkához, de a továbbiakban tudományos működésében és tanári munkájában a különleges táji feladatok meglátásának semmi nyoma nem fedezhető fel. Az utána e tanszéken hét évig működő Szinnyei Józsefnek tudományos munkássága már a táji feladatok iránti határozott érzékről tanúskodik. Erre nemcsak az mutat, hogy kolozsvári tanári működése idején kezdett Magyar Tájszótárát hallgatói bevonásával erdélyi tájszóanyaggal jelentősen gazdagította, hanem ezt bizonyítja az is, hogy szótára anyagára alapítva közzétette a román eredetű magyar szókészletről írt terjedelmes, alapvető feldolgozását is. Ennek ellenére a kolozsvári tanszéken töltött néhány év túlságosan rövid idő volt ahhoz, hogy Szinnyei a kutatónevelés vonatkozásában számbavehető eredményeket érhesen el. Noha útána az egységes nyelv- és irodalomtudományi tanszéket kettéosztották is, a különvált magyar és finnugor nyelvészeti tanszék betöltői közül a finnugorista Halász Ignác, majd Szilasi Móric, aztán meg Zolnai Gyula és az urál-altaji összehasonlító tanszéket betöltő Gombocz Zoltán tanári és tudományos irodalmi működésében semmi jele nincs annak, hogy a kolozsvári egyetem tanáráként valamelyikük is a környező táj nyelvének történeti vagy korabeli kérdései iránt érdeklődött volna. E megállapítás súlyos voltát valamelyes mértékig enyhíthetem azzal, ha megemlítem: Szinnyei utódainak az erdélyi nyelvtudományi kutatóképzésben játszott szerepére mutathat az a tény, hogy a kolozsvári egyetem század eleji hallgatói közül az

erdélyi nyelvjárások és az erdélyi népi élet olyan kiváló kutatói kerültek ki, mint Bartha Károly az udvarhelyi, Erdélyi Lajos a székely, Viski Károly a tordai és Csűry Bálint a szamosháti meg a moldvai csángó nyelvjárás bűvára, hogy a többi szerényebb munkásságú tanítványról az időbeli kötöttség miatt említést se tegyek.

A magyar nyelvtudományi vizsgálódás érdekkörébe tartozó tanszékeken működő tanárok mellett nem hagyhatom említetlenül a kolozsvári egyetem két más tanszéke tanárának, Bálint Gábornak és Brassai Sámuelnek a nevét sem. A kelet-imádatában különösképpen Bálint Gábor, az egyetem urál altaji tanszéke első betöltőjének tudományos működése a magyar nyelv eredetére vonatkozó kutatása miatt, de azzal a kritikai megjegyzéssel kötelez emlékezésre, hogy ő — a múlt század második felében lezajlott török-ugor nyelveredetbeli csatározások eldőlte után — továbbra is kérlelhetetlen szenvedélyességgel a magyar nyelv altaji származtatása mellett kardoskodott.³ Vele szemben maradandó értékű Brassai Sámuel nyelvtudományi munkássága. Brassainak, az elemi matematika tanárának a polihisztorságban szétforgácsoló tudományos működéséből igazán időtállóként a magyar mondatlan alapvető elméleti kérdéseiről közölt tanulmányai, vitacikkei emelhetők ki olyanokként, mint amelyek maguknak a magyar mondatlan vizsgálatának történetében számontartást követelnek.

A kolozsvári egyetem magyar tanszékétől független kezdeményezések sorában utóhatásában kiemelkedő jelentőségű a történész Kelemen Lajosnak ifjúkori helynévtörténeti anyaggyűjtő-közlő próbálkozása. Ha e század eleji kezdeményezést értetlenség fogadta is, az újabb erdélyi helynévtörténeti kutatásra tett távoli hatásában éppen úgy úttörő jelentőségű, mint a XVI. századi magyar nyelvű levéltári darabok, azaz az erdélyi magyar szövegemlékek közzétételének megindítása.⁴ Ez a két kezdeményezés nemcsak Csűry Bálint, Jakó Zsigmond, Kiss András nyelvemlék-feltáró munkájára gyakorolt ösztökélő hatást, hanem az én, főként levéltári anyagon alapuló nyelvtörténeti munkálkodásomra is.

Az előzmények szemléje nem lenne teljes Horger Antal erdélyi vonatkozású munkásságának számontartása nélkül. Horger ugyan a budapesti egyetem neveltje volt, de brassói tanárkodása idején folytatott nyelvjáráskutatása eredményeiből néhány erdélyi nyelvjárásziget (Datk, Halmágy, Szakadát), a hétfalusi csángóság, Udvarhely, Háromszék és Brassó megye, valamint a bukovinai Józseffelva nyelvjárására és a csángóság eredetére vonatkozó jelentős tanulmányt tett közzé. Emellett a keleti székelység, azaz Csík-, Gyergyó-, Kászón- és Háromszék nyelvjárásának néhány fontos sajátosságát szemléltető térképlapja megjelentetésével a nyelvföldrajzi módszer alkalmazására a magyar kutatók közül elsőként ő tett kísérletet.⁵

³ Személyére és munkásságára nézve l. György Lajos: Bálint Gábor emlékezete (Az Erdélyi Tudományos Intézet Évkönyve 1944. 82—110 és külön: Kolozsvár, 1945. 7—38).

⁴ Suky István magyar menedéklevele 1508-ból: Erdélyi Múzeum 19: 257—64 (Pálfi Mártonnal). A nyelvemlék értékelésére nézve l. a szerzőtől: A szó és az ember. Bukarest, 1971. 480—94.

⁵ Ezeknek válogatott könyvészetére nézve l. Horger Antal: A magyar nyelvjárások. Bp., 1934. 24, 28—9.

3. Ilyen tudománytörténeti előzmények után érte meg 1919 májusában Erdély magyarsága a kolozsvári egyetemnek a román állam által való átvételét. Az átvétel következményeként az egyetem előadási nyelve a román lett, és két év múlva is csak egyetlen, osztatlan irodalmi és nyelvtudományi tanszéken kezdődött meg ismét a magyar nyelvű oktatás. Minthogy pedig Kristóf György személyében a tanszékre irodalomtörténész tanár került, ilyenformán a magyar nyelvtudomány korabeli magas szintjén álló nyelvtudományi oktatás és még inkább a kutatónevelés a lehetőségek körén kívül került.

Súlyosbította a helyzetet, hogy a magyar tannyelvűnek megmaradt felekezeti tanintézetek tanári karából csak Csúry Bálint, a kolozsvári református kollégium tanára volt az, aki az uralomváltozás előtti évtizedben már jelentős nyelvtudományi munkásságát a továbbiakban is folytatta. Az ő erdélyi működése idején kifejtett munkásságából a szamosháti és a moldvai csángó nyelvjárás kutatásának kimagasló eredményei az Osztály tagjai számára éppen eléggé ismereteseek ahhoz, hogy értékelésükre ezúttal ne kerítsek sort.

4. Az új szellemű magyar nyelvjáráskutatás nagy elindítójának és mesterének, Csúrynek nyelvi igényességét ismerve, nem lehet csodálni, hogy — mindenkit megelőzve — előbb 1928 őszén az Erdélyi Irodalmi Társaságban, majd 1930-ban az Erdélyi Múzeum-Egyesület marosvásárhelyi vándorgyűlésén népszerűsítő előadásával úgyszólván ő adott jelt a magyarországi nyelv-művelő mozgalommal azonos szellemben induló romániai magyar nyelv-művelő munkálkodásra.⁶ Az ő vándorgyűlési előadása hagyományt teremtett: az Erdélyi Múzeum-Egyesület minden ezutáni vándorgyűlésén egy-egy előadás foglalkozott a magyar nyelvápolás és nyelvvédelem időszerű kérdéseivel. Az első világháború utáni aléltóságából ébredező romániai magyarság akkori viszonyai között legalábbis szerény eredményekkel járó nyelv-művelő tevékenység munkatársakat is kapott a folyóiratoknak és a napilapoknak a nyelvi öntudat ápolására törekvő szerkesztőiben. A fegyvertársak közül a Pásztortűz szerkesztője, Császár Károly, a Keleti Újság szerkesztője, a költő Dsida Jenő és a Brassói Lapok ugyancsak író szerkesztője Kacsó Sándor ilyen irányú párhuzamos munkálkodásának jelentőségét nem lehet említetlenül hagynom.

Az Erdélyi Múzeum-Egyesület azonban nemcsak vándorgyűlési előadásain igyekezett ráirányíttatni a figyelmet a nyelv-művelés fontosságára. Az Egyesület 1930-tól újra megjelenő folyóiratának, az Erdélyi Múzeumnak egyik rovatában a szerkesztő, György Lajos, az MTA tagja 1935-től a nyelv-művelésnek külön teret biztosított.⁷ A romániai magyar nyelv-művelő-nyelvvédő mozgalom mindvégig a magyarorszáigival azonos szellemi és elvi alapokon végezte az anyanyelv gondozásának felelős munkáját. Mikor azonban az irodalomtörténész szerkesztőhöz hamarosan nyelvész munkatársak csatlakoztak, a folyóirat nyelv-művelő rovata a romániai magyar nyelvi valóság időszerű kérdéseinek behatóbb tárgyalásával önállóbban, a kisebbségi nyelvi élet igényeihez jobban igazodva igyekezett szolgálni a nyelvápolás érdekeit. E törekvésben az Erdélyi Múzeum munkatársául szegődött az Erdélyi Iskola címen György Lajos és Márton Áron szerkesztésében megjelenő tanügyi folyóirat is.

⁶ Előadása rövidített formában: Erdélyi magyar nyelvünk állapota. MNy. 27: 253—9.

⁷ A beköszöntő és az első közlemény: Erdélyi Múzeum 40: 74—7. — A rovatot kezdetben a szerkesztő, később főként e sorok írója és Brüll Emánuel látta el nyelv-művelő cikkekkel.

5. A nyelvtudományi munkásság személyi feltételeinek megteremtése érdekében már a kora kezdettől fiatal kutatók képzésének szükségessége jelentkezett sürgető feladatként. Ezért a kolozsvári egyetem magyar hallgatói tanulmányi igazgatójának, György Lajosnak kezdeményezésére 1928-tól az önkéntesen vállalkozók számára Csűry Bálint rendszeres nyelvészeti előadásokat tartott. Noha ezek az előadások a nyelvtudományi ismereteket teljességükben igyekeztek megalapozni, érthető, hogy Csűry nyelvjárás-tanulmányozó érdeklődése elsősorban ilyen irányba befolyásolta az előadások néhány hallgatóját. Csűry kutatóképző törekvéseit az ő Debrecenbe való távozása ugyan félbeszakította, de néhány évi szünetelés után ez a munka tovább folytatódott. Mivel aztán Csűry debreceni egyetemi tanárként a magyar nyelvjáráskutatás távlatokra néző megszervezésébe kezdett, e törekvéseiben igyekezett kapcsolatot fenntartani a Romániában tevékenykedő néhány nyelvjáráskutatóval. Hamarosan megindított évkönyvében, a Magyar Népnyelvben kezdettől fogva helyet biztosított az erdélyi munkatársaknak is, de váratlanul korai halála megakadályozta őt abban, hogy a tervezett szorosabb együttműködés jeleként a Magyar Népnyelv a debreceni és a kolozsvári kutatók közös kiadványaként jelenjék meg.⁸ Ámbár az ilyen értelmű együttműködés Csűry tanszéki utódja, Bárczi Géza alatt kezdetét vette, a hamarosan bekövetkező politikai változások azonban szervezetileg külön utakon való járásra utalták a kolozsvári nyelvészcsoporthoz. Ezt az utat aztán Csűry hatására jó ideig továbbra is a nyelvjárási vizsgálódás irányába való nagyfokú elköteleződés határozta meg.

6. Mégis egyrészt a levéltári munkálkodás közben a kutató elé kerülő végeláthatatlanul gazdag erdélyi nyelvemlékanyag, másrészt meg az egyetemi képzésben elengedhetetlen nyelvtörténeti ismeretek előadásának kötelező volta már a harmincas évek végétől, a nyegyvenes évek elejétől a kolozsvári nyelvészcsoporthoz egyszínű tevékenységét kitérítette a helynévtörténet, majd a továbbiakban általában a nyelvtörténeti kutatás irányába. Az ilyen jellegű vizsgálódás kezdeti szakaszában az egyetemi kutatóra háruló roppant feladat végzésében a későbbiekben társak is akadtak. Legelsőként ezek közül a háromszéki történeti helynévanyag és a történeti tájnyelvi sajátságok gyűjtőjét, Bogáts Dénest kell megemlítenem.⁹ Még későbbben a második világháború után az egyetemi oktatás átszervezése nyomában a magyar nyelvtudományi tanszék személyi keretének bővülésével lehetőség nyílt a kolozsvári nyelvészcsoporthoz érdeklődési körének további megosztlására. Ez aztán következményeiben jóval sokszínűbbé teszi a mai és — remélhetőleg — az ezután felnövő kolozsvári nyelvészek munkásságát, mint, amilyen kezdetben, sőt egészen e század közepe tájáig volt.

7. Az előbbiekben előrebocsátott tudománytörténeti észrevételek után a következőkben kísérletet kell tennem a kolozsvári nyelvészek célkitűzéseinek és e célkitűzések megvalósítása érdekében folytatott munka eredményeinek

⁸ Az erdélyi nyelvjáráskutató munka megindulására nézve l. a szerzőtől: Az újabb erdélyi népnyelvkutató munka kezdete. Magyar Népnyelv 3: 305–13.

⁹ L. Bogástól: Háromszéki helynevek. Emlékkönyv a Székely Nemzeti Múzeum 50 éves jubileumára. Sepsiszentgyörgy, 1929. 52–71. Adatok Háromszék történeti helynévanyagának ismeretéhez. NyÍrK. 2: 213–24. — Háromszéki oklevél-szójegyzék: Erdélyi Tudományos Füzetek 163. szám.

felvázolására. Mielőtt e feladat elvégzéséhez fognék, előzetesen egy általánosabb észrevételt kell tennem. A társadalomtudományok területén végzendő munka csak akkor kecsegtethet számbavehető eredménnyel, ha a célkitűzések megfogalmazásakor számba vesszük egyfelől azt a földrajzi-társadalmi környezetet, amelyre a kutatás vonatkozik, másfelől pedig számot vetünk a kutató meg a feldolgozó munka személyi feltételeivel, a rendelkezésre álló anyagi eszközökkel és azokkal a szükségletekkel, amelyeknek kielégítését egy adott földrajzi tájban élő társadalom a maga kutatóitól méltán elvárhatja.

Mikor a harmincas évek második felében a tervszerű kutatóképzés az akkori lehetőségek szűk határai között megindult, már akkor tudatosítanunk kellett azt, hogy a felnövekvő fiatal kutatók számához kell szabni a nyelvtudományi munka célkitűzéseit. Nyilvánvaló volt, hogy nem tűzhet ki maga elé a számbelileg akkor és előreláthatólag a jövőben is nagyon szerény keretű gárda olyan célokat, amelyeket az összehasonlíthatatlanul kedvezőbb személyi, szervezeti és anyagi feltételek között dolgozó magyarországi nyelvtudományi kutatók az eredményesség jóval nagyobb esélyével végeznek, illetőleg végezhetnek el. Elutasíthatatlanul elvégzendő célkitűzésként kínálkoztak azonban olyan feladatok, amelyeket viszont csak a mi földrajzi-társadalmi környezetünkben lehetett és kellett elvégezni, másutt a földkereken sehol.

8. Mindezeknek tekintetbe vételével a kisebbségi társadalom követelményeihez, váradalmaihoz igazodva kellett a magyar nyelvtudomány romániai munkásainak a célkitűzéseket megfogalmazni.

a) A kínálkozó kérdések közül először a kisebbségi életben oly fontos nyelvapolás ügyével kell foglalkoznom. A húszas években megindult és a következő évtizedben egyre erősödő ilyen irányú törekvésekben a második világháború alatt és az azt közvetlenül követő években megtorpanás, sőt visszaesés következett ugyan be, de az ötvenes évektől kezdve a Kolozsvárt és más erdélyi városokban dolgozó nyelvészek nyelvapoló munkája mind jobban erőre kapott. Minthogy a romániai magyarság egyetlen tudományos szerve az Erdélyi Múzeum-Egyesület és egyetlen szaktudományi folyóirata, az Erdélyi Múzeum 1947-ben megszűnt, nem volt szervezeti keret és egyelőre nem volt szaktudományi folyóirat, amelyben az ilyen irányú törekvések elméleti alapvetésének kifejtésére, megvitatására lehetőség nyílt volna. Szerencsére azonban alig volt Romániában megjelenő magyar időszaki sajtótermék, amely ne nyitott volna teret a nyelvapoló, a nyelvi ismereteket terjesztő munka számára. Ilyenformán aztán a nyelvművelő munka a legnagyobb elterjedtségű sajtószervekben folyt, tehát éppen ott, ahol a legszélesebb körű hatást fejthette ki. E munkából a kolozsvári és a vidéki nyelvészek mindenike kivette részét. Önálló kötettel elsőként Márton Gyula jelentkezett. Rajtam kívül a fiatalabb kutatók közül Cs. Gyimesy Évának, Muradin Lászlónak és több nyelvművelőnek egy közös kötetbe foglalt cikkei, tanulmányait adták ki önálló kötetekben a romániai kiadók.

b) A szorosabb értelemben vett szaktudományi vizsgálódás területén a kolozsvári nyelvészek számottevő eredményeket értek el a nyelv földrajzi munkában. Úgy vélem, egyetemes magyar viszonylatban is kiemelkedő eredmény, hogy nemcsak a magam tervezte romániai magyar nyelvjárások egészére vonatkozó nagy nyelvátlasz anyagának összegyűjtése és munkatérképekre való vetítése fejeződött be (ez Muradin László érdeme), hanem a Kolozsvár környéki nyelvföldrajzi anyaggyűjtés után a nyomdára

való elkészültség szakaszáig jutott el a moldvai és a hétfalusi csángóság, a régi Csik, Udvarhely és Háromszék megye, a Felső-Maros, Nyárad- és Küküllő-mente abszolút sűrűségű ponthálózatú tájnyelvi atlasza. Csak a tragikusan korai halál akadályozta meg Márton Gyulát abban, hogy ilyen mértékig befejezve hagyja ránk szülőföldje, a Szilágyság összegyűjtött tájnyelvi atlaszanyagát. Ilyenformán jórészt megvalósult az a célkitűzés, amelyet magam az országos és a tájnyelvi atlaszok párhuzamos, illetőleg egymást követő végzésének szükségessége vonatkozásában már a negyvenes évek elején hangoztattam. A megvalósulás felé vezető úton kezdetben magam nemcsak a tervezésből, az irányításból, hanem a terepmunkából is részt vállaltam, de aztán a munkamegosztás szükségessége meg más okok miatt a nyelvatlaszmunka további tervezését, irányítását és végzését teljesen Márton Gyula és Gálffy Mózes vette át. Az ezutáni terepmunkából is — Balogh Dezső, Kósa Ferenc, Péntek János, Teiszler Pál, Vámszer Márta, Vő István és Zsemlyei János társaságában — szintén ők ketten vállalták az oroszlánrészt. Sajnos, az összegyűjtött hatalmas, a kiadásra nagyrészt teljesen előkészített nyelvföldrajzi anyagból mindeddig csak mutatványlapok jelenhettek meg.

A két vezető-nyelvjáráskutató, Márton és Gálffy ilyen irányú tevékenységének jelentős eredményeként kell számon tartanunk a kettejük munkájaként Kalotaszeg és környéke nyelvföldrajzi gyűjtéséből közzétett terjedelmes tájszókiadványt (1965.), és a Nemes Zoltánné gyűjtéséből — az ő ellenőrzésük közbeiktatásával és az ő szerkesztésükben — 1974-ben megjelentetett Torjai szójegyzéket.

c) A kezdetben egy kutatóra alapított nyelvtörténeti munka viszonylatában az utóbbi évtizedben üdvös változás észlelhető. E terület számbavételekor a személyi érdekeltség megakadályoz abban, hogy az ilyen irányú munkát kritikailag értékeljem. Itt tehát csak merőben tények és eredmények felsorolására szorítkozom.¹⁰ Eleinte egyéni vállalkozás eredményeként különösen a hely- és személynévtörténet módszerének kialakítása, a név- és szótörténeti anyag gyűjtése, monografikus és szótári feldolgozása vonatkozásában mutatkoztak kezdeményezések, illetőleg eredmények. A névtörténet köréből nyomtatásban is megjelent néhány anyagközlő, kis részben az anyagot fel is dolgozó kiadvány mellett a kézíratos nagy Erdélyi Helynévtörténeti Adattár említendő meg. Az erdélyi nyelv- és nyelvjárástörténeti kutatás számára szótárilag rendezett anyagot nyújtanak az Erdélyi Magyar Szótörténeti Tár eddig megjelent és — remélhetőleg — ezután közzeendő kötetei. A SzT eddigi szerkesztő munkatársai: P. Dombi Erzsébet, B. Gergely Piroška, Kósa Ferenc, Zs. Maksay Mária, Nagy Jenő, Vámszer Márta, Vígh Károly és Zsemlyei János már a szerkesztésben való részvételükkel, a kezükön megforduló gazdag szótörténeti anyag egy-egy részletének feldolgozásával, sőt ettől független önálló kutató és feldolgozó munkával reményekre jogosító bizonyosságot szolgáltatnak az erdélyi nyelv- és nyelvjárástörténeti munka további terebélyesedésére.

d) A kolozsvári nyelvtudományi kutatás egy másik munkaterületének szemléjére térve, a stilisztikai vizsgálódás kérdéséről kell szót ejtenem. A stilisztikai vizsgálódásban már jó néhány évtizede világviszonylatban és így természetesen Romániában is tapasztalható érdeklődés következményeként a romániai egyetemi oktatásban külön tárgyként helyet kapott a

¹⁰ A szerző ide vonható tanulmányainak és cikkeinek felsorolását l. a *Nyelv és múlt* címen 1972-ben közzétett kötethez csatlakozó könyvészeti egybeállításban.

stilisztika is. E tudományág kolozsvári előadójának és az ilyen irányú kutatások elindítójának, Szabó Zoltánnak személyes teljesítménye mellett a most induló fiatalok — Brauch Magda, P. Dombi Erzsébet, Cs. Gyimesi Éva, Murvai Olga és J. Nagy Mária — keze alól kikerülő tanulmányok és önálló kötetek révén e munkaterületen máris figyelemre méltó eredményekre hivatkozhatni.

e) A stilisztika és az irodalmi nyelv történetére vonatkozó vizsgálódás közötti természetszerűen szoros kapcsolat érthetővé teszi a kolozsvári nyelvész-csoport körében az irodalmi nyelv története irányában újabban megmutatkozó érdeklődést. Érthető, hogy a két vizsgálódási területre vonatkozó előadások ugyanazon professzor, Szabó Zoltán tanszéki feladatkörébe iktatódtak, de szintén magától értetődő, hogy — a doktorátusra készülők vezetőjeként — ő az ilyen irányú kutatóképzés felelőse is. Az egyetemi oktatás sürgető szükségessége készítette őt arra, hogy egyetemi előadásai vezérfonalát külön kötetben is megjelentesse, és így kezünkbe adja a magyar irodalmi nyelv történetét elsőként összefoglaló kis kézikönyvet.

f) Miként a stilisztikai kutatások fellendülése jórészt az egyetemi oktatás igényeinek következményeként jelentkezett, ugyanilyen ok és okozati összefüggés van az egyetemi oktatás érdeke és a leíró nyelvészeti tevékenység megélénkülése között. Amióta ugyanis az előbbi csaknem kizárólagosan történeti jellegű nyelvtudományi oktatással szakítva, de — sajnos — az ellenkező végletbe csapva át, az egyetemi tantervben a leíró szemléletű nyelvi vizsgálódásra helyeződött át a súlypont, a mai nyelvi állapot és a ma követendő nyelvi normák vizsgálatában is fellendülés tapasztalható. E tekintetben a kolozsvári nyelvészek csak szerény eredményekre: a romániai magyarság nyelvi szükségleteit sürgősen szolgáló leíró nyelvtanok, monográfiák és a helyesírási kérdésekben tájékoztató önálló kiadványok közzétételére hivatkozhatnak. Az ilyen irányú munkában kitűnt Gálffy Mózes, Balogh Dezső, Kelemen Béla, Nagy Kálmán és J. Nagy Mária nevét nem hagyhatom említetlenül.

g) Az erdélyi magyarság nyelvi helyzetének megismerése céljából olyan fontos román — magyar és német — magyar nyelvi kölcsönhatás vizsgálatának kérdését legalább érintenem kell. E téren ugyan jelentős eredmények mutatkoznak, de — főként a kutatói keret szűkös volta miatt — bizonyos lemaradás is jelentkezik. Míg a német — magyar nyelvi kölcsönhatás vizsgálatában nagyon szerények az eredmények, összefoglaló monográfiák megszerkesztéséig, illetőleg közzétételéig jutott el a magyar nyelvet ért román szókincsbeli hatást vizsgáló két kutatócsoport. A Márton Gyula vezette egyik kutatócsoport eredményei két egyéni és egy Péntek János és Vőő István társaságában megjelentetett szókincsmonográfiában már a kutatás rendelkezésére állanak, a másik, a történeti anyagot feldolgozó csoport munkájának közzétételét egyrészt az akadályozza meg, hogy e kutatócsoport tagjait jó ideje a Szótörténeti Tár szerkesztése foglalja le, másrészt meg az is, hogy a romániai kiadók hajlandóságát eddig nem sikerült megnyerni az eredmények közzétételére.

h) A Romániában élő magyarság számára létfontosságú kérdés az államn nyelv mennél tökéletesebb elsajátítása. A teljesen gyakorlati célt szolgáló nyelvkönyvírás kérdésének tárgyalását ezúttal mellőzve, az e törekvésben legjobb segítséget nyújtó, tudományos igényű kétnyelvű román — magyar és magyar — román szótár szerkesztésében elért eredményekre azonban feltétlenül hivatkoznom kell. Az ilyen irányban Kelemen Béla vezetésével — az akadémiai nyelvtudományi intézet keretében — három évtizede folyó

szótárszerkesztés eddig csak a kétkötetes, eléggé gazdag anyagú román–magyar szótári rész megjelenését tudta biztosítani, a neki megfelelő magyar–román rész munkálatainak sajnálatos elhúzódása miatt a pillanatnyi pótlás céljából kiadott kis terjedelmű magyar–román kézi és zsebszótárak csak részben elégítik ki az ilyen tekintetben jelentkező igényeket.

9. Minden tudományos tevékenység — és így a nyelvtudományi munkásság kibontakozása is — személyi, anyagi és közlésbeli feltételektől függ.

a) Természetes tehát, hogy elsősorban a mindenkori személyi feltételek alakulásának függvénye volt a romániai magyar nyelvtudományi munkálkodás ügye is. A kisebbségi élet első két évtizedében a személyi feltételek mostoha sága után a negyedik évtized elején a kolozsvári egyetem magyar nyelvtudományi tanszékén és az Erdélyi Tudományos Intézet Magyar Nyelvészeti Osztályán a személyi keret kedvező alakulása lehetővé tette a célra néző, szervezett nyelvtudományi munka megindulását. A második világháború befejezését követő politikai változás nyomán megalakuló Bolyai, majd az egyesített Babes–Bolyai egyetem magyar nyelvtudományi tanszékének viszonylag kedvező, az Akadémia kolozsvári Nyelvtudományi Intézetének jóval szerényebb személyi kerete volt hivatva biztosítani a személyi feltételeit annak a szerteágazó nyelvtudományi munkálkodásnak, amelynek célkitűzéseiről és eredményeiről az előzőkben szót ejtettem.

b) A nyelvtudományi munka anyagi feltételei a kisebbségi élet első két évtizede alatt rendkívül kedvezőtlenek voltak, de aztán az Erdélyi Tudományos Intézet, majd a Bolyai Tudományegyetem, és az akadémiai Nyelvtudományi Intézet jórészt biztosította a kutatásnak, sőt részben a feldolgozó munkának is anyagi alapjait. Főként a terepmunkában azonban az egyéni odaadáson kívül a kutató személyes anyagi áldozatának szükségessége is elutasíthatatlanul jelentkezett.

A felszabadulás után mind a személyi keret kialakítása, mind az anyagi eszközök rendelkezésre bocsátása a párt és a magas kormány gondoskodásának köszönhető.

c) Az előbbieken felvázolt kutatási eredmények közlését a kisebbségi élet második évtizedétől kezdve eleinte csak az Erdélyi Múzeum és az Erdélyi Tudományos Füzetek, később a Magyar Népnyelv és az Erdélyi Tudományos Intézet Évkönyve, valamint az Intézet néhány önállóan megjelentetett kiadványa biztosította. Az 1947 után következő évtizedben — magyar nyelvű szakfolyóirat hiányában — nem kínálkozott ugyan lehetőség az eredmények közlésére, de a Román Népköztársaság Akadémiája által 1957-ben megindított és ma is megjelenő magyar nyelvű szakfolyóirat, a Nyelv- és Irodalomtudományi Közlemények a kisebb terjedelmű tanulmányok, cikkek és adatközlések mellett a nyelv- és irodalomtudomány területén világsszerte folyó tudományos munkásság kritikai számbavételére is lehetőséget teremtett, illetőleg teremt az ezutánakban is.

Hálátlanság volna említetlen hagyni azt az örömdetes tényt, hogy a magyarországi időszaki sajtó és éppen főként az Akadémiai Kiadó gondozásában megjelenő folyóiratok és más kiadványok szerkesztői mindenkor messze-menő előzékenységgel biztosítottak helyet a kolozsvári nyelvészeknek nemcsak a kisebb-nagyobb terjedelmű tanulmányok és cikkek, hanem a terjedelmesebb közlemények, sőt a monográfia jellegű kiadványok megjelentetése tekintetében is. A Magyar Nyelv, a Magyar Nyelvőr, a Magyar Népnyelv,

a Magyar Nyelvjárások, a Studia Slavica, az Ethnographia, a szegedi Acta és két kiadványsorozat: a Nyelvtudományi Társaság Kiadványai meg a Nyelvtudományi Értekezések munkatársai között gyakran találkozunk Romániában dolgozó magyar nyelvészek nevével.

A terjedelmesebb monográfiászerű kiadványok magyarországi közzétételi lehetőségének biztosítását azért kell külön is megemlítenem, mert az ilyen jellegű kiadványok Romániában való megjelentetésének kérdése csak az utóbbi évtizedben oldódott meg. A kezdetben ilyen vonatkozásban esetleges és szórványos kiadási lehetőséget 1970-től a párt és a kormányzat rendelkezése értelmében létesített nemzetiségi könyvkiadó, a Kritérion fordította kedvezőre. Azóta a Kritérion Könyvkiadó vezetőségének és elsősorban igazgatójának, Domokos Gézának megértése egész sor kisebb-nagyobb terjedelmű magyar nyelvtudományi kiadvány megjelenését tette már eddig is lehetővé, nemegyszer olyan nagy terjedelműeket is, amelyeknek közzététele a kiadótól jelentős anyagi áldozatvállalást követelt.

10. Befejezésül még egy kérdést feltétlenül fel kell vetnem. A magyar nyelvészek Romániában dolgozó kis csoportját már jó ideje a magyarországi nyelvtudományi irodalomban kolozsvári iskola néven emlegetik. Úgy vélem, e minősítésben van bizonyos fokú jóindulatú túlzás. A kolozsvári nyelvészek alkotó munkásságában nehéz felfedezni olyan vonásokat, amelyek a nyelvtudományi szemlélet, az alkalmazott módszerek és az elért eredmények tekintetében olyan mértékű elkülönülést mutatnának, hogy esetükben önálló nyelvtudományi iskoláról beszélhetnénk. Legfeljebb egyes területeken a kezdeményezés, az úttörés, a kutató- és feldolgozó munkában a súlypontnak a közvetlen nyelvi környezet irányában való áthelyeződése teremthette meg azt a merő látszatot, mintha a magyar nyelvtudomány egészén belül a kolozsvári nyelvészek önálló csoporttá különülnének el. Pedig igazában csak egy vonatkozásban mutat munkásságuk sajátos jellemvonást: különleges helyzetükben a híd szerepét töltik be, vagy óvatosabban, szerényebben fogalmazva: a híd szerepét kellene betölteniök a romániai román és a magyarországi magyar nyelvtudomány kívánatos együttműködésének munkálásában.

E sajátos szerep azonban nem elkülöníti, csak különlegessé színezi az anyanyelv jelenkori és régiségbeli életének kutatását végző romániai magyar nyelvészek tevékenységét. A magyar nyelvészek munkásságát a határokon innen és túl az azonos nyelvtudományi szemléletmód, az azonos módszerek alkalmazása mellett közös cél és eszmény: a tudományos igazság keresése fűzi szétszakíthatatlan szellemi egységbe.

Végezetül nem mulaszthatom el, hogy köszönetet ne mondjak az Akadémia és külön is az I. Osztály vezetőségének, hogy lehetőséget teremtettek számomra az itt érintett kérdéseknek ilyen ünnepélyes keretben való előadására. Úgy érzem, a hálás köszönet kifejezését követően annak hangoztatása sem maradhat el: minden jel arra mutat, hogy a Romániában dolgozó kis magyar nyelvészcsoporthoz a továbbiakban is az előbb felvázolt szellemben és az eddig tanúsított odaadással igyekszik munkálkodni a már kitűzött és az ezután kitűzendő célok elérése, és a vállalt feladatok teljesítése érdekében.

Szabó T. Attila

A nyelvrokon népek nevéről népneveink rendszere alapján

1. Az ötvenes évek elején szeretett és nagyrabecsült tanárom, Laziczius Gyula, beszélgetéseink során többször rendkívül helytelenítette, hogy nyelvrokonainkról akkoriban csak a saját nevüket használva lehetett írni. Azt mondta, hogy ebben pápábbak vagyunk a pápánál, mert a szovjet irodalomban is csak fakultatívan, nem pedig kötelezően használják a külső elnevezések mellett a saját maguk használta neveket is. A kérdés behatóbb megbeszélése valahogyan mindig máskorra halasztódott, míg aztán Laziczius váratlan halála miatt sohasem tudhattam meg tőle állásfoglalása elvi indoklását.

Sokat gondolkodtam akkor is, azóta is ezen a kérdésen. Bármilyen szempontból is közelítettem hozzá, minden meggondolás számomra Laziczius véleményét támasztotta alá.¹ Az azóta eltelt negyedszázad során a saját elnevezések kötelező használata megszűnt ugyan, de azért a régi, külső elnevezések használata sem állt vissza, hanem szinte színönimaként fordulnak elő különböző közleményekben a külső és a belső népnevek. Így még ma is időszerű a kérdés megvitatása.

2. A rokon népek saját elnevezésének áttétele a magyarba nem ment teljesen simán. Már az a körülmény, hogy az uráli nyelvek fonémaállománya különböző, sem tette lehetővé az egyes rokon népek saját elnevezését minden probléma nélkül a magyarba átvenni. Legközelebbi nyelvrokonaink, a vogulok és az osztjákok saját nevének magyar szóként való alkalmazása is ezt mutatja. „A magyar helyesírás szabályai” szerint *manysi* és *chanti* a nevük írásmódja, s többnyire így fordulnak elő, de vö. *manszi* (Nyr. 74: 287), *manyszi* (NyK. 53: 226–31).

Az igazat megvallva, sem a *manysi*, sem a *manyszi* szó hangalakja nem a z o n o s a vogulok összelnevezésével, egyik nyelvjárásbelivel sem, mert a szóközépi mássalhangzók kapcsolatában valamennyi vogul nyelvjárásban két j é s í t e t t mássalhangzó található: *nš* vagy *nč* (l. Kannisto, közli Toivonen, Suomi V/10, 1930: 390. MSzFgrE., TESz. *magyar* a. stb.). A két szóközépi mássalhangzó palatalizáltságát csak egy a XVIII. század első feléből származó, pontosnak aligha tekinthető feljegyzés nem jelöli: *manschkum* (Gulya: NyK. 62: 44). A magyarban sem *-nysj-*, sem pedig *-nyszj-* szóközépi hangtalálkozásra nincs példa, nyilván ezért tekintettek el a vogul szónak a magyarba való átültetésével kísérletezők attól, hogy a második elem jésítettségét is érzékeltessék. De a vogulhoz képest már m e g m á s í t o t t *-nys-* (ill. a ritkább *-nysz-*) szóközépi kapcsolat sem jellegzetes és gyakori a magyarban. A szóközépi *ny* és *nny* többnyire magánhangzók között található, ritkán következik az *ny*-re mássalhangzó. „A magyar szóképzlet finnugor elemei” tárgyalta szavakban csak *-nyv-* és *-nyh-* mássalhangzókapcsolat fordul elő: az ugor eredetű *enyv* szóban, az uráli *könny* népi *könny* alakjában, és az ugyancsak népnyelvi, talán finnugor eredetű *eny* szó *enyh* alakjában, ahova „a *h* az *enyhely* vagy az *enyhül* hatására került (vö. EtSz.)” (MSzFgrE.). Jövevényszavainkban sem gazdagabbak az *ny*+mássalhangzó kapcsolódási lehetőségei. „A magyar helyesírás

¹ Eleinte attól félttem, hogy a tanítványi tisztelet késztet véleményének elfogadására. Amióta azonban a *k*-kezdetű veláris szavak vizsgálata során (melyhez pedig tanárom álláspontján állva fogtam hozzá) az anyagbeható vizsgálata alapján mégis tőle eltérő eredményre jutottam (NyK. 62: 7–21), meggyőződtem arról, hogy a tények értékelése, nem pedig tekintélytiszteltet alapján értek egyet ebben a kérdésben Laziczusszal.

szabályai” szóanyagában *nyh* szláv (*dunya, konya, kunyhó*) és ismeretlen eredetű (*enyhe, lanyha, renyhe*) szavakban található, *-nyv-* egy vándorszóban (*könyv*) és két ismeretlen eredetűben (*pányva, senyved*), továbbá a *fenyő* szóból képzett *fenyves* származékszóban; más mássalhangzó az *ny*-re csak akkor következik, ha a kettő közé morféma határa esik, így *gúnyja, hunyjon, sínylek, ténykedés, kénytelen*, ill. l. még összetett szavakban: *fénysugár, fényszóró, kényszer* stb. A *manysi* szó szóközépi *-nys-* kapcsolatára egy morféma belül ezen kívül nincs más példa ebben a szójegyzékben.

Nemcsak az említett kis terjedelmű szójegyzékben ritka az *-nys-* hangkapcsolat, hanem az eddigi statisztikai vizsgálatok is azt bizonyítják, hogy morféma határán is csak elvétve kerül *ny* és *s* egymás szomszédságába. Veres Péter nyelvezetében 10 000 hangra végzett vizsgálataim alapján 0,015% annak a valószínűsége, hogy *ny* végződésű szóhoz *s*-sel kezdődő toldalékmorféma járuljon (*soványság, keménység*), vagy szóösszetételkor *s* kezdetű szó kövesse (*fénysugár*), az *ny* és *sz* találkozásának a valószínűsége még háromszor kisebb, 0,005% (*hányszor, kényszer*), (l. NyK. 55: A magyar hangzók kapcsolódási gyakorisága Veres Péternél c. tábl.)

Ha azt képzeljük, hogy esetleg Veres Péter nyelvének jellegzetessége volna az *ny* után ritkán következő szibiláns, akkor az *-nys-*, ill. *-nysz-* hangtalálkozások ritkaságára következtetéssel is rá lehet mutatni. Az *ny* a magyar hangstatisztikák egybehangzó vallomása szerint viszonylag ritka hang, 0,75% az átlagos előfordulási gyakorisága, ingadozás 0,55%–0,87% között figyelhető meg (NyK. 54: 108). Az *ny* hangoknak Tarnóczy eredményei szerint 60,5, az én vizsgálódásaim szerint 77%-a szóközépi helyzetű (NyK. 53: 136, 54: 126, 139). A szóközépi *ny* hangoknak Adynál 1,2%-át, Veresnél 1,8%-át követi *s*, 0,8%-át, ill. 0,6%-át *sz* (NyK. 55: 146). Ha a hangok 3,8%-át kitevő *s*, ill. ha az 1,9%-os *sz* szempontjából nézzük (NyK. 54: 108) a kapcsolódások gyakoriságát, az összes szóközépi *s* előtt — az összes szóközépi *s*, *sz* számát véve 100%-nak — a két megvizsgált írnál az esetek 0,2, ill. 1,1%-ában volt *ny* (NyK 53: 145, 55: 152), ill. az *sz*-et megelőző *ny* esetében 0,5, ill. 0,3 a gyakoriság (NyK. 53: 144, 55: 150).

A *manysi* szó *-nys-* kapcsolata tehát a *nys* előfordulási ritkasága miatt kéri a magyar szavak rendszeréből, s ez még inkább igaz lenne az *-nysz-* esetében, ha *manyszi* alakban próbálták volna a szót meghonosítani.

Ha a *manysi* szót a statisztikai vizsgálatok mutatják idegen szónak, a *chanti* esetében már maga az írásmód is erről árulkodik. Helyesírásunk már többször idézett szabályai ezen kívül a *Champagne, Chile* és *Chopin* nevet hozza példának *ch*-s szókezdetre, tehát csupa nyilvánvalóan idegen szót, méghozzá tulajdonnevet.

A *manysi* és a *chanti* nevet nyelvészek fonetikus pontos feljegyzéseiből magyarították a fenti formában. Nemzetiségi körzetük és ennek fővárosa nevét az általuk használt cirillbetűs írásból írjuk át, ennek következtében a *chantik* és a *manysik* a *Hanti-Manszi* nemzetiségi körzetben laknak, fővárosuk *Hanti-Manszijszk*. Ha ugyanezt az osztjakokról és vogulokról állítjuk, akkor senkiben sem ébredhet az a gyanú, hogy vagy a közsavak, vagy a tulajdonnevek írásmódja hibás, így pedig feltétlenül ez a benyomása annak, aki nem tudja, hogy az azonos szavak azonos forrásból, de különböző utakon érkeztek a magyar nyelvbe.

Vogul és osztják nyelvrokonaink saját elnevezése hangállományuk és a bennük levő hangtalálkozások miatt idegen szavak a magyarban. Ha meg-

magyarosodnának, akkor pedig az eredetivel való azonosságot veszítenék el, mint ahogy a *manysi* s hangja miatt máris elvesztette.

A zürjének és a votjakok saját neve, *komí* és *udmurt* elfogadható magyar szónak. Hasonlóképpen a cseremiszeké is, bár a *mari* népnév és a *Mari* női név azonos hangzása élcelődésre nyújt lehetőséget. (Minthogy azonban nem ez az egyetlen homonim szópár nyelvünkben, ezt nem érvként mondom használata ellen, hanem csak mellékesen jegyzem meg.) A mordvinok nevénél azonban már komolyabb baj van: a *mordvin* vagy *mordva* név, mely autonóm szovjet szocialista köztársaságuk nevében is megvan, a mordvinban nem használatos, ők *moksa*, ill. *erza* népnek mondják magukat aszerint, hogy a két nagy, egymástól erősen eltérő nyelvjáróterület közül melyikhez tartoznak.

A két, már régebb óta államalkotó finnugor néppel, a finnel és az észttel kapcsolatosan fel sem merült, hogy magyar elnevezésüket megváltoztassák ugyanakkor, amikor a kisebb létszámú finnugor népek külső elnevezése helyett a maguk használta neveket akarták kizárólag használhatónak tekinteni.

Az észtben érdekes módon külső elnevezésük vált néhány századdal ezelőtt a maguk használta névvé is. A balti finnség többi tagjánál sem merült fel a nevek megváltoztatásának a lehetősége. Az Európa északi országainak legészakibb vidékén élő lappok *lapp* nevének kiszorítására a maguk használta *sápmi*, *sámi* névvel olyannyira csak néhány kísérletre szorítkozott, hogy helyesírási szabályzatunk nem is rögzíti ennek magyar írásmódját.

A finnugorokkal távolabbi rokonságban levő szamojédok önelnevezésének magyar szóként való használatával hasonló problémák merülnek fel. Az északi szamojédok, azaz a jurákok, a jeniszeji és a tavgi szamojédok *nyenyec*, *enyec* és *nganaszan* neve közül az első kettő tipológia és hangállomány szempontjából beleillik ugyan a magyar szókészletbe, de mind a kettő furcsán, mondhatnám kissé nevetségesen hat magyarul. Ezt részben a szóvégi *-ec* ritkaságával, *-nyec* teljesen szokatlan voltával indokolnám. Az *-ec* végű magyar szavak: *jegec*, *klapec*, *jampec*, *kampec*, *kupec*, *perec*, *ketrec* (l. VégSz.) asszociációja nem túlságosan kellemes népneveknek, az *-ecc* végűek (*hecc*, *necc*) sem teszik kedvezőbbé a helyzetet. A *nyenyec* esetében ehhez még az is járul, hogy *ny-*kezdetű, nyílt első szótagú szóban csak még két esetben kezdődik a második szótag is *ny-*nyel: *nyanya* és *nyenyere*. Ez a két gyermeknyelvi, ill. hangutánzó, inkább bizalmas, mint közhasználatú szó, nyafogást, gügyögést, nyekergést, nyikorgást juttat az ember eszébe (legalább is nekem²), s talán ezért hat furcsán számomra nép nevében az első és a második szótag kezdetén is *ny*, különösen, ha ehhez a magyar fülnek furcsa *-nyec* szóvégződés társul. A *nganaszan* név esetében felesleges nyelvstatisztikai eredményekre hivatkoznom annak igazolására, hogy *ng-*szókezdet nem lehetséges a magyarban. Elég arra utalnom, hogy egyetlen szótárunk sem ismer, még idegen szóként sem, ezen az egy, erőszakkal magyarrá tett népnéven kívül, *ng-* szókezdetet. Kimondása is elég nehéz, szinte zöngésítjük és külön szótaggá tesszük az *n*-et. Ha pedig feloldjuk egy hang betoldásával a szókezdő mássalhangzótorlódást, akkor már nem azonos az eredeti tavgi-szamojéd szóval, ahol egyébként *ŋ-*, nem pedig *ng-* vagy *ng-* a szókezdet. Mellesleg megjegyzendő, hogy a jurákok önelnevezése nemcsak *nienetš* (tehát jésített affrikátával a szó végén!), hanem *hāsawa* is, s a kimond-

² 1979. márc. 28-án Sárosi Bálint 10^h37'-től „A tekerő Nyugat-Európában” címen tartott előadásában a következőt mondta a rádióban a tekerő különböző neveit felsorolva: „a *nyenyere* a hangszer hangját megbélyegezi.”

hatatlan nevű *nganaszanok* avam törzse pedig a *nā* önelnevezést használja (Hajdú: Nyr. 73: 10–1).

A déli szamojédek közül az osztják-szamojédek ugyancsak nagyobb számú önelnevezései közül (l. Hajdú, i. h.) az utolsó negyedszázadban a *szelkup*, legújabbban pedig kizárólag a *szölkup* kezd nyelvészeti szakirodalmunkban terjedni. Minthogy ez az utóbbi változat a hangzóilleszkedés hiánya miatt — ösztönös vagy tudálékos — népetimológiával összetett szónak fogható fel, s utótagja a magánhangzó megnyújtásával a *kúp*-hoz kapcsolható; így a szamojédlógiában járatlan nagyközönség inkább mértani fogalom, mint távoli rokon nyelv említésére gondolhat ezzel a szóval kapcsolatosan, az előtagot tulajdonnévként lehet a *kúp* jelzőjeként felfogni, vö. Pascal-háromszög, Gauss-görbe stb. A többi déli, pontosabban szajáni szamojéd nyelvet, a *karagasz*-t, *kojbál*-t, *motor*-t, *sozot*-ot, *taigi*-t kihalása mentette meg attól, hogy új néven szerepeljen, minthogy saját elnevezésük megállapítására nincs már lehetőség. Részben ugyanez lenne igaz a *kamassz*-ről is, de azoknak külső és saját elnevezése lényegileg amúgy is azonos folyónevekből származik.

3. Nyelvrokaink önelnevezései közül tehát csak a *komi* és az *udmurt* tekinthető a magyar szövegkörnyezetet semmilyen szempontból sem zavaró hangállományú és hangzású szónak, s ha a hangzásbeli egybeeséstől eltekintünk, akkor még a *mari* és a *kamassz* is. Hangulati-esztétikai tényezők szólnak a *nyenyec* és az *enyec* használata ellen. A *manysi*, *chanti*, *nganaszan* és a *szölkup* pedig feleslegesen szaporítaná i d e g e n szavaink állományát, melyek használatát különben lehetőleg kerülni akarjuk. A *finn*-eknek, *észt*-eknek, *lapp*-oknak nem is próbálták az önelnevezését a magyarban használni; a *mordvin* esetében pedig nincs is erre lehetőség, valamint a kihalt szajáni szamojéd nyelveknél sem, s a szamojédek összefoglaló neve esetében sem.

Ezzel szemben az uráli népeknek régi, századunk közepéig kizárólagosan használt nevei nemcsak a magyar szavak rendszerébe illeszkednek be kifogástalanul (hangalakjuk és szóalkatuk szempontjából egyformán jól), hanem nemzetközi szavak is. A Szovjetunió, ill. régebben a cári Oroszország területén élő uráli népek neve az oroszból került a nemzetközi szóhasználatba, legújabb etimológiai kutatások szerint „a magyarba irodalmi úton a németből vagy az oroszból”, első előfordulásuk — a tudomány jelenlegi állapota szerint — nevenként a következő: *vogul* 1808, *osztják* 1750, *votják* 1801, *cseremisiz* 1783, *szamojéd* 1750. A magyar szó közvetlen forrása a német lehetett a *mordvin* (1783), a *lapp* (1760), a *finn* (1760), az *észt* (1783) és a tudományos műszóként átvett *zürjén* (1841) esetében (TESz.). Az egyes szamojéd nyelvek elnevezésének átvételi módjára és első előfordulási idejére nem állnak összefoglaló kutatások rendelkezésünkre, hasonlóképpen a finnségi népek nevével kapcsolatosan sem, annyi viszont ezekről közelebbi vizsgálódás nélkül is állítható, hogy pl. Budenz ezeket használta (l. az NyK. régebbi köteteiben).

Finnugor nyelvrokaink külső, nemzetközi elnevezésére a magyarban az első adatok 1750-től kezdve jelentkeznek, a legkésőbb fellépő adat, mai tudásunk szerint, 1841-ből származik. Az első előfordulásra vonatkozó ismeretek azonban, mint ismeretes, állandóan módosulnak. A Magyar Nyelv minden számában közöl Nyelvtörténeti adatok címen olyan kutatásokat, melyek egy-egy szó első előfordulásának idejét igen jelentősen megváltoztatják. A finnugor népek nevére vonatkozóan egy fél évszázadnál nagyobb korrekció a vogulokkal kapcsolatosan magából a TESz.-ből is elvégezhető, hiszen az *osztják*

szó első előfordulására idézett 1750-es adat szerint: „Pogány Népek a' Samojedák Vogulitzok, *Ostiákok*”. A *votják* szó első előfordulása pedig 1801 helyett, ugyancsak a TESz. alapján 1791-re javítható, a *baskír* c. alatti „*Votiaki* népeknek” idézet alapján.

A nyelvtörténeti adatok alapján az látható, hogy nyelvrokonainkról, ha nem is ebben a minőségben, hanem mint a cárok uralma alatt élő népekről, legalább 200–250 éve tudhattak a magyarok. A régi, külső nevek — a magyar szövegbe beleillő hangalakjukon kívül — azt a művelődéstörténeti tényt is megvilágítják, hogy a XVIII. században mi is, a környező népek is tudomást szereztek arról, hogy az oroszok közé ékelve milyen nemzetiségek élnek. Kereskedők, diplomaták és más távolra utazó emberek levelezését, naplójait feldolgozva, valószínűleg sok érdekességet lehetne találni arról, hogy Európa népei a cári birodalom, különösen Szibéria nemzetiségeit mikor ismerték meg.

4. A legújabb etimológiai kutatások (MSzFgrE., TESz.) szerint nép, ill. nyelvközösség megjelölésére az ősi örökségben csak egyetlen szó van: saját nevünk, a *magyar*. Minden más nyelvet, ill. népet jelölő névszó a magyarban jövevényszó vagy később alakult ki nyelvünkben. A TESz. anyaga alapján ezek a szavak néhány jól elhatárolható csoportba oszlanak. Az eloszlás alapja művelődéstörténeti és időbeli is, bár a csoportok közé éles időbeli határok nem vonhatók, mégpedig két oknál fogva:

a) Az átvételek idejét a legritkább esetben lehet teljes biztonsággal meghatározni, pontosabban azt megmondani, hogy mely dátumnál nem eshet előbbre. Pl. az *oszmán* szó 'oszmán-török' jelentése I. Oszmán uralkodásának emlékét őrzi, így 1259–1326 előttről semmi esetre sem származhat; a németből átvett, 1793 óta adatolt *brit* szavunk 'nagybritanniai lakos' jelentése a magyarban esetleg lehet régebbi, mint 1802, ahogy jelenleg kimutatható, de I. Jakab angol király a Nagy-Britannia királya címet 1604-ben vette fel, így ez a jelentés aligha származhat régebből, noha a terület neve természetesen régebben is lehetett a magyarban Nagy-Britannia; a földrajzi távolság a XVI. században azonban valószínűtlenné teszi, hogy lakóit ilyen néven nevezték volna magyarul, mielőtt a terület neve politikai-diplomáciai fogalomná vált volna.

b) Különböző típusú népnevek azonos időben is kerülhettek nyelvünkbe.

4.1 A nép- és nyelvnevek legrégebbi jövevényszórétegét a honfoglaló magyarok már részben magukkal hozhatták, vagy a honfoglaláskor és az Árpád-házi királyok uralkodása alatt vehették át azoknak a népeknek a nyelvéből, akikkel közvetlenül érintkeztek, tehát vagy maguktól az idegen népektől a saját nevüket, vagy e népekkel közös szomszédainktól azt a nevet, ahogy azok nevezték őket. A várakozásnak, pontosabban a honfoglalás előtti időkre és a honfoglalás korára vonatkozó ismereteinknek megfelelően ezek a legrégebben megismert népek törökségi vagy szláv népek, vagy ezek közvetítésével ismertük meg őket.

A törökből valószínűleg már a IX. században átvettük az *orosz* szót, az *örmény*-ekkel is feltehetően már a honfoglalás előtt voltak kapcsolataink. Nevük, mely vándorszó, akkor válhatott nyelvünkben ismertté, valamilyen kelet-európai nyelvből, leginkább törökből kerülhetett hozzánk. Hasonlóképpen vándorszó a *tatár*, mely leginkább kun-besenyő átadással jutott nyelvünkbe, a *török* szót pedig a törökből vehettük át még a honfoglalás előtt. A *bolgár* szó

a bolgár-törökből származik, s később kezdte a bolgár szlávokat jelölni; a *besenyő* ótörök, *böszörmény* és *kun* szavaink török eredetűek.

A szlávágtól még több nép, ill. nyelv nevét vettük át, mint a törökségtől. Honfoglalás előtti óorosz vagy régi déli szláv átvétel a *görög*, orosz származású a *lengyel* s a *jász*, szláv a *német* s a *zsidó* név, a csehből jött a *cseh*, déli szlávból a *cigány*, délnyugatiból az *olasz* és a vele etimológiailag azonos *oláh*, a szerb-horvátból a *horvát* szó. A *tót* ófelnémet, középfelnémet, gót, óporosz, ólitván átvétel, esetleg még honfoglalás előtti. Vagy a szlávból vagy a németből vettük át *szász* szavunkat, s biztosan a németből, közelebbről a bajor-osztrákból a *bajor* szót.

Minthogy a hittérítők között olaszok is voltak, nem meglepő, hogy a régen átvett népnevek között olasz eredetű is akad, a *szerecsen*, és a saját nevükből származó *talján*. Ez utóbbi, ha csakugyan a XIV. századból való, akkor Nagy Lajos olaszországi hadjárataiból hazahozott szó lehet. A már az Árpád-korban feljegyzett népnevek közül a *kazár* vándorszó, átadó nyelvét eddig nem sikerült meghatározni; ismeretlen eredetű a *kabar*. Itt említhető az ugyancsak ismeretlen eredetű *székely* népnév is, mert eleinte a határőrvidék lakóira vonatkozott, s csak később kapta mai jelentését.

Régi népneveink között csak egy nem jövevényt, hanem magyar eredetű: a *Rácföld*, *Rácország*-féle tulajdonnévből elvont *rác*.

Mint ebből a rövid összeállításból is látható, jónéhány népet és nyelvet már a honfoglalás előtt megismert a magyarság, nevüket törökségi és szláv népektől már akkor átvette. E szavak legrégebb adatoltsága azonban nem az átvétel időrendjét követi, hanem inkább a véletlen szerencsének köszönhető, hogy jelenlegi ismereteink szerint melyik névre mikorról van biztos vagy bizonytalan adatunk. A *török* szó első feljegyzése 1055-ből (?) való, a *cseh* népnév 1075/1124/1217, a *székely* szóé 1092. Több régebbi jövevényt csak a XII. századból került eddig elő. A TESz. alapján az első feljegyzési adatok jelenlegi ismereteink szerint a következők: *tót* 1121/1420, *orosz*, *besenyő*, *kun*, *lengyel*, *német* 1130—40/XII.—XIII. sz., *bolgár*, *horvát*, *olasz*, *szerecsen* 1138/1329, *kazár*, *rác* 1150 k./XIII.—XIV. sz., *görög* 1156, *tatár* 1176, *bajor* 1213/1550, *zsidó* 1244, *szász* 1247/1271/1507/1643, *böszörmény* 1291—4, *kabar* 1295, *jász* 1318, *örmény* ?1342, *talján* 1370, *cigány* 1389.

Természetesen nemcsak az Árpádok és az Anjouk idejére korlátozódik olyan népnevek átvétele, melyek közvetlenül a velünk érintkező népektől kerültek nyelvünkbe. Ilyenek még a későbbiek során is akadnak. A szerb-horvátból valószínűleg kétszeres átvétel a *szerb* (1405 óta adatolt), a lengyelből felesleges jövevénytőként tanult *polyák* (1408), mely azonban nemcsak 'lengyel' jelentésű volt, amire egy 1848-ból származó adat világosan rámutat: „Muszka, *polyák*, lengyel, görög”. A későbbi ilyen népnevek többnyire hazánk területén élő idegen nyelvű telepések saját nevének átvételei, nem is mind köznyelvi: *cipszer* (?1479), *oszmán(li)* (1567, 1836), *stájer* (1599), *román* (1705), a nyelvjárási *hornyák* 'hegyvidéki szlovák' (1714), az elavuló *sokác* (1772) a szlovák *szlovák* (1828) és a *jiddis* (1905) keveréknyelv neve, mely a *zsidó-német* és a *zsargon* helyére került.

Néhány ezek közül is közvetítő nyelven keresztül honosodott meg a magyarban: a *sváb* (1414) a bajor-osztrákból, a *bosnyák* (1508) a szerb-horvátból, a régi nyelvi *kármány* (1543), mely dél-anatóliai törököt jelentett, oszmán-török eredetű, esetleg középkori latin közvetítéssel, az elavuló *rusznyák* (1742) szlovák, esetleg ukrán, a *hienc* (1787) bajor-osztrák, a *bunjevác* (1799) szerb-

horvát, az észak-keleti nyelvjárásokban *tírpák* 'szlovák' (1836) szlovák, a *ruszin* (1839) ukrán eredetű. Említhető még két tükörfordítás: *jugoszláv* (1876) a szerb-horvátból és *fehérorosz* (1883) a németből.

4.2 Már az Árpádok idejében házasodtak a királyok távoli, velünk nem érintkező népek királyi házából, tanultak egyesek távoli egyetemeken, jártak itt keresztesek stb., vagyis nemcsak velünk közvetlenül érintkező vagy kereskedő népekről lehetett az embereknek tudomásuk. Úgy látszik, ezeknél az ország neve vált többnyire ismertté, ehhez először *-i* képző hozzáillesztésével beszéltek az odavalósiakról, majd a *Rácország* > *rác* analógiájára alkották meg gyakran az ország népének s nyelvének a nevét, így lett a *Francia* 'Franciaország' tulajdonnévből a *francia* főnév és melléknév, melyre 1413 óta vannak adatok. A latin területnév alapján így keletkezhetek a *szittyá* (1533) név is, l. még a *muszka* (1538) < *Muszkaország* < *Moszkvaország* (vö. régi *Bécsország*), *burgundiai* (1604), *burgundi* (1782), népi *burgi*; *portugál* (1660–1) < *Portugália*, *japán* (1754) < *Japónia*, *Japánország*, *morva* (1786) < *Morvaország*, *de morvay* (1491), *norvég* (1795) < *Norvégia*, *osztrák* (1808) < *Óstria*, *illir* (1816, *de Illyria* 1604) < *Illiria*, vagy a németből; *skandináv* (1842) < *Skandinávia*, *etióp* (1850) < *Etiópia*, *grúz* (1900) < *Grúzia* (*de georgiai* 1807), *ukrán* (1916) < *Ukránia* (1757), *abesszin*, (1936, *de Abisszínai* 1809) < *Abesszínia*, *indonéz* (1953, *de indonéziai* 1947) < *Indonézia*. A népnevek alkotása országuk nevéből mint látható, napjainkban is létező szóalkotási mód, elsősorban távoli népek nevével. Az *osztrák* és a *morva* mint közeli népek neve kirí a sorból.

Nem ország, hanem személy nevéből csak a *sémi* (1855 k.) népek összefoglaló neve keletkezett, a bibliai *Sém* névből.

4.3 A magasabb műveltség, a tudomány nyelve a középkorban, sőt még az újkorban is a latin volt, ezért természetes, hogy több nép és nyelv neve — a latin szóvégződés elhagyásával — a latinból került a magyarba. A *szaracén* 1387-ből személynévben maradt fenn, aztán 1604 óta vannak rá folyamatos adatok; a Dalmácia változó nemzetiségű lakóit jelölő *dalmát* (1405), az *angol* (1405) szó alakváltozatainak egyike. Az 1416 u. írt Bécsi- és Apor-kódex bibliai szövegekre alapozott elmékedéseiből ismerjük az *asszír*, *barbár*, *héber* népneveket, melyek a több európai nyelvbe jutottak hasonló úton, *perzsa* (1526), *gót* (1527), *holland* (1533), *dán* (1559), *hun* (1575), *arab* (1577), *skót* (1590), *latin* (1604), *belga* (1607, de valószínűleg már a XV–XVI. században is ismert volt), *ind* (1638) és *macedón* (1646, *de Macedoniay* 1416 u./1450 k.) és a *mór* (1646/1683), mely német közvetítéssel is került a magyarba. A XVIII. század második feléből is van több latin eredetű népnévre első adatunk: *avar* (1760), *dák* (1760), *litván* (1760), az elavulóban levő *rutén* (1760), mely esetleg német közvetítésű is lehet, a *szláv* (1783) szó pedig latin és német eredetű, végső fokon a szlávoktól, továbbá *kelta* (1788) *frank* (1790), *alán* (1793), *indian* (1793), *pun* (1797), *izmaelita* (1799), *lett* (1800), *etruszk* (1880). Latin közvetítéssel került nyelvünkbe a nemzetközi *vandál* (1559) szó is.

4.4 A magasabb műveltség irodalmának a nyelve a felvilágosodás korában már nem kizárólag a latin, hanem inkább a német, kisebb mértékben a francia is. Német népnevek átvétele természetesen nem ekkor kezdődött, l. fent, a *tót*, *szász*, *bajor* már a XIII. századból, ill. esetleg még régebből, kimutatható. Ezeket — mint már láttuk — német nyelvjárások nevének átvétele

követte (*sváb, cipszer, stájer*) a XV–XVI. században. A *svéd* (1644) szó német átvétel (de 1643 *svéc* máshonnan!). Ezek után csaknem egy századig nincs németből átvett népnévünk. Mária Terézia uralkodása idején kezdődött el az addig magyar névvel még nem nevezett népek nevének szinte tömeges átvétele a németből vagy nemzetközi nevük átvétele a németen át: nyelvrokonaink neve mind ebbe a csoportba tartozik. Német jövevényszavak az *ír* (1742/1881), *lapp* (1760), *finn* (1760), *néger* (1780), *ész* (1783), *mordvin* (1783), *brit* (1793). Nem nép-, ill. nyelvnév, de itt említhető a *meszic* szó is (1802). További népnévek: *maláj* (1808), az elavulóban levő *vend* (1808), *oszt* (1816), esetleg az *illír* (1816) is, ha nem magyar elvonás az *Illiria* névből, *szlovén* (1819). Tudományos vagy irodalmi átvétel a *csuvas* (1783), és a nyelvészeti műszóként ugyancsak a németből nemzetközivé vált *rétoromán* (1882).

A nemzetközi népnévek egy része is német közvetítéssel került nyelvünkbe (a határ nem éles, hiszen az imént felsoroltak legtöbbje is meglehetősen nemzetközi): *finn* (1760), *ész* (1783), esetleg *hottentotta* (1787), *baskír* (1791), és *mandzsú* (1798), valamint a *kurd* (1816), tudományos műszóként a *zürjén* (1841/1864), valószínűleg a *hindu* (1851), és a *pápua* (1854), de *Pápuiak* (1816) is.

Több nemzetközi szónak minősített népnév a magyarba irodalmi úton a németből vagy az oroszból is kerülhetett, így az egyazon idézetben található *vogul, osztják* és *szamojéd* (1750), *cseremis* (1783), a *voják* (melynek a TESz. 1801-re datálja az első előfordulását, azonban a *baskír* címszó 1791-es idézetében is megtalálható), *kirgiz* (1816).

Néhány nemzetközi népnév magyar alakjának közvetlen forrása vagy a német, vagy a francia: *beduin* (1787, de vö. *Bedenia* [o: Bedenia] 1430 k.!), említhető az embertípus keveredését jelölő *kreol* (1801), hiszen nyelvük is speciális színezetű francia stb., *berber* (1842), *baszk* (1879). A *flamand* (1793) irodalmi úton a franciából kerülhetett hozzánk.

Néhány nemzetközi szónál nem állapítható meg az átvétel nyelv ill. többszörös az átvétel; ilyen a régi *porosz* (1527) vándorszó, magyar alakváltozatai különböző eredetűek, pl. *prájsz* a németből származtatható, *borosz, porosz* tudatos alakításként keletkezett stb.; *ottomán* (1651/1817), a többszörös átvétel útján a magyarba került vándorszó a *mongol* (1750) és a *burját* (1750), valamint az európai nyelvekbe orosz közvetítéssel került *kazah* (1816). A nyelvi szempontból összefoglaló jelentésű *úrja* (1860) is tudós átvétel, jelentésváltozataiban német hatást mutat.

4.5 Az európai nyelvek közül egynek a nevét jelöli olyan szó, mely a fenti (4.1–4.4) csoportok egyikébe sem illeszthető: az 1550 óta adatolt olasz jövevényszó, a *spanyol*. Sokkal későbbi, mint a másik két régi olasz átvétel, a már a XII. századból ismert *szerecsen* és a XIV. századból származó *talián*. Későbbi olasz jövevényszóként a népnévek között egyetlen. Arra nem lehet gondolni, hogy a *spanyol* szó sokkal régebbi lenne nyelvünkben, mint jelenleg ismert legrégebbi adata, mert akkor nemcsak tájnyelvi lenne feloldva a szókezdő mássalhangzótorlódás (*ispanyol, espanyol* stb.), hanem köznyelvi is, vö. *ispotály, ispán* (1372, 1269) vagy más, nem *sp-* torlódás feloldásával: olasz eredetű *istálló* (1291), a németből átvett *islóg* (1488), *istáp* (1356), *istráng* (1493), ill. a latinból *iskola* (1495).

4.6 A nyelvek, ill. népek elnevezésében bizonyos ingadozás, változás is volt, főképpen régebben.

Néhány esetben átvitték — ideiglenesen vagy véglegesen az egyik nép nevét egy másikra. Például az 1508 óta adatolt, szerb-horvát eredetű *bosnyák* szó első és mai jelentése 'bosnyák', de egy 1796-i feljegyzés a jórészt Bosznia-ból származó sokácokra vonatkoztatta ezt a nevet. A ma már elavult oszmán-török eredetű, esetleg szerb-horvát közvetítéssel is átvett *mízer* szó 1651-ből 'egyiptomi', 1748-ból pedig 'horvát' jelentéssel maradt ránk. Az orosz származású *jász* 1318-ból 'egy iráni, közelebbről alán néptörzs tagját' 1416 u./1450 k. 'filiszteust', 1692-ben 'egy magyar néprajzi csoport tagját' jelenti.

A Gulliver képzeletében megszületett Lilliput ország lakóinak neve, *liliputi* pedig 1841 óta adatolt nyelvünkben, azóta azonban már nem népet (pontosabban képzeletbeli népet) vagy nyelvet jelöl, hanem 'apró, parányi, törpe' a jelentése.

4.7 Néhány esetben egyazon népnek, ill. nyelvnek változott az idők folyamán a magyarban használatos elnevezése. A szerb-horvát eredetű, ma már elavult, 1429 és 1833 között (részben személynévben) adatolt *orbonász* 'albán'; később, 1634-ben tűnik fel ugyanezzel a jelentéssel az oszmán-török eredetű, román közvetítéssel átvett, a magyar szókincsben csak a török hódoltság korában élő *arnót* szó, mely alkalmilag macedóniai és albániai románokat is jelölhetett. Mind a két elnevezést kiszorította a latin eredetű *albán* szó, melyre 1742 óta vannak adatok.

A *brandenburgus* szóból szócsonkítással létrejött, 1742 óta feljegyzett *burkus* szó a XVIII. századi 'porosz' jelentésben teljesen elavult; ma a *burkusok* lakóhelyét az Óperenciás tengeren túlra, azaz a mesék világába helyezzük; az eredetileg így jelölt népet s nyelvjárásukat újra és kizárólag csak a már 1527 óta adatolt *porosz* szóval nevezzük meg.

A *tót* szó jelentésváltozás ('szláv' > 'szlovák') után ez utóbbi jelentésében is elavulóban van; az 1828 óta feljegyzett *szlovák* szó az első világháború óta kezdi kiszorítani. Hasonlóképpen ma már csak tulajdonnevekben él az 1105 k./XIII—XIV. sz. óta adatolt régi *rác* szó helyett közszóként a szerb (1405) került a helyére. Ma már sem a *tót*, sem a *rác* nem használatos népnévként, bár tulajdonnevekben mindkettő gyakori, s jelentésük még világos.

4.8 Nemcsak a múltban élt esetleg bizonyos ideig egy-egy népnek több neve egymás mellett (l. *orbonász* — *arnót* — *albán*, *porosz* — *burkus* stb.), hanem ma is van erre példa: *orosz* — *muszka* — *ruszki*, *olasz* — *talján*, *lengyel* — *polyák* — *polszki* stb. Ezek a nevek azonban különböző stílusrétegbe tartoznak, egymást semmi esetre sem helyettesíthetik. Értelmező szótárunk szerint a *muszka* elavult, bizalmas használatú, a *polyák*, a *talján*, *talján* is régies, ill. ma népnyelvi vagy tréfás. Teljesen elképzelhetetlen olyan megfogalmazású hír a sajtóban, a rádióban, hogy pl. „a *muszka*, a *polyák* vagy a *talján* miniszterelnök látogatását várjuk”; nyilván nagy derűtséget keltene. A *ruszki* és a *polszki* szótárainkban fel sem lelhető, de hogy léteznek, arra bizonyíték, hogy már a lengyel származású pápa megválasztásának a napján benne volt Budapest viccanyagának szókészletében a *polszki* szó népnévként, az igaz, hogy a „hazai latin” konklaveinak vélt beszédében; elterjedését az autómárka neve kedvezően elősegíthette. A második világháborúban hallottam németek, angolok és oroszok helyett *friccek*-ről, *tomik*-ről és *ivánok*-ról beszélni. Ezek a többes számú keresztnevek csak a bizalmas nyelvhasználatban ideig-óráig, elsősorban a katonák között helyettesítették a népneveket.

A török jelentésű *oszmán* és *ottomán* csak irodalmi, nem pedig köznyelvi szó, s mint ilyen is elavultnak tekinthető, ill. csak az *oszmán-török* összetételben él az *oszmán* szó, ahol viszont területileg Kisázsiaira és Európa délkeleti szögletére korlátozza a török népre, ill. nyelvre tett megállapítást, kizárva a többi törökséget. Ezek sem tekinthetők tehát azonos értékű szinonimáknak.

4.9 A fentiekben természetesen nem szerepel minden nép, minden nyelv neve. Ha azonban az *azerbajdzsán*, *csukcs*, *dahur*, *dolgán*, *giljak*, *jakut*, *jukagir*, *kalmuk*, *kamcsadál*, *karakalpak*, *korják*, *kvád*, *markomann*, *mogol*, *szkita*, *szlávón*, *tokhár*, *türkmén*, *üzbég* stb. stb. nyelvtörténeti és etimológiai adatait is összegyűjtjük, az aligha változtatna lényegesen a fenti megállapításokon. Például a *tunguz* szó sem címszó a TESz.-ben, a *burját* címszó alatt szerepel egy 1750-i idézetben, s így nyilván ez is azon nyelv- és népnevek 4.4 alatti csoportjába sorolható, melyek a latin nyelv tudományos egyeduralmának megdőlte után a németből vagy más élő nyelvből kerültek több nemzetközi népnévvel együtt a magyarba.

5. A népek, nyelvek neve nemcsak a magyarba szokott közvetítő nyelveken keresztül kerülni s ritkán a népek saját elnevezéséből származni, hanem más nyelvekben is gyakori ez a jelenség. A magyarok Európa színpadán törökségi népekkel jelentek meg, s az *onoqurok* nevéből származik a legtöbb európai nyelvnek a magyarok megjelölésére használt szava. Ez a név német és lengyel közvetítéssel terjedt el többfelé; a franciában a középkorban *h* került az elejére s ebben a latinositott formában vette át a franciából több nyugati nyelv (l. különböző nyugati nyelvek etimológiai szótárában, elsősorban Wartburg, 17 továbbá Vasmer, a finnre vö. Iso Tietosanakirja). A balkáni népek nyelvében akad olyan elnevezésünk is, mely végső soron a *magyar* névből származik (l. Décsy: A magyarok nevei a bolgár nyelvben, NyK. 57: 282–92), de nem ezek a gyakoribbak, elterjedtebbek.

Másik, teljesen benyomásokon alapuló észrevételem. Ahányszor én a harmincas évek vége felé nyugaton azzal találkoztam, hogy minket ott valaki saját nevünkön nevezett (*die Magyaren*, *i magiari*, *les madjar* stb.), ahhoz mindig kellemetlen érzésem társult. Nemcsak azért, mert rosszul, kifacsartan ejtették ki nevünket (1935-ben rosszul ejtve Finnországban is hallottam, nem finn szöveg szavaként, csak annak közléseként, hogy tudják, mi így nevezzük magunkat; s ez — a hibás ejtés ellenére — sem rossz, hanem igen jó érzést okozott), hanem azért, mert ebben mindig valami lekicsinylő volt, vagy legalábbis nekem úgy tűnt. Ezek az emberek ugyanis semmit sem tudtak ezen kívül rólunk, ill. amit tudni véltek, abban az osztrákokkal tévesztettek össze minket vagy osztrák—magyar monarchiai viszonyokkal keverték össze a tudni vélt dolgokat.

6. Fel kell vetni a kérdést, helyes-e, szükséges-e a népek, nyelvek elnevezésében régi, közismert j ö v e v é n y s z a v a k helyett új i d e g e n s z a v a k a t bevezetni (melyek idővel újabb, de fiatalabb jövevényszavakká válhatnak). A jövevényszóvá vált idegen szó a népek, messzi országok, sőt még a távoli városok nevéénél is azt mutatja, hogy nemcsak kis réteg ismerte ezeket, tudott róluk. Népeknek, nemzeteknek, távoli városoknak, földrajzi alakulatoknak csak akkor van a magyarban magyar nevük, ha közismertek. *Bécs*, *Boroszló*, *Párizs*, *Róma* s még sok más magyarosan leírt, kiejtett név arról tanúskodik,

hogy régóta közismertek. *London* helyett *Landn*, *Párizs*, *Nápoly* helyett *Pari*, *Napoli* ejtése a magyarban nevetséges finomkodás lenne³, nevetséges lenne Ady versét úgy kezdeni, hogy „*Páriba* tegnap beszökött az ősz.” A *Paris* nevéből alkotott *i*-képzős *párizsi* névszó bármelyik főnévi vagy melléknévi használatánál (l. ÉrtSz.) is teljesen lehetetlen az alapszót *pári*-nak mondani s így a szó alakját *pári*-vá változtatni, vagy a továbbképzett *párizsias*-ból *párias*-t alkotni.

A később és nagy tömegekben elterjedt földrajzi neveknek, pl. *Helsinki*, *New York*, *Madrid* stb., vagy a most megismert fejlődő országok földrajzi tulajdonneveinek nincs a magyarban magyarrá vált nevük; újabban veszik át változatlanul a földrajzi neveket (s alkothatnak az ország nevéből népvét is). Ez egyébként a finnben is így van, a közeli, rég ismert földrajzi nevek beleilleszkedtek hangkapcsolatok és hangzóilleszkedés szempontjából a finnbe. *Stockholm* > *Tukholma*, *Kopenhagen* > *Kööpenhamina*, de: *Budapest*, *New York* stb.

6.1 Tudtommal sohasem merült fel az a gondolat, hogy régi jövevény-szavaink közül a *német*, *francia*, *angol*, vagy az aránylag rövid múltú *osztrák* szó helyére ezeknek a népeknek a saját nevét tegyük meg magyar szónak, s *deucs*, *deics*, *dajcs*, *dájcs* stb. hangzású szóval említsük őket, ill. *franszoá*, *inglis* stb. népről, nyelvről beszéljünk, vagy valami *öszterreich*-féle szót kreáljunk. Nemcsak a nyugati népek, hanem nyelvjárásaik nevét sem mondhatjuk eredeti alakjukban. Ha *bajer*-t, *szaksz*-ot hallunk, akkor a Bayer család (és régi gyógyszerárak), Hans vagy Nelli Sachs nevére gondolunk, nem pedig a *bajor*-okra vagy a *szász*-okra. Hasonlóan, ha *dejcs*, *öszterreicher* stb. szót hallunk, csakis a *Deutsch*, *Österreicher*-féle, nálunk is meglevő családnevek jutnak eszünkbe, nem pedig azok a népek, akiknek századok óta van a magyarban jövevény-szóval egyértelműen kifejezhető magyar nevük.

Ha az önálló államot alkotó nyugati népek, nyelvek és nyelvjárásaik megnevezésekor senki sem szándékozik a régi elfogadott magyar jövevényt szavak helyett a saját elnevezésüket a magyar beszédben magyar közszóként használni, akkor miért éppen azoknak a kis szovjetunióbeli rokon népeknek az említésekor tegyük ezt, akik most jutottak el történeti fejlődésük legmagasabb fokára, autonóm szovjet szocialista köztársaságot alkotnak, vagy a kisebbek legalább saját nemzetiségi körzetükbe szerveztettek? Miért éppen ezeknél kellene annak még a nyelvi nyomát is kiirtani, hogy hírük már néhány száz éve eljutott hozzánk? A népnevek megváltoztatási szándéka itt ráadásul még csak nem is következetes: az Észti Szocialista Szovjet Köztársaság lakóit továbbra is *észt*-eknek, nem pedig *észti*-nek nevezik! A karjalaiak nevét sem változtatja meg senki sem, a többi balti finnségi népet sem, a mordvinoknál és a kihalt szajáni szamojédoknál pedig gyakorlatilag lehetetlen a változtatás (l. fent 2).

6.2 A ma megfigyelhető használati módot, hogy ti. nyelvrokonaink régi elnevezését és saját nevét felváltva, szinonimaként, szinte a stílus élénkítésére használják, sem tartom helyesnek s nyelvünk szellemével egyeztethetőnek, hiszen — mint láttuk — nincs nyelvünkben egyetlen más népnek sem két, azonos stílusrétegbe tartozó

³ *Kassa*, *Kolozsvár*, *Szabadka* stb. helyett a *Košice*, *Cluj*, *Subotica* név használata az első világháború után a postai címzésekben és politikailag kényes szövegekben, de nem a magyar közbeszédben terjedt el.

megnevezése (l. *lengyel ~ polyák* stb. 4.8) s az is kérdéses, hogy a régi kettősségek nem oszlottak-e meg akkor is, területileg, hangulatilag.

Helytelennek tartom azért is, mert tévedések származhatnak belőle. 1950 körül egy zenetanár például azt mondta nekem, hogy a magyar nyelvnek nagyon sok rokona van, s felsorolta nyelvrokonainkat régi magyar nevükön és saját elnevezésükön is. Rendkívül csodálkozott, amikor felvilágosítottam, hogy minden egyes népet két néven nevezett meg (remélem, nem születtek ilyen alapon olyan cikkek, ahol pl. a cseremiszt és a mari népzene igen közeli rokonságára vagy esetleg éppen eltéréseire mutatott rá a kétféle névtől megtevésztett zenész).

A párhuzamos népnév használata ellen szól az a körülmény is, hogy nyelvünk csakis olyan népeknél ismer két vagy több nevet, melyekkel történelmünk során valamilyen közelebbi (esetleg hosszabb háborús) kapcsolatban voltunk. Ezek a nevek sem szinonimák, hanem különböző affektív töltésűek: l. *olasz — talján, orosz — muszka — ruszki* stb. (4.8).

6.3 A nyelvészek a múltban is tudták nyelvrokonaink saját elnevezését (l. Zsirai, Finnugor rokonságunk). Kérdés, szükséges-e, hogy mi magyarok általában tudjuk, tanítsuk-e az iskolákban ezeket a saját elnevezéseket is. Szerintem ma, amikor a szükséges tudnivalók erősen a természettudományi-műszaki irányba tolódnak el, felesleges ezzel a nem nyelvészek memóriáját terhelni⁴. Sokkal fontosabb lenne szerintem az uráli nyelvek kölcsönös rokoni kapcsolatairól többet a köztudatba bevinni, mint saját elnevezésüket. Fontosabb volna azt megtanítani, hogy a vogulok és az osztjákok a legközelebbi nyelvrokonaink, s egyikük sem közelebbi a másiknál (mint ahogy két unokatestvérünk, akik testvérek, egyformán közeli rokonunk, még akkor is, ha egyikük hozzánk a megtevésztésig hasonló s egymáshoz esetleg nem is hasonlítanak), mint azt, hogy nevük *manysi, chanti*, hiszen ezek nagy része még csak nem is nevezi így magát, hanem azon folyó népének, amelyik mellett lakik; másik részüknél pedig csak egy kis csoport nevét teszik meg az azonos nyelvjárási terület összefoglaló nevévé, pl. az osztják szamojédok *szölkup* neve csak egy részüké, a többi *szölkup (sölkup, sölqup)* helyett *šošqum, süsse-qum, čumelqum, tūjequm* nyelvet beszél (Hajdú—Domokos 372).

6.4 Nyelvrokonainkkal kapcsolatosan valamennyinél a régi, több század óta ismert nevük egyedüli használatát tartom a nagyközönségnek szánt munkákban (nyomtatásban, rádiós és tévés előadásokban) egyedül és kizárólag használandónak, saját elnevezésük ismeretét pedig csak a szakemberektől megkívánandónak. Vonatkozik ez még az osztják-szamojédok nevére is, hiszen ebből a névből teljesen világos, hogy szamojédok, s ez a név egyúttal arról is tanúskodik, hogy az osztjákokkal közelebbi kapcsolatban vannak (ha ez a szomszédság idővel esetleg megszűnne, a név akkor sem válik tévessé, mert múltbeli kapcsolatokra utalna).

Vannak azért olyan népnevek is (nem nyelvrokonaink körében), melyek helyett csakugyan ajánlatos új névként a saját nevüket használni, közismertté tenni, a régít lehetőleg kiszorítani a használatból, tudománytörténeti emlékké tenni. Ilyen pl. a *jeniszei-osztjákság* neve, minthogy azok nem osztjákok, sőt nem

⁴ Ahol versek műfordításában fordulnak elő a saját elnevezések, ott egy-egy jegyzet tájékoztathatja a jövőben a nagyközönséget. Ezek a műfordítások is mind az utolsó három évtized ingadozásának termékei!

is uráliak. Nevük téves, ezért e tudománytalan, tudományos ismereteinknek ellentmondó név helyett jobb, egyszerűbb, félreérthetetlen saját nevük, a *ket* használata.

7. A hosszúra nyúlt elmélkedés tanulságait a következőkben lehet összefoglalni:

A magyarban a nép- és nyelvnevek között a saját nevünkön kívül egy sincs, amelyik ősi örökség volna, minden más nép, ill. nyelv megnevezése jövevényszóval, vagy magyar nyelvi fejleménnyel történik (4). A jövevényszavak átvételének két típusa lezártnak tekinthető: valószínűleg lezárult a múlt század első felében idegen népek saját nevének átvétele tőlük vagy a velük és velünk is érintkező népektől, minthogy a népvándorlás és az idegen ajkú népcsoportok idetelepítése is minden valószínűség szerint meg nem ismétlődő történelmi folyamat. 150 évnél fiatalabb ilyen típusú nyelvnév nevünkben csak a *jiddis* szó, melynél „az adatok tanúsága szerint a szót kétségkívül a jiddisből vettük át először, meghonosodásában azonban a németnek is jelentős szerepe lehetett” (TESz.), s amely szónál a németen kívül az angoltól az oroszig annyira hasonlóak az ottani megnevezések, hogy a szótól bizonyos — végső fokon a jiddisből származó — nemzetközi jelleg nem tagadható meg. A másik megszűntnek tekinthető forrás a latin, minthogy a latinnak mint a nemzetközi műveltség nyelvének a helyére élő nyelvek kerültek. Ennek a forrásnak az elapadása nagyjából azonos időben történhetett az előzőével. Nem ismerünk századunkban latinból átvett népnevet, s a múlt század második feléből is csak a *rétoromán*-t. A mostanában megismert és a még csak a jövőben megismerendő népeknek és nyelveknek megnevezésére, a fentiekből úgy látszik, két meghonosítási mód él nyelvünkben, egyrészt a régi magyar népnév-alkotási mód: elvonás országuk tulajdonnevéből (különösen, ha annak végződése latinos pl. *Etiópia*), másrészt nemzetközi nevük átvétele valamilyen idegen nyelvből (régbben a latinból, a felvilágosodás kora óta a németből, ritkábban a franciából vagy az oroszból).

Valamennyi nyelvrokonunk régi neve ebbe a legutoljára említett, még ma is élő népnévtípusba tartozik; immár vagy 200 évesek, tehát jól meghonosodott jövevényszavak, nincs semmi idegen jellegük.

Nyelvrokonainknak a második világháború után bevezetett neve, saját nevük átültetése a magyarba több szempontból kifogásolható:

Az új elnevezés rendszere **n e m e g y s é g e s**: csak a vogul, osztják, zürjén, votják, cseremisiz és néhány szamojéd nép — a jurák, a jéniszejitavgi- és osztják-szamojéd — esetében tettek kísérletet a saját név bevezetésére, a mordvin esetében és a szajáni-szamojéd nyelveknél erre nem is volt lehetőség, a finn, észt s általában a finnugri nyelvek és a lappok esetében nem is erőltették a névcserét.

Az új nevek használata több szempontból **k ö v e t k e z e t l e n**, nemcsak abban, hogy így az uráli népek egy részét két-két és félszázados jövevényszóval jelölnék, a másik részét pedig saját nevükkel (amire mellesleg velünk nem érintkező népek, nyelvek esetében különben más példa nincs), hanem általános nép- és nyelvnevezés szempontjából is következtelen; például osztrák szomszédaink neve helyett a nyelvrokonaink nevével nem régebbi *osztrák* szót senki sem akarta új, idegen szóra cserélni, az *orosz*-oknak a neve esetében sem gondolunk a nem irodalmi stílusba tartozó, de létező *ruszki* név köznyelvi szintre emelésére. Következtelenség adódik még abból is, hogy a népek és nyelv-

vek nevét fonetikai pontossággal próbálták a magyarba helyezni a tulajdonneveket pedig, melyekben szerepelnek, átírták (*manysi* ~ *Manszi*-, *chanti* ~ *Hanti*-).

Művelődéstörténeti szempontból ezek az új nevek vesztességet jelentének, eltüntették annak a nyelvi nyomát, hogy a felvilágosodás óta tudunk nyelvrokaink létezéséről (ha nem is rokon minőségükben), sőt még zavarossá is tenné a képet az, hogy a mordvinok, finnek, észtek neve — ha a többiét a saját nevük kiszorította volna — néhány századdal régebbi lenne, mint például a cseremiszeké.

A saját nevek hangkapcsolatai, szókezdő mássalhangzó-torlódásai annyira magyartalanok, hogy részben már eleve megmásítottan próbálták meg átültetésüket, ill. csak megváltozva válhatnának jövevényszóvá.

A régi nevek használata ellen tehát semmi sem szól, a saját elnevezések ellen pedig több érv sorakoztatható fel.

A régi és az újonnan bevezetett saját elnevezések együttes használata ellen több érv szól: nyelvi érv, hogy egyetlen más népnek sincs egynél több neve a magyarban (de ha van, akkor a köznyelvi elnevezés mellett csak másik érzelmi-hangulati töltésű, más stílusrétegbe tartozó második vagy harmadik nevet ismerünk, ill. vagy tájjellegűt vagy elavultat). Praktikus érv a kettős használat ellen, hogy a nagyközönségnél még zavart is okozhatnak. Könnyebb a kérészéletű, erőszakosan bevezetett új elnevezéseket elhagyni, egy-két műfordításnál jelentésükre jegyzettel utalni, mint egy évszázadnál is régebbi, tudományos és a nagyközönségnek szánt írásokban szereplő régi nevüket teljesen elavulttá tenni.

Legjobb a kérészéletű új neveket a *burkus* 'porosz' szó sorsára juttatni, azaz a régebbi *porosz* szóhoz hasonlóan egyetlen tudományos és köznyelvi szóként a régebbi és általánosan ismertet használni.

Az új nevek, azaz a saját nevek felbukkanása nyelvészeti irodalmunkban elég furcsa időre esik: a háború után eleinte nyomuk sincs. A Beke Ödön szerkesztette Nyr. 1946—49-ig (Nyr. 70—73) csak az évszázadok óta „megszokott” nemzetközi neveket használta, aztán 1950-ben (Nyr. 74) tűnnek fel a saját nevek, mögöttük eleinte zárójelben, egyenlőség jele mögött a régi, közismert nevek, néhány szám után ezek már elmaradtak. Az NyK.-ben, melynek 52. kötete 1944—48-as datálású (a címlapja 1950-es!), az 52. kötetben „nyenyec = jurák” az orosz—nyenyec szótár ismertetésében (52: 265) szerepel először, „vogul (manysi)” is csak a kötet utolsó füzetében (52: 268). Az 53. kötetben (1952.) is csak Faludi Ágota használja a *chanti* és *manysi* megnevezést, az 54. kötettől kezdve (1953.) viszont a saját elnevezések használatosak. A mai olvasónak szinte az a benyomása: „megdőlt a marizmus, hát legalább annyit azért változtassunk folyóirataink háború előtti és utáni képén, hogy más népnéveket használunk”.

A népnévekkel kapcsolatosan tehát ugyanarra az eredményre jutottam, mint Makai Imre az oroszból átvett régi tulajdonnevekkel kapcsolatosan (RTV 1978. 9. szám) „térjünk vissza a réginek minősített Odessza alakhoz” és „a hagyomány szent nevében” még a jéniszeji szamojédok nevét sem palatalizálnám⁵, mert ez így „teljesen magyar”, a hangsúlyt úgy sem tudjuk nem az első szótagra tenni, ezért a régi átírt alak helyett ne vezessünk be egy-egy félig magyar, félig orosz új szót.

Vértés Edit

⁵ S akkor nem fordulna elő egyazon lapon akár kétszer is *Jenyiszej*, kétszer meg *jéniszeji*, mint mostanában.

Fordítás és aktuális tagolás

Hivatásos fordítóknak is gyakori hibája, hogy az idegen nyelvű szöveget nem szövegnek, hanem mondatok egymásutánjának tekintik; nem ismerik fel a mondatok közötti kapcsolatokat, nem veszik észre az előre- és visszautalásokat, nem fordítanak figyelmet az egyes mondatoknak a bekezdéssel, az egész szöveggel vagy esetleg a nyelven kívüli szituációval való kapcsolatára. Ennek következtében magyar szövegük is — mert e cikkben csak az anyanyelvre való fordításról lesz szó — összefüggéstelen, nehezen követhető, érezni rajta, hogy fordítás.

Az ilyen típusú hibák magyarázatában, rendszerezésében, javításában elsősorban a *s z ö v e g n y e l v é s z e t*¹ eredményeire támaszkodhatunk. A szövegnyelvészet azt vizsgálja, hogyan szerveződnek szöveggé a mondatok, mi biztosítja a szöveg mondatai közötti összetartó erőt, a kohéziót. Ezen belül foglalkozik például a névmások visszautaló funkciójával, a pronominalizációval, a határozottság, határozatlanság kategóriájával, a szövegben „ki nem mondott” állításokkal, a preszuppozíciókkal, a szöveg idősíkjával, az aktuális tagolással stb.

E cikkben azt szeretném bemutatni, hogyan használható fel az *a k t u á l i s t a g o l á s e l m é l e t e*² bizonyos fordítói problémák magyarázatára és a javasolt fordítói megoldások indoklására.

Az aktuális tagolás elmélete szerint a szöveg mondatai általában tartalmaznak egy *i s m e r t* részt, amit *témának* nevezünk és egy *ú j s á g o l ó* részt, amit *rémának* nevezünk. Az aktuális tagolás nem feltétlenül esik egybe a grammatikai tagolással, tehát nem mindig az alany a téma és az állítmány a réma. Az aktuális tagolás — mint a neve is mutatja — a szövegben vagy — még tágabban fogalmazva — a konkrét közlési szituációban jön létre. A szövegben kívül többértelműen interpretálható mondat a szövegben válik egyértelművé. A szöveg dönti el, hogy a mondatban rejlő tagolási lehetőségek közül melyik realizálódik (aktualizálódik). Az, hogy egy mondatnak melyik a tematikus és melyik a rematikus része, a szövegben őt megelőző mondat ismerete nélkül (szövegkezdő mondat esetén a közlési szituáció ismerete nélkül) nem dönthető el.

A fordító nyelvére „lefordítva” ez azt jelenti, hogy a lehető legtágabban értelmezett szövegkörnyezet figyelembevételével el kell döntenie, hogy mi van kiemelve a forrásnyelvi mondatban és ugyanazt kell kiemelnie a célnyelvi mondatban is. Ez sokszor nem is olyan egyszerű. Először is minden nyelv más eszközöket használ a lényeges mondanivaló kiemelésére (ami kiemelt hely az oroszban, esetleg egyáltalán nem kiemelt hely a magyarban, vagy ott, ahol az orosznak névmással kell kiemelnie, a magyarban, esetleg a szórend is megteszi). Másodszor — most már a minket érdeklő nyelvhasználati rétegre átérve — más eszközei vannak a lényeges mondanivaló kiemelésének az orosz tudományos nyelvben, mások a magyar tudományos nyelvben. Ennek pedig

¹ Szabó Zoltán: A mai magyar stilsztika nyelvelméleti alapjai. Kolozsvár, 1977. 174–93.

² Az aktuális tagolás elméletéről részletes bibliográfiát találunk a következő művekben: Dezső László: A mondat aktuális tagolásának és szórendjének kérdésköre (in: Hagymányos nyelvtan — modern nyelvészet. Tankönyvkiadó, Budapest, 1972. 85–105); Kun László: K nyeresonnüm voproszjam tyeorii aktualnovo cslenyenyija (in: Dissertationes Slavicae. Szeged, 1976. 111–23).

az az oka, hogy az orosz nyelvű tudományos szöveg szerzője nemcsak más eszközkészletből válogat, hanem más hallgatóságot is tart szem előtt, amely az információ adagolásának más módjaihoz szokott hozzá, mint a magyar.

Most rátérek egy olyan fordítói problémára, melynek megoldásához a lényegkiemelés nyelvenként és műfajonként változó módszereinek tudatosítása adja meg a kulcsot.

Az oroszról magyarra fordított szövegekben gyakran megtörténik, hogy valahol a bekezdés közepén elveszítjük a fonalat, újra és újra végig kell olvasni a mondatot vagy esetleg az egész bekezdést, hogy megtudjuk, miről van szó. Valahogy „nem áll össze” a bekezdés, valahol megszakad a folytonosság.

Nézzünk néhány példát:³

1. A tudományos-műszaki haladás illetékeseit mind nagyobb mértékben nyugtalanítja az a probléma, hogy miképp lássák el káderekkel a tudományos kutatómunka hallatlan mértékben szélesedő frontjait. *Konkrétan elemezni a tudomány rendelkezésére álló embertartalék kérdéseit, megkeresni a különböző szakképzettségű és végzettségű tudományos dolgozók optimális strukturális összetételét, megteremteni leghatékonyabb felhasználásuk feltételeit, mindez a modern tudományos-műszaki fejlődés időszere kérdése.* (Dobrov: A tudomány tudománya. Gondolat—Kossuth, 1973. 23. Józsa P. fordítása.)

2. A KGST-országok közötti szocialista gazdasági integráció fejlesztésének, valamint az együttműködés további elmélyítésének és tökéletesítésének komplex programjában fontos szerepet játszik a szállítmányozási együttműködés, melynek célja, hogy kielégítse a szocialista országok népgazdaságainak állandóan növekvő igényeit a különböző közlekedési eszközökkel történő szállítások iránt. *Nagy teljesítőképességű pontosan működő nemzetközi szállítási rendszer kialakítása, korszerű módszerek bevezetése a szállítások összehangolása terén, valamint új együttműködési területek meghatározása — ez az a feladatkör, amelyet a program a szállítmányozási szervezetek elé tűzött.* (I. Koszarik—Sz. Szarkiszov: A KGST-országok szállítmányozási szerveinek együttműködése. Külgazdaság, 1973. IV. A fordító neve nincs feltüntetve.)

3. „Összehasonlító irodalomtudományon” elsősorban a nemzetközi irodalmi „hatások” és „kölcsonzések” tanulmányozását szokás érteni. Éppen a nagyszámú ilyen jellegű munka váltott ki jogos szemrehányásokat a tradicionális „komparativisztika” ellen nemcsak a szovjet és a marxista, hanem a nyugati irodalomtudományban is. *A kisebb-nagyobb irodalmi tények tisztán empirikus összevetése az író stílusának és nézeteinek rendszeréből kiragadva, külső hasonlóság alapján, mely véletlen és sokszor csak látszólagos, minden ilyen hasonlóságnak a mechanikusan értelmezett hatással és a kívülről jövő impulzussal való magyarázata — mindez joggal szolgáltatott okot az ún. „összehasonlító módszerrel” szemben széles körben elterjedt elégedetlenségre.* (Orosz szakot végzett hallgató próbafordítása.)

A dőlt betűs rész, ami — véleményünk szerint — appercepciós nehézséget okoz a magyarban, mind a három példában egyforma szerkezetű: a mon-

³ A szóbanforgó mondatokat dőlt betűvel emeltük ki. Az egész bekezdés bemutatására részben azért van szükség, mert azt állítjuk, hogy a vizsgált orosz mondat típus magyar „tükörfordítása” nem képes a bekezdést „összetartani”, részben pedig azért, mert azt a későbbi állításunkat, hogy ezekben a mondatokban az alanyi rész a réma és az állítmányi rész a téma, csak úgy tudjuk bizonyítani, ha megnézzük, miről volt szó az előző mondatokban.

dat halmozott alannyal kezdődik, az alanyok mindegyike láncszerűen vagy bokorszerűen bővített főnévi vagy főnévi igenévi szószerkezet, a mondat végén pedig összegző állítmányt találunk. Ha feltesszük a kérdést, hogy létezik-e ez a mondat szerkezet a magyarban, azt kell válaszolnunk, hogy létezik. Miért gátolja itt mégis a mondanivaló megértését?

Először is vessük össze e mondatokat orosz eredetjükkel.

1. Деятели научно-технического прогресса во все большей степени начинает волновать вопрос обеспеченности кадрами грандиозно расширяющегося фронта научно-исследовательских работ. *Конкретный анализ резерва людей для привлечения в науку, поиски оптимальной структуры состава научных работников различной специализации и квалификации, создание условий для наиболее эффективного использования их — актуальные проблемы современного научно-технического развития.* (Г. М. Добров: Наука о науке, Киев, 1970. 18.)

2. В Комплексной программе дальнейшего углубления и совершенствования сотрудничества и развития социалистической экономической интеграции стран-членов СЭВ заметное место занимают вопросы сотрудничества в области транспорта и транспортно-экспедиторского обслуживания, имеющего целью обеспечить удовлетворение непрерывно растущих потребностей народного хозяйства стран социалистического содружества в перевозках грузов всеми видами транспорта. *Создание высокопроизводительной, чекто работающей международной транспортной системы, внедрение современных методов координации перевозок, определение новых областей сотрудничества — таков круг задач, поставленных программой перед транспортно-экспедиторскими организациями.* (И. Косарик и С. Саркисов: Сотрудничество транспортно-экспедиторских организаций стран-членов СЭВ, Внешняя торговля, 4. 17.)

3. Под «сравнительным литературоведением» обычно понимают прежде всего изучение так называемых международных литературных «влияний» или «заимствований». Именно работы в этой области, чрезвычайно многочисленные, вызвали справедливые нарекания против традиционной «компаративистики» не только в советском, марксистском но и в западном литературоведении. *Чисто эмпирическое сопоставление фактов художественной литературы, больших, и малых, вырванных из исторического контекста и из системы мировоззрения и стиля писателя, на основании наличия между ними внешнего сходства, часто случайного, иногда вовсе мнимого, объяснение всякого такого сходства механически понимаемым влиянием, «толчком» со стороны, все это послужило причиной широко распространенного недоверия к так называемому «сравнительному методу» в целом.* (В. Жирмунский: Литературные течения как явление международное, Ленинград, «Наука», 1967. 1.)

Az orosz eredetiből kiderül, hogy a fordító minden esetben szolgáian követte az orosz mondatok szerkezetét, ti. ugyanazok a mondatok állnak előttünk oroszban is: láncszerűen vagy bokorszerűen bővített főnévi szószerkezetből álló halmozott alany és a mondat végén az összegző állítmány. Az orosz szövegek azonban a megkérdezett anyanyelvi informátorok szerint jól érthetők, a vizsgált mondat típus mindhárom bekezdésben jól illeszkedik az előtte álló mondatokhoz, sőt éppen a vizsgált mondat típus az, amely nemcsak pozíciójá-

nál fogva, hanem szerkezete miatt alkalmas arra, hogy lezárjon egy viszonylag önálló gondolati egységet.

Ha mármost megnézzük a mondatok aktuális tagolását is, azt vesszük észre, hogy bennük az információ nem a tudományos szövegekre jellemző módon adagolódik, vagyis nem az ismerttől haladunk az ismeretlen felé (objektív szórend), hanem az ismeretlentől az ismert felé (szubjektív szórend). A mondat elején álló alanyi rész nem téma, hanem az új információt tartalmazó réma, a téma szerepét pedig az állítmány tölti be. A mondat képlete tehát: $R \rightarrow T$. De nemcsak arról van szó, hogy a mondat elején kapjuk az új információt, egyszerre több új információt is kapunk, tehát a mondat képlete nem is egyszerűen $R \rightarrow T$, hanem $R_1 + R_2 + R_3 \rightarrow T$.

Általánosan elfogadott tény, hogy az $R \rightarrow T$ tagolású, azaz szubjektív szórendű mondat, ami a beszélt nyelvben valamint az írott nyelv szépirodalmi és publicisztikai változatában gyakori, a kevésbé expresszív tudományos stílusban természetesen ritkábban fordul elő. Annál érdekesebb, hogy az orosz tudományos nyelvben viszonylag gyakran találkozunk $R \rightarrow T$ tagolású sőt $R_1 + R_2 + R_3(R_n) \rightarrow T$ tagolású mondatokkal is, mégpedig olyanokkal, amelyekben a rematikus rész többszörösen bővített főnévi szószerkezetekből áll. Ezek a mondatok, amelyek valószínűleg a szónoki nyelvből kerültek a sajtó nyelvbe, majd onnan a tudományos nyelvbe, ha valaha emelkedettnek, patetikusnak tűnhettek is, ma már teljesen megszokottá váltak, és az orosz tudományos szövegekben — szövegkezdő, bekezdést nyitó, bekezdést záró funkcióban — lépten-nyomon találkozhatunk velük.

Nem így a magyarban. A magyar tudományos nyelvben a többszörösen bővített főnévi szószerkezetek halmozása a mondat elején legfeljebb az objektív szórendű $T \rightarrow R$ vagy $T_1 + T_2 + T_3(T_n) \rightarrow R$ tagolású mondatokban szokásos, ahol ezek a főnévi szószerkezetek *v i s s z a u t a l ó* funkciót töltenek be, éppen azért degradálódtak főnévvé a korábbi állítmányok, hogy olyasmi, ami korábban már szerepelt a szövegben, ne kapjon túl nagy hangsúlyt. Új információt hordozó, rematikus funkciójú főnévi (vagy főnévi igenévi) szerkezetek halmozása a mondat elején valaha a magyar szónoki nyelvben⁴ is közkedvelt fogás volt, a patetikusabb újságnyelvben ma is megtalálható, de a tudományos stílusba nem került át.⁵ A mondat elején álló főnévi szószerkezetek a magyar tudományos stílusban általában nem hordoznak új információt, nem lehetnek

⁴ Ennek bizonyítására álljon itt két példa: „Fegyvert viselni, hazát és királyt szolgálni, pályát futni, hol minden jelesre becsület, hír és dicsőség várakozik: oly dolgok, miknek a gondolata a lelket felemelheti; ...” (Kölcsy Ferenc: A sorsvonás tárgyában. In: Válogatott Művei, Szépirodalmi, Budapest, 1975. 590.) — „Végezetül ő fenségének nádorra választását a jövő országgyűlésre küldendő követeknek már most határozatiilag utasításba adatni, s ezen határozatainkról az ország törvényhatóságait — egyetértésüket kérve — körlevél által értesíttetni indítványozom” (Kossuth Lajos: Emlékbeszéd József nádor halála fölött. In: Válogatott Munkái, Budapest, Wodianer F. és fiai kiad. 16).

⁵ Ennek bizonyítására talán elegendő, ha Kossuth és Kölcsy után még egyszer felidézzük első példamondatunkat: „Konkrétan elemezni a tudomány rendelkezésére álló embertartalek kérdéseit, megkeresni a különböző szakképzettségű és végzettségű tudományos dolgozók optimális strukturális összetételét, megteremteni leghatékonyabb felhasználásuk feltételeit, mindez a modern tudományos-műszaki fejlődés időszerű kérdése” (Dobrov: A tudomány tudománya Gondolat — Kossuth, 1973. 23).

rematikusak. A fordító — ha azt akarja, hogy a magyar fordítás ugyanazt emelje ki, mint az orosz eredeti — három dolgot tehet:⁶

a) megváltoztatja a mondat szórendjét, előre hozza a tematikus részt vagyis az $R \rightarrow T$ vagy $R_1 + R_2 + R_3(R_n) \rightarrow T$ tagolású mondatból $T \rightarrow R$ vagy $T \rightarrow R_1 + R_2 + R_3(R_n)$ mondatot csinál. Ilyenkor a többszörösen bővített főnévi (vagy főnévi igenévi) szószerkezetek megmaradnak ugyan, de a kiemelés szempontjából kedvezőbb helyzetbe kerülnek:

Создание высокопроизводительной, четкой работающей международной транспортной системы, внедрение современных методов координации перевозок, определение новых областей сотрудничества — таков круг задач, поставленных программой перед транспортно-экспедиторскими организациями.

b) nem változtatja meg a szórendet, az új információt hordozó rematikus rész marad a mondat elején, de „igésít” vagyis a főnévi szószerkezetekből mellékmondatokat csinál.

Стратегическое положение европейского континента, значительное число государственных образований на сравнительно небольшой территории, средоточие огромных материальных и культурных ценностей, наконец, концентрация крупных вооруженных сил, принадлежащих государствам с различным социальным строем — все это уже само за себя определяет огромное значение безопасности в Европе для укрепления мира во всем мире. (А. Нарочницкий: Уроки истории и проблемы европейской безопасности, Новая и новейшая история 1974. «Спутник» 1975. I. 28. стр.)

c) és végül kombinálhatja a két megoldást úgy, hogy megváltoztatja a szórendet is, azaz előre hozza a tematikus részt, és „igésít” is, azaz a főnévi szószerkezetekből mellékmondatokat csinál:

A program a következő feladatokat tűzi a szállítványozási vállalatok elé: nagy teljesítőképességű, pontosan működő nemzetközi szállítási rendszer létrehozása, korszerű módszerek bevezetése a szállítások összehangolásában, valamint új együttműködési területek kijelölése.

Az európai kontinens, ahol viszonylag kicsiny területen nagyszámú államalakulat helyezkedik el, ahol hatalmas anyagi és szellemi értékek halmozódnak fel, és ahol a különböző társadalmi rendszerű országok hatalmas katonai erőket vontak össze, stratégiailag olyan fontos helyet foglal el, hogy ez már önmagában is meghatározza az európai biztonság döntő jelentőségét a világbéke megszilárdításában.

⁶ Az itt következő három példamondatnak azért nem hozzuk a bekezdésnyi szövegkörnyezetét, mert az első és a harmadik mondaté megtalálható a 284. oldalon, a második példamondat pedig egymagában alkot egy bekezdést, mégpedig egy cikk első bekezdését. Ilyenkor a cím is adhat némi útbaigazítást az aktuális tagolás megállapításához. Ebben az esetben a cím („Uroki isztorii i problémü jevropejszkoj bezopasznosztyi”) súlyos érv az állítmány tematikussága mellett. A javasolt fordítói megoldás kiválasztásában nagy szerepet játszott, hogy egy cikk első mondatáról van szó, ezért látszott szükségesnek meghagyni a rematikus kezdést, a szubjektív szórendet. Ha előre hoznánk a tematikus részt — bárki kipróbálhatja — a mondat kevésbé lenne alkalmas szövegkezdő funkció betöltésére.

Чисто эмпирическое сопоставление фактов художественной литературы больших и малых, вырванных из исторического контекста и из системы мировоззрения и стиля писателя, на основании наличия между ними внешнего сходства, часто случайного, иногда вовсе мнимого, объяснение всякого сходства механически понимаемым влиянием, «толчком» со стороны, — все это послужило причиной широко распространенного недоверия к так называемому «сравнительному методу» в целом.

Az „összehasonlító módszer” iránti bizalmatlanság széles körű elterjedésének oka, hogy e munkák sokszor pusztán empirikusan vetik össze a kisebb-nagyobb irodalmi tényeket, kiszakítva őket a történelmi kontextusból, figyelmen kívül hagyva a szerző stílusának, világnézetének rendszerét, külső, gyakran véletlenszerű, sőt látszólagos hasonlóság alapján vonnak le messzemenő következtetéseket, s e hasonlóságokat valamilyen mechanikusan értelmezett „hatással”, kívülről jövő „impulzussal” magyarázzák.

Összegezve, és egy kicsit leegyszerűsítve, ha valami az orosz mondatban a mondat elején van és főnévi szó szerkezetben van, az lehet téma is és réma is, a magyar mondatban viszont általában csak téma lehet. Ahhoz, hogy réma legyen, vagy ki kell emelni a főnévi szó szerkezetből, vagy át kell vinni a mondat végére (esetleg mindkét művelet elvégzendő).

Klaudy Kinga

A cirillbetűs átírás szabályozásának időszerű kérdései*

1. A cirillbetűs írású (orosz, ukrán, belorusz, bolgár, macedón) és a cirillbetűs írást is használó (szerb-horvát) szláv nyelvek közül érvényes helyesírási szabályzatunk (АкН. 10.) csak az orosz szavak és tulajdonnevek átírásának szabályairól tájékoztat részletesen (291–306. pont); a többi cirillbetűs nyelvre ezek szerint az átírás általános elveit megfogalmazó 290. pont érvényes: „Ha a nem latin betűs írású nyelvek szavait és tulajdonneveit írásban kell használnunk, latin betűkkel írjuk át őket. Az átíráskor az idegen nyelvi szó vagy tulajdonnév hangalakja mellett — a kínai kivételével — az idegen betűsort is igyekszünk tekintetbe venni.” Nem csoda, hogy ezt az igen általános és ugyanakkor kettős — a gyakorlatban sokszor egymásnak ellentmondó — követelményt (1. az idegen nyelvi kiejtés, 2. az idegen betűsor érzékeltetése) megfogalmazó szabály igen változatos átírási gyakorlat kialakulását tette lehetővé a részletesen nem szabályozott nyelvek területén. A bizonytalanságot növeli az a belső ellentmondás is, amely az AkH. 10. 290. pontja és az orosz átírást részletesen szabályozó 291–306. pontok tartalma között észrevehető: a 290. pont határozottan az idegen nyelvi hangalak érzékeltetésének elsődlegességéről beszél, a részletes szabályok ugyanakkor — a kiejtésnek tett minden engedmény ellenére — az idegen nyelvi betűsor elsődlegességét sugallják. Ez az ellentmondás nyilván abból adódott, hogy az AkH. 10. 290. pontjának meg-

* Az MTA Szláv Nyelvészeti Bizottságának és Helyesírási Bizottságának 1978. február 17-i együttes ülésén megtárgyalt, a hozzászólások és a határozatok figyelembevételével módosított előterjesztés rövidített változata. A teljes anyag A Magyar Tudományos Akadémia Nyelv- és Irodalomtudományi Osztályának Közleményeiben jelenik meg.

fogalmazói túlzottan általános, az összes nem latin betűs írású nyelvre érvényes szabályt akartak adni az átírásra, maguk a konkrét orosz átírási szabályok viszont változtatás nélkül kerültek be az AkH. 10. kiadásába az 1950-es, az orosz átírást szabályozó akadémiai határozatból (Magyar Tudományos Akadémia. Az orosz nevek és szavak magyar átírása. Budapest 1950. Vö. Nyr. 74: 476—80), ahol viszont még az orosz (és az összes többi cirillbetűs szláv) nyelvre vonatkozóan a tényleges átírási gyakorlatnak jobban megfelelő sorrendben szerepeltek a kritériumok: „A feladat kettős: 1. át kell írunk az egyes cirillbetűket a mi betűinkkel; 2. az átíráson túlmenően lehetőség szerint jelölni kell az átírt szavak ejtését is” (4). „E két feladat azonban bizonyos tekintetben ellentmondó követelmények elé állít bennünket” — ismeri el az 1950. évi határozat (uo.).

Az itt — egyelőre csak elvi szinten — jelzett problémák ellenére az orosz szavak és nevek magyar átírásának immár csaknem harminc éve megállapított szabályai képezik e téren a helyesírási gyakorlat alapját. Most, az AkH. 11. kiadásának előkészítő munkálatai során, az érvényes szabályok és a gyakorlat szembesítése után az orosz átírás területén csak néhány kisebb változtatás bevezetésére volt szükség; a többi cirillbetűs szláv nyelvterülettel való kulturális érintkezés fejlődése viszont elengedhetlenné tette, hogy helyesírássunk e nyelvek szavainak és neveinek magyar átírását is rendezze.

2. Az a tény, hogy a szerb-horvát nyelv két hivatalos és egyenrangú ábécével rendelkezik, a szerb-horvát nevek írásmódjának indokolatlan kettős gyakorlatához vezetett, elsősorban napisajtónkban. Úgy tűnik, hogy a napilapok gyakorlatában a magyaros átírás és az eredeti latin betűs írásmód megtartása közötti választás azonban korántsem aszerint történik, hogy az eredeti forrás cirill- vagy latin betűs-e, hanem valamiféle egészen más elvek szerint. Így aztán nemegyszer megtörténik, hogy ugyanazon napilap ugyanazon számában az első oldalon a jugoszláv politikusok (pl. *Joszip Broz Tito*, *Bijedićs*, *Gyuranovićs*), az utolsó oldalon a jugoszláv labdarúgók (pl. *Dzsaićs*) nevét szintén magyaros átírásban olvashatjuk, az utolsó előtti oldalon viszont, a rendőrségi krónikában, egy *Jovanović* nevű jugoszláv csempész vagy egy *Ćopić* nevű közlekedési szabálysértő nevét az eredeti írásmód iránti nagyobb tisztelettel (igaz, a mellékjeleket többnyire elhagyva, *Jovanovic*, *Copic* alakban) nyomtatják. „Az igazság kedvéért” azért megjegyezzük, hogy a szerb-horvát írók és költők nevei napisajtónkban többnyire ez utóbbi kategória (a rendőrségi hírekben szereplő nevek) szerinti bánásmódban részesülnek, tehát (elvileg:) *Krleža*, *Andrić*, vagyis (a gyakorlatban:) *Krleza*, *Andric*. A fenti ingadozások kiküszöbölése érdekében a két bizottság úgy határozott, hogy az új szabályzat határozottan mondja ki: a szerb-horvát nyelv a magyar helyesírás szempontjából latin betűs nyelvnek számít, a szerb-horvát szavakat és neveket ezért egységesen hivatalos latin betűs alakjukban kell írni. A példánkban szereplő nevek tehát helyesen: *Josip Broz Tito*, *Bijedić*, *Đuranović*, *Džaić*; *Jovanović*, *Ćopić*, *Krleža*, *Andrić*; stb. Ez az állásfoglalás megegyezik a jugoszláviai magyar sajtó és könyvkiadás következetes gyakorlatával is. A magyarban nem használatos betűre — *ć*, *dj*, *đ*, *č* *dž*, *lj*, *nj*, *š*, *ž* — végződő szerb-horvát nevekben a teljes hasonulás jelöléséről a Helyesírási Bizottság már egy korábbi határozatában intézkedett, pl. *Karadžićtyal*, *Njegošsal* stb. (vö. HTT² 71).

Az új határozat megszünteti azt a végképp indokolhatatlan gyakorlatot, hogy a cirillbetűs írást egyáltalán nem használó szlovén nyelv egyes nevei is — nyilván szerb-horvát közvetítéssel — magyar átírásban jelentek meg a sajtóban (pl. *Sztane Dolanc*; helyesen: *Stane Dolanc*).

3. Az orosz átírás területén az új szabályozás mindössze két módosítást tartalmaz.

Az AkH. 10. 304. pontja értelmében az orosz *тб, дб, нб + е, ё, и, ю, я* betűkapcsolatokat *ty, gy, ny + e, o, i, u, a* betűkapcsolatokkal kellett átírni, aminek indoklása így hangzott: „a jésítést csak egyszer, mégpedig *ty, gy, ny*-nyel jelöljük.” Eszerint az orosz *Аксинья, Татьяна; Арсеньев, Леонтьев*; stb. típusú orosz neveket *Akszinya, Tatyana; Arszenyjev, Leontyjev* alakban kellett írni magyarul. Ez az írásmód azonban ellentmond mind a kiejtés szerinti, mind pedig a betű szerinti átírás elvének, ugyanis az oroszban ilyenkor nem a jésítés kétszer való jelöléséről van szó, hanem lágy *t', d', n'* (amelyek legközelebbi magyar megfelelői a *ty, gy, ny*) + *je, jo, ji, ju, ja* hangkapcsolatokról. Az új szabályozás hatályon kívül helyezte ezt a régóta bírált (vö. Mikola Gyula: Nyr. 75: 113—5; Szabó Miklós: MNy. 53: 487) szabályzati pontot, és kimondja, hogy az orosz *тб, дб, нб + е, ё, и, ю, я* betűkapcsolatokat az orosz kiejtést jobban érzékeltető és az eredeti írásmód visszakövetkeztetését jobban lehetővé tevő magyar *ty, gy, ny + je, jo, ji, ju, ja* betűkkel kell átírni. A példánkban szereplő nevek magyar átírása tehát ezentúl helyesen: *Akszinyja, Tatyjana; Arszenyjev, Leontyjev*.

A másik változtatás az AkH. 10. 306. pontját módosítja. Ez a pont ugyanis egy kissé túl mereven szabta meg azt, hogy az idegen eredetű orosz szavakat az orosz írásmód alapján írjuk át magyarra, pl. *Герцен = Gercen* stb. Ennek a szabálynak az alkalmazása a helyesírási gyakorlatban ingadozásokat mutat, különösen a könnyen felismerhető német, francia, angol stb. nevű orosz írók, művészek, történelmi személyek, tudósok esetében. Egyes ilyen nevek esetében a helyesírási gyakorlatban erős törekvés tapasztalható eredeti — német, francia stb. — írásmódjuk visszaállítására magyar szövegekben. Ez a törekvés — az AkH. 10. fenti szabályával kereszteződve — több olyan hibrid írásmód létrejöttét és elterjedését eredményezte, amely sem az oroszból való átírás, sem pedig az eredeti írásmód alapján nem indokolható (pl. *Hercen, Eizenstein*).

Nyilvánvaló, hogy ezt a kérdést nem lehet közmegelégedésre — az említett törekvés ellenére sem — úgy rendezni, hogy áttérünk az összes idegen (latin betűs) eredetű orosz névnek az adott idegen nyelv szerinti írásmódjára, hiszen ehhez egyrészt — a közismert és könnyen felismerhető német, francia, angol stb. eredetű nevektől eltekintve — olyan alapos névtörténeti vizsgálatokra lenne szükség, ami újonnan felbukkanó neveknél hosszadalmas — és gyakorlati szempontból felesleges is — lenne, másrészt igen sok olyan idegen eredetű orosz név honosodott meg már a közhasználatban, hogy egy ilyen változás rendkívül sok új és szokatlan névalak bevezetését tenné szükségessé (pl. a költő *Блок*, és a szótáríró *Даль* nevét németesen *Block*-nak, ill. *Dahl*-nak, a festő *Врубель* nevét lengyelesen *Wróbel*-nek kellene írunk).

Az új szabályozás alapján véve fenntartja azt az elvet, hogy az idegen eredetű orosz szavakat és neveket az oroszból kell átírni, ugyanakkor azonban kivételt tesz azokkal a közismerten idegen (latin betűs) eredetű orosz nevekkal, amelyek az adott idegen nyelv írásmódja szerinti alakban terjedtek

1. táblázat
Az orosz szavak és tulajdonnevek átírása

Az orosz betű	Magyar átírása		Példák
	Az orosz betű helyzete	Magyar megfelelője	
А а		A a	Алексей — Alekszej
Б б		B b	Борис — Borisz
В в		V v	Василий — Vaszilij
Г г	Az -ого, -его mn.-i és nm.-i végződésben	V v	«Вопросы советского права» — „Voproszi szovjtszkovo prava”
	egyebütt	G g	Нагибин — Nagibin
Д д	е ё и ю я ь betűk előtt	Gy gy	Аркадий — Arkagyij
	egyebütt	D d	Достоевский — Dosztojevszkij
Е е	де те не betűkapcsolatban	gye tye nye	Некрасов — Nyekraszov
	szó elején, mgh., ь és ь után	Je je	Леонтьев — Leontyjev
	egyebütt	E e	Белый — Belij
Ё ё	дѣ тѣ нѣ betűkapcsolatban	gyo tyo nuo	Тѣркин — Tyorkin
	ж ч ш щ betűk után	O o	Пугачѣв — Pugacsov
	egyebütt	Jo jo	Соловьѣв — Szolovjov
Ж ж		Zs zs	Жуковский — Zsukovszkij
З з		Z z	Вяземский — Vjazemskij
И и	ди ти ни betűkapcsolatban	gyi tyi nyi	Тихонов — Tyihonov
	ь után	ji	Ильич — Iljics
	egyebütt	I i	Державин — Gyerzsavin
Й й		J j	Николай — Nyikolaj
К к		K k	Карамзин — Karamzin
Л л		L l	Крылов — Krilov
М м		M m	Мышкин — Miskin

Az orosz betű	Magyar átírása		Példák
	Az orosz betű helyzete	Magyar megfelelője	
Н н	е ё и ю я ь betűk előtt	Ny ny	Хлебников — Hlebnikov
	egyebütt	N n	Наташа — Natasa
О о		O o	Олеша — Olesa
П п		P p	Пётр — Pjotr
Р р		R r	Рылеев — Rilejev
С с		Sz sz	Сергей — Szergej
Т т	е ё и ю я ь betűk előtt	Ty ty	Тютчев — Tyutcsjev
	egyebütt	T t	Остапенко — Oszfapenko
У у		U u	Тургенев — Turgenyev
Ф ф		F f	Фет — Fet
Х х		H h	Шолохов — Solohov
Ц ц		C c	Цыганов — Ciganov
Ч ч		Cs cs	Чехов — Csehov
Ш ш		S s	Гаршин — Garsin
Щ щ		Scs scs	Щерба — Scserba
Ъ ь		— —	Дворец съездов — Dvorec szjezdov
Ы ы		I i	Громыко — Gromiko
Ь ь	дь ть нь betűkapcsolatban	gy ty ny	Казань — Kazany
	egyebütt	— —	Гоголь — Gogol
Э э		E e	Эраст — Eraszt
Ю ю	дю тью ню betűkapcsolatban	gyu tyu nyu	Анюта — Anyuta
	egyebütt	Ju ju	Добролюбов — Dobroljubov
Я я	дя тя ня betűkapcsolatban	gya tya nya	Тынянов — Tityanov
	egyebütt	Ja ja	Ярославль — Jaroszlavl

el a nemzetközi tudományos és művészeti életben, tehát pl. *Herzen, Richter, Eisenstein, Ehrenburg, de Blok, Dal, Fet, Vrubel* stb. Az ilyen kivételek körének végleges megállapítása még további gondos mérlegelést kíván. Általában azonban elmondható, hogy a *ö, m, n* előtt *d, t, n* marad azokban az idegen (és most már nemcsak latin betűs) eredetű orosz nevekben is, amelyek nem tartoznak a fenti kivételek közé: *Avaneszov* (az örmény *Avaneszjan*-ból), *Dejneka, Mandelstam* stb.

Az ilyen jellegű kivételeken kívül az új szabályozás is megtartotta az AkH. 10. kiadásában szereplő, az átírás általános szabályaitól eltérő alakban meghonosodott, hagyományos írásmódokat: *Lenin, Sztálin*, a *-grád* utótagú városnevek (*Leningrád, Volgográd, Cselinográd* stb.) -n-nel, ill. -á-val való írását, kiegészítve a kivételek sorát néhány egzonimának tekinthető földrajzi névvel (*Káma, Léna, Néva, Odessza*), valamint — az állandósult gyakorlatot szentesítve — néhány személynévvel (*Anyegin, Botvinnik*) stb. További — szintén a kialakult gyakorlat diktálta — kivétel az orosz *coem* szó és származékai, amelyekben az orosz *e-t* je betűkapcsolattal adjuk vissza, tehát pl. a *Советская Россия* c. napilap *Szovjetszkaja Rosszija* alakban írandó.

Az orosz szavak és nevek magyar átírása tekintetében mindössze ennyi a változás az AkH. 10. kiadásához képest; ez korántsem jelenti azt, hogy a két bizottság ne fontolt volna meg más javaslatokat is, amelyeket aztán gondos mérlegelés után végül is elvetett. Ezek közül a legnagyobb vitát az a javaslat váltotta ki, amely ismét felvetette az orosz *u* magyar *ü*-vel való átírásának a lehetőségét. Ennek a megoldásnak az lenne a kétségtelen előnye, hogy a magyarra átírt alakokból egyértelműen visszakövetkeztethető lenne, hogy az orosz névben mikor van *u* vagy *ы*. (A jelenlegi rendszerben erre csak *t, d, n* után van lehetőség: *Тинянов* — *Тынянов*, mert *Тумов* — *Түтов*; *Чернышевский* — *Чернышеvский*, mert *Хлебников* — *Хлебnyikov*; stb.) Meg kell jegyeznünk azonban, hogy ez az egy változtatás önmagában még nem tenné egész átírási rendszerünket egyértelműen visszakövetkeztethető, betű szerinti átírássá (transzliterációvá). A nyilvánvaló fonetikai eltérés mellett az orosz *ы* magyar *ü*-vel való átírása ellen a következő főbb érvek szólnak:

1. Az *u* és az *ы* az oroszban egy fonéma helyzeti variánsai.
2. Az oroszul tanulók kiejtését az *ü*-vel való átírás jobban torzítaná, mint az *i*-vel történő.
3. A magyar fonetikai rendszerbe az *i* — mint ún. vegyes hang — az esetek zömében jobban beilleszkedik, mint az *ü*: a **Gromüko, *Tünyanov* típusú átírás (és ejtés) a magyarban rendkívül zavaró lenne.
4. A nyelvtörténeti érvek ($i > ü$ hangfejlődési tendencia mind a szlávban, mind a magyarban) egyértelműen az orosz *ы* magyar *i*-vel való helyettesítése mellett szólnak.

Az orosz (és más szláv) eredeti cirillbetűs írásképp egyértelműen visszakövetkeztethetőségének bizonyos esetekben elengedhetetlen követelményét a magyar átírás (amelynek egyik alapelve az, hogy „csupán azokat a magyar betűket és betűkapcsolatokat használjuk föl, amelyek a magyar írásban közkeletűek” — AkH. 10. 291. p.) nem elégítheti ki, és ez nem is feladata; erre a célra egy, a transzliteráció elvén alapuló, nemzetközi átírási rendszer kerül — az AkH. 10. 291. pontjában most megengedettnél szélesebb körben — bevezetésre. Ennek ismertetésére még visszatérünk.

Az orosz szavak és tulajdonnevek magyar átírásának általános szabályait az 1. sz. táblázat szemlélteti.

4. Az ukrán és a belorusz nyelv nevei és szavai magyar átírásának kidolgozása során szem előtt tartottuk az orosz átírás elveit és gyakorlatát, ugyanakkor — a lehetőségekhez mérten — igyekeztünk e nyelveknek az oroszától eltérő kiejtési sajátosságait is érzékeltetni.

Elvileg természetesen az lenne a kívánatos, hogy az ukrán és a belorusz neveket közvetlenül az illető nyelvből írjuk át; a gyakorlatban azonban kénytelenek vagyunk az ukrán és a belorusz nevek átírásának használati körét bizonyos fokig korlátozni.

1. A földrajzi nevek írásának általános gyakorlata világszerte az, hogy a térképeken, földrajzi munkákban stb. — Észtország, Lettország és Litvánia latin betűs neveinek kivételével — a Szovjetunió összes földrajzi nevét az oroszból írják át; Ukrajna és Belorusszia földrajzi nevei a magyarban is oroszos formájukban honosodtak meg, vö. *Lvov* (or. *Львов*) és nem **Lviv* (ukr. *Львів*), *Kijev* (or. *Киев*) és nem **Kijiv* (ukr. *Київ*); *Gomel* (or. *Гомель*) és nem **Homel* (belor. *Гомель*), *Mogiljov* (or. *Могилёв*) és nem **Mahiljov* (belor. *Мазилёў*); stb. A Szovjetunió földrajzi neveinek egységes helyesírási gyakorlatának fenntartása érdekében a határozat leszögezi, hogy a Szovjetunió földrajzi neveit — az Észt, a Lett és a Litván SZSZK kivételével — továbbra is az oroszból kell átírni.

2. A napisajtótól, amely a Szovjetunió esetében csaknem kizárólag oroszból fordított hírmagyarázatot használ fel, aligha kívánható meg, hogy az oroszos formájukban egymástól sokszor alig megkülönböztethető orosz, ukrán és belorusz neveket más-más átírásban közölje.

Mindezek alapján az ukrán és a belorusz átírás fő alkalmazási területe az e nyelvekből fordított szépirodalom, az e népek történetével és kultúrájával foglalkozó szak- és népszerűítő irodalom.

Az ukrán és a belorusz szavak neveinek és szavainak magyar átírását szemléltető táblázatokban (2., ill. 3. sz. táblázat) csak az oroszától eltérő vagy más okok miatt problematikus betűk átírási szabályainak összefoglalására szorítkozunk.

5. A bolgár szavak és nevek magyar átírásának eddigi gyakorlatában elsősorban a bolgár *ѣ* átírása okozott bizonytalanságot. Ez a betű a bolgárban egy *sva*-szerű, de hangsúlyos helyzetben is előforduló, illabiális magánhangzót jelöl. Ezt a magánhangzót — szabályozás híján — a magyar átírási gyakorlat a legkülönbözőbb módon kezeli:

1. A Világatlasz *i*-vel írja át: *Несебѣр* — *Neszebir*, *Казанлѣк* — *Kazanlik* stb.

2. A könyvtári átírási szabvány (MNOSZ 3394—51.) *ö*-vel helyettesíti: *България* — *Bölgarija*, *Петѣр* — *Petör* stb.

3. A napisajtóban sokszor egyszerűen elhagyják, pl. *Петѣр Младенов* bolgár külügyminiszter neve rendszerint *Petr Mladenov* alakban olvasható az újságokban.

4. Műfordítóink többnyire a magyarban egyébként nem használatos *ä* betűvel jelölik: *Хадѣси Димитѣр* — *Hadzsi Dimítär* stb.

Ezek közül a gyakorlatban elterjedt megoldások közül lényegében egyik sem fogadható el.

1. Az *ѣ* — *i* átírás alapja az, hogy a bolgár *ѣ*-t oroszra *и*-vel írják át, az orosz *и*-t pedig magyarra *i*-vel; ez a kettős átírás azt eredményezi, hogy az eredeti bolgár hangzásra még csak nem is emlékeztető, attól fonetikailag igen távol álló *i* hang az *ѣ* magyar megfelelője.

2. táblázat

Az ukrán szavak és tulajdonnevek átírásának főbb szabályai

Ukrán betű	Magyar átírása		Példák
	Az ukrán betű helyzete	Magyar megfelelője	
Г г	általában	H h	Гончар — Honcsar
	néhány hangutánzó, ill. idegen eredetű szóban	G g	гудзик — gudzik
Д д	є і ю я ь betűk előtt	Gy gy	Білодід — Bilogyid
	egyebütt	D d	Дем'ян — Demjan
Е е		E e	Стельмах — Sztelmah
Є є	Де те не betűkapcsolatban	gye tye nye	Латтевих море — Laptyevih more
	egyebütt	Je je	Євтен — Jevhen
И и		I i	Тимченко — Timcsenko
І і	ді ті ні betűkapcsolatban	gyi tyi nyi	Ніна — Nyina
	egyebütt	İ i	Зіновій — Zinovij
Ї і		Ji ji	Українка — Ukrajinka
Н н	є і ю я ь betűk előtt	Ny ny	Русанівський — Ruszanyivszkij
	egyebütt	N n	Нечуй-Левицький — Necsuj-Levickij
Т т	є і ю я ь betűk előtt	Ty ty	Леонтій — Leontyij
	egyebütt	T t	Потебня — Potebnya
Х х		H h	Жовтобрюх — Zsovtobrjuh
Ю ю	дю тю ню betűkapcsolatban	gyu tyu nyu	дюжина — gyuzsina
	egyebütt	Ju ju	Коцюбинський — Kocjubinszkij
Я я	дя тя ня betűkapcsolatban	gya tya nya	Синявський — Szinyavszkij
	egyebütt	Ja ja	Квітка-Основ'яненко — Kvitka-Osznovjanenko
Б ь	дь ть нь betűkapcsolatban	gy ty ny	Федькович — Fegykovics
	-ьо- betűkapcsolatban nem д т н után	jo	Генсьорський — Henszjorszkij
	egyebütt	— —	Котляревський — Kotljarevskij
,		— —	Кам'янець — Kamjanec

3. táblázat

A belorusz szavak és nevek átírásának főbb szabályai

Belorusz betű	M a g y a r á t í r á s a		Példák
	A belorusz betű helyzete	Magyar megfelelője	
В в		V v	Вячэрны Мінск — Vjacserni Minszk
Г г	általában	H h	Гілевіч — Hilevics
	-sz- betűkapcsolatban és néhány idegen er. szóban	G g	розгі — rozgi
Д д		D d	Дзяргай — Dzjarhaj
Е е	szó elején, mgh., ь és ' után	Je je	Кірэнка — Kirejenka
	ne betűkapcsolatban	nye	Гроднеў — Hrodnyev
	egyebütt	E e	Мележ — Melezs
Ё ё	ně betűkapcsolatban	nyo	Нёман — Nyoman
	egyebütt	Jo jo	Кавалёў — Kavaljov
І і	szó elején, mgh., ь és ' után	Ji ji	Ільчоў — Jiljicsov
	ni betűkapcsolatban	nyi	Нікіцін — Nyikicin
	egyebütt	I i	Васілёк — Vasziljok
Н н	е ё і ю я ь betűk előtt	Ny ny	Вярэніч — Vjarenycs
	egyebütt	N n	Ракітны — Rakitni
Т т		T t	Тацяна — Taccjana
У у		U u	Уладзіслаў — Uladziszlav
Ў ў		V v	Быкаў — Bikav
Х х		H h	Хрысціна — Hriszcina
Ы ы		I i	Брыль — Bril
Ь ь	нь betűkapcsolatban	Ny ny	Лынькоў — Linykov
	egyebütt	— —	Вольскі — Volszki
Ю ю	ню betűkapcsolatban	nyu	нюх — nyuh
	egyebütt	Ju ju	Лемцюгоў — Lemcjuhov
Я я	ня betűkapcsolatban	nya	Няжданаў — Nyazsdanav
	egyebütt	Ja ja	Янка — Janka
’ ’		— —	Дзям’янаў — Dzjamjanav

2. Az *z* — *ö* átírás fonetikailag szintén rendkívül torzít, amellelt az orosz *bi* — *ü* átírással szemben felhozott illeszkedési nehézségek is ellene szólnak.

3. Az *z* elhagyása a magyarban az *z* — *i* átíráshoz hasonlóan szintén — csak éppen felületesebb — orosz közvetítés eredménye (nyilvánvalóan azon alapul ugyanis, hogy az *z* betűnek az oroszban nincs hangértéke); ha következetesen alkalmaznánk, egyes bolgár nevek végképp kiejthetetlen hangsorokká zsugorodnának, pl. a *Гълъбов* családnevet **Glbv*-nak kellene írunk.

4. Az *z* — *ä* átírási mód szemben áll helyesírási rendszerünk azon alapelveivel, hogy átíráskor csak a magyarban közkeletű betűket használjuk föl.

A megoldás kulcsa — véleményünk szerint — magában a bolgár helyesírásban keresendő. A bolgár helyesírás rendszere ugyanis az általában *z*-val jelölt hangot szó végén az *a* helyzeti variánsának tekinti (ennek az az alapja, hogy szóvégi helyzetben minden *a* *z*-szerűen hangzik a bolgár kiejtésben), és szó végén az etimologikus *z*-kat is *a*-val írják, pl. *ca* (kiejtve: *cä*) 'vannak', *uz zpadä* (kiejtve: *uz zpadö*) 'a városból' stb. Mi sem természetesebb tehát, hogy az *z* hangot, amelyet a bolgár helyesírás is számos esetben *a* betűvel jelöl, mi is *a*-val írjuk át magyarra, tehát *Balgarija*, *Kazanlak*, *Neszebar*; *Hadzsi Dimitar*, *Galabov*, *Petar*; stb. Ez a megoldás nem igényel a magyarban nem használatos mellékjeles betűt, ugyanakkor — ha az *a* betűt, mint ahogy azt az idegen nevekben megszoktuk, rövid *ä*-nak (*ä*-nak) ejtjük — nem torzítja el túlságosan az *z*-t tartalmazó bolgár nevek eredeti hangzását sem (a bolgár irodalmi nyelv *z* hangja egyébként jelentős kiterjedésű nyelvjárási területen *ä*-nak hangzik).

A bolgárban is *ty*, *gy*, *ny* betűkkel írjuk át — az oroszhoz képest viszonylag ritkán, csak *ю*, *я*, *ьо* előtt előforduló — *lágý m'*, *ö'*, *h'* hangokat; a *щ* átírása *ю*, *я*, *ьо* előtt *sty*, minden más esetben *st*.

6. A macedón szavak és nevek magyar átírása nem okoz különösebb gondot; csupán azt kellett eldönteni, hogy miként írjuk át a nyelvjárásonként igen különböző módon ejtett, a macedón helyesírásban *k*, *ž* betűkkel jelölt hangokat. Az irodalminak tekintett kiejtést követve e két betűt *kj*, *gj* betűkapcsolattal írjuk át magyarra: *домакинка* — *domakjinka*, *пироканец* — *pirokjanec*; *Горџи* — *Gjorgji*, *охриџанец* — *ohrigjanec*; stb. A *л* betűt *lj* betűkapcsolattal (*Коло* — *Koljo*, *Имчо* — *Iljcsö*), a *њ*-t *ny*-vel írjuk át (*Пчума* — *Pcsinya*, *имума* — *iminya*). Az eddig tárgyalt ábécékben nem szereplő betűk magyar átírása: *j* — *j* (*Илија* — *Ilja*, *Македонија* — *Mapedonija*), *s* — *dz* (*Сака* — *Dzaka*, *Сансе* — *Dzandze*) és *џ* — *dzs* (*Инџе* — *Indzse*, *џеб* — *dzseb*). Az 'ot *p* előtt, amikor azt jelöli, hogy az *r* szótagképző (pl. 'p*ä* 'rozda'), az átírásnál figyelmen kívül hagyjuk; más helyzetekben, amikor az irodalmi nyelvben nem használatos, de a nyelvjárásokban előforduló, a bolgár *z* hangértékével megegyező hangot jelöli, *a*-val írjuk át, pl. *В'чков* — *Vacskov*.

A macedón átírás használati körével kapcsolatban a helyzet az ukrán és a belorusz átírásához hasonló; a Macedón SZK földrajzi neveit az eddigi gyakorlat szerint továbbra is a szerb-horvát hivatalos latin betűs írásmóddal kell írni.

7. Ha végigtekintünk az egyes cirillbetűs szláv nyelvek magyar átírásának az előbbieken felvázolt szabályain, megállapíthatjuk, hogy ezek a — lényegében az orosz átírásra 1950-ben megállapított alapelveknek a többi cirillbetűs szláv nyelvre való kiterjesztésével létrejött — rendszerek kielégítik ugyan a magyar helyesírás igényeit (csak a magyar ábécé betűit használjuk

fel, és az illető szláv nyelvek betűsorának viszonylag pontos — bár korántsem teljesen hű — követésével egyidejűleg érzékeltetjük azokat a kiejtési sajátosságokat, amelyekre a magyar ábécében betű, illetve amelyekhez a magyar hangrendszerben viszonylag közel álló hang van), de végeredményben az egyik nyelvre megállapított szabályok sem teszik lehetővé az eredeti cirillbetűs íráskép egyértelmű és mechanikus visszakövetkeztetését. (Az oroszban az *ѣ* és az *ѹ* egyaránt *i*, az *ѣ*, *ѹ*, *Ѹ* előtti lágytságot csak a *м*, *Ѡ*, *н* esetében jelöljük, emellett kivételt tettünk az idegen eredetű nevek egy részével, valamint néhány — az átírási szabályoktól több-kevesebb eltérést mutató — hagyományos névalakkal; az ukrán *ѹ* és *ѣ* egyaránt *i*, a *х* és a *з* — túlnyomórészt — egyaránt *h*, a lágytság jelölése szintén korlátozott; a beloruszban az *ѣ* és az *ѣ*, a *х* és a *з* meg nem különböztetéséhez még a *ѣ* és a *ѣ* egyaránt *v*-vel való visszaadása járul; a bolgár *ѣ* és *ѣ* egyaránt *a*; ebből a szempontból még a macedón átírás a legmegbízhatóbb, hiszen csak az alig előforduló ' és az *a* között nem tesz különbséget — viszont a gyakorlati jelentősége éppen ennek viszonylag kicsi). Ezek a hiányok nem is annyira a szűkebben vett filológiai szaktudományokban okoznak zavart, hiszen ezeknek megvannak a maguk belső átírási rendszereik, hanem inkább a nemzetközi információcserét nehezítik meg. Könyvtári katalógusok, bibliográfiák, tudományos dolgozatok bibliográfiai utalásai, lexikonok stb. esetében elengedhetetlen követelmény, hogy a bennük szereplő cirillbetűs nevek, könyvcímek stb. egyértelműen és lehetőleg könnyen, mechanikusan visszaállíthatók legyenek. A könyvtárak ennek a követelménynek jelenleg a már említett MNOSZ 3394–51. számú szabvány alapján tesznek eleget, ez a szabvány azonban szintén a magyar ábécén alapul, és ezért nemzetközi használatra nem alkalmas. A magyar nyelvű tudományos és ismeretterjesztő kiadványok bibliográfiai utalásaiban, a lexikonokban stb. jelenleg többnyire — az AkH. 10. 291. pontja értelmében — a magyar átírást alkalmazzák, s ennek következtében a magyar nyelvű tudományos irodalom amúgy is nagy nyelvi elszigeteltségét még az is növeli, hogy a magyarul nem tudó külföldi kutatók még e munkák cirillbetűs könyvcímeket tartalmazó bibliográfiai utalásait sem tudják többnyire hasznosítani. Ilyenformán a cirillbetűs nyelveken publikáló szerzők a magyar nyelvű tudományos irodalomban méltánytalanul hátrányos helyzetbe kerülnek a latin betűs nyelveken írókkal szemben, hiszen a változtatás nélkül közölt angol, francia, német stb. nevek és könyvcímek a világ bármely könyvtárában nehézség nélkül visszakereshetők. Az is nyilvánvaló, hogy egy idegen nyelvű könyvcím, még ha magyar szövegkörnyezetben fordul is elő, nem magyar, hanem idegen nyelvű szöveg; ha tehát egy cirillbetűs könyvcímet egy magyar nyelvű tudományos dolgozat bibliográfiai utalásában nem a magyar helyesírás átírási szabályai szerint, hanem egy más, a visszakövetkeztetés lehetőségét biztosító és ugyanakkor nemzetközileg használt átírási rendszerben, akkor ez éppúgy nem veszélyezteti a magyar helyesírás egységét, mint az, hogy egy angol, francia, német stb. könyvcímet az eredeti angol, francia vagy német helyesírás szerinti alakjában közlünk, vagy — ha erre megvannak a műszaki lehetőségek — az orosz, bolgár stb. könyvcímet az eredeti cirillbetűs írással közöljük.

Mindezek alapján a két bizottság úgy döntött, hogy az orosz, az ukrán, a belorusz, a bolgár és a macedón szavak és nevek magyar helyesírás szerinti átírása mellett be kell vezetni bibliográfiai célokra egy, a transliteráció elvén alapuló, nemzetközi átírási rendszert is. Ezt az átírást kell majd alkalmazni minden olyan esetben, amikor fontos

az, hogy az olvasó a cirillbetűs név, szó vagy szöveg eredeti írásképeire vissza tudjon következtetni. Lényegében az is eldőlt már, hogy a létező nemzetközi átírási rendszerek közül melyiket válasszuk ki erre a célra: a KGST szabványügyi szervei ugyanis megállapodtak már egy nemzetközi transliterációs rendszerben, amelyet 1980-tól a magyarországi könyvtárakban is bevezetnek. Természetes tehát, hogy a magyar nyelvű tudományos irodalomban a cirillbetűs nevek és könyvcímek ugyanabban az átírásban szerepeljenek, ahogyan azokat az érdeklődő olvasó — az említett KGST-szabvány bevezetése után — a könyvtári katalógusokban találja majd.

Az új KGST-szabvány hivatalos formában még nem jelent meg; íze-lítőül azonban — a Magyar Szabványügyi Hivatal szíves tájékoztatása alap-ján — közlünk egy-egy könyvcímet mind az öt szóban forgó nyelven, előbb az eredeti cirillbetűs írással, majd az új KGST-szabvány szerinti átírásban:

1. Орфографический словарь русского языка. Под редакцией С. Г. Бархударова, С. И. Ожегова и А. Б. Шапиро. Издание шестое, стереотипное. Издательство «Советская Энциклопедия», Москва 1965.
Orfografičeskij slovar' russkogo ŕyka. Pod redakciej S. G. Barhudarova, S. I. Ožegova i A. B. Šapiro. Izdanie šestoe, stereotipnoe. Izdatel'stvo „Sovetskaâ Ėnciklopediâ”, Moskva 1965.
2. Орфографичний словник української мови. Уклали: С. І. Головащук, Т. В. Зайцева, І. С. Назарова, М. М. Пешак, В. М. Русанівський. За редакцією С. І. Головащука і В. М. Русанівського, Видавництво «Наукова думка», Київ 1975.
Orfografičnij slovník ukraïns'koï movi. Uklali: S. Ī. Golovašuk, T. V. Zajceva, Ī. S. Nazarova, M. M. Pešak, V. M. Rusanivs'kij. Za redakciëu S. Ī. Golovašuka i V. M. Rusanivs'kogo. Vidavnictvo „Naukova dumka”, Kiïv 1975.
3. М. П. Лобан, М. Р. Судник, Арфаграфічны слоўнік для сярэдняй школы. Пад рэдакцыяй акадэміка АН БССР К. К. Крапівы. Дзяржаўнае вучэбна-педагагічнае выдавецтва Міністэрства асветы БССР, Мінск 1961.
M. P. Loban, M. R. Sudnik, Arfagrafičny slovník dlâ sâřednâj školy. Pad rêdakcyâj akadëmika AN BSSR K. K. Krapivy. Dzâržaŭnae vučebna-pedagagičnae vydavectva Ministërstva asvety BSSR, Mînsk 1961.
4. Правописен речник на българския книжовен език. Съставили Л. Андрейчин, Вл. Георгиев, Ив. Леков, Ст. Стойков. Осмо стереотипно издание. София 1974.
Pravopisen rečnik na bâlgarskiâ knižoven ezik. Sâstavili L. Andrejčîn, Vl. Georgiev, Iv. Lekov, St. Stojkov. Osmo stereotipno izdanie. Sofiâ 1974.
5. Б. Видоески, Т. Димитровски, К. Конески, К. Тошев, Р. Угринова-Скаловска, Правопис на македонскиот литературен јазик. Четврто издание. «Просветно дело», Скопје 1975.
B. Vidoeski, T. Dimitrovski, K. Koneski, K. Tošev, R. Ugrinova-Skalovska, Pravopis na makedonskiot literaturnen јазик. Četvrto izdanie. „Prosvetno delo”, Skopje 1975.

(Ezek a munkák -- a szóban forgó nyelvek helyesírási szótárai — egyúttal támpontul is szolgáltak a tárgyalt nyelvek helyesírásának egyes vitás kérdéseiben, példáulink egy része is ezekből származik.)

Ennek az átírási rendszernek lesz egy, diakritikus jelek helyett betűkapcsolatokkal írt változata is, amely a gépi információhordozók igényeit lesz hivatva kielégíteni (vö. Dukáti Ferenc: MNy. 55: 422).

8. A fentebb felvetett — de távolról sem kimerített — kérdések alapján is látható, hogy a cirillbetűs átírás szabályozásának szerteágazó és számos esetben árnyalt, nemegyszer egyedi elbírálást igénylő problémái a maguk összességében aligha zsúfolhatók be az AkH. előkészületben levő soron következő (11.) kiadásába. Ezért a két bizottság úgy döntött, hogy az AkH. készülő 11. kiadásába csak az átírás elveit megfogalmazó rövid állásfoglalás kerüljön be, a cirillbetűs szláv nyelvek szavainak és neveinek magyar helyesírására vonatkozó részletes szabályok pedig jelenjenek meg külön kötetben helyesírási segéd-könyvként. Ez tartalmazni fogja az orosz, az ukrán, a belorusz, a bolgár és a macedón nevek és szavak magyar helyesírásának tudnivalóit (a részletes átírási szabályokat és a kivételeket), ismerteti majd az addigra hivatalosan is bevezetésre kerülő KGST-szabvány szerinti nemzetközi átírást és annak alkalmazási körét, mindezt bőséges példaanyagon bemutatva.

9. Nem térhettünk ki e helyütt a cirillbetűs átírás szabályozásának és gyakorlatának a történetére*. Ennek a periferikusnak tűnő anyagnak egyik fontos tanulságát azonban nem hallgathatjuk el. Arról van szó, hogy ha majd a lexikonokban, szakkönyvekben és -folyóiratokban, bibliográfiákban, katalógusokban stb. meg fognak jelenni az említett KGST-szabvány szerint átírt alakok, és ez egyesekben idegenkedést, netán ellenérzést fog majd kiváltani, ennek oka nem e szabvány abszolút újszerűségében keresendő. Volt már nálunk egy bibliográfiai célokra kitűnően alkalmazható, nemzetközileg is elismert átírási rendszer (Kniezsa István: *Cirillbetűs szláv szövegek nemzetközi tudományos átírása*. Az Országos Széchényi Könyvtár kiadványai VIII. Budapest, 1939.), amelynek használata azonban — a jelenleg is érvényes könyvtári átírási szabvány 1951-ben történt bevezetése óta — a nyelvtudományi szakirodalomra szorult vissza. Pedig — amint Kniezsa István írja —, „A cirillbetűknek itt közölt átírásával kapcsolatban talán nem kell külön hangsúlyoznom, hogy ennek az átírásnak alkalmazása nem áll ellentétben a Magyar Tudományos Akadémia ismert előírásával, mely szerint a cirillbetűs családneveket magyar helyesírás szerint kell átírni. A Tudományos Akadémia szabálya ugyanis magyar szövegben előforduló nevekre vonatkozik, míg a mi átírásunk cirillbetűs szláv nyelvű könyvcímek, tehát szláv nyelvű szövegek vagy szövegrészletek átírására kíván szolgálni.”

Az új KGST-szabvány, legalábbis annak diakritikus jeleket alkalmazó változata, a Kniezsa-féle átírástól — amely a jelenlegi rendszereknél annyiban is tökéletesebb volt, hogy lehetővé tette régi szövegek, pl. különböző szerkesztésű egyházi szláv könyvcímek megbízható átírását is — lényegében csak annyiban különbözik, hogy nincs tekintettel az egyes nyelvek kiejtési sajátosságaira, s ezért az illető nyelvet egyébként nem ismerők is mechanikusan alkalmazhatják.

Zoltán András

* Vö. Zoltán András: Az orosz szavak és tulajdonnevek magyar átírásának vázlatos története 1954-ig. *Studia Russica I.*, ELTE, Budapest, 1978. 59—72.

Megjegyzések az iskolai tantárgyak elnevezéséről

A közelmúltban Szabadi Béla foglalkozott vele, igen röviden, de további és termékeny gondolatokat ébresztő formában (Édes anyanyelvünk. Akadémiai Kiadó, Bp., 1972. 220—1). Visszalatinosításról, visszagörögösítésről ír; a napjainkban idegen szóval jelölt tantárgyaknak korábban hivatalos magyar nevük volt.

Az élőlények világával foglalkozó tárgyat *természetrájk*-nak hívták. A szakemberek nem szerették ezt a szót, valószínűleg azért, mert utótagja a leíró jellegre utalt. A *matematika* korábbi iskolai neve *mennyiségtan* volt; a középiskolások egymás között *számtan*-nak nevezték, ezt azonban hivatalos rangra emelni nem lehetett, mert a tantárgynak csak egy részterületét jelölte, azt is inkább csak kisgimnazista fokon. A *vegytan* jó elnevezés volt. Később került sor a *fizika* és a *filozófia* magyarítására. Az első *természettan*, a második *bölcsélet* lett. De mindkettő megmaradt a hivatalos iratok, az órarendek papírjain, a közvélemény soha nem fogadta el — okkal, mert balsikerű, erőltetett magyarítások voltak. A *természettan* szó semmit nem árult el a tantárgyról; ha elemeit vizsgáljuk, azt mondhatjuk: jelölhetett volna bármilyen tárgyat vagy szaktudományt, amely a természettel foglalkozik.

Amikor a tantárgynevek visszaidegenítése megtörtént — sőt, korábban nem használt idegen szavak, pl. a *biológia*, jelentek meg az órarendben —, a szakemberek azzal érveltek: a tanításnak tudományos alapokon kell nyugodnia, a tantárgy neve bizonyítsa az összetartozást azzal a szaktudománnyal, amelyet a tanulókkal megismertet. Számunkra nem meggyőző érv. A nyelvi-történelmi tárgyakra nem is alkalmazták. Továbbra is *francia nyelv* szerepelt a tantervben, holott, ha teljesen következetesek lettek volna, tudományosabb elnevezésnek, például *francia filológiá*-nak kellett volna a helyébe lépnie. Feltételezhetően a természettudományi tárgyakat akarták így feljebb rangsorolni. A magyar nyelv nem volt szívügyük. Bizonyára nem mérlegelték, alkalmasak-e a görög elemekből összetett tudománynevek iskolai használatra, megfelelnek-e a latint, görögöt nem tanuló diákoknak, nem túl ünnepélyesek-e, különösen az általános iskolában.

Hamarosan sor került visszavonulásra az egyik frontszakaszon. A természettudományi oktatás irányítóinak el kellett ismerniük, hogy az általános iskolában tanított élettant és korunk viharosan fejlődő szaktudományát azonos névvel megnevezni — nyelvi önkény. Így született meg az *élővilág* tantárgynév.

Mindenképpen helyes elv, hogy a tanítást tudományosan meg kell alapozni. Ebből azonban nem következik, hogy az általános és középiskolai tantárgyaknak egy-egy szaktudománnyal azonos nevet kell viselniük. A magyar nyelvtant elvileg a nyelvészeti eredmények alapján tanítjuk, mégsem *lingvisztika* a tantárgy neve, nem is *nyelvészet*, hanem *nyelvtan* — ezt senki nem kifogásolja.

A természettudomány helyzetéhez, feladataihoz illenek ezek az idegen — görög, latin, arab — eredetű nevek, éppen azért, mert hangtani és helyesírási hasonulásuk ellenére kíválnak a nyelvi környezetből, nálunk sokkal jobban, mint a franciában vagy az angolban. Az iskolának erre az elkülönítésre nincs szüksége. A görög elemű szavakból több új szót képezhetünk, mint magyar megfelelőikből, s ez a szaktudománynak fontos, az iskolában kisebb a jelentősége. A természettudománynak és a műszaki tudományoknak gondolniuk kell

a hagyomány töretlenségére és a szakterület nemzetköziségére, s ennek nyelvi formáját leginkább az antik szóelemek biztosítják; a tantervnek ilyen kötelezettsége nincs.

A tudományosság veszélyeztetése nélkül visszaadhatnánk a magyar nevek legtöbbször a jogait, s vállalhatnánk, hogy a tantárgy nem a szaktudománnyal azonos néven szerepel az iskolai szaknyelvben. Az élővilág példáját több tantárgy követhetné. Meggyőződésünk, hogy ez nem nyelvvelvédelmi akadékoskodás, hanem ésszerű kívánság. Éppen az logikus, hogy a szaktudomány és a tantárgy között különbséget teszünk, ha megfelelő szavak állnak rendelkezésünkre.

Ezt az álláspontot nyelvi és tantervi érvekkel egyaránt bizonyíthatjuk.

1. Vegyük példának a *kémiát*. A *vegytan* összetett szó előtagja a kémia régebbi, szűkebb feladatára utal, de az összetett szónak a két jelentés összegétől eltérő jelentése is lehet. A *kémia*, *kémikus* stb. denotátumköre a megfelelő magyar szavakéval csak részben egyezik, bár az Idegen szavak és kifejezések szótára a *kémikus* szóhoz *vegyész* jelentést ad, magyarázat nélkül. A magyar szó azonban inkább a gyakorlati alkalmazást, tevékenységet sejteti, talán a továbbiakban említendő szóösszetételek hatására, az idegen a szűkebben vett tudományszakot, illetőleg művelőjét. Ezért a vegyészképzés és kémikusképzés sem egészen ugyanaz. Ha Antal László jelentéstanából indulunk ki (A jelentés világa. Magvető, Bp., 1978.), azt mondhatjuk, hogy az idegen és a magyar szó jelentése nem azonos, mert a kettő egymással nem cserélhető fel tetszés szerint: van *vegyésszámológus*, de nincs *kémikusszámológus*, *vegyészeti gyáraink*, *vegyipari üzemünk* vannak, nem pedig *kémiai gyáraink*, a nemzetközi szóhasználat ellenére. (Angolul: *chemical works*.) Ezek a példák azt is elárulják, hogy az idegen szó a magyart kiszorította az iskolából, de a gazdasági életből nem.

2. Az iskolai tantárgy nem azonos a szaktudománnyal. Sem minőségi, sem mennyiségi szempontból. Ruff Imre érdekes hozzászólásában felhívja figyelmünket, hogy a természettudományi tárgyak anyaga nem a mai, hanem a jóval korábbi természettudomány (Élet és Irodalom, 1978. márc. 25. 4). Ez az elmaradás mindeddig közoktatásunk botrányköve volt. Most változás készül. Az új tanterv bátran utat nyit a modern természettudományos eredmények előtt. A tanterv azonban bizonyos állandóságot követel, a természettudomány viszont nagy iramban halad tovább: nyilvánvaló, hogy a természettudományokat és az őket képviselő tantárgyakat nem lehet teljesen összeigazítani. (Sajnos, a nyelvi és irodalmi tárgyakra vonatkozóan ugyanezt kell mondanunk.)

Mennyiségileg sincs pontosan meghatározható viszony a tudományszak és a tantárgy között. A kettő nem olyan viszonyban van egymással, mint két hasonló háromszög (egy kisebb meg egy nagyobb). A tantárgy határait részben didaktikai, részben gyakorlati kényszerűségek rendje szerint jelölik ki. A geológiát például, amelyet általában a földrajz keretében, néhol pedig önálló tantárgyként tanítanak, az új csehszlovák középiskolai tanterv a kémiához fogja csatolni. A magyar középiskolákban, főleg a szakközépiskolák egy részében elkerülhetetlen, hogy a kémia tanítását technológiai fejezetekkel bővítsék. A résztudományok és gyakorlati ismeretek egy része hol ehhez, hol ahhoz a tantárgyhoz csapódik, amint változnak a tantervek. Igaz, a tudományszakok közötti határok is gyakran eltolódnak, de egészen más elvek és szükségletek szerint. A kettős elnevezés nem sértene olyan azonosságot, amely nincs.

A tantárgy: egy v a g y t ö b b tudománynak iskolai v á l t o z a t a. Így nem lehet azzal érvelni a tantárgy magyar elemekből álló, az illetékes szaktudományokétól eltérő neve ellen, hogy a kettő az emberi tudás azonos erőterében mozog.

Kivételnek látszik a matematika. A *mennyiségtan* szó tudománytalannak minősülhet, mert a modern matematika nemcsak a mennyiségek tudománya. Az 1979-ben kezdődő tantervi változások a matematika tanításában is közelebb viszik az iskolát a tudományhoz. De lehetséges-e a teljes szinkronia? A matematika gyorsan bővül, minden új fizikai felfedezés létrehozza a maga matematikai eszközeit. Az iskolai matematika viszont, Bloom szerint, az olyan stúdiók közé tartozik, „amelyeknek a tartalma nem vagy csak lassan változik” (Csapó Benő: A „Mastery Learning” elmélete és gyakorlata. Magyar Pedagógia, 1978/1: 68). Az általános iskolákba már bevezetett „új matematika” inkább didaktikai-módszertani újítás; a m i t a gyerekek tanulnak, azt a tudomány általában huzamosabb ideje ismeri.

Vannak, valószínűleg mindig is lesznek olyan szakoktatási formák, melyekben a matematikának csak a mennyiségi összefüggéseit tárgyalják, sőt olyanok is, amelyekben a matematikatanítás kizárólag számműveletekből áll.

A „mennyiségtan” szónak tehát — bár bírálható, még nyelvi szempontból is, mert legfeljebb egy-két további szót alkothatunk vele — van létjogosultsága, logikus közölnivalója. Ne feledjük azt sem, hogy a matematika számos kitűnő magyar szakszót fogadott el vagy alkotott a maga használatára — miért utasítaná el a saját iskolai változatának magyar nevét?

Szorgalmazhatjuk tehát a *mennyiségtan*, *vegytan*, *lélektan* jogának visszaállítását, a *biológia* kicserélését alkalmas magyar szóra, és hasonló változtatást javasolhatunk a szakközépiskolák szakmai tárgyaira vonatkozóan is, ha észszerűnek látszik, és hagyománya van (pl. *geológia* — *földtan*). Az utótag, a *-tan*, jelzi, hogy tantárgyról, stúdiumról van szó.

Mindezt a mára vonatkozó érvénnyel mondjuk. A jövőben új feladatok jelentkezhetnek. A szakemberek a tantárgyak egy részének összevonását tervezik, tantárgytömböket emlegetnek. A nyelvvédelemnek szorgalmaznia kell, hogy az új tantárgyak és tantárgyi tömbök magyar nevet kapjanak. Ha a fizikát, kémiát, biológiát egyesítik, a nyelvvédelem javasolhatja a *természettan* elnevezést, mert ilyen értelemben a szó nem mond túl sokat: ennek a tantárgyi szervezetnek a feladata a természet átfogó megismerése. Az általános iskolában esetleg megfelelne a *természetismeret* elnevezés.

Nincs ebben magyarkodás. Részben hivatalosan is élő, c s a k az iskolából kitiltott magyar szavakról van szó — a *vegytan*, *élettan*, *földtan*, *lélektan* az Idegen szavak és kifejezések szótárában is megvan, mint értelmezés —, részben egykor használt magyar szavakról. A harmincas évek túlbuzgóságára nincs szükség. De nélkülözhetetlen a szűrő, és az iskolában a szűrésnek más a feladata, mint a tudományos műhelyekben.

Bán Ervin

MÓRA FERENC NYELVMŰVÉSZETE

Az író születésének századik évfordulójára

I.

Móra Ferenc hangja

Mint a szivarod füstje, tűnik
Az élet és mint a betűid,
Oly rejtelmesek útjai,
Míg újra látunk valakit,
Aki szemének bársonyával
És hangja meleg aranyával
Mint rég, megint elandalít.

(Juhász Gyula : Móra Ferencnek)

A költőbarát nem túlzott.

Kifinomult ösztönével, a nyelv művész leleményes biztonságával tapintotta ki azt a különleges varázserőt, amely Móra Ferenc hangjából sugárzott.

1932. dec. 3-án bölcsész gólyaként én is ott szorongtam a szegedi egyetem zsúfolásig telt aulájában Móra Ferenc díszdoktorrá avatásának ünnepségén. A hivatalos rektori beszéd elhangzása és az oklevél átadása után Móra Ferenc emelkedett szólásra. Hosszan beszélt (emlékezetem szerint több mint egy órát). Ám a teremben és a folyosón összegyűlt hallgatóság moccanás, pissenés nélkül, „elandalítva” hallgatta. Pedig felének sem jutott ülőhely. Móra kezében nem volt papír. Mint máskor, itt is szabadon adott elő, ide-oda fordulva, sétálva közben. (A beszéd több változatban megjelent, de a teljes szöveget egyik sem tartalmazza. Vö. Vajda L. jegyzetét, M. F. : Daru utcától a Móra Ferenc utcáig. Bp. 1962. 519)

Nem páratlan az ilyen tehetség. A retorikák felsorakoztatják a nagy szónokok példáját, ecsetelik szuggesztív erejű hatásukat. De a klasszikus példák emlegetésénél vagy az iskolás szabályok és követelmények felsorolásánál többet mondanak, közelebb vezetnek az emberi hang titkának feltáráshoz azok a megnyilatkozások, amelyek — mint Juhász Gyuláé — egy-egy művészi ráérzésből, az esztétikai igényesség magasabb szintjén bukkannak fel. Ezek között is legmarkánsabbak az olyanok, amelyek negatív oldalról nézve, a hang taszító, visszatetszést kiváltó erejét festik le. (Vö. pl. Márai Sándor: Sértődöttek: 1947. 26; Dienes Zsófia: Élet helyett órák. 1940. 240.)

Akár pozitív, akár negatív oldalról nézzük is az emberi hangot, az sohasem választható külön a hangot létrehozó embertől, egyéniségtől. (Hang és ember kölcsönhatásos egységére szép példákat mutat Krúdy is a Rezeda Kázmérban. Vö. Molnár : Nyr. 1978. 424—5.) Más szóval az emberi hangból fakadó pozitív vagy negatív hatás nyilvánvaló és természetes összefüggésben van a

hang által tolmácsolt közléssel, a vele kifejezett tartalommal és ugyanígy a tartalmat közvetítő nyelvi eszközökkel.

Abból a rövid szerkezetbe tömörített ábrázolásból, amellyel Juhász Gyula jellemezte az íróárs és jóbarát hangját, a *meleg* jelző a hangra mint akusztikai jelenségre vonatkoztatható. A hang melege, melegsége a kellemes hatású színezetre, a zenei-esztétikai élményre utal. Ez a hangtulajdonság akaratunkon kívül eső természeti adottság. De az *arany* mint értékmérő, nagy kincset kifejező jelkép a hangnak olyan átvitt értelmezésére mutat, amely az ÉrtSz. megjelölése szerint „az egyéniségnek, kedélynek, lelki állapotnak a beszédben v. írásban megnyilvánuló jellege; beszédmód, modor, tónus, stílus” (3: 88).

Amikor Móra Ferenc hangjáról szólok, a továbbiakban ennek az átvitt értelemben használt hangnak rejtekeibe szeretnék behatolni.

A cél természetesen a legmélyebbre ásás; a hang — most már úgy is mondhatom: stílus — leglényegesebb, legjellemzőbb, legsajátosabb vonásainak feltárása. A megközelítés csak szerény felszíni műveléssel: a szókészlet és frazeológia elemeinek vizsgálatával indulhat biztonságosan.

A szavak válogatására nincs tárgyilagosságot biztosító, egzakt módszerem. Tehát a példák gyűjtése szubjektív ráérzésből fakadt; mindenesetre azzal a szándékkal, hogy minél több oldalról mutakozzanak meg Móra hangjának színei, ízei, árnyalatai.

Írónk műveiben a közösségi szó- és kifejezőkészletnek nem sablonos, klisészerű alkalmazásáról van szó, hanem az adott elemeknek olyan beépítéséről, megcsiszolt, átformált kimunkálásáról, amilyen a zenében, képzőművészetben is közismert. Ahogyan például népi motívumokat dolgoznak fel alkotásaikban a zenészek, festők vagy építészek, ugyanúgy Móra is saját alapanyagába szövi bele a mindenkori céljának megfelelően válogatott, módosított, átigazított elemeket, amelyeket a közösségi szókészlet végtelen tárháza kínál neki.

Ez azt jelenti, hogy gyakran találunk a szótári értelmezésektől többé-kevésbé eltérő jelentésárnyalatokat, a szótári hangalakkal szemben hangalaki módosításokat, szófajváltásokat stb. Egy idegen szó vagy szakmai kifejezés éppen úgy eszköze lehet Móránál a helyzetábrázolásnak, mint a már félig-meddig vagy egészen elavult kifejezés felújítása vagy akár egy mesterkélt, csak ritkán használt irodalmi szó beillesztése, ha éppen ezzel lehet megteremteni a szükséges környezeti, stilisztikai hatást. Nem maradnak kiaknázatlanul a zenei-akusztikai vagy ritmikai vonások sem, mint ahogyan gyakran él a szójáték, a humor eszközeivel is.

A vizsgált szövegek szókincsének túlnyomó részét a mai magyar nyelvhasználatban is élő, köznyelvi szavak, tehát az ún. alapszókincsbeli szók teszik ki. Mellettük a különböző nyelvi rétegekbe és stilisztikai szintekbe sorolható szavak is szép számmal találhatók.

Vizsgálatom szerint Móra szóhasználatában jelentős helyet foglal el a népnyelvi, népies, ritkán valóságos tájnyelvi szók csoportja. Az ide sorolható szavak legtöbbször megvan az ÉrtSz.-ban (*nép* vagy *táj* jelzéssel), és megtalálható Bálint Sándor Szegedi Szótárában is. (Ez utóbbi annál nyilvánvalóbb, minthogy a szótár szerkesztője Móra több művét feldolgozta; vö. Bev. 16, 32.)

Mindebből két egyszerű megállapítás könnyen levonható.

a) Mórának népi, népies kifejezései hitelesek, valóságosak. Ez természetes is, hiszen írónk ezt a szóhasználatot egyrészt magával hozta félegyházi

gyermekkorából; másrészt megújította, gyarapította szegedi, Szeged környéki régésmunkája közben, amikor szintén közvetlenül érintkezett a tanyák népével, a parasztsággal.

b) Móra is, mint a többi igazi népi író (Móricz, Veres Péter, Illyés stb.) a népnyelvi szókincsből nem a szűkkörű, sajátosan nyelvjárási, hanem a köznyelvbe vagy legalább annak peremére is beáramlott kifejezéseket használta fel jellemző, színező, ábrázoló eszközül. Funkcionálisan tehát nincs jelentősége annak, hogy ezek a népnyelvi szók ún. valódi tájszók-e, vagy csupán hangalaki, jelentésbeli vagy egyéb nyelvi, nyelvtani sajátosságok hordozói.

Ilyenek: *acat, acatoló, almárium, ángyó, bakcs, budlibicska, bundáskenyér, burrog, celleculla, cókók, colostok, csérog, csicsog, csincsés, csumiszoló, döföl, duttyán, előget, ereszet, eszebelejt, felhőzik, formáz, gamós, gangos, gányó, hidlás, iszák, jegyes, jezsuita, kakastej, keszkenő, kerülközik, kitli, kurgat, ménta, motyó, népek, nyargaló, panoráma, pice, politéros, rusnya, sifonér, sublót, sömlyék, surbankó, szüle, tasla, tátorján, vajkós, zsidócseresznye* stb.

A népnyelvi szócsoporttal mennyiségileg is, funkcionálisan is párosul azoknak a szavaknak tekintélyes sora, amelyek szótározva ugyan legtöbbször nincsenek, de jelentésük, hangtani vagy nyelvtani sajátosságai (ragozás, képzés, összetétel) és nem utolsósorban stilisztikai értékük, hangulati hatásuk alapján ugyancsak a népi, népies jelleg hordozói. Ezek a szavak nagy valószínűséggel az író szóalkotásainak vagy inkább szóigazításainak tekinthetők.

Igen gyakori köztük a népnyelvi (esetleg köznyelvi) szónak igeikötős módosítása: *bekallantyz, bekeszegel, belegyőződik, beleparancsol, elkattyog, elnyihároz, előrikkant, elvirdít, fellobbaszt, fölkatyusodik, kihujjant, lekussad, megcickéz, megfájósodik, megképzik, nekihörcsögösödik, rákurjant* stb.

Újra meg újra felbukkanó szóalkotási mód az igeiképzés *öregell, soványol, szirtell, vékonyall, vétkell; holttelemekdik, miszerintezik; muszájt; elbujdoskál; megfájósodik, szeretetreméltóskodik, találtatódik* stb.

Egyéb típusú szóképzések: *gyüszmékölés, testvéresítés; hörcsögös, iszalgos, kemencepárás, legkantárosabb* stb.

Összetételek: *emberféreg, érdemfityegő, gilicetüsök, fenyőlevél-tobák, henye-dolmány; esőcsináló, rabvallató, fényehagyott, gomborrú, nagykaratú* stb.

Szófaji átcsapások: *viszem, hogyishívjákcsak, miként (főnév); tedd-ide, tedd-oda* (melléknév) stb.

Tekintélyes a száma azoknak a szavaknak is, amelyek a köznyelvnek alacsonyabb szintjén, a népnyelvihez közel álló stílusrétegekben helyezkednek el, s amelyeket a szakirodalom és a szótárak bizalmas, familiáris jelzővel szoktak illetni: *adrezzál, anzikszáruló, apelláta, bukfenc, cigos, delektál, disputál, dukál, elsinkófál, fityfiritty, gálickő, kiguberál, kófic, kornyikál, kushad, ribillió, tüsténkedik, visszatromfol* stb.

Az idesorolható szokat olykor igen nehéz megkülönböztetni a szókincsnek attól a rétegétől, amely réginek, régiesnek, elavulónak minősül: *csillám, csipkétászlis, darvadoz(ik), donáció, fenyér, fidélis, gregarina, metódus, penna, plajbász, sarc, srápnel* stb.

Az ilyenféle szavak azt sugallják, hogy Móra Ferenc kora már nem azonos a mienkkel; pontosabban: ezek a szók figyelmeztetően jelzik a századunk első (második világháború előtti) és második fele közti különbséget és sokrétű változást.

Még élesebben mutatkozik ez a különbség, ha a Móránál fel-felbukkanó idegen szókra pillantunk. Ezek közt jelentős helyet foglalnak el a latin vagy

latinos eredetű szók, kifejezések : *deleatur, ex ungue leonem, excellencia, eliminál, frugális, homo terrestris, in effigie, infernalis, interstelláris, matriarchatus, procul negotiis, quo usque tandem, saxa loquuntur, triangulációs* stb. (Magában az Aranykoporsóban több száz latin szót használ fel Móra, olykor túlzottan is halmozva, mintegy öncélúan.)

Az efféle idegen szók a mai magyar köznyelvi használattól valóban idegenek. De a század első harmadában, tehát a mórai életmű keletkezésének időszakában az olvasók, az ún. művelt nagyközönség számára egyáltalán nem voltak azok. Hiszen az akkori felnőtt nemzedék, illetőleg nemzedékek a latinos iskolákat járták végig, amikor a gimnáziumi tantervben a latin órák száma csaknem kétszerese volt a magyar nyelvieknek.

Ebbe a műveltségi körbe jól beilleszkedtek a német vagy más idegen nyelvből való és gyakran egy-egy mesterségben, szakmában, szaktudományban elterjedt szók is. Pl. : *bataille de fleurs, campanile, centrifugál-regulátor, dringend, forlána, galvanizál, herberg, hieroglifa, kraniológia, messer, spatni, sturm.*

Az idegen szók az előbbi típusokba sorolt szavaknál jóval csekélyebb számú, mégis vissza-visszatérő, tehát jellemző elemei Móra szókincsének. Egyben arról is árulkodnak, hogy a tudós szerző mintegy ellensúlyozására a korábban említett népi szóhasználatnak, egészen más színű, sokrétű műveltségi körben is otthonosan mozog. Nem véletlenül emlegeti az irodalomtörténeti értékelés Móra polihisztorhajlamát és képességét; széles körű, sok irányú érdeklődése és ismeretköre, átfogó tájékozottsága szóhasználatában is megmutatkozik.

Am ha áttekintjük azokat a szókincsrétegeket, amelyekre eddig utaltam, s amelyeknek a számát persze még jócskán lehetne gyarapítani — pl. szójátékos népetimológiákkal (*csonttubarózsa, rögtönözés*); ritka, irodalmi nyelvi szavakkal (*szenvedelem, szágó*); sajátos felhasználású szókkal (mint a Tömörkénytől átvett *célszerű szegény ember*); játékos szógyártásokkal (*herepfedény, makulumák*) stb. —, akkor ezek együttese abba a nyelvhasználati síkba volna beilleszthető, amelyet hétköznapi stílus névvel foglalhatnánk egybe (vö. Riesel: *Der Stil der Deutschen Alltagsrede*. 1964).

Lényegében (bár kissé elnagyoltan) azt lehetne mondani, hogy Móra szóhasználat, ha nem teljesen egyezik is, de közel áll ahhoz a nyelvi anyaghoz, amelyet a magyar beszélők zöme ma is jól ismer és használ. Ez a tény már magában hordozza annak a rejtélynek egyik nyitját, honnan van Mórának mai napig élő népszerűsége; életműve miért közkedvelt olvasmánya a mai gyermeknek, ifjúnak, felnőttnek egyaránt.

Persze túlságosan egyszerűsítő és a valóságot torzító volna az olyan feltevés, amely a közkedveltség egyedüli forrását a hétköznapi nyelvhasználatban akarná megjelölni. De azt a lényegesen szerényebb tételt, hogy ez is egyik eleme a Móra Ferenc-i életmű virágzó utóéletének, bátran megkockáztatom.

Ahhoz, hogy egy író, költő egyéni hangját, stílusát megismerjük, jellegét, értékét felmérhessük, meggyőződésem szerint nélkülözhetetlen a nyelvi kifejező eszközök legelemibb összetevőinek, azaz a szavaknak elemző vizsgálata legalább olyan mértékben, mint azt az eddigiekben megkíséreltem.

A további feltárás, a mélyebb rétegekbe hatolás már igényesebb kutatást és kutatási módot követel meg. Egyik helyénvaló és szokásos eljárás az, amelyik számba veszi és sokoldalúan mérlegeli a klasszikus stilisztikából ismert sajátságokat, így főképp a szóképeket, alakzatokat, a hozzájuk csatlakozó stílárís eszközöket; vagy felkutatja az újabb távlatokat nyitó mondat- és szöveg-

stilisztikai vonásokat. De végezhetünk különböző statisztikai módszerű elemzéseket is és így tovább.

Ilyen irányú és jellegű vizsgálatokba ez alkalommal (főleg terjedelmi okokból) nem bocsátkozhatok. De a szókészlettel foglalkozva, ide kívánczik a szónál testesebb nyelvi elemeknek, a szókapcsolatoknak legalább egyetlen, szűkebb területre korlátozott áttekintése.

Az úgynevezett szólásokra gondolok.

A szólások szakmai meghatározás szerint „olyan közhasználatú, gazdag hangulatú és szemléleti tartalmú állandósult szókapcsolatok, amelyek jelentés-tartalmukat az őket alkotó szavak képes értelmű használatával fejezik ki. Stilisztikai értéküket az adja, hogy rendszerint szemléletesebben, nyomatékosabban, erősebb hangulati színezettel jelölnek meg egy-egy fogalmat, gondolati-érzelmi tartalmat, mint az eredeti értelemben használt szavakkal kifejezett szinonimák” (Szathmári: MStilÜt. 528).

Móra Ferencnek azok a szókapcsolatai, amelyekre hivatkozni szándékozom, pontosan megfelelnek ennek az értelmezésnek. Közömbösnek látszik itt, hogy ezek a szólások szövegbe épített szószerkezet vagy önálló mondat formájában jelennek-e meg. Fontosabb ennél az az egyáltalán nem meglepő vonásuk, hogy sok köztük a jól ismert, ma is használt köznyelvi kifejezés, közhely. Mégpedig akárcsak a szóknak, a szólásoknak java része is népi, a paraszti szemléletből, gondolatvilágból fakadó, azt tükröző kifejezés. S ahogyan a szavaknál, itt is elmosódik a különbség vagy határ a hagyományosan használt, közösségtől átvett vagy az író által megalkotott, illetőleg módosított szólások között. Az ilyen különbségtétel annál nehezebb, minthogy a szólások felbukkanásának nem csupán kétféle természetes felhasználásával találkozunk. Vagyis nemcsak a szereplők (többnyire paraszti figurák) szájába adott vagy az írónak saját gondolatait tolmácsoló előadásmóddal él a szerző. Gyakori a kettő vegyülete: az olyan átképzeléses előadásmód, amelyből sokszor nem is derül ki pontosan, hogy az írónak vagy valamely szereplőjének, a regény, elbeszélés stb. alakjának hangját halljuk-e. (vö. Herczeg Gy.: A közlés sajátos formái Tömörkény és Móra stílusában. Nyr. 1954. 203—10). Ez a homályosság nehezíti a rendszerezést, tehát bosszantja a stíluskutatót, de legkevésbé sem csökkenti az olvasmány esztétikai hatását, sem a szólás stilisztikai értékét.

A vázolt különbségeket nem tekintve, Móra szólásainak határozott és egyöntetű stilisztikai szerepük, illetőleg hatásuk van.

Ez pedig, úgy vélem, abból származik, hogy ezek a szólások nyelvi funkciójuk szerint szinonimák. Ahogy az idézett meghatározás is utalt rá, ugyanazt a fogalmat jelölik meg, mint az eredeti értelemben használt más szavak, de képi formában, tehát stilisztikai többletértékkel (vö. Benkő László: Képszerűség és lexikográfia. MNy. 1968. 426—34).

Végso soron nem másról van itt szó, mint arról az önkéntelen vagy tudatos stílusformáló, stílussteremtő módról, amellyel az író (beszélő) a rendelkezésére álló nyelvi nyersanyagkészletből kiválasztja a számára adott esetben legmegfelelőbb kifejező eszközöket (vö. Ullmann: Választás és kifejező érték. Szegedi Tanárk. Főisk. Tud. Közl. 1963. 159—66).

Szépirodalmi művekről lévén szó, a választás indítéka nem lehet más, mint a fokozott esztétikai érték, a nagyobb hangulati hatás elérése, illetőleg erre törekvés. De hadd igazolják mindezt maguk a szólások; legalábbis néhány szemelvényvel!

A szólásokat egybevettem O. Nagy szólásgyűjteményével (Magyar szólások és közmondások. Bp., 1966) A változatokat és az értelmezéseket innen közlöm. (Rövidítések: Én = Ének a búzamezőkről 1929; Ar = Aranykoporsó 1943.)

„... őt is abban a bordában szótték, amiben a másik embert...” Én. I: 122; Egy bordában szótték őket (= egyformák, egyik sem jobb a másiknál) Nagy: 98.

„Rendbe hozok én mindent, okos disznó mély gyökeret ránt.” Én. I: 88; Eszes disznó mély gyökeret ránt (olyan ember gúnyolódása, aki képességeit meghaladó vállalkozásba fogott. Nagy: 143.

„Ahelyőtt, hogy tyúkkal-kaláccsal kecsögnél neki, úgy tőszöl, vele, mintha féketőmadzag volna.” Én. I: 106; Úgy tesz vele mintha főkötőmadzag volna = (nő férfival) durván bánt, nem kedves hozzá (táj). Nagy: 219.

„Mátyás belátta, hogy rossz főre lépett, mikor Ferencet gyanúba vette a tanító-kisasszonnyal s mindjárt jobban adta a füstöt a pipája.” Én. I: 128; Rossz főre lép = b) hibát követ el, c) helytelenül okoskodik. Nagy: 224.

„... lehet még ebből gállickó.” (Móra többször használt, kedvelt kifejezése, pl. Vál. 76, 101, 103; Ebből sem lesz gállickó = nem fog ez sikerülni. Nagy: 230.

„Hallod-e te, hát mióta hiszöd, hogy te hajtod a Göncöl szekerit?” Én. I: 106; Kevély, mintha ő hajtana (azt hiszi, ő hajtja) a Göncöl szekerét = nagyon önhitt, elbizakodott (nép.). Nagy: 242.

„... bizony már ők olyan elült verebek, akiknek hajnalban is napáldozat van.” Én. I: 110; (vleg) = halálhoz közeledő öreg emberek.

„Nincs semmi hiba se, csak azért kapkodja a szomszéd a fejét a hám elül, mert nagyon szemérmes...” Én. I: 130; (vleg) = azért húzódozik a házasságtól.

„Igen, szüle mindent elkövetett, hogy a fiatalok közül valamelyik kitorje a járomszöget...” Én. 2: 84; (vleg) = valamilyen viszályt, ellentétet támasszon.

„Hadd lássa a Ferenc barátja, hogy ő se olyan ember ám, aki kifelejtene a káposztából a szalonnát.” Én. 2: 106; Nem olyan ember, aki kifelejtene a káposztából a szalonnát = van magához való esze, nem esett a feje lágyára (táj). Nagy: 333.

„... nem hagynám olyan szabadjára az uramat. Kertőletlen kertnek hamar mögysződik a virágját.” Én. 2: 82; (vleg) = alkalom szüli a tolvajt.

„... nincs szebb a szép békességnél, de hát az is törvénye ám az életnek, hogy kés, kanál ne legyen csördülés nélkül.” Én. 2: 80; Tál, kanál nem esik csördülés nélkül (= házasságban óhatatlan az összezördülés). SzegSz.

„Mátyás okos ember volt, volt a szavának keze-lába, de hát az okos embert is csak megveri a jégeső, ha házon kívül éri.” Én. 2: 8; Se keze, se lába = b) formátlan. Nagy: 359.

„... néha majd felvetette a két gyerek a házat, de a két fiattal csak nem akart megindulni a kocsí. Én. I: 120; (vleg) = a fiatalok nem mutatnak hajlandóságot egymás iránt.

„... kétszer is látta Ferencet az iskolába bemenni... Hát nyilván itt a kolomp, itt kell keresni az ökröt.” Én. I: 124; Hol a kolompot meglelik, ott keresik az ökröt is = akit vmely kisebb véteken rajta csíptek, azt nagyobb bűn elkövetésében is gyanúsítják. Nagy: 376.

„... az se baj, ha várakozni kell rá egy kicsit, hiszen úgy szokás mondani, hogy a hamarkodó kutya vak kölyköt vet.” Én. 2: 3; Heves kutya vak kölykeit hányja = elhamarkodott munkának nem szokott jó eredménye lenni. Nagy: 409.

„Fiatal, hadd próbáljon, majd mire az ő feje tetején is összeér már a nap a holddal, akkor ő is rájön, hogy járt utat a járatlanért nem érdemes elhagyni.” Én. 2: 16; Feljött már nála is a holdvilág = megkopaszodott (táj.) Nagy: 287.

„Nézd, fiam, neked is csak kettő az orrod luka, mint a szegény ember malacának.” Én. I: 106; Neki is csak kettő az orra lyuka (mint a szegény ember malacának) = ő sem különb másnál, neki sincs joga ahhoz, hogy mást lenézzen. Nagy: 520.

„Az asszony úgy jó, ha hallgat, de ha nagyon hallgat, akkor beütött az ördög a határba.” Én. I: 108; Beütött az ördög a határba — baj történt. Nagy: 529.

„Most veszi észre, hogy hosszabb a péntek, mint a szombat, kilóg az alsószoknyája a felső alul.” Én. I: 102; ua. Nagy: 551.

„Mátyás ezen fölfortyant, hogy mit hányja-veti magát Ferenc, mint a polturás malac a garasos kötélén, mikor ő is csak avas szalonnán nevelődött fel, nem pástétomon...” Én. 2: 32; Alaptalanul; hetvenkedik, nevetséges [göggel] hányja-veti magát. Nagy: 462.

„Ezt szüle mondta... mint a világi életben sokat látott nőszemély, amikor már megért mind sajtja, mind tőrója...” Én. I: 110; = Van már magához való esze, benőtt a feje lágya (táj). Nagy: 588.

„Úgy szokták azt mondani, hogy suba subával, guba gubával. Nagyon egy pár lönnének tik a Ferencel.” Én. 1: 109; = b) Szegényhez szegény, gazdaghoz gazdag élet-társ való. Nagy: 243.

„Mátyásban megállt az üdö.” Én. I. 53; = A szava is eláll a megdöbbenéstől. Nagy: 705.

„Szegény ember vízzel főz, bottal ránt.” Én. 1: 129; = Nálunk is vízben főznek, mi is csak egyszerű szegény emberek vagyunk. Nagy: 727.

Olykor a szólás önmagáért beszél, vagyis mintegy elsődlegesen, átvitt értelem nélkül (is) fejezi ki az elmondandót; ilyenek főleg a szóláshasonlatok:

„Akkor a szegény ember gyereke hajnaltól estig nem csinálna egyebet, csak csérogna, mint a kergetett jérce.” Én. 1: 29

„Mióta az a poronty kikelt, azóta Mátyás kétfelé él, mint a nyakavágott légy...” Én. 2: 80.

„Nem peckeskedett, hanem összekushadt, mint olaja végére ért lámpabél lángja.” Én. 2: 200.

„... szokás az ilyesmi, vele jár a fiatalsággal, mint esküdttel a nadrág...” Én. 1: 35.

„Nincs az az oldalszalonna, amelyik meg ne szűnne, és nincs az a fájdalom, amelyik el ne fogyna...” Én. 2: 67.

„Mátyás erre már rég rájött, mint ahogy a cigány is észbekapott, mikor már fölakasztották...” Én. 2: 53.

Igazságtalanság volna Mórával szemben, ha nem vennénk figyelembe, hogy a szólások nála nem korlátozódnak a népi jellegű szövegekre; íme az Aranykoporsóból néhány példa:

„... nem ér annyit az életem, mint egy halottmosogató rabnőnek.” Ar. 84.

„Föláldozott, mint Agamemnon Iphigeniát...” Ar. 86.

„Samosi Asclepiades szívéből is úgy áradt az erekbe a keserűség, mint a mirrhába mártott szivacsból, mikor ezeket a disztichonokat írta?” Ar. 261.

Viszont a római császári környezetbe is be-belopakodik egy-egy alföldi búzamezei kép:

„Tricongius kopasz feje is felrémetelt előtte, mint egy bibircsós tök.” Ar. 2: 198.

„A rhetor is azok közé tartozott, akik úgy érezték, hogy a barbár hordák az ő kezükből ütötték ki a pecsenyét.” Ar. 52.

„... úgy kellett kivégeztetni, szöget verettem a halántékába. Akkor kiáltotta azt, hogy mentől jobban szétverik a szikrát, annál több tűz lesz belőle.” Ar. 118.

A felsorakoztatott, csupán szemelgető, de hihetőleg gyönyörködtető morzsák számát lehetne szaporítani, sőt megsokszorozni, akár a szókra, akár a szólásokra gondolunk. De semmiképpen sem lehet kitérni az elől a természetesen feltörő kérdés elől, vajon megállapítható-e mindezekből valamiféle általános érvényű tétel, s lehet-e a példák segítségével Móra hangjának „aranyát” kellőképpen értékelni, súlyát, színét pontosan meghatározni.

Ha az úgynevezett hétköznapi nyelvhasználat alapvető sajátága a fesztelenség és közvetlenség, a kifejező eszközöknek minden keresettségtől mentes spontánsága (vö. Riesel i. h.), akkor — mint már előbb utaltam rá — Móra írásait ebbe a hétköznapi stílus kategóriába kell besorolnunk.

Csakhogy a nyelvi hétköznapiság nem feltétlenül és nem kizárólag jelent színvonalcsökkenést. A kötetlenség, a természetes könnyedség nem azonos a felületességgel, a pongyolasággal. Azt hiszem, éppen itt van Móra Ferenc (és

nagyon sok igazi művész) előadásmódjának egyik titka: az egyszerűséget, a közvetlenséget esztétikai igényességgel, választékos ízléssel tudja párosítani. Vagy még inkább: finomra csiszolt, ezért könnyed folyású beszédével az egyszerűség látszatát tudja kelteni. Vagyis — amint az irodalomtörténeti értékelés is megállapította róla — „írásai stílusában egy nagyon tiszta, világos, intellektuális társalgási nyelv művészi változata valósult meg, amely a legfinomabb célzások és legapróbb érzelmi árnyalások kifejezésére is alkalmas” (A m. irod. tört. 6 [1966.]: 640).

Ez a képesség a művészien mesélő tehetségu emberek sajátja. Azoké, akik könnyed folyású, természetes áradású beszédükkel el tudják bűvölni hallgatójukat, olvasójukat. (Nem egyedülálló ebben Móra Ferenc; elmondható ez, el is mondták Jókairól, Mikszáthról, Móriczról, Veres Péterről stb., nem is említve a világirodalom sok nagy elbeszélőjét Homérosztól Erich Kästnerig.)

Ennek a mesélő készségnek művészi megvalósulásában látom Móra stílusművészetének legnagyobb értékét; ezért csillog ma is oly fényesen és tisztán hangjának aranya.

Benkő László

II.

Jegyzetek Móra nyelvéről*

Móra Ferenc 1897 őszén iratkozott be a pesti egyetemre: természetrajz és földrajz szakos tanár akart lenni. Bizonyára a scientia amabilisnak, a szeretnivaló tudománynak: a növénytannak tanára, Mágócsy-Dietz Sándor ösztönözte harmadéves tanítványát, hogy gyűjtse össze szülőföldjének népi növényneveit. Így jelent meg 1900. január 15-én Móra egyetlen írása a Magyar Nyelvőrben Népies növénynevek a Kiskunság flórájában (Nyr. 29: 16–20) címmel. Már a bevezetője elárulja, hogy írója nem annyira a botanika, mint inkább a nyelvművelés szolgálatát tartotta fő céljának. Bugát Pál sikerületlen műszavait helyettesítené szívesen a népnyelvi nevekkal: „A legújabb nemzedék már nem ösmeri a *rövröp*-öt és a *karnyú*-t, a *cibak*-ot és a *csüngbüng*-öt, csak mulatság okáért emlegeti a *párduc-teve-nyakorján*-t, és csak elvétve talál *ciklász*-t, *geurnusszakár*-t (Hippuris) és *nyulgá*-t (Erucastrum). Éppen úgy fölösleges bizonyítgatnom azt is, milyen üdvös dolog ezeket a mondva csinált szavakat olyan nevekkal helyettesíteni, melyeket a nép eleven beszédéből lehetünk el” (7: 254). Noha az Alföld növényvilága szegényesebb a hegyvidékinél, s a puszták viasszaszorulásával, a pásztorok megfogyatkozásával egyre

* Az idézés módja azonos a Vajda László: Móra Ferenc írásai (Szeged, 1970.) címmel megjelent bibliográfiában alkalmazott rövidítéssel: az első számjegy az összegyűjtött művek kötetére, a kettőspont utáni pedig lapszámára utal. A kötetek azonosító számai: 1. Véreim. — Parasztjaim. 1958.; 2. Sokféle. — Egy cár, akit várnak. 1958.; 3. Napok, holdak, elmúlt csillagok. — Elkallódott riportok. 1958.; 4. Beszélgetés a ferde toronnyal. — Túl a palánkon. 1959.; 5. Georgikon. — Nádi hegedű. 1959.; 6. A vadember és családja. — Göröngykeresés. 1960.; 7. A fele sem tudomány. — Utazás a földalatti Magyarországon. 1960.; 8. Négy apának egy leánya. (A festő halála.) — Hannibál föltámasztása. 1960.; 9. Szilánkok. 1961.; 10. Aranykoporsó. 1961.; 11. [A] Daru utcától a Móra Ferenc utcáig. 1962.; 12. Szegedi tulipán[t]os láda. 1964.; 13. Memento. 1967.; 14. Ének a búzamezőkről. 1978.

csökken a nép növényismerete, Móra növényrendszertani alapon veszi sorra a félegyházi határban megismert gyomnövényeket, vadvirágokat. Azzal fejezi be, hogy szemléjéből, a nép adta növénynevekből fény vetődik az elnevezők gondolkodásmódjára, lelki világára is.

Növénytan egy regényben

Móra növényismerete szépirodalmi munkásságában is kamatozott: életművében újra meg újra fölbukkannak kedvelt vadvirágainak nevei. Simoncsics Pál a Négy apának egy leánya című regényből kielemezte Móra sajátos virágjelképrendszerét (Botanika egy regényben. A biológia tanítása, 1970. 170—5). A címszereplő Angyélka kertjének sokféle virága nem csupán hangulatos kerete a szerelmi színjátéknak, hanem a jellemfestés rejtetten ható eszköze is. Angyélka érzelmi változásait a virágok színe is jelzi. Szeme a *lennvirág* kékjéből olykor *búzavirágkékké* vált: világosból sötétbe (8: 208). A mályvafélék családjába tartozó *szépasszonytenyere* meg egészen különös szerepet kap: a Móra levelezésében (Móra Ferenc levelesládája. 1961. 160) és másik regényében, az Aranykoporsóban is fölbukkanó, személyes élményen alapuló motívummal szövődik egybe: a szépasszony tenyerébe ültetett csókocskák érzelmes emlékével (8: 59, 184; 10: 336).

A virágnév másutt az emberi megítélés csalókaságát, a látszatok hatalmát jelképezi, az emberi hiúság egyetemes törvényszerűségeire vet világot. A fürdőhely előkelő méltóságos asszonya nagy becsben tartja a mezei virágot, melyet *Andalúzia csillaga* néven nyújt át neki a gavallér író. Amikor ugyanezt séta közben a dűlőút mentén megpillantják, Móra a népi nevét mondja, nehogy kiderüljön azonossága az ő csokrával: „*Ökörfarkkórónak* hívják.” „Nos, olyan is ez, mint a neve — fordul nevetve a méltóságos asszony a lemenő nap felé. — Hallatlan, milyen otromba neveket tudnak kitalálni a virágaiknak ezek a parasztok” (6: 429).

Kedves virágneveihez Rapaics Rajmund könyvének (A magyarság virágai) ismertetése kapcsán Móra újból visszatért. Ennek végén válaszolt olvasójának, aki számon kérte tőle, mi az a *pipitér*, amelyet annyit emleget legkedvesebb virágaként. „*Kamillavirág* meg *székfűvirág* a hétköznapi neve. Nem valami világeleje virág, éppen azért hívom pipitérnek, ahogy az apámtól tanultam, hogy ezzel is szebb legyen” (7: 173). Személynévvé is tette az író ezt a neki oly kedves virágnevet a Rab ember fiai című ifjúsági regényében: a Toldi Bencéjére emlékeztető figurának, a Szitáry-fiúkat pártfogoló öreg székelynek adta ezt a nevet. Másutt azt írta: „Két pulikutya a legtitkosabb álmom, azzal az élet-hivatással, hogy hozzájuk tartozó háromholdas földemnek (egy hold búzavirágnak, egy hold pipacsnak, egy hold pipitérnek) csak a sarkáig kísérik el csaholva az idegent” (5: 224. Vö. még 5: 187, 11: 163).

A nyelvi ismeretterjesztő

„Valahányszor nyelvtudós olvas fel a Dugonics Társaságban, mindig avval biztatom, hogy könnyű dolga lesz, mert csupa szakembernek fog előadást tartani. Ti két dolog van e világi életben, amihez minden ember ért: a fogászat meg a nyelvészet. Mindenki tud receptet a fogfájás ellen, meg mindenki bele-

beszél a nyelvészeti kérdésekbe. Élő bizonyosságnak itt vagyok én magam, aki soha a tájékán se jártam semmiféle nyelvtudománynak, mégis nyelvészeti kérdést adok föl előljáróba” (12: 190). Igaz, hogy mindez csak évődő bevezetés a kedélyes piarista tanárnak, Fehér Ipolynak nyelvi tréfájához, hogy a magyarban milyen nemű a *medve* szó; a helyes válasz pedig: hímnemű, mert télen meg van *der medve*. Ám az előbbi vallomás más vonatkozásban fontos. Bár az nem teljes igazság, hogy az író nem foglalkozott nyelvtudománnyal, hiszen tőle tudjuk, hogy nyelvészeti alapvizsgát tett Négyesy Lászlónál (7: 194), annál igazabb az állítás másik fele: Móra egész életműve át van szöve a nyelv kérdéseivel. Ez, íróról lévén szó, nem is különös; a mesterség kérdéskörébe tartozik a nyelv titkainak, érdekességeinek latolgatása, boncolgatása. Mórának ebben is a sokoldalúsága a jellemző. A nyelvészeti ismeretterjesztésnek Kosztolányi mellett korában a legtermékenyebb és leghatásosabb művelője volt.

Régészeti kutatásai révén kalandozott el a magyar őstörténetbe, s ennek kapcsán népszerűsítette a *bolgár* népnév etimológiájáról Ganco Trenoff 1930-ban megjelent könyvének fejtegetéseit. Eszerint a bolgar annyi volna, mint *volgar*, azaz 'volgai ember' (4: 411).

Az első világháború idején tudósaink (Klemm Antal, Kunos Ignác, Munkácsy Bernát, Vikár Béla) hadifogolytáborokban mordvin, votják, tatár, grúz stb. nyelvi gyűjtést végeztek. Móra a Szegedi Napló 1916. január 5-i számában Atyánkfiak címmel hírfejben adott erről tájékoztatást. Később is figyelemmel kísért minden közleményt a nyelvrokonság kérdéséről, még az időről időre fölbukkanó képtelen rokonítások (skót, munda-maori stb.) kuriózumait is. „Usuk-pusuk, avagy atyafiak föltekintése” címmel a szokott két-ségeskedő, gunyoros módszerével föl is találta olvasóinak e nyelvészeti csodabogarakat (7: 125).

Emlegette a kun miatyánkot, idézte is első sorát (11: 307). Bizonyára még gyermekkori emlékeiből, mert szinte egyidejűleg éppen ő tette föl a Népünk és Nyelvünk hasábjain a kérdést: „Élnek-e még az Alföldön olyan öreg emberek, akik tudják a kun nyelvű miatyánkot? Kik ezek, hol laknak, kitől tanulták, és hogyan hangzik ezen imádságnak általuk tudott szövege?” (NNy. 1929. 200.) Éppen az ő kérdése nyomán bontakozott ki a kun nyelvtörédekekről gazdag adatközlés (NNy. 1930. 79, 155, 307; 1931. 172; 1935. 106; 1936. 186. Vö. MNy. 1947. 63. — Mándoky István: A kun miatyánk. Szolnok megyei múzeumi évkönyv. 1973. 117–23).

„Magyarok szelidítése” címmel Móra tárcát írt Mária Terézia németesítő törekvéseinek kudarcáról azzal a mesei tanulsággal, hogy vér nem válik vízzé (6: 283). Megismertette olvasóit Horvát István legkacagtatóbb délibábos etimológiáival (7: 127), Réthy András meg Paics Mózes hazai világnyelvkísérleteivel, az eszperantó magyar őseivel (2: 99). Főlemlegette a jottisták meg az ipszilonisták küzdelmeit (7: 101). Nagyon tetszett neki Dugonics szófejtése: a *fejedelem* onnan kapta a nevét, mert *megfeji* a népeket (7: 80). Lengyel János magyar–olasz szótárából tudta meg, hogy a *bakonya* — magyar szó; az 'árusok utcáját' jelenti. Az *abafi* meg nem Jósika regényének a címe, hanem földit jelent (4: 12). Szívesen évelődött szokatlan tájszavakon is: a *kófic* tájanként a legkülönbébb dolgokat jelenti; így azután nem tudott megnyugtató szakvéleménnyel szolgálni Balassa Arminnak, a neves ügyvédnek, vajon becsületsértő kifejezés-e? (2: 122.) Tájszótár nélkül, mondja, ki meri vállalni, hogy Kolozsvárott belekóstol a *jülep*-be, Szilágysomlyón meg egy kis *juh fark-*

kal delektálja magát? Holott az előbbi csak málnaszörpöt, az utóbbi édes fehér-szőlőt jelent (4: 310).

Zamatosan címmel a káromkodásokkal foglalkozott. A *kutyafáját, istenfáját* kifejezéseket növényntani alapon fejtegette. „A kutyafa egy orvosi cserje, botanikus nevén *rhamnus frangula*, soha azt ember magyar parasztnak a szájából nem hallotta, se egyetlen klasszikusban meg nem találni. A magyar ember az *istenfáját* szokta emlegetni, s ez ellen nem lehet senkinek kifogása, mert az még az ázsiai magyar istennek a fája. Különben olyan sem fű, sem fa növény, ürömfajta, minden falusi kertben van, magam is szeretem a szagát, sőt emlegetni is emlegetem, ha a sora jön” (6: 26. Vö. 7: 168). Ugyanitt föl sorol néhány tréfás káromkodást is: „Háztartási alkalmazottakkal szemben igen hatásosan alkalmazható a *bútorraktár* és az *interparlamentális konnferencia*! Nagymosás idején igen jó a *mézes mártogatta*, *mákos terregette*!, és csak végső szükség idején folyamodik az ember ahhoz, hogy *tarrka kuttya tarrka*, *kacsakarringón kuttyorodott farrka*! Én olyankor állítom vele helyre a tekintélyt a házban, mikor az íróasztalomon rendet csinálnak. A lányomat azzal szoktam fegyelmeznem, hogy *arraerreirriorourru*! (Ezt Jókaitól tanultam, az pedig tudvalóleg igen értett hozzá.) Egy kis dialektuskülönbséggel még az öreg nagyságát is meg lehet szelidíteni. Annak azt kell mondani, hogy *harraherrehirrihorrohurru*! Ha az unokám beleiszik a tintába, nem ismervén még annak részegítő hatását, arra azt kiáltom rá, hogy *plum-pudding*! Ennek legalább angolos zamata van...” (6: 26–27.) Az *interparlamentáris konferencia* Homokországban is alkalmas elriasztó Ósikával szemben (5: 17).

Amikor a korona példátlan elértéktelenedése után, 1925-ben, új pénz bevezetését tervezték, a *pengő* indítványozója, Török László gépészmérnök Mórát is megkérte javaslatának támogatására. Az író Pengő című tárcájában e kérésnek úgy tett eleget, hogy egyúttal elcsevegett a különféle pénznevekről is (2: 158). 1926-ban, a méterrendszer bevezetésének (1876.) fél évszázados fordulóján meg Jubileum címmel a régi és az új mértéknevekről (7: 24).

Többször emlegeti a *krák*-ot, ezt a mitikus tengeri szörnyet (7: 184, 545; 13: 598), amelynek hiedelme végigvezet a világirodalmon meg az egyetemes népköltészetben, és Ady A nagy cethalhoz című versének is képzettörténeti hátterét adja (Scheiber Sándor: Folklór és tárgytörténet. 1977. 2: 410).

Írásaiból kiderül, hogy rendszeresen olvasta, forgatta a nyelvészeti irodalmat (főként Kertész Manóinak és két szegedi barátjának, Csefkő Gyulának meg Horger Antalnak könyveit), s nem akart okosabbnak látszani náluk. Mégis megjárta. Mert Kardos Albert levélben kérte rajta számon, amit Horger nyomán adott elő a *szemtelen* etimológiájáról; Mészöly Gedeon meg az utcán állította meg, hogy fölhívja figyelmét az ő frissen megjelent cáfolatára (MNy. 1931. 24). Móra tanácstalan lett. „Meg is néztem. S olvasom benne nagy elképedéssel, hogy nem a *szemtelen* lett a *szenttelen*-ből, hanem ezt gyártották amabból a 17. században. Jelentéstanilag téves Horger magyarázata, ha hangtanilag megokolt is. Ejnye, a kiskésit neki! Hiszen Kardos Albert meg leginkább azzal vett le engem a lábamról, hogy hangtanilag képtelenség a Horger szófejtése, amiért ő engem tesz felelőssé! Már most mit szóljon ehhez az ember? Van annyi szemem, hogy nem szólok semmit” (7: 124).

Nem mindig volt igaza. Még 1908-ban „Az accusativus cum infinitivo használata Caesarnál, Sallustiusnál és Tacitusnál” című akadémiai kiadvánnyal együtt a tudni nem érdemes dolgok tudományába sorolta azt a vitát is, amelyet Horger Antal és Lehr Albert folytatott Petőfi Szeptember végén című

verse egy szavának mondattani szerepéről: „Még ifjú szívemben a lángsugarú nyár” (MNY. 1907. 287, 377). „Ebben nem az a szép, amit mindenki ért, hanem az, amit nem lehet tudni: hogy a szív-e az ifjú, vagy a lángsugarú nyár az ifjú a szívben? Ezen vitatkozik két igazán érdemes, derék tudós másfél hónapig, tizenöt sűrűn nyomtatott oldalon keresztül. A polémia azzal végződik, hogy nem lehet ugyan bizonyosan tudni, mit gondolt Petőfi, de azért elismerés illeti azokat, akik erre a rejtett kincsre föl hívták a nemzet figyelmét” (9: 221).

El is játszik Móra a szavakkal. A rendeletet, amely szerint a hivatalnokok maguk tartoznak tintáról, tollról gondoskodni, mert ezentúl nem kapnak, *Megtintátalanítás* című cikkében teszi nevetségessé. Idézi a gyermeki nyelvtörőt: miért *káposztátalanítotattok* el a tiszta tényért? „Hát ennek az elmés időtöltésnek egyenes folytatása a tisztviselők megtintátalanítása és megtolltalanítása” (13: 407). Móra tudta, hogy a félegyházi és a szegedi népnyelvben egyaránt az ősi alak *nincsetlen* (vö. Nyr. 1971. 367); a *nincsetlen* csak a nyomdászok jóvoltából szorította ki. Ő maga is így írta; ha nem így találjuk írsaiban (akár Tömörkény kötetében is), a szedők és szerkesztők beavatkozásának következménye. Ennek a mintájára alkotta meg nagy hatású vezércikkének címét is: *Fajvédetlenség*. A rendszer hasznélvezőivel, a fajvédőkkel, „fajvédettekkel” szemben a fajvédetlenség: a gazdasági válság idején, 1930-ban, még nagyobb nyomorúságba jutott nincsetlenség, falusi szegények (13: 647).

Ugyanígy képi az *eszes* fosztóképzős alakját: *ne eszetlenkedj* (14: 195), sőt a gomb nélküli, tehát gombtalan ing is *gombatlan* (14: 228).

Szintén kesernyés szójátékkal él, amikor a maga szegénységéről vall, nyolc évvel előbb, 1922-ben, az inflációs nyomorúságban, amely a fizetésből élőket sújtotta leginkább. „A festő halála” című regényének keletkezését mondja el, s a végén, hogy mennyit fizetett érte a kiadó. „Annyit kaptam érte, hogy tíz évvel ezelőtt vettem volna rajta egy utcát, öt évvel ezelőtt vehettem volna egy házat. A nyáron vehettem volna egy disznót. Most már csak fél disznót vehetek — az *életet* is beleszámítva” (11: 239). A szellemes kétértelműség megfejtéséhez tudni kell, hogy a hízott disznó élsúlyban több, mint leölve. Az *élet* itt egyszerre jelenti Móra saját életét, családjáét, amelynek fönntartásához „A festő halála”-ból vett fél disznó is hozzásegített, s az állatból elszállt életet, amellyel többet fizetett az eladónak, holott kevesebbet — leölt fél disznót — kapott érte.

Vannak azonban jobb kedvű nyelvi tréfái is. Gyakran emlegette a *kostól származó dohányzacskót* (11: 170), ahogy Jókai szemérmes eufémizmusával a *kostökczacskót* nevezte (vö. Móra Ferenc levelesládája, 176). A Quadalquivir partján, Cordobától nem messze emelkedő mór sasfészek, az Almodovar, nyilván nemcsak őt, hanem minden magyart arra készítet, hogy *Almodóvár*-ra honosítsa (4: 305). Elmondja az ismert tréfát: mikor a német *féért* kiabál, akkor nem fejsze után kapkod a magyar, hanem vödör után; viszont amikor a magyar *vízet* emleget, a német *hájat* akar kaszálni (5: 249). A gimnáziumban Zólyomi tanár úr őt is megtréfálta, amikor ezt a mondatot akarta vele lefordíttatni: *Sámson mentében fojtotta meg az oroszlánt*. Menőfélben vagy mentébe öltözötten? Sámson ment-e, vagy az oroszlán? (5: 267.) De az író is megtréfálta Habi, a Georgikon főhőse. Kuttyájának, Dollárnak nemcsak a neve különös, hanem a természete is: nem hajlandó, úgymond, csak *rágott ételt* enni, „a fene cifrázza ki a nyeldöklőjét”. „Hát aztán ki rágja meg neki az ételt? — csodálkozom el őszintén. — Hát ű maga — feleli Habi némi lenézéssel” (5: 14).

Lányának, Pankának udvarlójától tanulta el a szerelmesek betűrejtvényét: ő küldözgette levelezőlapon, rózsaszirmon, szalvétán az *m* betűket. Egyetlen *m* = egyetlenem (5: 186). Első regényében is fölhasználta ezt Móra, mondván, hogy ez az egyetlen betűrejtvény, melyet ő talált ki (8: 242). Melyik állítását higgyük el?

Egész életében, írói, könyvtárigazgatói munkájában is az újságírói gyakorlatban megszokott, hosszában kettévágott, keskeny lapokra, kutyanyelvre írt. „Így hívják tolvajnyelven a kéziratpapírt, vagy azért, mert az írás kutyamunka, vagy azért, mert lefetyelés” — szólt játékos etimológiája (8: 149–50).

Néha erőltetettnek hat Móra szójátéka. Pali bégnek *mély belátása volt*, ha mély kútba nézett (1: 51). De az már megint szellemes, ahogy az egymást ijesztgető török bég meg a magyar zsellér járt. A híd karfáján falatozó magyar bicskaheggyel bökött a kíváncsi török felé: „azt mondta, *kukk*, a bég; azt mondta, *nyekk*, és úgy fordult bele a hídról a Tiszába . . .” (1: 53.) A bég süvegjével a fejében fenyegetőző magyar meg azzal zavarja el a törököt Szegedről, hogy szaladjatok, mert ha nem, én kergetlek, s akkor *hol ti lesztek elől, hol én hátul* (1: 54).

A nyelvművelő

Nyelvművelési kérdésekbe ritkán keveredett. Olvasóinak levelei azonban olykor akarata ellenére állásfoglalásra késztették. Nyelvtanóra című írását így kezdte: „Nem szívesen fogok bele, mert nem szeretem, ha laikusok nyelvészkednek, nem véve ki magamat sem. Azaz hogy addig rendben van a dolog, sőt örülni is kell neki, míg az ember csak tudni szeretne valamit, de nem akar tanítani tudatlan létire” (7: 113). Rámutat a nyelvfejlődés folytonosságára, s ebből következően az óvatosságra egy-egy nyelvi jelenség hibáztatásában, okoskodó szómagyarázatokban. Jó érzékkel fejtegeti Nyelvrontás című tárcájában, hogy nem minden változás romlás; a nyelvhelyesség viszonylagos, történeti: „Mi nem beszélhetünk úgy, ahogy a Halotti Beszéd korában beszéltek, s Árpád nem *konstatálhatta* a szeri országgyűlésen a honfoglalás százszázalékos sikerét, se Török Bálint nem mondhatta Izabella királyasszonynak, hogy *kár a benzinért*. Én ugyan most se mondom egyiket se, de nem háborodok föl rajta, ha másról hallom. Olyan kórságok ezek, amelyek el fognak múlni a korrál, ha nem felelnek meg a magyar gondolatjárásnak. Ha pedig megfelelnek, akkor mért ne bocsátanánk meg nekik? A nyelv örök mozgásban levő folyama kilöki magából, ami a természetével ellenkezik, ami pedig megfelel neki, azt addig gömbölygeti, formálgatja, hogy utoljára lekopik róla minden idegenség. Ez persze nem azt jelenti, hogy bízunk rá mindent magára a vízre. Ha az átokhínár úgy elszaporodik benne, mint ahogy most meglepте a nyelvünket, akkor bizony irtani kell addig, amíg lehet” (7: 197–8). Ennek az idézetnek máig helytálló igaza mellett az is érdekessége, hogy a példaként használt friss szót Móra cikkével egyidejűleg jegyezte föl — mint a régebbi *kár a gőzért* új változatát — Dénes Szilárd (Nyr. 1932. 26). A Nyelvőrnek ez a száma a januári és márciusi összevont szám; Móra cikke március 20-án jelent meg. Föltehető tehát, hogy a Nyelvőr közleménye ihlette.

Ebben az írásában Móra három, máig gyakran emlegetett kérdésben mégis állást foglalt. Egy fontoskodó olvasója már korábban a szemére vetette, hogy az ő „híres kiskun magyarsága” is megszéplősödött már: azt írta, hogy „a

költőt az egész vidék *uralta*". Móra válaszában (Ijedős embereknek) előbb vallott írói nyelvéről: „Hát hogy híres-e, nem-e, azt nem tudom, hanem az bizonyos, hogy én sohase híreszteltem. Nem találok benne különös érdemet, hogy magyar író létemre tudok magyarul, s ha van benne érdem, az sem az enyém, hanem az anyámé, apámé, akik beszélni tanítottak. Hogy a Daru utcában jobban tudtak magyarul, mint a Burgban, az valószínű, s ha én nem kerültem volna el a Daru utcából, akkor bizonyára tisztább maradt volna a magyarságom is, mint amilyen most. De hát sokfelé hányódtam-vetődtem, iskolákat is jártam, úri népek közt is megfordultam olykor, könyvek közt is járatos vagyok, természetes, hogy ez mind nyomot hagyott a Daru utcai nyelven, jót is, rosszat is. Az én nyelvtisztaságomnak, ha veleszületett szeplője kevesebb is, a ráhullott szemetje éppen annyi lehet, mint a másik emberének" (7: 84). Másutt is azt vallotta: „a magyar nyelvem is Félegyháza adta" (11: 383). A kifogásolt kifejezésre utóbb is visszatért, s kifejtette véleményét az *ural* és az *uralkodik* jelentéséről. Ő a történeti jelentést alkalmazta írásaiban; az *ural* — úgymond — éppen az ellenkezője az *uralkodik* jelentésének: „*Ural* annyit tesz, mint úrnak tartani, úrnak elismerni valakit" (7: 193). De nem tartja helytelennek, ha az újabb nyelvfejlődés eredményeképpen mások *uralkodik* jelentésben használják (7: 195).

Ellenben a másik két kérdésben határozottan foglal állást. Egyértelműen rosszallja az *úgy tűnik* kifejezést: „A magyarnak eddig *föltűnt* valami, most már föl se tűnik, hogy az igekötő eltűnt, pedig anélkül a *tűn*-nek nem biztos az értelme" (7: 118). Hibáztatja a *kadarka* megcsonkított nevét, a *kadar*-t is: „Legföljebb tíz esztendeje lehet, hogy először elnevettem magam rajta valami pesti kocsmá ét- vagy it-lapján" (uo.). Az *ét*- vagy *it-lap* megint Mórara oly jellemző gúny: ilyen csonkult, korcs szó a *kadar* is. „Valami jámbor bortermelő vagy bormérő úgy gondolhatta, hogy a *kadarka* kicsinyítés, s mivel nem akarta lekicsinyíttetni a borát, kinevezte *kadar*-nak" (uo.).

Spanyolországi útja után, a bikaviadal műszókincsének ismertetése során már ő hívja föl a figyelmet a máig szokásos hibás szóhasználatra: *toreádor* nincs, csak a Carmen magyar szövegében (4: 326).

A nyelvújítás különbségei

A nyelvújításnak nemcsak furcsa növényneveit, hanem nyakatekert állatneveit is főlemlegette: *kucsmás farkagonc* (7: 8) (majomfajta); *párducteve nyakorján* (7: 8) (zsiráf); *cingolány* (7: 394) (bogárfajta); *imádkozó sáska* (4: 82); *betűző szű* (5: 45); *fejlábúak, haslábúak* (5: 27); *körjeggyű ardóc* (4: 192) stb.

De elismeri, hogy Bugát Pál számos alkotása meggyökeresedett, hasznosnak bizonyult. Ilyen a *rovar* is: „Száz év se telt még el azóta, s már rég nem ütközik meg rajta senki, éppen úgy, mint ahogy nem érzik az idetlenség az *elnök*-ön. (Én ugyan most is sajnálom, hogy a vicepraesesből *alelölülő* nem lett . . .)" (7: 117, 232.) Az *alelölülő*-t másutt is gyakran emlegette (8: 352); egy helyütt mint „a legszebb magyar szót" (12: 521).

Sajátos műfajában, a művelődéstörténeti csevegésben, Barczafalvi Szabó Dávid szócsinálmányait mosolyogtatja meg olvasóival (*bizottalom* = bizottság; *belörmész* = testőr; *zuzoros* = január; *enyheges* = február s így tovább) (7: 80, 9: 417). Másutt is szintén csak mint érdekességeket emlegeti a nyelv-

újítás furcsaságait: *csüngbüng* (7: 232) (zenit); *emlény* (3: 335) (emlék); *henyedolmány* (2: 117; 5: 26) (hálóköntös); *intézet* (7: 261) (intézmény, vállalkozás); *légtűnettan* (6: 451) (meteorológia); *neszme* (11: 240) (eszme); *országászati észlészet* (12: 448) (politika; de hozzá is teszi: „Nyilván azért, mert minden van benne, csak ész nincs”); *szipa* (2: 314), *szivola* (13: 563) (cigaretta); *tandalóra* (2: 7) (énekóra); *távírgány* (2: 117), *zomotor* (2: 122; 13: 354). Ez utóbbiról elmondja, hogy helynév volt, és Ipolyi nyomán Jókai csinált belőle ’szomorú tor’ értelmű „ősmagyar” szót. Szómagyarázatában Bölöny József azt állította, hogy a húszas években így hívták a Turáni Szövetség gyűlését (13: 731).

A németből gyártott tükörszavakat is pellengérre tűzte. A *tejjgyertya* ugyanolyan félrefordítás eredménye, mint a *tollkés*. „*Milly* volt a neve annak az angol gyárosnak, aki a gyertyát megreformálta. A Millyből csináltak a dunántúli svábok *Milch*-et, s ez tejesedett el a magyar fordításban. A bicskából pedig úgy lett *tollkés*, hogy a *Federmesser féder*-ét nem *rúgó*-nak, hanem *toll*-nak fordították magyarrá” (7: 115).

Nem mindig öncélúan gúnyolja ki ezeket a divatjamúlt szavakat, hanem időszerűsíti bírálatát napjainak eleven gyakorlatára.

A közigazgatási stílus

„Én bizony nem nevetek. Először azért, mert az öregeket nem illik kinevetni. Másodszor azért, mert ha nekem nyelvészeti nevetethetnek van, akkor én mindig a magyar állam hivatalos lapján mulatom ki magamat. Rendeletet ugyan még sohase olvastam el benne, mert azt úgyse értem meg, de a kinevezéseket mindig megnézem . . .” (7: 80). Itt találta ezt a munkaköri megnevezést: *egyéb altiszt*. Aki nem ilyen vagy amolyan altiszt, az *egyéb altiszt*. Így szerepel a kinevezési okmányában is. Móra — a maga kesernyés módján — eltréfálkozik a gondolattal. Bizonyos Mityók Mátyásnak, akinek *egyéb altisztként* való kinevezését olvasta a minap, nagyra menendő fia születik. S majdan, ha századik születésnapján ünneplik, „az ihletett ajkú szónok” így emlegeti: „Hősünk apja *egyéb altiszt* volt, szegény, de becsületes ember . . .” „Szinte hallom, hogy fog ezen derülni az ünneplő közönség. A szónoknak percekig kell várni, míg beszédét folytathatja, és kimagyarázhatja, hogy ő nem felelős azokért az időkért, amikor a magyar állam hivatalos nyelvét arról lehetett megismerni, hogy nem lehetett megérteni” (7: 81).

Az értelmetlen, de nagyképmű szavak jelképpé növesztett mintájaként gyakran emlegette Móra a *herepfedény*-t. Ezt a szót nem ő találta ki. A Szegedi Napló 1903. június 28-i számában éppen ő írta meg (A kis herepfedény), hogy a Martiny testvérek városban szereplő műlovardájának falragaszain olvashatták először e szót a szegediek, s tűnődhetek értelmén. Utóbb rájöttek, hogy éppenséggel semmi értelme nincs, ügyes üzleti fogás csupán; egyetlen célja, hogy magára vonja a népek figyelmét (5: 296). Móra írásaiban ettől kezdve szerepel a *herepfedény* mint a nagyzolás, népbolondítás és szemfényvesztés jelképe (5: 205; 13: 187, 342).

Am a hivatalos nyelv értelmetlenségét az író ennél szívfájdítóbb példán is bemutatta. Bizonyos Mihály a szegedi határbeli Átokházán (a mai Ásotthalmon) hivatalos fölszólítást kapott. Ezzel állított be az íróhoz: „Itt van, nézze mög, ezt tötték velem. Hát ezt érdemöltem én a magyar állomtól?” (1: 268.)

„Teljes léleknyugalommal néztem meg az írást. Sablonos hivatali nyomtatvány volt, amellyel Mihály fölszólíttatik, hogy magyar állampolgárságát hat hét alatt igazolja, különben folyamatba tétetik az eljárás a föltételelesen megadott italmérési engedély megvonása iránt” (uo.).

Az író nem veszi észre — nem akarja észrevenni — az ijedelem okát. A hatalom okvetetlenkedését, hogy az átokházi paraszt állampolgárságát firtatja, szokásos ellenzéki (kedvelt szavával, melyet az ellenforradalom szókincséből gúnyosan-öngúnnnyal vállalt magára: *destruktív*) modorában most is megfricskázza. Amikor Doberdóra elvitték Mihályt, úgymond, nem kérték az állampolgársági bizonyítványát; az adóhivatalból sem küldik ki, hogy állampolgárság nélkül nem fogadják el a pénzét!

Mihály keserősége így bukik ki belőle: „Hát én tisztöljem azt a törvényt, amelyik engöm folyamatba akar mártani, mikor én semmit se vétöttem?” (1: 269.)

Az író — az olvasóban keltendő hatás fokozása végett — még mindig úgy tesz, mintha nem értené. Mihály így értelmezi a pecsételés írást: „Hát benne van az írásban, láthassa! Hogy engöm hat hét múlva folyamatba tőznek. Engömet, aki a légynek se vétöttem soha! Forduljon el a csillagos ég a halála óráján is attul, aki ilyesmikkel tőszí csúffá a szögény embört! Inkább fogom az asszonyt mög a két gyereket, oszt magam jószántából nekimögyök velük a Tiszának, de azt nem engedöm senki istenfának, hogy engöm folyamatba mártogasson” (uo.).

Ma már talán túlzásnak érezzük, ahogyan Móra ezt az anekdotának induló esetet értelmezi: „Nem volt énnekem csöpp nevethetnekem se, míg Mihály hányta a füstöt meg a szikrát. Arra a gyötrelmemre gondoltam, amely négy hétig marta ezt az együgyű embert. Az éjszakákra, amelyeken álmában vízbe mártogatták a csendőrök, és mikor fölébredt, olyan vizesen, hogy nem volt a testén tenyérnyi száraz, nem tudott többet elaludni az éber rettegéstől. Ó, tudom én azt még gyerekkoromból, hazulról, hogy elállt a házunk szívverése hetekre, ha a bakter pecsételés írást adott be az ablakon. Pedig az csak adócédula volt, nem folyamatba mártogatás” (1: 269—70). Megmagyarázza Mihálynak a hivatalos fordulat értelmét. Paraszti hősnének józan eszével fogalmaztatja meg a maga véleményét is: „Az van benne? — ámult el Mihály. — Így mög lehet érteni, de hát akkor mért nem így írják?” (Uo.)

Móra az okot nem pusztán nyelvkérdésnek látja a gondolatban Mihálynak szánt válaszában. „Vállat vontam. Én se tudhatok mindent. Bölcs emberek csinálják a törvényeket. Hátha azok azt tartják, hogy baj lenne abból, ha Átokházán is megértenék a törvényt” (uo.).

Másutt azt mondja: „megértem a kisebb unokámnak, Mötyőnek a beszédét is, ami nem könnyű dolog, és majdnem megértem törvényeink szövegezését, ami már nehezebb dolog” (11: 382—3). 1909-ben rendeletekből és egyetemi jogi jegyzetből idéz érthetetlen és zavaros szövegrészeket, s megkérdi: miért nem vizsgáztatják meg az egyetemi tanárokat magyar nyelvből? (9: 277.) Egyéb írásaiban is pellengérre állítja a tudományos zsargont (9: 178). Másutt meg a díszdiplomák rossz helyesírására tesz gunyoros célzást (12: 452). Többször emlegeti a félműveltek félreértett, nagyzólo kifejezéseit. A tudálékos szegedi városatya, Sári János szavajárását, a *zsenialitási eszmeerőt* (1: 34; 9: 509; 12: 393) s ennek regénybe átmentett változatát, a *kapicitális eszmetehetséget* (8: 53); a *rugalmas* lovat (8: 53; 9: 508); a *ténykörülményt* (2: 204; 14: 39, 351). Nagyon megtetszhetett neki, mert sok helyütt meg-

ismétli a rejtélyesen ható jövendölést: *abszurdum az óvilágnak!* (1: 140; 8: 286; 9: 495.) Cselédlányuk száján az *abszolút* a fenével egyenlő (*ögyön mög az abszolút*) (6: 180).

Gyerekkorában megijesztette a szó szerint értett hirdetés: csak *jó házból való gyerek* kell könyvkereskedő inasnak (11: 51), mert az ő házuk bizony rosszacská volt. Azt is szóvátette: „Hogy miért *belterület* a város, és miért *kületerület* a tanya, azt nem lehet tudni, de alighanem azért, hogy a paraszt ne értse” (5: 15). Divatszavakat is följegyzett, mint pl. az első világháború alatt az 'értelmiség' jelentésű *fej munkás*-t (5: 27).

Kifigurázta a kézről kézre vándorló frázisokat. Klauzál Gáborról mindenütt azt olvasta, hogy „a megyei közélet emlőin növekedett”. Végére járt, s 1853-ban találta meg a közhely forrását (3: 359).

Ezt a „fennkölt stílt” ő maga is fölhasználta mint stílusfogást, enyhe gúnyként, hangulatkeltésként. „Arról persze még akkor semmit se tudtam, hogy minden államnak *támasza és talpköve* az adó . . .” — írja (1: 9), s itt Berzsenyi emelkedett, ünnepi kifejezése, melyet ő az erkölccsel egyenlősített, a szegényembereknek a kiszolgáltatottságát hivatott keserű gúnnal jelezni. A mondat így folytatódik: „s hogy annak a malackának, amit karácsonyra vágtunk, az volt a hivatása, hogy fél oldal szalonjával föntartsa az államot”. De ugyanabban a tárcában szintén Berzsenyi magasztos szavai így profanizálódnak: „Lacika a legrongyosabb szabó volt, aki valaha e világban foltokat vetett a *romlásnak indult* nadrágokra és kabátokra” (1: 10). A közigazgatási stílus itteni alkalmazása szintén gúnyoros: Lacika szabó atilláján a piros gomb csak *l'art pour l'art* „nyert alkalmazást” (1: 10).

A „Történelmi tanulmány” is igyekszik utánozni a „tudományos stílus” fennköltségét: „Ezen oknyomozó történelmi tanulmányomban tehát mindekelőtt azon ténykörülmények mikéntjére derítendek fényt, amelyek közt a helyi szájhagyomány szerint Szegedről a törökök kiűzve lettek . . .” (1: 51.)

Bár az író a diplomácia alakoskodásának és szavakkal álcázott, fondorlatos szándékainak leleplezésére alkalmazta a világjáró anekdotát a német filozófusnak meg az apátfalvi felszemű csizmadiának kétféleképpen értelmezett jelbeszédéről, értendő ez a hivatali nyelv fonákságaira is. Az uralkodó osztály éppenúgy nem tudott szót érteni a néppel, még ha látszatra egyazon nyelven beszélt is, ahogyan a tudós meg a csizmadia is másképpen értelmezte ugyanazokat a jeleket (5: 250).

Van másik változata is annak, hogy valamely kifejezésen mást ért, aki mondja, és mást, aki hallja. Móra az eufemizmusnak, a *virágnyelven* való szó-lásnak, a megvesztegetésre fölhívó célzásnak is egyszerre nyelvi és társadalmi arculatát mutatja meg. A *korruptió*, a *panama*, a *baksis*, mondja enyhe gúny-nal, csupa idegen szó; a magyarnak nincs is szava ezekre a gonosz fogal-makra; a *vesztegetés* és a *kenés* magyar műszó ugyan, de ezekben nincs semmi kivetnivaló (1: 85). Még kevésbé abban, ha az ügyesbajos dolgaiban járó felet a *torony alatt* — a szegedi városházán — arra szólítják föl: ha igazságot akar, máskor *hazulról gyűjtsék kend!* Csak sokadik sikertelen dolga után világosítja meg a tanyai magyar elméjét a városházi hajdú: „mert ha kend nem hazulról gyün, akkor kend üres kézzel gyün; de ha kend hazulról gyün, mán csak nem gyün el anélkül, hogy vagy egy pulykát ne fogna a hóna alá, vagy egy malac-kát ne gurítana maga előtt, vagy egy-két kötés dohányt ne gombolna a köd-mön alá, aszerint, hogy kinél keresi kend az igazságát” (1: 88).

Az iskola nyelve

Az ifjúság még kevésbé érti a mesterkélt szavakat, a fölösleges, tudni nem érdemes dolgok neveit. Nemcsak a Kalcinált szóda közismert története (9: 247, 11: 138) szól erről, hanem a tanyai vizsgán az olvasásba belemelegedő Buborék Tallas Andriská esete is. Pedig magyarul olvas, csak éppen nem érti szegényke, mi az a *fennkölt lelkesedés*, amellyel Mátyást királlyá választották. Olvas a jámbor *fennkölt leldekesést*, *felkönt lelkesedést*, *fölkent leselkedést*, csak arra a pátoossal kimódolt kifejezésre nem áll rá a szája, amely a tankönyvíró fennkölt irályát dicséri (1: 197). Hasonló hozzá a másik is: „Alig pergett le ezer év az idők rokkáján . . .” A kis Pétör nem értette ugyan, de azért *az idők rókája* igen tetszett neki (6: 493).

Részben ártatlan tréfálkozás, amit Móra a tanyai elemi iskola nyelvtan (*nyelvtand!* Vö. 1: 199) tanításának hasztalanságáról ír, részben megszívlelendő bírálat. A tanító úr időhatározó mondatot kíván. „Nagyon meleg van” — Hüvelycsik Palkó ezzel valóban meghatározta az időt (1: 199). Az előbb említett Pétör meg így: „Kutya hideg van odakint” (6: 495). Egri Verka már történelmi tanulságokkal elegyíti az időmeghatározást: „Nemsokára az összes törököket kiverjük az országból” (1: 199). Ezúttal nem az a fontos, hogy Móra ezeket nem maga hallotta, látta, hanem Juhász Gyula makói riportjából emelte és formálta át (Juhász Gyula Összes Művei 7: 116), hanem az, hogy közvetítéssel is a valóságból merített, s ebből szűrte le tanulságait. Ugyanabban a szellemben, ahogyan más írásaiban is szót emelt a lélek nélkül való, gépies nyelvtanítás ellen. Elrettentő képet fest a mondatelemzés iskolai élményeiről, de üdvöзли Nemesné M. Márta Nyelvtanmesék és víg nyelvtanórák címmel megjelent módszertani könyvét (7: 33). *Möpfőbővő* című tárcájában azt bírálta, hogy az elemi iskola az ajakhangok megkülönböztetésére is rá akarja szorítani a gyerekeket. „Én pedig nem haragszom a tanár úrra, és nem keresek krétát, hanem a kultuszminiszter urat kérdezem, hogy fel tudná-e sorolni hirtelenében az ajakhangokat és ínnyhangokat? Mert én nem tudnám, és azt hiszem, a nyájas olvasók, akik többé-kevésbé tudnak már egyet-mást az élethől, ezt szintén nem tudják. Hát miért kelljen akkor tudni Jankának, Sanyinak és Palinak? Akiknek igazság szerint abból kellene állani az egész tudományuknak, hogy piros legyen az orcájuk, és erős a lábuk, és gömbölyű a karjuk, és jól fujtasson a kis tüdejük, és nyílt legyen az eszecsékjük, és vidámak az álmaik” (5: 167).

A *herepfedény*-hez hasonló szóval az iskolában is találkozunk. A gyerekek felelés közben folyton valami *engamóról* beszélnek. A kérdésre, hogy mi is az, vízfolyásként szól a felelet: „Az *engamó*, amelybe a mérleg súlyát kell beakasztanunk. Az olyan mérlegeken, melyeken az *engamó* mozgatható . . .” (9: 306.) Végül kiderül, hogy a tankönyvben a kétkarú mérleget bemutató ábrán látható egy *n* betűvel jelzett *gamó*, amelyikbe a mérőkörtét bele kell akasztani. A gyerekek csak szajkózták, de egyik sem értette. „Lám, milyen szép az, mikor az életnek tanulunk!” (9: 307.)

Panka olvasókönyvében találta ezt a verset: *De büszkeség kapá meg | a lánykát s vad negéd*. Hogy mit értett *vad negéd*-en a homályba vesztett költő, nem derült ki, pedig Pankának rajzot kellett volna készítenie a verséhez (11: 272). A *vad negéd* utóbb alakot öltött: a házhoz járó erőszakos koldust ruházták föl a titokzatos névvel.

Az Ének a búzamezőkről egyik szereplője, Rókus, hasztalan írja a hadifogságból leveleit, nem kaphat választ, mert rendre elhagyja a címét, a keltezését. Móra önmagát is belerajzolta a regénybe: „Az igazgató úr nem csudálkozott azon, hogy a szomorú rab nem írta meg, hogy hol raboskodik. Több ilyen levelet is látott már, amelyikből kimaradt a dátum. A szomorú rabokat senki se tanította meg levelet írni gyerekkorukban, mert a nyelvkönyvben előbbre való az alany meg az állítmány, ami helyes is, mert hogy tudná a trágýát kihányni az a béres, akinek fogalma sincs a birtokos jelzőről, vagy micsoda kenyeret dagasztana az a menyecske, aki hírét se hallotta az állítmánykiegészítő alanyesetnek?” (14: 265.)

Van túlzás Mórának a nyelvtantanítás elleni berzenkedéseiben, de tagadhatatlan, hogy a maga korában több volt benne az igazság, a valóságtól elrugaszkodott oktatástan jogos bírálata.

Névtani megjegyzések

Talán a legtöbbször és legterjedelmesebben a névtan különféle kérdéseivel foglalkozott. Mindenekelőtt a saját vezetéknévvel. Mindig *vezetéknevet* írt, soha nem a német tükörszót, a *családnevet*. Horger nyomán többször is magyarázta saját nevét: *Maurus* > *Mór* > *Móra* (4: 110). El nem mulasztaná, hogy hozzátegye: az *-a* kicsinyítő képző, tehát a neve annyit jelent, mint Mórocska. „Vagy destruktívul, akinek így jobban tetszik: *Móricka*” (11: 406). Nevének olasz (4: 109, 6: 243) és spanyol (11: 403) megfelelőit is idézgeti. Keresztnevének becéző változatai is érdekesek. Az édesanyja kiskorában *Fercsikének* hívta (11: 13). A képzeletbeli jelenetben, amelyben elhunyt édesanyját idézi meg, azonban érdekes kettősséget látunk: Bárány bácsinak őt úgy emlegeti az anyja: *Feri* fiam (5: 82). A paraszti szemérem kívánta ezt így: a szeretet jelei nem a piacra valók.

Felesége fiatalon *Ferkókának*, *Ferikének* hívta (5: 95). Fonáksága csak akkor világlott ki, amikor az unokát szólították így, s ő egy pillanatig magára vette (5: 229).

A névhasználat nagyozolásra is alkalmat ad. Az éléskamra zárjába beleértött kulcs ügyében a lakatosért el kell küldeni Jolán szobalányt — írja, azután zárójelben hozzáteszi: „Mári ugyan ő, és szolgáló, de ha már belekerül az újságba, mégiscsak előkelőbb így” (1: 33). Változata: „Házam úrnője minden este előretolja egy órával a mutatót, hogy Trude reggel ehhez igazítsa a fölkelést. (Trude nem Alsó-Stájerből került hozzánk, hanem Alsótanyáról, és nem is Trudének hívják, hanem Máriának, de ha már ilyen előkelő helyen esik róla szó, hát miért ne uradzanánk vele egy kicsit?)” (5: 225.)

Ismeretterjesztő névfejtéssel is foglalkozott: Attila és társai nevének etimológiáit tárgyalta (4: 422).

Érdekesen elmélkedik az irodalmi névadásról. Fontos ez, mondja, mert a jellemek alakításában hozzájuk igazodik az író. „Ha a hőst Jakabnak hívják, akkor egész más karaktert kell neki szabni, mintha Rajmund a neve, s egy közönséges Ferencsel lehetetlen olyan dolgokat végeztetni, mint egy Ottóval” (8: 109). Ezt utóbb bizonyítottnak is állítja be, mondván, hogy regényhőse, Rudolf, legfőbb sikerét a nevének köszönhette. „Ha Tódornak vagy Sámuelnek, vagy egyszerűen Józsefnek hívták volna, valószínűleg sok minden másképp fordul e történetben” (8: 286).

Móra élvezte a népnek az idegen neveket kicsavaró, népetimológiás szójátékait. Ferdinándból *Ferde nád* (1: 80), Rotschildból *Lócsild* (7: 490), Szerényi báróból *Sztirinya* (1: 109), Herman Ottóból *Hermány Október* (11: 157), Polczner Jenőből *Holcer Jani* (11: 157), Hindenburgból *Hindenburkus* (14: 201), Pulsky konzulból *Pulcki konz úr* (14: 266, 321) lett. A gyermeknyelvi népetimológia hasonló: unokája száján a Nemzeti Tanács Nemzeti *Tamássá* értelmesegett (11: 80). A szavajárási nevek jellemző fajtája a fél-egyházi kereskedő: őt Móra következetesen *Műtszik* boltosnak emlegette (6: 489, 9: 226). A félegyházi néphumor mutatkozik meg a ragadványnévben: *Kétszer Szabónak* hívták, akinek a neve is, a foglalkozása is szabó.

Kedvetelten — ez Tömörkény szava, de Móra is szerette (14: 41) — emlegette a cirkalmas, ragadványnévvel bővült tanyai neveket: *Szépenlépő Szerencsés Fekete György* (1: 177), *Csöngős Balogh Etel* (7: 430), *Szuszogó Kása Jakab* (7: 295), *Luklábú Vecsernyés Lőrinc* (6: 417), *Penecilus Börcsök Illés* (6: 420), *Pútyi Császár Rókus* (7: 521) stb.

Bírált a Horthy-korszak névmagyarosító hajszeját: erőszakolását esztelenségnek minősítette. „Azt mondták, a magyar nevet meg kell érdekelni, s az szempontnak mindenesetre tiszteletre méltó volt, de ki kellett volna egészíteni. Azzal, hogy ha pedig jó magyar nevű lop, rabol, gyilkol, pénzt hamisít, panamázik, attól el kell venni a meggyalázott jó magyar nevet...” (7: 222.) A szegény napszámos Szikora Pál csak úgy kaphatta meg a kiérdemelt kitüntetést, ha elebb magyar nevet vesz föl. Miután ő nem tudott választani, adtak neki: *Basahidi Pál* lett belőle. Ezzel a névvel azután köznevetség lett a falujában, el kellett költöznie Szegedre, szolgálatot keresni. „Három esztendeje keresi az én segítségemmel, de még együtt se találtuk meg, s úgy lehet, most már nem is sokáig keressük, mert szépnevű Basahidi Pálnak most már a fél tüdeje is fogytán van. Ha meghagyják Szikorának, tán tovább tartott volna” (7: 226).

A nemesi eredetet fémjelző *y*-ra féltékenyen vigyázott az úri rend. Mártony Lajcsitól is ezért tagadták meg; paraszt ivadék, nincs jussa az ipszilonhoz. Holott neve végén az *y* éppen nem nemesi, hanem nagyon is népi eredetű: a paraszt mindig *Mártony*-nak mondta a Mártont, ahogy „a legnagyobb magyar folklorista” Kálmány Lajosnak írta magát, holott keresztlevelében Kálmán állott. (Természetesen nem *kálmáni*-nak ejtendő, hanem *ny*-nyel a végén!) Többször idézte Móra a hajdani félegyházi iskolamester emlékét: ő idegen betűnek tartotta az ipszilont, nem is tanította meg rá az ifjú kiskunokat, mert — úgymond — igazi honfi nem él vele (7: 228; 11: 17; 14: 184). „Ennél fogva az ő keze alól kikerült nemzedék még mint nemzetőrök is így köszöntötték egymást negyvennyolcban: *Hogi vagi, Nagi?*” (7: 228.)

A látható nyelv

Az írásjelek, a központosítás használatában Móra nem árul el annyi tudatosságot, mint általában. Árulkodó jelnek tartom, hogy a pontosvesszőt alig-alig használja, holott terjedelmes és jól tagolódó fősorolásaiban sokszor lett volna alkalma rá. Általában megmaradt a pont és a vessző alkalmazásánál. Műveinek írásképe, elsősorban tárcáiban, a zárójelek gyakori és jellemző használatától vált sajátosságossá. Ha ez az írásjel nem annyira jellegzetes is Mórára, mint a kettőspont Fábry Zoltánra, a három pont Kovai Lőrincere, a kötőjel

Juhász Ferencre, alkalmazásában csak Mikszáthéval rokon. Keletkezése szintén az élőbeszéddel, a színpadi utasításban „félre” mondott szavakkal függ össze. Rendeltetése, hogy Móra jellegzetes iróniáját — gúnyát és öngúnyát — úgy foglalja keretbe, hogy látszatra lefokozza, „zárójelek közé teszi”; valójában azonban éppen ellenkezőleg: kiemeli.

Példát megint „sortes vergilianae” módjára, szinte bárhol fölütve könyveit, bőven vehetünk.

A tetrakontaoktaédernek negyvennyolc oldala van. Az első gúnyos vágás még a zárójelen kívül van: „tehát nagyszerű városatya lenne belőle.” Itt következik a zárójelbe tett szövegrész, amely a második szúrást tartalmazza: „(Hirtelenében nem jut eszembe sokoldalúbb foglalkozás, de úgy látom, a városatyák csakugyan mindenhez hozzászólnak. Bizonyára azért, mert mindenhez értenek)” (1: 24). Adó nélkül Dorozsmán senki sem akart Mátyás király elé kerülni, mégha bíróság járt is vele: „(Ez volt az utolsó eset Magyarországon, mikor senki se akart hivatalt vállalni)” (1: 45). Ugyanennek az ötletnek másik változata szerint senki sem ajánlkozott követnek Mária Terézia elé: „(Ez a leghihetetlenebb az egész történetben, ugye?)” (1: 82.) A mérges Hóbajárt basa udvaroncái ijedten izegtek-mozogtak: „(Mert akkor is csak úgy volt az, hogy ha a nagy uraknak viszketett, a cselédjei is vakaródtak)” (1: 67). Mátyás Gyeuiből — azaz Algyőről — úgy rugtatott ki, hogy alakja kíséretével együtt porba vezett. Zárójelben: „(A por nem is változott azóta se)” (1: 79). A város lúdijából hetente egy tollat kapott a jegyző: „(Hogy félreértés ne legyen a dologból: nem írásra utalták ki a tollat, hanem pipapucolásra)” (1: 80). A kisbíró is ismerjük már: Szépenlépő Hevér Mátyásnak hívták; ő vállalkozott végül, hogy Mária Terézia előtt képviseli a szegedieket: a neve is minősítette a diplomata pályára: „(A szépen lépésen már azóta is sok diplomata-karriér alapult)” (1: 83).

A *széksértés* szót nemigen ismeri már a húszas évek nemzedéke. Miért nem? Móra zárójelben adja keserűen gúnyos magyarázatát: „(Azért, mert most csupa illedelemtudó, egymást megbecsülő emberek vannak a világon, akik mindig bársonnyal simogatják egymást, és soha gorombaságokkal nem traktálódznak)” (1: 90). Török Nagy Pál szőlőcsősz volt az utolsó kiskun, aki kenyéren-vízen tartotta még meg a negyvennapos nagy böjtöt: „(Igaz, hogy ha még egy kicsit regenerálódunk, akkor nagy számmal lesznek olyan kiskunok is, akik csak vízen böjtölnek)” (1: 101). Egy oldalgázás a kurzust kiszolgáló tanügyi férfiaknak: a tanyai gyerek iskolást játszik. „Ő a tanító, a pipacsok a gyerekek, a napraforgó a tanfelügyelő. (Van humor a gyerekekben)” (1: 257). Az író legszebb kitüntetései, mondja, az olvasóktól kapott elismerő levelek. Ehhez fogható érdemrendet nem kaphat sem az indiai alkirálytól, sem a Magyar Tudományos Akadémiától. Zárójelben: „(Azért párosítom őket így, mert éppen egyforma messzire esnek tőlem)” (5: 261). Ifjú Ferenc az egyetértését egyszer így fejezte ki: Tényleg. „Tényleg — felel Ferenc azzal a szóval, amely nála mindig valami komoly kontempláció eredménye. (Államférfiaknál nem mindig az)” (6: 110). Mária Terézia még fejből felelt magyarul a nála tisztelgő magyar nemesnek, „mert még akkor nem céduláról beszéltek magyarul a magyar királyok. (Ugyan később arról se igen beszéltek. Az utódoknak nem ért meg egy ország egy-két szót a tulajdon nyelven)” (6: 285). Három dolog van a világon, amelynek az eredete egészen világos. „A bolha fűrészporból lesz, a béka iszapból, és a háború Isten akaratából. (A két első tantélt már kiskoromban hallottam a Daru utcai természetvizsgálóktól, az utolsó

magam jöttem rá korunk nagy embereinek memoárjaiból. Egyetlenegy se vállalja, hogy ő akarta volna a háborút, pedig mind szavahihető ember ; tehát akkor csak a jó Isten akarta)” (11 : 439).

A példák korlátlanul szaporíthatók. Látnivaló belőlük, hogy a zárójeles vagdalkozások túlnyomórészt társadalmi és politikai viszonyokat vesznek célba, közelebbről a húszas éveknek, az ellenforradalmi korszaknak a viszásságait. Olyannyira, hogy ezek a célzások hovatovább már hatástalanokká válnak a mai olvasó számára. Amennyire növelték hajdan és talán még az idősebb nemzedékekhez tartozó mai olvasókban is Móra írásainak élvezetét, olyannyira válnak napról napra érthetetlenebbé, és előbb-utóbb az írássok teherterhelésévé. Bármilyen sajnálatos ez, kénytelenek vagyunk elismerni, hogy ezek az utalások — és Móra sok más, nem zárójelben előadott társadalombíráló, kesernyésen nevetgető megjegyzései — az életmű romlékony részei lettek. Pedig nagyon kár értük ! De ki érti ma már, hacsak nem különlegesen jártas a húszas évek belpolitikai viszonyaiban, az iménti egyik idézetben a regenerálódásra való utalást ? A keresztény-nemzeti kurzus fajvédő közhelyeire a magyarság „faji” újjászületéséről, miközben a valóságban a legmagyarabb réteg, a parasztság — Móra ezt vallja „fajtájának” — éhezett és nyomorgott. A Mikor én telkesgazda voltam című önéletrajzi írásában elmondja, hogy apjától kis darab földet kapott, amelyen maga gazdálkodhatott. „Bukfencet vetettem volna örömben, ha idejekorán eszembe nem jut, hogy a kisgazdák nem szoktak bukfencet hányni (még akkor nem kerültek be a parlamentbe)” (11 : 40). Ma már csak külön magyarázattal érti meg a legtöbb olvasó, hogy itt a *kisgazda* szónak is gúnyos értelme van : a két vakondtúrás közti „birtok” tulajdonosait — köztük az 1920. évi földreformkor egy-két holdas, életképtelen gazdaságot kapott szegényparasztokat is — kisgazdáknak nevezték, s hogy az ilyen néven az országházba került parasztpolitikusok csak úgy maradhattak meg a hatalom árnyékában, ha megalkudtak, megtagadták véreiket, elárulták érdekeiket, köpönyeget fordítottak, „bukfencet hánytak”. Ám ez a bukfencezés pár év múltán a hatalomból való kicsöppenést is jelentette. Móra erre is talált többször emlegetett jelképes kifejezést : „Azóta meggyőződtem róla, hogy előbb-utóbb minden politikus belebukfencezik a pernyésgödörbe, s minél később esik bele, annál nagyobb puffan” (1 : 48). A pernyésgödört még sokszor emlegeti hasonló értelemben.

Móra Mártonnak, az író apjának fejfáját Fekete Hajnal Pál csinálta : jeles fejfataragó. Zárójelben : „De csak azóta, mióta a valutánk annyira az ördögé lett, hogy a szegény embernek való pénzt hamisítani se érdemes. Azelőtt leginkább bankócsinálással foglalkozott Pál, amiért többször is meglakta Illavát. Nem is nagyon zúgolódott, mikor odavitték, mert ott mindig tanult valamit, amivel tökéletesíthette magát a mesterségben” (11 : 97). Ez a tárca (Az édesapám fejfái) 1925. december 20-án jelent meg. Ezekben a napokban pattant ki a hírhedt frankhamisítási botrány, amely a Horthy-rendszer haszonélvezőinek erkölcsi csődjét bizonyította ország-világ előtt. S ugyanekkor érte el tetőfokát a pénz, a korona főlhígulása, elértéktelenedése. Erre a kettőre utal Móra a két zárójel közt. De ugyanebben az írásában szól arról, hogy apjának galamb helyett sasra sikerült díszítésű fejfáját villám hasította ketté. „Körülbelül ugyanabban az időben történt ez, amikor az igazi kétfejű sas is megütötte a ménkű. Nem is tudom, hogy ilyenformán nem Fekete Hajnal Pál volt-e az oka az egész összeomlásnak. (Csak azt tudom, hogy ő is tiltakozni fog ellene, ha megírja memoárjait)” (11 : 98). Ezt megint nem érti, nem élvezheti szellemes ironiáját,

aki nem tudja, hogy a húszas évek első felében hány és hány közéleti szereplő igyekezett emlékirataiban mosakodni: mentegetni magát 1918 előtti bármi csekélyke haladó szaváért, tettéért, nehogy őt is a forradalmak „szálláscsinálójának” minősítsék, s kegyvesztett legyen a hatalmon levők szemében. Móra, aki sohasem tagadta meg az őszirózsás forradalomban vállalt szerepét, országosan is, helyben is sok közéleti figurát ismert: rájuk célzott in parenthesis.

Móra varázsa

Máig ható vonzásának tehát alighanem nyelvének páratlan tisztasága, közvetlensége a titka. Mészöly Gedeon már 1930-ban azt tartotta: Móra „a legmagyarabb szavú írónk” (NNy. 1930. 47). Ruffy Péter kérdésére — ki a legszebben író magyar elbeszélő? — Bárczi Géza is Mórát nevezte meg (Magyar Nemzet, 1975. nov. 10.). Az Ének a búzamezőkről új kiadásának borítékján, a fülszövegben, egy másutt nem olvasható vallomásban Bárczi elárulja, hogy Gombocz Zoltán ugyanezt tartotta. Bárczi posztumusz írásában így méltatja Móra stílusát:

„Ami Mórában számomra kezdettől fogva lebilincselő volt, ez gyönyörű, színes, gazdag áradású magyar nyelve”; „S e nyelv minden írásához hozzásimul: tud megtévesztően, de mindig hitelesen népies lenni, és tud rendkívül választékos és szívérványosan színes irodalmi szinten mozogni”; „De mindig természetes, mindig életközeli marad, sohasem papirosízű. Igaz, hogy néhány öröklött, szigorú nyelvtani szabályunkat olykor áttöri, de ezzel csak közvetlenségét emeli.”

Quod erat demonstrandum.

Péter László

III.

Móra Ferenc írásművészetének mai megítélése*

1.

Egyetlen írónak, így Móra Ferencnek a stílusa sem közelíthető és magyarázható meg a többi, stílust meghatározó tényező (az író személyisége, a történelmi és irodalomtörténeti kor, a társadalmi környezet, a műnemek és műfajok stb.) igényei, akár parancsai, alakító-módosító befolyása nélkül. Természetesen lehetséges — talán kívánatos is — lenne egy Móra-írói szótár elkészítése, a Móra-életmű, a Móra-corpus nyelvi anyagának s a lehetőségek szerint stilisztikai eljárásainak számbavétele, ám minden ilyen leírás és statisztika végül mégis jórészt elvonatkoztatott, időtlen, az élő írótól és az élő kortól elszakított, holt anyagnak bizonyulna.

* Szerkesztőségünk tájékozódni kívánt afelől, hogyan vélekedik Móra sajátos stílusáról a mai igényes olvasó. A kérdéseinkre (miben látják Móra stílusának erőnyeit; korszerűnek tartják-e ma is az írásművészetnek ezt a jellegzetes típusát; mi a véleményük az író nyelvének és a nyelvi eszménynek a viszonyáról; kiknek ajánlják elsősorban olvasmányul a műveit) kapott válaszokból közöljük az alábbiakat.

Móra (iménti értelmű) stílusának erőnyeit mindenekelőtt abban látom, hogy szerves része és XX. századi korszerű változata egy magyar (sőt, ha akarom, világirodalmi) történelmi, irodalomtörténeti és ízlésbeli stílár is folytonosságnak. Űgy modern, hogy egyben ősi is, úgy mai (az 1920-as — 30-as éveké, és a legmáibb máé), hogy egyben a múlt minden korszakáé is. Mint egy szép népdal, népballada, vallásos népi ének vagy imádság, népmese, népi tréfa, móka vagy sirató. Népközelsége képviseli stílusának erőnyeit, ha a „népközelség” kifejezés nem adna okot annyi félreértésre és félremagyarázásra. Amikor ez a stílus a műirodalom eszközévé és kifejezésformájává lett, a későbbi irodalomtudománytól az anekdotikus stílus nevet kapta. Ez a stílus a mesék, tréfák, ősi elbeszélés gyűjtemények, aztán közép- és újkori törté- riák, sőt a legendák, példázatok, adomák stílusa is. Legfőbb jellemzője a beszéd- szerűség, az épkezláb, füle-farka-van történet s valami csattanószerű befejezés. Majd mindenkor fellelhető benne a szelidebb vagy vaskosabb, harsányabb vagy könnyesebb humor valamilyen formája és a szépségen, jóságon, tisztaságon való elérzékenyülés.

A társadalmak fejlődésének, különösen pedig a királyi, fejedelmi udvarok vagy más kulturális központok kialakulásával az anekdotikus stílus helyébe fokozatosan más, előkelőbbnek, irodalmibbnak s főleg modernebbnek, később polgárosultabbnak érzett stílusok léptek, — bár a marginális és irodalomalatti területekre szorult irodalomban (mert az is irodalom!) mindmáig uralkodó maradt. A modern magyar elbeszélés (Fáy András, Kisfaludy Károly) — a magyar feudális-patriarkális társadalmi képlet és ízlés szívóssága követke- tében érthető módon — szintén ezzel az örökséggel indult útjára. Igaz, ez a (már módosult és magyaros jelleget kapott) anekdotikus stílus a romantikus, a didaktikus-irányzatos, a történelmi, majd a (társadalmilag vagy lélektanilag) analitikus, általában pedig a polgári szemléletű, illetőleg az izmusoktól meg- termékenyített (vagy eltorzított) elbeszélő műfajok stílusában erős verseny- társakra talált — az irodalmi kritika értékrendjében határozottan alul is maradt —, mégis ugyanakkor az anekdotikus örökség, jól alkalmazkodva a tartalmak, funkciók, igények, ízlések változásához, továbbra is (egészen máig) fő jellemzője és vonzóereje maradt az olvasmányirodalomnak. Jókain, Vas Gerebenen és Mikszáthon át ezzel a „kitörölhetetlen jeggyel” (character indelibilis) s meglepő rugalmassággal és alakuló készséggel lépett át a XX. századba, s ott Mórícson (s részben Krúdyn), Gárdonyin, Petelein, Tömörkényen át Móráig, Nyíróig, Tamásiig — meg Veres Péterig, Szabó Pál- iga, a fiatal Sántáig stb. Az erdélyieket azonban a táji, emberi, történelmi, etnol- igaiai és szellemi környezet annyira determinálta, hogy az ő stílusuk végül is külön világgá formálódott, bár — ezt fontos már itt hangsúlyozni — a humor természetében, a nyelvi játékosságban, a népközel humánumban minden magyar író közül Móra Ferenc áll a legközelebb hozzájuk. Ő a legerdélyibb magyarországi „népi” író.

Amikor Mikszáth és Krúdy átveszi a stafétát Jókaitól, ők és kortársaik meg utódaik egyben a magyar anekdotikus stílus új, életképes, modern válfajait is alakítják ki. Kialakítják részben az örökség egyes elemeinek leválasztásával, részben újak beépítésével. Mikszáth — az első novellák idilli világát és Arany János-i balladaiságát nem tekintve — a kiábrándult irónia és az inkább nevető, mint bíráló szatíra felé vág utat; Krúdy a már-már kaffai kavargású álom és a romantika felé hajózik; Gárdonyi egy lírai töltésű idill és patriarkális nosztalgia irányában formálja a maga útját, Mórícz gyakran az anekdotikus

stílus vállára rakja forrongó, gyötrelmes modern társadalmi és nemzeti mondanivalóit — amiből nem kevés diszharmonia és funkcionális ellentmondás támad (ami persze az irodalomban nem művészi sikerületlenség) . . . Móra, így jutunk el hozzá, leválasztja az idillt és a hagyományos „népiességet” — noha legtöbb alakja a nép köréből való s maga is a nép körében éli le egész életét —, s kialakítja a szenvedő, megtépázott, a sikerért, a szűkre mért boldogságért ezerszeresen megküzdő és megfizető k ö n n y e s - d e r ű s e m b e r s é g modern diszharmonikus harmóniáját. „Véreiből, parasztjaiból” áll jórészt ez a világ, de hiányzik belőle minden vasárnapias népszínműszerűség, minden — akárha realista szinten álló — idill; hiányzik Móricz hiperbolizmusa, Szabó Dezső lármás tragikuma és Krúdy impresszionisztikus ködvilága vagy Kosztolányi fegyelmezett értelmi eleganciája, de még az erdélyiek meséje és mitológája is . . . Mi van hát benne? Ősi hit a nép tisztaságában, rousseau-i romlatlanságában, „eppur si muove” jövőjében, van benne természetes „compassio”, azaz: együtt szenvedés vele, sorsának megosztása-átélése, aggodás szellemi értékeinek sorsa miatt, derű, látva-hallva annak átlátszó ravaszkodását, balkezes gyakorlatiasságát és az úri körmönfonttsággal kísérletező beszédformát; és tehetetlen bánat a hétköznapi, szürke, homoki tragédiák miatt. És szeretet, szeretet . . .

Hogy ez nem stílus? De még mennyire az! A stílus is hordja ezt az etikát, humánusmot, nemzet-, társadalom- és történelemfilozófiát, népközeliséget és írói magatartást. Mindennek eredménye az, hogy Móránál az anekdotikus stílus megőrzi mindazt az értékét, mely évezredekken át a legegyszerűsebb elbeszélőstílussá tette, de lehántotta róla, kiolvasztotta belőle mindazt, amit mint túlhaladottat a sajátos magyar társadalmi, politikai és művelődési mozgás-fejlődés épített bele, s helyükbe a legmodernebb stílusokból ojtott át néhány olyan rügyet, ültetett át olyan meghatározó genetikai kódot, melyek által Móra stílusa hagyományos lett anélkül, hogy konzervatív lett volna, s modern anélkül, hogy elszakadt volna szülő-, nevelő- és befogadó anyjától: a néptől. E modernség néhány szembeötlő jegye: a nép nyelvével való könnyed élés a legmagasabb műveltségi szinten is, „szótértés” a társadalmi, anyagi, szellemi élet, kedély- és jellemvilág minden területén és minden fokozatán, a szubjektív rezdületeknek, az együttérzésnek, együttélésnek, együttörülésnek, -szenvetésnek és vágyódásnak legfinomabb árnyalataiban való kifejezése stb.

2. Móra Ferenc stílusa, mint a valódi művészet minden alkotása, mindig aktuális, mindig k o r s z e r ű, hiszen — a tudománnyal ellentétben — a művészetben semmi sem avul el, ami valódi érték. Ennek értelmében azt kellene mondanom, hogy teljes mértékben k ö v e t e n d ő n e k t a r t o m Móra stílusát. Ám a művészet egy másik alapvető törvénye az: senki v a l ó d i n a g y m ű v é s z t n e m l e h e t k ö v e t n i, hiszen a mű is, alkotója is egyszeri, egyedi. Ne „kövesse” hát senki Móra Ferenc stílusát, hanem — ha a nyelvnek valóban igazi, nagy művésze — az ő eredményeit is integrálva lépjen tovább (még ha nem is feljebb) a maga külön, utánozhatatlan, követhetetlen útján.

Ezzel kapcsolatos a korszerűség kérdése. Ám ha az imént az íróművészek jöttek elsősorban számításba, ezúttal a b e f o g a d ó k ö z ö s s é g kérdése vetődik fel társadalmi, történelmi, lélektani, ízlés- és divatbeli meghatározott ságával és meghatározó erejével. A művészi érték nem változik, mindig korszerű, — de a befogadók (olvasók, hallgatók, nézők) közösségének befogadó hajlama, képessége és lehetősége, szelektáló igénye annál inkább és egyre sűrűb-

ben. Kétségtelen, hogy napjaink közönségének társadalmi, kollektív érvényű befogadó mechanizmusa más, mint ezelőtt 50–60 esztendővel, Móra Ferenc korában. A lét meghatározza a tudatot, a mai (40–50 éven aluli) olvasó tudatában az a nép (s az a nemzet), mellyel s melynek nyelvével Móra Ferenc oly szépséges emberség színe alatt azonosult, már nem létezik, a vele kapcsolatos világ-, nép-, életábrázolást, az azonosulást kísérő érzelmi viselkedést így az említett olvasóközönség könnyen regényesnek, fiktívnek vagy érzelmesnek, a mesébe fordítottnak, azaz nem valóságosnak, nem igaznak érezheti, ez pedig a művet — mint igazságot — hiteltelenítheti (a magam példájából tudom: az én életrsorsomat a fiatalság egyszerűen nem hiszi el, kitalációnak minősíti), s minden ilyen lelki-esztétikai mozdulat a befogadás teljességének, őszinteségének rovására megy. Nem lepődöm meg azon, hogy Móra életművéből egyre inkább a gyermekvilágban — tehát egy mesére, csodára, kalandra, furfangosságra és tiszta jóságra „felkészült” világban — játszódókat szedik elő. (Ifjúsági és gyermekirodalmi kiadvállalatunk is Móra Ferenc nevét vette fel!) Pedig azok a „gyermek- és ifjúsági történetek” egyrészt legalább annyira a felnőtteknek is szólnak, másrészt valójában a Móra-életműnek csak elenyésző hányadát teszik ki... Mindez azonban elkerülhetetlen: Móra népe lassan éppúgy már csak irodalmi-művészi hitelű lesz, mint a Szigeti veszedelem Zrínyije, Vörösmarty párducos Árpádja, Petőfi és Jókai szabadsághősei, Mikszáth és Gárdonyi hol idilli, hol balladás népi alakjai, Móricz szegény embere, sőt erre a sorsra jutnak Tamásinak eredetileg is a mesével rokon világból pattant bűbajos figurái stb. . . . Móra esetében mint legfontosabb stílussteremtő tényező: az azonosuló könnyes humor társadalmi bázisa lazult vagy szűnt meg. Az ő társadalmisága, mely a tehetetlen kiszolgáltatottság szülte humánumban gyökerezett, később vagy kiéleződött, vagy a szatíra, esetleg a tragikum színeibe öltözött, de nem lett ritka az öntelt nagyralátás, a kiábrándult, elidegenedett anyagiasság „kaparj kurta” cinizmusa sem.

3. Móra és a nyelvi eszmény . . . Nem értem világosan a kérdést, így válaszom is meglehetősen köntörfalazó s bizonyára homályos lesz. Nem tudom legelsősorban, hogy mi az „a nyelvi eszmény”. Én úgy vélem: minden kornak, életkornak, társadalmi és műveltségi rétegnek van egy nyelvi eszménye, ám méltánytalanság lenne bármely nyelvművészt is egy más környezet és befogadó közösség nyelvi eszményével szembevetni. Petőfi például botránykő volt Vörösmarty korának s közönségének nyelvi eszménye számára, ahogy Ady is az volt az Aranyé számára. Másrészt a beszéd (a nyelv) egyben művészet is, s ez utóbbiban éri el amaz lehetőségei csúcsát. A beszéd s nyelv azonban változik, így változnia kell a nyelv művészetének is. Ebből a szempontból minden író — Móra is — korhoz kötött, a mai fiatalabb nemzedék nem találhatja elég modernnek, az ő nyelvi(-művészeti) eszménye kifejezőjének. Még továbbmenve: mivel a nyelvi (és stílári) nevelésben a történetiség elve — kényszerítő körülmények folytán — szinte teljesen elhalványodik, a mai ifjúság (de általában az új olvasók tábor) még azt sem tudhatja: a maga korában „volt-e jelentősége Móra stílusának a nyelvi eszmény szempontjából”? Vagyis hogy Móra korszerű, modern volt-e (nyelvi, stílári tekintetben) legalább saját korában. És ha az volt, mivel szemben, minek a folytatásaként vagy ellentétjeként jött létre ez a nyelv és stílus? A történeti elv elhanyagolása következtében kétségtelen, hogy Móra nyelvét, mint „eszménybe”, ma már akaratlanul beleszűrődik, belegyűrűzik valami folklorisztikus (s részben történeti)

mindennapi-fölöttiség, szinte ünnepiesség, amit csak a szépség ünnepnapjain veszünk elő — mint más ünnepen egy Kölcsy-értekezést, egy Kossuth-beszédet, egy Arany-balladát, egy Ady-verset . . .

4. Az a kérdés, hogy „az olvasók melyik rétegének számára tartom Móra műveit a legalkalmasabbnak a nyelvi-stílusbeli élmények szerzése szempontjából?” — megint csak zavarba ejt, sőt némi aggodalommal tölt el. A kérdés ugyanis könnyen azt involválhatja, hogy Móra Ferenc nem az egyetemes magyar írója, hanem valamiképpen a konzervatív ízlésű tömegeké, legfeljebb — némi elnézéssel a minősítés iránt — Gárdonyi és Veres Péter közé eső *n é p i* (azaz „népi”) író, involválhatja mindenképpen, hogy Móra alkalmasabb olvasmány az olvasók egyik, mint egy másik rétege számára. Ez természetesen a valóságban is így van (*m i n d e n* író esetében!), de az „alkalmasabb” olvasók csoportját nem nevezném „réteg”-nek, mert ez a szó egyre inkább társadalmi kategóriát jelent (az „osztály”-nak szemérmesebb kifejezése), márpedig a Móra Ferencel kapcsolatos nyelvi és stílusbeli — tehát egyfajta esztétikai — élmény megteremtése, létrejötte ma már aligha függhet társadalmilag kategorizálható rétegekhez való tartozástól. Ahogy — mondjuk — a zenei élmény megszerzésének lehetősége ma már minden „rendű és rangú” ember számára nyitva áll, ugyanúgy érvényes ez a nyelvi művészet esetében is. Azt persze magától értetődőnek kell tekintenünk, hogy Móra nyelvi és stílusvilága közelebb áll a régi paraszti életformát átélő nemzedékhez, a paraszti környezetből jött s városivá-értelmiségivé vált vagy egyáltalán a valamilyen tekintetben Mórával rokon utódok és kortársak számára, mint a paraszti sorsot csak hírből ismerők számára. Ámde ez igaz Illyés, Nyíró, Tamási, Veres Péter, Szabó Pál, Erdélyi József, Sinka István, de még Simon István vagy Váci Mihály stb. esetére is. Esztétikai (benne nyelvi, stílári) hozamuk valódi értékét, jelentőségét azonban mégsem egyik vagy másik társadalmi réteg ízléséhez való közelebb állásuk, hanem az egyetemes nyelvi és stílári értékek világában elfoglalt helyük jelöli ki. Legalkalmasabban tehát az az olvasó „réteg” fog kapni nyelvi, stílári élményt Móra Ferenc olvasásától, amelyik esztétikailag elég művelt, a befogadói dialógusban elég érzékeny a nyelvi-stílusbeli szépségek felismerésére és átélésére. Ez a réteg össze kell hogy essen azokkal az olvasókkal, akik nyelvi-stílári élményt szereznek Balassitól és Pázmánytól, Csokonaitól és Mikestől, Vörösmartytól, Petőfitől, Aranytól éppúgy, mint Keménytől, Mikszáthtól, Móricztól, Kosztolányitól, Weöres Sándortól és Német Lászlótól stb. Nem eshetnek össze ezek az olvasók persze azokkal a sznobokkal, akik senkit sem tartanak olvasásra érdemesnek, aki nem zavaros-kuszált, kiagyalt s esetleges szókapcsolatokból „építkező”, mindenképpen meghökkenteni akaró stílusával „modern”, s elutasítják, aki ellenkezőleg egy történeti fejlődés egyik történelmi pontján állva — ma is érthető, befogadható, ma is megmosolyogtatóan vagy megríkatóan ember, művész — és örök.

Aztán számolni kell azzal a nem kis számú csoporttal is, amelyik egyik írónktól sem szerez nyelvi-stílusbeli élményt. (Elítélni persze nem kell őket ezért, foci-meccsre is milliók nem járnak, meg hangversenyre sem, még a „Repülj, pává”-ban sem szerepelt mindenki.) Ilyenek is vannak sokan, sokkal többen, mint az érzékeny lelkűek-fülűek, anélkül persze, hogy ennél fogva valamilyen „réteget” alkotnának.

Martinkó András

2.

Móra Ferenc stílusa kor, hely és helyzet meghatározta egyéni stílus. Egy koré, élethelyzeté és egy tájé. A századforduló Szegedi Naplójáé. Ezért tört ki olyan későn annak keretei közül, Szegedről és a Naplóból a fővárosi lapokba. Lényegében tárcastílus. Ebben a műfajban a leghelyénvalóbb, legtermészetesebb. Azután még anekdotikus elbeszélésben, tárcanovellában is természetesen hat csevegő hangneme, a nagyobb lélegzetű regény objektíválást parancsoló stílusával már kevésbé fér össze. Tulajdonképpen lírikus szubjektív írói alkat letörölhetetlen bélyegét viseli magán. Aki hozzá még jó időn át elkötelezte magát a gyermekirodalomnak, valamint az újságírásnak. S ezeknek a prózáknak megvan a maguk nehezen levetkezhető típusbélyegük, amely az objektivitást, a komponálás fegyelmét parancsoló prózai műfajokban modorosságként hat.

Nyelvi szempontból szókincsben gazdag, érzékletes szemléletességű, „költői” próza ez, s némi szecesszionista keresettségei ellenére valami hamvas puhaság jellemzi. Legtisztább stílusváltozataiban Kosztolányi színes rajzolataiéhoz hasonló, ha ezeket puritánabb nyelv, szigorúbb szerkezet, élesebb körvonalak avatják klasszikusan „prózává”.

A Szegedi Napló a magyar próza nem kisebb mestereinek iskolája, mint Mikszáth Kálmán, Gárdonyi Géza, Tömörkény István. Az élőnyelviség, a táji psziché, a szegedi tanyai ember szemlélődve szót szóba öltő közlésmódja. Nekik azonban alkatuknál, életpályájuknál fogva sikerült ezt az élőnyelviséget, hangnemet objektív tárgyi stílussá fejleszteniök, objektiválniok. Móra Ferenc az időhiányt okolja, a könyvtárosi, múzeumigazgatói, régészi, szerkesztői tevékenységet, hogy nem volt képes a regény megkívánta tipikus próza irodalmi kiteljesítésére, kiérlelésére. Ha szemügyre vesszük ilyen szempontból három nagyobb szabású regénykísérletét, a Négy apának egy leánya, az Aranykoporsó és az Ének a búzamezőkről közül ez utóbbiban jelentkezhetik csupán homogén előadástílként, a másik kettőben ez a táji, anekdotázó stílus lépten nyomon kiütközik, a tematikus alapgondolatot inkább megtörve, semmint szolgálva.

Ha a maga cicomátlanságában akarjuk élvezni ezt a hamvas természetességű gördülékenységet, akkor olyan alkalmi írásait kell kezünkbe vennünk, amelyekben közvetlen természetességgel valóban a maga nyelvén beszél: a Napok, holdak, elmúlt csillagok alkalmi írásait, megemlékezéseit, amelyekben hatalmas kultúrája, bölcs életfilozófiája egész előadásmódjában leplezetlenül és töretlenül jut kifejezésre. Mélyen rokonaként a magyar paraszt érzelmi és gondolatvilágának — de egy abból mégis csak kiszakadt, kiemelkedett értelmiségi közléstílusaként.

Baránszky Jób László

3.

Főként tanárként és egykori tanulóként szeretnék szólni Móráról.

1. Móra-mesék, -történetké, -jelenetek: gyerekkorom kedves és meleg dolgai. Stílusra persze akkor külön nem figyeltem, de hogy Móráé nem lehetett ellenemre, az biztos, mert például mindmáig megjegyeztem egy második

(nem Móra!) olvasmány részletét — éppen furcsa, mesterkéltsé, nem életszerű megfogalmazása miatt.

A későbbiekben, a gimnázium idején — talán el is felejtettem Mórát, alig tanultunk róla, olvasni sem hiszem, hogy kellett volna. (Bár, jut is eszembe, hogy néhányunk közt kézzől kézre járt az Aranykoporsó, egészen hát mégsem felejtettem el.) Ilyesféle képünk alakult ki Móra Ferencről: Mikszáth, Móríc mellett írónk volt ő is, de nem volt igazi, sem a kritikai realizmus művészetében, sem a nép hű ábrázolásában meg sem közelítette őket.

Az egyetemen lényegében hasonló képet, és hasonlóan keveset kaptam róla. Itt nyelvhasználatára is kitérhettünk, mert ez maradt meg bennem: tartották őt egykor — furcsa módon — valamiféle szép, tiszta stílus képviselőjének is, pedig hát szokott ő szavaival is, mondatai csavarintásával is erőltetetten népieskedni, népiesnek vélten kedélyeskedni és gyermekdedeskedni. Épp ez riasztott el, annyira, hogy utána se jártam.

Aztán tanár lettem, tanítottam. Általános iskolásokat, később külföldieket. És közben felfedeztem magamnak azt a Mórát, akit szeretni kell. És szeretni nyelvét is: tisztán, egyszerűen, de a lélek és az élet olyan mély és kusza dolgairól, hogy erről — így: kevesek adottsága. Ilyen érzékenyen megélni — s szinte bárkivel megéreztetni tudni: nyelvművészet a Móráé (minden eddig hallottak-tanultak ellenére)! — És ekkor már utánajártam, olvastam, s a mai napig is elő-elővett olvasmányom Móra, leginkább a Georgikon, Nádiegedű, — de a Körtemuzsika is.

2. Édesanyám, aki alsó tagozatos tanítónő, gyakran, éveken át mondta, és másoktól is hallom, hogy Móra: biztos hatású tananyag. Még a „rossz” (nem érdeklődő, érzelmekben szegény, buta, fegyelmezetlen) gyerekekben, osztályokban is meg tud indítani Móra valamit. — Nem valószínű, hogy ez így lehetne, ha nyelvileg távol állna a kisdíakoktól. Igaz, néhány elbeszélése a tankönyvekben „átdolgozott” olvasmány, de igaz az is, hogy a Kincskereső kisködmön kedvenc kötelező (kedvenc — és kötelező!) olvasmányuk.

Nagyobb diákokkal, felső tagozatosokkal, saját magam is tapasztaltam az előbb elmondottakat. Abban az általános iskolában, ahol tanítottam, komoly problémánk volt a fegyelmezés. És e gyerekhadnál is: menszváram volt Móra. Azalatt, addig — figyeltek, nemigen kezdték el se egymást, se a padot rugdosni stb. Voltak osztályok, ahol igazi órákat is lehetett tartani. Ezekben gyakran — minden írónál? — adtam olyan feladatot, hogy írják le az olvasmányt úgy, ahogy *ma*, *ők* mesélnék el. Micsoda különbség volt például Jókai írása s az ő szövegeik között! Mikszáthot meg szinte át se tudták írni. És érdekes: Móránál az ő fogalmazásuk is *mórás* volt. (Ismeretlenebb, furcsább szavai elmaradtak persze, illetve azokat, amelyekről beszéltünk is, — érdekességként nyilván — néha felhasználták.)

Több éve tanítok magyar szakos külföldi egyetemi hallgatókat magyar nyelvre. A haladóbb csoportokat szoktam kérni, jobban lehet így a nyelvi lehetőségekkel, árnyalatokkal dolgozni. Időnként sorra kerül Móra is. Korábbi tapasztalataim miatt is előveszem, de vannak Móra-írások a külföldi hallgatóknak készült Szöveggyűjteményben is. A feladatunk az, hogy a mai magyar köz- és irodalmi nyelvet tanítsuk nekik. S ezt lehet Móra-szövegen csinálni! — Minden — s főként a nem mai — íróhoz kell persze itt-ott történelmi, néprajzi, földrajzi magyarázat is; meg minden íráshoz, a maiakhoz is, hozzá tartozó elemzési feladat: melyik kifejezés

(stb.) milyen stílusrétegben állja meg a helyét, milyen hangnemben van otthon (mivel helyettesíthetnénk, ha más lenne a hangnem). Természetesen ilyen feladatok elvégzésére is gondolva mondhatom azt, hogy lehet, jól lehet Mórával mai nyelvünket tanítani. — És sok mindent meg lehet figyelgetni, éreztetni nyelvi alkotásaiból, teremtéseiből is; nyelvi teremtő készsége és képessége példa. Ennek felismertetése segít a mai új, félig új, vagy egyszeri nyelvi formák — és általában a nyelvi mozgás — megértésében.

Móra stílusa korszerű-e, követendő-e?

Szellemében, lényegében: feltétlenül. Gazdag, sok árnyalatú mondani-való pontos, világos, érzékletes, egyéni megjelenítése — ez ne lenne ideál? Amennyire ma mégis távol vagyunk tőle, az főként az idő hozta természetes távolság. De az, hogy akar is, és tud is úgy írni, hogy ami az övé, az az olvasóé is lehessen: ez ne lenne a mi törekvésünk is?!

I. Gallasy Magdolna

4.

Móra gyermekkoromban is kedves olvasmányom volt. Az maradt iskolás éveimen keresztül, és még ma is az, amikor már saját lányomnak olvashatom a Kincskereső kisködmön történeteit, s bevallom, nemcsak az ő öröme. Még most is megkapnak Móra „igazságszolgáltató tárgyai”, a hol lágyan simuló, hol fullasztóan szorító kisködmön, az üvegszemével barátságosan, majd csúfondárosan néző égbelátó.

A Mórával kapcsolatos legkedvesebb élményben azonban tanítás közben volt részem. Nyaranta két hetet a külföldön élő magyarok gyermekeinek tanításával töltök a Balatonnál. Itt minden évben megkíséreljük a legnehezebbet, hogy nyaralás közben játszva, s mégis eredményesen tanítsunk nyelvet. Legutóbb különösen nehéz dolgom volt, mert magyarul jól beszélő csoportot kaptam, a használt tankönyvek anyaga könnyű volt ezeknek a gyerekeknek, a rendelkezésre álló népmesék — nyelvük miatt — tanításra nem voltak alkalmasak. Néhány történetet és diafilmet hamar feldolgoztunk, s én törhettem a fejem, hogy mivel kössek le nyolc érdeklődő, értelmes gyereket.

Ekkor jött segítségemre Móra. Akkoriban jelent meg a Titulász bankója című kötet, melynek elején a magyarság eredetmondája olvasható. Ennek különösen megörültem. Hiszen ez alatt a két hét alatt a nyelvtanítás mellett főleg az a célunk, hogy ezeket a gyerekeket valamilyen módon hozzákapcsoljuk a magyarok nagy családjához, s tudatosítsuk bennünk, hogy ők ide tartoznak. Így elérhetjük azt is, hogy egész évben, otthon is foglalkozzanak a magyar nyelvvel, irodalommal, történelemmel.

Ehhez igen jó anyagnak bizonyult a csodaszarvas regéje, Hunor és Magyar története, a magyarok hazakeresése. Ezek olvasása közben egészen kedves délelőtti olvasóköri alakult ki tanítványaimból Móra körül. Szavai könnyen magyarázhatók voltak, mondatai jól érthetők, stílusa tiszta és világos. És milyen jó volt látni a csillogó gyermekszemeket, amint izgalommal lesték az eseményeket! Elmerültek egy számukra ismeretlen, csodálatos világban, amiről otthon bizonyára sohasem hallhattak. Egy egészen új világ elevenedett meg előttük, s minden olyan valóságossá vált, mint az én gyerekkorom Móra-olvasmányaiiban az emberként viselkedő csizma, a ködmön, az égbelátó és a beszélő kövek.

Azt hiszem, ez a különös megszemélyesítőkéesség, láttató erő és átélésre ösztönzés a titka annak a hatásnak, amit Móra annak idején nálam, és most tanítványaimnál is ki tudott váltani. Ahogy nagyon jellemzően írja saját magáról a Kincskereső kisködmönben: „... mert én akkoriban még a kukorica-csutkáról is azt hittem, hogy valaki, és az ajtókilinccsel is úgy el tudtam beszélgetni, mint a mozsártörővel. Nekem a világon minden élt, és én mindig egészen tisztán megértettem még azt is, hogy mit ketyeg az óra, és mit gondol magában az oroszlán, aki oda van festve az óra számlapjára” (Bp., 1958. Móra, 36).

Szende Virág

Sinka István: Zab Mihály varnyudi szélben

(Gondolatok Sinka István nyelvéről és stílusáról verselemzés közben)

Nemrég, 1977-ben ünnepeltük Sinka István születésének 80. évfordulóját, s ez évben tíz esztendeje annak, hogy eltemettük a „fekete bojtárt”. A halála óta eltelt tíz évben, főleg a születési évfordulóra, számos emlékező-értékelő írás jelent meg a költőről, hogy csak néhányat említsünk közülük, például: Bakó Endre: Adalékok Sinka István pályakezdéséhez (Alföld 1974. 8. sz. 39–46); Czine Mihály: Sinka válogatott verseiről (Forrás 1977. 9. sz. 26–7); Görömbei András: Sinka István balladái (It. 1972. 2. sz. 288–304); Uő.: Sinka István dalai (Forrás 1977. 9. sz. 20–5); Lator László: Közös fájdalma énekes (Forrás 1977. 9. sz. 27–8); Pomogáts Béla: Vád és panasz (Sinka István költészete a harmincas években) (Forrás 1977. 9. sz. 14–9); Varga Rózsa: Mágia, népi mítosz és szürrealisztikus formák Sinka István költészetében (ItK. 1969. 4. sz. 422–34); Uő.: Sinka István dalai (It. 1970. 4. sz. 805–16); Az élet rövid volt, csak az út volt hosszú — Sinka István levelei — Közli: Köteles Pál (Alföld 1976. 9. sz. 37–53). E tíz éven belül jelent meg Sinkától a Szigetek könyve, 1972-ben, verseiből egy válogatás 1977-ben, s napvilágot látott a várt Sinka-monográfia (Görömbei András: Sinka István. Bp., 1977.).

Az új verseskötet keresettsége, az értékelések, a viták sokasodása s például az Egyetemi Színpadon tartott Sinka-est jelzi, hogy Sinka István kezdi elfoglalni az őt megillető helyet a magyar irodalomban, úgy, ahogy Veres Péter „jövendőlte”: „Abban a nem túlnagy névsorban, amely a magyar irodalomban Janus Pannoniussal kezdődik, Balassi Bálinttal folytatódik s amelyben már keveset számít, hogy ki volt a gróf, a nemesúr, s ki a paraszt, vagy ki a polgár, ki a munkás, ott lesz Sinka István is, s míg magyarok élnek írnak és beszélnek a földön.”¹ Hogy ez bebizonyosodjék, a balladák, a dalok, a novellák körültekintő elemzésére van szükség. Több, e témakörbe tartozó tanulmány látott már napvilágot, de számukat tovább kell növelni, hogy aztán a részecskékből reális kép álljon össze az életműről, az alkotóról. Az ilyen dolgozatok sorába tartozna ez az elemzés, amelyben mindenekelőtt Sinka István nyelvére kívánjuk irányítani a figyelmet, mégpedig a címben megjelölt vers stilisztikai elemzése alapján.

Sinka egyik jellegzetes balladatípusának középpontjában társadalmi, szociális kérdések állnak. (Például: Fügedi halálára, A Göncöl utasa, Dióéren költöztettek . . ., Hazátlan Sallai, Zab Mihály varnyudi szélben stb.) Közös e balladákban, hogy „Úgy mondanak el egy eseményt, vagy akár egész élet-

¹ Veres Péter: Sinka István 70 éves. Kortárs 1967. 12. sz. 1897–906.

történetet, hogy annak tragikuma társadalmi igazságtalanságból ered”.² Továbbá az, hogy ezek a költemények az adott közösség és a költő által jól ismert személyekről, történetekről szólnak, pontosan megjelölve a történet helyét, idejét, a hős nevét. E balladákban sohasem az esemény részletezése a fontos, hanem annak atmoszféráját, hangulati tartalmát érzékelteti Sinka, a szokványos történetekből egyedi atmoszférát teremtve. E költői módszer egyik példája lehet a választott vers, amelynek teljes szövege a következő:

Volt jó pajtásom Zab Mihály,
varnyudi szél hangjainál
tűnődik. Vágy nem élte.
Lábanyomán laboda nő,
s kopik ő, kopnak évei.
Neki is az a végzete,
hogy szélbe száll el az élete.

Száll élete, mint a felhő,
romlik, mint pusztuló erdő.
Ezelőtt tizennyolc évvel
ismertem meg. Akkor vitte
asszonyát csengős szekérrel.
Ezt csak emlékképpen írom —
ha elolvassa, ne sírjon.

Azóta év, hó s napra-nap
telik, csak a bánat marad.
Csillaga már lemenőben.
Sorsa végtelen magyar sors,
s porrá ázik száz esőben.
Porrá ázik, mint a szűnyog,
mely csak félig élve dunnyog . . .

Varnyudi szél hangjainál,
tűnődhet bizony Zab Mihály!
Körötte sár van, csend az élet,
— zörgései elnémultak
lakodalmi szekérének.
Nyomát az uraság ökre
betaposta már örökre.

A vers Zab Mihályról, a költő volt jó pajtásáról fest portrét. A négy strófából megtudjuk, hogy Zab Mihály valószínűleg pásztorember volt, fiatalon megházasodott, s valamiféle uraság szolgálatában dolgozott. Lassan elköptatta az élet, a vers írásának idejére már vágyait is elvesztette.

Első olvasásra nyilvánvaló Zab Mihály társadalmi tragédiája: a szegény pásztorember kiszolgáltatottsága az uraságnak. Ez, a XX. századi magyar társadalom halálos betegsége egyetlen konkrét sorban megjelenítve szükség-szerűen önmagában is tragédia. Ám, ha Sinka csupán vagy elsősorban ezt az

² Görömbei András: Sinka István. Bp., 1977. 84.

ellentétet akarta volna ábrázolni, az nem balladát, hanem sokkal inkább valamilyen lázadóbb, harcosabb hangvételű költeményt eredményezett volna. Ezeket az ellentéteket azonban éppen csak megemlíti Sinka. Az igazi balladai konfliktus a hős önmagával való meg hasonlításában rejlik.

A költő két időpontban mutatja be Zab Mihályt: az egyik tizennyolc évvel a vers megírása előtt, amikor csengős szekéren vitte haza asszonyát, amikor a költő megismerte őket. És a vers születésével egyidőben. A tizennyolc év előtti állapotra egyetlen mondat utal: „... Akkor vitte | asszonyát csengős szekérrel.” A *csengős szekér*-ről már most elmondhatjuk, hogy ez a vers egyik kulcskifejezése. Ennek a szekérnek a képe egy fiatal, életerős legényt elevenít meg, aki erővel és vágyakkal teli elindul, hogy otthont teremtsen magának és asszonyának. Zab Mihálynak ezzel az énjével ellentétes a későbbi, tizennyolc év utáni állapota, amikor semmiféle „vágy nem élteti”. S ebben rejlik az igazi, a belső konfliktus. Hősünk önmaga ifjú egyéniségét, teljesebb emberi élet utáni igényét, vágyát, az életért való küzdelmet adta föl. Pedig tizennyolc éve még bízott önmagában, az életben, oly annyira, hogy hetykén csengős szekérre merte ültetni asszonyát. Ezen a meghasonlott lelken keresztül érzékeli a társadalmi tragédiát. Ez által, vagyis, hogy a költő a társadalmi tragédiát a szubjektumra való hatásában mutatja be, elmélyül a szociális mondanivaló.

A vers összesen huszonnyolc sorból és a címből áll. E huszonnyolc sor négy, jól elkülönülő szerkezeti egységre bomlik. Az első tizenkét sor az alaphelyzetet vázolja föl, Zab Mihály jelen idejű, azaz a vers írásával egyidejű állapotát mutatja be. Ezután egy kétsoros közbevetés jön: „Ezt csak emléképpen írom — | ha elolvassa ne sírjon.” A következő tizenkét sor, a harmadik szerkezeti egység kifejti a konfliktust, élesebbé teszi a fokozatosan megtört, már-már apátiába került ember képét. Újra megjelenik a lakodalmi szekér, de itt már elnémultak a zörgései, s velük együtt Zab Mihály vágyai is. Az utolsó két sor ismét új egység, amely egy új tartalmi fordulattal lezárja a verset. Itt Sinka az uraságot teszi felelőssé Zab Mihály tragikus sorsáért, úgy, hogy hőset nem menti ugyan fel, de érezteti, hogy Zab Mihály ilyen viszonyok között képtelen cselekedni. Tragédiájának oka tehát: saját tehetetlensége és elnyomott volta, amelyen meg sem kísérel változtatni.

A költemény kulcssorai szerkezeti szempontból: „Vágy nem élteti.”, „Akkor vitte | asszonyát csengős szekérrel.”, „— zörgései elnémultak | lakodalmi szekérének.”. A kiemelt mondatok közül leglényegesebb az első. A másik kettő ugyanannak a képnek tartalmilag ellentétes megjelenítése. A második mondat mind az elsővel, mind a harmadikkal ellentétben áll. Így az első és a harmadik mondat lényegében ugyanazt fogalmazza meg, szavakba öntve Zab Mihály vágytalan „betaposott” életét. A záró rész a kezdő képet ismétli meg, csak hogy közben a bennünk felidézett érzelmek sokkal intenzívebbé és motiváltabbakká váltak, mint amilyenek a vers elején voltak. Ezt a szerkesztésmódot önmagába való visszatérésnek nevezhetjük, azzal a megszorítással, hogy az ismétlésben — miközben a jelrendszer jelképrendszerré mélyül — ugyanaz a gondolat magasabb művészi fokon jelentkezik.

Annak ellenére, hogy az egyes szerkezeti részek jól elkülönülnek, a vers mégis egységes. Az egységet egyrészt a tartalmi egymásbaölelődés, a gondolatok szerves kapcsolata biztosítja, másrészt, ettől elválaszthatatlanul, a költemény szövegszövése. A ballada ugyanis olyan nagy szövegegységekre bomlik, amelyek szorosabb összetartozását a szövegrészek grammatikai vagy különö-

sen erős gondolati egysége eredményezi. Az első ilyen, nagy tömbből faragott szövegrész az első hét sor: „Volt jó pajtásom Zab Mihály, | varnyudi szél hangjainál | tűnődik. Vágy nem élteti. | Lábnyomán laboda nő, | s kopik ő, kopnak évei. | Neki is az a végzete, | hogy szélbe száll el az élete.” Egységét a végig azonos alany teremti meg. Ám a szövegfűzés a hetedik sor után sem törik meg, hiszen a következő mondat alanya az eddigi alany birtoka: Zab Mihály *élete*. S ez marad az alany a második strófa első két sorában is: „Száll élete, mint a felhő, | romlik, mint pusztuló erdő.” Majd újabb váltás következik: az első mondatok alanya, azaz Zab Mihály lesz a tárgy: „Ezelőtt tizen-nyolc évvel | ismertem meg.” Ezután ismét a hős az alany: „Akkor vitte | asszonyát csengős szekérrel.” A szövegfűzés folyamatosságát nem szakítja meg tulajdonképpen az itt jövő közbevetés sem, — „Ezt csak emlékképpen írom — | ha elolvassa, ne sirjon.” —, mert az egész előző mondatra visszautaló *ezt* mutatónévmás továbbra is biztosítja az egységet. Mindehhez ugyanilyen szervesen kapcsolódik az *azóta* időhatározószó, amely átlendíti a verset a vers-időbe és megindítja a harmadik strófát: „Azóta év hó s napra-nap | telik, csak a bánat marad.” A következőkben megint jelen van Zab Mihály, mint birtokos, az ő *csillagá-ról* és az ő *sorsá-ról* van szó: „Csillaga már lemenőben. | Sorsa végtelen magyar sors, | s porrá ázik száz esőben. | Porrá ázik, mint a szúnyog, | mely csak félig élve dunnyog . . .” Itt látszólag megszakad a folyamatosság, közbeszól az író: „Varnyudi szél hangjainál, | tűnődhet bizony Zab Mihály!” De ez a közbevetés is szorosan kapcsolódik a korábban elmondottakhoz, pontosabban abból következik: akinek ilyen az élete, van min tűnődnie. S az is benne van, hogy mindez már hiábavaló. Az eddigieknél tárgyilagossabb, hűvösebb a hangnem. A *bizony*-ban van együttérzés is, de benne van Zab Mihály felelőssége is, azért, hogy így alakult a sorsa. A költő nemcsak sajnálja hősét, hanem tehetetlenségeért nagyon finoman ugyan, de hibáztatja is. Az utolsó sorokban újra Zab Mihály, illetve életének jelképe, a lakodalmi szekér a birtokos: „Körötte sár van, csend az élet, | — zörgései elnémultak | lakodalmi szekérének. | Nyomát az uraság ökre | betaposta már örökre.”

A grammatikai folyamatosság tehát egyik jellemző sajátossága e balladának. A gondolatlánc, a szövegszövés mellett ezt figyelhetjük meg a vers művészi eszközein, mindenekelőtt a szóképek láncolatán keresztül is.

Ha a vers képiségének, szépségének a titkát akarjuk megközelíteni, nem hagyhatjuk figyelmen kívül már a vers címét sem. Különös ez a cím. Sinkának nem elegendő ennyi: Zab Mihály, hanem még egy helyhatározót is hozzákapcsol a névhez. Úgy látszik, már most fontos, hogy nem egyszerűen a varnyudi mezőn jelenik meg a hős, hanem a varnyudi szélben.

A költemény első sora: „Volt jó pajtásom Zab Mihály”. Ez a *volt jó pajtás* jelzős szerkezet kissé szokatlan Sinkánál. A *volt*-ból arra következtethetünk, hogy Zab Mihály már nem jó pajtása a költőnek, hogy elszakadtak egymástól. A *pajtás* viszont éppen ellenkezőleg, azt érezteti, hogy jó barátok, bizalmas ismerősök, sorstársak voltak. S éppen ez a leheletfinom ellenpontozás adja meg a soron belül az egyensúlyt, a harmóniát.

A második és harmadik sorban megismétlődik a címbeli *varnyudi szél* jelzős szerkezet, ám itt már *hangjai* vannak a szélnek, s ez a főnévi metafora az ember által is érzékelhetővé teszi a szelet. Ezután már nem csodálkozunk azon, hogy a hős beszélget a széllal, pontosabban *tűnődik* mellette. Ez a kissé választékos ige, értelmező szótárunk tanúsága alapján egyrészt azt fejezi ki, hogy valaki elmerülten, hosszan gondolkozik, ábrándozik, töpreng valamin,

másrészt, hogy habozik vagy elgondolkodva tanakodik magában. A versbe jobban illik az első jelentés, bár a szóban és a verskörnyezetben a második is benne van. Az is szokatlan és emiatt hatásos, hogy itt még nem tudjuk meg, min töpreng, miért tűnődik Zab Mihály. Az első mondat különösségét feloldja, kíváncsiságunkat kielégíti a következő, mindössze három szóból álló mondat, a „Vágy nem élteni”. A már említett ellenpontosítás ezúttal a mondatok között jelentkezik. Ez a rövidke mondat éppen egyszerűsége, tömörsége miatt hatásos. Az előzőekből azt várnánk, hogy elbeszéli a költő, min tűnődik Zab Mihály, ehelyett azonban ez az egyszerű megállapítás jön. A várakozás és a bekövetkezés ellentéte adta feszültség nagyon finom belső izzást ad a költeménynek. Ez a leheletnyi ellentét és a három szó egy mélységes emberi tragédia formája. A tartalom pedig Zab Mihály, egy ember, aki eddig alany volt a versben, s itt passzív tárggyá változott, akit most már semmi sem élte, aki vágyak nélkül éli életét. S mindez igazság és valóság.

A feszültséget, a visszafogottságot „mesélés” követi. Ez a mesélés azonban sajátos, sinkai. Nincs mese, nincs történet, csak egy-két szó, rövid utalás, amelyből viszont éveket, hosszú történelemsorokat lehet felgöngyöltetni. „Lábanyomán laboda nő” — ez a negyedik sor. A cselekvő, az egész ember helyett csak lábának nyoma jelenik meg, nem is egyszerűen a lába, tehát az egész helyett valamely része, hanem a lábának cselekedeteivel, a lépésekkel kapcsolatos következmény. A *lábanyomán* ismert, köznyelvi birtokosjelzős összetétel. Ám itt a versben költői trópus is, érzékletes metonímia, azon belül színekdoché. „Lábanyomán laboda nő” — hangzik az első versszak negyedik sora. A finom alliteráció, a mély hangok monotonája, lefelé menő, ereszkedő dallama megkapó. S ahogy elgondolkodunk e kép s e hangsor jelentésén, először az jut eszünkbe, hogy a laboda nem különösen értékes növény. A képről felidéződik bennünk az aranyat lépő, gyöngyöt nevető leány meséje, akinek, ha leveszi cipőjét, lábanyomán arany terem, s ezáltal másokat boldoggá tud tenni. Így még beszédesebb a kép, még jobban kiérzik belőle az értelmetlen, az eredménytelen élet jelképe. A hiábavaló, labodát termő élet következménye szükségszerűen az ember elkopása: „kopik ő, kopnak évei.” Maga Zab Mihály egyre erőtlenebbé válik, mint ahogy ezt a *kopik* poliszemikus ige kifejezi. S ahogy gyengül, öregszik Zab Mihály, úgy csökkennek, fogynak, azaz kopnak évei. Ez, a tartalmi szempontból gondolatritmus, nyelvtani szempontból pedig párhuzamos szerkesztésmód szintén nagyon egyszerű, de hatásos stilisztikai eszköz. Ősi szerkesztésmód ez. Sinka is minden bizonynyal ösztönösen él vele, soraiban ugyanúgy helyén van, mint például a népdalokban.

Amíg az első versszak első öt sorában Zab Mihály élete egyre inkább „lefelé megy”, — ezt az irányt a szavak egymásutánja érzékelteti: szél → földön levő ember → az ember lába → a lábanyoma → laboda → elkopás —, addig az utolsó két sorban és a második versszak első két sorában „fölemelkedik”, élete beleolvad a természetbe, a világegyetembe. Ezen árnyalatnyi ellentét hatására a kép kitágul. A hasonlatok anyagát természeti jelenségek: *szél, felhő, erdő* adják. „Neki is az a végzete, / hogy szélbe száll el az élete.” — ezzel a két sorral fejeződik be az első strófa. Az *is* kötőszónak erős módosító, nyomatékosító szerep jut. Arra mutat, hogy Zab Mihály nincs egyedül, az a társadalmi réteg, amelybe ő tartozik, általában erre a sorsra ítéltetett. Jellemzően, visszatérő megfogalmazása az elmúlásnak Sinkánál: az ember halála után a természet része lesz, beleolvad a földbe, az égbe, a szélbe.

A szélbe száll sziszegő alliterációja, a megérzékített lágy ringás, a szél — száll szójáték, amelyben érződik az *é—á* miatt a finom különbség a két szó között, de ugyanakkor a szél és a száll jelentéstani összetartozása is, megújított képet eredményez. Megújított, mert hiszen mindkét szó mindennapi, elemi szókincsünkbe tartozik, csakúgy az *élet* és a *végzet* is, ám ilyen összefüggésben új köntöst öltenek magukra e szavak, s új képet idéznek fel tudatunkban. Követni tudjuk a megszemélyesítés létrejöttét: száll a madár → múlik az idő → száll az élet, a keletkezett kép mégsem ilyen egyszerű. A megszemélyesítés hasonlatokban folytatódik: „Száll élete, mint a felhő | romlik, mint pusztuló erdő.” Itt ismét gondolatpárhuzammal van dolgunk: szélbe száll az élete — száll élete. A mozgás megismétlődik, ugyanazokkal a szavakkal, de az inverzió és a hasonlat még érzékletesebbé teszi a képet. Ez a kép is egyszerű, mint ahogy magától értetődő és természetes a parasztember számára a halál.

Zab Mihály élete azonban nemcsak hogy az eseményeket váltva eltelik, hanem romlik, mint „pusztuló erdő”. S ez az az erdő, amely már túlvan ifjúság felnőttkorán, amely már kiöregedett, elmúlásra ítéltetett. A fenti két hasonlat azért is hatásos, mert egyetlen emberi lény életét életfontosságú, elemi természeti jelenségekkel állítja párhuzamba, így is kiemelve az ember kicsinységét és nagyságát a világegyetemben. Az *ember* és a *felhő*, az *ember* és az *erdő*, az *ember* és a *szél* vissza-visszatérő szembeállítás ez a versben, de visszatérő összefüggés is.

A második versszak, leszámítva a már említett két sort, a hasonlatot, a költő közbevetése. E tárgyilagos szavak nemcsak a vers szerkezetét törik meg, hanem a költemény együttérző, szomorú alaphangulatát is. Különösen kirí a „csengős szekér”, főleg ennek jelzői része. Ez a vidám, játszi könnyedségű csilingelés a múltra, az elveszett lehetőségekre emlékezteti Zab Mihályt.

A második versszak két utolsó sora: „Ezt csak emlékképpen írom — | ha elolvassa, ne sirjon.” — a költő egy újabb közbevetése, amelyben részvét, azonosulás és kívülről állás is van. Az *emlékképpen* alakjára nézve ragos módhatározó, valójában okhatározó. Szerepe az, hogy felidézze Zab Mihály emlékeit, s ezáltal enyhítse az emlékek miatt elkeseredett hős fájdalmát.

A harmadik szakasz visszatér a vers írásának idejébe, a jelenbe. Az előzményekkel, a múlttal az *azóta* időhatározósó köti össze. Az idő múlását egy szép, kicsinyítő irányú fokozás érzékelteti: | Azóta év, hó s napra-nap telik csak a bánat marad.” S erről eszünkbe jut Petrarca felejthetetlen fokozása: „Áldott a nap, a hó, az év s az évnék | ama szaka, órája, perce, . . .” Az idő múlása mozgás, lassú változás, szemben a Sinka-sor második felében megjelölt *bánat* állandóságával. Ezt az ellentétet a két állítmány még jobban kifejezi, a *telik* és a *marad* szembenállásával. A *telik* itt azt jelenti, hogy az idő múlik, egy későbbi időpont felé tart, halad, mozog, változik. A *marad* szintén poliszemikus ige, jelentése itt: továbbra is ott van, helyzetében, tulajdonságaiban nem történik változás, állandó.

A költemény következő sora: „Csillaga már lemenőben” ismét Zab Mihályra vonatkozik. Ebbe a sorba egy szólást épített be Sinka. Mint ahogy szólásaink, közmondásaink megőrizték, a csillag és az élet, a csillag és a halál szorosan összekapcsolódott. (*Csillaga van, szerencsés csillagzat alatt született, lehullott a csillaga* stb.). A versbeli kép szerint is minden embernek van egy csillaga, amely a lehull, véget ér az ember élete. A *lemenoében* folyamatos melléknévi igenév lassú változást érzékeltet, s azt, hogy a cselekvés még nem fejeződött be egészen, de már hamarosan a végéhez ér. A versszak középső sora

már nem a csillagra, hanem Zab Mihályra vonatkozik, de a gondolatot egyben általános érvényűvé teszi a *magyar* és a *végtelen* jelző, s ez utóbbi azt is kifejezi, hogy a hős sorsa térben és időben is szakadatlan, vég nélküli állapot. Ahogy a költő fogalmazza: „Sorsa végtelen magyar sors”. Hatásos ebben a sorban a *sors* főnév megismétlése is. A *sorsa* először alany és az *élet* szinonimájaként van jelen, majd — ugyanazon a mondaton belül — állítmány.

A megfoghatatlan idő, a földről elérhetetlen csillag, a bánat és a sors elvont fogalmak, mind a végtelenség, a mindenség irányába viszik a verset, Zab Mihályt, a költőt és az olvasót. A tér-idő határok kitágulnak, a szavak, a jelek jelképekké emelkednek, a bánattal teli emberi lélek — a nyomorúság ellenére — szárnyal. S ezután megint egy ellentétes kép következik: a végtelenbe való szárnyalás után a hétköznapi tárgyi világ aprólékos rajza: por, esőcseppek, szúnyog. Zab Mihály élete „Porrá ázik, mint a szúnyog, | mely csak félig élve dunnyog . . .” Hogy Sinka István a természet jelenségeit mennyire hűen építette be költészetébe, arról ez a kép is meggyőz bennünket. Annyi a természetből távol élő ember számára is magától értetődő, hogy a nagy őszi esőzések az állatokat, a szúnyogot is eláztatják. Ám az már kevésbé, hogy is lesz por ezekből az elázott szúnyogokból. Valóság ez? „Nincs senki, aki úgy ismerné és annyi varázssal tudna énekelni méhekről, darazsakról, lepkékről, madarokról, favirágról, kankalinról, mint ő.”³ — írja Sinkáról kortársa és kritikusa, Gombos Gyula. S ezt bizonyítja e versbeli kép is. Igen. Az az ember, aki annyira együtt élt a természettel, mint a „fekete bojtár”, az idegek, az ösztönök, a puszták „sasszemű fia”, nem téved a természet megfigyelésében. Az olvasónak többnyire csak hosszabb nyomozás után sikerül kiderítenie, a következőt: Igaz ugyan, hogy a szúnyogot az őszi eső leveri, már-már elpusztítja, de az erőteljesebbje sok esetben kihúzza tavaszig, mégpedig a növények szárán lógva, félig élve dunnyogva. Tavasszal aztán, a napsütés és az újabb esőzések hatására az alig dűnnyögő szúnyog szabályosan szétporlik, „porrá ázik”. Amíg az előző képben Zab Mihály sorsát a csillag-kép örököltette meg, itt most az ember élete az agyonázott, sárbavert szúnyog vergődéséhez hasonló.

A negyedik versszak elején újra megjelenik a „varnyudi szél”: „Varnyudi szél hangjainál, / tűnődhet bizony Zab Mihály!” A szél itt is olyan, mint a vers kezdetén volt, viszont a költő hangja más. A *tűnődik* ige egyes szám harmadik személyben már volt a költemény elején, most megismétlődik, ám itt a *-het* képző miatt a szó jelentése kissé más: Zab Mihálynak szabad továbbra is tűnődnie, sőt a *bizony* módosító szócska azt sejteti, hogy van is min tűnődnie. A *bizony*-ban ugyanakkor az is benne van, hogy a költő nem vállal részt ebből a tűnődésből, hanem érezteti kívülállását is, ő szereti és sajnálja Zab Mihályt, de magatartásával azért nem ért egyet.

Az utolsó versszak harmadik sora — a költői közbevetés után — vissza-viszi az olvasót a versidőbe: „Körötte sár van, csend az élet,” — ez Zab Mihály világa. A sár mindig nagy nyomorúságot jelentett Sinka értékrendjében, gyerek- és ifjúkorában sokat szenvedett az eső, a sár, a hideg miatt. Első bojtárkodásának egyik maradandó „élményé”-ről így ír önéletrésében: „Bizony sokat dideregtem akkortájt. Úgy el-elfáztam az örökös esőben, éjjel-nappal, hogy még az ennivaló se kellett. Köhögtem szakadatlan és gyűlölttem gőzölgő vizes gúnyáimat. A lábom egész nap sárpapucsot hordott, lábujjaim kiáztak,

³ Gombos Gyula: Álom az országról. Bp., é. n. 29.

meggémberedtek. Olyanná váltam, mint veszett, csóré varnyú, akit elejtett az idő s nem törődik semmivel, csak a mezsgye gazza mellé bújhasson.”⁴ A versbeli *sár*-hoz az ilyen emlékek is hozzátartoznak. Ezekkel együtt válik itt a sár jelképpé, az elhagyatottság, a szegénység, a nyomor jelképévé. A „sár-élet” mozdulatlan, néma, nyugodt, eseménytelen, ahogy a versben is áll, „csend az élet”. Egyszerű metafora ez a kifejezés. Mégis újnak hat, mert a mindennapi életben nem szoktuk az életet és a csendet ilyen formában összekapcsolni. Annál is inkább hatásos ez a kép, mert utána, vele ellentétben, mozgás, zörgés, idéződik fel a versben, illetve egy már megszűnt, elnémult mozgás: „— zörgései elnémultak / lakodalmi szekérének.” Mennyivel kellemetlenebb a *zörgés*, mint a korábbi csengős szekér hangja. A zörgés általában és itt is szaggatott érdes hang, s a szó hangalakja sem cseng kellemesen, a kemény *z* és *r* hangok miatt. De ez a zörej is megszűnik, a lakodalmi szekérnek már a zörgései is, egy szép igei metaforával mondva, *elnémultak*.

A szekér eltávolodott, térben és időben egyaránt: „Nyomát az uraság ökre / betaposta már örökre.” Valóban, az uraság szekere számtalanszor végighaladt a lakodalmi szekér által megtett úton, a szó szoros értelmében *betaposta* a csengős szekér nyomát. De az uraság ökrével való sok munka az emlékeket, a lélekben élő nyomot is betaposta, s velük együtt lassan letaposta Zab Mihályt is. S már nem a szekér tette ezt, hanem gazdája, a név nélküli, mindegy-hogy hívják, mindegyikegyforma uraság.

E ballada drámai epikumát tehát ez adja: A költő meglátja magányosan tűnődő barátját, és átgondolja annak sorsát, megismerkedésüktől a vers írásának idejéig. Kettős története van a balladának, egyik a költő, másik a hős lelkében játszódik. A cselekményes elemek fölött végig ott áll a versben „a tűnődő Zab Mihály, mintha a fájdalomtól gyökeret vert volna a lába.” Őt már nem rázza meg ez a dráma, hiszen benne valószínűleg már többször is lezajlott, nem úgy, mint az olvasóban.

A képzőerkesztés, a szavak és a mondatok fűzése is ezt a belső drámaiságot, feszültséget igazolja. A költemény egyik legjellemzőbb sajátossága, az ellentétezés — mint láttuk — a vers minden rétegében nyomon követhető: a sorokon belül, a szavak egymás mellé állításában, a mondatok szerkesztésében, a képekben. A képek háttere, anyaga legtöbbször a mindennapi élet és a természet. A természet úgy fonódik össze a vers nyelvezetével, mint ahogy a parasztember élete a földdel. A természeti képek, bár önmagukban is megállják a helyüket, sohasem öncélúak, sohasem szorítják háttérbe az emberi szenvedések ábrázolását, megörökítését.

A költő személyes jelenléte a versben, többszöri közbevetése, a költemény szabad, dalszerű hullámozása, a természeti képek beágyazódása sajátos személyes írási módot eredményez. E líraiság is fontos jellemzője Sinka társadalmi-szociális mondanivalót előtérbe állító balladáinak — de más költeményeinek is, csak úgy mint például a népköltészetre is oly jellemző szemléletesség, gazdag képzettársítás, frissesség, a fogalmazás epigrammatikus tömörsége, az ősi költészet elemi ereje.

E vonásokban rejlik elsősorban Sinka István költészetének nyelvi ereje. Ez a költői nyelv része annak a huszadik századi, nyugodtan mondhatjuk, nyelvi forradalomnak, amelyet a népi, a népből jött írók, költők hoztak iro-

⁴ Sinka István: A fekete bojtár vallomásai. 1—2. Bp., 1942—1944. 46.

dalmunkba 1919 és 1944 között, továbbvive Ady és Móricz programját. Ők voltak azok, akik tömegesen és tisztán emelték be az irodalomba a legszebb, legképesebb tájnyelvi kifejezéseket, szó- és gondolatfűzéseket, azzal, hogy Magyarország különböző vidékeiről érkezve, Udvarhelyszéktől Tolnáig megörökítették szülőföldjük népének életét és nyelvét. Ahányan voltak, annyiféle ízzel, árnyalattal gazdagították a magyar szépirodalmi nyelvet s ezen keresztül a köznyelvet. Szabó Pál például a tiszta bihari tájnyelvet képviselte, Veres Péter a Hajdúságét, Erdei Ferenc Makó környékének, Illyés Gyula Tolna megyének, Darvas József a Viharsaroknak, Szabó Zoltán a Matyóföldnek a nyelvét őrizte meg számunkra.

Sinka István pedig a Nagyszalonta környéki táj, a Körösök, a Berettyó mesékben, balladákban gazdag világát örökölte meg, megőrizve az ott élő nép nyelvét, továbbfejlesztve a népköltészet képi világát. A legtisztább, a legromlatlanabb népnyelvet, az Arany balladák nyelvét szóltattatta meg újból az irodalomban, egyben megújítva a balladai műfajt, s ezt ötvözve a köznyelvel, élő, színes, szemléletes magyar nyelvet teremtett. Múltán érezzük sokszor, hogy úgy hat Sinka költészete, nyelve, mintha a népdalok előde lenne. Hiszen „ő nem a népköltészetet emeli be a magas irodalomba, mint Erdélyi vagy többé-kevésbé Petőfi, hanem a humuszt, a tájnak s a rajta való élésnek azt az ősi televényét, amiből az ősköltészet kivirágzott.”⁵ Ezt mutatja a választott vers is, amelyben a szófűzésen, képszerkesztésen kívül a ritmus, a zene is efféle ősalapotot tükröz; ahogy Czine Mihály összegezte: „Sinka . . . úgy szólt meg ösztönösen, mintha virágéneket mondott volna. Ahogy a virágok nyílnak, ahogy a madarak énekelnek, a maguk természete szerint. Már Juhász Géza észrevette, milyen mély dallamok szakadtak így fel belőle, olykor a legősibb dallamok, az Ómagyar Mária siralom, a középkori fohászok és Borne-missza ráolvasásainak a kései testvéreinek tündek. Németh László maga is megállapította: «Ady óta nem volt költőnk, akiben ilyen mély, távoli dallamok jártak vissza . . .» Vádolva a szegénységet, gyötrő világot és felmutatva a jövőre érdemes szegényembereket, a szegénységet, a szépségen keresztül.”⁶

Heltainé Nagy Erzsébet

⁵ Gombos Gyula: i. m. 29.

⁶ Czine Mihály: Sinka válogatott verseiről. Forrás 1977. 9. sz. 27.

A nyelvjárási szókincs változásáról

1. A nyelv legváltozékonyabb részlege a szókincs. A nyelvet érő hatások benne jelentkeznek leggyorsabban s legnyilvánvalóbban. Minden élő nyelv szókincese állandóan s egyidejűleg pusztul és gazdagodik. Főlélegessé vált tárgyak, eszközök, fogalmak visszaszorulásával együtt jár az őket jelölő szavak eltűnése, amiként az új dolgok, fogalmak jelentkezése is új szavak, kifejezések, jelentések létrejöttét föltételezi.

A nyelvjárási szókincs változásának a vizsgálata napjainkban különösen időszerű, és többrendbeli tanulsággal is jár. A hagyományos paraszti gazdálkodás és életforma eltűnése, a falu arculatának gyökeres megváltozása ugyanis eddig nem tapasztalt méretű és ütemű változásokat idéz elő a nyelvjárások szókincsében, másfelől a kommunikációs eszközök, elsősorban a televízió nagy hatása egyre gyorsuló ütemben közelíti a nyelvjárásokat a köznyelvhez. Ez a két, egymást támogató és a nyelvjárási szókincs köznyelvelsülésének az irányába ható tényező olyan helyzetet teremtett, amely a nyelvjárási szókincs változásának — bizonyos értelemben — ideális vizsgálatát is lehetővé teszi (vö. Bárczi: I. OK. 6: 86). Azok a változások ugyanis, amelyek korábban több nemzedéken keresztül, ötven, száz vagy még több évig is tartottak, napjainkban egy-két évtizedre korlátozódnak. Így alkalmunk van arra, hogy ezeket a változásokat szinte születésük pillanatától kezdve végigkísérjük, közvetlen bepillantást nyerve a nyelv életébe.

2. A nyelvjárási szókincs — a köznyelv felől nézve — két részre osztható. Egyik, éspedig nagyobbik része megegyezik a köznyelvvél. Másik, kisebbik része ismeretlen a köznyelvben. Ez utóbbi részleget alkotják a tájszavak. A tájszavakat hagyományosan három típusba szokás sorolni: *a)* valódi tájszavak (ezeknek nincs köznyelvi megfelelője, például *észér* 'mohó, önző, erőszakos (ember)', *b)* jelentésbeli és *c)* alaki tájszavak (jelentésükben, illetőleg alakjukban különböznek köznyelvi megfelelőjüktől, például az *agyar* nyelvjárási melléknévi 'irigy' jelentése és a *tyúk* nyelvjárási *tik* változata). Az alaki tájszavak kilógnak a sorból, mivel köztük és köznyelvi megfelelőik között csak igen ritkán van olyan nagy különbség, amely megértésüket lehetetlenné teszi. (A valódi és a jelentésbeli tájszavak köznyelvi alapon nem érthetők.) Tájszótárakba is éppen ezért csak azokat az alaki tájszavakat érdemes fölvenni, amelyeknek a fölismerése akadályokba ütközhet (a tájszavak osztályozására l. legújabban Balogh Lajos: NytudÉrt. 83. sz. 70—4; Péntek János: NyIrK. 1972: 231—40; Imre Samu: MNy. 1975: 221—3). Ami az említett részleg egymáshoz való viszonyát illeti: a nyelvjárások szókincsének a köznyelvvél megegyező része mind relatív, mind abszolút értelemben egyre nő, tájszói részlege pedig csökken.

Fordítsuk figyelmünket a továbbiakban a nyelvjárási szókincs tájszórészlegére, e részleg változására. A nyelvjárási szókincs változásának — a vonatkozó szakirodalom s a nyelvjárásgyűjtők tapasztalatának az egybehangzó tanúvallomása szerint — három fő módja van: *A)* valódi tájszavak, illetőleg a jelentésbeli tájszavak nyelvjárási jelentései-

nek visszaszorulása és kihalása; B) köznyelvi szinonimák behatolása a tájszavak mellé, a tájszavak háttérbe szorulásának a tendenciájával; C) az alaki tájszavaknak a köznyelvi formákhoz való közeledése, kiegyenlítődése, fogyása. A három típus egyidejűleg él egymás mellett, különbség van azonban közöttük — a nyelvjárási szókincs tájszórészlege szempontjából vett — fontosságuk, valamint gyakoriságuk tekintetében. Legkevésbé azok a változások érintik a nyelvjárások tájszórészlegét, amelyek nem járnak valódi tájszavak visszaszorulásával. Ami pedig gyakoriságukat illeti: első helyen az alaki tájszavak kiegyenlítődése említendő, majd a valódi tájszavak visszaszorulása, végül — az előbbieknél lényegesen kisebb hatókörrel — a köznyelvi szinonimák jelentkezése. Lássuk közelebbről mindhárom típust!

3. A) Valódi tájszavak kihaltáról, visszaszorulásáról mindenki könnyen meggyőződhet, ha korábbi tájszóközlések anyagát kikérdezi abban a nyelvjárásban, amelyben az anyagot gyűjtötték. Több nehézséggel azonban szembe kell nézni. Idézzük Imre Samut: „A szókincs területén a változás megragadása még nehezebb, hisz az egyes szavaknak meglehetősen önálló életük van” (Nyr. 1962: 324), illetőleg „A szókincs területén . . . szintén volt bizonyos változás, haltak ki tájszavak. Ennek vizsgálatára azonban nem nagyon nyílik lehetőség, ugyanis hiányzik a megfelelő összehasonlítási alap . . . A nyelvjárásokban a szókincs területén bekövetkezett változásokat szintén eléggé nehéz konkrétan megragadni, annak ellenére, hogy a változás minden bizonnyal itt is igen jelentős” (ÁltNyelvTan. 8: 91, 100). Természetesen minél régebbi gyűjtésű tájszavakra van módunk kérdezni, annál kevesebbet ismernek mai adatközlőink. 1913-ban Zsirai Miklós a rábaközi Mihályiból tett közzé tájszógyűjteményt (MNY. 1913: 425—9, 464—6). 1972-ben kérdeztem ki ezt az — akkor 60 éves — anyagot s azt állapíthattam meg, hogy egyharmada kihalt, egyharmadára csak az idősebbek emlékeznek, s csupán egyharmada általánosan ismert és használatos ma is (részletesebben l. MNY. 1972: 479—82; vö. még Soproni Szemle 1974: 186—9). Érdemes volna efféle vizsgálatot a magyar nyelvterület több, sőt többi részén is végezni — ha megfelelő anyag rendelkezésünkre áll. Erre a célra — ha szerény kilátásokkal is — a Nyelvészeti Füzetek című sorozatban megjelent, azonos minta szerint készített nyelvjárási monográfiák tematikailag — mennyiségileg hasonló tájszóközlései alkalmasak is volnának. Sajnos, nincs elég belőlük, ezért segítségükkel nem vizsgálható valamennyi nyelvjárástípus. A Benkő Loránd és Lőrincze Lajos szerkesztette Magyar nyelvjárási bibliográfia (Bp., 1951). segítségével mindenki könnyen és gyorsan tájékozódhat, mely nyelvjárásokból közöltek 1817-től 1949-ig tájszavakat, azaz: hol lehet a szóban forgó vizsgálatot elvégezni. Nemcsak azért lenne ez a vizsgálat érdekes és hasznos, mert a nyelvjárási szókincs tájszórészlegének a változásáról kapnánk másuttan nem kapható konkrét, megbízható adatokat, hanem azért is, mert bizonyos nyelvészociológiai eredményekre juthatnánk. A nyelvjárásokat beszélő közösségek minden egységük ellenére sem homogén alakulatok, s a nyelvjárásokon belüli foglalkozás- és műveltségbeli, nemzedékek, nem és vallás szerinti különbségek megmutatkozhatnak a tájszavak ismeretében vagy nem ismeretében, illetőleg használatuk különbségeiben, eltérő gyakoriságában.

Vizsgálatunk arra adhatna pontos választ, hogy a nyelvjárási beszélők mely csoportja őrzi legjobban a tájszavakat s kik azok, akik élen járnak a köznyelviesülésben. Más szavakkal: milyen szociológiai tényezők szabják, határozzák meg a nyelvjárási beszélők nyelv magatartását e tekintetben (vizsgálati szempontokra l. H. Wolfensberger kitűnő munkáját: Mundartwandel im 20. Jahrhundert. Frauenfeld, 1967. Beiträge zur schweizer-deutschen Mundartforschung. Band XIV. 217; l. még Imre Samu: ÁltNyelvTan. 8: 103). Ha sok újdonságot nem is, hasznos, szolid eredményeket a különböző nyelvjárásokban végzett felmérések összehasonlításától is várhatnánk. Megállapíthatnánk, hogy a magyar nyelvterület mely nyelvjárási mutatkoznak a vizsgálat idején szókészleti szempontból

archaikusnak, hagyományörzőnek, s melyekre jellemző inkább a változás. Úgy gondolom, ezen a területen — megfelelő tanári előkészítéssel, irányítással és közreműködéssel — a gimnáziumok magyar nyelvi szakköréi is végezhetnének eredményes munkát, a főiskolák és az egyetemek magyar szakos hallgatóiról nem is beszélve. Föltétlenül követésre méltó Zongor Ferencnek és tanítványainak, az alsósági (Vas megye) általános iskola (!) honismereti szakkörének a példája, akik Kresznerics „Sághon halott” s szótárában (Magyar szótár gyökekrrenddel és deákozattal. I—II. Budán, 1831—32.) közzétett alsósági tájszavairól megállapították, melyek élnek ma is közülük, milyen jelentésben s melyek haltak ki (Nyr. 1967: 53—9). Érdemes volna természetesen régebbi tájszótáraink (SzamSz., OrmSz., CsángSz.) tájszóanyagát is megvizsgálni a szóban forgó módon.

A tájszavak visszaszorulását, eltűnését régebbi tájszókölzések nélkül, csupán a mai nyelvi szókincs vizsgálatával is igazolhatjuk. Feladatunk ebben az esetben az, hogy megállapítsuk a tájszavak használati kötöttségét: kik, milyen foglalkozású, korú, műveltségű, vallású, nemű beszélők s mikor, milyen körülmények között használják a köznyelvben ismeretlen szavakat. Ebből kiderül, mely tájszavak általános használatúak s melyek szorultak perifériára s miért. Ilyen jellegű vizsgálatra l. például Imre Samu: ÁltNyelvTan. 8: 100; Kovács Ferenc: ÁltNyelvTan. 8: 145—7; Szabó József: MNy. 1976: 111—2. 1976-ban befejeztem a kis „Mihályi tájszótár” (NytudÉrt. 103. sz.) szerkesztését. A szótárban leírt valódi tájszavak mintegy 10%-a kihaltnak tekinthető, mintegy 20%-a visszaszorulóban van, s ez azt jelenti, hogy az idősebb generáció elmúltával, tehát nem is sokára, a tájszavak harmada feledésbe merül (vö. még MNy. 1972: 479—82).

Meg kellene vizsgálnunk azt is, születnek-e manapság új tájszavak. (Tőszavakra gondolok. Nyelvjárási származékok ma is keletkeznek.) Minden bizonnyal igen, ha erősen korlátozott számban is, hiszen az új fogalmakat — az őket jelölő szavakkal együtt — szinte kizárólag a köznyelv közvetíti a nyelvjárások felé. Megfelelő felmérések hiányában azt sem tudjuk, milyen fogalmi körökben s milyen típusú új tájszavak születnek. Imre Samu véleménye szerint a faluban végbement gazdasági—társadalmi változásokat tükröző fogalomkörben „tájszó jellegű önálló alakulatokkal nem nagyon számolhatunk” (Nyr. 1962: 325, l. még uő.: ALingu. 1977: 37). Szabó József úgy vélekedik, hogy a „nép nyelvi leleménye, szóalkotó kedve, amely a köznyelvből bekerülő elnevezések mellé a nyelvjárásban szavakat teremtett... az utóbbi évtizedben sem kopott meg” (MNy. 1976: 113). Példaként — Nagykönyiből — az 50-es évek elején használatos vezetékes rádió tréfás—gúnyos *kefetartó*, a hangosbemondó *bádogembér*, az inszeminátor *nyakkendő s bika* és a mesterséges megtermékenyítéssel született borjú *műborgyu* elnevezését említi (i. h.). A cserebogár pajorjának a Somogy megyei Bálványoson *bókamiskakukac* neve is van (Imre Samu in: MNyAEIm. 229). A rábaközi Mihályiból a vezetékes rádió tréfás-gúnyos *plétykaláda* elnevezését idézhetem, valamint a *kulló*-t, amelynek jelentése: 'kétkerekű, gumikerekeken gördülő, kézzel húzott (vagy tolt) kordé'. Ez utóbbi a 70-es évek elején az uborkatermesztés föllendülésével és az uborkának a leadóhelyre való szállításával terjedt el. A felsorolt nyelvjárási szavak — a *kulló* kivételével, amelynek nem ismerem az etimológiáját (talán a *kullogó* tréfás megrövidítése?) — összetételek azonban, nem tőszavak. Gondolhatunk arra, hogy esetleg belső szóteremtéssel, tehát hangutánzás-hangfestés útján is keletkeznek új szavak nyelvjárásainkban.

B) A tájszavak visszaszorulásának jól ismert módja az, amikor a köznyelvi szinonima a tájszó mellé befurakodva fokozatosan háttérbe szorítja azt. A köznyelvi szinonima megjelenése gyakran jelentésselkülönüléshez vezet: a tájszó a hagyományos, régi változatot, tárgyat, munkamódot jelöli, a köznyelvi szó az újat, a korszerűt, a terjedőt. Ez meg is határozza jövőjüket, amely a nem nagyszámú kivételt nem tekintve a tájszó eltűnésével jár. Példák: *früstök*: *reggeli*, *firhang*: *függöny*, *hél*: *padlás*, *szelénce*: *orgona*, *rocska*: *fejő*, *plé*: *tepsi* (Imre Samu: MNy. 1971: 142, ÁltNyelvTan. 8: 101—2), *fuszéklí*:

zokni, kapca: *harisnya*, *stupli*: *dugó*, *langalló*: *lángos*, *smakkul*: *izlik*, *kalázli*: *üvegpohár*, *dékány*: *harangozó* (Szabó József: Nagykónyi nyelvjárás: NytudÉrt. 83. sz. 567–8), *átrész*: *cím*, *ápitus*: *útvág*, *ámbitus*: *věrandá*, *ázlog*: *kirakat*, *csípül*: *masinál*, *csimbók*: *cserebogár*, *észtergya*: *eresz*, *fakopogató*: *harkály*, *frisling*: *südd*, *himpér*: *málna*, *réce*: *kacsa* (saját gyűjtésem, Mihályi), illetőleg *tányérvirág*, *tányérrozsza*, *tányérbél*, *tányérbélvirág*, *tányérka*, *szotyola*, *uszu*, *puszu*: *napraforgó*; *kosz*, *rü*, *ri*: *aranka*; *mákha*, *mákhéj*, *mákkütyü*: *mákgubó* (Imre Samu: Nyr. 1962: 324).

C) A nyelvjárási hangtani jelenségek bomlásával párhuzamosan szorulnak vissza az alaki tájszavak. Az alaki tájszavak visszaszorulása és a nyelvjárási hangtani jelenségek bomlása egyazon jelenség két, egymást, föltételező megnyilvánulási formája. A hangtani jelenségek (például az *i*-zés, *ö*-zés, *l*-ezés) hordozói ugyanis a morfémak (szavak, szóelemek). A nyelvjárási alakok, jelenségek visszaszorulása általában a megfelelő köznyelvi alakok, jelenségek javára, illetőleg azok irányába történik. A visszaszoruló nyelvjárási alak nem mindig adja át helyét közvetlenül köznyelvi megfelelőjének. A kiegyenlítődés gyakran a köznyelvhez közeledő átmeneti alakok közbeiktatásával, átmeneti fokozatok segítségével vagy úgy történik, hogy a kis hatókörű nyelvjárási jelenség, a kevés tagot számláló nyelvjárási eltérés besorolódik a nagy hatókörű, általános nyelvjárási eltéréstípusba (a kérdés beható vizsgálatát l. Imre Samu: ÁltNyelvTan. 8: 85–104 és Szabó József: MNy. 1976: 112). Például a *hókköm* a *hövelkujjam*-on keresztül válik *hüvelk*-, majd *hüvejkujjam*-má (további példákat l. az idézett tanulmányokban). Ezeket a változásokat azonban hangtani vizsgálatok, jelenségtanulmányok, illetőleg nyelvjárási monográfiák keretében célszerű és szokás leírni, nem a szókészlettanban.

Kiss Jenő

A tájszókészlet változása Sopronhorpácson és Sopronkövesden

1. A nyelvjárási szókincs változása, a tájszóanyag pusztulása ma már közhelynek számító tény. Bizonyítására saját anyanyelvjárásából ki-ki könnyen tudna példákat említeni. Szülőfalumban, Sopronkövesden is — gyermekkori nyelvi emlékeimmel ellentétben — napjainkban már szinte csak a *cserép*, a *székrín* és a *vödör* járja a *sindöl*, a *föntálló* vagy a *csobán* helyett. A hasonló példa nyelvjárásainkban számtalan. Igen tanulságosak ezért azok a megfigyelések és vizsgálatok, amelyek a tájnyelvi szókészlet mai változására vonatkoznak. Effélékről számol be többek között Kovács István (MNy. 2: 151–2) és Szabó József (MNy. 72: 111–3). Kovács példáival mindenekelőtt Somoskőújfalu szókészletének nemzedékenkénti különbségeire hívja fel a figyelmet, Szabó pedig elsősorban a köznyelvi hatás eredményeit szemlélteti Nagykönyiből származó adataival.

A tájszavak pusztulásának megítélése azonban nem mindig annyira egyszerű, mint gondolnánk. A kérdés föltétlenül több és módszeresebb vizsgálatot érdemelne. De ennek mikéntjét mindmáig nem munkálta ki megfelelően a dialektológia. Egy lehetőséget azonban jelez Kiss Jenőnek az a tanulmánya, amelyben Zsrai Miklós mihályi tájszógyűjtését vizsgálja meg 60 évvel későbbi nyelvjárási állapotából visszatekintve (MNy. 68: 479–82). Az én dolgozatom is Kiss Jenő ötlete és biztatása nyomán született. Alapjául Csapodi István tájszóközleményei és egyéb nyelvjárási tárgyú cikkei szolgáltak.

2. Csapodi István (1856–1912), a sokoldalú egyéniség, korának tudós szemésze aki számottevő nyelvészeti tevékenységet is kifejtett. Folyóiratunk korai évfolyamaiban több kisebb-nagyobb írásában foglalkozik szülőfalujának, a Sopron megyei Horpácsnak

és környékének nyelvjárásával (vö. F. G.: Nyr. 81: 255). Cikkei közül jó néhányban hivatkozik a nyugat-dunántúli népi nyelv szókincsének érdekességeire, ötben pedig csak tájszavakat olvashatunk tőle. Háromban — Lövei P. vagy Lövei Páyer István álnéven — kizárólag horpácsi tájszavakat közöl (Nyr. 4: 181–2, 5: 269, 425), további kettőben viszont általában Sopron megyei köz- és szakszókat (Nyr. 25: 526, 27: 39).

3. Jelen közleményemnek az a célja, hogy bemutassa 80–100 évvel ezelőtt lejegyzett északnyugat-dunántúli tájszavak pillanatnyi ismeretét, egy-egy helyi nyelvjárás szó-készletében játszott mai szerepét. Ezért Csapodi tájszóanyagából kérdőfüzetet készítettem. Ebbe teljes egészében fölvettem az előbb említett öt szóközlést, sőt néhány Horpács környékéhez köthető tájszót Csapodi egyéb írásából is kicéduláztam. Így összesen 180 lexikális egységem gyűlt egybe. A kérdőívet Sopronhorpácson és Sopronkövesden kérdeztem ki. Azért két helyen, mert kíváncsi voltam, kitapintható-e eltérés egymáshoz ilyen közeli két község tájszókincsében. Az adatközlőket mindkét kutatóponton három nemzedékből válogattam: 50 év felettieket, 25 és 50 év közöttieket, 25 év alattiakat. Több mint 30 adatközlővel dolgoztam. Ügyeltem rá, hogy adatközlőim között nők és férfiak minél arányosabban szerepeljenek. A szociológiai szempontok érvényesítését ezúttal nélkülözhetetlennek véltem. Abból a feltevésből indultam ki, hogy a nemzedékek és a nemek közti nyelvi, nyelvjárási különbségek valószínűleg a szókincs terén a legkézzelfoghatóbbak. A gyűjtéshez tehát eleve úgy láttam hozzá, hogy a mai tájszóismeretben és -használatban megragadhatók esetleg bizonyos területi és szociológiai sajátosságokat is. A gyűjtést a szokásos módszerek célszerű váltogatásával végeztem. Összegyűlt csaknem 3000 adatom. A kikérdezett személyek némelyike informátorom volt a község tájszavaira vonatkozó egyéb kérdésekben is.

4. Az alábbiakban főbb tapasztalataimat foglalom össze. A kérdőívben szereplő tájnyelvi lexikális egységeket csoportosítom, tipizálom. Az egyes alfejezeteket betűjellel különítem el. Ezek élén felsorolom a Csapodi-féle gyűjteményből az adott típusba tartozó lexémákat. A nyelvjárási adatokat itt Csapodi írásmódja szerint közlöm, a továbbiakban azonban egyszerűsíttem a helyesírást. Ez annyit jelent, hogy nem fogom jelölni a diftongusokat és a köznyelvvél megegyező részleges hasonulásokat. A lexikális egységeknek minden nélkülözhetetlen esetben megadom a jelentését is. A Csapoditól származó magyarázatokat jelentésjel nélkül, a magam fogalmazta értelmezéseket jelentésjelben adom meg. Az adatok felsorolását értékelés követi. Ebben szólok a két falu, a három nemzedék és a két nem tájszóismerete közötti jelentésbeli és hangalaki eltérésekről, illetve a tájszavak használatában megfigyelhető különbségekről. Ha szükségét érzem, egyéb megjegyzéseket is teszek. Esetenként attól sem riadok vissza, hogy közöljem néhány lexéma után — gondolatjelben — a gyűjtés során feltűnt valamely jellegzetes előfordulását.

Mindig külön gonddal veszem számba, melyek a két helyi nyelvjárásnak a már kihalt tájszavai, melyek vannak kihalóban, perifériára szorulóban, illetve melyek azok, amelyek még ma is szociális érvényűek. Azokat a tájszavakat tekintem kihaltaknak, amelyekre ma már egyetlen adatközlő sem emlékszik még a legidősebbek közül sem. Azokat minősítem viaszszorulóknak, pusztulóknak, amelyeket az egyes nemzedékeknek a többsége, legalább az 51%-a vizsgálataim szerint nem ismer, és a kisebbség is legfőljebb csak egyre ritkábban használ. S végül azokat nevezem szociális érvényűnek, amelyeket a legfiatalabbak többsége is elfogadható jelentésmagyarázattal ismer, és kisebb-nagyobb gyakorisággal ma még szinte mindenki használ a két faluban.

Csapodi tájszógyűjteményében valódi, jelentésbeli és alaki tájszók, illetve szókapcsolatok, szószerkezetek, szólások, szóláshasonlatok és közmondások egyaránt előfordulnak. A tájszavak három típusa közötti különbségtevés azonban nem volt mindig könnyű,

s bizonyára nem is maradt megcáfолhatatlan. A nehézségekből csak hármat említek. Van olyan tájszó, amely a köznyelvi megfelelőjétől hangalak és jelentés tekintetében is eltér (vö. Balogh L.: NytudÉrt. 83. sz. 73). Ilyen esetben a tipizáláskor a jelentés szempontját részesítettem előnyben (pl. a *dómán-t*, *helés-t* és a *keszkenyő-t* nem az alaki tájszavak közé soroltam). Akadt olyan tájszavam, amelynek valamely jelentése a köz- és irodalmi nyelvben is él, de a vizsgált két helyi nyelvjárásban használata általánosabb, megszokottabb, nemegyszer más jelentésben is közismert (vö. Imre S.: FTsz. 11). Ilyenkor nem volt mit tennem (pl. a *riszál-t*, *sikál-t* és a *tör-t* a jelentésbeli tájszavak közé soroltam). De a legnagyobb gondot azok a szavak okozták, amelyek ma már annyira köznyelveiek, hogy értelmező szótáraink tájnyelvi eredetükre vagy népnyelvi jellegükre még csak nem is utalnak: *bececs*, *bibis*, (*kusza*) helyesen: *kukta* (vö. MTsz. 1: 1243), *poczi*, *priés*, *sömör*, *szabad* (igeként toldalékolva), *topánka*. Ezeket csak a teljesség kedvéért soroltam fel. A továbbiakban nem foglalkozom velük.

A) Valódi tájszavak. — Ide 74 szót soroltam: *ágy-ciha* 'párna, dunyha alsó huzata', *akona* a hordó dugója, *áltollani* röstelleni, *arammaluó* sármány, *bálizs* faluról falura járó olasz kereskedő, *bicsak* bicska, kés, *boncs* Vinca minor (= télizöld meténg), *buda* hosszú, úrias posztókabát, *csatakos*, *déák* posztószűr, *dómán* díszesebb parasztkabát, *dunyha-ciha*, *eves*, *evessig*, *ezénten* nemsokára, *favágíttuó*, *fosztos babuta* banka, *gánicza* 'sterc', *güdből* hizlalt ökör, *gurgatuó*, *gyövvüdtin* Convolvulus arvensis (= apró szulák), *hëgyëtt*, *hëgyibe*, *hengërbuócoz* bukfencez, *hi* gazdasági épületek tetőalja, *isterc*, *kalap-csizma* botos, *kalinkuó*, *kambaktër* 'kalauz', *káskét* napellenzős sapka, *kélázli* üvegpopóhár, *kisafa* hámfá, *koráz* 'siet (az óra)', *kortalan* fiatal, *közfa* istállóban az állatokat elválasztó lengő rúd, *krispin* bő felöltő, *lájbi*, *lampos* a méhek viasz alkotmánya, melyben nincs méz, *langaluó*, *langolat* a kertek aljára vivő egyik út, *lebakfincosztam* 'lebukfenceztem', *lombúta* hinta, *mácsik* szögletesre vagdalt tészta, *majkuó* testhez álló női kabát, *mántli* díszítetlen paraszti kabát, *ókula*, *ókularé*, *ördög uócala* *Carlina acaulis* (= szártalan bábakalács), *östörög*, *papsajt*, *penicilos* tollvágó kés, kétélű kés, *pias* fél csákány, *pirhanyul* 'érni, pirosodni kezd', *pityér* pacsirta, *pizsëlle* csibe, *rigli* tolózár, *ruha riézmin* sok ruhát szaggató, *sifli* a mézeskalács parasztosabb neve, *sisák* káka, sásféle, *száj szilé* ajak, *szakul*, *szalados* csfáztatott búzából készült édeskes étel, *szitykés-szutykos*, *szotylër* szíjgyártó, *szotyog* érett, puha gyümölcs leeséskor v. evéskor a nedvességtől ilyen hangot ad, *szüőcsiny* szemölcs, *szülessig* takarmány, *tökös veriéb* tollatlan verébfi, *vacsoravesztüő*, *vakarcs* összevakart tésztából süített utolsó kis kenyér, *vánkos-ciha*, *várbentálluós* labdajáték, *vërdung*, *zsiëter* fejedény. — Megjegyzés: 1. A *déák* lexéma lokalizálása kétséges, hiszen 'szűr' jelentésben ezt az MTsz. (1: 388) Horgaspatakról adatolja. 2. A *pizsëlle* jelentését Szabó Géza szóbeli közlése erősítette meg bennem. 3. Az alábbi lexémák helyes nyelvjárási alakja a fentiektől eltér: *arammalló*, *átoll*, *gyövvüdtin*, *hëgyibë*, *lebakfincos*, *szőcsin*, *zsëtër*.

A két falu valódi tájszavai jelentésükben lényegében nem különböznek egymástól. Két dolgot mégis megemlítek. Az egyik, hogy a kövesdiek szerint — Csapodi Horpácsról való adatától eltérően — az *akona* 'hordón a dugó helye' jelentésű. A másik, hogy a *hi* és a *pallás* között olyasféle jelentéskülönbséget, mint amit Csapodi magyarázata sejtet a *hi* szó kapcsán, egyik faluban sem erősítettek most meg.

Hangalaki különbség annál több van: Horpácson *ezénten* ~ *ezënte*, *kambaktër*, *ruharézmin*, *sifli* ~ *siflin*, *szatylër* ~ *szotylër*: Kövesden *ezénten*, *kambaktër* ~ *kamboktër*, *ruharézmin* ~ *ruharézmi*, *siflin*, *szatylër*. Vannak szavak, amelyeknek mindkét helyen két-két alakváltozata járja felváltva: *gánica* ~ *gánco*, *isterc* ~ *sterc*, *kisafa* ~ *tisafa*, *rigli* ~ *ringli*, *szőcsin* ~ *szőcsiny*.

A vizsgált lexémák közül a *langolat* (a Ságvári utca régi neve), a *pias* és a *pirhanyul* csak Horpácson használatos. A *pias* helyett Kövesden a *rejthám* 'irtókapa', a *pirhanyul*

helyett pedig a *pirnyagosul* ismeretes. A *buda*, *kortalan*, *lëbakfincoz* csak Horpácson ismerős, az *akona* ma már csak Kövesden. A *sisák* Horpácson, a *gánco* és az *ördögódala* Kövesden látszott közismertebbnek.

A nemzedékenkénti összehasonlítás több különbséget tár fel. A legidősebb, I. nemzedék néhány szót új jelentésben is használ: *bicsak* 'életlen, rossz kés', *fosztosbabuta* 'sovány, erőtlen gyerek', *gőből* 'elhízott, kövér ember', *hengërbócoz* 'henteregve, csúszva-mászva játszik', *szotyog* 'vizes v. bő cipőben mozog a láb', *tökösveréb* 'korához képest alacsony termetű', *vakarcs* 'utolsó gyerek a családban'. Előfordul, hogy a jelentés egyszerűsödik: *dómán* 'béléses, melegebb kabát', *mánli* 'viselő kabát'. A *kambaktër* új, 'csalafinta, hamis öregember' jelentése szinte teljesen kiszorította a régit. — Az I. nemzedék beszédében a *gánica* ~ *gánco*, *isterc* ~ *sterc*, *rigli* ~ *ringli* alakváltozatokként élnek egymás mellett.

A középső, II. nemzedék nyelvhasználata is teremtett jelentésváltozást: *baktër* 'vasúti v. éjjeliőr', *billemácsik* 'nudli', *mácsik* 'metélt'. A *kambaktër* előbb említett jelentését viszont a többség nem ismeri. — A II. nemzedék a kétalakú lexémákat általában csak egyik alakjukban használja: *gánco*, *sterc*, *szócsin*, *tisafa*. A köznyelviesedés azonban alkalmanként eredményez már hangalakváltozatokat: pl. *átoll* ~ *átall*, *szülessig* ~ *szüleség* stb. A *dunyhaciha*, *vánkosciha* helyett a *ciha* járja.

A legfiatalabb, III. nemzedék nyelvhasználata egy újabb jelentésváltozást tükröz: *vakarcs* 'kicsi, csöppsg'. Az ismert lexémák korábbi jelentésváltozásai élnek. — A használt szavak egyike-másika köznyelvi hatás eredményeként gyakran mutat hangalaki ingadozást: pl. *evessig* ~ *evesség*, *gánco* ~ *gánca*, *hëgyibë* ~ *hëgyibe* stb.

Az eredeti jelentést véve alapul a kihalt valódi tájszavak: *ágyciha*, *arammálló*, *bálizs*, *dëák*, *kalapsizma*, *këlázli*, *penicilos*, *pizsëlle*, *szitykës-szutykos*, *vãrbentállós*, *vërdung* (mindkét faluban); *akona* (Horpácson); *buda*, *kortalan*, *lëbakfincoz* (Kövesden).

Visszaszorulóban vannak: az I. nemzedék körében: *boncs*, *kambaktër*, *krispin*, *szalados* (mindkét faluban); *buda*, *kortalan*, *lëbakfincoz* — *lëbakfincosztam* a *lajtërgyãru* — (Horpácson is); *akona* (Kövesden is); a II. nemzedék körében: *ezënten* — *ezënten ù* *lëssz* a *karácson is* —, *fosztosbabuta*, *közfa*, *lampos*, *ördögódala*, *pityër* — *szëgin embër* *jüggyyit* csak a *pityërk* *trãgyãzzãk* —, *vacsoravesztõ* (mindkét faluban); *pirhanyul* (Horpácson); a III. nemzedék körében: *átoll*, *bicsak*, *dómán*, *dunyhaciha*, *gánco*, *gőből*, *kãskët*, *korãz*, *kisafa*, *lõmbüta*, *mãjkõ*, *mãntli*, *siflin*, *szakul*, *szatylër*, *szülessig*, *tökösveréb*, *vakarcs*, *vãnkosciha* (mindkét faluban); *langolat*, *piãs*, *sisák* (Horpácson).

Szociális érvényű maradt: *csatakos*, *eves* — *mëgevesüt* a *kollãncso* —, *evessig*, *jãvãgittõ*, *gurgatõ*, *gyõvõtìn*, *hëgyëtt* — a *sz'én* *hëgyëtt* a *silinga* —, *hëgyibë*, *hengërbócoz* — *de menyinyit* *hengërbüocosztunk ott a gyõpõn* —, *hi* — *hi* *szãjo* 'padlásfeljáró' —, *kalinkõ*, *lãjbi*, *langulõ*, *mácsik*, *õkula*, *õkulãré*, *õstörög*, *papsajt*, *rigli* ~ *ringli*, *ruharëzmin* ~ *ruharëzmì*, *sterc* ~ *isterc*, *szãjszülë*, *szotyog*, *szócsin*, *zsëtër*.

A nemek közötti különbségek kevésbé tűnnek fel, mint az előzőek. Az I. nemzedékből a férfiak szerint a *mácsik* egyszerűen 'szögletesre vagdalt tészta', két nő informátorom szerint viszont eredetileg 'kézzel csipkedett tészta' jelentésű. Az *akonã*-t kizárólag férfi ismerte, a *szalados*-t a nők tudták jobban. A II. nemzedék körében a *gánco* tájszóról két férfi adatközlõm nem tudta, hogy az ugyanazt jelenti, mint a *sterc*. A III. nemzedékből a *tökösveréb* és a *szülessig* szót csak fiú ismerte, a *szakul*-t csak leány.

Ez a 74 lexéma természetesen csupán töredéke a vizsgált helyi nyelvjárások valódi tájszavainak. Ugyanakkor csak egy részük nyugat-dunántúli jellegzetesebben, szép számmal van köztük a nyelvterület nagybõn hányadán, sõt az alacsonyabb szintû köznyelvben is elõforduló szó. Részint jövevények, részint belsõ keletkezésûek. A vizsgálatban szereplõ lexémáknak mintegy 33–34%-a jelenleg is közismert és több-kevesebb rendszerességgel használatos még a két helyi nyelvjárásban. A többi valódi tájszó háttérbe

szorulását, pusztulását vagy a szóval jelölt fogalom eltűnése, vagy valamely köznyelvi lexéma elterjedése idézte elő.

B) Jelentésbeli tájszavak. — Ide 29 szót soroltam: *ajak* áll, *azon* ugyanaz, *bálván kíp* szobor, ellentétben a szentképpel, *bálvány* 'ua.', *bilincs* ütés, esés következtében támadt seb, sérülés, *bozogány* 'a gyékény virágzata', *címestér* sekrestyés, *értellen* 'vmiben nehéz felfogású', *far-tű* bujtásra hagyott szőlővessző, *guba* tölgyfa gubacs, *gyujtó* gyufa, *helés* szép, tetszetős, kedves, *pereputty* cókímók, *püőre* aki egy ingben van, *sotu* 'sajtó, prés', *szunyik* 'bújócskában huny', *báb* a mézeskalács urasabb neve, *cipellő* női cipő, *elszab* elszakít, eltép, *főszegni* feltörni, felszántani, *kendő* törülköző, *keszkenyű* 'fejkendő', *mégnyillani* tavaszodni, *melles* hátul összeköthető, ujjatlan ruha, *régöl* 'mondogat, híresztel vmit', *riszál* 'nyiszál', *sikál* 'simára ken', *tűőr* lőszór csatra kötve, mellyel madarat lehet fogni, *tussa* vastag része. — Megjegyzés: 1. A *bilincs*, *regöl*, *riszál*, *sikál* és a *tőr* szónak közismert mindkét helyen köznyelvi jelentése is. 2. A *regöl* csak nyílt *e*-vel, a *satu* csak *a*-val él mindkét faluban.

A két település jelentésbeli tájszavaiban a jelentéskülönbség csak annyi, hogy Horpácson a *bálvánkíp* és a *bálvány* konkrétan azokat a fából készült, kb. ember nagyságú faragványokat, szoboralakokat jelentette, amelyek valamikor a kastélyparkból kivezető utak mentén álltak. — Hangalaki tekintetben három szembenállást figyeltem meg: Horpácson *bálvány* ~ *bálván*, *bozogány* ~ *buzogány* ~ *buzogán*, *szunyik* ~ *szuny*: Kövesden *bálván*, *buzogány* ~ *buzogán*, *szuny*. — A használat gyakoriságában a *bálván* és a *bálvánkíp* lexéma Horpácson — érthetően — sokkal előbbre járhatott, mint Kövesden.

Az I. nemzedék néhány szót a megadottól eltérő jelentésben ismer. A fenti jelentéssel ma a *pőre* 'meztelen' jelentése él csak együtt. A *guba* 'gubó', a *tus* 'tő, csutka' új jelentéstartalma mellett az eredetibb szinte teljesen eltűnt. — Az *l* a *főlszeg* igéből egyre ritkábban esik ki.

A II. nemzedék a *tus*-nak az új jelentését sem ismeri már, a *gubá*-t viszont csak az újabb jelentésében használja. A további jelentésváltozás kettő: *cipellő* 'kecses női bál cipő', *pereputty* 'vkinek családi, rokoni köre és mindenféle személyes holmija'. — A II. nemzedék a *regül* változatot ismeri-ismergeti, nem a *regöl*-t.

A III. nemzedék a *főlszeg* igét csak 'feltör' jelentésben használja. A *cipellő*-t első sorban 'gyerekcipő', a *kendő*-t pedig 'fejkendő' jelentésben ismeri. — A *buzogány* ~ *buzogán*, *helés* ~ *hejés*, *főlszeg* ~ *főlszeg*-féle hangalaki kettősségek a legfiatalabb korosztály beszédében mindennapiak.

A kihalt jelentésbeli tájszavak: *báb*, *satu*. — Visszaszorulóban vannak: az I. nemzedék körében: *guba*, *tőr*; a II. nemzedék körében: *azon* — *azoj j^{uó}t* —, *bálván*, *bálvánkíp*, *mégnyillik* — *maj mégnyillik ám a j^{uó} id^{uó}* —, *melles*, *tus* — *mille magas tussát hattatok* —; a III. nemzedék körében: *bilincs*, *gyujtó*, *kendő*, *regül*, *riszál*. — A többi szó vizsgálataim szerint — eredeti vagy csupán kissé módosult jelentésében — ma még szociális érvényű: *ajak*, *buzogány*, *címestér*, *értellen*, *fartű*, *helés*, *pereputty*, *pőre*, *cipellő*, *elszab*, *főlszeg*, *keszkenyű*, *sikál*, *szuny*.

A nemek közötti különbségre mindössze két példát találtam. A *tőr* szót a férfi, a *tus*-t női adatközlőim közül ismerték többen a legidősebb nemzedékből.

Ez a 29 lexéma ismét csak elenyésző hányada a két nyelvjárás jelentésbeli tájszavainak. Ezek között azonban kevesebb a nyelvterület nagyobb részén ismert, több a szűkebb területre korlátozódó. Akad olyan is néhány, amelynek az adott jelentésben nincs szótári feljegyzése sem. A vizsgált lexémáknak ennek ellenére csaknem az 50%-át ismeri és használja még a két falu nyelvközössége. A többi jelentésbeli tájszót [pusztítják már a köznyelvi formák.

C) Alaki tájszavak. — Ide 59 szót soroltam: *asztuó, asztom* azt tartom, *aziéris*, *borza* bodza, *bugyborik*, *csuszkorál*, *dölögtívüő* (*nap*), *ehēs, ék* kuóruós 'egykorú', *elgurút*, *éség* is, *estiéli, firisz, firisz* (*viz*), *füőcsinyál* teherbe ejt, *föcske, gérádics, jánto* gyanta, *jász* gyász, *gyün, hammas* (*szédér*) hamvas, *hannám* hadd lám, *harka* harkály, *hátrálék* 'hátrálék', *hértelen, hetvin, hun, husajuó* húshagyó, *iftyur* ifjú úr, *ippe, kátoz, köll* (ragozva főnévi igenév mellett), *kesztē* kesztyű, *kövēcs, lómbál, májo, mángol, mángu* mángorló, *mēgehül, miérēm* miért nem, *mútátufogva* mióta, *nēm tom* nem tudom, *nepestig* napestig, egész nap, *nyiévem* nyelvem, *őjjē* dehogyisnem, *őg* üveg, *pajczi* kis csikó, *palac*z palack, *piritus* piritott kenyér, *pörsenis, sármáluó* sármány, *sohun, süög* süveg, *söpör, szenyel, tiérbetünyī, terē* teher, *toruőbányi, ugys* különben is. — Megjegyzés: I. A *pörsenis* ma egyszerűen a köznyelvi szó *i-ző* változatának látszik. Ám a két helyi nyelvjáráásban általánosan ismert egy tájnyelvi változat: a *pörsedik*. 2. Az *éség* jelentésére I. Imre S. i. m. 57. 3. A *harka* helyett a *fakopogató* a jellegzetes nyelvjárási szó. 4. A *piritus* és a *hátrálék* mai szemmel gyanús adat, helyesen valószínűleg *piritus* és *hátrólék* lehetett. 5. Az alábbi lexémák mai nyelvjárási alakja: *firisz, grádics, iftyúr, köll, mángul, sármálló*.

A két falu alaki tájszavaiban jelentéskülönbség nincs, hangalaki annál több: Horpácson *dölögtövő ~ dölögtévő ~ dologtévő*, *föcsinyál ~ fölcsinál*, *gérádics ~ grádics*, *jánto ~ gyánto*, *hetjin ~ hetvin*, *mánguló*, *pajci, piritós* : Kövesden: *dölögtē ~ dologtévő*, *föcsinál ~ fölcsinál*, *garádics ~ grádics*, *gyánto, hetvin, mángu, paci, piritus ~ piritós*. A *hannám*, *hallám* és a *hanni* mindkét helyen váltakozva járja. A *kövēcs* mellett ma a *kū* a gyakoribb. Olyan lexéma nem akadt, amelyiket csak az egyik faluban használnának.

Az alaki tájszavak körében kevésbé lehet jelentésváltozásról beszélni. Az I. nemzedék mindenesetre két szót a megadottnál tágabb jelentésben ismer: *iftyúr* 'nem fizikai munkát végző fiatalember', *paci* (gyerm.) 'ló'. — Az I. nemzedék beszédében efféle alakváltozatok figyelhetők meg: *firis ~ friss*, *gyánto ~ gyanta*, *mútátufogva ~ mūta*, *őg ~ öveg*, *toróbál ~ tróbál ~ próbál*.

A II. nemzedék nyelvében az *asztom* egyszerűen 'alighanem' jelentésű, a *kátoz* pedig 'hangosan beszél' jelentésben is közismert. — Ez a korosztály az alakváltozatoknak igen nagy számát ismeri, s az alábbi esetekben többnyire már nem a nyelvjárásiabb hangalakhoz ragaszkodik: *asztó, borza, estiéli, hammas, hértelen, hetvin, kesztē, tróbál* stb.

A III. nemzedék az ismert alaki tájszavakban az eddigiekhez képest nem érez jelentésbeli különbséget. — A köznyelviiesedés útján ez a generáció haladt a legelőbbre. A III. nemzedék nyelvében a *bugyborik ~ bugyborék*, *ehēs ~ éhes*, *firisz ~ fűrés*z, *föcske ~ fēcske*, *köll ~ köll*, *májo ~ máj*, *pörsedik ~ pörsedék*, *térbetül ~ térdel*-féle kettősségek már gyakoriak.

A kihalt alaki tájszavak eredeti vagy alig megváltozott hangalakjukban: *éség, jász, harka, mérēm, nepestig, palac*. — Visszaszorulóban vannak: az I. nemzedék körében: *ēkkórós, gérádics, jánto*; *dölögtövő ~ dölögtévő* (Horpácson) *~ dölögtē* (Kövesden); a II. nemzedék körében: *firis*, *iftyúr, őg, sármálló, sohun, toróbál*; *mánguló* (Horpácson) *~ mángu* (Kövesden); a III. nemzedék körében: *borza, fölcsinál, hammas, hértelen, hetvin, kesztē, kövēc, lómbál, mángul, mútátufogva, nyévem, sōg* — *hálósōg, sōgeilen* —, *terē*; *piritós* (Horpácson) *~ piritós* (Kövesden). — Szociális érvényű a többi alaki tájszó: *ajjē, asztó, asztom, aziéris, bugyborik, csuszkorál, ehēs, elgurul, estiéli, firisz, föcske, gyün, hannám, hátrólék, hun, husajó, ippe, kátoz, köll* (*köllök, kölessz; köllöttem, köllöttē* stb.), *májo, mēgehül, nēm*tom, *pörsedik, söpör, szenyel, térbetül, ugys*; *pajci* (Horpácson) *~ paci* (Kövesden).

A nemek szerinti különbségre két megjegyzést teszek. Az egyik, hogy a legarchaikusabbnak látszó adatokra nők emlékeztek mindkét faluban. A másik, hogy a legfiata-

labb adatközlőim közül a fiúk nagyobb arányban őrzik a nyelvjárásiasabb alakokat, mint a leányok.

E közé az 59 lexéma közé sokféle alaki tájszó került. Olyanok is, amelyek csupán egyetlen fonémában különböznek köznyelvi megfelelőjüktől; olyanok is, amelyekben a nyugati nyelvjárások ritkább hangtani törvényei érvényesülnek. Vannak közöttük hangtani és alaktani alaki tájszók egyaránt (vö. Balogh L. i. m. 71–2). A köznyelv hatásának általában ezek vannak a legjobban kitéve (vö. Szabó J. i. m. 112). A kikérdezett lexémák mintegy 47%-a ennek ellenére — kisebb-nagyobb mértékben nyelvjárásias alakjában — napjainkban még mindig általánosan ismert és többé-kevésbé rendszeresen használatos is a két helyi nyelvjárásban.

D) Szó értékű szókapcsolatok, szószerkezetek, frazeológiai egységek. — Ide 10 szólást, szóláshasonlatot, közmondást, tárgyas, határozós és jelzős szószerkezetet, illetve állandósult szókapcsolatot soroltam: *eleven kínés üg* higany; *fálnak fülö van*; *farkasz guzsba ténnyi valaküt* úgy leültetni, hogy ne tudjon fölkelni; *fiszkaluódik mint a szaruó galamb*; *fujj bizony* mondd azt, isten bizony; *káskétos sipka* 'napellenzős sapka'; *nëm mindig papsajt*; *nímëtül van* nem igaz; *së izë së bizë, mind a nëmëskiëri istercnek*; *vót am má a zurak előtt is* rossz ember, akit már törvény elé is idéztek. — Megjegyzés: 1. Néhány lexikológiai egységnek eltér a mai hangalakja: *a fálnak is fülö van*; *eleven kínéső*; *fiszkaluódik*, *mind a szaruógalamb*; *fuj bizont*; *vót am má az urak előtt is*. 2. A *nëm mindig papsajt* újabban többnyire *nëm mindën papsajt*.

A *fuj bizont* csak Kövesden használatos, Horpácson nem ismerte senki. Az *eleven kínéső* 'higany' jelentése ma már nem él, de a legidősebbek többsége emlékszik még a vele összefüggő *üllam* (~ *ollam*), *mind az eleven kínéső* 'izgó-mozgó, életrevaló v. rosszkedű' szólásszerű állandósult szókapcsolatra. A *së izë, së bizë, mind a nëmëskiëri istercnek* helyett ma már csak a *së izë, së büzö* járja.

A szó értékű szókapcsolatok, szószerkezetek, frazeológiai egységek közül eredeti jelentésében kihalt: *eleven kínéső*; *nímëtü van*; *së izë, së bizë, mind a nëmëskiëri istercnek* (mindkét faluban); *fuj bizont* (Horpácson). — Visszaszorulóban vannak: a II. nemzedék körében: *farkasguzsba tész*; *vót am má az urak előtt is*; a III. nemzedék körében: *káskétos sipka*; *nëm mindën papsajt* (mindkét faluban); *fuj bizont* (Kövesden is). — Szociális érvényű maradt: *a fálnak is fülö van*; *fiszkaluódik, mind a szaruógalamb*.

A nemek közötti különbség mindössze annyiban nyilvánult meg, hogy a *farkasguzsba tész* eredeti jelentését (vö. ÉKsz. 357–8) a II. nemzedékből csupán két férfi adatközlőm tudta pontosan. A nők egyszerűen 'megkötöz' jelentésben ismerték.

Ez a kis számú, 10 példából álló csoport igen változatos jellegű lexikológiai anyag. Területi elterjedtségüket illetően sem egységesek. Annak ellenére, hogy a kikérdezett kifejezéseknek mintegy a fele a köznyelvben sem ismeretlen, a két helyi nyelvjárásban csak 20%-ban fordulnak elő szociális érvénnyel. Ez arra mutat, mintha az efféle színe-sebb, képes kifejezések gyorsabban szorulnának vissza, halnának el a falu nyelvében, mint a tájszavak (vö. Kovács I. i. m. 151).

5. Ez a vizsgálat kevés ahhoz, hogy messzemenő következtetések alapjául szolgáljon. Ezért összegzés helyett néhány kiegészítő megjegyzést fűzök a mondottakhoz.

A dolgozat úgy próbálta meg bemutatni a tájszavak változását, hogy összehasonlított két különböző korból, de ugyanazon nyelvjárástípusból származó szóanyagot (vö. Kiss J. i. m. 480). Az egybevetésből az derült ki, hogy a tájszavak pusztulása — legalábbis az ismeret fokán — a vártnál lassúbb; egy-egy lexémának a peremszókészletből való kiavulása általában viszonylag hosszan tartó folyamat.

Egy másik tanulság, hogy a hasonló vizsgálatoknak nem szabad figyelmen kívül hagyniuk a tájszókészlet elemeit ért egyetlen változást sem. Így az alakváltozatok és a hangalaki ingadozások mellett vizsgálat tárgyává kell tenni a különböző jelentésváltozásokat (l. pl. *vakarcs*, *tökösveréb*), a szórványos állandósult szókapcsolattá válást (pl. *rossz*, *mind az eleven kieneső; kövér, mind a gőből*), egyes származékoknak és összetételeknek az alapszói lexémánál nagyobb fokú aktivitását (pl. *ringliz*, *sógetlen*; *hálósóg*) stb. Ezek a jelenségek ugyanis meghosszabbíthatják bizonyos tájszavak feledésbe merülésének folyamatát.

Az ilyen módszerű vizsgálatból a tájszavak használati gyakoriságára természetesen alig lehet következtetni. Tudjuk, hogy egy-egy fogalom kifejezésére nyelvjáráseinkből sem hiányoznak a rokon értelmű szópárok (vö. Imre S.: MNy. 67: 142; Szabó J.: NytudÉrt. 83. sz. 566–9). E szópároknak ugyan mindkét tagja is lehet tájszó (pl. *közfa* ~ *strájsza*), ám újabban az egyik mind gyakrabban a köznyelvi (vagy relatív köznyelvi) szó (pl. *hi* ~ *pallás*). Kérdés, vajon a folyamatos beszédben mikor melyik lexéma aktivizálódik. Ezt végérvényesen csak szövegvizsgálatok mutathatnák ki.

A probléma illusztrálására mindenesetre kísérletet tettem. Összeválogattam több sopronkövesdi adatközlőtől való, együttesen kb. egy szerzői ívnyi szövegfelvételt. Ebben néztem meg a *hi* és a *pallás* szópár elemeinek gyakoriságát. Kiderült, hogy a *pallás* négy-szer fordult elő benne, a *hi* egyszer sem, holott a kérdőíves módszer szerint a *hi* szó még a fiatalok többsége körében is közismert. A tájszavak passzív ismerete és aktív használata tehát nem egy és ugyanaz. Úgy tűnik, az egyének aktív szókinéséből viszonylag könnyen átkerülhet a passzívba egyik vagy másik tájszó.

Sokszor hangoztatjuk: a tájszavak további gyűjtése és feldolgozása sürgető feladat. A tájszókészlet alaposabb ismeretét joggal várja el az etimológia és a nyelvtörténet egyaránt. Ezek igénylik ugyanis mind a szóalakváltozatok nyelvjárásközi összehasonlítását, mind az egy nyelvjáráson belüli szinkrón változatok egybevetését (vö. Bárczi G.: MNy. 63: 288; Benkő L.: Nyjtört. 49–50; Imre S.: MNyjR. 35; Kiss J.: NytudÉrt. 89. sz. 172–3). Ezért kétségtelenül jó volna, ha a nyelvterület minél több pontjáról készen állnának hasonló jellegű vizsgálatok (vö. Kiss J.: MNy. 68: 482).

De a tájszavak gyűjtését és a tájszókészlettel való rendszerezesebb foglalkozást maga a dialektológia sem nélkülözheti. A nyelvjárássok teljesebb megismeréséhez ugyanis az eddiginél pontosabb szóföldrajzi és nyelvészociológiai kép is hozzátartozik. Jelenleg regionális szótáraink száma kevés, a különféle szógyűjtések sokszor esetlegesek, az MNyA. sem tartalmaz a nyelvjárási szókinésből túl gazdag anyagot (vö. Imre S.: i. h.; Márton Gy.: MNyj. 21: 4–13). Ezért újabb regionális szótárak, szókinésarchívumok, szociológiai szempontú szókészleti vizsgálatok még az ÚMTsz. elkészültét követően is szükségesek lesznek. Sőt itt van már az ideje, hogy a tájnyelvek lexikológiai kutatása is mihamarabb rangosabb helyet vívjon ki magának a magyar nyelvtudományban.

Bokor József

Szempontok a szlavóniai nyelvjárási mondattan megírásához

Szinkrón alapon, a leíró mondattan síkján tárgyalom a szlavóniai nyelvjárási mondatrendszerét, ragaszkodom a hallottakhoz, a gyűjtésemhez, és csak olykor — ha arra szükség mutatkozik — folyamodon a tárgyalás folyamán tudományos absztrakciókhoz. A szlavóniai nyelvjárás bár egységes gyökerű, s ma sem különül el nyelv szerkezetében, mégis más-más regionális, ill. falubeli változatát beszélnek pl. a harasztiak, a lászalaiak, a kórógyiak, a rétfalusiak. Ezért tartottam szükségesnek minden mondat után feltüntetni

a falu kezdőbetűjét, ahonnan a mondat ered. A valóságban alig van olyan ember, aki tiszta köznyelven beszélne, ugyanez az eset a nyelvjárást beszélőknél is. Nem teljesen érintetlen a köznyelvtől, írott nyelvtől. A szlavóniai nyelvjárásban az ősbibb magyar nyelvemlékbeli, sőt szórvány szójegyzékbeli kor hagyományai is tisztán fellelhetők. Van olyan rétege, amely kimutathatóan visszanyúlik az ősmagyar nyelv korába, sőt még korábbi 99999 utal pl. a névelő nélküli használt mondat szerkezet: „Egy kicsint gyomrom haborog”; „Birótúl jövök”; „Kapu bé van [zárva]”. Ezenkívül ősbibbségre vall az is, hogy olykor az *a* névelő helyett *az* névelő járja, pl.: „Az haraszi hídt alatt”. Vagy ősiségre vall az ilyen szólásszerű szerkezet is: „Jós reggelt lelköm” (= már csak emlékezetben élő szerkezet, hogy így is köszöntek).

Mivel nemcsak új mondattani jelenségekről számolok be, hanem a szlavóniai nyelvjárásban még eleven régibb eredetű mondattani jelenségekről is, ezért olykor az időt – mely munkál az egyes mondattani jelenségek megőrzésénél, esetleg megváltozásánál – mindig figyelembe vettem. A szlavóniai nyelvjárás differenciáltsága, tagoltsága tehát, bár elsősorban területi, földrajzi, néprajzi, de ugyanakkor időben elhelyezhető differenciáltság is van. Ezért ügyeltem arra, melyik a régibb, a még régibb, s melyik az új vagy fiatalabb mondattani szerkezet, szokás, jelenség a szlavóniai mondattanban. A tudományos absztrakciót csak segítségül vettem, s ez az új megközelítés a mondatok tárgyalásánál, amit nem alkalmazott a nyelvtudomány a nyelvjárási mondattanok írásánál, amilyenből egyébként is kevés van. A teljes tudományos megértésre kell törekedni.

Végül a nyelvjárás fogalmát nem használom szűkebb értelemben, illetőleg nemcsak azokat a mondattani, nyelvjárási jelenségeket tárgyalom, amelyek a nyelvjárásnak mint nyelvváltozatnak a sajátjai, illetőleg, amelyek a nemzeti nyelvben (a művelt köznyelvben) nincsenek meg. Ugyanis, hogy egy-egy nyelvjárási jelenség bekerült-e a nemzeti nyelvbe vagy fordítva, a nemzeti vagy régi, esetleg új írott nyelvi jelenség a nyelvjárásba, vagy továbbra is csupán nyelvjárási szinten maradt, ez a tény a legkevésbé sem érinti a jelenségeknek nyelvjáráson belüli helyzetét. A lejegyzéskor és feldolgozáskor tehát a nyelvjáráson belüli teljességre törekedtem, akár átvett a nyelvjárás valamit az írott vagy beszélt régi nyelvből, az újból vagy fordítva, akár nem.

A leggondosabb nyelvjárástörténeti vizsgálattal derítettem fel a leíró mondattani jelenségeket, s adom át, ezzel is gazdagítva tudásunkat a magyar nyelvjárásokról, s a magyar nyelvről is, de főleg a szlavóniai nyelvjárásról.

Könyvem tárgya a szlavóniai nyelvjárás leíró mondattana. A következő rendszerben dolgozom fel anyagomat.

Általános tudnivalók a szlavóniai nyelvjárási mondatról. Ez tárgyalja a szlavóniai mondattan mivoltát, jellemző vonásait, a nyelvtani eszközöket.

Ezután a mondatok tartalmi osztályzását adom: A kijelentő, felkiáltó, óhajtó, felszólító és kérdő mondatfajtákat.

A következő egység a mondat szerkezet szerinti osztályozása: főmondatok, a bővített mondat, összetett mondat (= mellérendelő összetett mondat, alárendelő összetett mondat), és a többszörösen összetett mondat. Állandó fordulatok, hagyományos, kész mondatok. Ezt követő egység: A főmondatrészek: alany, állítmány (igei, névszói, összetett) és a bővítmények: tárgy, határozó, jelző. A szlavóniai nyelvjárás mondattanát a szórendnek, s a vele összefüggő intonációs eszközöknek (a hangsúlynak, a hanglejtésnek és a beszédsszünetnek) mondattani elemzésével zárom.

Bona Júlia

Az *akció* szó élete a magyar nyelvben

Az utóbbi években igen elterjedt köznyelvünkben az *akció* szó. Rádióban, televízióban, napi- és hetilapjainkban, de még magánbeszélgetésekben is használják. „Ez az *akció* február 10-ig tart” — mondta például a riportalany a rádióban (1978. I. 18.), amikor a cement árának ideiglenes leszállításáról beszélt. A „rádió *csereakció*”-t pedig február 15-én a rádióban és a televízióban egyaránt bemondták, sőt hirdetés is jelent meg a Rádió- és Televízióújságban is: „KERAVILL RÁDIÓ URH CSEREAKCIÓN” címmel (III. 6.—III. 12.). A Népszabadság az évi március 8-i számában „ingyenes függönyvarrási *akció*”-t (9), 22-i számában pedig „szőnyeg*akció*”-t (11) hirdettek. Ez utóbbi nem volt egyéb, mint „díjtalan szegés, házhoz szállítás és szőnyegfektetés”. De szó volt „labdarúgó tehetségkutató *akció*”-ról, sőt ugyanazon a napon a „Társadalom az idősekért *akció*”-ról is a televízióban (I. 29.). 1976. VIII. 13-án egy riport frott címeként jelent meg ez a rejtélyes szöveg a televízió képernyőjén: „Háztáji *akció*”. Hamarosan kiderült azonban, hogy zöldségtermelésre, csirketenyésztésre és sertéshízlalásra adott állami kölcsőnről szól a riport. Sportközvetítésekben is gyakori ez a kifejezés, én csak egyet jegyeztem meg a TV-híradó 1978. I. 27-i adásából, amikor a bemondó ezekkel a szavakkal vezetett be egy kosárlabda-mérkőzésről vetített filmet: „Felvételeinken... a legszebb *akciókból* mutatunk be néhányat.” De felhasználják ezt a szót más szervezett cselekvés megjelölésére is. Például Horvát János, a tv Hét című műsorának 1978. II. 12-i adásában a Koltói kórház átköltöztetését nevezte meg, amikor azt mondta: „Az *akció* befejeződik”. Hasonlóképpen járt el az a filmszövegíró, akinek a szövegét a TV-híradó 1978. V. 9-i adásában olvasták fel: „Ma már igen széles körű *akciókat* szervez a Vörös Kereszt az egész világon.” A filmszínházakban és a televízióban bemutatott filmek, a „krimik” ontják az „*akciókat*” képi megjelenítésben és a magyar színészek szinkronszövegében egyaránt. Természetesen mindenekelőtt a valóság teremti ezeket a cselekményeket, s a hírközlő szervek csak értesítenek bennünket arról, hogy „egy rendőrségi *akció* során” elfogtak ópiumcsempészeket, illetőleg lefoglaltak ópiumot Ázsiában (egy 1976-ban közvetített dokumentumfilmben a televízióban), vagy „több hónapos *akció* eredményeként” leleplezték az LSD-t gyártó, illegális üzemeket Angliában (a rádió déli krónikája, 1978. I. 25.). Végül (vagy talán elsősorban) a háborús hírek és a tőkés világban elterjedt terrorcselekményekről szóló híradások bővelkednek ezekkel a megfogalmazásokkal: „felújultak a katonai *akciók* [a Közel-Keleten]” (Ipper Pál, TV-híradó 1975. I. 7.), valamilyen esemény „új agresszív *akciót* eredményezett [Vietnámmal kapcsolatban]” (A béke nehéz útjai I. című szovjet dokumentumfilm szövege, tv 1975. IX. 3.), „fegyveres merényletek és *akciók*”-ról beszélt Sándor István a tv 1978. II. 22-i külpolitikai fórumán, de már 1975-ben „a *terrorakciók* miatt riadókézsültségbe helyezték a lisszaboni fegyveres erőket” (TV-híradó 2., X. 24.), s ez a kifejezés ’fasiszta bombamerénylet’-eket jelentett. Sőt nyomtatásban feltűnő címben is olvashatunk hasonlókat: „Az egyiptomi kommandó amerikai gyármányú »Herkules« repülőgépe a tűzharc után [...] Kiprianu még a repülőtéren: »Ezzel az *akcióval* megsér-

tették Ciprus szuverenitását» (Magyarország XV. évf. [1978.] 9. szám, II. 26., címlap). Mindezekhez járul legvégül a szó politikai használata: 1975: „minden politikai *akció* alapja” (A béke nehéz útjai I. című szovjet dokumentumfilm szövege a televízióban 1975. IX. 3.), „milyen eredményeket tudunk elérni közös *akcióval*” (TV, Hét 1975. II. 9., egy angol szakszervezeti funkcionárius válaszáának fordítása), 1976: „[bebörtönözik azokat] akik *akciókat* [értsd: sztrájkot] szerveznek a munkások között (rádióhír IV. 9.), 1978: „A Carter kormány politikai *akcióit* most józanabban [indítja]” (Ipper Pál, TV-híradó I. 17.), „Az amerikai *akciók* [’beavatkozás Franciaország és Olaszország belügyeibe’] elsősorban arra irányulnak, hogy a kommunisták ne vegyenek részt a kormányban” (Hajdú János, TV-híradó, február).

Már ebből a néhány példából is érzékelhető, hogy az *akció* szó használatának elég széles a skálája. Jelentése azonban könnyen meghatározható. Alapjelentése, amelyet még a régmúltból, a latin nyelvből hozott magával, a 'cselekvés, cselekedet' (vö. TESz.). Az ÉrtSz. az *akció* szó 1. jelentését, amely erre az eredeti jelentésre megy vissza, „választékos”-nak minősíti, és érdekes módon az értelmezésbe beviszi a „nyugalom” jegyét is: „<Kül. nyugalom, tétlenség után> céltudatos, rendsz. határozott, erélyes cselekvés, tevékenység, tett”. Ennek az alapjelentésnek jelentésárnyalataként „rosszalló” stílusminősítéssel felveszi az a) *egyéni akció*, majd stílusminősítés nélkül a b) *katonai, rendőri akció* és a hivatalos stílusban használatos c) *tisztogatási akció* szerkezetet, és egyenként értelmezi. A 2. jelentéskategóriába 'a társadalmat, v. annak egy részét mozgató szervezett vállalkozás; mozgalom' értelmezésű példákat sorolja. A 3. csoportba pedig „(Szín)” megjelöléssel a drámai „Cselekmény, cselekvény” került. A 4. jelentésbe a fizikai, biológiai használatot, az 5.-be a nyelvtani műszóhasználatot, a 6.-ba pedig „(elav)” jelzéssel a „széksértésért járó pénzbüntetés” fogalmát sorolja. A szótár írói az első két kategóriában nagyon helyesen a szándékosság motívumát hangsúlyozzák, s csak sajnálhatjuk, hogy a 3. csoportban már elejtik ezt a jelentésmeghatározó elemet, pedig igen régi műszót értelmeztek, amelynek fogalmában a szervezettség jegye éppen annyira benne foglaltatik, mint más *akció*-ban. A *drámai akció* vagy pontosabban az *akció* a színműben még a latin szó eredeti jelentésére megy vissza (vö. TESz.), s azért maradt fenn, mert az *akció* a dráma leglényegesebb, meghatározó (determináló) eleme, ezzel különül el tudniillik más műfajoktól, minden a jelen cselekményen keresztül bontakozik ki benne (a történet, a jellemek, a korfestés stb., az egész téma). A Magyar irodalmi lexikon szerint: „Ez a cselekedetekre redukált, tehát drámailag megszerkesztett mese a [dráma] cselekménye.” Lehetséges, hogy az idegen szóhasználat 1959-ben már elavult, s a drámának a c s e l e k m é n y é r ő l beszéltünk. Elképzelhető azonban, hogy manapság újra felelevenedik a régi szó: „épp amikor a színpadon izgalmas *akció* zajlik” (Élet és Irodalom 1978. X. 14. 13; Módos Péter). A két szónak az egymással való értelmezése azonban így sem szerencsés dolog. Természetesen a 4., 5. és 6. csoportba tartozó élő vagy elavult szóhasználat felvétele és annak értelmezése egészen más szemantikai problémákat vet fel, s elsősorban azért, mert ez utóbbi három esetben műszóval van dolgunk, mégpedig olyan műszóval, amelyiknek mindegyike külön-külön alakult ki más-más korban, más-más nyelvben, különböző közegben és teljesen eltérő állal. Hiszen az elavult 'pénzbüntetés' és a fizikai *akció* 'hatás' között az átlagos szótárhasználó számára már csak a szó hangalakja az összekötő kapocs. Az ÉKsz. lényegében megőrizte a fentebb említett értelmezési felosztást, de kihagyta a nyelvtani műszóhasználatot, és a *katonai, rendőri akció* szerkezetet. Bakos Ferenc az Idegen szavak és kifejezések szótárában (Budapest, 1973.) mellőzi az elavult jelentésárnyalatokat, értelmezései célrátoréok, de ő is kihagyta a *katonai akciót*, nemcsak a kifejezést, hanem a jelentést is, s ennek következtében a sportban használatos 'támadás' jelentéskategóriát. (Ez utóbbi azonban a kéziszótárban megtalálható.) A SzinSz. az *akció* rokon értelmű megfelelőinek tartja a *tett, vállalkozás, támadás, megmozdulás, kam-*

pány, eljárás és beavatkozás szavakat, természetesen minden esetben pontosan megjelölve a szavak használatának körét. — Eddigi fejtegetésünkkel az *akció* szó használatának a sokrétűségét, divatszóvá válását, valamint azt akartuk érzékeltetni, hogy e szó elterjedésének a sebességét és az e terjedéssel létrehozott átmeneti állapotot mennyiben tükrözték szótáraink.

Továbbra is kérdés marad azonban az, hogy miben rejlik ennek a szónak az életképessége. A kérdésre adandó válaszunkat akármennyire is szerény formában (a válaszadás teljességének igénye nélkül) akarjuk megfogalmazni, szembe kell néznünk néhány lényegesnek tűnő problémával. Az egyik kérdés az, hogy a szóban magában (hangalakjában és jelentésében) vagy pedig nyelven kívüli körülményekben, a mindennapi élet szakadatlan mozgásában kell-e keresnünk a választ. A másik probléma pedig az, hogy a szó történeti vizsgálatának eredménye elegendő-e a ma érvényben levő jelentések, illetőleg szóhasználati formák igazolására. Ezeknek a kérdéseknek a kibogozására egy idegen szó esetében legcélszerűbbnek a jelentésvizsgálatot tartottam, amelyet a szó életének felvázolásával kötöttem össze. Abból indultam ki, hogy a szó többértelműségét csakis történeti vizsgálattal tudjuk megnyugtatóan magyarázni. Tudniillik „egy nyelv kifejezéseinak társadalmilag érvényes jelentése a beszélők közös tevékenységében, nyelvi érintkezésében formálódik ki, t ö r t é n e l m i p r o d u k t u m, és mint ilyen, természete szerint nem állandó” — ahogyan Telegi Zsigmond megfogalmazta Bevezetés az általános nyelvészetbe című egyetemi tankönyvében (Budapest, 1977. 46), hozzátéve, hogy — „a jelentések változása a nyelv életéhez tartozik. A változás során pedig a kifejezés jelentése átmenetileg meginog, bizonytalanná válik olyan értelemben, hogy a beszélők egy része a kifejezést még a régi, a másik már az új értelemben használja”. Ilyen felfogásban vizsgáltam már korábban a *demokrácia* szó jelentéskéjlődését (Nyr. 97: 476—84), valamint a *reakció* és a *reakciós* szó használatát (99: 365—9). Most az *akció* szó történetére vetve néhány pillantást, ugyanaz az elvi megfontolás vezérel, de a feladat bonyolultabb, mint az előző esetekben. Jelenleg szeretném azt is bemutatni (hacsak vázlatosan is), mikor és hogyan fejlődtek ki azok a jelentésárnyalatok, amelyeket szótáraink az *akció* főnév értelmezésében jeleznek.

Tudjuk, hogy több olyan latin vagy görög-latin eredetű, más nyelvekben is elterjedt szavunk van, amelyet esetleg a korábbi századokban is ismertek, de csak a felvilágosodás korában gyökeresedtek meg, vagy új jelentésben éledtek újjá a magyar nyelvben. Ebbe a csoportba tartozik a latin eredetű *akció* szó is (vö. TESz.). Első adatát a XVIII. század végéről ismerte eddig a szakirodalom, de az 1975-ben megjelent Erdélyi Magyar Szótörténeti Tár (Szerk. Szabó T. Attila) már 1592-ből idéz egy ’<felperesi> kereset’ értelmű adatot. Mint jogi műszónak 2. jelentéseként pedig 1757-ből ’ügy’ értelmezéssel vesz fel egy idézetet. Látjuk tehát, hogy a XVIII. században a szónak már átvitt értelmű használata is volt. Ugyanezt tapasztaljuk a TESz. adataiban is: 1789: „Ha majd le-gördül a’ kárpit, lessz é okom panaszkodni, hogy *actióm* rövid volt” (Kazinczy: Bácsmegyey 217—8 NSz.). E ’szerep’ jelentésű szó metaforikus használata feltételezi, hogy konkrét vagy legalábbis konkrétabb alkalmazására is lelünk, s íme ismét Kazinczy tollából találunk rá adatot: 1793/1892: „én előttem ő keme mindég egy nyomorult tusko lessz; hiszen ímé sem lépése, sem ülése, sem szava, sem semmi *aktziója* nincs ennek! [Értsd: színészek]” (Lev. 2: 316 NSz.). Itt a szó már nem (vagy még nem) ’szerep’ jelentésű, hanem összemosisódik benne a ’cselekvés’, a ’drámai cselekmény’ és a ’szerepjátászás’ értelem, hiszen Kazinczy egy színész tehetségtelenségéről mond ítéletet, aki sem mozgásban, sem szóban nem tudta megjeleníteni a színpadi figurát. A szó többértelműségének összemosisására utal a TESz. szócikkének etimológiai része is, amikor megállapítja, hogy a szó a magyar nyelvben latin eredetű, és így folytatja: „vö. lat. *actio* ’cselekvés, cselekedet; előadás, taglejtés; peres eljárás; vád, vádirat’; ez a latin *agere* ’üz, hajt; mozgásba hoz;

csinál, cselekszik' származéka." A szótár 2. jelentésként felvett egy 'cselekvés, tevékenység; Aktion' értelmezést a szótár szerkesztési elveiből kifolyólag másodrendűnek értékelt adatból. Nem szándékom e szótár értelmezésének bírálata, de az első adatként felvett Kazinczy-idézetből éppúgy kihámozható lett volna a 'cselekvés, tevékenység; Aktion' jelentés, mint eme másikból, amely egyébként szintén Kazinczytól származik: 1809/1895: „Tyrólban a' mi seregünk és a' Bavariai megverekedett. A' hadnagy jelent volt az *actióban*” (Lev. 6: 327 NSz.). Számomra ez az adat azért fontos, mert első élő nyelvi megjelenése a katonai műszónak. A szó ebben a korban eléggé elterjedt lehetett, s jelentését Márton József 1803-ban megjelent német–magyar szótárában a következőképpen adja meg: „*Action*, die IV. 1. ütközet, viadal, hartz, 2. a' természettudományban *Action und Reaction*, ható erő, és fiszfzaható erő.” Kazinczynak a napoleoni háborúra való utalásából és Márton szótárának világos értelmezéséből feltehetjük, hogy az 'ütközet, támadás' jelentést a szó a német nyelvből vette. (A latin szónak a német nyelvben és más nyelvekben való elterjedésére nézve vö. a TESz.-ben közölt szakirodalmat.)

Összefoglalva: a magyar nyelvben a XVI. század végén megjelenő és a XVIII–XIX. század fordulójáról is adathozható *akció* szó feltehetően egy 'cselekvés' alapjelentésből kiinduló többértelmű szó lehetett. 1. jelentése valószínűleg a színjátszás köréből származik: 'szerep, szerepjátszás'; 2. jelentése a jogtevékenység körében alakult ki. Erre vonatkozóan lásd a TESz. 3. 'keresetlevél, vádlel'–ként és a 4. 'pénzbüntetés'–ként értelmezett adatát, illetőleg az ÉrtSz.-nak Eötvöstől és Jókaitól felvett 'széksértésért járó pénzbüntetés'–nek értelmezett példáit. 3. jelentése a harmezőn született: 'ütközet' (vagy esetleg már 'támadás'); 4. jelentésként történetileg fel kell tételeznünk a természettudományban kialakult 'ható erő' jelentés meglétét. Ez a feltevésünk, amint a későbbiekben látni fogjuk, nem is alaptalan. 5. Az ÉrtSz.-ben az *akció* értelmi árnyalataként „(*Nyelvt*)” értékeléssel felvett jelentést: „Az igének az a jellege, hogy kifejezi a cselekvés, történés stb. folyamatos, befejezett v. beálló voltát”, nem találtam meg a korábbi századok magyar nyelvében. Például a XVIII. századi nyelvtanokban ennek a fogalomnak a kifejezésére általában magyar szót használnak, de legtöbbször csak az „ige fajai, fajtái, módjai, nemei” csoportosításon belül foglalkoznak az igében kifejezett cselekvéssel. A későbbi iskolai magyar nyelvtanokban, Simonyi Zsigmond és Szinyei József nyelvtankönyveiben sem található meg az *akció* szó. (Ez utóbbi megállapítás Rác Endre szíves szóbeli közlése.) Inkább a nyelvészeti szakirodalomban honosodott meg ez a szakszó, de mint ilyen is csak elég későn. (Erre még a továbbiakban visszatérek.) Ez tehát az az alap, amelyre építkezve, szeretném bemutatni az *akció* szó útját a magyar nyelvben a felvilágosodás korától a mai napig.

Ha most sorra vesszük az *akció* szó jelentéscsoportjait s a szóhasználaton keresztül megvizsgáljuk e kategóriák meglétét vagy eltűnését, vagy új kategóriák kialakulását a nyelvtörténet folyamán, a rendelkezésünkre álló adatok alapján igen érdekes szótörténeti, és ezen belül szemantikatörténeti tanulságokat vonhatunk le.

1. Az eddigi nyelvtörténeti kutatások alapján a TESz. által elsőként értékelt jelentés, a 'szerep, szerepjátszás' csak része a XIX. század évtizedeiből adatolt, és sokáig fennmaradó 'drámai cselekvés', illetőleg a 'dráma cselekménye' jelentésnek: 1826–27/1874: „Vizsgálj végig: mint arányzik minden *actió*, minden kép, minden szó a közönséges cél fele” (Toldy F.: Krit. berke 131 NSz.), 1830: „azt mondja, hogy *actio*, characterek, és dialog bennök magyarok és nemzetiek” (Szalay L.: Észr. Muz. 20 NSz.), 1860 e./1890: „Shakespeare, ha nem a dialogizálás vagyis *actio* folyamakor, de ennek vége körül, a tettnél, oly habzás és tétovázás, oly akarás és nem akarás, érzelem-merevítés fokáig emeli föl személyének beszédét, hogy . . .” (Szemere P.: Munkái 2: 118 NSz.), 1882: „a gyakori ütlegetést drámai *akciónak* tekinteni hajlandók nem vagyunk” (Beöthy Zs.: Színműírók

401 Nsz.), „Odáig sem erősebb drámai *akció* útján [jut el]” (i. h. 326 Nsz.), 1891: „drámai *akcióról*” (Rákosi J.: István 4 Nsz.), 1892: „mint a tartalom jelleme és *akciója* s a szép-hangzat harmóniája követeli” (Négyesy L.: Mért. magy. vers 179 Nsz.), 1900: „a drámai . . . hatásnak titka . . . az *akció* fokozásában rejtőzik” (BN. 1900 febr. 21. 12 Nsz.), 1914: „A háladatosság . . . meglehetősen behatoló [!] érzelem; világos tehát, hogy drámai *akcióban* csak úgy nyilatkozhatik meg, ha egy más erősen átható érzellemmel ütközik össze” (Ambrus: Színházi esték 90 Nsz.), 1918/1962: „. . . Hatvány Lili »Barcarolle« című egyfelvonásosát. Feltűnő színpadi készség és az érdekes *akciónak* roppant ügyes bonyolítása ez” (J. F.: Mind. 2: 23). A szónak ebben a régi értelemben való használatát azonban „megzavarta” a nyelvújítás. Már 1786-ban megjelenik a *cselekvény* és 1841-ben a *cselekmény* (vö. TESz.). Mindkét szó a drámai *akció* szinonimája lesz, míg végül az első világháború után már csak drámai *cselekvény*-ről, illetőleg *cselekmény*-ről tanítanak a középiskolában (vö. Sarudy Ottó: Poetika 1926. 124). Egyébként is a drámai *akció*, *cselekvény*, *cselekmény* a nyelvhasználóknak csak igen vékony rétegében volt ismeretes.

2. A magyar jogtevékenységben történetileg kialakult szóhasználat nyelvi fel dolgozásának szakirodalmában nem leltem meg az *akció* szót. (Mint latin műkifejezésekre természetesen utalnak a lexikonok.) Igaz, hogy az Erdélyi Magyar Szótörténeti Tár adatai arra utalnak, hogy már a XVI. században élt ez a jogi terminus, mégis a XX. század elején kiveszett e szóhasználat, s mára már annyira ismeretlenné vált fogalmakat jelöl, hogy bővebb magyarázat nélkül meg sem értjük, ha például egy Jókai-regényt olvasunk. Ennek következtében nem is épülhetett rá újabb jelentés. Ezért nem tartottam szükségesnek, hogy a magyar jogi terminológia kérdéseibe elmerüljenek. Egyelőre elfogadom a fentebb idézett szótárak által megadott jelentéscsoportokat, hiszen én is csak azokkal az adatokkal rendelkezem. Meg kell azonban jegyezni, hogy a tőkés gazdasági életre annyira jellemző *részvény* szónak a magyarban volt *akcia* és a *részvényes*-nek *akcionárius* megfelelője (vö. Pallas Nagy Lexikona). E szó forrását könnyűszerrel megtalálják a német, illetőleg a francia nyelvben. Természetesen a magyar *részvény* feleslegessé és ezzel lehetetlenné tette az idegen szónak ebben a jelentésben való elterjedését.

3. Az *akció* szónak egy másik jelentése a történelem folyamán egyre inkább elterjedt, s a szemantikai hierarchiában mindent megelőzött. Ez pedig a következőkben tárgyalandó katonai műszóhasználatból kialakult jelentés.

Kazinczy Ferencnek és Márton Józsefnek fentebb idézett adatából kivehető az *akció* 'katonai cselekmény', 'ütközet' értelme. S minden alapunk megvan arra, hogy feltételezzük e katonai terminusnak az egész XIX. század folyamán való meglétét, s terjedését, tekintetbe véve a közös hadsereg német vezénylőnyelvét. Ezt a gondolatot igazolja egyrészt a századvégi katonai szótár információja, másrészt a Vasárnapi Újság 1885-i adata: 1892: „*Action*, 1. cselekvés működés; 2. militärische —, harczműködés, katonai művelet, katonai vállalat” (Katonai Szótár német—magyar rész . . . szerkesztette Domaniczky István Bp., 1892.), valamint 1885: „Rosetti már a háború [!] előtt vitatta a közös [román és orosz] *akció* szükségét” (VÜ 503). Ez utóbbi idézet egy katonai műveletekről szóló cikkből való, egy olyan cikkből, amely kizárólag a békés polgári olvasó tájékoztatására szolgált. Elérkezett azonban az az idő, amikor ez az idegen szó a magyar *támadás* és *hadművelet* szó szinonimája lett. Nem sokáig kellett az első világháború iratai között keresgélnem, néhány lapnyi olvasás után a 'hadüzenet' és Magyarország 'hadbalépése' fogalmának megnevezésére Apponyi Albert beszédéből vett idézetben olvastam. A parlamentben a háború és a háború esetén bevezetendő kivételes hatalom kérdését tárgyalták.

Ebben a problémakörben hangzottak el Apponyi Albert szavai 1914-ben: „Látjuk, hogy ennek a nemzetnek összes fiai tényleg minden különbség és árnyalat nélkül a hívó szóra készen állanak és csak egyet követelnek: azt, hogy az *akció* meghozza azt a sikert, amelyet követelni jogunk van” (VilágHKK. 1: 37). A Világháború Képes Krónikája 1914-i számában a 'támadás' jelentés is érzékelhető. A franciáknak Elzász-Lotharingiában való támadásáról előbb magyar kifejezéssel, majd az idegen szóval ad hírt a lap újságírója: „Azt hitték, hogy ott sokkal kisebb haderő várja a *támadást*” (i. h. 142), „délután négy órakor megjelent a hadvezetőség hivatalos jelentése; az első, amely francia seregek *akciójáról* szólt, s amelyet ennél fogva is szószerint [!] közlünk” (uo. 143). A szó a 'hadbalépés' és 'támadás' jelentését a második világháborúban is megőrizte. Mindkét dokumentumgyűjteményben, amelyből adatokat merítettem (a Magyarország és a második világháború. Titkos diplomáciai okmányok a háború előzményeihez és történetéhez. Bp., 1959. [a továbbiakban: Mo. és II. Világ.], valamint a Dokumentumok Magyarország felszabadulásáról 1944–1945 Bp., 1975. [a továbbiakban: Dokumentumok]), az előzőekkel azonos szóhasználatot találtam: 1939/1959: „Ez csak azt bizonyítja, hogy Anglia nem gondol támadó politikára, és még ma is hajlandó a németekkel való megegyezésre, azonban ha kell, és német részről egy fegyveres *akcióra* lesz kényszerítve, úgy abba most teljes elszántsággal fog belemenni” (Mo. és II. Világ. 247 Barcza György); „hogy Lengyelország ellen semminemű katonai *akcióban* nem vehet részt (wir können aktive Kriegshandlungen nicht teilnehmen) . . . Különösen most nem vehetnének részt semmiféle *akcióban*” (i. h. 256–7 Jegyzőkönyv); „Átvonulás kérdését Románia elleni közös *akcióval* együtt semmi esetre sem szabadna összefüggésbe hozni, mivel utóbb említett vállalkozás igen veszélyes, tekintettel arra, hogy hadiállapotba kerülnénk a nyugati hatalmakkal” (uo. 252 Villani Frigyes, számjeltávirat); 1944/1975: „Ez azt jelenti, hogy a honvédségnek a hazafias tisztikar vezetésével, egyesülve a partizánosztagokkal és összeköttetésben a demokratikus pártokkal öntevékeny *akcióba* kell lépnie a német csapatok ellen! . . . Az ellenséget ma kell megtámadni, azonnal, késedelem nélkül!” (Dokumentumok 21–2 Kossuth rádió 1944. október 5.); 1944/1975: „A munkásság, a parasztság és az értelmiség pártjai földalatti munkára kényszerültek, s megkezdték a németek ellen a felszabadító harcot. Közös *akcióbizottságot* létesítettek (uo. A Magyar Nemzeti Felkelés Felszabadító Bizottságának 1944. november 10-i kiáltványa). A felszabadulás után az első legális Szabad Nép számokban csak egyetlen adatot találtam, de a szó jelentésében már a katonai és diplomáciai műszó kettős értelme volt jelen: 1945: „A Szovjetunió . . . Idegenül és ellenségesen áll szemben minden olyan nemzetközi *akcióval*, amely a legcsekélyebb mértékben is hozzájárulhat ahhoz, hogy egyik nép a másikat leigázza, vagy új háborút készítsen elő” (SzN. III. 25. 2, Bolgár Elek előadása). Békés építőmunkánk következtében e katonai műszó nyelvünk úgynevezett passzív szókincsébe került, de forrongó világunkról adott híradásokban újból fel kellett eleveníteni, mert — úgy látszik — ezzel lehetett legmegfelelőbben közvetíteni a 'katonai támadás', illetőleg később az ezzel összefüggő 'katonai puccs' fogalmát. Íme néhány tanulságos példa, amely félretett újságlapokról és a Nagyszótár cédulaanyagából a birtokomba került: 1958: „A ciprusi fővárosban, Nicosiában uralkodó feszültséget jól érzékelteti a Times című londoni lapnak ez a képe: *akcióra* kész brit katonák sorfala az egyik főutca szélén” (EH. jún. 22. 5; képaláírás NSz.), 1959: „[Claude Eartherley] . . . volt ugyanis a Hirosimára atombombát dobott gép felderítője. A borzalmas *akció* után idegösszeomlást kapott és lelki egyensúlya azóta sem állt helyre” (EH. március 21. 7 NSz.); 1961: „Lumumbának és társainak jelenléte újabb határozottabb *akciókra* készíti a törvényes kormányhoz hű erőket” (Ns. jan. 19. 2 NSz.); 1962: „*akcióba* léptek az argentin hadsereg Washington-barát vezetői” (Ns. IV. 1. 4); 1968: „Összeesküvés dominikai diktátor ellen [.] Az UPI jelenti: a Dominikai köztársaságban nagyszabású *akciót* szerveztek, amelynek célja a Trujillo-féle diktatúra megdön-

tése volt... eddig több mint ezer embert tartóztattak le” (Nsz. jan. 30. 4 NSz.). Az időben későbbi adatokat lásd cikkem elején. — Természetesen nemcsak támadó, hanem védelmi akciók is léteznek. Köznyelvünkben mégis inkább a támadás fogalmát megjelenítő *akció* szó terjedt el.

a) A katonai műszó 'támadás' jelentését találjuk meg a sportjátékok nyelvében. Bánhidi Zoltán 1902-től 1970-ig kíséri figyelemmel az *akció* útját a magyar sportnyelvben (A magyar sportnyelv története és jelene 206). Század elejei adatai igazolják a szó elterjedését. Ezt a szép összeállítást csak egyetlen példával egészíteném ki: 1958: „A játékidő hátralevő részében csak egy-egy ügyes *akciónak* tapsolhatott a közönség, újabb gól azonban nem született.” (Nsz. aug. 17. 12 NSz.)

b) A katonai műszót azonban újabban egy más természetű cselekmény megnevezésére alkalmazzák újságíróink, amikor *terrorakció*-ról írnak. Néha felváltják a *terrorcselekmény* szinonimával. De tárgyilagosan meg kell állapítani, hogy az *akció* találhatóbb kifejezés, mert közelebb áll a szó eredeti jelentéséhez. Az *akció* szó tartalmazza a szervezetség, a fegyveres harci cselekmény és a támadás fogalmát is. (Az 1975 és 1978 között gyűjtött adatokat lásd dolgozatom bevezető részében.)

c) A *rendőrségi akció* szó szerkezet tartalma is a 'támadás' fogalomkörébe tartozik. A nyugati sajtóorgánumokból merített (fordított), fentebb idézett példákon kívül arra utalhatok, hogy a szerkezetet jól ismerjük a felszabadulás előtti időkből; bűnüldöző szerveink manapság is használják.

4. A fizikában Newton törvényei szerint az *akció*-nak kialakult egy új jelentése, a 'hatás', mely mindig együtt jár a *reakció* 'ellenhatás' szóval. Ezzel a fogalommal valószínűleg a XVIII.—XIX. század fordulóján ismerkedtek meg a magyar írók (vö. Nyr. 99: 265). Amint láttuk, Márton József 1803-ban az *Action* német szó 2. jelentéseként magyarázta meg a fogalmat: „a' természettudományban Action und Reaction, ható erő, és vízfzapható erő”. Verseghy a latin *akció* szót 1826-ban átfogóan értelmezi: „cselekedet, tétemény. Handlung. Munkálkodás. okozat, Wirkung” (Lexicon Terminorum Technicorum az az Tudományos Mesterfőkönyv 9). A szó azonban valójában csak akkor terjedt el, amikor fizikát már szélesebb körben is kezdtek tanítani Magyarországon. Tudománytörténeti érdekesség lenne a szó első előfordulását megtalálni. Nekem az MTA Könyvtára dolgozóinak segítségével sikerült egy 1834-ben megjelent iskolai fizikakönyvbe bepillantanom, s ott már könnyűszerrel megtaláltam az *akció-reakció* párost. A szó ebben a környezetben még idegen szó, de már terminusként szerepl. „A' testekről közönségesen” című fejezetben a következőket olvassuk: „A' testek mozgása bizonyos szabásokat követ, mellyeket mozgás' törvényeinek nevezünk. Legfőbb törvényei az egyszerű mozgásnak: 1. Minden test azon állapotban, mellyben van, marad mindaddig, míg más ok ennek megváltoztatására kényszeríti azt. Ha pedig egyszer megmozdult, egyenlő irányban 's egyenlő sebességgel mindaddig mozog, míg más új erő mozgását meg nem változtatja vagy éppen nyugalomra kényszeríti. 2. A' test' mozgásában történt változás mindig megfelel azon erőnek, melly azt okozta, 's azon egyenes lineában történik, mellyben az erő hat a' testre. 3. A' testnek ellenhatása (*reactioja*) mindig megfelel a' hatásnak (*actionak*). Ezen *reactio* azon ellenhatás, mellyet a' test nyilatkoztat, ha más test hat reá. Ezen ellenállást minden test mozgásánál érezzük; és ha p. o. kezünkkel kőre csapunk szintazt érezzük, a' mit érzünk, ha a' kő hasonló erővel csapna kezünkre” (Physika. Vezérismeretek a' testek' közönséges és különös tulajdonságairól, természeti tűneményekről és világalakotmányról. Kassán, a literaturai intézetben. 1834. 9).

a) Ennél a kissé terjedelmes idézetnél azért volt érdemes elidőznünk, mert a szakirodalomban már korábban kimutatták, hogy a társadalmi (majd később a politikai) életben kialakult szóhasználat a fizikában felismert *akció* (hatás) — *reakció* (ellenhatás)

analógiájára fejlődött ki a francia forradalom után (vö. Nyr. 74: 290). Egy későbbi adat ezt jól érzékelteti: 1878: „az *actio reakció*t szül” (III. Kákay A.: Új fény és árnyképek 37 NSz.). Ebben a körben nagyon nehéz az *akció* eredeti értelméből származó ’társadalmi tett’ jelentést és a politikai életben kialakult ’egyszeri politikai cselekedettel való hatás’ jelentést szétválasztani. Ehhez a művelethez történelmi bűvárlatok szükségesek. Azt azonban nyelvészeti kutatásaink alapján is állíthatjuk, hogy az ’egyszeri cselekedettel való hatás’ jelentés a magyar polgári közéletben a múlt század nyolevanas éveiben már közismert volt, egyébként a korabeli újságok nem írhatták volna le ezeket a sorokat: „bizonyos jóakarátú várákozással nézett az új kormány *akciója* felé” (Vasárnapi Újság 1885. 478), „Hallotta, hogy [Tisza Kálmán] részt vett, mint ifjú sportsman a híres csáki vadászatokban, a hol — vadászat örve alatt — politikai dolgokat főztek s *akcióra* készültek” (i. h. 770). Ilyen szóhasználat vezetett azután a polgári életben szokásossá vált *társadalmi akció* ’mozgalom’ kifejezéshez: 1887: „Egy percze sem tévesztette szem elől az irányt, mely egy ilyen *társadalmi akció* jó hírnevére nézve tisztán állt előtte” (Boruth E.: Próza 134 NSz.); 1925: „[Flóra néni] *társadalmi akciókat* indított, szervezett mindent, amit szervezni lehetséges” (Kosztolányi: Aranysárkány 41 NSz.). De bőven van adatunk azoknak az *akcióknak* a részletes leírására is, amelyekben többek között új Nemzeti Színház építésének, új lap indításának, fordítások kiadásának támogatását szervezik meg. Az első világháború elején, 1914-ben elindítják azt „A *társadalmi akció*”-t (ez a cikk címe), „amelyben a honvédelmi minisztérium megszervezte a Hadsegítő Hivatalt, mely ettől kezdve az egész *jóléti akciónak* az élén állott” (VilágHKK. 1: 153–4). Ez volt a nyelvi alapja azoknak a kisebb-nagyobb, de inkább kisebb *akcióknak* (népkönyha, nyaraltatás, kiárúsítás), amelyeket a két világháború között bonyolítottak le Magyarországon. A polgári politikában azonban fontos szerepe volt a *diplomáciai akcióknak* is. 1888-ban már ismert fordulat: „hogy a nagyhatalmak a monacoi hercegség ellen valami *diplomáciai akciót* kezdeményezzenek” (Parlaghy: Kártyajátékok 145 NSz.). Ezért találkozunk ilyen jelentéssel 1914-ben a háború kitörésének napjaiban is: „Minthogy azt a közvetítő *akciót*, amely magának a cárnak óhajtására indult meg, az orosz hadsereg és haditengerészeti általános mozgósítása megzavarta” (VilágHKK. 1: 71).

b) A munkásmozgalomban elterjedt *akció* szó is végső soron a fizikai ’hatás’ jelentésű szóra vezethető vissza, de a nyelvi forrását még nem mutatta ki a szakirodalom. Bár a *reakció* szó elterjedéséről szóló tanulmányok (Nyr. 74: 290; Jean Dubois: Le Vocabulaire politique et social en France de 1869 a 1872., Paris) építenek az *akció* meglétére, mégsem foglalkoznak a forradalmi mozgalmakban terjedő ’szervezett tevékenység <sztrájk, tüntetés stb.>’-t jelölő szóval. Európa politikai történetének nyelvi vizsgálata erre a kérdésre is válaszolna, hiszen a forradalmi mozgalmak szókincsében a francia forradalom, az 1848-as forradalmak, az I. Internacionale, az 1905-ös orosz forradalom és az októberi szocialista forradalom szóhasználatában nyelvtudományi ismeretek nélkül is felismerhető a folytonosság. A magyar munkásmozgalom kialakulása és továbbfejlődése (vö. Magyarország története 1890–1918 Bp., 1978. 107–18) is azt mutatja, hogy az *akció* szónak ’társadalmi cselekvés’ volt a jelentése, és fogalmába beletartozott az ’ezzel való hatás’ jegye is. 1881/1951: „a fővárosban számos híve van a szocializmusnak, kik nevezetesen *akciót* tanusítottak a múlt év pünkösdi napján tartott munkás-kongresszussal” (Munkásmozg. tört. 1: 420 NSz.). De erre utal egy munkásmozgalmon kívüli nyelvi adat is: 1883: „[egy forradalom] vezetéséhez okvetlenül szükséges az *actioero*” (Beksics G.: Kemény Zs. 34 NSz.). Lékai János 1918-ben megrajzolja a forradalmár alakját, s többek között azt írja, hogy a forradalmár „csak rezonáns, amely azokat az elfojtott érzéseket: a düh, a fájdalom, keserűség, elnyomatás, megaláztatás érzéseit szökkenti *akcióba*, mely egy bizonyos népréteget, embercsoportot, vagy akár az egész emberiséget fűti” (J. F.: Mind. 2: 88), 1919-ben Kassák Lajos a ’permanens forradalom’ fogalmára alkalmazza: „az

emberiség azon részére, melynek egyedüli életformája a folytonosan előbbre segítő *akció* . . . Ez a szocialista végcélért küzdő állandó *akcióban* álló forradalom” (J. F.: Mind. 4: 113). Véleményem szerint az *akció* szónak Kassák nyelvében nemcsak azért alakulhatott ki a 'forradalom' jelentése, mert annak az „avantgard-aktivista” írócsoportnak az élén állt, amelynek „szemléletét a Franz Pfempfert szerkesztette Die Aktion köré csoportosuló írók »aktivista« nézeteihez áll[t] közel” (A magyar irodalom története 6: 214), hanem azért is, mert a magyar nyelvben mindvégig élt a latin szó eredeti átfogó jelentése, a 'cselekvés'. Erre számtalan példát találunk a nagyszótári cédulaanyagban. De a szónak az 'egyszeri szervezett cselekvés' értelme is kialakult a magyar munkásmozgalomban, sőt 1919-ben már *egyéni akció*-ról és *direkt akció*-ról is írtak (J. F. Mind. 4: 27 és 41). A kisebb szervezett mozgalmak (sztrájk, tüntetés) megnevezésére mindvégig alkalmazták a szót a mozgalomban. A felszabadulás után mégis háttérbe szorult, helyét a *kampány* foglalta el a mindennapi társadalmi életben. Csak később bukkan fel az újsághírek révén: 1953: „»A Neues Deutschland« . . . szombaton vezércikkben emeli ki annak az elemi erejű tiltakozó *akciónak* a jelentőségét, amelynek során . . . megbélyegezték a június 17-i fasiszta puccskísérletet . . .” (SzN. júl. 5. 3); 1958: „A közlemény kiemeli, hogy a jövőben fokozni kell a békeszerető ifjúságnak a békéért folytatott egységes *akcióját* mind nemzeti, mind nemzetközi síkon” (Nsz. máj. 4. 3); 1961: „Ezek a gyarmati rendszer ellen irányuló *akciók* oly nagy mértéket öltöttek, hogy szombaton reggel a tengerentúli minisztérium közleményt volt kénytelen kiadni [Portugáliában]” (Nsz. II. 19. 1).

5. Fentebb már említettem, hogy az *akció* szót mint 'az igében kifejezett cselekvés' megnevezésére alkalmazható nyelvtani műszót nem találtam meg a régi szakirodalomban. Nyelvtudományi műszóként azonban Klemm Antal Magyar történeti mondat-tanában (Budapest, 1928.) már alkalmazta (71, 72, 76, 657). A további kutatások egyéb adatokat is felderíthetnek, de ez a nehézkes munka bizonyítja talán a legjobban, hogy ez a műszó nem terjedt el köznyelvünkben, hiszen az iskolakönyvek, amelyek népszerűsít-hették volna, nem alkalmazták.

Visszatérve kiindulópontunkhoz, megállapíthatjuk: az *akció* szó régen elterjedt idegen szó a magyar nyelvben. Mindvégig megtartotta a latin nyelvből származó eredeti, összefoglalásra alkalmas jelentését, a 'cselekvés'-t. Hogy magyar szóval (*cselekvés*-sel, *cselekmény*-nyel és *tett*-tel) mégsem lehetett mindig felcserélni, annak oka abban rejlik, hogy az indoeurópai nyelvekben kialakult e szónak egy 'szervezett cselekvés' értelme akár a színpadon, akár a haretéren, akár az utcán zajlottak az események. Mint latin szó, alkalmas volt jogi és tudományos megnevezésekre is, ez a tény pedig újabb jelentésárnyalatok kialakulásának kedvezett. Történelmi fejlődésünk következtében hol az egyik, hol a másik nyelvből újra átvettük a szót vagy talán csak ugyanannak a szónak egy újabb jelentésárnyalatát. Esetleg az úgynevezett „visszalatinosítás” folyamatát is számításba kell vennünk, bár az újabb magyar szakirodalom ismeri a jelentéskölcsönzés tényét is (Kiss Lajos: Nyelvtudományi Értekezések 92. sz.). Számolnunk kell ezenkívül egyes fogalmak történeti kialakulásával, mint például a magyar esztétikának a kései (reformkori) kibontakozása, vagy a tudományok (fizika, biológia) fejlődésével, s a tudományos ismeretek terjedésének ütemével, amely mindig függvénye a társadalom fejlettségi fokának, nem is beszélve az európai népek, benne a magyar nép történetéről.

Ennek következtében, amint e vázlatos tárgyalásból is kitűnik, a szónak szerte-ágazó, olykor bonyolult kapcsolatait lehetnek a valósággal a minden lényegesnek ítélt társadalmi cselekvés megnevezésében. Jelentéscsoportjainak folytonos átrendeződése pedig hűen tükrözi annak a valóságnak a mozgását, amelynek cselekvésfogalmát hivatva volt megjeleníteni. Ezeknek a kapcsolatoknak egy része kiveszett a nyelvből, mert bizonyos intézmények és tárgyak eltűntek az idők folyamán, többsége azonban még ma is él a

beszélők tudatában, illetőleg ezek alapján vagy ezekkel összefüggésben újabbak is létrejöttek. Hiszen amikor újságíróink felelevenítették a szó passzívva vált jelentését ('katonai támadás'), s amikor társadalmi és kereskedelmi szerveink a szervezett cselekvést s a mozgalmat újra *akció*-nak nevezték, társadalmilag érvényes, történetileg pedig megalapozott nyelvi formát találtak. Úgy gondolom, hogy a dolgozatomban tárgyalt összetevőkben kell keresnünk a szó elevenségének, s ezzel összefüggésben elterjedésének és divatszóvá válásának okát is.

R. Hutás Magdolna

Egy állítólagos tájnév: Apoka. Az ÚjIdőkLex. 1936-ban megjelent második kötetében a 447. lapon a következő szócikket olvashatjuk: „*Apoka*, a Mátrában, Bodonynál kezdődő és É.-ra, valamint Ny.-ra messzenyúló, hepe-hupás, terméketlen dombokból álló homokvidék.” E szócikk előzménye a RévaiLex.-ban található meg: 1911: „*Apoka*, az a homokképlet, mely a Mátra É.-i geológiai határánál, Bodonynál kezdődik, s É.-ra és Ny.-ra messzire kiterjed; nagyon sajátos hepe-hupás vidék ez; az egymás mellé sorakozó dombhátak és kisebb-nagyobb hegysorok tetői hol gömbölyűek, hol laposak, majd hosszan nyúlnak, majd kúpalakúak, többnyire kopárak s csak néhol fedi silány bükk- és tölgyerdő” (RévaiLex. 1: 40). De nem eredeti a RévaiLex. szócikke maga sem, mert — kisebb stiláris módosításokkal — csupán szóról szóra megismétli a PallasLex. 1893-ban megjelent első kötetének 753. lapjáról az *Apoka* szócikket, amelynek szerzője Th—V, azaz Thirring Gusztáv (1861—1941.) földrajztudós.

Thirring Gusztáv az *Apoka* tájnevet egykori tanárának, Hunfalvy János (1820—1888.) földrajzprofesszornak Egyetemes Földrajzából vette, amelynek második kötetében a névmutató 850. lapja nagybetűs, tehát földrajzi tulajdonnévnek tekintett *Apoká*-t tartalmaz. A névmutatót azonban nyilván nem maga Hunfalvy János, hanem valamelyik munkatársa, tanítványa, esetleg éppen Thirring Gusztáv készítette, aki félreértette a könyv törzsszövegét, tájnévnek fogva fel egy köznevet. L.: 1886: „A Mátra geológiai határa É. felé már Bodonynál van, s már ott kezdődik az a homokképlet, melyet a palócok *apokának* neveznek, s mely messzire kiterjed mind É.-ra, mind Ny.-ra. Az nagyon sajátos hepe-hupás vidék; az egymás mellé sorakozó dombhátak és kisebb-nagyobb hegysorok tetői hol gömbölyűek, hol laposak, majd hosszan nyúlnak, majd kúp alakúak. Többnyire meztelenek, csak néhol fedi silány bükk- és tölgyerdő. Barna és Egyházas-Básth között a Jegyhegy domborodik, ennek csúcsáról legjobban tekinthetjük át a barátságatlan, rideg vidéket. Czered, Hidegkút, Almágy, Egyházas-Básth, Ó-Básth, Vecseklő stb. palócz helységek határait mindenütt az *apoka* foglalja el, a szem egyebet nem lát, mint homoktengert s ennek hullámhegyeit, a völgyekben még fentartja az emberi szorongalom a növényéletet, de a dombokról és hegyekről a víz már magával sodorta a televényt, oldalaikba új meg új árkokat hasít, melyek lefele mind mélyebbek és szélesebbek. Mindez az erdőpusztításnak szomorú következménye.” (Hunfalvy János: Egyetemes földrajz különös tekintettel a néprajzi viszonyokra. II. A magyar birodalom földrajza. Bp. 507.) Azt pedig, honnan vette Hunfalvy János az *apoká*-t, ő maga árulja el egy korábbi művének „A Mátra és Cserhát éjszaki oldalán elterülő dombvidék” című fejezetében: 1863: „Egészben véve szomorú benyomást tesz azon, leginkább Nógrád megyében a palócok földét elfoglaló, dombvidéknek látása. S z a b ó J ó z s e f egyik legmagasabb pontjáról, a Bárna és Egyházas-Básth közt emelkedő Jegyhegyről szemlélte. »Innen, úgy mond, átlátni a vidék kietlenségét a maga vígasztalan nagyszerűségében, a Palóczföldnek messze területét, Czered, Hidegkút, Almágy, Egyházas-Básth, Ó-Básth, Vecseklő stb. határait, hol a felület csupa kopár homokképlet, melyet ott *apokának* neveznek. Az alacsonyabb dombokról az erdők végkép eltűntek, a víz magával sodorta az egykori

televényt, s a szem egyebet nem lát, mint merő homoktengert s különösen ennek hullám-hegyeit. A hullámvölgyekben az erőltetett emberi szorgalom még fentartja a növény-életet, de a hegyeket csak vízmosások árkolják. A láttért csupa szabálytalan kúpos és gerinczes hegyek és dombok tömkelege fogja el, melyeknek mozgó kőzet alkotta oldalaiba a víz szüntelen barázdákat haszt be a hegy alja felé mélyedőket és szélesedőket. Mindez onnét van, mert az erdőket elpusztították.» (Hunfalvy János: A magyar birodalom természetvi viszonyainak leírása. I. Pest, 1863. 314–5.)

Szabó József (1822–1894.) geológus az *apoka*-t a keleti palóc nyelvjárásból ismerte meg; vö. Gömör megye: *apoka* 'homokkő' (MTsz.), *hapoka-keő* 'ua.' (uo.); Heves megye: *apoka* 'réteges, puha agyagkő' (MNY. 1: 140); Nógrád m.: *apoka* 'a salgótarjáni szénmedence fekü homokkőve' (Szeőke: BánySz. 165), 'trachit-tufa' (MNY. 31: 196). L. még ÚMTsz. A keleti palóc szó — amint már az EtSz. (1: 111) és Kniezsa (SzJsz. 63) megállapította — a szlovákból való; vö. szlovák nyelvjárás *opoka* 'márga, agyagmárga; csillámpala; tufa' (Hvozdzik 1: 775, 778), irodalmi *opuka* 'ua.' (Hvozdzik 1: 778), 'agyagmárga' (SISJ. 2: 584). Megfelelő szó számos más szláv nyelvben is van; vö.: szlovén *opóka* 'repedés; márgapala' (Tom. 1966. 355), *opóka* 'márgapala; palás talaj' (Pleteršnik 1: 837); cseh *opuka* 'márga; csillámpala; tufakő' (Dobossy: CsehMSz. 1: 668); lengyel *opoka* 'márga; biztos alap, kőszikla' (MSiJP. 512), 'szikla' (Nitsche: GTP. 48); ukrán *onóka* 'kovaföldben gazdag üledékes kőzet' (URSl. 3: 136), 'fehér, finom szemű mészkő, kréta; agyagos keselykő; mészpát, kalcit' (Kuzela—Rudnyékj: UkrDtWb. 518); fehérorosz *anóka* 'kovaföldben gazdag üledékes kőzet' (BRSl. 93), 'mészkő, márga' (Nitsche: GTP. 48); orosz *onóka* 'kovaföldben gazdag üledékes kőzet' (SLRJ. 8: 922), 'mészkő, márga' (Nitsche: GTP. 48). Šmilauer (PřSiTop. 132) ideszámítja a szerb-horvát nyelvjárás *opúka*-t is, amely Krk szigetén (Vrbnik) és Isztriában 'tetőcserep, téglá' (Skok: EtRj. 2: 237) jelentésben használatos. Skok (i. h.) viszont az *opúka*-t a *kúpa* 'kupás cserep' és az *őpeka* 'tégla' kontaminációjának tartotta. — A bemutatott szláv szócsoporth etimológiáját kétféleképpen magyarázzák attól függően, hogy az *opoka* vagy az *opuka* alakot tekintik-e elsődlegesnek. Akik az *opoka* alakból indulnak ki, azok a **pekti* 'süt' ige tövéhez kapcsolják mint *o* ablaut-fokon levő származékot (Miklosich: EtWb. 235; Vasmer: RussEtWb. 2: 272; Nitsche: GTP. 48). A jelentések összeegyeztetése azonban nehézséget okoz. Az *opuka* elsődlegességét valló Machek (EtSiČ.² 416) a **pukati* 'reped, pattan, hasad' ige származékként magyarázza az *opuka*-t, s arra hivatkozik, hogy az így hívott kőzet könnyen mállik, reped, aprózódik. — A szláv kőzetnévből helynevek is keletkeztek; vö. szlovén *Opočnik* hn., szlovák *Na opuke* hn., cseh *Opočno* hn., felsőszorb *Wopowki* hn., lengyel *Opoka* hn., ukrán *Опока* hn., orosz *Опочка* hn. (Šmilauer: PřSiTop. 132). L. még orosz *Onoka* hn. (RussGeogrNb. 6: 430), *Onoku* hn. (uo.) stb.

Stanislav (SlovJuh. 2: 372) azt is lehetségesnek tartotta, hogy a középkori *Apka* 'falu Nagyszombatól délre Pusztafödém, Ábrahám és Kismácséd között' [1221: *Apca*: CDES. 1: 195] a szlovák *opuka* ~ *opoka* főnévből alakult. Ez a feltevés nem valószínű. Az *Apka* helységnév bizonyára magyar névadással keletkezett az ómagyar *Aba* személynév rövidült változatának, az *Ab* [1186: ÁŰO. 6: 161] személynévnek a *-ka* képzős származékából.

A palóc *apoki*-ből nem lett a magyarban tájnév, hiába állította ezt Thirring Gusztáv a PallasLex.-ban, s hiába vette át tőle ezt a nézetet a RévaiLex. és az ÚjIdőkLex. Viszont Szabó József nyomán bekerült a magyar közzetani terminológiába, ahol — a MzgLex. és a KertLex. tanúsága szerint — ma is használatos: 1958: „*Apoka* harmadkori (slir) üledékes kőzet. Színe fehér, szerkezete poros, homokos. A rajta kialakult talajok termékenysége csekély, mert a kőzet kevés nyers ásványi tápanyagot tartalmaz. Vízgazdálkodása rossz, könnyen erodálódik.” (MzgLex. 1: 57; az 1963. évi KertLex. 56 ugyan ezt ismétli meg szóról szóra.)

Lok. A székely nyelvjárásokban járatos *lok* földrajzi köznévnnek 'lapály; két hegy közötti völgy, szoros; rét; lapályos erdőség' a jelentése. Nagyszámú földrajzi tulajdonnév is alakult belőle. Vö.: *Lókod* 'helység Székelyudvarhelytől délkeletre' [1505: *Lokud*: MNy. 44: 52]; *Lók* 'Sóváradohoz tartozó határrész' [1647: *Lókon* gr.: MNy. 4: 417]; *Gyimesfelső-lok* és *Gyimesközéplók* 'egymással szomszédos helységek Csíkszeredától északkeletre a Tatros völgyében' [1701: *Gyimes-Loka*: MNy. 44: 52]; *Ditrólók* 'Ditróhoz tartozó határrész' [1701: *Ditro loka*: Szabó T. A.: Gyergyói hn. 30]; *Vízlok* 'Ditróhoz tartozó határrész' [1773: *Víz Loka*: Szabó T. A.: Gyergyói hn. 32]; *Magasbükklók* 'Gyergyószentmiklóshoz tartozó határrész' [1773: *Magos Bük Lokán* gr.: Szabó T. A.: Gyergyói hn. 38]; stb. L. még Hefty: NyF. 66. sz. 31 is.

A *lok* etimológiájáról a TESz.-ben (2: 784) a következőket olvashatjuk: „Vitatott eredetű. — 1. Szláv jövevényszó; vö. cseh *palouk* 'kis rét' (SISJC. 2: 493). E cseh összetétel *pa-* előtagja 'nem igazi, nem valódi' jelentésű. Utótagja a m. *lanka* szláv eredetijével azonos, de a nőnemből átcsapott a hímnembe. — 2. Szóhasadás eredménye: a *lyuk* ~ *luk* elkülönült változata. — Egyik feltevés sem teljesen megnyugtató, a megoldás azonban mégis valószínűleg ezek irányában keresendő. — Finnugor egyeztetése, indoiráni és román származtatása elfogadhatatlan.”

Nos, e székely tájszó kutatását kilendíthetjük a holtpontról. Az ukrán nyelvjárásokból ugyanis előkerült a nőnemű *лук* 'füvel benőtt lapály' főnévnek a hímnemű alakváltozata, amelyből a székely nyelvjárási *lok* kifogástalanul megfejthető; vö. ukrán nyelvjárási *лук* 'füvel benőtt lapály' (Полесье. Лингвистика, археология, топонимика. Москва, 1968. 236). Ismerve az ukránság történeti kapcsolatait a székelységgel, a *lok* ukrán eredeztetésének nem láthatjuk akadályát.

Más kérdés, hogyan kell értékelnünk a Székelyföldön kívüli *Lok*, *Lók*-féle helyneveket, hiszen nyilvánvaló, hogy például a Dunántúlon ukrán nyelvi hatással nem számolhatunk. A Fejér megyei *Nagylók* utótagját magyarázva a FNESz.-ben felvettem az óegyházi szláv *loky* [birtokos esetben *lokve*] 'víztócsa' főnévvel, illetőleg más szláv nyelvi megfelelőivel való összekapcsolás lehetőségét. Az alaki megfelelés analógiájaként a magyar *tök* < szláv **tyky* [birtokos esetben **tykve*] 'tök' példájára hivatkoztam. De felhívtam a figyelmet az 1211-ből adatolt *Locud* (PRT. 505) személynévre is. E személynévet még talán az Udvarhely vármegyei *Lókod* községnév esetében sem hagyhatjuk teljesen figyelmen kívül.

Ide kívánczik még az, hogy a TESz. (3: 784) a *lok* szócikkébe feltételelesen, kérdőjellel bevonta egy 1299/1389. évi *kekloc* adat utótagját is. A forrásul szolgáló oklevélnek (MonStrig. 2: 460 és PRT. 10: 544) a tanulmányozásából világosan kitűnik, hogy ez az adat a Balatonfüredtől északra levő Kéki-völgyben (l. Jankó: BNépr. 69 *Kék düllő* a.) a középkorban álló Kék falu kúriájára vonatkozik, és *Kéklak*-nak olvasandó. (L. PRT. 10: 306–9.) Nem a *lok* szócikkébe való tehát, hanem a *lak* 'lakóhely, otthon, település' szócikkébe.

Repcény. 1. A keresztesvirágúak családjába tartozó egyéves vagy évelő, sárga virágú gyomnövényeknek (*Erysimum*) a magyar növénytanban *repcény* (Csapody—Priszter: MNövSz. 160; KertLex. 845) az összefoglaló nevük. Van *fürtös repcény* (*Erysimum repandum*), *viola* *repcény* (*Erysimum cheiranthoides*) és *vízparti repcény* (*Erysimum hieracifolium*),

Az ugyancsak a keresztesvirágúak közé tartozó gyomnövényt jelölő *repcényretek*-nek (*Raphanus raphanistrum*) *dudvaretek* (Csapody—Priszter: MNövSz. 160) a nyelvjárási szinonimája. Az örökzöld, törpe cserjét jelölő *csarab*-nak (*Calluna vulgaris*) és a keresztesvirágúak közé tartozó szántóföldi gyomnövényt jelölő *vadrepce*-nek (*Sinapis*

arvensis) viszont a nyelvjárási szinonimája, a *repcénfű* (Csapody–Priszter: MNövSz. 41), illetőleg a *mustárrepcény* (Csapody–Priszter: MNövSz. 200) foglalja magában a *repcén(y)*-t.

A *repcény* legkorábbi előfordulását annak a Szikszai Fabricius Balázsnak a latin – magyar szójegyzékében találjuk meg, aki 1561-től egészen 1576-ban bekövetkezett haláláig Sárospatakon volt a református kollégium tanára. L.: 1590: „Eruca: *Repczin*”, „Sinapi syluestre: *Repczin*” (SzikszF. 15, 27). Az Eruca (sativa) magyar ekvivalense *borsmustár*; a keresztesvirágúak családjába tartozó egyéves szántóföldi gyomnövényt jelöl. A Sinapis (silvestris) magyar egyenértékűje a fentebb már említett *vadrepce*.

2. A mindeddig tisztázatlan etimológiájú *repcény* eredetéről nyilvánított vélemények közül kettőt idézek. Knieszsa (SzlJsz. 463) a szláv *répica* [tkp. 'kis répa, répacska'] 'repce' főnévre visszamenő magyar *repce* szócikkében a *repcény*-ről a következőket állapítja meg: „Bár a szónak a *repce*-vel való kapcsolata kézenfekvőnek látszik, alaktanilag még sem lehet megmagyarázni, mert ilyen képzést sem a magyarban, sem a szlávban, sem a románban kimutatni nem lehet.” A TESz.-ben (3: 384) ezt olvashatjuk a *repcény*-ről: „Valószínűleg összefügg *repce* szavunkkal, az összefüggés jellege és részletei azonban bizonytalanok, illetőleg nem tisztázottak. Lehet, hogy a *repce* -n ~ -ny képzős származéka; vö. *gyertyán*. Az is lehet azonban, hogy az ugyanerre az etimónra visszamenő ném. *Rübsen*, N. *riebsen* (Sanders: DtWb. 2/1: 793) 'repce' (< ném. *Rübe* 'répa') szerepével kell számolnunk, mégpedig ennek vagy a *repce* szóvégére való analógiás ráhatásával, vagy esetleg közvetlen átvételével. E tekintetben a nyelvföldrajz leginkább az erdélyi szász-ság nyelvi hatására mutathat. Az alakváltozatok kialakulásában kétségtelenül volt szerepe népetimológiának is, de például a korán jelentkező és általában uralkodó *cs* hangú változat mindegyik magyarázati lehetőség mellett tisztázatlan marad. — Az északkeleti és keleti nyelvjárásokban él.”

3. A meddő spekulációkkal feleslegesen is összekuszált kérdés azonnal megoldódik, amint rátalálunk a *repcény* előzményére és felderítjük ennek az előzménynek a képzésmódját. A *repcény*-nek Sárospatakon való felbukkanásával és földrajzi elterjedésével tökéletesen egybevágólag a *repcény* etimója a kelet-szlavokban és a kárpátukránban található meg. Vö.: kelet-szlavák *repčeŋ* 'feketemustár, Brassica nigra' (Ferdinand Buffa: Vznik a vývin slovenskej botanickej nomenklatury. K histórii slovenského odborného slovníka. Bratislava, 1972. 353), 'repce, Brassica napus' (Sipos: Mihályi szót. 383) <: *repča* 'repcényretek, Raphanus raphanistrum' (Machek: ČSIJmR. 60; Buffa: i. h.), 'vadrepce; Sinapis arvensis' (Buffa: i. h.) <: *repka* 'repce' (Buffa: i. m. 354) <: *repa* 'répa, Beta'. — Kárpátukrán *penчуn* 'repcényretek, Raphanus raphanistrum' (Hrinčenko 4: 13) <: *penча* 'vadrepce, Sinapis arvensis' (Csopei 342) <: *pínka* 'kis répa' <: *pína* 'répa, Beta'.

A *repcény*-t ugyanúgy szláv jövevényszavaink között kell nyilvántartanunk, mint a vele etimológiailag szorosan összefüggő *répa*-t és *repce*-t.

Szapha. Az MTsz. a keleti palóc nyelvjárásból 1840 óta adatolja a 'kemence, lapos kemence' és 'kemence padkája' jelentésű *szaphá*-t. Bátzy Zsigmond (MNépr. 1: 242) szerint: „Azt hisszük, hogy a szó a szláv *sopiti* = nehezen lélekzeni, zihálni stb. szóval függ össze. Az osztrák-szlovén *sopih*, tót *sopuh* = kemencelyuk. Ért. 1927, 140. Lehet, hogy eleinte a füstlyuk, később a kürtő vagy síp neve volt *szapha* (*szapucha*?), s ez ment át a kemence megnevezésére, mint a füstfogó *cserény* és *gógány* neve a székely tüzelőre.”

Állítsuk össze azt a szláv szócsoporthoz, amellyel a palóc *szapha* összevethető: szlovén *sopúh* 'gőz, párna' (Pleteršnik 2: 537; Tom. 1966. 585), nyelvjárási *sopúha* 'kehes-

ség' (Pleteršnik 1: 537), nyelvjárási *sópih* 'felfuvalkodott ember; a kemence huzatszabályozó nyílása (Ofenluftloch); gőz, pára (Pleteršnik 1: 536); cseh *sopouch* 'füstlyuk, kemencenyílás, kályhalyuk, kémény; tűzhányókürtő' (Dobossy: CsehMSz. 2: 411); szlovák *sopúch* 'kályhalyuk; a kályha füstelvezető nyílása; tűzhányókürtő; bemélyedés a kályhalyuk mellett vagy alatt' (Tvrdý² 575; Hvozdzik 1: 1221; SISJ. 4: 143), keletiszlovák nyelvjárási *sopucha* 'lompos nő' (Kálal 626); lengyel nyelvjárási *sopucha* 'a kemence kürtőnyílása' (Pawel Smoczyński: Słowiańskie imiona pospolite i własne z podstawowym -ch w części sufiksowej. Łódź, 1963. 11), *sopuch* 'a kemence vagy kályha füstje' (Maly atlas gwar polskich. 557. sz. térkép), kasub *sop^uucha* 'kisebb lyuk a kemencében a füst kimeneteli nyílása fölött' (Lorentz 2: 313); ukrán nyelvjárási *conyx* 'bűz, bűdösség' (URSl. 5: 412), 'gőz, párolgás' (Csopei 371), *cónyxa* 'korom; bűz, bűdösség' (URSl. 5: 412), *conyxa* 'szuszogó, szipogó nő' (uo.); fehérorosz nyelvjárási *cónyxa* 'korom a kemencekürtőben' (Smoczyński: i. h.), *canyxa* 'szuszogó, szipogó nő' (BRSl. 639); orosz szerkesztésű egyházi szláv *conoxo* 'cső, lefolyó, csatorna' (Sreznevskij 3: 463), *conyx^o* 'ua.' (uo.); orosz nyelvjárási *conyxa* 'szuszogó, szipogó nő; lentilő, kendertilő' (Dal² 1955. 4: 273), *cónyxa* 'a kemence huzatnyílása' (uo.), *cónyxá* 'korom (a szabad tűzhelyes parasztház falán)' (uo.). — Mindez az ősszláv **sopēti* 'szipog, szuszog; füstöt ereget' származéka (Preobraženskij: EtSl. 2: 357; Vasmer: RussEtWb. 2: 696; Machek: EtSlC² 567).

A keleti palóc *szapha* a keletiszlovák *sopucha* átvétele. Az MTsz.-től elsőnek az 1838. évi Tsz.-ből adatolt palóc *szap* 'kemence, lapos kemence' a *szaphá*-ból jött létre úgy, hogy a **szapha alja* 'kemence padkája' szószervezetből egyszerejtéssel *szapalja* (MTsz.) alakult, majd ebből elvonódott a *szap*.

Kiss Lajos

A varjúkérdés és összetevői. Tulajdonképpen nem is egy varjúkérdés van, hanem kettő. Az egyik a madártanra tartozik, a másik a nyelvészetre.

A varjak és hollók nemének számos faja van, de a varjúkérdésben csak kettő szerepel: a *vetési varjú* (*Corvus frugilegus*) és a *dolmányos varjú* (*Corvus corone cornix*). Ezek az állattani rendszerezésben elfogadott „hivatalos” neveik. A (szép)-irodalomban a *vetési varjú*-t másképp *fekete v. pápista varjú*-nak is hívják, a *dolmányos varjú* további nevei pedig: *hamvas, szürke, tarka v. kálomista varjú*.¹

A *vetési varjú* fényes fekete színű, a fák koronájában csoportosan fészkel, élelmét szántókon, jó vízellátású réteken találja meg. A *dolmányos varjú* mellén és hátán szürkés színű, egyébként fekete; nem költ csoportosan.² Károsnak tartják, mivel a rovarok pusztítása mellett madárfiókákat, fiatal baromfit, nyulat is megfog és megeszik;³ a *vetési*

¹ Ezért nem helyeselhető, hogy az ÉrtSz. a *dolmányos varjú*-t a *hamvas varjú*-nál értelmezi, nem pedig fordítva, s talán az sem egészen szerencsés, hogy a *varjú* szócikkben a *vetési varjú* leírását kapjuk, a *Corvus frugilegus* névvel együtt. — A *kálvinista varjú* is a *hamvas varjú* szócikkére utal.

² Hazánkban csak a nyugati határszálen fészkel a *kormos varjú* (*Corvus corone corone*), amelynek alakja és hangja teljesen megegyezik a *dolmányos varjú*éval, de teljesen fekete. A két alakot egy fajba szokták összevonni (*Corvus corone*). (Vö. Urania Állatvilág. Madarak. Írta: Gottfried Mauersberger, fordította: Keve András. Bp. 1972. 356). — Az ÉrtSz. (7: 246) tévesen azonosítja a *kormos* és *fekete* varjút; feketének ugyanis a *vetési* varjút szokták hívni. — A *kormos varjú* tollazata nem olyan csillogó, mint a *vetési varjú*.

³ „A szürkevarjút tavaszon mindenképpen irtandónak tartom, mert láttam már arasznyi búzában kölykein fekvő nyúlanyát fél óráig attackírozni szürkevarjak által, hogy annak kicsinyeit megszerezzék, de szinte elfeledem bűnüket ősszel, amikor otthonosan és békésen billegnek az eke után a friss barázdában, pusztítva a szántóvető ember ezernyi kártevőjét” (Fekete István: Rózsakunyhó. Bp., 1973. 310).

varjú hasznos vagy káros voltáról azonban a vita időnként mindig újra föllángol,⁴ mivel a földművelő embert nemcsak szántáskor követi és szedegeti a sok kiszántott lárvát, pajort, hanem vetéskor is, amikor a sorok közt turkáló madárról már nem lehet tudni, hogy a magot szedi-e föl vagy a rovarokat.

Herman Ottó, aki védelmébe vette a vetési varjakat, így méltatlankodik: „... le is lövik a fekete varjút, ki is akasztják karóra madárijesztőnek; *de hogy felválnák és belesnéznének a zacskószerű gyomrába, hogy mi is van benne?* — arról ugyan nem hallunk semmit.”⁵

Érdekes ezek után az, amit jó 80 esztendővel előbb leírt Dugonics András: „A' varjak között ama' feketéket (melyek a' hollóktól meg is különböznek) az alföldiek azért nevezik pápista varjúknak: mert semmiféle húst, ha csak a' szükség reá nem hajtya, soha se esznek. A' szántó földeken is soha a' gabonát nem bántják. Ezt azok tapasztallják, kik azokat, a' lövés után fel bontják. Gyomorjokban elég bogarakat, de egy szem életet nem tapasztalnak. A hamú színít, vagy is a' tarka varjút, kálamista varjúknak mondják. Ez a' húst meg eszi, meg eszi a' gabonát is. Ezek, amazoknál kártékonyabbak.”⁶

Az 1973-ban megjelent cikk mintegy „perújítást” kér varjúügyben. „Utoljára ugyanis még századunk első felében vizsgálták meg kellő példányszámú anyagon a madarak gyomortartalmát.” A vetési varjú táplálkozása a k k o r több mint háromszor annyi hasznót hozott a mezőgazdaságnak, mint amennyi kárt okozott. Lehet azonban, hogy az azóta elterjedt, a rovarokat, rágcsálókat, meg a gyomokat is irtó különféle mérgek megváltoztatták ezt a képet.⁷

Már nem is meglepő, hogy az Urania Állatvilágban, mely az eredeti német nyelven az NDK-ban jelent meg, arról olvashatunk, hogy „évtizedekig tartó vita kerekedett” a vetési varjak hasznosságát, illetve kártékonyosságát vallók között. „A kérdés még bonyolultabbá vált, amint kiderült, hogy a nálunk telelő varjak idegenből érkeznek, ahol megbecsülik őket mint a kártevők pusztítóit. A német természetvédelmi törvény legalább telepeiken kíméletet biztosít a varjak számára” (Urania Állatvilág, Madarak, 356).

Ennyit vitát kavart tehát a varjú madártani és mezőgazdasági berkekben.

Azonban nem kevésbé talányos a (két) varjú, ha a nevüket emlegető szólásokat, közmondásokat vesszük közelebből szemügyre.

Már a „hivatalos” *vetési varjú* elnevezés is félrevezető. Az ÉKsz. (1491) rá is mondja a *vetési* jelzőre: 'vetésben élő'. Ez talán túlzás, hiszen a fészke fákon van, a határban pedig sokfelé megfordul, különben sem talál mindig vetést. Itt inkább azt kellene tisztázni, hogy ez a varjú a *Corvus frugilegus*.

A Nyr. 97. évfolyamában két cikknek is címe: *Kálomista varjú — pápista varjú*. Az első írás Kiss Jenő „Madárnevekről” c. hosszabb közleményének a része (94), a második Balogh Lajos kiegészítése (353–4). A továbbiakban többször ezekre a cikkekre fogunk hivatkozni.

Fölvethető a kérdés: van-e értelme annak, hogy a varjút következetesen *kálomista*-nak írjuk, nem pedig *kálvínista*-nak, mintha bizony a nép csak *kálomista* néven ismerné. Ennek a tévhitnek az elterjesztésében talán két legnépszerűbb szakkönyvünk, a Brehm Állatok világa és Herman Ottó A madarak hasznáról és káráról c. könyve a ludas, ugyanis a dolmányos varjú ismertetésében a *kálomista* szót használják. („Brehm”: kálo-

⁴ 1912: A varjúkérdés. Herman Ottó cikke a Budapesti Hírlapban. — 1973: A „varjúper”. Fintha István cikke az Élet és Tudomány 9. számában.

⁵ Herman Ottó: A madarak hasznáról és káráról. Bp. 1960. 144–5. — A könyv első kiadása 1901-ben jelent meg, de 1904-ben, a 2. kiadásban már a varjúkérdés részletesebb tárgyalása vált szükségessé.

⁶ Dugonics András: Példabeszédek és jeles mondások. II. rész. Szeged, 1820. 106–7.

⁷ Élet és Tudomány 28 (1973.): 9. szám 396.

mista — mert húst eszik; Herman: kálomista — mert húst is eszik). Az igazsághoz hozzátartozik, hogy Herman Ottó használja könyvének „eldugottabb” helyein a *kálvinista* (i. m. 303, 315), sőt *kálvinyista* (i. m. 71) szót is, hiszen ő breznóbányai születésű volt. Ezekhez a változatokhoz hozzácsaphatjuk az előbb idézett, Dugonics-féle *kálomista*-t is.

Való igaz, hogy „ahol mindenki magyar, senkit sem fognak a *Magyar* családnévvel jelölni. Ha ez a családnév valahol fölbukkan, biztosak lehetünk abban, hogy a névadók nem magyarok voltak” (Nyr. 97: 94). Azonban véleményünk szerint ebből nem következik az, hogy „a *kálomista* varjú nem »kálomista«, a *pápista* varjú nem »pápista« közösség szülötte...” (uo.). Ez akkor lenne igaz, ha a kétféle varjú nevezte volna el egymást. Mivel azonban névadójuk a mindkét felekezet szokásait jól ismerő magyar nép volt, másképp kell mérlegelnünk a százados múltú *kálomista* és *pápista* jelzőt is. Erről határozott hangon nyilatkozik a Czuczor—Fogarasi-féle szótár a *pápista* szó alatt: „Eredetileg a római katolikusok gúnyneve, mellyel őket a protestánsok czimezték; de utóbb, legalább nálunk magyaroknál, gúnycsípőssége megszűnt, minthogy a katolikus nép nem áttálja maga magát pápistának nevezni, valamint a református népnél a kálvinista cím nem foglal gúnyt vagy sérelmet magában.”

Leggyakrabban a madarat tolláról (vagy a hangjáról) szokták elnevezni is, ezért nem csodálkozhatunk azon az elképzelésen, hogy a *vetési* varjú azért lett *pápista*, mert fekete tollazata „a katolikus papok reverendájához” hasonlít. „A félig szürke, félig fekete tollazatú varjúra a *pápista*-val szemben a *kálomista* jelző illet. A református papok öltö-zete ugyanis szintén nem egyszínű, mert a palást csak félig fedi be az alatta levő öltönyt” (Nyr. 97: 353).

Úgy éreztem, hogy mindezekről meg kell kérdeznem egy „szakembert”, egy református lelkészt: Miért *pápista*, illetve *kálomista* a két varjú? A válasz meglepő volt: Mivel a református papok palástja egyszínű, a katolikus papok ellenben a reverendájukra karinget öltenek. Így szokta látni őket a nép temetéseken.

Ez a „magyarázat” nagyon tetszetős, mivel a karinget valóban hasonlíthatjuk a varjúnak mellén és hátán levő „dolmányához”, a református palást (ábrája: ÉKsz. 1077) pedig nem csak félig fedi be az alatta levő öltönyt, amely különben is sötét színű szokott lenni, hanem, mondhatni, teljesen. Ennek a — szintén a két állatfaj színéből kiinduló — „magyarázatnak” az a nagy bökkenője, hogy pontosan visszájára állítja a való helyzetet: fölcserelí a két varjófaj „felekezetét”.

Mindebből az a tanulság, hogy nagyot tévedhetünk, ha a két varjú színéből akarjuk megmagyarázni népies nevüket. Különbösen is minden forrásunk egyként vallja, hogy elnevezésük alapja: eszik-e vagy nem eszik a húst.

Mégis: lehetséges, hogy az említett református lelkész nem áll egyedül tévedésével. Jókai Mór ti. így ír „A barátfalvi lévitá”-ban: „A varjúk, lehettek ötvenen is, mind meg-szálltak azon az egyetlen kimagasló vén bükkfán. Kálvinista varjúk voltak. Így híja őket a népajk azért, hogy ezek hússal élnek (odaértve a férgeket is), megkülönböztetésül a pápista varjúktól, akik a vetést eszik.⁸ Amazok egészen feketék, emezeknek a hátuk szürke.”⁹

Tehát Jókai is a fekete színű, csoportos életet élő („lehettek ötvenen is”) varjakat tartja húsevőknek, kálvinistáknak, a szürke hátúakat pedig pápistáknak. Vagy talán Jókai tévedése a Czuczor—Fogarasi-szótáron alapul? Ott ugyanis (a *varju* szónál) ez olvasható: „Fajai népnnyelven: *fekete varju* v. *holló*, v. *kálvinista varju*, mely a maga nemében legnagyobb, s hússal, *hamvas* v. *szürke* v. *pápista varju*, mely magokkal táplálkozik.”

⁸ A centenáriumi kiadásban (9: 308) még: „... a kik c s a k a vetést eszik.”

⁹ Jókai Mór összes művei. Regények 63. köt. 1969. 132.

Ez a néhány szó ugyan telis-tele van tévedéssel, de figyelemre méltó, hogy *kálvinista* és *pápista* nevüket helyesen magyarázza a szótár a t á p l á l k o z á s u k k a l.

Az tehát bizonyos, hogy a *pápista varjú* elnevezés „a katolikusok böjtölésére utal” (Nyr. 97: 94), a húsevő *kálvinista varjú* pedig azért kapta a nevét, mert „a protestánsok nem böjtölnek” (uo.). Azonban mit értünk böjt-ön? Révai Nagy Lexikona szerint az egyházi böjt: vagy *abstinentia*, azaz a húsféléktől való megtartóztatás, vagy *szoros értelemben vett böjt*, amelynél csak egyszeri jóllakás — és pedig délben, hús nélkül engedtetik meg. Ez a *ieiunium*. — Előírt böjtek: 1. az *adventi böjt* (szerdán és pénteken); 2. a *negyvennap* (*nagy*) *böjt* hamvazó szerdától húsvétig minden nap, vasárnap kivételével; 3. a *kántor-böjt* negyedévenként egyszer szerdán, pénteken és szombaton; 4. a *vigília-böjt* némely nagyobb ünnep előtt való napokon. — Mértékére nézve megkülönböztetünk: 1. *szigorú böjt* napot (egyszeri jóllakás és a húsféléktől való megtartóztatás); 2. *enyhített böjt* napot (egyszeri jóllakás megtartóztatás nélkül); 3. *egyszerű böjt* napot (csak megtartóztatás) vagyis a rendes pénteki napot. — 1870 előtt nemcsak a pénteki, hanem a szombati nap is abstinentiális nap volt, de akkor a pápa „felmentette Magyarországot e napon a húseledelektől való megtartóztatástól” — olvashatjuk Pallas Nagy Lexikonában. (Mindkét lexikonban a böjt a.)

Lehet, hogy a nép még szigorúbb böjtöt is tartott? „A régebbi időkben, még a múlt század végén is az volt népünk böjtje elve, hogy csak azt ette meg, amit a h a r m a t n e v e l t, tehát csak növényi eredetű táplálékot vett magához.” (SzegSz. *böjtös étel* a.) Vagy enyhített a böjtön? A böjt előírások között nem könnyű eligazodni. „Egyes öregek a nagyböjtnek nemcsak péntekjein, hanem szerdáin és szombatjain is megtartóztatják magukat a hústól, szintúgy az adventnek is ezen a napjain.” (SzegSz. *böjt* a.)

De hát mi is az a *hús*, amely nem böjtös étel? Ennek a magyarázatával minden értelmező szótárunk adós marad. (Pótolni kellene.) Nyilván (róm. kat.) egyházi forrásokhoz kell fordulnunk. Az „Új Kánon Törvénykönyv”-ből azonban csak annyit tudunk meg, hogy tilos a hús (*caro*) és a húsleves (*ius ex carne*).¹⁰

A bővebb kifejtés a „Summa theologiae moralis”-ra marad. Lehet, hogy az állatrendszertan művelői nem értenek vele egyet, de azt olvashatjuk benne, hogy *abstinentia* szempontjából az „állatokat felosztjuk húsrá és halra” (*animalia dividuntur in carnem et piscem*).¹¹

Itt lehet a nyitja és magyarázata annak, hogy a „se hús, se hal” mondás Európa-szerte ismeretes: „weder Fisch noch Fleisch; ni chair ni poisson; neither fish nor flesh; non è né carne né pesce; ни рыба, ни мясо. Pedig az oroszoknak soha sem magyarázták latinul: mi a hús, mi a hal, lévén ők pravoszlávok /görög keletiek/ orthodoxok. De Dal’ szótára megadja a választ, hogy náluk böjtidőben tilos, nem böjtös: a m e l e g v é r ű állatokból készült étel, hús, tej, vaj, tojás stb., sőt azt is elárulja, hogy a katolikusoknál csak a húsból készült étel.”¹²

Folytathatjuk tehát újra a „Summa theologiae moralis”-szal: „Tilos az emlősök és madarak húsa. — Halon nemcsak a szorosan vett halakat (*pisces stricte tales*) értjük, hanem minden hidegvérű állatot (*animalia, quae frigidum sanguinem habent*)”, pl. békát, teknősbékát, csigát, kagylót, rákot. — „Húson értjük a tilos állatoknak minden részét,

¹⁰ Codex iuris canonici. Vatikán, 1963. 1250. kánon.

¹¹ Noldin-Schmitt: Summa theologiae moralis. Vol. II. De praeceptis. Oeniponte (Innsbruck), 1944. 617.

¹² Даль, В.: Толковый словарь живого великорусского языка, т. IV⁴, 1912. *скоромный* a.

tehát a vért, csont- és agyvelőt, szalonnát is, de nem (úgy mint régen) ezen állatok zsíráját, tojását, tejét.”¹³

Nem könnyű tehát mindebben eligazodni, különösen egy laikusnak. Néha talán még egyházi személyek is tévednek: „Az orthodox böjt . . . megtartóztatást jelent minden állati eredetű tápláléktól, tehát a zsírtól, haltól, tojástól, tejtermékektől stb.”¹⁴

Nem csodálkozhatunk tehát a református Jókain, hogy a fentebb közölt szemelvényben a húshoz odaértette „a férgek is”, holott a férgek hidegvérűek.

S a „varjúvita” résztvevőinek figyelmét — érzésünk szerint — elkerülte az, hogy a magyar nép a *kálvinista* — *pápista* nevekkkel éppen azt fejezi ki, melyik varjú eszi meg a melegvérű állatot is, s melyik nem. Mert a hidegvérű „bogárságot” (Herman Ottó szava) mind a kettő fogyasztja. A népnek tehát a vetési varjú nem azért pápista, mert latinul *frugilegus* ’gabonaevő’, hanem azért, mert nem rabol csibét s nem fosztogat fészket.

A varjakkal szólásaink, közmondásaink is foglalkoznak.¹⁵ Talán többet a dolmányossal. Ennek alighanem az az oka, hogy — amint Herman Ottó mondja — „a veréb mellett a dolmányos varju simul leginkább az emberhez” (i. m. 139). A közmondásokban szinte életképszerűen megelevenedik a dolmányos varjú ház körüli ólalkodása: „Kövér disznó halálát sok éhes varjú várja.”¹⁶ Ilyenkor kitűnik szemtelensége: „Szemtelen, mint a tarka varjú.” Ha sikerül elkergetni, akkor „Koppan a szeme, mint a kálvinista varjúnak”. De a varjú óvatos ám: „Gyanakszik, mint a varjú”. S ha vége a lakmározásnak, „néz, mint varjú az üres koneba”.¹⁷

Érdekes, hogy ebben a nézésben Chernel nem értetlenséget¹⁸ lát, hanem ravaszságot (i. h.). Más ornitológus is azt mondja, hogy „az emberi erőszakkal szemben védi őket ravasz elővigyázatosságuk” (Urania Állatvilág, Madarak 357).

Hogy a dolmányos varjú szemtelensége nemcsak az emberrel szemben nyilvánul meg, arról álljon itt Fekete István írása, amely szólásmagyarázatnak is kitűnő:

„Egyszóval belenézek a messzelátóba, melyben megjelenik két szürke varjú, egy nagy gatyásölyv és köztük valami elhullott vad, melyet tépnek. Egy nyúl.

Egyik oldalon áll az ölyv, másik oldalon a két szürke. Esznek. Az ölyv tempósan, a két szürke mohón és mindig szemtelenebben. Amikor az ölyvet már szinte leszorították a zsákmányról, az a legnagyobb nyugalommal fejbe koppintotta az egyik szürkét.

A varjak — káár . . . káár — felrebbentek a levegőbe és szidták az ölyvet, mely azonban tökéletes nyugalommal evett tovább. A varjak is belátták, hogy kár megsértődni, és leszálltak újra az élelem mellé. Az ölyvet ez sem izgatta. Ismét hármashban tépték az elhullott nyulat. A szürkék illedelmesen, az ölyv tempósan. A varjak azonban hamar elfeledték az előbbi intelmet, mert megint szemtelenül maguknak akarták az egész zsák-

¹³ Noldin-Schmitt i. h. — Régen a. m. ’1918 előtt’. U. 1918-ban lépett életbe a ma is érvényben levő Codex iuris canonici. Azelőtt tehát pl. a zsír sem volt megengedve, ezért régebben a *zsíros* (étel) a *nem böjtös* (étel) szinonimája volt. (Ez a jelentés is hiányzik az ÉrtSz.-ből, nemkülönben a *hal* fenti (*vall*) értelmezése.)

¹⁴ Az orthodox kereszténység. Szerk.: D. Dr. Berki Feriz. Bp., 1975. 352.

¹⁵ Az alább következőket — ha külön nem jelöljük — O. Nagy Gábor Magyar szólások és közmondások (Bp., 1966.) c. művéből vesszük.

¹⁶ Margalits Ele: Magyar közmondások és közmondásszerű szólások. Bp., 1896. A varjú a.

¹⁷ Herman Ottónál: „Néz, mint a kálomista varjú az üres koneba” (i. m. 314); Chernel Istvánnál: „Nézi mint varjú az üres csontot” (Magyarország madarai különös tekintettel gazdasági jelentőségükre. II. Bp., 1899. 552).

¹⁸ Vö. O. Nagy Gábor i. m. 713.

mányt. Majdnem rámásztak az ölyvre. Az mintha csak erre várt volna: — Kopp! — lekent egyet, amelyik közelebb volt hozzá. A varjak már fel sem repültek, csak hátraugrottak, megkárogták az ölyvet, ki evett tovább, mintha amazok a világon sem lettek volna.

A varjak erre megint »jó fiúk« lettek, és egy darabig tisztességesen ették az ő oldalukra eső részt. De nem sokáig. A szemtelen természet hamar kitört belőlük, az ölyv pedig — valami tökéletesen komikus felsőbbbséggel — hol az egyiket, hol a másikat kólintotta fejbe.”¹⁹

A dolmányos varjak ellen nehezebb „védekezni, mint a társasan élő vetési varjak ellen” (Urania Állatvilág. Madarak 357). Az utóbbiakról szólva idézi Herman Ottó a magyar példabeszédet: Ezer varjú ellen elég egy kő. „Egy kőhajítástól felriad a fekete sereg, és tovaszáll.” (Herman i. m. 27.)

Nem egészen világos annak a közmondásnak az értelme, hogy „Nehéz a pápista varjút húsrá szoktatni.” O. Nagy Gábor szerint: 'aki nem szokott hozzá vmihez, annak még az sem ízlik v. tetszik, ami pedig finom v. kellemes', azonban ezt az értelmezését megkérdőjelezi (i. m. 713).

Úgy véljük, hogy ennek a Dugonicstól (i. m. 106) átvett közmondásnak semmi különösebb rejtett értelme nincs; Dugonicsnál sok hasonló található: „Nehéz a' futó szarvast el érni; ... a' csillagokat számba szorítani; ... meg gyógyítani a' Szent Mihály lovának rugássát” (i. m. 101, 109, 112).

Miért akarná valaki húsrá szoktatni a pápista varjút? Azért, hogy végezzen vele; az a hús — mérgezett csalétek. Azonban a vetési varjú nem eszi a húst, „ha csak a' szükség reá nem hajtya” (Dugonics). Ezért késő, ha a csalétek kitevése valakinek akkor jut eszébe, amikor a madár már a zsege termést szállta meg.

Ennek éppen az ellenkezőjét írja le Fekete István:

„Egyik év szigorú telén majorunk környékét a feketékkel együtt ellepték a szürkevarjak is. Puskavégre nem voltak kaphatók, elővettük a foszforszörpöt, hogy így ritkítsuk soraikat. A csalétket dögre tettük, gondolván, hogy a kálomista jobban szereti a húst, mint a pápista, s így a feketevarjak között nem csinálunk nagy kárt. Alaposan csalódtunk, és a másnapi látvány elvette kedvünk a további mérgezéstől. Az egész szérű feketéllett a vergődő és agonizáló varjaktól, melyek között bizony szürke vajmi kevés akadt.”²⁰

Kónyi Sándor

¹⁹ Fekete István: Kód. Bp. 1960. 36—7.

²⁰ Fekete István: Rózsakunyhó. Bp., 1973. 310—1.

Wacha Imre: Beszéljessünk a beszédről! Budapest, 1978. Kossuth Könyvkiadó, 196 lap

A közéleti demokrácia kiszélesedésével napjainkban megnövekedett a szép és kifejező beszéd iránti érdeklődés. A hatvanas évek közepétől az egri kiejtési konferencia óta jelentősen megnőtt a beszédműveléssel foglalkozó elméleti és gyakorlati szakkönyvek, tanulmányok, cikkek száma. Értékes munkákkal gazdagodott a magyar fonetikai irodalom. Örvendetes, hogy még a legfontosabb művek felsorolása is meghaladná ismertetésünk kereteit.

Wacha Imre — az előszóbeli megnyilatkozások ismert kutatója és a sokéves tapasztalattal rendelkező beszédtanár — könyve elsősorban műfajában hozott újat.

„Úlj mellém a kandallóhoz, Fel van szítva melege; . . .” Ezzel a Kisfaludy Sándor-idézettel indítja könyvét a szerző, és ezzel a két sorral hív meg bennünket, hogy kövessük a valóban megtörtént vagy elképzelt beszélgetéseket, és megismerkedjünk a hangzó nyelvvel kapcsolatos legfontosabb gondokkal. Beszédművelő könyvet írt Wacha Imre, de rendhagyó módon kívánja az előszóbeli kifejezőképesség fejlesztésére bírni olvasóit. A Beszéljessünk a beszédről! kötetlen beszélgetések sora, s maga az író „a képzeletbeli vita vezetője”.

Egy tüneti jelenségből, a jól ismert lámpalázból indul ki Wacha. Minden lelkiismeretes előadóban felmerül a kisebb-nagyobb szorongás: vajon eljutnak-e gondolatai vagy az általa tolmácsolt gondolatok a hallgatóság tudatához. A lámpalázat érezzük, de azt már nehezen akarjuk beismerni, hogy nem ismerjük eléggé anyanyelvünket. Sokszor nehézséget jelent egy hosszabb lélegzetű beszédmű összeállítása, nem mindig tudjuk گردیلékenyen nyelvi formába önteni gondolatainkat, nem élünk vagy nem jól élünk a beszéd ún. prozódiai elemeivel: nem jelezzük árnyalt hangsúlyozással a beszéd információs súlyviszonyait, nem tagoljuk szünetekkel szakaszokra mondanivalónkat, nem élünk a hangerő, a hangmagasság és a beszédtempó tudatos változtatásának lehetőségeivel.

„. . . vajon ismerjük-e eléggé ezt a nyelvet, melyet gondolataink kifejezésére és közvetítésére használunk? . . . ismerjük-e azokat a hallgatóságos megegyezéseket, szokásokat, illetani tudnivalókat, melyek a nyelv használatára, s főleg a nyelvnek a beszédbeli változatára vonatkoznak?” (34—5) — kérdezi Wacha. A válasza: nem. Ezzel a könyvvel, a benne rögzített beszélgetésekkel, az „elrettentő” és a követendő példákkal rá akar ébreszteni bennünket, beszélgető partnereit, olvasóit a szerző arra, hogy belássuk: beszédképességünk, átlagos beszédmódunk színvonala nem kielégítő. Ezért olvastatja el velünk a négy fiatal nyári élményéről szóló „nyögés- és akadozást” beszámolót és a munkahelyi értekezleten elhangzott hozzászólást. Ezért vizsgálja e szövegek szóválogatását, mondat szerkesztését, közhelyeit (74—97). Olvashatunk egy november 7-ére írott ünnepi beszédet, és összevethetjük a szónoklatot ennek emlékezetből elmondott „nyögés-hű” változatával (105—9). Megismerkedhetünk egy „tény- és tárgyszerűségében . . . jó”, de akadozó fizika felelettel (156—7). Ezért mondatja el velünk a „szerző-vitavezető” a Marx Györgytől vett részlet lényegét (164—8). Meg akar győzni bennünket Wacha arról,

hogy „... az anyanyelven szerzett ismeretek” csak „... akkor válnak igazán sajátunkká, ha könnyedén ki tudjuk fejezni gondolatainkat” (156).

A riasztó példák elolvastatása után meg is nyugtatja az olvasót a szerző azzal, hogy „a nyelvi kultúra, a kifejezési készség fejleszthető”. Alapja az, hogy megismerjük saját beszédünket és felismerjük hibáinkat (87). Egy József Attila-verstörödék fogalmazványain, javításain nyomon követi Wacha Imre a költő útját a gondolat első megjelenésétől a „végleges” nyelvi formába öntésig (176–8). Ezzel azt akarja bizonyítani, hogy ha a művész „ennyit gyötrődött”, míg a tartalomhoz megkereste a legkifejezőbb nyelvi formát, nekünk sem szabad megfélekezünk „a gondolatot hordozó, kifejező nyelvről”.

Nézzük meg most már azt, hogyan segít bennünket Wacha Imre abban, hogy beszédünk hatékonyabb, hatásosabb, információban gazdagabb, kifejezőbb legyen.

Tisztázza a kommunikáció fogalmát és az információ áramlási iránya szerint csoportosítja a leggyakoribb beszédhelyzeteket (10–32). Összeveti az írott nyelvet a hangzó, a beszélt nyelvvel, és sorra veszi a kettő közötti különbségeket (32–49). Egy érdekes kísérlettel próbálja meggyőzni beszélgető partnereit arról, hogy a tömör, zsúfolt, az információkat sűrítve közlő ún. „szimultán” szerkezetek helyett a beszédben a lazább szövésű, hozzátoldó, ún. „szukcesszív” gondolatrend a kívánatos, ez a szerkesztésmód növeli meg az élőszó információs értékét (57–73). Megismerteti olvasóit az etológia alapfogalmaival, a magatartásváltással, a nyelvi kódváltással, a nyelvi illetan gondjaival. Tudatosítja bennünk azt, hogy a kifejezési formának az alkalomhoz, az adott beszédhelyzethez, a körülményekhez, a hallgatósághoz illőnek kell lennie (50–6; 114–27). Segít eligazodni a köszönések, megszólítások útvesztőiben (128–43). Fontos ez azért is, mert a kapcsolatteremtés szokásaira nem kapunk biztos fogódzókat, szabályokat, környezetünkben kell ellesnünk azt, hogy melyik beszédhelyzetben melyik formát használjuk. Végezetül a nehezebb szöveg megértését segítő szövegelemzésre láthatunk szép példákat. A helyes beszédmod kialakítását, a beszédalképesség tudatos fejlesztését – Wacha szerint – mintaszerűen szerkesztett, példamutatón megfogalmazott szépirodalmi és értekező prózai részeket felolvasásával kell kezdeni. Ehhez a munkához ad gyakorlati segítséget egy Illyés-szövegrészlet kifejező megjelenítésének „kottája” (164–87).

A könyv gyakran idéz és tudatosít bennünk igazságokat, megszívlelésre érdemes gondolatokat. Találomra néhány ezek közül: „... a beszédnek nem az a feladata, nem az a szerepe, hogy elhangozzék, hanem, hogy gondolatokat közvetítsen. S ehhez nemcsak nyelvre, hanem helyes, tiszta gondolatokra is szükség van” (190). „... a gondolatokat a szövegegész egységei, a mondatok hordozzák, ... a szöveg ... nem a pusztá egésze a mondatoknak, hanem megszerkesztett együttese.” „A mondatok sorából csak akkor lesz szöveg s a szövegből kerek gondolategész, ha a mondatok bele” is „vannak szerkesztve a szövegbe” (58–9). „... nyelvileg sem homogén az egy nyelvet beszélők közössége” (126). A gyermek beszédképességét sem az otthon – a család –, sem az iskola nem fejlesztí a kívánt mértékben (155–6).

Világosan megfogalmazott jól hasznosítható gyakorlati tanácsokat kap az érdeklődő a szókinészfejlesztéshez, a nyelvi önvizsgálat kialakításához, a beszédhallás fejlesztéséhez, a beszéd zenei elemeinek használatához.

A könyvnek nincs tartalomjegyzéke – ezt különben nem tartom szerencsés megoldásnak –, nem is tagolódik hagyományos értelemben vett fejezetekre. Magyarázható ez azzal, hogy a címet viselő fejezetekre osztás nem is illenék a könnyed csevegéshez, a beszélgetéshez. Az egyes gondolatokat a szerző persze elkülöníti egymástól, s ezek mindegyikét tartalmilag és hangulatilag jól megválasztott irodalmi idézetek vezet be. A munkát bizonyos szerkesztésszerű lazaság jellemzi. Egy-egy gondolat felvetése után el-elkalandozik a „vitavezető”, majd visszatér a már érintett témára úgy, ahogy ez már a beszédben lenni szokott. Bizalmaskodásnak tűnhet egy-egy idézőjelbe tett, csak a tár-

salgási stílusba illő szó használata: „... miért «tetetem» ezekkel a szövegekkel” (81); „... minden tulajdonképpen csak «szájtépés», «szócséplés» volt” (95). Vitathatók az arányok is. (Pl. a kapcsolatteremtésről, megszólításról, köszönről szóló rész túlságosan részletezőre sikerült.) E megjegyzések természetesen nem vonnak le a könyv értékéből.

Mindig elismerésre méltó, rokonszenves tett egy ismeretterjesztő könyv megírása, hiszen ez a szélesebb körű olvasóközönség számára is hozzáférhetővé teszi a tudományos eredményeket. Wacha munkája igen olvasmányos, stílusa könnyed, gördülékeny, a könyvet rendkívül színessé, szemléletessé teszik a szépirodalomból és a nyelvészeti munkákból vett idézetek, az érdekes anekdoták, a személyes emlékek és nem utolsósorban Sajdik Ferenc rajzai. A Beszélgessünk a beszédről! bőséges nyelv- és beszédművelő irodalommal egészül ki (193–6).

Kinek szánja a szerző a könyvet? Elsősorban a fiataloknak, és az őket helyes beszédre tanító nevelőknek, de minden gondolkodó és a nyelv iránt érdeklődő, beszédére igényes művelt magyar embernek is. Ha csak a nyelvi önvizsgálat fontosságának felismertetéséig juttatja is el olvasóját Wacha, ha már nemcsak mások beszédét hallgatják éles fülű kritikusként a szerző vitapartnerei, hanem saját megszólalásukban is felismerik a hibákat, a könyv már eredményesnek mondható. Wacha Imre művét nagy érdeklődéssel fogadta az olvasóközönség, és a Beszélgessünk a beszédről! sikerét mutatja az is, hogy a tekintélyes — tízezres — példányszám ellenére hetek alatt eltűnt a könyvesboltokból.

Molnár Ildikó

Henri Gobard: L'Aliénation linguistique (Analyse tétraglossique). Paris, 1976. Flammarion kiadása, 298 lap

Ismét egy olyan munkára találtunk, amely mellett a nyelv művelő nem mehet el közömbösen. Igaz ugyan, hogy a mai magyar nyelv művelés kiegyensúlyozott, minden nacionalizmustól és kozmopolitizmustól mentes elveinek a fényében Gobard meglepő című könyvének — „A nyelvi elidegenedés” — számos tézise fenntartást, jónéhány megállapítása pedig fejesdóvalást vált ki, ennek ellenére érdekes, tanulságos, egészében véve pedig rokonszenves írás, még akkor is, ha — amint mindjárt látni fogjuk — nemcsak a túlzásokat és egyoldalúságokat nem sikerült elkerülnie, hanem olykor-olykor félreérthetetlenül dilettáns módon gondolkodik.

Henri Gobard-nak egyébként minden jel szerint két vesszőparipája van. Az egyik a „négyféle nyelv” elmélete (innét került a könyv alcímébe a *tétraglossique* melléknév). Ezzel alább részletesen foglalkozunk. A másik az a veszedelem, amelyet állítólag az angol nyelv jelent mindenekelőtt a franciára, de általában Európa és a világ valamennyi nyelvére nézve. Mint a legtöbb rögeszmének, Gobard két kedvenc vezérgondolatának is van némi reális alapja. Persze az olvasó, főleg a nem francia olvasó nem látja a helyzetet annyira elkeserítőnek és veszélyesnek, mint Gobard, s az alábbiakban megpróbáljuk elmondani, hogy miért nem. Előbb azonban valamivel alaposabban meg kell ismernünk a szerző felfogását.

Említettük, hogy Gobard egyik minduntalan visszatérő tézise az ún. négy nyelv elmélete. Hogy is érti ezt a négy nyelvet a francia szerző?

A nyelvnek Gobard szerint négy összetevője van: érzelmi (affektív), megismerési (kognitív), valamint technikai és mágikus. Sajnos, a szerző e kifejezéseket meglehetősen egyéni módon használja. Nézzük meg tehát, hogyan határozza meg ezt a „négyféle” nyelvet, amely állítólag a fentebbi négy összetevőnek felel meg.

1. Minden emberi fejlődés elengedhetetlen feltétele az affektív viszony, amelyben a nyelv nem a közlést, hanem a közösség fenntartását szolgálja. (Persze az olvasóban rögtön berzenkedik valami: hogyan szolgálja a közösséget? Nem épp azáltal, hogy lehetővé teszi annak a közlési tevékenységét? Miért affektív viszony ez?) Ez a helyi közösség nyelve, a szűkebb értelemben vett „honi” nyelv — egyedül ez tekinthető anyanyelvnek.

2. Nemzeti vagy regionális közvetítő nyelv, amely alapvetően a kommunikációt szolgálja.

3. A kulturális hagyományok nyelve, amely az értékek folyamatosságát biztosítja.

4. Mágikus nyelv, amely végső menedékként, szómágiaként funkcionál, s amelynek érthetlensége éppen szent voltának a bizonyítéka.

Például — magyarázza Gobard — a XVIII. században egy bretagne-i ember tudott bretonul (ez volt a honi vagy helyi nyelv), tudott franciául (ez volt a közvetítő nyelv), az irodalmi hagyomány nyelve a latin volt, s a mágikus nyelv a görög. (Kár, hogy ez utóbbi körülményt közelebbről nem magyarázza.)

Nos, a „négy nyelv”-ről csak annyit mondhatunk, hogy sajátos történelmi körülményeket és a múltat nem tekintve nem annyira négy nyelvről van itt szó, mint inkább a nyelv négy funkciójáról vagy aspektusáról. Gobard többek között azért ragaszkodik a négy nyelvhez, mert ez a négyes felosztás kapcsolatba hozható másik vesszőparipájával, azzal a veszéllyel, amelyet állítólag az angol jelent a többi nyelvre, mindenek előtt a franciára. A kapcsolat az angol és a „négy nyelv” között a szerző szerint abban áll, hogy az angol állítólag egyre inkább átveszi a közvetítő nyelv szerepét, s a francia mindinkább helyi nyelvvé fokozódik le.

Nem vagyunk teljesen érzéketlenek Gobard aggályaival szemben. De olykor-olykor nem tudunk elnyomni egy kis mosolyt a szerző szörnyűlködéseit olvasva. Mert van abban valami nevetséges, hogy Gobard szerint a francia nyelv a második világháborúig teljesen jogos és természetes módon volt a nemzetközi érintkezés eszköze — viszont az a tény, hogy a második világháborút követően ezt a szerepet egyre inkább az angol vette át, ez már felháborító, és olyasmi, ami szerzőnket nem egyszer valóságos dühkitörésekre ösztönzi. Mi magyarok például ezt a nyelvcserét sokkal nagyobb közönnnyel szemléljük. Igen, az ember szinte azt hinné, Gobard képtelen megérteni azt az alapigazságot, hogy egy nyelv jelentőségét sohasem annak belső tulajdonságai határozzák meg, hanem annak a közösségnek a súlya, szerepe, státusza, amely beszéli. Hisz „kis nyelv” és „nagy nyelv” szembeállítására már eleve nyelven kívüli mozzanatra utal, a kérdéses nyelvközösség nagyságára, ami voltaképpen nem nyelvi sajátosság.

Hogy ízelítőt adjunk Gobard írásának érzelmi töltéséből és stílusából, íme egy rövid szakasz magyar fordításban: „... az angol nem ártatlan nyelv, mint az izlandi; az angol uralkodó nyelv, ez az a nyelv, amely által nyelvileg gyarmatosítani akarnak bennünket, s amely által a francia meg fogja ismerni azt a sorsot, amelyet maga a délfranciának és a bretonnak biztosított.” Először is, mi az, hogy „ártatlan nyelv”? Egy nyelv mindenképpen ártatlan, nem tehet arról, hogy esetleg valakire ráerőszakolják. Másodszor: francia—angol viszonylatban hatalmas túlzás nyelvi gyarmatosításról beszélni. Harmadszor: egyetlen franciát sem kényszerítenek arra, hogy anglicizmusokkal tömjön tele francia beszédét. Ha ezt teszi, azért teszi, mert valamilyen szempontból előnyösnek látja. Többnyire presztizsből, divatból.

S úgy érezzük, a presztizs az a kulcsfogalom, amely a jelenség megértéséhez a legtöbbet adhatja. Miért van olyan nagy presztizse az angolnak? Gobard — anélkül, hogy észrevenné — maga ad választ erre a kérdésre, például akkor, amikor felpanaszolja, hogy számos tudomány szakbibliográfiájában a tételeknek több mint a felét angol nyelvű munkák teszik ki. S ezt szemrehányólag jegyzi meg. Az olvasó nem érti: Talán hibájuk vagy éppen bűnük az angol nyelvű szerzőknek, hogy olyan sokat írnak? Talán meg kel-

lene őket kérni, hogy kevesebbet publikáljanak az egészséges nyelvi egyensúly érdekében? Nyilvánvaló, hogy az angol nyelv presztízsét, nemzetközi elterjedtségét végső fokon objektív tényezők határozzák meg — pusztán tudati mozzanatokkal, valamiféle ideológiával, ideológiai szándékkal ezt megmagyarázni nem lehetne. Az persze más kérdés, hogy vannak, akik ezt az objektív helyzetet próbálják „megideologizálni”, illetve a fennálló helyzetből próbálnak ideológiai hasznot húzni. De az ilyeneknek sem az angol nyelvhez, sem a nyelvtudományhoz nincs érdemi közük.

Csak mosolyogni tudunk azon, amikor Gobard az angol nyelvet „ördöginek” nevezi. Miért ördögi nyelv az angol? Azért, mert csálóka. Tekintélyes mennyiségű latin elemet tartalmazó szókincse kísértetiesen hasonlít a franciára — de valójában mégsem az! Mert „ugyanaz” a hajdani latin szó az angolban mégsem ugyanaz, mint a franciában.

De nem szabad azt hinnünk, hogy Gobard csak olyasmit mond, amin nevetünk vagy bosszankodunk. Nem, hisz ha így lenne, akkor bizvást nem vállalkoztunk volna a könyv ismertetésére. Esetenként ugyanis a szerző figyelemre méltó objektivitásról tesz tanúságot. Például az angollal kapcsolatos számos kirohanás után leszögezi: „... az angolt nem mint idegen nyelvet tanuljuk, hanem mint a kommunikáció nemzetközi nyelvét, s ebben az értelemben az angol olyan nyelv, amely mindazoké, akik használják, mindazoké, akiket szolgál, anélkül hogy a privilégiuma lenne azoknak, akiknek a honi nyelve is. Ezen felül az is nyilvánvaló, hogy Európán kívül is az angol az, amelyen a legkönnyebben érintkezhetünk Indiától Japánig. Ahogy a latin a középkorban nem volt Róma kizárólagos tulajdona, hanem az egész európai kultúra közös összekapcsolója, ugyanúgy az angol — szansz és latin kettős származásával és ördögi kelepcéi ellenére [!] — képes a kommunikációnak azt a második nyelvét alkotni, amely modern világunkban elengedhetetlen.” Ehhez csak két megjegyzés: Az „ördögi kelepcék” bizvást kimaradhattak volna. Másodsor: szemben a korábbi megállapításokkal, amikor Gobard nem egyszer méltatlanul bánt a szegény angollal, itt mintha kicsit felértékelné. Mert az kétségtelen, hogy napjainkban az angol a nemzetközi érintkezés legfontosabb nyelve, de hogy kizárólag az angol töltene be ezt a szerepet, az túlzás.

De hagyjuk a nyelvpolitikát, és nézzük a szűkebb értelemben vett nyelv művelést! A szerző megfogalmaz egy érdekes tételt, amelyen el kellene gondolkoznunk: „minél erőteljesebb a nyelvi kényszer, annál leplezetlenebb a nyelvi kölcsönzés és megfordítva.” A leplezetlen kölcsönzést a szerző „bibisziizmus”-nak nevezi az angol rádió, a B. B. C. angolos, tehát *bi-bi-szi*-féle kiejtése alapján (a franciás ejtés *bé-bé-szé*). De meglehetősen szűkös példaanyagot kapunk ezekre az állítólag oly orcátlan és olyan tömeges kölcsönzésekre. Megtudjuk például, hogy a *Le Monde* 1973. június 22-i számában az ötödik lapon fényűző hosszúságú cigaretta helyett „Luxury Length” cigarettát hirdettek. Lám, mondja Gobard, ez a nyelvi elidegenedés csúcsa, amikor az anyanyelv lesz idegen.

De vajon milyen gyógyszerrel javasol Gobard az elkésérítő helyzetre? Nos, szerinte az angol uralmát úgy lehetne megtörni, hogy a jelenleg általánosan kötelező angol mellett kötelezővé tennének még egy másik nyelvet is. Őszinte meglepetésünkre még egy magyar, szólásmondást is idéz ennek alátámasztására, méghozzá magyarul a francia szövegben helyes írásjelekkel, de egy hibával, így: *kutya harapást szőrível gyógytanak*.

Mármost azon igencsak el lehet gondolkozni, vajon a szerző javaslata, tehát második kötelező nyelv bevezetése az angol mellett, valóban segítene-e. Egészében véve Gobard könyvének a második fele még az elsónél is rapszodikusabb. Hogy lehet az — veti fel például a szerző a kérdést —, hogy soha egy dán, egy japán, egy berber, egy indiai nem szólítana meg bennünket az utcán a saját nyelvén, viszont az angolok minden további nélkül ezt teszik. Erre a naiv kérdésre Gobard már megfelelt akkor, amikor fentebb leszögezte, hogy az angol a nemzetközi érintkezés egyik nagy elterjedtségű nyelve, s mint ilyen mindenkié, anélkül hogy az angolul beszélők privilégiuma lenne.

Mivel szerzőnk — mint láttuk — nagy örömmel szed össze minden rosszat, amit az angol nyelvről valaha is mondtak, „Az angol hamis egyszerűsége” című fejezetében Sapir egy 1931-i cikkére hivatkozik. Ebben Sapir úgy nyilatkozott, hogy az angolnak a formai egyszerűsége csak látszólagos, ezért kíváncsabb lenne valamely más nemzetközi segédnyelvet választani. Sapir természetesen okos és helytálló dolgokat mondott, de — úgy látszik — történelmi tendenciák ellen nem lehet tudós érveléssel boldogulni. Mert lám, az angol látszólagos egyszerűsége és valóságos bonyolultsága ellenére (egyébként „egyszerű” és „bonyolult” nyelv nem tudományos fogalom) mégiscsak a legáltalánosabban használt nemzetközi segédnyelv lett.

Összefoglalásképpen mit mondhatunk Gobard könyvéről? Noha a könyv címe feltétlenül felkelti érdeklődésünket, és úgy indul, mint tudományos munka, a szerző csapongó fantáziája és túlzásoktól sem mentes előítéletei következtében benyomásaink — amint az olvasásban előre haladunk — egyre vegyesebbek lesznek. Egészében Gobard munkája furcsán összedobált iromány — pedig azt mindvégig érezzük, hogy a szerző érdekes és rokonszenves egyéniség. De amit művel, az legjobb esetben is csak féltudomány. Felemását kitűnően mutatja bibliográfiája is: elég terjedelmes, de hallatlanul vegyes, és a nyelvtudomány klasszikus szerzőit — Saussure-t, Bloomfieldot, Hjeltslevet, Trubetzkoyt és Chomskyt — nem tartalmazza. Az egész könyvet a dilettantizmus szelleme lengi körül. Mert a téma — egy nagy kulturális örökségű nyelvnek, a franciának a helyzete egy expanzív másik nyelvvel, az angollal szemben — nos ez a téma bízvást megérdemelt volna alaposabb vizsgálatot mind általános nyelvészeti, mind nyelvművelési szempontból.

Egy tekintetben azonban Gobard könyve hallatlanul tanulságos: a nyelvvel kapcsolatos laikus nézetek intelligens és tömör összefoglalása ez a könyv. Az a biztonság, amivel a szerző beszél, arra utal, hogy általános nézeteket képvisel, nyilván így gondolkozik a művelt (nem nyelvész) francia értelmiségiek egy tekintélyes része. A könyv tehát mint nyelvészeti kortűnet, nem mint tudományos monográfia érdekes.

Antal László

Szende Tamás: A szó válsága. Gondolat. Budapest, 1979. 255(1)

Figyelemreméltó könyv tűnt fel néhány hónapja a könyvesboltok kirakataiban, borítóján egy kőbe metszett, domborműszerű emberi arc. Az alak beszédre nyitott szája élénkvrös színű, mintegy jelképezve, hogy a szájon át felénk áramló emberi hangról, illetve hangos formát öltött gondolati megnyilatkozásról lesz elsősorban szó a kötetben. De mit jelképez a kőbe vésett arc elmosódó, körvonalakra bomló volta? Szerintem jól jelképezi az egyik legsúlyosabb jelenségét annak a világnak, amelyben élünk, azt, amire oly elevenen utalt Antonioni *Blow Up* (Nagyítás) című filmje is, hogy már-már elvesztettük a valóságra irányuló megismerőkéességünket, s hogy maga az ember, megismerésünk egyik legfőbb tárgya, kicsúszik, legalábbis sok ponton kicsúszik látószögünkéből. Még jó, ha a körvonalak megmaradnak. És e látószögből való kisiklás egyik legfőbb forrása nyelvi, beszétnyelvi eredetű. Szende Tamás könyve hozzásegít bennünket ahhoz, hogy szembenézzünk e nyugtalanító, mindannyiunkat nap mint nap, sőt óráról órára érintő „válsággal”.

A valósággal szembenézni mindig nehéz, mint a károk szépítés nélküli felmérése egy katasztrófa után. Jelen esetben nem volt katasztrófa, a szó válsága nem robbanásszerűen tört ránk, de a tünetek már olyan tömegben tornyosulnak eléünk, hogy egy katalizma sem válthatott volna ki sokkal többet. Szende könyvének csak egy részében foglalkozik közvetlenül e válságtünetekkel, sok mindent elmond ahhoz, hogy a beszédtevékenység belső világát, részletjelenségeit megértsük: így — miután a nyelv jelentő-

ségéről szól — bemutatja például az olvasónak azt, hogy mit jelent a „nyelv és a nyelvhasználat az egyén mindennapi életében”, részletezi a beszédbeli közlés eszköztárát, elemzi a közlés folyamatát (szól a jelekről általában, ezen belül utal a jeleknek Ch. S. Peirce amerikai filozófus által megkülönböztetett három típusára: az indexre, az ikonra és a szimbólumra. Külön elemzi azt a kérdést, hogy a jelek általános rendszerében milyen szerepet visznek a nyelvi jelek). A közlés folyamatának bemutatása során — a jelek típusain és szerepén túlmenően — részletesen szól magáról a jelentésről, továbbá a jelentésviszonyokról (szinoníma, antonímia, homonímia, poliszmia, hiponímia, inkompatibilitás stb.) és végül a közlés rétegeiről (a szituáció idevágó szerepéről, a tartalom szerinti közlés-rétegekről stb.) tesz említést. A 256 oldalas kötetből mintegy 110 oldalt foglalnak le a fenti kérdéskörök, mi ennek ellenére ezekről — jöllehet egy-két ponton nem úgy világítottuk volna meg az összefüggéseket, mint a szerző — a pusztá említésen túlmenően nem emlékezünk meg. Mindezen kérdésekről összefoglalóan és részleteiben más szakkönyvek is tájékoztatnak. Nyomban rátérünk a kötet lényegi részét képező „válságjelenségekre”.

A „válságjelenségeket” három fejezet keretében tárja elénk a szerző. Ő ugyan nem tesz erre utalást, de a három fejezet anyaga igen kézenfekvően visszavezethető a Shannon—Weaver-féle kommunikációs modell egyes pontjaira. Nyilvánvaló, hogy e modell — melynek egyik lényeges eleme a zaj — különféle pontjain találkozhatunk zajjelenségekkel. A forrás, az emberi agy pontján keletkező „zajjal”, a válságot előidéző akaratlagos vagy feltudatos zavarkeltésekkel (elhallgatás, hazugság stb.) az első idevágó fejezet foglalkozik; a repertoár szintjén jelentkező zajjelenségekről (a zavart, a félreértést, a megtévesztést előidéző szóelemekről) a második idevágó fejezet tudósít; az ún. csatorna szintjén felmerülő zajtünetekről (kettős értelem, félreértés stb.) viszont a harmadik idevágó fejezet ad áttekintést.

Nézzük most ezeket a fejezeteket külön külön.

A kommunikációs kapcsolat zavarainak sorában Szende elsőként említi a „hallgatás, elhallgatás” jelenségét. Igen sok hivatkozás kíséretében utal e jelenségre, tehát sokoldalú megvilágításba helyezi a tárgyalást, mégis egy-két mozzanat említése elmarad, például annak hangsúlyozása, hogy a hallgatás lehet 1. tudott tények elhallgatása 2. emotív mondanivaló visszafojtása, önmagunkba-gyűrése. Az előbbi ősidőktől mindmáig gyakori jelenség; ma is gyakori az államtitok, a katonai titok, az ipari titok, az orvosi titoktartás stb. Mint S. Freud munkássága utalt rá, sokkal veszélyesebb a második elhallgatástípus. A színészet, a tévéműsorok, a filmjelenetek mintegy kisajátították maguknak az érzelmek nyílt kinyilvánításának, megjelenítésének jogát, napjaink embere csak ritkán tör ki hangos kifakadásokba, ritkán sír könnyezve, ritkán örül önfeledten — s talán ez a fajta hallgatás: az emotív beszédjelenségeknek ez az elhagyása, lefaragása, ez hat összezavaróan közléseinkre. Igaz, őszinte érzelemnyilvánításainkkal talán önmagunkat szolgáltatnák ki embertársainknak; azok megtudnák mi lakik bennünk, hogy bizonyos dolgokhoz, személyekhez miként viszonyulunk s visszaélhetnénk ezzel, de talán éppen ez az érzelmi őszinteség barátokat, híveket szerezne számunkra, nemcsak nyíltságunkkal visszaélni akarókat. Valljuk meg azonban, hogy ez az emóciólefaragás mint gyakorlat bizonyos politikai megfontolásokkal, óvatossággal is kapcsolatban állt a múltban, és sokan e magatartásgöröcsöket még mindmáig nem tudták levetkőzni.

A fejezet keretébe tartozik a „csupasz kapcsolattartó funkció” említése is. A „Hogy vagy?” — „Kösz, jól. Hát te?” típusú kapcsolattartó beszélgetést Szende nem hibáztatja alapjaiban, hiszen az ilyenfajta beszélgetés — mint termótalaj — alapot teremt egyéb természetű, nagyon is lényeges, értékes beszélgetések kialakulásához. Érdekes az az axiómarendszer, amit Szende a csupasz kapcsolattartó (fatikus) beszéd arany szabályaival kapcsolatban bemutat.

A „dimenzióeltolás, dimenzióváltás” részfejezetcím alatt azt a törekvést mutatja be Szende, melynek végeredménye a hallgató véleményének kézbe tartása. Ehhez az szükséges, hogy a hallgató — a hallottak alapján — maga alakítsa ki (a beszélő által is óhajtott) véleményt. Ezt vagy úgy érjük el Szende szerint, ha a gondolatmenetből itt-ott részeket hagyunk ki s így az anyag logikai összefüggése úgy változik meg, hogy abból már a kívánt következtetést vonja le a hallgató. Az anyag ilyen „preparálásán” túlmenően Szende utal arra a dimenzióváltásra is, amikor az anyag logikai sorrendje csonkítatlan marad, csak hogy az előadás során a beszélő szavait „körültekintéssel választja meg” s így jön létre a kívánt hatás. Különösen az újságírás nyelvén találkozhatunk ilyen „meggyőző erejű” fogalmazásokkal. S mindebben — tesszük hozzá — nagy szerepe van az idézőjel presztízsenek, hogy ne mondjuk varázsának. Tulajdonképpen kétféle idézőjel-használat van: 1. Az írás szerkesztője úgy érezheti, hogy a szokásostól, a szótári jelentéstől kissé (vagy nagyon is) eltérő, alkalmi értelemben használ egy szót, ilyenkor ezt „ ”-jelbe teszi. Ez tulajdonképpen saját szóhasználatának idézőjelezése. Rendszerint affektív hatású szavakról van ilyenkor szó. 2. Az idézőjel másik használata az, amikor ez a jel megmarad eredeti funkciójában, s más személy szavainak tolmácsolását jelzi. A baj ott van, hogy az olvasó nem mindig tudja, hogy melyik típusú idézőjellel van éppen szó. S ebben rejlik a dimenzióeltolás egyik legnagyobb stratégiai lehetősége. A dimenzióeltolás folyamatát leginkább a billiárdhoz hasonlíthatjuk: minden kimondott szó valamiféle értékelő viszonyulást vált ki a hallgatóban, s ha jól válogatjuk szavainkat, ennek (ti. a hallgatónak) véleményét (a billiárdgolyót) a szavak (a falfelületek és egyéb álló billiárdgolyók) között az ide-oda pattintás módszerével, ill. művészetével végül is a nekünk kedvező irányba terelhetjük.

A „helyzeti befolyásoltság” jelensége tulajdonképpen a dimenzióeltolással rokon. Ha kijelentéseket, állításokat affektív töltésű szavak összekötő szövegébe ágyazunk, sokszor éppen az affektív tartalom válik uralkodóvá. Mindehhez Szende Cicero „*Contra Catilinam*” című beszédét idézi, továbbá többek között, a Woolmark védjegy „lelki hatásait” mutatja be. A preszuppozíciók elméletéből kiindulva adja meg a jelzett manipulációs hatás elméleti magyarázatát.

A „hazudás” a két előbb említett zavarjelenséggel szemben már eleve megtévesztő tartalmat közöl a hallgatóval, míg az előző esetekben a hamis végkövetkeztetést valójában a hallgató fogalmazza meg magának. Minthogy azonban a beszélő éppen arra törekszik, hogy ez a hamis következtetés a hallgatónál kialakuljon, ezek az előbbi zavarfolyamatok sem térnek el sokban a hazudástól, ha annak erkölcsi oldalát tekintjük. Ám bennünket a nyelvi oldal érdekel. Sajnos — mint Szende jelzi — „a hazugságnak nincs külön önálló nyelvi formája”. A kriminalisztikában használnak ugyan hazugságvizsgáló gépet, de ennek működése elsősorban idegfiziológiai jelenségek regisztrálásán alapszik. Talán elsősorban a beszédszüneteknek a szokásostól való eltérése vezethet nyomra nyelvileg a hazugságvizsgálatban. Szende utal az olyan mindennapi hazugságokra, melyek az ilyenféle mondatokban jelentkeznek: „Ezer éve nem láttalak, fogalmad sincs, hányszor gondoltam rád!” Tudniillik a rá gondolás ténye lehet hazugság. Kérdés azonban, hogy a beszélő nem kedveskedésnek, s így menthető, kegyes hazugságnak minősíti-e fenti valótlan állítását. Bizonyára annak. Így azt mondhatjuk, hogy mindennapi életünket át- meg átfonják az ilyen hazugságok.

Sokkal veszélyesebbek számunkra — legalábbis ami az egyéni életsorsokat illeti — az ún. élethazugságok. Így nevezte a magatartásformává vált hazug, megtévesztő viszonyt két ember, vagy egy ember és a társadalom között az 1971-ben elhunyt Várkonyi H. Dezső pszichológus. Ibsen elsősorban az egyén és a társadalom közötti élethazugságokat mutatta be (Vadkacsa), Ingmar Bergman viszont az egyén — egyén közötti élethazugságok ábrázolásának mestere. Szende nem utal az ilyen — az egyén szinte majd minden meg-

nyilatkozását (nyelvi és mozgásbeli megnyilatkozását) árnyaló hazugságrendszerekre. Hogy ez nem társadalmi tünet, hanem egyének tragédiája? Nem mindig. A presziőzők Molière idején — magatartásformájukkal — tömegjelenségnek számítottak. Kérdés, hogy a határozottság, a biztos, a katonás fellépés, a férfias egyenesség — amely magatartásforma annyiszor jelentkezett a magyar társadalomtörténet során — nem volt-e sok esetben nagy tömegek élethazugsága (vö. Nemeskürty I. Rekviem egy hadseregért című kisregényének egy-egy tisztalakját, akiknek a határozottsága valójában egész otthoni társadalmi rétegek határozottság-hazugságával egyezett). De az is társadalmi tünet, ha az egyén—egyen közötti élethazugságok válnak olyan gyakorivá, hogy a családi együttélést széles körben már magas százalékban jellemzik.

E fejezet keretében utoljára a „szőzőnt” mutatja be a szerző. Szerintem — rendszertanilag — a szőzőn csak részben tartozik ide. Ha valakinek sok — valójában felesleges — mondanivalója van, és ezt mégis elmondja, úgy ez idetartozik; de ha valaki azért „alkalmaz” szőzőnt, hogy ezzel mást ne engedjen szóhoz, vagy hogy másvalaki figyelmét valamiről elvonja ez a szőzőntípus már nem spontán jellegű, s így a „helyzeti befolyásoltság” vagy egyéb alfejezet témakörébe tartozna.

A repertoárnak, a nyelvi közléselemek készlettárának is vannak olyan tartozékai, melyek zavart, félreértést, megértésbeli nehézséget idézhetnek elő — még ha a beszélőben a félrevezetési törekvésnek szikrája sincs meg. Vannak olyan áldatlan — pl. az erőltetett szerkesztésű legújabb keletű — szavak, melyeknek jelentését a hallgató nem érti mindig a szándékolt tartalomnak megfelelően. Az ilyen új szavak félreérthetősége annál inkább megjelenhet, mivel az új szavak sokszor hibás logikai összefüggést tartalmaznak, betű szerinti értelmezés esetén. A magyar szóújodtságok stílári ferdeségeivel szemben nem indulnak ilyen hátránnyal az idegen szavak. De a nehezen érthetőség és a félreértés veszélye ezek esetén is fennáll, sőt néha fokozott mértékben. A metafora is félreírható, a megértést, mivel — különösen a túl általános metaforák („az élet álom” stb.) — sokszor többértelműek. Szende nem említi a metaforák egyféleképpen, ill. két- vagy többféleképpen való értelmezésének gondját, ő inkább felhasználási területenként említi a metaforák veszélyeit. Példákat sorol fel a filozófiai oktatási gyakorlat sematikussá vált metaforái közül, de a hivatalos nyelv, a költészet metaforáinak veszélyeit is példák illusztrálja. A hibásan összetett metaforákra, a képzavarra viszont nem tér ki kellő mértékben. — Néha az illem, a szépiítés törekvése olyan szavakat hoz létre, amelyek értelme kibogozásához fejtorésre lehet szükség, de ugyanakkor az is előfordul — a szerző megfogalmazását idézve —, hogy „tettek és gondolatok helyett egy marék útszélsőt nyújtunk át egymásnak”. Ilyen esetben a gondolat affektív kiemelése ugyan megtörténik, de kérdés, hogy a kihangsúlyozott gondolat nem vesz-e el az erős hangsúlyozásban. Mindkét típusú lexikai anyagból szószedeteket állíthatnánk össze — majd minden fogalmat kifejező szónak megvan a feldicsérő és a lebecsmérő szómegfelelője.

Mint említettük, Szende Tamás könyvének utolsó zavarvizsgáló fejezete az ún. csatorna zajaival foglalkozik, csak hogy ide tartozik maga a közlemény is, mint a csatornán célirányosan áthaladó jelentéstartalom. Itt elsőként a „kettős értelem, célzás, kétértelműség” kerül szóba. Példaként Petőfi „Föltámadott a tenger” című versét idézi, melynek szövegén — mint ismert — két tartalom húzódik végig, egy konkrét és egy elvont, s e két tartalom egyszerre való felfogása nyújtja a vers élvezetének végső élményét. A mindennapi beszédnek azonban kárára lenne, ha ilyen jelentés-párhuzamosságokat kívánnánk benne gyakran alkalmazni, ámde a közlemény sokszor mégis tartalmaz ilyesmit. S éppen ez ad okot a közlés zavaraira. Gyakran a közlő semmiféle kétértelműséget sem kíván belevinni beszédébe, szövegébe, s a kétértelműség „réme” mégis ott lapul a szavak között.

A fentiekhez hozzátéve saját példánkat, utalunk ezzel arra, hogy még legnagyobb költőink szövegei is lehetnek kétértelműek: „a hír főséges terebély fa . . . Zöld ágait ki századokra nyújtja”. (Petőfi: Hír.) Itt a *ki* lehet igekötő, de felfoghatjuk ezt vonatkozó-név másnak is. Természetes, hogy így két merőben eltérő jelentést nyerünk.

Szende több olyan szót említ, amelynek önmagában kettős értelme van (pl. a *nyúl* főnév és ige). Ezeket a példákat én nem itt említettem volna, hiszen ezek még a repertoárhoz tartozó tények. Joggal ide tartoznak azonban a „mellékjelentéseken alapuló kétértelműségek”. A *hidat ver* szókapcsolat ('kővel üti a hidat', ill. 'hidat épít') kettős jelentését idézi Szende, idevágóan, persze más példák mellett. Utal a „nem nyílt közlés”-ből fakadó kétértelműségekre is. Íme az általa idézett példa: „Jó volna, ha valaki hozna egy pohár vizet.” Itt felszólítással van dolgunk, csak hogy kijelentő formában, s kérdés, ki veszi magára nézve kötelező felszólításnak. A *c é l z á s o k* ugyanilyen kétértelműségeket tartalmazhatnak.

S itt kell utalnunk arra, amire sajnos Szende nem utalt kellő hangsúllyal: a beszélő és a hallgató műveltségének szerepére. Az élőbeszéddel, vagy írással egymáshoz fordulóknak előképzettsége erősen eltérő lehet. Ha a célzás más-más tudásanyagra utal, nem biztos, hogy annak rejtett jelentését a hallgató egyáltalán felfogja. De hiszen mindannyiunk tudása többé-kevésbé eltér, így valójában majd minden kijelentésünk kétértelmű, ha a kétértelműséget tágan értelmezzük.

A félreértés jelenségével is részletesen foglalkozik Szende Tamás. Utal az egyszerű félrehalláson, ill. félreolvasáson alapuló idevágó zavarokra. Utal arra az esetre is, amikor a címzett nem azonos azzal, akinek a közleményt szánták. Felemlíti azt az esetet, amikor a közlemény tulajdonképpen mindenki számára egyértelműen eltérő jelentésű attól, amilyen értelemben a beszélő szavait mondja. Ilyenkor a beszélő szenved fogalomzavarban, vagy nyelvi műveltsége alacsony. A semmitmondó szövegek (valljuk meg néha a költészet is produkál ilyen szövegeket) is eredményezhetnek félreértést, ha a semmitmondásba a hallgató valamilyen mély értelmet magyaráz bele. Messze vezetne, ha a szerző által említett összes félreértés-lehetőséget sorra akarnánk venni. Érdemes figyelmesen átolvasni ezt a részt, hogy megdöbbenet lássuk a félreértéstípusok gazdag „szín pompáját”.

A mindennapi beszédnek vannak olyan szinterei, állítja Szende, ahol nemcsak a közlemény eredményez megértéssébeli nehézségeket, hanem maga a csatorna is beszűkül. „Ilyenkor a nyelvi rendszer használatba vett része mutatkozik annyira igénytelennek, hogy amit abból össze lehet tákolni, vajmi keveset ér” — mondja a szerző. Persze itt nem a szoros értelemben vett csatornát — mondjuk a telefonkábel — kell értenünk, hanem tulajdonképpen ismét a közleményről, s ennek szükségéről van szó. Nagy hibának tartja Szende azt a valóban hibáztatható szokást, hogy egyesek a konkrétat, az egyedit általánossá helyettesítik. E „stratégiában” — úgy hisszük — nagy szerepet játszik a gyávaság, a felelősség alóli kibújni akarás. Ha ugyanis általánosságokban beszélünk, ebből baj nem lehet. Szende ezt, kissé enyhébben, így magyarázza: A beszélő „nem tudja, vagy nem akarja pontosan megjelölni azt, amit ki akar mondani”. Sorra veszi a metafora, az eufemizmus idevágó szerepét, elemzi a félreértésben megnyilvánuló általános felé való eltolódást. De ezek után egy lényegibb, alapvetőbb jelenségre utal: arra, hogy a személytelen fogalmazás, az „én”-nélküli közlésformák — amit egyébként legfőképpen a rádióközlések testesítenek meg — mennyire magukkal hozzák a konkrétan általánossá váló helyettesítést mint nyelvi veszélyt. Szende utal arra a tényre, hogy az egyéni életvezetés felfogásakor „egy . . . képzelt skálának végső pontján megjelenik előtünk egy arc nélküli figura, amelynek halványabb-erőteljesebb körvonalai minden egyéni képlet mögött többé vagy kevésbé felismerhetők”. Itt talán a borítólapra történik utalás, de nem ez a lényeges, hanem az, hogy az emberi arc vonásai nemcsak eltűnnek, szétbomlanak az

információk válságos kavargásában, hanem az is, hogy bizonyos alapvonalak, kontúrok mégiscsak megmaradnak. Egyéni jellemünknek tehát mégiscsak maradnak felismerhető vonulatai? S mi ez a maradvány? Szende a freudi terminológiát alkalmazza, s a mögöttes énről beszél. Ha nyelvünket veszélyezteti is az én háttérbe szorulása, s így a beszéd túl általánossá válása, tegyük hozzá a kívánságot: legalább arra törekedjünk, hogy annyira ne szoruljon háttérbe énünk, hogy még ennek a „mögöttes énnék” kontúrjai is szétolvadjanak.

További idevágó témakör a k ö z h e l y zavarkeltő, jelentéselszűrítő hatása. Szende itt — igen helyesen — beszél a közhely ismérveiről s osztályozási kategóriáiról. Kijelenti, hogy a közhelynek manapság igen magas a „társadalmi fogyasztása”. Hogy pontosabban hol, mely körök, mely foglalkozási csoportok fogyasztják ilyen nagy mértékben a közhelyeket, ennek feldolgozása külön tanulmányt igényelne, s a kérdéskör részletes feltárása — a feltáró karrierje szempontjából — nem is lenne veszélytelen feladat.

Végül a z s a r g o n jelenségét mutatja be könyvében a szerző. Itt talán érdemes utalni egy régebben megjelent, de még ma is tanulságos olvasmányra, Fónagy Ivánnak és Soltész Katalinnak A mozgalmi nyelvről 1954-ben írott kis kötetére. De a zsargon természetesen nemcsak a mozgalmi nyelv nyelvi repertoárját áraszthatja el, hanem egyéb területeket, pl. a szaknyelvet is. Szende meggyőzően mutat be néhányat a zsargon jellegzetes tünettánából (stratégiai célzata a karrierépítés, kisajátít köznyelvi jelentéseket, szószervezeteinek rendszere mesterségesen beszűkített, kedveli az ellentétes jelentéspárokat stb.). Végül — összefoglalóan — megjegyzi Szende, hogy a zsargon valamiféle bűvész-mutatóvány, amely „a jelentéstani hiányokat stíluskiegészítésekkel pótolja”.

Milyen magyarországi közléshagyományokkal kell az elmondottakhoz kapcsolatosan számolni, erről szól a kötet végén néhány — szerintünk kissé szűkre szabott — oldal.

A kötet hiánypótlónak tekinthető, ilyen összefoglalóan még nem mutatta be senki napjaink nyelvi „válságtüneteit”. A kötet anyagával kapcsolatban mégis megjegyzek annyit, hogy a magam részéről szétválasztottam volna az informatív célzatú közlést és az affektív tartalmú közléstörökvéseket, a denotatív és a konnotatív vonatkozásokat. A két szint ugyanis — szerintem — nincs egyenlő mértékben válságban, e két szint más-más tünettant mutató zavaregyüttes. Ezek hullámhegyei és hullámvölgyei nem esnek egybe, s interferencia-jelenségekkel is számolni kell, ha nincs pontos egybeesés. És még egy megjegyzés, amit — egy kollegám nézeteit is elfogadva — szeretnék szóvá tenni: nem tartom elég szerencsésnek a címet., „A szó válsága”, ez a cím; de már a kötet hátsó borítóján az áll, hogy a „szó nem lehet válságban”. Nos, a cím — jöllehet megfelelően felhívó jellegű — maga is bizonyos homályos tartalmat tükröz, ami ellen a szerző kötetében több helyen hadakozik. Aztán valóban válságban van-e a közlés? Válság akkor áll be, ha egy régóta egyenletesen vagy szokásos hullámmozgással haladó fejlődési folyamat megszakad. De itt erről nincs szó. Pusztán bizonyos nehézségek merülnek fel egymás közléseinek megértését illetően, de a nyelv nem veszítette el célját. Ilyen természetű „válságai”, mint jelenleg, máskor is voltak története során. A nyelvújítás előtt válság volt az, hogy rengeteg fogalmunk volt, aminek nem volt meg a magyar nyelvi jele. Ma igen sok olyan jellel rendelkezünk, melyek tartalmatlanok, üresek — de mindez a nyelv, fejlődésének megszokott tünete. A jelzett tünetekről — akár „válságnak” nevezzük ezeket, akár pusztán „nehézségeknak” — természetesen beszélnünk kell, s végső soron ez Szende Tamás kötetének legfőbb értéke.

Büky Béla

Szó- és szólásmagyarázatok

<i>R. Hutás Magdolna: Az akció szó élete a magyar nyelvben</i>	355
<i>Kiss Lajos: Egy állítólagos tájnév: Apoka — Lok — Repcsény — Szapha</i>	364
<i>Kónyi Sándor: A varjúkérdés és összetevői</i>	368

Szemle

<i>Wacha Imre: Beszéljessünk a beszédről! (Ismerteti: Molnár Ildikó)</i>	374
<i>Henri Gobart: L'Aliénation linguistique (Ismerteti: Antal László)</i>	376
<i>Szende Tamás: A szó válsága (Ismerteti: Büky Béla)</i>	379

Olvasóinkhoz!

A negyedévenként megjelenő Magyar Nyelvőr előfizethető a POSTA KÖZPONTI HÍRLAP IRODA-nál, 1900 Budapest V., József nádor tér 1. és bármely postahivatalban. Pénzforgalmi jelzőszáma: PKHI 215 - 96162. Előfizethető és példányonként megvásárolható az AKADÉMIAI KIADÓ-nál, 1363 Budapest V., Alkotmány utca 21., telefon: 111-010. Pénzforgalmi jelzőszámunk: 215-11488, az AKADÉMIAI KÖNYVESBOLT-ban, 1368 Budapest V., Váci u. 22., telefon: 185-612. Előfizetési díj egy évre: 40 Ft.

Külföldön terjeszti a KULTÚRA Külkereskedelmi Vállalat (H-1 1389 Budapest P. O. Box 149 62, Postafiók 149) és külföldi bizományosai.

A folyóirat egyes régi példányai korlátozott számban beszerezhetők az Akadémiai Kiadó terjesztési osztályától (Bp. V., Alkotmány u. 21.) és a Magyar Nyelvtudományi Társaságtól (Bp. V., Pesti Barnabás u. 1. III.). Pédányonként kaphatók a Posta Központi Hírlap Irodájában (Bp. V., József Attila u. 1.) és az Akadémiai Könyvesboltban (Bp. V., Váci u. 22.).

Felhívjuk olvasóink figyelmét a *Nyelvőr Füzetek* című sorozatra. Eddig megjelent füzetek:

1. *Bárczi Géza: A helyes magyar kiejtés versenye az Eötvös Loránd Tudományegyetemen* 1 Ft
3. *Farkas Vilmos: Jegyzetek „A magyar helyesírás szabályai” tizedik kiadásának szótári részében a kilencedik kiadáshoz képest végrehajtott változtatásokról* 1 Ft
- [A 2—3. szám együttes új kiadása ilyen címen: *Deme László: Magyar-
zat helyesírási szabályzatunk új (10.) kiadásához. (A szótári részben végrehajtott változtatások jegyzékével)* 4 Ft
4. *Bárczi Géza: Anyanyelvünk magyarsága* 1 Ft
5. *Vértes O. András: A beszédhibákról* 1 Ft
6. *Ferenczy Géza: Arany János, nyelvünk bűvára és művelője* 3 Ft
7. *Bencédy József—Deme László: Egy szavalo és kiejtési verseny tanulságai* 2 Ft
8. *Grétsy László—Wacha Imre: A műszaki nyelv művelése* 5 Ft
9. *Deme László: Helyesírási rendszerünk logikája* 5 Ft
10. *Kiss Lajos—Kovalovszky Miklós—Lőrincze Lajos—Mátyás Ferenc: O. Nagy Gábor emlékének* 2 Ft
11. *Kemény Gábor: Képszerűség és kompozíció Krúdy prózájában* 2 Ft
12. *Beszédkultúránk időszerű kérdései*

E füzeteket a Magyar Nyelvtudományi Társaság (Bp. V., Pesti Barnabás u. 1. III.) árusítja.

Nyelvészeti kiadványok

Congressus Quartus Internationalis Fenno-Ugristarum Budapestini habitus anno 1975. Red. Gyula Ortutay. Pars I. Acta Sessionum. Cur. János Gulya. 1975. 241 l. 15×25 cm. Német, orosz és francia nyelvű tanulmányok. Fve 140,— Ft. ISBN 963 05 0436 7

Domokos Péter. *Az udmurt irodalom története*. 1975. 550 l. 17×25 cm. Bibliogr. fejezetként. Orosz és angol nyelvű összefoglalással. Kve 100,— Ft. ISBN 963 05 0699 9

Études Finno-Ougriennes. Tome X. Année 1973. 1975. 318 l. 17×25 cm. Fve 180,— Ft. ISBN 963 05 0579 7. Közös kiadás a párizsi A. D. E. F. O.-val (Librairie Klincksieck, Paris)

Forschungstätten für Finnougristik in Ungarn. (Red. von János Gulya, László Honti. Übers. von Regina Hessky. Az előszót írta: Kálmán Béla.) 1975. 165., 4 fénykép, 17×25 cm. Kve 100,— Ft. ISBN 963 05 0623 8

Gregor Ferenc: *Der schlowakische Dialekt von Pilisszántó*. (Übers. von István Tóth). 1975. 295 l., 17×25 cm. Bibliogr. 293—296. l. Kve. 180,— Ft. ISBN 963 05 0400 6

Hadrovics László: *Szavak és szólások*. 1975. 134. l. 17×25 cm. (Nyelvtudományi értekezések 83.) Fve 22,— Ft. ISBN 963 05 0732 3

Hajdú Mihály: *Budapest utca neveinek névtani vizsgálata*. 1975. 52 l. 17×24 cm. 1 melléklet (Nyelvtudományi értekezések 87.). Fve 11,— Ft. ISBN 963 05 0551 7

Honti László: *System der paradigmatischen Suffixmorpheme des wogulischen Dialektes an der Tawda*. (Übers. von Regina Hessky.) 1975. 161. l. 17×25 cm. Bibliogr. 157—161. l. Kve 80,— Ft. ISBN 963 05 0237 2

Jel és Közösség. Szemiotika tanulmánygyűjtemény. Szerk. Voigt Vilmos, Szépe György Szerdahelyi István. 1975. 234. l. 17×25 cm. Bibliogr. 201—229 l. (Musseion könyvtár 2.) Kve 52,— Ft. ISBN 963 05 0424 3

Kniezsa István: *A magyar nyelv szláv jövevényszavai*. Két kötetben 15×21 cm. 2. kiad. 1974. 1. köt. 582 l. 2. köt. 583—1043 l. Német és orosz nyelvű összefoglalóval. Kve együtt 180,— Ft. ISBN 963 05 0413 8 (1—2. köt.), ISBN 963 05 0414 6 (1. köt.), ISBN 963 05 0415 4 (2. köt.)

Kósa László—Filep Antal: *A magyar nép táji-történeti tagolódása*. 1975. 230. l. 12×18 cm. Bibliogr. 197—228. l. (Néprajzi tanulmányok) Fve 23,— Ft. ISBN 963 05 0561 4

Magyar értelmező kéziszótár (Szerk. Juhász József, Szőke István. O. Nagy Gábor, Kovalovszky Miklós 2., változatlan kiadás 1975. 1550. l., 17×25 cm. Kve 260,— Ft. ISBN 963 06 0731 5

A magyar helyesírás szabályai. 10. kiad. 15. (a tizenegyedikhez képest változatlan) lenyomat). 1975. 267 l. 14×21 cm. Fve 9,— Ft, Kve 16,— Ft. ISBN 963 05 0610 6

A Magyar Nyelvjárások Atlaszának elméleti-módszertani kérdései. Szerk. Deme László, Imre Samu. 1975. 345 l., 17×25 cm. Kve 68,— Ft. ISBN 963 05 0609 2

Mikola Tibor: *Die alten Postpositionen des Nenzischen* (Juraksamojedischen). Übersetzt von Tilda und Paul Alpári. 1975. 242 l., 14×21 cm. Kve 100,— Ft. ISBN 963 05 0223 2. Közös kiadás a hágai—párizsi Mouton kiadóval

Modern Linguistics and Language Teaching International Conference Budapest, 1—5 April 1971. 1975. 439 l., 17×25 cm. Angol, francia, német, orosz és egy latin nyelvű tanulmány. Kve 250,— Ft. ISBN 963 05 0265 8. Közös kiadás a hágai Mouton kiadóval

Papp Ferenc: *A magyar főnév paradigmatis rendszere*. (Leírás és automatikus szintézis.) 1975. 327 l., 45 táblázat. 17×25 cm. Bibliogr. 263—265 l. Kve 66,— Ft. ISBN 963 05 0570 43

Researches in Altaic Languages Papers read at the 14th Meeting of the Permanent International Altaistic Conference. Held in Szeged, August 22—28, 1971. E. by Louis Ligeti. 1975. 338. l. 10 ábra, 18 táblázat, 17×25 cm. (Bibliotheca orientalis Hungarica XX.) Bibliogr. tanulmányként. Angol, francia és német nyelven. Kve 200,— Ft. ISBN 963 05 0124 4

Steinitz, Wolfgang: *Ostjakologische Arbeiten*. Szerk. Gert Sauer, Renate Steinitz. — Négy kötetben. 27×19 cm. ISBN 963 05 0156 2

Bd. 1. *Ostjakische Volksdichtung und Erzählungen aus zwei Dialekten. Texte*. Neubearb. von Gert Sauer. 1975. 468 l. Szövegek eredeti nyelven, német nyelvű magyarázószöveggel. Kve 300,— Ft. ISBN 963 05 0157 0. Közös kiadás a berlini Akademie-Verlaggal és a hágai Mouton kiadóval.

Zsilka János: *A jelentés szerkezete*. A jelentés mozgásegysége. 1975. 262 l. 10 melléklet, 17×25 cm. Kve 60,— Ft. ISBN 963 05 0640 8

MAGYAR NYELVŐR

TARTALMÁBÓL

AZ ANYANYELV HETE 1979-BEN

I. Békés megyében:

Gosztonyi János megnyitó beszéde

Zilahy Lajos: A hét Békés megyei eseményei

II. Budapesten:

Köpeczi Béla: Anyanyelv és kultúra

Graf Rezső: A hét budapesti eseményei

III. Sz. A.: Országszerte

Simon Róbert: Brassai Sámuel „nyelvművelő” levele
Goldziher Ignáchoz

Deme László: Helyesírásunk és a nagyvilág

Elekfi László: Hogyan utaljunk vissza? *Őket? azokat?*

Rácz Endre: A gólt jelentő találat

Török Gábor: Vörösmarty képi „akkordjai”

Bakos József: Heves megyei szólások és közmondások

KADÉMIAI KIADÓ, BUDAPEST

MAGYAR NYELVŐR

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA ANYANYELVI BIZOTTSÁGÁNAK FOLYÓIRATA

SZERKESZTETTÉK SZARVAS GÁBOR (1872–1895), SIMONYI ZSIGMOND
(1896–1919), BALASSA JÓZSEF (1920–1940), BEKE ÖDÖN (1946–1953)

FELELŐS SZERKESZTŐ: LŐRINCZE LAJOS

SZERKESZTŐ BIZOTTSÁG:

BENKŐ LÁSZLÓ, FÁBIÁN PÁL, GRÉTSY LÁSZLÓ,
GULYA JÁNOS, ILLYÉS GYULA, KOVALOVSKY MIKLÓS,
RÁCZ ENDRE

SZERKESZTŐ: SZENDE ALADÁR

A szerkesztőség címe:

A Magyar Tudományos Akadémia Nyelvtudományi Intézete
1014 Budapest I., Szentháromság u. 2. Levélcím: 1250 Budapest, Pf. 19.

TARTALOMJEGYZÉK

Nyelvművelés

AZ ANYANYELV HETE 1979-BEN

I.	Békés megyében:	385
	<i>Gosztonyi János</i> megnyitó beszéde	385
	<i>Zilahy Lajos</i> : A hét Békés megyei eseményei	388
II.	Budapesten:	391
	<i>Köpeczi Béla</i> : Anyanyelv és kultúra	391
	<i>Graf Rezső</i> : A hét budapesti eseményei	397
III.	<i>Sz. A.</i> Országszerte	398
	<i>Simon Róbert</i> : Brassai Sámuel „nyelvművelő” levele Goldziher Ignáchoz	399
	<i>Deme László</i> : Helyesírásunk és a nagyvilág	415
	<i>Elekfi László</i> : Hogyan utaljunk vissza? <i>Őket?</i> <i>azokat?</i>	421
	<i>Rácz Endre</i> : A gólt jelentő találat	426

Íróink nyelve

<i>Török Gábor</i> : Vörösmarty képi „akkordjai”	430
<i>Büky László</i> : Móricz Zsigmond Csata című elbeszélésének stílusáról	445
<i>Murvai Olga</i> : Egy természeti kezdőkép szemiotikai elemzése egy csángó népdalban	449

Nyelvjárásaink

<i>Bakos József</i> : Heves megyei szólások és közmondások	452

Szó- és szólásmagyarázatok

<i>Kiss Lajos</i> : Székelyföldi víz- és helységnevek	468
<i>K. Palló Margit</i> : A <i>kies</i> , <i>kiellen</i> etimológiájához	472
<i>Kónyi Sándor</i> : Félégyháza — Derekegyház	473

(* * * *)

Imre Samu

(1 9 1 7 - 1 9 9 0)

MAGYAR NYELVŐR

103. ÉVFOLYAM * 1979. OKTÓBER—DECEMBER * 4. SZÁM

AZ ANYANYELV HETE 1979-BEN

I. Békés megyében

A már hagyományos „magyar nyelv hete” rendezvénysorozat ebben az évben — mint a fenti cím is mutatja — új nevet kapott. Az új elnevezés azt jelzi, hogy a „hét” jellege, tartalma is megváltozott: programja a hazánkban élő nemzetiségek anyanyelvének ápolására, vizsgálatára is kiterjedt.

A „névváltoztatás” különösen azért vált időszerűvé éppen ebben az esztendőben, mivel a központi rendezvények gazdája és színhelye Békés megye volt, ahol mind a négy nemzetiség csoportjai élnek.

A hét megnyitóján, április 23-án Gosztonyi János oktatási államtitkár a következő beszédet mondta:

Kedves Elvtársnők! Elvtársak!

A Tudományos Ismeretterjesztő Társulat 1967-ben rendezte meg először a magyar nyelv hetét. A tizenkét évvel ezelőtti kezdet még nem sejtette, hogy itt a közművelődésnek egy kiváló formája jön létre. Az azóta eltelt évek azonban egyre több bizonyosságát adták, hogy a magyar nyelv hetei az anyanyelvi ismeretterjesztésnek, az anyanyelv ápolásának semmi mással nem pótolható, új fórumát teremtették meg. A nyelvet művelők és a nyelvet „csak” használók között a közvetlen kontaktusok, az együttműködés korábban nem ismert széles távlatai nyíltak meg. A szerényen induló kezdeményezés évről évre terebélyesedett, tartalmában gazdagodott — mígnem kisugárzása országos méretűvé vált, mozgalmat eredményezett.

Nem feladatom s célom sem lehet a pontos számvetés, ezt elvégzik majd a hozzáértőbbek. Az azonban biztos állítható, hogy a magyar nyelv heteinek rendezvénysorozatai nagymértékben gyarapították a tudatos nyelvművelés nemes ügyének táborát — és hozzátenném: a tudatos nyelvhasználók táborát is. Talán ez utóbbi a legnagyobb eredmény, még akkor is, ha valamennyien tudjuk, hogy ezen a téren bőven akad tennivalónk.

Tisztelt Hallgatóim !

Az emberek életük során több nyelvet megtanulhatnak. A sors azonban mindenkinek csak egyetlen édes anyanyelvet ad. Az anyanyelvnek az emberi, a társadalmi létben betöltött szerepe semmi máséhoz nem hasonlítható. Csodálatosan vall erről Kosztolányi Dezső: „Az a tény, hogy anyanyelvem magyar és magyarul beszélek, gondolkozom, írok, életem legnagyobb eseménye, melyhez nincs fogható. Nem külsőséges valami, mint a kabátom, még olyan sem, mint a testem. Ebben az egyedülvaló életben csak így nyilatkozhatom meg igazán. Naponta sokszor gondolok erre. Éppannyiszor, mint arra, hogy születtem, élek és meghalok.”

Az anyanyelv teszi az embert emberré, ez kapcsolja össze a társadalommal, ez alakítja magát a társadalmat. Ez a társadalom kezdetben csak a család, majd a szomszédok, az iskolatársak, munkatársak, ismerős és ismeretlen emberek, végül mindazok, akik ezt a nyelvet anyanyelvként beszélik.

De éppen ezért, mivel az anyanyelv életünknek ilyen fontos eszköze, kell figyelmeznünk Bárczi Géza tanítására: „A nyelv mint a gondolatok és érzelmek közlésének eszköze, csak akkor tud megfelelni társadalmi hivatásának, és csak akkor tudja önmaga létét biztosítani, ha a hagyományok hűséges őrzésével párhuzamosan nagy érzékenységgel igazodik a művelődés minden rezdületéhez, minden kisebb-nagyobb változásához, ha az új fogalmakhoz új kifejezőmódok keletkeznek benne, ha a gondolat fejlődéséhez, finomodásához a gondolat kifejezőmódja is hozzásimul.”

Napjainkban a nyelvnek — mint a gondolatok és érzelmek közlése eszközének — társadalmi funkciója nagymértékben megnövekedett. A fejlett szocialista társadalom felépítése csak a dolgozó milliók tevékeny részvételével érhető el. Aktív részvételükre van szükség, nemcsak a feladatok végrehajtásában, de azok meghatározásában, a döntések meghozatalában is. Minden rendelkezésünkre álló eszközzel biztosítanunk kell azért, hogy a dolgozók egyre szélesebb köre jól használja a kultúra birtoklásának eszközét, jól forgassa a nyelv fegyverét. Nap mint nap tapasztalhatjuk, hogy a szakismeret és a jobbító szándék is kevés, ha nem párosul a jó kifejezőképességgel, a nyelv értő használatával. Nyelvművelő programjaink középpontjába most — és még sokáig — ezt a feladatot kell állítanunk. Ezt a munkát természetesen az iskolában kell megalapoznunk. Iskolai munkánkban mindig azt kell szem előtt tartanunk, hogy az egész iskolai tudás, írás, olvasás, számolás és minden más elsajátításának kulcsa az anyanyelv tudása és a képesség annak megfelelő használatára. A korszerű anyanyelvi nevelés jövőnk alapzatának legfontosabb építőköve. Ezért tűztük célul iskoláinkban olyan anyanyelvi alapműveltség kialakítását, amely felkészíti a tanulókat az anyanyelv kulturált használatára, megbecsülésére, védelmére, és ezzel alkalmassá teszi őket a felnőtt életben rájuk váró feladatok elvégzésére.

Iskoláinkban kell kialakulnia annak a nyelvi alapműveltségnek, amelyre az önművelés egy életen át épít, de itt kell kialakítanunk azt a szemléletet is, amely az anyanyelv tudatos ápolásának fontosságával együtt belátja más népek nyelvének a sajátunkkal azonos történelmi-társadalmi szerepét, a nép és a nyelv egységével együtt a haza és emberiség egységét is.

Kedves Elvtársnők ! Elvtársak !

A magyar nyelv hete központi gondolata a korábbiakhoz képest az idén megváltozott. A meghívóból is látják, hogy a rendező szervek most az anyanyelv hetét ünneplik. Az előadások címéből is jól érzékelhetően az idei rendezvénysorozat nemcsak a magyar nyelv őrzésére, ápolására hívja fel a figyelmet, hanem azt is tudatosítani akarja, hogy a velünk egy hazában élő nemzetiségek nyelvének, kultúrájának ápolását is ugyanolyan fontosnak tartjuk. Szépen beilleszkedik ez a gondolat és vállalkozás abba a tevékenységbe, amelyet a nemzeti oktatás fejlesztése, a nemzeti kultúrák kibontakoztatása terén intézményes keretek között végzünk hazánkban. Nemzetiségeink számára anyanyelvük használatát, a saját és anyanemzetük kultúrájával való élést — politikánk lényegéből fakadóan — alapvető emberi és állampolgári jognak tartjuk. Tudatában vagyunk annak, hogy mindenki számára egyformán édes az anyanyelv, ennek segítségével tud tanulni, elemzően gondolkodni és alkotni. Valljuk, hogy a nemzetiségek ragaszkodása anyanyelvük széles körű használatához nem nacionalizmus, sem nálunk, sem más országokban, hisz az anyanyelv létük természetes feltétele. Mikor mindezt kinyilvánítjuk, az anyanyelvek értékéinek átörökítésére is gondolunk. Sütő András szeretném idézni ezzel kapcsolatban, akinél szebben talán még senki nem fogalmazta meg ennek lényegét. Engedjétek hozzáam jönni a szavakat című könyvében írja: „... gyermek keze repdes szülői kéz után. Induljatok el vele az anyanyelv ösvényein, és meglátjátok a bölcsőt, amelyért a Kőrösi Csoma Sándorok hasztalan keltek halálig tartó vándorútra. Akik kiléptek önmagukból, egyedül a gyermekkel jutnak vissza az egyetlen lehetséges otthon égtájai alá; a gyermekkel, aki anyanyelvének ösvényein elindulva testvérvelvek, testvérnépek humánumának közös tereiről küldheti majd köszönétét az egyetlen lehetséges indíttatásért a bölcsők felett virrasztóknak.”

Tisztelt Hallgatóim !

Ezúttal Békés megye ad otthont az anyanyelv hete központi rendezvényeinek. Az elmúlt évek sikeres akcióihoz Békés megye nemcsak azt az újat adja, hogy Anyanyelv és kultúra címmel tudományos ülésszakot rendez olyan időszerű kérdésekről, mint nyelvünk mai helyzete, a kétnyelvűség problematikája, nemzetiségeink anyanyelvének állapota és művelésének feladatai. Az előadók, a rendezvények számával, a rendezvénysorozat gazdag tematikájával is felülmúlja az eddigi magyar nyelvhetek programjait. 126 előadó 250 előadása hangzik majd el a megye városaiban, falvaiban, az intézményekben, az üzemekben, az iskolákban.

Engedjék meg, hogy a Tudományos Ismeretterjesztő Társulat és az Oktatási Minisztérium nevében szívből megköszönjem Békés megye felelős vezetőinek, a rendezőszerveknek e nagyszerű vállalását, hogy az anyanyelv hete központi rendezvényeinek helyet adtak. A megnyitó után bemutatásra kerülő irodalmi műsor azt is tanúsítja majd, hogy a mai békésiek a nyelv-művelés terén is méltó utódai a nagy elődöknek, értő gazdái a „Viharsarok” nyelvi és kulturális hagyományainak.

E gondolatok jegyében az anyanyelv hete központi rendezvénysorozatát megnyitom.

A hét Békés megyei eseményei

A megnyitót megelőző sajtótájékoztatón Lőrincze Lajos így indokolta a központi elhatározást: a hét keretében a magyar nyelv mellett „a hazánkban élő nemzetiségek nyelvének ápolására, kultúrájuk megbecsülésére irányítjuk a figyelmet.” A hét programjában mindvégig felszínen volt ez a gondolat: az az ünnepi megnyitó, a tudományos tanácskozás második napja, a nemzetiségek szövetségeinek képviselője és érdeklődése, a több mint 20, a nemzetiségek anyanyelvén elhangzott előadás egyformán ezt tanúsítja.

A hét keretében megtartott rendezvények, előadások a megye társadalmi, kulturális, tudományos életének fontos eseményei voltak. A megyei párt és tanácsi testületek érdeklődését — az előkészítő munkák segítségével — a folyamatos képviselői jelezte. A megyei sajtó mindvégig nagy figyelemmel kísérte a programot: a megnyitóról készített tudósítás után részletesen beszámolt a tudományos tanácskozás két napjáról, több központi előadó előadásáról, valamint az anyanyelv hetének záró eseményéről, az anyanyelvi fórumról. Az érdeklődést nézve is elégedettek lehetünk: mind a rendezvényeken, mind az előadásokon népes hallgatóság vett részt. Az anyanyelv hete ünnep, esemény volt Békés megyében.

1. Az anyanyelv hete Békés megye közművelődésének hasznos napokat hozott. A tudományos konferencián előadó és korreferáló nyelvészekon kívül erre a néhány napra több neves nyelvész vállalt előadásokat a megye különböző településein (Bachát László, Fábián Pál, Nyirkos István, Pók Lajos, Szathmári István, Szende Aladár, Szűts László, Végh József Mihály, Wacha Imre). A központi előadóknak nagy részük volt az anyanyelv hetének helyi sikereiben. Az érdeklődést erősítette, hogy a Békés megyei Népűjság a hét három napján képes beszámolót közölt Benkő Loránd, Benkő László és Szathmári István előadásáról.

Az anyanyelvről soha nem hangzott még el annyi előadás a megyében egy hét alatt, mint ez év április 24-e és 29-e között. A megyei szervezet csak 103 helyi előadó elismerésre méltó közreműködésével tudott eleget tenni az igényeknek. 24 előadás a megyében élő négy nemzetiség anyanyelvén hangzott el. Ez a néhány adat is szemlélteti azt, amit a bekezdés elején már említettünk: az anyanyelv hete a megye közművelődésének életébe új színeket hozott és új erőket mozgatót meg.

2. Az anyanyelv hetének tudományos eseménye a kétnapos tudományos tanácskozás volt. Részletesebben erről tájékoztatjuk a Nyelvőr olvasóit. Az előadások az anyanyelv és kultúra kérdéseivel foglalkoztak. A tanácskozást Lőrincze Lajos nyitotta meg. Bevezető szavaiban arról szólt, hogyan illik bele a magyar nyelv hete sorozatba az idején anyanyelv hete, amikor a velünk együtt élő nemzetiségek nyelvének ápolásáról, kultúrája, hagyományai őrzéséről is beszélünk a teljes egyenlőség alapján; s hogy milyen célravezető segítséget adhat ez a tudományos konferencia ennek a gyakorlati politikai kérdésnek a legjobb megoldásához.

Ezután Benkő Loránd akadémikus tartott előadást Nyelvünk a XX. század utolsó negyedében címmel. Nagy érdeklődés kísérte nyelvünk szinkrón helyzetén alapuló prognózisát.

Az előadás bevezető részében arról szólt, hogy a nyelv fejlődését nem elég csak a nyelv belső törvényszerűségei alapján vizsgálni, a társadalmi változások hatására, erejére is figyelni kell. Arra a kérdésre, hogy konkrétan mi várható, Benkő Loránd a különböző nyelvtípusok vallomása alapján összegezte véleményét. Úgy látja, hogy a következő években a fejlődés felgyorsulása elsősorban a frazeológiában várható: a tudományos-technikai forradalom hatása mindenekelőtt a szókészletben fog tükröződni.

Az előadás foglalkozott a nyelvjárások sorsával és a határainkon túli területeken élő magyarok nyelvi fejlődésével. Sajátos fejlődést vár a különböző rétegnyelvekben. Részletesebben foglalkozott az ifjúság nyelvvel: megértéssel és kritikával szólt „az új keresésének lecsapódásáról” nyelvünkben. A nyelv fejlődését mozgató erők között jelentősnek minősítette az írott nyelv várható hatását a beszélt nyelv alakulására. Növekvő határról és pozitív befolyásról beszélt.

Az előadás befejező részében a nyelvi fejlődést kísérő vadhajításokkal foglalkozott Benkő Loránd. Jóllehet gyakori a hadaró beszéd, szaporodnak a nyelvi klisék beszédben és írásban, az intézmények névadásában tökröződik a terjedő „kollektív sznobizmus” stb., újabb és újabb nem kívánatos jelenségek bukkannak fel tehát a nyelvi fejlődés folyamatában, hatásuktól az anyanyelv töretlen fejlődését mégsem félti. Benkő Loránd prognózisa nyelvünk fejlődését nézve pozitív: anyanyelvünk századunk utolsó negyedében még inkább alkalmas lesz társadalmi funkciójának betöltésére. Benkő Loránd kitűnő szintézise nyomán megalapozott tudományos előrejelezést állt össze.

A következő előadást Sebestyén Árpád tartotta Az iskolai anyanyelvi nevelés a művelődés szolgálatában címmel. Az anyanyelv el-sajátítási folyamatának lépéseit, pedagógiai-didaktikai lehetőségeit elemezte az előadó. Az anyanyelvi nevelés különböző szintjeiről vett példákkal (általános iskola, középiskola, felsőoktatás) érzékeltette az eredményeket és gondokat. Kiemelte az alapozó óvoda szerepét az anyanyelvi nevelés folyamatában. Sebestyén Árpád előadása az anyanyelvi nevelés elméleti és gyakorlati kérdéseiről egyformán tanulságos gondolatokat fogalmazott meg.

Zsolnai József korreferátuma zárta a délelőtti programot; a kisiskolások nyelvi nevelésének kérdéseivel foglalkozott hozzászólásában. Arra a kérdésre, hogy a kisiskolás korban mi az, ami az anyanyelvi nevelés szolgálatában legjobban fejleszthető, a beszédhallást, a beszédkedvet és a beszédfigyelmet jelölte meg. A tanítóképzés korszerűsítésének részeként ezért a beszédképzés korszerűsítését sürgette, majd azt hangsúlyozta, hogy az anyanyelvi nevelés korszerűsítésének részeként az anyanyelvi pedagógiának is korszerűsödnie kell. Rövid, érdekes hozzászólás volt.

A délutánra tervezett programban egyetlen változás volt: Temesi Mihály távollétében Sebestyén Árpád elnökölt. Kálmán Béla akadémikus Anyanyelv, idegen nyelv, kétnyelvűség c. előadása nyitotta meg az előadások sorát. Az előadás az anyanyelvvel úgy foglalkozott, mint amely nyelv az idegen nyelvek tanulásának is kiinduló alapja. Nagy elméleti anyagot ölelt fel, és sok adattal bizonyította, hogy az anyanyelv mindenkinél a legtekélyesebben használható eszköz, hogy az idegen nyelvek anyanyelvvel azonos szintű elsajátítása elképzelhetetlen.

Foglalkozott az előadás az idegen nyelvek tanításának módszertani problémáival, összehasonlította különböző országok azon adatait, amelyek az ország lakosságának idegennyelv-ismeretére vonatkoztak: kiderült, hogy

nem állunk előkelő helyen. Az előadás befejező része a kétnyelvűség sajátos kérdéseit boncolgatta. Kálmán Béla tartalmas előadása és az azt követő két előadás az anyanyelv és kultúra kérdéseit újabb megközelítésből vizsgálta. Király Péter A közvetítő nyelv és a kétnyelvűség című előadásával, Szépe György pedig A kétnyelvűség mint világjelenség című előadásával kapcsolódott Kálmán Béla mondanivalójához. Mindhárom előadásnak nagy sikere volt a jelenlévő szakemberek és idegennyelv szakos tanárok körében egyaránt. Réger Zita korreferátuma zárta a tudományos konferencia első napját.

A tudományos tanácskozás második napját Szépe György nyitotta meg. Elsőként Dezső László A magyarországi nemzetiségi oktatás helyzete és távlatai című előadása hangzott el. Megállapította, hogy a nemzetiségi nyelvoktatás korszerűsítését a nyelvtudomány és a pedagógia szakemberei szívügyüknek tekintik, megfelelő figyelemmel kísérik. Sokat várhatunk a nemzetiségi oktatás új tanterveinek bevezetésétől: megtudtuk, hogy 1990-ig valamennyi korszerűsített tanterv elkészül.

Előadásában Dezső László szolt a nemzetiségi nyelvet oktató pedagógusok képzésének gondjairól, a felügyelet problémáiról is. Kifejtette, hogy elsősorban a nemzetiségi nyelvű óvodák és alsó tagozatos osztályok nevelőállománya hiányos, pedig éppen az ő munkájukkal fejlődik legerőteljesebben az anyanyelvi környezetben megismert nemzetiségi nyelv. Azzal a gondolattal zárta előadását, hogy a nyelvtudománynak és a pedagógusoknak közös munkával kell emelniük a nemzetiségi nyelvoktatás színvonalát.

Dezső László előadását négy korreferátum követte: Mándics Mihály, Szende Béla, Gyivicsán Anna és Budai János korreferátuma. A második nap programja konzultációval ért véget.

A kétnapos konferencián az előadók sokféle megközelítésből vizsgálták az anyanyelv és kultúra, a nemzetiségek anyanyelvének és kultúrájának kapcsolatait, ápolásának lehetőségeit. A konferencia a TIT Magyar Nyelvi Választmányának és Idegennyelvi Választmányának jó együttműködését bizonyította.

3. Az anyanyelv hetének nagy rendezvényeit ezúttal is az anyanyelvi fórum zárta. Az orosházi Petőfi Művelődési Központ koncertterme megtelt érdeklődőkkel: a neves nyelvészek, irodalomtörténészek részvétele vonzotta a hallgatóságot. Az újságfelhívásra 24 kérdés érkezett a művelődési központ igazgatóságához, a fórumon pedig 9 hozzászóló kérdezett, illetve mondott véleményt a nyelvművelés, a beszédromlás, a névadás-névváltoztatás kérdéseiről. A fórumot Lőrincze Lajos vezette, rajta kívül a válaszadók között volt még Tolnai Gábor, Kálmán Béla, Nagy János és T. Urbán Ilona.

Az anyanyelvi fórum sikeres találkozás volt az anyanyelv hetére a megyébe érkezett nyelvészekkel, irodalomtörténészekkel, jól szolgálta az anyanyelv iránti érdeklődés ébren tartását.

Ez utóbbi megállapítás vonatkozik az anyanyelv hete teljes, ötnapos programjára is.

Zilahy Lajos

II.

Budapest

Az anyanyelv hetének budapesti programja ugyancsak április 23-án kezdődött. Ünnepléses megnyitóján Köpeczi Béla akadémikus, az MTA főtítkárhelyettese a következő előadást tartotta a Kossuth klubban:

Anyanyelv és kultúra

A nyelv és a kultúra összefüggéseiről sok szempontból lehet szólni, magam most azt a célt tűzöm ki, hogy az általános kérdéseken túlmenően mindenekelőtt az anyanyelv és a nemzeti kultúra kapcsolatairól beszéljek, s ezt is cselekvő értelemben szeretném tenni, tehát a művelődés szempontjából.

Lehet e egyáltalán nyelvről és kultúráról beszélni, mint két különálló fogalomról? A nyelvtudománynak és az antropológiának, de tegyük hozzá, hogy a kultúrával foglalkozó más tudományágaknak is régi problémája ez, amelyet különbözőképpen válaszoltak meg.

A nyelv kialakulása és alakulása szorosan összefügg a társadalom létfenntartásához szükséges termelési és társadalmi érintkezési formák fejlődésével. Ilyen módon a nyelv jelen volt és jelen van mindenben, amit az emberiség létrehozott, tehát a kultúrában.

Lehet tehát úgy is feltenni a kérdést, hogy mi a helye a nyelvnek a kultúrának. Ez azt is jelenti, hogy nemcsak a nyelv hat a kultúrára, hanem fordítva is, a kultúra különböző objektivációi hatnak a nyelvre.

Némelyek ezt a kölcsönhatást, legalábbis az egyenértékű kölcsönhatást tagadják, s azt állítják, hogy a nyelv határozza meg a kultúrát. E. Sapir és főleg tanítványa B. L. Whorf azt állítják, hogy a nyelv korlátozza az úgynevezett „szabad plaszticitást” és „megmerevíti a fejlődés csatornáit”, mégpedig nagyon is „autokratikus módon”. Azt természetesen nem lehet tagadni, hogy a nyelv befolyásolja a gondolkodást és kifejezést, de a hatás egyoldalúságát semmiképpen sem fogadhatjuk el, hiszen a nyelvek a különböző társadalmi formációk és korok kultúráját szolgálják és egyben ezek hatása alatt, ha nem is rendszerükben, de mindenekelőtt szokásukban, emellett kifejezés-módjukban, stílusukban is módosulnak. Persze bizonyos „nyelvi ellenállás” jelentkezik nagy társadalmi, kulturális változások idején, s ilyenkor a reformok újítanak.

A nyelv és kultúra összefüggései szempontjából egy időben divat volt az is, hogy a nyelvi rendszert teljesen függetlenítsék a kultúrától és a kulturális fejlődéstől. A neopozitivistá filozófia értelmében felfogott strukturalizmusnak ez a törekvése, amely ki akarta szakítani a nyelvet az emberi fejlődés történetéből, éppoly elfogadhatatlan, mint amilyen hajdanában az a vulgáris materialista felfogás volt, amely a nyelvet teljes egészében a felépítményhez akarta kapcsolni, és kizárólag külső tényezőkkel akarta magyarázni a nyelvi rendszert.

E viták befolyásolják az anyanyelv és a kultúra összefüggéseinek értelmezését is. G. Herder és főleg W. Humboldt óta általánossá vált az a felfogás, hogy a nyelv a nemzeti géniusz, a néplelek kifejezője, s a romantikus történetírás és irodalom ezt a nézetet oly mértékig abszolutizálta, hogy háttérbe szorította az általános emberi és a nemzeti összefüggéseit nyelvben és kultúrában egyaránt. Később ennek az ellenkezőjét láttuk, amikor a nemzetközi érintkezés megjavítása érdekében valamely természetes vagy mesterséges nyelv általános elterjedését akár az anyanyelvi kultúra kárára is szorgalmazták. E mögött a nézet mögött az a helyes szándék húzódik meg, amely meg akarja könnyíteni a különböző nyelveket beszélő emberek között az érintkezést. De találkozunk azzal a véleménnyel is, hogy a nyelvet teljesen függetleníteni lehet és kell a nemzeti kultúrától. Azt nem lehet vitatni, hogy valamely nemzet kultúráját éppen az általános emberi jegyek alapján értheti meg egy más nyelvű közösség. A fordítás nehézségei azonban utalnak arra, hogy ennek a megértésnek vannak korlátai, s ezek a korlátok nem pusztán azzal függnek össze, hogy valaki milyen mértékig ismeri az idegen nyelvet, és mennyire művésze anyanyelvének, hanem azokkal a nemzeti sajátosságokkal, amelyek a kultúrában is tükröződnek.

Az anyanyelv és a kultúra közötti összefüggéseket tehát nem szabad eltörpíteni. Az ember azt a kultúrát tartja igazán a magáénak, amelyet anyanyelvén sajátított el. Ez természetesen nem jelenti, hogy más nyelvű kultúrákat nem ismerhetünk meg, és azok bizonyos elemei nem kerülhetnek be saját kultúránkba. A nemzeti kultúrák nem zárkoznak be önmagukba, kapcsolatban vannak más kultúrákkal, és fejlődésük kötődik a kor egyetemes gazdasági, társadalmi és kulturális törekvéseihez. A nemzeti és a nemzetközi dialektikája jelentkezik tehát a kulturális fejlődésben is, ez azonban nem jelenti, legalábbis az emberi történelem jelenlegi szakaszában, a nemzeti primátusának háttérbe szorítását.

Az anyanyelv és a kultúra összefüggéseivel való foglalkozás éppen ezért nem egyszerűen egy régi hagyomány folytatása, amelyet a felvilágosodás indított el és a romantika teljesített ki. Nem is csak valamiféle nemzeti feladat hangsúlyozása, amelyet némelyek nacionalista módon fognak fel. Nem, az anyanyelv a nemzeti kultúra kifejezésének, gazdagításának és átadásának roppant fontos eszköze, amely egyaránt szolgálja a nemzetet és az emberiséget.

A hagyomány és a korszerűség egymáshoz való viszonyát is ebből a szempontból kell néznünk. Amikor az anyanyelvi kultúra jelentőségét hangsúlyozzuk, akkor nagyon is korszerűek vagyunk, mert a ma kultúráját próbáljuk az anyanyelven keresztül magunkévá tenni, mégpedig a nép egésze számára — ha különböző fokon is.

S itt érkeztem el mindennapjaink gondjaihoz. A szocialista társadalom fejlődésének elengedhetetlen része a kulturális forradalom. A kulturális forradalom egyszerre jelenti a kultúra demokratizálását, tehát a műveltség eljuttatását a társadalom minden rétegéhez, nagy értékeinek terjesztését, de jelenti azt is, hogy mindezt magunkévá tegyük, valamely egységes szemlélet, világkép vagy világnézet alapján.

Az utóbbi időkben sokat vitatkozunk a kultúra és az életmód kérdéseiről. Szociológusaink egy talán munkahipotézisnek nevezhető meghatározást dolgoztak ki, amely az életmódról azt mondja, hogy az a tevékenységek és a magatartás rendszere, amelyet az emberek többé-kevésbé tudatosan választanak, szükségleteik kielégítésére. Vitáinkban mindenekelőtt az életmód

jellegről folyik a szó, amit életvitelnek, vagy életstílusnak is neveznek. Nos az életstílust nemcsak a lakás, az öltözködés, az étkezés, a viselkedés, az emberekkel való érintkezés módja határozza meg, hanem a nyelv is, az a mód, ahogyan magunkat kifejezzük.

Hogy áll nálunk a nyelvi kultúra? Ha azt vizsgálom, hogy népünk milyen mértékben művelődött, akkor azt kell állítanom, hogy roppant nagy a fejlődés. Ma már a lakosságnak csaknem 60%-a végezte el az általános iskola nyolc osztályát, közel 20%-a érettségizett, és több mint 5%-a felsőfokú műveltséget szerzett. A rádió és a televízió előfizetőinek száma mindkét esetben meghaladja a 2,5 milliót. A könyvkiadásban a művek száma 1977-ben 8 ezer felett volt, a példányszám pedig 87 millió, s a művek el is fogytak. Ezek az adatok tehát arról tanúskodnak, hogy a kultúra nagyon széles rétegekhez jutott el, valóban demokratizálódott. Ha azonban azt nézem, hogy mindennek mi a hatása az anyanyelvi kultúrára, akkor elégedettségem csökken.

Általános tapasztalat, hogy a 8 osztályt elvégzett fiatalok, sőt az érettségizettek sem tudják kifejezni magukat, szabatos formában elmondani gondolataikat és érzéseiket, és nem tudnak helyesen írni. Más rétegeknél is tapasztalunk bizonytalanságot, zavart az anyanyelv használatában. Kérdés, hogy csak az oktatási és közművelődési intézményeket kell-e felelőssé tennünk, vagy ennek messzebb menő okai vannak. Úgy gondolom, hogy egy ilyen megközelítés nagyon leegyszerűsítő lenne. Ha körütekintünk a világon, mindenütt azt látjuk, hogy a nyelvi normák és azok alkalmazásában elbizonytalanodás tapasztalható. Ha Magyarországot tekintjük, világos, hogy az a radikális társadalmi változás, amely az utóbbi harminc évben nálunk végbement, nemcsak az egyes osztályok és rétegek gazdasági, rétegzettségi vagy kulturális helyzetét változtatta meg, hanem anyanyelvi kultúráját is. A régi közösségek és az ezekhez kapcsolódó nyelvi normák és szokások megváltoztak, az emberek új környezetbe kerültek, s ez a nyelvhasználatban is módosulást hozott. De nemcsak a társadalmi változások hatottak az anyanyelvi kultúrára, hanem a tudományos-technikai forradalom is, amely ha nem is megfelelő erővel, de hazánk életét is befolyásolja. Teljesen nyilvánvaló, hogy ez a forradalom nemcsak a technikát, a termelési folyamatokat érinti az iparban, mezőgazdaságban, közlekedésben, kereskedelemben, hanem a mindennapi életet, annak eszközeit, szokásait, kapcsolatrendszerét is. Végül változások történtek az értékrendszerben, amelyet az emberek magukévvá tesznek, s amelyek befolyásolják világnézetüket és életmódjukat. Ha azt vizsgáljuk, hogy mi volt például egy földművelő, vagy egy ipari munkás értékrendszere a felszabadulás előtt és mi ma, akkor azt állapíthatjuk meg, hogy óriási a különbség, és ez a különbség tükröződik abban is ahogyan beszél, ahogyan ír.

Ezek a folyamatok hozzájárultak a nyelvi egységesüléshez, amely ma nemcsak abban jelentkezik, hogy a nyelvjárási különbségek egyre inkább eltűnnek, hanem abban is, hogy egy uralkodó nyelvi ideál alakul ki. Ez az egységesülés a demokrácia egyik megnyilvánulása is, s tulajdonképpen örülni kell neki, örülni akkor, ha az egységesült nyelvhasználat olyan normákat fogad el, amelyek segítik a gondolat világos kifejezését, ezzel együtt a megértést, s amelyek nem mondanak ellent nyelvünk sajátosságainak. A probléma az, hogy a kiejtéstől a mondatfűzésig a kifejezés legkülönbözőbb eszközeinél szembe találjuk magunkat a köznyelvi normák bizonytalanságával.

A változások hozzájárultak a nyelv gazdagodásához is. Elég csak arra gondolni, hogy milyen szűk tematikájú szókincse volt hajdan a

paraszt embernek vagy a munkásnak. A világ változásai és a művelődés lehetőségei a szókincsben, a mondatfűzésben, a stílusban egyaránt tükröződnek, és lehetővé teszik a bonyolultabb dolgok kifejezését és megértését. Ez a gazdagodás feltétlenül előnyös és a korszerűsödés jele. Ezzel párhuzamosan azonban elszegényedésről is beszélhetünk, főleg a tekintetben, hogy a paraszti világ felbomlott és azok a nyelvi sajátosságok, amelyek színezték hajdanában — ha nem is a köznyelvet, de legalább egyes rétegek, vagy tájak nyelvét — háttérbe szorultak. Ezek a sajátosságok alkalmasak voltak viszont arra, hogy régebbi nyelvi rétegeket is felszínre hozzanak, s bizonyos karaktert adjanak a nyelv használatának.

A nyelvhasználat zavarait fokozzák a különböző zsargonok. Három ilyet különböztethetünk meg. Egy-két évtizeddel ezelőtt mindenekelőtt a politikai zsargont hibáztattuk, ma azt mondanám, hogy a hivatali zsargon a fő ellenség, amely mindenekelőtt körmönfontságával, bizonyos szakkifejezések unos-untalan való alkalmazásával, hosszú és követhetetlen mondataival és végül is érthetlenségével, homályosságával, sematizmusával tűnik ki. Oldalakat tudnánk idézni, amelyek a hivatali zsargon elterjedéséről tanúskodnak nemcsak a hivatalokban, hanem a sajtóban, a rádióban és a televízióban is. Ez a nyelv *lerendez, seregszemlét tart, mindenről döntően, zömmel, vagy gyakorlatilag* beszél, s közben nagyon keveset mond.

A másik zsargont *technicistának* nevezném, s erre ma nem az a jellemző, hogy elsősorban műszaki kifejezéseket használ, bár azokat is, de főleg a közgazdaságtudományból, a szociológiából von el szakkifejezéseket, és használja azokat a köznyelvben. Ez a zsargon egyszerre akarja bizonyítani a korszerűséget, a szakszerűséget, a jól értesültséget. Hozzá kell tennem, hogy a szakkifejezések előtörték az irodalommal és a művészettel foglalkozó beszédet és írást is, s ma már alig lehet cikket olvasni vagy előadást hallani, amelyben közérthető kifejezéseket is ne szaknyelvvél pótolnának. Végül a harmadik zsargon — és itt kénytelen vagyok én is idegen szót használni — a *familiáris*, amely minden helyzetben a közvetlenséget keresi, nagyon barátságos akar lenni, sokszor egyenesen gügyög, s mindehhez felhasználja persze az argót, különösen az ifjúságét.

A zsargonokról beszéltem és nem azokról az, elszigetelt nyelvi jelenségekről, amelyekről pedig olyan sok vita folyik mostanában. Nem szóltam az idegen szavak kérdéséről, mert úgy érzem, hogy ez csak része annak a stíluszavarnak, amelyről az előbb beszéltem. Amikor valaki helytelenül idegen szót használ a közérthető magyar vagy már bevett idegen eredetű helyett, akkor azt valamilyen indítékból teszi, s ez az indíték ugyanaz, amelyről a technicista zsargonnal kapcsolatban beszéltem, s nem önmagában vizsgálendő.

Ugyanezt mondhatjuk egy másik jelenségről, amelynek távolabbi történelmi előzményei vannak: a megszólításokról. Ezek körül ugyancsak sok a bizonytalanság. Itt sem pusztán arról van szó, hogy valaki helytelenül használja az *elvtárs, kartárs, úr* megszólításokat, a tegezés és a magázás különböző formáit, hanem arról, hogy bizonyos régi és új képzetek tapadnak a kifejező eszközökhöz és magában a társadalomban sem alakultak ki a megszólítás kikristályosodott formái.

Mindezzel csak azt akartam hangsúlyozni, hogy nem egy-egy nyelvi elem használata a kérdés, hanem mindenekelőtt az, hogy bizonyos nyelvi stílusfelfogások alakulnak ki, amelyek kapcsolódnak szemléleti, magatartásbeli, életmódbeli jelenségekhez.

S ezt kell mondanunk egy még általánosabb tünetről, amelyet fegyelmezetlenségnek neveznék. Még a felsőfokú képzettséggel rendelkezőknél is gyakran előfordul, hogy hanyagul fejezik ki magukat írásban és szóban, s ezt a pongyolaságot némelyek egyenesen a demokratikus viselkedés jellemzőjének tartják, holott csak nyelvi műveletlenségről van szó. Ilyenkor kerül sor arra, hogy jassz vagy hippi kifejezéseket használnak egy ehhez nem illő környezetben, hogy a mondatokat nem szerkesztik meg és sokszor nem fejezik be, hogy olyan hanglejtést vesznek fel, amely teljesen idegen a magyartól. Ez a fegyelmezetlenség véleményem szerint kifejezője annak az intellektuális lazaságnak, amelynek mostanában igen sok példáját figyelhetjük meg. A nyelv fegyelmező eszköz abban az értelemben, hogy csak bizonyos szabályok szerint lehet gondolatainkat kifejezni és a kommunikációra alkalmassá tenni, s mint ilyen visszahat a gondolkodásra is.

A nemzeti kultúrák fejlődésének mindenkor fokmérője volt, hogy milyen mértékben tudták a nyelvet alkalmassá tenni az ember gondolatainak, érzéseinek kifejezésére, a gazdasági tevékenység, a munka végzésére, a tudomány és a művészetek művelésére. Szabályok, normák nélkül ezt nem lehet elérni. Persze kérdés az, hogy a mi társadalmunk milyen nyelvi eszményt tegyen magáévá. Válaszunk az, hogy csak olyat, amely e szerveződő társadalom tudatosságát erősíti, tehát segít abban, hogy gondolatainkat és érzéseinket valóban világosan fejezzük ki s úgy, hogy megértessük magunkat. Ehhez a társadalomhoz hozzátartozik a demokrácia igénye, és ezért a nyelvi normák kialakításának tekintetbe kell vennie a közérthetőség követelményét, de nem lehet engedményt tenni a fegyelmezetlenségnek, henyéségnek, a lazaságnak, ezek nem demokratikus, hanem anarchikus jegyek. Mindez nem jelent és nem jelenthet uniformizálást, mint ahogy mondjuk Franciaországban sem jelentett azt, annak ellenére, hogy a klasszicista nyelvi eszmény általánosan uralkodó volt ott évtizedeken keresztül. A klasszicizmussal való szembefordulás nem eredményezte a romantika korában sem az előző korok olyan vívmányainak feladását, amelyek a nyelvi egységesülést, világosságot és közérthetőséget segítették.

Milyen példát ad a nyelv használatára a tudomány és az irodalom? Azok a gondok, amelyek a köznyelvben jelentkeznek, megmutatkoznak a tudományban és az irodalomban is, persze eltérő módokon. A tudományban természetesen a szakkifejezések használata, a tudományon belüli érintkezés megkönnyítése és a pontosság érdekében. Viszont nem szükségszerű, hogy a tudomány művelésében és főleg eredményeinek terjesztésében olyan kifejezések kiiktatása, amelyeket egy hosszú kulturális fejlődés vitt át a köztudatba, s amelyhez régebbi nyelvi és kulturális emlékek is fűződnek. A tudomány népszerűsítésében éppúgy jelentkeznek technicista tendenciák, mint a köznyelvben, s ezt nem helyeselhetjük.

A nyelv használatára a mintát azonban nem elsősorban a tudomány adja, hanem az irodalom.

Illyés Gyula még ezt írta Művészet című versében:

Gondolatoddal tégy túl a lángelmén
az lesz a nagy dolog!
De még nagyobb,
mondd el az egyszerű nép napi nyelvén.

Ez a demokratikus nyelvi eszmény nem minden irodalmi irányzatra volt jellemző, de meghatározta a fővonulatot, és ezt még Ady esetében is állítjuk, bármennyire is érthetetlennek tartották egyes verseit.

A mai magyar irodalom is folytatja ezt a hagyományt, de találkozunk ettől nagyon is eltérő áramlatokkal. Egyrészt a magyar irodalomban az írói kísérletezés igényeként felmerül az a nyugat-európai irodalmakban már régebben ismert törekvés, hogy az irodalom és különösen a költészet valamiféle sajátos nyelvet alakítson ki, amely gyakran eltér a köznyelvtől, s amely közelít ahhoz a speciális jelrendszerhez, melyet többek között az utolsó hetven évben a képzőművészet dolgozott ki magának. Ez a nyelvi kísérletezés, amint éppen a nyugat-európai példa bizonyította, csak nagyon szűk közönség számára hoz újat, az olvasók zöme idegenkedéssel és közömbösséggel fogadja, még ha később egyes újítások át is mennek az irodalmi köztudatba.

A másik jelenség, amellyel irodalmunkban találkozunk, a köznyelv szinte naturalista utánzása, amely megismétli mindazokat a hibákat, amelyekről az előbb a különböző zsargonok kapcsán szóltam. Ez a nyelvhasználat összefüggésben van a riport vagy a dokumentáris műfaj előretörésével, és ilyen esetben aligha kifogásolható; a baj az, hogy általánosodik, s valamiféle irodalmi demokratizmus jele kezd lenni. Ennek a veszélye különösen nagy, mert szélesebb rétegekre tud hatni, mint az előbb említett irányzat.

Szeretném hangsúlyozni, hogy nem ezeket az áramlatokat tartom a mai magyar irodalom fő vonulatának, de olyanoknak, amelyekre érdemes felhívni a figyelmet éppen végletességük miatt. Úgy vélem, hogy az irodalomnak is részt kell vennie annak a köznyelvi használatnak a kialakításában, amelyet társadalmunkhoz méltónak tarthatunk, s e tekintetben nem betűjében, de szellemében folytatni kellene azt a tradíciót, amely a reformkor íróit lelkesítette. Mert a mi korunk legalább olyan nagy változásokat hozott a magyar életben, ha nem nagyobbakat, mint a kapitalizmus előretörése a XIX. század elején, s ezekre akkor az irodalom nem úgy reagált, hogy elsősorban sajátosságait kívánta védeni, hanem úgy, hogy sajátosságait megőrizve miként vehetné ki legjobban részét az egyetemes és nemzeti fejlődésből.

Ilyen körülmények között oktatási és közművelődési rendszerünk nincs könnyű helyzetben. Úgy tűnik, hogy eszközei és módszerei nem kielégítők, és a társadalom részéről sem kap kellő biztatást. Azoknak a reformterveknek, amelyekkel most és a jövőben foglalkozunk, tekintetbe kell venniük, hogy az anyanyelvi kultúra legalább olyan fontos, mint a matematikai. A legkorszerűbb pedagógiai szemlélet ezt a felfogást mindenütt a világon magáévá is teszi.

Befejezésül engedjenek meg egy személyes megjegyzést. Olyan világban születtem, amelyre a soknyelvűség volt a jellemző, s amelyben az anyanyelvet megőrizni harc kérdése volt, egyet jelentett a nemzeti kultúra, sőt a nemzeti lét fenntartásával. Amikor az anyanyelv és a kultúra összefüggéseiről beszélünk, akkor — úgy hiszem — helyes ebben az igazán egzisztenciális megvilágításban nézni a kérdést. Az anyanyelv, hogy ma divatos szóval fejezzem ki magam, a nemzeti azonosság kifejezője, éppen azért, mert elvitathatatlan része a nemzeti kultúrának.

Köpeczi Béla

A hét budapesti eseményei

A hét gazdag választékából a következő témákat emeljük ki: elhangzottak előadások a nyilvános megszólalás gondjáról, a költői nyelvről, az anyanyelvi nevelés korszerűsítéséről, a beszédkultúráról, a helyesírási műveltségről, az iskolai nyelvhasználatról, nyelvhelyességi kérdésekről, a szaknyelvek problémáiról. Az előadásokon kívül több népszerű nyelvi vetélkedőt is szerveztek.

A Kossuth Klubon kívül művelődési házak, vállalatok, gyárak, iskolák, klubok adtak otthont a rendezvényeknek.

A budapesti programfüzetben előadóként a következő nevekkel találkozhatunk: Antal László, Bencédy József, Bíró Ágnes, Fábíán Pál, Felde Györgyi, Graf Rezső, Grétsy László, Horváth Mária, Jobbágyiné András Katalin, Kemény Gábor, Molnár József, Rácz Endre, Szathmári István, Szűts László, T. Urbán Ilona, Wacha Imre (nyelvészek és tanárok); Bánffy György, Jancsó Adrienne, Marosi Júlia (színész és előadóművészek); Bata Imre, Czine Mihály, Jobbágy Károly, Pók Lajos, Santa Ferenc, Vargha Balázs (író, költő, irodalomtörténészek).

Két alkalomról külön is szólunk.

1. Grétsy László Helyesírási közművelődésünk mai állapota című előadásában azt vizsgálta, hogy az 1954-ben megjelent helyesírási szabályzat 10. kiadása mennyire vált közkincssé, hogyan valósult, illetőleg valósul meg a gyakorlatban. A téma kifejtése során az előadó a következő kérdésekre tért ki: **Betűkészlet** — Utalva az írógépszabvány ügyében bekövetkezett kedvező helyzetre. **Alapelvek** — Érvényesülésük nem eléggé tudatos, állapította meg, főként reklámszövegekben és az utcatáblákon. (Az *ly* eltörlésének még nincs itt az ideje.) **Kis- és nagybetűk** — Intézménynevek és foglalkozásmegnevezések írásában bizonytalanság tapasztalható. (Gyakran „tiszteletből” használnak nagybetűt akkor is, amikor azt a szabályzat nem írja elő.) A grafikusoknál nem tapasztalható javulás a tulajdonnevek kisbetűs írásának divatjában. **Egybe- és különírás** — Főleg a sajtóban nem mindig érzik a kétféle írásmód jelentésmegkülönböztető szerepét. **Elválasztás** — Bizonytalanságot okoznak a toldalékos szavak, a családnevek és idegen szavak, aminek következtében téves elválasztási gyakorlat tapasztalható.

Általában elmondható, hogy az olvasók szeme elé kerülő szövegekben sok a sajtóhiba, több figyelemre lenne szükség ezen a téren.

A sok és szemléletes példával igazolt megállapítások sorát a végső következtetéssel zárta az előadó: az elmúlt negyedszázadban a tudomány és a gyakorlat nem együtt fejlődött. A jövő feladata: közelíteni az elméletet a gyakorlathoz.

2. Édes Anyanyelvünk ankkét. Ezen az új nyelvművelő folyóirat munkatársai találkoztak az olvasókkal. A megbeszélésen részt vettek hivatásos és műkedvelő nyelvészekon kívül tanárok, diákok, gyári munkások, korrektorok, újságírók, valamint a nyelv kérdései iránt érdeklődő közönség képviselői.

Lőrincze Lajos, a szerkesztő bizottság elnöke megnyitójában kifejtette, hogy bár új kezdeményezésről van szó, mégis régi hagyománya van már az ilyenfajta lapnak (Magyarosan) és az összejövételnek is (A Magyar Nyelv Baráti Köre).

Bencédy József szerkesztő tájékoztatást adott a lap indulásáról, jelenlegi helyzetéről, fejlesztési lehetőségeiről, a gyakoribb megjelenés, a szebb kivitel igényéről.

A háromórás eszmecsere több mint húszan mondták el véleményüket a lapról, és mindarról, amit a lap szolgál: az anyanyelvről, napjaink nyelvhasználatáról, a bírálható jelenségekről. Szó esett a nyelvi helytelenségek szigorúbb megítélésének kérdéséről (már nem először), a hibázók megnevezésének igényéről (talán nem mindig szerencsés kicsengéssel és némi türelmetlenséggel), az édesanyák elsődleges és nélkülözhetetlen szerepéről a gyermekek anyanyelvi nevelésében, a szaknyelvek használatának gondjairól, helyesírási következtelenségekről, a nyelvi hibák társadalmi háttéréről, a nyelvi trágárság visszaszorításának követeléséről és lehetőségéről, továbbá lapterjesztési és gazdaságossági kérdésekről.

Az előadások iránti érdeklődésből megállapítható, hogy a TIT Budapesti Szervezete anyanyelvi szakosztályának és a művelődési intézményeknek az összefogása ebben az évben is eredményesen szolgálta az anyanyelvi kultúra társadalmi méretű fejlesztését és közművelődési céljainak szolgálatába állítását.

Talán csak a tájékoztatás volt szerényebb az előző évekenél. Sajnálattal hiányoltuk a teljes programot a napilapokból, valamint a Pesti Műsorból.

Graf Rezső

III.

Országsszerte

Az anyanyelv hetének rendezvényei nem korlátozódtak egy megyére és a fővárosra. Nincs módunk minden egyes megye, megyei város programját számba venni, néhányét azonban — sajátos és figyelemreméltó voltak miatt és a tapasztalatcsere jegyében — ismertetjük.

Bács-Kiskun megyében, Csátalján a hét megnyitó ünnepélyén 1979. április 17-én nemzetiségi klubot adtak át. Kurucz Imrének, a TIT főtítkárának ünnepi beszédét Lőrincze Lajosnak „Az anyanyelv szerepe az ember életében” című előadása követte. Testes műsorfüzetben adták hírül a megyeszerte megtartott előadások témáit. A TIT megyei vezetősége májusban felajánlotta az országos magyar nyelvi választmánynak, hogy 1980-ban az anyanyelv hetének országos központi rendezvényét a megyében tartásuk meg.

Sok felsőfokú, elsősorban nevelőképző intézményünkben mozgósító rendezvényekkel ünnepelték meg az anyanyelv hetét. A kaposvári tanítóképző főiskolán Bencédy József tartott előadást „A tanító beszédműveltsége és a közéletiség” címmel, Bánffy György „Anyád nyelvét bízták rád a századok” címmel adta elő műsorát. Mind a kaposvári, mind a szekszárdi főiskolán „Ki tud többet anyanyelvünkről” címmel vetélkedőt rendeztek, amelyen a hallgatók dolgozatírással, mesemondó és szépkiejtési versennyel vettek részt.

Pécsett a tanárképző főiskola volt a rendezvények színhelye. Az előadások tárgyköre két időszerű gondolat köré fonódott, amit a program ezekkel a címekkel jelzett: „A gyermek és az anyanyelve” (utalás a nemzetközi gyermek-évre) és „A Tanácsköztársaság nyelvi nevelési programja” (a Tanácsköztársaság 60. évfordulójának megünneplésére). Az április 24-i megnyitón *Temesi Mihály* „Gyermeknyelvi vizsgálatok a mai magyarban”, *Nagy Ferenc* pedig „A beszédképesség fejlődése az iskolás korig” címmel tartott előadást. Április 26-án *Balogh Lajos* a Tanácsköztársaság anyanyelvi nevelési programjáról szólt. Ugyanekkor hirdették ki az előző napokon *Hoffmann Ottó* irányításával lebonyolított vetélkedők eredményét. Ezek témája is az alkalomhoz kötődött: „Játékok a gyermek- és diáknyelvből” és „Népdalok és polbeat feldolgozások”.

A TIT Heves megyei Szervezete Egerben április 19-én nyitotta meg a hetet a Dobó István Gimnázumban; itt *Dienes Tibor* igazgató megnyitója után *Szépe György* tartott előadást „A nyelvileg művelt ember” címmel. Ugyancsak Egerben, a 212. sz. Ipari Szakmunkásképző Intézetben *Bakos József* záróelőadásával fejeződött be a hét; címe: „A tiszteletlen, a trágár beszéd és ami mögötte van” volt. A megyeszerte tartott rendezvények előadói a főiskolai oktatók, iskolák tanárai voltak.

Országsszerte változatos módon ünnepelték meg az anyanyelv hetét. Sok iskolában és művelődési intézményben rendeztek rendhagyó magyarórákat, vetélkedőket. Mind a központi, mind a megyei sajtó rendszeresen adott hírt a rendezvényekről. A Népszabadság április 22-én vezércikkben méltatta a események jelentőségét ezzel a címmel: „Közös kincsünk: az anyanyelv”. *Grétsy László* fejti ki benne gondolatait arról, hogy miért vált közügyggyé a nyelv ügye, hogyan terjed a nyelvi műveltség a politikai demokrácia következményeképpen is, a közművelődési program kibontakozása nyomán; mi a feladatuk az iskolák összes tanárainak s a párt- és tömegszervezeti tanfolyamoknak a nyelvi műveltség fejlesztésében; a hivatalokat és intézményeket milyen felelősség terheli közleményeik megfogalmazásában.

Említsük meg végül, hogy nyelvművelő lapunk, az Édes Ányanyelvünk első száma tavasszal megjelent, s ezzel a nyelvművelésnek új fóruma támadt, hozzájárulva az anyanyelv ügye iránti érdeklődés terjedéséhez, tehát az évente, hagyományosan megrendezett és megrendezendő „hetek” programjának jövődő sikereihez is

Sz. A.

Brassai Sámuel „nyelvművelő” levele Goldziher Ignáchoz

„Látod, tisztelt publikum, ezt a szép hósínű szakállat és hósín hajfürtöket? No, hát tudd meg, hogy ennek minden szála külön tudományban őszült meg.

Brassai mindent tud, amit csak tudni lehet: Ő nagy filológ, filozóf, matematikus, botanikus, kritikus, historikus, grammatikus, statisztikus, lingvista, belletrista, polémista és jurista; és azonfelül még muzsik is.

Ennek a sokoldalú tudományosságának köszönheti, hogy a Magyar Tudományos Akadémia öt osztálya közül egyikbe sem választják meg rendes

tagnak . . . Brassainak minden osztály égis emelgeti a másik osztályban tett érdemeit, s együtt az öt osztály együttes érdemeiért nem választja meg rendes tagnak; hanem végül azt mondja, hogy mindez semmi . . .

A rossz világ aztán rájuk fogja, hogy félnek a polémiáitól. Bizony félhetnek is!

Alig van köztünk élő ember, akinek egy bokréta ne jutott volna azokból a csalánokból, amiket Brassai herbáriumából poéták, muzsikuskok, kritikusok, filozófusok és matematikusok számára időnkint ajándékozni szokott. S hogy polémiáiból mindig ő marad a győztes, arról, azt hiszem, az első látásra mindenki meggyőződhetik. Nekünk ki van a hajunk tépve, mi pedig az övéből csak egy szálat sem bírtunk kicsibálni.”

Jókai 1865-ben megjelent szellemes humoreszkje Brassai Sámuelről (1797. jún., vagy 1800. febr. 13.—1897. jún. 24.), „az utolsó magyar polihisztorról” a legtöbb nyelvész előtt nyilván ismerős, hiszen nyelvészeti munkái (A magyar mondat 1860—3.; A magyar bővített mondat 1870.; Szórend és accentus 1888. stb.) a magyar nyelvészet számon tartott örökségéhez tartoznak. E most közrebocsátott polémiában a nyelv művelő Brassaira szeretnénk felhívni a figyelmet, aki még 94, vagy 97 éves korában is tollat ragadott, hogy elmondja megalapozott véleményét a századvég különösen gyorsan változó köznyelvének bizonyos neki nem tetsző jelenségeiről. Még az is jellemző erre az ügybuzgó, „szenvedelmes” polihisztorra, hogy a manapság komoly cikkszámba is elmenő harcos episztola végére még a nevét sem írta oda. A levél íróját Brassai stílusán kívül főképpen a levél címzettjének, Goldziher Ignácnak a széljegyzete alapján lehet valószínűsíteni: „E névtelen levelet 1894. májusban vettem. Állítólag Brassai Sámuel írására ismerni benne.”

E közlésre érdemes levélre ugyanis Goldziher Ignác (1850. jún. 22.—1921. nov. 14.) munkásságának számbavétele során, óriási levelezésének át-olvasása közben bukkantam. Mivel a Gondolat Könyvkiadó gondozásában a közeljövőben megjelenik egy kötet, amely egyik legnagyobb tudósunk munkásságát méltóképpen fogja bemutatni, ezúttal elegendő, ha — a levél helyes értelmezése végett — csupán néhány szükséges közlendőre szorítunk. Ennek során a bírált cikken kívül Goldzihernek a nyelvészethez általában, konkrétan pedig a magyar nyelvhez való viszonyáról kell néhány szót ejtenünk. Ismeretes, hogy Goldziher már a legjelentősebb kortársak (T. Nöldeke, C. Snouck Hurgronje, C. H. Becker, H. Lammens stb.) ítélete szerint egy új tudománynak, az iszlámtudománynak a megalapítója s legnagyobb kortárs művelője volt. Az utókor, s az utóbbi évtizedekben tapasztalható valóságos Goldziher-reneszánsz pedig bizonyította, hogy tudományában máig sem múlták felül. Korszakalkotó műveit (I. főleg: Muhammedanische Studien I—II. 1888—1890.; Abhandlungen zur arabischen Philologie I. 1895.; Vorlesungen über den Islam 1910.) németül írta. Ám mindkét jelenség — az iszlámra való korlátozódás és a német nyelv túlnyomó használata — végső soron kényszerű rezignáció volt Goldziher részéről, amely a legszorosabban összefüggött — a Goldziher is mozgató — eötvösi reformalképzések lehetlenné válásával a dualizmuskori Magyarországon. Goldziher ugyanis (akit Eötvös leendő professzornak szemelt ki, s küldött hosszú külföldi tanulmányútra) eredetileg összehasonlító vallástörténésznek, vagy inkább kultúrhistorikusnak készült, s munkálkodását magyar nyelven képzelte el. Tudjuk, hogy ifjúkorának nagy művét, a Der Mythos bei den Hebräern-t (1876.) eredetileg magyarul írta, ám — ahogy az EPhK. névtelen recenzense írta — „midőn

Tisztelt Úr! /

Megváltam a bűnömöt, hogy az akadémia kiadványait nem olvasom. De az ideilleltetve elterelési keze az értekezés, meglopott elöl peltan, hogy az aranyozás. Hírvan, csúszom az tárgy érdekese volt is növelte. Néztem hát olvasni a mennél tovább tudtam annál inkább szerettem. Ez az értekezés az utolsó pontig megmaradt.

Olvasásom közben egy passus fel fedette előttem a nagyra bessenit értekezés szerzőjét, az Európai hírv. tudóst, a hírv. bawarator kell kenne, hogy stilylusa ma, gyarságát, a mely ugyan korunk irodalmáé' saját nézetem és nyelvvezérem sugallata szerint kijavítani bátorkodtam.

Az értekezés a szövegbe tett igazításaim ságatolási imígy következik nek;

1. lap. 1) A relativum pronomen minden előttem ismeretes nyelv megkülönbözteti az interrogativumtól. Magyarban ez a.

meggyőződött arról, hogy műve számára magyar kiadót nem talál, abba-hagyta a magyar feldolgozást, és németül írta meg a könyvét, amely Németország legelső kiadójánál, Brockhausnál, Lipcsében . . . jelent meg” (EPhK. I [1877]. 223.) A mű már a következő évben megjelent angolul is, s a recenzió ismertetése végén fanyarul megjegyzi: „Goldziher büszke lehet könyvének eddigi sorsára. Még megéri a hihetetlen: hogy műve eredeti alakjában ti. magyar nyelven is lát napvilágot.” (Ez nem történt meg, ám angolul 1967-ben a könyv ismét megjelent!)

Visszatérve az alapkérdésekre: Goldziher a nyelvészetet az általa ki-munkálendő művelődéstörténet egyik alapvető diszciplinájának tartotta (tudjuk, hogy a múlt század nagy, iskolát teremtő nyelvészfilológusának, H. L. Fleischernek kedvenc tanítványa volt Lipcsében, továbbá Steinthal és Lazarus szoros baráti köréhez tartozott), s széles körű és alapos nyelvészeti ismereteiről a kortársak is bámulattal szóltak. Szorosan vett nyelvészeti dolgozatot keveset írt (a legjelentősebb a *Beiträge zur Geschichte der Sprachgelehrsamkeit bei den Arabern. Sitzungsber. der. phil. hist. Classe der kais. Ak. d. Wiss.* LXVII. 1871. 207—51, LXXII. 1872. 586—631, LXXIII. 1873. 511—52; e tárgyköréről magyarul: A nyelvtudomány történetéről az araboknál: NyK. 14. [1878.]; 309—75). Jellemző azonban, hogy ezek jelentős részét magyarul, sőt magyar nyelvészeti-nyelvvelhellyességi kérdésekről írta (a Nyelvtudományi Közleményekben tíz tanulmányt, ill. ismertetőt írt elsősorban a sémi nyelvtudomány eredményeit ismertetve, a Magyar Nyelvbe, továbbá a Magyar Nyelvőrbe írt két, ill. négy írásában azonban határozottan magyar nyelvészeti kérdésekhez szólt hozzá). Nemrég kiadott Naplójából (I. G.: *Tagebuch. Herausgeg. von A. Scheiber, Leiden, 1977.*) tudjuk, hogy mennyire büszke és kényes volt magyar stílusára, s a kortársak közléseiből az is kiderült, hogy ez nem volt alaptalan (pl. Péterfy Jenő — élete végén G. legjobb barátja — számol be arról G.-nek, hogy Gyulainak mennyire tetszik a Budapesti Szemlébe írt G.-cikkek stílusa; Sebestyén Károly ír megemlékezésében G. hatalmas magyar irodalmi műveltségéről stb.). Mindezzel csupán arra szeretnék rámutatni, hogy Brassai — mint ezt ő is jelzi — nem akárkit támadott, olyan értelemben, hogy G. stílusa minden bizonnyal a múlt század végi magyar értekező próza élvonalába tartozhatott, annál is inkább, mert a Brassai által „megszerkesztett” dolgozat — tárgyánál fogva — még különösen törekedett is a „világos és határozott” kifejezésre.

A cikk ugyanis egy kisebbfajta könyvnek is beillő emlékbeszéd, amelyet G. az Akadémia 1893. nov. 27-én tartott „összes ülésén” olvasott föl nem kisebb személyről, mint kora legismertebb orientalistájáról, vallástörténészéről és szépírójáról, E. Renan-ról, az MTA kultagjáról (1823—1892.). A Renan mint orientalista c. dolgozat (M.T.Ak. Emlékbeszédek, VIII. 2. sz. 100) véleményem szerint valóságos stílusbravúr. Tudnunk kell, hogy az árja fajelméletet a sémi népek ellen kihegyezve rendszeres formában Renan fejtette ki 1853-ban megjelent művében (*Histoire générale et système comparé des langues sémitiques*), s G. előbb említett nevezetes Mythos könyve elsősorban Renan elméletét cáfolta meg. A megemlékezés bizonyos játékosággal átveszi, pontosabban érzékelteti a kihegyezett csattanókkal, paradoxonokkal teli szubjektív hangú renani stílus hangnemét, ám — egyebek között e stílus hangsúlyozott komolyanvételével — a dolgozat valójában „a nagy francia mester” tudományos munkásságának megsemmisítő bírálata, ami annál szembetűnőbb, mert formailag az emlékbeszéd a méltatás remeke.

A polémia megjegyzéseinek érthetősége végett megadom az eredeti g.-i szöveg nélkülözhetetlen kontextusát.* Íme a levél:

Tisztelt Uram!

Megvallom a bűnömet, hogy az akadémia kiadványait nem olvasom. De az idemellékelte értekezés kezembe kerülve, meglepett első pillanatra az anonymitása. Kíváncsiságomat a tárgy érdekes volta is növelte. Kezdém hát olvasni s mennél tovább haladtam annál inkább szerettem. Ez az érzületem az utolsó pontig megmaradt.

Olvasásom közben egy passus felfedezte előttem a nagyrabecsült értekezés szerzőjét, az Európai hírű tudóst, a kitől bocsánatot kell kérnem, hogy stylusa magyarságát, amely ugyan korunk irodalmáé, saját nézetem és nyelvértékem sugallata szerint kijavítani bátorzkodtam.

Az írónnal a szövegbe tett igazításaim igazolásai imigy következnek; 1. lap. 1)¹ A relativum pronomen minden előttem ismeretes nyelv megkülönbözteti az interrogativumtól. Magyarban ezt a megkülönböztetést az *articulus* (*a, az*) eszközli. *Ki, mi, melyik* stb. kérdők; *a ki, a mi, a melyik* vonatkozók (relativum). Íróink a legrégibb idő óta az „a mely”-re nézve elhanyagolják ezt a különbséget, és számtalan esetben olvasunk ilyet, mint: „ezt az undok tudományt, *melynek* bővebb fejtegetésével átadom mocskolódásomat” (Pázm. Kal. 275. l.). Magyarázata az, hogy „mely” mint kérdő igen ritkán fordul és magára tán soha sem; ellenben „mely”-nek relativum volta a contextusból rendszerint világosan kitűnik. De már a *ki? mi?* és *a ki, s a mi* közti különbséget gondos író mindig számbaveszi. És meg kell jegyezmem

* A szövegben szereplő legfontosabb rövidítések feloldása:

Ballagi = Ballagi Mór: Új teljes német és magyar szótár, tekintettel az egyes szavak ki-ejtésére, rokonságára valamint azok hajlítására, 1–2. Pest, 1. német–magyar rész 1854. – 2. magyar–német rész 1857.

Calep = Ambrosius Calepinus: Dictionarium decem linguarum, Lugduni Batavorum, 1585. vagy ua.: Dictionarium septem linguarum, Venetiis 1625., 1678–82., 1700. stb.

Fal. F. Téli Éjsz. = Faludi Ferenc: Téli Éjszakák (F. F. minden munkái. Kiadta Toldy F. Pest, 1833.).

Girault-Duvivier = Ch. – P. Girault-Duvivier: Grammaire des grammairres, ou analyse raisonnée des meilleurs traités sur la langue française. Paris, 1819⁴.

Grassmann = H. Grassmann: Wörterbuch zum Rig-Veda. Leipzig, 1873.

Heinsius = T. Heinsius: Volkstümliches Wörterbuch der deutschen Sprache mit Bezeichnung der Aussprache und Betonung für die Geschäfts- und Lesewelt, 1–4. B. Hannover, 1818–1822.

Heyse = J. Ch. A. Heyse: Theoretisch-praktische Grammatik oder Lehrbuch der deutschen Sprache. Neu bearb. von K.W.L. Heyse. Hannover, 1838–1849.

Moln. A. = Molnár Albert, Szenczy: Dictionarium hungarico-latinum, 1708., Sibinii, 1767.

M. Ny. Szótár = Czuczor Gergely- Fogarasi János: A magyar nyelv szótára 1–6. Pest, 1862–1874.

M. Ny. tört. Szótár = Szarvas Gábor – Simonyi Zsigmond: Magyar nyelvtörténeti szótár a legrégibb nyelvmélekektől a nyelvújításig. 1–3. Budapest, 1890–3.

Pár. P. D. = Pápai Páriz (Ferenc) Franciscus: Dictionarium latino-hungaricum, 1762-től számtalan kiadás.

Pázm. Kal. = Pázmány Péter: Isteni igazságra vezérlő kalauz. Pozsony, 1613.

¹ G.: „... de semmi esetre sem olyannal, melyet ...”

hogy koszorus regényírónk kártékony példával megy elől, midőn nem csak hogy állandóan elhagyja a relativumokban az articulust, hanem „a mely” és „a mi” között sem ismer különbséget.

Még azt jegyzem meg, hogy én ugyan az articulust *mely* eleibe mindenütt oda szurtam, de most bővebb megfontolás után nagy részét vagy akár mind kihagyhatónak vélem.

1. l. 2) A „nem” szintugy tartozhatik az „első sorban” határozóhoz, mint ehhez: „a keleti tudományok... érdemei”.² Úgy kell hát rendezni a szavakat, hogy a „kölesönöznek”-nek mind a kettő tőszomszédja legyen. Ennek a követelésnek kétképp lehet eleget tenni. Elsőben, a hogy a szövegben kijelöltem: „nem elsősorban *kölesönöztek* a keleti... érdemei fényt stb. Másodszor így: „nem a keleti... érdemei *kölesönöztek* első sorban fényt stb.” Akár melyik jobb az eredetnél, mely a német *nicht* szabadabb constructiojára támaszkodik.

1. l. 3) „Adat, akarat, árnyalat, bánat, bérlet, csapat, foglalat, látszat, oldat” s még egy rakás hasonalkatu szó helyett nem mondjuk ezeket: akaratás, bánatás, látszatás stb. Miért nyújtjuk hát a „hivat”-ot, mely a főbbiekkel tökéletesen hasonló módon származik a „hiv”-ból, „hivatás”-ra?

1. l. 4) A német „ein gewissen”-ből ragadt ránk az „egy bizonyos”, a melyben az egy szükségtelen.³ Nem mintha a határozatlan (illetőleg egyéni) articulus magyar jogosultságát egy s más nyelvészünkkel tagadnám, hanem mindennek megvan a maga helye és ideje. Az articulus *egy* a szám *egy*-től az accentustalanságával különbözik és vagy individualizál vagy azt teszi: akármelyik.

2. l. 5) „Tudnivaló” ex usu nem azt teszi, hogy „was zu wissen nöthig ist” mint Ballagi helytelenül és következő synonymáinak ellentmondólag tolmácsolja, s a mint a M.Ny. Szótár kritikátlan szerkesztői is nem egyképpen de mind hamisan értelmezik, hanem egyszerűen azt hogy: tudva van, nincs kétség benne „Notus, cognitus, bekennt” Pár.P. D.

2. l. 6) A „század”, seculum vagy centuria értelmében fittyet hány a grammaticának. „Ad” suffixum számnévhez csatolva sorszámot és csakis azt jelöl; annál fogva lehetetlen, hogy collectiv jelentést adjon, vagy csoportot jelöljön.⁴ Nem is használják abban az értelemben másutt, hanem csak akkor, amikor *évekre* vagy *katonaságra* vonatkozik. De mi jogosít rá, hogy ebben a két esetben is kivetkeztessük természetes értelmökből a *század*, *tized*, *ezred* szavakat, melyek közül a két utóbbi csak az elsőbbinek az analogiájára van koholva. Ez ellen nem volna kifogás. Az ellen sincs, hogy ha „százados” létező és használt derivativum, ennek a primitivuma is legitim; ha „haragos”-ból lehet „harag”-ra következtetni, lehet szintugy a századosból is a „század”-ra. Ám de az így következtett primitivumnak csak az értelmet [szabad] tulajdonítani, ami a vele analog szavaknak van. No már ezeknek: „feles”, „harmados”, „negyedes” stb. az a jelentése hogy az illető személyt pl. bizonyos örökségnek vagy üzleti vállalatnak „fele”- „harmad”- v. „negyed”-része illeti; más szóval, hogy az a személy *másod*, *harmad*, *negyed* magával van az „örökség” birtoká-

² G.: „Bár nevének Európa nagy közönsége szemében nem első sorban a keleti tudományok egy szabott körében szerzett érdemei kölesönöztek fényt is...”

³ G.: „A Renan név hallatára a legtöbb művelt ember... a bölcsészeti gondolkodás egy bizonyos irányának teremtményére... gondol...”

⁴ G.: „Így nagy hatalmát és félszázados sikereit...”

ban vagy a „vállalat” élén; a primitivum tehát nem veszi el sorszám jelentését. Így hát „százados” is olyan személy aki század magával foglal el valamely állást, amely viszonyon semmit sem változtat az a körülmény, hogy ő a 99-nek a parancsnoka és nem jogosít arra, hogy „század”-nak százból álló csoport jelentését tulajdonítsuk. Ez az elméleti oldala állításomnak. A történelmi pedig az, hogy a *compagnienak*, valamint a *seculumnak* „század” neve a mult százév középtája előtt ismeretlen, és az utóbbit, a mint XVII. és XVIII. seculumbeli könyvekből ki lehet mutatni, egyszerűen „száz”-nak nevezték. — Egy valaki szóval azt az ellenvetést gördítette a „száz” utjába, hogy a szó jelentését csupán csak az évek számára foglalnók le vele. Merőben hiu, mert csak akkor éltek és némelyek élnek vele, mikor a contextusból világos, hogy évek számáról van szó. Hiszen a „hét” sincs lefoglalva a napok számára, jól lehet kivétel nélkül pusztán magára használjuk a *septimana* kifejezésre. Ellenben a „század” igazán le van foglalva az időszak és katonaság számára, mert nincs író aki sorszám értelmében alkalmazná. Innen van, hogy a percent (%) helyett az idéetlen „szeiztolit” vagy „százalékot” (Pfuj Teufel !)

használjuk. 1000 ftnak 5%-ja pedig = $1000 \times \frac{5}{100}$.

2. l. 7) Így is lehetne javítani szóváltoztatás nélkül: „a legkevésbé voltam irodalmi természetű ember.”⁵

2. l. 8) „Benne az író . . . Lévy fedezte fel”,⁶ azt hiszem nem szűkölködik igazolás nélkül. „H. Parkes mint gyermek államhivatalt viselt” ezt így igazitanám: H. Parkes már gyermek korában viselt államhivatalt.

3. l. 9) Írói *tehetség*, „képesség” helyett. — Hogy „képes” miképp jelenthessen „fáhig”-et, azt józanész nem bírja megfogni. Akár mit handabandázzon nyelvészetünk ez időbeli zsarnoka,⁷ tagadhatatlan igaz, hogy semmi egyebet nem teszen, hanem csak *imago*-t. Az is igaz, hogy *képtelen* = absurdum, ungereimt; de az új irodalom ebszokása ezt is kivetkőztette az értelméből és a „lehetetlen” synonymájává tette. Köz és irodalmi nyelvben korábban: képes = képzelhető, és képtelen = képzelhetlen. Tessék belétekinteni a M. Ny. tört. Szótárba.

3. l. 10) „Előkelő”-t mindenütt „elélkelő”-re javítottam a következő okokból:

1. „Elé” és „elő” között korábban csak dialectikai különbség lehet, mert régi íróink promiscue használják. De ma már tagadhatatlanul differentálva vannak. Ezt a M. Nyelv Szótára szerkesztői is elismerik. De amit megkülönböztetésükre mondanak, oly zavaros valami, aminek tisztázása nem érdemli a fáradságot s azt mondom hozzá amit a Londoni taligás Popenak, hogy könnyebb újra csinálni, mint kijavítani. Az én véleményem tehát az, hogy

2. *Elének* és *előnek* közös gyökük: *el*, amely mint az abstract gyökök általában széles és mondhatni határozatlan értelmű, és biztos jelentését suffixumai adják meg. *El* + *öl* v. *-öl* helyi adverbium és praecedentiát jelöl; *el* + *ó*, hasonlóképpen praecedentiát, de időbelit; holott: *elé* irányt jelöl.

3. *Előfizet*, *előírányoz*, *előjegyez*, *előkészít*, *előlát*, *előrajzol* igék; *előbér*, *előbeszéd*, *előcsarnok*, *előébed*, *előérzet*, *előfeltétel*, *előfogat*, *előgyakorlat*, *előhasu*, *elő-*

⁵ G.: „mindig legkevésbé irodalmi természetű ember voltam.”

⁶ G.: „Mint író, azt hiszi, hogy kiadója, Michel Lévy, fedezte fel . . .”

⁷ Feltehetően Simonyi Zsigmondról van szó.

idő, előismeret, előítélet, előjel, előjog, előkép, előkötő, előpénz, előruha, elősereg, előszó, előtér, előtornác, elővásár, elővigyázat, elővizsgálat, szóval minden alkat, a melyben az „elő” praefixumot előre v. elől szavakkal helyettesíthetni helyes.

4. Ellenben: előad, előáll, előállít, előbeszéd, előfordul, előhajt, előhalad, előhiv, előhord, előhoz, előidéz, előkap, előkerít, előkér, előkiált, előlép, előmász, előmegy, előmozdit, előmutat, előnyomul, előparancsol, előránt, előrohan, elősegít, elősiet, előszámlál, elővisz, valamint származékaik menthetetlen rosszak, mert az igék bennök mozgást vagy haladást jelölnek s praefixumaik annak az irányát és egyik „elő”-t sem lehet „előre” vagy „elől” szavakkal helyettesíteni, és mindenikben „elő”-vel kell felcserélni a hamis „elő”-t.

3. l. 11)⁸ A consequens vonatkozó névmást rendszerint az antecedens mutatója jelöli előre. (Der Mann, welcher mich besuchte. Heyse.) Ez a német mondat magyarul: Az az ember, aki engem meglátogatott. Ez így volt szokásban közbeszédben szintugy mint irodalomban. De eljött az az idő, amikor ezt a szólamot parasztnak vagy legalább hosszadalmasnak kezdék tartani, s a mutatót „azon”-nal cserélték fel s ebben a stylus nobilitását keresték. És vala egy időszak, a melyben a demonstrativum merőben ki volt küszöbölve s helyét az antecedensben az „azon” foglalta el. Ámde „azon” nem mutató, hanem identitást, és csak azt jelent. „Azon 1. idem, ille ipse; derselbe”⁹ (M. Tört. Szótár).¹⁰ Fr. *le même*, Olasz. *lo stesso*, angol. *the same* stb. Ezeket az illető nyelv írói az antecedens mellett csak akkor használják mutató helyett-mikor világosan kiakarják fejezni az antecedens azonos voltát a consequens sel. „Ne faceres idem, quod volgus servorum solet.” (Terent. Andr. III. 4, 2—4). — „Eodem pacto, quo huc accessi, abscessero”. (Plaut. Trin. III. 2, 84.) — „Er ist derselbe Mann, dem wir gestern begegneten” (Heinsius, Wb) — „Er that dieselbe Reise, welche wir gemacht haben” (id.). — „On vous fera le même traitement, qu'on lui a fait.” (Dict. de l'Ac.). — Il. lui gardèrent la même fidélité, qu'ils avaient gardée aux Perses.” (Bossuet). Csak is ezen esetben használhatni az „azon”-t is mutatónak.

3. l. 12) A szórenden¹¹ változtattam, minthogy a határozót a határozott után tenni csak kivételes esetekben* szabad. Ehelyt pedig kétszer van a szabály ellen vétés. 1) „Tanulmányal Haríríról ez és 2.) „tanulmánnyal kiadva”.

3. l. 13) Itt helye van az identitást jelölő „ezen”-nek, mert az eredetiben is „le même” van.¹²

⁸ G.: „... beteljesedve látta azon gondolatokat ...”

⁹ Heyse pronomen determinativumnak nevezi, tehát megkülönböztet specificae demonstrativumtól. — Girault Duvivier (Gr. des Gr.) ezt írja: *même* est adjectif pronominal, quand il précède le substantif, il le modifie par l'idée de l'identité. [Brassai megjegyzése]

¹⁰ 2) alatt *ille* értelmét tulajdonít a szótár az „azon”-nak de önkéntesen és hamisan, mert az idézett példákban *idem*-et jelent. [Brassai megjegyzése]

¹¹ G.: „... tanulmánnyal Haríríról, kiadva a korszak legnagyobb orientalistája fiától ...”

* A legnevezetesebb kivételes eset az, amikor a mondatbeli igének (ind. infin. es part.) két vagy több határozója van, amelynek mindenike accentust igényel. Ez esetben az ige előtt csak egyikök foglalhat helyet, a másik vagy a többi hátul kerül. „Egy jeles Prédikátort láttam gyermek koromban.” (Pázm. Kal. 219. l.) — „Nem kereskednek arany és ezüst után.” (Helt. Kron. 8.) — „Csak te egyedül látod által uram az embereknek szíveket.” (Ny. Tört. Szótár). [Brassai megjegyzése]

¹² G.: „... hogy egykoron ő is ez asztal mellett taníthasson ...”

3. l. 14) Itt megengedhető a határozó hátul tétele, mert, az „adva” szónak két határozója levén, u.m. „talentummal” és „elé”, az egyiket hátul kell helyezni.¹³

4. l. 15) A szövegbeli szórendet merőben nem hibáztatom, de annál az elvnél fogva, hogy az egymáshoz tartozó szavakat lehetőleg közel is kell egymáshoz helyezni, jobbnak találom a kijelöltet: „Meg fogják engedni, hogy feladatomban teljesítése alkalmával lebecsátkozzam a legapróbb részletekre” (nem „ig”). Továbbá:

„ez” szükségtelen.¹⁴ Azt is megjegyzem, hogy az articulus összeírása egy esetben helyes, mint Simonyi követeli; nem látom át miért ne volna minden esetben az. És megfordítva, ha nem írjuk *aház, azország, akirály*, miért kelljen kapcsolni az articulust ezekben: *aki, ami, amiért* stb.?

4. l. 16) „*Austère*” több mint komoly. „*Austère, sévère, rigoureux, dur* egyfelől és *sérieux, grave, s rude* másfelől synonymák, de a két csoport volta- képpen különbözik egymástól. (*Lafaye, Dict. des Synon.*) „Komoly” az utóbbiba tartozik. *Austère* = sanyaru (l. M.Tört.Sz.). Hogy mily gonddal és criticával van az a Szótár szerkesztve, jellemzi többek közt az is, hogy *sanyaru*, *sévère*-nek van tolmácsolva, de *sanyaru* után hiányzik a *severus*.

4. l. 17) „*Szigoru*” székelj tájszó és ott „hitvány”, „sovány” értelemben használják. De tetszett egy járatlan írónak a Királyhágón innen *sanyaru* értelmet adni neki, s így van bevéve az irodalomba.¹⁵ Male!

4. l. 18) *Fér, tér, ígér, ér, mér, vér* igetörzseket nem toldja meg senki *el* sufixummal, s nem is hinné el senki, hogy „férel”, „térel”, „ígérel”, „érel”, „mérel”, „vérel” egyebet tegyenek mint az előbbi egyszerűek. Bizony hát „*kisérel*” sem tehet egyebet, mint *kisérel*. Annál fogva „*kisérel*”¹⁶ is hasznatlan és nem is teszi azt amit experimentum, Versuch. Versuchen = kísérteni, tehát Versuch = kísérlet.

4. l. 19) Tudományos nagy eredményét — így és nem „nagy tudományos eredményét” amelyben az olvasó „a nagy” jelzőt a „tudomány”-ra érthetné. Ily hibás szólások: „Nyugalmazott egyetemi tanár”, — „Rövid Magyarok Története” stb. Megjegyzendő, hogy Szarvas G. az ily szólásokat merőben helyesli; holott másutt erősen rója a germanizmusokat.

5. l. 20) Az „ő” szükségtelen, annál is inkább, mivel az előbbi mondatban volt már egy „ő”.¹⁷ De itt szükséges, mert accentuált és azt teszi: C'est lui, qui . . .

5. l. 21) „Nagyobb hatást tulajdonított mint” amilyet, „mint azt” helyett, ami németes, „azt” semmiképp nem kell oda, mert „várhatnók”-ban határozott — mások szerint „tárgyragozott” — formában már benne van.¹⁸

¹³ G.: „Ragyogó általánosságok, a legritkább talentummal előadva . . .”

¹⁴ G.: „... és hogy, mint ez szokásom, szakszerű és komoly legyek.” (l. a következő megjegyzéshez is!)

¹⁵ G.: „A tudomány csak úgy érheti el szent czélját . . . , ha speciális és szigorú.”

¹⁶ G.: „Nem mindenki van arra hivatva . . . , hogy éveken át kísérletet vagy számítást folytasson.”

¹⁷ G.: „S e 'szigor philológiának' azon a terén, melyet ő művelt . . . ő az általános szellemi életre . . .”

¹⁸ G.: „... ő az általános szellemi életre is nagyobb hatást tulajdonított, mint azt ly látszólag korlátolt körű . . . tudományra nézve várhatnók.”

5. l. 22) Az infinitivusnak ilyes használata a magyar fülnek rut germanizmus.¹⁹ „Felteszem magamban Párisba utazni”, türethető; de: „azt tettem fel magamban Párisba utazni”, soloecismus. —

5. l. 23) „Hozzájárulni ahhoz”, vétkes pleonasmus. Tessék összevetni a következőkkel: „És járulának az oltárhoz” (Lev. IX. 7.) — „Senki ne járuljon a vérszerént való rokonához”. (ib. XVIII. 6.) — „Ne járuljon az ő szolgálatyához” (ib. XXI, 18.) — „Járván pedig Ilyés az egész néphez.” (I. Kir. XVIII. 21.)

5. l. 24) Annak a körülménynek kell tulajdonítani (akár betudni).²⁰ Így jobbnak tartom s a verb. finitumok helyett a participiumok (tudandó, tudható stb.) használatát az újabb irodalmi nyelv szennyfoltainak állítom.

5. l. 25) *Elhanyagolás*, a „tat” nélkül tökéletesen jó szó.²¹ Azt mondják, hogy azért kell belé, mivel azt a cselekvést *valaki* vagy *valami* s z e n v e d i. Igen de *valaki* vagy *valami* c s e l e k s z i is, miért kelljen az utóbbi körülményt, és éppen praefenter azt tüntetni ki, nem foghatom meg. Nincs példára, tudtomra, hogy bármely nyelvben leledzenék ilyes operatio. De még más hiba is van benne. Az hogy a „tat” nem jellemzője a passivumnak, hanem „ik” az, amely *tat* nélkül is passivizál, pl. *hallik* = *hallatik*, *habzik*, *porzik* stb. *Látszik*-ban is, amely ige valódi belszenvető, az *sz* nem jelöl passivumot. — Furcsa, hogy a „tat” hamis felfogásához hasonlót látok a sanskrjt grammaticusoknál, akik azt tanítják, hogy a passivumnak a characteristicája; pedig akár hogy csürjék csavarják a dolgot, a biz’ a *causale*-é s úgy jó belé a passiva formába, mint nálunk a „tat”, t.i. az „ik” magára csak belszenvetőt csinál, s a külszenvedőben a *tat* azt jelöli, hogy a cselekvénynek cselekvője van; akár megfordítva hogy „ik” a *causale*t passivummá teszi. De csupán ott ért a magyar passivumot, ahol mind a két suffixum egyszerre leledzik, tehát csak a *modus finitus*okban. Az infinitivus és participiumokban, s annál inkább az igeeredetű főnevekben a „tat” tisztán miveltető. „Fogadtatás” nem *das Empfangenwerden*, hanem *das Empfangen lassen*. A németnek és tudtomra a többieknek sincs külön szavok sem egyik sem másik fogalomra. De elég ebből ennyi.

5. l. 25. A „leg” suffixum csakis *adjectivum*okhoz és *ó, ő* ragu részesülőhöz járulhat és teheti *adverbium*okká. Tehát a *tényből* is előbb *adjectivumot*: *tényi* kell alakítani. Azt vélem azonban, hogy ad *normam*: házias, honias, hazafias, régies, urias, a „tényies” helyett *tetties*-t mondani és irni. *Tett* = = *factum*, *That*. *Tetties* = *der That gemäss*, azaz *wirklich*. A javított „tényleg” helyett régi írónk ezzel élt volna: „valóban”.

6. l. 26) „*Előadásom folytán*”: így és nem „folyamán”. Ezzel a szólamot így kellene németre fordítani: *Im Strome meines Vortrags*, e helyett *im Verlauf meines Vortrags*. Nyár folytán, a hét folytán, beszélgetésünk f., ebéd f. stb. közbeszédben és irodalomban egyaránt szeltiben használt szólamok valának értünkre. De abba is belékapott a métely. Egy boldogtalannak eszébe jutott a „folytán”-nak „*zufolge*” (következtében) értelmet adni és Szarvas Gábornak ezt az anomáliát pártolni s Ballaginak a szótárban megörökíteni. E nem volt elég hanem a „folytán”-nak törzsökös és természetes jelentését hibásnak

¹⁹ G.: „Tudományos pályám céljául mindig azt tűztem ki, erőim szerint hozzájárulni ahhoz . . .”

²⁰ G.: „ . . . azon körülménynek tudandó be . . .”

²¹ G.: „elhanyagoltatás”.

állítja Szarvas G. s vakmerő (nem akarok többet mondani) állítását az egész irodalom, mint a Rabelais-féle juhnyáj egyhangulag elfogadta. Csak azt jegyzem meg, hogy ha *folytán* azt teheti, hogy „következtében”; hát „folyamán”-nak szint azt az értelmet lehet tulajdonítani.

6. l. 28) *Egyéb* és *más* voltaképpen különböznek: az előbbi substantivum, az utóbbi adjectivum. Történik, hogy *egyéb* jelzőül szolgál; de hiszen ezt akár-hány más főnév is teszi. *Egyéb* = más valami. A különbséget fenntartja [a] közbeszéd, de az írók a legrégebbi időtől fogva számtalanszor használják az „*egyéb*”-et „*más*” helyett és ami még rosszabb a „*más*”-t *egyéb* helyett. Azt hiszem, hogy megkülönböztetéseket megkívánja a szabatosság, amelynek egyik connotatioja az értelmesség.²²

7. l. 29) A németben szintugy mint sanskritban, görögben, a praefixumokkal s praepositioikkal componált verbumoknak nemegyszer kisebb nagyobb mértékben más a jelentésök mint simplexeiknek. Vö. gam — nigam, pary-āgam; βάλλω — διάβαλλω; capio — decipio; bringen — umbringen. A magyarban ez az eset nincsen és fordítóink nyelvünknek ezt a sajátosságát vitték a németbe át, midőn *üben*-t és *ausüben*-t egyaránt „gyakorol”-lal tolmácsolták. *Gyakorol* = sokszor tesz; *Ausüben* = etwas in Wirklichkeit anwenden (Heinsius) ez e g y s z e r is történhetik, de *gyakorlás* v. *gyakorlat* soha sem. Szerencsétlenebb gondolat nem lehetett mint az [hogy a — S. R.] *praxis*-t „gyakorlat”-nak fordították és fordítják.²³ Πράξις = cselekvés.

7. l. 30) Már főlebb megjegyeztem a participialis szólamok elharapódzását az irodalomban. Elékapok egy előttem heverő hirlapot s olvasom: „A színészeti Jubileum Emlékkönyve... leszállított áron *kapható*”. — „Egy dragonyos főtiszt alakja *látható*”. — Egy „könyvnyomda azonnal *átvehető*.” — Az Akadémiai Almanachban pedig: „*Mars* 3 órával Napkelte előtt” (határozó határozott után!) „*látható*”. — „*Jupiter* reggeli 3 óráig *látható*.” — Mindezekben a mellett hogy az ősi nyelv szokásról merőben eltérnek, az a hiba, hogy két értelműek, mert a jelen részesülő mint Girault-Duvivier írja: „lehet igazi *participe présent*, és lehet *adjectif verbal*”. „*Le Participe présent*” — így folytatja a francia grammaticus — „exprime de même que tous les verbes ou une action faite par le mot qu’il modifie, comme *allant*, *frappant*, ou une opération d’esprit, comme *pensant*, *désirant*.”

„L’Adjectif verbal exprime une qualité, une aptitude, une disposition à agir plutót qu’une action; si le sens qu’il présente semble offrir quelquefois l’idée d’une action, sa durée, sa continuité, sa non interruption se transforme en matière d’être.”

Ime, a végzetek egyenlőségénél fogva megkülönböztethetetlen két részesülőt mily gondosan s élesen értelmezi és választja el egymástól; mi pedig akiknek különböző szavaink vannak a part. présestra, pl. látván, az adj. verbalra látó, az utóbbit természetéből kikövetkeztetve actio értelmét adjuk neki. Mars mindig *látható* égi test, az neki állandó tulajdonsága, ami ha nem volna neki, semmit se tudnánk a létezéséről. De ha azt mondjuk, hogy „ekkor és ekkor *láthatni*” vagy „*lehet látni*”, helyesen s érthetőleg beszélünk.²⁴

²² G.: „... ez alkalommal az *orientalista Renánt*, szellemi élete egyéb nagy mozzanataitól... mintegy elszigetelve tűzöm ki elmélkedésem tárgyául.”

²³ G.: „... megismerkednünk... azon mesterekkel, kik reá tudományos hatást gyakoroltak...”

²⁴ G.: „Innen magyarázhatók azon vallástörténeti czélok...”

7. l. 31) „Történet”, *eventus, accidentia*” (Calap). — „T., *casus*” (Moln. A.) — T., *Accidentia, Casus, Eventus, Zufälligkeit, Ausgang eines Dinges*” (Pár. P. D.) — „T. das Ereigniss, der Fall, der Zufall.” (Ballagi) No már ezekkel szemben micsoda orczával lehet a *Historiát* — akár *történetek* sorának, akár *történetek* elbeszélésének értelmezzük — „történet”-nek nevezni.²⁵ Ez a qualificálhatlan merénylete *Szekér Joachim*nak volt a tudtom elsőben használta „Francziaország Története” könyvezimben. Rögtön felkapták, mint kényelmes szót a „Geschichte” fordítására és ma is csak kevesen tiltakoznak ellene. Én a „történelem” szóba nem vagyok szerelmes; de *élelem, érzelem, félelem, forgalom, hatalom, rágalom, szidalom, türelem, védelem* analógiájokra kifogástalan alkatunak tartom. Mind a mellett kár volt meg nem maradni a *historiánál*, amelyet a legmiveletlenebb magyar is értett; hanem Szarvas G. másképp parancsolja.

7. l. 32) „Bir”-val ragos határozóval mind régi íróink előtt, mind a közbeszédben ismeretlen „habeo” értelemben, hanem csak abban, hogy *hatalma van* ezen vagy azon. „Nem bírok ezzel a gyermekkel”, gyakran hallhatni. „Nem bírok magammal” (Fal. F. Téli Éjsz. 709.) Világos hogy azokban *habeo*-t nem tehet, *Habeo* = nekem van. De ez az irodalomban fehér holló! — Accusativus határozóval *possideo* értelemben igenis lehet hallani és olvasni.²⁶

7. l. 33) A „személyragok” többes birtokos után: sing. *ok, uk, ök, ük*; plur: *aik, eik* volnának; de a nyelvszokás csak akkor engedi használni, mikor a birtokos, mint ilyen, nincs kifejezve előttök. Pl. „a katonák fegyverei”, egyfelől, és „a katonák lerakták a fegyvereiket”. De az utóbbi esetbeli használatot is kiküszöböli egy germanizmus: „Die Soldaten streckten *deren* Waffen”. Ne tessék megbotránkozni, tudom én, hogy oda „ihre” kell, de ha a kijelölt mondatot németre fordítom: „Welche den Werth der Volksthümlichen Legenden würdigten und *deren* Sammlung beförderten”, ide nem *ihre* hanem *deren* kell. Magyarul pedig éppen itt van helye a mellőzött *ök, ük, aik, eik* ragoknak. Tehát: „akik a népies legendák értékét méltatták és gyűjtésüket előmozdították.”²⁷ Van azonban egy eset, amelyben helyén van „azok”, t. i. mikor accentuálni kell a pronoment. Pl. „Vannak akik a népmondákat fitymálják, de én éppen a z o k gyűjtésével foglalkozom.”

8. l. 34) „Nil fit sine ratione sufficienti” azt mondja a philosophia; de én hiába törom a fejemet hogy kitaláljam az okát, miért kellett az ősi „egyetlen egy”-et „egyetlen”-re csonkítani.²⁸ Hiszen az *etlen* suffixum a törzsszónak hiányát jelöli: „eszetlen” = ész nélküli; „fejetlen lábatlan” aminek nincs se feje se lába. Maradjunk az ép szólamnál.

8. l. 35) „Azokon a napokon”, akár azon napokon, „midőn” rövidebben s magyarosabban így lehetett volna írni: A mely napokon (Issyba szoktunk stb.)²⁹

9. l. 36) A birtokviszonynak a magyarban kétszeres jelölője van. 1. a birtokos név accentuálása, 2. a birtoknév személyragja. Ha [a] beszélő nem a birtokost, hanem a birtokot accentuálja, amaz a dativus ragját kölcsönzi. Pl. Az neki v a g y o n a vesztésébe kerül. — A vagyonának v e s z t é r e

²⁵ G.: „... a keleti scholasticismus történetét művelte ...”

²⁶ G.: „a vallástörténeti tanulmányok iránt ... eleven érzékkel bírt ...”

²⁷ G.: „... kik a népies legendák értékét ... méltatták és azok gyűjtését előmozdították ...”

²⁸ G.: „néhány hét mulva majd csak nem egyetlen tanítványa voltam.”

²⁹ G.: „azon napokon ...”

jár. A szövegben: „Renannak” subjectum, tehát hangsúlytalan, s reá vonatkoztatva, de nem róla szól a praedicatum, hanem a „tanár”-ról, tehát a birtok kapja az accentust.³⁰ Még németre fordítva is, bár constructioban nincs különbség, de a mondataccensus különböznék. — „A nyilvánosságnak, úgy látszik, nem volt barátja” (I. a 9. l. alján). Ebben a barátja kapná az accentust, ha el nem venné tőle a „volt” s attól a „nem”. Az ellenkező állítás: „A nyilvánosságnak, úgy látszik, barátja volt” bizonyosságul szolgál.

10. l. 37) A határozott alaku — (most „tárgyragos”) — ige az „azt”-ot magában foglalván, kitevése idegenszerű.³¹

10. l. 38) Az „át” szükséges, mert a csarnokon át kellett mennie, hogy a terembe (t.i. „birodalomba”) juthasson.³²

10. l. 39) Akár „tehetségének”.³³

11. l. 40) Carta parla.

12. l. 41) „Képvisel” a modern magyar irodalomnak legundokabb mocska. Abnormitását legjobban úgy tüntetem ki, hogy a M.T.Sz.-beli „visel” alatti mondatokat a *képvisel* kaptájára huzom.

Az eredeti mondat.	Ad normann: <i>képvisel</i> .
a ki <i>állatlyát</i> is akarja a kereszténységnek <i>viselni</i>	— A ki <i>állatviselni</i> is akarja a kereszténységet.
az atyáknak <i>álnokságát viseli</i>	— Az atyákat <i>álnokságviseli</i> .
a maga <i>életét viseli</i> dicséretesen	— Magát <i>életviseli</i> dicséretesen
Sz. Pál az ő <i>írásának folyását</i> úgy <i>viseli</i>	— Sz. Pál az ő <i>írását</i> úgy <i>folyamviseli</i>
Nem <i>viselni</i> a közjóra <i>gondot</i>	— nem <i>gondviselni</i> a közjót.
<i>Hadakozását</i> szerencsésen <i>viselte</i>	— szerencsésen <i>hadakozásviselte</i> .
a ki a bűnös ember <i>személyét viseli</i>	— a ki a bűnös embert <i>személyviseli</i> .
édes hazánk <i>szolgálatlyát</i> maga előtt <i>viselvén</i>	— édes hazánkat maga előtt <i>szolgálatviselvén</i> .
Kezet ada Vinczének arra, hogy az ő <i>képét</i> fogja <i>viselni</i>	— kezet ad a Vinczének arra, hogy <i>ötet</i> fogja <i>képviselni</i> .

L'absurdité est palpable !

„Képviselő”, „képviselés” szintoly feddhetetlen szók, mint „favágó”, „rézmetszés”; de nem mondhatni sem: *favágók*, *favágsz*, *favág*, sem: *rézmetszek*, *rézmetszesz*, *rézmetszi*. Miért hát éppen csak *képviselek* ?

³⁰ G.: „Renan ez első tanára nem volt termékeny író . . .”

³¹ G.: „A mit e magyarázó módszerben . . . összeegyeztethetőnek talált, azt magáévá tette.”

³² G.: „Ilyen volt Renan legelső vezetője a keleti tudományok azon előcsarnokában, amelyen a . . . birodalmába belépett.”

³³ G.: „ . . . ekkor Renan már oly fokára ért volt a tudományos készségnek . . .”

13. l. 42) Vajon?³⁴ = *ei* („*ei μή ἐκπαγλήν*, Aristoph. Equites. 700.*) „*utrum?*” („*utrum igitur hactenus satis est.*” Cic. Top. — *queram utrum emeris?*” Id. Verr. IV. 16), *num?*, *ob?*, *whether?* (Wycliffe). — Szerintem a „vaj” interjectióból származott. A székelő a vagy helyett „vaj”-t mond, és „vajon”-nak synonymája: „avagy” akár „avvagy”. „Valljon s e kősziklából hozhatunk-e vizet nektek?” (Káldy: 4. Mos. XX. 10). — *Avagy* a kősziklából hozunké tinéktek vizet?” (Károli. Ibid.) A „vajjon”-ban a második *j* a „valljon” reminiscenciája.

13. l. 43) Nem tudom a „feladat”-ot (problema) se *valeoval* se *possideoval* egyeztetni, *hatalmat* helyettesítettem. Úgy vélem, nem rosszul; és még jobban így: „a hatalmat, amely . . . az érintkezésnek van stb.”³⁵

13. l. 44) „Ellentmondást”, el- vagy nem tűrni lehet, de bírni nem!³⁶

13. l. 45) „Képezni” a *bilden* szerencsétlen utánzása, és valóban csak azt teszi: képet csinálni, akár képzelni. De akármit tegyen, *ezért képezni* (einen Zweck bilden) *improprius* kifejezés. A szövegbeli javításom helyett inkább szeretném: „nagy munkáinak sem volt a maga elé tűzött fő célja.”³⁷

14. l. 46) Íratai — *nem érnek fel* (emelkednek) eruditioja színvonaláig.³⁸

14. l. 47) Sajnálta hogy a közönség *hasznát* *v e g y e* *az ő* tudományának.³⁹

Mind a két mondat az igének két praegnans határozója lévén, közbe kell fogniok a verbumot. Szintugy a következőkben:

14. l. 48) azt a módszert . . . amelyet *lelkiismeretesen* dolgozott fel.⁴⁰

14. l. 49) „irány”-t kimutatni, kijelölni lehet, de „nyitni” nem. Sz. előtt az: e. *Aussicht eröffnen* lebegtetett.

15. l. 50) „Mozog” *halad* vagy *jár* helyett magyartalan s esetlen.⁴¹ Tessék a M.T. Szótárban a *jár* alá gyűjtött példákban a „jár” helyett ezt olvasni: *m o z o g* és legott meggyőződik állításom igazságosságáról. Megint ott a „halad” cik alatti első példában „mozog”-ot helyettesítve e lenne: Ligetes erdőben messzire *mozgott*!!

16. l. 51) Így is lehetne: „Bármennyire *tették* is e tudományok . . . munkája középpontját.”⁴²

16. l. 52) Halévy egy egész füzetkét irt az *r* vocalis kimondásáról és hibáztatja *ri-t*.⁴³ A legújabb kiadások némelyikében meg van hagyva a *r*, csakhogy Grassmann a Rgveda szótárában feljül teszi a pontot (*ṛ*).

16. l. 53) „Elbeszéli” és *beszéli* közt nincs semmi értelmi különbség. A főlebbi 46, 47, 48) jegyzésekre vonatkoztatva, „beszéli”-nek két határozója van: e gyűjtemény bevezetésében” (1884—ben) és „*el*”, az igének vagy

³⁴ G.: „Vajjon a nagy Quatremère gyakorolt-e hatást . . . ?”

* Vö.: 2 Mos. II. 1. „Valljon s meg akarsz-e engemet ölni”? [Brassai jegyzete]

³⁵ G.: „. . . Quatremère . . . kevésbe vette azt a feladatot, mellyel . . . az élő érintkezés . . . bír.”

³⁶ G.: „Ellentmondást nem bírt el.”

³⁷ G.: „A nagy munkák, melyeket közrebocsátott, sem képezték a maga elé tűzött főcél.”

³⁸ G.: „. . . iratai . . . eruditioja színvonaláig nem érnek fel.”

³⁹ G.: „. . . sajnálta, hogy a közönség az ő tudományának hasznát vegye.”

⁴⁰ G.: „. . . azon módszert, mellyel . . . forrásait feldolgozta” (Ezúttal Brassai G. két egymást követő mondatát tévedésből egynek vélte!)

⁴¹ G.: „. . . a középkorban mozgó tanulmányai . . .”

⁴² G.: „De bármennyire képezték is a tanulmányok . . .”

⁴³ G.: „szanszkrit”

közbe kell esni, tehát „beszéli el”, de az „el” el is maradhat, sőt jobb ha elmarad.⁴⁴

17. l. 54) A „kép” szükségtelen. „Örökségeit viseli; mint „életet”, „folyást”, „gyűlölséget”, „uraságot” stb. *visel.* (M.Tört. Sz.)⁴⁵

17. l. 55) Itt két hiba van kijavítva. Az egyik az ellen a szabály ellen való vétség, hogy a mely mondatban a cselekvő akár személy akár dolog ki van fejezve igaz magyar soha sem alakítja passivummá az igét. Itt pedig ki van mondva, hogy Darmesteter művét az „akademia” tüntette ki; tehát az a cselekvő. Másik hiba a passiv alakra az ujtóban divatozó kifejezése: „*látva lesz*” a *láttatott* helyet. Mind a kettőt elenyészteti a javítás: „Darmesteter . . . munkája, amelyet ez évben a fr. akadémia nagy jutalomdíjával tüntetett ki.”⁴⁶

19. l. 56) A m.t. társaság — mint akkor hitták — grammaticát is adott ki: „Magyar Nyelv Rendszere” czim alatt. Ebben ez az a, sem az eddigi irodalomban sem a közbeszédben nem gyökeredző szabály van adva (114. . 6): „Ha több birtoknév egymástól függő viszonyban jó elő: a *nek, nak* ragot csak az utolsónál szabad kitenni; p. o. *Hunyady' fényes diadala' napjának ünnepét üljük.*” A valóság az, hogy itt és hasonló esetekben az accentus határoz, és ez arra a szóra esik a melyet ki akar tüntetni az író akár „birtokos” akár „birtok” legyen, csak hogy mint „birtokos” nem szenved *nek* ragot, mint „birtok” pedig az előtte való „birtokos” megkívánja. E feltételeket megtartva, a főlebbi példában akármelyik szót ragozhatni *nak, nek*-kal. E szerint: *Hunyady-nak fényes diadala napja ünnepét üljük.* — Hunyady fényes *diadala* napjának ünnepét üljük. — vagy még jobban: „*ülljük* az ünnepét). — Mindezekre példákat birnék felhozni régibb íróinkból, de hiszen a közbeszédben is hallani. Mostani íróink pedig sokkal készebbek megszegni a X parancsolat akármelyikét, mint az akadémia idézett decretumát. Erre a kaptafára van varrva: „a Burnouf módszerének légköre” szólam is, holott nem „légkör”ről in genere, hanem in specie a „*m ó d s z e r* légköré”-ről és ennek is a subspecieséről: „a *B u r n o u f* módszer légköréről”. (A pontozott szavak az accentuáltak.)

19. l. 57) „alaposan mélyedni” hibás metaphora, francia modern poetának megjárna.⁴⁷

20. l. 58) Ha „tényleg” rossz, „viszonylagos” se jó. Relativ = viszonyes v. viszonyias.

21. l. 59) Praktische Fähigkeite = jártasság.⁴⁸

21. l. 60) „Képes” = képzelhető. Itt azt akarja tenni, hogy alkalmas, arravaló, kitelik tőle.⁴⁹

22. l. 61) *Miatt*, nem „által”. — Aztán, nem a „tudományok”-nak, hanem csak „részöknek” volt az a „szerencsétlensége”, hogy „érdektelenné vált (t.i. a „rész”)⁵⁰

⁴⁴ G.: „Mint Renan e gyűjtemény bevezetésében 1884-ben elbeszéli . . .”

⁴⁵ G.: „ . . . ki Burnouf munkájának örökségét képviseli . . .”

⁴⁶ G.: „Darmesteter munkája . . . mely ez évben a francia akadémia nagy jutalomdíjával lett kitüntetve.”

⁴⁷ G.: „ . . . alaposan mélyedt bele a sémi régiség titkaiba.”

⁴⁸ G.: „gyakorlati képesség.”

⁴⁹ G.: „ . . . kik legalább is arra képesek, hogy oly szövegeket adjanak ki . . .”

⁵⁰ G.: „ . . . a tudományok e részének az a szerencsétlensége volt, hogy azon gépek által, kiket Professores . . . nek neveznek, a széptudományok minden kedvelője, szemében érdektelenné váltak.”

23. l. 62) Die Sphaere eines Begriffs ist *weiter* oder *enger*, aber nicht „grösser” oder kleiner.⁵¹

23. l. 63) „Által” névutó soha sem jelöl cselekvőt, hanem csak eszközt.⁵² Tehát: „az Institut”-tól koszorúzott”, akár az Institut-koszorúzza értekezés. Tessék megolvasni: Heyse’s Lehrbuch der deutsch. Sprache. II. pag. 254 sqq.

24. l. 64) A „meg”-et⁵³ a szövegbeli constructióból nem hagyhatván ki, igekötő nélküli szóval cseréltem fel. Igazolása hosszadalmas lenne.

24. l. 65) Németre fordítva: „ein *vornehmer* grammatischer Sinn”, legott kitünteti a jelző impropriusságát.⁵⁴ Azt hiszem, hogy a helyébe tett „kiváló” nem ront a szöveg értelmén.

24. l. 66) Mire a rossz „tized” vagy a még rosszabb „évtized” szavakkal élni a természetes és hibátlan *tíz év* helyett. (Csak azért hogy a stylnek a Decenniumnak való változását majmoljuk? Le jeu ne vaut pas la chandelle.)⁵⁵

26. l. 67) A szavak számozása nem levén tiszta, ide irom a változtatott szőrendet: „Itt előbb a kanaáni népeket és nyelveket látjuk egymás után szerepelni és történelmi nagy hatást tenni.”⁵⁶

26. l. 68) B. Józsi Miklóst mint regényíró becsülöm, de ujszó javaslatai, melyeket írónk elfogadtak nagyobbára nem állják ki a sárt. Legszerencsétlenebb a „közvetítő” et consortes. Hibásak, mert 1. *Vet* nem csak radix, hanem jelentős ige, a melyhez ingyen és alaptalanul s jogtalanul járul az *it* suffixum és nem is változtat az értelmén: szóval, *vetit* nonsens. 2. „közvetít” csak ezt deformálja: *közbevet*, ismeretes régi szó. 3. De ez azt teszi, hogy: „interpono, interjicio (Par. P.B.), Józsi pedig faragványával *vermitteln*-t akarta tolmácsolni, úgy hogy a fordító azt, bármi értelemben vaktában használhassa. 4. Ily ambiguus szóval nem gazdagítjuk, ha [nem] valójában szegényítjük nyelvünket, annál inkább mivel *vermitteln* kettőt jelentvén u.m. *közbenjárni* és *eszközölni*, ime, mindenikre van ismeretes, régi, jó magyar szavunk amelyek a rossz „közvetít” kiküszöbölt a mai irodalmi nyelvből, holott, ha eszünk volna, éppen azt dobnók el.⁵⁷

26. l. 69) Világtörténelmi nagy hatás! mert nem a „világtörténelem nagy, hanem a „hatás”. (Cf. 4. l. 19) — Továbbá: „világosítják fel”: ebben a „fel” csak lábatlankodik, holott

26. l. 70) az „el” mint a bevégzett tény jelölője nem maradhat ki, csak-hogy ez és a másik határozó „Renan... fejezetei” közbeveszik az igét. — Így a jegyzésben is: „a 8dik congr. *alkalmával* tüzött ki.”⁵⁹

27. l. 71) ... tudománybeli állását; mert „állását a tudományban” germanismus, hátul levén téve a határozó.

⁵¹ G.: „... a tudomány egy nagyobb körében ...”

⁵² G.: „... az Institut által koszorúzott értekezése.”

⁵³ G.: „megjelent” i.e. könyv (mult. id. mell. igenév)

⁵⁴ G.: „előkelő grammatikai esszé.”

⁵⁵ G.: „... négy évtizeddel később ...”

⁵⁶ G.: „Itt egymásután látjuk szerepelni és nagy történelmi hatást gyakorolni előbb a kanaáni népeket és nyelveket ...”

⁵⁷ G.: „... az aramaeus nyelvcsalád ... egyrészt a kereszténységnek másrészt ... lesz közvetítőjévé ...”

⁵⁸ G.: „E nagy világtörténelmi hatásokon kívül ott találjuk a sémi népek azon emlékeit, melyek Ázsia ... történetét világosítják fel ...”

⁵⁹ G.: „... melyeknek fejtegetése Renan nagy munkájának egyes fejezeteit elfoglalja.”

30. l. 72) Fellebbenő jobb, mint az *auf tauchen* hatni fordítása, a „felmerülő”. De itt a javítás sem járja, mert mind a kettő az igekötőnél mint határozónál fogva accentust követel, ennek pedig a „legkülönbébb oldalról” szólamra kell esnie. Jobb hát egyszerű participiummal: *támadt*, vagy *támasztott*, cserélni fel.⁶⁰

38. l. 73) A „műszavai”-hoz, mint szubjectumhoz, hiányzik a praedicatum, ezuttal a verbum finitum.⁶¹

39. l. 74) *Vajudást* sohasem írják két *j*-vel.

40. l. 75) A *láncolat gyöngyszemei*, szerintem rossz metaphora.⁶²

41. l. 76) „Elkeseredik”, contristor, betrübt werden (M. Tört. Sz.) Ein erbitter Kampf nem constrictata pugna, hanem „obnixa pugna” (Val. Argonaut, VI. 355).⁶³

42. l. 77) „Ugyan” soha nem jelöl identitást sem hasonlatosságot.⁶⁴ Ezt a jelentést az „ugyanazon” szóból akarták abstrahálni. De ebben „azon” jelöli az identitást, az „ugyan” csak erősítő particula. Ugyan nagy, ugyan szép stb. nem teszik sem azt hogy *azon* nagy etc. sem azt, hogy *olyan* nagy.

43. l. 78) Az eddigiek után nem szükség igazolni.

43. l. 79) „A mig... addig” a *während*nek szerencsétlen fordítása, melynek szintoly szerencsétlen következtetése a *holott* igazi magyar coniunctio elenyészte az irodalmi stylusból. (Vö. Heyse, Lehrs. II. pag. 337.)

45. l. 80) Az „ezen kívül” az „is”-t okvetlenül követeli.

50. l. 81) *Közvetlen* = immediatus.⁶⁵ *Közvetlen* szomszédom az, akinek a háza és az enyém közt nincs köz. — *Köz*, spatium, interstitium, intervallum (Tört. Szót.)

51. l. 82) *Feltenni*, praesupponere, voraussetzen.⁶⁶ *Feltételezni*, bedingen. — Az utóbbi, csinált szóra nem volt szükség, meglevén a „kikötni”. — Vö. M. Ny. Szót. Ballagi stb.) — A M. Tört. Szót. szógyűjtői nem akadtak a *kiköt*-re bedingen jelentésben, a mi az ő hibájok, nem az irodalomé.

52. l. 83) „Készti” a *készteni* vagy *készítő*nek jogtalan csonkítása.

57. l. 84) „Kihámozni” a régies régi irodalomból halászott és a Tört. Sz.-ban felelevenített szó, amely ellen nincs kifogásom, csak hogy nem hiszem, hogy contextuson kívül megértse valaki.⁶⁷

66. l. 85) „Költészet” alkatára nézve is rossz szó, mert *-ász*, *-ész* suffixum csakis főnévhez járulhat. Aztán érzelmi tekintetben is hamis, mert a *dichten*ből származtatják, e pedig nem teszen *finger*-t hanem „versus componere”-t.⁶⁸

⁶⁰ G.: „a néppsychologiai schémája ellen a legkülönbébb oldalokról felmerülő... ellenvetések”

⁶¹ Itt a helytelen interpunctio zavarta meg Brassait, mert a mondatnak van névszói állítmánya (G.: „... a középkori orvostudománynak műszavai azok az arab kifejezések, melyeket...”. Az eredetiben ui. a „műszavai” után vessző áll — helytelenül — S. R.)

⁶² G.: „kiszedjem egy pár gyöngyszemet, maradandó értékűt a gondolkodás fejlődésének láncolatában...”

⁶³ G.: „... elkeseredett harcott vívott...”

⁶⁴ G.: „Ez ugyancsak 'Destructio' című munka...”

⁶⁵ „... a tiszta eszme közvetlen kifejezését...”

⁶⁶ „... feltételezhetnének...”

⁶⁷ G.: „Ezek hüvelyéből kell összehasonlítás alapján... a történelmi igazság magvát kihámozni.”

⁶⁸ G.: „... az arabok költészeti irodalmában...”

71. l. 86) „Viszont” soha se tesz „ismétet” s a „vizszontlátás” *Widersehen* értelmében ostoba szó.⁶⁹

72. l. 87) „Hypothézis” vox hybrida, vagy egészen görögösen vagy egészen magyarosan (hipotézis) kell írni.

73. l. 88) A „minden”, azért tóltam hátul, mivel különben az „életre” vonatkozhatnék.⁷⁰

74. l. 89) „Observatio” Beobachtung kettőt teszen, u.m. 1. észrevételt: („observare et animadvertere *Cic.* — wahrnehmen, bemerken *Heinsius.* — remarquer. Littré). — 2. folytonos figyelmeztetés: (observes filium Ter. Andr. — scharf betrachten *Heins.* — Considérer avec application Littré.) No már a „megfigyelés” csak az 1.-t teheti, a 2.-ra valaki a „szemmel tartást” ajánlotta („*Szemmeltartás*, valakinek vagy valaminek kiváló figyelemmel kísérése. M. Ny. Szót.) amit nagyönis pártolok és azt jegyzem meg, hogy ha [a] latin, német, francia nem is különbözteti meg az *egyszeri* observatiót a folytonostól nem lévén külön szavai reájok, gondos és lelkiismeretes író a maga helyén kell hogy használja az „észrevételt” (megfigyelést) és a „szemmel tartást”; „meg-evés” egyszeri actus, „evés” folytonos; „meglátás” egyszeri, „látás” folytonos s így a többi.⁷¹

75. l. 90) Németül se lenne igen ékesen mondva: „und wenn ja”, magyarul pedig éppen esetlen.⁷²

Közreadja:
Simon Róbert

Helyesírásunk és a nagyvilág

Az első pillantásra a cím keresettnek, s a benne jelzett probléma szinte csinálnak hathat, annyira természetes mindannyiunk számára az, hogy minden helyesírási rendszer alapvetően nyelvhez kötött, azaz gyakorlatilag nemzeti ügy, amelyre nézve a „nagyvilágnak” tudomásulvételi joga van, de beleszólása aligha. — S mégis nagyot tévednénk, ha ezen a lapidáris bölcses-ségen nem jutnánk túl, vagyis nem ismernénk fel, hogy a nemzetek, amelyek a — helyesírásukban rögzülő és terjedő — nyelveket használják, nem a semmi-ből pattantak elő hajdanán, s nem légüres térben élnek ma, hanem történetileg is és funkcionálisan is szerves részei — egyrészt tényezői, de másrészt produk-tumai — a „nagyvilágnak”. Majdnem akkorát tévednénk, mint akkor, ha mindezeknek az összefüggéseknek eltúloznánk a jelentőségét, s egyoldalúan hangsúlyozva azt, hogy írásrendszerünk korábbiak és idegenek talaján fejlődött önállóvá, bagatellizálnánk azt aényt, hogy már önállóvá fejlődött, tehát partnereként tart velük kapcsolatot.

Mindezekből az következik, hogy a továbbiakban három — egymással összefonódó, de egymással mégsem azonosítható — kérdést kell röviden

⁶⁹ G.: „... mint az amerikai nép vendége látta viszont az Egyesült Államokat . . .”

⁷⁰ G.: „... tolla alatt minden életet, egyéni életet nyer.”

⁷¹ G.: „... a héber historia előadása alkalmával folyton résen áll annak megfigyelése miatt . . .”

⁷² G.: „Ebből már most az a kérdés következik: útjában állt-e a művész a kritikusnak, és ha igen . . .”

szemügyre vennünk. Az első: hogy forrásait tekintve mennyire latin és nemzetközi, de mai jellegét és rendszerét tekintve mennyire magyar és nemzeti a helyesírásunk. A második kérdés: hogy hogyan tudja magába fogadni helyesírásunk azt, ami más írásrendszerekből ma is folyamatosan áramlik feléje. A harmadik probléma: hogy beszorulhat-e helyesírási rendszerünk érvénye a nemzeti államhatárok közé, vagy kiterjedjen a magyar nyelvű írásbeliségre földrajzi korlátok nélkül; betűjében érvényesülve az általános, és szellemében a sajátos feladatok megoldása során.

1. Helyesírási rendszerünk európai gyökerei letagadhatatlanok. Az egy-mással származásilag összefüggő görög és latin és cirill betűkészletek közül a latin a forrása; legalábbis annyiban, hogy — részben közvetlenül, részben közvetve — a latin ábécé szolgált alapjául. Persze közvetlenül sem a klasszikus latin, hanem annak a X–XIV. századi változata — vagy talán realisabb azt mondani: változatai —, illetőleg akkor már franciává és olasszá fejlődőben levő utódai. Közvetve pedig a latinból kinőtt — de már kinőtt — nemzeti helyesírások: a huszita cseh és a lutheránus német.

A fentebb felsorolt három európai írásrendszer nemcsak anyagában és származásában rokon, hanem abban az alapvető vonásában is, hogy eredendően mindhármuk fonologikus betűírás. Akár a klasszikus görögöt, akár a klasszikus latint vesszük, a „jel = hang” és „hang = jel” elvének érvényesülése tapintható ki benne; s amennyire rekonstruálható, ez lehetett az alapja — kialakulásakor — a cirillikának is. Az írásrendszer kialakítása után bekövetkezett hangváltozások követésében azonban egyikük sem bizonyult eléggé rugalmasnak és következetesnek; s így a kezdeti „jel = hang” elve helyett nemegyszer a „jelcsoport = hangcsoport” elve lépett érvénybe. Gondoljunk a latinban viszonylag korán bekövetkezett *ke, ki > ce, ci* palatizációra (melyet a középtaliban a *ge, gi > de, di* követett), meg az *s*-ezésre korábbi *sz* helyén; de gondolhatunk a szláv nyelvek egy részében bekövetkezett második palatizációra is, amelynek következtében a *my* és *dy* meg a *mo* és *do* jelkapcsolatnak *tu* és *du*, illetőleg *to* és *do* az ejtése; viszont a *mu* és *ou* meg a *me* és *de* jelkapcsolatnak első tagja — a palatális illabiális magánhangzó szomszédsága folytán — palatizált mássalhangzót jelöl, vagyis *e* jelkapcsolatoknak *ti* és *di*, illetőleg *te* és *de* hangkapcsolat felel meg.

Ezek a változások a kiejtésben és változatlanságok az írásformában még nem borították volna fel az adott írásrendszerek fonologikus alapjellegét; hiszen a „jelcsoport = hangcsoport” elvébe belefér az eredeti, a „jel = hang” elve is: ez utóbbi az előbbinek az a megvalósulási formája, amelyben a jelcsoport is, a hangcsoport is egyetlen tagú. S persze változatként akár a „jelcsoport = hang”, akár a „jel = hangcsoport” elve is jelentkezhet a kiszélesült „jelcsoport = hangcsoport” elven belül; aszerint, hogy az egyik vagy a másik oldal egytagú — azaz egyetlen elemből álló csoport — az egyenlőségjel valamelyik oldalán.

Az eredetileg fonologikus természetű betűírás akkor válik történeti jellegűvé, amikor már a „jelcsoport = hangcsoport” elve sem érvényes benne, illetőleg a „jel = hang” elvével együtt megfordíthatatlanná válik. Mint például az újjörögben, ahol a fenti elvek valamelyikének megfelelően ugyan az *ι = i* és *η = i* és *υ = i* és *οι = i* stb.; csak hogy — épp, mert az egyenlőségjel egyik oldalán mindig ugyanaz a hang áll — a megfordítás nem igaz, sem „hang = jel”, sem „hang = jelcsoport” változatban. — A klasszikus

példa írásképp és hangkép szétválására az angol *enough*, amelynek „ináf” ejtését — az *n* kivételével — egyetlen betűje sem indokolja.

Minthogy a latin betűkészlettel korán leírt — s bizonyos hangfejlődési fokon túl írásformájában változatlanul rögzült — európai nyelvek, elsősorban a francia meg az angol, de bizonyos fokig a német is, széttartást mutatnak írásképp és hangkép között, a közhiedelem — bizonyos fokig a sajátjuk is — úgy veszi, hogy ezek a nyelvek az eredeti „latin ábécé” alapján állnak, nemzeti ábécét nem fejlesztettek ki belőle. S akik ezt a felfogást vallják, természetesen korlátozott — valójában inkább: korlátolt — provincializmusnak vagy épp nacionalizmusnak könyvelik el azt, ha valaki — nem véletlenül a kisebb s így viszonylag későn normalizált írásrendszerű európai nyelvek letagadhatatlan sajátosságai alapján — nemzeti ábécéről mer szólni, mint az egyes nyelveknek a latin írásrendszer talaján kinőtt, de már kinőtt és önállósult, sajátos rögzítési eszközéről, illetőleg szisztémájáról.

Pedig a leginkább „történeti jellegűnek” elkönyvelt írásrendszerek is saját nemzeti ábécéjükre épülnek, legalább is nyomaiban. Az angolban az *sh* következetesen az *s* hang, a *ch* a *cs* hang jele; a *th* az interdentális spiráns jelölője zöngétlen vagy zöngés változatban; *s* persze állandó hangszínű a *p*, *b*, *l*, *m*, *n*, *v*, *w*, *s* majdnem állandó még néhány egyéb betűjel is. Az angolban tehát részlegesen érvényes a „jel = hang”, s részlegesen a „jelcsoport = hang” elve is; ez utóbbi azért lépett életbe, hogy jelkombinációs módszer segítségével teremtsen képviselő szimbólumot azon hangok számára, amelyek az alapul szolgáló latinban akkor nem voltak meg. — A franciában nemcsak a *ch* = *s*, és — magánhangzós oldalon — az *ou* = *u* és *eau* = *ó*, sőt: *oi* = *wá* sajátosan nemzeti, ugyancsak a „jelcsoport = hang” elve alapján állva, s eléggé következetesen. Az ilyen típusú, azaz jelkombinációs módszer segítségével alkotott szimbólumok mellett itt megjelenik az egyjegyes, de mellékjellel ellátott *ç* is. — A németben *sch* = *s*; *s* másrészt: *ö*, *ü*, mellékjellel.

S minél fiatalabb egy-egy európai nyelv latin betűs helyesírása, annál következetesebben visszatér — s rögzülése után is ragaszkodik — a kiinduló elv: a fonematikus hangjelölés érvényesítéséhez. Példa rá a cseh, a román, a szlovák; s különlegesen jó példa rá a magyar. Egyesíti hangjelölésében a korábbi és nyugatibb — vagyis a jelkombinációs — megoldást a későbbi és keletibb — egyjegyes, de mellékjeles — állományszaporítási megoldással. De nem azzal a szélsőséges következetességgel, mint pl. az angol, amelyben csak a jelkombinációs — nevezük már így: a többjegyes, mellékjel nélküli — megoldás az egyeduralkodó; sem a másik szélsőséggel, amely pl. a szlovákra jellemző, ahol az állománynövelés minden esete az egyjegyes, mellékjeles elv alapján oldódik meg meg (kivétel van azért: a *h*-val és *k*-val szemben egyaránt önálló *ch*-nak jelkombinációs a szimbóluma; amint a franciában fordítva: minden új szimbólum többjegyes, mellékjel nélküli, csak a *ç* egyjegyes, mellékjeles).

A magyar hangjelölési rendszer — az elmondottakkal együtt ezt is jeleztem már nemegyszer — az állománynövelés megoldásában felemás, de elvszerűen és következetesen az. Alkalmazza a többjegyes, mellékjel nélküli elvet; de csak a mássalhangzók jeleinek megalkotásában, ám azokban mindig és csak azt, akár minőségi különbségeket kell feltüntetnie, akár időtartambelieket. Így hát a palatálisok *y* utójeleggyel, az alveolárisok és posztalveolárisok egymással kombinálódtak; a hosszúak jelölésére pedig a — teljes vagy csonkított — kettőzés foglalódott le. S alkalmazza hangjelölési rendszerünk

az egyjegyes, mellékjeles elvet is; de csak a magánhangzók jeleinek megalkotásában, ám azokban mindig és csak azt, akár minőségi különbségeket kell feltüntetnie, akár időtartambelieket. Így tehát a palatális labiálisok két pontot kapnak a nekik megfelelő veláris alapjelére; a hosszúak pedig vonást: a pont nélküliek meg az egyponthoz *i* egyet, a kétpontosak kettőt.

Célszerű érvényesítését látjuk az európai hagyománynak a fentiekben: a „jel = hang” elvének „jelcsoport = hangcsoport” elvévé szélesedése minden lehetséges realizációban jelentkezik; de dominánsan ebben a kettőben: „jel = hang” (az egyjegyűek mind, akárha mellékjelesek is), és: „jelcsoport = hang (a többjegyűek, akárha kettőzöttek). A „jel = hangcsoport” a vendégként használatos *x* (*ksz*) képében jelentkezik. S végül a „jelcsoport = hangcsoport” alakú realizációnak fontos szerepe van a komplex — a többmorfémás — szóalakok leírásában. Amit ugyanis mi hagyományosan „a szóelemzés elve”-ként tartunk számon (s ez a morfológiai szint felől nézve valóban az: a morfonetikus módosulások figyelmen kívül hagyása, a morfémák önálló alakjának írásbeli rögzítése és fenntartása), az a hangjelölés oldaláról nézve a „jelcsoport = hangcsoport” elvének az érvényesítése. A *házhoz, háztól; foghat, fogtam* stb., s persze a *község; vétség, egység* stb. alakokban az egyes szóelemek önálló alakjának megtartását föltétlenül segíti az, hogy ezek az írásformák a hangjelölés szemszögéből arra az egyszerű és általános elvre támaszkodnak, amely szerint — toldalékos alakokban legalábbis — a *zh* jelcsoport = *szh* hangcsoport; s ugyanígy: *zt = szt* és *gh = kh* és *gt = kt*; illetőleg: *zs = ss* és *ts = ccs* és *gys = ccs*; stb.

Mindezt azért kényszerültem kiszabott időm aránytalanul nagy hányadában részletezni, mert a magyar betűkészlet és vele a sajátos magyar hangjelölési rendszer elismerését ma több oldalról is veszély fenyegeti. Egyrészt a gépeket egyre inkább csak kiszolgáló, mintsem irányító programozók — nyomdai szedésben és elválasztásban, de betűrendbe állításban is —, mechanizálni igyekezték azt, ami az értelem parancsára és szolgálatában alakult úgy, ahogyan, a csecsemő ártatlanságával lépik át és hagyják figyelmen kívül azt a különbséget, amelyet múltunk az írásjegy és a betű között kiformált. Másrészt az idegen nyelvek és nyelvészetek iskoláján meg a konkrét nyelvektől függetlenül elveket alkotó modernizmusokon felnőtt nyelvészkedők — átlagbeszélői szintű, de kompetenciának kinevezett gyakorlati magyar nyelvismertükre apellálva — segítenek a gépszemléletű és mechanikus beállítottságú laikusoknak és dilettánsoknak kívülről rácsodálkozni arra, ami a maga természete szerint csak belülről volna megközelíthető és megérthető.

Röviden szólva: a felületi — s ennek következtében felületes — szemlélet tagadni próbálja az önálló magyar ábécét, a rég kinőtt latinba próbálja visszagyömöszölni; egyrészt a gépi feldolgozások igényeire hivatkozva, másrészt arra, hogy a nyugati nyelvek sem számolnak önálló, nemzeti ábécével. — Nos: a gépek számára bármiféle algoritmust alkothatunk. Csak azt ne higgyük, hogy az eljárások célszerű és eredményre vezető mechanizálása a dolog belső természetét tükrözi, nem pedig a kívülről való megközelítést! S más oldalon: mi abba nem szólunk bele, hogy a németek az *ie* jelkombinációt a hosszú *i*, az *eh, ah* stb. jelkombinációt a hosszú *é, á* stb. szimbólumaként beveszik-e az ábécéjükbe; amint az angolban az *sh* az *s*-nek, a franciában a *ch* a *s*-nek, az *ou* az *u*-nak standard és szuverén jele — s így a nemzeti ábécé eleme — akkor is, ha ezt ők még nem vették észre vagy esetleg már elfelejtették. — Ám azt, hogy a magyarban a *cs* hangnak ne volna önálló (ha mind-

járt két írásjegyből kombinált) betűje, hanem a *c* és az *s* betűjének együttesével jelölnénk, azt csak „az egységes emberi nyelv” zavaros elméletének kódében káprázó szemek láthatják így.

2. Helyesírásunk és a nagyvilág kapcsolatának ma is, de nyilván holnap is eleven a következő problémája. Az, hogy nemcsak történetileg kapcsolódunk Európához, hanem ma is benne élünk, sőt egyre inkább az egész világban. A távolságok összeszűkülésének és a hírközlési technika ugrásszerű fejlődésének eredményeként ma már nem szivárognak, hanem ömlenek, áramlanak nyelvünkbe a legkülönbözőbb idegen nyelvek elemei. Közülük is elsősorban a tulajdonnevek veendő figyelembe, minthogy azok aligha magyaríthatók, fordíthatók, interpretálhatók.

A latinbetűs nyelvekből származó tulajdonnevekkel helyesírási problémánk tulajdonképpen nincsen. Akár személynévek, akár földrajziak, s bármilyen gyakori használatúakká válnak, a mai szokások szerint eredeti alakjukat őrzik meg. (Gondoljunk a *New York*, *Washington* városnevekre, a *Puerto Rico*, *Chile* stb. államnévre; s még inkább a családnevekre!) Ami velük kapcsolatban kérdéses lehet, az a kiejtésük; — ez meg nem a helyesírás dolga. — Elvben még a magyartól eltérő mellékjelekkel bíró betűk sem jelentenek gondot: a magyar szövegbe úgy vesszük át őket, ahogyan az eredetiben található; tehát a franciából a *François*, a románból a *Ștefan* meg a *Carpați* alsó mellékjellel; a csehől-szlovákból a *Štefan*, a szerb-horvátból az *İvić*, a románból a *Bălcescu* felső mellékjellel. Az a licencia, hogy ha a nyomdának mellékjeles betűje nincsen, az alapjelet tartsa meg, nemegyszer nehézséget okoz (így lesz aztán „sztuurov”) a mellékjele vesztett *Ștuurovo*-ból és „klokoc” a kényszerből alapjellel írt *Klokoč*-ból). Ám ez a hibaszázalék még mindig kisebb kockázat, mint ha beleereszkednénk a kiejtés szerinti átírás ingoványába, mely aztán *Vin*-től (= Wien) *Kalé*-n (= Calais) át *Nyú Jork*-ig vezetne.

Nehéz, de nem megoldhatatlan kérdés az idegennel vegyes anyagoknak betűrendbe sorolása is. Idegennel kevert, de alapvetően magyar nyelvű anyag elrendezésekor a magyar ábécét tekintjük irányadónak, s a — mellékjeles vagy a többjegyű — idegen betűket ennek megfelelően soroljuk be; a mellékjeleket a mellékjeltelen után, a többjegyűt felbontva, jegyei szerint. — Magyart és idegent egyenlő arányban tartalmazó, azaz nemzetközi jellegű katalógusokban, névsorokban, a magyar anyagot számítjuk „vendégnek”. Itt tehát a besorolásnak nem a betű, hanem az írásjegy az alapegysége. Az első eljárás szerint a *nylon* a *nyer* és az azt követő *nyújt* elé kerül, mert ezekben *ny*, abban *n + y* van; a második szerint *n + y* kapcsolattal kezdődik mind a három, s így sorrendjük: *nyer*, *nylon*, *nyújt*.

Minőségileg másfajta feladat a nem latin betűs nyelvekből átvett vagy átveendő nyelvi anyagnak — ismét elsősorban a neveknek — az átírása. Itt a már átírt anyag a betűrendbe soroláskor nem okoz sajátos nehézségeket, hiszen az átírás révén a magyar ábécé hordozójává válik. — Számos problémája van azonban az átírásnak magának. Alapvetően két lehetőség kínálkozik: vagy átvenni egy másik — de már latinbetűs — nyelv közvetítésével született átírást, vagy visszanyúlni az eredetihez, és azt írni át közvetlenül magyarra. Az első lehetőségre nemcsak a kínainak angolos és az oroszok franciás átírása — meg a többi mai vagy közelmúltbeli hasonló — a példa, hanem a klasszikus görögnek már a középkorban rögzült latinos átírása is. Ám gyakran vált ez zavar forrásává: egy *ch* jelkapcsolat *s* értékű, ha franciás,

cs értékű, ha angolos, *h* értékű, ha németes az átírás. S hogy mikor milyen közvetítésű a név, azt hol lehet(ett) tudni, hol nem.

Az eredeti nyelvből közvetlenül a magyar ábécé betűivel való transzlitterálás elve az 1940-es évek végén, az orosz szavak és nevek átírásában érvényesült először következetesen és rendszerszerűen. Szinte azonnal csatlakozott hozzá a klasszikus görög anyagnak — a latin közvetítést mellőző — közvetlen átírási-átbetűzési szabályzata. Rendezték a szakemberek a kínai nevek magyarra ültetésének dolgát is. Most kerül nyomdába az egyéb keleti nevek magyar írásformáját szabályozó kézikönyv; s indulnak a munkálatai a cirillbetűs további — elsősorban szláv — nyelvek átírását rendező segédletnek. — Az alaptörekvés mindegyik területen azonos: a magyar ábécé betűivel közelíteni meg írásban a különféle nem latin betűs nyelvekből áramló nyelvi vendéganyagot úgy, hogy az így leírt forma egyben eligazítást adjon a kiejtés számára az adott szó- vagy névalaknak magyar hangokkal való megközelítésére.

3. A harmadik kérdéskör egészen más oldalról jelentkezik. Abból a tényből fakad, hogy a világ magyarságának nagyjából egyharmada a nemzeti életet biztosító államhatárokon kívül él. A legnagyobb részük három, s egy-egy töredékük két szomszédos országban; kisebb-nagyobb elszórt csoportjaik pedig az öt világrészben szerteszét. Az egy-egy államon belül élő magyar anyanyelvű csoportok — ha nagyobbak és területileg koncentrált helyzetűek, akkor valószínűleg, ha kisebbek és sporadikus elhelyezkedésűek, akkor legalább virtuálisan — mindenütt valamiféle „mikrotársadalommá” sűrülnek, vagy legalábbis efelé törekednek. Ez elsősorban kulturális fogyasztásuk, és kulturális téren megnyilvánuló reprodukció, sőt sokszor produktív tevékenységük formájában valósul meg. S nem kis részben írásban, sőt nyomtatásban; a nagy létszámú csoportoknál mennyiségük, a kicsinyeknél szétszórtságuk következményeként.

Külföldeken, szerte a nagyvilágban, tanítják a magyar írást, sokszorosítanak és nyomtatnak magyar újságokat, könyveket. Nyilvánvalóan nem mindegy: egyazon íráskonvenciót követve-e! Jelenleg ennek a kiterjedt írásgyakorlatnak mindenütt a hazai, tehát a magyar akadémiai helyesírási szabályzat a vezérfonala. Mint Fábián Pál jelezte, hogy itthon sem, a sokágú külföldi gyakorlatban még kevésbé rendeletek védik helyesírásunk egységét; csak az a józan belátás, hogy az — akárha igazolható — egyéni logikák többféleségénél fontosabb a rögzítettség egysége. — S most, amikor a tizenegyedik kiadást előkészítvén, bizonyos szóba jövő változtatások várható hatását mérjük fel társadalmi méretekben, a „társadalmi méretek” fogalmába bele kell foglalni a külföldeken — elsősorban persze a szomszédos országokban, hiszen ott folyamatosan és tömegméretekben — magyarul beszélő, gondolkodó, kulturálódó, író-olvasó csoportokat is. Mert amikor az azonos anyanyelvűeknek minél szorosabb kulturális egységét próbáljuk kialakítani, ezt aligha szolgálják jól helyesírási szokásaik széttávolodásának — akárha akaratlan — előidézésével.

A Helyesírási Bizottság — az I. Osztállyal egyetértve — keresi már a különböző országok magyarságainak, illetőleg magyarjainak illetékes, illetőleg hangadó köreivel a kapcsolatot az előzetes tájékoztatás és tájékozódás érdekében. A szomszédos országoknak nagy létszámú és genetikus csoportjaival azért is, mert — mint kiderült már — sajátos problémáik is vannak;

s ami a nemzeti magyarságnak külföldi, az a nemzetiségi magyarságoknak belföldi lehet. Például a jugoszláviai sajtó számára a szerb vagy macedon nevek átírása és szövegbe illesztő ragozása mindennapos feladat; a szlovákiai magyar újságírásnak meg ahhoz kell átigazítania a hazai szabályokat, hogy míg nálunk a termelőszövetkezeteknek van névadójuk és az állami gazdaságoknak nincsen (s ezért: a *lábodi Dózsa Termelőszövetkezet*; de: *Lábodi Állami Gazdaság*), ott az elnevezések rendszere épp a fordítottja ennek. S ha a jugoszláviai magyar Novi Sad-on van, vagy a szlovákiai Hurbanovo-ra megy, hiába idézzük a fejére a szabályt, hogy a külföldi helységneveknek — ha magyarok, ha idegenek — *-ba/be*, *-ban/ben*, *-ból/ből* rag jár; minthogy neki ezek a helységnevek belföldiek.

Összefoglalva: a világban élünk, s élünk mindig is. Ezt a tényt helyesírásunk gondozói nem becsülik le; csak éppen túlbecsülniük sem szabad.

Deme László

Hogyan utaljunk vissza: *őket? azokat?*

Folyóiratunkban évek óta olvashatunk vitacikkeket a személyes és a mutató névmásnak a szövegbeli előzményre visszautaló szerepéről. Szepes Gyula indította meg a vitát (Nyr. 99 : 414—24), hozzászólt Soltész Katalin és Bán Ervin (100 : 257—62), majd Szepes (102 : 129—48) bővebb magyarázatát is adta (sok idézettel), mikor és miért használnak íróink *őket*, ill. *azokat* típusú névmást, ha korábban említett dologra utalnak vissza. Magam is hozzászóltam e kérdéshez először a nyíregyházi nyelvészkongresszuson (1977 augusztusában), majd a Magyar Nyelvtudományi Társaságban (1978 októberében).

A személyes névmás szövegbeli szerepét nyelveművelőink sokszor somásan elintézték azzal a szabállyal, hogy a mutató névmás hangsúlyosan, a személyes névmás hangsúlytalanul utal vissza előzőleg említett dologra vagy személyre. Ez a szabály alig jobb, mint az a laikus tévhit, hogy személyre csak személyes, dologra pedig mutató névmással utalunk vissza. Szepes Gyula rámutatott arra, hogy személyes névmással (vagy személyragos határozószóval) elsősorban alanyra, mutató névmással egyéb (függő) mondatrészekre utalunk vissza. Ezt kiegészíthetjük még az előzmény aktuális mondattagolásának (vagyis a közlés új és ismert elemei közti viszonyának) szempontjával és az érzelmi vonatkozások nagyobb mértékű figyelembevételével. (Ez utóbbira már Arany felhívta a figyelmet.) Fordítási próbák igazolják, hogy a mutató névmás visszautaló használata nem németes. Korszerű nyelveművelésünknek ebben a kérdésben is rugalmasabbnak kell lennie, hiszen nem új divatról, nem is idegenszerűségről, hanem hagyományos és sajátos névmáshasználatról, továbbá finom stílári különbségekről van szó.

Ezek után hogyan fogalmazzuk meg a visszautaló névmások használatának szabályát? A munkában levő (lexikonszerű felépítésű) Nyelveművelő Kézikönyv számára ezt két cikkben írtuk meg. Tompa József, ill. Rác Endre eredeti (tíz évvel korábbi) szövegét javaslatomra a szerkesztőség többé-kevésbé módosította. A javasolt új, korszerűbb szövegezés végleges megformálásában rajtam kívül elsősorban Grétsy László és Kovalovszky

Miklós vett részt. Az egyik cikket teljes egészében, a másiknak csak idevágó részét idézzük. A bonyolult szövegbeli viszonyokat és a különféle feltételek kombinációit figyelembe véve ez a szabály nem nagyon egyszerű.

A) *őket* — *azokat* — *ezeket*

1. A többes szám 3. személyű névmási tárgyat — tehát a címül írt alakok valamelyikét — nem kell mindig újból kitenünk, valahányszor visszautalunk az egyszer már megnevezett dologra. (A tárgyát helyettesítő egyes számú személyes vagy mutató névmás kitévése még gyakrabban fölösleges: — L. részletesebben: tárgy elhagyása 1—2.)

Elhagyjuk az ilyen névmási tárgyat az olyan igei állítmány mellől, amelyet nem tekintünk külön tagmondatnak, hanem csak a halmozott állítmány további (mellérendelt) tagjának. Pl.: *Különös érzéke van ahhoz, hogy filmjeiben a legégetőbb társadalmi problémákat vesse föl és boncolgassa* (itt szükségtelen volna így: *boncolgassa őket*). Külön tagmondatban ellenben, vagyis már akkor is, ha újra kiteszük a kötőszót, mindenképpen megkívánjuk a névmási tárgy kitételét: *Különös érzéke van ahhoz, hogy filmjeiben a legégetőbb társadalmi problémákat vesse föl, és hogy boncolgassa őket*. Ha a többes számú tárgy elhagyása bármilyen félreértést, homályt, bizonytalanságot okozna, ki kell tennünk, hogy ne érezzünk ritmikai döccenőt.

2. Ha a névmási tárgy hangsúlytalan, dologra vonatkoztatva is az *őket* névmás a szokásos olyankor, amikor az előző mondatban vagy tagmondatban csak egyetlen többes számú főnévi mondatrész van. Pl.: *a nagybajuszu kalászo k szelíden ringatóztak, ha egy-egy kis szeláram felizgatta őket* (Mikszáth).

Nyelvművelő irodalmunk a legújabb időig általánosította ennek a korlátozott érvényű szabálynak az alkalmazását, mert nem vette figyelembe a visszautaló névmásnak és a szövegbeli előzménynek bonyolultabb összefüggéseit. Az idézett példához hasonlóan természetes, hogy a semleges, közömbös hangulatú egyszerű visszautalásra a személyes névmás a legmegfelelőbb: *Itt vannak a könyvek, olvasd el őket!* Tévesen, a kialakult nyelvzokkással ellentétesen gondolkoznak azok, akik ilyenkor az *őket* helyett *azokat* névmást használnak azzal a megokolással, hogy a könyv nem személy. De az utóbbi években fölvetődött érvek és adatok azt bizonyítják, hogy mégsem mindig helytelen a mutató névmási *azokat* sem, ha valami szembeállítást fejez ki, vagy ha erősebb hangsúlyt kap. Pl.: *Miért mindig az újságokat bújod? Ott vannak a könyvek, olvasd el azokat!* Ilyenkor az *azokat* többé-kevésbé hangsúlyos, sőt ha az igei állítmány előtt áll, erős mondathangsúly esik rá: *Ott vannak a könyvek, azokat olvasd el (, ne az újságokat)!*

A további részletezés előtt újra kiemeljük: a hangsúlytalan *azokat* névmási tárgy helytelen alkalmazásának gyakran az a nyelvi babona az előidézője, hogy a személyes névmás nem utalhat dologra, csak személyre. Akik így gondolkoznak, azok összetévesztik a *nyelvtani személy* fogalmát a *személy* szónak szokásos köznyelvi jelentésével.

3. Hogy mikor használunk visszautalásban személyes (3. személyű) és mikor mutató névmást, az csak ritkábban (főleg hangsúlyos helyzetben) függ attól, hogy személyre vagy dologra utalunk-e vissza. Merev szabályok helyett itt inkább csak további néhány tanácsot adhatunk a helyes használatra.

a) Dologra vonatkoztatva helyénvaló és ízes, magyaros az *őket*, ha az állítmányt követi hangsúlytalanul. Pl.: a *cípek pontosan elkészültek, már tegnap elvitték őket*.

b) Ilyen helyzetben is rendszerint csak akkor használjuk a személyes névmást, ha az előző mondat (vagy tagmondat) alanyára (akár hangsúlyos alanyára) vagy nem mondathangsúlyos más főnévi mondatrészre utal. Pl.: „*Báránnyelhek úsznak az égen. Órákig elnézem őket.*”; „*A könyveit rendbe rakta, de a takarítónő össze-vissza dobálta őket.*” Hangsúlyos mondatrészre, ha az nem alany, inkább a mutató névmással utalunk vissza. Pl.: *először a könyveit rakta rendbe, de az asszony másnap össze-vissza dobálta azokat.*

c) A hangsúlytalan *azokat* elsősorban akkor jó, ha megelőzi az állítmányt. Pl.: *a közlekedési szabályok akkor hatékonyak, ha azokat mindenki megtartja.* (De ha az állítmány áll elől, jobb így: *mindenki megtartja őket*).

d) Ha az előzményben több személyről és több dologról volt szó, a több dologra *azokat* névmással utalunk vissza (akár állítmány utáni hangsúlytalan helyzetben is). Pl.: *a vendégek kialakítottak ugyan három gólhelyzetet, de ki is hagyták azokat.* (Az *őket* itt bizonytalanságban hagyná; nem tudhatnánk, hogy a vendégeket vagy a gólhelyzeteket hagyták-e ki; a személyes névmást ugyanis ilyenkor elsősorban személyre és az előző mondat alanyára értjük.) *Szabadságért elhullt dicső áldozatok, ... Hová temettek el? Szent halmvátokat Hol találjuk meg, hogy tiszteljük azokat?* (Petőfi: Vérmező).

e) Személyre utalva is használhatjuk a mutató névmást, ha a személyt jelölő szó nem alanya, hanem más főnévi része az előző mondatnak. Pl.: *ahelyett, hogy tárgyalni kezdtek volna a törzs vezetőivel, letartóztatták azokat.* (Itt ugyanígy jó ez is: *letartóztatták őket*, ha az előzményből világos, hogy a *letartóztatták* és a *tárgyalni kezdtek* alanya azonos.)

f) Szintén használhatunk *azokat* névmást is, kisebb hangsúllyal (személyre vonatkoztatva is), ha távolabbra mutató visszautalás, ill. bizonyos érzelmi vagy eszmei távolságtartást akarunk éreztetni vele. Pl. *külföldön is éltek rokonai, de azokat nem ismerte; pártunk nem rejti véka alá a hibákat, hanem mindig feltárja azokat; Pistáékát rég nem láttuk, azokat is meg kellene hívni.* Ez utóbbi mondatban is valami érzelmi távolság fejeződik ki; a bizalmasabb, meghittebb viszonyt a személyes névmás érezteti: *őket is meg kellene hívni.*

4. A közelre mutató *ezeket* névmást akkor használjuk hangsúlytalanul, ha két (vagy több) előbb említett többes számú főnév közül a közelebbire, az imént megnevezettre utal. Pl.: *Az írásjelektől megkülönböztetjük a sajátos szakmai jeleket. Ezeket az jellemzi, hogy ...* Az ilyen névmás azt is jelzi, hogy a továbbiakban erről akarunk elsősorban beszélni. Ha csak melleleg, kitérésül említünk valamit, a távolabbra mutató névmást használjuk: *Azokat az jellemzi* (s a továbbiakban visszatérünk az előbb tárgyalt írásjelekre).

A közelre mutató névmás nemegyszer helytelen az efféle mondatokban, hangsúlytalan használatban: *Rossz helyen vannak a székek, vidd el innen ezeket* (helyesebben: *őket*)! De akár ugyanebben a mondatban is elfogadható a mutató névmás, ha bizonyos indulat, helytelenítés, rosszsallás ad neki érzelmi nyomatékot.

5. Megjegyzendő, hogy néha a hangsúlytalan egyes számú névmási tárgyat is ki kell tennünk (például igenév mellett, amely személyragjával nem utalhat a tárgyra), s ez esetben az *őt* személyes névmást szintén vonatkoztatjuk dologra. Pl.: *a nyelvet nem lehet elszakítani az őt kialakító és használó társadalomtól.*

A személyes és a mutató névmás használatának egyéb összefüggéseit lásd: mutató névmás 3., 4., 11.

B) mutató névmás

3. Az *ez*, az névmás bizonyos fokig érintkezik a használatban az *ő* (*ők*) 3. személyű személyes névmással. Egyrészt az utóbbi némelykor — mintegy megszemélyesítéssel vagy személyes vonatkozást éreztetve —, sőt többes számban hangsúlytalanul általában is vonatkozhat nem személyekre. Pl.: „nem sokat termett a kert, de ebben nemcsak *ő* hibás”; „Itt vannak a kosarak: fogd *őket*!” Másrészt a mutató névmások szintén jelölhetnek személyt (többnyire hangsúlyosan): „Bort ez csobolyóban, az kecsketömlőben, Kenyeret hoz *amaz* bükkfa tekenőben” (Arany: Toldi II.); *Ezekről* [a hátralevő vizsgázókról] se feledkezzünk meg! (Személyre vonatkoztatva gyakran lenéző, ill. udvariatlan stilushangulata van: *Ez* meg mit keres itt?) Érthető tehát, hogy a személyes névmás ragos vagy névutós alakjaiként használt személyragos határozószók (*vele*, *nekik*, *rajta*; *miatta*, *utánuk* stb.) ugyancsak előfordulhatnak a megfelelő mutató névmások (ezzel v. azzal, ill. *evvel* v. *avval*; *ezeknek* v. *azoknak*; *ezen* v. *azon*; *e* miatt v. *a* miatt, *ezek* v. *azok* után stb.) helyén, jobbra az ismeretlenségre is utalva és hangsúlytalanul. Azért kínálni így is lehet: „*Ebből* (*ezekből*) is vegyen!”, meg a személyes névmás *ő*-előtag nélküli alakulataival is: „Vegyen *belőle* (*belőlük*)!” Hasonlóképp ez sem helytelen: „*ezzel* is foglalkozom”, de szintén elő-előfordul a személyes névmás, pl.: Hogy ezt hogy kell s hogy lehet megcsinálni, fogalma sem volt *róla* (Móricz; de így is helyes volna: *arról* fogalma sem volt). — L. még: *ez*, az névmás ragozása, névutózása | *őket* — *azokat* — *ezeket*.

11. Az *ez*, az névmás a magyarban néha fölösleges, máskor a személyes névmás határozóragos alakjait helyettesítő személyragos határozószókkal váltakozik. (L. még e cikk 3. fejezetét).

a) Sokszor fölösleges, ha (nem mondathangsúlyos) alanyra hangsúlytalan alanyként utal. „Akkor szép az *e r d ő*, mikor zöld” — mondja a népdal, és itt fölösleges is volna a főmondatbeli névmási alany (mikor *az* zöld). Többnyire akkor sem tanácsos kitennünk a névmási alanyt, amikor az előző mondatnak (tagmondatnak) nem alanyára ugyan, de olyan főnévi mondatrészére utal, mely nem mondathangsúlyos, hanem már ott is valami ismert, említettet fejezett ki: „*A munka* mérésének olyannak kell lennie, hogy kizárólag csak annak a munkáját tükrözze, akinek a munkáját mérjük.” De itt ez sem hibás: „olyannak kell lennie, hogy *az* kizárólag...” Ugyanígy inkább elhagyjuk a többes *azok* alanyt, pl.: „Az *árukat* átvizsgálva sajnálatosan láttam, hogy igényeimnek nem felelnek meg.” De ez is jó alany-nyal, hiszen nem az előző alany ismétlődik: „láttam, hogy *azok* igényeimnek nem felelnek meg.” És nemcsak megengedhető, hanem éppenséggel ajánlatos is kitenni az előző tárgyra (vagy más, nem alanyi mondatrészre) utaló névmási alanyt, ha az alany elhagyása miatt az előző mondat alanyát értenénk

ide is. Pl.: „A laoszi miniszter nyilatkozatban ítélte el az Egyesült Államokat, amiért az továbbra is fegyverrel látja el — ügynökeit.” Ha elhagynók az *az* névmást, a második tagmondat (mellékmondat) a laoszi miniszterre is vonatkozhatna. Akkor is kiteszük a névmási alanyt, ha előző tagmondatnak újonnan közölt, hangsúlyos mondatrészére utal: „Új munkába kezdtek, és az nem volt könnyű.” Még a hangsúlyos alanyra is visszaautalunk névmási (de már többnyire hangsúlytalan) formában: „Új munka kezdődött, és az nem volt könnyű.”

Végül akkor is kitehetjük a mutató névmást alanyként, ha az előző vagy az utána következő mellékmondatra vagy annak (vonatkozó névmással jelölt) mondatrészére utal. Pl. „Aki mer, az nyer”; „Aki keres, (az) talál”; „Téved (az), aki így gondolkodik”. A névmási alany kitétele, ill. elhagyása ilyen mondatokban csak árnyalatnyi különbséget fejez ki. A névmásos változat egy kissé jobban tagolja a mondanivalót, a névmástalan használat szorosabb egységbe foglalja a fő- és a mellékmondatot.

b) Kellő ok nélkül ne tegyük ki a mutató névmási tárgyat, ha a tárgyas ragozású igei állítmány úgyis utal rá. De figyelembe kell vennünk, hogy tárgyként is többnyire akkor hagyjuk el, ha valamelyik előző mondatnak (v. tagmondatnak) ismertként említett mondatrészére utalna: „A kormány elfogadta a törvénytervezetet, és úgy határozott, hogy az országgyűlés legközelebbi ülészsaka elé terjeszti.” S még ilyenkor sem hibás a tárgyra utaló tárgy kitétele sem: „hogy *azt* az országgyűlés . . . elé terjeszti”, különösen akkor, ha — mint itt — nem a közvetlen megelőző tagmondat tárgyára utal, vagy ha az idézetnél bővebb szerkezetű mondat világosabb visszaautalást kíván. Akkor is kitehetjük az *azt* névmási tárgyat, ha távolító mozzanatot, idegenkedést fejez ki: „Sok gyárvezető húzódozik egy most népszerűtlennek látszó, de igazában hasznos intézkedéstől. *Azt* várják, hogy a minisztérium rendelje el *azt*.” (Ha ezt a mozzanatot nem akarjuk éreztetni, azért szebb a mondat végi tárgy elhagyása, mert előtte már volt egy *azt* utalószó.) A sok évszázados nyelvhasználatot kellően meg nem vizsgálva több jeles nyelv-művelőnk hibáztatta a visszaautaló névmás ilyen használatát, pedig itt többnyire nem idegen hatással van dolgunk, hanem nyelvi rendszerünk finom árnyaló képességével. Akit nyelvérzéke jól eligazít abban, hogy a távolra mutató névmási alak az előző tagmondat hangsúlyos (új közölnivalót tartalmazó) főnévre utal vissza, az nem fogja félreérteni ezt a mondatot: „a kártérítést pénz büntetés helyett alkalmazzák annak ellenére, hogy *azt* egy kormányzati rendelkezés eltörölte”. Persze még világosabb a fogalmazás, ha névmás helyett megismételjük a főnevet: „hogy a *pénzbüntetést* egy kormányzati rendelkezés . . .” De ha egészen elhagynánk a mellékmondat tárgyát, akkor az előző tagmondat (a főmondat) tárgyát értenénk oda is: mintha a kormányzati intézkedés a kártérítést törölte volna el.

c) Birtokos jelzőként szükségtelen a mutató névmás, ha a birtokos személyraggal ki tudjuk fejezni. „Az összetett mondat és *annak* fajai” címben fölösleges a névmás; egyszerűbb és magyarosabb így: „Az összetett mondat és fajai”. De ugyanez a szerkezet előfordulhat olyan környezetben, ahol már inkább megkívánjuk az *annak* névmást; így mindjárt akkor is, ha nem az előzménybeli alany a birtokos. Pl.: „Megtanultuk az összetett mondatot és *annak* fajait.” Többes számú példa: „A csárdák és látogatóik”. Itt (ha ez alany vagy cím) csak akkor tesszük ki a névmási birtokost, ha érzelmi mozzanatot fejezünk ki vele: enyhén elítéljük, megbélyegezzük, legalábbis távol

akarjuk tartani magukat tőle: „A csárdák és *azok* látogatói”. Ezt a formát használjuk akkor is, ha a birtokos függő mondatrész az előzményekben: „Beszért a c s á r d á k r ó l és *azok* látogatóiról”. Attól is függhet a névmás kitétele, hogy a névmás az előzmények ismert vagy új mondatrészére utal-e. „A tábornok meglátogatta a k a t o n a i e g y s é g e k e t, hogy meggyőződjék *azok* kiképzéséről.” Itt helyes a visszautalás, ha a katonai egységekről az előző tagmondatban esik szó először (s nem már korábban). De ha már korábban is volt említés a katonai egységekről, akkor erre a mondatrészre mint már a szövegben ismertre nem szükséges névmással utalnunk, úgyis erre értjük a személyragos főnevet: „meglátogatta a [már említett] k a t o n a i e g y s é g e k e t, hogy meggyőződjék k i k é p z é s ü k r ő l”.

d) Állítást bevezető vagy állító mondatba közbeékelt tagmondatban is kitehetjük az állítás tartalmára utaló névmást, ha félreértést kerülünk el vele, vagy ha valami enyhe szembeállítás tartalmaz. Pl.: „A miniszterelnök, mint az már ismeretes, tegnap Kubában tárgyalt.” Ebben a mondatban akkor van jelentősége az *az* alannak, ha előzőleg egy másik, teljesen váratlan, új hírt közöltünk. Ha nincs ilyen szerepe, jobb elhagyni, hiszen fölösleges: *mint már ismeretes*. Ugyanígy tárgyként is: *mint azt már tudjuk — mint már tudjuk*. Határozóként nem hagyjuk el, hanem ha nincs jelentősége, a megfelelő személyragos határozószóval helyettesítjük, de ennek más a sorrendi helye is: *mint arról már beszámoltunk*, ill. *már beszámoltunk róla*. Ha azonban az ilyen hangsúlytalan visszautalást az előbb említett személyre is érthetnénk, jobb a mutató névmást használni. A névmáshasználat függ a tagmondatok sorrendjétől is. Tehát az előbbi példa vagy így jobb: „A miniszterelnök, mint *arról* már beszámoltunk, Kubában tárgyalt”, vagy így: „Mint már beszámoltunk *róla*, a miniszterelnök tegnap . . .”

Elekfi László

A gólt jelentő *találat*

A *találat* szónak 'gól' jelentésben való használatára először a jugoszláviai magyar nyelvű sportsajtóban bukkantam rá; vö.: „úgy érezték, hogy egyetlen *találat* is eldöntené a [labdarúgó] mérkőzés *sorsát*” (Sportvilág. A Magyar Szó melléklete. 1975. okt. 13. 2); „Három perccel később Basta szögletéből Poznan újabb *találatot* ért el” (uo. 1975. nov. 7. 3). Kétségtelen, hogy ez a *találat* a szerb-horvát *pogodak* szó tükörfordítása, amely 'találat'-ot és 'gól'-t is jelent (vö.: Nyelvhasználati szintek és stilisztikai vétségek közéleti nyelvünkben. Ada, 1976. 55–6; Élet és Tudomány 32 [1977.]: 724).

A hazai sportnyelvben nyilván a jugoszláviai magyar nyelvű sportsajtó hatására terjedt el a gólt jelentő *találat* szó. Úgy látszik, egyelőre csupán írásban üti fel a fejét, az előbeszédben még nem találkoztam vele. Megfigyelhetni, hogy többnyire a *gól* szó mellett használják, szinonimaként, a szóismétlés elkerülésére. Szokatlan voltát az is érzékelteti, hogy igen sokszor idézőjelbe kerül; pl.: „A góllövőlistán továbbra is vezet Váradi, aki újabb *»találatával«* már 30 gólt ért el, s komoly reménye van az arany-, ezüst- vagy bronzcipőre” (Népszabadság 1977. máj. 12. 16); „Most a Barcelonában játszik [az osztrák Krankl], s a Sahtyor Donyeck elleni KEK-találkozókon három újabb gólt lőtt csapata négy *»találatából«*” (Népsport 1978. szept. 29. 12); „Két hete Bécsben parádés

szóló után a 92. percben lőtte a győztes gólt [a portugál Alberto], szerdai »találata« is nagy alakításához fűződik. Újra elviharzott, három védő és Rough kapus sem tudta megakadályozni a gólszerzésben» (Népsport 1978. dec. 1. 8); „Milyen erő lakozhat a belgrádi játékosokban, hiszen december 6-án Londonban Szavics a 87. percben egyenlített, Birminghamben pedig a 88. percben Szesztics »találata« hozta meg a továbbjutást» (Népsport 1979. márc. 23. 8; itt a szövetségi környezetben nem szerepel a *gól* szó); „Hannes öngólja, majd Sidka »találata« gyorsan eldöntötte a mérkőzés sorsát» (Népsport 1979. ápr. 23. 8).

Az idézőjel olykor a *találat* jelzőjének a különleges használatára is utalhat; vö.: „Póczik és Nagy Antal bombagólja, majd fordulás után Gyimesi két »tanári találata« például még a legkényesebb igényeket is kielégíthette» (Népsport 1979. febr. 7. 3). Máskor meg az idézőjel a *találat* mellett egy másik szónak ugyancsak ritka, de ellenkező indítékú írásbeli használatát, az előnyelvből, a sportszargonból való származását érzékelteti: „Talán az első »találat« volt a legszebb, Nagy visszagurítása után Pál »mandinergólt« rúgott, 15 méterről, a jobb kapufa segédletével» (Népszabadság 1978. dec. 10. 24).

Ám az idézőjel egyre többször marad el szavunk mellől. Az idevágó példák egyúttal a mindinkább sűrűsödő használatát is szemléltetik: „ha például tavaly ősszel az újppestiek ellen *találatom* van a büntetőből [— mondja (?) Váradi —], akkor most nagyobb volna az előnyünk a bajnokságban» (Népszabadság 1977. máj. 10. 12); „Rensenbrink öt *találata* közül négy (!) 11-esből jutott a kapuba» (Népsport 1978. jún. 17. 2); „Arra igazán nem számítottam [— mondja (?) Machos Ferenc —], hogy a VB gólokban ilyen szegény marad, de azért megszületett az »én két góloom« — ráadásul a leggólinségesebb fordulóban... Az olasz Rossi, s a holland Haan *találatáról* van szó» (Népsport 1978. jún. 22. 2); „Ugyancsak argentin siker az is, hogy a legtöbb gólt lövő címét hat *találattal* Kempes szerezte meg» (Népszabadság 1978. jún. 30. 12); „Meier 27. percben lőtt gólja az egyenlítést, Toppmöller (33. p.) újabb *találata* pedig már a vezetés megszerzését jelentette» (Népsport 1978. nov. 6. 8); „a Bp. Honvéd és a Ferencváros döntetlenje után a nagy gólkülönbségű győzelmet szerzett Új Dózsa (Fekete öt *találatával* ismét válogatottjelölt lett), felzárkózott riválisaihoz» (Hétfői Hírek 1978. nov. 8. 8); „A második féldőben a Milan... a középpályás Bigon (65. p.), majd Baldini (78. p.) két újabb góljával bebiztosította a győzelmet, hiszen Guodetti *találata* csak szépítést jelentett» (Népsport 1978. nov. 20. 8); „A mezőnynek pontosan a fele — 29 csapat — *találat* nélkül maradt ezen a téli vasárnapon» (Népsport 1979. febr. 21. 3); „Az utolsó húsz percben viszont négy gól is esett. A ZTE Hozbor két *találatával* elhúzott, de a fehérváriaknak viszonylag könnyen sikerült egyenlíteniük» (Népszabadság 1979. jún. 3. 24).

A 'gól' jelentésű *találat* szónak a hazai sportsajtóban való egyre erőteljesebb meggyökerezését, szokásossá válását szépen mutatja az a körülmény, hogy már akkor is idézőjel nélkül használják, ha más ritkábban használt kifejezést idézőjelbe tesznek mellette: „szerencsés kézzel vette be [Menotti] a csapatba az egyetlen »idegenlégiós« Kempest, a spanyol bajnokság gólkirályát, akinek két *találatával* sikerült ismét egy pszichikailag nagyon fontos mérkőzést megnyerni» (Népszabadság 1978. jún. 16. 12); „A kupák »szupercsatára« azonban egyelőre Sulser, a Grasshoppers gólgyárosa. Kilenc *találattal* érkezett a Nottingham otthonába» (Népsport 1979. márc. 9. 12); „Pál remek *találata* az utolsó előtti percben a találkozó fénypontja volt, még a kitűnő világításban is. Nyakában három zebra csíkos MSV-játékoskal is nyugodtan kivárt, s »kötény-

lövés» szerzett győzelmet» (Népszabadság 1979. márc. 23. 12; a *köténylövés* a szurkolói nyelvben: 'az ellenfél játékosának két lába között átlőtt labda').

A *találat* szónak 'gól' jelentését sem az ÉrtSz., sem az ÉKsz. nem ismeri. Ellenben mindkét szótár felsorolja a következő jelentéseit: 1. A katonai és a sportnyelvben: 'lövedék célba érése'. 2. A vívás szaknyelvében: 'az ellenfél testének szabályos helyen való érintése karddal, tőrrel'. 3. A totóban és a lottóban: 'az eredmények (részleges) eltalálása'.

Ezek közül a jelentések közül azonban kettőnek — főleg az elsőnek — része lehetett abban, hogy a *találat* tükörszó létére nem mindig rí ki a labdarúgás szaknyelvéből. Ebben ugyanis már régóta használatos a *lő* ige — tehát a *találat*-tal közvetlen kapcsolatban levő köznyelvi szó, illetőleg katonai és sportnyelvi műszó — metaforikus értelemben, 'a labdának lábbal a kapu irányába való továbbítása' jelentésben (vö. még: *bombalövés*, *bombagól*). Ezt a jelentéssz összefüggést szépen érzékelteti az alábbi példa: „Az Ű. Dózsa golyósebességű csatára [ti. Fekete] egy fordulóval a labdarúgó-bajnokság befejezése előtt harminc góljával a hazai *mesterlövészek* listavezetője . . . A kedvelt játékos szerdán a Bp. Honvéd ellen három *találatot* ért el» (Népszabadság 1979. jún. 15. 12). — Másrészt, aki kapura *lő*, az a kapuba be is *találhat*. Így a *be-talál*, *kapuba talál* stb. kifejezéssel kapcsolatban megint csak természetesebbnek érződhet a gól jelentésű *találat* szó alkalmazása; vö.: „A folytatás már gyönyörű volt [— mondja (?) Bene —], négyszer *találtam* a hálóba a 6—0-ás EAK-elleni találkozóon, a döntőben is hozzájárultam egy *találattal* a csehszlovákok elleni 2—1-es győzelemhez» (Hétféi Hírek 1979. ápr. 17. 8); „Willmer egyéni kitérés után már a 12. percben *betalált*, majd negyedórával később az ő beadása után az előrehúzódt Zimmermann növelte az előnyt. . . . Bernd Förster szépítő *találata* csak a vereség gólkülönbségét csökkentette» (Népsport 1979. jún. 4. 8).

A gólt jelentő *találat* szó a totóbeli *találat*-ra is célozhat, főleg ilyenféle szerkezetekben: „A hajrá közeledtével mindinkább előtérbe kerül a gól, a gólok, az állandó eredményesség fontossága, hiszen *null találattal* a legszerencsésebb esetben is csupán egy ponthoz juthat a csapat» (Népsport 1979. máj. 2. 3); „Az SZMTE ugyanis éppen akkor maradt *nulltalálatos* . . . , amikor talán a legnagyobb szüksége lett volna a gólnak, a győzelemre» (Népsport 1978. nov. 29. 3). Mindehhez tudni kell, hogy a totóban valamikor a 0 találatos szelvényen is lehetett nyerni, tehát a *null(a) találat*, *null(a)találatos* a totózásnak fontos szakkifejezése volt.

A *találat* nemcsak a labdarúgás, hanem a kézilabda nyelvén is jelenthet 'gól'-t. Az alábbi példa azért is érdekes, mert szavunk előbb idézőjelben, később idézőjel nélkül fordul elő benne: „— Még soha nem lőttem gólt az utolsó másodpercben — mondta Lelkes Miklósné, aki a magyarok győztes *»találatát«* érte el igen higgadt ejtéssel olyan helyzetben, amelyben mások inkább óriási bombát zúdítanak kapura. . . . nagy a harc a VB gólkirálynői címéért is. Pillanatnyilag a csehszlovák Foltinova vezet 32 góllal, a 31 gólos Richter (NDK) előtt, harmadik a jugoszláv Szladics 30 góllal, míg Csulikné most a negyedik 24 *találattal*» (Népszabadság 1978. dec. 8. 12). Idézetünk egyébként azt is példázza, hogy a *gól*-lal túlterhelt szöveg bizony megkívánhat egy üdítő szinonimát. — Vízilabda-mérkőzésen is eshet *találat*: „A Szpartakiád póló tornájának középdöntője során az A-csoportban az Orosz SzSzSzK és a román válogatott összecsapásán mindössze egy gól született. Nincs tévedés: egyetlen *»találat«*» (Népsport 1979. júl. 22.).

Érdekes, hogy a jugoszláviai magyar nyelvű sportsajtó a kosárlabdázással kapcsolatban is alkalmazza — mégpedig igen sűrűn — a *találat* szót: „Hosszú percekén át egyetlen *találat* sem volt egyik oldalról sem” (Sportvilág 1975. dec. 1. 6); „Az első félidőben Demsár ért el több *találatot*” (uo. 1976. márc. 8. 6); stb. A hazai sportnyelv a *pont* vagy *kosár* helyett még (?) nem él a *találat* szóval. Igaz, itt a „találat”-ot nem nevezik *gól*-nak sem, legföljebb riporter nyelvbotlásként, ahogy például az 1979 júniusában lezajlott Európa-bajnokság televíziós közvetítésében többször is hallhattuk.

Milyen sorsot szánhatunk a 'gól' jelentésű *találat*-nak? Ismeretes, hogy a *gól* szó magyarítására már sok kísérlet történt, de egyik sem járt sikerrel. S nincs is szükség a megváltoztatására, hiszen ma már egyáltalában nem érezzük idegennek, hangalakjával is szépen beilleszkedik nyelvünkbe, szurkolók és tudósítók örömteli felkiáltásában pedig szinte az indulatszó erejével hat. Ám korábbi — egyértelműen elítélő — véleményemmel (Élet és Tudomány 32: 724) szemben egyre inkább úgy látom, hogy a *találat* szónak a *gól* szinonimájaként való, mértéktartó használata nem válik kárára sportnyelvünknek, s tükörszó létére is könnyen belefűződhet a vele összefüggő értelmű szavak (*lő*, *betalál* stb.) jelentéshálózatába.

Rácz Endre

Vörösmarty képi „akkordjai”

(Az összetett hatású költői képek problémaköréből)

(Első közlemény)

Négyesy László írja Vörösmartyról, hogy „... mindig akkordot fog, nem egyetlen hangot pendít meg...”, „... s a szónak három, négy, tíz és száz vonatkozása mozdul meg lelkünkben” (MNY. 13: 130). Milyen fajtái vannak ezeknek a képi akkordoknak, hogyan működnek, mi a viszonyuk a modern líra komplex, heterogén képeihez? Hasztalan keresünk efféle kérdésekre választ az évfordulók ünnepi légkörében a Vörösmarty-irodalomtól. A költő elmélyültebb ismerete is, az újabb poétikai kutatások is ösztönöznek a kutatásra.

1. A szókép. — Nem szólhatok addig Vörösmarty összetett hatású képeiről, amíg nem vázolom saját — korántsem egyéni felfogásomat a szóképekről. E kategóriáról és határaitól, a szóképek meghatározásáról, felosztásukról szóló tanulmányok, kötetek száma légió (vö. Fábíán—Szathmári—Terestyéni: Stil. 76—125; Szathmári István: M Stil Út. 13—6, 144—50, 193—4, 196—202, 217—55, 283—88, 528—30, 564—5, 619—20 stb.; Petőfi S. János: Irodalmi és Nyelvi Közlemények 1967. 2. sz. 71—101; Károly Sándor: ÁltM Jelentéstan passim; az újabb szovjet, német, francia és angol szakirodalomról l. Helikon 16: 416—7, 436—44, 458; Sz. Sebestyén András: in Jelentéstan és stilisztika 524—31; Szabó Zoltán: A mai stilisztika nyelvelméleti alapjai 61—3; Kemény Gábor: MNY. 70: 325—39).

Mindezek alapján szóképnek nevezhetjük azt a nyelvi szerkesztményt, amelynek *a)* akár kifejtve, akár bennfoglaltan két jelentéspólusa van (kifejtve: a teljes metafora és válfajai, a hasonlat stb.; bennfoglaltan: az egyszerű metafora és alfajai, továbbá a metonimiák, szinekdochék túlnyomó többsége); *b)* a pólusok egyike a megvilágítandó (hasonlított, azonosított, érintkezésbe hozott), a másika a megvilágító (hasonló, azonosító, érintkező), vagyis a második pólus valóságsszintje közvetettebb; *c)* ezek a jelentéspólusok többkevesebb közös szemantikai jegyet tartalmaznak (ezekre: Petőfi S. János: Modern nyelvészet 72—88, további irodalom ott; Kiefer Ferenc: NyK. 77: 370—2, újabb irodalommal; vö. még Szabó Zoltán i.m. 116—21), de a színezetlen közlésnek, a zéró stilisztikumú beszédnek a szintjén vannak összeférhetetlen jelentésjegyeik is; *d)* a jelentésjegyeknek ez az összeférhetetlensége — megtartva-megszüntetve — vagy feloldódik az átvitt értelem szintjén vagy úgy válik dialektikus egységgé, hogy az azonosságalelemek — akár a tárgyas jellegűek, akár az alanyiasok — háttérbe szorítják az egymást tagadó, inkompatibilis elemeket. Eközben maga a jelentéstani összeférhetetlenség ellentmondása is jellé, művészi kifejező eszközzé válik vagy válhat, jelezve a művészi síkon ábrázolt valóság feloldatlan ellentmondásait.

Ebbe a keretbe befér az érintkezésen, a hasonlóságon és e kettőnek a vegyülékén alapuló valamennyi tropus is, a szóképek közül mostanában — számomra nem eléggé indokoltan — kirekesztett hasonlat is.

M é r h e t ő s é g. — Van-e olyan módszer, amellyel kiküszöbölhetjük a költői képek elemzéséből a szubjektívizmust? Elkerülheti-e az elemző, hogy akaratlanul a költeményre vetítsen valamit saját személyiségéből? A jelentésösszetevők szerinti elemzés ilyennek látszik. Látszólag teljesen egzakt logikai műveletek eredményeként kapjuk meg a kép sarkainak szemantikai jegyeit is, az összeférhetetlenség sávját is, az átvitel pontját is. Íme, három egészen egyszerű példa a szóképek alapvető három csoportjára:

Ledér mondja Mirigynek (Csongor és Tünde III. felv.):

[1] „Hah, mi *jég kéz!*”¹

A kép:	<i>jég</i>	<i>kéz</i>
	+ szervetlen anyag	—
	— élőlény része	+
	— testhőmérsékletű	+
átvitel		
	+ nagyon hidegnek érzett	+

[2] A Csongor és Tünde Kalmárja (II. felv.):

„Barátokat fog látni palotám.”

A kép:	<i>barátokat fog látni</i>	<i>palotám</i>
	+ ember	—
	+ helyhez kapcsolódó érzékelés	—
átvitel		
	+ az adott helyen érzékelni	+

[3] Balga (a Csongor és Tünde IV. felvonásában):

„Míg csak annyi lesz belőlem,
Mint egy elfőtt birkaláb.”

A kép:	<i>annyi lesz belőlem</i>	<i>mint egy elfőtt birkaláb</i>
	+ emberi maradvány	—
	— állat maradványa	+
	+ nem túl okos emberé	—
	— kevésbé értelmes állaté	+
átvitel		
	+ kevésbé értelmes élőlény maradványa	+

¹ A költő műveit — ha esetenként nem jelzem másként — a Magyar Remekírók sorozatában megjelent válogatásból idézem (Vörösmarty Mihály: Válogatott művei I—III Válogatta és szerkesztette Martinkó András. Bp., 1974.). Csak az *ilyen, olyan, melly, mellyen, mellyet* alakokban állítottam vissza e kiadással szemben az eredetibb írásmódot a hiteles ritmus védelmében. A kiemelések az idézetekben — ha az ellenkezőjét nem közlöm — tőlem származnak.

Elemezhetnénk így bonyolultabb képeket, de ennyiből is kiviláglik, hogy túlzott derűlátásra nincs okunk. Kiefer Ferenc (i.h.) figyelmeztet is rá, hogy már egyetlen szónak a szemantikai jegyeit sem állapíthatjuk meg véglegesen, mert mind a gyakorlati elemzés, mind az elméleti megfontolás arra mutat, hogy a szemantikai jegyek száma nem objektív adottság.

Könnyű ráeszmélnünk: két összevetett jelentésegységnek sokszorosan több „mássági” jegye van, mint amennyit fenti három példánkban megjelöltünk. De nemcsak a mássági, hanem az azonossági jegyek száma is lényegesen bővebb. Az a *jég kéz* [1]: érződhet nemcsak fagyottnak, hanem *fagyasztó*-nak, *dermesztő*-nek is. Ha *jég: nyirkosan hideg* is lehet; stb. És tovább a [3] szemelvény azonos szemantikai jegyei közt okvetlenül uralkodik-e az ostobaságé, vajon nem egyenrangú-e vele, sőt fontosabb nála a lassú sorvadás és a hosszú ideig tartó, szétmállasztó elfövés közti tertium comparationis? A [2] példa képét nyilvánvalóan metonímiával, helyi érintkezésen alapuló átvitelrel magyaráztuk, bár lehetett volna a tulajdonos és tulajdona közti érintkezéssel is. Más költői műben viszont meg is személyesülhet a palota a sok-sok ablak-szemével. Az ilyen metaforikus megszemélyesítésből nyilván más azonosság-elemek adódnak. Más kérdés, hogy ebben a tágabb szövegösszefüggésben elvethetjük ez utóbbi magyarázatot.

A szövegösszefüggés egyértelműsít? Hankiss Elemér joggal mutat rá (A népdaltól az abszurd drámáig 281–2; l. még Szabó Zoltán i.m. 105–8), hogy sem a művön belüli szűkebb-tágabb kontextus, sem a művön kívüli nem teszi szükségszerűen egyértelművé a képet, nem teszi azzá még a legtágabban vett alkotói szituáció ismerete sem: továbbra is különféle valószínűségű, vagy-lagos pályákon kapcsolódnak össze a kép sarkai.

Azzal, hogy rámutatok a jelentésjegyek alapján végzett képelemzés nehézségeire, természetesen korántsem tagadom, hogy a j ö v ő b e n ne lehetne kidolgozni ilyen módszert gyakorlati elemzési célokra. Csakhogy ez nem a nyelvész, nem is az irodalomtörténész feladata, hanem a logika szakemberéé. Csak az ő eredményei alapján kezdhet munkába az irodalom kutatója. Ő aztán finomíthatja majd a módszert, kizárva a logikailag kiszámított lehetőségek közül mindazokat, amelyek kirínak a műből, életműből, korszakból (vö. Hankiss Elemér: Az irodalmi kifejezésformák lélektana 148; Kemény Gábor: Nyr. 101: 439). Ha kezünkben lesz ez az összetett módszer, mérhetjük majd Vörösmarty képeinek is a merészségi fokát, jelentésfeszültségét, ritkasági értékét.

És addig? Addig ne merészeljünk „metafizikusan” kiragadni a műből? A kiragadás ismeretelméleti szükségszerűség (Török Gábor: Lírai igefüggvények stilisztikája 5–13)! Ennek vállalása nélkül nem fogjuk megismerni azokat a jelenségfajtákat, amelyek épp egy egzaktabb képfelmérő módszer kidolgozásához is szükségesek. De Vörösmarty mélyebb megismerése sem olyan feladat, amelyet a jövőre hagyományozhatunk. Az ő költői szövegeinek az értelmezését is segíti, ha képeinek nyelvileg hasonló sajátosságait összevetjük, és az egyik csoportból levonható tanulságokat felhasználva magyarázzuk a homályosabb másikat.

2. Szótári többjelentésűség a szóképekben. — Mit jelent akár Vörösmarty költészetének értelmezésében különösen, akár általában a poétika számára, hogy a képek pólusai gyakran szótárilag is több jelentésűek, poliszémek? Közismert, hogy a több jelentésű szavakat szintén

felhasználó gyakorlati kommunikációban már a beszédösszefüggés is, de nála még sokkal inkább az e g y e d i beszédhelyzet érvényesít egyet-egyet a jelenléte lehetőségek közül. A költői alkotásnak azonban nincs teljesen egyedi-konkrét beszéd-, illetve íráshelyzete (legfőleg utánoz ilyet!), sőt még szűkebb-tágabb szövegösszefüggéseinek is sajátos jellege van (Török Gábor: Költői rébuszok 11–26; másként, több ponton vitathatóan: Szerdahelyi István: Költészet-esztétika 271–8). Tovább bonyolítja, rétegzi, szervezi a jelentést a műfaji „olvasási utasítás” (vö. Török Gábor: Költői rébuszok 27–37; Miklós Pál: Olvasás és értelem 121–67).

Bár mindebből az amerikai újkritikusokéhoz hasonló következtetések adódnak, határozottan tagadom, hogy ezek a következtetések elkerülhetetlenül ennek az iskolának túlzó szubjektivitásába, irracionálisába, relativizmusba torkoltnak (nincs igaza Robert Weimann-nak: Az „új kritika” 97–104; vö. még Szili József in: Irodalomtudomány. Bp. 1970. 244–5; Szerdahelyi István: Költészet-esztétika 103, 203). Több újkritikus határozottan tagadja, hogy a szótárilag több jelentésű szónak, szókapcsolatnak a műben szükségképpen egy jelentésűvé kellene válnia. Egyazon szónak nemcsak egymás utáni előfordulásaiiban tulajdonítanak több értelmet egy művön belül, hanem önmagában, egyszeri előfordulásában is. Szerintük a költői nyelv egyik sajátossága a szójáték, amely „egy szót úgy működtet, mintha az egy vagy több m á s szó volna” (Szegedy-Maszák Mihály: Helikon 15: 436; M.M. Mahood: Shakespeare’s Wordplay. London, 1957.). A többértelműséget mint lehetőséget már a mű jelentésszerkezetének legalsó síkján is elismerik. Ez az én véleményem is, mert ezt igazolják a részletelemzések, s nem hinném, hogy emiatt akár ennek az iskolának a filozófiai zsákutcájába kerülnék, akár eklektikus hibákba esnék. Ezt az említett poliszémiát gazdagítja, bonyolítja, tetőzi be az a többértelműség, amelyet a művészi jelentésértékelés hoz létre (Roman Jakobson: Hang — jel — vers 257; Galvano della Volpe: Az ízlés kritikája 151–83; René Wellek — Austin Warren: Az irodalom elmélete 277 stb. — Ellene igen gyenge érvekkel Robert Weimann i. m. 97–104), s amelyet torzító egyszerűsítés azonosítani a k o n n o t á c i ó jelenségeivel.

1. A t ö b b j e l e n t é s ű s é g k i s t e r j e d e l m ű k é p e k b e n.
— Vörösmarty már azzal is „akkordot fog” költői nyelvének hangszerén, hogy kihasználja a poliszémiát. Figyeljük meg legegyszerűbb, melléknévi érintkezési-hasonlósági képeit!

[4] Fejedelem: „*A barna gondok . . . voltak táborom . . .*”
(Csongor és Tünde V. felv.)

A *barna gondok* egyrészt olyan álszinesztézia (P. Dombi Erzsébet: Nyr. 95: 24–5), amelyben látási érzetnek a neve elvont fogalommal kapcsolódik össze, hogy ezt érzékletesen hangulativá tegye. Másrészt a *barná*-nak olyan szótárhoz tartozó jelentése is van — ’sötét, komor’ (ÉrtSz.) — az átvitt-költői nyelvhasználatban, amely főlegessé teszi, hogy álszinesztéziával magyarázzuk idézetünket. Az ÉrtSz. épp Vörösmartytól idéz egy másik példát erre a költői-átvitt ’sötét, komor’ jelentésre: „Kétes csillagi fény rezgett a *barna homályban*”.

Csak hogy ha az a másodlagos szótári jelentés nemcsak átvitt, hanem k ö l t ő i is, akkor korszerű meghatározása szerint magában kell hordoznia az elsődleges és a másodlagos (sokadlagos) jelentések közti vibrálást, egyszerre

való érvényességüket is. A lexikalizálódott, de költői jelentésnek legfőljebb az egyéni, egy szeri jellege, feszültsége, intenzitása nincs már meg.

Az ÉrtSz. szerkesztésekor ez a kérdés még nem tisztázódott egyértelműen (vö. Kovalovszky Miklós: in Szótártani tanulmányok 134, 141, 143; Lengyel Lajos uo. 161—82). Lengyel Lajos meg is említi szép tanulmányában, hogy jó lett volna a szótárban megkülönböztetni az átvitt jelentés kategóriáját a képes jelentésétől, de a szótár készítői nehézségekbe ütköztek: „A háttérben meghúzódó elv tehát a képszerűség tolakodó volta, kényszerítő ereje. Csakhogy ez, mint látni fogjuk, nagyon ingadozó ismérv. A között, hogy még nem képnék, hanem konkrét velejárónak érezzük az alapjelentést az átvitelben, és a között, hogy nem látjuk már az átvitel alapját, az átmenetek egész sora húzódik, és pedig mind az egyéni, mind a közösségi nyelvtudatban. Az egyik egyéni tudat számára még erősen képszerű lehet az átvitel, a másik már nem érez képet, nem él át szemléltető hatást, hanem egyszerűen csak számon tartja a másik jelentést” (162). Az ÉrtSz. végül — korántsem vitathatatlan megoldásként! — egybemosta a két kategóriát az átvitt jelentés minősítésben (uo.).

Egyébként [4] számú példánk szöveggörnyezete más is, mint a szótár szemelvényé: másképpen készített kettős értelmezésre. A jelzett szónak, a *gondok*-nak megfelelő jelzője volna akár a *sötét*, akár a *komor*. Annyira az volna, hogy ezt az értelmezést is el kell fogadnunk. Azonban azt sem feledhetjük, hogy a *gondok* és a *voltak táborom* közt megszemélyesítő vonatkozás is van. Erről az oldalról nézve, a *barná*-nak eredetibb, szín jelentése jobban simul a megszemélyesítéshez, mint az elvontabb, általánosabb *sötét*, és költőiségében elevenebb, mint a kiemelő jelzői *komor* a *gond* előtt.

[5] „Hejh, galambom, *szőke bimbóm*,
Mit nevensz?”

(Fóti dal)

A *galambom*: sztereotípiá. Az volna a *virágom* is, de a *bimbóm* már nem az. A *galambom* és a *mit nevensz* kontextusában a *szőke* okvetlenül hajszín is, ilyen hajú személy is. De a *bimbóm* metaforája még nem kopott el, eleven még benne a 'virágkezdemény' jelentés. A *bimbónak* legfőljebb a hajszínhez hasonló a színe. Az ÉrtSz. a következő jelentéseket kínálja: 2.a. 'világossárgás vagy világos rózsaszínes szőrű'. Mivel ez a jelentés erősen a jelzett szavához, a *sértés*-hez, *malac*-hoz van kötve, természetesen elvetjük. 3.b. 'fehéres, világossárga színű' (bor). Szintén valószínűtlen. 3.e. 'érni kezdő, már nem zöld, hanem sárgásfehér színű [gabona]'. Ha nagyon halványan is, de ez a jelentésárnyalat már valamelyest illeszkedik idézetünkhöz. Elvégre ahogy a *bimbó* még nem virág, de az lesz, úgy a *szőke gabona* sem csak sárgásfehér színű, hanem érni kezdő valami.

A „Fóti dal”-nak még egy képe kínálkozik elemzésre:

[6] „Törjön is mind ég felé az
Ami gyöngy;
Hadd maradjon *gyáva földön*
A göröngy.”

Gyáva földön! Melléknévi megszemélyesítés volna a *gyáva* a legáltalánosabb jelentése alapján? Lehet, hiszen szomszédságában megszemélyesül a bor gyöngye is: „fölfelé megy”, „jól teszi”, *joga* van hozzá. Kevésbé valószínű, hogy a *gyáva*

föld minőségjelzős szerkezetnek költői alakzatként birtokos jelzői szintagma az értéke (vö. MMNyR. 2: 268), tehát ’gyávák földje’. De tovább új színekké gazdagodhat megismeréses magyarázatunk, ha ismerjük a *gyáva* polyszemiáját. Tájias, költői és régies használatban: ’tehetetlen, gyámoltalan, ügyetlen [személy, csoport]’ is, sőt *kar*-ra, *test*-re vonatkoztatva, átvittén és költői szinten: ’elgyengült, erőtlen, tehetetlen’. Az ég felé szálló érték-gyöngynek képi ellenpólusa a mozdulatlanságában tehetetlen föld (amely szintén polyszém szó, nem csupán talajt jelent). A m e r é s z e n fölszállónak az ellentéte a g y á v á n lapuló.

„A vén cigány” közismert költői gazdagságát ilyen színjátszó jelzők is növelik:

[7] „Tölts hozzá bort a *rideg* kupába!”

Milyen az a *rideg kupa*? Az ÉrtSz. épp ezt a szemelvényt, csakis ezt hozza fel, hogy bemutassa a 3. (költői) ’élettelen, érzéketlen’ jelentést. Ebben a lexikalizáló használatban is van antropomorfizmus, hisz a stílusminősítése: k ö l t ő i de vajon csakis ezt a magyarázatot fogadhatjuk el, erre kell szorítkoznunk? Van ennek a *rideg* melléknévnek olykor ’magányos, egyedülálló, egyedüli, elhagyott’ jelentése is! Nemcsak élettelen, érzéketlen lehet az a kupa a szenvedélyek dúlta lírai énnel szemben, hanem azért is lehet *rideg*, mert egyedül, magában áll az asztalon. A lírai é n e g y e d ü l iszik, a vén cigányt biztató szava szinte csak önbiztatás. A *rideg kupa* tehát metonimikus is: a rideg, a magányos, az elhagyott emberé.

Különböző szövegek környezetben ugyanannak a polyszém melléknévnek más-más jelentése, jelentései érvényesülnek. Kézikönyveink sokszor dicsérik Vörösmarty *vak* jelzőjét (Szathmári István: MStilÚt. 458; Fábrián—Szathmári—Terestyéni: Stil. 248). Értelmezzük ezt kétféle kontextusban! Előbb a „Zalán futása” első énekében:

[8] „Hol vagyon aki merész ajakát hadi dálnak eresztvén,
A riadó *vak mélységet* fölverje szavával . . .”

Érvényes a kép elsődleges jelentése is: az ossziáni dálnok éneke veri föl a riadó vak mélységet, azaz régies-költőien a *visszhangzó*, továbbá átvittén és költőien a *sötét* szakadékot, mélységet. De a szövegelőzmény szerint ez a mélység önmagában is kép, szókép! Azonos az időnek a mélységével is, a múlttal is, a nemzeti hanyatlás erkölcsi-történelmi mélységével. S mint múlt: ez a riadó mélység már nemcsak visszhangzik, hanem költői használatban ’[kürtként, kiáltásként] vész jelezve vagy harcra serkentően szól, messze hangzóan, erőteljesen harsog’. S ha a múlt mélysége szinekdochéval is, metonímiával is a belé elmerülő holtak, félholtak és félig élők világa, akkor riadása rémülettől megszállt fölrettenés, megrettenés is. De így a *vak* sem csupán ’sötét’, hanem egyrészt ’olyan hatású, olyan lehetőségeket hordozó, amelyeket nem irányít tudatos beavatkozás’ a dálnok felleptéig (6. átvitt-választékos jelentés: ÉrtSz.), benne leppanghat a múlt mélységének *vak*-ságában a borúlátó 5. átvitt jelentés is: ’olyan [út, nyílás], amelynek nincs folytatása, kijárása, amelyen át nem lehet továbbjutni’, másrészt — a múltba süllyedt, erkölcsi mélységbe süppedt — holtak, félholtak tömegére vonatkoztatva a *vak mélység* olyan állapot, amelyben nem lehet a valóságra ráeszmélni, nem lehet tisztán látni, amelyben latol-

gatás, mélyebb meggondolás nélkül cselekednek az oda merülők (ÉrtSz.: I. 3., 3||a., 3||b. jelentés).

Mindezek a szétváló-összeszövődő jelentésszálak harmonikusan szövődnek bele a mű nevezetes nyitó soraiba. A mélység emberiesítését erősítik más megszemélyesítések is (a dicsőségünké, a századoké, a bús feledékenysége). Ezért halványan megszemélyesülhet maga a régmúlt idő is: az is riadhat, az is fölrettenhet, föleszmélhet hirtelenül és ijedten. Öregen, vakon eszmél az őt idéző hadi dalra.

Egészen más értéke van a *vak*-nak „A vén cigány”-ban:

[9] „A *vak csillag*, ez a nyomoru föld . . .”

Tisztázzuk előbb az értelmezői viszonyú *csillag* — *föld* metonímiát! Közös jelentésjegyük: égitest. A Föld mint bolygó nem ö n f é n y ű, tehát s ő t é t, tehát v a k. Idegen volna ez a csillagászati-földrajzi vonatkozás a vers-től? Dehogy, hiszen a folytatása is — „Hadd forogjon keserű levében” — a földgolyó forgására és a sós-keserű tengerek vizében fürdő földrészekre, kontinensekre utal! Másrészt *nyomoru* is ez a Föld. Mind ’nyomorék’, mind ’nyomorult’ jelentésével megszemélyesíti ez a jelző a földet. (Az ÉrtSz.-beli 2||a. számú, ’nyomorúságos’ alapján már nem!) Ezt a megszemélyesítést nem magyarázzuk bele a szövegbe, hanem valóban benne van. Igazolja ezt a sor K₁ kéziratában olvasható változat: „E’ vak csillag, ez a ’megrémült föld” (VÖM. 3: 590). Így ez a föld valóban vak, tényleg világtalan, a vakság minden emberi nyomorával megverve.

Még ezzel sem merítettük ki az értelmezési lehetőségeket. Ha a vers zárásának tágabb kontextusában mérlegeljük a *vak föld*-et, kétségtelenül olyan Egészre is gondolhatunk, amelynek sorsa szinte tudatos beavatkozás nélkül, sorsszerűen tisztul meg a vihar hevében: a v a k csillag társul a v a k sorssal, v a k véletlennel (l. a *vak*-nek már idézett 6. jelentését!).

E legutóbbi értelmezés csak ösvény a magyarázat más, szélesebb útjai mentén. De ráléptünk, mert tudjuk, hogy a nagy romantikusnak kihagyásos, elliptikus, gondolatszökkenő kifejezőmódja rengeteg árnyalatot foghat egybe. Vörösmartynak nem minden átvitt értelmű melléknevére sikerül ráhúznunk a ma szótározott jelentéseket. Milyen fény a *holt fény* „A merengőhöz” következő soraiban?

[10] „Múlt és jövő nagy tenger egy kebelnek,
Megférhetetlen oly kicsin tanyán;
Hullámin *holt fény* s ködvárak lebegnek . . .”

Lidércfény volna a *holt fény*? Én ilyen elnevezését nem ismerem. Vagy ide illenék a *holt*-nak az az átvitt (4.) jelentése, hogy ’olyan, amit nem használnak, illetve aminek nem veszik hasznát’? Értelmezzük tán a *holtág*, *holt meder*, *Holt-Tisza* mintájára az igazi fénytől elszakadt, elkülönített fénynek a *holt fényt*? Engem e magyarázatok egyike sem győz meg.

Induljunk más nyomon! Tudjuk, hogy Vörösmarty társszerkesztője volt az 1830-as évek legkitűnőbb kétnyelvű szótárának, a „Magyar és német zseb-szótár”-nak (Tzs. = 1838.). Böngésszünk ebben a *holt* után! *Holtcsalán* ’der Mäusepfeffer’, ’árvacsalán’: nem igazán csípős. Innen a ’nem igazi’ jelentés adódhatna. *Holtgörcs* ’der Starrkrampf’, ’merevgörcs, tetanusz’. Lehetne a *holt* tehát ’halálos, halált hozó’ is. *Holtszén* ’die Löschkohle’, azaz körülbelül ’ki-

oltott parázs’. Ebből a ’már nem izzó’, ’alig pislákoló’ jelentésárnyalatra következtethetnénk. Nem járhatatlan utak ezek, csak épp nem is csábítanak eléggé.

Felfoghatnánk a *holt fény*-t ’halotti fény’-nek is, amelyben tulajdonképpen birtokos jelzői szerkezet lappang (’halottak fénye’ és tovább vive: ’másvilági fény’). Ez sem képtelenség. Több-kevesebb érvet mindegyik megoldás támogatására lehet találni. Épp ezért nem szabad egyetlen egy mellé lecövekelnünk magunkat!

2. Az igei, igenévi metaforák és metonímiák. — Ha kevesebb problémát okoznak is, ezekben is érvényesülhet a poliszémia. Sőt még arra is hajlok, hogy a költő mellett a tudós nyelvész és szótáríró gondolatai, ötletei is kiérződnek Vörösmarty nyelvhasználatából. Horváth Károly figyelmeztetett, hogy a *forr* ige erős érzelmekeltő használata már Kölcsey lírájában is igen gyakori. De aligha van meg nála a poliszémiának az a játékos villódzása, mint például a „Főti dal”-ban:

- [11] „S most hadd *forrjon* minden csep[!] bor
 Mint a vér,
 Mellyet hajdan frígyben ontott
 Hét vezér;
 S mint szikrája a szabadba
 Felsiet,
 Úgy keresse óhajtásunk
 Az eget.”

Ha a strófa első sorára szorítkozunk, az igeinek csakis az a jelentése érvényesül, hogy ’pezsegve erjed’, ’[a benne végbemenő vegyi változások következtében] belső mozgásban van’. A vérszerződésre utaló hasonlat eleveníti föl az ige másik fő jelentését: a magasztos pillanat heve ’forrpontra hevít’, a vér szinte ’bugyborékolva zubog’ (saját értelmezésem). Ezt a jelentést fejleszti tovább a versszak ötödik sora, hiszen itt a bornak már nem is buboréka van, hanem s z i k r á j a, s ennek közvetítésével szikrája van a vezérek egy serlegben összeforró vérének is: rövidre zárt társítással: hevüljön, szikrázzon a Főton áldomást ivók vére is!

Ezek a tanulságok vezethetnek a „Liszt Ferenchez” kommentálásában is:

- [12] „Sors és bűneink a százados baj,
 Melynek elzsibbasztó súlya nyom;
 Ennek láncain élt a csüggedett faj
 Üldve lón a tettlen nyugalom.
 És ha néha *felforrt vérapálya*,
 Láz betegnek volt hiú csatája.”

Ha csak a *vérapály*-t vesszük figyelembe, a *felforrt* ’pezsegni, habzani, nyugtalanul mozogni, forrongani kezdett’. Ha a következő sor *láz beteg*-ét sem veszítjük szemünk elől, egyenrangúvá válik ezzel a ’forróvá vált, forrpontra hevült’ jelentés is.

Van már némi alapunk hozzá, hogy vitába szálljunk az ÉrtSz.-ral, amikor „A vén cigány” következő részletét magyarázzuk:

- [13] „*Véred forrjon* mint az örvény árja,
 Rendüljön meg a velő agyadban,
 Szemed égjen, mint az üstökös láng . . . ”

Szótárunk épp ezt a részletet idézi, és szerinte a *vére forr* itt: 'erős vágy, indulat keríti hatalmába, illetve tartja hatalmában' vagy 'mértéktelenül dühös'. Noha ez a kettő már társadalmilag érvényes átvitt értelem, véleményem szerint máig sem váltak olyan erőssé, hogy eltakarnák korunk olvasója elől a régibb, konkrétabb jelentéseket. Nem váltak ilyenre még a beszélt nyelvben sem, még inkább őrzik képszerűségüket a lírában (a líra olvasási utasítása!). Még ennél is kevésbé hihető, hogy 1854-ben már teljesen statikus átvitt értelme lett volna a *vére forr*-nak.

A vers adott szövegösszefüggésében pedig egészen képtelenség, hogy ezt a szókapcsolatot statikusan átvitt értelműnek tartsuk. A hasonlat hasonlója (*az örvény árja*) az 'élénk, izgatott mozgásban van, tajtékozva, habot hányva kereng' jelentést erősíti. De a vén cigány vére nemcsak mozog, pezseg, tajtékozik, örvénylik, hanem *h e v ü l, f o r r ó v á* is válik. Ezt sugalmazza a „véred forrjon”-nal párhuzamos harmadik sor: „Szemed *égjen*, mint az *üstökös láng*”. S gondoljuk csak meg, hány tűz- és hőmotívum van még ebben az alkotásban: „*másszor lánggal égett*”, „*pokol*”, „*vihar hevében*”. A köz- és irodalmi nyelvünknek nem művészi szférájában lezajló metonimikus-metaforikus átviteleket Vörösmarty úgy hajtja végre, mintha ő tenné először — és ezt el is tudja hitetni olvasóival!

3. A t ö b b j e l e n t é s ű k é p e l e m e k a d t a t a n u l s á g o k . — Csak mutatóváltatást közöltem Vörösmarty átvitt értelmű mellékneveinek és igeinek többjelentésűségéből. Néhány következtetést azonban ebből is levonhatunk:

a) az összetett, a színjátékos képi hatás ott lehet már a legegyszerűbbnek látszó szóképekben is. Mutatis mutandis ezekre az elemi képi „akkordokra” is érvényes, amit Horváth János ír: „A bővítmények [jelzők, határozók] által . . . nemcsak hangulatívá mosódik szét a mondat logikai, a kép objektív egysége, hanem e bővítmények rokonhatásúak lévén, egyszersmind szomszédos árnyalatok változatai közt lebeg, ringatózik” (Tanulmányok. 1956. 263). Legföljebb annyit tehetünk hozzá, hogy ez a „lebegés, ringatózás” nemcsak a mondatrészek között, hanem már b e n n ű k, határaikon b e l ű l is megvan.

b) Az egyszerűnek látszó gazdagságot csak úgy találhatjuk meg, ha átlépünk az ÉrtSz.-nak — épp szótár voltából adódó — kényszerű korlátaiban — a közvetlen szövegközösségénél távolabbra is kitekintünk.

c) Nem mindig segíti a szóképek vizsgálatát, ha szigorúan szétválasztjuk a lexikalizálódott, társadalmivá vált átviteleket és az egyénieket. Mindig számolnunk kell azzal a lehetőséggel, hogy a költő különféle eljárásokkal fölfrissítheti, fölélesztheti a megmerevedett átviteleket (vö. Török Gábor: Lírai ige-függvények stilisztikája 130—46, régebbi irodalom ott; Kemény Gábor: Nyr. 99: 188—92).

E tanulságok egyúttal kirajzolják következő feladatunkat is: hogyan hatnak egymásra a képek a költeményekben, milyen a képegyüttesek összehatása.

3. Ö s s z e t e t t k é p e k . — A költői képeket formai szempontból Stephen Ullmann (= Ullmann István) osztja fel egyszerűekre és összetettekre (In: *Langue et Litterature. Actes du VIIIe Congrès de la F. I. l. L. M.* Párizs, 1961. 41—59; vö. még Helikon 19: 122). Ez utóbbiakat vagy az utóbbiak jelentős részét Hankiss Elemér k o m p l e x k é p e k k e k nevezi, s megkülönböztet köztük a) többszörös metaforákat, b) más stilisztikai alakzatokkal vagy szóképekkel kombinált metaforákat (A népdaltól az abszurd drámáig 13—8;

vö. még Szegedy-Maszák Mihály: in Ragyognak tettei... Tanulmányok Vörösmarty Mihályról 354—8, 361—3).

Ullmann megállapítja, hogy jelentésszerkezetük szerint lehetnek az összetett képek *a)* s t a t i k u s a k, ha a költő megmarad az eredeti analógiánál, és csupán egyre részletesebben fejti ki, és lehetnek *b)* d i n a m i k u s a k, ha a korábbi analógiákat az újabbak keresztezik, s ezzel az eredeti és az új kép összeütközése is hatástényezővé válik (i.h.). J. Soltész Katalin így ír ugyanerről: „Az egységes szemléletből fakadó, egynemű képek mellett a nekilendült költői képzelet az összetartozó hasonlatokat, metaforákat nemritkán különböző fogalomkörökből kölcsönzi, s ezáltal heterogén vonásokból összeállított kép jön létre; ezek nem szemléletesek a szó tulajdonképpeni értelmében, mert nem a szemlélethez szólnak...” (Babits Mihály költői nyelve 285—9).

1. V ö r ö s m a r t y k i b o n t o t t k é p e i. — Vörösmarty életműve nem szűkölködik a statikus, a homogén, az általam k i b o n t o t t -nak nevezett képekben sem. A „Csongor és Tündé”-ből (II. felv.):

- [14] „Balga: Én pedig szabó vagyok,
 A sívány [!] földnek szabója;
 Én kivágom és bevarrom.
Csongor: Foldozója vagy tehát?
Balga: Rá kalász ruhát adok.”

Nyilvánvaló, hogy ez a főleg kifejtő és bővítő irányú kibontás trópusokat figurákkal is egyesít, tágabb értelemben tehát ez is „komplex” lehetne.

A kibontásnak sokféle módja van. Jobban érvényesül a [14]-es példánkban is lappangó ellentétező szópárbaj a „Csongor és Tündé”-nek egy korábbi részletében (I. felv.):

- [15] „Tünde: Vesztésem kinja tenger,
 Rajta szélvész bánatom.
Ilma: Tenger színe változandó.
Tünde: Vesztésem kinja nem.
Ilma: A szélvészek elmulandók.
Tünde: Bánatom hatalma nem.”

Máskor meg egyszerű párhuzamokban bomlik ki a kép, s ezek csak lezárásul csapnak át ellentétbe (uo. V. fel.):

- [16] „Csongor: Forrás után a szarvasnő eped,
 Nő-társ után a szarvasgím, oroszlán
 Mind a kettőnek űzi nyomdokát.
 Forráshoz ér a nő, a gím nejéhez.
 S erője dúló vadnak célt mutat.
 A hangya futkos, apró léptei
 Alig mutatnak járást, és halad;
 Nagy távolokból, gátak ellenére,
 Fáradva és mozogva hon terem;
 Földhöz ragadtan mász a vak csiga,
 De a természet válhatatlanúl
 Hátára tette biztos hajlakát,
 Mikor kívánja, hon van s elpihen:
 Elérhetetlen vágy az emberé,
 Elérhetetlen, tündér, csalfa cél!”

Nem szükséges bővebben szólni a költő részletező, kifejtett (eposzi?) hasonlatairól sem, csak azt jegyezzük meg, hogy ezek közül még a legegyszerűbbet is színesíti beléje szőtt metafora, illetve metonímia:

- [17] „... Tarcál fut csorba vasával
Elkeseredve; de még szívét nem veszítve, miként a
Megszaladó farkas, mely gyors úzóire gyakran
Visszakap, és szikrát ereget csattogva fogával.”
(Zalán futása III. ének)

A hasonlat ilyesféle kifejtése azonban nem okvetlenül eposzi. Duzzog szavait a „Csongor és Tünde” II. felvonásában megszemélyesítéses igei metaforákkal dúsitott hasonlat színesíti:

- [18] „Úgy-e mondtam, s nem hívétek?
Most bámultok, mint a tők,
Mely még éretlen korában
Felmászott a szilvafára,
S vén otromba nagy kobakja
Érni kezdvén nyári napra,
Bámúl, hogy le nem jöhet.”

2. Átmenetek a kibontott és dinamikus komplex képek közt. — Már a [17] és a [18] szemelvényünk is sejteti, hogy statikusan összetett, kibontott képek és dinamikus összetettek közt nincs éles határ. Statikus vagy dinamikus-e az „Előszó” (elemzése: Szegedy-Maszák Mihály: Ragyognak tettei . . . 333—64) sokat idézett csodálatos képe?

- [19] „Most tél van és csend és hó és halál,
A föld megőszült;
Nem hajszálként, mint a boldog ember,
Égyszerre őszült az meg, mint az isten,
Ki megteremtve a világot, embert,
E félig istent, félig állatot,
Elborzadott a zordon mű felett
És bánatában ősz lett és öreg.”

Az igei metafora („a föld megőszült”) harmonikusan fejleszti tovább az előző sor *tél*, *csend*, *hó* és *halál* motívumát. A metaforikus igei megszemélyesítésben a *föld* a földgolyó egésze is, teteje, felszíne is; tehát a megszemélyesült bolygónak a feje, feje teteje is. A *megőszült* ezüstös fehérében megmarad a *hó* fehérsége is, és ott fenyeget az emberi tél, a halál is.

A *tél-hó-halál* azonban elhalványul, háttérbe szorul a kép további kifejtésében. Pedig a teljes versnek jelképes-allegorikus szövetében már a kezdő két sor — látszólag szó szerint értendő — tavasza is jelképpé emelkedik, bár úgy, hogy megmaradnak konkrét tavaszi vonásai is. Itt viszont a *tél*-vonulat második jelentéssíkja is átjátszik egy mitikus harmadikba. A következő tételben aztán a kitörő-dühöngő vészt már egyetlen szavában sem lehet a legalsó jelentésszinten elfogadnunk, minden mozzanatával a társadalmi k a t a k l i z m á t fejezi ki. A vihar képét viszont itt is végigviszi a költő.

a) Vonatkozási bizonytalanságok paralel képekben. — A párhuzamosság teremthet is szóképet, de össze is kapcsolhat már szóképnyi szövegegységeket. Azonos hasonlítottat megvilágító több hasonló nem alakul okvetlenül dinamikus komplex képpé még részletező-kifejtő formában és még fokozást érzékeltető sorrendben sem. Nem válik azzá még azzal sem, hogy a képek részei egymást keresztező módon helyezkednek el:

Képek nagyobb együttesében még bizonytalanabbá válhat, hogy mire vonatkozik. Különös feszültség támad, ha a nyilvánvaló jelentéstani és nyelvtani-mondattani párhuzamok, izológok és izokolonok sem világítják át eléggé e kapcsolatok szövevényét:

- [21] Csongor: „Oh öröm, s ez Tünde lába,
Mert kié is lenne ilyen?
A szemérem ajtajánál,
Melly a szépség arcain hál,
A szerelm[!] ily lábakon jár,
Csendesen, hogy fel ne verje,
S nyúgodalmát édesítse;
Az öröm busúlt szivekbe
Illyen lábakon suhan be,
S alszik a gond, mint a gyermek,
Mely sírásban fáradt meg,
Föl nem ébred, meg nem hallja,
Hogy vendég jön és megyen!”
(Csongor és Tünde II. felv.)

Az elsőként kiemelt mellékmondat alanya természetesen nem lehet az *ajtaja*: ez képzavar volna. Marad lehetőségként a *szerel[e]m*, de nem lehet egészen kizárni — más értelmezési logikával — a *szemérmet* sem. — Párhuzamos az „alszik a gond” és a „Föl nem ébred” rész. De vajon az utóbbi még a hasonlót folytatja, vagyis a sírásban elfáradt gyermekre utal-e, vagy ismét a gondra? S a vendég kicsoda? A hasonlóban megjelenő konkrét élő személy-e, vagy inkább a Tünde-lábú szerelem, öröm? Ez utóbbi értelmezés okvetlenül indokolt (bár már ez is kétágú: szerelem — öröm), de annyira-e, hogy a hasonlóba való belefoglalás (a gyermek mellé!) teljesen kizárja?

A párhuzamos képek némelyike azzal is átmenetté válik statikus és dinamikus képegyüttesek közt, hogy bár látszólag megőrzi az analógiát, a párhuzam oldalai mégis megkérdőjelezzik egymás érzelmi töltését vagy képi tartalmát. Hogyan is beszél Csongor Tündének a lábnyomáról és vele szemben, vele párhuzamosan Balga az Ilmáéról?

- [22] „Csongor: Oh, ez a láb szív lehetne,
Oly parányi, oly csinos.
Balga: Oh, ez a láb láb lehetne,
Csak ne volna oly temérdek.”

Az első és a harmadik sor tökéletes izokolon, ana- és epiforával és benne a szív—láb ellentéttel. Az első azonban valódi metafora, ha potenciális modalitásban is, párhuzama pedig csak ezt csúfoló, fonákjára fordító groteszk ál-metafora, paradoxon. (Lehet, hogy sajnálatos módon elkerülte a figyelmemet, de a metaforák tengernyi osztályozási kísérlete közt nem találtam olyat, amely az a z o n o s í t ó pólus modalitása szerint csoportosította volna őket. Ezt a feladatot előbb-utóbb el kell végezni!) Összeszikkasztja a két sorpár a légiessen fennköltet és az alantast, de nemcsak azért, hogy a magasröptűvel szemben kigúnyolja, visszautasítsa a köznapit, a közönségest (vö. Tóth Dezső: Vörösmarty Mihály¹ 146–7; A magyar irodalom története 1848-ig. Szerk. Bóka László és Pándi Pál 362; Horváth Károly: A klasszikából a romantikába 444). Ironikus távolságot jelez ez az ellentét a művész saját szemlélete és a fellegjáró rajongás közt is, a művészi álláspont és a vaskos köznapiság közt is.

Az izológ párhuzamba az oldalak közös elemének poliszémiája csempészhetsz dinamikát. Csongor fenyegeti így Kurrahot (Csongor és Tünde IV. felv.):

[23] „Üzni foglak, mint az *árnyék*,
És *árnyékká* rontalak.”

Szójáték ez. A hasonlat hasonlójában az *árnyék* uralkodó jelentése az optikai jelenségre, a megismerés mozzanata igen halvány. A metaforikus második sorban az *árnyék*-nak több átvitt jelentése is aktualizálódik: az is, hogy 'a meghalt ember testetlen, lelki alakja', 'kísértet, szellem', és az is, hogy 'valakinek halvány, gyenge mása, eredeti valóságára alig hasonlító alakja'.

b) A vonatkozások mondattani bizonytalansága. — Tulajdonképpen már a [21] szemelvényünk problematikája is legalább annyira mondattani, mint amennyire jelentéstani. Az összetett képek elemzéséből nem hiányoznak a mondattani feladatok sem. Ismeretes, hogy a reformkor költői nyelve gyakran kihagyja a főmondatból az utalószót (RefNy. 380—1). A mai köznap nyelvhasználatban ezt már idegenesnek érezzük, németesnek minősítjük. A költői szövegből hiányzó utalószó miatt azonban kérdésessé válhat, hogy a mellékmondat — például a hasonlat hasonlója — a főmondatnak melyik mondatrésze vonatkozik:

[24] „Az emberiségnek elhányt rongyain
Komor betűkkel, mint a téli éj,
Leírva áll a rettentő tanulság . . .”
(Gondolatok a könyvtárban)

Értelmezési árnyalatok: a) *Olyan* vagy *annyira* komor . . . Utána a hasonlító mellékmondat fokhatározó értékű minőségjelzői vagy fokhatározói; b) Komor betűkkel, *olyanokkal*, mint . . . : a mellékmondat így értelmező minőségjelzői mellékmondatként nem csupán a *komor*-ra vonatkozik, hanem az egész jelzős szerkezetre; c) mint a téli éj, *úgy, olyanként, olyan állapotban* áll leírva a rettentő tanulság: logikailag a *tanulság*-ra, mondattani szempontból az *áll*-ra vagy a *leírva* határozóra vonatkozó hasonlító tartalmú állapothatározói mellékmondat; d) Leírva áll az *olyan* rettentő, *annyira* rettentő tanulság, mint . . . : a *rettentő* jelzőnek minőségjelzői-fokhatározói vagy a *rettentő tanulság*-nak értelmező minőségjelzői csonka hasonlító mellékmondata. Stb. A mai olvasót kétségtelenül az a) vagy a b) értelmezésre csábítja a szórend. Az életműnek tág szórendi kontextusában azonban a többi megoldást sem vethetjük el. További elemzési feladat, hogy a hasonló maga is egyesít egy konkrét érzéket (téli = fekete éj) egy sor érzelmi mozzanattal (barátságtalan, hideg zord, embertelen, félelmetes).

Hadd szögezzük le: a vonatkozások bizonytalansága nem mindig értéke a lírai alkotásoknak. A képek sokfelé húzódo számai nemcsak gazdagíthatják a képzettársítási lehetőségeket, hanem össze is gubancolhatják a gondolatmenetet. Ez már hiba is az olyanféle szenvedélyesen, de logikusan vádoló költeményben, mint az Országháza. Egyetérték Vozári Gyulának több mint kilencven éves megállapításával: ezek a trópusok „nem mindig szabatosak, kivált nem, ha a költő halmozza őket” (Figyelő 20 : 1. félév, 75):

- [25] „A hazának nincsen háza,
Mert fiainak
Nem hazája;
Büszke fajnak
Küzdő pálya,
Mellyen az magát rongálja,
Kincsnek, vérnek rosz[!] gazdája.”
(Országháza)

Elfogadhatjuk, hogy a szenvedély hagyatta ki a kötőelemeket, az gátolta meg, hogy a birtokló részes határozóként, majd állítmányként megjelenő *haza* odaértett alanyként is a szövegbe kerüljön: „Mert [a haza] fiainak nem hazája, [hanem csak] büszke fajnak [ti. a nemességnek] küzdő pálya, melyen az [ti. ez a büszke faj, a nemesség] magát rongálja.” Csakhogy ez a *büszke faj* alanyesetben csak távolra mutató főnévi névmás képében („Mellyen az . . .”) van jelen. Ezért bizonytalan a jelentése szemelvényünk legutolsó sorának; értelmünk azt is elfogadná, hogy a lírai én itt már magát a hazát vádolja. Csak akkor zárul ki ez a lehetőség, ha tovább olvassuk a verset mindaddig, amíg biztossá nem válik a mondatok jelentéséből, hogy a *rongálja* állítmánv alanya, a büszke *faj* alanya a következő mondatoknak is:

- [26] „És oh szégyen! roszra, jóra
Még szavazni jár dobszóra.
Ura s rabja millióknak.”

Ez már nem vonatkozhat másra, mint a nemesség „büszke fájára”.

Persze nem akarnék mereven elszigetelni egymástól mondattani és jelentéstani problémákat. Hisz volt már szó egyetlen melléknévnek, igének vagy igenévnek szóképbeli poliszemiájáról a 2., a 2.1 és a 2.2 pontokban. Láttuk ott, hogy érvényesülhet egyszerre e szóknak több konkrét, illetve átvitt értelme. Éppígy teszi nagyobb egységek hatását, jelentését is bonyolulttá, ha ingadoznunk kell a konkrét és az átvitt, képes értelmei közt: ha mindkét vonatkozás valószínű. Ilyen kettősséget mutat a „Szabad sajtó” második versszaka (az elsőben a kiemelések magától a költőtől származnak!):

- [27] „Kelj föl rabágyad kőpárnáiról
Beteg, megzsibbadt *gondolat*!
Kiálts föl *érzés*! mely nyögél
Elfojtott vérző szív alatt!
- Oh jöjjetek ki láncra vert rabok,
Lássátok a boldog, dicső napot,
S a honra, mely soká túrt veletek,
Derűt, vigaszt és áldást hozzatok.”

Az 5. sor láncra vert rabjai a kétértelműek: a vers egészébe valamelyest jobban beleillik, ha az első két sorban festett kép további tágitását látjuk bennük: ’ó, jöjjetek ki, most már nem egyesével, hanem tömegestül, többes számban, ti rabláncra vert *gondolatok*!’ — De folytathatná az 5. sor akár az egész első strófát is: ’ó, jöjjetek ki, rab *gondolat(ok)* és rab *érzés(ek)*!’

Ennek a versnek azonban történelmi szituációja is van: 1848. március 21-én jelent meg, közvetlenül forradalmunk kitörése után, sőt ismert volt már előbb, már 16-án is. Mint Gyulai Pál írja, a nagy napok egyik „ünnepélye alkalmával e vers is, mint transparent felirat, a [Nemzeti] Kör ablakában díszlett” (in Vörösmarty: Minden munkái. 1864. 2 : 308). Hasonló emlékeztetéseket, véleményeket idéz az új kritikai kiadás, azt sejtetve, hogy csakis a tőlem másodiknak közölt értelmezést tartja hitelesnek (VÖM. 3 : 540—1). Ki ne gondolt volna akkor ezeket a sorokat olvasva nem képletes, hanem valóságos rabnak, Táncsicsnak a kiszabadítására? Ha gondolt rá, ha így vagy így is értelmezte a verset, ez mondattani szempontból azt jelenti, hogy a lezárt első strófa és a második versszak első tagmondata közt nem kifejtő — magyarázó típusú viszony lappang, hanem egyszerű kapcsolatosság.

(Folytatjuk.)

Török Gábor

Móricz Zsigmond Csata című elbeszélésének stílusáról

Az író két allegória közé zárja az eseményeket. Az egyik a novella bevezetésében olvasható:

„Sűrű apró gyom verődött fel a káposztasorok közt; még ártalmatlanok voltak, de azért a vékony káposztaszálak gyáván, félve nyúltak fel közülük, s egyikük se mert arra gondolni, hogy szembeszálljon, harra keljen a buja dudvakkal, a fiatalon is vastag kakastaréjjal, a hamar soklevelű bürökkel, az alattomosan meglapuló, drótszárú porcfűvel, meg a többi ismeretlen bennszülött ellenséggel, akik itthon vannak a káposztakertben, és mire észrevennék, már mind eleszik az életet a drága kis ültetvények elől, akik kecsesen, ijedten emelik harmatosan kövér levelüket.” (Az idézetek a következő kiadásból valók: Móricz Zsigmond: Elbeszélések. I. Szépirodalmi Kk., Budapest, 1973. 492—9.)

A másik allegória a novella utolsó bekezdése:

„S a kényes, vékony úri palánták vidáman maradtak el mögötte [ti a kapáló lány mögött] hosszú sorral, hogy megszabadultak az erőszakos, erős vetélytársaktól, akik elszíjták előlük az életet. És a karcsú kis testek úgy emelték fel a levelüket, mintha napernyőt tartanának a nap ellen.”

Az idézett allegóriák kettős értelmét az elbeszélés cselekményének ismerete adja meg. Klári, a nagygazdálány és Erzsi, a szegény lány csatája egy legényért zajlik. A reggel óta együtt kapáló lányok beszélgetése során rajzolódik ki jellemük, alakjuk:

„— Jaj derekam, jaj csontom! — kiáltott a nagygazdálány, amint egy percre megállottak pihenni.

Két tenyerét hátratette, úgy nyomogatta vele gerincét, amely megfájdult a hosszas görnyedéstől.”

A lány alakja tehát a *derék, csont, tenyér, gerinc* szinekdochék alapján rögződik az olvasóban. Ezekkel a rész—egész viszonyon alapuló szóképekkel az elfáradt testre hívja föl az író a figyelmet, míg a másik lányról ezt írja: „[...] szintén felegyenesedett, *mint a fiatal vessző*, meg sem látszott rajta, hogy hajlott az imént.” S ennek a képnek nemcsak hasonlat volta miatt van szemléltető ereje, hanem azért is, mert párhuzamos az előbbi szinekdoché sorozattal. A párhuzamosságban pedig ellentét feszül: míg a szinekdochék a részeken, addig a hasonlat az egészen alapul. S a fiatal vessző képzeete mindenképpen Erzsí fiatallása, hajlékonysága és munkabírása mellett tanúsodik. — Klári bemutatása így folytatódik:

„[...] *kényes* gyerek, aki már belehal tíz órára egy kis kapálásba.

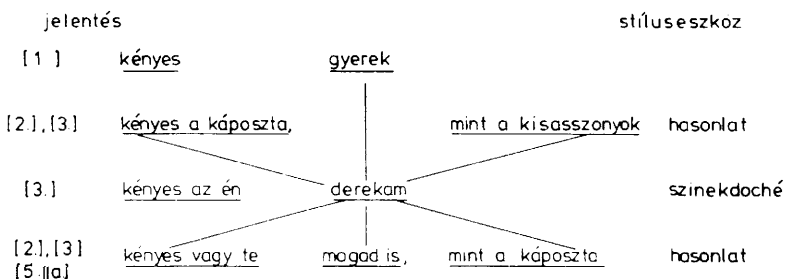
— Nem jövök én többet káposztát kapálni! — duzzogott Klári, a nagygazdálány. — Úgy kell vigyázni, az ember majd megmered. Ha egy kicsit megmozdítom a kapával, mingyárt kidül.

— *Kényes* a káposzta, *mint a kisasszonyok!* — mosolygott csendesen Erzsí.

— *Kényes* az én derekam!

— *Kényes* vagy te magad is, *mint a káposzta!*”

Az idézett rész a *kényes* szó ismétlése következtében alaki erősítésre épül (l. Zlinszky: MStilÚ. 161; MStilV. 140). Azonban észre kell venni, hogy a szó különböző jelentésekben szerepel: *kényes* (gyerek) — [1.] ’<élőlény> valamely külső hatásra nagyon érzékeny’ (A jelentéseket l.: ÉrtSz. 3 : 834). *Kényes* (a káposzta) — [3.] ’olyan <tárgy, anyag, eszköz, szerv>, amely nagyon óvatos kezelést kíván’. Ez az ÉrtSz. szerint átvitt jelentés azonban a mondat egészét, vagyis a hasonlatot figyelembe véve egy másik, nem átvitt jelentéssel is helyettesíthető: [2.] ’olyan <ízlés, igény>, amely(nek a segítségével valaki) a maga sajátos területén könnyen felismeri a minőségi különbségeket, és minden körülmények között megköveteli a legjobbat’. *Kényes* (az én derekam) — ’ua., mint a [3.]. *Kényes* (vagy te magad is, mint a káposzta) — ’ua., mint a [2.]’, de a hasonlat következtében a [3.] jelentés is érvényes, sőt újabbat is számba kell venni. Az idézett párbeszéd két mondatában a „*Kényes az én derekam*” és a „*Kényes vagy te magad is*” mondatok kiemelt részei egymással szinekdochés viszonyban vannak, s ez annak a lehetőségét teremti meg, hogy a következő jelentés szintén ott legyen az olvasó tudatában: [5. || a.] ’ruhájával vagy szépnek vélt külsejével feltűnően tetszelgő, azt hetyke, rátarti viselkedéssel fitogtató <személy>’. A különböző jelentések mintegy ráakódnak az utolsó *kényes* szóra. Ezt segíti elő az idézetben végigvonuló szinekdochés viszony és a két hasonlat kereszt alakú szerkezete (chiazmus):

A jelentéssíkok változtatása, a hasonlatok chiazmikus elhelyezése és a színekdochés szóképek mind Klári bemutatására szolgáltak. Erzsit — láttuk — mindössze egy hasonlattal rajzolta meg az író. Később is a nagygazdalaný kapja a rokonszenvesebb hasonlatokat:

„[...] nevetett, s úgy rengett-ringott felső teste a kapanyélen, *mint a rózsatő lombja a karón*.

Erzsi is felállott. Az ő arca is piros volt, de nem foltos fehérrel tarka, *mint az almavirág*, mint a Klári arca, hanem egyszínű, árnyalatlan, húspiros, olyan volt a karja is, a nyaka is, le a vállon az ingvállba, ameddig a nap süti.

Átvette mind a négy sort, s Klári hagyta, hogy szapora munkájú kapája az ő dolgát is végezze.”

Erzsi külsejét nem festi megnyerőre, arca és egész teste kissé naturalista szemléletű megkülönböztető jelzője: *húspiros*. Igazán értékes tulajdonságát a *szapora munkájú kapa* metonímia fejezi ki (hiszen nem a kapa a szapora munkájú, hanem aki dolgozik azzal). Klári rengett-ringott a kapanyélen, Erzsi szinte azonosul munkája eszközével. — A két különböző természetű és társadalmi helyzetű lány között Pataki Pista miatt dűl a csata, aki „kisgazdalogény, ahelyett, hogy keresne magának egy dolgos, neki való szegény lányt, nagygazdalaný után szalad...” Mialatt Klári a legénnyel évődött, Erzsi „úgy dolgozott, *mint a gép*”. „Látszik milyen a lány, a nagygazdalaný. A dereka elfárad, a *nyelve* nem...” — írja Móricz Zsigmond a rá jellemző átképzéletes előadásmóddal (l. Herczeg Gyula: Móricz Zsigmond stílusa. In: Stilisztikai tanulmányok. Budapest, 1961. 254), s egyúttal tovább fejleszti a bevezetésben alkalmazott színekdoché sorozatot (*nyelve nem fárad el*). A legény miatt folyó szópárbaj végén Klári látszólag külsőségek miatt mond le Pataki Pistáról: „— Ragyas... Hisz az ragyas!” — mondja, valójában a „szegénység szaga csapta [...] meg az orrát” a beszélgetés során. E mellé a metafora mellé vitájuk csúcspontján újabbak járulnak, s olyanok, amelyek a paraszti munka élményanyagából származnak:

„— Mit... Mit képzelnék ezek! Hát azt hiszed, nekem egy ragyas is jó!

— Jó bizony a szépe! Kiválogatják! Oszd azt hiszik, hogy szegény lányoknak mán a *csutkája* is jó, meg a *tőrekje*!”

Nemcsak eredetiségükkel hatnak ezek a Móricz Zsigmond-i metaforák (vö. Herczeg: Nyr. 82 [1958.]: 65), hanem azzal az indulatot kifejező értékkel is, amit a birtokos személyjel hordoz: *csutkája*, *tőrekje*. Ugyancsak az indulat kifejezésére való a *szépe* partitivusi használatú főnévi értékű melléknév is (l. MMNyR. I : 534), emellett sincs a birtokos megnevezve az érzelmi feszültség fokozása céljából.

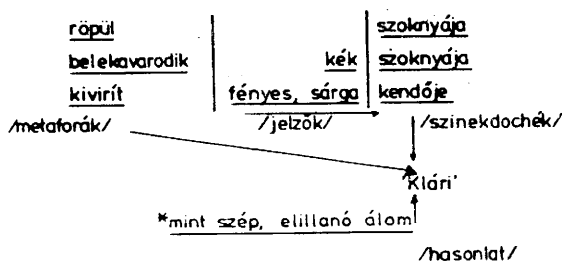
A szóképek a cselekmény tetőpontja körül megsokasodnak. Klári abba-hagyja a munkát, elmegy, s az újra odaérkező legénynek „gyűlölködve nézett az *arcába*”. Ezzel a köznyelvi metonímiával érezteti az író, hogy a lány a ragyas arcot is nézi, nemcsak a szemébe néz a legénynek, aki így látja a nagygazdalanýt:

„Ellibbent, hogy csakúgy *röpiült a szoknyája*, és szaporán átment a lovak előtt az út túlsó felére s nemsokára letért a gyalogösvényre, keresztül a búza közt.

A legény meg csak nézett, nézett, utánanézett a *gógös kis pávának*, aki éles késsel metszette ketté minden reménységét.

Utánanézett, hogy *kavarodik bele a kék szoknya* a zöld búzába, hogy *virít ki a fényes sárga kendő* csillogva a napfényben, s hogy távozik, hogy eltűnik, *mint a hajnali álom*, amely olyan nagyon szép s olyan könnyen elillanó . . .”

Klárát *gógös kis páva*-nak mondja az író, hiszen ezt a köznyelvi metaforát az elbeszélés eddigi részeiben megfelelő jellemrajzzal előkészítette. Jelentése: 'nagyon díszesen, cifrán öltözött, előkelősködő, büszke tartású, öntelten viselkedő nő' (ÉrtSz. 5: 692), amit a *gógös* és a *kis* minősítő jelzők tartalmi jegyei gazdagítanak (Simonyi: Jelz. 4; Imre Samu: A jelzők osztályozásának terminológiájához. MNy. 54 [1958.]: 40). — Klári öltözetét az események során bemutatta a novella: „[...] levetette piros pettyes fehér *rékli-jét* [...]”, „[...] lesimogatta *ruháját*, megrázogatta magát, hogy a *szoknyája* ráncai jól essenek, a *réklije* gyűrődései elsimuljanak, s öt ujjal elfésülte a homlokáról a rövid hajakat [...]”, „[...] a sarki bokorhoz [ment], amelyre le volt dobva a vasalt *kendője* [...]”, „[...] utat vágott *kis cipője* [...]”. Az így megismert ruhadarabok mozgalmasság igei metaforákban tűnnek fel (*röppült a szoknyája* é. i. t.), s újabb minősítő jelzők (*kék szoknya*; *fényes sárga kendő*) teszik a szóképeket még érzékletesebbé. E teljes alakú metaforák azonosítottjai (*kendő*, *szoknya*) egyszersmind színekdochék is: 'Klári'-t jelentik, őrá gondolja a legény „hogy távozik, hogy eltűnik, mint a hajnali álom”. A hasonlat tertium comparationisaira külön minőségjelzői mellékmondatok mutatnak: „olyan nagyon szép s olyan könnyen elillanó”. A *szép* és *elillanó* szavak jelentéstartalmai a búzában eltűnő lánnyal, annak metaforikus képeivel állnak párhuzamban:

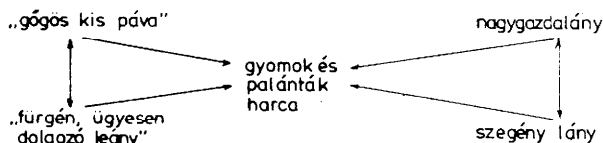
Amint e képrendszer felépítésében a nyilak mutatják, valamennyi stílus eszköz Klári ábrázolásának segítője. A másik lány külsejét — láttuk — alig írja le Móricz Zsigmond, belső értékeit, gondolkodásmódját szavaiból és magatartásából kell kikövetkeztetni. Ő az elbeszélésben történetek alatt szinte állandóan dolgozik, „szapora munkájú kapá”-ját már említette az író. Másutt ezeket találja az olvasó: „[...] buzgóbban *dolgozott*”, „[...] úgy *dolgozott*, mint a gép”, „[...] *vágta*, de úgy *vágta a földet*, ahogy csak lehetett”; „[...] lehajolt s tovább *dolgozott*”, „[a legény nézte] a fürgén, ügyesen *dolgozó* leányt”, és végül az elbeszélés befejező részében: [Klári otthagyt a kapájával] *kezdett új rendbe* a túlvégen.” A 'dolgozik, kapál' jelentésre alkalmazott különféle kifejezéseket a cselekmény indokolja. Így Erzs akkor *vágta a földet*, amikor szégyenlette Klári kacérkodását a legénnyel, akkor *kezdett új rendbe*, amikor

Pista már „szívvel, örömmel, tűzzel, hallgatva nézett a lányra”. — Erzsi gondolkodásmódját tükrözi az a képsor, amelyikre a novella már idézett allegorikus keretére utal:

„— Hová ment ez?

— Hová! — rántotta meg a vállát a lány. — Hát *tisztult* a gazbul. Mintha ez a káposzta, ni, csak kihúzná a lábát, osztán elmenne a hazájába, mert nem jó a dudva közt . . .”

A *tisztul* 'takarodik valahonnan' jelentése átvitt, metaforikus (ÉrtSz. 6: 695), amihez még stílushatást ad az, hogy a *gaz* 'gyom' is metafora. Azt, hogy tulajdonképpen mivel azonosítandó, az elbeszélés egészén kívül itt a hasonlat sugallja (*Mintha ez a káposzta, ni, csak kihúzná a lábát, osztán elmenne a hazájába, mert nem jó a dudva közt . . .*). A *dudva* és a *gaz* szinonimák (SzinSz. 81) jelentése 'hasznavehetetlen, sőt káros növény' (ÉrtSz. 2: 999), de ez a jelentés a bevezetés és a befejezés allegóriáit szem előtt tartva szimbolikus is. A szimbolikusság így épül fel:

A nagygazdálány és Erzsi csatája párhuzamos a gyomok és palánták küzdelmével, amelyet az allegóriák mutatnak be az utóbbiak győzelmét is ábrázolva. Az allegóriák a cselekménnyel való szintetikus párhuzamossága (vö. R. Jakobson: *Hang—Jel—Vers*. Budapest, 1969. 348) teremti meg a *gyom* (a *dudva* és az első allegóriában megnevezett fajtáik) szimbolikus értelmét. S a szimbolikusság az, ami a szegény lány győzelmében a közvetlen célon — a legény megnyerésén — túlmutat.

Büky László

Egy természeti kezdőkép szemiotikai elemzése egy csángó népdalban

Hol jártál az éjjel, cinegemadár?
Ablakidnál jártam, drága violám.
Mért be nem jöttél hát, cinegemadár?
Féltem az uradtól, hogyha rám talál.

Nincs itthon az uram, cinegemadár,
Csinálosi erdőn csónakot csinál,
Jó lovai vannak, hamar hazaér,
Mi lesz veled, rózsám, hogyha itten ér?

Vagy:

Rossz lovai vannak, nem ér ma haza,
Mulathatunk, rózsám, egész éjszaka.

Népköltési alkotások természeti kezdőképében gyakran szerepel a madár, amely valahogyan kapcsolatba kerül a népdal interszubjektívális hőisével; néha figyelmeztető szerep hárul rá (pl. „Szól a figemadár, mindjárt megvirrad már”), máskor jelképes, vagy konkrét segítséget kérnek tőle (pl. „Röpülj, páva, röpj. | Vármegyeházára, | A szegény raboknak | Szabadulására”), vagy pedig valamilyen tulajdonsága miatt a hasonlóság hangulati és jelentésbeli alapjául kínálkozik (pl. „Árva az a madár, kinek párja nincsen, | Én is árva vagyok, | jaj, mert nekem sincsen”).

Az itt bemutatott csángó dalban a cinegemadár motívum nemcsak a természeti kezdőkép része. A dal szövegében három ízben is visszatér. Az ismétlés ténye már önmagában is jelzi, hogy a kiemelt motívum nemcsak képelem, hanem a dal teljes szövegének motívumrendszerében is elsőrangúan fontos. Az ismétlés mindhárom alkalommal ugyanabban a szemiotikai helyzetben következik be, így a dal kompozíciós szerkezete is e köré a motívum köré épül fel.

A kezdőképek madár motívuma általában nem értendő személyre, a mi esetünkben azonban a metaforikus jelentés félreérthetetlenül személyre vonatkozik, de úgy, hogy a + személy lehetősége egyértelműen sohasem nyilvánvaló. A díszítő és a „szereplő funkcióból származó kettősség” valójában csak rejtőző formában adott. A szemiotikai elemzés arra irányul, hogy végigvezesse a két lehetőséget, és tisztázza, hogy a kétféle szerepkör valóban párhuzamos-e egymással, vagy a potenciális lehetőség tulajdonképpen szétválaszthatatlan egység.

„Hol jártál az éjjel, cinegemadár?” A tartalmi elemzésből kiderül, hogy a kíváncsi kérdező menyecske. A dalban szereplő asszonyt szigorú társadalmi rend övezi, a házasság törvényeinek a betartását a közösség is számonkéri, vigyáznia kell a szavaira, mert más is meghallhatja azokat, szájára venné a falu. Legényt a fenti módon nem szólíthat meg, nem kérdezheti meg nyilvánosan, hol s merre töltötte az éjszakát. Asszonynak a falu közvéleménye szerint nem is illik ilyent kérdezni, talán ő maga is restelné nyíltan érdeklődni. Ehelyett játszik, jelenetet rögtönöz magának, másoknak: a cinegemadarat szólítja meg s ezzel társalog végig. Ezt a beszélgetést mindenki hallhatja, hiszen madarat szólít meg, akihez pedig valójában intézte a kérdést, akitől feleletet is vár, érzékeli az áthallást. A legénynek nem szégyen menyecskehez járni, neki nem is kell óvatoskodni a válasszal: „Ablakidnál jártam, drága violám.” Ő csak a menyecske urától tart, s az ebből származó veszélyre a menyecskét is figyelmezteti. Itt a szemiotikai „játék” újabb fordulatot vesz. Porhintésnek a falu szemébe elég a cinegével való játék, ha akarják, igaznak is hihetik, és ha nem, akkor sem tartják illetlennek a jelenetet, hiszen tiszteletben tartották a látszatot, a közvéleményt nem akarták maguk ellen hangolni, így addig, amíg az, akire ez az ügy leginkább tartozik, a menyecske ura nem értesül a dologról, a falu hajlandó elfogadni a látszatot, hajlandó hinni, hogy a menyecske tényleg cinegével társalog: elunta a szótlanyságot míg az ura az erdőre ment, s elég kinyitnia az ablakot, hogy odaszólhasson egy madárnak. Annál is inkább hiteles a jelenet, mert a madárfogás kedvelt gyerekjáték, s a kerítésre vagy a kút kávéjára kitett kívájt disznótokban sokszor éppen cinegét fognak a gyerekek. A madár fogságát sem kötelező komoly rabságnak tekinteni, lehet etetni, becézgetni, el is lehet engedni. A párhuzamos funkcióból adódó feszültségnek azonban rejtve kell maradnia: a játék csak addig játék, amíg mindenki annak tekinti. Egyvalaki van, aki a könnyed hangulatú

kacérkodó, magakellettő játékot tragédiává változtathatja, a férj, ha jó lovai hamarébb hazahoznák, mint várható. Ezzel tisztában van a menyecske is, ezért jelképes a beszéde, és a legény is. Nem akar ujjat húzni a férjjel, hiszen nem nagy érzelmekről van szó, amelyekért érdemes lenne kockáztatni. Be is vallja ezt: „Féltem az uradtól, hogyha rám talál”, de aggódik az asszonyért is, akinek viselnie kellene a következményeket: „Mi lesz veled, rózsám, hogyha itten ér?”

De ki gondol arra, hogy tragédiává komorulhat a játék? A cinegét bármikor útjára engedheti a menyecske, ha kedve telt benne, s a madár sem sérült meg a fogságban. A falu tudja, hogy cinegefogás játék, a férj meg éppen gyanútlan.

E játékban a menyecskéé a nagyobb felelősség, neki kell elrejtőznie a metaforikus értelem mögé, így csak ő az, aki „szerepnek” tartja a cinegemadarat, márcsak azért is, hogy személytelenségét megőrizhesse. A legény válaszai adnak a menyecske szavainak kettős jelentéstartalmat. E kettősségből, a metaforikus és a valós közti feszültségből fakad a szerelmi játék izgalma.

A cinegemadár metaforikus és valós jelentésére való építés érdekes szerkezetbeli lehetőség is egyben: a szerelmi játék addig játék, amíg a metaforikus sítot valósnak tekinti mindenki. A reális síknak nem szabad előtérbe kerülnie, a szemiotikai helyzetnek nem szabad megváltoznia, mert az drámai fordulatot eredményezne, könnyen tragédiához vezetne. A valós jelentésnek végig meg kell maradnia a metaforikus értelmezés feltételezhető háttérének. A két sík közötti feszültség eleve adott, de a játék szabályai szerint nem fokozódhat. Ezért nem bomlik ki a dalban a cinegemadár metafora, a burkolt célzások ellenére sem. Ez a szerkesztésbeli bravúr könnyedén felelőtlen, izgalmas, pajzán játék vidám hangulatának a fenntartója.

Murvai Olga

Heves megyei szólások és közmondások

(A népi jellegű szólásformák típusai)

1. A Heves megye népének nyelvhasználatához kötött szólások és közmondások világa sok szempontból megérdemli figyelmünket. Ez a szóláskincs változatos, sokszínű mind nyelvi formájában, mind tartalmában, mind használati értékében. Egy részük jól illeszkedik bele a hasonló nyelvi szerkezetű és rokon értelmű magyar szólások sorába, más részük azonban egyedi; sajátosan hevesi, nyelvi szerkezetében és használati értékében meg különösen az. Ebből a szempontból elsősorban értékesek azok a szólásmódok és szóláshasonlatok, amelyekben olyan tájnyelvi alakulatok jutnak nyelvi szerephez, amelyeknek ismerete nélkül e szólások és közmondások értelmezése lehetetlen. Ezeket sem a tudományos igényű fonetikus formában közöljük, csak akkor, ha a kiejtés szerinti írásmódnak külön szerepe van, pl. egy-egy falu tájnyelvi kiejtését utánzó falucsúfolókban. Abban az esetben is a táji kiejtést követtük a lejegyzésben, amikor egy-egy szólás és közmondás sajátos jelentése és használati értéke éppen a tájnyelvi alakban gyökerezik. Nyelv szempontból legértékesebbek azok a Heves megyei szólások, amelyeknek nyelvi szövetében valódi hevesi tájszavak kapták a kulcsszó szerepét. A hevesi dialektusi sajátosságokat hordozó szóláskészlet lejegyzésében és értelmezésében utalunk azokra a helytörténeti, néprajzi ismeretekre és összefüggésekre is, amelyek a szólások keletkezéséhez is fontos adalékokat szolgáltatnak. Annál is inkább ezt kell tennünk, mert a szólások nyelvi szerkezete, jelentéstartalma szervesen illeszkedik bele abba a történeti, fejlődési összefüggésbe, amelyben a hevesi nép életének, munkájának és hiedelemvilágának legjellemzőbb sajátosságai kialakultak.

Ebben a közleményünkben a szólások nyelvi értékeit is előtérbe helyezzük. De a nyelvtudományi, közelebbről a tájnyelvi vizsgálódások szempontjából természetesen azoknak a szólásoknak és közmondásoknak nyelvi formája érdekel bennünket elsősorban, amelyekben olyan szavak, nyelvi formák kapnak kulcsszerepet, amelyeknek a hevesi nép elmúlt életének történetét tekintve információhordozó képessége igen magas, s általánosabb értelmű jelentésszerkezetük és helyi használati értékük is szorosan tapad a nyelvi formához és valósághátteréhez.

Legtöbbször sajátosan hevesi az a valóságháttér is, amelyben a jellegzetesen heves megyei szólások és közmondások megszülettek, és szerephez jutottak. Nem véletlenül használtuk a múlt idejű igealakokat: ezek a szólások és közmondások a mai nemzedék nyelvhasználatában ritkán jelentkeznek. Az idősebbek is inkább csak ráismernek, ha felidézzük számukra a régi közleményekben kiadott szóláskincset. Itt közölt anyagunkat az eddig megjelent közleményekből is válogattuk, s amit a mai szóbeliségből rögzítettünk, azt is az idősebb hevesi emberek emlékezetéből bányáztuk ki. Sajnos, igen sok szólás és közmondás Heves megyében is mind tájnyelvi alakulatával, mind valóságbeli hátterével a népi emlékezet homályába vész. Közleményünkkel azt a célt is szolgálni kívánjuk, hogy az olvasó figyelmét felhívjuk a további gyűjtésre is, legyen munkatársunk ennek a célnak szolgálatában.

A tematikailag összefüggő szólások és közmondások alak- és jelentésváltozatait egyaránt bemutatjuk. Megrajzoljuk a hagyományozódás körét és módját, továbbá a szó-
láváltozatok kialakulásának variálódási formáit is.

Ma már az itt közölt szólások, közmondások inkább csak az idősebbek aktív szólás-
készletében jutnak olykor-olykor nyelvi szerephez. Legtöbbjükben elhalványult a helyi
vonatkozásokra való utalás, és csak jelképi értékük él elevebben: a jól emlékező idő-
sebb generáció jól tudja, hogy a helyi jellegű szólás mikor, mire és miért érvényes. A ki-
avulás folyamatát ma már aligha tudjuk megállítani, azt azonban meg kell próbálnunk,
hogy a nyelvi nevelés és ismeretterjesztés segítségével minél több hevesi szólás és köz-
mondás jelrendszerével és használati értékével mindennapi életünk nyelvhasználatában
is szerephez jusson, s így köznyelvivé váljék. Először azokat a szólásokat, közmondásokat
mutatjuk be, amelyek országosan ismeretesek, és a legfontosabb magyar szólásgyűjte-
ményekbe is belekerültek.

2. A Heves megyei „szójarásból” a megye megnevezéséhez kötődő szólásformák
váltak országosan ismeretessé, s ma már a köznyelvi szóláskincs tagjainak tekinthetők.
Különösen gyakran jutnak nyelvi szerephez ezek a szólások: *Heves vármegyéből való,
Heves megyei ember. A heves közszó s a Heves helynév azonos hangzásán alapuló* alábbi
szólások éppen napjainkban válnak egyre ismertebbekké sajátos használati értékükkel:
Heves a hazája, Heves a szülőföldje stb.

A *Heves vármegyéből való, Heves megyei ember* szólások ugyanis nem arra utalnak,
hogy valaki Heves megyében él és dolgozik. A nyelvi formák, átvitt értelmükkel ebbe a
rokon értelmű szó sorba illeszkednek bele: 'heves, heveskedő, tüzes, gyorsan tettekre, és,
hirtelen, hamar fellobbanó, felfortyanó, türelmetlen stb.' A *Nem Hevesben vagyunk*
szólással pedig akkor élünk, ha valakit türelemre intünk, s felfortyanását, hirtelen fel-
lobbanását kívánjuk lehűteni. A szólás ezt a jelentéstartalmat is közvetíti: Ne hevesked-
jünk! Nem véletlen az sem, hogy a valamikor nagyon olvasott éleláp, a Borsszem Jankó
hasábjain (1886. okt. 18.) ez a rigmusrészlet jelent meg: „Heves vármegyének Heves
azért neve. | Hazafiságának mert szörnyű a heve.”

A magyar nyelvterületen szélesebb körben ismert ez a szóláshasonlat is: *Éles,
mint a Heves megyei bakó millingje*. Akkor mondták, ha valamit nagyon élesnek, hegyes-
nek ítélték. Gyakran az értelmi tevékenységre is értették. A milling a megyei bakó, a
hóhér kardját, bárdját, annak fényes élet nevezte meg (vö. Nyr. 27: 470).

A *Heves* helynév vállal szerepet ezekben az országosan is jól ismert szólásváltoza-
tokban: *Él, mint Marci Hevesen. Éldegél, mint Marci Hevesen. Jó dolgunk van, mint
Marcinak Hevesen. Nyílik, mint Marci Hevesen*. A szólásváltozatok ebbe a rokon értelmű
kifejezéssorba illeszkednek bele: jó dolga van, jól él, könnyen boldogul, vidáman telnek
napjai, urasan él stb.

E szóláshasonlatokkal kapcsolatban arról a jelenségről is szólnunk kell, hogy újab-
ban költőink versbeli szerepet is bíznak rájuk. Ezzel kitágítják a szóláshasonlat haszná-
lati értékét. S hogy milyen változatos kifejező, közlő szerepet tudnak vállalni e szólás
költői változatai, arról az alábbi versrészletek bizonykodnak: „Ahogy mondják — együtt
vagyunk, | s élünk, mint Marci Hevesen” (Cseke Gábor: Meztelen kard). — „Csákót
nekünk, pirost! | Marci jó Hevesről” (Kormos István: Karcos torokkal). Nemcsak
nyelvi játéknak kell tekintenünk Ladányi Mihály költeményének e részletét: „Vagány-
kodom s a világ ellen | szólok hevesen | mért nem én lettem Marci Hevesen?” (Szegény
költő dala). Újabban egyre gyakrabban halljuk ezt a szóláshasonlatot is: *Édes, mint a
hevesi dinnye*. Valamikor Heves község lakói termelték a jó ízű hevesi görögdinnyét.
Ma már a csányi, a káli dinnyére is gondolnak, akik ezt a szólást ajkukra vagy tollukra

veszik. Lehetséges, hogy ennek a szólásformának az alábbi népdalrészlet adott alapot: „Nincs édesebb a hevesi dinnyénél”.

Eger város neve és a belőle képzett *egri* melléknév is alapul szolgál néhány olyan szólás megalkotásához, amely országosan is jól ismert. A leggyakrabban ezekkel a változatokkal találkozhatunk: *Felütötte az egri nevet. Kivívta az egri nevet. Elnyerzte az egri nevet. Felkapta az egri nevet. Megérdemli az egri nevet. Érdemes az egri névre* stb. Ezeket a nyelvi formákat ebbe a rokon értelmű szósorba illeszthetjük bele: 'hős, bátor, vitéz, derék, híres, helytálló, elszánt' (vö. Bakos: Az egri név. Egy szólásunk eredete és értelmezése. Nyr. 86: 215–21). Ebben a közleményünkben nem szólunk az egri nép nyelvhasználatához köthető szólásokról és közmondásokról, mert külön dolgozat jelent meg erről a témáról.

Gyöngyös város nevéhez is több szólásmód és szóláshasonlat kötődik. Régi szólásgyűjteményeinkben is olvashatók ezek a szólásformák: *Helyén van, mint Gyöngyös. Leégett, mint Gyöngyös. Rendben van, mint Gyöngyös, mikor leégett* ('kellemetlen, nehéz helyzetbe került: anyagilag tönkre ment'). Az első szólással kapcsolatban Erdélyi János azt jegyzi meg közmondásgyűjteményében, hogy „alkalmasint Gyöngyös szép fekvése” adhatott alapot a szólás megalkotására. Ennek a szóláshasonlatnak van alakváltozata is. *Helyen vagytok, mint Gyöngyös* szólásváltozathoz ma már általánosított értelmet, tanulságot és használati értéket is társítanak. O. Nagy Gábor Magyar szólások és közmondások című gyűjteményében így értelmezte a szólást: 'Most már értem a dolgot'.

Az 1880-as években többen is feljegyezték ezt a szóláshasonlatot is: *Helyre zökkent, mint Gyöngyös*. Kétféle magyarázatot is fűztek hozzá. Egyesek ezt a jelentéstartalmat tulajdonítják a szóláshasonlatnak: 'a maga helyén van, jól érzi magát'. Mások szerint ez a szóláshasonlat annak köszöni létét, hogy Gyöngyös városa „oly sokszor és érzékenyen károsult a tűztől”. Az 1917. május 21-én pusztított gyöngyösi tűzvész alkalmából kiadott „Gyöngyösi phönix” az egész ország színe elé tárta, hogy „a lángtenger hogyan falta fel éhesen a várost.” Ez az esemény adott alapot a legújabb szólásváltozat megszületéséhez. Szerte az országban ismeretes ez a szóláshasonlat is: *Leégtem, mint Gyöngyös*. A gyöngyösi ferencrendi zárdához köti a hagyomány ezt a szóláshasonlatot: *Vérre vált benne, mint barátban a lencse*. A népetimológián alapuló szólás háttere: a páterek és fráterek arra a kérdésre: legyen-e lencse az étlapon, így válaszoltak latinul: vere valet. A nép nyelvén a hangalaki hasonlóság alapján ez a nyelvi forma alakult ki: *vérré vált*. Gyöngyös környékén jól ismert szóláshasonlat: *Tartós, mint a barátok olvasója*.

A Heves megyében elterülő *Mátra* hegység neve is szerepel néhány szélesebb körben ismert szólásban. A magyar szólásgyűjteményekben olvashatók pl. ezek a változatok: *Annyi, mint a Mátra szele* 'sok van belőle, sok a munka, az elfoglaltság'). *Állandóbb a Mátra hegyénél* ('állhatatos, kitartó') *Óreg, mint a Mátra hegye*. Változata: *Óreg, mint a Sárhegy* (Gyöngyös).

A Mátra alji falvakban gyakran emlegetik ezeket a szólásformákat is: *Ködöl a Mátra*. A népdal szövegében is szerephez jut ez a nyelvi forma: *Ködellik a Mátra, eső akar lenni*. — *Tőgyel a Mátra* ('eső készül'). Ismeretes ez a szólás is: *Tőgyel a Mátra, megellik mára*. Alapot ehhez a változathoz az adott, hogy a *tőgyel* szónak nem az 'esőre ködözik' jelentéstartalmára gondolt a rígmus megalkotója, hanem a ma használatosabb 'megtelik a téhen tőgye tejjel' fogalmi értékre.

A Heves megyei *Kompolt* községet, a nevéhez kötődő közmondás révén szerte az országban emlegetik. Az egész magyar nyelvterületen ismert mondásként élnek ezzel a szóláshasonlattal: *Rátartja magát, mint a kompolti kisasszony*. E mondás széles körű elterjedtségét bizonyítja az is, hogy sok változata alakult ki. Nagyon ismeretes pl. ez a forma: *Rátartja magát, mint a kompolti nemes asszony*. Közmondásgyűjteményeinkben még

ezeket a változatokat olvashatjuk: *Kényes, mint a kompolti kisasszony. Büszke, mint a kompolti nemes asszony. Rátarti, mint a kompolti nagyasszony. Cifra, mint a kompolti menyasszony. Kéreti magát, mint a kompolti nemes asszony. Úgy ül itt jegyben-gyűrűben, mint a kompolti menyasszony* (vö. még: MNy. 63: 84–87.).

Hogy általánosabb értelemben és tanulsággal telítetten is éltek nagyapáink, nagyanyáink ezekkel a szólásváltozatokkal, bizonyítja az is, hogy a büszke, kényes, rátarti, válogatós, öntelt, begyes, gangos, hivalkodó, kevélykedő jelentésárnyalatokat kifejező rokon értelmű szavak sorába is beilleszthető ez a szólásmód is: *Amolyan kompolti kisasszony. Olyan, mint a kompódi nemes asszony* (tehát: büszke, rátarti, kényes, kényeskedő). Hallható még ez a szóláshasonlat is: *Vár, mint a kompolti kisasszony* (válogat a kérőkben).

Valamikor valóságalapja is lehetett az idézett szólásváltozatoknak, s nem véletlenül vált a büszkeség, a kényesség, a rátartiság képviselőjévé, szimbólumává a kompolti kisasszony vagy nagyasszony. Erre utal Erdélyi János gazdag közmondásgyűjteményének a szóláshoz fűzött e megjegyzése is: „Az egyszeri kompolti nagyasszony igen szereté kicsire húzni a száját, mit elneveztek vasárnapi ráncnak is. Végtelenül finomul ejté ki a szakácsné előtt a borsó, a galuska, a szalonna szavakat, midőn piperésen felöltözve, a kanapén mozdulatlanul ülve, az ebéd felől rendeléseket tőn”. Dugonics (Magyar Példa Beszédék, 2: 57) is közli a szólást, s ezt a megjegyzést társítja hozzá: „Kompolt falu Heves Vármegyében fekszik. A kompolti nemes asszony úgy reá tartotta magát, hogy gyalog senkivel se beszéllett. Ezt így csúfolták a Magyarok: Reá tartya magát, mint a kompolti nemes asszony.”

Ma már a felsorakoztatott közmondásváltozatok egyike-másika kihálóban van. De Hevesben, főleg a palóc vidékeken még igen gyakran felhangzik ez a szólásváltozat: *Tartya magát, mint a kompótyi kisasszon* ('kevély, rátarti'). Hallottuk ezt a sajátosan hevesi alakváltozatot is: *Fenekére ült, mint a kompolti menyecske*. Ebben a beszédhelyzetben jut elsősorban szerephez: „Hova üljek? Ahová a kompolti menyecske. Az hova ült? — A fenekére.”

A Heves megyei *Kömlő* község nevéhez kötődő szóláshasonlat is ismert szélesebb körben. Még ma is gyakran halljuk: *Izzad, mint a kömlei halott*. Ritkábban kap nyelvi szerepet ez a változat: *Izzad, mint a kömlei halott a tőrötől*.

Hogy egy-egy szólásnak változatai is keletkezhetnek, oka elsősorban az, hogy a népi szóláskincs állandóan változásban van, s a különböző vidékek szólásai is hatnak egymásra. A kömlői hasonlatot is beleilleszthetjük ebbe a szóláshasonlati sorba: *Izzad, mint a kösörűs kutyája a homokon. Izzad, mint a kutya a lóhástól. Izzad, mint a szomszédék halottja. Izzad, mint Dobronyi az írótól* (vaj készítése során a köpüléskor megmaradó folyadéktól) stb. A közölt hasonlatok közös jellemzője, hogy jellegzetesen népnyelvi formák. Mindegyik szóláshasonlatban — mint kéttagú nyelvi alakulatban — az első tag, az alaptag (*izzad*) közös, míg a második tag, a hasonlító rész — a *mint* kötőszóval kapcsolt módhatározói hasonlító mellékmondat — már eltérő nyelvi forma. Közös továbbá ezekben a szóláshasonlatokban az a sajátosság is, hogy teljesen elfelejtett egyedi esetekről, alkalmakról szólnak, s csak a bizalmas beszélben és tréfás hangulattal, gunyoros színezettel használatosak.

Bár Heves megyében még gyakran hallhatjuk szólásunkat, abban már nagyon elbizonytalanoknak felhasználói, hogy milyen beszédbeli helyzetekre illik elsősorban. Általánosabb értelemben és tanulsággal telítve ritkábban élnek vele. Általában a következő jelentésárnyalatokat, viselkedésformákat, beszédhelyzeteket kifejező rokon értelmű nyelvi formák sorába illeszthető bele: nagyon megszorult, igen kellemetlen helyzetbe került, erején felül erőlködik, olyan munka közben is megizzad, amit más föl se vesz, a könnyű munkába is beleizzad, belefárad stb. stb.

A Heves megyei *Átány* falu, a nevéhez kötődő szólás révén szerepel Erdélyi János Magyar Közmondások Könyve című értékes szólásgyűjteménye lapjain is. Az 1851-ben megjelent kiadványban ez a szólásforma olvasható: *Deliberatum (elhatároztatott) Átányon, hogy a diák gyalog járjon*. A kiváló folklorista ezzel az értelmezéssel tette teljessé a szólás közlését: „Átány, Heves megyei falu, s ráfogták, hogy itt hozatott az a határozat, miszerint a diáknak gyalog kell járni.” Erdélyi ennek a valamikori valóságos történethez, epikus maghoz kapcsolható mondásnak általánosított értelmet és tanulságot is tulajdonított. Szerinte ez a szólás azt jelenti, hogy „ami másképp nem lehet, annak úgy kell lenni.”

A szólás valóságsháttérének megrajzolásához az is hozzátartozik, hogy a főleg kálvinista Átányba a nagy ünnepekre legátusok érkeztek a híres pataki kollégiumból. Órájuk vonatkozik a szólabeli diák nevezet. A legációba küldött pataki diákok ezzel a csúfolkodó rimjátékon alapuló szólással figyelmeztették elekcíós verseikben társaikat, milyen ellátás vár rájuk a megnevezett két faluban: *Átány, Heves — Térdig ér a krumpli-leves* (vö. A pataki diákvilág anekdotakincse. 1: 144).

A község nevén alapuló rím- és szójátékkal maga a falu népe is csúfolkodik. Nem saját falujára költ csúfoló szólásokat, hanem a szomszéd községekre. Rímelő szóként az *Átány* falunév is alapot adott a következő szólás keletkezéséhez: *Átány: babot visz a hátán*.

3. A Heves megyei, a Mátra alji, a Mátra vidéki palócok életéhez, viselkedéséhez, agyafúrt észjárásához, tréfáldozó szellemi frissességéhez igen sok Heves megyei s tipikusan helyi jellegű szólás és közmondás kötődik. Ezekről később szólunk. Most azokat a szólásformákat állítjuk előtérbe, amelyek egyre szélesebb körben válnak ismeretessé, s az újabb szólás- és közmondásgyűjteményekben is megtalálhatók. Természetesen ezek a szólásmondások a Heves megyei nép szólás- és közmondáskészletének is aktív tagjai. A gyöngyöspataiak is emlegetik pl. ezt a rímelő szólásformát: *Palóc! Ne vakaróddz!* Berze Nagy János, a Heves megyei nép nyelvének és folklórjának szorgalmas feldolgozója is közölte ezt a verses mondókát: *Palóc! . . . ne vakaróddz!* (Vö. Népmesék Heves megyéből. Bp. 1907. XVII.). A *sült palóc* jelzős szerkezet (Kassai II. k. 474), a *tahó palóc* nyelvi forma elsősorban gunyoros, sőt bántó éle és használati értéke is hozzájárult ahhoz, hogy a Heves megyei palócok nemigen szerették ezt a megnevezést, s mindig a másik falu volt a palóc közösség. A palóc ember nem szívesen hallgatta azokat a szólásokat sem, amelyekben a palóc megnevezés vállalja a kulcsszerepet. Elsősorban ezekre a Heves megyei szólásváltozatokra gondolunk: *Kutyavér van benne, mint a palócban. Fityeg, mint a palóc szent a pecsétnyomón* (Az anekdotikus háttérrel: Nyr. 39: 44); *Pendül, mint a palócok Máriája* ('egészséges, jó színben van'), *Cifra, mint a palóc mise* stb. Becsmérlő értelme és használati értéke volt ennek a nyelvi képletnek is: *A palóc Máriádat!* (vö. Benkóczy: Palóc földről. Uránia. 1908. 26—7).

Ínkább csak a tréfálkozásra, a sértés szándéka nélküli csipkelődésre utalnak ezek a Heves megyei szólások: *Csapkod, mint a palóc az ostorával. Mismás ez is, mint a palócok étele* (bab és krumpli együtt). *Cibere szagú, mint a palóc ember. Savanyú, mint a nagybőjtői palóc cibere. Öregen eszi, mint a palóc a babot* (sűrűn, nem levesesen). A megbocsátható hevesi népi humor adta a sült töknek a *palóc torta* elnevezést. Gárdonyi a Kürt című regényében is szerepet vállal ez a kifejezés: „Micsoda sütnivaló tökök! *Palóc torta* . . . De nem is válik kővé a gyomorban. Se vajbúze sincsen.”

Sok olyan szólásszerű nyelvi formával is találkoztunk gyűjtésünk folyamán, amelynek megalkotásához egy-egy ráfogás vagy adoma adott alapot. Ilyen pl. ez a változat: *Kereszthe megy, mint a palóc a létrával (rétyával)*. Van néhány irodalmi fogantatású szólásszerű nyelvi forma is. Hallottuk pl. ezt a játszin rímelő szólást is: *Palóc . . . , esze füstöl,*

mint a kanóc. Lisznai Kálmán, a magát büszkén palócnak valló költő Kupaktanács című versének alábbi részletében ilyen szövegkörnyezetben olvasható a szólásszerű mondat: „Összegyül egy csomó palóc. *Eszüik füstöl, mint a kanóc*”. Persze az is lehetséges, hogy a költő népi eredetű szólásra építette fel mondanivalóját. Éppen egy Heves megyei vonatkozás bizonyítja, hogy Lisznai népi szólásformákat is beleillesztett költeményeibe: „Mátra alján járja ez így | Papsajtos Istenmezején.” Az istenmezeji kápolnáról szóló versezetében a *papsajtos* jelzőre vonatkozólag ez olvasható: „Ott áll egyedül magában | *papsajtban*, árva csalánban” (vö. Lisznai: Új palóc dalok, 1858.).

A nagy magyar nyelvész, Reguly Antal gyűjtő útján járt Egercsehiben, Bekölcén, Belpátfalván, Mikófalván, Szólátan is. Megfigyeléseit rögzítő jegyzései között (Palóc jegyzetek, 1857.) olvashatjuk ezt az érdekes jellemzést a hevesi palócokról: „A palóc mindig beszél, csak a templomban nem, ott alszik.” Csak akkor riad fel, ha *reá jut az istenpuskája lövése*, tehát ha a templomi apró csengővel ellátott s hosszú rúdra helyezett perselyt dugták az orra alá. A palócok között még ma is gyakran hallható ez a szólás: *Rájutott az isten puskája lövése*. Mai jelentése: 'nehéz feladatot kapott'.

4. A *papsajtos Istenmezeje* jelzős szerkezet valószínűleg típuspéldája annak a Heves megyében is megtalálható gyakorlatnak, hogy a hevesi falukat, helységeket a tréfálkozó, a csúfolkodó, a csipkelődő hevesi ember állandó jelzővel emlegeti. Ezek a jelzők valójában sűrítő szerepet teljesítenek: egy-egy falucsúfoló adomának, ráfogásnak, helyi történetnek summáját hordozzák. Sokszor egy teljesebb szólásmódból vagy szójátékból váltak ki, s nemcsak a népi humor jellemző példáit szolgáltatják, hanem igen értékes tárgyátörténeti, néprajzi, gazdaságtörténeti vonatkozásokra is utalnak.

Epikus magjuk, valóságshatáruk általában még él a népi emlékezetben, de ma már inkább csak évdőd és kötözködő szerepükben funkcionálnak ezek a jelzők: *szennyes dunnája, pattynos aldebriek; libalopó verpelétek; part alatt pislogó deméniek; farkasgégén kibocsájtott kerecsendiek; pipacsindló, sarkon forgó bekölcciek; vízhozta szarvasköviék; fok-hagymás erdőtelkiek; bunkóskendős ballaiak (nők); kumpéros mezőtúrkányiak; szépjárdású, ákácós ivádiak; laposhasú bodonyiak; ünneptartó ballaiak; sülttökös kápolnaiak; káromkodó gyöngyösiék; kőporos deméndiek; piros szemű szentmarjaiak (Tarnaszentmária); kosaras bodonyiak; vésznes sarugyiak; szénás pelyiek; foltos nagyfügediek; legyestökkkíposztás adácsiak (a búcsún ezzel traktálják vendégeiket); csinos aranyosiak; körömködő (serénykedő), kőlyukban lakó sirokiak; szöges, görhész, nagytalpú szőlítaiak; fehérgatyás szalókiak; szuszinkás noszvajiak; nemes, úrmúlisos, savós besenyőtelkiek; nagybocskorú bocsik; békás andornakiak, kistályaiak; bicskás, begrés baktaiak; stb.*

A hevesi helységekhez társított csúfoló, sőt komiszkodó nevek másik típusából közöljük a legjellemzőbb, az utójelző, az értelmező szerepét betöltő jelzéseket: *ostorosí potyorók; noszvaji ragácsok* (kötekedők); *sarudi (sarugyi) bicskások; kismánai zatyafiak; itányi úkeemék; farnosi ízé, szemerei micsoda* (a szójárásukat csúfolták vele!); *belpátfalvi meszesek; aranyosi vadrácok; fű zesabonyi tahók; novaji góbélyok* stb.

A hevesi híresebb búcsúkat is állandó jelzővel szokták emlegetni: A szőlíti: *sós-kús*, a tályai: *mustos*, a maktári pedig *salátis búcsú* stb.

5. A hevesi nép csúfolkodó szóláskészletében igen értékes típust képviselnek a rígmusban, a rímjátékra épülő versformákban megfogalmazott, a Heves megyei falukat és embereket jellemezni próbáló tréfálkozó, csúfolódó, olykor bizony gonoszkodó rímelő szólásformák. A vaskos humorkodás mellett van ezeknek a szólásszerű funkciót is vállaló rím- és szójátékoknak értékes információkat megfogalmazó szerepük is. Egy-egy hevesi falu helytörténetéhez, sajátos múltbeli foglalkozásához, s a lakosok szójárásához, viseletéhez és magatartásbeli normáihoz is nyújtanak értékes adalékokat.

A jóízű népi humorral feldúsított verses típuspéldák legjellemzőbbjeit szedjük most csokorba: *Nána, Markaz, Domoszló, Csupa kosárhordozó* (Az eladnívalót hátikosárban vitték a gyöngyösi piacra). — *Szalók, Szólát, Verpelét, Üssed Baktát, hagy menjék.* — *Deménden van jóllakás, Kevés misehallgatás.* — *Bánya, Huta nem élhet, Ha csak hamut nem éget* (A mai Parádfürdőt Bányának hívták). — *A ballui viselet, kurta gatyá, nagy ülep.* — *A ballai legények, Olyan, mint a lepények. Ha já lyányok akarják, a hamuba takarják* (vö. Ethn. 5: 185). — *Besenyő, El se kerűj, be se jó. Ott lakik a nemesség, Kiben nincsen emberség.* — *Szuha, Mindszent, Dorogháza, Bátor, Bakta, Domaháza, Áldjon meg Jézus Mária.* — *Ha bemegyek Heves Csányba, Bemegy a sár a csizmába, Ha kimegyek Heves Csányból, Kimegy a sár a csizmából. Heves csányi határon, Dinnyés ül a számon.* — *Andornakon jóllakás, Kevés misehallgatás, Meleg cipő, nagy rakás.* — *Tarnaméra Boconád, Nem ér egy pipadohányt.* — *Erdőtelek, neked megyek, feldőltelek.* — *Szúcson, Bocson, Bátorban, Nincs egy kanál káposzta.* — *Csehíbe, macskát nyúznak felibe.* — *Kál, Kompolt, Kápolna Kerecsendhez vágódna, Demjén úgy megijedne, Hogy Szalók Baktúra esne.* — *Novaj, fut az olaj.* — *Novaj, no vaj, feldőlt a vaj.* — *Apátfalván csuda esett, két szem búza lúngot vetett.* — *Kiskengyei cibere, Számon mén misére* (vö. Nyr. 5: 430); — *Poroszlú, itt terem a sok rossz lú.* — *Árokszállás, Visznek mellett, Hever a lyány a pap mellett.* — *Csányon kopognak, Horton hortyognak. Ecséden ecsegnek (ecseg-fecseg), Atkáron szundikálnak.* — *Nagytálya, két sorház, Tilos a koldulás.* — *Füzesabony, tíz sor ház, Engedett a koldulás.* — *Feldőlt Bakta, az ebadta.* (Akkor mondják, ha a kisgyerek elesik). — *Szihalom, Szemere, Nem megyünk semmire.* Változata: *Szihalom, Szemere, Teszünk a fejedre.* — *Szemerei derelye, Maklár megette, Tálya kiadta, Andornak felnyalta.* — *Ha Baktán meg nem vernek, Kistályán meg nem lopnak, Demjénden meg nem szólnak, kimehetsz a világból.* — Változatok: *Ha Ludason meg nem csálnak, Detken be nem csapnak, Akkor kimehetsz a világból.* — *Ha Sarudon meg nem vernek* (vö. sarugyi bicskások!), *Kimehetsz a világból, Baj nem érhet.* — *Sárga cipő, bicikli, Nincsen otthon mit enni* (Füzesabonyi, szíhalmi rigmus; akkor mondják, ha valaki sokat költ erején felül). — *Pádimentomos a háza, Nyakig ül az adósságra* (Maklári rigmus). 1878-ban Heves megyei szólásként jelent meg ez a rigmus: *Begyűtt a liter, elmúlt a hitel* (vö. Nyr. 7: 286). A rimelő hevesi szólásrigmusok közül csak a legjellemzőbbeket közöljük: *Este lenne, vagy esne, vagy a kapám leesne* (a nagyrédei fáradt kapás lányok óhaját megfogalmazó rigmus). — *Nincsen olyan tilos dolog, mi idővel ki nem forog* (Füzesabony, vö. Nyr. 46: 130–1). — *Mária, Magdolna, ne menj a malomba. Huncut a molnár, belők a garatba* (visontai molnárcsúfoló rigmus). *A kis Topány, csupa kopár, gyerekből meg kutyából áll* (tiszanánai falureszt csúfoló rigmus). — *Erre mentek az egriek, Vöröshagymát reggeliztek.* (A recskiek csúfolták így a szentkúti búcsúra menő egrieket). A népi emlékezet még tud arról, hogy a füzesabonyi állomás kapusa hatalmas csengővel a kezében közölte sajátos deklamálással az állomások nevét, s a beszállás idejét. Ez a rigmus is idézi emléküket: *Eger, Eger érsekséggel, Kistálya szegénységgel, Andornak papi megálló, Nagytálya, két sor ház, Tilos a koldulás, Maklár, kutya berakás, Füzesabony, tíz sor ház, Meg van engedve a koldulás.* A csúfolkodó száj így visszhangozta a kapus bemondását: *Első osztály, tessék, tessék: Másod osztály: méltóztassék; Harmad osztály: a vonatra lépj fel. Negyedosztály: Katonák, kofák fel a fákra!*

6. A múltban a Heves megyei falusi iskolák mesterei úgy tanították a megye földrajzát, hogy a helységek nevének versestárát készítették el, úgy ahogyan a híres tankönyvben, a Hármaskönyvben, a Hármaskönyvben olvashatták. E tankönyv verselési módjáról árulkodik pl. az a részlet, amelyben Heves megyéről közöl néhány információt: „Heves együtt van Szolnok vármegyével, | Hol Eger és Gyöngyös a Mátra hegyével”. Az idősebb hevesi emberek emlékezete tartotta meg számunkra a falusi iskolamesterek, kántorok vagy verselő diákok kezenyomát is magán hordozó versezetet Heves megye faluiról, s néhány

jellemző sajátságáról: „Mit küld Heves Őrsre? | Szabad Zaránk Erkre? | Visznek vizz Fügedre, | Karácsond Kisdetkre, | Ludas ugrik Csányba, | Halmaj Visontára, | Bod, Zsadány, Méra, | Adja Boconádra, | Kál, Kompolt, Kápolna | Tófalú mind sváb volna. | Al-feldebrő Verpelét, | Domoszló, Tótnána, | Erdőtelek, Kömlő | Tenk, Átány, Száro-zpuszta, | Tiszanána, Kisköre, | Hun a sok nád kinöve. | Szalók, Abád, Szólát, | Majd Kerecsend, Degnác, | Maklár, Abony, Dormánd, | Besenyőre belát. | Pély kandikál balra, | Disznó Szent Miklósr, | Csány vezet a Csárdlára, | Az a Vesszőhalomra, Ott akasszanak fel | Az akasztófára.”

7. Igen gazdag a Heves megyei néphagyomány a falucsúfolóknak abban a típusában is, amelyet a szakirodalom a rátótiádák műszóval nevez meg (vö. Kovács Ágnes: A rátótiádák típusmutatója. Bp., 1966.). Alig van olyan helység a megyében, amelynek lakóira rá nem fogtak valamilyen furcsa, szokatlan, humoros vagy éppen csúfondáros történetet, eseményt. Miért érdekelnek bennünket ezek a ráfogások, vagy valóban megtörtént furcsa történetek? Elsősorban azért, mert a hevesi szóláskincs jó részének is alapul szolgáltak. A szólássá válás útját sokszor nyomon is követhetjük. A kiinduló alap egy adoma, illetőleg falucsúfoló mese.

A gyöngyöshalásziakra azt fogták rá, hogy a sárga cipőt azért hordják, hogy megspórolják a subickot (vö. Nyr. 33: 533.). A ballaiakra meg, hogy bekerítették a templomot, hogy a bodonyiak ne hallják a harangszót. A tarnaleleszkiekre, hogy megköszöriülték a ködmönt (nagyon zsíros volt, kimosni már nem lehetett). Ebből a falucsúfoló ráfogásból alakult ki pl. ez a szóláshasonlat: *Köszöriülk, mint a leleszi ködmönt*. Ugyanezt tartják a ré-deiekről is (vö. Nyr. 33: 533.).

Ugyanilyen módon formálódott szólássá a fagyos pendel megszelésével kapcsolatos falucsúfoló típus. *Megszelik, mint Rédén a fagyos pendelt*. Ebbe a típusba vonható ez a szóláshasonlat is: *Megszegte, mint a gyöngyössolymosiak a pendelyt*. Ugyanezt állítják a kistályaiakról, az ecsédiekről is. A szihalmiakat is azzal csúfolják, hogy megszegték a pendelt szalonna helyett. Hasonló csúfolódó típus: A gyöngyöstarjaniak megborotvtálták a megszőrsödött gombócot. A való vagy kitalált epikus magról árulkodik ez a szólásforma: *Annnyi gombócot főzött, hogy megszőrsödött, mint a gyöngyöstarjaniak gombóca*.

Fontos alkotóeleme ezeknek a szólásformáknak az is, hogy a faluk neve is központi szerepet játszik bennük.

8. A Heves megyei szóláskincs nagyságának, nyelvi, néprajzi vonatkozásokban is értékes voltának érzékeltetésére először azokat a szólásformákat sorakoztatjuk fel, amelyekben a helység vagy valamelyik lakójának neve is kulcsszerepet játszik. Amennyiben adatunk van rá, a szólások valósághátterét, használati értékét is feltárjuk és bemutatjuk.

Abasár: *Egybeöntötte, mint az abasári ember a borát*. (A háttér ez a beszédhelyzet: „Lett-e sok borotok? Lett volna vagy három hordóval, de az apám egybeöntötte az egészet”). — Adács: *Kapkodják a lábukat, mint az adácsi szent*. (A háttér az a ráfogás, hogy a falu védőszentjének szobra összetört, s a vezetőség a falu szegény kondását állította a szent helyére. Mivel a köréje rakott gyertyák égeték a lábát, kénytelen volt kapkodni.) *Nem ért hozzá, mint az adácsi ember a lónyúzáshoz. Csak a szegényeket etetik, mint az adácsiak*. (A halotti tor helyett Adácsen a szegényeket etetése volt szokásban.) Az adácsiak a bagont (vagont) belülről tölték, mert szerintük a gőzös is úgy tolja (Vö. Nyr. 33: 533). *Adácsen még a pap is vasutas*. — Aldebrő: *Az aldebrei ember mosószéken alszik*. (A szűk mosószékről az éjfél megforduláskor leesett, felébredt, s így igen korán ment dolgozni.) — Apátfalva: *Ájtatos, mint az apátfalvi zárándok búcsús*. A baktaiak azzal évődnek, hogy az apátfalvi asszony Egerből zsemlet vitt vásárfiaképpen fiának, aki azt kenyérrel ette meg.

Ez az eset adott alapot ennek a szólásformának: *zsemlelt kenyérrel*. Jelentése: 'furcsa dolgot művel'. — *Bingallózik, mint az apátfalvi atyafitagadó* (kétkerekű taliga). A részegre mondják, — *Apc: Keresik, mint az apciak száraz szerdán a farsangot*. (Szokásban volt, hogy a legények tepsiverés és nagy kolompolás közepette végigjárták a falut.) *Elkészt, mint az apci tolvaj* (A szóláshasonlat háttere: egy féltelmes özvegy kamráját is meglátogatta a tolvaj, de a szalonna mellett pálinkát is talált, le is részegedett, s elaludt, így találtak rá.) — *Aranyos* (Hevesaranyos): *Olyan életrevalók, mint az aranyosi vadrácok* (nagyhangúak, mindenbe beleszólnak), *Utolso, mint Aranyoson az isten cipője* (ezt tették be utoljára a kemencébe, annak szánták, aki imádkozott a megholtak lelkiüdvéért). *Megette, mint az aranyosi legény a mosócsutakat* (több falura is ráfogták ezt a történetet). — *Átány: Zöldre feketét húz, mint a lusta átányi ember* (rosszul kapál). *Hideg, mint Átányon a miskóci szél* (a hideg északi szél). *Szép, mint az átányi pipós ház. Asztalfőre vezetik, mint Átányban* (megbecsülik, tisztelik). A szólás változata: *Magas asztalhoz ültetik, mint az átányiak*. Ha az asszony volt a kocsis, ez a tréfás szólás hangzott fel: *Eső lesz, hé! Átányban!* — *Atkár: Téved, mint az atkári bábaasszony* (Egy fiúgyereket leánynak kereszteltek, mert lerészegedett a bába, vö. Nyr. 33: 533). *Elrendelték, mint az atkáriak a határ árkolását, hogy ne hallatszon odáig a rédei harangszó*. (A rédiek fogják ezt a ráfóttatást az atkáriakra). — *Bakta* (Egerbakta): *Pendül, mint a baktai vetés* (elverte a jég). *Éled, mint a baktai dunna az esőn*. *Virul, mint a baktai dunna a tűzön* (gyenge, rossz bőrben van). *Faragatlan, mint a baktai lócs* (durva ember). *Sorba megyen, mint a baktai bíróság*. Az apátfalviak azt fogják rá a baktaiakra, hogy a baktai asszony a padláson tanította a fiát táncolni, és egyre csak ezt dúdolgatta neki: *Imígy-la, émígy-la, Imígy-amígy, éldes fiam, Imígy la, émígy, la*. Ez a ráfogás adott alapot a szóláshasonlat megalkotásához: *Padláson táncolnak, mint a bakti legények* (furcsa dolgot cselekednek, vö. Uránia, 1908. 26.). *Feldől Bakta* (elesettekre mondják). (Vö. még: Verseghy „A baktai paraszt” c. versének anekdotikus történetét). — *Balla* (Mátraballa): *Háttal ülnek, mint a ballaiak a kocsmában*. — *Balaton: Finom, mint a balatoni parasztkalács*. *Megpofozta, mint a balatoni Bakos a malacát* (nem akart enni). — *Bátor: Bátorban úgy fogták a bírót, mint máshol a potykát*. *A bátoriak azt se tudják ki-mondani, hogy kompér, azt mondják helyette, hogy kolompér*. (Az aranyosiak csúfolódó száján jelentkezik gyakran ez a mondas.) *Nevezetes, mint a bátri kitérő*. — *Bekölce: Eleven Krisztust rendeltek a keresztre, mint a bekölceiek* (a csúfoló ráfogás sajátos palóc típusával állunk szemben, vö. Nyr. 7: 35 és Ethn. 23: 106). A bekölceiek azt is ráfogták, hogy ki-sajtott olajukat megette a kutya, erre kipréselték a kutyát is. *Öcsöködik, mint a bekölci ember* (rendbe szedi magát). Újabb szólásszerű nyelvi alakulat: *Moszkva Jeruzsálemhez csak 7 km-re van*. (Bekölceit Kis-Moszkvának is emlegetik. Mikófalvát pedig Jeruzsálemnek vagy a Szentföldnek a mikófalvi passiójátékok alapján (vö. Mikófalvi passiójátékok. Bp., 1922. és Népszava, 1922. 132. sz.). — *Besenyőtelek: Abból se lesz semmi, mint a besenyői szelelésből*. (A gazda fia eladta a vetőmagot és elitta az árát). *Folyik a víz, mint a besenyői emberből a szó*. (Híres mesefáik is voltak. Vö. Népmesék Heves megyéből. Bp., 1907.) *Nyeffencs, mint a besenyőtelki menyasszony* (a kényeskedőkre mondják). — *Bocónád: Fucsba ment, mint a bocónádi halászat. Kővér, mint a bocónádi első béres feneke*. (A bocónádiak gyakran emlegették ezt a szóláshasonlatot: *Kővér, mint az első béres feneke*. Jelentése: jól megfizették hajcsárkodását.) *Boconádon babot főznek, tökkel harangoznak*. (Így utaltak a szegénységre.). — *Bocs* (Egerbocs): *Összefeküdtek, mint Bocs Aranyossal, Jeles, mint a bocsi búcsú*. *Az kell nekem, egy púp a hátamra, és akkor elmehetek a bocsi búcsúba lapos kalappal kódulni*. *Bocson addig ütték a szülvát, míg meg nem kéült*. *Nyomják, mint a bocsiak az ajtót*. *Jót lökött rajta, mint az egyszeri bocsi asszonyon a csődör*. *Faj, fajra út, mint a bocsi Tasi diszna*. *Elsubafúzták, mint a bocsi ember a kutyáját* (jól elverték). — *Bod* (Tarnabod): *Sikertelen, mint a bodi (bogyi) búcsú*. (A bíró a búcsú napján gyászt rendelt el.) *Sorba megyen, mint Bodon a bíróság*. *Úgy jól lakott, mint a bodi kutya a szemmiklósi*

szemeten. — Bodony: *Tarka, mint a bodonyi asszony. Forog, mint a bodonyi kőjókás malac. A bodonyi pap se a kicsit nézi. Kifogtam, mint bodonyi Balázs az istenségből. Elébe harangoztak a csordának, mint a bodonyiak.* (Azt hitték, hogy a Szentkútról haza érkező búcsúsoknak húzták meg a harangot.) *Megszegték, mint a bodonyiak a fehér pendelt. Felpofozta, mint a bodonyi ember a malacút, mert nem érte fel a vályút. Bodonyban fát vágna, Parádra is elhull forgácsa.* Szóálásszerűen: *Messze hallik, mint a bodonyi harangszó. Nem szabad beleszólni, mint a bodonyi haranghúzásba.* (Bele-bele szóltak a harang felszerelési munkálataiba: a szakember ott is hagyta őket, így szól a ráfogás.) *Meggyújtotta, mint a bodonyi asszony a villanyt szalmacsóvával. Megtokárolták, mint Badonyban a lepényt.* (A felfúvódott tehenet szokták megtokárolni.) *Nem fér hozzá, mint a bodonyi ember a lónyúzáshoz, pedig maga volt a réten.* (Ma akkor mondják, ha valaki húzódozik a munkától.) *Egymest elfeledi, mint a bodonyi ember az ebédet.* — Boldog: *Neki készülődnek, mint a boldogi lányok a vasárnapi fésülködéshez. Járja, mint a bódogi lány a kisért* (nagyon belefeledkezik a táncolásba). *Áll, mint Csina Jóskán a csinált nadrág* (nem megfelelően öltözködik). *Dolgoztatja, akár Csina Jóska a fináncokat* (felesleges munkát végeztet). — Bükkszenterzsébet: *Öcse-ország fővárosa: Erzsébet.* (Az ifjakat öcsémnek szólítgatják faluszerte.) — Bükkszentmárton: A szomszéd faluk csúfoló száján: *Szaladjszentmárton.* — Csány: *Szereti, mint a csányi dinnyések a töklecsót. Elázott, mint a csányi haluska. Hangos, mint a csányi nagyharang* (a nagyszájú menyecskékre mondják). *Édes, mint a csányi dinnye. Szászkerka hajú, mint a csányi gyerekek* (ritkás, kuszált a haja). — Csehi (Egercsehi): *Éled, mint a csehi dunna az esőn. Ész nélkül szalad, mint Csehi a köd elibe. Messziről szaglássza, mint a csehi kos a jerkét.* — Debrő: *Buddognak, mint a debreiek a tilosban.* — Demjén: *Kétszer harangoznak, mint a demjéniek estére.* — Derecske (Mátraderecske): *Megjöttek a derecskeiek* (dér lepte el a határt) *Hozzávágta, mint a derecski paphoz a kalapot.* (A szomszéd helységek csúfolódó ráfogása). *Ki sonka, be kiszí, mint Derecskén.* (Hamvazó szerdán mondják: bőjt kezdődik, hús helyett a ciberét, a kiszit, tehát a savanyúlevest fogyasztják.) Ha vége a nagybőjtnek, ez a szólás hangzik fel: *Ki kiszí, gyere be konc!* — Detk: *Összeszedi az eszt, mint a detki ember.* — Dormánd: *Tudja, mint a dormándi halottlátó asszony. Csak az isten tudja, meg a dormándi tudósasszony. Állandóan vásár van, mint Dormándon.* (A dormándi [dormánygyi] halottlátóhoz sokan jártak.) *Összebeszélgetnek, mint a dormánygyi és az abonyi harangok.* (Az abonyi azt mondja: *Tiszta búza, jó kenyér!* A dormándi azt feleli rá: *Akúrmínő, csak legyék!*) — Erk: *Telhetetlen, mint az erki pap zsákja.* — Fancsal: (Rózsaszentmárton): *Híres, mint a fancsali lőre.* (A szóláshasonlat valóságalapjához idézzük Lisznai Kálmán Új palóc dalok című kötetének alábbi versrészletét: „Kínál szörnyen nagyon | Fancsali lőrével | Maradék kásával, | Csórés ciberével.” A költő ezt a megjegyzést fűzte hozzá: „Fancsali lőre: vadalmából csinált bor, mellyel a fancsaliakat csúfolják.) Vannak, akik a *fancsali* ábrázata van, *fancsali* képet vág szólásformákat is ehhez a helységhez kapcsolják: a falu keserves képet vágó feszülete adott alapot a megalkotásukra. — Fedémes: *Nem fér hozzá, mint a fedémesi ember a lónyúzáshoz.* (A szentdomonkosiak csúfolódnak ezzel a szólással.) Ugyancsak a domonkosiak fogják rá a fedémesiekre, hogy *kisöpörték a faragóbaltát.* (Nagy volt náluk a szemét.) Feldebrő: *Érti a módját, mint a feldebrei bibínyos ember.* — Felnémet: *Lebeg, mint a felnémeti asszony szoknyája.* (A fehérség bő szoknyát hordott). *Úgy rendelkezik, mint Bálint lova a Cinegében.* (A Cinege felnémeti határrész neve. A szólás alapja: az egyszeri felnémeti ember mondogatta: *Nem féltem a lovamat, majd rendelkezik.* Ma elsősorban az összeférhetetlen embert minősítik ezzel a szóláshasonlattal. Változata: *Rendelkezik, mint Tera a templomban* (nyüzsgő, lábatlankodik). *Előre van, mint Kocsor az imádsággal.* (Az „istentelen” ember hírébe keveredett Kocsort megkérdezték, miért nem imádkozik. Ezt válaszolta: „Előre vagyok én már azzal.” Ma akkor élnek a szólásformával, ha azt az embert ítélik el, aki nem szeret dolgozni. Vö. Nyr. 35: 335.) *Úgy járt, mint a felnémeti suszter.* (A cukrászda szóalak mintájára ezt írta fel cégtáblájára: *Csizmadiárda.*

Ma a fontoskodó, okoskodó, műveltkedő emberre mondják.) *Beleapritott, mint Felnémeten Bogya a holdvilágba.* A más vidéken is ismert rátótiadatípus felnémeti történésváltozata: a holdvilágnál lúgos vízbe aprította a kenyeret. Ezzel a csúfondáros esettel kapcsolatban ezt a rigmust is ismerik: *Erős a Jézus levesi (Jézus volt Bogya barátjának csúfneve!). Mert Bogya Pista főzte neki, | Kétszer is aprított bele, | Mégis erős volt a leve. Rágós, mint a Bogya káposztájokban a csutak* (a fővetlen ételre mondják). *Mindig piszékkel, mint sutban a felnémeter cibere.* — Felsőtárkány: *Hiába bujkálsz, mint a tárkányi ember ökre szántás előtt.* (Annak mondják, aki nem akar dolgozni.) *Megelőzték, mint Katyi Pestát a mésszel.* (A meszes Katyi Pesta házhoz vitte a meszet. Az ajtónyitás után az előszobai tükörben meglátta önmagát, azt hitte, egy másik meszes megelőzte. Erre mondta: „Már itt is megelőzték”). *Ellőné, mint a felsőtárkányi ember a poroszlói templom tornyát* (vö. Nyr. 43: 49). *Üti, mint a tárkányi meszes a lovát.* — Füzesabony: *Olyan vastag, mint az abonyi lepény Kicsi, de öreg, mint az abonyi ualac. Leült, mint az abonyi kenyér a levesben* (a fáradt, eltorzodott emberre mondják.) *Szaladgál, mint Cobor avara fűhöz-fához* (vö. Nyr. 44: 131–2.). — Az abonyi harang ezt hirdeti a helység népének: *Dombos kenyér, jó kenyér!* Az abonyi lustákra mondták: *Tedd le batyú, ülj le rá!* Abonyi átkozódás: *Egye meg az abonyi íz!* — Gyöngyöshalász: *Csak annyi, mint ide Halász.* — Gyöngyöspata: *Buta, mint a patai számár. Lefagyott, mint a patai számár füle. Cifra, mint a patai menyecske. Sír, mint a patai gyermek. Kiadnak rajta, mint a patai szűrőn* (kiteszik az állásából). — Gyöngyöstarján: *Furcsa, mint a tarjáni asszony főzte.* (Meggérdezték tőle, mit főzött. Ezt válaszolta: *Boros kumpért, sima lét, cakk-pakk levest.*) — Halmajugra: *Les, mint az ugrai ganca.* (A hűtésre kitett goncába beleugrott egy béka, a háziasszony kisfia meglátta, így kiabált be anyjának: *Les a ganca!* — Hatvan: Hatvan onnan kapta a nevét, hogy várát odaépítették, ahol az a hát (emelkedés) van. A csányiaknak Hatvan a világ közepe. *Súlyos, mint a hatvani menyasszonykalács. Hatvanba megy hetvenkedni.* — Heves: *Tud hozzá, mint a hevesi bízurás* (gyógyítással foglalkozó) *asszony. Hevesi kukoricák* (a betelepült felvidékieket nevezték így). *Olyan, mint Futyka Terka Hevesen* (izgó-mozgó, kapkodó). — Hort: *Megperzselték, mint a hortiak a tolotaligát. Nevet, mint a horti ember tehene a réten. Horton esik az eső. Csányban van sár. A horti sem horti* (sok a betelepedett család). — Kál: *Nem fér hozzá, mint a káli ember a dísznőhöz* (ügyetlen ember). — Kápolna: *Javul, mint a kápolnai kutya.* (Először a csirkéket falta fel, azután a kotlóst. Arra mondják, aki nem javul meg, egyre több kellemetlenséget okoz társainak.) — Maklár: *Rendjén van, mint a maklári széna. Összeeszi magát, mint a maklári Szüle káposztája* (egyszer minden megoldódik.) *Makláron billen a vége* (ti. a pohárnak: sokat iszik). — Mátrafüred (Benepusztá): *Olyan, mint a benei búbánatmalom* (szegény). — Mezőszemere: *Sok van belőle, mint Szemerén a Buktákból. Nem tudta bevenni a kanyart, mint Máté Jóska kutyája. A leghátsó ajtón kezdi a kopogtatást, mint Máté Jóska. Ezen is átestünk, mint Gözü Károly a taligán. Mondjuk rá egyhangúlag, hogy Papp Rudié a ló. Úgy ellopták tőle, mint Bugi Elektől a műhelyt. Úgy tett, mint Bugi Elek, mikor elment Ároktőre.* Jellemzi a szemerei szólások nyelvi formáját, hogy gyakran egy-egy személynév hordozza benne a kulcsszerepet. (Vö. Bukta Katalin: Mezőszemere ragadványnevei. Szakdolgozat, 1967.) — Mikófalva: *Megáll, mint Mikófalván a nap délre. Megveti a hátát, mint Mikófalva a hegynek. Látjuk már Mikó falát* (Mikó nevű gazda háza a falu legszélén állott: szójáték, szólásszerűen használják). *Kipallérozott, mint a mikófalvi menyecske* (cifrán öltözik) (Vö. Mikófalvi kipallérozott menyecske, azt se tudja, ki volt nála az este [Nyr. 24: 431]). — Pimpós, mint a mikófalvi fakanál (ivókészség). — Nagy-füged: *Lucskos, mint a fügedi vásár.* (A hóolvadás idején, februárban tartják Fügeden az országos vásárt.) *Bárányhiányban szenvednek, mint a fügedi juhászok.* (Sok a Juhász nevű ember a faluban, de nem űzik a juhászságot: szellemes szójáték a köznyelvi és a tulajdonnévi megnevezéssel.) — Noszvaj: *Össeakadt, mint a noszvaji hátyi* (háti kosár). *Közé csapott, mint a noszvajiak egy lónak. Felpendült, mint a noszvaji pásztor macskája. Olyan,*

mint a noszvajai szuszinka (sovány, girhes). *Táncol, mint Denk András a törvénytészen* (ízeg-mozog). — *Novaj: Híre van, mint a novaji lítóasszonynak. Tud róla, mint a Tudós Kati.* (A novajiak a halottlító asszonyt hívták így, a valódi neve Nagy Katalin volt. Vö. még: Gárdonyi: A novaji asszony; Ethn. 21:291). *Tolják, mint a novajiak az ajtót, Kinyitják a nagykaput, mint a novajiak, hogy szellőzzön az udvar. Nem tarthat örökké, mint a novaji pince.* — Ostoros: *Néz, mint az ostorosi tahó. Egyre rövidül, mint az ostorosi gatyta szára. Infámiás, mint az ostorosi tyúk* (sohasem tojik). — Pálosvörösmart: *Dolgozik, mint a veresmarti számár.* — Parád: *Belépett, mint a parádi ember a pendelbe.* (Másnaposan a felesége pendelyét vette fel.) *Megpörzsölték, mint a parádiak a bekecsét* (Jót ittak disznóölés előtt, így történhetett a csere.) *Büdös, mint a parádi csevice.* — Pély: *Szénéz, mint a pélyi vak Egerben.* (Csak néz, de semmit sem lát.) — Pétervására: *Telhetetlen, mint a péterkei pap vékája. Péterke: a palóc főváros.* — Poroszló: *Rossz a lova, mint a poroszlóiaknak.* (Vö. Poroszló-rossz ló! Nem volt tanácsos megkérdezni Poroszlón azt sem, hogy: Hány lélek lakik Poroszlón? A csúfondáros felelet így hangzik rá: Lúval együtt háromszáz.) — Recsk: *Sötétben is lát, mint a recski bibájos asszony.* — Réde: (Nagyréde): *Megszelik, mint Rédén a fajjos pendelt. El mellette, Török Gyurásan.* (A nagyrédei módos gazda senkit nem vett fel szekerére. Arra mondják, akiben nincs segítőkészség.) — Sarud: *Olyan, mint a sarudi állatkert.* (Mondják, hogy Sarudon együtt élt a bárány a farkassal és a rókával, azaz Bárány plébános a Farkas nevű képlánossal s a Róka nevezetű harangozóval.) *Két papjuk van, mint a sarudiaknak* (a kántort is Papnak hívták!). (Vö. Babik: Péter Hiláriusz. Eger, 1891. 222.) — Sirok: *Karó töviben gyűlnek, mint a sirokiak* (beszélgetnek). *Kicsiny, mint fazekak közt a siroki begre. Művelődik, mint a siroki borjú* (nincs semmi látatja). *Olta, mint a siroki ember a villanyt bőgatyával. Megszakadt, mint a siroki pap a menyecske alatt.* (A szólás alapjául az a kétértelműség szolgál, amely jelentkezik a menyecske köznévi és a siroki földrajzi név, a Menyecskepart között. Ráfogás, hogy ezen az emelkedőn vette a pap hátára a menyecskét, s mire felért vele, megszakadt.) *Bakta meg Sirok* (szitokszóként, olyan, mint az *adta-teremtette*.) — Szalók: (Egerszalók): *Majd belenő, mint a szalóki Szűz Mária.* (Szalók híres búcsújárárhely volt Mária tiszteletére. A szólás valóság-háttérére egy szalóki szokáshoz is kötődik. Az első házban, a tiszta szobában kis polcra helyezték 60–70 cm nagyságú Mária-szobrot gyakran öltöztették cifra ruhákba. Néha hosszúra, néha bőre sikerült ez a ruhácska. A gúnyolódó akadémikuskodó megnyugtatóására ilyenkor hangzott fel a szóláshasonlat. Ma már általánosabb értelemben élnek vele: 'majd megjavul, jobbra fordul'.) *Tetszik neki, mint a szalókiaknak a zöld szilva.* Változata: *Fájintos, mint a szalókiaknak a zöld szilva* ('nagyon ízlik, tetszik valami'). *Kinőtte magát, mint a szalóki templomszengő.* (Két szalóki atyafi azon tanakodott, hogy került fel a nagy harang a magas toronyba. Az egyszeri válasz: Még csengő korában jutott fel, de azóta már kinőtte magát. Mai használati értéke: 'felépült, megerősödött'). *Égbe jár, mint a szalóki Fiser lovai* ('büszke, dölyfös'). *Úgy van vele, mint Csirke Gyuri a lepénnyel* (nem tud választani). *Veszekszenek, mint a szalóki koldusok az első helyért.* (A koldusok sorban ültek a templom előtt, mindenki az első helyen akart helyet foglalni.) *Nekiment, mint a szalóki embernek a villanyoszlop.* — Szentdomonkos: *Sót vetettek, mint a domonkosiak, hogy ne kelljen érte pénzt adni.* (Jellemző rátótiáda-típusból alakult szólás, vö. Ethn. 23: 10.) *Fordítva teszik, mint a domonkosiak a keresztet.* (A temető felé állították fel, mert a sokféle próbálkozás nem tettzett: a falu felé azért nem, mert szembe vele a kocsma volt, s ha betérnek, ne nézze őket a Jézus. Ha a falunak háttal helyezik el, akkor a felesiek azzal gúnyolódhatnak, hogy a domonkosiaknak még az isten is hátat fordít.) A szólás változata: *Meghurcolták, mint a domonkosiak a keresztet.* A magyar rátótiádák típusrendszerében több olyan eset, történés található, amit az eddigi irodalom a szentdomonkosiak nyakába is varrt. Pl. a furulyának nézett puska, a sajtáságos tejmérés, az agarat táltoscsikónak nézik, a legelésre kikötött szecskavágó stb. (vö. Ethn. 23: 105–9). — Szenterszébét

(Bükk): *Oly sokan vannak, mint az erzsébeti Ködmön had. Egybe szorítja, mint a szent-erzsébetiek.* (Három akó bort egy akós hordóba öntöttek, s csudálkoztak, hogy kevés lett a bor.) — Szilvásvár: *Beletévedt, mint Bügyi a pendelbe* (a fagyos szalonna helyett a fagyos pendelyt szelte meg). *Úgy jár a tüdeje, mint a Pazsa kovács fuvókája* ('kapkodva szedi a levegőt'). — Szólát (Egerszólát): *Beharangoztak, mint Szóláton a kéményseprőnek.* (Azt hitték, hogy a pap jön misézni.) *Sok fogy, mint Szóláton a görhéből.* — Szűcs: *Felpofozták, mint a szűcsiak a szopós malacot, hogy nem érte fel a vályút.* — Tályá (Kis- és Nagytályá): *Kurta, mint a kistályi határ, Nem megy, csak ha tolják, mint a kistályi Binkó szamarát. Kényes, mint a tályai Gönye bundája. Viselve válik, mint a Gönye bundája. Lőre-leves a früstök, meg szalonnamártás.* — Tarnaméra: *Terhelt, mint a mérái kutya.* (Mérától Ludasra lovak húztak egy kis, sínen guruló kocsit. Ezt hívták kutyanak; mindig zsúfolt volt.) — Tarnaörs: *Hoppon maradt, mint az örsiek.* (A falu úgy tudta, hogy Vak Bottyán Örsön halt meg, holttestét mégis Gyöngyösre szállították.) — Tarnazsádány: *Összetévesztette, mint a zsádányi ember a lepedőt a szalonnával.* (A fagyos szalonna helyett a lepedőt szelte meg.) *Süt, mint Zsádány a setétben.* (Itt gyulladt ki először a környéken a villany.) — Terpes: *Beütött, mint Terpesen a ciroszter* (a filoxéra). *Átlép, mint Vak Jancsi Terpesre.* (A Terpesről Felnémetre települt család leszármazottja gyakran elindult rokonlátogatásra Terpesre. Ha a falubeliek megkérdezték: hová megy, így válaszolt: *Átlépek Terpesre.* Ma a szólás jelentése, használati értéke, 'Sokat elmegy hazulról, messzire elcsavarog'. — Vécs: *Jó, hogy aldebrői vagy, mert ha vécsi volnál, már belehalnál.* (Akkor használják, ha valaki kicsiség miatt is panaszkodik.) *Ilyen okos csak egy volt Vécsen, az is a moslékba jult. Erre mentek a vécsiek!* (Akkor mondják a szomszéd falukban, ha sok a szemét. A búcsúra menő vécsiek a pihenés ideje alatt elemózsiáztak, s otthagyták a színen a sok hagymahajat.) — Visonta: *Áldott jó, mint a visontai bor* (vö. Hasznos Mulatságok, 1836. 26. sz.). — Visznek: *Édes tejű, mint a viszneki tehén.* (Ha valakinek a tehene keveset tejelt, ráfogták, hogy édesebb a teje, mint azé a tehéné, amelyik több tejet adott.) *Megjárta, mint a viszneki lókupec.* (Ráhajtotta lovát a jégre, s az beszakadt alatta.) *Áldja meg az Isten, mint a szuhimalmot.* (Sokszor belecsapott a villám.) — Zaránk: *Megpörkölik, mint a zaránki menyasszonyt.*

9. Most azokat a Heves megyei szólásmódokat és közmondásokat szedjük rendbe, amelyek tartalmukban, mondanivalójukban azt tükrözik, mennyi értékes népi bölcsesség, és műveltség hagyományozódott át nemzedékről nemzedékre. Berze Nagy János A Heves megyei nyelvjárás (1905.) című kiadványában egy csokorra való szólásmódot, közmondást is közölt. Bár megállapítja róluk, hogy ezek legnagyobb része helyi érdekű, s egy falu határán kívül alig használatosak, s minden egyes falut szinte jellemezni lehetne az ő szólásmódjával. Sajnos, nem jelzi, melyik faluhoz kötődik egy-egy szólásmód, közmondás. A kiadott szólásmódok és közmondások között több olyan akad, amelyet a legtöbb hevesi faluban ma is jól ismernek és használnak. Ebből a típusból is válogattunk egy csokorra valót: *Felveszi a világ* ('megszólják'). *Kimentek hegyesre* ('tönkrementek'). *Rá jár a hód* ('bolondos, kelekótya'). *Visszaadta hét tetejével* ('nagyon megtorolta'). *Felüött a hava* ('haragszik'). *Más szénáját lopja* ('más feleséget szereti'). *Többe kerül a kendőlakás, mint a lakodalom* ('nem sok eredmény várható'). *Cigányfrüstök tájon* ('késő reggel'). *Fahegyen jár a nap* (fahegy tájban a nap a fa hegyére egyenesen süt: dél tájban; vö. Nyr. 44: 176). *Jó volna mákot vetni* ('csend kellene'). A Mátra alján ui. azt tartotta a régi hiedelem, hogy be kell fogni a szájukat, ha vetik a mákot, mert nem kel ki (vö. még: Nyr. 38. 331). *Feje botját se hajtja arra* ('ráse hederint). *Malom után való vasárnap* ('soha'). *Félre áll a szája* ('neheztel'). *Leereszt, mint a borjas tehén* ('sírni kezd') (vö. Nyr. 45: 131). *Mostohaanya, hideg ruha* (vö. Nyr. 21: 510). *A jó asszon, merő haszon. Lapos, uram, mert lencse* ('értem, ne sokat magyarázson', vö. Nyr. 38: 284). Rajta van

a rossz ing ('rossz kedvű') Nyr. 37: 461. *Meggyúlt a pendeli* ('férfi után járkál'), vö. Nyr. 38: 332.

Néhány szólásmódot, közmondást mind a szóbeliség, mind a megjelent közlemények alapján egy-egy helységhez is köthetünk elsősorban azért, mert ott jegyeztük le, illetőleg a szakfolyóiratok és kiadványok külön is jelzik, hol gyűjtötték azokat: *Nem adom a kis kést: nem találom* (Apátfalva). *Huncut hájjal kenték annak is a púpját* (Balla). *Bukrusan harangoznak* (három harang szól egyszerre) (Visonta), *Olyan, mint a subagallér* (változó). *Olyan, mint a szélhajtyi tövisek* ('szelebrudi, szélesrózsi') (Ostoros). *Lesz a kutyára olyan dér, hogy a lónak is nyakig ér* (Szalók). *Nem úgy fázik, amint reszket* ('színészkedő') (Szihalom). *Sündisznónak a fia is szúr* (Felnémet). *Igérd meg, ne add meg, nem szegényít az meg* (Bekölce). *Apjáról, anyjáról fú* ('viharos, hideg a szél'). *Átlépte a halál* ('megborzongatta a hideg') (Besenyőtelek, vö. Ethn. 21: 27). *Fogyunk, mint a kasza fényi. Nehéz a kócból szép fonalat fonn* (Bodony). *Szalattyában nem lehet megfogni a vadat* (Bükkszent-erzsébet), (Vö. Nyr. 20: 44.) *Ő se a letjobbvégiből van a posztónak* (vö. Nyr. 46: 130). *Se hetyi, se hava* (Füzesabony), (Vö. Nyr. 39: 383). *Nem egy nyomon beszél* ('megcáfolja önmagát'), (Vö. Nyr. 44: 142.) *Nem nagy füre lépett* ('túlbecsüli magát'). *Süt a nap tizedmagával* ('kamatot fizet') (Gyöngyös. Vö. Nyr. 3: 555). *Felvette a kutyainget* ('kutyálkodik, rosszakodik'), (Heves, vö. Nyr. 9: 178). *Azt se mondta cipe* ('semmit se mondott'). *Rosszba keresik a jót* ('munkára a rongyos ruha is jó') (Gyöngyössolymos, vö. Fülöp: Gyöngyössolymos nyelvi rétegződése. 1958). *Levetik a szószékről* ('kihirdetik a házassulandókat'). *Este van már annak délben is* ('lejárta magát') (Sirok, vö. Nyr. 8: 568). *Amolyan sötétben hegedülő ember* ('alattomos, alamuszi'), (Szihalom, vö. Nyr. 9: 332). *Átszállott a lúd felette* ('férjhez megy') (Terpes). *Rossz a rossz, de rossz nélkül rosszabb* (Bocs). *Tiszteli, mint a kutya a verem tetejét* (Bocs, Vö. Nyr. 27: 380–7). *Részeg ember inádsága, özvegy asszony sóhajtsa sose megy a menyekbe* (Sirok, vö. Nyr. 25: 378). *Más szájával nem lehet jóllakni. Uri pompa, üres konyha. Eb sógorok, kutya komák* (Gyöngyöshalás, Nyr. 34: 50–1). *Négyzögre áll a hasa* ('jól belakott') (Besenyő). *Kívánja, mint Kula macskájok a halat* ('nagyon óhajts valamit'). *Nem állt meg egy kerekért, mint Osznyik Péter*. (Arra mondják, aki fontos ügyeket sem vesz komolyan.) *Olyan az arca, mint a szőrös mesgye* (ápolatlan). *Olyan, mint a jól gondozott hám: Több lovat is kiszolgál* (Felnémet). *Öltözz fiam, tedd fel a kalapot* (Csány). *Ő is a Tamás szolgája* (csak azt hiszi el, mit lát) (Visznek).

A palóc folklór kiváló gyűjtője és feldolgozója Istvánffy Gyula népnevelő munkát végzett Parádon. Az itt gyűjtött anyagban néhány parádi szólásmóddal, közmondással is találkozunk. Az alábbiak még ma is aktív tagjai a parádi idősebb emberek szóláskészletének: *Egy rab se vall magára. Legtöbb fehér cigány van a világon. Ez se hal meg istenes halállal* (vízbe fűl, villám csapja agyon, szerencsétlenség éri). *Beadta az ötöt* ('megadta magát'). *Nincs mindennap zabálló csüttörtök. Ő se a legjobb végiből való a posztónak. Véka eső, kőből sár* stb. (Vö. Nyr. 27: 381, és: Istvánffy Gyula: Palóc néprajzi Gyűjtemény. Miskolc, 1963. Közmondások Parádról).

10. A nyelvtudományi, közelebbről a tájnyelvi vizsgálódások szempontjából azoknak a Heves megyei szólásoknak a nyelvi formája is érdekelhet bennünket, amelyekben tájnyelvi hangalaki, alaktani és jelentésbeli sajátosságok és valódi tájszavak a legfontosabb építő elemek. A Heves megyei középpalóc, a keleti középpalóc, a déli palóc dialektusi jellegzetességeket hordozó szóláskészletből is a valóban jellemzőket válogattuk ki. A Heves megyei nyelvjárásban is élő nyílt hosszú *ē* (*ee*) használatával kapcsolatban kajánkodó nyelvi játékként ismerik a bükkszentmártoniakat is csúfoló alábbi nyelvi formát: *Keet kanal, keet villa, keet istennyila*. — Bizonyos archaikus nyelvi formálást is tükröznek ezek a szólásformák: *Minden szép virág mehhervad* (Bocs). — *Nem szaporogyyik, mint*

az anyakornycs (= unicornis, az egyszarvú) (Parád). *Aj jaó sövény letjebb szomszéd* (Parád). *Az asszonnak meg a laónak soh se lehet hinnyi* (Bocs). (Vö. Nyr. 22: 428: A ló azt is megrúgta, aki nyúzta.) *Úgy ütyi, mint a szucsiak a szopaós malacot, m'feő nem érte ja vályyuba a turaós galuskát* (Szűcs, vö. Nyr. 27: 381). *Az ördög is unnya, mindejet a tőciken ünnyi* (Egerbakta. Vö. Nyr. 22: 429). A Heves megyei palócok *tőcikes asszony*-nak titulálják a pletykás nőszemélyt.

A Heves megyei folklórhoz, néprajzi sajátságokhoz szorosabban tapadó szólások, közmondások is igen értékes elemei a megye szóláskészletének: *Csak a bódoganya tartya* (Váraszó). *Megenné a bódoganyát is, ha szalonna volna* (nagyon éhes). Malonnyay Dezső: A magyar nép művészete V. A palócok művészete, Bp., 1922. is közli ezt a Mátra vidékén még ma is ismert szólást, s ezt a megjegyzést fűzi hozzá: „A bódoganya nevű oszlop palóc különlegesség: tölgyfából való hasábos vagy hengeres oszlop, mely a szoba közepén áll a mestergerenda alatt”. — *Szép, mint az apricskára szedett kecele* (ráncra szedett kötény). — *Mindenre jó, mint a háromkirályok vízi* (vízkereszt napján a templomban megszentelt víz, Visonta). — *Sátort fekszik* (gyermekágyas asszony). A boldogasszony ágyának sátorlepedője alatt fekszik a várandós asszony, ennek a sátorlepedőnek sarkába fokhagymát kötöttek a rontás ellen (Mátraalja). — *Sütik, mint a hutaik a cepés rétest olvasóvasárnapra* (cepe 'vargánya gomba', Huta, Parád mellett). — *Hivatlan vendégnek a szap* (szapha) *alatt a helyi* (a kemence oldala melletti padka). — *Főt van a pendelyen* (hozományt is kap a leány). A szoknyák alatti ruhadarab adott alapot e szólások megalkotására is: *Csúnya neve van, mint a pendelnek. Elműlik, mint a pendelviselet.* — *Olyan kemény, mint a bodak* (vakarcs féle lepény, sovány cipő, vakaró, vízzel gyúrt lapos kenyérpótló) (Mátra vidéke). — *Szép, mint a bunkós kendő* (Bocs: nagy, átkötős, ünnepi kendő).

Sok Heves megyei szólás jelentéstartalmát, használati értékét csak akkor tudjuk értelmezni és érteni, ha a benne kulcsszerepet vállaló valódi tájszavakat is jól ismerjük. Ebből a típusból is bemutatunk néhány jellemző példát: *Koplal, mint az őrlősök* (örletők, molnárok) *ebe. Kevély, mint a papamadár* (papagáj). *Piros, mint a lúdmák* (pipacs). *Színes, mint a vadmák* (pipacs) (Gyöngyös). A szíhalmi „állatbeszélgetésben” is szerepet kap ez a tájszó: *Koca: Micsoda az a veres? Kan: Vadmák, vadmák* (Vö. Nyr. 9: 335). *Ázik, mint a tacsakosban* (vizenyős terület) *a kender. Mosolyog, mint a vadóka* (vadalma). *Zahinyos* (rátarti, büszke), *mint az abonyi menyecske. Amolyan faktorás* (indulatos, mérges ember) Füzesabony, Nyr. 8: 568–9). *Csak sillomban* (titokban) *tette. Sillonba megy* (semmibe, kárba) (Besenyőtelek). *Hajlik, mint a patyng* (a gúzsba csavarható vessző) (A Mátra alja). *Lassú, mint a mógó* (tetű) (Gyöngyösoroszi. Nyr. 9: 333). *Olyan, mint a petyikula* (tetű); a lassú emberre mondják (Gyöngyös vidéke). *Nyeldellel lakik jól* (koplal). *Mikor a lilik költ* (Nálunk nem költő vadlúdfaj. A szólás jelentése: 'soha napján'). *Macskaszarvat tör* (csínyt követ el) (Heves megye). *Temhe* (lusta, tunya), *mint az öreg kutya* (Gyöngyös és vidéke, Nyr. 2: 181). *Finom, mint a huszasvászón* (virágos kenderből szőtt vászon). *Olyan kövér, akár a dömbe* (gömböc) (Mátra vidéke). *Járnak, mint a csuvarozó molnárok* (örleményért a falukat járó vízi molnárok) (Mátra vidéke). *Szúr, mint az ódalszegedés* (oldalnyílás) (Kápolna). *Zsúdárkodik* (hízeleg), *mint a macska* (Sirok, Nyr. 8: 568). *Egészséges, mint a parázs* (görcsnélküli egyenes) *fa* (Gyöngyössolymos). *Ide viraggy* (ide nézz!) (Bükkszenterzsébet, Vö. Nyr. 25: 287). *Az öregnek kevés kell, ha megütik, baglik fel* (felbukik) (Sirok, Nyr. 26: 332). — *Elszelték a kenyeret, megváltakoztak*: a nagycsalád, a had szétvált (Heves megyei palócközösségek). Egerben: *Szétszelték a kenyeret* (elváltak). — *Sokan vannak, mint az apátfalvi vendégségben* (a búcsún). *Huncut, mint a heblye ördög* (Gyöngyös vidéke). *Amolyan seprita szépség* (szegény, koldus) (Tarnaméra). *Bő, mint a tobolygós ruha* (Heves).

11. Közleményünk nem a teljesség igényével dolgozta fel egy tájegység, illetőleg Heves megye mai közigazgatási területének szóláskészletét. A legsajátosabb típuspéldákat sorakoztattuk fel és értelmeztük. Úgy érezzük, ebben a formájában is van forrásértéke, s az a mód is követésre méltó, ahogy felsorakoztattuk az egyes szólástípusokat. Megmutattuk azt is, milyen összefüggésekben és szempontok szerint végezhetjük el a még köznyelvivé, közhasználatúvá nem vált népi jellegű szóláskincs szerkezetének, jelentéstartalmának és használati értékének elemzését. Adatszolgáltatóimnak azzal mondok köszönetet, hogy továbbra is szegődjenek munkatársamul: tegyük még teljesebbé ezt a nagyon színes és értékes anyagot annál is inkább, mert mind a népi nyelvhasználatban, mind az idősebbek emlékeztetőjében ma már egyre inkább kopik, halványodik. Mentsük, ami még menthető.

Bakos József

Székelyföldi víz- és helységnevek

Bardoc. A Hargita délnyugati lejtőjén elterülő Erdővidéknek Bardoc az egyik nevezetes helysége. A Vargyással és Rikával egyesülve az Oltba jobb felől beömlő Kormospataknek a völgyében fekszik Erdőfüle és Székelyszáldobos között. Művelődéstörténetünk főleg Benkő József (1740–1814) történetíró, botanikus és nyelvész szülőhelyeként tartja számon.

Neve az 1332–7. évi pápai tizedlajstromban bukkan fel *Bandachfolua*, *villa Bardach* (Ortvay: EgyhFöldl. 2: 638) alakban. L. még 1635: *Bardotz* (Kázmér: Falu 287).

Etimológiájáról több vélekedés is van. Orbán Balázs (A Székelyföld leírása 1: 223) szerint: „A [Száldobossal] szemben levő Bardóc nevét legtöbbször *Bardóc* nevű székely őstől, Benkő *párduc*tól származtatja. Abból, hogy a vidéket e falu nevéől nevezték el, azt kell következtet[n]ünk, hogy ez Bardóc széknek legrégibb, s egykor legtekintélyesebb helysége volt.” Liebhart (BA. 3: 7; 1. MagyRom. 1: 295) egy szláv **brdovci* 'hegy-lakók' átvételére gondolt, de Kniezsa (MagyRom. 1: 295) e magyarázatot főleg a második szótag rövid o-ja miatt nem fogadta el, s a *Bardoc* helységnevet ismeretlen eredetűnek minősítette. Az első világháborút követő uralomváltozás során Bardoc részére hatósági úton a román *Brăduț* névalakot állapították meg. Ez arra mutat, hogy a magyar *Bardoc*-ot a román nyelvérzék a román *brad* 'fenyőfa' kicsinyítő képzős származékával, a *brăduț* 'fenyőcske, kis fenyő' főnévvel kapcsolja össze (Iordan: TopRom. 61).

A javasolt etimológiai magyarázatok közül az látszik a legmeggyőzőbbnek, amely *Bardoc* elsődleges *Bardocfalva* névváltozatának előtagjában egy **Bardoc* személynévet gyanít. A székelység körében valóban használatos *Bardoc* családnév (Kriza: Vadr. 1975. 316; l. még az 1978. évi budapesti telefonkönyvben a *Bardóc*, *Bardocz*, *Bardóc* családnevű előfizetőket), csak hogy ez a családnév a helységnévhez képest lehet másodlagos is. Egyébként sem szerepel a *-falva* utótagú összetett helységnevek előtagjaként minden esetben személynév. Gyakran található az előtagban víznév: *Abrudfalva*, *Balotafalva*, *Kabalafalva*, *Küküllőfalva*, *Pokolafalva*, *Sugatagfalva*, *Szégyefalva*, *Szernyefalva*, *Szinyefalva*, *Sztrigyfalva* stb. (Kázmér: Falu 112–3). A *-falva* utótag elmaradásával a víznévi előtagból egyszerű helységnév is szokott válni: *Pokola*, *Sugatag*, *Szinye* (uo.) stb.

Valószínűnek tartom, hogy a magyar *Bardoc* nyelvi forrása egy szláv **Brodobc* (tkp. 'kis gázló, kis rév'). Tárgyi szempontból a gázlóról azt a legfontosabb tudnunk, hogy többnyire két, egymáshoz csatlakozó, de ellentétes irányú folyókanyarulat találkozásánál, az ún. inflexiós szakaszban fordul elő. A folyók vízmélysége itt a legkisebb, ezért alacsony vízállás esetén a kisebb folyók gázlóján emberek és nagyobb állatok átgázolhatnak az egyik partról a másikra. Mindezek alapján természetesnek kell vennünk azt, hogy bizonyos folyókat célszerűen lehet elnevezni arról, hogy gázló van rajtuk, de 'gázló, rév' értelmű nevet viselhetnek azok a helységek is, amelyek a folyók gázlójánál települtek. Ezzel a megállapítással összhangban a szláv **Brodobc* folytatásai is nagyszámú víz- és helységnévben élnek tovább; vö.: macedón *Epodey* (ImMesta. 1973. 81);

szerb-horvát *Brodac Donji* (uo.), *Brodac Gornji* (uo.); szlovén *Brodec* (Bezljaj 1: 90); cseh *Brodec* (Profous 1: 183); ukrán *Ердеуь* (SlStaroukr. 1: 124); orosz *Ердеуь* (WbRussGn. 1: 210).

Úgy vélem, hogy a Kormos-patakot a honfoglalás korában itt élő szlávok — akiktől a Kormos-patak egyik jobb oldali mellékvízének *Rika* [1868: *Rika* és Somos patakok: Orbán: Szék. 1: 230, de 1. 1808: *Riho* ... Rivulus, *Rika* ... Sylva: Lipszky: Rep. 2: 120 is] neve is származik (vö. szláv *rěka* 'folyó'; a magyarázathoz l. Knieszsa: MNy. 44: 7 és Benkő: MNy. 44: 101) — **Brodec*-nek hívták, s ebből magyar ajkon **Bardoc* formálódott. A patak mentén települt legjelentősebb helység a vízfolyásról a *Bardocfalva* nevet kapta, majd e név *Bardoc*-ra rövidült. A rövidülés akkortájt következhetett be, amikor a patak korábbi *Bardoc* nevét felváltotta a *Kormos-patak* [1808: *Kormosviz*: Lipszky: Rep. 2: 76] megjelölés. Ez utóbbi a patak vizének koromra emlékeztetően sötét színére utal, s a *Fekete-ügy*, *Fekete-víz*, illetőleg *Csaronda*, *Karas*-féle víznevekkel tart szemléletbeli rokonságot. (Ezeket l. a FNESz. megfelelő szócikkeiben.)

Előpatak. A Baróti-hegységben, 630 m körüli magasságban fekvő Előpatak a Székelyföld kedvelt fürdőhelyei közé tartozik. Neve későn bukkan fel. Első előfordulását egyelőre csupán 1839-ből ismerjük *Előpatak*, *Előpatak* (Suciú: DictIstTrans. 2: 253) alakban. Orbán Balázs (A Székelyföld leírása 3: 28) szerint is a fürdőhely csupán a XVIII. század végén indult fejlődésnek: „Ez honunk legjobban berendezett, leglátogatottabb fürdője; csak a múlt század vége felé kezdettek ottan egyszerű, más fürdőinken divatos faházakat építeni, hanem a szomszéd Dunafejedelemségből számos vendég kezdvén ide tódulni, az oly gyorsan emelkedett, hogy ma a sétánynyal szegélyezett patak partján 100-nál több csinos lakház, s azok között néhány nagyszerű is emelkedett.” A „sétánynyal szegélyezett patak”-ra vonatkozólag figyelmet érdemel egy 1910. évi leírás is: „Közepén az *Előpatak* vize csörgedez, mely 400 m. hosszúságban beton burkolattal van áthidalva.” (Reich: Erd. 96.)

Ha a térképen nyomon követjük a településen keresztülfolyó és a településnek nevet adó patakot, azt állapíthatjuk meg, hogy e patak a község alatt *Ára* néven folytatja útját, s az *Ára* — nagyjából dél-délnyugati irányban haladva — Árapataknál jobb felől az Oltba torkollik. Az Előpatak tehát nem más, mint az *Ára* kezdeti, felső szakasza, földrajzi szakszóval: az *Ára* fő forráspataka, forrásága, eredőága.

S éppen ez: 'forráspatak, forráság, eredőág' volt a jelentése annak az *előpatak* földrajzi köznévnak, amelyből az *Előpatak* víznév létrejött. Az *előpatak* földrajzi köznév egykori meglétét középkori adattal is igazolhatjuk: 1417|1505: „Venissent ad quendam Riūulum *Eleupathak* nominatum” (OkISt. 180).

A székelyföldi *Előpatak* helységnév tehát a következő fejlődési sornak az eredménye: *előpatak* 'forráspatak, forráság, eredőág' → *Előpatak* víznév → *Előpatak* helységnév.

Kendő. A székelyföldi Nyárádszeredától észak-északkeletre fekszik Kendő község. Orbán Balázs (A Székelyföld leírása 4: 74—5) szerint „tisza református székely falucska, mely kopár határának hiányait gyümölcstenyészttel pótolja; e vidék hazája levén a marosszéki híres piros párizsnak, mely almafaj kendői terménye, valamint cseresnyéje is egész Marosszéken leghíresebb.”

A falu nevével elsőnek 1509-ben találkozunk *Kendew* (Suciú: DictIstTrans. 1: 156) alakban. Orbán Balázs (i.m. 4: 75) ezeket írja: „Kendő nevét hagyományilag a legelőbb oda települt *Kendei János* nevű őstől nyerte, de hajdan e sokat költözködött falu nem mostani helyén, hanem Bere és Bere-Keresztur között feküdt, hol fekhelyét ma is

Kendő mezejének nevezik. Onnan a tatárok által elpusztítatva, fennebb vonult, honnan meg Márkod üzte el; e második telephelyét még ma is *Alj-Kendőnek* nevezik. Ekként nyugtot nemelve, felköltöztek harmadszor a Bekecs előhegyeire, az ugynevezett *Kendő-főhöz*, itt már a kopár, akkor rengeteg erdők által borított helyet senki sem irigyelte tőlük; de a nagy hideg s főként vízhiány miatt ezt is elhagyták s végre negyedszer és utoljára lehúzódtak mostani helyökre.” Madzsar Imre (MNY. 13: 283) és az ő nyomán Virágh Rózsa (MHnEr. 52) a *Kendő* helységnevet az egykori magyar törzsszövetség fő uralkodójának, Kurszán kendének a tiszti kíséretét alkotó, talán török etnikumú *kend*-ekkel kapcsolta össze. (Vö. FNEsz. *Szarvaskend* a.).

A *Kendő* helységnevet pusztá személynévből eredeztetem magyar névadással; vö. 1237: *Kendeu* szn. (Fejér: CD. 4[1: 81]. Minthogy az 1237. évi oklevélben a *Kendeu* [= *Kendő*] személynév után a *Keneu* [= *Kenő*] személynév következik, nagyon is valószínű, hogy e két személynév etimológiailag is összetartozó névpárt alkot úgy, hogy a *Keneu* a *ken* 'beken, dörgöl, törül' igeinek, a *Kendeu* pedig a *ken* ige gyakorító képzős *kend* származékának a folyamatos melléknévi igeneve. Arra pedig, hogy e személynévek adásának mi lehetett a szemléleti háttere, talán a nyelvjárásainkban ma is élő *kendőasszony* 'különleges masszírozó képességgel rendelkező asszony' (OrmSz., SzegSz., SzlavSz.) nyújt felvilágosítást. A népi gyógyászatban sokféle betegséget szoktak kenéssel, masszírozással gyógyítani: csömört, rándulást, ficamodást, izommerevedést, derék- és hátfájást stb. A kenésnek a *kendőasszonyok* a mesterei, akik — Tömörkény István szavai szerint — „végigdögönyözik a beteget, ökleikkel nyomkodván különösen a hátát. Egész testük súlyával ránehezedenek e művelet alatt: a beteg pedig nyög és élvez.” (O. Nagy: *Mi fán terem?* 131.) Innen érthetjük meg azt a szólásunkat is, amelynek változatai a XVI. század óta kimutathatók: *mintha hájjal kenetnék*. (A szólás részletes magyarázatához l. O. Nagy: i. m. 130–1.)

Egykor azonban nemcsak asszonyok, hanem férfiak is gyógyíthatták a betegeket kenéssel. Talán efféle foglalkozást űzött az a két személy is, aki az 1237. évi oklevélben *Kendeu* és *Keneu* néven szerepel. Ha igen, akkor nyomára bukkantunk egy ősi foglalkozásnak, amelyet már az Árpád-korban is gyakoroltak, és az eddig ismertnél (TESz. 2: 442) majdnem 260 évvel korábbi adatot találtunk a *kend* ige folyamatos melléknévi igenevére, amelyből — a *kendő ruha*, *kendő keszkenő*-féle szerkezeteken keresztül — a *kendő* 'keszkenő' főnevünk is alakult.

Egyebek között ilyen haszna lehet a földrajzi nevek elmélyült vizsgálatának.

Küsmöd. Korondtól nyugatra, a bal felől a Kis-Küküllőbe torkolló Küsmöd patak mentén fekszik Küsmöd község. Orbán Balázs (A Székelyföld leírása 1: 141) szavai szerint a falu „három völgyület összeütközésénél, vagyis a Küsmöd vize, Golyvápataka és Derencsepataka összefolyásánál van szétszórva.”

Küsmöd község neve az 1332–7. évi pápai tizedlajstromban *Cusmend* [O: *Cusmeud*] (Ortvay: EgyhFöldl. 2: 660) alakban szerepel. Az azonos nevű patakot 1808 óta adatolthatjuk: „*Küsmöd*, *Küsméd* . . . Rivus” (Lipszky: Rep. 2: 73).

Kniezsa (ErdVíz. 18, MagyRom. 1: 293) felismerte, hogy a székelyföldi *Küsmöd* etimológiailag összetartozik a Bihari-Hegyközben eredő és Paptamásinál bal felől a Berettyóba ömlő *Kösmő-patak*-kal [1865: Tábor patak vagy *Kösmő*: Hunfalvy J.: MBir. 3: 388], valamint a bihari Piskolt közelében levő, az Ér vízrendszeréhez tartozó egykori *Kusmeud*-del [1369: Jakó 325], de mindezek származását ismeretlennek nyilvánította. Benkő (MNY. 43: 262) megállapította, hogy a Székelyföldi *Küsmöd* helységnév és *Küsmöd* víznév közül a víznév az elsődleges. Egy 1979. február 15-én tartott, „A székelység eredete a nyelvészet szemszögéből” című előadásában pedig Benkő a bihari *Kösmő-patak* és a székelyföldi *Küsmöd* összefüggését székely népcsoportok áttelepülésével magyarázta.

A székelyföldi *Küsmöd* rokonságát kiegészíthetjük egy további víznévvel is, amelynek az ad különleges fontosságot, hogy valamennyi rokonánál korábban és tőlük távolabb eső területen bukkan fel: 1267|1272: *Cusmeud* 'vízfolyás a Hernád vízrendszerében a Kassa alatti Enyickénél' (Györffy 1: 39, 78; l. még Ortway: Vízr. 1: 223).

A *Küsmöd* víznevet elhomályosult összetételnek gyanítom, s előtagjában a magyar *kis* melléknévnek a régi és nyelvjárási *küs* változatát keresem (vö. 1075|+1124|+1217: *kustiza* 'Kis-Tisza': MonStrig. 1: 57), utótagját pedig azzal a **med* 'száraz vagy időnként kiszáradó (meder)' alapszóval kapcsolom össze, amellyel a TESz.-ben a *meddő* és a *meder* szócikkében, a FNESz.-ben pedig *Dinnyés*, *Homokmégy*, *Kecskemét*, *Medina*¹, *Medves* és *Nemesmedves* szócikkében találkozunk.

A kérdés mármost az, hogy az ismert három *Küsmöd* és az egy *Kösmő*, amely a Hernád, az Ér, a Kis-Küküllő, illetőleg a Berettyó vízrendszerébe tartozó vízfolyás nevéként a térképen egy nagyjából északnyugat-délkeleti irányban húzott vonallal kapcsolható össze, egymástól független névadó tevékenységnek, poligenezisnek köszönheti-e a létét, vagy pedig egyetlen egy név került valamely népcsoportnak a fokozatos továbbvándorlása útján új és új területen alkalmazásra, azaz monogenezisen alapuló névátültetéssel van-e dolgunk. Én magam ez utóbbi feltevés felé hajlok, s ebben Benkő Loránd vélekedésén kívül különösen Györffy Györgynek a „Székely telepek Magyarországon” című térkép-vázlata (ErdNép. 40. lap után) erősít meg. A *Küsmöd*, *Kösmő* víznevek környékén ugyanis mindenütt laktak – vagy most is laknak – székelyek. Elvben tehát egyáltalán nem lehetetlen, hogy egy Kassa alatti víznevet áttelepülő székely csoportok magukkal vigyenek, és vándorútjuk során itt is, ott is felhasználjanak olyan vízfolyások jelölésére, amelyek valamilyen okból emlékeztetik őket az elsődleges Küsmödre.

Csak hogy a Berettyóba torkolló pataknak nem *Küsmöd* a neve, hanem *Kösmő*, szóvégi *d* nélkül! Ez a várható ellenvetés azzal hárítható el, hogy a *Kösmő*-nek is lehetett *Küsmöd* az elsődleges alakja, de a szóvégi *d*-t kicsinyítő képzőnek foghatták fel, és elhagyhatták. Ezáltal a Berettyóba torkolló nagyobb, jelentősebb vízfolyás, a *Kösmő* alakilag is elkülönült az Érbe ömlő kisebb vízfolyástól, a *Küsmöd*-től, amelyet továbbra is joggal illethetett meg a kicsinyítő képzőként kezelt szóvégi *d*.

Laposnya. A Szászrégennél bal oldalról a Marosba ömlő Görgénynek a Laposnya az egyik forrása. A Görgényi-havasokban ered, az 1634 m magas Öreg-tető oldalából. Ott, ahol a Laposnya a Fehér-ággal és a Székelyóval összefolyik, egy *Laposnyatelep* nevű lakott hely van, amely közigazgatásilag Libánfalvához tartozik.

A *Laposnya* víznevre 1865-ből (Hunfalvy J.: MBir. 3: 428), a *Laposnyatelep* helységnévre pedig 1882-ből (Juhos: Hnt. 187) ismerem a legkorábbi adatot *Laposnya* alakban.

A *Laposnya* víznév szláv eredetű, mégpedig a szláv *lopučъ* 'lapu' növénynév -*ьнъ* képzős *lopušънъ* melléknévi származékának a nőnemű alakjából való lehet. Vö.: bolgár *Лопушна* (ImSelBulg. 157); cseh *Lopušná* hn. (Šmilauer: PŘSITop. 114); szlovák *Lopušná* (GeogrNázv. 1: 72); lengyel *Lopuszna* (HydrW. 30, 37); ukrán *Лопушна* (Wb-RussGn. 3: 114); orosz *Лопушная Балка* (uo.). A bolgár *Лопушня* (ImSelBulg. 157) azonban arról tanúskodik, hogy a szlávságban **Lopušъnja* helynévvel is számolnunk kell, s a magyar *Laposnyá*-nak talán éppen ez a helynévváltozat volt az előzménye.

A *Laposnya* víznev töve etimológiailag azonos a magyar *Lapujtó* helységnév előtagjaként szereplő szláv víznévvel. (L. FNESz. 316–7 *Karancslapujtó* a.) A névadás szemléleti alapját tekintve pedig a *Laposnya* víznév a Bánffyhunyadtól északkeletre fekvő *Lapupatak* [1521: Csánki 5: 373] helység nevének víznévi előzményével, a *Lapupatak*-kal tartozik össze. (A szláv eredetű *lapu* növénynévhez l. TESz. 2: 724.)

Tikmony. A Gyergyói-medence déli peremén emelkedő Fekete-Rez (1538 m) oldalából ered a Maros. Fő forrása a *Marosfő*-nek hívott, 891 m magasán levő tető közvetlen közelében fakad. Orbán Balázs (A Székelyföld leírása 2: 103) szavai szerint: „e bérczetetőtől alig 200 lépésnyire fakad fel bérczes hazánk folyamainak királynéja, a szőke Maros; forrása azonban e tekintélyes folyamnak oly kicsiny, hogy alig lehet abban poharat meríteni, kifolyása annyira jelentéktelen, hogy egér átugorhatja; de e hegységek vápaiból (sötét erdő nőtte szakadások) mindenfelől patakocskák törtetnek le, melyek által oly gyors gyarapodást nyer, hogy az innen alig egy órai távra eső Alfalunál már tutajokat hordoznak zúgó hullámai.”

A Maros e szerény forráságának nevére a következő tudósítások szólnak: 1853: „Az Oltal ellen irányban ugyan csak a Fekete rez hegy Marostető nevű része kelet délnek hajló oldalában [ered a Maros] a Sz. Tamás határán, hol meszes vagy *Tikmony* patakának hívják.” (Benkő Károly: Csík [,] Gyergyó és Kászon leírások ... Kolozsvárott, 1853. 1: 21); 1864: „A Maros forrása nem messze az úttól, a Magas- és Fekete-Resze nevű hegyek közt, s a Fenvalómező domb nyugati oldalán bugyog ki, tócsát képezve; a kis csermely az útát szegi. Valamivel magasabban s odább D-re a Feketeresze Marostetj nevű részének DK-re hajló oldalában egy más forrás van, mely erősebb mint az előbbi. A két forrás csermelyei csakhamar egyesülnek, s a Meszes vagy *Tikmony* patakot alkotják, mely a környék számos és bő forrásainak vízával egyesülvén, csakhamar tetemesen növekedik s azután a Maros nevét veszi föl” (Hunfalvy J.: MBir. 2: 48); 1886: „A Maros ... forráspatakát Meszesnek vagy *Tikmonynak* nevezik” (Hunfalvy J.: EgyFöldr. 2: 748).

A tkp. 'tyúktojás' értelmű *Tikmony* név metaforikus használattal tapadt a Maros forráspatakjára. A Maros völgye felől, a vízfolyás irányával szemben haladva ideérkező névadónak az elcsodálkozása tükröződik benne: lám csak, ebből a csekély vízi csermelyből fejlődik ki a lenti nagy Maros folyó ahhoz hasonlóan, ahogy a kicsiny tojásból tyúk lesz! Városiasabb kifejezéssel élve: miből lesz a cserebogár?

Kiss Lajos

A kies, kietlen etimológiájához. Kiss Lajos jelentéstani szempontból igen szépen kifejtett és tárgy történeti vonatkozásban is meggyőző *kies, kietlen* (Nyr. 102: 470–2) etimológiájához ezúttal csak turkológiai vonatkozásban kívánok hozzászólni. — A 471. lapon ugyanis, felsorolva a fenti magyar szavak alapját képező török nyelvjárási: *kej-, kij-, kī-* 'ruhát ölt' alapjelentésű igetöveket, megjegyzi: „L. még ötör. *kej-, kij-* 'ua.' (DTS. 294, 306). A török igei tö *kād-, ked-* 'ua.' változatából képződött az eddig ki nem mutatott **kādmān* 'ruha', amely a magyar *ködmön*-nek a forrása”.

A Drevnetjurkskij Slovarj idézett *kej-, kij-* 'odevat', nadevat' jelentésű adata azonban nem ötörök, hanem a forrás megjelölésével is közölt: XIII. századi kései adat. A *ködmön* szavunk alapját képező *ked-* ige pedig nem egyszerűen a *kej-* hangtani variánsa, hanem a kiinduló ötörök alapalak. Vö. Clauson: Etym. Dict. 700: *ked-* 'to put on, wear (clothing)'. — Az ismert ötör. *-d-, -d > középtörök -δ-, -δ > köztörök -j-, -j* hangfejlődés ismeretében tudjuk, hogy az ötörök *ked-* ige egy nagy számban adatolt *ked-* (vö. Kašg. *keḍ- ānzichen*) fokon keresztül jutott a köztörökben mai *kej-* hangalakjához. — Röviden szólva, a *ködmön* és a *kies, kietlen* szavak átvétele között nagy kronológiai különbség van. A *ködmön* megőrzött *d-*-je alapján még az uráli őshaza idején kerülhetett nyelvünkbe, a *kies, kietlen* ellenben már csak a honfoglalást közvetlenül megelőző században, valamegyik kipcsak-török nyelvből való átvétel lehet.

Érdekessége a kölcsönzésnek, amire Kiss Lajos előadása nyomán is felfigyelünk, hogy a ma meglévő finnugor: *mez(es), meztelen* mellé átvettük a pontosan azonos jelen-

tésű török *kies* felruházott (virágzó táj) és *kiellen* 'ruhátlan' (csupasz, kopár vidék) jelentésű szót is, amit valószínűleg a kétnyelvűség körülményei magyaráznak. — *Kies*, *kiellen* szavunk azonban ma már a szóhasználat peremére szorult, amit Kiss Lajos is szóvá tesz, hogy ti. napjainkban „a választékos stíluselemek rétegében foglal helyet”. Ezzel a tapasztalattal kapcsolatban felhívom a figyelmet Lőrincze Lajosnak Milyen hely a *kies* hely? c. érdekes írására (Anyanyelvi órákat. Szerk. Ferenczy Géza. 95–7). Ebből példákkal igazoltan kiderül, hogy a köznyelvben a *kies* eredeti jelentése csaknem teljesen elhomályosult és a *kiellen* is azon az úton van, hogy teljesen kivesszen a használatból és átadja helyét a szláv eredetű *puszt*a szónak.

K. Palló Margit

Félegyháza — Derekegyház

Jól megkülönböztethető *-egyház(a)* utótagú helyneveink két típusa.

„Ha a templom először a falun kívül épült, akkor valamely tulajdonságáról a templomot nevezték meg, és róla kapta később nevét a falu is: *Veresegyház*.”¹ (Minőségjelzős összetett szó.)

A tatárjárás után a falu neve kapta az *-egyház(a)* utótagot, mivel csak a templom vagy a romja hirdette az egykori falu helyét: *Medgyesegyháza* a. m. az elpusztult, lakatlan *Medgyes* temploma.² (Birtokos jelzős összetett szó.)

Félegyháza és *Derekegyház* neve tisztázatlan előtagjuk miatt ilyen tekintetben is ellenáll a megfajtásnak, sőt arra csábít, hogy bizonyos korrelatív viszonyt fedezzünk föl közöttük: *Derekegyház*at anyatemplomnak vagy plébániaegyháznak, *Félegyház*at pedig fiókegyháznak, filiának értelmezve.³ Véleményem szerint egyáltalában nem valószínű, hogy akár a templomot, akár a helységet egy olyan elvont fogalom után nevezték volna el, mint amilyen a templom j o g á l l á s a. S az is érthetetlen, hogy a fennhatóságot miért éppen a *derek* ~ *derék*, az alárendeltséget mért éppen a *fél* szóval fejezték volna ki.

Elfogadhatóbbnak tűnik az a nézet, amely Derekegyház nevét 'jó karban levő, derekas templom'-nak magyarázza, s melyhez Kiss Lajos is csatlakozik (elvetve a 'teljes jogú templom' jelentést).⁴

Ez ellen a szófejtés ellen, mely a helyi hagyományon alapul, már Szeremlei Samu fölemelte a szavát⁵, elmondva, hogy a község nevének előtagja a *Dereg* személynévből keletkezhetett, amelynek eredeti alakja: *Drag*. Ez utóbbi szerepel a *Drágfi* magyar nemesi névben is — mondja Szeremlei. Fejtegetésének egyetlen szépséghibája az, hogy a továbbiakban nem tesz különbséget a *Drag* és *Drug* nevek között, s bőséges idézetanyaga, amelyet leginkább okmánytárainkból vesz, többségükben az utóbbira vonatkoznak: *Drug*,

¹ Kálmán Béla: A nevek világa³. Bp., 1973. 153.

² Vö. Névtudományi vizsgálatok. Bp., 1960. 34.

³ „*Félegyház* a Derekegyháznak [nagy *D*-vel] ellentéte és fiókegyházat jelent.” Borovszky Samu (szerk.): Szabolcs vármegye. Bp. é. n. 330. — Ezt a rövid tételt fejti ki Mező András: „... *Félegyház*... azt jelenti, hogy az itt levő településnek nem teljes jogú (fília) egyháza (= temploma) volt. Ezzel szemben a teljes jogú templomnak *derék-egyház* [kis *d*-vel] volt a neve.” Mező András — Németh Péter: Szabolcs-Szatmár megye történeti-etimológiai helységnévtára. (SzabSzatm.). Nyíregyháza, 1972. 68. — Ehhez csak annyit kívánok megjegyezni, hogy a *Derekegyház* szóalak múlt századi könyvekben és térképeken (tévedésből) ugyan többször előfordul, de *derék-egyház* köznévként soha sem létezett. — Újabban ezt vallja Mező András is: „... az sem igazolható, hogy lett volna 'anyaegyház' jelentésű *derék-egyház* köznevünk.” Névtani Értesítő (NÉ) 1 (ELTE Névtudató Munkaközösség kiadványa). Bp., 1979. 18.

⁴ Kiss Lajos: Földrajzi Nevek Etimológiai Szótára (FNESz.). Bp., 1978. 177.

⁵ Szeremlei Samu: Hódmezővásárhely története. 1901. 2: 317 kk.

Durug, Dorug, Dorog stb. Van azonban Szeremleinek két helytálló adata is: „Dereg, falu 1434-ből, gr. Teleki, Hunyad. kora VI. l. 126. (Tolna m.), — Dereg falu Vár. Regest. 306. § [talán Heves m.]”

Érdekes, hogy Szeremlei nem hívja föl a figyelmet arra a döntő körülményre, hogy a helység nevének előtagját a 15. és 16. sz. folyamán váltakozva írták hol *k*-val, hol *g*-vel, amint ez könyvében gondosan összegyűjtve meg is található:

„*Derekeghaz* 1456, *Dereghaz* 1464, *Derekheghaz* 1471, *Deregeghaz* 1472, *Derekegyhaz* 1472, *Deregh eghaz* 1475, *Dereg eghaz* 1499, *Derek eghaz* 1499, *Derek eghaz* 1506, *Dereghaz* 1512, *Derekegyhaz* 1552, *Derekegyhaz* 1559, *Deregh Egyház* 1560, *Deregh egyház* 1561, *Deregh Egyház* 1561, *Deregh Egyház* 1583, *Derekegyház* 1622, *Beregh Egyház* 1628, *Derek-e gyház* 1628, *Berek Egyház* 1630, *Derekegyház* 1634, *Derekegyháza* 1650, *Derekegyház* 1662.”

Ehhez még hozzáfűzhetjük, hogy Károlyi Sándor gróf egy szerződésben 1723-ban is „*derekegyházy* pusztámnak” nevezi a helyet,⁶ s Palugyay művébe is belecsúszott egy ízben a *Derekegyháza* név⁷ (a könyv más helyein *k*-val).

Derekegyház előtagja tehát etimológiai tekintetben azonos *Drágszél* előtagjával. A *Drag* személynév Árpád-kori okmánytárainkban sokszor előfordul. A *Drag* > *Dereg* változás szabályos; mellékes, hogy ez a változás már a személynévben vagy csak a helynévben ment-e végbe.

Összevethetjük ezzel *Deregyő* Zemplén megyei helynevet, mely szlovákul: *Drah-ňov*. (A szlovákban a *h* hang egy *g* > *h* változás eredménye.)⁸ A magyarban az egész szó magas hangrendű lett: a szláv *-ov* képző is *-ő*-vé változott.

Ide tartozik *Drégely* neve is, melyet a források (castrum) *Dragul*-nak emlegetnek; tehát ugyanaz a *Drag* fő, egy másik képzővel.

Összefoglalva: Valószínűnek látszik, hogy *Derekegyház* az *-egyház(a)* utótagú helyneveinknek második típusához tartozik, amelyek ezt az utótagot a tatárjárás után kapták, annak jelzésére, hogy a falu pusztává vált. Ezt megelőzően a falu neve bizonyára *Dereg* volt, s az sem lehetetlen, hogy azonos a Várad Regestrum 306. §-ában említett *Dereg* faluval. Ugyanis a Várad Regestrumban, legalábbis két kiadásában (Kandra Kabos, Bp. 1898. és Karácsonyi – Borovszky, Bp. 1903.) nincs nyoma annak, hogy *Dereg* falu mely megyéhez tartozott. Nem értem tehát, miért mondja Szeremlei: „talán Heves m.”

A *Derekegyház* > *Derekegyház* változás egyfajta disszimilációs jelenségnek fogható fel, másrészt a *derék* ~ *derekas* szóhoz való igazodásnak.

Félegyháza nevével legújabbban Mező András foglalkozott (NÉ 1: 14–20). Összefoglalja a megfejtésére (részint csak szóban) fölvetett ötleteket: „1. *Félegy* személynév + *-háza*; 2. *Fél* személynév + *-egyháza* 'temploma'; 3. *félegyház* 'filia, leányegyház, azaz nem teljes jogú templom'; 4. *fél* 'Halb' + *-egyház* 'templom'.” Továbbá: (5.) „Fekete János ... négy *Feledhaz* adatára támaszkodva ... személynevet keres az előtagban.”⁹

⁶ Sima László: Szentés város története. Szentés, 1914. 1: 212.

⁷ Ifj. Palugyay Imre: Békés-Csanád, Csongrád és Honth vármegyék leírása. Pest, 1855. 416. — (Manapság a környéken *Derekegyháza*-t mondanak.)

⁸ Vö. Stanislav, Ján: Slovenský juh v stredoveku. Turčiansky Sv. Martin, 1948. 2: 165.

⁹ Mindjárt másképp hangzik ez a *Feledhaz*, ha tudjuk (Mező András — sajnos — Hajdu Mihály ismertetéséből [MNY. 71: 493] nem tudhatta), hogy Fekete János ezt a nevet nem oklevélben, hanem pl. Gerard Mercator és John Speede 16–17. századi térképén fedezte föl (Cartographia Hungarica I. 1972.), vagy hogy az ötödik térkép Amszterdamban jelent meg, ahol a palatálisokat nem ismerik. Fekete János tehát hamis nyomon indulva talált rá véletlenül a Pallas Nagy Lexikonában a *Feled* és *Fele* régi magyar személynévekre, meg *Feled* Gömör m.-i község nevére. Egyébként Fekete idéz még két régi (figyelmet nem érdemlő) ötletet a városnév megfejtésére: *fele* + *cházi* 'különös, kiváló + központ' és 'felső v. magas + egyház'. (Fekete János: Kiskunfélegyháza településfejlődése és utcanéveinek története. Kiskunfélegyháza, 1974. 10–2.)

Mező András ezek közül az ötletek közül az elsővel nem is foglalkozik, a 2.-at és 5.-et főként hangtani nehézségek miatt elveti. A 3.-nak korábban maga is híve volt, sőt azt állította: „Kniezsa István magyarázata (MR. 1: 192), hogy a *Félegyháza* nevek jelentése 'fél templom', mindenképpen téves” (SzabSzatm. 68.). Azonban még ugyanazon a lapon, csillag alatt közli: „Kéziratunk nyomdába kerülése óta összegyűjtöttem Magyarországon valamennyi -*egyház* alaptagú településének történeti adatait, köztük a *Félegyház* nevekeit is. Az e nevekkal jelölt falvak földrajzi elhelyezkedése, az egyéb földrajzi nevek analógiája (*Lyukasegyház, Töröttgyház, Romlottegyház* stb.), valamint a 'filia' jelentésű *félegyház* köznév hiánya alapján most már magam is úgy gondolom, hogy a *Félegyház* nevek eredetileg 'fél templom', helyesebben 'romos templom' jelentésűek voltak. — M.A.”

Fel kell hívnom a figyelmet arra, hogy Kniezsa István csupán annyit mondott: 'fél templom' (Magyarok és románok 1: 192); ő ezt 'romos templom'-nak nem magyarázta. Mégis Kiss Lajosnál már tovább bővül a sor: 'fél, azaz romos, romlott, pusztuló templom'. A szerző még a zsámbéki templomromra is hivatkozik. Idézi azonkívül a Fertő környéki *Féltorony* helynevet, mely németül: *Halbturm*, s „egy félig ledőlt toronyra utal” (FNESz. 341). Nem tudom, hogy a német vagy a magyar elnevezés-e az elsődleges, de az bizonyos, a népi etimológiához elég e g y nyelv is. Nem lehet tehát építeni a német névre sem.

Kétértelmű abban, hogy a *fél* szónak lehet 'romos' jelentése. Úgy érzem, hogy az ilyen toronyt stb. csak *csonka* vagy *romlott* toronynak stb. hívták volna. Bizonyára nem illik a m a i nyelvérzékre hivatkozni, de mivel ősi *fél* szavunk „örökifjú”, talán megbocsátható.

Ha pedig feltételeznénk, hogy a *Félegyháza* az -*egyház(a)* utótagú helyneveink második típusához tartozik, akkor tautológiával lenne dolgunk: 'romos és pusztá'.

De ha még a *fél* jelenthetne is 'romos'-t, vajon elneveznek-e egy falut a romos templomáról? Magyarul: talán bizony megvárták a névadással a helység templomának pusztulását? Kétségtelen, hogy volt annak a falunak neve korábban is. A névesere pedig aránylag ritka jelenség.

Inkább még arra gyanakodhatnánk, hogy a *félegyház* 'félbemaradt egyház' jelentésű. Mert ez talán nem kifogásolható a jelentés oldaláról. (Vö. „pusztá félben hagy” — bányáról mondva. OklSz. *fél a.)*

Ez a jelentés annyira kínálkozik, hogy még Mező András is megtévedt, s ezt a sort közli: „félben levő, romos, nem ép” (NÉ 1: 19), nem véve észre, hogy a *félben levő* (= félig kész) mást jelent, mint a másik kettő.

Bizonyára ezért volt Kniezsa István olyan óvatosan szűkszavú, s ezért nem fejtette, hogyan érti azt, hogy 'fél templom'. Mert az ÉrtSz. (2: 594) így magyarázza a *fél* szót (II. 4. pont): „Befejezetlen, tökéletlen, nem teljes, nem egész.”

Már m o s t elmondhatjuk tehát, hogy Mező András tévesen tartja a *Csonkaegyház, Likasegyház, Pusztáegyház, Romlottegyház, Töröttgyház* helyneveket a *Félegyház* szinonimáinak (NÉ 1: 19).

Ezek az elnevezések nemcsak a nevükkel, hanem a számukkal is bizonyítanak. Az ugyanis érthető, hogy egy-egy *Fekete-, Fehér- (Fér-), Veres-* vagy *Sáregyháza* fölcserélte a nevét *Csonka-, Pusztá-* vagy *Romlottegyházára*, mivel most már ez a jelző jobban illett rá, de ha *Félegyház* 'befejezetlen, tökéletlen templom' volna, akkor érthetetlen lenne nagy számuk (Mező András 14–15-öt sorol fel, főként Csánki nyomán, NÉ 1: 14–5). Ennyi „párizsi Notre-Dame” létezett volna magyar földön? Ha pedig még mindig erőltetnénk a *fél*-nek 'romos' jelentését, akkor is feltűnő a *Félegyház*-knak a többi (*Csonka-, Romlott-, Törött-* stb.) -*egyház*-hoz viszonyított aránytalanul nagy száma.

Arra kell tehát gyanakodnunk, hogy *Félegyháza* esetében az -*egyház(a)* utótag másodlagosan csatlakozott a korábbi névhez.

Ezt a korábbi nevet Gombocz Zoltán és Melich János névtani kutatásai során meg is találta és fölvette az EtSz.-ba:

„**Fele** [Lipszky, Rep., Helységn. 1926; első adat 1349-ből: *Fele* l. BalkArch. III, 25; más régi adatokat l. még Barabás, SzékOklt. név- és tárgymutató; máskép: *Mező-Fele* Helységn. 1926., Balogh, A népf.] magyar lakosságú falu Maros-Torda m. (oláh neve: *Fele*).”

A helynév etimológiáját pedig a következőképp közli az EtSz.:

„Hasonló magy. szn.-ból, vö. *Fele*¹⁰ [alakv.: *Feleh*; adatok a XIII. sz.-ból l. OklSz., Kovács, Ind.] ’nomen virosum, männername’; a szn. a magy. *fél* (vö. *felebarát*) ’hálfte’ -e képzős származéka, l. Pais, MNy. XVIII, 30 . . .”

Pais szerint (i. h.) a *Fele* személynévet „*felebarát* szavunk előtagjával kell egyeztetnünk”.

De ne feledjük: akármelyik jelentését nézzük a *fél* szónak, etimológiai szempontból e g y szóval van dolgunk, sőt egy szó az a mai lexikográfiának is (vö. ÉrtSz. 2: 593–4). Zsirai (MNy. 22: 178–80) azt mondja, hogy eredeti jelentése ’dimidium, Hálfte’ volt, és ebből fejlődött a ’latus, proximus’ jelentése. Hogy hogyan, arról képet alkothatunk Terescsenko N. M. híradásából (NévtVizsg. 107), mely szerint a mai nyenyeczek a legközelebbi rokonok megnevezésére olyan kifejezést használnak, melynek jelentése ’húsom fele’.¹¹

A személynév ennél fogva nem a *fél* ’Hálfte’ (mint NÉ 1: 17), hanem a *fél* (*fele*) ’Nächste’ jelentésből származik.

Félegyház tehát *Feleegyház* volt, s eredetileg minden bizonnyal *Fele*. Az ilyen helynevek nagy száma az Árpád-kori személynév gyakoriságával magyarázható.

Megmaradt egy *Fele* (Mezőfele, ma Cîmpenița) s egy (kicsinyítő képzős) *Feled* (Gömör m., 1919-től Feledince, kb. 1950-től Jesenské, Rimaszombattól délkeletre.)¹²

Kétségtelen, hogy okleveleinkben csak egy *Fele* helynévnek maradt nyoma. Mivel azonban a régiségben olyan gyérek az adatok, hogy szerencsés véletlennek kell tartanunk, ha két adat fölbukkanása közt csak száz esztendő telik el, merészség lenne az adat hiányával a helység nemlétét bizonyítani. Annál is inkább, mivel a *Feleegyház* > *Félegyház* változás minden bizonnyal igen gyorsan lezajlott. Ennek okai: 1. elhomályosult a *Fele* jelentése,¹³ feledésbe merült személynév volta; 2. *Feleegyházból* metatézissel *Félegyház* lett; 3. ezt a hangátvetést megkönnyítette a *feleekkora* ~ *félékkora*, *feleennyi* ~ *féléennyi* stb. változatok analógiája.¹⁴

¹⁰ Kniezsa Istvánnak ugyanez a véleménye (MagyRom. 1: 239.)

¹¹ *Legközelebbi rokon* latinul: *proximus cognatione*, ebből rövidült a Vulgata nyelvén a *proximus* ’felebarát’.

¹² A *Feledince* név először 1788-ban fordul elő (vö. Borovszky (szerk.): Gömör és Kishont vármegye. Bp. é. n. 44.). — Kniezsa István, amikor a szlovák *-ince* képzővel foglalkozott, amely a szlovák népterület déli határán mintegy 20 esetben fordul elő, s mely képzőnek a magyarban általában pusztai személynévből származó helynév felel meg, *Feled*-et elfeledte megemlíteni. (NévtVizsg. 25–26.). — Teljesen mostoha és igaztalan módon bánt *Feled*-del Ján Stanislav (SlovJuh. 1: 468.), aki, miután megállapítja: a szóvégi *-d* arra mutatna, hogy a név a magyarból való, kijelenti: szlávban is van *Fel*-el kezdődő (cseh *Felík* < *Félix*) és *-ed*-del végződő személynév (cseh *Bajed*).

¹³ Maga a közszo is értelmezésre szorult, ezért jelenik meg *felebarát* szavunk 1495 körül (TESz. 1: 872).

¹⁴ Lehetséges, hogy már a *Fele* személynévi alakból elvonással *Fél* lett.

Kálmán Béla (i. m. 85.) a *Fél* (vezeték)nevet a *Kettes* és *Másfél* nevekkkel együtt számnévi eredetűnek mondja.

Ez a változás tehát mind fonetikai, mind ragozástani, mind jelentéstani tekintetben meg volt alapozva, ezért az lenne az érthetetlen és megmagyarázhatatlan, ha *Feleegyház* ennyi párhuzamos erő hatása ellenére megmaradt volna *Feleegyház*-nak.

Ezért nem tartom valószínűnek (bár éppenséggel nem lehetetlen), hogy valamelyik oklevelünk mélyén megbújt volna pl. egy *Feleegház* betűsor. Mert hát itt is idézhetjük Kniezsa István szavait: „Az oklevélkiadások . . . nemcsak nem segítik a kutatót, pl. a helynevek azonosításában, hanem sokszor egyenesen félrevezetik” (HírTört. 54).

Annyit sikerült megállapítanom, hogy (*Kiskun*)*félegyháza* neve, mely Hornyik János¹⁵ kiadásában *Feelegyhaz*, Gyárfás Istvánnál¹⁶ *Feelegyház*, Reizner Jánosnál¹⁷ *Felegház*, Zsigmond király 1389. évi oklevelében (a szegedi Állami Levéltárban): *Feelegház*.

Félegyháza nevének előtagjában tehát a Halotti Beszéd második szavát kell látnunk. De ha valaki az iskolából nem emlékezne rá, megtalálhatja az ÉrtSz.-ban a *fél* főnév I. 6. pontjában is: „Felebarát, embertárs. *Látjátok, feleim, . . .*”.

Kónyi Sándor

¹⁵ Kecskemét város története, oklevéltárral. I. Kecskemét, 1860. 198.

¹⁶ A jász-kúnok története. III. Szolnok, 1883. 510.

¹⁷ Szeged története. IV. Szeged, 1900. 4.

Penavin Olga: Szlavóniai (kórógyi) szótár I—III.

Újvidék, 1965—78. Fórum Könyvkiadó, 1048 lap

Csüry Bálint „Szamosháti szótár”-a (I—II.), Kiss Géza „Ormánysági szótár”-a, Bálint Sándor „Szegedi szótár”-a (I—II.) és Imre „Samu Felsőöri tájszótár”-a után megjelent Penavin Olga újvidéki egyetemi tanárnak „Szlavóniai (kórógyi) szótár”-a (I—III.) is, mely ugyanúgy, mint az előbbiek, nemcsak nyelvészeti érdekű, hanem gazdag forrása a népelelet kutató egyéb tudományoknak is.

A három kötet SzlavSz. főképpen Kórógy, kisebb mértékben Szentlászló, Haraszi és Rétfalu szókincsét, kifejezéseit, szövegeit, népi kultúráját tartalmazza a szótárak tömörségében és szerkezeti keretében.

„A feldolgozott négy magyar község (Kórógy, Szentlászló, Haraszi, Rétfalu) — mondja a szerző (i. m. 1: 5—6) — a Horvát Szocialista Köztársaságban, Szlavóniában, Eszék (Osijek) táján helyezkedik el. Szentlászló (Laslovo) az Eszék—Vinkovác (Vinkovci) vasút mentén Eszéktől a negyedik állomás, Kórógy (Korog) Szentlászlótól keletre, a vasúttól távol, körülbelül négy kilométerre, a rómaiaktól is ismert Palus Hiulca — Palacsa nevű tónak a szomszédságában, a Vuka — Valkó — folyó mellett, horvát és más szláv nyelvet beszélő telepesei között fekszik. Ugyanilyen a környezete Harasztinak (Harasztin) is bent a Dráva—Száva menti mocsárvilágban. Ernestinováótól, a legközelebbi vasútállomástól az Eszék—Vinkovác vonalon, nyugatra, gyalog körülbelül egy óra járás nyíra. Rétfalu (Retfala) viszont a városiasodás minden jelét magán viseli életformában, a nyelv lassú elhagyásában, nem is csoda, hiszen Rétfalu Eszék elővárosa lett.”

A szótár anyagának gyűjtését 1948-ban kezdte el a szerző; 1965-ben, jó másfél évtized múlva már készen volt az egész mű; 1965-ben került kiadásra az I. kötet (A—J), 1975-ben jelent meg a II. (K—P), 1978-ban a III. kötet (R—Zs), összesen 1048 lapon, s a körülbelül 16—17 000 címszó alatt sorakozó szótári adatok sok becses anyagot tárnak a kutató elé.

Műve elején tájékoztat a szerző a négy szlavóniai falu földrajzi, társadalmi körülményeiről, a szlavóniai népnyelv magyar nyelvjárástípusbeli összefüggéséről, egyéb nyelvjárási sajátosságairól, az anyaggyűjtésről és szótára szerkezetéről.

A szótár anyagának hitelességét a négy szlavóniai faluban született adatszolgáltatók és a többszöri ellenőrzés biztosította. A szerzőnek gondja volt arra, hogy adatszolgáltatói között fiatalok, középkorúak és öregek, nők és férfiak arányosan szerepeljenek, különben az élő források általában azonos műveltségű földművesek és állattenyésztők, akik mellékesen halászáttal, méhészettel és némi háziiparral is foglalkoztak, ruházatukat régebben többnyire maguk állították elő, tehát szövással, fonással is foglalkoztak.

Mivel a SzlavSz. horvát és egyéb szláv környezetben levő régi magyar nyelvjárás szó-, kifejezés- és szöveggyűjteménye, nyilvánvaló e szótár anyagának egyrészt archaikus sajátága — ami miatt különösen a nyelvtörténet érdeklődésére tarthat számot —, másrészt több önállóan fejlesztett új nyelvi vonása, továbbá a déli szláv népekkel való együtt-

élés következményeképpen különösen szókincsbeli és népszokásbeli horvát és szerb elemekkel való gazdagolása. E nyelvjárás archaikus sajátságai egyúttal a SzlavSz. néprajzi, művelődéstörténeti, társadalomtörténeti értékére is rámutatnak, ami az itt ismertetett mű egyetemesebb jelentőségére is utal.

A szlavóniai (kórógyi) szótár szókincse e nyelvjárást beszélő nép életének minden részét, részmozzanatainak jó részét is tükrözi. Bemutatja kenyérkereső munkáját, e nép földrajzi körülményeit, faluit, hajlékait; egyéni, családi és szélesebb körű társadalmi életét a bölcsőtől a sírig; a nép szavaival rögzíti annak szemléletét, műveltségét, szokásait, hiedelemvilágát, művészkedéseit, játékait és szórakozásait, szóval: egész életét.

A címszó alatt szereplő nyelvjárási szavak, kifejezések, mondatok — nyomda-technikai okokból is, de meg az olvashatóságra is ügyelve — nem túlzottan finom fonetikus írásban szerepelnek. A diftongusok jelölve vannak, de a szlavóniai nyelvjárásra még talán bizonyos mértékig jellemző sajátságos affrikátákra és spiransokra már csak az előszóban utalhatott a szerző, mert csak az öregek nyelvében hallhatók még, és ezeknek közlése nyomdai hibák becsúsztatása nélkül aligha lett volna lehetséges. Ezek ellenőrzése is sok gondot is okozhatott volna, hiszen kihaltó vagy talán már el is tűnt hangtani sajátságokról van vagy volt itten szó.

A szócikkek szerkezete, mint a szerző az előszóban is mondja (1: 9): a címszó után következik a tájszó nagyvált fonetikus írással, ha vannak változatai, azokkal együtt, megjelölve, hogy Kórógyon vagy a másik három község valamelyikében használatos-e az illető nyelvjárási szó, illetőleg kifejezés; ezután zárójelben a toldalékok kapcsolódását jelzi a szerző, megjelöli a szófajt, a szó és kifejezés jelentését, illetőleg a jelentésváltozatokat, s a jelentés(ek)e)t példamondatok igazolják. Az állandó szókapcsolatok, szólások, közmondások a szócikkek második felében vannak, ott találhatók a néprajzi magyarázatok és a munkafolyamatok leírásai is, ha ilyenekre is vonatkozik a címszó. A néprajzi- és munkafolyamat-leírások sokszor nyelvjárási idézetekben olvashatók.

A szótár nemcsak jellegzetes nyelvjárási szavakat, kifejezéseket tartalmaz; bizonyos mértékig felvette a szerző a köznyelv azon szavait is, melyek újabban kerültek bele a nyelvjárásba, és ott vannak a legújabb keletkezett szavak, illetőleg a legújabb kölcsönzések is.

A történeti meg a leíró nyelvtudomány, a néprajz és a művelődéstörténet számára a SzlavSz. sok becses adatot tartalmaz, ami az alábbiakból is kitűnik.

Az újabb *kalapács* szerszámnév mellett (2: 14) megvan a szlavóniai nyelvjárásban e fogalom jelölésére a régi *verő* is (3: 243). A kocsiodal tengelyhez rögzített támasztékjának nemcsak magashangú *lőűcs* alakja van (2: 189), hanem mélyhangú *loűcs* változata is (2: 185). E szónak e mélyhangú változata eddig ismeretlen volt (vö. TESz.). Lehet, hogy a *loűcsgűzs* összetétellel illeszkedett előbb (2: 185), és onnan vált ki a *loűcs* 'lőcs' változat.

— A *bőtön*, illetőleg *megbőtön* 'születik, megszületik' jelentésben eddig ismeretlen volt (vö. MTSz., EtSz.), Rétfaluban megvan (2: 217). Jelentésteni szempontból figyelmet érdemel a következő adat 2. jelentése: *megloban* 1. 'fellobban (a fény gyertya)', 2. 'megijed'. Sok ilyen, eddig ismeretlen jelentésváltozatú szó van a SzlavSz.-ban. — A *bese* ragadozó madár nevéként csak a JordK.-ben fordul elő, Szlavóniában még megvan (1: 75), de jelentése e szótár szerint 'vércse', Balassa szerint: 'kánya' (A slav. nyj. 29), illetőleg: 'varjú' (Nyr. 23: 358), vö. TESz. — A 'gyeplő' jelentésű *ere* szóra is csak két adata van a MTSz.-nak: az egyik Dunántúlról, a másik Szlavóniából; ez utóbbi nyelvtérületen a SzlavSz. tanúsága szerint e szó még mindig él (1: 204). — Nincs másutt szótárazva a *göcs* 'köcsög', 2. 'virágcserep'; *göcsártó* 'köcsögtartó' (1: 301–2). Emellett van a SzlavSz.-ban *köcsög* is (2: 103). Föltehető, hogy a szlavóniai nyelvjárásnak a *göcs* lehetett az eredetibb szava a *köcsög* nevére, s ez utóbbi más magyar nyelvjárásból vagy idegen korszokok által honosodott meg, vagy a köznyelvből, mert tapasztalatom szerint Eszék környékén másutt is

megvan a *göcs* 'köcsög'. Annyi azonban bizonyosnak látszik, hogy a *göcs* 'köcsög' eredeti jelentése ez volt: 'az az agyagsomó, amiből a korongon a köcsögöt formálták'.

Társadalomtörténeti szempontból is figyelemre méltó a szlavóniai *kapu* szó. Megvan ez a SzlavSz.-ban közismert jelentésében is, de van itt *falukapu* is, és ez utal a *kapu* ősmagyar kori jelentésére is, mert akkor még nem voltak fölkerített udvarok, de a *kapu* szót az ősmagyar korban vettük át, mint ismeretes, a törököktől. Abban az időben a *kapu*-k a nomád életformát élő ősmagyarok szállásterületeinek, táborainak, földvárainak a bejáratainál voltak. Ennek az emléket őrzik a szlavóniai falukapuk is. A kórógyi Kálmánkapuról (*Kálmánkapu*) ugyanis — ez a Kálmánnál levő falukapu — a következőket olvashatjuk (2: 15): „Két ágason keresztül tett vastag dorong alkotta a kaput. A dorongot este be kellett az ágasba tenni a legutoljára hazatérőnek.” — *Kapu*-nak nevezik Kórógyon 'a mezőt a csordajárástól elzáró, sarkon forduló deszka, lécz, sövény stb. rekesztés'-t is: ilyen lehetett az udvar kapuja is kezdeti fokon. (A *kapu* ősmagyar kori jelentésére l. A magyarság néprajza 1: 131–2. alapján Nyíri: Nyelvstud. Ért. 89: 222).

A tárgyi és nyelvi tekintetben egyaránt nagyon fontos szlavóniai magyar házról részletes és hű szócikk olvasható e szótárban (1: 347–50). Az itteni háznak fontos helyisége volt a *szenes ház*. *Szénés ház* (3: 111–2): így hívták Szlavóniában régebben a konyhát, így nevezik ezt ma is az öregek. Hadd emeljem ki ennek nyelvileg is, tárgyilag is értékes leírását, bár sok hasonlóra is hivatkozhatnám, dehát az ismertetésben csak éppen rámutathatunk egy mű értékeire. — E szócikkből — *szenes ház* — kitűnik a többi között az is, hogy „A *nágyon régi házaknál a szénés ház az úca felől volt...*” — Továbbá: „*Sohasé ált ki a széjn.*” Vagyis: a tűz. A 'tűz' fogalmát finnugor kori szóval *szén*-nek is hívják a szlavóniai falukban. Vö. még: MTsz. Érdemes itt megjegyezni, hogy *tűz* szavunk ugor kori, az ősi szó erre a fogalomra a *szén* finnugor előzménye szolgált a finnugor népek együttélésének korában. (Fodor István: „Verecke híres útján...” című művében erről nem szól, vö. i.m. 51–2).

Mivel a *szén* 'tűz' a szlavóniai falukban (de másutt is) egykor állandóan égett, ezért nevezték a tüzelés egykori helyiségét *szenes ház*-nak, e nyelvjárás kifejezésével *szénés ház*-nak. A tüzelés egykori módját különben a *ház* és a *szén* szócikk tárgyalja sok becses tárgyi és nyelvi adattal.

Hozzáfüzöm ismertetésemnek ehhez a részéhez a *hőkű* (1: 373, vö. MTsz.) szócikkét. A *hőkű* a *szénés ház*-ban (= konyhában) volt: „kb. 30 cm. magas, vályogból vagy kőből rakott tűzhely”. Az ehhez fűzött néprajzi megjegyzés: „A felapróztatlan hosszú, néha több méter hosszú fa egyik vége a *hőkű*-n égett, és ahogy égett, fogzott, úgy húzták beljebb a kitárt ajtajú *szénés ház* (konyha) küszöbjéről. A *hőkű* felett láncan vagy kampós fán a kis gerendáról bogrács lógott, ebben főztek. De *vágyszonyfázék*-ban úgy is főztek, hogy a paraszat szétkotorták, a fazekat a *hőkű*-re állították s körülrakták parázzsal. Még sütöttek is rajta.” — Régi módja volt ez a sütés-főzésnek.

A földművelés jelentős munkája az itt élő embernek. Hadd mutassak be hát ezen kenyérkereső foglalkozás szócsoportjából néhány olyan kifejezést, mely a munkát is, az embert is meg a nyelvét is jellemzi. Megfigyelhetjük majd, hogy milyen finom jelentésárnyalata van némely kifejezésnek, amit a szótáríró is jól lát, ezért észre is tudja vetetni.

A földműves fogalmát nem ezzel a nyelvújítási szóval jelölik, hanem a földművelés munkájának két fontos szavából meg az ember szóból alkotott jelzős összetétellel fejezik ki: *szántó* -vető embőr (3: 72). A *szánt* (szánt 3: 92) *szántó* (*szántó*) származéka azt is jelenti: 'szántás' (cselekvés) meg azt is: 'aki szánt'. A föld ekével való művelésének és a 'megszántott föld' fogalmának kifejezésére a *szántás* (*szántóság*) szót is használják. A szerző 14 jelentésváltozatát adja meg a *vet* igének, ezek egyike: 'magot szór (a földbe)'; származéka: a *vetés* (*vetés*) l. 'a vetőmagnak a földbe juttatása' és 2. 'a magvetés kikelt eredménye'. A szócikkhez értékes néprajzi megjegyzés fűződik (3: 248).

Főképpen *búzát* és *árpát* termelnek, rozsot ma már nemigen. A búzát *aratják*. Régen az *arat* (1: 40) ige csak azt jelentette: 'b ú z á t levág': régen sarlóval, most kaszával, kombájnnal. Az árpát nem aratták, hanem vágták; viszont: a *vág* (*vágog* 3: 220) aratására is vonatkozott.

Az *arat*-nak *arató* (*aratóu*) származéka itt: 'aratás' (1: 40—1). Ennek leírása részletes. Vajon e szó cselekvő értelemben ('aki arat') nem használatos? — Megvan e szótárban és így e nyelvjárásban „a búza levágásának és mezőn való összetakarításának munkálata” kifejezésére a közkeletű *aratás* (*aratás*) is, de ez a szó, mint Penavin Olga megjegyzi, itt új (1: 40). — Sok helyen találkozunk a SzlavSz.-ban e nyelvjárás régi és új nyelvi kifejezéseire való utalással; a szerzőnek ezt az eljárását csak helyeselhetjük.

A *sarlóval*, később *kaszával* való aratáskor fontos munkát végzett a *marokszedő* (*márokszedő* 2: 208). Ehhez nagyon becses néprajzi jellemzés kapcsolódik: „Az aratók fehérbe öltözve aratnak. A kaszás után az asszony *s z e d i m a r k o t*, a gyerek a *k ö t é l t e r í t ő*, de ha nincs külön kötélterítő, akkor a marokszedő felkötí a kötelet a hátára, maga teríti el. Ha van külön kötő, az köt a marokszedő után, a másik sorban megteríti a kötelet. Mivel két *m a r k o t t e s z n e k e g y k ö t é l b e*, úgy az első sorban nem kell kötnie a kötőnek. Ha nincs kötő sem, akkor az arató és a marokszedő *k ö z ö s e n k ö t i b e a k é v é k e t*. Csak *s a r l ó v a l s z e d i k a m a r k o t* (Ny. A. kiemelése). A marokszedő *káro*szt, karvédő pótujjat használt, hogy védje a karját. A *káro*szt fehér vászonból készítették . . .”

„*Kéi m á r o k é t y kéi*ve” olvashatjuk a kitűnő *kéve* címszó alatt (2: 59); végül megtudjuk (2: 60): „Régen 7 *kévét* tettek egy *h e t e s b e*, később kilencet, tízet, most, mióta kombájnn vágja a búzát, tizennégyet, mert kicsik a *kévék*.” Jegyezzük még meg ehhez (2: 50): „A kereszt 20 *kévéből*, 2 hetesből áll . . .”

Nem folytatom tovább a régi és az új szlavóniai földművelés munkájának és a vele kapcsolatos szokásnak az ismertetését; ebből is látható, hogy a szerző milyen derék munkát végzett szótára anyagának összegyűjtésében és szótárrá szerkesztésében.

A szlavóniai nép életének és nyelvének más területei is gazdagon jelentkeznek a SzlavSz.-ban: az állattenyésztés, a halászat, a méhészet, a szövés-fonás, a ruházkodás és az ételkészítés. Ugyanígy a családi és a társadalmi élet minden régi és új vonása is teljes változatosságában, olykor erőteljesebben, máskor halványabban megmutatkozik e szótárban; hasonlóképpen a szokások, a hiedelemvilág, a művészkedés a játékok sokfélesége is szépen tükröződnek a szlavóniai magyar szokásokban. Értékes a SzlavSz. földrajzi név és személynévgyűjteménye is.

Úgy gondolom, hogy elmellőzhetem a SzlavSz. részletesebb hangtani jellemzését, csak azt jelzem, hogy a szótár mindhárom kötetének elején közli a *szerző* a szlavóniai nyelvjárás hangállományának listáját. Továbbá azt jegyzem még meg, hogy a szlavóniai nyelvjárásban hosszú mássalhangzók általában nincsenek. Például: *adi*g 'addig', *anyi* 'annyi', *enyi* 'ennyi', *ēni* 'enni', *jü*tek 'jöttek', *mēnyek* 'menjek', *mēni*já (régi) 'mennie' ~ *mēni* 'menni', *bāonyámē*g (kij. mód jelen, egyes 3. sz. 'bánja meg' 2: 216), *Megāta* 'megadta' (2: 214., *megad* alatt) stb.

De azért akad példa a hosszú mássalhangzóra is: *āggya* (kij. mód jelen 'adja' az *ad* alatt 1: 23), de vö. *Mēgāgyā* 'megadja' (kij. mód jelen 2: 214); *ānnā*k 'adnak' stb. — A hosszú mássalhangzók helyett rövidke használatának az oka föltehetőleg a szerb-horvát nyelvnek a hatása.

A SzlavSz., mivel hosszabb nyelvi megnyilatkozások, összefüggő nyelvjárási szövegek is bőven előfordulnak benne, alkalmas grammatikai kérdések tanulmányozására is, tehát alaktani és mondattani szempontból is megbízható forrásnak mutatkozik.

Kitűnik e műből például, hogy a szlavóniai nyelvjárásban a *v-s* változatú szótövek tetemes része vagy egyalakúvá lett, vagy az egyalakúvá válás útján halad. Például:

bööv 'bő', -et, -en, fív 'fű': -et, -ek, -e (1: 282). Eszerint e toldalékok előtt hosszú *i* van, viszont a *fivre* rövid *i*-vel szerepel, de *fű-fa* 'mindenféle dolog, személy' és *fűszál* (1: 282 és 285); *tűv* 'tő': *tüvet, tüvek, tüve, tűvből, tűvnek* (3: 181): a *szű* mellett Szentlászlón *szöv* van: „Megete a *szöv* a sifonért” (3: 134). A *lű* 'lő' mellett használatos a *lűv* is, de ez tovább is *v*-s töváltozatú, mert: *lűtem ~ lűtem, lűnném, lűj, lűni ~ lűnni* (2: 189) stb. Bizonyos tekintetben ide tartozik a *lűv* 'lé': *level* (másképp: hangzónyújtó) 2: 156. Ha a SzlavSz. következő szavait is emlékeztünkben idézzük: *fűv* 'fű', *nőv* 'nő' (ige), *nyűv* 'nyű' (ige), régi: *nyí*, újabb: *nyű* stb., megállapíthatjuk, hogy e nyelvjárásban a szóvégi *-v* viszonylag gyakori.

A képzők hangalakjának a sajátosságai is szépen kirajzolódnak a szótárban: *megboszil* 'megbosszul', *mékfákil* 'kifakul', *mékfásil* 'megfásul', *meggyógyuil* 'meggyógyul'; *mékfajóidil* 'megfájdul', *mékfordil* 'megfordul' stb.

Az *-ít* képző mellett van ennek *-ül/-út* változata is, ez is kivüláglik a szótárból: *mékfákít, meggyógyít, tántít; mékfordít* 'megfordít'; *mékfenyűt* 'megfenyít', *kifeketít* 'kifeketit', *kifehérít* 'kifehérit', *kerít* 'kerít'. „A lőv *nyerűt*” (nyerít).

Nagyon jellemző alaktani sajátossága a szlavóniai nyelvjárásnak, ami a szótárból is kitűnik, a *-csa|-cse* kicsinyítő-kedveskedő funkciójú képző használata. Például: *ápoucsa* 'apó'; csak a lánya mondhatja az apjának (1: 38), *fejcsa* 'fej' (az öregek nyelvében), 'kis fej' (1: 228), *hálesca* 'hal, kishal' (1: 332); *tejcse* 'tehéntej' (3: 156). — Ez a *-csa|-cse* morféma *i g e a l a k o k o n i s e l ő f o r d u l*: „*Ajcsa* éde a kējst, Ęrzsike!” — „Hát *kējrdemcse*, hun jűtel” (1: 111).

Becsés adatok ezek, jó lett volna e grammatikai jelenségre több példa is.

Penavin Olga Szlavóniai (kórógyi) szótárán kívül ez a prekatív funkciójú *-csa|-cse* módjel tudomásom szerint másutt nincs feljegyezve. Olyan ez, mint a Mészöly által publikált *eszikélj! aluszkálj! -kál|-kél* eleme, és az ugyancsak Mészöly által ide vont vogul *pā-jälākən* "bitte, komme herauf" *-k-* kedveskedő morféma (FUF. 33: 143). A SzlavSz. megerősíti azt a föltevést, hogy az egyes sz. l. személyű *-k* igei személyrag eredetileg ilyen kedveskedő értékű morféma volt (ez utóbbira l. Pais: MNy. 27: 142–3; Mészöly: FUF. 33: 143; Nyíri: MNy. 69: 142–6; Uő.: Népr. Nyelvtud. (17–18: 152–3).

Ezek után még két olyan mondattani sajátosságát említem meg a szlavóniai nyelvjárásnak, amelyre szintén ráirányítja a kutatók figyelmét a SzlavSz.

A *miért?* kérdő határozószó mellett nagyon sűrűn szerepel a *mine?* (*mi* névmás + *-né* > *-ne* lativusrag; vő. Mészöly: ÓmSzöv. 145–6). Idézek a sok SzlavSz.-beli adatból néhányat: „*Mine vágy* ojá kedvetlen?” (2: 38; *kedvetlen* alatt) — „*Mine* jűtel, nem kelöl.” (2: 265, *minek* alatt) — „*Mine* kuporítol, gyűjtöd a pészst?” (2: 123, *kuporít* alatt) — „*Öüşz* a hájá, *mine* nem fēsti?” (2: 330; *ősz* alatt) stb.

Nagyon érdekes és tanulságos az is, hogy a szlavóniai *hogy ~ hūgy* határozószó és kötőszó meg a *hojān?* 'milyen' kérdő névmás — például: „*Hojān* ize van? (1: 365) = 'Milyen ize van?' —, továbbá ennek 'nagyon' jelentésárnyalata — például: *Hojān* előre (= nagyon előre) vanak kijētök má a munkābā.” (1: 365) —, aztán a hogyan? kérdésre felelő *hucso ~ hutyo* (1: 374) — például: „*Hucso* mondi kijed?” — történeti kapcsolatban vannak egymással.

A SzlavSz. itt ismertetett (és nem ismertetett) szókinszbeli és grammatikai sajátosságai nem „nyelvjárási különlegességek”, s a szlavóniai alanyi és tárgyaz igeragozás vélt összekeverésének is megvan a történeti oka, és az Ormányságban is megvan. Nagy megterheltségű szlavóniai nyelvjárási jelenségek ezek, melyeknek szótárbeli rögzítése nagy érdeme Penavin Olgának.

Messze múltban gyökerező és a mi korunkban is részben továbbfejlődő, gazdagon kiterelvényesedő, változatos, hajlékony, szép magyar nyelvjárás buzgó forrásához vezetett el bennünket Penavin Olga, az újvidéki egyetem magyar nyelvész tanára, amikor meg-

írta szép és értékes Szlavoniai (kórógyi) szótárát. Fontos ez a mű több szempontból is. Nem utolsósorban azért is, mert talán az utolsó nyelvjárási szótár ez erről a nyelvterületről, bár még bizonyosan volna ezután is mit gyűjteni, kutatni és publikálni e faluk életéből és nyelvéből. A szótárt sok értékes fénykép, rajz és ábra teszi változatossá és még hitelesebbé.

További sikeres kutatást és gazdag eredményeket kívánunk a Szlavoniai szótár szerzőjének.

Ez a mű az illetékes jugoszláv és magyar szervek gyümölcsöző együttműködésének eredményeképpen jelent meg. „E kiadvány — tájékoztat a szótár első lapja — A Magyar Nyelv Irodalom és Hungarológiai Kutatások Intézete és a Forum Lap- és Könyvkiadó Vállalat közös kiadásában, a Vajdaság SZAT Tudományügyi Önigazgatási Érdekközösségének anyagi támogatásával jelent meg.” Budapesten, az Akadémiai Nyomdában öntötték szép formába, ízléses külsőbe.

Nyíri Antal

Legősibb szavaink tárháza*

1. A magyar nyelv finnugor volta már régóta, módszeres tudományossággal igazolt tény. A nyelvtudomány eredményeivel dacolva ugyan fel-feltűnnek másfajta rokonítási elméletek is, melyek közül néhány (mint pl. a sumér—magyar rokonság gondolata) huzamosabb ideig tartja magát a köztudatban. A nyelvészeti szakirodalomban korábban nem fordítottak kellő figyelmet e kérdésre. Úgyszólván egymással párhuzamosan futott a magyar nyelv tudományos megalapozottságú kutatása és a délibábos elméletek művelése. Az utóbbi néhány esztendőben azonban néhány jelentős munkát szenteltek a különböző, tudományos szempontból teljességgel elfogadhatatlan nézetek bírálatára is.¹

A tudománytalan nézetek elterjedését — túl valamiféle hamis nemzeti tudaton — az is elősegítette, hogy a legutóbbi időkig meglehetősen híjával voltunk olyan munkáknak, amelyek közkézen forogva, azaz mindenki számára elérhetően foglalták volna magukba nyelvünk finnugor sajátosságait.

Nem szorul különösebb bizonyításra az a megállapítás, hogy a nyelvek összehasonlításában a szavak összevetése a legfontosabb, illetve — elsősorban a nem-nyelvész érdeklődő számára — a legkézenfekvőbb. Ha végigtekintünk a magyar nyelvhasználat történetén, láthatjuk, hogy a rokonsági viszonyok megállapításában, ill. feltételezésében a szóhasználat kapta a legnagyobb hangsúlyt, míg a nyelvtani elemek vizsgálata — ha ilyenről egyáltalán beszélni lehet — csupán másodlagos szerephez jutott.

Nagy szükség volt és van tehát etimológiai szótárakra. A finnugor (vagy szélesebben értelmezve: uráli) nyelvtudomány több etimológiai szótárral büszkélkedhet.² Ezek

* A magyar szóképzlet finnugor elemei I—III. Budapest, 1967—1978. Főszerk.: Lakó György, szerk.: Rédei Károly (I—II) és K. Sal Éva (III).

¹ Vö. Komoróczy Géza: Adalékok egy jelenség természetrajzához. NyK. 1976. Uő.: Sumér—magyar? Budapest, 1977. és mások.

² O. Donner: Vergleichendes Wörterbuch der finnisch-ugrischen Sprachen I—III. Helsingfors, 1874—1888.; Budenz József: Magyar-ugor összehasonlító szótár, 1872—1881.; Gombocz Zoltán és Melich János torzóban maradt Magyar Etimológiai Szótára, I—XVII. füzet, melynek utolsó szava: *geburnus*, 1914—1944.; Bárczi Géza: Magyar Szófejtő Szótár, 1941.; A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára I—III. (TESz.), főszerk.: Benkő Loránd; Bj. Collinder: Fenno-Ugric Vocabulary, 1955; Suomen kielen etymologinen sanakirja, I—VI. (SKES — A finn nyelv etimológiai szótára); továbbá némely fontos etimológiai tanulmány, pl. H. Paasonen: Beiträge zur finnisch-ugrisch-samojedischen Lautgeschichte., Budapest 1917.; Halász Ignác: Az ugor—szamojéd nyelvhasználat kérdéséhez. stb.

nagyobb része (kivéve a TESz.-t) azonban nem elégítheti ki azokat az igényeket, amelyeket a szakember és a laikus támaszt velük szemben. Részint mert elavultak, részint mert nem teljesekek, vagy mert — s ez elsősorban a nyelv iránt érdeklődőket, s nem a szakembereket érinti — hozzáférhetetlenek.

Az uráli nyelvek újabb etimológiai szótárai közül a már említett TESz. a magyar szókinsz történetét tárja az olvasó elé, míg az itt ismertetendő MSzFE. nyelvünknek csupán a legősibb rétegét, szókészletünk finnugor örökségét vizsgálja. (Természetesen a TESz.-ben is megtalálhatók nyelvünk finnugor eredetű szavainak etimológiai, az MSzFE. azonban — a természetes munkamegosztás következtében — nagyobb részletességgel tárgyalja őket.)

2. Mint Lakó György, a vállalkozás főszerkesztője, az első kötetben közölt Előszóban — az etimológiai szótár történetét áttekintve — említi, az MSzFE. kollektív munka eredménye, melynek kezdeményezője ő maga volt. Tudománytörténeti szempontból is érdekes történeti áttekintésében képet kapunk a hosszára nyúlt szótári munka különböző fázisairól, azokról a nehézségekről, amelyekkel a szótár munkatársainak szembe kellett nézniük.

A szótár célját végső soron a Magyar Tudományos Akadémia Finnugor Bizottsága határozta meg: „... a szótár feladata az eddigi finnugor szófejtések tudományos igényű kritikai összeállítása lesz. A szótár szerkesztőségének ne legyen célja minél több új etimológia készítése, de új etimológiák írása elől ne zárkózzék el... A szótár ne csak a biztos, hanem a vitatott (kétes) etimológiákat is tartalmazza.” (Idézet a Lakó György által írt előszóból, 10.) Ugyanakkor a munkatársak által írt szócikkek egységesítésekor (amit 1961-től Rédei Károly végzett) sok esetben egészben vagy részben új etimológiák is születtek (7).

Az MSzFE. azon magyar szavak etimológiáját foglalja magába, amelyeknek biztos vagy lehetséges (vitatott) megfelelőik vannak a finnugor nyelvekben, illetőleg a finnugor és a szamojéd nyelvekben (esetleg csupán a szamojéd nyelvekben), avagy a finnugor nyelvek közül legalábbis az obi-ugor nyelvekben” — írja Lakó (8–9). A magyar szókészlet finnugor eredetű szavai ennek megfelelően rétegződnek különböző korúakra. A legősibb réteget kétségkívül azok a biztos etimológiájú szavak alkotják, amelyek a finnugor nyelveken kívül a szamojéd nyelvekből is adathozhatók (pl. a *hal*, *víz*, a régi nyelvi *eme*, a különböző névmások stb.). Ezek a szavak a mai nyelvészeti eszközökkel megismerhető legrégebbi hozzáférhetőlegesen ismert nyelvi állapotban, a mai uráli nyelvek közös őseiben, az ún. uráli alapnyelvben is megvoltak. Ehhez a szókinszbeli réteghez képest fiatalabbak azok a szavak, amelyek a szamojéd nyelvekből nem mutathatók ki, viszont megvannak a legtöbb finnugor nyelvben. Jelenlegi ismereteink szerint ezek a szavak az ún. finnugor alapnyelv koráig nyúlnak vissza, azaz az uráli alapnyelv szétbomlása után keletkezett két nyelvág, a szamojéd és a finnugor közül az utóbbihoz tartoznak. (Ilyenek pl. a *kéz*, *jég* stb.) Azok a magyar szavak, amelyeknek csupán a vogulban és/vagy az osztjáiban van etimológiai megfelelőjük, jelenlegi ismereteink szerint a finnugor alapnyelv szétválása után kialakult ugor alapnyelvi állapotig vezethetők vissza (pl. *fekete*, *faggyú* stb.).

Azért kell állandóan hangsúlyozni, hogy „jelenlegi ismereteink szerint”, mivel az egyes uráli nyelveket nem egyenlő mértékben ismerjük. Így pl. a szamojéd nyelvek (melyek etimológiai kiaknázása távolról sem tekinthető kielégítőnek), de akár finnugor nyelvek is tartogathatnak meglepetéseket. További nyelvészeti vizsgálatok esetleg azt eredményezhetik, hogy az eddigi álláspontokat — érintsék akár a szókészletet, akár a nyelvtani eszköztárat — módosítani kell. Ez azonban egyelőre még csupán elméleti lehetőségként vethető föl.

3. A különféle nyelvhasználati teóriák szerzői azzal vélik elvetni a magyar nyelv finnugor rokonságát, hogy kijelentik, a magyar nyelv etimológiai szótárai csupán elenyésző mennyiségű ún. ősi, finnugor szót tudnak kimutatni, míg ők százával és ezrével tudnak szömegfeleléseket idézni az általuk a magyarral rokonított nyelvekből. Nézzünk körül, mit mond a statisztika! Hány olyan szavunk van, amelyről bizvást elmondhatjuk, nyelvünk legősibb rétegéhez tartozik, tehát nem belső fejlődésű szó, de nem is jövevény elem.

Az MSzFE. — számításaim szerint — 694 szócikket tartalmaz. A szócikkek több csoportra oszthatók, attól függően, milyen korra vezethető vissza a bennük tárgyalt szó (tehát uráli, finnugor, ugor, ill. a kérdéses esetek), továbbá, hogy biztos-e vagy bizonytalan a rekonstrukció, s végül, hogy van-e egyáltalán rekonstrukció, azaz egy — valamelyik alapnyelvre — kikövetkeztetett forma.

Vitathatatlanul urálinak tarthatunk 115 szót, finnugornak 221-et, ugnornak 109-et. Az etimológiák egy tekintélyes részénél — legalábbis jelenlegi ismereteink alapján — nem dönthető el egyértelműen a szó kora. 22 olyan szavunk van, amely bizonyosan finnugor, de lehet régebbi is, azaz uráli eredetű. Az ilyen esetekben a szamojéd nyelvekből idézett szavak idetartozása körül vagy hangtani, vagy jelentéstani nehézségek vannak. 15 szavunk legalábbis az ugor korig vezethető vissza, de nincs kizárva régebbi, azaz finnugor kori eredetük sem. Végül hat szavunk esetében — melyek legalábbis ugor koriak — fennáll egy esetleges uráli származtatás lehetősége is.

Az uráli nyelvek további tüzetes kutatása elsősorban éppen az ilyen kettős magyarázatokat szüntetheti meg, s teheti egyértelművé az etimológiát.

Az MSzFE. szép számmal közöl olyan etimológiákat is, amelyek vitatottak, s éppen ezért nem lehetett alapalakot rekonstruálni (szám szerint 140-et). Ezzel szemben van 36 olyan szavunk, amelyekkel kapcsolatosan többféle magyarázat is elképzelhető (pl. *nyúz, odu, óv, szíj*, stb.), ill. vitatott eredetűek, de valamilyen alapnyelvi alak, olykor kettő is, kikövetkeztethető.

Végül megemlítendő az a 30 szó is, amelyeknél nem találunk kikövetkeztetett alapnyelvi alakot, zömük viszont (mint pl. *ötven, negyven, ember, férj, arc* stb.) finnugor (esetleg uráli) elemeket tartalmazó összetétel, s ezeket az összetétel egyes tagjainál tárgyalják.

Ez utóbbi három csoport (tehát a rekonstruált formát tartalmazó, ill. az azt nélkülöző vitatott eredetű szavak, valamint az egyéb olyan szavak csoportja, ahol nincs alapnyelvi forma) összesen 206 szót foglal magában. Ez az egész szótári anyagnak kevesebb mint egyharmad része. A biztosan ősi szavak függetlenül most már attól, mely alapnyelvi réteghez kapcsolhatók) közel félezres mennyiséget tesznek ki. Ez az állomány első pillantásra nem tűnik soknak. Ha azonban figyelembe vesszük azt, hogy gazdag, finnugor elemekből kialakult képzőrendszerünk segítségével ősi szavainkból tényleges mennyiségüknek sokszorosát lehet létrehozni (pl. csupán az *áll* igéből több tucat szót lehet képezni), továbbá, hogy ősi szavaink — a különböző statisztikai vizsgálatok szerint — belső keletkezésű szavainkkal együtt 75%-tól egészen 94%-át is alkotják szóhasználatunknak, könnyű belátni, hogy e számszerűségében csekélynek látszó szókinés a magyar nyelvben nagyon is központi helyet foglal el.

4. A fentiekben többször említettem kikövetkeztetett, rekonstruált formákat. Nem minden etimológiai szótár közöl ilyeneket, így pl. a finn nyelv etimológiai szótára (SKES) sem. Alapnyelvi alakok kikövetkeztetése voltaképpen a hang- és alaktani, s természetesen szótani, szemantikai kutatások szintézisét jelenti. Ez a szintézis azonban hipotetikus jellegű. Azt ugyanis gyakorlatilag soha nem fogjuk megtudni, hogyan hangzottak az etimológiailag tárgyalt szavak az egyik vagy másik alapnyelvben, csupán azt tételezhetjük föl, hogyan hangozhattak. Az ismeretek bővülésével, a tudományos módszerek

tökéletesedésével az alapnyelvről alkotott képünk megváltozhat. Ezt igazolják pl. azok az eltérések is, amelyek a korábbi etimológiai szótárakhoz mérten a legújabb munkákban megtalálhatók. Az MSzFE-ben (s ennek nyomán a TESz.-ben) olvasható, az alapnyelvre kikövetkeztetett alakok tehát a jelenkori tudományos eredmények szintézisét képezik.

5. Az MSzFE. a magyar etimológiai kutatások jelentős állomása. A magyar nyelv szókincsének legősbibb rétegét tárja föl, felhasználva a korábbi eredményeket, s egyúttal jelentős mértékben túl is lépve rajtuk. Ilyen értelemben korszakzáró műnek is tekinthető. Egyúttal szervesen beleilleszkedik a nemzetközi méretű uráli etimológiakutatások láncolatába is. A magyarországi uralisztikai szófejtés már újabb jelentős alkotás létrehozásán munkálkodik, az uráli etimológiai szótáron, melynek főszerkesztője Rédei Károly. Ez a mű is alapjában az MSzFE. munkálatai során kikristályosodott elvek szerint készül, amennyire az eddigi mutatóványok alapján ezt el lehet dönteni.

Az MSzFE. tehát lezár egy korszakot az etimológiakutatásban. Erényei az eddigi szófejtési gyakorlat legjobb hagyományait tükrözik. Módszertani fogyatékosága, hogy pl. a szamojéd nyelvek nem kapták meg a kellő értékelést, szintén az egy évszázados hagyományokból fakad. Ez egyúttal megjelöli az etimológiakutatás további útját. Az MSzFE.-nek a fentebb felsoroltak mellett ez is érdeme.

Pusztay János

Erdélyi Magyar Szótörténeti Tár. Anyagát gyűjtötte és szerkesztette: Szabó T. Attila. Szerkesztő munkatársak: Kósa Ferenc, Nagy Jenő, Vámszer Márta, Vigh Károly, Zsemlyei János. II. kötet,* Cs—ELSz. Kriterion Könyvkiadó, Bukarest, 1978. 1219 lap.

I.

Az Erdélyi Magyar Szótörténeti Tár második kötetének megjelenése nemcsak a nyelvtudománynak ünnepi eseménye, hanem őszinte öröme szolgál mindazoknak, akik a kultúra, a művelődéstörténet legkülönbözőbb ágazataiban működnek és a hajdani élet egyes jelenségeinek megvilágítása és értelmezése során nem nélkülözhetik a nyelvi anyagot sem. De a második kötet megjelenése nemcsak ünnepi esemény, hanem biztató jel is arra, hogy a Tár nem marad csonka, hanem tényleges sorozattá válik, melynek kötetei folyamatosan jelennek meg. Ezt a reményt megalapozza az is, hogy e kötettől kezdve a hatalmas mű hivatalosan is kilépett az egyszemélyi vállalkozás tiszteletre méltó, de olykor szinte reménytelennek látszó köréből, szerkesztő bizottsága alakult, melynek tagjai éppúgy biztosítékai a további kötetek gyorsabb megjelenésének, mint az egész munka sikeres befejezésének is.

Mindez persze nem kisebbíti a vállalkozás elindítójának és eddigi kivitelezőjének jelentőségét, érdemeit, sőt inkább előrelátásról tanúskodik, és szervezőkészségét, valóságismeretét dicséri.

A Tárhoz hasonló nagy munkára egyébként napjainkban csak ritkán vállalkoznak. Egyrészt azért, mert — szerencsés esetben — már az előző generációk elvégezték az efféle munkát.

Ha viszont nem, akkor annak létrehozására, a tervezésére éppúgy, mint a kivitelezésére, külön intézmény nagy számú kutatóit összpontosították, akik együtt működ-

* Az első kötet ismertetését, a szerző válaszát lásd Nyr. 99 : 484—91, 100: 119—25, 246—8 (*A szerk.*)

ve és egyben szakosodva, nem kis időt szenteltek arra, hogy az anyaggyűjtés és feldolgozás szempontjait és szabályait kialakítsák, melyek alapján a tényleges munka megindulhatott.

Ennek hiányában Szabó T. Attila vállalta magára az előkészítésnek, anyaggyűjtésnek és szerkesztésnek sokféle, terhes gondjait, és miután az anyag jó része összegyűlt, az első kötet meg is jelent — s széles körű visszhangra, elismerésre talált —, történt meg tulajdonképpen az „intézményesítés”, a munkatársi gárda kialakítása. Mindez önmagában is Szabó T. Attila kitűnő szervezőképességének beszédes és tiszteletreméltó bizonyossága.

A vállalkozás sikerének egyik biztosítéka kétségkívül az az alapos nyelvészeti képzettség és filológiai gond, amivel a szerkesztő rendelkezik, és ami nélkül hasonló típusú, kisebb munkák létrehozása sem sikerülhetne. Ezeken túl azonban rendelkezett a szerkesztő olyan többlettel is, ami a jelen munkának különösen előnyére szolgál: a rokon tudományokban való jártassággal, azaz olyan széles körű ismeretanyaggal, melynek révén érzékelti tudta a társtudományok egész sorának igényét. Ily módon léphetett ki e munka a pusztá nyelvészeti érdeklődés szűkebb köréből, és nyerhetett egyetemesebb történeti, művelődéstörténeti jelentőséget. A Tár állandó kézikönyvül kínálkozik a nyelvészek mellett főleg az etnográfusoknak, azonkívül a művészet- és általában a művelődéstörténet bűvárainak éppúgy, mint egyes irodalomkutatóknak. Ugyanakkor az is igaz, hogy élvezetes és izgalmas olvasmánnyá válhat bármely érdeklődőnek is.

Hogy a nyelvtudomány számára mit jelent e munka, azt nyelvészeink mindennapi munkájuk során tapasztalhatják, és remélhetőleg e tapasztalatoknak hangot is adnak. Mi a következőkben inkább a rokon tudományok szemszögéből szólnánk a Tár értékeléséhez, azaz ahhoz, hogy mit is jelent a benne foglalt kitűnő anyag, a hajdani élet egyes jelenségeinek pontosabb megismerésében. Mindez persze a nyelvi anyag, a szókinés és a kifejezések révén történhet, így közvetve nyelvészeti vonatkozású is. Aminek révén viszont a szavak — pl. az etnográfus részére — különösen nagy értékűvé válnak, az a bő környezet, háttér, amibe beágyazódnak, s információs értékük megsokszorozódik. Ily módon az egyes szavak és kifejezések speciális helyzetek, technikák, szokások jellemzőivé válnak, és a hajdani élet sok lényeges részletét tudják jól megvilágítani.

Sokak előtt ismert, hogy pl. *köt* igénknek van *egybefog*, *csapatat* jelentése is (TESz. 2: 625), és ennek megfelelően a *kötés* is deszkák, rudak összefogása esetében *csaptatót*, *hevedert* jelent. A Tár *cserekötéses* (2: 200.) változatai ezt nemcsak korai időből (1761.) támasztják alá, hanem felhívják a figyelmet arra is, hogy a csaptatókat főleg olyan fából készítették, mint a cserefa, mely nehezen hasad és szögelni is könnyebben lehet.

A kukorica hajdani szemnyerésére utal a viszonylag korai, 1835-ös *csépkosár* adat (2: 85.), amely azon túl, hogy a 19. század elején az ország nagy részén elterjedt kukorica-cséplésnek helyi gyakorlatát igazolja, a cséplés speciális erdélyi formáját is felidézi: a kosárban való szemkiverést, mely egyébként a mediterrán vidéken sokfelé ismert.

Az is sokak előtt ismert, hogy a hajdani rideg és félrideg sertéseket, melyek az erdőn makkon híztak, lehetetlen lett volna öléskor kézzel lefogni, mint ahogy legutóbb az ölban nevelt szelídebb fajtákat szokták. Ezeket a vad, erős állatokat úgy kellett bottal leverni, elkábítani, hogy azután vérüket ereszhessék. Erre a disznóölési módra utalnak a Tár 1577-ből és azutántól való *disznóverés* adatai, a verés speciális eszközére pedig a *disznóverőbot* (2: 416).

Hasonló, a régi élet egyes jellemző mozzanatára vonatkozó adatokat sorozatban idézhetnénk. Ehelyett talán célszerűbb egyetlen tárgykörből idézni pár adatot, mely a második kötetben áll rendelkezésünkre. E tárgyköra határjelek és határjelölés köre, melyre bő anyagot találhatunk már a *csóva* címszó alatt is. Első jelentése 'tilalomjel'. Maga a szó egyébként karóra, botra tűzött szalma-, fű- vagy ágcsomót jelölt, melyet föld végén, mezsgyén tilalomjelül szoktak letűzni (2: 209). E tilalomjel az idegenek távoltartását szolgálta,

és a saját birtok háborítatlanságát biztosította; így érthető a szó 2. jelentése is: 'birtokbavető jel', azaz foglalójel (2: 210). Mindez különösen akkor válik világossá, ha az *elcsóvál* (2: 792) és *elcsóváz* (2: 793) változatokat is figyelembe vesszük.

Más kifejezésekből fény derülhet az elhatárolás többféle módjára, amelynek során a föld végén, a határon nemcsak csóvát tettek, hanem a fákra jeleket róttak. Az *eljegyzett* címszó második jelentése alatt találhatjuk azt az adatot, mely szerint „sűrű keresztekkel el jegyzett meta” szolgált határjelül (2: 992). Másutt pedig (2: 1005) „el keresztetett Helyek”-ről esett szó.

A határjelölésnek egy másik módjára utal a *csonkás* kifejezés, melynek harmadik jelentése alatt olvashatjuk azt az 1755-ös adatot, amely szerint valaki „holmi fákat csonkázván szokásunk szerint, melyel maga(na)k ő foglalta volna elsőben, hogy azt a helyet meg irtsa” (2: 197). E kifejezés mögött, melynek *Csonkás* változata Magyarország több vidékén is egyes irtásföldek nevéként található, az irtásnak, illetve határjelölésnek az a formája rejtőzik, amikor a fáról az ágakat annyira levagdalták, hogy a pusztá törzs, csonk maradt csak meg, amely — jelen esetben — határjelül szolgált.

A foglalásnak, illetve az új birtokhatár kijelölésnek is még más formájára akadhatunk az *elaszal* kifejezés alatt (2: 764). A fák kiölésének azt a módját jelöli, melynek során a fa héját körben lehúzták, és ezáltal a fát kiszáritották. Az eképpen kiszáritott, kiaszalt fa az erdőben határjelül is szolgált és ha törzse ledőlt, töve maradt a jel. Ezért is találhatjuk meg a *csutak*, azaz a fatörke egyik jelentéseként a 'határtörnk'-öt (2: 232).

De a foglalás, illetve az új határ jelölése nemcsak erdőben, fákön történhetett, hanem olyan vidéken is, ahol erdő hiányában a határjelölésnek más módját kellett választani. Erre a másféle határjelölésre utalnak pl. azok az adatok, amelyek az *elkövez* címszó alatt találhatók (2: 1027), vagy a határnak *dombhatár* alakja, mely utóbbi nyilván a földből felhalmozott hányás elnevezése (2: 458). A cöveknek birtokhatárok jeleként való használatára az *elcövekelt* címszó alatt (2: 784) nyerhetünk jó adatokat, viszonylag korai időből.

Általánosságban pedig a birtok- és a faluhatárok jelölésére az *elhatárol*, *elhatároz* címszók alatt közreadott bő adatsorban tájékozhatunk, a 16. századtól kezdődően (2: 947).

Mindez persze csak szerény utalás ahhoz a bőséghez képest, amivel az egyes címszók alatt találkozhatunk. A példákat még hosszan lehetne szaporítani, de talán a fenti, egyetlen tárgykörből vett adatok is némileg érzékeltetik, hogy a Tár messze több, mint a szavak, kifejezések gyűjteménye. Az összefüggő szövegrészek révén valójában a hajdani élet sokféle jelenségét: tárgyait, szokásait, köznapi gyakorlatát vetíti elénk. A Tár e révén nemcsak a nyelvészeti stúdiumoknak, hanem általában a történeti kutatásnak is nélkülözhetetlen forrása. Ugyanakkor a Tár egyszerű példa arra is, hogy a nyelvi anyagot lehetséges, sőt ajánlatos olyan szélesebb összefüggésben közreadni, melynek révén az egyes adatok több oldalról megvilágíthatók és biztosabban értelmezhetők.

Takács Lajos

II.

Az Erdélyi Magyar Szótörténeti Tár és a műemlékek

A szótár a tudomány és a hétköznapi számára is hasznos, szükséges segédeszköz. Sokszor kell forgatnunk, midőn egy-egy szót, kifejezést keresünk benne. De a szótár nemigen számít olvasmánynak. Szabó T. Attila munkájának eddig megjelent két kötete pedig nemcsak lebilincselően érdekes olvasmány, hanem egyúttal olyan művelődéstörténeti

alkotás is, amely mélyen belevilágít négy évszázad erdélyi életének úgyszólván minden rezdülésébe. A részletekből széles távlatú teljesség bontakozik ki: a magyar művelődés hatalmas és hiteles képe. Az egykorú írott források milliós rendű adatainak fényében a kultúra valamennyi területe elevenedik meg ódon veretű, de mindig frissen csengő magyar nyelven. Ebből az ellenállhatatlan sodrású és bőséges forrásból a magyar művelődés bármely ága szinte vég nélkül meríthet. A levéltárak messzi és közelebbi múltban telerótt lapjainak mondatai emberi indulatokkal, törekvésekkel, jó és rossz cselekedetekkel teli eseményekké kerekednek. Hegyes-völgyes tájban, szántóföldekkel, legelőkkel, erdőkkel borított dombok között falvak, városok kelnek életre, s bennük épületek, legkülönbözőbb mesterségeket és tevékenységeket folytató, mindenféle rendű és rangú emberek. S mindez egy-egy szón vagy szócsoponton keresztül.

Néhány példa talán elegendő arra, hogy megvilágítsa: minő haszonnal forgathatja, tanulmányozhatja a műemlékek világával foglalkozó szakember Szabó T. Attilának e még egyelőre csak két vastos kötetét.

Az építészettörténész számára a *bolt* szó és származékai nemcsak fogalmi, hanem teljes történeti felvilágosítást adnak. A 16–17. századi adatok sora bizonyítja, hogy az alapszó ugyanúgy jelenti a régi építészet e fontos szerkezetét, mint magát a bolthajtásos helyiséget: a kamrát, élésházat, üzletet, bódét, kriptát. A házak földszintjét elfoglaló boltozatos terek a régebbi századokban többnyire raktár, műhely, üzlet célját szolgálták. A vásárló akkor valóban boltba ment, olyan bolthajtásos helyiségbe, amelynek mélyén a kézműves legények dolgoztak, elől pedig, a bejáratban levő vízszintes táblán vagy asztalon sorakoztak a kész áruk, amelyeket a mester kínált vételre. Budán, Sopronban és máshol is számos ilyen, ma is részben vagy egészben meglevő megoldás látható középkori vagy későbbi házakban. A Magyar Nemzeti Múzeum őrzi a brassói ötvöscéh 1556-ból származó ezüst bemondó tábláját. Ennek két oldalán mindez egykorú ábrázolásban látható. — A kolozsvári kőműves céh 1589-i szabályzata részletes utasítást ad, hogyan készítse el a legény a mesterek ellenőrzésével a mesterremeknek számító keresztboltozatot. Ez az ártikulus a mesterség technikai eljárása mellett a céh társadalmi felépítésébe is közvetlen bepillantást enged. — 1585-ben a kolozsvári városi tanács az óvári klastromban (akkor a domonkosoké volt) deszkával rakatta ki a boltozat ívét, amelyet azután e deszkaalátámasztás segítségével kőből készítettek el. A boltozatot rakják, faragják, hozzá boltókövet használnak. — 1694-ben a kővári vár templomának szép boltozatos közepe a fölötté levő helyiség helytelen igénybevétele következtében meghasadt, a boltozás fészkei leszakadtak. A fölöttes helyiségnek téglapadozata volt. Így jön hír régen eltűnt s ezáltal ismeretlen szerkezetekről, épületrészekről és romlásuk okáról.

Az épület világitása az *ablakon*, a benne való közlekedés az *ajtón* keresztül történik. A nyílások keretezéséhez ablak-, illetve ajtóköveket használnak. Már a 16. század végétől mindkét nyílásfajta legfontosabb részeit külön megjelölik (*ablakfa*, — *fél*, — *ráma*, — *félfa*, — *sarok*, — *tok*, — *kereszt* — *ajtómellék*, — *mellékkő*, — *küszöb*, — *sark*, — *szemöldök*, — *pánt*). 1593-ban az ablak üvegezését ablakműnek nevezik. 1570-ben a kolozsvári törvénykezési jegyzőkönyv említi, hogy az ajtón nem tudván bemenni, az ablak keresztjét törték be. E kifejezés világosan gótikus vagy reneszánsz kőkeresztes ablakra utal.

A *cserép* szó számos egyéb jelentése mellett tetőcserép jelölésére is használatos. 1585-ben a kolozsvári városi tanács Besztercén rendel cserépet a nagy templomra (ez a Szent Mihály egyház), egyúttal mintát is küld, hogy az új cserép a régi csinált cseréppel egy formára legyen. Így a *cserép* szó mögött a Főtéri templom történetének igen figyelemreméltó adata rejtezik.

A *deszkát* mennyezethez, korláthoz, ajtó- vagy kapuszárnyhoz, mindenféle borításhoz használták fel. A borítást szegezéssel végezték, ahogyan erről a kolozsvári törvény-

kezési jegyzőkönyv 1584-ben értesít. — 1679-ben Bajomi János uzdiszentpéteri udvarháza tornácán „deszka rekesz festett deszkából vagy, ennek rámai pártázatos deszkával burítottak.” E szemléletes leírás a 17. századi udvarházak fából készült festett-faragott díszét eleveníti fel.

E találmára kiragadott példák meggyőzően világítják meg nemcsak az idézett szavak színesen változó értelmét, hanem visszahozzák, szinte kézzelfoghatóvá varázsolják a bennük és mögöttük duzzadó életet. S ebből minden olyan szakember és érdeklődő méríthet, akit a magyar művelődés múltja és jövője érdekel.

Entz Géza

Deme László: Közéletiség, beszédmód, nyelvi műveltség. Kossuth Könyvkiadó, 1978. 122 lap.

Az utóbbi tíz-tizenöt év társadalmi életünkben a szocialista demokratizmus kiteljesedésének ideje. Az emberek közéleti tevékenysége megélnéskült. Egyre többen szólnak fel értekezleteken, sokan hallatják a szavukat a rádióban és a televízióban, meglehetősen nagy a számuk azoknak, akik írásos jelentésekre, szóbeli beszámolókra „kényszerülnek”. Újra előtérbe került a szóbeliség, a közvetlenül hatni akaró élőbeszéd újra egyre nagyobb jelentőséghez jut. Természetes is ez, hiszen amikor a társadalmi viszonyok, a technika és a tudományok annyira gyors ütemben fejlődnek, mint napjainkban, csak az élőszó teszi lehetővé a gyors információcserét.

A nyilvánosság előtt megszólalók számának emelkedése azonban megmutatta, hogy a nagy gazdasági és társadalmi változásokat nem tudta hasonlóan gyors ütemben követni az anyanyelvi műveltség emelkedése. A legtöbb megszólaló szókincse szegényes, ezért beszéde színtelen és szürke. Újra nagyon elszaporodtak az idegen szók; a hivatali nyelv szavai, kifejezései pedig szinte előzönlötték a mindennapi nyelvhasználatot. Tele van nyelvünk frázissal, sematikus mondattal. Nem találjuk fel magunkat, hogyan, milyen hangnemben kell frununk és beszélnünk az élet adta különböző helyzetekben, hogyan kell megszerkeszteni mondanivalónkat, hogy világos, érthető és hatásos legyen. Folytathatnám a hibák felsorolását a nyelvtani vétségek és az ejtésbeli helytelenségek előszámlálásával, beszédünk durvaságainak és egyéb hibáinak bemutatásával. E nyelvhasználati hibák egy részét az utóbbi tíz-tizenöt év hozta felszínre. Anyanyelvi műveltségünk fejletlenségét azonban más dolgok is igazolják. Néhány hónapja a rádióban hallottam a következő esetet. A riporter valamelyik fővárosi üzem munkásai között érdeklődött, ki mit mondott el az előző napok valamelyikén tartott üzemi gyűlésen. A megkérdezettek közül többen nem szóltak fel, mert — ahogy mondták — nincs meg a felszólaláshoz szükséges szó- és kifejezőkészletük. Valószínű, hogy sok okos terv, ötlet nem kerül a társadalom nyilvánossága elé, mert kitalálójuk nem képes elgondolásait elmondani, vagy — ismerve nyelvi műveltsége hiányosságait — nem meri előadni.

Ma már társadalmi követelés az anyanyelvi műveltségnek a mainál magasabb színvonalra emelése. Egyrészt azért, mert az egyéni képesség kibontakoztatásának lényeges feltétele a magasabb fokú anyanyelvi műveltség, hiszen az emberek szellemi mozgékony-sága a nyelvhasználatuk fejlettségi fokának is függvénye, másrészt pedig azért, mert minél inkább finomodik a nyelvérzék, fejlődik a nyelvi készség és a kifejezőképesség, annál alkalmasabbá válik az ember társadalmi feladatainak a megoldására.

Társadalmunk az anyanyelvi műveltség magasabbra emelését az iskolától várja. Az iskola azonban csak a tanulóit taníthatja meg igényesebb nyelvhasználatra, a felnőtt-teket nem. A felnőtteknek az üzemek, vállalatok és intézmények közművelődési szervei-

nek retorikai és nyelvművelői tanfolyamai, a TIT előadásai, a rádió és televízió nyelvi műsorai nyújtanak művelődési lehetőségeket. Ezeknek az alkalmaknak a száma azonban igen kicsiny. Az önművelődés útja látszik a legjárhatóbb útnak. Könyvkiadásunk az utóbbi években több olyan kiadványt jelentetett meg, amely határozottan azért készült, hogy a nyelvi műveltség különböző fokán állók nyelvi ismereteit emelje, és nyelvhasználatát javítsa. Ezek közé tartozik Deme László könyve is.

Deme László egészen más szempontból, a közélet felől nyúl a nyelvi műveltség kérdéséhez. „E munkát nyelvész írta mindazoknak, akiktől elvárjuk, hogy többet — egyre többet — értsenek meg mai fejlődésünkben, s hogy e folyamatnak ne pusztán részesei legyenek, hanem alakítói, tevékeny résztvevői is” — olvashatjuk a könyvecske Ajánlásában. A fejlődési folyamat alakítója, tevékeny résztvevője pedig csak az lehet, aki a maga gondolatait, ötleteit el is mondja a nyilvánosság előtt, másokéhoz pedig hozzá tud szólni. Deme tapasztalatai szerint „még mindig kevesebben mernek a közéletbe bekapcsolódni, mint amennyien helyzetük és képességeik révén tudnának. S e tartózkodás mélyén gyakran gátlások rejlenek; esetleg egy-egy kevésbé sikerült kísérlet kínos emlékei.” Akik pedig megszólalnak, „gyakran bizony átlendülnek a ló túlsó oldalára. Úgy érzik, ha nyilvánosan beszélnek, már nem maradhatnak azonosak önmagukkal, valami egészen új köntöst kell magukra öltetniük magatartásban, meg beszédmodorban is”. Meg kell tehát tanulni a helyes közéleti magatartás szabályait, s el kell sajátítani a közéleti beszédmodort. A könyv ezekhez akar tanácsot adni, főleg azért, hogy „az adódó helyzetekben feltalálja magát” az ember.

A három, vesszővel elválasztott szóból álló címnek megfelelően három nagy részre oszlik a mű, s egy-egy nagy rész középpontjában a címben megadott kérdés áll, úgy azonban, hogy sohasem téveszti szem elől a másik két kérdést, sőt még a fontossági sorrendet sem.

Az első rész „A közéleti megszólalás fontossága — és nehézségei” főcímet viseli. Mi a közélet, milyen ma a közéleti megszólalás, mik a teendők ezen a téren, ezekre a kérdésekre keresi a választ a szerző. Rámutat arra, hogy a legtöbb ember a közéleten a legfelső szint munkáját és életét érti, az úgynevezett nagyközéletet, és nem is gondol a közvetlen környezetében zajló életre, a munkahelyire, az alapszervire, a kisközösségre, amibe ő maga is beletartozik, az úgynevezett kisközéletre. A nagyközéletnek az emberek nagyobb része csak szemlélője lehet, a kisközéletnek azonban cselekvő tényezője. Az egyén életének a kisközösség a színtere, s ez kapcsolja be a tágabbba, a nagyközösségbe.

E gondolkodásmódnak történeti okai vannak. Nálunk nem a család felől indul el és szerveződött mintegy a magánélet kiszélesülő folytatásaként a kisközélet. „A demokratizmus, szinte minden intézménye előbb alakult meg fent, mint lent, s a kisközélet olyan közösségei, mint a lakóhelyi közösség, a választókerület, az alapszervi mozgalmi csoport, de még a szocialista brigád is, mind fölülről szervezett közösségek.” S ennek a sorrendnek a hatását elsősorban a közéleti nyelvhasználatban érezhetjük. A kisközélet nyelvisége nem a magánéletinek, a mindennapinak „megemelkedett válfaja”, s a nagyközéleté nem ennek „magasabb szintű folytatása”, mint a francia nyelvhasználatban, hanem „a kisközéleti fórumoknak, a legszűkebbeknek is, a nagyközéletiből töltődik meg ma a nyelvezetük.” A családi — mindennapos nyelvhasználat fölött rögtön a nagyközéleti nyelvezet áll. Ezért „vagy haverkodni,” tudunk, ami bensőséges, de nem hivatalos, vagy „tárgyalunk mindjárt, ami hivatalos, de az életszerűségnek, a közvetlenségnek nyoma sincs benne”. „Ezért van az, hogy az egyszerű dolgozó az üzemben, az egyszerű tag a mozgalomban meg sem mer szólalni. S ha megszólal, olyan kínlódná, annyi nyelvi ficammal küszködve, szinte önmagából kifordulva beszél, hogy ezzel inkább elrejti gondolatait, nemhogy kifejtene őket. De nem csak beszélőként, még hallgatóként is csak akadály neki ez a nyelvi köntös, annyira idegen a mindennapjaitól.”

Mi a teendő? Idézzük újra Demét:

„A szocialista társadalom mi magunk vagyunk, mindannyian. A közélet a saját életünk, tehát olyan, amilyenre engedjük lenni — ha visszahúzódunk tőle —, vagy amilyenre formáljuk —, ha részt veszünk benne. De hozzá kell formálnunk magunkat annak érdekében, hogy magunkhoz formálhassuk, részévé kell válnunk, hogy tényezőivé lehessünk. Nagy hatalmú eszközünk van rá: a beszéd. Érdemes hát megismernünk, megtanulnunk használatának fortélyait. De ne a hibáit persze! Bár azok a feltűnőbbek, azokat a legkönnyebb utánozni. Ezért erősíteniünk kell nyelvi tudatunkat, hogy ki tudjuk mondani, amit gondolunk, s úgy tudjuk kimondani, ahogy gondoljuk.”

A második rész címe: A közéleti megszólalás helyzetei és fajtái. Sorra veszi ebben a fejezetben a nyilvános megszólalás fajtáit, egy sereg életből ellesett beszédmű elemzésével hasznos tanácsokat ad különböző beszédhelyzetekben az emberi magatartásra, szövegünk szerkezeti és tartalmi felépítésére, nyelvi megformálására.

E fejezetnek több olyan újdonsága van, amiről a szakirodalomban eddig nem olvashattunk. A beszédművek fajtái közül pl. az ügyintézésről, a tárgyalásról, a tájékoztatásról és a nyilatkozatról a retorikák nem szóltak eddig. A beszédművek hagyományos felosztása (írásbeliek és szóbeliek) helyébe az elő nem készített és az előkészíthető megszólalásformák lépnek. Nem fogalmazásbeli különbségekről van itt szó. A rész bevezető fejezetében írja a szerző: „Csábít az írás. Fontolgatható, esiszolgatható. Biztonságos, védelmet ad. De gyengít is, elszoktat az azonhelyben való reagálástól, a fogalmazva gondolkozástól. Arra csábít, hogy amiről nem tudtuk előre megírni a mondanivalónkat, abba ne szóljunk bele.” A 43. lapon pedig ezt olvashatjuk: „az előkészítésnek, tehát nem az előre megírás az egyetlen módja. Még a legcélravezetőbb sem!”

Az elő nem készíthető megszólalásformákkal nagyon konkrét és egyedi helyzetekben szoktunk élni, ezért előkészíthetetlenek. Ilyen helyzetekben is, bár mondanivalónk végső tartalma és formája ott helyben alakul ki, nagy segítséget jelent az, ha ismerjük a műfajnak általános szabályait, és a szóban forgó témában jártasak vagyunk. Az előkészíthető megszólalásformákra fel tudunk készülni, ugyanis a beszédhelyzetbe nem váratlanul kerülünk, hanem előre eltervezetten. Külön beszél a szerző ebben a részben a közéleti jellegű írásbeliségről.

Még egy dolgot szeretnék kiemelni ebből a második nagy fejezetből. A szerző is felhívja erre a figyelmet. A magánélet és a közélet határa „a valóságban sokkal elmosódóbb, mint ahogy ezt a két, egymással élesen szembeállított fogalom sejtetné. Nem határvonal ez, hanem elég széles határsáv”. Ebből következik az is, hogy a magánbeszéd és a nyilvános megszólalás között sem lehet éles határvonalat húzni. Az átlagos polgár pedig ezt teszi. A magánbeszélgetésekben roppant igénytelen, sok az ízléstelen és durva kifejezés, a trágárság. Ezt szokta meg fiatal korában. Nem csoda tehát az, ha hivatalos megszólalásaiban „kifordul önmagából”, s csak nagyon nyakatekertén tudja kifejezni gondolatait. S az sem csoda, hogy azt gondolja, baráti körével villamoson, autóbuszon, vonaton és az utcán, ahol mások is hallják, ugyanúgy beszélhet, mintha senki sem hallaná beszédét. Olyan beszédmód ez, amelynek nincs emelkedettebb formája, amit azután át lehetne vinni a közéletbe.

A harmadik rész „A közéleti megszólalás anyaga és formája” címet viseli. A gondolkodás és a valóság, a gondolkodás és a beszéd összefüggései és különbségei, a beszéd nyelvi építőanyaga: a szó, a szavakat mondattá szervező nyelvtani forma — és eszközkezelés, a megszólalás egysége: a szöveg, ennek megszerkesztése a témái ennek a résznek.

Sok hasznos tanáccsal, kitűnő példákkal ébresztgeti az olvasókban az iskolában tanult és ma már feledésbe merülő nyelvi ismereteket. A nyelvi ismeretek azonban nem az iskolai oktatásban szokásos módon kerülnek itt az olvasó elé, hanem úgy és abban a szerepben, amit a mindennapi kommunikációban betöltenek. S úgy adja az egyes nyelvi

egységekről a nyelvtudomány újabb eredményeit, hogy az átlagos nyelvi műveltségű olvasó is érdeklődéssel olvashatja, a nyelvi ismeretei pedig valóban gyarapodnak.

Ma, amikor a közéletiségre nevelés olyan nagy hangsúlyt kap, s valamilyen formában szinte mindenki rá van kényszerítve arra, hogy a nyilvánosság előtt megszólaljon, különösen nagy a jelentősége ennek a könyvnek, s minden hasonló kiadványnak. A közéletben való részvétel, a helyes közéleti magatartás, s annak szinte a legfontosabb része, a verbális magatartás, a helyes beszédmód és a magasabb fokú nyelvi műveltség a szocialista államban elengedhetetlen állampolgári tulajdonság, jellemvonás. Ennek a tulajdonságnak a megszerzéséhez nyújt igen nagy segítséget Deme László könyve.

Bachát László

Magyarország földrajzinév-tára II.

Győr-Sopron megye. Vas megye. Veszprém megye. Zala megye. Szerkesztette Földi Ervin. A névanyagot részletesen megvitatta a Földrajzinév-bizottság munkabizottsága: Ajtay Ágnes, Balogh Lajos, Fábián Pál, Fábián Tibor, Földi Ervin, ifj. Hőnyi Ede, Hrenkó Pál, Kórógyi Imréné és Orlicsek József. Kartográfiai Vállalat. Budapest, 1978. 31 lap + térkép. 35 lap + térkép. 43 lap + térkép. 35 lap + térkép.

A Kartográfiai Vállalat kiadványai nem igen szoktak szóba kerülni nyelvtudományi folyóirataink hasábjain. Jó okunk van rá, hogy szakítsunk ezzel a gyakorlattal.

Földrajzi neveink egyik nagy csoportjának, a helységneveknek az egységes használatát kötelező érvénnyel szabályozza a hivatalos helységnévtár, amelyet 1873-tól kezdődően a Központi Statisztikai Hivatalban állítanak össze. A helységnévtárban nem szereplő, nem államigazgatási jellegű földrajzi nevek használatának szabályozása azonban mindaddig váratott magára, s ez a körülmény gyakran nehezítette meg az eligazodást. A Zala megyei Pölöskefőnél eredő és Vöcköndnél jobb felől a Zalába ömlő vízfolyásnak például efféle névváltozatai voltak forgalomban: *Piliske, Sárkány, Sárkány-patak, Sárvíz, Szívíz, Szívíz, Szévíz* stb. A Váctól északra emelkedő, 652 m magas hegyet hol *Nagy-szálnak*, hol *Naszál-nak*, hol meg *Naszály-nak* hívták. A Kárpát-medence középső részén elterülő nagy síkságot egyaránt nevezték *Nagy-alföld-nek*, *Nagy-Magyar-Alföld-nek* és *Alföld-nek* is. Stb. Az egységesítés, szabványosítás elvégzése a Mezőgazdasági és Élelmiszerügyi Minisztérium Országos Földügyi és Térképészeti Hivatala keretében 1964 óta működő Földrajzinév-bizottságnak lett a feladata. A Földrajzinév-bizottság szellemi termékeként jelent meg 1971-ben az a Magyarország földrajzinév-tára (a továbbiakban: MoFnT.) I. köteteként jelölt füzet, amely 715 országos jelentőségű domborzati, táj- és víznevet foglal magában. (Bibliográfiai adatai: Magyarország földrajzinév-tára I. Fontosabb domborzati, táj- és víznevek. Szerkesztette Földi Ervin. A névjegyzék anyagát Takács József, Tóthné Endrey Mária, Zombai Pál állította össze. MÉM Országos Földügyi és Térképészeti Hivatal. Budapest, 1971. 64 lap. Rövidített változatát l. a Timkó Györgytől szerkesztett Helyesírási és tipográfiai tanácsadóban a 152–161. lapon.)

1978-ban a Kartográfiai Vállalat gondozásában megkezdődött a 19 füzetből álló megyei sorozat közzététele is, amely a MoFnT. II. megjelölést viseli, s amelynek első négy füzete négy dunántúli megyénknek, Győr-Sopronnak, Vasnak, Veszprémnek és Zalának a szabványosított földrajzinév-anyagát tartalmazza meglehetősen részletes, 1 : 150 000 méretarányú térképmelléklettel is ellátva. E megyei füzetek szerkezeti felépítése teljesen egységes. Radó Sándornak, a Földrajzinév-bizottság elnökének az Előszava

(3–4) után a következő fejezeteket találjuk bennük: Tudnivalók a Földrajzinév-tárról (5–6); A helységeket azonosító számok magyarázata (7–8); A megyei betűrendes jegyzékben a név után álló megjelölések magyarázata (8); Megyei betűrendes jegyzék (Győr-Sopron: 9–17, Vas: 9–20, Veszprém: 9–24, Zala: 9–20); Helységenkénti betűrendes jegyzék (Győr-Sopron: 19–30, Vas: 21–33, Veszprém: 25–42, Zala: 21–34).

A tartalmas tájékoztatóból (Tudnivalók) megtudhatjuk a kiadványsorozat elkészítésének munkafázisait és a legfontosabb jellemzőit: „A Földrajzinév-tár célja, hogy a helyileg ismert és hivatalosan megállapított földrajzi neveket az egységes használat érdekében közzétegye, ezzel megszüntesse a különféle kiadványok és a tényleges névhasználat közötti eltéréseket.” „... a földrajzi neveket a hivatalos kiadványokban a Földrajzinév-tárban foglaltak szerint kell használni.” „A Földrajzinév-tár ... a következő földrajzi neveket tartalmazza: a) A természeti földrajzi tárgyakkal (domborzati elemek, természetes álló- és folyóvizek, természeti és etnikai tájak), b) a külterületen levő településeknek, c) a közterületek (utak, utcák, terek) kivételével a települések belterületi részeinek, d) a közlekedés és a vízgazdálkodás körébe tartozó mesterséges létesítményeknek az elnevezését.” „... a kötet anyaga nem terjed ki a kisebb, jelentéktlenebb területrészekre, vízfolyások, dombok, völgyek, nevezetességek stb. nevére. Arra törekedtünk, hogy a kötet az adott környezetben legáltalánosabban ismert elnevezéseket tartalmazza, és így a különféle térképekre kerülve segítségükkel a térképet használók az egyes részleteket azonosítani tudják.” „A földrajzi neveket előzetesen térképi és szöveges forrásokból gyűjtöttük össze. A térképek közül elsősorban az 1: 10 000 és 1: 25 000 méretarányú topográfiai térképeket, turistatérképeket, az Országos Vízügyi Hivatal térképeit használtuk ... A szöveges források közül az 1973. évi helységnévtárban, az ezt kiegészítő pótlásokban és a menetrendekben található neveket vettük figyelembe. Igen hasznos alapnak bizonyultak a nyelvészeti céllal végzett földrajzinév-gyűjtések már közzétett vagy még kéziratban maradt anyagai. [Bekezdés.] Az előzetesen összegyűjtött neveket a helyi használatához való igazodás érdekében a helyi tanácsok segítségével egyeztetettük. Ennek során az előzetes anyagból a nem ismert és nem használt neveket töröltük, az ott szereplő, de másképpen használt neveket módosítottuk, a kiegészítőleg javasoltakat pedig — amennyiben erre hely állt rendelkezésre — pótlólag felvettük. A helyi javaslatoktól csak akkor térünk el, ha ezt a nyelvjárási formáknak a köznyelvhez való bizonyos mértékű közelítése tette szükségessé, pl. *Boronyás* helyett *Boronás*, *Margya* helyett *Marja*, *Száka-hegy* helyett *Szálka-hegy* stb. Ezenkívül el kellett térnünk a helyi javaslatától akkor is, ha a több helységet érintő nevek egymástól eltértek.” „A helyi egyeztetés után a földrajzi neveket a MÉM Országos Földügyi és Térképészeti Hivatala keretében működő Földrajzinév-bizottság általánosságban és részleteiben megvizsgálta a nyelvjárási formák, az idegen nyelvű nevek alkalmazása és a helyesírás szemszögéből.” „A kötet a neveket a könnyebb hozzáférhetőség és a megfelelő azonosítás érdekében három rendszerben tartalmazza. A névjegyzék első részében a közzétett neveket folyamatos betűrendben találjuk, a második részben helységenként különválasztott betűrendben, végül a térképmellékletben a neveket helyzetüknek és jellegüknek megfelelően tüntettük fel.” „Az 1: 150 000 méretarányú térkép segítségével minden földrajzi név helyzete megállapítható, egyúttal a térkép feltünteti a vízfolyásokat, bel- és külterületi településeket, utakat, vasutakat és nevezetességeket.”

Míthogy Zala megye népi használatú földrajzi neveinek a terjedelmes gyűjteménye (ZMFN.) 1964 óta rendelkezésünkre áll, érdemes összehasonlítani valamelyik zalai község névanyagát a ZMFN.-ben és a MoFnT. II.-ben. Legyen ez a falu Bucsuszentlászló. A ZMFN.-ben Bucsuszentlászló huszonkilenc földrajzi névvel van képviselve, a MoFnT. II.-ben pedig néggyel. A ZMFN. tehát hétszer több földrajzi nevet tart számon Bucsuszentlászlóról, mint a MoFnT. II. A MoFnT. II.-ben található négy bucsuszentlászlói

földrajzi név közül kettő megvan a ZMFN.-ben is, mégpedig *Botika* és *Vőskapui-telek* (a ZMFN.-ben: *Vőskapuji-telek*); a *Szévíz* (MoFnT. II.) helyett a bucsuszentlászlói nyelvjárásban a *Kanáris* (ZMFN.) járja, a *Fuss-patak* (MoFnT. II.) viszont hiányzik a ZMFN. bucsuszentlászlói anyagából. (Nemeshetés és Pölöske ZMFN.-beli anyagában ott van a *Fus-patak*.) Láthatjuk tehát, hogy a ZMFN. és a MoFnT. II. névanyaga kölcsönösen kiegészíti egymást. Együtt kell őket használnunk. A ZMFN.-ből a nyelvjárási névváltozatot, a MoFnT. II.-ből pedig a szabványosított névalakot lehet megtudnunk.

Az előzetes tervek szerint 1980–81-ben a tizenkilenc megyei füzet hiánytalan közzétételével lezárulnak a MoFnT. II.-nek a munkálatai, és kezdetét veheti a tizenkilenc megyei füzet anyagát összegező országos névmutatónak a megszerkesztése. Az országos helynévmutatóknak tisztes hagyományai vannak Magyarországon. A Hevenesi Gábor (1656–1715) jezsuita történetkutatótól 1689-ben Bécsben kiadott, „*Parvus Atlas Hungariae*” című térképműben több mint 32 lapot tett ki a mintegy 2600 helységnévnek a mutatója. Ez Magyarország első országos helynévmutatója. (Hevenesi atlasza nemrég új kiadásban vált hozzáférhetővé: Gabriel Hevenesi: *Parvus Atlas Hungariae, Viennae 1689*, herausgegeben von Karl Nehring. München, 1976. Veröffentlichungen des Finnisch-Ugrischen Seminars an der Universität München. Serie C. Band 4.) A mindeddig legbővebb és leghasználhatóbb országos névmutatót Lipszky János (1766–1826) huszártisztnak (1808-tól ezredesi rangban) köszönhetjük, aki 1804–6-ban közzétett korszakalkotó térképművéhez (*Tabula generalis regni Hungariae, Croatiae et Slavoniae, nec non magni principatus Transylvaniae*) 1808-ban külön kötetben (*Repertorium*) csatolta a térképén feltüntetett valamennyi földrajzi névnek a jegyzékét. Bárcsak módot találna a Kartográfiai Vállalat Lipszky térképművének és helynévmutatójának a hasonmás kiadására is! Hiszen éppen a Kartográfiai Vállalat volt az, amelyik – a Magyar Helikkonnal közösen – 1972-ben *Cartographia Hungarica* I. címen faksimile kiadásban megjelentette a XVI. és XVII. század folyamán Magyarországról készült térképek közül a tíz legjelesebbet, s ezzel – egyebek között – széles körben ismertté tette Magyarország legrégebbi térképének, Lázár deák 1528. évi országtérképének a helynévanyagát. E tárgykörben azóta több nyelv-tudományi tanulmány is született arról tanúskodva, hogy a nyelvészek élni tudtak a felkínált lehetőséggel. Várjuk a *Cartographia Hungarica* II. kötetét!

Visszatérve a MoFnT. II.-höz ejtsünk szót arról is, milyen szakembereknek nyújthat elsőrangú segítséget ez az egységes szempontok szerint és viszonylag rövid idő alatt elkészülő földrajzinév-tár. Mindenekelőtt természetesen a térképészeknek, a polgáriaknak éppúgy, mint a katonaiaknak. Rajtuk kívül az államigazgatás, a földügy, a statisztika, a közlekedés és posta, az erdészet, a vízgazdálkodás, a természetvédelem, az idegenforgalom, a könyvkiadás, a sajtó stb. irányító beosztásban levő dolgozóinak, a geográfusoknak, a helytörténészeknek, a földrajzi nevek gyűjtőinek, a tanároknak, a tankönyvíróknak stb. S nem utolsósorban: a kutató nyelvészeknek. Különösen akkor lesz sok örömük a MoFnT. II. füzeiteiben, ha a mellékletként csatolt megyetérképeket együtt használják az 1977-ben ugyancsak a Kartográfiai Vállalat gondozásában megjelent megyetérkép-sorozat megfelelő lapjával. Mindkét térképnek azonos a méretaránya, 1:150 000, azaz egy centiméternek a térképen másfél kilométer felel meg a terepen. A MoFnT. II. többszínnyomású térképmellékleteinek a rendkívül dús térképi névanyag az erősségük, az 1977. évi, még gazdagabb színskálájú megyetérkép-sorozat viszont kevesebb földrajzi nevet tartalmaz ugyan, de ábrázolja a domborzatot és a növénytakarót, szemléletes képet nyújtva a tájról, amelyben földrajzi neveink élnek.

Kiss Lajos

Köszöntjük Erdődi Józsefet, hetvenéves munkatársunkat

Első tanulmánya 1934-ben jelent meg a Nyelvőr 63. évfolyamában. A folyóirat címlapján ez állt: „Szarvas Gábor és Simonyi Zsigmond folyóírata; szerkeszti és kiadja Balassa József”. A hagyományokban gazdag örökséget kiváló munkatársi gárda őrizte, ápolta és gyarapította. A szerkesztőn kívül ebben a kötetben jelentek meg Beke Ödön, Fokos-Fuchs Dávid, Kertész Manó, Munkácsi Bernát, Turóczy-Trostler József, Vikár Béla, Zolnay Vilmos, Rubinyi Mózes, Prohászka János, Zsoldos Jenő cikkei; s ha a következő kötetbe lapozunk, ott olvashatjuk Moór Elemér, Zolnai Gyula tanulmányait.

Ebben a nagy tekintélyű tudós körben indult útjára az ifjú Erdődi József, ennek a körnek ma már egyetlen munkás, a Nyelvörhöz máig is hűséges tagja..

A téma, amelyet első Nyelvőr-tanulmányában feldolgozott, a finnugorok és az indoeurópaiak érintkezésének helyére vonatkozott. Növényföldrajzi adatokkal, a *szil* és a *cser* szavunkkal jelölt fafajta elterjedési vonalával igazolta a feltehető találkozás határát. E tanulmány megjelenése óta mindvégig megőrizte érdeklődését a nyelvrokon-ság, a nyelvtörténet és a nyelvek érintkezésének problémái iránt. Írt a finnugor–indoeurópai igetövekről (64: 124), testrésznevek finnugor–indoeurópai etimonjairól (64: 19–22, 70–2). Szavainkat, szólásainkat magyarázó cikkei múltunk művelődéstörténetének, néprajzának egy-egy mozzanatát világítják meg; újabban például *ablakszem* szavunk magyarázatával mutat rá arra (101: 368–70) — rokon és nem rokon nyelvi adatokkal —, hogy civilizációtörténeti és ezzel párhuzamos nyelvi (ezúttal metaforikus) alakulat sugárszerűen is elterjedhet.

Erdődi József folyóiratunk hasábjain foglalkozott tudománytörténettel (Sajnovics János, az ember és a tudós. 94: 133–49), finnugor rokonságunk kulturális színvonalának emelkedésével a Szovjetunió nemzetiségi politikája eredményeképpen (91: 265–80). Több, úttörő jelentőségű tanulmányt közölt az orosz és a magyar nyelvi érintkezés múltbeli és újabb jelenségeiről. Rámutatott például a XIV–XVI. századi magyar–orosz művelődési kapcsolatok nyelvi vetületére (77: 125–9), a magyar katonai szervezet szavainak megjelenésére az oroszban (76: 224–8). Nagy tanulmánysorozatban tárta föl a felszabadulás utáni orosz nyelvi hatás adatait (78: 75–8, 220–5, 382–92; 79: 87–91, 220–2). A nyelvek közötti kapcsolatok iránti érdeklődése kiterjedt a magyar és a német nyelvre is (97: 157–66, 98: 284–6).

Nyelvünk élő jelenségeit nyelvművelő cikkei érintették; megfigyeléseket, adalékokat ma is közöl nyelvhasználatunkról. Könyvismertetései, megemlékezései is bizonyítják folyamatos kapcsolatát a Nyelvörrel.

Azt kívánjuk, hogy jó egészségben, élénk érdeklődését továbbra is megtartva, friss szemléletét megőrizve hosszú ideig gyarapíthassa a nyelvtudomány eredményeit.

Szende Aladár

Korom Tibor
1920 — 1979

1978 októberében, a Jugoszláviai Magyar Nyelvművelő Egyesület által akkor immár ötödízben megrendezett adai nyelvművelő napok alkalmával láttam őt utoljára. De — bár az ő neve is ott szerepelt a tudományos ülésszak előadói között, s a konferenciára készített magvas tanulmánya a többiek előadásával együtt ott olvasható az ülésszak anyagát tartalmazó ízléses kötetben — nem Adán, nem magán az ünnepi rendezvénysorozaton találkozhattam vele, hanem az újvidéki kórház egyik különszobájában. Ott feküdt csontig soványodva, valószínűtlenül sápadtan, de kezében toll volt, előtte az ágyon speciális, általa tervezett íróágy.

Dolgozott, mert ez volt az életeleme. Súlyosan legyengülve, halálos betegen is a jugoszláviai magyar nyelvművelés apostolaként tevékenykedett. Ezt tartotta élete értelmének. Foglalkozását tekintve ugyan nem nyelvész volt, hanem újságíró s az Újvidéki Rádió munkatársa, de amit akár mint szerző, akár mint a Nyelvművelő című lap szerkesztője kiadott a kezéből, az nyelvészetiileg is megalapozott, megbízható volt. Irányító képessége, szervezői buzgalma pedig a szó szoros értelmében bámulatra méltó. Egyik jugoszláviai méltatója, Szabadka Sándor ezt írta róla: „Bármikor láttam, bármilyen időben beszéltem vele, bárhol figyeltem felszólalásait, mindig benne élt a szüntelen vitakészség, az anyanyelv tiszaságáért párbaírára is kész elszántság.” Érzékletes, kitűnő jellemzés. S hogy Korom Tibor „párbaírozásai” az anyanyelv tiszaságáért nem maradtak eredménytelenek, azt jól bizonyítja, hogy nem kis részben az ő fáradozásai nyomán alakult meg Kosztolányi szülővárosában, Szabadkán 1964. január 29-én a Jugoszláviai Magyar Nyelvművelő Egyesület. Jó egy évtizeden át ő volt az egyesület főtárgya, legfőbb ügyintézője, s áldozatos, sokoldalú munkájáért méltán kapta meg 1974-ben a Szarvas Gábor-díjat.

Korom Tibort a Magyar Tudományos Akadémia Anyanyelvi Bizottságához s ennek elődjéhez, a Nyelvművelő Munkabizottsághoz is szoros szálak fűzték. Az a tartalmas beszámolója, amelyet a bizottság meghívására 1967. október 27-én tartott Budapesten a JMNYE munkájáról, terveiről és problémáiról, meg is jelent a Magyar Nyelvőrben (1968: 23—8). Többek között arról szólt benne, hogy munkájukban milyen hasznos és nélkülözhetetlen a magyarországi nyelvészek közreműködése.

Mi innen inkább azt látjuk, hogy ő milyen hasznos és nélkülözhetetlen volt a jugoszláviai magyar nyelvművelésben. Halála pedig súlyos veszteség mindnyájunk számára.

Grétsy László

Kazinczy-versenyek a középiskolások számára 1978-ban és 1979-ben

A Kazinczy-verseny országos döntőjét Győrött 1978. április 21—23-án, illetőleg 1979. április 20—21-én 13., majd 14. alkalommal rendezte meg a középiskolások (gimnáziumi és szakközépiskolai, valamint a szakmunkásképző iskolai tanulók) számára az Oktatási Minisztérium, a KISZ Központi Bizottsága, a KISZ Győr-Sopron megyei VB, a Győr-Sopron megyei Tanács VB Művelődésügyi Osztálya, a Győr megyei Város Tanácsa Végrehajtó Bizottságának Művelődésügyi Osztálya és a Kazinczy Ferenc Gimnázium és Szakközépiskola.

1978-ban a verseny ünnepélyes megnyitására a Kazinczy-szobor megkoszorúzása után került sor Győr megyei város Tanácsának dísztermében. A vendéglátó iskola nevében Kádár Géza, a Kazinczy Gimnázium igazgatója köszöntötte a megjelenteket: a versenyzőket és kísérő tanáraikat. Ezután Kreiter Mária az MSZMP megyei bizottságának osztályvezetője méltatta a versenymozgalom jelentőségét. Hangsúlyozta többek között, hogy „a szocialista embertípus formálásában, a korszerű általános műveltség megteremtésében és megszervezésében kiemelkedő szerepet játszik a nyelv, a gondolkodás, a gondolatok kifejezésének eszköze”. Ezért örülhetünk, hogy az utóbbi két évben a szakmunkás tanulók és az általános iskolások bekapcsolásával erősödött a Kazinczy-versenyek mozgalmának tömegbázisa.

Az országos döntő — az 1977. évihez hasonlóan — a Kazinczy-díj alapítványának módosítása következtében (vö. Nyr. 102 [1978]: 122–3) két színhelyen, két bizottság előtt zajlott le. A gimnáziumi és szakközépiskolai tanulók a Rába Városi Művelődési Központban adtak számot beszédkultúrájukról, a szakmunkástanulók pedig az Ady Endre Vasas Művelődési Házban. Az előbbieket bíráló bizottsága: elnök: Szende Aladár ny. főiskolai tanár; társelnök: Nóbel Iván, az OPI osztályvezetője; tagjai: Frank Iván, a KISZ KB munkatársa; Gálos Tibor, az OM főelőadója; Körmeny László Kazinczy-díjas, a Magyar Rádió bemondója; Perédy László színművész, a Kisfaludy Színház tagja; Wacha Imre, az MTA Nyelvtudományi Intézetének tud. munkatársa, a Beszédművelő Munkabizottság titkára; az utóbbiaké: elnök: Bencédy József OM-főtanácsos, főiskolai igazgató; társelnök: Herczegi Károly OM-osztályvezető; tagjai Gönczy Zsuzsa, a KISZ KB munkatársa; Graf Rezső, a Tankönyvkiadó főszerkesztője; Megyer Szabolcs Kazinczy-díjas, ny. szakfelügyelő; Rigó Jánosné, az MRT győri stúdiójának munkatársa; Z. Szabó László Kazinczy-díjas, szakfelügyelő. Mindkét bizottság munkájában részt vett Péchy Blanka érdemes művész, a Kazinczy-díj alapítója, a két bizottság tiszteletbeli elnöke.

Az első napon a szabadon választott szövegeket mutatták be a versenyzők. A gimnazisták és szakközépiskolások által választott szemelvények szerzői ebben az évben a következők voltak: Illyés Gyula 9, Kosztolányi Dezső 4, Sőtér István 3, Bárczi Géza, Grétsy László, Kodály Zoltán, Péchy Blanka 2–2, Ady Endre, Babits Mihály, Bálint György, Bata Imre, Bella István, Benkő Loránd, Csoóri Sándor, Csorba Győző, Egry Péter, Fodor András, Fülei Szántó Endre, Gál István, Galsai Pongrác, Horváth János, Juhász Ferenc, Juhász Gyula, Király Péter, Kiss Lajos, Kolozsvári Grandpierre Emil, Komlós Aladár, Lengyel Dénes, Lőrincze Lajos, Megyer Pál, Nemeskürty István, Németh László, Ortutay Gyula, Pomogáts Béla, Rab Zsuzsa, Rónay György, Sütő András, Szabó Lőrinc, Szabolcs Miklós, Takács Gyula 1–1 diák szabadon választott szövegének volt a szerzője. A szakmunkásképző iskolák tanulói közül sokan választották bemutatásra Ady Endre, Bárczi Géza, Ferenczy Géza, Illyés Gyula, Kodály Zoltán, Kosztolányi Dezső, Németh László műveinek egy-egy részletét. A szövegek mindkét csoportban főleg a nyelvről (ezen belül a kiejtés, nyelvművelés kérdéseiről és az ifjúsági nyelvről) szóltak, de elhangzottak szövegek, melyek nagy íróink műveivel, életével, nyelvművészetével, az írói mű létrejöttével, társadalmi kérdésekkel, a művészetekkel, zenével, népköltéssel foglalkoztak.

A második napon a kötelező szöveg meghallgatására került sor. Ez a gimnáziumi versenyzők számára Bálint György *Intelme*k kezdő felháborodókhoz című írásának következő részlete volt (l. A toronyőr visszapillant c. gyűjteményes kiadásban, Magvető 1966. I: 689–90):

Mi háborítja fel a szellem emberét? Semmi esetre sem személyes ügy. Ez csak bizonyos gyapori reflexet válthat ki belőle, haragot, irigységet, esetleg taktikus lépéseket. Hozzájárul-

hat ez is a felháborodáshoz, de — önmagában nem elég. Valami személyentúli kell hozzá, valami általános elvi. Az elnyomott, kizsákmányolt emberek tömegét a személyes sérelmek rendszeres, koordinált tömege teszi harcossá: a tömegnél a személyes és az általános, a gyakorlati és az elvi oszthatatlanul egy. Az entellektüelnél, akinek gondolkozása és munkája magányos jellegű, más a helyzet. A tömeg személyes sérelme az ő számára elvi sérelmet jelent, és csak ezen keresztül válik személyes élménnyé. A tömeg ügye az ő személyes ügyévé lesz — ha azzá segíti a megfelelő elvi funkció, a felháborodás. Csakis így érthető, hogy vannak jómodban élő szellemi emberek, akik az éhező tömeg ügyének harcosaivá lesznek, és vannak nyomorgó szellemi emberek, akik rongyos ruhában, kínosan összekoldult két pengővel a zsebükben is a birtokon belül levők hívei maradnak. Újra meg újra véssétek emlékezetetekbe, ifjú entellektüelek: nem a személyes sérelem a döntő. Emlékeztetek néhány híres, szociális író esetére? Személyes sérelmük vitte őket a tömeg közelebe, ahelyett, hogy a tömeg sérelme vált volna, az elv közvetítő közegén keresztül, az ő személyes ügyükké.

A szakmunkásképző intézetek tanulói a következő részletet kapták Károly Sándornak A magyar nyelv történetének főbb szakaszai című írásából (I. A szép magyar nyelv. — Minerva Zsebkönyvek Bp. 1967. 5.):

A magyar nyelv, mint bármelyik más nyelv, nem teljesen egységes. Másként beszélnek a Szeged vidékiek, másként a Debrecen környékiek, ismét másként az ország északi részén lakó palócok, s még sorolhatnók tovább azokat a tájakat, amelyeknek a lakói több-kevesebb különbséggel használják nyelvünket. A magyar nyelven belül tehát több nyelvváltozat különböztethető meg. Az említett, tájak szerinti különböző nyelvváltozatokkal, az ún. nyelvjárásokkal szemben áll az a nyelvtípus, amely közös minden magyarul beszélő számára. Ezt tanulják az iskolában, ezen írják a könyveket, az újságokat, ezt halljuk a rádióban, a színpadon. Ez az ún. köznyelv aránylag nem régi. Kialakulása a XVI. században indul meg, fejlődése nagy lendületet vesz a XVIII. század második felében, és lényegében csak a XIX. század közepére alakul ki teljesen. Ennek az egységes magyar köznyelvnek a kiforrása előtt csak tájnyelvi változataiban élt nyelvünk. Ha tehát a magyar nyelv történetéről beszélünk, tudnunk kell, hogy hosszú ideig csak nyelvjárások történetéről lehet szó, s a köznyelv kialakulása közben és utána is élnek ezek a nyelvjárások.

A közös eredményhirdetésre vasárnap délelőtt a városi tanács dísztermében került sor.

Szaló Lajosnak, a Győr-Sopron megyei Tanács általános elnökhelyettesének ünnepi beszéde után a két elnök adott tájékoztatást a bíráló bizottságok véleményéről.

Szende Aladár a gimnáziumi és szakközépiskolai tanulók versenyét értékelve megállapította, hogy a verseny színvonala az előző évekhez képest általában emelkedett. Egyre inkább tudatosodnak az előszónak és a szöveg megszólaltatásának szabályai a tanulók beszédében. Tisztult a hangképzés is, bár a sziszegő-susogó hangok képzésében éppúgy akadnak hibák, mint a hangok időtartamának érzékeltetésében (*egy-eggy, kórház — kórház* stb.). A szövegmondásban nagy gondot jelentett — ismét — a mondat határainak átlépése, illetőleg az, hogy a versenyzők a szöveg megszólaltatásakor nem vették figyelembe a szöveg e g y s z é t. Ez a szövegmondásban nemegyszer olyan túltagolást eredményezett (olykor még a mondatokon belül is), amely már a folyamatosságot, talán a megértést is zavarta. Némelyek az írásjelek túlzott tisztelete miatt mechanikusan tagolták a szöveget — még a mondatokon belül is —, így nem a tartalmilag összetartozó részek hangzottak el együtt, hanem az írásjelekkel egybefogott szakaszok. Gondot jelentett a mondatok láncolatában az előzményekhez viszonyított új kiemelése is. Éppen a mondatokban való gondolkodás következtében sülyyedtek el olykor olyan részletek, melyeket nemcsak a mondatok sorozatából, de még a szöveg egészéből is ki kellett volna emelni a többi fölé. A szövegegészben való gondolkozásra, a szövegegésznek tartalmi-szerkezeti tagolására, a mondatokon belül pedig a mondatokat alkotó szószerkezeteknek kapcsolva

tagolására a jövőben nagyobb gondot kell fordítani. A mondatokon belül (éppen az ismert, a magától értődő és az új fel nem ismerése következtében) a birtokos és minősítő jelzős szerkezetek és általában a szószerkezetek hangsúlyviszonyainak sematikus megoldása jelentette a legtöbb gondot. A bizottság változatlanul fontos szempontnak tartotta az egyéniséghez illő szövegválasztást, valamint a nem akusztikus tényezőknek (gesztus, tekintet, testtartás) bátrabb alkalmazását, a szöveg mondanivalójának segítésére.

Bencédy József a szakmunkásképző iskolák tanulójának versenyét értékelve elmondta, hogy a bizottság véleménye szerint a szövegtolmácsolás azt mutatta: alapos felkészülés előzte meg a versenyt. Némelyeknél talán éppen a túlkészülés akadályozta a természetes szövegmondást. Javult a döntőbe jutottak hangképzése, többségük jobban megtalálta a szöveg tartalmának megfelelő hangvételét. Változatlanul fellelhetők azonban azok a típushibák, melyek ellen szinte minden versenyen szót kell emelni: hangképzési hibák (főleg a mássalhangzók képzésében), szó- és szótagelnyelés, — elhagyás, egyes elemeknek nem teljes értékű hangoztatása, néhány hangsúlyozási és hanglejtési bizonytalanság, tisztázatlanság, kiejtési babona továbbélése, s mindezek alapja: a gyenge beszéd- és légzéstechnika. Az írásjelek átértékelésének nem ismerése itt is tagolási bizonytalanságokat okozott. Továbbra is gondot jelent a szövegben való gondolkodás, és a szöveg egész hangzásának akusztikai felépítése.

A további eredményes munkát segítik a már hagyományos beszélgetések a kísérő tanárokkal. Ezek a továbbképzésnek olyan alkalmak, amelyek hasznos tájékoztatást nyújtanak mind az iskolai beszédnevelő munkához, mind a beszéd további kérdéseinek tudományos vizsgálatához. Ezeken a beszélgetéseken ugyanis a bíráló bizottság tagjai részletesen elemzik a tapasztalatokat, bemutatják a kötelező szöveg megszólaltatásával kapcsolatos gondokat, tanácsokat adnak a hibák kijavítására, a tanárok pedig ismertetik a beszédnevelő munkájukkal kapcsolatos gondjaikat. E közös munkából 1978-ban annak a kérdéskörnek megoldása merült fel gyakorlati feladatként a tudományos kutatás számára, miként lehet „szövegegészben gondolkodva” úgy építkezni a hanggal, hogy például a Bálint György-szöveg egészéből a hallgató számára hangerő, ritmus segítségével kiemelkedjék a szövegnek lényegi mondanivalója (az e beszámoló megfogalmazásának időpontjában a tételhangsúlyosnak vagy szöveghangsúlyosnak nevezett rész): „Mi háborítja fel a szellem emberét. Semmi esetre sem személyes ügy. Valami személyentúli kell hozzá, valami általános, elvi. A tömegnél a személyes és az általános, a gyakorlati és az elvi oszthatatlanul egy. Az entellektüelnél más a helyzet. A tömeg személyes sérelme az ő számára elvi sérelmet jelent. A tömeg ügye az ő személyes ügye akkor lesz, ha azzá segíti a megfelelő elvi funkció, a felháborodás.”

Az 1978. évi szép magyar beszéd országos versenyének győztesei: Kazinczy-éremmel jutalmazott gimnáziumi és szakközépiskolai tanulók: Frankó Emilia, Fazekas Mihály Gimnázium (Budapest); Haklits Györgyi, Nagy Lajos Gimnázium (Szombathely); Kegyes Csilla, Bocskai Gimnázium (Szerencs); Kiss Róbert, Zrínyi Miklós Gimnázium (Zalaegerszeg); Kovács Mariann, Ságvári Gimnázium (Kazincbarcika); Kracsun Violetta, Teleki Blanka Gimnázium (Székesfehérvár); Lukovics Éva, Rózsa Ferenc Gimnázium (Békéscsaba); Mácsai Pál, Kölcsény Ferenc Gimnázium (Budapest); Németh Judit, Kazinczy Ferenc Gimnázium és Szakközépiskola (Győr); Popovchich Berta, Kossuth Lajos Gimnázium és Szakközépiskola (Mosonmagyaróvár); Révész Márta, Dobó István Gimnázium és Szakközépiskola (Eger); Romics Ágnes, Zrínyi Miklós Gimnázium (Szigetvár); Rujder Erzsébet, Vak Bottyán Gimnázium (Paks); Szabó Judit, Tinódi Gimnázium (Sárvár); Szabó Zsuzsa, Eötvös Gimnázium (Tata). A KISZ KB különdíját kapta: Dobsonyi Sarolta, Patrona Hungariae Gimnázium (Budapest); Kiss Ildikó, Hunfalvy János Közgazdasági Szakközépiskola (Budapest); Magyar a r

Erika, Horváth Mihály Gimnázium (Szentes); Medve Andrea, Vasvári Pál Gimnázium (Székesfehérvár); Tarcza Zsuzsanna, Táncsics Mihály Gimnázium (Budapest).

A Kazinczy-éremmel jutalmazott szakmunkásképző iskolai tanulók: Bakonyi Ildikó, Kereskedelmi Szakmunkásképző Iskola (Eger); Boros Júlianna, Hunyadi Mátyás Gépíróiskola (Székesfehérvár); Grésszókó Anna, 502. sz. Ipari Szakmunkásképző Iskola (Mohács); Kállai Teréz, Szakmunkásképző Intézet (Fót); Kalmár Tibor, 7. sz. Ipari Szakmunkásképző Intézet (Budapest); Koch Beáta, 609. sz. Ipari Szakmunkásképző Intézet (Baja); Lázár Katalin, 312. sz. Ipari Szakmunkásképző Intézet (Oroszlány); Nagy Éva, 126. sz. Ipari Szakmunkásképző Intézet (Berettyóújfalu); Seregély Ibolya, 505. sz. Ipari Szakmunkásképző Intézet (Szekszárd); Simon Emma, Kereskedelmi és Vendéglátóipari Iskola (Győr); Székely Zsuzsa, 211. sz. Ipari Szakmunkásképző (Salgótarján); Szilágyi Gizella, Egészségügyi Szakiskola (Miskolc); Tamás Attila, 402. sz. Ipari Szakmunkásképző (Mosonmagyaróvár); Torma Lajos, Vendéglátóipari Szakmunkásképző (Keszthely); Varga István, 18. sz. Puskás Tivadar Szakmunkásképző (Budapest). A KISZ KB különdíját kapta: Arany Veronika, Kereskedelmi Szakmunkásképző (Dunaújváros); Bende Éva, Kereskedelmi Szakmunkásképző (Kecskemét); Fodor Sára, Kereskedelmi Szakmunkásképző (Pécs); Horváth Éva, 402. sz. Ipari Szakmunkásképző (Mosonmagyaróvár); Németh Erzsébet, 12. sz. Dallos Ida Ipari Szakmunkásképző (Budapest).

Az 1979. évi Kazinczy-verseny megnyitóján Kádár Géza a vendéglátók nevében 119 versenyző diákot és az őket kísérő tanárokat köszöntötte. Ünnepi megnyitójában Lombos Ferenc, Győr-Sopron Megye Tanácsának elnöke többek között arra hívta föl a figyelmet, hogy a Kazinczy-verseny — mely évente 15 000-nél is több diákot mozgat meg — tulajdonképpen több, mint verseny: társadalmi célokat szolgál: formálja a belsőt, tükrözi az ízlésnek, az esztétikai érzéknek, s ezáltal visszahat a társadalmi tudatra. Nemcsak a nyelvre nyitja fel a diákok szemét, fülét, nemcsak a nyelv esztétikumát ismerteti fel, hanem a nyelv által hordozott gondolatokat munkáltatja a versenyzők tudatában, s ezáltal e gondolatokat a társadalom hasznára fordítja.

Az ünnepélyes megnyitó után a verseny ismét két csoportban zajlott le. A gimnáziumi és szakközépiskolai tanulókat a Rába Városi Művelődési Központban hallgatta meg a bíráló bizottság és az érdeklődők. A bíráló bizottság elnöke: Bencédy József OM-főtanácsos, főiskolai igazgató; társelnöke: Nobel Iván, az OPI osztályvezetője; tagjai: Czoma László, a KISZ KB osztályvezető helyettese; Gálos Tibor, az OM főelőadója; Lőrincze Lajos Állami-díjas, c. egyetemi tanár; Perédy László színművész, a Kisfaludy Színház tagja; Wach Imre, az MTA Nyelvtudományi Intézet tud. munkatársa, a Beszédművelő Munkabizottság titkára. A szakmunkásképző iskolák tanulói az Ady Endre Vasas Művelődési Házban adtak számot beszédkultúrájukról. Bíráló bizottságuk elnöke: Deme László egyetemi tanár, a nyelvtudományok doktora; társelnöke: Herczegi Károly, OM-osztályvezető; tagjai: Gönczy Zsuzsa, a KISZ KB munkatársa; Graf Rezső, a Tankönyvkiadó főszerkesztője; Körmeny László, Kazinczy-díjas, a Magyar Rádió bemondója, Rigó Jánosné, az MRT győri stúdiójának munkatársa; Z. Szabó László, Kazinczy-díjas, szakfelügyelő. Mindkét bizottság tiszteletbeli elnöke Péchy Blanka érdemes művész.

Az első napon — a szokásoknak megfelelően — a szabadon választott szövegek meghallgatására került sor.

Szabadon választott szövegüket legtöbbször Ilyés Gyulától (6), Bárczi Gézától, Kosztolányi Dezsőtől (4–4), Németh Lászlótól (3) vették. Benedek István, Benkő Loránd, Kovalovszky Miklós, Latinovics Zoltán, Rónay György, Sütő András volt a forrása 2–2 gimnazista szövegének. A többiek forrásai: Ady Endre, Bari Károly, Bajcsy-Zsilinszky Endre, Bálint György, Beke György, Bölöni György, Czine Mihály, Deme László, Déry Tibor, Fábry Zoltán, Fischer Sándor, Fodor András, Jávor Ottó, Kartal Zsuzsa, Király István, Klaniczay Tibor, Koczkás Sándor, Kodály Zoltán, Lőrincze Lajos, Montágh Imre, Móra Ferenc, Móricz Zsigmond, Nagy László, Nemes Nagy Ágnes, Sánta Ferenc, Szabó Ede, Szabó Lőrinc, Székely János, Szerb Antal, Török Endre, Vas István. Témája szerint a legtöbb szöveg (22) a nyelv, ezen belül a nyelvművelés, a nyelvhelyesség, a magyar beszéd, az ifjúsági nyelv, kérdéseivel foglalkozott. Írókról, költőkről 18 szöveg hangzott el a gimnazisták és szakközépiskolások szövegmondásában (Ady, Babits, Bari Károly, Csáth Géza, Illyés Gyula, József Attila, Kosztolányi, Krúdy, Th. Mann, Móricz, Nagy László, Ostváth Ernő, Petőfi, Szabó Pál, Tolsztoj szerepelt a szemelvényekben). Az irodalom, a költészet, a művészetek kérdéseivel mintegy 10–12, társadalmi kérdésekkel mintegy 8–10 szöveg foglalkozott.

A második versenynapon a kötelező szöveg tolmácsolását hallgatták meg a bíráló bizottságok és az érdeklődők. Ez egy részlet volt Váci Mihálynak Az első világforradalmár című Petőfi-tanulmányából:

Petőfi Sándor ifjúsága éveiben mély érzékenységgel fogadta magába és ismerte meg kora és nemzete legalsóbb rétegeinek gonáját, életkörülményeit, művészetét, gondolkodásmódját. Egy akkor alakuló nemzet legmélyebb rétegeiben élő, ezért az emberi felszabadulást a legtűrelmesebbül váró osztályhoz kötötték első és legelemibb emlékei, érzelmei. Kortársai közül talán csak Arany János fordult ilyen együttérző ihlettel a parasztok, jobbágyok, pásztorok, a rendi társadalom elnyomottjai felé. De míg Arany János szelíd, bölcs népi derűvel fogadta magába ezt a világot, — Petőfit az már legkorábban mélyeséges felháborodással, a jogtalanság elleni lázadással töltötte el. Nemcsak azonosult a néppel, de annak nevében is, azzal együtt radikálisan meg akarta változtatni annak viszonyait. Ez az érzelmet, sorsszerű közösségvállalás, a nép életének és történelmének ismerete táplálta őt állandó indulattal, türelmetlenséggel, és készítette felszabadító gondolatokra, tervekre. Azt mondják rá: összezerhetetlen és ösztönös volt. Nem. Tudatos volt. Mert ifjúsága és utazásai alapján minden adatot pontosan ismert: milyen igazságtalanul hátrányos helyzetben éltek a falvakban a szegényebb rétegek, jogtalanok, és mert ismerte a kiváltságosok helyzetét is; és azt is tudta, hogy ezeken az állapotokon változtatni kell és lehet, ha a világban méltó helyet akarunk betölteni. Ezért volt türelmetlen, indulatos és nemritkán felháborodott. Petőfi a szent és tiszta plebejus.

A verseny eredményhirdetése előtti napon ismét sor került a bíráló bizottságok és a diákokat a versenyre felkészítő tanárok eszmecseréjére. Ezen a kötelező szöveg problematikus részeinek elemzése, megvitatása kapcsán a tagolás és kapcsolás kérdésköréről (az értelmező, értető szövegmondásról) esett a legtöbb szó: miképpen lehet a mondatokat úgy megszólaltatni, hogy egyrészről ne törjük szét a szorosan összetartozó szószerkezeteket, másrészről jelezzük a szószerkezetek határait, de úgy tagolva szószerkezetekre a mondatokat, hogy érzékeltessük a szószerkezeteken belüli és a szószerkezetek közötti kapcsolatokat is. Azaz — más szóval — kapcsolva tagoljuk részeire a mondatot, majd a szövegegészt. Éppen csak jelezve a gondolatot, bemutatva a kötelező szöveg első mondatának két tagolási változatát. Előbb a sokszor hallott és rosszul tagoltat, majd a helyesen kapcsolva tagolt változatot: „Petőfi Sándor ifjúsága éveiben | mély érzékenységgel fogadta magába | és ismerte meg kora | és nemzete legalsóbb rétegeinek | gondját, | életkörülményeit, | művészetét, | gondolkodásmódját.” Helyesen: „Petőfi Sándor | ifjúsága éveiben | mély érzékenységgel | fogadta magába | és ismerte meg | kora és nemzete | legalsóbb rétegeinek | gondját, | életkörülményeit, | művészetét, | gondolkodásmódját.” Az ilyesfajta

megszólaltatáshoz elengedhetetlenül szükséges a szövegnek együttes tartalmi és nyelvi szerkezeti elemzése.

Egy másik, sok gondot jelentő témakörrel is sok szó esett: mivel a kellemes orgánus, a tiszta kiejtés és az értelmes szövegmondás együttese nincs meg minden diákban egyenlő mértékben, a három közül melyik a leginkább mérvadó a szép magyar beszéd és különösképpen a Kazinczy-versenyek elbírálásakor. A választ úgy fogalmazták meg, hogy elsődleges az értelmes, értő-értető és a mű stílusának megfelelő szövegmondás. Ennek azonban elsőrendű segítője a tiszta kiejtés (hangképzés) és az árnyalásra képes orgánus. Ugyanakkor azonban kizáró okot jelent a beszédhiba (különösen, ha nagymértékű). Egyébként a Kazinczy-versenyeknek és a helyes, szép magyar beszédnek számos kérdésére választ ad még az a tanulmánykötet, melyet nem sokkal a versenyek előtt jelentetett meg az OM (Z. Szabó László—Wacha Imre: A Kazinczy-versenyek története. Győr, 1978.).

A közös eredményhirdetésre vasárnap, Módos Dezső nének, Győr Város Tanácsa elnökhelyettesének ünnepi beszéde után került sor. A bíráló bizottságok véleményét és a verseny tapasztalatait Bencédy József foglalta össze. Elmondta, hogy a 14. verseny sok új eredményt mutatott fel ifjúságunk beszédkultúrájának fejlődésében, de ugyanakkor több visszatérő gondot is jelzett. Eredmény, hogy a versenyen elhangzott szövegmondások többsége már nem mások gondolatainak recitáló, idéző jellegű reprodukálása, hanem beleélő, szép tolmácsolása volt. Mint minden évben, ez alkalommal is érezhetően alapos felkészülés előzhette meg a versenyt, s tette lehetővé, hogy szépen hangzó, értelmes szövegmondások hangzottak el. Éppen ezek az eredmények bátorítják a bizottságokat arra hogy kérjék a tanárokat, versenyzőket: a jövőben a szabadon választott szövegek közé — a nyelvről, a nyelv művészeiről, az irodalom kérdéseiről szóló szemelvények mellé — bátrabban vegyenek fel részleteket természettudományos vagy ismeretterjesztő írásokból is. Hiszen ezek nyelvének, szerkezetének megismerése éppúgy segítheti, fejlesztheti nyelvi, beszédbeli és gondolkozási kultúránkat, mint a nyelvi és irodalmi tárgyú szövegeké.

A hiányosságokról szólva megemlítette, hogy a versenyzők nagy része még mindig adós maradt a szövegnek mint egésznek a bemutatásával (nem hangzott ki a szövegmondásból a szövegnek és írójának logikája, indulatvilága), s bizony sokan voltak akik nem a gondolatok súlyának érzékeltetésére, hanem csak a nyelvi hibátlanságra törekedtek, nem ismervén fel, hogy a hibátlan beszéd alapfeltétele a gondolatok és az őket hordozó nyelv (szerkezetének) helyes megértése. Ez utóbbi hiánya okozta sokaknál, hogy a szövegegész, de gyakran a mondatokat magukat sem sikerült világosan, tisztán tagolni, s az összetartozó nyelvi-gondolati egységeket (az összefüggést érzékeltetve) kapcsolni. Mint mondotta, a kapcsolva-tagolás hibáinak okozója volt még sokaknál a helytelen légzéstechnika is. Visszatérő gondként említette meg a hangképzés hibáit (selypesség-pösze-ség, hadarás szótagelnyelés, időtartambeli hibák), valamint az agyonhangsúlyozást és hangsúlytalanítást.

Az 1979. évi verseny gimnáziumi és szakközépiskolai tanulói közül Kazinczy-érmet nyert tanulók: Bárány Éva, Katona József Gimnázium (Kecskemét); Bihari Ágnes, Berzeviczy Gizella Szakközépiskola (Budapest); Farkas Gyula, Arany János Gimnázium (Berettyóújfalú); Juhász György, Árpád Gimnázium (Budapest); Kiss Ildikó, Hunfalvy János Közgazdasági Szakközépiskola (Budapest); Kóta Melinda, Thury Gimnázium (Várpalota); Kovács Katalin, Lehel vezér Gimnázium (Jászberény); Lipták Judit, Vajda Péter Gimnázium (Szarvas); Menyhárt Krisztina, Kazinczy Ferenc Gimnázium (Győr); Mészáros László, Landler Jenő Gimnázium (Nagykanizsa); Révay Gyöngyi, Madách Gimnázium (Salgótarján); Révész Eszter, Kilián György Gimnázium (Budapest); Simon Aladár, Zrínyi Ilona Gimnázium (Győr); Várhelyi Dénes, Dobó István Gim-

názium (Eger); Zombori Katalin, Kiss Lajos Gimnázium és Szakközépiskola (Gyoma).

A KISZ Központi Bizottságának különjutalmát a következő gimnáziumi és szakközépiskolai tanulók kapták: Angyal Csilla, Dobó István Gimnázium (Eger); Csudai Csaba, Lovassy Gimnázium és Szakközépiskola (Veszprém); Kovács Tünde, Eötvös Gimnázium (Tata); Soós Csilla, Veres Pálné Gimnázium (Budapest); Tarcsa Zsuzsa, Táncsics Mihály Gimnázium (Budapest).

Az 1979. évi versenyen Kazinczy-érmert nyert szakmunkásképző intézeti tanulók: Balogh Tibor, Mezőgazdasági Szakmunkásképző (Csongrád); Fehér Júlia, Békés Glass Szakmunkásképző Intézet (Budapest); Gácsér György, 22. számú, Szakmunkásképző Intézet (Budapest); Gyöngyössy Erzsébet, Balassa János Egészségügyi Szakiskola (Budapest); Horváth Éva, 402. számú Szakmunkásképző Intézet (Mosonmagyaróvár); Horváth Ferenc, 402. számú Szakmunkásképző Intézet (Mosonmagyaróvár); Kiss Piroska, Kereskedelmi Szakmunkásképző Intézet (Székesfehérvár); Lepés Ágnes, 605. számú Ipari Szakmunkásképző Intézet (Szolnok); Lukács Judit, 36. számú Szakmunkásképző Intézet (Budapest); Nagy Mária, 606. számú Szakmunkásképző Intézet (Jászberény); Pék Anna, 217. számú Szondy György Szakmunkásképző Intézet (Balassagyarmat); Petrucz Julianna, Mező Imre Szakmunkásképző Intézet (Budapest); Oláh András Gábor, Szakmunkásképző Intézet (Eger); Szarvas Tamás, 400. számú Szakmunkásképző Intézet (Győr); Wollner István, 103. számú Szakmunkásképző Intézet (Sajószentpéter).

A KISZ Központi Bizottságának különjutalmát a következő szakmunkás képző intézeti tanulók kapták: Bujtor Éva, Kereskedelmi Szakmunkásképző Intézet (Veszprém); Csanádi Tímea, 12. számú Szakmunkásképző Intézet (Budapest); Csóri János, Váci Mihály Szakmunkásképző Intézet (Székesfehérvár); Kiss Edit, Kereskedelmi Szakmunkásképző Intézet (Kiskunhalas); Koltai Erika, 406. számú Szakmunkásképző Intézet (Nagykanizsa).

Wacha Imre

A IX. Nemzetközi Fonetikai Kongresszusról

A világ fonetikusainak legutóbbi seregszemléjére 1979. augusztus 5–11 között került sor Koppenhágában. A szervező bizottság (a koppenhágai egyetem fonetikai és nyelvtudományi intézetének munkatársai) több jelentős újítással szolgálta a kongresszus eredményességét. A legfontosabb az volt, hogy a mintegy 600 résztvevő két hónappal a kongresszus kezdete előtt kézhez kapta a tudományos program egy részének teljes anyagát, másik részének pedig rövid kivonatát. Az előzetes tájékozódás lehetőséget adott arra, hogy a kongresszusra kész kérdésekkel induljanak a szakemberek, ezáltal a súlypont is áthelyeződött az előadásról a vitára. Így sem volt könnyű a résztvevők helyzete, hiszen hétféle, többnyire párhuzamosan folyó tudományos összejövetel között kényszerültek választásra.

A délelőtti órákat általános érdeklődésre számot tartó plenáris és félplenáris ülések, ún. helyzetjelentések (status report) és speciális célú előadások töltötték ki. A kongresszust nyitó plenáris ülés témája a fonetika célmeghatározása, egységesítése és alkalmazása volt. Lindblom (Svédország), az előadó a nagykorúsága felé tartó tudományszak célját a beszélt nyelv elsajátításának, képzésének és észlelésének együttes kutatásában jelölte ki, ami elvezethet a nyelvet tanuló egyén, a beszélő és a hallgató nyelvi viselkedésének, vala-

mint az agyában zajló folyamatoknak a megismeréséhez. Ennek az eddig elért eredmények alapján reálisnak tűnő célnak a megvalósításához azonban szükség van a jelenleg szerteágazó résztudományok egységesítésére és a szakemberképzés megoldására. Helyzetjelentések a beszédképzés (MacNeilage, USA; Ladefoged, USA; Sawashima, Japán), a beszéd észlelése (Studdert-Kennedy, USA; Fujisaki, Japán) és a fonológia (Basbøll, Dánia; Anderson, USA; Hooper, USA) témakörében hangzottak el. Az ún. speciális előadások kifejezett célja a nem szakemberek beavatása volt a beszéd kutatás különböző aspektusainak az elméletébe és módszereibe. Így Fant (Svédország) a hangképző szervek mozgása és az ennek nyomán keletkező akusztikai jel közötti kapcsolatáról beszélt, tehát az artikulációs és akusztikai fonetika viszonyáról. Fujimura (USA) a beszéd fiziológiában alkalmazott modern kutatási módszerekkel ismertette meg az érdeklődőket. Lassen (Dánia) a cortexben keringő véráram mérési adataival illusztrálta a nyelvi funkciók normál és kóros megvalósítását. Wakita (USA) a beszéd akusztikai elemzések új módszereit foglalta össze, amelyek mind a számítógép használatára épülnek. Az említett ülésekkel párhuzamosan folytak a meghívott előadók (mindnyájan a tudomány szak neves képviselői) és a hallgatóság között a kerekasztal-beszélgetés jellegű szimpóziumok nyolc témakörben: 1. Fonetikai univerzálék a fonológiai rendszerekben, 2. A fonológiai leírások pszichológiai realitása, 3. Az anyanyelv fonológiai rendszerének az elsajátítása, 4. A hangváltozások társadalmi tényezői, 5. A beszéd egységei időviszonyai, 6. A beszéd mozgások motoros ellenőrzése, 7. A mondat és a szó szintjén működő szupraszegmentális elemek egymás közötti kapcsolata és 8. A beszéd és nem beszéd észlelése.

A korábbi kongresszusokhoz képest kisebb hangsúlyt kaptak a délutáni szekció-ülések, amelyek szintén párhuzamosan zajlottak a beszédképzésről, a beszéd észleléséről, a beszéd akusztikáról, a fonológiáról, a hangtípológiáról, a gyermeknyelvről, a beszéd-szintézisről, a prozódiai jelenségekről, az alkalmazott fonetikáról, a fonetikatörténetről és a szociofonetikáról. Minden résztvevő megtalálhatta tehát az érdeklődési körének megfelelő előadásokat, amelyeknek a követését nem utolsósorban a pontos időzítés tette lehetővé. És bár a beérkezett előadásoknak csak mintegy a felét fogadta el a szervező bizottság, a 11 szekcióban elfogadott előadások számaránya világosan mutatja, hogy melyek a tudomány szak aktuálisan leginkább művelt területei. Ezek a beszédképzés, az észlelés, a fonológia és a prozódia. Érdekes módon a beszéd akusztikával és a beszéd szintézissel foglalkozó előadások száma alulmaradt az említett négy területtel szemben. A további öt szekciót átlagosan 8 előadás képviselte. Ez a szám egyedül a gyermeknyelv esetében feltűnő, mert mutatja, hogy a kiterjedt grammatikai, szintaktikai és szemantikai kutatásokhoz képest mennyire hiányoznak a gyermeknyelv hangzó oldalára irányuló vizsgálatok. Míg az előadások számaránya az érdeklődés megoszlását mutatta a különböző területek között, az egyes szekciókban elfogadott előadások tematikája a kutatás főbb irányairól ad képet. Az alábbiakban kiemelem az egyes szekciókat képviselő előadások központi kérdéseit, illetőleg kitérek egy-egy fontosabbnak ítélt előadásra.

A beszédképzés körében elektropalatográfiai, röntgenográfiai és aerodinamikai vizsgálatok eredményeiről számoltak be a kutatók az egész hangképző apparátusra, illetőleg annak egy-egy részére vonatkozólag.

A beszéd észlelésével kapcsolatos előadásokban nehéz valamilyen központi tendenciát találni, mindazonáltal hangsúlyt kapott az időtartamnak az észlelésben játszott szerepe.

A beszéd akusztikai, főként beszéd felismeréssel foglalkozó vizsgálatok közös nevezője a számítógép használata volt, valamint az az öröndetes tény, hogy a kutatást az izolált szavaktól egyre inkább elhódítja a folyamatos beszéd.

A fonológiát érintő, nagyonis szerteágazó előadásokban fellelhető központi törekvés a csak egyetlen nyelvre vonatkozó részletkérdések kerülése és az univerzáléként működő fonológiai egységek keresése, ezek modellezése, illetőleg a meglevő fonológiai elméletek finomítása, leírásra alkalmasabbá tétele volt. Egy amerikai kolléga, R i n g e n, előadásában a nyelvi intuíciónak, más szóval nyelvi tudatnak követelte a helyet a generatív fonológiai leírásban. Azzal érvelt, hogy a jelentéstanban és a mondattanban is fontos szerephez jut a beszélő ítélete.

A gyermeknyelvi előadások közül kettőt emelek ki. Az egyik, amelyet W o d e (NSzK) tartott, annak a gyakorlatnak a tarthatatlanságát veti fel, amelyik a gyermeknyelvet állandóan a felnőttnyelvi rendszerhez hasonlítgatja. Javaslat: a gyermeknyelv fejlődését a maga szuverén rendszerében, konkrét megfigyelések révén kell nyomon követni. A másik előadás (v a n d e r S t e l t, Hollandia) megpróbálja feloldani azt a paradoxont, hogy a gyermeknyelv korai, „nyelv előtti” szakaszában nyelvi kritériumok alapján elemezze a gyermek hangadásait. Beszédhangra (fonémára) való tagolás helyett a hangképzés fiziológiai tagoló lehetőségeinek (légzés, szünet) a bevonásával állapít meg a hangadásban motoros egységeket.

A beszéd-szintézis körében a folyamatos beszéd mesterséges előállításán túlmenően a kutatók már a beszéd természetességét adó, nyelvi szempontból járulékos jegyek beépítésére törekednek, mint amilyen pl. a hangrész egyénileg változtatható mozgása.

A prozódia területén a kutatás az időtartamtól a dallam felé fordult, az intonációnak a szemantikával, a mondattannal és a szövegegészszel való kapcsolatait vizsgálja. Ugyancsak fontos kérdés volt a szegmentális (beszédhangszintű) és szupraszegmentális (beszédhangon átívelő) jegyek összeműködése a beszélt nyelvi „szöveg” létrehozásában.

Az alkalmazott fonetika előadások ezúttal a nyelvek közötti összehasonlításra és a beszédterápiára korlátozódtak, egyetlen kutató sem érintette a fonetika technikai célú alkalmazásait (távközlés, kriminalisztika, környezetvédelem stb.).

A fonetikatörténeti szekció témái: régi muzulmán fonetikusok írásai a nazalitásról és a nazális hangokról, az indiai grammatikusok vélekedései a beszéd képzéséről és észleléséről, az írástörténet és a fonológia kapcsolata, fonetika és prozódiai átírási kísérletek a múltból.

A szociofonetika szekció kétségkívül legérdekesebb előadását az ismert amerikai nyelvész, Labov tartotta, aki sürgetően vetette fel a normalizációt, tehát a nyelvi norma rögzítésének az igényét, mint amely lehetővé tenné a folyamatban levő hangváltozások mértékének a megállapítását.

Magyarországot három előadás képviselte, egy fonetikatörténeti (V é r t e s O. A n d r á s) és két fonológiai (S z e n d e T a m á s és K a s s a i I l o n a), a magyar nyelvet azonban F ó n a g y I v á n és S o v i j ä r v i A n t t i professzor révén további két előadás (a fonológia és a beszéd-szintézis köréből).

Külön érdekessége volt a tudományos programnak a szintén újdonságszámba menő ún. faliújság-előadás. Ez abban állt, hogy a kijelölt szerzők a kongresszus tartama alatt két napra „kiállították” előadásukat, s a két nap valamelyikén két órán keresztül „stand-juk” mellett álltak és válaszoltak az érdeklődők kérdéseire. A forma azért is üdvözlendő, mert alaposabb véleménycserére ad lehetőséget, mint a hangos felolvasást követő rövidre fogott vita. Ezt a lehetőséget főként olyan résztvevők kapták, akiknek az előadásában táblázatok, rezgéseképek, ábrák és képletek voltak, tehát a beszédakusztika, a beszéd-szintézis és a beszédfiziológia szakemberei. Ebben a keretben mutatott be S o v i j ä r v i professzor (Finnország) néhány, a beszédhangok és a prozódiai jegyek szempontjából

egyaránt kitűnő minőségű szintetizált magyar mondatot (*Atyámat gyászolom, Lepottyant a fáról, Kánya vigye, Üggyel-bajjal elérte, Megbuggyant a leves, Fonnyadoz a szép virágszál*). Ezeknek a mondatoknak a természetes ejtésű megfelelőikhez képesti hangzásbeli eltérései világosan rámutattak a magyar hangrendszer nehéz pontjaira, pl. az [a:] időtartamának szinte tényezőkhöz nem köthető ingadozására, az affrikáták rendkívül komplex voltára, a hangsúly időtartam-komponensének a változékonyságára.

Hetedik lehetőségként egy előzetes jelentkezés alapján alakult zártkörű munkacsoport a szótagnak a fonológiai elméletekben elfoglalt helyét vitatta meg, amely vitától bizonyára remélhetünk valamiféle közös állásfoglalást a szótag kérdésében.

A tudományos összejövetelek közös jellemzője volt a tárgyalt jelenségek egységes fonetikai-fonológiai keretbe illesztése, univerzálé jellegük kidomborítása, valamint a kutatásoknak a beszédhangnál nagyobb egységekre (a mondat és a szöveg szintjére) való kiterjesztése mintegy illusztrációjaként mindannak, amit a bevezető plenáris ülés a fonetikai kutatásokkal szemben támasztott kíváncsisághoz fogalmazott meg. Itt érdemel említést egy apróság. A szervező bizottság fényképes tablót állított össze a kongresszus résztvevőiről, jelentősen megkönnyítve az egymást csak publikációkból ismerő szakemberek dolgát a személyes kapcsolatok felvételében, lehetőséget adva a szakmai konzultációkra.

A szüneteket (bár ilyenek nem nagyon adódtak) filmbemutatók tették változatosabbá. Öröndöletes, hogy az izolált hangképző szervek tevékenységének a filmezéséről áttértek a kutatók az összetett artikulációs mozgássorok, sőt a kompenzációs mozgások rögzítésére, s ez a tény nem japán szakembereknek a nevéhez fűződik, akik eddig vezető szerepet vittek a tudományos célú filmek előállításában, hanem európai fonetikusoknak a nevéhez. A szociológiai aspektus megjelenését P i k e professzor (USA) öt részből álló, két és fél óráig tartó filmsorozata képviselte, amelyben a neves kutató az emberi magatartás és a nyelvhasználat kölcsönviszonyáról adta elő sajátos felfogását.

A tudományos programot gazdag műszer- és könyvkiállítás egészítette ki. A könyvkiállításon belül külön egységet képviseltek a különböző fonetikai és fonológiai műhelyek belső kiadványai, amelyek bepillantást engedtek az e műhelyekben folyó munkákba, és amelyeknek az intézmények közötti cseréje gyümölcsöző együttműködéshez vezethet.

Kassai Ilona

Fonetika '79 — Két évvel ezelőtt került sor először fonetikai tudományos ülésszak szervezésére, s azóta minden év szeptember utolsó hetében újra megrendezik e tanácskozást. A Fonetika '77 előadásai a hangadás, a hangfejlődés, a hangrendszer, az intonáció és a beszédjavítás témaköreit érintették. A Fonetika '78 már tematikus programmal valósult meg: az előadók a beszédintonáció néhány elméleti, módszertani és gyakorlati problémáját vetették fel. Mindkét ülésszak anyaga megjelent a Magyar Fonetikai Füzetekben.

Az idén harmadszor az MTA Nyelvtudományi Intézete, a Nyelvtudományi Társaság és az MTA I. Osztályának Fonetikai Munkabizottsága által megrendezett tudományos ülésszak témáját az interlingvális hangtani egybevetések kérdései alkották. Az egynapos konferencia szeptember 27-én, az Akadémia kistermében zajlott le. A szakemberek és érdeklődők a meghívókhoz a tizenhat előadás témáját és időpontját feltüntető programot is kaptak, s ez lehetőséget nyújtott a válogatásra.

A délelőtti ülésen az általános vonatkozásokat taglaló előadások, a délutánin a részkérdéseket feldolgozó kisebb referátumok hangzottak el. Az előadók a Nyelvtudományi Intézet, az Eötvös Loránd Tudományegyetem, az egri Tanárképző Főiskola, a szegedi József Attila Tudományegyetem és a debreceni Kossuth Lajos Tudományegyetem fone-

tikusai, nyelvészei voltak. A délutáni tanácskozáson előadóként is részt vett V. I. K o t - l e j e v csuvas fonetikus, egyetemi docens.

Miként B o l l a K á l m á n megnyitó szavaiból kiderült, az *interlingvális* kifejezés nemcsak két vagy több nyelv (jelen esetben hangtani) egybevetését jelentheti, hanem nyelvváltozatokét is. Ebben az értelemben ide sorolandók a nyelvjárási és regionális köznyelvi vizsgálatok is.

A konferencia a nyelvközi (interlingvális) kutatási módszerek történeti áttekintéséről szóló előadással kezdődött, amelyet B a l á z s J á n o s tartott. Képet adott a részben elvégzett és az e területen még megoldásra váró feladatokról; elkülönítette a kontrasztív, a konfrontatív és az összehasonlító módszert, kijelölte helyüket az interlingvális kutatásokban. — H a j d ú P é t e r a rokon nyelvi fonológiai rendszerek egybevetettségéről beszélt, amelyet nagymértékben nehezít a kutatók eltérő elméleti alapállása, valamint az átírás problémája. — A rokon nyelvi fonológiai problémák után a magyar nyelvjárások néhány ugyancsak fonológiai kérdését elemezte I m r e S a m u, vitára bocsátva az ezekkel kapcsolatos állásfoglalását. A felvetett problémák közül: az egyes fonémákat jelölő szimbólumok kiválasztásának kritériumai, a fonémáknak a köznyelvitől eltérő felhasználása, a zárt *ë* sajátos helye stb. — S z e n d e T a m á s „Egyetemes fonetika — fonológiai egységek kutatása és értéke az interlingvális fonológiai összevetésben” című előadásában a jakobsoni állásponttól kiindulva két újabb elmélet ismertetésével elemezte ezen egységek minőségét, viszonyát, meghatározhatóságuk irányait. — B o l l a K á l m á n a fonetikai szerkezetek kutatásának módszereiről szólva négy alapelv (a kettős megfeleltetés, a viszonylagosság, a mérés technikai korrektség és a reprodukálhatóság) betartását hangsúlyozta, majd a hangszerkezet fogalmát és összetevőit tárgyalta részletesebben. Az előadást számítógéppel szintetizált orosz és magyar dallamformák bemutatása kísérte. — A beszédhangok sokféleségének összemérhetőségéről, illetve az APhI-írás hangjelölésének akusztikai kritériumairól szólt V é r t e s O. A n d r á s „A fonetikus írás egyetemessége és a kontrasztív fonetika” című előadása. Az elhangzottakat vita követte, amely elsősorban a fonetikai, fonológiai átírás körül bontakozott ki.

A délutáni kiselőadások a fonetika csaknem valamennyi területét érintették. A regionális köznyelvben végzett érdekes, hangstatisztikai mutatókkal alátámasztott, kísérleti jellegű vizsgálatot B a l o g h L a j o s. — H o n t i L á s z l ó az északi obi-ugor nyelvjárások fonémarendszereit vetette össze, meggyőzően bizonyítva új megállapításainak valószínűségét. — P u s z t a y J á n o s előadása (a szerző külföldi távolléte miatt) elmaradt, helyette a csuvas vendég értekezése hangzott el a csuvas és az orosz nyelv magánhangzóinak akusztikai vizsgálatáról. — G ó s y M á r i a az intonáció terén orosz és magyar anyanyelvűekkel végzett percepciós kísérletének eredményeiről számolt be. — Szintén intonációs részproblémát dolgozott fel F ö l d i É v a: a kérdés kifejezésének eszközeit vizsgálta a lengyel és a magyar nyelvben. — B a n c z e r o w s k i J a n u s z kiselőadása is lengyel — magyar összevetés, a két vokális rendszer néhány kérdése volt. — Egyetlen hang, a sva problémáját elemezte K a s s a i I l o n a a francia és a magyar beszédben. — P. T á l o s E n d r e a cigányban fellelhető fonológiai szabálykölcsonzéseket, V a l a c z k a i L á s z l ó a magyar és a német beszédhangok néhány asszociatív sajátosságát tárgyalta. A befejező előadásban P e t ő Z s i g m o n d a főiskolai hallgatók orosz beszédében jelentkező intonációs típushibákat elemezte. A délutáni ülést több mint két óráig, valamennyi előadást, sok részproblémát érintő vita követte.

A Fonetika '79 tapasztalata — többek között — azt mutatta, hogy még az olyan szűkebb szakmai kört érintő téma is, mint az interlingvális hangtani egybevetések, szélesebb körű érdeklődésre tarthat számot.

Gósy Mária

Foniátriai Kongresszus. Kőszegen tartották az Európai Foniáterek Uniójának VIII. Nemzetközi Kongresszusát 1979. augusztusában az Unió, illetve a Fonetikai, Foniátriai és Logopédiai Társaság rendezésében, Hirschberg Jenő elnökletével.

A Kongresszus négy fő témakört választott tárgyául: 1. „Megelőzés és profilaxis a foniátriában”; 2. „Egységesítésre való törekvés az orvosi praxis dokumentációjában”; 3. „A rekedtség definíciója, patomechanizmusa, osztályozása, diagnózisa és akusztikai paraméterei”; 4. „Szájpadhasadékosok komplex orvosi ellátásának feladatai a foniátriában”.

Mindegyik problémacsoport a jelen foniátriai gyakorlatának aktuális és sürgős megoldást követelő nehézségeiből adódott, s ennek megfelelően nagy volta résztvevők száma és magas a képviselték szintje.

A beszéd és általában a fonetikai kutatások szempontjából a harmadik témakörnek kiemelt jelentősége volt. A beszédhang minőségének, a hang „tisztaságának” fogalma a foniátriában elsősorban a rekedtséggel kapcsolatosan vetődik fel, és itt mindjárt terminológiai zavarokat kellett tisztázni. A foniátria két olyan megnevezést is használ, amelyek rekedtséggel kapcsolatba hozhatók, s közülük sem az egyik, sem a másik, az úgynevezett diszfónia orvosi értelmezése nem egységes. K i t t e l, az erlangeni egyetem professzora és még néhányan például a *rekedtség* és a *diszfónia* fogalmát szinonimaként használják. Magának a rekedtségnek a kórtani értelmezése szintén nem egyöntetű. A szakkifejezések használatának vitája annyira éles volt, hogy az elnöknek végül is zavazásra kellett föltennie a kérdést. A többség amellett foglalt állást, hogy a *rekedtség* és a *diszfónia* eltérő terminus technicumok, amennyiben az előbbi kizárólag a hangszalag működésének zavaraira és az ezeknek megfelelő akusztikai végeredményre utal, míg a *diszfónia* az egész hangképző traktus idegrendszeri-fiziológiai hangképzési torzulásainak jelenségeit foglalja magában, s önálló diagnózistípusként is értelmezhető.

Egyetértés volt tapasztalható a rekedtség patomechanizmusát illetően. Az alapjelenség világosan az, hogy a hangszalagok valamilyen, a normálistól eltérő működése okozza. Hirschberg és Frint összegző leírása szerint a hangszalagok fiziológiai struktúrájának elváltozásai, a hangszalagszegély egyenetlenségei, a hangrés tökéletlen záródása, végül a hangszalagok nyálkahártyájának mozgási korlátozottsága következtében keletkezik rekedtség. (Ezen a téren mindenesetre a fonetikai és az akusztikai kutatásoknak lesz szerepük olyan megoldatlan problémákban, mint a gégeben keletkező hangössze tevő szerkezetének alakulása az egyes elváltozástípusok függvényében.)

A kongresszust példásan rendezték meg, ami nemcsak az Unió és a magyar társaság személy szerint Hirschberg Jenőnek és munkatársainak érdeme, hanem a Kőszegi Beszédjavító Intézet munkatársaié is.

Szende Tamás

Technikai tanácsok a Magyar Nyelvőr munkatársai számára

Folyóiratunk olvasói tapasztalhatták, hogy a közlemények nyomdai kivitelezése egyöntetűséget követ. Szerzőink nagymértékben segítik a szerkesztő, a kiadó és a nyomdászok munkáját, de a magukét is, ha már a kézirat megformálásakor igazodnak a Nyelvőr nyomdai szokásaihoz. A tiszta kézirat ugyanis eleve kevesebb hibázásra ad lehetőséget, s ezért a levonatok javítása is könnyebben megy.

Kívánságaink a következők:

1. A kézirat külső formája

A szöveget fehér, nem fényezett, nem átütő gépiró papírra gépelt formában kérjük. A papír hátlapjára nem szabad írni. A szöveget az első lapon körülbelül 10 cm-rel lejjebb kell kezdeni. Minden lap bal oldalán 3–4 cm széles margó hagyandó az utólagos javítások, a szedési utasítások számára. A kézirat végére a szerző írja oda nevét és postai címét.

Kettes sorközzel kell gépelni mind a törzsszöveget, mind a jegyzeteket még akkor is, ha a szerző a szöveg egyes részeit sűrűbben kívánja szedetni.

Az írásjeleket gondosan tegyék ki munkatársaink! Különböztessék meg egymástól világosan a kis- és a nagyködőjelet (ez utóbbi két kötőjel leütése egymás után, szóköz hagyása nélkül). A gondolatjelet (amely a gépelésben szintén két kötőjel egymás után) betűhézaggal különítsék el a szavaktól. A kérdőjelet, a felkiáltójelet, a pontot, a pontosvesszőt, a kettőspontot, a berekesztő zárójelet és idézőjelet tapasszák az előtte álló szóhoz, utána hagyjanak betűközt.

Kérjük, hogy csak kétféle aláhúzást alkalmazzanak. A nyelvi alakulatokat — mint a vizsgálat tárgyait — egyszeres aláhúzással jelezzék (ez dőlt szedést jelent), a tartalmi kiemelészt szaggatott aláhúzással érzékeltessék (ez a ritkítás jele). A latin betűs géppel le nem írható szavakat, betűket, mellékjeleket kézzel írják a szövegbe. Az ékezeteket a hosszú *í, ú, ű*-re pontosan tegyék ki. Az esetleges félreütéseket, helyesírási hibákat stb. javítsák ki. A kézirat tehát legyen valós előképe a közleménynek, mivel a nyelvészeti szövegeket a nyomda „kézirat szerint” szedi ki. A pontosság különösen az idézeteknél igen fontos.

Rövid utólagos betoldást a sor fölé kell gépelni, hosszabbat be kell ragasztani.

A szöveg tagolódjék a mondanivaló tartalma szerint fejezetekre, ezek pedig bekezdésekre! A bekezdéseket 4–5 betűhellyel beljebb kell kezdeni. A tagolást a szerző számokkal is világosabbá teheti. A nagyobb fejezeteket római számmal, az ezen belüli részeket arab számmal, még további tagolást a latin ábécé kisbetűivel célszerű jelezni. Megengedhető a csak számjegyekkel való (úgynevezett decimális) tagolás is, ekkor egy fejezeten belül a részeket így különítjük el egymástól: 1.1.—1.2. . . . 2.1.—2.2. stb. Ebben az esetben a számok után pontot kell tenni.

Jobban elkülönülő fejezeteknek külön cím is adható.

2. A rövidítések alkalmazása

a) A folyamatos szövegben az általánosan használt rövidítések halmozása nem hat kedvezően (ill., *ti.*, *pl.*, *ui.* stb.). Tanácsos azonban rövidíteni a közkeletű nyelvészeti munkákat, amikor rájuk hivatkozunk, vagy idézünk belőlük. Leggyakrabban a következő rövidítéseket szoktuk alkalmazni.

Szótárak rövidítései: ÉrtSz. (= A magyar nyelv értelmező szótára), ÉKsz. (= Magyar értelmező kéziszótár), TESz. (= A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára), SZT

(= Erdélyi magyar szótörténeti tár), SzinSz. (= Magyar szinonimaszótár), ISzKsz. (= Idegen szavak és kifejezések szótára), VégSz. (= A magyar nyelv szóvégmутató szótára), HTSz. (= Helyesírási tanácsadó szótár)

Szakt munkák rövidítései: MMNyR. (= A mai magyar nyelv rendszere), NyKk. (= Nyelvművelő kézikönyv), ÁltNyT. (= Általános nyelvészeti tanulmányok). AkH (= A magyar helyesírás szabályai), HTT. (= Helyesírási és tipográfiai tanácsadó), NytudÉrt. (= Nyelvtudományi Értekezések).

Folyóiratok rövidítései: MNy. (= Magyar Nyelv), Nyr. (= Magyar Nyelvőr), NyK. (= Nyelvtudományi Közlemények), Msn. (= Magyarosan), I. OK. (= A Magyar Tudományos Akadémia Nyelv- és Irodalomtudományok Osztályának Közleményei), MNyj. (= Magyar Nyelvjárások), ÉAny. (= Édes Anyanyelvünk).

b) Rövidítésszerű jelek

Kikövetkeztetett alakokat csillaggal (*-gal) jelölünk.

A jelentésjel formája: az úgynevezett fél idézőjel ('), mégpedig mind a jelentés előtt, mind utána. A szó több jelentését vesszővel, nagy eltérés esetén számozással jelöljük.

A fejlődés vagy származás jele — az iránynak megfelelően — > vagy fordítva: <

Az alakváltozatok jele: ~

Általánosan elfogadott rövidítésen kívül alkalmi rövidítést is lehet használni, ha többször idézünk egy forrásból, vagy ha többször közlünk belőle adatokat. Ilyenkor az első előfordulás után jelezni kell a továbbiakban szóval a rövidítést.

3. Az adatközlés és a hivatkozás módja

Az adatközlés módjának lényeges követelménye a visszakereshetőség. Az adatot aláhúzzuk (hosszabb, idézőjelbe foglalt szöveg esetében is csak a vizsgált adatot!), utána zárójelben közöljük a forrást (idézőjel után ilyenkor nincs pont). A zárójelen belüli adatok rendje: a forrásmű címe, ill. ennek rövidítése, folyóirat esetében évfolyama, (ha szükséges) évszáma, az évszám után pont, a kötetszám arab számmal, majd hozzátapasztott kettőspont és elkülönített oldalszám pont nélkül, zárójel bezárva. Ez után következik a mondatzáró pont vagy más írásjel. Például:

A szerző ezt írja: „A 'pattanás' jelentésű *csurják*, *csurgyák*, *csirják*~*csirják* a dél-baranyai Ormánság szava” (Nyr. 103 [1979.]: 82).

Mint a példa mutatja, kerek zárójelen belüli zárójelezés esetén szögletes zárójelet alkalmazunk. Ha a szerző az adatokat az évszámok rendje szerint közli, akkor az évszám után ne pontot tegyen, hanem kettőspontot; s ha ilyen módon adatok sorát közli, akkor az egyes adatközlések után alkalmazzon pontosvesszőt. Ugyanígy járjon el akkor is, ha idézetek sorát közli (ilyenkor ne tegyen pontot a mondatok végére).

Hivatkozásra csak olyan nyelvészeti megállapítások esetén van szükség, amelyek kívül esnek a nyelvészet általánosan elfogadott tételein. A hivatkozás etikája is megköveteli, hogy az utalás pontos, teljes, egyértelmű legyen. Ha a hivatkozás idézet után zárójelben történik, akkor ennek rendje: a l. (= lásd) vagy vö. (= vesd össze) rövidítés után — vagy e nélkül — a szerző neve, utána kettőspont, majd a forrás megadása a fenti módon. Ha többször hivatkozunk ugyanarra a szerzőre vagy műre, akkor a név után az i. m. (= idézett mű), ill. i. h. (= idézett helyen) rövidítés alkalmazandó.

A forrásmegjelölés és a hivatkozás folyóiratunkban általában magában a szövegben történik. Megvilágító, főképp testesebb közlés jegyzetbe is kerülhet. Ha leírtuk azt a szót, amelyhez a jegyzet tartozik, tegyük melléje a kissé felemelt jegyzetjelölő sorszámot. A jegyzeteket folyamatosan számozzuk.

4. A korrigálás

A nyomdai levonatok korrigálása a szerző feladata. A szedést a kézirattal összehasonlítja, a hibákat a nyomtatott szövegben késsel (ha a kézirattól eltér: pirossal) megjelöli valamilyen jellel, ugyanezt a jelet a margón megismétli, s melléje írja a helyeset. A jelek közül a leggyakrabban a következők fordulnak elő: \varnothing (a törlés jele), Υ (az elkülönítés jele), \Uparrow (az egybeírandóság jele). A hibás betűt függőleges vonallal áthúzzuk, egyik végére valamilyen toldást teszünk, hogy több betűhiba esetén tévedés ne fordulhasson elő: \perp , \times , φ , \top stb. Ilyen jelet alkalmazunk akkor is, ha betű kimaradt; ekkor a hiányzó betű melletti betűt áthúzzuk, a margón az áthúzott betűt megismételjük, s eléje vagy utána írjuk a pótlendő betűt. Ha betűnél hosszabb rész hiányzik, akkor hiányjelet használunk: ∇ Szórendi helyesbítést a szavak fölé írt sorszámmal jelzünk. A hibás szót vagy szövegrészt át kell húzni s a margón — az áthúzás jelzésének megismétlése után — kijavítva leírni.

A korrigálás egyéb jeleit és módjait lásd: HTT.² (azaz: Helyesírási és tipográfiai tanácsadó második kiadása) Budapest, 1972. 327–34.

Ha egyszerű jellel nem tudjuk közölni a változtatás módját, akkor a margón kiírva kell a szükséges utasítást vagy felvilágosítást megadni. Ezt azonban be kell keretezni, így jelezvén, hogy ez nem szedésre szánt szöveg.

Végül: a kijavított levonatot postafordultával kell visszaküldeni a szerkesztőségnek.

A szerkesztőség

Szemle

Penavin Olga: Szlavóniai (kórógyi) szótár (Ismerteti: <i>Nyíri Antal</i>)	478
A magyar szóképzés finnugor elemei (Ismerteti: <i>Pusztay János</i>)	483
Erdélyi Magyar Szótörténeti tár II. (Ismerteti: <i>Takács Lajos és Entz Géza</i>)	486
Deme László: Közéletiség, beszédmod, nyelvi műveltség (Ismerteti: <i>Bachát László</i>)	490
Magyarország földrajzinév-tára, II. (Ismerteti: <i>Kiss Lajos</i>)	493

A Nyelvőr hírei

<i>Szende Aladár</i> : Köszöntjük Erdődi Józsefet, hetvenéves munkatársunkat	496
<i>Grétsy László</i> : Korom Tibor	497
<i>Wacha Imre</i> : A győri Kazinczy-verseny 1979-ben	497
<i>Kassai Ilona</i> : A IX. Nemzetközi Fonetikai Kongresszusról	504
<i>Gósy Mária</i> : Fonetika '79	507
<i>Szende Tamás</i> : Foniátriai Kongresszus	509
Technikai tanácsok a Magyar Nyelvőr munkatársai számára	510

Olvasóinkhoz!

A negyedévenként megjelenő Magyar Nyelvőr előfizethető a POSTA KÖZPONTI HÍRLAP IRODÁ-nál, 1900 Budapest V., József nádor tér 1. és bármely postahivatalban. Pénzforgalmi jelzőszáma: PKHI 215 — 96162. Előfizethető és példányonként megvásárolható az AKADÉMIAI KIADÓ-nál, 1363 Budapest V., Alkotmány utca 21., telefon: 111-010. Pénzforgalmi jelzőszámunk: 215 — 11488, az AKADÉMIAI KÖNYVESBOLT-ban, 1368 Budapest V., Váci u. 22., telefon: 185 — 612. Előfizetési díj egy évre: 40 Ft.

Külföldön terjeszti a KULTÚRA Külkereskedelmi Vállalat (H-1 1389 Budapest P. O. Box 149 62, Postafiók 149) és külföldi bizományosai.

A folyóirat egyes régi példányai korlátozott számban beszerezhetők az Akadémiai Kiadó terjesztési osztályától (Bp. V., Alkotmány u. 21.) és a Magyar Nyelvtudományi Társaságtól (Bp. V., Pesti Barnabás u. 1. III.). Példányonként kaphatók a Posta Központi Hírlap Irodájában (Bp. V., József Attila u. 1.) és az Akadémiai Könyvesboltban (Bp. V., Váci u. 22.).

Felhívjuk olvasóink figyelmét a *Nyelvőr Füzetek* című sorozatra. Eddig megjelent füzetek:

1. *Bárczi Géza*: A helyes magyar kiejtés versenye az Eötvös Loránd Tudományegyetemen 1 Ft
3. *Farkas Vilmos*: Jegyzetek „A magyar helyesírás szabályai” tizedik kiadásának szótári részében a kilencedik kiadáshoz képest végrehajtott változtatásokról 1 Ft
- [A 2—3. szám együttes új kiadása ilyen címen: *Deme László*: Magyar-
zat helyesírási szabályzatunk új (10.) kiadásához. (A szótári részben végrehajtott változtatások jegyzékével)] 4 Ft
4. *Bárczi Géza*: Anyanyelvünk magyarsága 1 Ft
5. *Vértess O. András*: A beszédhibákról 1 Ft
6. *Ferenczy Géza*: Arany János, nyelvünk bűvára és művelője 3 Ft
7. *Bencédy József—Deme László*: Egy szavalo és kiejtési verseny tanulságai 2 Ft
8. *Grétsy László—Wacha Imre*: A műszaki nyelv művelése 5 Ft
9. *Deme László*: Helyesírási rendszerünk logikája 5 Ft
10. *Kiss Lajos—Kovalovszky Miklós—Lőrincze Lajos—Mátyás Ferenc*: O. Nagy Gábor emlékének 2 Ft
11. *Kemény Gábor*: Képszerűség és kompozíció Krúdy prózájában 2 Ft
12. Beszédkultúránk időszerű kérdései

E füzeteket a Magyar Nyelvtudományi Társaság (Bp. V., Pesti Barnabás u. 1. III.) árusítja.

Nyelvészeti kiadványok

Congressus Quartus Internationalis Fenno-Ugristarum Budapestini habitus anno 1975. Red. Gyula Ortutay. Pars I. Acta Sessionum. Cur. János Gulya. 1975. 241 l. 15×25 cm. Német, orosz és francia nyelvű tanulmányok. Fve 140,— Ft. ISBN 963 05 0436 7

Domokos Péter. *Az udmurt irodalom története*. 1975. 550 l. 17×25 cm. Bibliogr. fejezetenként. Orosz és angol nyelvű összefoglalással. Kve 100,— Ft. ISBN 963 05 0699 9

Études Finno-Ougriennes. Tome X. Année 1973. 1975. 318 l. 17×25 cm. Fve 180,— Ft. ISBN 963 05 0579 7. Közös kiadás a párizsi A. D. E. F. O.-val (Librairie Klincksieck, Paris)

Forschungstätten für Finnougristik in Ungarn. (Red. von János Gulya, László Honti. Übers. von Regina Hessky. Az előszót írta: Kálmán Béla.) 1975. 165., 4 fénykép, 17×25 cm. Kve 100,— Ft. ISBN 963 05 0623 8

Gregor Ferenc: *Der schlowakische Dialekt von Pilisszántó*. (Übers. von István Tóth). 1975. 295 l., 17×25 cm. Bibliogr. 293—296. l. Kve. 180,— Ft. ISBN 963 05 0400 6

Hadrovics László: *Szavak és szólások*. 1975. 134. l. 17×25 cm. (Nyelvtudományi értekezések 83.) Fve 22,— Ft. ISBN 963 05 0732 3

Hajdú Mihály: *Budapest utcaneveinek névtani vizsgálata*. 1975. 52 l. 17×24 cm. 1 melléklet (Nyelvtudományi értekezések 87.). Fve 11,— Ft. ISBN 963 05 0551 7

Honti László: *System der paradigmatischen Suffixmorpheme des wogulischen Dialektes an der Tawda*. (Übers. von Regina Hessky.) 1975. 161. l. 17×25 cm. Bibliogr. 157—161. l. Kve 80,— Ft. ISBN 963 05 0237 2

Jel és Közösség. Szemiotika tanulmánygyűjtemény. Szerk. Voigt Vilmos, Szépe György Szerdahelyi István. 1975. 234. l. 17×25 cm. Bibliogr. 201—229 l. (Musseion könyvtár 2.) Kve 52,— Ft. ISBN 963 05 0424 3

Kniezsa István: *A magyar nyelv szláv jövevényszavai*. Két kötetben 15×21 cm. 2. kiad. 1974. 1. köt. 582 l. 2. köt. 583—1043 l. Német és orosz nyelvű összefoglalóval. Kve együtt 180,— Ft. ISBN 963 05 0413 8 (1—2. köt.), ISBN 963 05 0414 6 (1. köt.), ISBN 963 05 0415 4 (2. köt.)

Kósa László—Filep Antal: *A magyar nép táji-történeti tagolódása*. 1975. 230. l. 12×18 cm. Bibliogr. 197—228. l. (Néprajzi tanulmányok) Fve 23,— Ft. ISBN 963 05 0561 4

Magyar értelmező kéziszótár (Szerk. Juhász József, Szőke István. O. Nagy Gábor, Kovalovszky Miklós 2., változatlan kiadás 1975. 1550. l., 17×25 cm. Kve 260,— Ft. ISBN 963 06 0731 5

A magyar helyesírás szabályai. 10. kiad. 15. (a tizenegyedikhez képest változatlan) lenyomat). 1975. 267 l. 14×21 cm. Fve 9,— Ft, Kve 16,— Ft. ISBN 963 05 0610 6

A Magyar Nyelvjárások Atlaszáinak elméleti-módszertani kérdései. Szerk. Deme László, Imre Samu. 1975. 345 l., 17×25 cm. Kve 68,— Ft. ISBN 963 05 0609 2

Mikola Tibor: *Die alten Postpositionen des Nenzischen* (Juraksamojedischen). Übersetzt von Tilda und Paul Alpári. 1975. 242 l., 14×21 cm. Kve 100,— Ft. ISBN 963 05 0223 2. Közös kiadás a hágai—párizsi Mouton kiadóval

Modern Linguistics and Language Teaching International Conference Budapest, 1—5 April 1971. 1975. 439 l., 17×25 cm. Angol, francia, német, orosz és egy latin nyelvű tanulmány. Kve 250,— Ft. ISBN 963 05 0265 8. Közös kiadás a hágai Mouton kiadóval

Papp Ferenc: *A magyar főnév paradigmatis rendszere*. (Leírás és automatikus szintézis.) 1975. 327 l., 45 táblázat. 17×25 cm. Bibliogr. 263—265 l. Kve 66,— Ft. ISBN 963 05 0570 3

Researches in Altaic Languages Papers read at the 14th Meeting of the Permanent International Altaistic Conference. Held in Szeged, August 22—28, 1971. E. by Louis Ligeti. 1975. 338. l. 10 ábra, 18 táblázat, 17×25 cm. (Bibliotheca orientalis Hungarica XX.) Bibliogr. tanulmányként. Angol, francia és német nyelven. Kve 200,— Ft. ISBN 963 05 0124 4

Steinitz, Wolfgang: *Ostjakologische Arbeiten*. Szerk. Gert Sauer, Renate Steinitz. — Négy kötetben. 27×19 cm. ISBN 963 05 0156 2

Bd. 1. *Ostjakische Volksdichtung und Erzählungen aus zwei Dialekten. Texte*. Neubearb. von Gert Sauer. 1975. 468 l. Szövegek eredeti nyelven, német nyelvű magyarázószöveggel. Kve 300,— Ft. ISBN 963 05 0157 0. Közös kiadás a berlini Akademie-Verlaggal és a hágai Mouton kiadóval.

Zsilka János: *A jelentés szerkezete*. A jelentés mozgásegysége. 1975. 262 l. 10 melléklet, 17×25 cm. Kve 60,— Ft. ISBN 963 05 0640 8